۱٤۱/۹۵

اسکن شد

کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی
جمهوری اسلامی ایران
شماره ثبت کتاب ۱۲۹۵۲۶
کتاب نهج الادب
مؤلف نجم الغنی خان (ن) صاحب
موضوع
شمارهٔ اختصاصی (   ) از کتب اهدائی : غلامحسین سرود

چاپی	اهدائی
۲۱۸۲	سرود

۱۴۱/۹۵

اسکن شد

کتابخانهٔ مجلس شورا
جمهوری اسلامی ایران
کتاب نهج الادب
مؤلف نجم الغنی خان (...) صا
موضوع
شمارهٔ اختصاصی ( ) ازکتب اهدائی
شماره ثبت کتاب ۱۲۹۵۲۶

چاپی	اهدائی
۳۱۸۲	سرود

۱۴۱/۹۲

اسکن شد.

جمهوری اسلامی ایران

کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی

کتاب نهج الادب

مؤلف نجم الغنی خان صاحب

موضوع

شمارهٔ ثبت کتاب

۱۲۹۵۲۶

شمارهٔ اختصاصی (   ) از کتب اهدائی : غلامحسین سرود

چاپی	اهدائی
۳۱۸۳	سرود

۱۲۹۵۲۶ کیبث

بعون اللہ الرحمٰن خلق الانسان علمہ البیان

طالبان زبان فارسی را مژدہ باد کہ شاہد رعنائے مقصود از حجلۂ خفا رو برآوردہ عالم را محو حیرت گردانید
یعنی جامع مسائل مہمّہ نحو و صرف حاوی قواعد شگرف کشاف نکات اہل فرس مایۂ انبساط و طرب
اعنی

کتابخانه خصوصی
غلامحسین - سرود

نہج الادب

کتابخانه مجلس شورای اسلامی
کتب اهدائی
غلامحسین سرود
در ۳۶۲

تصنیف لطیف

حاوی علوم علمیہ واقف دقائق صرفیہ و نحویہ مصنّف تصانیف کثیرہ محقق زبان فارسی و دری
جناب مولانا مولوی حکیم نجم الغنی خان صاحب رامپوری مظلہ اللہ العلی القوی

باہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ
بار اوّل

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ بزیور طبع آراستہ گردید
سنہ ۱۹۱۹ع

(حق تصنیف بحق مطبع ہذا محفوظ ہے)

ڈیڈیکیشن

مدح اعلیٰ حضرت عالی نہمت مالک ملکی صفات ملک قدسی سمات برنامج فیض اتم واعم تاریخ جہان جود وکرم کشور فضائل راتاج مکلل حلہ جلائل راطراز اوّل بدر نظیر عطارد دبیر برجیس سعادت مریخ صولت خجستہ خصال دریا نوال عنوان صحیفہ بزرگی دیباچہ کتاب سترگی مخلص الدولہ ناصر الملک امیر الامرا نواب سر سیّد محمد حامد علیخان بہادر مستعد جنگ جی ۔سی ۔آئی ۔ای ۔جی ۔سی ۔وی ۔او ۔ٹے ۔ڈی ۔سی دام باقبالہٗ والی دار السرور رامپور ابن نواب سید مشتاق علیخان بہادر ابن نواب سید کلب علی خان بہادر ابن نواب سیّد یوسف علیخان بہادر ابن نواب سید محمد سعید خان بہادر ابن نواب سید غلام محمد خان بہادر ابن نواب سیّد فیض اللہ خان بہادر ابن سید محمد علی عرف نواب علی محمد خان بہادر رونق بخش الکہ روہیلکھنڈ ابن سید ولاور علی ابن سید یعقوب علی ابن سیّد دلدار علی ابن سید یونس ابن سید ابراہیم ابن سید فتح محمد ابن سید احمد ابن سیّد حمزہ ابن سید یوسف عرف سید گدن ابن سید ابو طالب بن سید تاج الدین ابن سید حسین عرف سیّد حُسے ابن سیّد علی ابن سید ہادی عرف سید ہدیا ابن سید حسن فخر الدین ابن سید محمد ابن سید علا دل ابن سیّد ابو الحسن ابن سید ابو الفتح ابن سیّد ابو الفضل ابن سید ابو الفرح واسطی مورث سادات بارہ ۔

بعد اختتام این کتاب منفعت فرجام را با بضاعت مزجاۃ جسارتے کردہ بامید قبولیت نذر ملازمان فرزند گوہر بخت فرازندۂ پایہ تخت دوران حمایت کیوان رایت مرکز دائرۂ دولت قطب آسمان عظمت غرۂ ناصیہ کامگاری قرۂ باصرۂ تاجداری نواب سید محمد حامد علیخان بہادر دام بالقابہ نمودم وپاے ملخے پیش سلیمان کشیدم کہ پرتو التفاتش سر نامہ بال ہماست وظل توجہاتش دیباچۂ کتاب را بہر حسن خاتمہ طغرا ۔وزمانہ بوجود باجودش بر خویش نازان وزمانیان بربطہ بارگاہ بلند پائگاہش با بخت سبز ہمزبان ۔

جندا شہریار ہنر آفرین کہ نونہال سخن را آبیاری تمیز او نشوونمای ست وگوہر ہنر را از جوہر شناسی کمال او قدر وآبروے ۔

بود در ہر فضیلت ذات او مجموعۂ خوبی — ہر آن وصفے کہ آید در گمان افزون ازان دارد
دل روشن صواب اندیش چون پیرانِ دانا دل — وے اقبال وجاہ وحشمت وبخت جوان دارد
سخن سنجد بدامن گوہر معنے فرو ریزد — دو لب ہم چو دو کف وقت تکلم دُر فشان دارد
مہیا خوان یغمایش بہ مسکینان ومحتاجان — زر ودینار موجود از براے مفلسان دارد

عالی جنابے ست درویش نہاد والا مناقبے ست متخلق باخلاق رب العباد وذات اقدسش از نقائص انسانی مبرا وباطن ہمایونش از ہواجس نفسانی معرا حلقۂ متابعتش فلک فیروزہ فام بآرزو در گوش انداختہ وحاشیہ چاکرانش زمانہ بطوع ورغبت بدوش برداشتہ ۔روزگار زمام توسن اقبال بہ قبضۂ اقتدار آن

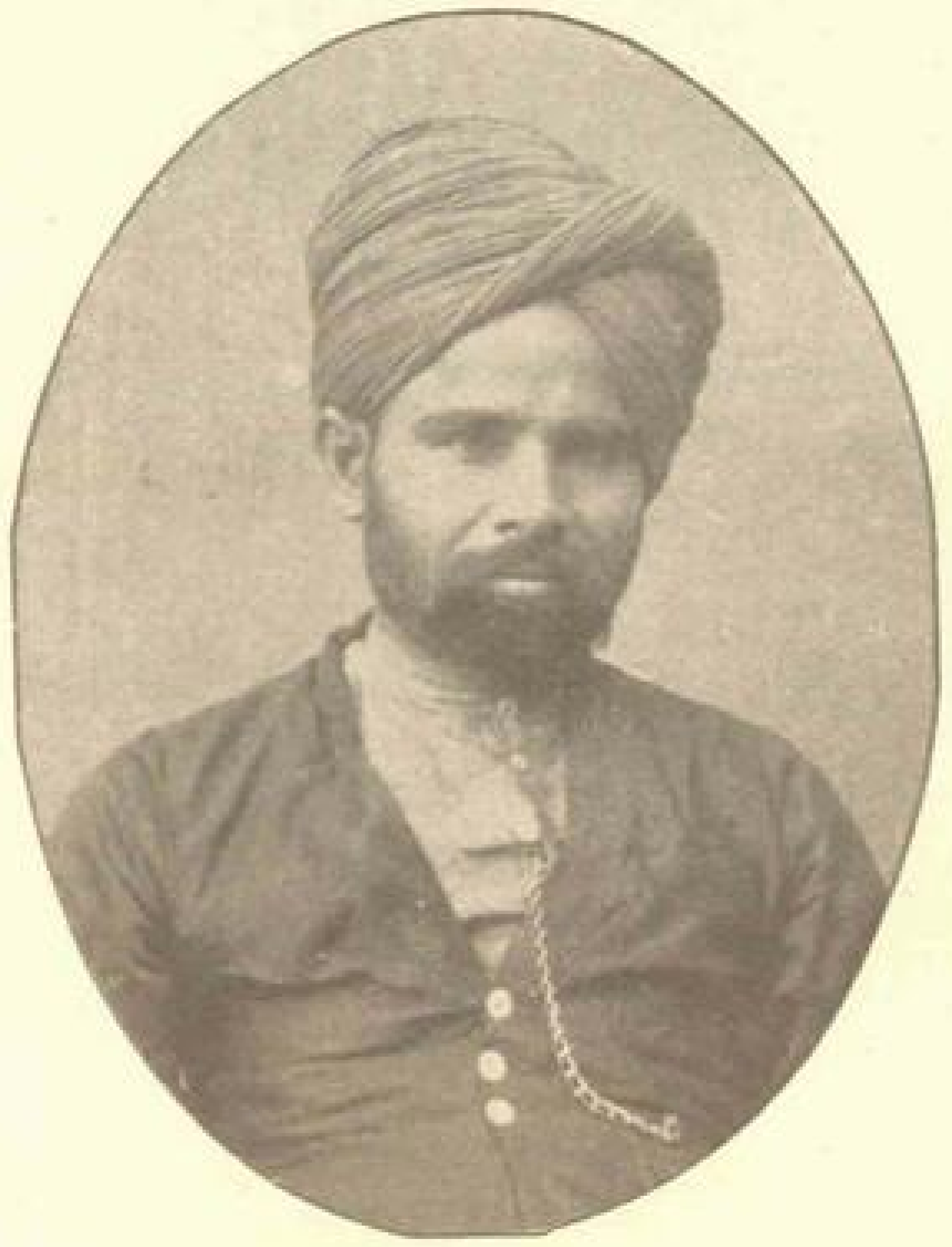

مولانا محمد نجم الغنی صاحب مصنف کتاب ہذا

منظہر لطف آفریدگار سپردہ و دو مہر پیر خود را بسان بندگان در سلک فرمان پذیرانش شمردہ عقل رسایش رونق ملک محروسہ را روز افزون ساختہ و رموز سیاست مدن را بہتر از دیگرے نہ شناختہ۔ بدرستی انا ملش غایت ہر کار از شکست مصئون و بہ سنگینی تحملش بنائے صواب باصابت مقرون۔ دریا دلے کہ کف رادش را بہ سحاب نسبتی ست کہ آب را با سراب و عمان را با دست جوادش مناسبتی کہ درورا با شراب۔ بدور ضعیف نوازش تیہو با ہزاران طناز ہم آشیان باز و گنجشک با عقاب ہم پرواز و آہو در کنار پلنگ و ماہی در جوار نہنگ۔ بہ عہد ستم گدازش از نہاد مرغان چمن نیز فریاد بر نمی خیزد و از چشم پری وشان ہم فتنہ نمیگیزد و قہرمانے کہ گردن کشان دہر نطاق اطاعت بر کمر زدہ سر خط بندگیش بجان داوند و مہربانی کہ از عموم احسان و خصوص اکرامش فام خاص و عام قدم در جادۂ عقیدت نہادند از بیم سیاستش طرۂ خوبان در دل خود نیت طراری نکند و مژگان محبوبان خنجر بیداد در جگر عشاق نشکنند۔ بنوعی در جناب روزگار بہ حسنات عدل سعی بتقدیم رسانیدہ کہ مقناطیس از سر جذب آہن برخاست و کہربا دست تصرف از دامن کاہ کوتاہ ساخت۔ بہ صیانت شحنۂ انتظامش خرمن اطمینان زمانیان از صدمۂ حوادث در امان ست و در محکمۂ عدالتش بگناہ سودن مورچہ پاے شیر شرزہ لرزان۔

دعا

الٰہی تا قیام قیامت بہار حشمت گیتی نگارش از آسیب خزان مصئون باد و نہال دولت طراوت بخشش از تند باد حوادث دوران مامون و جبین نامداران بر آستان دولتش سودہ باد و گوش و گردن گردن کشان زمان از حلقۂ عبودیت و طوق اطاعتش فرسودہ۔

رساله

نہج الادب

فارسی

بسم اللّٰه الرحمٰن الرحیم

حمد خداے عزّ و جل

مصدر افعال اسم فاعلی ست که باشتقاق علوم عجیبه و فنون غریبه غازهٔ تازه بر روے شواہد
شیرین حرکات الفاظ مالیه و ظروفِ صفات کامله ذات واحدے ست که اسماے معربات مکان
را منصوب زمان و مرفوع مکان گردانیده فاعلیکه صدور افعالش از اغراض بری ست و از حِکم و مصالح
ممتلی بر غائب و حاضر براے نفی انباز و عدیلش گواه ست و نیستئ ممکنات بر ہستیش دلیل بے اشتباه. ہر نیستی
بدو ہست ست و ہر بلندی ازو پست. ہیچ کلمه و کلام از احصاے ثناے آن عامل معنوی ابتداے کن
فکان بر نیاید و کدامی مرکب و جمله از عهدهٔ شکر آن مُبْدِعِ حرکات و سکنات بدر نیاید کنهش مجهول اہل ادراک
اقرار ہمه که ما عرفناک ٭ معروف میان خاص و ہر عام ٭ گر شکر کند مزید انعام ٭ عجز ماسواه بر قدرتش
گواه ست و ہر که از قوت بفعل رسیده و از لیس بایس آمده شاہد که انّ الامر کلّه للّٰه زہے آفریدگار بیچون
که به نگارستان لطائف ابداع و صنایع اختراعتش باسناد کلمات طلاقت آیات متکلم گردیدن و سخنے
وادار رہنمون که دُرّ غزیر ادنے مرتبه مفاتش را بمیزان زبان صحیح البیان سنجیدن اثبات نفی و تاکید جحد ست

بصیر و سمیع ست بے چشم و گوش — منزه بود علمش از عقل و ہوش
رحیمیکه بر ہیچ کس در نه بست — اگر بت پرست و گر حق پرست
بساط زمین و بسیط فلک — برآراست از آدمی و ملک
جز او کس خداوند این خانه نیست — همه زان اویند بیگانه نیست

مناجات بدرگاه قاضی الحاجات

الٰہی دلے ارزانی دار کہ جز تو دیگرے را نخواہد و جانے کرامت فرما کہ غیر تراانجوید و جوہر ایمانے لطف کن کہ دربرابرش زخارف این سپنجی سرا خذفی بیش ننماید و ذوق احسانے بخش کہ دروازۂ توحید و تفرید بر روے خاطر عافیت جو کشاید و توفیقے ہمراہ کن کہ از علم بمعلوم رساند و از بند آب و گل رہانیده براوج معرفت اصحاب دل برآرد و یادے از خویشتن روزی ساز کہ جز بذکر تو لب باز نگردد و فکری از آخرت درکار کن کہ ہنگام رحیل زبان بکلمۂ طیبۂ شہادت آشنا باشد۔

نعت و منقبت

نسیم عطرسای درود و تسلیم و شمیم گلشن آرای تحیت و تکریم ملائم روضۂ رضوان فریب پناه بالاو شیعب مخاطب طٰہٰ و یاسین مربع نشین چار بالش وما ارسلناک الا رحمة للعالمین خداوند رفرف سریر گردون مسیر شہریار کونین خدیو نشاتین دریتیم دریای رسالت گلدستۂ چمن جلالت خاتم صحیفۂ انبیا شفیع الورا محمد مصطفٰی صلی اللہ علیہ وسلم است کہ ذات عمدۂ بریات او عاصیان را مسند الیہ شفاعت است و مصدر کرامت و رحمت۔ فصیحی کہ پیش کلام معجز نظامش فصحای حال ماضی شدند و بدوران عارضش کہ نازش ادوار بدان ست مدعی و مخاصم بر خود شاہد و قاضی ؎ سخن آفرینان خیل عرب * ز شیرین زبانی او بستہ لب * قصیدۂ فریدۂ عالم لاہوت را شاہ بیت منتخب ست و کتاب بارگاہِ ناسوت را زیبا کلمۂ منتجب دیباچۂ ہرچہ بر زبان رود و منتہای ہرچہ در ضمیر آید۔ بتصریف ہدایت حرکات و سکنات گم گشتگانِ تیہ ضلالت و اصحاب جہل و بدعت را از حالی بحالی ساختہ و در فعل تقدیم قدمبوس خدمت خود ضمیر نیاز تطہیر عام و خاص و قریب و بعید را در بحث تنازع انداختہ سایۂ دامانِ لوای حمدش بر تفتگانِ آفتاب قیامت ممدود و لب حوضش برای تشنہ کامان آن وادیِ پرآفت مکانِ ورود۔ قبای انک لعلیٰ خلق عظیم بر قامت او راست و دعوی انا سید ولد آدم ولا فخر او را بجاست منشور ختم رسالت بنام نامیش مقصور ست و خلوت سرای او ادنیٰ بذات والا صفاتش معمور ؎ نبوت براو ختم و مہرش گواه * کہ بر ختم نامہ بود مہر شاه * پیش قدم کنت نبیا و آدم[لہ] بین الماء والطین علت غائی ایجاد و تکوین مقصود ظہور این مظاہر نور اول و ظہور آخر۔ والوف

لہ قول سعدی ؎ تو مخلوق و آدم ہنوز آب و گل * مطابق ست بمضمون این حدیث و حاصل معنی آنکہ من نبی بودم و آدم ہنوز صورت بشری نہ گرفتہ بود و من برعایت سجع کلام بالمعنی گرفتہ ام و اصلش چنین ست کنت نبیا و آدم بین الروح والجسد چنانچہ احمد و بخاری در تاریخ خود و بغوی و حاکم روایت کردہ اند و درین حدیث اشارت ست بایں کہ سایر انبیا علیہم السلام قبل از بدن

[illegible] ۱۲

صلوات زاکیات و صنوف تحیاتِ طیبات ہدیہ آل اطہار و اصحاب اخیارِ او کہ بنای کفر و ظلام برانداختہ جمع قلت اسلام را بکثرت رسانیدند و بامر و نہی اہل شرک و بدعت را از عقیدۂ تثنیہ و تثلیث بر عقیدۂ توحید برگردانیدند رسانِ لسن خامۂ خام رقم از اوصاف مدارج جلال شان قاصر ست و سفیر خیال از عروج بہ معارج کمال شان حاصر[لہ]

سبب تالیف کتاب

اما بعد از ذرۂ حقیر بندۂ فقیر آوارۂ گرد بیابان جہالت رہ نورد بیدای سفاہت عدیم الفراست معدوم الکیاست محمد نجم الغنی خان چغتائی عماد اکوزئی خاگا ابن مولوی عبد الغنی خان ابن مولوی عبد العلی خان ابن مولوی عبد الرحمٰن خان ابن مولانا حاجی محمد سعید خان ساکن بلدۂ مصطفٰے آباد عرف رام پور تابع کمشنری روہیلکھنڈ بر ضمیر بانی بنای دقیقہ شناسی سند الیہ دانش اساسی مخفی و مستتر مباد کہ پیکر پذیرفتن و خرد آموختن این سبق خوان دبستان ہیچمدانی شیوا زبان دفتر کندبیانی در محلہ مدرسہ واقع رام پور بودہ و از بدو شعور بیشتر میل و رغبت بمطالعہ و خواندن کتب قدیمہ و جدیدۂ زبان فارسی داشتہ لیکن باوجود این وقت کہ قوانین فارسی اکثر بطریق شاذ و نادر موضوع اند و بر قاعدۂ کلیہ بسیار کمتر برخلاف قوانین عربی کہ اکثر بر قاعدۂ کلیہ مجتمع و مربوط و شاذ و نادر بسیار کمتر کتابی مخصوص مدون و مرتب در اصول و قوانین فرس کہ نفعی کامل و فائدہ شامل داشتہ باشد نیافتم ہرچند بعض افصح فصحای ایران و شیواترین آن دبستان ہمچو مولف تنبیہ الصبیان و انجمن آرای ناصری وغیرہ کہ ہمہ عمر از سواد ایران پا بیرون نکشیدہ اند و نغمہ مرغان پہلوی و سرای فارس شنیدہ بادۂ خم خانہ شیرازہ خوردہ و توتیا از غبار کوچہای صفاہان و طہران در چشم کردہ و نیز بعض از ہندی نژادان کہ در تتبع زباندانان و تلاش زبان فارسی نقد زندگی باختہ اند و با شہسواران عرصہ آن دیار عنان برعنان تاختہ درین فن ورقی چند نگاشتہ اند لیکن بسیار مجمل ست بل کلام بعض از آنہا مخل سخن خصوصاً جای کہ تصرف طبیعت خود را کار فرمودہ اند از پایۂ اعتبار تجاوز نمودہ اند۔ ناچار در سر این در دی خوار مصطبۂ[لہ] ہنرمندی زکہ ربای مائدۂ سخن پیوندی افتاد کہ ورقی چند در قواعد صرف و نحو فارسی بعبارت فارسی کہ متعارف اہل روزگار ست سیاہ کند تا محصلان عبارات فارسی را در چند روز بمنہج رشد و رشاد رسانیدہ از خطا در کلمہ و کلام وا رہاند و از ایرادات و جوابات لاطائل تعرض نزود تا ذہن اصحاب تحصیل پریشان نہ نماید اگرچہ بسبب تشتت[لہ] بال و تفرق حال و تراکم غمام غموم و تلاطم امواج ہجوم محزون

لہ حاصر بمعنی تنگدل شدن و بستہ شدن سخن ۱۲ صراح لہ در قاموس نوشتہ کہ مصطبہ بمعنی میخانہ و بصاد مہملہ و ضاد معجمہ ہر دو آمدہ ۱۲ لہ تشتت بروزن تفعل پراگندہ شدن و پریشانی و بال بمعنی دل و جان لہ تراکم ہجوم و غمام ابر ۱۲

باطن[۱] موتور و مکنون خاطر مبثور[۲] بظهور نمی پیوست رباعی مارا تو ببین که مبتلا کرده فلک * درمانده لجد رنج و بلا کرده فلک * من عرض کنم با تو اگر گوش کنی * بنگر که بحال ما چها کرده فلک * و خواستاری نظام این کار از من کوه بناخن شخودن و بحر با پیمانه پیمودن و سیاره را با خدنگ ختن و زمانه بکمند بستن و جس شمال با معقد حبال[۳] و ضبط آب در غربال بود - نازم آبیاری ابر عنایت باری[۴] که بارے گوہر مقصود بکف آمد یعنی این رساله جامع مسائل همه نحو و صرف و حاوی نکات جمّه[۴] و قواعد شگرف که موسوم به **نہج الادب** و منطوی بر مقدمه و دو تعلیم و خاتمه ست بجدی بلیغ و جهدی وافی و مساعی مشکوره و استقرای کافی از اسفار معتبره و دفاتر محررِ لغات و صرف و نحو اقتباس و انتخاب کرده بعبارت سهل و الفاظ زود فهم بر قیاس[۵] قواعد عربی بپایان آورده م و قطره قطره از هر جا تلاش کرده چندان مطالب بهم رسانیدم که دست رسای استقرای هیچ یکی چه از قدما و چه از متاخرین بآن نرسیده - چون فاضلان بخرد و دانان نیک و بد بنظر تحقیق خالی از خیال باطل در نگرند دانند که درین حقه چه گوهرها و درین طبله چه عنبرها و درین دل چه رازها و درین پرده چه آوازهاست ؎ آن را که سری ز نکته دانی ست * داند که چه ریزش معانی ست * و تکرار بعض مسائل که در بعض مواضع درین رساله می نماید مشک ست که هر سائیدن بوی تازه بدماغ جان می بخشد و نگاری ست که در هر آن به پیرایهٔ جدید جلوهٔ دیگری فرماید اگر درین فن بصیرتی داری دمی سر از جیب این معامله برآر و لحظهٔ بر سر وقت این شکسته و بستهٔ چند گذر فرما و در یاب که چگونه صرف و نحو فارسی را ترتیب و تهذیب داده ام - اگرچه نزد صحیفه[۶] جهال عارفین حق بر جال که خیلے معتقد قدما اند و متاخران را مطلقاً وجود نمی گذارند فضل برای متقدم ست هرچند از ازمرهٔ صاحب دستگاهان نیز نباشند لیکن ارباب فهم و فراست که با سخن نیوشی شیوهٔ انصاف ورزیده اند و گوینده را در نظر نیاورده گوش بر سخن دارند و جانب کسی را رعایت نکنند مردم را

[۱] موتور ستم رسیده و ترسیده ۱۲ [۲] مبتور تراشیده ۱۲ [۳] حبال بالکسر جمع حبل بمعنی رسن ۱۲ [۴] جمّه انبوه ۱۲ [۵] اگر گوئی که قیاس قواعد صرف و نحو فارسی بر عربی معقول نیست زیرا که بودن همه قواعد زبان فارسی موافق قواعد زبان عربی ضرور نیست گویم که قیاس فارسی بر عربی وقتی معقول نباشد که ائمه فرس بقواعد آن تصریح کرده باشند چنانکه گویند که در فارسی هر کلمه موقوفة الآخر می باشد و موصوف و مضاف مکسور الآخر و اضافت عام اعلے الخاص بیانی ست و غیر آن چه ظاهر ست که قیاس این چنین قواعد بر قواعد عربی کردن معقول نیست اما قواعدی که ایشان ذکر آن نکرده اند نه تصریحاً و نه ایماءً اگر قیاس آن بر عربی کنند درین هیچ خللی نخواهد بود و مراد از قیاس قواعد عربی آن ست که تعیین اصطلاح و تفصیل بعض چیزها موافق قواعد عربی نوشته ام نه آنکه جمیع قواعد عربی را در فارسی دخل داده ام ۱۲ منه - [۶] صحفی به فتحتین و کسر ثالث و تشدید تحتانی کسیکه در قراءت صحیفه خطا کند ۱۲ منه

بحق می شناسند نه حق را بمردم سیدنا امیر المومنین علی ؑ وه چه دُرسفته که گفته انظر الے ما قال ولا تنظر الے من قال ؎ چو دانی که مقصود گوینده چیست * مبین ای برادر که گوینده کیست * نباید بدین قدر گوهر شکست * که از دست بے قدر آید بدست * و گمان مبر که این جواهر زواهر تحقیقات و این دُرر غُرر تدقیقات بآسانی بدست آمده اند بلکه شبها دماغ از دود چراغ سوخته و نظر بر کاغذ دوخته ام تا این مجموعهٔ عجائب و گلدستهٔ غرائب بدست آورده و این چراغ هدایت افروخته ام ؎ رسی آنگه بدر و ماکه چو ما * خامه گیری بدست و بنگاری * ایمک ترقب از اعیان وفا و اخوان صفا که عفو شان خطاپوش ست و لطف شان معذرت نیوش و مهرشان از قهر پیش ست و فضل شان از عدل بیش که در حق مؤلف این گلپتره[۱] زبان آفرینی بشرط حیات دست دعا بعد از ممات بر کشایند - و بعد از تقدیم مراسم تدقیق و لوازم تحقیق چون نظر بر مواضع ذلل و مواقع خلل اندازند آن را قلم زده اصلاح سازند چه فقیر بآن مباهات دارد که خود را خاک راه همه می شمارد - و نقد و ناسرهٔ این مثنوی به عجز و ناتوانی و ختنوی به جهل و نادانی را قاطبهٔ در محل انکار فرود نیارند زیرا که این خام و راے هیچمدان بیدلای کجولج زبان تابع اساتذه عمائد ست و جامع این شوارد و ناظم این فرائد خرائد ست نه واضع این قواعد - معهذا عیب جوئی عیبی ست عظیم و کج خلقی امری ست نامستقیم خنده بر مردم زدن گل رسوائی بر خود چیدن ست و پرده دری ابنائے جنس نمودن پیراهن عرض خود دریدن ؎ عیب مردم فاش کردن بدترین عیبهاست * عیب گو اول کند بے پرده عیب خویش را * بساست که در مسئله تحقیق نزد مؤلف امری باشد خلاف جمهور لیکن جای موافق جمهور کلام می کند بکنایه و گاهی بدون کنایه چه مصنفان بدون اشارت هم اکثر موافق جمهور حرف زنند و تحقیق خود جای دیگر ذکر کنند و هرچند درین کتاب ذکر مسائل صرف و نحو لازم ست لیکن بطریق تغلیب بعض از فوائد علم معانی و بیان و غیره که وظیفهٔ آن فنون ست ذکر کرده ام چرا که خالی از فائده نیست - و اگر در ذکر شعراد بعض اشعار غلط واقع است ذمهٔ راوی ست عفی الله عنه -

مقدمه در تعریف صرف و نحو و بیان موضوع و غایت

پوشیده نماند که **صرف** در لغت گردانیدن چیزی ست از حالی بحالی و باصطلاح عبارت از علم قوانینی است که از دانستن آن احکام کلمات از روی تعلیل[۱] و تغییر و تبدیل و کیفیت اشتقاق و بنا و ابنیه معلوم شود و این **تعریف** علم صرف ست و **موضوع** علم صرف یعنی چیزیکه از احوال که خصائص و آثار مطلوبه اوست در آن بحث کنند کلمه است فقط من حیث الافراد - این حیثیت در نفس الامر نه علت

[۱] تعلیل در لغت بمعنی سبب شدن چیزی برائے چیزی دیگر و در اصطلاح صرفیان بمعنی تبدیل و سقوط و زیادتی حرف یا حرکت مشعل ۱۲

لحوق عوارض بموضوع ست و نه قیدوی ست بلکه علت بحث ست یا قید معروض ست در نظر باحث و **فائده و غرض** آن بعینه فائده و غرض نحو و آن صیانت ذهن ست از خطای لفظی در کلام فرس و ازینجا است که تعریف را مثل جزوی از نحو شمارند بدانکه **وضع** در لغت نهادن چیزی ست در جای و در اصطلاح خاص کردن چیزی ست بچیزی بدین نمط که از گفتن یا از دیدن آن چیز این چیز مفهوم گردد مثلاً لفظ زید را که مخصوص بیک ذات معین ست که اگر بگویند یا ببینند فهمیده شود آن ذات و لفظ مخصوص به **موضوع** و ذات مخصوص به **موضوع له** و کسی که آن لفظ باین ذات خاص کرد **واضع** موسوم گردد چه دلالت لفظ بر معنی بوضع واضع است نه بذات خود که طبیعی باشد چنانچه دلالتش بر گوینده و گرنه لغات اضداد ثابت نمی شد چون سپوختن که بمعنی بعنف در چیزے در آوردن و بر آوردن ست و همچنین فراز کردن که بمعنی بستن و کشادن هر دو آمده کما نص علیه اهل اللغة. و **نحو** لغةً برای چهار معانی آید ۱قصد ۲جهت ۳مثل ۴نوع - و اصطلاحاً علم قواعدی را گویند که موجب معرفت احوال کلمات فرس از روی انفراد و ترکیب اینها گردد تا بدان متتبع لغات فرس ذهن خود را از وقوع خطا در تالیف الفاظ و ترکیب کلمات نگاه دارند و نحویان فارس را احتیاج معتدبه بحث از اعراب و بناے کلمات نیست چه کلمات فارسی همه مبنی اند مگر آنکه مضاف باشند یا موصوف در ان صورت بحرکت کسره اعراب خواهند گرفت چون اسپ من و اسپ خوب یا آنکه حروف میانی و حروف معانی و جملگی افعال در فارسی مبنی اند و باقی جمله اسما در حالت ترکیب معرب الا آن که مضاف و موصوف اعراب لفظی دارد و بواقی اعراب تقدیری مثلاً در عبارت زد زید- زید فاعل ست پس مرفوع است صلاحیت آن دارد که اگر شرط لحوق حرکت متحقق شود متحرک گردد و شرط آن اضافت یا صفت او ست پس در اصطلاح نحاة عرب فعل ماضی و امر حاضر و حروف را مبنی اصل گویند و در فارسی جمیع افعال و حروف مبنی الاصل خواهند بود والله اعلم بالصواب و **موضوع** علم نحو کلمه و کلام هر دو باشد و ازین بیان واضح شد که برای یک علم دو موضوع هم جائز ست بشرط آنکه هر دو در خصائص و آثار مطلوبه شریک باشند و تحقیق حقیقی این ست که موضوع علم نحو متعدد نیست بلکه واحد ست و آن لفظی ست تنها موضوع بجهت دلالت بر یک معنے و تعداد آن باعتبار نوعین ست یعنی کلمه و کلام لیکن اثبات وجود موضوع و ماهیت و اثبات آن مسئله آن علم نباشد زیرا که موضوع چیزی ست که برای او اعراض ذاتیه طلب کنند و هر چه وجود او معلوم نبود طلب ثبوت چیزی برای او محال ست پس بحث از نفس وجود کلمه از مسائل حکمت الٰهیه است زیرا که موضوع او موجود من حیث الموجود ست- چون صرف را مثل جزے از نحو شمارند لهذا انسب نمود که اولاً قواعد صرف مرقوم شود پس مباحث نحو شروع گردد زیرا که ذکر جز باید که مقدم باشد بر کل-

تعلیم اول در علم صرف

بدانکه کلمه آن لفظ مفرد ست که موضوع باشد برای معنی مفرد یعنی جزو آن لفظ بر جزو معنی دلالت نه کند چون نار که موضوع ست برای آتش یعنی براے جسم آتش نه برای لفظ آتش که آن هم کلمه ایست موضوع بهمین معنی بزبان فارسی و **لفظ** در لغت بمعنی انداختن چیزی ست از دهان بود یا نبود و نیز در لغت بمعنی انداختن شی از دهان آمده حرف بود یا غیر حرف و بمعنی متکلم نیز آمده و در اصطلاح عبارت از آوازی ست که بر بعض حروف هجا مشتمل باشد برابر ست که بر معنی هم دلالت کند چون زید یا نکند چون دیز و حقیقی بود چون زید و عمرو و بکر و سرخ و سفید و زرد و مانند آن یا حکمی چون منوی در گفت و زد و بیا و بزن زیرا که این از مقوله حرف و صوت نیست چه حرف و صوت از کیفیات مسموعه است و منوی مسموع نیست و براے منوی لفظ خاص وضع نه کرده اند بلکه از مثل او و تو منوی را تعبیر می کنند باستعاره لفظ ضمیر منفصل و آن را لفظ حکمی گفتن باعتبار آن ست که احکام لفظ حقیقی برو جاری می کنند چون اسناد فعل بسوی او و تاکید آوردن و عطف برو کردن و نیز عام ست که یک حرف بود چون بای ظرفیت یا زائد از آن مثل زید و بعض در تعریف لفظ گفته اند چیزی ست که انسان باو تلفظ نماید **سوال** تقئید تعریف لفظ بانسان واجب می کند که آنچه او را ملائکه و اجنه تلفظ می کنند لفظ نه باشد **جواب** مراد از چیزی که انسان باو تلفظ نماید این ست که لفظ چیزی ست که از شان او تلفظ کردن انسان باشد و شک نیست که از شان کلمات ملائکه و اجنه تلفظ کردن انسان ست و نیز ازین جواب مندفع شد اشکال بکلمات الله تعالیٰ و لفظ عام ست و کلمه خاص چه هر کلمه را لفظ گویند و بعض الفاظ را کلمه نخوانند چون الفاظ مهمله مثل دیز و تعریف کلمه که باین چهار لفظ ست لفظ مفرد و موضوع و معنی از قید لفظ بودن دوال اربع یعنی دلالت کنندگان چهارگانه بر مدلولات خود که عبارت از خطوط و اشارات و عقود و نصب ست خارج شدند که اشارات دال بر مشار الیه و خطوط دال بر انچه واضع از ان خطوط قصد کرده و نصب یعنی منارها که در راهها برای دریافت بعد مسافت نصب می سازند دال بر امیال و عقود یعنی مفاصل انگشتان دال بر اعداد زیرا که این دوال چهارگانه الفاظ نیستند و از قید **مفرد** بودن آن مرکبات خارج شدن و اگر آن را مقید بافراد نمی کردم زید استاده است در تعریف داخل می شد زیرا که برو صادق می آید اینکه لفظی ست موضوع و از قید **موضوع** بودن آن الفاظ مهمله مثل دیز و الفاظ دال بالطبع چون آه آه و هاے هاے که در بی اختیاری از زبان بر می آیند خارج شدند **فائده** میان لفظ و وضع نسبت عموم و خصوص من وجه است چه لفظ به نسبت موضوع عام ست زیرا که لفظ گاهی موضوع می باشد چون زید و گاهی مهمل

چون ویزد موضوع نیز عام ست به نسبت لفظ زیرا که موضوع گاهی لفظ می باشد چون زید و عمرو
و گاهی غیر لفظ چون دوال اربعه پس هر یک از لفظ و وضع عام و خاص باشد یعنی لفظ ازین حیثیت
که موضوع و مهمل شامل ست عام ست و موضوع خاص و موضوع ازین حیثیت که شامل ست بلفظ و غیر لفظ عام ست
و لفظ خاص و آنکه کلمه قولی ست مفرد گفته است قید وضع نکرد چه آن در مفهوم قول معتبر ست
که مراد از قول لفظ موضوع ست که بر معنی دلالت کنند مفرد باشد یا مرکب مفید خواه غیر مفید
پس قول از لفظ خاص باشد و بدان مهمل و دوال اربع و دوال بالطبع و العقل خارج شود۔
و از قید بودن آن برای **معنی** حروف تہجی که برای غرض ترکیب کلمات موضوع شده اند نه برای
غرض ترکیب معنی خارج گشتند۔ و **غرض** شی معنی آن شی نمی باشد و عوام ترجمه لفظ را معنی گویند
مثل نار که معنی آن آتش نشان دهند یا آتش که معنی آن نار بعربی بیان کنند و نزد خواص و دانایان
معنی عبارت از هیئت چیزی بود چون تخت که دال بر آن هیئت باشد و اگر مجازاً اطلاق معنی بر
ترجمه نیز نمایند مضایقه ندارد و مثل آنکه معنی تفاح سیب ست یعنی چیزی را که در فارسی سیب
می نامند در عربی تفاح می گویند۔ و مخفی نماند که معنی و مفهوم و مدلول هر سه مترادف اند زیرا که هر یک
موضوع ست برای شی ثانی با تفاوت حیثیت یعنی شی ثانی ازین حیثیت که مقصود ست
از شی اول معنی ست و ازین حیثیت که شی اول دلالت می کند بر شی ثانی مدلول ست و ازین
حیثیت که شی ثانی دانسته شده است از شی اول مفهوم ست۔ و اقل کلمه دو حرف ست نخستین
متحرک تا بدان ابتدا توان کرد و دویمین ساکن تا بدان وقف توان کرد چه جز این ناممکن ست
و حرکت نام مصادمت دو جسم صلب ست که از ان آواز به سبب تموج هوا بگوش می رسد و سکون
نام انقطاع حرکت ست پس سکون در ابتدا صورت نه بندد چه انقطاع حرکت را نام سکون ست
و نیز در حرف آخر لفظ حرکت ممکن نیست چه بعد از حرکت سکون ضروری ست چنانچه در فن طبیعی
مبرهن ست پس ابتدا به سکون و انتها به حرکت هر دو محال ست و یک حرف را کلمه نتوان گفت
و از یک حرف معنی اراده نتوان کرد مگر آنکه حرفی را برای حصول معانی گوناگون در اول یا میان
یا آخر کلمه در آرند چنانکه در مقام خود مرقوم خواهد شد۔ سوال تعریف مرکب را از دو کلمه که در آنها
لفظاً و معناً امتزاج تام باشد در احکام یک کلمه شمارند چون گفتند و گفتی و گفتید و گفتم و گفتیم که گفت
کلمه جدا است و ند و ی و م و یم ضمائر کلمات جدا۔ گفت و هر واحد از ضمیر لفظاً و معناً پیوسته بمنزله
یک کلمه گشته بخلاف نحویان که نزد آنها جمله است و فعل را اگر مع الضمیر نگیرند درین صورت نزد
نحویان نیز کلمه مفرد باشد چون گفت که مع الضمیر جمله است و تنها کلمه چنانکه علامه دوانی در مختصر المعانی
بدان تصریح فرموده است۔ و جمیع کلمات مستعمله فرس درین سه قسم بحصر عقلی منحصر ست اسم و فعل و حرف

و علت انحصار کلمات در اقسام ثلثه آن ست که کلمات دلالت بر معنی دارند و معنی از سه حال خالی
نیست یا ذات ست یا صفت یا ربط۔ دال بر اول اسم ست و بر ثانی فعل و بر ثالث حرف و این
وجه شامل ست کلمات هر زبان را لیکن تخصیص کلمات فرس باعتبار مقصود ست یعنی کلام ما
در کلمات فرس ست اگرچه کلمات زبانهای دیگر نیز از سه قسم خالی نیستند و قید مستعمله برای ادخال
کلمات موضوعه غیر فرس ست که بتفریس در استعمال فرس در آمده۔ و این تعلیم بر پنج باب محتوی ست

باب اول دربیان فعل

بدانکه **فعل** بالکسر بمعنی حرکت مردم و کردار لغةً اسم مصدر فعل بالفتح مصدر ست کذا فی الحقیقة التفتازانی
و بعض مکسور را نیز مصدر گویند و در اصطلاح کلمه ایست که بحسب الوضع دلالت کند بذاته بر حصول
معنی مصدر خود و حدوث آن از ذاتی در یکی از ازمنه ثلثه که ماضی و حال و استقبال ست چون
کرد و می کند و خواهد کرد و فعل اصطلاحی را از آن جهت فعل می گویند که متضمن به فعل لغوی ست
یعنی حدوث و معنی مصدری از قبیل تسمیه کل باسم جز۔ و علامتش آن ست که تا یا دال موقوف
در آخرش باشد و نیز اگر در آخر آن دال یا تا نون ساکن لاحق کرده آن حرف را متحرک سازند
مصدر حاصل آید چون کرد و گفت و کردن و گفتن یا دال ساکن در آخرش بود چون کند و گوید
و اگر آن دال را حذف کنند امر ماند چون کن و گوی **سوال** اسم را با وجود شرفش بر فعل چرا
از فعل موخر کردند **جواب** صرفیان بحث از کلمات از جهت تصریف می نمایند و اصل در تصریف فعل ست
باین معنی که صرف کنند ماضی باسم مفعول و مضارع با مر و نهی و اسم فاعل و امر بصفت مشبه و بمعلوم
مجهول نه باین معنی که فعل به تثنیه و جمع و مذکر و مونث و متکلم و مخاطب و غائب معروف می شود زیرا
که این از خواص اسم ست و وصف فعل جز این نیست که بحال متعلق وی ست و می توان اسم
گرفت که متناول بحال فعل و متعلق فعل نیز باشد تا کثیر کثیر حاصل آید **سوال** چرا فعل تثنیه و جمع
نمی شود **جواب** ضمیر که متصل بفعل ست تثنیه و جمع می شود پس اگر فعل نیز تثنیه و جمع شود علامت
دو تثنیه و جمع بچیزی جمع شود که مانند کلمهٔ واحد ست و آن ممنوع ست و در اسم تصریف اندک باشد
و در حرف نباشد زیرا که حرف مبنی بر وضع واحد ست پس قرار را مقتضی ست نه تغیر را و برای
این که مثنی و جمع و ماضی و مضارع و جز آن نمی شود **تصریف** در لغت بمعنی گردانیدن چیزی ست
از حالی بحالی و در اصطلاح علمای صرف عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوی صیغهای
مختلفه تا حاصل شود از ان معانی های متفاوت و تصریف اصطلاحی که خاص ست از تصریف
لغوی بر دو گونه است یکی **تصریف صغیر** آن ست که یگان یگان لفظ را از مشتقات باهم

جدا نموده تصریف نمایند چون آورد - می آورد - خواهد آورد - بیار - میار - آورنده - آورده - و
گفت گوید می گوید خواهد گفت بگو مگو گوینده گفته و گرفت گیرد می گیرد خواهد گرفت بگیر مگیر گیرنده
گرفته دوم تصریف کبیر آن ست که هر قسم را با جمیع الفاظ وی علحده جمع نمایند چون گفت
گفتند گفتی گفتید - گفتم - گفتیم و گوید - گویند گوئی گوئید گویم گوییم می گوید می گویند می گوئی می گوئید
می گویم می گوییم خواهد گفت خواهند گفت خواهی گفت خواهید گفت خواهم گفت خواهیم گفت الخ موجز
که فعل باعتبار اشتقاقش شش قسم ست ماضی و مضارع و حال و مستقبل و امر و نهی و هر یک
از ماضی و مضارع و حال و مستقبل بر دو گونه بود معروف و مجهول و از هر دو به مبنی للفاعل و مبنی
للمفعول نیز تعبیر کنند معروف آن ست که منسوب به فاعل باشد و در دستور سخن آورده که فعل
معروف آن ست که فعل را نسبت دهند بسوی فاعل مذکور اعم ازانکه فاعل جلی باشد یا خفی یعنی
اعم ازانکه فاعل ظاهر باشد یا مستتر فاعل ظاهر چون گفت زید و رفت عمرو که فاعل زید و عمرو ست
که اسم ظاهر ست فاعل مستتر چون زید گفت و عمرو رفت که در معنی مثل آن ست که گفته باشد زید
گفت او و عمرو رفت او که او فاعل ست و ضمیر مستتر ست که راجع ست بما قبل مولف گوید که فاعل
جلی و خفی بجای اسم ظاهر و مضمر در کتب قواعد فارسی بنظر نرسیده لیکن این هر دو لفظ اصطلاح
خاص او می تواند شد زیرا که مولف فصول اکبری گفته است معروف فعلیکه منسوب به فاعل جلی
باشد یا خفی و از غیرش مسموع نه شده و انچه گفته که او فاعل ست و ضمیر مستتر ست راجع بما قبل محل
نظر ست زیرا که فاعل فعل همان زید و عمرو ست و احتیاج به تقدیر ضمیر موافق ضابطه فرس نیست
چنانچه تفصیل آن در مبحث فاعل از تعلیم نحو خواهد آمد - و چنین فعل را به سبب مذکور و معلوم بودن
فاعل فعل معلوم نیز خوانند مجهول آن است که منسوب بفاعل نباشد بلکه منسوب بمفعول باشد
چون کتاب نوشته شده کار کرده شد شخصی که کتاب نوشت و کار کرد ذکرش نیامده و چنین مفعول
را بنا بر نیابت فاعل محذوف قائم مقام فاعل خوانند و وجه تقدیم معروف بر مجهول همین ست
زیرا که فاعل عمده است و مفعول فضله و عمده مقدم باشد بر فضله هم چنین منسوب بسوی عمده
مقدم باشد بر منسوب بسوی فضله یا آن که معروف اصل ست و مجهول فرع وی و اصل مقدم باشد
بر فرع و غرض از ایراد فعل مجهول ترک ذکر فاعل ست یا باراده تعظیم آن چون آن زانی کشته شد
ذکر حاکم بنظر عظمت و توقیر بمقابله زانی غیر ضرور دانسته ترک نمودند یا بقصد تحقیر آن چنان که حاکم وقت
دشنام داده شد بر ظاهر ست که شخصیکه دشنام داد به نسبت حاکم وقت ادنی و کم مرتبه است یا برای
اختصار بر قرینه مشهور و معلوم بودن آن و هر واحد از ماضی و مضارع و حال و مستقبل معروف و مجهول
بر دو نمط ست مثبت و منفی مثبت آن که از فاعل بظهور آید مثالش از امثله صدر ظاهر ست و

منفی آن ست که از فاعل بظهور نیاید مانند نیاورد و نیاورد و نمی آورد و نخواهد آورد
و نیاورده شد و نیاورده شود و آورده نمی شود و آورده نخواهد شد و این بهتر ست از انچه مولف سرچشمه
فیض گفته است هر فعل که در وی نون نافیه نبود آن را فعل مثبت نامند و هر فعل که در وی نون نافیه
موجود باشد آن را فعل منفی گویند فتامل - و فعل باعتبار اشتقاقش از مصدر دو گونه است قیاسی و
سماعی قیاسی بر دو گونه است یکی سالم و دیگر منقلب قیاسی سالم آن ست که حرف پسین صیغه امر و
ماقبل آخر مضارعش همان حرف باشد که ماقبل دن و تن باشد در مصدر چون کشتن و گزاردن و دردن
که حرف ماقبل دن و تن دران در مضارع و حرف آخر امر آن که کشد و کش و گزارد و گزار و درد و
در و باشد همان یک حرف ست - و قیاسی منقلب را دو صورت ست یکی آن که حرف پیشین
دن یا تن در مضارع و امر با حرف دیگر متبدل می گردد بر سبیل ضابطه کلیه که بر افراد خاص منطبق
باشد چون کشودن و فرسودن و سودن و پالودن که واو ماقبل دن در اینها در صیغه مضارع و امر
بر سبیل قانون بالف تبدیل می یابد چون کشاید و کشای و فرساید و فرسای و ساید و سای و پالاید
و پالای و همچنین جستن و شستن و رستن که سین ماقبل تن در امر مضارع و امر با یای تحتانی متبدل
می گردد چون جوید و جوی و شوید و شوی و روید و روی و قس علی هذا دیگر آن که آن حرف در مضارع
و امر محذوف شود و همان صفت چون خموشیدن و رنجیدن و دویدن که حرف پیشین آن در مضارع
و امر حذف کنند چون خموشد و خموش و رنجد و رنج و دود و دو و غیر آن را برین قیاس کن و کسانیکه دن
را هم از علامت مصدر گفته اند این شق ثانی را از قبیل قیاسی سالم شمارند و سماعی آن که نه چنان
باشد یعنی نه حرف پیشین دن یا تن و پسین امر و ما قبل آخر مضارع در آن یک چیز باشد و نه حرف
پیشین در متبدل گردیدن بحرف دیگر در امر و مضارع گونه ضابطه یا چند امثله و اشته باشد
چون آمدن و دادن و کردن و گفتن وغیره که مضارع و امر آنها آید و آی و دهد و ده و کند و کن
و ستید و ستب ست - و چهارده صیغه ماضی و مضارع که نزد عربان متداول و متعارف ست
در کلام فارسی برابر آنه یا بواسطه شش صیغه مقرر شده اند باین نمط که شش صیغه مونث غائب و
حاضر تمامی ترک شدند چه در فارسی مذکر و مونث یکسان ست و از شش صیغه مذکر غائب و
حاضر دو صیغه تثنیه ترک شدند چه در فارسی هر چه از واحد تجاوز کند در اعداد جمع است چنانچه شش
صیغه مذکر بچهار اختصار یافته و دو صیغه متکلم واحد و متکلم مع الغیر بحال خود ماندند که مجموع شش
صیغه باشد و عربان نیز در متکلم بوضع ضمائر اختصار نموده بدو لفظ اکتفا کردند برای واحد متکلم مذکر
باشد خواه مونث یک لفظ اختیار نمودند و برای متکلم مع الغیر خواه تثنیه خواه جمع مذکر خواه مونث
یک لفظ گرفته اند بجهت عدم التباس زیرا که متکلم به صوت معلوم می شود که مذکر ست یا مونث

دواحدست یاغیرواحد۔ اما واضع زبان ہندی سنسکرت طرفہ تفصیلی کرده که صیغه مذکر جدا کرد وصیغه مونث جدا و برای خنثی صیغه علیحده سوای مذکر ومونث وضع نمود۔ بالجمله در فارسی ہر فعل متصرف را که ابنیۂ وی باختلاف زمان مختلف گردد شش صیغه باقی مانند یکی برای واحد غائب ویکی برای جمع غائب ویکی برای واحد مخاطب ویکی برای جمع مخاطب ویکی برای واحد متکلم ویکی برای جمع متکلم واصل درین صیغها صیغۂ واحد غائب ست چه باقی صیغها بالحاق ضمائر متصله از ہمان صیغ متفرع ہستند منجمله آن ند برای جمع غائب ی برای واحد مخاطب ید برای جمع مخاطب م برای واحد متکلم یم برای جمع متکلم۔ وچون ہر فعلی را لابد فاعلی ست وبعبارت دیگر ہر کاری را یک کننده لازم است آن کار را فعل وآن کننده را فاعل گویند واین علامات که گفته شد فاعل آن فعل می باشند چنان که گوئی خوردم این میم علامت فاعل ست یعنی فعل وکار خوردن از من صادر شده وہم چنین سائر صیغهای دیگر که باسم علامت نام برده شد مثل خوردم یعنی من وخوردیم یعنی ما وخوردی یعنی تو وخوردید یعنی شما وخورد ودرین صیغه علامت فاعل مستتر ست یعنی او وخوردند یعنی آنها۔

ماضی

چونکه زمانۂ ماضی مقدم ست بر زمانۂ حال واستقبال ونیز بنای ہر یک از فعل ماضی ست لہٰذا اولاً تفصیل آن ذکر کنیم وہرگاه که غائب مجرد ست از لواحق وباقی صیغ حاصل می شوند بالحاق ضمائر پس صرفیان ابتدای تصریف از غائب به متکلم می کنند زیرا که مخاطب از روی مناسبت اکثر ست ور غائب از متکلم ومضارع محمول بر ماضی ست یا آن که ایشان عمل باسلوب ترقی نموده اند مگر در امر ونہی ابتدا بمخاطب وانتہا بمتکلم کنند زیرا که امر ونہی به نسبت مخاطب اوضح ست بعده به نسبت غائب بعده به نسبت متکلم۔ ماضی فعلی را گویند که موضوع باشد برای دلالت بر حدوث کاری در زمانۂ گذشته چون کرد یعنی در زمانۂ گذشته که قبل از زمانۂ حال ست مراد از حدوث تعلق وجود معنی مصدری در زمانۂ گذشته است برابرست که قدیم باشد یا حادث متجدد و زمان وقوع فعل ماضی نسبت بزمان حال یا قریب ست یا بعید ونیز گاہی بطور شک آید و گاہی بطور استمرار پس بنظر اغراض مختلفه بانسبتی که فعل نیز بر اشکال مختلفه آید یعنی مثلاً کرد که فعل ماضی ست باید که برای ماضی مطلق صورتی دارد وبرای ماضی قریب صورتی دیگر وبرای ماضی بعید شکلی آخر وہم چنین در استمرار وجز آن لیکن بجہت ہر یک معنی لفظی جداگانه موضوع نه ساخته اند بلکه عند الاحتیاج در بعض معانی فعل ماضی مطلق را بعد یا قبل از کلماتیکه دال بر معانی مقصود است مذکور نمایند ودر بعض معانی تصرف در ترکیب کنند۔ واین جا اقسامش به

تفصیل بیان می شوند بدانکه ماضی بر پنج گونه است مطلق وقریب وبعید۔ وقیاسی که آن را ماضی احتمالی ومحتمل وشکی ومشکوک واستفنائی نیز گویند۔ واستمراری که آن را ناتمام نیز گویند۔

ماضی مطلق

آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمانه گذشته که به ہیچ قید مقید نباشد وصیغه واحد غائب این ماضی مثبت معروف گرفته شود از حاصل مصدر یعنی ماده گاہی حرف آخرش حذف نموده دال علامت ماضی لاحق نمایند چنانکه از زن زد وگاہی بر اصل ماده یک حرف دیگر افزوده علامت ماضی اضافه کنند چنانکه بازید از باز وگاہی حرف آخرش بحرف دیگر بدل نموده علامت ماضی لاحق کنند خواه بیک حرف تبدیل کنند چون کشود از کشاد خواه بدو حرف چون پیوست از پیوند وقس علی ہذا اما این قاعده قیاسی نیست دانان که فعل را از مصدر مشتق نمایند گویند که فعل ماضی گرفته شود از مصدر بحذف نون واسکان ماقبلش ازین سبب حرف آخر آن دال موقوف یا تای موقوف باشد چنان که آورد وبرد وآموخت ودوخت از آوردن وبردن وآموختن ودوختن مگر در شد وزد ومتعذر ست ودر آمد وستد شاذ وبدین قسم مخفف بود ست بدال موقوف۔ ونا گزیرست ماقبل آخر ماضی ذی تا از حروف چہارگانه که خای معجمه وسین مهمله وشین معجمه وفا باشد وماقبل آخر ماضی ذی دال ازین حروف نهگانه که الف وتای فوقانی ورای مهمله وزای معجمه وغین معجمه ومیم ونون وواو ویای تحتانی باشد وگاہی بر اصل صیغه ماضی ہای سکته زیاده کنند چون آمده وکرده وگاہی الف چون گفتا ورفتا اگر خواہند که از صیغۂ واحد بالحاق ضمائر دیگر صیغها بر آرند بنا بر دفع التقای ساکنین حرف آخر آن را بمقتضای مقام بفتح یا کسره متحرک سازند پس برای جمع غائب مذکر ومونث نون ودال ساکن آخر صیغۂ واحد غائب افزایند چون کردند وگفتند وبرای واحد حاضر مذکر ومونث یای تحتانی ساکن در آرند چون کردی وگفتی وبرای جمع حاضر مذکر ومونث یا ودال ساکن ہمچو کردید وگفتید وبرای متکلم واحد مذکر ومونث میم ساکن چنانچه کردم وگفتم وبرای جمعش یا ومیم ساکن چنانچه کردیم وگفتیم **تصریف ماضی مطلق مثبت معروف** آورد آوردند آوردی آوردید آوردم آوردیم۔ ہرگاه که آن را مجهول نمایند بعد از اتصال ہای مختفی بآخرش لفظ شد که در فارسی علامت ماضی مجهول ست در آرند وبرای حصول باقی صیغها ضمائر مذکور بدستور مسطور لاحق کنند **تصریف ماضی مطلق مثبت مجهول** آورده شد آورده شدند آورده شدی آورده شدید آورده شدم آورده شدیم وچون خواہند که این ماضی مثبت معروف ومجهول را منفی سازند نون نفی بر صیغه ہایش داخل کرده ہمزه الف ممدوده بنا بر فصاحت بیا بدل

نمایند **تصریف ماضی مطلق منفی معروف** نیاوردنیاوردند نیاوردی نیاوردید نیاوردم نیاوردیم **تصریف ماضی مطلق منفی مجهول** نیاورده شد نیاورده شدند نیاورده شدی نیاورده شدید نیاورده شدم نیاورده شدیم
و آوردن نون نفی بر لفظ شد نیز جائز ست . گاهی صیغهٔ ماضی مطلق مثبت معروف در معنی مستقبل نیز استعمال
یابد مثال اگر این کار کردهٔ گوی از میدان بردهٔ یعنی اگر این کار خواهی کرد گوی از میدان خواهی برد فغانی گوید
ے تو ای گل بعد ازین با هر که می خواهی دولت بنشین ✤ که من چون لاله با داغ جفایت زین چمن رفتم ✤
دلی می باید و صبری که آرد تاب دیدارش ✤ فغانی گر دلی داری تو باش این جا که من رفتم ✤
بدانکه دلالت ماضی بر زمان گذشته باعتبار نفس موضوعیت ست پس کردهٔ و بردهٔ وغیره اگرچه
بر زمانهٔ مستقبل دلالت می کند لیکن این دلالت وضعی نیست بلکه بعارض حادث شده است و گاهی
بمعنی ماضی بعید آید چنانکه آمد که برای مطلق ماضی ست درین شعر سعدی ے زمین از تپ لرزه آمد ستوه
فرو کوفت بر دامنش میخ کوه ✤ بمعنی ماضی بعید استعمال یافت ای آمده بود ستوه و لفظ ار یعنی
الف و رای ساکن بصیغهٔ واحد غائب ماضی مطلق مثبت معروف ملحق گشته فائده سه معنی دهد اول
معنی مصدر چنانکه در رفتار و گفتار بمعنی رفتن و گفتن دوم بمعنی اسم فاعل چنانکه در پرستار و خریدار
بمعنی پرستنده و خرنده سوم معنی اسم مفعول چنانچه در گرفتار و مردار بمعنی گرفته شده و مرده شده
و بعض صیغه های واحد غائب ماضی مطلق مثبت معروف بمعانی مصادر خود هم مستعمل اند مثل آمد و شد
و شکست و بست و آمد و رفت و درخواست و پرداخت و درگذشت و گفت و زیست
و جست و نشست و برخاست همه فعل ماضی اند و بمعنی مصدری استعمال یابند خسرو فرماید ے
ز آمد شد خیال تو ترسم که بغرض ✤ قصاب پرورش نکند گوسفند را ✤ و آمد شدن بجای آمد شد
نظیری بسته ے از کثرت آمد شدن دست حنائی ✤ پیرایه خوابم همه شب زیر و زبر بود ✤ و گاه بود
که فعل ماضی مکرر بمعنی مصدر آرند و آن دال باشد بر تاکید و زیادت مثل آمد آمد بمعنی آمدن
شیخ علی حزین گوید ے تا آمد آمد آن یار نی سوار هنوز ✤ مرا غبار بلند ست از مزار هنوز ✤ بدان که های
مختفی که آخر فعل ماضی مطلق ملحق شود نزد بعض آن برای اتصال زمان ماضی باشد بزمان حال مثل
آمده آمده و اهل توران بجای های مختفی حرف گی آرند چنانکه گویند فلانی آمدگی ست و بعض گفته اند
که این کلمه در محل قریب شدن بحالتی و مشرف گردیدن بر امری اهل توران استعمال نمایند چنانچه
گویند فلان چیز ضایع شدگی ست ای قریب بضایع شدن و فلان مردگی ست یعنی قریب بمردن
و ازین قبیل ست این بیت نظامی در تعریف اسپ ے ندانم که از پاکی گوهرش ✤ چه مانندگی سازم از جوهرش ✤
ای کدام چیز قریب را در شبه شدن سازم نظر بگوهر ذات آن چیز که مانا بود به پیکر او کذا قال بعض
الفضلا و درین نظر ست چرا که گی در مستعملات بمعنی مذکوره نیست مثلا هر جا گویند فلانی آمدگی ست

غرض اخبار آمدن ست نه اخبار قربت و نیز لفظ گی را اهل توران در فعل ماضی آرند که ها در آخر
آن باشد لهذا حرف ماقبل گی متحرک بود و در بیت نظامی هیچ یکی ازین ها نیست معهذا معنی گذشته
تکلف محض و تعسف صرف ست و نیز آوردن گی در مستعملات محاورهٔ متاخران توران ست
نه قدمای آن ها مثل رودکی بخارئی و سوزنی سمرقندی و نیز در زبان اهل خراسان و فارس و عراق
وغیره که ایران عبارت ازان ست نیست فمن ادعی فعلیه البیان پس صحیح آن ست که مانندگی مرکب
باشد از مانند که بهای زائده نیز آمده چنانکه از مستعملات ظاهر ست و یای مصدری و از جوهرش
بدل از پاکی گوهرش و مراد از پاکی گوهر پاکی ذات است و مراد از لفظ جوهر هنر و معنی چنین باشد که نمیدانم
که از پاکی ذات کدام چیز را مایه مشابهت سازم که دیگری دران شریک نباشد و آن پاکی ذات
هنر اوست که عبارت از جلد روی ست و چون مشابهت اشتراک امری ست در دو چیز میگوید
که آن قدر پاک گوهر یعنی جلد رو بود که هیچ چیز مشترک در غیر او یافته نه شد که مایهٔ مشابهت تواند بود .

ماضی قریب

آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمانهٔ گذشته که قریب باشد بزمان حال و صیغهٔ واحد غائب
این ماضی ساخته شود از صیغهٔ واحد غائب ماضی مطلق معروف از معروف و مجهول از مجهول بالحاق
های مختفی و لفظ است رابطه و در صورت ضم ضمائر دیگر پنج صیغه باید که از لفظ است سین و تا را
حذف نموده همزه را برای دفع اجتماع ساکنین بحالتش بگذارند در جمع غائب و واحد متکلم مفتوح و
در واحد مخاطب و جمع متکلم بمناسبت یای ساکن ضمائر مکسور و این ست مابعد ماضی آوردن در زمرهٔ
مردم باربلی ست بقول محمد بن قیس خوارزمی **تصریف ماضی قریب مثبت معروف** آورده
است آورده اند آوردهٔ آورده اید آورده ام آورده ایم **تصریف ماضی قریب مثبت مجهول**
آورده شده است آورده شده اند آورده شدهٔ آورده شده اید آورده شده ام آورده شده ایم
تصریف ماضی قریب منفی معروف نیاورده است نیاورده اند نیاوردهٔ نیاورده اید نیاورده ام
نیاورده ایم **تصریف ماضی قریب منفی مجهول** نیاورده شده است نیاورده شده اند نیاورده شدهٔ
نیاورده شده اید نیاورده شده ام . نیاورده شده ایم . و بنابر ضرورت وزن شعر جائز است که در صیغهای
غائب و متکلم این ماضی های مختفی و همزهٔ لفظ است را حذف کرده سین و تا را سلامت دارند سعدی
فرماید ے شنیدستم که در دریای اعظم ✤ بگردابی در افتادند باهم ✤ امیر خسرو گوید ے سخت ترین کفر گو
اعراب راست ✤ غیر براهین نشد ستند راست ✤ حزین گوید ے گرو ست بهار عجب خار بیابان ✤
در وحشت گذشت ست مگر آبله پائی ✤

ماضی بعید

آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمانۂ گذشته که بعید ست از زمانۂ متکلم و صیغہ واحد غائب این ماضی گرفته می شود از صیغه واحد غائب ماضی مطلق معروف از معروف و مجهول از مجهول بلاحق کردن های هوز و لفظ بود در آخر صیغۂ ماضی و برای حصول دیگر صیغها ضمائر بآخر همین لفظ ضم نمایند **تصریف ماضی بعید مثبت معروف** آورده بود آورده بودند آورده بودی آورده بودید آورده بودم آورده بودیم **تصریف ماضی بعید مثبت مجهول** آورده شده بود آورده شده بودند آورده شده بودی آورده شده بودید آورده شده بودم آورده شده بودیم **تصریف ماضی بعید منفی معروف** نیاورده بود نیاورده بودند نیاورده بودی نیاورده بودید نیاورده بودم نیاورده بودیم **تصریف ماضی بعید منفی مجهول** نیاورده شده بود نیاورده شده بودند نیاورده شده بودی نیاورده شده بودید نیاورده شده بودم نیاورده شده بودیم۔

ماضی محتمل

که بماضی شکی مشهورست آن ست که دلالت کند بر صدور فعل در زمان گذشته مع تضمن احتمال و شک آن و صیغہ واحد غائب این ماضی معروف و مجهول بلاحق کردن های مختفی و لفظ باشد بعد صیغۂ واحد غائب ماضی مطلق معروف و مجهول حاصل می شود۔ حزین گوید ؎ ای وای بر اسیری کز یاد رفته باشد ✤ در دام مانده باشد صیاد رفته باشد ✤ آواز تیشه امشب از بی ستون نیامد ✤ شاید بخواب شیرین فرهاد رفته باشد ✤ و در وقت ضم ضمائر لابد ست که از ین لفظ دال را بنا بر التقای ساکنین حذف نمایند و در صیغۂ واحد مخاطب و جمع مخاطب و متکلم شین مفتوح را مکسور گردانند چنانچه درین قول تمنا ؎ تو بخواب ناز بودی که من از رقیب پنهان ✤ کف پاے بوسه دادم ز حنا شنیده باشی ✤ بچه ناز رفته باشد ز جهان نیازمندی ✤ که بوقت جان سپردن بسرش رسیده باشی ✤ **تصریف ماضی محتمل مثبت معروف** آورده باشد آورده باشند آورده باشی آورده باشید آورده باشم آورده باشیم **تصریف ماضی محتمل مثبت مجهول** آورده شده باشد آورده شده باشند آورده شده باشی آورده شده باشید آورده شده باشم آورده شده باشیم **تصریف ماضی محتمل منفی معروف** نیاورده باشد نیاورده باشند نیاورده باشی نیاورده باشید نیاورده باشم نیاورده باشیم **تصریف ماضی محتمل منفی مجهول** نیاورده شده باشد نیاورده شده باشند نیاورده شده باشی نیاورده شده باشید نیاورده شده باشم نیاورده شده باشیم۔ و هرگاه برین نوع ماضی لفظ می

داخل شود معنیش از زمان ماضی معدول شده بزمان حال مقرون گردد و بدین وجه چنین فعل را حال محتمل نامند و هرگاه امری و دیگر زمانی با صیغۂ این نوع ماضی مذکور گردد معنیش از زمان ماضی معدول شده بزمان استقبال مقرون گردد و دلالت می کند برین که معنی حدثی پیش از زمان وقوع آن امر در همان زمان صورت پذیر خواهد گردید و بدین وجه چنین فعل را مستقبل مقید خوانند چون پیش از فرو باریدن باران بخانه رسیده باشم و هنگام دو ساعت طعام خورده باشم نظامی راست ؎ اگر هر موی من گردد زبانی ✤ شود یک یک ترا تسبیح خوانی ✤ هنوز از بی زبانی خفته باشم ✤ ز صد شکرت یکی ناگفته باشم ✤

ماضی استمراری

آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمان گذشته بتکرار یعنی ضاوند فعل هنوز از ان فارغ نگشته و آن را به تمام نه پرداخته بلکه شیئاً فشیئاً علی سبیل التجدد بوقوع آمده آن را ماضی ناتمام نیز گویند و صیغهای این ماضی معروف و مجهول حاصل شوند یا بداخل کردن لفظ می یا همی بر صیغهای ماضی مطلق معروف و مجهول و یا بلاحق نمودن یای استمراری ماقبل مکسور بکسرۂ مجهول در آخر ضمائر بصیغه واحد غائب و جمع غائب و واحد متکلم همان ماضی معروف و مجهول فقط و بصیغه که اخیر آن یای خطاب واحد و ضمیر جمع مخاطب و متکلم ست در نیاید و دلیل بر نیامدن این سه صیغۂ ماضی محاوره اهل لسان ست بنا بر آن این قسم ماضی را در صورت اول ماضی استمراری **کامل التصریف** در صورت ثانی **ماضی استمراری ناقص التصریف** خوانند **تصریف ماضی استمراری کامل التصریف مثبت معروف** می آورد می آوردند می آوردی می آوردید می آوردم می آوردیم و دالّ آن ست که بصیغهای چنین نفی مجهول لفظ می را بر علامت مجهول در آورند **تصریف ماضی استمراری کامل التصریف مثبت مجهول** آورده می شد آورده می شدند آورده می شدی آورده می شدید آورده می شدم آورده می شدیم **تصریف ماضی استمراری کامل التصریف منفی معروف** نمی آورد نمی آوردند نمی آوردی نمی آوردید نمی آوردم نمی آوردیم **تصریف ماضی استمراری کامل التصریف منفی مجهول** نیاورده می شد نیاورده می شدند نیاورده می شدی نیاورده می شدید نیاورده می شدم نیاورده می شدیم۔ و درین جا آوردن نون نفی بر لفظ می افصح باشد **تصریف ماضی استمراری ناقص التصریف مثبت معروف** آوردی آوردندی آوردمی **تصریف ماضی استمراری ناقص التصریف مثبت مجهول** آورده شدی آورده شدندی آورده شدمی **تصریف ماضی استمراری**

ناقص التصریف منفی معروف نیاوردی نیاوردندی نیاوردمی تصریف ماضی استمراری
ناقص التصریف منفی مجهول نیاورده شدی نیاورده شدندی نیاورده شدمی - و در
اشعار استادان بعض صیغهای این قسم ماضی باجتماع لفظ می و یای استمراری نیز وارد اند زلالی گوید ؎
کواکب می نمودی در زمانه ٭ چو چشم گربه در تاریک خانه ٭ و برین قیاس باشد همی رفتی و همی گفتی
ابا ظلعت عاخراز خرمی ٭ همی رفتی و می نوشتی زمی ٭ و آنکه گفته است که مطلق محض مفید استمرار شود
چنانچه ؎ زلیخا داشت باغے وه چه باغے ٭ که زو بر دل ارم را بود داغے ٭ و مولف تحفة العجم تحت
ماضی استمراری نویسد و علامت این یاست برائے فعلی که واقع نه شده باشد عوض لفظ می آید لهذا
ماضی ناواقع نیز گویند و گاہے این یا در فعلی که وقوع یافته باشد مستعمل شود همچو دلدار که همیشه دلداری کردی حالا نمیکند

ماضی مع القدرة

لفظ بایست و باید که بمعنی ضرورت و تاکید دلالت کند چون بر صیغهٔ واحد غائب ماضی مطلق
مثبت معروف داخل گردد آن را بمعنی مصدر و حال با افادهٔ معنی ضرورت منقول نماید چنانکه در بایست
آورد و باید دانست بدستور لفظ تواند و توان که دال ست بر مفهوم قدرت و امکان هرگاه
بر آن صیغهٔ ماضی در آید معنیش بمعنی مصدر و حال با افادهٔ آن مفهوم مبدل گرداند چون در تواند
برد و توان شناخت برخلاف توانست که این لفظ بران صیغهٔ ماضی داخل گشته معنیش را
مقرون آن مفهوم سازد چنانکه درین قول حافظ ؎ آسمان بار امانت نتوانست کشید ٭
قرعهٔ فال بنام من دیوانه زدند ٭ ازین جهت چنین ماضی را ماضی مع القدرة نامیده اند
لیکن استعمال دیگر صیغه هایش در کلام استادان بنظر نیامده و گاہے لفظ شاید که بمعنی لیاقت
دلالت کند چنانکه درین قول سعدی هرچه در نیاید دل الفت گیرد را نشاید بجاے باید و تواند مستعمل شود چنانچه در نشاید کرد

ماضی شرط و تمنّا

صاحب هفت قلزم دو قسم دیگر که ماضی شرط و تمناست بر اقسام ماضی افزوده و گفته که شرط
و تمنا آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمان گذشته مع تضمن معنی شرط و تمنا و آن حاصل
می شود بداخل کردن لفظ می بر صیغهٔ ماضی مطلق و یا لاحق کردن یاے مجهول در آخر آن چنانچه
می کرد و کردمی و می گفت و گفتمی و استمرار آن را گویند که دلالت کند بر صدور فعل در زمانه گذشته
بتکرار و آن در صورت همچو شرط و تمناست شاعری گوید ؎ آن که هر شب هوس سوختن ما می کرد ٭
کاش می آمد و از دور تماشا می کرد ٭ که در مصرع اول می کرد مفید معنی استمرار است و در مصرع ثانی

می آمد و می کرد مفید معنی شرط و تمنا - و در ترتیب القواعد گوید چون خواهی که ماضی شرطی که آن را
ماضی تمنی نیز گویند بنا کنی لفظ اگر خواه به اتصال خواه بانفصال بر اول ماضی استمرار در آر چون اگر
می آورد و اگر مال شامی آورد و دخول اگر بر فعل موجب اختصاص آن فعل ست بمعنی شرط مولف
قوانین دستگیری گوید که این را مفهوم محصل نه شود انتهی مولف گوید ماضی شرط و تمنا چون که
در صورت همچو ماضی استمراری ست لهذا شرط ست بهر افادهٔ معنی تمنا الحاق لفظ کاش و
کاشکے و چه و مانند اینها و برای حصول معنی شرط و جزا چو لفظ اگر و اردو گر شرط ست و اینکه
صاحب هفت قلزم گفته است که ازین بیت ؎ آن که هر شب هوس سوختن ما می کرد ٭ کاش
می آمد و از دور تماشا می کرد ٭ واضح می شود که فارق میان ماضی استمراری و ماضی شرط و تمنا قرینه
است چونکه استغنای معشوق و اتما سوختن عاشق خواهد قرینه شد بر دوام و عاشق طالب دیدار
است قرینه بر تمنا راقم آثم گوید که قرینه مسلمه میان این هر سه قسم یعنی ماضی استمراری و معنی
شرط و تمنا لفظی ست چنانکه پیش ازین گفته ام نه معنوی مولف مراح الصبیان نوشته که
ماضی تمنائی همان ماضی استمراری باشد که بعد حرف شرط مذکور یا محذوف واقع شود و جزاے شرط
چه خوش بودی یا چه بودی یا چه شدی و امثال آن باشد مثال آن که حرف شرط مذکور باشد ؎
دلش گر مهربان بودی چه بودی ٭ توان ناتوان بودی چه بودی ٭ مثال آن که حرف شرط
محذوف باشد ؎ بجاے نیل من بودی چه بودی ٭ زپا بوسش من آسودی چه بودی ٭ و گاہی
بعد لفظ کاش واقع شود - مرزا جلال اسیر گوید ؎ آن که هر شب هوس سوختن ما می کرد ٭
کاش می آمد و از دور تماشا می کرد ٭ انتهی و مرزا محمد حسن قتیل گفته که رفته بودم بجاے
می رفتم و رفتمی نیز همان معنی آرند اما رفتمی و می رفتم در هند با لفظ کاش استعمال
یابد و رفته بودم درین مقام روا ندارند مثال کاش بگوے آن بے مهر می رفتم یا نه رفتمی
و زبان دانان رفته بودم بیشتر درین مقام جائز شمارند لفظ رفتمی و می رفتم و رفته بودم در امثال
مرقوم شد انحصار قاعده درهمین الفاظ نیست بلکه جمیع الفاظ را همین حال باشد مثل میکردم
و کردمی و کرده بودم - و سپهر گفته که درین اشعار شیخ سعدی یای تمناست که از براے
زیب و زینت کلام آورده اند ؎ کاشکے خاک بودمی در راه ٭ تا مگر سایه بر من افگندی و له
اے کاش زدر در آمدی دوست ٭ تا دیدهٔ دشمنان بکندی ٭ یا رب چه شدی اگر برحمت ٭
یاری سوی من نظر فگندی ٭ و نیز فرموده است که در مثل بخواستی آمدی و کاشکے آمدی و درین
قول فردوسی ؎ مرا کاشکی این خرد نیستی ٭ که آگاهی از روز بد نیستی ٭ حرف یا براے شرط و جزا است
و خان آرزو در موهبت عظمی گفته که چون کلمهٔ کاش و کاشکے با یکی از حروف استمرار آید افادهٔ

تندیم و ندامت کشیدن کنند چنان که گویند کاش ہجو می کردم بلکه در ماضی بدون این حرف مذکور مستعمل نه شود و سر آن ست که چون ماضی ضروری الوجود ست که معدوم شده و امتدادی دارد پس تا دلالت بر استمرار نفی آن نباشد طلب ثبوت فعل بیک بار ہم که مقتضای طلب غیر حاصل ست صورت نه بندد بخلاف حال و مستقبل زیراکه اول به ضرورت معلوم ست که نکرده از جہت طلب و چون مستقبل ہنوز نیامده آن ہم برین قیاس فافہم فانه دقیق و صاحب جواہر الحروف گوید که در کردی و گفتی یاے تحتانی برای استمرار ست و چون با حرف شرط یا تمنی مثل کاش واگر و مانند آن بر فعل در آید حذف آن جائز ست شفیع اثر ؎ صبح پیری شد سفید و غفلت ما کم نشد ٭ کاش بیداری نصیب ما به قدر خواب بود ٭ سید محمد عرفی ؎ بہر یا تا به خدام تو می رفت بہ حج ٭ گر نبود اطلس افلاک چنین مستعمل ٭ مرزا جلال اسیر ع اگر دیوانگی پیغمبری داشت ٭ و در بعض کتب اہل فارس مندرج ست که ماضی تمنائی دلالت می کند بر آن که فعل از فاعل ہنوز صادر نه شده لیکن متوقع ست و علامتش لحوق یای مجہول ست در آخر ماضی مطلق و گاہی لفظی ہم در اول ماضی مطلق می آید چون کاش زید می آمد و آن را ماضی غیر واقع نیز گویند و گاہی در فعلی که وقوع یافته شد ماضی مطلق با یا ہم مستعمل شود چنانچه زید که پیوسته شراب خوردی اکنون گرد آن نمی گردد۔

مضارع

بضم میم و کسر راے مہمله بمعنی شریک و شبیه صیغهٔ اسم فاعل ست از مضارعت که بمعنی مشابہت باشد و مضارعت در حقیقت ماخوذ ست از ضرع که بالفتح بمعنی پستان گاو و گوسپند ست پس مضارع بمعنی بچه باشد که با بچهٔ دیگر از پستان حیوان واحد شیر خورد و گویا معنی حال و استقبال دو بچه اند که از لفظ واحد که بمنزلهٔ پستان ست باہم شیر می خورند یعنی موجود می آیند درین جا مجازاً باطلاق ظرف بر مظروف لفظی را که معنی حال و استقبال از ان پیدا می آید مضارع نام کردند و این قول تفرع ست برین معنی که مضارع مشترک ست میان حال و استقبال کما ہو مذہب الجمہور و اختاره زمخشری و صححه بعضہم فی شرح المفصل و تعیین ہر یک از دو معنی موافق اقتضای مقام می باشد چنانچه شان لفظ مشترک ست سوال در مضارع مقارنت با یکے از سه زمانه نیست بلکه مقارنت با دو زمانه است پس باید که فعل نباشد جواب نزد اکثر مضارع براے زمانهٔ واحد ست و استعمالش در زمانهٔ دیگر مجاز ست چنانچه نزد زجاج و پیروانش حقیقت ست در استقبال و مجاز در حال و نزد رضی و ابن طراوه و بسیاری

از محققین بالعکس و بر تقدیر اشتراک دو وضع براے ہر دو مراد آن ست که بحالت واحده موضوع براے زمانهٔ واحد باشد و مضارع را واضع براے ہر دو معنی معاً وضع نکرده بلکه بمعنی حال جداگانه و بمعنی استقبال جداگانه وضع کرده و لہذا ہیچ جا در ہر دو زمان معاً مستعمل نه شود بلکه بمعنی حال یا استقبال مثال اول سعدی علیه الرحمة بجهد فرموده بیت چنان پہن خوان کرم گسترد ٭ که سیمرغ در قاف قسمت خورد ٭ اگر درین جا معنی گسترد و خورد معنی استقبال گفته شود سخت قباحت پیدا شود و خلل به حمد آید و اگر در معنی حال بیان نموده شود بسیار فصیح و بلیغ می گردد یعنی خوان کرم چنان کشاده می گسترد که سیمرغ در قاف قسمت می خورد چنانچه مؤلف چہار گلزار گفته است و مؤلف تحقیق القوانین نوشته ست که درین جا گسترد و خورد افادهٔ معنی استمرار و ہمیشگی می دہد منه کس از فتنه در پارس دیگر نشان ٭ نه بیند مگر قامت مہوشان ٭ مضارع بمعنی حال ست مثال ثانی ہم او فرماید ؎ اگر با پدر جنگ جوید کسی ٭ پدر بیگمان خشم گیرد بسے ٭ جوید و گیرد ہر دو مضارع اند و به معنی استقبال دلالت می کنند و ازین جاست که مؤلف جوہر عنبر گفته مضارع منقسم گردد به دو قسم حال و استقبال اول عبارت است از فعلی که دلالت کند بر زمانهٔ موجود فقط که آخر او دال ساکن ماقبل مفتوح چون کند و قتیکه بمعنی میکند آید دوم فعلی را گویند که دلالت کند بر زمانهٔ آئنده فقط چون کند و قتیکه بمعنی خواہد کرد باشد پس حاجت تکلف بجوابی که مولانا جامی قدس سره السامی در شرح کافیه فرموده اند که وضع برای اثنین منافی وضع برای واحد نیست نمانده و بعض گویند در پارسی مضارع نیست و این قول مردود ست بدلیل آمدن صیغهٔ مضارع در محاورهٔ فصحای ایران ہمچنین ست در تحفة العجم۔ چنانکه بناے صیغهٔ ماضی از مصدر ست بنای صیغهٔ مضارع از ماضی مطلق بدین طریق که اولاً ماقبل آخر این صیغه بشرطیکه غیر الف بود فتح داده حرف آخر را اگر دال باشد بر حال بگذارند و اگر تا بود بجہت قرب مخرج بدال ساکن بدل کنند لہذا حرف آخر صیغهٔ واحد غائب ہر فعل مضارع ہمیشه دال ساکن و ماقبلش مفتوح باشد۔ و ہر گاه الف دعائیه یا الف زیادت در آخرش خواہد آمد موقوف الآخر متحرک خواہد گشت چون کناد و شواد و رواد و شود و اگر ضمائر ملحق خواہند شد ہم متحرک خواہد گردید چون کندت و کندش و کندم و استخراج آن انواع مختلف وارد مثل عربی بر قاعدهٔ کلیه نیست لیکن از روی قیاس بر چہارم قسم است یکے به تبدیل حروف دوم بحذف حروف سوم بزیادتی حروف چہارم به تبدیل حرکت و سکون۔ و حرف ماقبل آخر ماضی بیرون ازین یازده حروف نبود الف و خا و را و زا و سین و شین و فا و میم و نون و واو و یا چنانکه درین قطعه بسته اند ؎ نیست ماقبل ماضی عجمی ٭ بجز این یازده حروف ولله الف و خا و را و سین و زا و شین و فا و میم و نون و واو و یا

زیراکه مضارع از ماضی که ماقبل آخر آن تای مثنات فوقانی با جیم تازی و زای منقوطه یا زای فارسی
باشد مسموع نیست و ستدن و آزدن و آژدن و آجدن مقتضب ست یعنی جمیع صیغ چهلگانه مستعمل ندارد
و آن حرف ماقبل را بحسب قوانین ذیل تغییر و تبدیل دهند چنانکه اگر ماقبل آن ماضی الف باشد
در مضارع بسبب تعذر تحریک حذف نمایند چون از ستاد و نهاد و فتاد و فرستاد ستد و نهد و فتد و فرستد
کسانیکه بفرسید نویسند غلط ست و بفرستد صحیح چراکه مصدرش فرستادن ست پس زیاده کردن یای
تحتانی بعد دال مهمله وجهی ندارد و اسقاط تای فوقانی نیز درین لفظ بعد از سین مهمله یافته نشده و
مخصوص بهمین صیغه نیست بلکه همه صیغ مضارع و حال این مصدر بهمین حال دارد و گاهی الف
را سلامت داشته یای وقایه در آخرش زیاده کنند چون از زاد و کشاد زاید و کشاید جهت
رفع اشتباه زد و کشد و نزد بعض کشاید مضارع کشودن ست و گاهی الف را به ها بدل کنند چون
از داد دهد و هرگاه در فعل ماضی حرف ماقبل آخر خا باشد چون بصیغهٔ مضارع برند آن خا گاهی
بزای معجمه مبدل شود چون از ساخت سازد و از آموخت و آمیخت و افراخت و افروخت
و انداخت و اندوخت وغیره افروزد و اندوزد و افرازد و اندازد و اندوزد وغیره و گاهی
بسین مهمله مبدل گردد چون از شناخت شناسد و چون فروختن مشترک ست میان معنی روشن کردن
و بیع نمودن و همچنین دوختن میان دوختن جامه و دوشیدن شیر مضارع از فروخت بمعنی روشن کرد
فروزد آمده و بمعنی بیع نمودن فروشد و از دوخت بمعنی دوشید دوشد و از دوخت بمعنی جامه را
دوخت دوزد آمده تا التباس نیفتد و امتیازی پیدا شود و آمیخت و گسیخت مضارع ندارند و بعض
گویند گسلد مضارع گسیخت ست و صاحب انجمن گوید که آمیختن و نشاختن و گسیختن شاذ
است و برخلاف قیاس یا گوییم که آمیختن در اصل آختن و نشاختن و گسیختن در اصل نشاندن
و گسستن بوده پس ازین باب نباشد و سخت مضارع ندارد مگر بزیادتی دال در آخر و فتح تا
بنامی کنند چون سختد و این مضارع جعلی ست و اگر حرف آخر آن ماضی رای مهمله باشد در
مضارع مفتوح گشته باقی ماند چنانکه در آورد و برد و سپرد و خورد و شمرد و گسترد و افشرد و پرورد
از آورد و برد و سپرد و خورد و شمرد و گسترد و افشرد و پرورد - ولیکن آورد بیشتر بحذف واو مستعمل ست
خصوصاً در نثر و از برد ضمه را بدل کردند برای رفع التباس مضارع با ماضی و گاهی ماقبل رای
سپرد یک الف زیاده کرده سپارد خوانند ؎ سپارند پادشاهی بتو + سپرد از جهان هرچه خواهی بتو
و گاهی رای مهمله را به نون بدل سازند چون کند از کرد - و مؤلف نوادر المصادر گوید که مضارع
در باب کردن کند آید لاغیر - و تبدیل را بنون مفتوح اغلب که بلحاظ قرب مخرج بود و تبدیل فتح
کاف بضمه بنا بر رفع التباس لفظ کُند بضمتین که مضارع کندن است از کندن بفتح اول و سکون

دوم و گاهی قبل را یای تحتانی زیاده نمایند و ضم میم را بکسر بدل کنند برای مناسبت یا چون میرد از مُرد
و بعض جابجای میرد مَرد بفتح را و بدون یا هم آمده و هرگاه ماقبل آخر آن ماضی سین مهمله و حرف
پیشینش الف بود در مضارع آن سین جای بهای مفتوح مبدل گردد چنانچه در خواهد و کاهد از
خواست و کاست و گاهی بیای تحتانی مفتوح چون در آراید و پیراید از آراست و پیراست و جای
بزای معجمه چون خیزد از خاست و درین صورت تبدیل الف بیا و فتح ماقبل بکسره شرط ست و نزد
بعض این مضارع شاذ ست و بعض گویند خیزد مضارع خیزید ست خاستن جز ماضی ندارد و بصورتیکه حرف
پیشینش غیر الف باشد در مضارع آن سین بیشتر بعد نقل فتح بر حرف پیشین حذف نموده شود
چنانچه در باید و شاید از بایست و شایست و تواند و داند از توانست و دانست و زید و گرید از
زیست و گریست و ریسد از ریست اما نگرد از نگریست شاذ ست که یا را هم حذف کرده اند
و گاهی به لام تبدیل یابد چون گسلد از گسست و بعض گویند گسلد مضارع گسیختن ست و گاهی
بنون مفتوح مبدل گردد چنانکه در بندد و پیوندد و شکند از بست و پیوست و شکست و زیادت
دال ساکن بلفظ بند و پیوند و بعد نقل فتحه نون بر آخرش برای رفع التباس خطاست از بند و پیوند
و نشیند از نشست شاذ ست و گاهی بهای مفتوح چون جهد از جست و گاهی بیای مفتوح چون
جوید و روید از جست و رست و زیادت واو ساکن برین یا بنا بر ضمه حرف اول ست و خست
مضارع ندارد مگر بزیادتی دال مهمله در آخر و فتح تا بنامی کنند چون خستد مثل سختد لهذا چنین مضارع را
مضارع جعلی گویند و اگر ماقبل آخر آن ماضی شین معجمه و حرف پیشینش الف باشد در مضارع برای
مهمله مفتوح بدل کرده شود چون کارد از کاشت و گذارد از گذاشت و گاهی بزای معجمه بدل شود
چون از افراشت افرازد و می تواند که افرازد مضارع افراخت باشد و درین صورت افراشت مضارع
ندارد یا این مضارع هردو باشد و سپهر در براهین گوید که افراشت در اصل افراخت بوده و بصورتیکه
حرف پیشینش غیر الف بود در مضارع آن شین جای بدستور مزبور برای مفتوح مبدل گردد
چنانچه در گذرد و گردد از گذشت و گشت و زیادت دال بلفظ گرد و بعد نقل فتحه را بر حرف آخر
برای دفع التباس لفظ گرد ست و آنکه بعض نوشته اند که گردد مضارع گردیدن ست ظاهر غلط
باشد چراکه گردیدن مصدر جعلی از گشتن ست و گاهی شین مذکور بسین مهمله مفتوح بدل نموده شود
چنانکه ریسد و نویسد از رشت و نوشت و زیادت یای ساکن بران سین بنا بر بیان کسره حرف اول
باشد و نوشت که بمعنی طی کردن ست مضارع ندارد و نزد بعض نوردد آید و گاهی شین معجمه از یای
تحتانی بدل شود چون برید از برشت و گاهی به لام چون هلد از هشت و نزد بعض از هشتن و هشت
امر و مضارع نیاید و عوض آن از هلیدن آرند می هلد و هل سعدی ؎ اگر همچنان روزگاری هلی +

بگردونش از بیخ برنگسلیح ولہ چو باد اندر شکم پیچد فرو ہل * کہ باد اندر شکم بادی ست بر دل * لیکن گمان دارم کہ در ہشتن و ہلیدن حقیقۃ در موارد استعمال تفاوت ست وجای مفتوح گشتہ سلامت ماند چنان کہ در سرشد و کشد از سرست و کشت و گاہی واو زیادہ شود چون شود از شد تا امر آن دو حرفی بود و از آغشت آغشتد بزیادتی دال مہملہ در آخر و فتح تا خلاف قانون و مضارع جعلی است و نزد بعض این صیغۂ ماضی مضارع ندارد۔ و مصدر باشد بنظر نیامدہ و بعض بر آنند کہ باشد مضارع بودن ست از یک مصدر و مضارع بحصول انجامید و صاحب مجمع الصنائع باشدر اید و معنی گرفتہ یکے بود و دوم بماند و نہ فہمیدہ است کہ ہر دو معنی در اصل یکے ست و شوی برین قول بسند آوردہ کہ در مصرع اول آن ماقبل باشد خوشنود ست و در مصرع ثانی ماخوذ چون خبر نداشتہ کہ در الفاظ فارسی دال معطل بعد واو ساکن نمی آید و خوشنود در آخر ذال معجم دارد در اختلاف روی حیران بودہ طبع آزمای باین طریق نمودہ۔ و ہرگاہ حرف ماقبل آخر ماضی فا باشد گاہی بباءی موحدہ بدل شود چون از کوفت کوبد و از شتافت شتابد و از فریفت فریبد و گاہی ماقبل آن واو زیادہ شود چون از رفت بضم اول روبد و مؤلف انجمن آرای ناصری گوید کہ چون فارسیان طالب تخفیف اندواو رفتن و آشوفتن را گاہی حذف کنند و بضم اکتفا نمایند و گاہی بواو بدل شود چون از کافت کاود و از رفت بفتح را رود و از شنفت شنود و از تافت تابد و تاود بہر دو صورت آمدہ و بعض گفتہ اند کہ شنود مضارع شنودن است و بقول مضارع شنیدن۔ و سراج الدین علی خان آرزو در سراج اللغۃ آوردہ کہ ظاہرا شنیدن شنودن بواو بودہ کہ بیا بدل شدہ و تبدیل حروف علت باہم شائع است چنانکہ مکرر نوشتہ شدہ و شنفتن نیز مبدل شنودن چراکہ واو و فا قریب المخرج اند و اللہ اعلم انتہی کلامہ۔ مولوی صہبائی گوید کہ قاعدۂ فارسیان ست کہ ہرگاہ ماقبل علامت مصدر واو بود در مضارع و امر بالف بدل گردد چون زدودن و زداید و زدا و نمودن و نماید و نما و کشودن و کشاید و کشا و ربودن و رباید و ربا و سودن و ساید و سا و امثال آن مگر بر سبیل شذوذ مثل درودن و بودن کہ مضارع و امر آن درود و بود و درو آمدہ و امر از بودن مستعمل نہ شدہ پس اگر شنودن اصل بودی مضارع آن بالف بودی نہ بواو و نیز تبدیل حروف علت چنانکہ تجویز کردہ اند از قوانین صرف عربی ست نہ از قوانین مقررۂ فارسیان پس حق تحقیق آن ست کہ اصل شنفتن ست و فای آن در مضارع و امر بنا بر قاعدۂ جاریۂ ایشان بواو بدل گشتہ شنود و شنو حاصل شدہ چنانکہ از گفتن و رفتن گوید و رود و چون عادت فارسیان ست یای تحتانی در آخر امر زائد کردہ مصادر جعلی می ساختہ اند چنانکہ از سوختن و جستن و امثال آن سوزیدن و جہیدن وغیر آن از شنو شنویدن کردہ و از شنویدن

بحذف واو شنیدن و بحذف یا شنودن ساختہ اند برین تقدیر باید کہ بکسر اول باشد و از بعض مشتقات نون ہم بجہت تخفیف محذوف شدہ منوچہری گفتہ ؎ این سماع خوش د این نالۂ زیر خوش را * نغمہ از گوش دل و گوش شوند اشنوند * و شنوند در اصل شنوندہ بنون بود و الف در آخر آن بدل از ہاست۔ و گاہی فا مفتوح شدہ باقی ماند چنانکہ در بافد و شگافد از بافت و شگافت۔ و گاہی محذوف گردد و حرکت حرف ماقبلش بفتح بدل شود چنانکہ در پذیرد و گیرد از پذیرفت و گرفت و زیادت یای ساکن در گیرد برای بیان کسرۂ حرف اول یا بنا بر دفع التباس گرد و مؤلف غیاث اللغات گفتہ کہ فا در مضارع بعض مصادر بیای تحتانی بدل شود بہ قلب مکانی چون از گرفتن گیرد۔ و مؤلف براہین العجم فرمودہ لفظ گرفت و پذیرفت کہ ماضی ست و در مضارع و امر باید حرف فا بواو یا با بدل شود بر خلاف قیاس برای جملہ بدل کنند و گیرد و بگیر و پذیرد و بپذیر گویند۔ و گاہی بدو حرف بدل شود چون از گفت گوید و از سفت سنبد و بعض گفتہ اند کہ در سفتن و سفت کہ مضارع و امر آن سنبد و بسنب آمدہ چون نون نیک بہ تلفظ در نمی آید و جز بہ بینی معلوم نمی شود گویا درین لفظ نیز یا در مقابل فا آمدہ۔ و بعض بر آنند کہ در گوید واو مبدل فاست و یای تحتانی زائد و در خفت و سفت بر خلاف قانون تا را فتحہ دادہ دال ساکن زیادہ نمودند چون خفتد و سفتد و نہفتد از ین جہت چنین مضارع را مضارع جعلی گویند و درین صورت امر آن ہا مشابہ ماضی خواہد بود چنانچہ خفت و مخفت نہی آن۔ و مؤلف مؤید الفضلا نویسد امر بلفظ ماضی نیامدہ است مگر بلفظ خفت و سفت زیرا کہ این ہر دو را مضارع وضعی نیامدہ است تا امر را از ان گیرند چنانکہ رفت و گفت را رو و بد و گوید آمدہ است پس امر آن بحذف دال کہ علامت مضارع ست در پارسی می آید اگر گوئی خفت را مضارع خسپد آمدہ است گوئیم لا نسلم کہ این مضارع خفت ست بلکہ این مضارع خسپید ست لیکن بضرورت این ہر دو را مضارع بنائی استعمال کردہ اند بزیادت دال یعنی خفتد و سفتد پس امر آن بحذف دال ضرورۃ بلفظ دال باشد تمام شد حاصل کلام او۔ و مؤلف انجمن گوید گرفتن و پذیرفتن و نہفتن و آلفتن شاذ ست چون مضارع و امر از گرفتن گیرد و بگیر و از پذیرفتن پذیرد و بپذیر آمدہ و نہفتن و آلفتن خود صیغۂ مضارع را ندارد۔ و ہرگاہ ماقبل آخر آن ماضی میم باشد بیای تحتانی بدل نمایند چون از آمد آید۔ مؤلف انجمن گوید کہ تبدیل تا مفتوح در آید از آمد و زیادت نون مفتوح در زند از زد و واو مفتوح و فتح شین در شود از شد خلاف قیاس است۔ مخفی نماند کہ باب آمدن قریب التلفظ ست بزبان ہندی لہذا امر آن در زبان ہندی آبود و آن بعینہ در فارسی ست و آیا بمعنی آمد و این قسم توافق در کلمات دیگر این بلب نیست

و بہ تتبع ہر دو زبان ظاہر - و ہرگاہ ماقبل آخر آن ماضی نون باشد گاہی در مضارع مفتوح گشتہ
سلامت ماند چنانچہ در افشاند و خواند و راند و ماند و کند با نون مفتوح از افشاندہ و خواندہ و ماندہ
کندہ با نون موقوف - و در تحقیق القوانین نوید آگیند از آگندہ شاذ ست - پوشیدہ مباد کہ وجہ
شذوذ زیادت یاست مشتق از آگندن بمعنی پر کردن و آگنید (بروزن پاکشید) ماضی آگنیدن
(بروزن پاکشیدن) بمعنی برساختن ست کذا فی البرہان فائدہ کندن صحیح بدون تحتانی ست
و کندیدن بزیادت یا محاورہ ہمچو صاحب صفوۃ المصادر و غیرہ ناواقفان ست
و ہرگاہ ماقبل آخر آن ماضی واو معروف بود درین سہ قول ست اول واو را بالف بدل
نمایند خلاف قیاس زیرا کہ ضمہ ماقبل واو مقتضی تبدیل الف نیست و ماقبل الف را
فتحہ دہند بسبب رعایت الف و دال را ساکن کنند دوم آن کہ ضمہ ماقبل واو را بہ فتح
بدل کنند بعدہ واو را الف سازند و دال را ساکن نمایند پس درین دو صورت اجتماع
ساکنین رو دہد در الف و دال پس یای وقایہ آوردہ دفع اجتماع ساکنین نمایند سوم آنکہ
بعد حذف دال ماضی دال ساکن دیگر آرند و واو ساکن را کہ ماقبل دال ست فتح دہند
چون مضارع صورت نگیرد ناچار حرکت واو را نقل کردہ بماقبلش دہند - تا قاعدہ یافتہ
شود کہ واو در اصل متحرک بود ماقبل آن اکنون مفتوح شد واو بالف بدل گشت و اجتماع
ساکنین رو داد یاے وقایہ آوردہ رفع آن کردہ بناے مضارع نمودند بہر کیف مطلب واحد ست
و امثلہ ہر سہ این ست بہر طوریکہ خواہند تعلیل کنند چنان کہ از فرمود فرماید و آسود آساید و
فرسود فرساید و نمود نماید و کشود کشاید و زدود زداید و ربود رباید و آلود آلاید و آزمود آزماید
و افزود افزاید و پیمود پیماید و سود ساید و ستود ستاید و بخشود بخشاید - و رشیدی گوید کہ بخشاید مضارع
بخشیدن ست و نیز بخشد مضارع است - و گاہے خود آن واو مفتوح شدہ باقی ماند چنانچہ
از بود و شنود بواو معروف بود و شنود بواو مفتوح - و بعض گفتہ اند کہ شنود مضارع شنید
است - و بعض گویند کہ مضارع شنفت ست - و در تحقیق القوانین نوید کہ شنفت
بکسر شین معجمہ و شنید بفتح شین کہ مرادف شنود ہستند مضارع این ہر دو نیز شنود آمدہ لیکن
بنایش از اول موافق قیاس و از ثانی مخالف قیاس باشد و مولوی صہبائی در قول فیصل
می گوید کہ آنچہ خان آرزو امثلہ فتح واو در رود و شنود بواو مفتوح از درود و شنود بواو
معروف ماضی درودن و شنودن بقلم دادہ اند محل نظر اند چہ شنودن مصدر جعلی از شنفتن
است و چون ضابطہ فارسیان ست کہ فاے مصدر را گاہے بواو بدل کنند چون از رفتن
رود و از گفتن گوید از شنفتن شنو ساختہ اند و شنویدن از شنو حاصل کردہ چون جہیدن از جہ

و سوزیدن از سوز و روئیدن از روے و نظائر آن پس تخفیف بدو وجہ بکار برند یکے اسقاط
واو دوم حذف یا پس از اول شنودن و از ثانی شنیدن ہم رسید و درودن از درویدن ست
چنانکہ دریدن نیز بودہ و مخفف آن ست مثل شنودن و شنیدن پس مصدر اصلی ہر دو
دیگر بود نہ خود ایشان و مضارع شنود مستعمل نیست - و ہرگاہ ماقبل آخر آن ماضی یاے تحتانی
و حرف پیشینش غیر آن بود در مضارع جاے آن را بعد نقل فتحہ بر حرف پیشین حذف کنند
چنان کہ در آمرزد و اندیشد و بُرد بضم باے موحدہ و پَرد بفتح باے فارسی و پرسد و بخشد و
پاشد و ترسد - از آمرزید و اندیشید و برید بالضم و پرید بالفتح و پرسید و بخشید و ترسید مگر
در آرمید - بعد حذف یاے تحتانی فتحہ را اشباع کردہ یک الف نیز پیدا کنند و آرامد خوانند -
و در تحقیق القوانین نوشتہ کہ باشد از باشید آمدہ - و در ہفت قلزم نوید کہ مصدر باشد
بنظر نیامدہ - و بعض برانند کہ باشد مضارع بود ست از یک مصدر دو مضارع آمدہ
و جاے آخرش نون ساکن زیادہ کردہ فتحہ آن را بدین نقل نمایند چنان کہ آفریند و بیند و چیند
و گزیند از آفرید و دید و چید و گزید - و مؤلف انجمن گوید زید از زییدن شاذ ست و اگر مشتق
از زیست دانند موافق قیاس باشد. فائدہ از دید دال مہملہ سر کلمہ بباے موحدہ بدل
کردہ بیند شد و بعض برانند کہ دید ناقص التصریف ست و تحقیق آن ست کہ بیند از
دیدن نیست بلکہ از دیگر مصدر ست آن استعمال ندارد و مضارع و امر از دیدن مستعمل
نیست چون بیند و دیدن بیک معنی اند بیند را از دیدن تصور کردہ اند و بین کہ امر باشد
شاذ ست چرا کہ از مادہ دیدن نیست چنانچہ مولوی صہبائی در بعض شروح خود فرمودہ
و مؤلف نوادر المصادر گفتہ کہ مضارع بر دو قسم ست قسم اول آن کہ از بابے در بابے
دیگر نقل کنند و این بر دو گونہ است یکے آن کہ از باب مستعمل المصدر باشد چون سنبد از
سنبیدن بمعنی سوراخ کردن کہ ہم در باب خودش مستعمل ست و ہم در باب سفتن دو دیگر آن کہ
از باب مستعمل المصدر نباشد چون بیند کہ در باب دیدن مستعمل ست اما در باب خودش
مستعمل نیست و نہ مصدرش در ہیچ باب مستعمل و قسم دوم آن کہ از باب خودش در ہمان
باب مستعمل باشد نہ در باب دیگر چون گوید و شنود از باب گفتن و شنودن و ازین مستفاد
می شود کہ می دوزد و می سوزد و مانند آن ممکن ست کہ از گونہ اول از قسم اول باشد فتامل
و بصورتیکہ حرف پیشین آن یا ہمزہ مکسورہ بصورت یا بود و علامتش کہ خط کج ست بر آن
نویسند و نقطہ زیر این دادن خطاست درین صورت دو قول ست اول آنکہ ہمزہ حذف
شود و یاے تحتانی قائم ماند و مفتوح شود دوم آن کہ بعد حذف یاے تحتانی ہمزہ بیا و کسرہ ہمزہ

بفتح بدل کردہ شود چنانکه در بوید و پوید و نماید و ساید از بوئید و پوئید و خائید و سائید. فائدہ
بعض صیغه ہاے ماضی که مترادف اند مضارع آنها بر یک صورت آید مثل لفظ کشاد و کشود
که مضارع کشاید وارد شده و برین قیاس ست حال مضارع افروخت و افروزید و پنداشت
و پندارید و جست و جوئید و درود و درودید و رست و رهید و زاد و زائید و ساخت و سازید
و شنود و شنوید و کاست و کاهید و گشت و گردید و نگریست و نگرید - این همه که نوشته شد
بیان اشتقاق صیغهٔ واحد غائب مضارع بود موافق جمهور و مخالف امیر خسرو دهلوی ست
که او از امر حاضر بنا مے کند بزیادت دال مهمله - اما صیغهٔ واحد غائب مضارع مجهول آن نیز
مشتق گردد از صیغهٔ واحد غائب همان ماضی معروف بالحاق هاے مختفی و لفظ شود که علامت
مضارع مجهول ست و اگر خواهند که بنابر حصول دیگر صیغها بصیغهٔ واحد غائب مضارع معروف
و مجهول ضمیر لاحق کنند باید که دال را از آخرش براے رفع اجتماع ساکنین حذف نموده فتح ما قبلش
را در صیغهٔ واحد مخاطب و جمع مخاطب و متکلم برعایت یاے ساکن بکسره بدل نمایند **تصریف
مضارع مثبت معروف** آرد آرند آری آرید آرم آریم **تصریف مضارع مثبت
مجهول** آورده شود آورده شوند آورده شوی آورده شوید آورده شوم آورده شویم
تصریف مضارع منفی معروف نیارد نیارند نیاری نیارید نیارم نیاریم **تصریف مضارع
منفی مجهول** نیاورده شود نیاورده شوند نیاورده شوی نیاورده شوید نیاورده شوم نیاورده شویم -
این جا داخل کردن نون نفی بر علامت مجهول زیادت فصاحت ست - و یاے تحتانی
در آخر صیغهٔ مضارع زائده می آید و حسن کلام می افزاید بر متتبع نظم قدما مثل فردوسی و معاصرینش
پنهان نخواهد بود که در اشعار آن بزرگان آخر صیغهٔ مضارع تحتانی بسیار آمده است چون گویدی
و جویدی - و هم الف چون گویدا و جویدا و رودا و شودا کس نگوید که آن روا و شودا دست
چرا که الفیکه در وسط صیغهٔ مضارع آرند دعائیه است و الفیکه در آخر صیغهٔ مضارع آرند زائد
از ملیک چند بهار عجب دارم که درین شعر واله ؎ رخصت اشک فشانی دهی ار واله را ✤
بینده نوح که سیلابے و طوفانے هست ✤ بینی که را بافزایش تحتانی مضارع ست صیغهٔ ماضی
اندیشید و این نه سهو القلم ست بلکه سهو الفکر ست و هرگاه بر ماضی استمراری لفظ باشد بضم
ضمائر بیارند مضارع استمراری دوامی استقبالی شود **تصریف مضارع استمراری مثبت معروف**
می آورده باشد می آورده باشند می آورده باشی می آورده باشید می آورده باشم می آورده باشیم
تصریف مضارع استمراری مثبت مجهول می آورده شده باشد می آورده شده باشند
می آورده شده باشی می آورده شده باشید می آورده شده باشم می آورده شده باشیم -

تصریف مضارع استمراری منفی معروف نمی آورده باشد نمی آورده باشند نمی آورده باشی
نمی آورده باشید نمی آورده باشم نمی آورده باشیم **تصریف مضارع استمراری منفی مجهول**
نمی آورده شده باشد نمی آورده شده باشند نمی آورده شده باشی نمی آورده شده باشید
نمی آورده شده باشم نمی آورده شده باشیم - و درین قول سعدی ؎ همه وقت مردم ز جور زمان
بنالند از گردش آسمان ✤ در ایام عدل تو اے شهریار ✤ ندارد شکایت کس از روزگار ✤
بنالند براے معنی استمرار ماضی ست -

حال

در لغت زمانیکه در وے باشند و آن زمانه ایست متوسط در ماضی و مستقبل بآنکه مهلت
و تراخی پس زمانهٔ حال نزد ایشان منقسم ست و حکما وجودش را انکار می کنند و می گویند
هر قدر که گذشت ماضی ست باقی مستقبل و زمانهٔ حال حد مشترک دائم اعتباری ست که وجود
فی نفسه ندارد و الا انقسام چیزے بدو چیز مستلزم انقسامش به سه چیز باشد و این قول درینجا
معتبر نیست زیرا که در عرف و لغت زمانهٔ حال به سبب وجود بالفعل ظهور کامل دارد نسبت
زمانهٔ ماضی و مستقبل که وجودش بالفعل نزد متکلم و مخاطب معدوم ست و مدار قوانین زبان
و شرع بر عرف و لغت ست که بعض اجزاے زمانهٔ ماضی قریب مستقبل و بعض اجزاے مستقبل
قریب ماضی را زمانهٔ حال می نامند و مجموع را حکم واحد قرار می دهند و لهذا نمازی را که بعض
رکعات ادا کرده باشد و بعض باقی بود می گویند نماز می گذارد نه برتدقیقات فلسفیه و الا
از فساد نماز در بعض ارکان لاحقه اعادهٔ ارکان سابقه لازم نیاید و اصطلاحاً فعلی ست
که دلالت بر حدوث امرے در زمانهٔ موجود و تکلم می کند و علامت آن لفظ مے بکسر میم و یاے
مجهول ست چنانچه این ابیات سپهر برآن ناطق اند ؎ نبے چه رنج که دید از نوے نمی بینم ✤
نه تیر گفت من استغفر الله است نوے ✤ سخن چو رانده شود تیر جسته است از شست ✤
به تیر جسته کنون چون کنم که چاره نمی ✤ توان ولے تو تن آسان بجاے دلنشین ✤ بجاے
آن نرسد کان بجاے ننشستے ✤ چون این لفظ بر صیغهاے مضارع معروف و مجهول داخل
شود آن را بدلالت زمان حال مخصوص کند **تصریف حال مثبت معروف** می آرد می آرند
می آری می آرید می آرم می آریم **تصریف حال مثبت مجهول** می آورده شود می آورده شوند
می آورده شوی می آورده شوید می آورده شوم می آورده شویم - و گاهے لفظ مذکور در میان
هاے مآورده و شود افزایند و همین اولی ست زیرا که فصیح تر ست چون آورده می شود

آوردہ می شوند آوردہ می شوی آوردہ می شوید آوردہ می شوم آوردہ می شویم تعریف حال منفی معروف نمی آرد نمی آرند نمی آری نمی آرید نمی آرم نمی آریم تعریف حال منفی مجہول نمی آوردہ شود نمی آوردہ شوند نمی آوردہ شوی نمی آوردہ شوید نمی آوردہ شوم نمی آوردہ شویم و منفی این سہ صورت دیگر بنظر آمدہ چنانکہ نیاوردہ می شود و آوردہ نمی شود و آوردہ می نشود بنا بر ضرورت وزن میان لفظ می و فعل مدخولش فصل جائز ست چنانکہ درین قول سعدی ؎

خورد و پوش و بخشا و راحت رسان * نگہ می چہ داری زبہر کسان * مولوی روم ؎ سو منان آئینہ ہم دیگر اند * این خبر می از پیمبر آورند * و در بعض اشعار اُستادان آن فعل بجائے فعل مستقبل مستعمل ست چنانکہ درین قول اسیر ؎ تو بہ قدر شکستگی دانست * بعد ازین گاہ می شکند * و درین قول صائب ؎ در آفتاب قیامت نمی شوی سیراب * ز تشنگی نہ شود تا دل تو آب این جا * و اُستادان این زمان از در ظرافت و حسن صیاغت صیغہ حال را در روایات حکایات گذشتہ استعمال می کنند چون فیروز پس از چند سال از سفر ہندوستان باز میگردد و ناگاہ مادرش را از دور نظر بروے می افتد بخود بسویش می شتابد و در آغوشش می کشد مثال دیگر "بہادران فوج گرم گیر ابگو مک ہراول خود را رسانیدہ نخست بان و زنبورک و توپ و تفنگ بسیار سر می دہند و از پس فیلان جنگی دوانیدہ کارزار می نمایند و جنگ بامتداد می کشد درچنین وقت نیگتوش خود را بکومک می رساند و معہذا کارے نمی سازد و پاے ہمت آنہا از جاے رود و بہادران عرصہ شہامت در کشتن و بستن و تاختن و انداختن کارنامہ جلادت و جان سپاری بہ تقدیم می رسانند۔ و ہر گاہ لفظ ہمی بیاے مجہول بر مضارع در آید معنیش را مخصوص بزمانہ حال کند لیکن استعمالش بیشتر در نظم ست چنانکہ درین قول رشید وطواط کہ بمدح ممدوح خود گفتہ ؎ من نگویم بابرمانندی * کہ نکو ناید از خردمندی * او ہمی بخشد و ہمی گرید * تو ہمی بخشی و ہمی خندی * و ہمی اکثر با فعل خود متصل باشد و گاہے منفصل نیز واقع شود سنائی گوید ؎ من بے تو ہمی ہیچ ندانم کہ کجایم * اے از بر من دور نگوئی کہ کجائی * اے ہیچ ہمی ندانم و این لفظ بعض جا بنا بر ضرورت از مدخول خود متاخر آمدہ است چنانکہ درین قول سنائی ؎ نور زاید ہمی از چاہ زنخدانش نہ آب * وار داین چہ مگر از چشمہ خورشید رسے *

مستقبل

بکسر با و قیاس ہمین ست زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ کذا فی شرح زنجانی

و مشہور بہ فتح با ست زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر با ست پس آنچہ درین زمانہ می یافتہ شود مستقبل بالفتح خواہد بود و این توجیہ ضعیف ست و آنچہ گفتہ اند کہ بالفتح است زیرا کہ خطاے مستعمل از قیاس متروک افصح می باشد بر دل نمی خورد چہ این قاعدہ اگرچہ مسلم ست لیکن قیاس درینجا متروک نیست و ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاے مقلدین و از کجا ثابت شد کہ بلغاے عرب بفتح استعمال می کنند۔ بہر حال مستقبل فعلے ست کہ با زمانہ آیندہ تعلق دارد و علامت آن لفظ **خواہد** (مضارع خواستن) است کہ آن را قبل صیغہ ماضی مطلق در آرند چون این لفظ بر آن فعل داخل شود معنیش را از زمان ماضی معدول نمودہ بزمانہ مستقبل مقترن گرداند چنانچہ خواہد آورد و خواہد کرد و برائے حصول باقی صیغہا ضمائر ہمین لفظ بعد حذف دال بدستور سطور لاحق نمایند **تصریف مستقبل معروف** خواہد آورد خواہند آورد خواہی آورد خواہید آورد خواہم آورد خواہیم آورد۔ اگر خواہی کہ مستقبل مجہول بنا کنی از ماضی مجہول علامت مستقبل بر کلمہ شد در آر تا مستقبل مجہول گردد **تصریف مستقبل مثبت مجہول** آوردہ خواہد شد آوردہ خواہند شد آوردہ خواہی شد آوردہ خواہید شد آوردہ خواہم شد آوردہ خواہیم شد **تصریف مستقبل منفی معروف** نخواہد آورد نخواہند آورد نخواہی آورد نخواہید آورد نخواہم آورد نخواہیم آورد **تصریف مستقبل منفی مجہول** نیاوردہ خواہد شد نیاوردہ خواہند شد نیاوردہ خواہی شد نیاوردہ خواہید شد نیاوردہ خواہم شد نیاوردہ خواہیم شد و گاہے نون نفی بلفظ خواہد متصل گردد مثل آوردہ نخواہد شد الخ لیکن فصیح اول ست۔ و برعایت وزن شعر میان این لفظ و مدخولش نیز فصل جائز بود چنانکہ درین قول صائب ؎ دامن افشان بر سر خاکم گذشتن سہل نیست * آتش این عشق خواہد دامن محشر گرفت * و درین قول ظہوری ؎ سوغات عزیزان طرب دوست ضرور ست * خواہم بوطن برد غم غربت خود را * و گاہے علامت استقبال آخر فعل ہم آید چنانچہ درین بیت ؎ درین باغ رنگین چو کبک و تدرو * نہ گل در چمن ماند خواہد نہ سرو * و گاہے این لفظ بر مصدر داخل گشتہ مفید معنی مستقبل باشد چنانچہ درین قول "ترغلانے امروز نخواہم رفتن" یعنی امروز نخواہم رفت سعدی راست ؎ خدا دوست را گر بدرّند پوست * نخواہد شدن دشمن دوست دوست * و در جو ہر عنبر این قسم صیغہ مستقبل را مستقبل خاص نامیدہ و این مقابل است مستقبل عام را کہ ہمان صیغہ مضارع مشترک ست، و گاہے تواند کہ مضارع توانست است و باید و شاید کہ مضارع بایست و شایست اند براے استقبال بر ماضی آرند چون تواند برد و باید نمود و شاید کرد۔ و عبدالباسط در جامع الفوائد نویسد کہ لفظ توان و خواہد و باید جز بر ماضی نمی آرند و ماضی بالحاق این الفاظ

سے استقبال گیرد و ما بعد این الفاظ برابرست خواه ماضی باشد خواه مصدر چنانچه توان کرد و توان
کردن ٭ شاید کرد و شاید کردن شاعرے گوید ؎ نشاید کرد منع دادخواهان ٭ نباید ریخت خون
بیگناهان ٭ ناصر علی گوید ؎ دم صبح من اے خورشید تابان یک علم دارد ٭ تجلی کن که پرواز ے
زہستی می توان کردن ٭ و استعمال صیغهٔ مضارع بجائے استقبال در محاوره اہل زبان کثیر الوقوع ست

امر

بفتح اول و سکون میم در لغت بمعنی حکم دفرمودن ؛ کار باشد و در اصطلاح فعلی ست که
دلالت کند بر طلب کارے از کسے پس این کس مامور اگر مخاطب باشد آن فعل بہ امر مخاطب
موسوم گردد و اگر غائب یا متکلم بود بہرصورت بہ امر غائب نامیده شود فائده مرزا محمد حسن
قتیل گوید که صیغه متکلم از امر و نہی بنا نتوان کرد چه فرمودن متکلم کارے را بخود معقول نیست
مگر چونکه در کتب عربیه و فارسیه مستعمل بود درین مختصر ہم درج نموده شد و برین قول مؤید ست
کلام علامه تفتازانی در مختصر المعانی که استفهام عاقل از نفس خویش معنی ندارد و بعض
گفته اند که چون لفظ امر را بدون قید اطلاق می کنند متبادر بسوے ذہن امر حاضر می شود و
التبادر علامة الحقيقة و ازین جا معلوم می شود که امر مطلق در امر حاضر حقیقت ست و حق
آن که شیوع استعمال لفظ در بعض افراد دلالت نمی کند بر حقیقت بودن آن لفظ در آن
بعض چنان که میر سید شریف در شرح مطالع فرموده اند ـ و اشتقاق صیغهٔ واحد امر مخاطب
معروف و مجهول نزدیک بعض از صیغهٔ واحد غائب مضارع مثبت معروف و مجهول و نزد بعض
از صیغهٔ واحد مخاطب ہمین قول مثبت معروف و مجهول می شود بحذف حرف آخر یعنی علامت
غیبت و خطابت تا سکان ماقبلش پس از صیغهٔ واحد غائب دال ساکن آخر و از صیغهٔ
واحد حاضر مضارع یاے تحتانی دور نمایند و چون این ماقبل را کسره داده ضمیر جمع مخاطب
بدان متصل سازند صیغه جمع آن حاصل گردد ـ بخلاف امیر ہندی که او می فرماید که از مصدر ماضی
و از ماضی امر و از امر مضارع و از مضارع حال برآ ـ و چون برآوردن امر از کلمه ماضی مشکل
است بنابران برین سه کلیه داشته اند اول تشبیع مثلاً از ماضی شد دال را انداختند شین
منقوطه بالضم باقی ماند بعده ضمه اش را اشباع بحدے ساختند که واو پیدا شد چنانچه
شو امر ست و نزد شاذ ست دوم تخذیف که عبارت است از دور کردن حرف آخر چون از کلمه
پذیرفت تا را حذف کردند بعده به تخذیف فا پذیر امر شد و ہمچنین دمید و شمید و آمد و خرید
وغیره است و دوید وغیره شاذ ست سوم تبدیل چنانکه از لفظ نمود دال ماضی را طرح

دادند نمو باقی ماند و او را بالف بدل کردند نما امر شده بعده یاے زائد در آخر آوردند چون
نماو نمائے و رباو رباے پس دال را با یاے تحتانی ضم کردند نماید شد که مضارع ست و
(بود و فرمود و شود وغیره ازین قبیل ست و شنید و نوشت و پیوست و گرفت و خفت وغیره
شاذ ست و از آورد بحذف دال امر بماند و از کرد که ماضی ست بعد حذف دال را بے معلہ
بنون بدل گشت کن برآمد که امر ست و از گفت بحذف تا گفت بماند فا را بواو بدل کردند گو
امر شد مخفی نماند که از ہر کلمه ماضی بعد تشبیع و تخذیف و تبدیل کلمه امر که بوزن حروفش برآید
جائز ست و چون حروف کم و زیاده شود شاذ مگر بناے امر از مضارع اسہل و اولی ست
بہ نسبت ماضی بچند وجوه یکے آن که در صورت بناے امر از مضارع بمجرد حذف علامت
که دال ساکن ست و سکون ماقبل علامت مضارع امر حاصل شود چنانچه از کند کن
و از زند زن وغیره و در صورت بناے امر از ماضی حاجت بحذف و تبدیل حرف ماقبل
آخر ماضی و بعض تغیرات دیگر نیز افتد چنان که گذشت دوم آن که موافق عربی که افصح
زبانهاست می شود چه در عربی امر از مضارع سازند سوم آن که امر و مضارع مشارک
است در تبدیلات سابق و در اکثر مواضع بخلاف ماضی چہارم آن که امر براے انشاست
و ماضی براے اخبار و میان این دو تقابل تضاد ست و مضارع که دال ست بر تجدد و
نو پیدا شدن با معنی لغوی انشا که ایجاد امر لم یوجد یعنی پیدا کردن چیزے که پیدا نشده
است مناسبت دارد و ازین جہت نیز بناے امر از مضارع اولی است پنجم صیغهٔ امر نیز بمعنی
استقبال آید چون مضارع و بمعنی ماضی نیاید پس بناے امر از مضارع موافق قیاس
است و از ماضی خلاف آن و بعض بناے امر بنوع دیگر چنین گفته اند که ہرگاه خواہی که
بناے امر کنی باید دید که ماقبل آخر ماضی یکے از حروف خوشا سیف که در پارسی بمنزلهٔ
حروف علت ست ہست یا نیست اگر نباشد حذف نمایند حرف آخر ماضی را تا صیغهٔ امر
حاصل شود چون از خورد خور و از برد بر ـ و درین چند مصادر بناے امر موافق سماع بود چون
از آمد آ و از زد زن و از کرد کن و از مرد میر و از سپرد سپار و بناے امر از مصادر مرکب
چون یوا کردن بمعنی تافتن و پژمردن مثل بناے امر کردن و مردن باشد یعنی بناے امر
از جزو دوم شود چون یوا کن و پژمیر و بیاغاریدن بر وزن بیاشامیدن بمعنی نم کردن و
خیسانیدن و سرشتن و آمیختن باشد با آب یا بخون بیاغار و بیاغار بیاغالیدن بر وزن طلا
لیدن بمعنی تحریک نمودن و تحریص کردن باشد بیاغالد بیاغال حاصل اینکه در مشتقات
مصادر مرکب جزو اول بلا تغیر باقی ماند و از جزو دوم که مصدر ست صیغ مشتقات موافق قاعده

بایدآورد - ؤدر صورت بودن حرف خوشاسیف بنائے امر بہفت نوع ست نوع اول
آن کہ ماقبل حرف آخر ہر ماضی کہ خائے معجم باشد بحرف زائے معجم بدل شود و حرف آخر ماضی محذوف
گردد صیغۂ امر حاصل شود چون آموخت آموز ہمبرین قیاس ست آمیخت آویخت افروخت
افراخت اندوخت انداخت باخت تاخت بیخت پخت ریخت پرداخت سوخت گداخت
گریخت نواخت انگیخت . صاحب دستور الفرس کلمہ آختن را کہ بمعنی کشیدن ست ازینہا
شمردہ برین تقدیر لازم آید کہ امرش آز آید و صاحب فرہنگ جہانگیری و رشیدی در دیباچہ
فرہنگ ہاے خود نویسند کہ لفظ آہیختن بمعنی برکشیدن ازین قاعدہ شاذ ست یعنی مضارع و امر
نیاید یا گوییم کہ در اصل آختن بود پس ازین باب نباشد تمام شد حاصل عبارت ایشان
پوشیدہ مباد کہ ازین جواب لازم آید کہ مضارع و امر آہیختن بر تقدیر تسلیم اصلش ہم آزد
و آز آید چہ قاعدہ است کہ صیغۂ مضارع و امر از اصل گیرند نہ از فرع و فرع نیز آز آید
چنانچہ گذشت پس قول ازین نباشد تعلیل را نشاید و ہم صاحب فرہنگ جہانگیری
و رشیدی نویسند کہ نشاختن بمعنی نشاندن و گسیختن شاذ ست یعنی مضارع و امر نیاید یا گوییم کہ
این دو تا در اصل نشاندن و گسستن بود پس ازین باب نباشد تمام شد حاصل عبارت
ایشان بر تقدیر تسلیم این جواب بقاعدہ کہ در مضارع مذکور است لازم شود کہ مضارع و امر
از نشاختن نشاند و نشان آید و از گسیختن گسلد و گسل و این تبدیل بقاعدہ سین کہ در نوع
پنجم می آید مخالف ست مگر آن کہ شاذ گویند پس تردید لغو باشد و باستقراے ناقص چنین
معلوم شود کہ این سہ تا مصدر بجز ماضی صیغ دیگر ندارند چنانچہ در جامع الفوائد عبد الباسط
است و اما سختن بفتح سین بمعنی سنجیدن مقتضب ست یعنی جمیع صیغہایش در استعمال نیست
و آن کہ از شناختن شناس آمدہ بسبب قرب مخرج زا و سین است یا شاذ باشد فروختن
مشترک ست میان معنی روشن ساختن و بیع کردن پس امرش بمعنی اول بجہت تمایز میان
دو لغت فروز آید و بمعنی ثانی فروش و ہم چنین امر دوختن بمعنی دوزیدن دوز آمدہ و بمعنی
دوشیدن دوش نوع دوم آن کہ قبل حرف آخر ماضی کہ واو باشد در بنائے امر بعد حذف
حرف آخر از الف تبدیل یابد چون از آزمود آزما و از فرمود فرما و ہم برین قیاس افزودن
و نمودن و غیرہا و اما درودن بدال و رائے مضمومین و واو معروف بمعنی درو کردن و غنودن
با اول و ثانی مضموم بمعنی آسودن و آرامیدن مخفف درویدن و غنویدن ست و خسودن
با اول و ثانی مضموم مخفف خسوردن بضم اول و فتح دال ابجد ہر دو بمعنی بریدن و درو کردن
علف و غلہ باشد پس ازین باب نباشد و از فنودن بفتح فا و نون مضموم بمعنی فریفتہ و غیرہ

شدن و در گفتار و رفتار توقف بسیار نمودن بجز ماضی دیگر افعال نیامد نوع سوم آن کہ
قبل حرف آخر ہر ماضی کہ شین معجم بود برائے مہمل در امر تبدیل یابد چون پنداشت
پندار و داشت دار و ہم برین قیاس ست کاشتن گماشتن انباشتن گذاشتن انگاشتن
نگاشتن ۔ کشتن بکسر کاف تازی مخفف کاشتن است و گشتن بفتح کاف عجمی و افراشتن
در اصل گرویدن و افراختن ست و شدن شد شو و نوشتن نوشت نویس مخالف قیاس
است و موافق سماع و یوا شدن مصدر مرکب ست پس مضارع و امرش سماعی بود چنانچہ یوا شد
یوا شو و کشتن بضم کاف تازی کشت کش اگرچہ قیاسی ست اما از روے این قاعدہ سماعی توان
گفت و ہشتن بالکسر بمعنی رہا کردن و برشتن بکسر تین بریان و در روغن کردن و سرشتن بمعنی آغشتہ
کردن و آغشتن بمعنی تر کردن و شدن و آلودن و آلودہ شدن و رشتن بکسر را ریسیدن پنبہ و پشم
و جز آن و آغیشتن بمعنی آویزانیدن و نوبشتن بکسر باے موحدہ بمعنی نوشتن و ہشتن بکسر تین
بمعنی نہادن و آبشتن بفتح با بر وزن وارستن بمعنی نہفتہ و پوشیدہ داشتن باشد بکسر ثالث
ہم گفتہ اند و رشتن بکسر را بمعنی ریسیدن ازین ہا بجز ماضی بنظر نیامدہ نوع چہارم ۔ آن کہ
قبل حرف آخر ہر ماضی کہ الف باشد در بنائے امر بعد حذف حرف آخر ساقط گردد ہمچو استادن
ایستد استاد است افتادن افتد افتاد افت و غیرہا و از زادن زاد زاے و از کشادن
کشاد کشاے و از دادن داد دہ شاذ ست نوع پنجم آن کہ قبل حرف آخر ہر ماضی کہ سین
مہمل باشد در بنائے امر پس از حذف حرف آخر آن سین ہم بیفتد چون آراستن آراست
آرا پیراستن پیراست پیرا و گاہے بیا بدل شدہ بماند چون آراے و پیراے و ہم برین
قیاس زیستن و نگریستن و گریستن بمعنی گریہ نمودن و گاہ بواو بدل شود چون از رستن
رست رو و از جستن بضم جیم جست جو و از شستن شست شو گاہ یا در آخر نیز آرند چون
روے جوے شوے و در مضارع و امر کاستن و خواستن بواو معدول و در جستن بفتح جیم
و رستن بفتح را ہا بدل شود چون کاہد کاہ و خواہد خواہ و جہد جہ و رہد رہ و در خاستن بمعنی
استادن بزا بدل شود چون خیزد خیز و بنون در شکستن شکن و بستن بند و در نشستن نشین
و پیوستن پیوند بنائے امر موافق سماع بود و از بایستن و شایستن بجز ماضی و مضارع و حال
بنظر نیامدہ و از آجستن بمعنی ستون استادہ کردن و آغستن بفتح غین نقطہ دار بر وزن
وارستن بمعنی پر کردن چیزے را در جائے بزور و آگستن بمعنی پر کردن و انباشتن و برراستن بمعنی
بالا آمدن و سفستن بمعنی برجستن و گرایستن بکسر اول و فتح آن ہر دو بر وزن بدانستن و نداستن
بمعنی قصد کردن و آہنگ نمودن و میل و خواہش کردن باشد بمعنی بیچیدن ہم آمدہ است کہ

نا فرمانی کردن باشد و غستن بمعنی ظاهر کردن و هستن بمعنی بودن و یارستن بمعنی توانستن بجز ماضی دیگر صیغ بنظر نیامده نوع ششم آن که قبل حرف آخر هر ماضی که یا باشد در بناے امر بعد حذف حرف آخر نیز حذف گردد چنانچه رسیدن رسید رس و پیچیدن پیچید پیچ و از دیدن دید بین و از چیدن چید چین و از گزیدن گزید گزین شاذ ست نوع هفتم آن که قبل حرف آخر هر ماضی که حرف فا باشد در بناے امر بعد حذف حرف آخر به حرف با بدل شود و در مضارع نیز همچو یافتن یافت یاب و تافتن تافت تاب همبرین قیاس گرفتن و خفتن و شتافتن و فریفتن و براے تخفیف واو روفتن و آشوفتن را حذف کرده بر ضمه اکتفا نمایند تا دلالت کند بر حذف واو و رفتن و آسفتن گویند و در مضارع و امر سفتن بضم سین بمعنی سوراخ کردن بنون بدل شود چون سفت سنب و در مضارع و امر گفتن و رفتن بفتح را و کافتن و شنفتن بواو بدل شود همچو گوید گو و رود رو و کاود کاو و شنود شنو۔ اما گرفتن و پذیرفتن شاذ ست چه مضارع و امر این ها گرفت گیرد گیر پذیرفت پذیرد پذیر آید و نهفتن و آنفتن بمعنی نفت کردن و ژفتن بزاے عجمی مضموم در هندی بمعنی اینٹھنا و کسفتن بضم کاف عجم بمعنی پژمرده شدن و شنفتن بکسر شین بمعنی چکیدن در این ها بجز ماضی صیغ دیگر بنظر نیامده۔ و در خزائن مذکور ست که اقرب صیغ در لغت عربی بمصدر ماضی ست و در لغت ترک امر حاضر مفرد ست زیرا که امر حاضر مفرد از هر مصدری بحذف لفظ ماق که علامت لفظ مصدر ست حاصل می شود بدون زیادتی چیزے چون گل و کت و دو روزین از کلماق بمعنی آمدن و کتماق بمعنی رفتن و دوراق بضم واو بمعنی زدن و بکسر واو بمعنی دادن و نرنیاق بمعنی جنبیدن پس اصل امر مصدر ست و اصل سائر صیغ امر ست همچنانکه در عربی اصل ماضی مصدر ست و اصل سائر صیغه ها ماضی ست۔ و در فارسی صیغهٔ امر هم ساکن الآخر و هم موقوف الآخر باشد چون نه و ساز۔ و آوردن باے زائد مضموم اگر حرف اول مضموم باشد و مکسور اگر مکسور یا مفتوح باشد بر صیغه هاے امر مستحسن ست سواے صیغه هاے که بحرف بر یا در و نحو ها مصدر باشد مانند برخیز و درآمیز همچنین زیادت آن با در لفظ باش مستحسن نباشد بلکه مخل فصاحت بود و بعض این با را علامت امر دانند و این اصلی ندارد بلکه زائد ست و امر از انواع انشا ست و این معروف و مجهول آید نه مثبت و منفی تصریف امر مخاطب معروف بیار بیارید تصریف امر مخاطب مجهول آورده بشو آورده بشوید۔ و چنین امر را امر مجرد گویند۔ و پوشیده نماند که لفظ بیارید مشترک ست میان تثنیه و جمع امر حاضر معروف و تثنیه و جمع مضارع حاضر معروف و فرق میان این دو تا

باعتبار قرینه است همچو گفتن مالک مر مملوکان خود را این چیز آرید که صیغهٔ امر ست و مانند گفتن استفهام کنندگان مر قومے را این چیز آرید یا نیارید که صیغه مضارع ست و هرگاه لفظی یا همی بر صیغه هاے امر مجرد واحد بعد حذف با داخل شود معنی آن را بطریق تاکید بدوام و استمرار مقید سازد و چنین امر را امر مدامی نامند چنانچه درین نثر کسبے می کن تا کاهل نگردی و روزی از خدامی دان تا کافر نشوی ؎

مجو وفاے زکس در زمن نمی شنوی ✤ بهرزه طالب سیمرغ و کیمیا می باش

ظهوری ؎ نوی می بال گو خوش فارغ البال ✤ که نورس کنگی را کرد پامال

و جمع آن چون مشترک بصیغهٔ حال می شود بنابران در استعمال در نیامده و گاهی معنی امر مدامی از آوردن هاے مختفی و لفظ باش در آخر صیغه واحد غائب ماضی مثبت معروف حاصل گردد چنانکه خورده باش و کرده باش و امثال آن ها و بعض صیغه هاے امر مخاطب معروف غیر مدامی بمعنی مصدری با صیغه هاے ماضی مطلق که بمعنی مصادر خود وارد اند مستعمل هستند چنان که بلفظ شست و شو و گفت و شنو و غیر ها۔ و جاے دو کلمه از امر یک شده افادهٔ معنی مصدر کند چون خور و نوش و گیر و دار ؎ بخور لخت دل و خون جگر نوش ✤ خور و نوش جهان را کن فراموش ✤ ابوالفضل در دفتر سوم نویسد و افت و خیز لشکر چهرهٔ اعتبار می افروزد اے افتادن و خیزیدن و تنها صیغهٔ امر بمعنی مصدر آمده سعدی فرماید ؎ چو جنگ آوری با کسے در ستیز ✤ که از وے گزیرت بود یا گریز ✤ اے گریختن و بمعنی حاصل بمصدر نیز آمده چون باف که امر ست از بافتن و بمعنی حاصل بالمصدر مستعمل و خان آرزو گوید که از بعض باب امر و مصدر بیک وزن آید چنانچه باف بمعنی بافتن و مان بمعنی ماندن۔ و نیز بدان که امر گاہے در ذات خود اسم می باشد و به هر دو معنی مستعمل می شود یعنی گاہے از آن معنی امر مے گیرند و گاہے معنی اسم همچو وزد و لاف و دم و آماس و بو و رنج که از مصدر وزیدن و لافیدن و دمیدن و آماسیدن و بوئیدن و رنجیدن ساخته شده است۔ و گاہے آخر امر هاے هوز افزوده معنی اسم گیرند همچو از خند خنده و از نال ناله و از بوس بوسه و از ریز ریزه و از انداز اندازه و مانند آن همچنین ست در قوانین دستگیری۔ و گاہے بمعنی ماضی مطلق آید چنانکه درین قول نظامی ؎ خرے جو زے خورد بر جاے جو ✤ خر افتاد و جان داد و خربنده رو ✤ خربنده بمعنی صاحب خر و رو فعل امر بمعنی رفت و هر امر یکه بحرف اک و ش ملحق باشد یا دو صیغهٔ امر بفاصلهٔ الف یا میم واقع شود آن را نیز حاصل بمصدر دانند چنانکه خور خوراک و پوش پوشاک و مال مالش و نال نالش و دو دا دو و کش مکش

اگر الف آخر امر افزایند معنی اسم فاعل دہد ہمچو دانا و بینا و اگر لفظ آن زیادہ کنند معنی صفت مشبہ دہد چون از گوے گویان و از خند خندان و از دو دوان و اگر لفظ ندہ افزایند اسم فاعل گردد ہمچو از گو گوبندہ و از بر برندہ و از کن کنندہ و بترکیب اسم مفعول و منحصر بر صفت معنی می باشد اول افادۂ معنی اسم فاعل کند و این را اسم فاعل ترکیبی گویند چنانکہ دستگیر و کرم فرما و زینت افزا و جہان آرا و تیر انداز و زرگر و لفظ رنگریز بزیادت یاے تحتانی غلط ست و اگر بمعنی نقاش و مصور و معمار گویند صحیح باشد و ہمچنین لفظ خدا مرکب ست از کلمۂ خود و کلمۂ آے کہ صیغۂ امر ست از آمدن بمعنی خود آیندہ و چون حق تعالیٰ بہ ظہور خود بدیگرے محتاج نیست باین صفت خوانند و بضرورت در چنین مرکب لفظیکہ مضاف الیہ جزو اول یا مطلق جزو ثانی باشد اگر فاصل افتد روا دارند و رفقا با بیشتر کلمات ظرفیہ و در متاخرین بلا تقید بہ لفظیکہ باشد چنانکہ درین فقرۂ ظہوری کہ بمدح ممدوح خود گفتہ نشر سطوتش زور در پنجۂ شیر شکن و آن نقش رم از طبع آہو ربا و لہ رزمے اجل درخون نگن بزمے جام بر جم پیما + مثال دیگر ؎ سرافرازان مصر و روم تا شام + ہمہ از مہر او خون دل آشام و درین مصرعۂ سعدی ؎ حکیم سخن بر زبان آفرین + صاحب موید الفضلا گوید کہ این مصرع غلط ست چراکہ ترکیب سخن آفرین در حقیقت مضاف و مضاف الیہ ست و فصل درمیان این ہا جائز نیست پس صحیح چنین باشد ؎ چگویم سخن بر زبان آفرین + یعنی چہ گویم سخن بر آفرینندۂ زبان و آن کہ بجاے چگویم حکیم خوانند غلط ست و سبب مغلطہ نیز ذکر کردہ کہ کتابے بود قدیم کہ چگویم را کرم خوردہ بود و آن را حکیم خواندند و در نسخ کہنہ مصحح چہ گویم ست و معنی آن مستقیم باشد یعنی چہ سخن گویم بر آفرینندۂ زبان - و بر شناساے اسلوب کلام ظاہر ست کہ اگر مصرع مذکور چنین باشد نسق عبارت از میان می رود و این قسم کلام ہرگز از بلغا صادر نہ شود و فصل درین قسم تراکیب بسیار واقع ست چنانکہ گذشت فایدہ صیغہ امر بدون افزاین لفظ دیگر ہم بمعنی اسم فاعل آمدہ چنان کہ درین مصرع شبے آسمان مجلس افروز کرد + دوم مفید اسم مفعول و این را اسم مفعول ترکیبی نامند پامال و دلگیر و کمیاب و نورس و پارچہ بیز و جامہ زرد و نیز ہمچنین زہر آلا بمعنی زہر آلودہ شدہ و شیداے ہندی برین بیت قصیدۂ ملک الشعرا حاجی محمد جان قدسی ؎ آن کہ وے زہر در انگور نوشی کرد امروز + بہ عذاب ابدی کام و دلش زہر آلا ست + بر لفظ زہر آلا اعتراض کردہ کہ ؎ زہر آلا چو باندیشہ نہ زہر آلود ست باتو گفتن کہ چنین نیست مگو زہر آلا ست + حاصل کلام شیدا آن ست کہ زہر آلا صیغہ اسم فاعل است بمعنی کسے کہ زہر را بیالاید نہ بمعنی زہر آلود کہ درین جا می باید آبو البرکات منیر کہ محاکم ست

آن را مسلم داشتہ چنانچہ گوید ؎

زہر آلا چو بمعنی نبود زہر آلود + ز اعتراض تو مذاق خردش تلخ چراست

لیکن مرزا جلالاے طباطبا در ریاض فیض در نامہ کہ بشیدا نوشتہ آوردہ کہ در محاورۂ فارسیان ازین دست الفاظ بسیار ست کہ بمعنی اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو آمدہ بقرینہ مقام معنی مراد ظاہر می شود و این معنی اگرچہ از غایت ظہور بایراد امثلہ محتاج نیست اما درین مقام بہ ضرورت می آرد مثلاً کارساز و عالمگیر و جہان آفرین و دانش آموز و عالم سوز کہ بمعنی سازندۂ کار و گیرندہ عالم و آفرینندۂ جہان و آموزندۂ دانش و سوزندہ عالم ست و بمعنی اسم فاعل آمدہ و در بعض احیان ہمین الفاظ در ترکیب افادۂ معنی مفعول می کند مثلاً گویند کار خدا ساز شدہ و ہمچنین فلان خدا گیر شدہ و آن گلشن خدا آفرین ست و فلان شخص بد آموز ست و فلان چیز خام سوز شدہ ہمہ جا معنی اسم مفعول مراد ست و عبیر آلاے بمعنی عبیر آلودہ شدہ چنانکہ درین بیت ؎ چون آن غنچہ دہان آمد بہ گلگشت + عبیر آلاے شد بوم و بر و دشت + و بہ خصوص لفظ زہر آلاے کہ در کلام یکے از اکابر در شمار معجزات پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در باب بہ سخن آمدن بزغالۂ مسموم وارد ست ؎ آن ہمیر کہ برہ بریان + گفت از من مخور کہ زہر آلا ست + انتہیٰ و خان آرزو تحقیق این جواب در داد سخن نوشتہ و بہ لفظ راہ نمون و کار آزمون کہ در اصل راہ نما و کار آزما بود الف را بعد ضمہ دادن ماقبلش بواو بدل کردہ نونے در آخرش زیادہ نمودند ؎ ساقی بوے میخانہ مرا راہنمون کن + و آنگاہ بیک ساغرمے دفع جنون کن + سوم بمعنی اسم مصدر چنانکہ بلفظ پابوس کہ پا اسم ست و بوس امر ست و معنی آن بوسیدن پا ست چنانچہ می گویند دولت پابوس میسر نہ شد و این عبارت در کتب بسیار متعارف ست امیر حسن در فوائد الفواد اکثر می آرد و خونریز و گوشمال کلیم گوید ؎ بنازم ترک چشمت را کہ ترکش بستہ می خواہد + بہ خونریز اسیران این چنین باید کمر بستن + و این تقریر بہتر ست از تقریر مرزا محمد حسن قتیل کہ در نہر الفصاحت گوید بعض اسم فاعل بمعنی مصدر آید چون پیرو بمعنی پیروی یعنی از پے رفتن و خونریز بمعنی خون ریختن و این را اسم مصدر ترکیبی خوانند چہارم بمعنی اسم ظرف مثل لفظ موج خیز و نغمہ خیز و این را اسم ظرف ترکیبی گویند پنجم بمعنی اسم آلہ ہمچو بادزن و این را اسم آلہ ترکیبی می نامند ششم لقب چنانچہ در لفظ صبح خیز مولوی نظامی فرمایند ع بر آنم من اے ہمت صبح خیز + پس صبح خیز لقب کسے کہ بروقت صبح مدام خیزندہ باشد ہفتم بمعنی ذاتی خود اے اسم بمعنی اسم دام بمعنی امرد بجاے یاب کلمہ قرار ندادہ شود چنانکہ درین قول ؎ یک کس نتواند بدو کس عربدہ کردن + اے تو بہ خبردار کہ عید است و بہار ست + کہ لفظ خبر اسم صفت و دار امر و برمعنی خود ست پس

اگر از لفظ خبر وار معنی جاسوس ارادہ کنند البتہ داخل مرکبات خواہد شد ظہوری بلفظ نگہدار فرماید ؎
ز دل زندہ گردید این آب و گل ✤ خدایا نگہدار از مرگ دل ✤ پوشیدہ نماند کہ در معنی اسم فاعل
ترکیبی و در معنی لقبی تفاوت ہمین ست کہ در معنی اول تجدد و در معنی ثانی قیام و دوام یافتہ می شود
ہرگاہ یاے مصدری در ترکیبی کہ بمعنی اسم فاعل یا اسم مفعول ست لاحق کنند معنی اسم فاعل یا اسم
مفعول باقی نماند و معنی مصدری ازان مفہوم مے شود چون خطا بخشی و پامالی۔ بدانکہ امر بے خطاب
نباشد خواہ غائب خواہ حاضر در غائب مخاطب غیر مامور بود بفعلے کہ منظور متکلم ست و برائے
آن لفظ گو بہ کاف فارسی مضموم و واو مجہول کہ امر ست از گفتن بر صیغہ امر حاضر یا صیغہ مضارع
مثبت معروف و مجہول بعد آوردن باے زائدہ بر آنہا آرند درین صورت مامور مفعول گو
خواہد بود پس کلمہ را کہ علم مفعولیت ست اگر آید مانع فاعلیت نخواہد بود زیرا کہ فاعل فعل مامور بہ
کہ اصل مدعاے متکلم است خواہد بود و در روزمرہ زباندانان بیشتر صیغہ مضارع مذکور
مے شود و بلیغان امر حاضر را نیز بزیادت گو مستعمل می کنند چنانکہ شاعرے گوید ؎ ہر کہ خواہد
گو بیا و ہر کہ خواہد گو برو ✤ لفظ گو و لفظ بیا و برو ہر کدام امر حاضر ست لیکن چون بیا و برو مقولہ گو
واقع شدہ پس درین صورت مامور گو شخص ثالث کہ واسطہ است در میان مخاطب و متکلم
باشد و متکلم از جہت بُعد مسافت از مخاطب باین شخص ثالث امر کردہ کہ مخاطب را بگو کہ
چنین کن و نیز درین صورت بنا بر ضرورت میان آن لفظ و صیغہ امر اگر از متعلقش فصل افتد
جائز ست مثال گو زید از ین غم بمیر من عمرو را دوست می دارم یعنی گو زید از ین غم بمیرد و درین
قول سعدی ع ترش روے را گو بہ تلخی بمیر ✤ و درین قول قتیل ؎ گو زہر با طعام بخور مدعی کہ دوش
شیرین مذاقم آن لب عاشق نواز کرد ✤ و گاہے باے زائدہ بر صیغہ ہاے امر حاضر و مضارع مثبت
معروف و مجہول نیاورند چنانکہ درین قول ؎ زور بازوے ترا اللہ اکبر شاہد ست ✤ گو دل خصم تو
منکر باش خیبر شاہد ست ✤ و مخفی نماند کہ معنی امر حاضر درین مقام بمعنی صیغہ مضارع حال قریب یا مر حاضر
مستقبل ست مثل من با زید آشنائی دارم گو عمرو بد ببر یعنی گو عمرو بد ببرد و این گو بمعنی بگو کہ امر
گفتن ست نیست بلکہ بمعنی فرض کردم باشد چنانکہ صاحب بہار عجم گفتہ کہ گو افادہ معنی فرض
و خیال ہم کند خواجہ نظامی ؎ جوانی شد و زندگانی نماند ✤ جہان گو ممان چون جوانی نماند ✤ و گاہی
کلمہ کہ بدان ملحق نمایند گویند گو کہ چنین باشد و برین قیاس و در بہار بوستان آوردہ کہ لفظ گو اکثر
در جواب شرط می آید خواہ آن شرط مذکور باشد چنانچہ درین مطلع میرزا صائب ؎ شمع بر خاک
شہیدان گر نباشد گو مباش ✤ لالہ در کوہ بدخشان گر نباشد گو مباش ✤ مولوی معنوی ؎ روزہا گر رفت
گو رو باک نیست ✤ تو بمان اے آنکہ چون تو پاک نیست ✤ و خواہ محذوف باشد چنانچہ درین شعر میر خسرو ؎

مجو ہزل از فلک گو خاک خور گنج فریدونش ✤ بہل ملک جہان گو باد بر تخت سلیمانش ✤ اے اگر
خاک می خورد گنج فریدون را گو بخورد و اگر باد می برد تخت سلیمان را گو ببرد و از ین قبیل ست درین
بیت سعدی ؎ تو خفتہ خنک در حرم نیم روز ✤ غریب از برون گو بگرما بسوز ✤ اے غریب در بیرون
حرم بگرما اگر می سوزد گو سوختہ باشد زیرا کہ ترا مجال او التفات نیست و بعض از محققین گفتہ اند
کہ لفظ گو گاہے با صیغہ امر جمع می شود و گاہے با صیغہ مستقبل مثل گو بسوز و گو بسوزد اول امر غائب
است دوم امر حاضر غایتش بسوزد مقولہ گو خواہد بود و حق آن کہ این احتمال در اول ہم ہست انتہی
بر متامل پوشیدہ نیست کہ اگر مراد از اول بسوز فقط ہست و از دوم بسوزد فقط پس قول او اول
امر غائب است و دوم امر حاضر صحیح نباشد زیرا کہ امر بالعکس است و اگر مراد آنست کہ مجموع گو بسوز امر
غائب است و مجموع گو بسوزد امر حاضر پس قول او غایتش بسوزد مقولہ گو خواہد بود تا آخر مبطل این مدعاست
زیرا کہ وقتیکہ بسوزد مقولہ گو باشد پس امر فقط گو خواہد بود نہ مجموع فتامل و ملا سروری در شرح این
بیت گلستان کہ ؎ درویش نیک سیرت فرخندہ خوے را ✤ نان رباط لقمہ دریوزہ گو مباش ✤
آوردہ کہ لفظ گو افادہ تاکید و مبالغہ می کند و کسیکہ گفت کہ درین جا مقحم[1] ست و این اقحام[2] درین
لغت بسیار ست و نزدیک ست کہ نظائر آن درین کتاب بیاید درست نیست چرا کہ نظم عبارت
از آن ست کہ فائدہ در ذکر آن نباشد و اقحام از سلف شنیدہ نہ شدہ است و ہیچ کس را اعتبار
اقحام در ہر موضع نیست انتہی حاصل کلام و صیغہ امر حاضر و مضارع کہ متعلق بلفظ باید یا مناسب
یا لازم و غیرہ باشد نیز امر غائب گردد امر غائب فارسی ترجمہ لیفعل بود کہ براے امر غائب مذکر
آید و ہم ترجمہ لتفعل کہ براے امر غائب مؤنث ست صاحب مؤید الفضلا گوید کہ در شریفی شرح کافیہ
معنے لیضرب کہ امر غائب ست باید کہ زند آوردہ است و ہمین اصح است زیرا کہ در متکلم خوب
درست می شود۔ و امر غائب بر چہار صیغ آید یکے ازان براے واحد غائب مذکر و مونث است
دوم ازآن براے تثنیہ و جمع غائب مذکر و مونث سوم ازآن براے واحد متکلم مذکر و مونث چہارم
ازآن براے تثنیہ و جمع متکلم مذکر و مونث تصریف امر غائب معروف گو بیارد گو بیارند گو بیارم
گو بیاریم تصریف امر غائب مجہول گو بیاوردہ شود گو بیاوردہ شوند گو بیاوردہ شوم
گو بیاوردہ شویم۔ درین جا زیادت با بر علامت مجہول ہم درست ست۔

	نہی	

بالفتح و سکون ہا فعلے است کہ طلب کردہ می شود بآن ترک فعل از کسے و آن ہم باعتبار مخاطب

[1] مقحم در چیزے انداختہ شدہ ۱۲ [2] اقحام چیزے را در چیزے آوردن ۱۲

و غائب بودن شخص منہی بر دو نوع ست نہی مخاطب و نہی غائب لیکن امر و نہی انسان
بر نفس خود را نہایت قلیل الاستعمال ست و صیغہ ہاے نہی مخاطب معروف و مجہول
گرفتہ می شود از صیغہ ہاے امر مخاطب معروف و مجہول باوردن میم مفتوح بر آن بجاے باے
زاید و ہم ساکن الآخر و ہم موقوف الآخر باشند چون منہ و مسازو این نیز ہچو امر انشاست تصریف
نہی مخاطب معروف میار میارید تصریف نہی مخاطب مجہول میاوردہ شو میاوردہ شوید
و بعض میم نہی بر لفظ شو می افزایند و آوردہ مشو و آوردہ مشوید مے خوانند و گاہے میم نہی بر کلمہ دعائیہ
می آید چون مبیناد و مگرداناد - و مرکب از اسم و ازین فعل معروف جاے افادۂ اسم فاعل دہد
مثل خدا مترس و سخن مشنو و ہیچ مدان و ہیچ میرز یعنی از خدا نہ ترسندہ و سخن نشنوندہ و ہیچ ندانندہ
و ہیچ چیز نیرزندہ قتیل گوید ؎ مے بخشش اگر کسے دل بوفا دہد ترا * یار خدا مترس من رحم خدا دہد ترا
و جاے مفید معنے اسم مفعول بود مانند کس مخوان و کس مگو و کس مخر و کس میاب بمعنی نہ خواندۂ
کس و نگفتۂ کس و نخریدۂ کس و نیافتۂ کس جامی فرماید ؎ جامی کشیدہ دار زبان را کہ راز عشق
سرے ست کس مگو و حدیثے ست کس مخوان * اما صیغہ ہاے نہی غائب معروف و مجہول
حاصل شوند از صیغہ ہاے امر غائب معروف و مجہول بداخل کردن نون نفی بجاے باے زاید
و بر چہار صیغ آید و معروف و مجہول می باشد تصریف نہی غائب معروف گو نیارد گو نیارند
گو نیارم گو نیاریم تصریف نہی غائب مجہول گو نیاوردہ شود گو نیاوردہ شوند گو نیاوردہ شوم
گو نیاوردہ شویم - معلوم باد کہ اگرچہ صیغہ امر مجہول و نہی مجہول در استعمال جریان نیافتہ اند لیکن
قوانین آن کم در بعض کتب مسطور بود بنا بر استیعاب قوانین و تمام کردن آن نوشتہ شد - و نیز در
کتب بہا صیغۂ امر و نہی غائب و متکلم معروف قلیل الاستعمال ست و بدون لفظ گو بنظر نیامدہ -
و گاہے بر نہی مخاطب ہم لفظ گو داخل گشتہ آن را نہی غائب گردانند - چنانکہ درین قول خسرو ؎
ناخدا در کشتی ما گر نباشد گو مباش * ما خدا داریم ما را ناخدا در کار نیست * و درین قول دانش ؎
ابر گر در وادی لیلی نبارد گو مبار * دامن صحرا ہنوز از گریۂ مجنون ترست * و جاے صیغہ امر
و نہی غائب و متکلم بدون لفظ گو نیز یافتہ شدہ چون فلان چنین کند و فلان چنین نکند و بعض برانند
کہ کند و خورد و زند و امثال آن مضارع نیست امر غائب ست و بعض مشترک می گویند چرا
کہ در فارسی صیغۂ حال علیحدہ است می کند و صیغۂ استقبال علیحدہ خواہد کرد فائدہ گاہے
فعل مضارع در حالت نفی بجاے نہی استعمال یابد چنانچہ درین قول شیخ سعدی مصرعہ
زنہار کسے را مکنی عیب کہ عیب ست * یعنی زنہار عیب کسے مکن اما میم مستعمل شعرا و اہل انشا
است نون در محاورہ زباندانان آید فائدہ دیگر ہرگاہ الف و عاقبل حرف آخر صیغہ امر و

نہی غائب زیادہ کنند مفید معنی دعا گردد چون رساد و کناد و گرداناد و مرزاد و مکناد و غیرہ - و بعض
گفتہ اند کہ ازین شعر ہنوز فی ؎ سرمۂ چشم بزرگان باد خاک پاے تو * در دو عالم ہیچ کس ننشیناد
بر جاے تو * مستفاد می شود کہ ننشیناد بنون نفی ست و بمعنی منشیناد بمیم نہی استعمال یافتہ
و استعمال نون بجاے میم در دعا نیز جائز است و نیز قرینہ باد کہ در مصرعہ اول ست دلالت دارد
کہ این الف دعائیہ است مؤلف گوید کہ اعتماد ذوق بر کاتبان نیست و غالباً بمیم ست
قلب منشیناد کہ آمدہ است پس وارد نمی شود کہ الف این جا زائدہ است زیرا کہ درین قسم
مواقع میم باشد نہ نون چنان کہ مباد و مشواد و منشیناد بنون نیامدہ و انچہ گفتا کہ معنی دعا از
ذات کلمہ مستفاد می شود و الف را دخلے نیست و برین تقدیر نیز کلمۂ مذکور از عالم نماند و نباید
باشد کہ بجاے نماناد و مباد استعمال یافتہ و ہو الاقوی لی نظامی ع نباید کہ ما را شود کار سست *
و لہ سکندر شہ ہفت کشور نماند * نماند کسی چون سکندر نماند * محل نظر ست چرا کہ بودن ذات
کلمہ درین جا ہا براے دعا ممنوع ست بلکہ ذات کلمہ دلالت بر خبر دارد آرے اگر گویند کہ خبر
گاہے در محل دعا واقع شود مضایقہ نیست و از ہمین قبیل ست درین قول اسیر ؎ قدر حسن
خود نمی دانست یار * دست این آئینہ سازان بشکند * لیکن ارتکاب گفتن مجاز
بیجاست چہ تا بر حقیقت محمول بود قائل بمجاز نمی توان شد و مجاز در صورت امتناع حقیقت
است و در بیت نظامی بے تکلف جملہ خبریہ است و دعائیہ گفتن لغوست و بعض گفتہ اند
کہ درین قسم مواقع براے تمناست این ہم نزدیک بدعاست فائدہ دیگر ماضی و مستقبل و
حال را اخبار گویند و امر و نہی را انشا - و انشا در لغت احداث و پیدا کردن چیزے ست
و امر و نہی نیز دلالت بر احداث امرے میکنند چون برو معنیش آنکہ پیدا کن رفتن را و مرو پیدا کن
ترک رفتن را سوال درین صورت تعریف امر بر نہی صادق می آید زیرا کہ نہی فعلے ست کہ طلب
کردہ می شود از وے کارے از کسے کہ آن ترک باشد و شک نیست کہ ترک بمعنی کف نفس
است و کف نفس کارے ست از کارہا جواب تسلیم نمی کنیم کہ مطلوب از نہی کار ست
کہ آن ترک باشد بلکہ مطلوب از و عدم کار ست و بعض در جواب گفتہ اند کہ اگرچہ مطلوب
از نہی نیز کار است لیکن درمیان امر و نہی باین طریق فرق ست کہ مطلوب از امر کار مطلق ست
و مراد از نہی کار خاص کہ آن کف از کار آخر باشد و نیز گفتہ اند کہ مطلوب از امر مصدر او
می باشد و مطلوب از نہی غیر مصدر و مآل امر واحد ست و باید دانست کہ فعل امر و نہی
باعتبار انشا کہ عبارت ست از ایقاع معنی بلفظے کہ مقارنش در وجود باشد زمانہ حال دارد و
ازین جاست کہ دمامینی در شرح تسہیل می آرد کل انشاء لہ زمن حال من حیث کونہ انشاء ا

وباعتبار کارے که بایجاد و عدم ایجادش امر کرده شود زمانه مستقبل دارد و مقصود اهل فن اعتبار
ثانی ست. و مراد از طلب در طلب کار و طلب ترک کار مطلق طلب ست نه طلبیکه مشتمل
بر استعلا باشد فقط تا دعا شامل الٰهی بخش و عذاب مکن و امثالها چنانچه گفتن تو رفیق را که این کتاب
بنویس و درنگ مکن و سوائے آن نیز داخل امر و نهی باشد و نیز حکم به پیدا کردن عام ست
که مطلوب فاعل به طریق وجوب باشد یا استحباب یا اباحت یا اصلا طلبش مقصود نباشد
بلکه مقصودش تهدید بود زیرا که این همه نزد صرفیان در امر و نهی داخل ست.

باب دوم در بیان اسم

بدان که اسم نزد بصریان مشتق از سمو بمعنی علو ست از جهت تضمن اجلال و تشریف او زیرا که
از تنها اسم کلام مرکب می شود بخلاف فعل و حرف و نیز نام نهادن به تعیین نام نیک اعلائے مسمّیٰ
پندارد و نزد کوفیان مشتق از وسم بمعنی داغ که علامت معرفت ست چه اسم با وسم موافق درین
صفت ست که بر مسمائے خود علامت ست و وارد می شود که فعل نیز بر مسمائے خود دلالت می کند
لهذا باید که او را هم اسم بگویند و این کسے نگفته. و در اصطلاح کلمه ایست که دلالت کند بر معنی
مستقل نه با یکے از ازمنهٔ ثلثه که ماضی و حال و استقبال ست و مراد از مستقل آن ست که در فهم
نفس معنے خود محتاج بدیگرے نباشد و ازین قید حرف خارج شد زیرا که مستقل بمفهومیت
نیست بلکه در دلالت بر معنی خود محتاج و مفتقر می شود به سوے انضمام کلمهٔ دیگر تا این که بعض
نحاة گفته اند که حرف را معنی نیست بلکه حرف علامت حصول معنی است در لفظ دیگر چنانکه
کلمهٔ در درین قول یار در خانه ماست علامت حصول معنی ظرفیت ست در خانه و کلمهٔ از درین
قول از اصفهان آمده ام علامت حصول معنی ابتدائیت ست در اصفهان و از نه بیکے از ازمنهٔ ثلثه
فعل خارج شد زیرا که فعل دلالت می کند بر معنی در یکے از ازمنهٔ ثلثهٔ مذکوره و اقتران زمانه داخل ست
در مفهوم فعل باعتبار وضع زیرا که وضع لفظے برائے افهام معنی مقرون بزمانه بدون آن که اقتران
زمان در مفهوم و معنیش معتبر باشد متصور نه شود بخلاف اسم که وجودش اگرچه خالی از اقتران کدام زمانه
نیست لیکن در مفهومش داخل نبوده است سوال باید که امروز و فردا داخل اسما نباشند زیرا که زمانه
در ینها موجود ست جواب زمانه درینجا بمان معنی لفظ ست یعنی که مقارن با زمانه باشد و آن بر سه قسم است
مصدر و مشتق و جامد.

بیان مصدر

بدان که مصدر اسمی ست موضوع برائے حدوث فعلی که بذات غیر منسوب ست مانند

پختن و رفتن و کردن که افاده معنی کنند که بلفظ پخت و رفت و کرد از آن تعبیر کرده شود و ذات قائم
به آن معنی را پزنده و رونده و کننده گویند و همان معنی و مفهوم را که منسوب به ذات غیر ست حاصل
بالمصدر و ماده خوانند و انبیه آن کثیر ست پس وقوع آن معنی اگر در زمان گذشته بود فعل
ماضی ست و اگر در زمان آینده بود مستقبل و بدیگر عوارض امر و نهی و اسم فاعل و اسم مفعول
وغیره افعال و صفات از و اشتقاق یابد چنانکه هر یک در جائگاه خود آشکارا می شود.
مؤلفان هفت قلزم و جوهر عنبر گویند که مصدر بر شش قسم ست معروف و مجهول و حاصل بالمصدر
معروف و حاصل بالمصدر مجهول و مصدر مبنی للفاعل و مصدر مبنی للمفعول اول و سوم اصل
ست و باقی فروع مصدر. معروف آن که صلاحیت اسناد دارد به سوے فاعل چون کردن
صالح است برائے اسناد بسوے کننده و زدن که صالح ست برائے اسناد به سوے زننده
و آن در لغت فارسی مختتم باشد بتا و نون زائده یا دال و نون زائده و اگر این نون را بیندازند
آنچه باقی ست صورت صیغهٔ ماضی داشته باشد چون زدن و گفتن و خوردن و شمردن جامی گوید مصدر
اسمے ست کو بود روشن * آخرش یا دن یا تن * و ازین قیاس آوردن بالمد و النفص و گردن
و گردیدن و خوابیدن و نشستن احتراز گردید زیرا که هر چند آخر این ها دال و تا مع النون ست لیکن هیچ
یکے دلالت بر معنی حدثی ندارد و نه مشتق نه است و نه از اسقاط نون آنچه باقی ست صورت
صیغهٔ ماضی دارد و در زوائد الفوائد که از تالیفات خان آرزو ست و مسوده آن بخط مصنف
بفقیر نجمی رسیده مذکور ست که تن علامت مصدر ست در فارسی قدیم و دن در فارسی حال پس
شگفتن و خفتن و رفتن وغیره در اصل شگفت دن بود که دال بتا از جهت قرب مخرج و
قرب وقوع بدل شد و از جهت ثقل آنچه از نفس کلمه بود حذف شده و گمان من آن ست که آنچه
آن را مصدر گویند ماخوذ است از ماضی پس در ماضیے که با یا بود دال و نون مصدری با یا آرند
چنانکه غلطیدن و چیدن و دویدن و در ماضییکه بے یا باشد بنون تنها آرند چنانچه شگفتن و
رفتن و کردن و زدن وغیره بسبب اجتماع دو دال یکے را حذف کرده اند و می توانند که تنها در
ماضی اضافه کنند و برین تقدیر احتیاج بحذوف شدن نباشد و خان تحقیق نشان این مضمون
را در شمر الفوائد به تفصیل و بسط نگاشته است در انجا مے گوید که در مصادر تنها نون آید چون
رفتن و خفتن و شنیدن و بودن و فرمودن و امثال آن درین صورت صیغهٔ ماضی باشد که نون
زیاده کرده اند یا ماضی همان مصدر ست که نون آن حذف کرده اند لیکن در بعض مصادر عربیه که فارسیان
تصرف کرده اند دال و نون آرند مثل رقصیدن و طلبیدن و لعبیدن و طلوعیدن و غارتیدن و ازین
دریافت می شود که دال در مصدر اصل باشد و در کلمه که آخران دال بود بسبب جمع دو دال یکے

حذف کرده اند و در کلمه که فوقانی بود بسبب قرب مخرج دال و تا دال را بتا بدل کرده یکی را
حذف نموده اند لیکن این در صورتی ست که نزد فارسیان مصدر اصل افعال بود و اگر گویند که
نون در آخر ماضی زیاده کرده اند این معنی لازم نمی آید و نزد مولف همین صحیح ست و دلیل این ست
که یای تحتانی که در ماضی باشد در رقصیدن و طلوعیدن زیاده کرده اند فتامل و طلوعیدن چون
مشتقات دیگر ندارد باید که بر قیاس رقصیدن و طلبیدن باشد. و هرگاه علامت ماضی و مصدر
هر دو محذوف شوند بمعنی حاصل بالمصدر شود چنانکه از غلطیدن غلط و از درودن درود و از شگافتن
شگاف و از بافتن باف که باب مبدل آن ست و از گرویدن گرو که مجازاً بمعنی رهن آمده و
ازینجا مستفاد می گردد که دال یا تا هر دو علامت ماضی اند و علامت مصدر همان نون و برین
قیاس رقص و طلب و غارت که حاصل مصدر اند بقیاس الفاظ فارسیه. و گاهی تنها بحذف علامت
مصدر همان که نون ست معنی مذکور حاصل شود چنانکه از بافتن بافت و از گذاشتن گذاشت
و از کاشتن کاشت و از دیدن دید و برین قیاس و درین صورت صیغه ماضی و حاصل بالمصدر
یکی بود و در جمیع مصادر زبان پهلوی که جمال انجو آورده ماقبل نون مصدری فوقانی واقع ست لیکن
معلوم نیست که از ماضی ست یا تا و نون علامت مصدر و آنچه بعض گفته اند که در آخر مصدر دن
و تن بدین طور باشد که اگر نونش را بیندازند ماضی باقی ماند یا آخر ترجمه هندیش لفظ نا باشد چون
ریختن گرنا و گرانا سفتن پرونا و چهید کرنا این نیز قید زائد است بر تعریف مذکور نه بیان معنی آن
بعض علامت مصدر را هفت می دانند چون دن - تن - ایدن - ادن - ودن - تادن - مدن -
مثل زدن و گشتن و خائیدن و افتادن و ستودن و ستادن و آمدن لیکن این اعتبار ندارد زیرا
که نزد محققان فرس علامت مصدر بغیر از کلمه دن و تن نباشد یعنی آخر کلمه مصدر در پارسی یا دال و
نون ست یا تا و نون بحروف ماقبل اعتباری نیست - و ماقبل از علامت مصدر یکی ازین
حروف سیزده گانه می تواند واقع شود اول الف مانند دادن دوم تای مثنات فوقانی
مانند ستدن سوم خای نقطه دار چون تاختن چهارم رای مهمله چون آوردن پنجم زای معجمه
چون زدن ششم زای فارسی چون آژدن بر وزن و معنی آزدن که خلانیدن سوزن و امثال
آن ست و استره زدن هفتم سین مهمله چون بستن هشتم شین معجمه چون کشتن نهم فا چون رفتن دهم
میم چون آمدن یازدهم نون چون راندن دوازدهم واو چون بودن سیزدهم یای مثنات
تحتانی چون دمیدن و ازین حروف سیزده گانه چهار حروف خ س ش ف مخصوص مصادری
است که آخر آن تا و نون بود - و گاهی هر واحد از باید و تواند و شاید و مثله بر مصدر داخل گشته
معنیش را مقترن معنی حال بقصد ضرورت و امکان می گرداند چنانچه درین قول زلالی ؎

ضرب عشق را باید بریدن ؎ بدرش این بار را نتوان کشیدن ؎ و مصدر مجهول آنکه صلاحیت[1]
اسناد بسوی مفعول دارد چون زده شدن که صالح ست برای اسناد بسوی زده شده و کرده شدن
که صالح ست برای اسناد بسوی کرده شده - خان آرزو گوید که درین بیت نظامی ؎ نجوم کم
شوم خلق راه نمای ؎ همایون زکم دیدن آمد همای ؎ دیدن مصدر مجهول واقع شده ای از کم دیده
شدن حاصل بالمصدر معروف آن که بهیئت[2] وقت صدور فعل در فاعل آید و تعبیر آن در
پارسی بر چند نوع کنند. گاهی بر صرف ماضی اطلاق کنند چنانکه گرفت شتر و گفت عالم سعدی
گوید ؎ گفت عالم بگوش جان بشنو ؎ ور نماند بگفتنش کردار ؎ شعر مرا امید ز گردون گشادکاری
نیست ؎ باشنای این سفله اعتباری نیست ؎ بدانکه هرگاه ماضی را بجای مصدر حاصل مصدر
استعمال نمایند البته آن ماضی بحال خود نمی ماند بلکه از جمله اسما می گردد و بسوی اسمی مضاف
می شود و گاهی لفظ ار بعد از آن لاحق کنند چون گفتار زید و رفتار بکر و گاهی صرف صیغه امر چون
خرام معشوق و گاهی شین در آخر آن لاحق کرده ماقبل او مکسور سازند چون جنبش ابرو. و گاهی
الفاظ مذکوره را که دال اند بر هیئت که در فاعل آید وقت صدور فعل فقط در معنی مصدر معروف
استعمال کنند و اصلا بر هیئت دلالت نکنند چون لفظ گریز درین قول سعدی ؎ وقت ضرورت
چو نماند گریز ؎ دست بگیرد سر شمشیر تیز ؎ حاصل بالمصدر مجهول آن که بهیئت[3] بعد وقوع
فعل در مفعول آید و تعبیر آن گاهی بصیغه ماضی کنند و گاهی بصیغه امر چنانکه بعد تیاری جامه
گویند که دوخت و تراش جامه خوب ست فائده گاهی دو ماضی غیر جنس باهم بمعنی حاصل مصدر
آید چون آمد و شد. در لوامع النور ست که اکثر انشا طرازان بنهند واو عاطفه میان این دو لفظ
آرند اما حسب روزمره ایرانیان واو نمی باید اگرچه اصلش بواو عاطفه است که بکثرت استعمال
حذف شده مگر بواو عاطفه استعمال متروک گردیده است دبی واو بسیار تاثیر ؎ خوشا آن های
های گریستانه کز غیرت ؎ بکوی او ره آمد شد اغیار می بستم ؎ صاحب بهار عجم گوید که آمد و شد
در اصل بواو عاطفه است که بکثرت استعمال حذف شده و نشست و برخاست و بست
و کشاد و گفت و شنود و خورد و برد و نوشت و خواند عرفی گوید ؎ در آب و هوای چمن خلد سرودم ؎
در بست و کشاد در فردوس حریم ؎ و این الفاظ متصل مستعمل اند و منفصل نیز آمده چنانکه درین شعر ؎
ز وسخن بر لب نظیری جوش ؎ عشق در گفت و در شنود آمد ؎ و مثل ماضی و صیغه امر غیر جنس نیز
فائده معنی حاصل مصدر دهد چون گیر و دار و سوز و گداز و خورد و نوش ؎ عاشق و معشوق را باهم
بود سوز و گداز ؎ در حقیقت شمع را پروانه می دانیم ما ؎ و در بعض مقام صیغه ماضی و صیغه امر

[1] مستفاد از هفت قلزم ۱۲ [2] مستفاد از هفت قلزم ۱۲ [3] مستفاد از هفت قلزم ۱۲

که باہم آید فائدہ معنیٔ حاصل مصدر رو بد مانند جستجو و گفتگو و شست شو و رفت و روب ؎
تا کردی اے پری نگہ لطف سوے ما ❊ خلقے رود بباد بہ در جستجوے ما ❊ **و مصدر مبنی للفاعل**
آن کہ بنا شدہ باشد براے فاعل و طور بنایش این ست کہ آخر صیغہ اسم فاعل یاے تحتانی
مصدری لاحق کردہ ہاے اسم فاعل را بہ کاف فارسی بدل کنند چون سرآیندگی و زیبندگی و زندگی
و مصدر مبنی للمفعول آنکہ بنا شدہ براے اسم مفعول و بناے آن بطور اسم مصدر مبنی للفاعل
است از صیغہ اسم مفعول چون زدہ شدگی و بستگی وغیرہ مستفاد از ہفت قلزم - مؤلف
قاطع برہان گوید کہ بعد از صیغہ اسم مفعول یاے تحتانی می آرند و ہاے انہا سے حرکت را کہ د.
صیغہ اسم مفعول ست بکاف فارسی بدل می کنند و معنی مصدری از آن فرا گیرند لیکن این حکم
کلیہ نیست باشد کہ اکثریہ باشد چنانچہ ماندگی و رفتگی و گرفتگی گویند گفتگی و آمدگی و آوردگی
نگویند استادگی و افتادگی گویند و نہادگی و دادگی نگویند - مؤلف نوادر المصادر در بیان
مصدر گوید و نیز بمعنی للفاعل می باشد بمعنی للمفعول می باشد اول چنانکہ گفتہ شود رزق دادن
خدا مسلم ست اے رزق دادن او کائنات را و ثانی چون تنبیہ کردن دزد را واجب ست اے واجب
است کہ او را تنبیہ کنند و چنانکہ درین بیت ؎ می خواہم از خدا و نمی خواہم از خدا ❊ دیدن حبیب را و
ندیدن رقیب را ❊ دیدن حبیب را بمعنی للمفعول ست و ندیدن رقیب را بمعنی للفاعل انتہی
کلامہ - درین صورت حاصل بیت بطریق لف و نشر غیر مرتب آن خواہد بود کہ نمی خواہم از خدا
دیدہ شدن حبیب را اے نمی خواہم کہ کسے او را بہ بیند و می خواہم ندیدن رقیب اے می خواہم
کہ رقیب او را نہ بیند پس حبیب مفعول مالم یسم فاعلہ باشد و رقیب فاعل و مفعول بہ کہ معشوق
باشد محذوف ست - و ملا حسن در حاشیۃ الحاشیہ میرزاہد بر شرح تہذیب ملا جلال در وجہ حصر
مصدر درین شش قسم این چنین تقریر کردہ است کہ ہرگاہ از فاعل فعلی حادث شود پس براے
فاعل صفت ایجاد و براے منفعل صفت قبول حاصل شود و ہر یکے ازینہا خالی از سہ احتمال
نیست زیرا کہ اول یا اضافتش بسوے فاعل ملحوظ باشد چون ستودن زید این را مصدر
مبنی للفاعل گویند یا ملحوظ نباشد پس اگر صلاحیت اضافت بسوے فاعل دارد آن را
مصدر معروف خوانند چنانچہ ستودن و اگر صلاحیت ندارد حاصل مصدر معلوم نامند
چنانچہ ستایش و گاہے بہیأتیکہ بعد قیام معنی مصدری بفاعل حاصل شود تفسیرش کنند و
مآل یکے ست و اگر اضافتش بسوے مفعول معتبر باشد چنانچہ ستودہ شدن زید آن را مصدر
مبنی للمفعول گویند و الا باید دید کہ صلاحیت اضافت بسوے مفعول دارد چنانچہ ستودہ شدن
یا ندارد چنانچہ ستودگی بر تقدیر اول مصدر مجہول خوانند و باعتبار ثانی **حاصل مصدر مجہول**

و گاہے تفسیرش بہیأتیکہ بعد وقوع معنی مصدری بر مفعول حاصل شود کنند و مآل واحد ست -
و میرزاہد در حاشیہ مذکور می گوید کہ معانی مصدر مبنی للفاعل و مصدر مبنی للمفعول بعینہ معانی
مصدر معلوم و حاصل مصدر ہستند لیکن من وجہ تغایر ست چرا کہ انچہ مفاد اولین ست ہمان مفاد
اخیرین مع قید زاید کہ آن اضافت بسوی فاعل و مفعول است چنانچہ بر ارباب طبایع سلیمہ و اذہان
مستقیمہ پوشیدہ نیست و ہم بدانکہ فرق میان مصدر و حاصل بالمصدر آن کہ در معنی مصدری تجدد و حدوث
ملحوظ می باشد چنانچہ دانستن دلالت مے کند کہ دانندہ را فہم بتازگی حاصل آمدہ و حاصل بالمصدر
عبارت از حالتے ست کہ قائم باشد و قریب بمعنی مصدری گردد چنانچہ دانش کہ حالتی ست
باقیہ کہ بعد دانستن حاصل می شود پس دانستن امر آنی ست و دانش کیفیتے ست باقی و ثابت -

مصدر متصرف و غیر متصرف و کامل و مقتضب

سپس مصدر معروف بر دو قسم ست متصرف و غیر متصرف **متصرف** آن کہ اشتقاق فعل
ماضی و مضارع و امر و نہی و اسم فاعل و اسم مفعول ازو شود و این نیز باعتبار صیغ مستعملہ اش
دو گونہ است کامل و مقتضب **کامل** آن مصدر ست کہ تمامی صیغہ ہاے آن مستعمل باشند
چون شتافتن و رفتن و نواختن کہ می توان گفت شتافت و رفت و نواخت و شتابد و رود
و نوازد و شتاب و برو و نواز و مشتاب و مرو و منواز و شتابندہ و روندہ و نوازندہ و شتافتہ و رفتہ
و نواختہ و از آمدن و خوردن و بردن آمد و خورد و برد و آید و خورد و برد و آ و خور و برو بیا و مخور
و مبر و آیندہ و خورندہ و برندہ و آمدہ و خوردہ و بردہ - و **مقتضب**؎ آن کہ تمامی صیغہ ہایش بر نگیرند
یا آن کہ ہمین دو سہ صیغہ از آن مستعمل ست و بس چنانچہ از بعض مصادر زبان دری فقط صیغہ ماضی
بر می آید چون از خفتن و نہفتن و سفتن و ختن و گشتن خفت نہفت سفت خت گشت
سہ مصدر اول بیاے تحتانی ماقبل دال و نون مصدری ہم آمدہ چون خفتیدن و سفتیدن
و نہفتیدن چنانچہ سعدی از خفتیدن خفت آوردہ ؎ شتر بچہ با مادر خویش گفت ❊ پس
از رفتن آخر زمانے بخفت ❊ و مخفت نہی آن ولہ ؎ سر از خواب بر کرد و شوریدہ گفت ❊
مرا فتنہ خوانی و گوئی مخفت ❊ این ہر سہ مصدر زبان پہلوی ہستند کہ یا و دال ماقبل نون
مصدری زیادہ کردہ اند چنانکہ محمد بن قیس در رسالہ عروض و قوافی نوشتہ - و در بعض رسائل
قوانین فرس من تالیف اہل ولایت دیدہ شدہ کہ فرق درمیان مصدر پہلوی و زبان دری
آن ست کہ در مصادر پہلوی ماقبل نون و دال مصدری یا ماقبل مکسور اکثر بود اگر آن
یا و دال و نون را ساقط گردانند صیغہ امر جلوہ ظہور گیرد چون از آہنجیدن بمعنی کشیدن و انجیدن

؎ یعنی بریدہ شدہ از استعمال در بعض صیغ ۱۲

بروزن رنجیدن بمعنی ریزه ریزه کردن و استره زدن که بتازی حجامت گویند و در فرہنگ جہانگیری بمعنی کشیدن نیز آورده آہنگ و آنج امر می آید چون آوردن و کندن و درودن و پژمردن و آگنجن و سپوختن مصدر دری اند بہمین معنی مصدر پہلوی آوردن کندیدن درودیدن پژمردن انگیزیدن سپوزیدن ست و ازہمین قبیل ستیزیدن و پرہیزیدن و افعال مصادر زبان پہلوی در محاورهٔ تورانیان بسیار مستعمل اند و در محاورهٔ اہل ایران کم۔ مولف تنبیه الصبیان در بیان مصادر اصلیه و متداوله گفته در موارد دیگه استثنا از قواعد معینه شد توان گفت که اغلب این مصادر از وضع و صیغ اصلیه خود شان تغیر نموده اند چنانکه اغلب اینها ہنوز متروک نشده و برخے از آنہا در لسان اہل دہات که چندان تغیر یافته و با اہل شہر محشور نشده اند جاری و متداول ست و بآن طور بسیار کم ست آن صیغه که از قاعدهٔ مستخرجه تخلف نماید و مصادر اصلیه چنان ست که نموده می شود۔

متداوله	اصلیه	متداوله	اصلیه	متداوله	اصلیه	متداوله	اصلیه
بافتن	بافیدن	بستن	بندیدن	پختن	پزیدن	پذیرفتن	پذیریدن
پیوستن	پیوندیدن	توانستن	توانیدن	جستن	جهیدن	چیدن	چینیدن
خواستن	خواهیدن	خفتن	خوابیدن	دادن	دهیدن	رستن	رهیدن
رشتن	ریسیدن	رفتن	رویدن	زادن	زائیدن	زیستن	زییدن
شکستن	شکنیدن	شگفتن	شگفیدن	شگافتن	شگافیدن	شناختن	شناسیدن
شنفتن	شنویدن	فروختن	فروشیدن	کاستن	کاهیدن	گشتن	کشیدن
گزیدن	گزیندن	گشتن	گردیدن	گسستن	گسلیدن	نوشتن	نویسیدن
		نهفتن	نهانیدن	هشتن	هلیدن		

مخفی نماند که حرف شین را که علامت حاصل مصدر ست نمی توان باین مصادر متداوله متصل نمود لا بد باید بہمان مصادر اصلیه متصل کرد چون دہش و روش و زائش و ہمچنین سائر مصادر و این را ہم می توان دلیل اصلیت آن مصادر گرفت و پس از برداشتن شین در اسم فاعل و مضارع و امر بدون تغییر بیاید چون کوشش که کوشنده کوشم کوش آید فارسی دانان ہند این قسم مصادر اصلیه را مصادر جعلی می دانند و مصادر متداوله را مصادر اصلی می نامند۔ دیگر باید دانست که مصادر یکه غیر از علامت مصدر یک حرف بیش ندارند حرف قبل از نون قلب و ابدال می شود چون زدن و شدن غیر متصرف آن ست که بانضمام

شدن یا کردن معنی مصدری پیدا نماید و صیغه ہاے افعال متصرفه از و مشتق نه شود چون نماز کردن و فگار شدن که متصرف نیستند پس متغیر نمی شوند بسوے ماضی و مضارع وغیره و اگر نمازیدن و فگاریدن در استعمال درآمده صیغه ہاے افعال متصرفه از و ایراد و مشتق گشتے کذا فی فرہنگ رشیدی آورده ہمچنان که در عربی متصرف و جامد می باشد در فارسی نیز جامد چون نماز و فگار و امثال آن که نمی توان گفت می نمازد و نمازید و فگارد و فگارید و متصرف چون شگافت و شتافت و نواخت که می توان گفت می شتابد شتابید و می شگافد و شگافید و می نوازد و نوازید علامت امتیاز آن که ہر صیغه که مصدرش بانضمام شدن و کردن می آید جامد ست چون نماز کردن و فگار شدن و نمازیدن و فگاریدن نیامده و ہر صیغه که مصدرش بے انضمام لفظ کردن و شدن از اصل صیغه می آید متصرف ست چون شگافتن و شتافتن و نواختن انتہی و محمد حسین اصفہانی در قواعد فارسی گوید براے بعض معانی که مصدرے موضوع نباشد بترکیب لفظ مطلوب با یکے از مصادر که مناسب آید مصدر بنا کنند و شدن و بودن و کردن که معنی اینہا عام و شامل اکثر چیزہا ست بیشتر درین غرض بکار آید چون تونگر شدن و مسکین شدن و پنہا بودن و حیران بودن و خوب کردن و بد کردن و گشتن و گردیدن نیز بجاے شدن مستعمل شود چنانکه پیر گشتن و پیر گردیدن و پیر شدن بیک معنی باشد۔ و گاہے لفظ نمودن و ساختن بجاے کردن آید چون باور نمودن و پریشان ساختن که بمنزلهٔ باور کردن و پریشان کردن باشد و با مصادر دیگر نیز بحسب مقام ترکیب اتفاق افتد چون دوست داشتن و دشمن گرفتن و پیمان بستن و عہد شکستن و فریب خوردن و طعنه زدن و در آمدن و بر آمدن و ستم دیدن و جفا کشیدن و در بعض مواضع مصدر موضوع و مرکب ہر دو مستعمل شود چون خوابیدن و خواب کردن و شتافتن و شتاب کردن و تابیدن و تاب دادن انتہی۔

مصدر اصلی و جعلی

و مصدر متصرف خالی از دو حال نیست اصلی ست یا جعلی اصلی آن که بحسب اصل خود مصدر وضع شده باشد مانند آمدن و رفتن و اندوختن و جعلی آن که بزیاده کردن یاے تحتانی و لفظ دن در آخر لفظے ساخته باشند و آن بچند گونه ساخته می شود یکے در آخر مصدر عربی الفاظ مذکوره افزوده مصدر فارسی می سازند۔ ہر چند که از لفظ عربی صیغهٔ فارسی بر آوردن باعتبار اصل لغت سقیم ست لیکن در بعض الفاظ که شایع شده بسبب کثرت استعمال بر سامعه گرانی

ل صیغه بمعنی زر در بوته گداختن ست و در اصطلاح ہیئت عارض بماده کلمه باعتبار تقدیم و تاخیر حروف و حرکات و سکنات آن ۱۲

می کند چون طلبیدن از طلب بمعنی جستن وفهمیدن از فهم بمعنی دانستن که می توان گفت طلبیده می طلبید و خواهد طلبید وفهمید. و می فهمد و خواهد فهمید وطلبنده وفهمنده وطلبیده وفهمیده همچنین از رقص رقصیدن ورقصید ورقصد ورقصنده ورقصیده اما در بعض الفاظ هرچند که مرادف آنها باشند چون مستعمل ومتعارف نیست قطعاً غریب می نماید چون علمیدن وسمعیدن وانچه بعض نوشته اند که طلب ورقص وفهم عربی ست بطور فارسی مصدر ساخته افعال برآوردن درست نیست غلط ست زیرا که این تصرفات فصحاے اهل ولایت ست نه هندیان ودر کلام شعراے قدیم وجدید دائر وسائر اند وشعراے قادرسخن را تصرف جائز ست واز جمله مصادر که در تصرف فارسیان آمده غارتیدن ست چه غارت لفظ عربی ست وصیغه غارتید نیز برآوردن مسموع ست چنانچه احمد بن رازی صاحب هفت اقلیم در احوال تاراج شیخ ابوعلی سینا همین لفظ آورده. واز غرائب درین جا آن ست که توسی نوشته که از عجائب آن که در رساله ابراهیمیه نوشته غارتیدن تاراج کردن ولغت فارسی را نیز صرف توان کرد واین بنده در فقرهٔ دوم تعجب بسیار نمودم که آیا چه افاده است واز صرف لغت فارسی چه قصد کرده وبر تقادیر معقولیت صرف لغت فارسی درضمن معنی غارتیدن چه مناسب تا آنکه از کتب لغت که در هند نوشته بود نسخه بنظر آمد در تحت غارتیدن نوشته که غارتیدن تاراج کردن ست ونیز لغت تازی را بتصرف درفرس درآوردن همچو لفظ طلبیدن وفهمیدن وازین نسخه معلوم شد که همین را در نظر داشته آن عبارت خوش بکار برده ولیکن قصد صاحب نسخه آنست که لفظ عربی را فارسیان بتصرف خود گیرند وبرآن لباس عجمیت پوشند. وآن را غارت گویند مثلاً لفظ طلب را که عربی ست فارسیان تصرف نموده بطریق الفاظ فارسی تا و دال در آخر آن آرند ومعجم سازند مثل شنیدن ورسیدن وهم چنین فهمیدن وآن را غارت کنند مقصود صاحب نسخه همین ست اگرچه این صورت را غارتیدن نگویند بلکه عربان اگر در الفاظ فرس این کار کنند معرّب خوانند واگر عجمان معجّم ولفظ غارت بر سرقات شعریه اطلاق کرده شود نه بر تصرفات لغویه انتهی کلام القوسی بدانکه صاحب هر سه نسخه مذکور غلط کرده اند وصحیح آن ست که در مؤید الفضلا زیر لغت غارتیدن نوشته که لغت تازی را صرف فارسی کرده اند مثل طلبیدن وفهمیدن پس مراد ازین کلام آن ست که لفظ غارت مثل طلب وفهم عربی ست چنانکه در کنز اللغت آورده وفارسیان آن را صرف فارسیانه مثل گفتن ونوشتن کنند یعنی مصدر وفعل واسم ازان ماخوذ نمایند نه این که این عمل را غارتیدن گویند چنانکه طلب وفهم که مصدر یعنی طلبیدن وفهمیدن ودیگر

مشتقات مثل اسم وفعل ازآن اخذ نمایند واطلاق غارتیدن بر سرقات شعریه وغیره هرگز نیست چنانچه بر متتبع پوشیده نیست آرے اگر بر سبیل توصیف اطلاق کنند جائز می توان شد. واز بعض زباندانان طلبیدن با بعض از مشتقات شنیده شد ودر شعر میرزا یحیی کاشی طلوعیدن نیز دیده شد ؎ شد موے سپید وخرم نیست زغفلت ٭ چون غنچه که غافل ز طلوعیدن صبح ست ٭ ودر شعر سالک یزدی تمیزد ماخوذ از تمیز نیز آمده واین تصرف نه از قسم تصرفات طرزی طرشتی وملا فوقی وملا حسن دهمی وفضولی وامثال آنهاست که آنها عمداً تصرف جائز داشته اند وآن شوخی هاے طبع ایشان ست دیگران را این تصرف جائز نیست مگر وقتیکه از همان عالم حرف زنند والتزام گیرند وشعر سالک این ست ؎ سالک نفروشند بما بادهٔ صافی ٭ کز ذایقهٔ محتسب ما نه تمیزد ٭ وقافیه این غزل خیزد وزیزد ست لیکن از تمیز غیر از صیغهٔ حال واز دهم نیز جز صیغهٔ حال واز طلوعیدن نیز همین کلمه واز سیر که بمعنی گردیدن ست جز صیغهٔ امر وحال واز غارتیدن جز مصدر وماضی بنظر فقیر مؤلف نیامده سنجر کاشی راست ؎ نی دهم از تیر با زخمیم ٭ بود درمح ترکان عصاے کلیم ٭ سید محمد عرفی گوید ؎ بگیر تحفهٔ نظمی که زاده از طبعم ٭ ودر و بسیر وبلندیش کین لطیف نهاد ٭ نه گوهرست ولے هست زادهٔ دریا ٭ نه جوهرست دلی هست قابل الجاد ٭ ودر مثنوی شیرین خسرو ؎ عتابش گفت می باید ادب کرد ٭ مگر سهوست کین سهوے عجب کرد ٭ کرم گفتا پرستارست نے غیر ٭ بیا دست تحمل گیر ومی سیر ٭ درویش واله هروی ؎ اے تازه مقیم این کهن دیر ٭ در شیمهٔ اهل عصرے سیر ٭ ملا شانی تکلو ؎ جهان درسایه خورشید من مغموم ومن محروم ٭ بکام غیر می سیرد عجب بیاره وارم ٭ واین سه لفظ در کلام قدما یافته نشد بخلاف غارتیدن که در کلام قدما هم هست شیخ نظامی ؎ جهودے را زر اندود کرد ٭ دکان غارتیدن بدان سود کرد ٭ واهل توران خوتیدے گویند اگر بجاے موتید گویند هرچند قریب المعنی است ثقیل می نماید وطوفیدن ومکریدن بمعنی طواف کردن ومکر کردن وخان آرزو در رساله زوائد الفوائد نوشته که شمیدن بمعنی بوئیدن از شم که لفظ عربی ست درست توان شد لیکن در کلام فصحا سند آن دیده نه شده واین تفریس سماعی ست نه قیاسی ولهذا ضربید ونفرید نمی گویند دوم بر اسم جامد عربی یاے تحتانی ولفظ دن زیاده نموده مصدر می سازند چون عمریدن وابابکریدن ومدنیدن ومکیدن زیارت کردن عمرو ابابکر ومدینه ومکه ودر یقیدن بمعنی ریدن وطرزی این طرز را خاص خود گردانیده اشعار دیوان خود را ازین قسم مصادر وافعال مملو ساخته چنانکه گوید ؎ مدنیدیم پس ازمکیدن ٭ نه بکس حیله ونے مکریدن ٭ مرقد پاک نبی طوفیدیم ٭ عمریدیم وابابکریدیم ٭

واین طرز مخصوص بهمان مردم سخرگی پیشه است و دیگر را روانے مگر آن که متتبع آن ها باشد
حافظ جلال الدین سیوطی در مزهر آورده که بعض از علماے عربیه انکار اشتقاق لفظ عربی دارند
از عجمی و می گویند من اشتق الاعجمی المعرب کمن یدعی ان الطیر من الحوت لیکن اکثر قائل اند
بدان مثلاً لجام که معرب لغام ست می گویند در جمع آن لجم مثل کتاب و کتب و لجیم تصغیر آن
و الجمه نیز جمع آن و لجمی بصیغه امر موئنث هم آمده و الجام و تلجم بکسر جیم و فتح نیز از آن ماخوذ ست
و همچنین شیخ مذکور امثله بسیار ازین باب نقل کرده است پس برین قیاس تصرف فوقی و طرزی
وغیره نیز صحیح باشد سوم بر اسم جامد فارسی یاے تحتانی و لفظ دن افزوده مصدر می نمایند مانند
چراغیدن بمعنی چراغ روشن کردن و پندیدن و خوابیدن از چراغ و پند و خواب و از دیر
دیریدن بمعنی درنگ کردن شاعرے گوید ؎ گر نیاید فی السفر الیاس احدے الراحتین ؛
ور بیاید این قدر پس از چه رو دیریدهٔ ؛ یعنی دیر کردهٔ و از اندیشه اندیشیدن و هاے مظهر
حرکت را حذف کردند و از رنج رنجیدن و از پرهیز پرهیزیدن و از پسند پسندیدن و از اشکوه
اشکوهیدن و از گمان گمانیدن و برین قیاس گمانند مضارع فردوسی گوید ؎ سپاهے که
بگسار خوانند شان ؛ ملنگان جنگی گمانند شان ؛ و از لاف لافیدن ظهوری گوید ؎ لافد از
بخشش پری دریا ؛ پوچ گردد ورش حباب آسا ؛ و از نفرین نفریدن بمعنی دعاے بد کردن
و بنفرید بمعنی دعاے بد کرد ؎ ببارید خون زنگهٔ شاوران ؛ بنفرید بر شاه هاماوران ؛ چهارم
بامر مخاطب معروف از مصدر اصلی یاے تحتانی و لفظ دن زیاده نمایند. چون پنداریدن و نگاهیدن
از پندار و نگاه ظهوری گوید ؎ نگاهیدهٔ یک جو از بود خویش ؛ ز خلوت نشینی بگو سود خویش ؛
و از آور آوریدن نظامی گوید ؎ چو شرط پرستش بجا آورید ؛ اویم بمن زیر پا آورید ؛ و از
ره رهیدن سعدی گوید ع بارانگے زجانے رهیدم ز بند ؛ و تابیدن از تاب و رویدن از
روے و کوبیدن از کوب و گرویدن از گرو و خسپیدن از خسپ و شتابیدن از شتاب و کاویدن
از کاو و ساییدن از سا و بخشاییدن از بخشاے و ستانیدن از ستان و گسلیدن از گسل
و نوردیدن از نورد و علی هذا القیاس پنجم به ترکیب دو لفظ که اول اسم جامد یا اسم مفعول
یا حرف معنوی بود و ثانی مصدر اصلی مانند نگهداشتن و بند فرمودن و آبادائیدن و کشته شدن
و برآمدن و فرو رفتن و فرو خوردن و فرا گرفتن. و آن مصادر جعلی که از صیغه هاے امر مخاطب
حاصل کرده اند اکثر مترادف مصادر ماخذ خود می باشند چنانکه افروزیدن و افروختن و
پنداریدن و پنداشتن و تابیدن و تافتن و جوئیدن و جستن وغیره و در حالت تعریف صیغ
ماضی و مضارع و امر و نهی و اسم فاعل و اسم مفعول و نحوها از هر دو مصدر بیک طور آیند

چون افروزیدن افروزید افروزد بیفروزد میفروزد افروزنده افروزیده افروختن افروخت
افروزد بیفروزد میفروزد افروزنده افروزیده همچنان بعض مصادر اصلی نیز مترادف هستند چنانکه
آلودن و آغشتن بمعنی ملوث شدن و افراختن و افراشتن بمعنی بلند ساختن و از قسم مصدر جعلی
است مصادرے که در الفاظ هندی تصرف نموده ساخته باشند چنانکه ماریدن بمعنی زدن و
چلیدن بمعنی رفتن و تصریف این مصادر بنا بر تصرفات بعض ظرفاست عنصری گوید ؎
اگر ماری و کژدمی هست طبعش ؛ بصحراش چون مار و کژدم بماری ؛ اے بزنی و این که
بعض گفته اند که فارسی اصل ست مشتق از ماریدن این وهم ست بلے اگر فارسی می بود
مثل ابو نصر فراهی در ترجمه زدن غلطی کرد و بجاے مارنا که مصدر هندی ست مارے نمی آورد
جاے که گفته است ؎ ضرب و جلد ست عصو و هر وزدن ؛ ترکی اورماق هندی مارنے
امیر خسرو فرماید ؎ از چل چل تو پاے من زار شد بچل ؛ من خود نمی چلیم تو اگر می چلی بچل ؛
و همچنین چل امر بآمدن درین قول ناصر خسرو علوی ؎ اگر چه غرقهٔ در جهل خود نومید مشو ؛ بعلم کوش
ازین غرقهٔ جهل بیرون چل ؛ صاحب جهانگیری در شعر مذکور چل بمعنی مسطور به خاے نقطه دار
نوشته و عجب تر آنکه در حرف جیم فارسی چل بمعنی رفتن نوشته و همین بیت را در شهادت
معنی آورده و با عدم فاصله فراموش کرده با آن که جیم و خا بیک دیگر بس نزدیک اند چندان
فاصله ندارند که لغت و شعر فراموش شود تکرار کرده و بسیار بعید ست و صاحب برهان قاطع
و هفت قلزم نیز بدو اقتفا نموده اند. و بعض مصادر دو معنی دارند که باهم ضد یک دیگر باشند
چون توختن بمعنی کشیدن و فرو کردن و خواستن و گذاردن و همچنین پرداختن بمعنی پر کردن و
خالی ساختن. حکیم سنائی گوید ؎ به تیغ و سنان هر کجا کینه توخت ؛ گهے دل دریدو گهے سینه دوخت ؛
یعنی به تیغ و سنان هر کجا کینه خواست رضی الدین نیشاپوری گفته ؎ ایا ستوده بزرگے که وام شکر ترا ؛
کمینه بندهٔ تو توختن نمی داند ؛ یعنی ادا کردن نمی داند و سپوختن بمعنی چیزے را در چیزے بعنف
و تعدی و بزور فرو بردن و بمعنی برآوردن مثال اول سعدی گوید ؎ یکے تیر انداخت در رهٔ قباد ؛
وجودم بیازرد و رنجم نداد ؛ تو بر داشتی آمدی سوے من ؛ همی در سپوزی به پهلوے من ؛ و مثال
معنی ثانی فردوسی گفته ؎ همان زخم گاهش فرو دوختند ؛ بدارو همه درد بسپوختند ؛

مصدر لازم و متعدی

و هر واحد از مصدر اصلی و جعلی بر سه قسم ست. لازم و متعدی و مشترک لازم آن که صیغه آن
تمام شود بفاعل و رجوع نکند بمفعول چون آمدن و رسیدن وغیره و متعدی آنکه صیغه آن از

فاعل تجاوز کند و در تمامیت معنی آن احتیاج مفعول افتد چون زدن و کشتن و طلبیدن ۔ و مشترک آن کہ بمعنی لازم و متعدی ہر دو آید چنانچہ جستن و افزودن و فریفتن و سوختن و آموختن و شکستن و کشادن و پوشیدن و افروختن و آمیختن و پختن و ریختن و دوختن و آویختن و گسستن و بستن و انگیختن و پیوستن و رفاعل و مفعول این مصادر اکثر جا تفرقے نباشد پس صیغہ ہاے ہر دو نہج باید برآورد و در کلام ہر جا واقع شوند حسب المقام معنی آن لازم و متعدی باید گفت ۔ و بعض مصادر کہ لازم بود و متعدی کنند چون خوردن لازم بود چون خواہند متعدی نمایند پیش از علامت مصدر الف و نونے در آورند چنانکہ خوردن خوراندن گردد و گاہے یاے تحتانی نیز پس از الف و نون بیفزایند مانند خورانیدن و کشانیدن و کشاندن و جنباندن و جنبانیدن کہ جنبیدن مصدر لازم آن ست چون سپاندن و سپانیدن کہ مصدر آن سپیدن ست اگرچہ این مصدر بمجردش نیز ہم معنی لازم دارد و ہم متعدی از انجمن ۔ و صاحب ہفت قلزم گوید گاہے از مصدر صیغہ مضارع برآوردہ ماقبل آخر او کہ دال ست الف و نون زیادہ کنند و بعد از دال نون مصدری لاحق کردہ از و اشتقاق صیغہا نمایند درین صورت یک مفعول زیادہ شود چنان کہ دررد کہ صیغہ مضارع ست الف و نون بحرف ماقبل آخر کہ آن میم ست لاحق نمودہ بعد آن نون زائدہ کہ منجملہ علامت مصدر ست زیادہ نمودند رماندن شد و گاہے نون ماقبل دال را کسرہ دادہ یاے تحتانیہ نیز زیادہ کنند چنانچہ رمانیدن و گاہے حرف الف زیادہ کنند چون از نشیند نشاندن و نشانیدن یاے تحتانیہ ماقبل نون را حذف کردند بسبب ثقالت تلفظ و از رود رواندن بعد از ان واو از کثرت استعمال حذف شد راندن گردید و تخیل کہ راندن بجاے خود مصدر باشد انتہی و بقول بعض در نشیند بعد حذف یا و نون الف و نون زیادہ کردہ ما بعد دال نون مصدری لاحق نمودند نشاندن شد چنانچہ از شلید شلاندن و بعدہ صاحب ہفت قلزم گفتہ است کہ بعض استادان بر انند کہ اگر خواہند لازم را متعدی گردانند صیغہ مضارع را از ان برآوردہ الف و نون ماقبل آخر او زیادہ کنند و بہمان دستور ماضی و مستقبل و امر و نہی از و اشتقاق کنند چنانچہ نشستن و نشاندن و سائیدن و سایاندن و خفتن و خپاندن و رمیدن و رماندن وغیر ذالک مولف گوید کہ در اضافہ این عبارت بجز تطویل لاطایل و تحصیل حاصل ہیچ فائدہ جدید نیست چہ محصل این تحریر بیرون از تحریر سابق نیست و مرزا محمد حسن قتیل در نہر الفصاحت این چنین تقریر کردہ کہ ہر فعل لازم را کہ متعدی سازند الف و نون ماقبل دن کہ علامت مصدر ست آرند و اگر علامت مصدر تن باشد امر آن مصدر را مصدر لازم ساختہ مصدر متعدی نمایند مانند گردیدن و گردانیدن و سوختن و سوزانیدن و رسیدن و رسانیدن و کردن و کرانیدن و گشتانیدن متعدی گردیدن

غلط ست ازین جہت کہ گشت صیغہ ماضی بود و الف و نون زائد بروں بعد امر آید مانند گردد گردانیدن و رس و رسانیدن و مثل آن ۔ و در غیاث مذکور ست کہ کرانیدن و کراندن ہر دو متعدی کردن ست و کنانیدن کہ در عوام مشہور ست غلط باشد باین قاعدہ کہ ہر مصدر لازم را کہ متعدی سازند الف و نون ماقبل دن کہ علامت مصدر ست آرند چنانچہ از گردیدن گردانیدن و اگر علامت مصدر تن باشد اول امر آن مصدر برآورند و بعد آن الف و نون و یا زائد کردہ بدال و نون مصدر متعدی نمایند و گاہے یا را از آن حذف سازند چنانچہ از سوختن سوزانیدن و سوزاندن و از رسیدن رسانیدن و رساندن از نہر الفصاحت و نزد اکثرے کنانیدن صحیح باشد بقاعدہ کہ در مصادر صاحب تن مذکور شد و نزد ایشان در متعدی کردن مصادر تن و دن قاعدہ واحد ست چنانچہ از رمیدن و سائیدن و خواندن رماندن و سایاندن و خواناندن می آید انتہی و چون در او اخر افعال امرے الف و نون در آید علامت تعدیہ بود و افادۂ تعدیہ کند چنانچہ بگریان و بخندان و عنبر شاہ خان رامپوری در جوہر عنبر آوردہ کہ چون مضارع لازم را متعدی سازند ماقبل دال آن الف و نون مفتوح در آرند متعدی بمفعولے گردد چنانچہ از رود رواند و اگر از متعدی بمفعولے یا دو مفعول متعدی سازند مفعول دیگر خواہد چنان کہ از کند کناند و از داند داناند و اگر ماضی بنا کنند یاے معروف ماقبل علامت مضارع ما بعد نون مذکور افزایند ماضی متعدی شود چنانچہ از رواند روانید و کناند کنانید و داناند دانید و بہ تسکین نون تعدیہ نیز می شود چنانچہ از رواند بفتح نون رواند بسکون آن خوانند پس در تعدیہ مضارع اصل ست و ماضی فرع آن و در اشتقاق بالعکس انتہی و صاحب انجمن گوید مصدر متعدی بر دو نمط ست معروف و مجہول معروف آن ست کہ اگر فعلش مضاف کنند مضاف گردد بسوے فاعل چنانکہ درین مثال رنجور گشتم از زدن زید عمرو را و مجہول آنکہ اگر مضافش نمایند مضاف شود بطرف مفعول چنان کہ درین مثال بے خبر بودم از کشتہ شدن بکر بخلاف مصدر لازم کہ این معروف باشد و بسبب فقدان مفعول مجہول نیاید امتیاز فعل لازم از متعدی بدانکہ ہر فعلے کہ متعلق بیکے از اعضا و جوارح باشد بہ قسمے کہ عضو دیگر و بوے شرکت دارد و نتواند کرد در نزد فارسیان فعل متعدی ست چون زدن و بستن و دیدن و شنیدن کہ متعلق بدست و چشم و گوش ست و عضو دیگر را در داشتن اک نمی باشد و اما اگر تمام اعضا بفعل آن تعلق داشتہ باشند فعل لازم ست چون نشستن و برخاستن و خفتن و رفتن و دویدن کہ بجمیع اعضا و جوارح تعلق دارد نہ بواحد ۔ زبدۂ تقریر این کہ اگر اصل مصدر لازم ست اندرین صورت متعدی بیک مفعول خواہد بود چون میراندن و میرانیدن و گریاندن و گریانیدن و خنداندن و خندانیدن و اگر اصلش متعدی ست درین تصرف متعدی بدو مفعول خواہد بود چون از خوردن خوراندن و خورانیدن

وبنیدن وسنباندن وسنبانیدن ومثل ذلک واگر مشترک ست پس این ہم مشترک خواہد بود میان متعدی بیک مفعول ومتعدی بدو مفعول چون سوختن وسوزاندن وسوزانیدن کہ می توان گفت سوزانید زید آتش را ومی توان گفت سوزانید زید آتش را از عمرو۔ واصفہانی در رسالہ قواعد فارسی گوید گاہے بیان تعدیہ بے اشتقاق مصدر کنند چنانچہ زید عمرو را بگریہ انداخت و سخن ہاے مضحک پادشاہ را بخندہ داشت کہ معنی گریانید وخندانید بعبارت دیگر ادا شدہ ومصدر متعدی برد وگونہ است مبنی براے فاعل چون کشتن کہ تعلق بہ فاعل دارد چنانچہ کشتن حاکم رہزنان راعین عدل ست ومبنی براے مفعول چون کشتہ شدن کہ تعلق بہ مفعول دارد چنانچہ کشتہ شدن سپہدار موجب تباہی لشکرست وبناے آن از ہمہ مصادر متعدی بریک طریق است چنانچہ از دیدن دیدہ شدن واز شنیدن شنیدہ شدن واز بستن بستہ شدن اما از مصدر لازم درست نباید ومعنی نداشتہ باشد چنانچہ از آمدن ورفتن آمدہ شدن ورفتہ شدن نتوان گفت انتہیٰ وبجاے دیگر گفتہ مصدر مبنی براے مفعول وفعل مجہول بیان ہردو ہمیشہ بریک طریق ست۔

بیان اسم مشتق

بدان کہ مشتق اسمے ست مصوغ از مصدر باحداث کدام ہیئت جدید ومعنی نو کہ مقصود از صوغ بود باابقاء معنی مصدری وحروف اصلی مصدر بلاتغیر یا بتغیر مانند خفتہ کہ مشتمل ست بر خاے معجمہ وفا وتاے فوقانی حروف اصلی مصدر بلاتغیر ومعنیش کہ خوابیدن ست وخمیدن نیز آمدہ وبرہیئت جدید یعنی زیادت ہا بعد تا وفتحۂ تا وزیادت معنی یعنی وقوع معنی مصدری بر ذاتی دکوبندہ مشتق از کوفتن کہ مشتمل ست بربعض حروف اصلی مصدر بلاتغیر وآن کاف ددا وباشد وبربعض بتغیر وآن فا وتا ست کہ بسبب قرب مخرج بیا ودال بدل شدہ اند ومعنیش کہ آسیب وصدمہ رسانیدن ست وبرہیئت جدید یعنی زیادت نون وہا بعد با ودال وکسرۂ با وزیادت معنے یعنی قیام معنی مصدری بفاعل۔ وازین تعریف مستفاد شد کہ در اشتقاق باقی ماندن مادہ ومعنی مشتق منہ در مشتق لازم ست وبرین تقادیر اشتقاق مضارع واسم مفعول وصفت مشبہ از ماضی واشتقاق امر واسم فاعل از مضارع ونہی وصفت مشبہ از امر صورت نہ بندد زیرا کہ ہمہ معنیٔ ماضی در مضارع واسم مفعول وصفت مشبہ وہمہ معنی مضارع در امر واسم فاعل وہمہ معنی امر در نہی وصفت مشبہ موجود نیست اما اہل فن چون تعریف اشتقاق برین طور کردہ اند کہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر باد نے تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی لہٰذا امر واسم فاعل را از مضارع ومضارع واسم مفعول وصفت مشبہ را از ماضی ونہی وصفت مشبہ را از امر مشتق

دانستہ اند ولا مناقشۃ فی الاصطلاح۔ اما کوفیان فعل را درین باب اصل دانند ومصدر بمعنی مصدور گیرند چنانکہ مرکب بمعنی مرکوب ومشرب بمعنی مشروب ونون مصدر را از حروف وصل گفتن موید این ست چہ معلوم شد کہ گفت مثلاً اصل ست ونون زائد کردہ مصدر ساختہ اند والا چہ وجہ داشت کہ نون را از حروف زوائد شمرد ندے وبوصل تعبیر نمودندے واین از مشکلات فن ست اما گوئیم کہ گفت مثلاً خود مصدر ست واصل صیغ ست وازدیاد نون بجہت امتیاز بین ورفع التباس ست وماضی نیست تا وجہ اصالت فعل بدست آید پس مرتفع شد آن اشکال۔ وبقولے فی الحقیقت ماخذ اشتقاق حاصل مصدر ست واتفاق سواد اعظم برین ست کہ مصدر اصل است درباب اشتقاق۔ ودر تعریف مذکور از لفظ مصدر احتراز ست از تثنیہ وجمع وتصغیر کہ آن را مشتق از واحد نمی گویند وانچہ بعض گفتہ اند مشتق اسمے ست کہ گرفتہ شدہ باشد از کلمہ مراد از کلمہ کلمۂ خاص ست کما لایخفیٰ **فائدہ** اہل عربیت یعنی ارباب نحو ومعانی گفتہ اند کہ مشتق مرکب ست از ذات وصفت ونسبت وسید شریف قدس سرہ فرمودہ کہ مشتق مرکب است از مشتق منہ ونسبت فقط ومحقق دوانی در حواشی قدیمہ ودیگر محققین آوردہ اند کہ مشتق معنی بسیط ست ودرو ترکیب نیست۔ ووضع در مشتقات وضع کلی ست بطوریکہ موضوع را بوجہ اعم ملاحظہ کردہ اند زیرا کہ اسم فاعل را مثلاً کہ بملحوظ بوجہ اعم ست وضع کردہ اند براے ذاتے کہ فعل بدان ذات قائم بود۔ این ہمہ کہ گفتہ شد بیان **اشتقاق خاص** بود واما **اشتقاق عام** کہ بمعنی تناسب دو لفظ ست در لفظ ومعنی بحث از ان در علم متن لغت رود ومولوی عماد الدین در حاشیہ صدرا گفتہ کہ اشتقاق دوگونہ است **اشتقاق وضعی** آن کہ در مصادر موضوعہ براے غرض اشتقاق بود و**اشتقاق جعلی** آن کہ در اسماے جامدہ واقع شود واسم مشتق برچند قسم ست۔

اول اسم فاعل

وآن اسمے ست کہ مشتق گردد از صیغۂ واحد غائب مضارع مثبت معروف بالحاق ہاے مختفی وزیادت نون ساکن برحرف آخر ومکسور گردانیدن ماقبلش ونزد عامہ علامت اسم فاعل نون ودال وہا باشد کہ در آخر واحد امر مخاطب آید وحرف آخر امر مکسور گردد وموضوع ست براے چیزے کہ معنی مصدری بذات آن چیز بر سبیل حدوث قائم بود خواہ آن معنی از ذاتش تجاوز نمودہ برچیزے واقع شدہ باشد چنانکہ اسم فاعل مشتق از فعل متعدی خواہ از شانش مجاوزت نبود چنانکہ اسم فاعل از فعل لازم وآن قیاسی ست مثل آورندہ

یعنی کسے کہ در وصفت آوردن حادث شد ہمچنین آیندہ و روندہ و کشندہ و در اشعار اُستادان بعض این قسم اسما بفتح ماقبل نون و بہ حذف ہا نیز وارد اند سنائی گفتہ ؎ ہر کہ ہست آفریدہ او بندست ٭ بندہ و ربندآفرینندست ٭ صائب ؎ اول علاج ما بنگاہ کشند کن ٭ وانگاہ غیر را ہدف نوشخند کن ٭ زلالی ؎ طبیعت رائم رنجش کنندست ٭ دماغ صلح بے پروا بلندست ٭ چون الف و نون جمع بہ آخرش در آرند ہائے مختفی بکاف فارسی بدل شود و جمع اسم فاعل حاصل گردد چون خوانندگان و روندگان وگاہے بالحاق حرف الف جمع اسم فاعل پیدا شود چون گویندہا و روندہا تصریف آن بعض نوشتہ اند کنندہ کنندگان کنندہ کنندہ اید کنندہ ام کنندہ ایم۔

دوم اسم مفعول

و آن اسمے ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ معنی مصدری بران چیز واقع شود و او گرفتہ می شود از صیغۂ واحد غائب ماضی مطلق مثبت خواہ معروف باشد خواہ مجہول بالحاق ہائے مختفی ساکن و حرف ماضی را فتحہ دہند مانند آوردہ و کشتہ و آوردہ شدہ و کشتہ شدہ و بعض مثالین اولین را مخفف و مختصر ثانیین دانند پس نزدیک ایشان اشتقاق آن از صیغہ واحد غائب ماضی مطلق مجہول ست و بس و اکثر در مقام ضرورت ہائے مفعول حذف می شود خصوصاً در مضاف شدن صیغہ مفعول چون از زنگ سودہ نمک سودہ از درد آلودہ درد آلود جلال گوید ؎ ارغوان زار شفق یک آتش بید و دما ٭ نرگستان سحر یک آہ اشک آلود ما ٭ عرفی ؎ سایہ پرور و غمست در آفتاب رستخیز ٭ فرش استبرق بزیر سائبان انداختہ در شعر اول آہ اشک آلودہ را آہ اشک آلود و در شعر ثانی سایہ پروردہ را سایہ پرورد گفت و چون الف و نون جمع در آخر او در آرند ہا با کاف فارسی بدل گردد و جمع اسم مفعول حاصل شود بطریقے کہ در اسم فاعل گفتہ شد چون از گذشتہ گذشتگان و از رفتہ رفتگان وگاہے بزیادتی الف بعد ہائے مختفی جمع شود چون از گفتہ گفتہ ہا و از کردہ کردہ ہا تصریف آن بقول بعض سوختہ سوختگان سوختۂ سوختہ اید سوختہ ام سوختہ ایم۔ و ہرگاہ اسم فاعل و اسم مفعول مضاف خواہند شد بر ہائے مختفی ہر دو اسم ہمزۂ مکسورہ خواہند نوشت و این ہمزۂ مکسورہ علامت اضافت است ہائے مختفی را اصلا نخواہند خواند و در روزمرۂ فرس نہایت فصیح ست مثل دانندۂ راز و نوازندۂ ساز و سوختۂ نار و ساختۂ کار۔

سوم صفت مشبہ

و این اسمے است مشتق از صیغۂ واحد امر مخاطب مصدر لازم بالحاق الف و نون ساکن و موضوع برائے چیزے کہ معنی مصدری بطریق دوام نہ بطریق حدوث و تجدد بدان قائم ست گو در نفس الامر حادث و عارض باشد و فرق در حدوث و دوام آن کہ حدوث مسبوق بالعدم مے باشد بخلاف دوام۔ و صیغہ صفت مشبہ مخالف ست بہ صیغۂ اسم فاعل و اسم مفعول بر عدوے و وزنے کہ مسموع ست از اہل زبان و از آن تجاوز نمی کنند بخلاف صیغۂ اسم فاعل و اسم مفعول کہ قیاسی ست مثل پویان و جویان و بازان و تازان وگاہے مشتق شود از صیغۂ ماضی مطلق مصدر لازم باین طور کہ در آخر ماضی مذکور ہائے مختفی نہند و حرف آخر ماضی را فتح دہند چون آرمیدہ و آسودہ و افتادہ و بالیدہ و بستہ و شائستہ و پختہ و پژمردہ و مردہ و پیوستہ اگرچہ این صیغ باعتبار لفظ شان اسم مفعول دارند مگر در حقیقت صفت مشبہ اند نہ اسم مفعول زیرا کہ اسم مفعول از مصدر متعدی می آید نہ از لازم و مصدر این صیغ لازم ست نہ متعدی پس اسم مفعول چگونہ می توانند شد و صفت مشبہ در غیر فعل لازم نیاید و در متعدی صیغہ اسم مفعول می گردد چنان کہ بریدہ یعنی بریدہ شدہ و فرق درمیان اسم فاعل و صفت مشبہ آن ست کہ آن دلالت می کند بر چیزے کہ بمعنی مصدری ہمیشہ متصف ست و این دال بود بر چیزے کہ بمعنی مصدری بحدوث موصوف باشد۔ و چون بر صیغۂ اسم فاعل یا اسم مفعول یا صفت مشبہ لفظ تر زیادہ نمایند اسم تفضیل پیدا شود و آن برائے قیام زیادت معنی مصدری باشد چون دانندہ تر و زدہ تر و خندان تر و این مخالف علامت اسم تفضیل عربی ست چرا کہ اسم تفضیل عربی از مشتقات آید و این در جوامد نیز مختص تر کہ بوے از صفت ندارد مثل پر آتش تر فغانی ؎ شمع راہ روز گر پروانہ خیزد ز مہر ٭ جان آن یک بیشتر سوزد کہ پر آتش ترست ٭ و نیز نظامی ؎ چہ لائی کہ من دیو مردم خورم ٭ مرا خور کہ من دیو مردم ترم ٭ لیکن حق آن ست کہ درین قسم جا مجازست و از ہمین عالم ست نو آئین تر و تازہ تر کہ در ہیچ لفظ معنی وصفی نیست پس لازم معنی منظور داشتہ اند درین صورت ہمہ مجاز ند کہ در بعض جا شہرت کردہ اند و چون با اسم تفضیل لفظین اضافہ کنند مبالغہ تفضیل دہد و بہ اسم مبالغہ نامیدہ شود چون خوانندہ ترین و ستودہ ترین و خندان ترین چنان کہ درین قول ؎ عیب مردم فاش کردن بدترین عیبہا ست ٭ عیب گو اول کند بے پردہ عیب خویش را ٭ بعض گفتہ اند کہ کلمہ ترو ترین در فارسی با کلمۂ

که ملحق شود در صورت ترکیب افاده معنی مبالغه کند چون بهتر و بهترین و خوشتر و خوشترین و بدتر و بدترین و نوآئین تر و نوآئین ترین و مانند آن و بتوسط کلمهٔ از در میان او و مفضل علیه افاده معنی تفضیل کند چون فلانے بهتر از فلانے ست و حق آن ست که در ترین یا و نون زائد محض باشد. مولف گوید که کلمهٔ تر و ترین من حیث المعنی یکے اند و من حیث الاستعمال مغائر زیراکه حرف از بعد تر آید و بعد از ترین نیاید و ترین بکلمه که ملحق شود مضاف و صفت واقع شود مثلاً گوئی فلان بهترین قوم خود ست و نیز گویند بهترین قومی که پیرو انبیا باشند اے قوم بهترین آن ست که پیرو انبیا باشند و لفظ تر چون مضاف واقع شود حاجت از نباشد چنانکه بهتر قوم درین صورت حکم افعل التفضیل عربی دارد مثل افضل القوم. و گاہے در فارسی اسم تفضیل عربی را نیز که وزنش افعل است در تفضیل استعمال کنند چون این مطلب بفهم اقرب ست و این روش احسن و این کار از همه اولیٰ حافظ راست ؎ این خرقه که من دارم در رهن شراب اولیٰ ✤ وین دفتر بے معنی غرق مے ناب اولیٰ ✤ و گاہے لفظ تر را هم بر افعل التفضیل عربی زیاده کنند چون اولیٰ تر پس درین صورت لفظ تر محض زائد است برائے مبالغه نیست چراکه اولیٰ صیغه اسم تفضیل ست حاجت مبالغه دیگر ندارد و از جهت عدم لحاظ معنی اولیت در فارسی آمده و عدم لحاظ فارسیان مر معانی الفاظ عربیه را مجوز این قسم تصرفات ست و چون در کلام قدما کثیر الاستعمال ست اصلاح نمی توان کرد نجیب الدین جربادقانی گفته ؎ طره در زیر گلو نه که همان اولیٰ تر ✤ که سر زلف تو بر باد تو لے نکند ✤ و درین شعر خواجوے کرمانی ؎ مرا ز میکده پرهیز کردن اولیٰ تر ✤ که گفته اند به پرهیز به شود رنجور ✤ مگر این که گویند که اسم تفضیل بمعنی اسم فاعل و صفت هم می آید چنانچه شیخ رضی شارح کافیه میگوید جائز ست استعمال اسم التفضیل مجرد از معنی تفضیل بمعنی اسم فاعل یا صفت مشبه قیاساً نزد مبرّد و سماعاً نزد غیر او و ازین باب است آیه کریمه و هو اهون علیه یعنی اعادهٔ خلق روز حشر آسان ست بر حق تعالیٰ و درین جا معنی تفضیل یعنی آسان تر نمی توان گفت زیراکه پیش قدرت الٰهی همه برابر ست آسان ترے نمی باشد و درین صورت الحاق کلمه تر صحیح ست پس افضل تر و اعلم تر نیز صحیح باشد مگر آنکه این جا هم بر قدر مسموع اقتصار کنند و در لفظ بهتر دعوی زیادت فضل است و عوام که از تحقیق بهره ندارند این لفظ را یک کلمه انگارند و تعجب ست از بعض مولفین که به را مخفف بهتر نگاشته

اسم آله

اسم آله را نیز از مشتقات پنداشته اند و این در فارسی بالحاق ہائے مختفی در آخر صیغهٔ امر حاصل شود چون زنده آله رندیدن و گوبه آله کوفتن و دمه آله دمیدن و سنبه آله

سنبیدن و آستره آله استردن و تابه آله تافتن یا تابیدن و بعض گفته اند که در آخر امر بالحاق نون در آید چون پرویزن از پرویز مولف گوید که پرویز مخفف پرویزن ست چنانکه پروزن نیز و گاہے ترکیب یابد از اسم جامد و امر مجرد که هر دو ترکیب یافته کلمه واحد شده باشند چون جاروب و بادکش و قطزن و بادزن که مرکب از جا و باد و قط و روب و کش و زن ست و اسم آله دلالت کند بر واسطهٔ فعل اے چیزے که بذریعه و استعانت آن فعل از فاعل صادر شود و علامه تفتازانی نوشته که آله نمی شود مگر در افعال متعدیه علاجیه که اثرش بمفعول رسد نه از افعال قلبیه و نه از افعال لازمه و علاج بمعنی استعمال آلات و جوارح در چیزے ست و آنچه فائق در مخزن الفوائد می نویسد که اسم اله در فارسی نیامده مگر بائے موحده که بمعنی سبب و واسطه آید البته فائدهٔ معنی اسم آله می دهد چنانکه گویند فلانے باین مرتبه بدولت فلانے رسیده اے بسبب و واسطه دولت فلانی انتهی تقصیر ست

بیان اسم جامد

جامد اسمی ست که نه آن گرفته شده باشد از کلمهٔ و نه ماضی و مضارع و نحوه از و گرفته شوند چون مرد و زن و خوب و زشت و روز و شب و بیش و پس و یک و دو و نحو ها و جمودش همین ست نه مطلقاً زیراکه از مرد مثلاً مردان و مردی و مردک پیدا می شوند و ازین جاست که گفته اند تصریف در اسم اندک باشد و مصادر را ازو تعبیر کنند چون روزه داشتن و نماز کردن و تصریف بعض از جوامد بنابر تصرفات بعض از ظرفا ست چون عمریدن و ابابکریدن و مدنیدن و ملیدن. و دانستنی ست که مصدر هم داخل اسم جامد باشد ازین جهت که مشتق آن ست که از مصدرے بیرون آید و مصدر را از مصدر بیرون نمی آید.

تقسیم اسم باعتبار دلالت بر معنی اسمی و صفتی

بدانید که هر اسم که دلالت نکند بر متصف بودن چیزے بصفتے آن را اسم غیر صفت و تنها اسم هم خوانند مثلاً سکندر و سمند و گل و مل و درخت و اسپ و هر اسم که دال بود بر اتصاف چیزے بصفتے آن را اسم صفت و تنها صفت نیز نامند. و از عادات نحویان عرب ست که هر چه از روے معنی بچیزے ملتبس شود و در احکام لفظیه ممتاز بود بزیادت لفظ اسم او را بآن چیز موسوم نمایند مثل مصدر و اسم مصدر و جمع و اسم جمع و صفت و اسم صفت چه ذوق عرب در تحقیق و تدقیق نهایت لطیف تر از ذوق عجم ست که مناسبات ظاهره و خفیه هر دو را ادراک می نمایند بخلاف

ذوق عجم که تا بمناسبات خفیه نمی رسد. و این بر دو نوع ست اسم صفت تنها و اسم صفت مرکب و اسم صفت تنها نیز دو گونه باشد مشتق مانند خورنده و کننده و خورده و کرده و خندان و گریان و جامد مثل بلند و پست و تند و کند و دراز و کوتاه و چست و سست و زشت و خوب و سیاه و سرخ و کم و بیش و گران و سبک و نیک و بد وغیره این همه اسماے جامد مفید معنی اسم فاعل اند و هم بعض این نوع اسما افاده معنی اسم مفعول دهند مانند آزاد و پنهان و اسم صفت مرکب اسمے ست که از دو لفظ حاصل شود و مفید و متضمن معنی اسم فاعل یا اسم مفعول باشد و این بر چهار گونه بود اول آن که از دو اسم ترکیب یابد خواه هر دو اسم غیر صفت باشند و بعد ترکیب معنی صفت پیدا شود مثل آئینه رو کمان ابرو و باربد ترانه و جم پیمانه سنگدل دارم محفل و گلبدن و سیمتن لاله رخسار و کبک رفتار و مو کمر و جادو نظر آهو چشم و مریخ خشم و گلفام و مے گون این همه مرکبات مفید معنی اسم فاعل بر سبیل تشبیه هستند و نیز بعض ازین گونه مرکبات افادهٔ آن معنی بے لحاظ تشبیه دهند مانند جور پیشه و سپاس اندیشه زیان کار و همیشه بهار خواه یک اسم صفت و دیگر اسم غیر صفت باشد مثل بلند پایه و کم مایه و بد رکاب و گران خواب سفید جامه و سیاه نامه تند خو و کند بو جوان بخت و سبک رخت زشت کردار و سست رفتار کم صحبت و نیک سیرت و رو سیاه و زبان دراز و دوست کوه و سیاه فام و شاداب و نحو ها این همه مرکبات هم مفید معنی اسم فاعل اند. لیکن یک جزو این ها که اسم غیر صفت ست بطریق تمیز واقع گشته دوم آن که از اسم و فعل مرکب گردد مانند دستگیر و رهنما دژم فرما و کمیاب و خدا ترس پامال و تیجمان و کس نخور و کس مگو سوم آنکه از اسم و حرف ترکیب یابد مثل ددم و سوم و سندی و هندی و باخبر و باهوش و بے زر و بے سر و ناهنجار و ناچار و هنرور و پیشه ور و تشنه و گرسنه و خدمتگار و گنهگار و کوزه گر و دریوزه گر و زورمند و ارجمند و سوگوار و شرمسار و غمناک و نمناک و مهربان و پهلوان و جنگی و تیلی چهارم آن که از فعل و حرف مرکب شود مانند بینا و دانا و خریدار و گرفتار و آفریدگار و آمرزگار و ناتوان و نایاب قانون اگر لفظ تر که علم تفضیل است باسم صفت لاحق نمایند اسم تفضیل گردد و دلالت کند بر زیادت اتصاف چیزے بصفتے نسبت بغیرش چون دانشمندتر و سیاه فام تر و سفید تر وغیره و دیگرین یعنی یاے معروف و نون ساکن ببعض صفات لاحق گشته مفید معنی اسم تفضیل باشد چنانکه درین قول سعدی بهین درویشان آن که کم تونگران نگیرد و بهین تونگران آنکه خدمت درویشان کند.

باب سوم در بیان حرف

مخفی نماند که حرف بالفتح در لغت بمعنی طرف و کناره است و باصطلاح قسمے ست از اقسام کلمه که بر معنی مستقل دلالت نمی کند یعنی تنها بے ضم ضمیمه از او اے معنی مفید بر کران است مثل از براے ابتداے غایت و فاید بروزن شاید براے انتهاے غایت ست و مراد از غایت این جا مسافت است اطلاقاً لاسم الجزء علی الکل زیرا که غایت نهایت باشد و براے نهایت ابتدا و انتها نیست پس تا وقتیکه کلمهٔ دیگر از اسم یا از فعل با آن ها منضم نه شود معنی مستقل ابتدا و انتها مفهوم و مستفاد نگردد قطران گفته ع خداوند ست میر و میرزا و ست زعهد عصر آدم فاید اکنون. و در فرهنگ جهانگیری چنین نوشته شاید تا به اکنون گفته باشد همچنین الف فاعل در بینا و دانا و باے الصاق چون رفتم بزید. و حرف بر دو قسم ست یکے آن که براے ترکیب کلمات مقرر شده و درین جا آن معنی ندارد و بحرف مبانی نامیده شود دوم آنکه براے ترکیب نبود مگر براے معنی آید و حرف اصطلاحی همین ست که به حرف معانی موسوم گردد مثلاً اگر از باے موحده معنے ظرفیت و استعلا و جز آن مراد دارند درین صورت از حروف معانی باشد و الا از حروف مبانی و قس علیه البواقی و چون حروف معانی را از تعریف بهره نیست لهذا از بحث صرفیان بیرون ست و چون بعض احکام کلمه بحروف مبانی که بنا بر غرض ترکیب و بناے کلمات موضوع هستند تعلق دارد لهذا مناسب نمود که درین تعلیم بحروف مبانی و صفات و تصرفات باید پرداخت و در تعلیم نحو تشریح حروف معانی و طرق استعمال آن ها مذکور باید ساخت +

تحقیق حروف مبانی و معرفت تعداد آن ها

بدان که حروف هجا[1] که عبارت از مواد کلم ست مستعمل زبان پارسی بست و چهار اند ا ب پ ت ج چ خ د ذ ر ز ژ س ش غ ف ک گ ل م ن و ه ی چه از جمله بیست و نه حروف که مبناے لغت عربی ست هشت حرف ست که در فارسی نیامده و ظاهرا این بنا بر عدم قدرت لهجهٔ فارسیان ست بحروف مذکوره یا تعسر و هم چنین چهار حروف نسبت بعربی مخصوص

[1] هجا بکسر ها بمعنی نکوهیدن و هجو کردن و با عراب ادا کردن حروف را و حروف هجا کنایه از الف با تا تا الی آخره و حروف هجا را حروف تهجی نیز گویند و تهجی بفتح اول و ثانی و کسر جیم مشدد بمعنی هجو گرفتن کسے را و هجا کردن یعنی حروف مفرده را با هم ترکیب دادن و حروف ابجد و حروف جمل و حروف عربیه هم خوانند و معجم بضم اول و جیم مفتوح نیز نامند چرا که این ترکیب و ترتیب وضع عرب نیست بلکه وضع عجم است کذا فی کتب اللغت.

فارسیان ست و آن کاف و بای فارسی و جیم و زای عجمی باشد و این چهار حروف در کلام عرب
بے تقلیب بحرف دیگر مستعمل نمی شوند شاعرے گوید ؎ حرف مخصوص پارسی شد چار ٭ پے وچے
ژے وگاف اے مختار ٭ در کلام عرب بغیر بدل ٭ نشود ہیچ گاہ مستعمل ٭ و درمیان بای فارسی
و بای تازی و جیم فارسی و جیم تازی و زای فارسی و زای تازی و کاف فارسی و کاف تازی
اتحاد ذاتی ست و تفرقہ صفاتی و مخفی نماند کہ این چهار حروف را کہ در کتابت ہا مقید بفارسی
می کنند دلیل ست بر قدامت فارسی کہ ترکی را آن وقت رواجے نبودہ اگر ترکی شائع می بود
مقید بہ فارسی تنہا کردن معنی نداشت چہ ہر چہار حروف مذکور در ترکی ہم ہست و اما انچہ
صاحب پنج گنج و نور محمد مدقق در شرح صرف میر در توجیہ حروف تہجی بایراد ہشت حروف
مخصوصہ فارسی واو معدولہ خویش و خود و فاے فاژہ و فرخج و واو مجہول تور و یاے مجہول
شیر بمعنی اسد چار حروف دیگر مخصوص بفارسی نمودہ اند خالی از تکلف نیست زیرا کہ این
حروف گو در تازی زبان معدول و مجہول شاذ و نادر باستعمال می آیند و در فارسی کثیر الوقوع
ہستند اما از عوض این حرکت واو و یا از ہیئت خود بدر نمی رود و در عربی ہم یاے مجہول
عند الامالہ می آید و مولوی انور علی گفتہ کہ وجہ شمار فاے فاژہ در مخصوصات فارسی غیر
ظاہر است ۔ صاحب میزان الافکار فرمودہ کہ شاید وجہ خصوصیت آن بہ فارسی آن ست
کہ اہل لسان این حرف را میان بای فارسی و فا در قدیم خواندہ اند و ازین جاست کہ
صاحب برہان عوفنش و در لفظ فرخج بای فارسی ہم تجویز ساختہ ہم چنان کہ در لفظ صراط
زراط بزا گویند و بہ حقیقت آن حرف مرکب و مخلوط التلفظ میان زا و صاد ست و ابن
درید نیز در جمہرہ مطابق این تجویز تصریح نمودہ و کلامش درمیان حروف مختصہ عجم این
است فمن تلک الحرف الذی بین البار و الفار مثل پور و العرب اذا اضطروا
الیہا حولوہا عند التکلم بہا الی اقرب الحروف من مخارجہا فقالوا فور انتہی صاحب برہان قاطع
در فرخج بفتح فا و راو سکون خاے نقطہ دار و جیم فارسی عوض جیم فارسی جیم عربی تجویز نمودہ
است و بای فارسی را ذکر نہ کردہ و شک نیست کہ فا با بای فارسی نیز تبدیل می یابد ہمچنین
این قول صاحب انجمن آرای ناصری کہ کاف فارسی در لغت دیگر غیر از فارسی نیامدہ
غیر محقق ست مشترک اکثر السنۂ عالم ست یا آن کہ مراد مخصوص فارسیان ست نسبت بعربی
لیکن سیاق عبارت ازین تاویل اباے کند گو مراد ہمین ست ۔ و این کہ متاخران عرب
قال و یقول و غیرہا را بکاف فارسی خوانند در غیر قرآن مجید این قسم تغیر محل تعجب ست لیکن
در نوشتن قاف نویسند چنان کہ فارسیان حال غین را قاف کلام کریم را ہم مبدل نگردانند

والا نماز ہم فاسد شود بلکہ ہم کفر ست عیاذاً باللہ ۔ و مردم فارس بعض کلمات را بکاف
فارسی خوانند و اہل ماوراء النہر بکاف تازی چون کشاد و خوک کہ حیوان معروف ست و
خیک بمعنی مشکے کہ دران شراب و روغن وغیرہ پر کنند ۔ و چنان کہ این چہار حروف اصلاً
در عربی نیایند ہم چنین آن ہشت حروف در لغت فارسی پس ہر لفظے کہ حرفے ازین حروف
متروکہ یافتہ شود عربی یا ترکی باید شمرد نہ فارسی مولانا شرف الدین علی یزدی حروف مخصوصہ
زبان عربی و فارسی را بقید نظم در آوردہ زیرا کہ حفظ نظم اسہل است از نثر ؎ ہشت
حرف ست آن کہ اندر فارسی ناید ہمی ٭ تا نیاموزی نباشی اندرین معنے معاف ٭ بشنو از من
تا کدام ست آن حروف و یاد گیر ٭ ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف ٭ چار دیگر
خاص باشد در زبان پہلوی ٭ بر شمارم بر تو یک یک پے وچے و ژے وگاف ٭ و دیگرے گفتہ ؎
در زبان فرس ناید ہشت حرف ٭ می شود آن ہا بتازی صرف صرف ٭ ثا و حا و صاد و ضاد
است اے عزیز ٭ طا و ظا و عین ہشتم قاف نیز ٭ فاما بعد از تتبع و تفحص بسیار معلوم شد
کہ این حکم کلیہ نیست بلکہ اکثریہ است چنانچہ حا و طا و عین و قاف بر سبیل ندرت در لغت
فارسی ماوراء النہر آمدہ اند اما ظاہراً مراد ایشان آن ست کہ در اصل لغت فرس نیامدہ
و بعض کلمات کہ بعض متاخرین پارس استعمال نمودہ اند در اصل حرف دیگر بودہ و متاخرین
یکے ازین حروف ہشتگانہ بدل کردہ استعمال کردہ اند ۔ و در بعض کتب مذکور ست
کہ حرف ظاے معجم مخصوص بزبان عرب ست کہ در کدام زبانے از لغات عجم یافتہ نمی شود
و بعض ہاے حملہ را شریک ظا می نمایند و اصمعی گوید کہ عین و صاد و ضاد و قاف و طا نیز مخصوص اند
بکثرت استعمال در کلام عرب اما در بعض از لغات عجم بطور ندرت یافتہ می شوند و
بسیارے از لغات عجم از آن ہا خالی باشند ۔ و قول بعض آن کہ باے تازی و جیم تازی و
فا نیز در اصل لغت فرس نیامدہ و اگر در بعض کلمات یافتہ شود از استعمال متاخرین پارس
است کہ با اہل عرب آمیختہ اند یا در اصل حرف دیگر بودہ بدل و تصرف متاخرین ست
مثلاً باے موحدہ کہ در اصل یکے ازین حروف سہ گانہ باشد یعنی کاف فارسی و میم و واو
چون آو و آب بالمد و خوا و خواب بواو معدولہ و دال و بان توے از ماہی درم دارو
سیو و سیب بیاے مجہول میوۂ معروف و ہم چنین نہیب و نہیو بکسر نون ترس و میم و دایہ
و مایہ و بایہ بمعنی ضروری و ناگزیر و مراد و حاجت و ارغا و ارغاب بالفتح جوے آب کہ
ارغا مخفف آن ست و در لغت ژند و پاژند بدین معنی ارگیا بکسر کاف فارسی و تحتانی
بالف کشیدہ و ورغست و برغست گیاہے معروف و لمالم و لبالب پرُ و مالامال و غرّم

وغژب بالضم وزاے فارسی دانہ انگور وگالہ وبالہ نوعے ازجوال وگدست وبدست ورشیدی گوید بہ کاف فارسی تحریف ست وحق آن ست کہ کلمات ذات الواو وذات المیم مبدل کلمات ذات الباست وکلمات ذات الکاف بالعکس ہم مستعمل وانچہ بعض از متتبعین گفتہ اند محل تامل ست چراکہ درلغت ژند وپاژند نیز آمدہ مثلا بسریا بوزن کبریا گوشت حیوانات وبیا بتحتانی بعد السین بوزن فردا شراب انگوری وسیم بوزن نسیم لذیذ وخوش مزہ وسل بوزن نیل چاہ وبتیا بوزن سیما خانہ وکربا بدال مہملہ بوزن فردا دروغ وہرسہ سین مشترک اند ودرعربی غایتش بیر براے مہملہ بجاے لام وبیت بالفتح بدون الف وکذب بالکسر وذال معجمہ وبدون الف وہمچنین جیم تازی کہ اگر درکلمہ یافتہ شود دراصل شنات فوقانی یا تحتانی یا خاے معجمہ یا دال مہملہ یا زاے تازی یا فارسی یا کاف فارسی خواہد بود وحق آن کہ جیم تازی درلغت ژند وپاژند آمدہ چون جیپا بیاے معروف وباے فارسی ہیزم وجاتن بفوقانی مفتوح وآخر نون نام ایزد وجاتونتن بفوقانی وواو معروف وکسر نون اول وفتح فوقانی وبہمین وزن جاسونتن بسین مہملہ وجاکونتن بکاف تازی بمعنی آمدن ودانستن وآوردن بترتیب لف ونشر وفا ہرجاکہ یافتہ شود باے تازی یا فارسی یا واو بودہ لیکن لفظ ایراف بکسر الف وسکون تحتانی وویراف بواو ودمار اسفند کہ ہرکدام نام موبدے ست وزفاک بزاے تازی بمعنی ابر بارندہ وافرنگان نام نسکے درلغت ژند وپاژند آمدہ واز بعض کلمات دیگر نیز معلوم می شود کہ فارسی اصل ست ولہذا فاے مصدر وماضی درمضارع وامر دربعض ابواب بباے تازی ودربعض بواو ودربعض بتحتانی بدل می شود چون گرفتن وگرفت ومی گیرد وبگیر وشنفتن وشنفت ومی شنود وبشنو وکوفتن وکوفت ومی کوبد وبکوب ومی تواند کہ اصل این ابواب نیز ہمین حروف سہ گانہ بود باستدلال مضارع وامر۔

	ث	

اصمعی گوید کہ دررومی وفارسی ثاے مثلثہ نبود وکیومرث کہ درعرف متاخرین بکاف تازی وثاے مثلثہ شہرت دارد درفارسی اصل نیست چنان کہ درجہانگیری وبرہان وانجمن وغیرہ نوشتہ اند کہ گیومرت بفتح کاف فارسی وضم تحتانی وواو ساکن ومیم مفتوح وراے مہملہ ساکن وتاے قرشت موقوف ست ومعنی آن زندہ گویا کردہ اند کہ درعربی حی ناطق باشد چہ گیو بمعنی گویا ومرت بتاے فوقانی زندہ را گویند وخان آرزو درسراج

چراغ ہدایت گفتہ کہ گیومرت بکاف فارسی وفتح میم وتاے فوقانی ست چہ گیو قلب گوے ست بمعنی گویندہ وگویا ومرت مبدل مردست کہ بدال مہملہ باشد پس برین تقدیر معنی ترکیبی آن مرد گویا می شود وظاہرا بادشاہ مذکور خوش زبان وشیرین محاورہ بود کہ برین نام موسوم وملقب گشت اما می گویم کہ گیو بمعنی گویندہ مضاف الیہ مرت ست از عالم دانش آموز یا موصوف یا خود صفت مرت اول خود نیست کما لا یخفی وامر بمعنی اسم فاعل صفت اسم کرباد ومرکب گردد واقع نمی شود آرے موصوف می شود لیکن مقدم نمی آید چہ روتیز بجاے تیز رو وگوے خوش بجاے خوش گوے نگویند ودرخوش گوے احتمال ترکیب اضافی ہم ہست اے گویندہ کلام خوش واگر گویند معطوف ومعطوف الیہ بحذف واو باشد گویم کہ امر بمعنی اسم فاعل بدون ترکیب با مفعول وامثال آن نمی آید چون کارکن نہ فقط کن پس معطوف گوے نباشد واین کہ گفتہ است در ترکیب گیومرت بسبب علمیت حکم مرکب بہم رسانیدہ از عالم خوب گوے یا گوییم شاذ ست خالی از تعسف نیست۔ ودرنسخہاے قدیم کہ بخط پارسیان راخواندہ وترجمہ کردہ اند گیومرز بزاے معجمہ دیدہ اند چون زا وسین درپارسی بایک دیگر بدل می گردند مانند ایاز وایاس زارا بسین بدل کردند وعرب سین را بہ ثاے مثلثہ معرب کردہ کیومرث خواند چنان کہ خان آرزو دراصل الاصول کہ مثمر الفوائد نیز نام دارد تصریح کردہ کہ کیومرث بہ کاف تازی وضم میم وسکون راے مہملہ وثاے مثلثہ معرب آن ست وگے وگیو بمعنی پادشاہ ومرز بمعنی زمین یعنی پادشاہ زمین وخاک نیز نوشتہ اند ودر رسالہ معربات ملا عبد الرشید صاحب رشیدی ومنتخب چنین نوشتہ کہ کیومرث بفتح کاف عربی وفتح میم وثاے مثلثہ معرب گیومرت ست کہ بکسر کاف فارسی وفتح میم وتاے فوقانی باشد ومعنی ترکیبی آن پیشواے زمین است چہ لفظ گیو بمعنی زمین ست و مرت بالفتح سید وپیشوا واین کلمہ زبان سریانی ست یا یونانی چنانچہ گیومتریا کہ بمعنی علم ہندسہ است گیو بمعنی زمین ومتریا بمعنی اندازہ ومرت ومارت بمعنی سید چنانچہ مارت مریم گویند حضرت مریم را ودرین نظر ست چہ نام مردم فارسی یونانی وسریانی چہ قسم باشد وبعض گفتہ اند کہ کے وکیا وکیو بکاف عربی درلغت بمعنی اصل وبزرگ ست درین صورت معنی این اسم بزرگ زمین خواہد بود چہ مرز زمین برآمدہ وبلند وبوم زمین صاف وہموار ست لہذا فارسیان اورا گلشاہ بکسر کاف فارسی بمعنی شاہ زمین وخاک نیز گفتہ اند وسہو کردہ اند گیومرز بکاف فارسی ست نہ عربی۔ وبعض از متاخران شعرا گیومرث بضم میم وراے مفتوح درشعر خود آوردہ اند ومنفرد اند درین لفظ چراکہ درہیچ کتابے از لغت

وشعر استادے بدین حرکت دیده نه شده وظاهرا غلط ست یا از جهت قدرت سخن وطمورث را نیز بتمورس بسین ویا تهمورت بفوقانی دانند وطمورث معرب است کذا فی القاموس واصلی اسم او تهم مرز بوده یعنی پهلوان زمین چنان که گیو مرز یعنی بزرگ زمین چه تهم بفتح اول وثانی بمعنی دلاور وقوی هیکل وبزرگ جثه وبے همتاست حکیم فردوسی گفته ؎ به نزدیک خنگل فرستاده بود * همانا که شاه تهم زاده بود * هم او گفته ؎ تهم هست در پهلوانی زبان * بمردی فزون از دهاے دمان * پس تهمورت در آخر با تاے فوقانی نیز اصح نباشد واغریرث بکسر اول ورائے بے نقطه اول تحتانی رسیده وثاے مثلثه که نام برادر افراسیاب ست مؤلف گوید که این نام ترکی ست واگر فارسی بوده آن نیز باسین بوده است وبقول بعض معرب شده است وبودن ثاے مثلثه در ترکی نیز خلاف تحقیق ست در شرف نامه مذکورست که شش حرف که تاے مثلثه وحاے حطی وذال معجمه وضاد معجمه وعین مهمله وظا باشد در ترکی نمی آید چنانچه شاعرے گوید ؎ انچه بنود بترکیش مدخل * هست شش حرف اے ستوده عمل * ثا وحا ذال وضاد وعین وظا * گفتمش یاد کن مهمل مهمل * دیگرے گفته ؎ هست شش حرف آن که یکسر نیست در ترکی زبان * اے که هستی اندر آئین عجم داناے فرس * گرنمی دانی بگویم با تو تعدادش که هست * ثا وحا وذال و ضاد وعین مهمل فاے فرس * واین که از اسدی طوسی نقل کرده اند که در لغت فرس ثاے مثلثه ندیده ام الا در کلمه ارژنگ وثغ بمعنی بت در هر دو جا تصحیف ست چه ارتنگ بتاے قرشت است وآن نام نقاشی ست از چین نظیر ومانند مانی وهندوشاه گوید نام بت خانه ایست وتحقیق آن ست که ارتنگ صفحه وتخته که نقاشان چین صنعت خود را بران اظهار میکردند واز رساله قوسی معلوم می شود که نام کتابے ست وضع کرده مانی که نقوش خوب دران جمع بود وهرچند معنی بت خانه نیز نوشته اما این قول را قوی داشته ورائے حسین وفائی نیز همین است وتغ دراصل فغ بضم فا به لغت اهل ماوراء النهر بمعنی بت است که به عربی صنم خوانند وفغان یعنی بت ها عنصری گفته ؎ گفتم فغان کنم ز تو اے بت هزار بار * گفتا که از فغان بود اندر جهان فغان * یا بغ بباے موحده کما صرح به فاضل السندی۔

ح

هرجا که هاے حطی در فارسی دیده شود از تغیر لهجه جمعے ست که مے خواهند که فارسی را بمخرج عربی تکلم کنند چون حیز بمعنی مخنث وحال بمعنی گوے وچوگان که در اصل هیز وهال بوده وصاحب انجمن گوید

که حیز معرب هیز ست ونزد سپهر غلط محض ست چه این لغت پارسی ست ودر پارسی حاے حطی نیامده است وهمین قول صاحب سراج ست۔

ص

اما صادے که بزبان پارسی یافته شود چون شصت وصد دراصل سین ست متاخرین در رسم الخط بجهت دفع التباس از معانی دیگر بصاد نوشتند وبقول بعض شصت وصد بمعنی عدد معروف معرب ست وصحیح آن ست که تبدیل سین بصاد در شصت وصد بمعنی ستین ومائة از تصرفات فارسیان ست بر سبیل رسم الخط یا براے رفع التباس شصت ماهی و سد بمعنی حائل ومانع وصاحب براهین گفته که لفظ صد اگرچه با صاد متداول شده ومی نویسند لیکن این لفظ فارسی ست وصاحب نهج گنج فرماید که صرخ بسین مهمله بوده زیرا که صاد وضاد خاصه لغت عرب ست چنانکه صاحب قاموس گفته لیکن لفظ صنم وعفریت در زوره ابراهیم زردشت پیغمبر ایران که بزبان پهلوی بشاه هند نوشته فرستاده بود واز ژیده که شاگرد بیواسطه بوزرجمهر ست بالتماس نوشیروان بران شرح نوشته مذکورست وهر کدام از کلمات دلالت دارد که فارسی الاصل ست وصفاهان معرب سپاهان ست نه مبدل آن چنانکه صاحب مخزن الفوائد فهمیده ومؤلف چهار گلزار گوید که گاهے بضرورت صاد مهمله بسین مهمله بدل کنند چنانچه سعدی گفته ؎ چو گنجشک در باز دید از قفس * قرارش نماند در ان یک نفس * مؤلف غیاث گوید که قفس بفتحتین بمعنی پنجره مرغان بسین وصاد هر دو عربی ست لیکن این قدر هست که استعمالش در فارسی بسین وصاد هر دو می آید ودر عربی فقط بصاد انتهی واین هم درست نیست وصحیح آن که قفس بسین مفرس ست از قفص بصاد چنان که قاضی شهاب الدین احمد در شفاء الغلیل وابن کمال پاشا در رساله معرب ودخیل بدان تصریح کرده اند وازین روست که صاحب مدار الافاضل قفس بسین را در لغات فارسی وقفص بصاد در ذیل الفاظ عربی آورده ودر رساله خیر الخطوط که رساله اولی از رسائل اثنا عشریه خیر البلاغت است آمده که لفظ قفس در عربی بصاد نویسند ودر پارسی به سین۔

ط

همچنین طا در لغت فرس نیامده اما طپیدن وطپش وطپانچه وطلا وغلطیدن همه بتاے قرشت اند متاخرین بطا می نویسند وصاحب برهان قاطع گوید که طبانچه با باو جیم ابجد معرب ست

وصاحب مؤید گوید که درین لفظ بجاے طا تاے فوقانی نوشتن صحیح باشد چراکه لفظ فارسی ست
وخان آرزو در خیابان نوشته که طپانچه از مار بباے موحده معلوم می شود وفصحاے عراق
بباے فارسی خوانند مولف گوید که طاے مطبقه بفارسی نیامده ومتاخرین بسبب اختلاط عرب
وعجم که در بعض الفاظ تصرف گونه کرده اند برخے را بطاے مطبقه نوشته اند مثلاً طلا وطپیدن
وطپانچه وغیره هم تم کلامه وصاحب فرهنگ رشیدی نوشته که غالباً لفظ طلا معرب تله ست
که لفظ هندی ست بکسرهٔ فوقانی وتشدید لام بمعنی زر وبمعنی ملمع کردن وملمع نیز آمده ست
وصاحب انجمن وبرهان وغیره نیز معرب تله بروزن چله گفته اند ودرین نظر ست زیراکه در
هندی زر وملمع را تله نمی گویند بلکه مخصوص در پنجاب تار زرین را تله نامند ودر سراج نوشته که
طلا بمعنی زر سرخ در اصل بتاے قرشت بود وبسبب اختلاط عجم وعرب بطاے مطبقه نوشته اند
حتے که مطلا بمعنی زر اندود استعمال کنند. واین که صاحب انجمن باتباع برهان گفته طپیدن
وطپش بطا معرب ست سهو ست چه معرب آن ست که عرب در الفاظ غیر عربی تصرف
کرده در کلام خود آرند واین نه چنان ست چه مصادر فارسی را بعلامتے که براے مصدر باشد
عرب در کلام خود نیارند مگر آن که فارسی زبانان متعرب چنین کرده باشند چنان که نزاکت از ماده
نازک تراشیده اند واصل کار آن ست که طپیدن به طا وبباے فارسی رسم الخط متاخرین
گشته واو معرب فهمیده بهر کیف تپیدن مصدر جعلی خواهد بود از لفظ تپ که بمعنی اضطراب بیقراری
است ودر معیار الاملا ست که غلطیدن بطاے حطی غلط ست وبتاے قرشت صحیح ودر
نوادر المصادر ست که غلتیدن بوزن ومعنی گردیدن وبتاے حطی رسم خط متاخرین ست و
صاحب انجمن آراے ناصری گوید خفتید بروزن خشکید ماضی خفتیدن وغلطیدن ست یعنی خوابید و
غلط زد وغلط بطا غلط ست یعنی معرب ست این خبط در ضبط دیدنی ست وطارم بمعنی خانه
چوبین مانند خرگاه وسراپرده وغیره بجمیع معانی بتصدیق رشیدی وصاحب انجمن آراے ناصری
وغیره لفظ فارسی ست بتاے قرشت وطارم بطا معرب آن وطراز بمعنی علم وجامه خصوصاً و
زینت وآرایش عموماً بتاے قرشت ست وطراز بطاے حطی معرب آن وطشت را بعض
ازین عالم شمرده اند لیکن در قاموس ست الطَّسْتُ الطَّسُّ اُبدِل من احدے السینین
تاءً او طسے بالشین المعجمة وازین دریافت می شود که عربی الاصل ست وطاس در اصل
فارسی تاس ست بتاے قرشت فارسی دانان عربی دان بطاے حطی نویسند ورواج گرفت
از عالم طپیدن وطلا وبمعنی طشت کلان وکاسه گهڑی ونیز جامه زرتار بدین معنی در اصل هندی
است ودر فارسی هم استعمال یافته از چراغ هدایت ودر منتخب نوشته که ظرفے ست که در وے آب

وشراب خورند هیچ نه گفته که معرب ست ودر شرح نصاب نوشته که طاس از لغات مولد ست
یعنی عربی نیست بلکه از آن گرفته اند وطلایه که بمعنی فوج براول ست در اصل طلائع جمع طلیعه
بوده که بمعنی مفرد استعمال کرده اند ومقیس علیه آن عجائب وملائک ومشائخ وغیر آن ست از
جواهر الحروف مؤلف چهار گلزار گوید که گاهے بضرورت طاے مهمله بتاے فوقانی بدل کنند سعدی
گوید ؎ بگفتا بود متبخ امروز سرد * که سلطان به شب نیت روزه کرد * متبخ در اصل مطبخ
بود واین خطاے فاحش ست زیراکه مطبخ بفتح اول وسکون طاے مطبقه وفتح باے موحده
اسم ظرف است بمعنی موضع پختن ماخوذ از طبخ مصدر عربی تبدیل طاے مطبقه بتاے
فوقانی از بهر چیست وکدام ضرورت داعی شده ۔

ع

اگر عین مهمله در کلام پارسی یافته شود در اصل الف بوده که به تغیر لهجه بعین خوانده اند
چنانچه خان در شرح سکندرنامه گفته که لعل بمعنی سرخ در اصل بالف بوده پارسیان متعرب
بعین نویسند لیکن مولانا علی برجندی در شرح مختصر وقایه در تفسیر عقعق آورده ویقال له
بالفارسیة عکه واین دلالت دارد که فارسی الاصل باشد واکثر آن ست که فارسیان
عین کلمات عربیه را بها بدل مے کنند. چون هفهف بوزن ومعنی عفعف بمعنی آواز
سگ ولهفت بوزن ومعنی لعبت یعنی صورت سایه دار از جواهر الحروف وخان آرزو
در مثمر گوید که اگرچه صاحب صراح ترجمه عقعق عکه آورده لیکن مذهب من آن ست که
بعین نوشتن رسم عربی دانان فارسی ست که یک صنف چنین نویسند ودر اصل بالف
بود مثلاً طلا که بطا نویسند وحالان که بفوقانی ست وبعضے از عمدها تلاطم بهر دو طا نوشته اند
وچون سوال کرده شد که صیغه تفاعل ست بهر دو طا چه معنی دارد گفتند از راه خوشنمائی
چنین نوشته اند پس برین قیاس بود باقی حروف مذکوره که در فارسی آمده اند وهف هف از
اصوات ست ومردم هر ملک بگمان خود اصوات را با یک چیزے مقرر کرده اند مثلاً آواز
کلاغ در عربی غاق ودر هندی کائو کاک تازی ونون غنه دو او ساکن گویند وحال
آن که در این هیچ یکے تصرف دیگرے نیست وهم چنین آواز سگ را با و ها گویند بهر دو واو
موقوف درین صورت قائل به تفریس نتوان شد ولفظ لهفت اگرچه در کتب لغت
آمده چون سند ندارد احتمال ست که تحریف باشد انتهی لیکن لفظ عفریت در زورهٔ ابراهیم زردشت
آمده است واین دلالت دارد که فارسی الاصل باشد. وبعض گویند که عین مهمله عربی در

فارسی حکم ہمزۂ وصل دارد ولیکن این معنی در قدما نبود و اساتذه این را از عیوب دانند
لهذا درین مصرع ظهوری ع که سازم علاج عقل فرتوت را * مولانا ابوالبرکات منیر گفته
که لا علاج پلے علاج پا سر عقل را باید برید تا صحیح شود مذہب مؤلف نیز ہمین ست
کذا فی مثمر الفوائد مؤلف گوید که در چند نسخ صحیحهٔ ساقی نامهٔ ظهوری بجاے علاج جوان دیده
شد پس نسخهٔ اول غلط باشد و باعتبار مناسبت لفظ نسخهٔ ثانی ظاهر ست۔

غ

گویند غین معجمه هم در اصل زبان پارسی نبوده بلکه از ترکی و عربی مستعار آمده بهر دو
صورت درین شک نیست که اکثر غین که در پارسی حال دیده می شود در اصل کاف
عجمی بود چنانکه این معنے از نامهاے کهن و نوشتهٔ دیرین روزگار مبرهن ست و نیز در بعض
الفاظ غین نقطه دار فارسی این حرف متبدل از حرف دیگر ست چون فروغ و دروغ
و میغ و تیغ در اصل فروز و دروز و میگ و تیگ بوده و در فرهنگ هاے جدید اکثر لفظ
هم بدین حرف و هم بکاف عجمی توان یافت چون آغوش و آگوش غلوله و گلوله غلاله و گلاله
گلغونه و گلگونه لغام و لگام آغشته و آگشته و آغنده و آگنده و جغامه و چگامه وغیره

ق

قاف باعتقاد متتبعین در اصل خا یا غین معجمه بود یا کاف تازی که از تغیر لهجه متاخرین
پارسی ست که زبان ایشان بزبان عرب مخلوط شده و بواسطه آن که بمخرج عرب حرف زننا
خا و غین و کاف را بقاف خوانند چون تاخ و تاغ و تاق بفوقانی و غالیچه و قالیچه و چاغ
و چاق و ترکیدن و ترقیدن و کلندر و قلندر و بعض قلندر به قاف معرب گفته اند و
اول صحیح ست و بعض گفته اند که در اصل بغین معجمه بود و این تبدیل بیشتر در ترکی ست
و ازین عالم ست قلیان که در عربی غلیان بفتح غین معجمه و لام بمعنی جوشیدن ست و
فارسیان به قاف و سکون لام آرند و قاف قلیان از عالم قلط نیست زیرا که در نوشتن هم بقاف
باشد و کلندر مرکب است از کلند بمعنی چوب ناتراشیده و راے نسبت کذا قیل و من گمان
دارم که کلند مخفف کلنده ست و کلنده بهمان ها که در آخر کلمات براے اظهار حرکت
زیاده کنند و مردم ناهموار را از راه مجاز گویند و کلنده بمعنی چوبک درون آسیا مرکب
است از کلند مخفف کلندرو هاے نسبت و کلندری بمعنی زمین سخت و درشت د و صورت
وارد یکے آن که مرکب بود از کلند و ری از عالم انگشتری یا آن که کلند بمعنی آلت کندن زمین در اصل کلندر

بوده

بوده که آن را تخفیف کرده اند برین تقدیر کلندر بضم اول بود یا کلنده بمعنی آلت مذکور بالفتح
نده غایة التحقیق یا آن کلمه غیر بود که به فارسی گمان کرده اند یا معرب ست چون کواذ و قباد
نام پادشاه معروف از جواهر الحروف مؤلف گوید که معرب با ذال معجمه است بر وزن غراب
نه بدال مهمله و آنچه صاحب براهین العجم گفته است که قباد با قاف سند اول شده و می نویسند
لیکن این لفظ فارسی ست و با ذال معجمه است از عدم تحقیق ست و آروغ و آروق بمعنی
بادے که از امتلا از دهان بر آید او حاری گفته ع باچنان خوردن و چنین آروق * کے
بری رخت خویش بر عیوق * مستفاد از انجمن آراے ناصری فقیر مؤلف در کتب لغات عربی
نیافته پس بقاف ترکی باشد که بغین در فارسی آورده تفریس کرده اند چون قالین بمعنی قالیچه
که فرش مشهور است جامع سراج گوید چون قاف در اصل فارسی نیست ظاهر الحرف متاخران
باشد از عالم طپیدن و نور محمد مدقق گوید که اگر لغت زبان پارسی با صاد گویند چون صد آن
سین ست و هم چنین عین الف و قاف کاف و طا تا و حا ها تنبیه بسبب کثرت اختلاط ترکی
با فارسی از جهت تسلط چندین ساله ترکان بر ایران اکثر اهل ایران غین را بقاف خوانند
زیرا که قاف در ترکی بسیار ست و بغین نویسند و نظر بر اصلیت فارسی که زبان خود شان
است هر کلمهٔ عربی و ترکی که ذات القاف باشد قاف را غین خوانند و قاف نویسند و این
اصلی ست معتبر فلا تغفل عنه لیکن براے این تغیر لهجه نام مقرر نیست و این لغت مثل
عرب ست که کلمات ذوات القاف را بکاف فارسی تلفظ نمایند و بقاف نویسند
و در لارستان که ولایتے ست از فارس در میان کرمان و ولایت هرمز اصلا به لغتے و سخنے که
قاف در ان باشد تکلم نه نمایند مگر این که با کاف گویند چنانکه گفته اند ع کند و کدک و کباے
کتنی * لفظ کلم و کدیم لار ست * یعنی قند و قدک و قباے قطنی * لفظ قلم و قدیم لار ست *
و این لغت همه جز در آنجا گفته نمی شود۔ و در عیون اخبار رضا علیه السلام در احتجاج با عمران صابی
و فرزانهٔ فارسی آمده که روزے حضرت امام همام رضا علیه السلام از موبد پارسی دریافت
نمودند که پارسیان شما چند حروف مخصوص دارند۔ عرض کرد چار حرف ب و چ و ژ و گ
آنحضرت فرمودند پنج حرف ست یکے دیگر قاف ست که در میانهٔ قاف و خا بدان تکلم می نمایند
موبد پارسی تصدیق کرده درین صورت قارن و قباد و امثال آن را چنان تلفظ کرده اند که
در میان غین و خا مرکب می باشد۔ اکنون این قاف که غیر قاف عربی ست و مخرج آن در
زبان پارسی مابین قاف و خا ست بندرت ست در شیراز و یزد بیشتر از سایر بلاد متعارف
است۔ و سبب ادا کردن حرف را مابین یا در خلقت ست که بسبب ضعیف بودن

مخارج درست آن حرف را از مخرج خاص خود بیرون نمی توانند آورد چنان که احوال سائر
عجم ہم برین منوال ست یا بسبب مشق ست چنان که اہل اسلام در قرات قرآن مجید بمشق
حاصل می کنند و ازین ظاہر تر گویم تا بفہم ہر کس آید مثلاً کسے که دندان ہایش ریختہ باشد حرفے را
که علاقہ بدندان دارد و راخراج گفتن نخواہد توانست مثلاً سین مہملہ چنان که باید نمی تواند گفت
وکسے که لبش نازک باشد بائے فارسی را گفتن نمی تواند یا لبش افتادہ فا را درست ادا نمی تواند
کرد و ہم چنین اگر لب پائین یا لب بالا یا ہر دو لب نداشتہ باشد حروف شفویہ را گفتن نخواہد
توانست وکسے که زبانش سنگین شدہ باشد رائے مہملہ را درست اظہار نمی تواند کرد یا کسے که
زبانش مرطوب پر از آب دہن ولیز یا بریدہ باشد ہم حرف را صاف گفتن نخواہد توانست
وہم چنین ست اگر زبان لکنت باشد یا جزوے از اجزائے دہن معیوب باشد وکسے که بینی
نداشتہ باشد یا بسیار کوچک باشد ہمہ حروف بخیشوم گویدہ در ہیچ زبان از برائے حروف
ہین ہین نامے نیست یا مجاز سخن عبدالواسع گفتہ قند در اصل کند بود و صاحب مخزن الفوائد نوشتہ
که قاف بکاف عجمی نیز بدل شود چون خانقاہ و خانگاہ مولف گوید که کند معرب کن ست
و در سراج آوردہ که لفظ قند معرب کند ست و لفظ کند مفرس کھنڈ ست که محاورہ اہل پنجاب
باشد و خانقاہ بفتح نون مکان بودن درویشان معرب خانگاہ ست مرکب از خان و گاہ از
عالم مجلس گاہ و منزل گاہ یعنی آن مقدار زمین که دران خانہ توان ساخت غایتش بمجاز
بمعنی خانہ خاص استعمال یافتہ و حکم علم پیدا کردہ و می تواند که مزید علیہ خان باشد بر تقدیر
فارسیان بسکون نون نیز استعمال نمایند و شیخ جلال الدین سیوطی از ثعالبی آوردہ که یاقوت
فارسی ست انتہی لیکن حق آن ست که معرب یاکند ست که لغت فارسی ست چنان که
صاحب انجمن گفتہ ہمانا یاقوت معرب ست کاف و نون را عرب بقاف و دال بدل کردہ
و دال را تا تبدیل نمودہ که قریب المخرج اند یاقوت شدہ ـ و گمان صاحب جواہر الحروف
آن ست که کاف تازی نیز در فارسی کم آمدہ ـ و اما آنچہ صاحب انجمن و جہانگیری گفتہ اند
که ہشت حروف خاصہ عربی را فارسیان از جہت ثقل تلفظ ترک کردہ اند غلط ست بدو وجہ
یکے آن که حروف چہارگانہ خاصہ فارسی یعنی پ و چ و ژ و گ بل بسیارے دیگر از حروف
فارسی نیز مثل خویش و درغیش[1] و خوہلہ و خویلہ و خو و خورشید و خوارزم و دستخوار و امثال آن
که در تازی نباشد دشوار تر از مخارج تازی ست و نیز مدار ثقل بر دو چیز ست یکے بر دشواری
ادا دوم بر گرانی قوت سامعہ و مدار خفت کلمات بر سہولہ جریان آن ہا بر زبان و عدم گرانی

[1] بروزن درویش بمعنی بسیار دانبوہ و نوعے از زرد آلو ۱۲۔

آذان ست ـ و امثال تا و حا و صاد و ضاد و طا الخ اگرچہ غیر عرب را تکلفے در ادائے آنہا می افتد
اما بر سامعہ اصلاً گران نمی گذرد بل سامعہ از استماع آن بالذتے و لطافتے احساس ے نماید ـ
بخلاف حروف مخصوصۂ فارسی که در آن ثقل ادا و سماع ہر دو نسبت کسے که این حروف بر زبانش
جاری نباشد موجود پس بایں اعتبار عدم ثقل عربی نسبت فارسی ظاہر اما این قدر مسلم ست که
امثال ثا و حا و صاد و غیرہ بر زبان فارسیان آسان تر نباشد مثل پے و چے و غیرہ مخصوصہ
پارسیان بر زبان اہل عرب و این معنی ازین جہت ست که مختصات ہر لسان بر لسان
دیگر ثقیل می باشد دوم آن که ترک کردن در صورت آمدن آن ست و حال آن که در
فارسی مطلقاً نیامدہ و فارسیان قدیم را قدرت تلفظ آن نبود چنان که حروف ہندی که بر غیر ہندی
دشوار محض ست و ہمچنین حروف اربعۂ فارسیہ

ذال معجمہ

بعض از فرہنگیان ذال معجمہ را نیز از حروف مختصۂ عربی دانند و آن چنان الفاظ که املاے
آن باین حرف قرار یافتہ است اصل آن ہا با دال مہملہ خوانند که در لہجۂ متاخرین بعد آمیزش
عرب با پارسی با ذال معجمہ شہرت یافتہ است ـ حق این ست که ذال منقوطہ نزدیک
متقدمین زبان فارسی وجودے نداشت بالائے ہمان دال مہملہ نقطہ می گذاشتند متاخرین
برائے آن وجودے اعتبار کردند و ذال منقوطہ نام کردہ باستعمال آوردند و برائے امتیاز ہر دو
قاعدہ ترتیب دادند که اگر پیش او حرف صحیح ساکن بود مہملہ خوانند و حرف دال مہملہ در کلام
عجم یافتہ نمی شود مگر آن که ماقبل آن ازین سہ حرف باشد ـ و ساکن باشد و آن حرف رائے
مہملہ است چون آرد و مرد و حرف زائے معجمہ است چون دزد و مزد و حرف نون ست چون
کند و بند و زائے فارسی در حکم زائے ہوز ست چون مژدہ و اژدر و اگر صحیح متحرک یا حرف
علت که واو و الف و یا ست ساکن بود یا متحرک بود معجمہ خوانند لیکن این حکم برائے
دال اصلی ست و اگر اصلی نباشد بدل حرفے بود و دال منقوطہ نباشد خواجہ نصیر الدین طوسی
این ضابطہ را نظم فرمودہ است رباعی آنان که بہ فارسی سخن می رانند ❊ در معرض دال ذال
را بنشانند ❊ ماقبل وے ار ساکن جز وائے بود ❊ دال ست و گرنہ ذال معجم خوانند ❊
شرف الدین علی یزدی نیز گفتہ است ؎ در زبان پارسی فرقے میان دال و ذال
با تو گویم زان که نزدیک افاضل مبہم ست ❊ پیش از و در لفظ مفرد گر صحیح ساکن ست ❊
دال باشد ورنہ باقی جملہ ذال معجم ست ❊ و نیز ابن یمین گفتہ ؎ تعیین دال و ذال که در شعر دفتہ

ز الفاظ فارسی بشنوزان کہ مبہم ست ٭ حرف صحیح ساکن اگر پیش او بود ٭ دال ست وہرچہ
ہست جز این ذال معجم ست ٭ شخصے دیگر گوید ؎ درکلام فارسی فرقے میان دال و ذال٭
بشنو وحرف فصاحت را بر ین منوال ران ٭ ہر کجا ماقبل او ساکن بجز حرف علتی ست ٭
ہمچو باذ و بوذ و بیذ و دیر آن را ذال خوان ٭ یعنی اگر حرف ماقبل دال حرف صحیح ساکن
باشد بجزم توان گفت کہ آن دال مہملہ است چون خرده ومرده واژدر ودرد وتندرو گرده و اگر
چنین نباشد ذال معجمہ است وآن در دو صورت متحقق ست یکے آن کہ ماقبلش حرف
صحیح متحرک باشد چون گنبذ وسنبذ وبذ وسبذ وآمذ وایزذ کہ دال او اخراین کلمات دال نقطہ دار
ست دوم آن کہ حرف ماقبلش یکے از حروف مدہ باشد کہ الف ساکن ماقبل مفتوح
ومثنات تحتانی ماقبل مکسور وواو ساکن ماقبل مضموم باشد چون نموذ وکشوذ و باذ ونہاذ و
کشاذ و دیذ وشنیذ کہ در او اخراین ہا ہمہ ذال منقوط است این ست توضیح مضمون آن
رباعی وابیات ۔ وصاحب اصول الالسنہ گوید کہ حرف دال مہملہ کہ متنازع فیہ است چند
صورت دارد یکے آن کہ در اول لفظ واقع شود چون داد ودید ودود ودشمن ودشنام وامثال
آن دوم در وسط لفظ واقع باشد خواہ متحرک باشد چون پدر خواہ ساکن چون پدرام وپدرود
وامثال آن سوم آن کہ در آخر لفظ باشد آن را دو صورت ست یا ماقبل آن از حروف
مدہ است یا ماقبل آن از حروف مدہ نیست بلکہ حرف دیگر ست وآن حرفے کہ ماقبل
اوست یا ساکن ست یا متحرک ۔ از رباعی محقق طوسی مفہوم می شود کہ اگر ماقبل آن حرف
ساکن غیر مدہ باشد دال مہملہ است وباقی در ہر صورت کہ مذکور شد معجمہ مولف گوید کہ
عبارت آنان از بیان حکم آن دال کہ سر آغاز کلمہ فی اُفتد قاصر ست لاجرم محتاج فتوائے
جدید ست وآن این ست کہ اگر این حرف سر آغاز کلمہ واقع شود یعنی پیش از دے حرفے
نباشد آن دال مہملہ است زیرا کہ در پارسی کمتر لفظے توان یافت کہ سر آغازش ذال
معجمہ باشد این ست قاعدۂ تمیز دالین کہ درمیان فرہنگیان متعارف ست ۔ ودر اشعار
قدما رعایت این قاعدہ در اکثر جا دیدہ شدہ وایشان قافیہ آوردن این نوع کلمات با کلمات
عربی کہ او اخرشان دال مہملہ است روا نداشتہ اند پس قافیہ بود وود وبا سجود وجود وقافیہ شاد
وباد با عناد وفساد وقافیہ شنید ودید با عید ہرگز جائز نباشد بلکہ قافیہ امثال بود وزود با نفوذ
وامثال داد وشاد با نفاذ وامثال دید وشنید با نبیذ ولذیذ جایز ودرخور باشد ۔ چنانچہ در
غزل خواجہ حافظ کہ مطلعش این ست ؎ رسید مژدہ کہ آمد بہار وسبزه دمید ٭ وظیفہ
گر برسد مصرفش گل ست ونبیذ ٭ کہ درین قافیہ دمید ودرید وشنید وخرید ورسید وغیرہ

با نبیذ کہ لفظ عربی الاصل وبا ذال منقوط است دال صریح بران ست کہ دال او اخر آن الفاظ
یعنے دمید ودرید وغیرہ ذال منقوط است ظہیر فاریابی راست ؎ مزنی فضلاے زمانہ
شمس الدین ٭ تو ئی کہ قفل امل را سخاے تست کلید ٭ مرا بخدمت تو محض دوستی آورد ٭
نہ رغبت زر وسیم ونہ حرص نقل ونبیذ ٭ وہم او راست ؎ اے عید نیکوان بدہ آن مے بیاد
عید ٭ بنماے نیم شب رخ چو بامداد عید ٭ دانی مگر کہ موسم عیش ست ازین قبیل ٭ آفاق شد
مسخر حکم ونفاذ عید ٭ سنائی ؎ تا شوی روز حشر زان ماخوذ ٭ وان زمان حسرتت ندارد سود ٭
وہمچنین در اشعار سعدی ؎ شنیدم کہ مستے ز تاب نبیذ ٭ بمقصورۂ عابدے در دوید ٭ منہ
ہفتہ مے رود از عمر وبدہ روز کشید ٭ کز گلستان صفا بوے وفاے نرسید ٭ ہرچہ زان تلخ تر اندر
حق من خواہی گفت ٭ گو بگو زان لب شیرین کہ لطیف ست ولذیذ ٭ ولہ باتفاق دگر دل
بکس نباید داد ٭ ز خستگی کہ درین نوبت اتفاق افتاد ٭ روان پاک ابوبکر سعد زنگی را ٭
خداے تا کہ بفضل وکرم بیامرزاد ٭ کسان حکومت دنیا کنند وپندارند ٭ کہ حکم را ہمہ وقتے
ملازم ست نفاذ ٭ ہنوز روے سلامت بکشور ست وبملک ٭ ہنوز پشت سعادت بمسند ست
ومعاذ ٭ ہم او راست ؎ برفت آن گلبن خرم بباد ے ٭ دریغے ماند وفریادے وداد ے ٭
زمانے چشم حسرت مین نخفتے ٭ گرش سیلاب خون باز ایستادے ٭ نکوخواہان تصور کردہ بودند ٭
کہ آمد پشت دولت را ملاذے ٭ وہم او راست ؎ اگر خداے نباشد ز بندہ خوشنود ٭
شفاعت ہمہ پیغمبران ندارد سود ٭ گنہ نبود وعبادت نبود وبر سر خلق ٭ نوشتہ بود کہ ناجی ست
این وآن ماخوذ ٭ پس نفاذ ومعاذ وملاذ وماخوذ ولذیذ ونبیذ ہمہ با ذال معجمہ است حکیم انوری
فرماید ؎ مثال عالی دستور چون بہ بندہ رسید ٭ قیام کرد وببوسید وبر دو دیدہ نہاد ٭
چہ گفت گفت زہے ساکن از وقار تو خاک ٭ چہ گفت گفت زہے سائر از نفاذ تو باد ٭
تو ئی کہ بر در امروز دی وفردا را ٭ اگر بخواہی حاضر کنی ز روے نفاذ ٭ حکیم قطران در قصیدۂ
فرماید ؎ بار خدایا بسے عذاب کشیدی ٭ اندوہ وتیمار گونہ گونہ بدیدی ٭ چون تو رفتی ہمہ
شدند خماری ٭ ز آمدن تو ہمہ شدند نبیذی ٭ نفاذ ونبیذ با ذال معجمہ است سلمان ساوجی
در صنعت رقطا (کہ دران یک حرف منقوط ویک حرف غیر منقوط باشد) گوید ؎ از اثر بوے
کش طبع تو ٭ باد صبا نافہ بستان کشاذ ٭ ومتقدمین شعرا الفاظے را کہ ماقبل دال از حروف
مدہ ست آن را با دال مہملہ الفاظ عربی کہ ماقبلش از حروف مدہ ست قافیہ نکنند وبسیار مذموم
دانند در حدیقۂ حکیم سنائی در مذمت شعراے بے شعور اشعارے فرماید ؎ رنج را نام عافیت
کردہ ٭ دال با ذال قافیت کردہ ٭ وہر گاہ وقتے باہم روا داشتہ اند عذر خواستہ اند

تا معاف باشند چنانچہ حکیم انوری در رباعی لفظ جود را کہ عربی ست و بناچار با دال مہملہ
است با ذال منقوطہ قافیہ آوردہ در مصراع اخیر تنبیہ کردہ رباعی دست بسخا چون ید بیضا
بنمود ٭ از جود تو بر جہان جہانے افزود ٭ کس چون تو سخی نیست و نے خواہد بود ٭ گو قافیہ
دال شو ز بے عالم جود ٭ چون عالم جود وسیع ست قافیہ را وسیع و فراخ نمود پس درین صورت
حرف آخر کلمۂ بنمود و افزود و بود کہ فارسی ست دال نقطہ دار باشند چنانچہ صاحب لطایف
بوذ بواو معروف و ذال معجمہ بمعنی بود کہ با دال مہملہ شہرت دارد نوشتہ است خیر انوری فرماید ؎
خداوندا من عصمۃ الدین ہمیشہ ٭ بجز ساکن ستر عصمت مبادی ٭ توئی عالم داد و دین را مدبر ٭
نہ بلکہ خود عالم دین و دادی ٭ نشاید فراموش کردن کسے را ٭ کہ در ہر دعا و ثنائیش مبادی ٭
چہ گردد دعا قافیہ دال گردد ٭ چو لفظ معادی مثل بامنادی ٭ بیک قافیہ سند عیبے نباشد ٭
نگوئی کہ ناید ز من سندبادی ٭ معادی مباوت دگر چارہ نبود ٭ مبادی تو ہرگز بکام معادی ٭
سائر قوافی با ذال معجمہ است و چون منادی با دال مہملہ است عذر خواہد و گوید ؎
بیک قافیہ سند عیبے نباشد ٭ یعنی یک قافیہ حرام زادہ زیرا کہ سند بمعنی حرام زادہ است
چنان کہ حکیم اسدی گفتہ ؎ نشاند یک سر ہمہ ہنا رو سند ٭ کہ ہستی تو در گوہر خویش سند ٭
و آن را ندارہ و سندرہ نیز گویند و سندباد صاحب برہان گفتہ بالکسر نام کتابے ست در
حکمت و حکیم ازرقی بنظم آوردہ است و تحقیق آن ست کہ سندباد بفتح اول نام پسر گشتاسپ
بن لہراسپ بودہ کہ با اسفندیار اخوت داشتہ وے طالب حکمت و دانش گردیدہ تا بمقام
دانائی و فرزانگی رسیدہ کتابے در حکمت و پند و عقلیات بنام خود تالیف کردہ و آن در روزگار
باقی ماندہ و معنی آن قوت عاقلہ است کہ حصول فکر ازو بظہور می رسد و آنان کہ ازین معنی آگاہ
نیستند سندباد را سندیاد خوانند و حکیم ازرقی چنمے بنظم آن مامور بودہ در قطعہ از قطعات
کہ از دست طلبگار خود شکوہ مے کند گفتہ ؎ زان پیشتر کہ چشم کشایم ز خواب خوش ٭
در خانہ کے روم بتقاضاے بامداد ٭ از کیسۂ دروغ شمارم بہ پیش او ٭ گفتار رستہ نامۂ داستان سندباد ٭
پس یک قافیہ دال مہملہ در میان قوافی ذال معجمہ کانّہ حرام زادہ است باین براہین روشن
گشت کہ کلمات فارسی کہ باین الفاظ قافیہ کردہ اند کلّا با ذال معجمہ است و شعراے متقدم
ہیچک دال مہملہ را با ذال معجمہ قافیہ نکردہ جز اہل بخارا کہ فرقے میان دال و ذال نگذاشتہ اند
و جناب مولوی کہ در سنہ شش صد و چہل و یک ازین عالم بہ بہشت جاودان رفتہ نیز
فرق نمی گذارند و باہم قافیہ می آرند با این کہ درین شعر اقتفا بمتقدین کردہ اند ؎ آن نیا ہم
من کہ مخلصمات بود ٭ تو اعوذ آری و من خود آن اعوذ ٭ لیکن در بسیارے اعتنا نفرمودہ اند

چنان کہ می فرمایند ؎ کم کش ایشان را کہ کشتن سود نیست ٭ و دین[1] ندارد بوے مشک و عود نیست ٭
گفت شیر آرے و لے رب العباد ٭ نردبانے پیش پاے ما نہاد ٭ تا منارہ شیر علم دین کشید ٭
تا نگردد گرد آن قصر مشید ٭ مے کشاندشان سوے نیک و سوے بد ٭ گفت حق فی جیدہا حبل مسد ٭
و درین اشعار فرق دال و ذال نگذاشتہ اند و جمعے از متاخرین شعرا پیروی جناب مولوی را
نمودہ اند و تفاوت میان دال و ذال نمی دانند چنان کہ صاحب براہین بدان تصریح نمودہ
است شیخ آذری راست ؎ دیوان بندہ را کہ امینا سواد کرد ٭ تنہا درونہ شعر مجرد نوشتہ است ٭
از نظم و نثر ہر چہ بطبعش خوش آمدہ ٭ دیوان بندہ پر ز خوش آمد نوشتہ است ٭ ہر جا کہ لفظ بد مثلا
دیدہ در سخن ٭ دست تصرفش ہمہ را بد نوشتہ است ٭ اکنون شریک معتبر دیوان بندہ است ٭
زیرا کہ بیشتر سخن خود نوشتہ است ٭ امیدی گوید ؎ معنی تو ہم بر کران دار غود ٭ کہ این آتش از بن
بر آرد دود ٭ مکتبی گوید ؎ زنجیرۂ عشق با بدش بود ٭ کاین سلسلہ می رسد بمقصود ٭ آن
خانہ کند کہ شاد باشد ٭ کارش ہمہ بر مراد باشد ٭ امامی ہروی راست ؎ ایا ز بہر تفاخر مدت
سپہر ٭ ہمیشہ در حرم حرمت تو کردہ سجود ٭ اگر چنانکہ بریمی ز چرخ آئینہ گون ٭ کہ زنگ حادثہ
ز آئینۂ رخت کہ زدود ٭ جامی گوید ؎ گہے پر آب چشمش ز اشک شادی ٭ گہے پر خون ز بیم
نامرادی ٭ ہم او راست ؎ مکن تعجیل در تحصیل مقصود ٭ بسا دیرا کہ باشد خوشتر از زود ٭
عرفی گوید ؎ زہر گلے کہ ہواے دلم نقاب کشاد ٭ فلک بگلخن حسرت نوشت و داد بباد ٭
بدین نمط کہ بہ عہد حیات بکشایند ٭ ہزار چشمۂ خون از دلم بہ پیش عناد ٭ چہ دل کشاید از نیم
کہ بعد ازین گویند ٭ کہ بودہ است فلان دام اسمہ استاد ٭ از ینکہ بعد بریدن تمام شانہ شود ٭
گرہ کشادہ نگردد ز طرہ شمشاد ٭ اثیر الدین اخسیکتی گوید ؎ شہنشاہ اکبر کہ چرخ کبود ٭
کند روز و شب بندہ دارش سجود ٭ از ان گوشۂ دامن فراخی جود ٭ وزین پایۂ اوج چرخ کبود ٭
و فاضل سندی بعد ذکر قاعدۂ تمیز دالین گفتہ اصح آن ست کہ درین مقام مہملہ و معجمہ ہر دو
خوانند بلکہ افصح پیش قدماے فرس مہملہ است انوری کہ در سنہ پنجصد و ہشتاد و پنج بسکونت
شہرستان عدم پرداختہ می گوید ؎ گر چرخ را درین حرکت ہیچ مقصد است ٭ از خدمت
محمد بن نصر احمد ست ٭ فرزانہ کہ در خور گاہ ست و باتش ست ٭ آزادہ کہ در خور ہمہ دست محمدت ست ٭

[1] بوے معقول ندارد - مشک و عود جملہ ستانفہ مطلب یہ ہے کہ اُن کو قتل مت کر کہ اس سے کچھ فائدہ نہیں ظاہر ہے کہ دین میں کوئی محسوس خوشبو تو ہے نہیں کہ سونگھ کر معلوم کر لیا جا کہ اس کا یہ دین ہے کیونکہ دین کوئی مشک و عود نہیں جس میں کوئی خوشبو آتی ہے وہ تو ایک پوشیدہ چیز ہے - ۱۲

چشم بنیاز پیش کعب تو چنان بود ❊ گوئی که چشم افعی پیش زمرد ست ❊ و مولانا شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز گوید که درین دو موضع اہل فارس بذال معجمه خوانند و اہل ماوراء النہر بدال مهمله حتے لفظ گذشت و گذر را نیز بدال مهمله استعمال کنند و در شرف نامه که معروف به ابراہیمی ست در فرق مابین دال و ذال گفته یکے از فوائد محافل و نوادر ے خدمت صدر الحکما امیر شهاب الدین کرمانی این قطعه است که روزے این زہره جبین معانی و فضائل را بر خوان افاده بصلاے مستفید گردانید ؎ در کلام فارسی فرقے میان دال و ذال ❊ بشنید حرف فصاحت را برین منوال ران ❊ ہر کجا ماقبل او ساکن بحرف علتے ست ❊ ہمچو یاد و بود و بید و دید آن را ذال خوان ❊ و لہذا اساتذهٔ خداوندان فضائل و معانی قافیه عود و جود و حمید و حید بود و وود و دید و شنید نیاورده بل قافیه رشید و کشید نبید و لذید نوشته حافظ فرماید ؎ رسید مژده که آمد بهار و سبزه دمید ❊ وظیفه گر برسد مصرفش گل ست و نبیذ ❊ ز میوہاے بہشتی چه ذوق دریابد ❊ کسے که سیب زنخدان شاہدے نگزید ❊ فاما ابراہیم فاروقی که بنده بارگاه خداوندان معانی و فضائل ست درین کتاب شرف نامه جنبهٔ مراعات رعایت متابعت اساتذهٔ فرہنگ مہمل و نامرعی نگذاشته و در شعر غزل از سنن جادهٔ سلف منحرف و متجاوز نگشته اگرچه بعض اساتذهٔ متاخرازین حرف انحراف نموده انتهی و در بعض از شروح سکندرنامه آمده که درین روز قاعدهٔ تمیز مذکور منسوخ شده همه دال بے نقطے خوانند در کلام فرس انتهی. لیکن مرزا تقی خان سپہر ملقب به لسان الملک مستوفی اول دیوان ہمایون اعلی سلطنت ایران در براہین العجم فی قوانین المعجم که در حدود سنه ہزار و دو صد و چہل و ہشت ہجری شکل تحریر پذیرفته تائید قاعدهٔ تمیز دال مہمله و ذال معجمه کرده است و ازان انحراف نمودن را ناپسندیده و گفته بهتر آن ست که سخنوران شعرا باہم جائز ندانند و باہم قافیه نکنند و از کلام نجم الدین بن احمد معلوم می شود که قافیه باد و دید و بود با سواد و عید و عود عیبے ندارد زیرا که درین صورت ذال معجمه این الفاظ بدال مهمله بدل می شود و نزد بعض در باد و دید و بود ابدال نیست بل نظر بلغات ماوراء النہر مهمله و نظر بلغت دری معجمه اصلی ست و خان آرزو گوید که ذال گمان دارم که در فارسی نباشد چه تلفظ آن بمخرجے که ہست درین بوم و بر نیست چنانکه محاورات ایران و توران حال گواه ست و ہیچ یک ازین مردم تلفظ ذال معجمه بمخرجے که غیر او کنند نمی توانند کرد و آنچه از تلفظ ایشان ظاہر می شود زاے معجمه است و شاید در اصل ہمان زاے معجمه بود که نقطه نزدیک بران نوشته اند و بسبب اتصال آن دال فہمیده اند و چون ہنگام تلفظ زاے معجمه شنیدند آن را ذال معجمه خیال کرده اند و این

اگرچه خلاف جمهور علما و اہل لغت و ارباب قافیه فارسی ست لیکن چه کنم که بر من ثابت شده لہذا آزار که نام پدر یا عم ابراہیم علیه السلام ست و در کلام کریم بزاے معجمه است من گمان دارم که حضرت ابراہیم علیه السلام از عجم ایران بود و بعد ازان بطرف شام و عرب تشریف برده و این که ماخوذ و اعود با دوده بود قافیه کرده اند از عالم قافیه شنگ و رگ ست چه اختلاف در دال معجمه و مهمله اتحاد جوہر ذات و اختلاف در کیفیت است اما این بران تقدیر ست که ذال معجمه در فارسی باشد چنانکه مذہب جمهور ست اما موافق مذہب من آن ست که در فارسی نیست پس قافیه دال مهمله بسبب اشتباه بودن ذال معجمه است درین زبان و حالانکه علماے قافیه تقفیه حروف قریب المخارج مثلا حا و ہا ہم جائز داشته اند چنانکه در رسائل این فن مرقوم است و حق تحقیق آن ست که اگر قول آن اساتذه صحیح باشد لازم آید که در یک ماده و یک باب گاہے دال مهمله و گاہے ذال معجمه باشد مثلاً در لفظ بُرد که ماضی بردن است دال مهمله و در صیغه مضارع آن که بَرَد بفتحتین ست ذال معجمه باشد و ہمچنین سائر صیغه ہاے ماضی و مضارع که دال مهمله داشته باشد در صیغهٔ ماضی دال مهمله و در صیغه مضارع آن ذال معجمه باشد و ہیچ نتیجهٔ آن در نظم و نثر پیدا نبود و ذال و دال مهمله ہر دو را بصورت دال مهمله نویسند لیکن بر آن نقط نگذارند جمله نوده اند لفظ ست که بران نقطه ذال معجمه گذارند که بعض ازان را ہم بدال مهمله و ہم بذال معجمه و ہم بزاے معجمه تصحیح کرده اند و بعض الفاظ عربی ست و بسیار الفاظ از آذر و غیره مرکب ست و بر سائر الفاظ نقطه که علامت ذال معجمه است در املا نگذارند و امتیاز حروف بسبب امتیاز مخارج ست و در تلفظ فارسی زبانان بجز مخرج زاے معجمه و زاے فارسی نیست اگر تلفظ ذال معجمه در زبان قدیم می بود البته آن در قومے یا قریهٔ باقی می بود چون ہیچ جا بر زبان ہا در الفاظ فارسی تلفظ ذال معجمه نیست پس در حقیقت و واقع ذال معجمه از حروف فارسیه نبود و معهذا مخرج ذال معجمه و ظاے معجمه و ثاے مثلثه بطور کلیت یک مخرج ست و مخرج جزی ہر سه حروف بسیار قریب ہمدیگر ست اگر بر تلفظ ذال معجمه قادر مے بودند بر تلفظ اخوانش ہم که ظاے معجمه و ثاے مثلثه است قادر می شدند و ہم چنین بر تلفظ صاد مهمله. پس ضابطهٔ پیش رفته زنهار در خور آن نیست که دستور العمل و دستاویز تلفظ و الین ساخته شود و بعض گفته اند که در نثر و گفتگو دال ہاے اواخر کلمات اشال بالا انگاشته را ہمان دال مهمله باید انگاشت و انگاشت و خوانند زیرا که ہمین موافق ست با کردار و گفتار پارسی دانان ایران و توران و ہندوستان و لیکن در اشعار اختیار ست خواه این چنین دال را با دال مهمله قافیه سازند خواه با ذال

و در انجمن پذیرفتن و پذیرفت و پذیرنده و پذیرفتار و پذیرفتگار و پذیرفتن و پذیرا و پذیرائی و پذیرش و پذیره و گذاردن و گذاشتن بمعنی نهادن و ادا کردن و حیا نمودن وغیره و گذر و گذرگاه و گذرانیدن و گذرنامه بمعنی خط رخصت و گذاره و گذران و گذشت وغیره همه مصادر و مشتقات را با ذال نقطه دار ضبط فرموده است و در دیگر کتب مطبوعه ایران و نسخ قلمی بکتابت اکابر پارس نیز بذال دیده شده و بعض گفته اند که گذشتن بمعنی ترک کردن و نیز گذشتن بمعنی عبور کردن با ذال معجمه است و با زاے معجمه نوشتن خطاے است بزرگ و همچنین مشتقاتش چون گذارش بمعنی عبور و گذاره بمعنی راه و گذرنامه بمعنی پروانه عبور راه و گذارنده و گذارنده بمعنی راه طے کننده و گزاردن بمعنی ادا کردن و مشتقات آن چون گذارش و گذار بمعنی ادا و تعبیر خواب و گزور و گزرنامه بمعنی تعبیرنامه و گزار و گزارنده بمعنی معبّر بزاے معجمه است و با ذال نوشتن خیلے ناصواب و صاحب انجمن نیز گذاردن بمعنی تعبیر کردن و ادا کردن و گزار و گزرنامه بمعنی کتاب تعبیر خواب و گزارش بمعنی تعبیر خواب بزاے هوز نوشته و گفته که با ذال درست نیست که ذال در پارسی کم آمده است و نو در بدال مهمله بروزن کوثر عزیز و گرامی و نام پسر منوچهر که بهمین مضمون کرده بودند و بذال معجمه مشهور شده و آن غلط محض است چراکه نام از معنے بیفتد۔ و محمد هندوشاه گوید که در فارسی کلمه نیست که مصدر بذال مهمله بود مگر درخش و مجد الدین قوسی گوید که این حصر بغایة الغایة بعید ست چراکه کلمه مصدر بدال مهمله متجاوز از حد ست مثل دست و دوست و دندان و دانش و درفش و امثال آن و ظاهر از سهو القلم بجاے معجمه مهمله نوشته چه کلمه مصدر بذال معجمه غیر از درخش بمعنی برق و تابیدن و روشنی نیست و اوار که ایرانی الاصل اند دام و دانی را اثرانم و ترانی بزاے فارسی یا بجیم خوانند و اکثر مردم بلکه جمیع فارسی زبانان دشت[1] را که بد است زشت بزاے معجمه استعمال نمایند۔

لام الف

در محاضرات الاوائل از شمس المعارف آورده که اول چیزے که بر آدم پیغمبر نازل شد حروف هجا بود و گفته که ابی ذر رضی الله عنه از جناب رسالت مآب صلی الله علیه وسلم سوال کردند که بر آدم چه کتابے نازل شد فرمودند کتاب معجم اب ت ث ج پرسیدند که کتاب معجم چند حرف بوده فرمودند بیست و نه حضرت ابوذر گفتند بیست و هشت حرف می شمارند

[1] دشت بضم اول بمعنی بد و زشت کذا فی البرهان و صاحب انجمن گفته دشمن دخشت من بوده یعنی بد دل و زشت دل چه من بمعنی دل هم آمده و دشنام هم ازین ماخوذ ست یعنی نام زشت و بد ۱۲

حضور پر نور غضب فرمودند و قسم خوردند که با لام الف بیست و نه حرف در صحیفه با هفتاد و هزار ملک بآدم نازل شد و هر کس که لام الف را داخل حروف نه شمارد وے ایمان نیاورده و کافرست و درین باب تاکید بلیغ فرمودند۔ اما علماے این صناعت گفته اند که صورت لا که بلام الف شهرت دارد آن را در حروف تهجی اصل نیست و ابن هشام در مغنی اللبیب گوید که قول معلمین لام الف خطاست و مولوی انور علی در حاشیهٔ پنج گنج گفته که عبد الواسع هانسوی در رساله خود می نویسد که اصلش چنین معلوم می شود که در اوائل زمان وضع این حروف و کتابت این ها کسے از راه غلط صورت همزه را بعد ها و قبل از یا نوشته ما بریں وقت بملاحظه این املا بصورت همزه لاے نافیه گذاشته براے اشارت باین معنی که محل و موقع این حروف یعنی همزه ابتداے تعداد این حروف است نه این جا پس بدان که آنچه الف می گویند همزه است و آنچه لام الف می گویند لا باید گفت انتهی۔ مولف گوید که تحریر این تحریر موافق مرام و کلام عبد الواسع نیست چه مقصودش ازین قول آنست چون همزه را در رسم الخط نزد عرب صورت معین نیست گاہے بواو می نویسند چون هذا جزوک و گاہے بالف چون رائیت جزاک و گاہے بیا چون نظرت الے جزیک و نزد فارسیان وجود مقررے قدما بجهت اشعار برین نکته هنگام تعداد حروف لاے ناقیه را در کتابت بجاے آن گذاشتند لام الف او را خواندن خطاست و آنچه بصورت همزه در میان جمهور مشهورست اختراع متاخرین ست" انتهی این ست که قدما و زبانداناں پیشین بجهت آگاه نمودن این نکته که نزد عرب صورت همزه معین نیست و نزد پارسیان وجودش مقررے وقت شمار و تعداد حروف هجا چون مرتبهٔ همزه رسید بجاے که همزه را می باید نوشت لاے نافیه نوشتند تا دلالت کند که نزد بعض صورت همزه و نزد بعض وجود همزه نیست پس لا را که بمعنی نفی ست براے فائده نکته چنان که بیان کرده آمد آورده شد۔ لام الف خواندن خطاست۔ و خط کج و خمیده بدین صورت ء که میان جمهور مشهور ست آن اختراع متاخرین اصلے ندارد۔ و ازین قولش ؒ بعض برانند که خط مستقیم متحرک که آن را در عرف همزه گویند ابتداے تعداد حروف با او ست و ساکن که بالف شهرت دارد در شمار اسما بعد ها واقع شده چون ابتدا به ساکن متعذر ست لهذا لام را که اتحاد قلبی با و دارد و باوے ضم کردند لاشئ اگرچه این وجه در بادی النظر وجیه می نماید لیکن به تعمق نظر معلوم می شود که ابتدا بهمزه کردن و تعداد مسمیات حروف تهجی بدو نمودن خلاف مشهور و مخالف مقرر جمهور ست" انتهی۔ صاف ظاهرست که در باب حروف تهجی ازین دو مذهب اول آن که ابتداے اسما و شمار حروف از حرف الف ست و مذهب ثانی آن که ابتداے شمار حروف از همزه کنند چون مذهب ثانی خلاف مشهور و مخالف

اجماع جمہور بود مختارش قول جمہور ست لہٰذا مذہب اول را ترجیح داد و صاحب انجمن گوید
ہمیشہ الف ساکن و ماقبلش مفتوح بود بنابران در صدر کلمہ نیاید و از آوردن لفظ لا در
تعداد حروف تہجی بر ہمین معنی اشارت ست و خصوصیت الحاق الف بلام بمناسبت این کہ
ہر یک در اسم ہمدیگر در حرف وسط افتادہ است و در غایۃ البیان و افضل الاصول وغیرہ
مذکور ست کہ چون ابتدا بالف کہ حرف ہوائی ست ساکن ممتنع بود یعنی در خواندن نمی آید لہٰذا
ابن جنی نحوی کہ بروز جمعہ بیست و ہشتم صفر سال سہ صد و نود و دو فوت کردہ است در تعداد
این را لا نام نہادہ و ہمین ست آنچہ کہ قبل یاد ر تعداد حروف تہجی ذکر کردہ می شود لیکن مثل دیگر
حروف چون تلفظ باو ممکن نبود لاجرم ضرورت افتاد باین کہ این حرف را بمتحرک دیگر ضم باید
ساخت تا ابتدا بہ ساکن نشود سوائے لام دیگر حرف قابل ضم نیافتند از آن کہ درین ہر دو
حرف باہم در اسم بغایت مناسبت ست از آن کہ لام در وسط الف افتادہ است
الف در وسط لام پس لام در اول الف زیادہ کردہ صورتش لا مقرر کردند تا الف غیر ساکن
از لفظ لا معلوم شود و اختیار حرف لا ازان ست کہ اول کلمہ طیبہ است و مولوی انور علی
گوید کہ صورت لا حریری متوفی در سال پانصد و شانزدہ ہجری اختراع کردہ است و لام الف
چنان کہ حریری و ابن ہشام می گویند خواندن خطاست زیرا کہ لام الف ہر دو مذکور شدند
قبل این و درین قول ع ۔ تکتبان فی الطریق لام الف ✤ مراد از لام خط لام ست
کہ کج باشد و از الف خط الف ست کہ راست باشد یعنی گاہے کج می رفت و گاہے راست
و لا را حرفے براسہ قرار دادن و عدد حرف راسی گفتن قول عامیان است اعتنائے ندارد
و نور محمد مدقق فرمودہ کہ آنچہ لام الف گویند لا باید گفت چون لام میان الف ست
لام در اول الف زیادہ کردند تا الف گفتہ شود پس لام عماد الف ست دو اسطہ تلفظ
وے زیرا کہ الف ہمیشہ بے مدد حرف متحرک بتلفظ در نیاید و باعث بر اختصاص لام
آن ست کہ دل الف لام و دل لام الف ست ۔

ہمزہ و الف

صاحب منتہی الارب می گوید کہ الف بفتح اول و کسر دوم نام یکے از حروف تہجی و آن غیر ہمزہ ست
و در غیاث نوشتہ کہ الف یکے از حروف تہجی و آن خط مستقیم ست کہ در میان لفظے یا آخر لفظے
ساکن واقع شود بے ضغطہ زبان و اگر آن خط مستقیم در ابتدائے لفظ متحرک باشد یا در میان یا در
آخر لفظ بہ ضغطہ زبان واقع شود ہمزہ نامند مگر در عرف و محاورات اہل فارسی و عربی اگر ساکن

۵۱ یہ اصل الاصول اور ہے اور جسے ثمر الفوائد کہتے ہیں وہ اور ہے ۔ فافہم ۱۲

باشد یا متحرک بہر دو حال الف گویند و صاحب انجمن گوید کہ ہمزہ در فارسی ہمیشہ متحرک باشد اگر اصلی
بود جز در صدر کلمہ نیاید و اگر عارضی باشد جائے در صدر لفظ و جائے در وسط و جائے در آخرش آوردہ
شود و در صدر بہیئت الف مرقوم گردد چنان کہ در انجام و اندرون و ایداد و ابرویز بیائے تحتانی
مجہول بروزن سفرخیز بمعنی پرویز لقب خسرو نبیرۂ انوشیروان و برہان لقب پسر انوشیروان گفتہ
و آن خطاست چہ نام پدرش ہرمز بن نوشیروان ست و در وسط بشکل یائے بے نقطہ چنان کہ
در کم بوئے و کم گوئے و در آخر بصورت سر عین بالائے حرف آخر نوشتہ شود چنان کہ در بستۂ و خوردۂ و
بعض جا با وجود وقوعش در وسط لفظ ہمچنان بہیئت الف نویسند چنان کہ بلفظ رسالہ ایست مثلاً
و از نوشتن آن بہ شکل سر عین در حروف تہجی میان حرف ہا و یا اشارت بر ہمین صورت ہائے
آن ست و در عبارت پارسی ہمزہ بہ ہیچ حرف متصل نمی شود مگر منفصل و گاہے بجائے ہائے مختفی
و الف و یا و واو آید چون سوختۂ و مردۂ و کاؤس و طاؤس و رسائی و ہمائی و دعائی و دریا کہ صالح
وقوع بعد ہائے مختفی بود و آن یا ہمزہ بدل شود سوائے نسبتی کہ در آن اختلاف ست چنانکہ درین قول
غروری شیرازی ؎ در فراق دوستان آخر زما چیزے نماند ✤ ہر کہ رفت از ہستی ما پارۂ با خویش برد ✤
غرض از لفظ پارہ است کہ ہمزہ در آن بہ تغیر یائے وحدت در آمدہ است یعنی یک پارہ با خویش
برد سعدی فرماید ؎ ز ابر افگند قطرۂ سوئے یم ✤ ز صلب آورد نطفۂ در شکم ✤ یعنی یک قطرہ
طرف دریا از ابر افگند و یک نطفہ از صلب در شکم آورد حافظ گوید ؎ بخانۂ کہ چنین میہمان فرود آید ✤
ہمائے سدرہ در ان آشیان فرود آید ✤ یعنی در آن خانہ کہ چنین میہمان و درین شعر اسند رام مخلص ؎
قیامت بر سرم آوردۂ از شیون اے قمری ✤ تو خواہی بعد ازین در باغ بودن یا من اے قمری ✤
غرض از مصرعۂ اول ست یعنی اے قمری قیامت بر سر من از شیون آوردہ ہستی سعدی فرماید ؎
اگر بندۂ سر برین در بنہ ✤ کلاہ خداوندی از سر بنہ ✤ یعنی اگر بندہ ہستی سر برین در بنہ و گاہے
بحالت اضافت در آخر لفظیکہ ہائے مختفی باشد در آید چون مدینۂ ما و مکۂ ما و خانۂ بندہ کہ مدینہ
و مکہ و خانہ مضاف ست و ما و بندہ مضاف الیہ و ہم چنین جامۂ دیبا و کاسۂ بلور جامہ و کاسہ
مضاف دیبا و بلور مضاف الیہ و آئینۂ پیل و خطۂ بخارا و نشینندۂ بازار و خانۂ رنگین و جامۂ زرین
و جامۂ رضا و خامۂ قضا و غنچۂ نقاب یعنی رضا کہ مانند جامہ و قضا کہ مانند خامہ و نقاب کہ مانند
غنچہ و نامۂ عنایت و متاخرین ہمزہ را کہ در صدر کلمہ افتد و مابعدش الف باشد چنان کہ در آباد
و آزاد بشکل خط کج عرضی بالائے آن بدین نمط آنگاشتہ اند و آن خطا مد و چنین الف را ممدودہ
خوانند و صاحب ثمر الفوائد گوید کہ علمائے عربی الف را تعریف کردہ اند کہ حرف است کہ ہمیشہ ساکن
و حرکت ماقبلش موافق بود و در صورت مخالفت حرکت ماقبل کہ غیر فتحہ است و حرکت

خود غنی ہمزہ باشد وقف گوید کہ اگر از راہ اصطلاح ست فلا مشاحۃ فیہ واگر از روے بیان نفس الامر ست درست نیست زیرا کہ واو و یا ہمچنین اند چہ در صورت موافقت حرکت ماقبل و سکون خود ہمین حکم دارند و در ہر دو صورت مذکورہ حکم ہمزہ ہم رسانند پس تفاوت آن ہا در میان نبود این قدر ہست کہ الف یافت معرف و مجہول بودن ندارد و از امیر المومنین یعسوب الدین علی کرم اللہ وجہہ روی ست کہ قرآن بزبان قریش نازل شد و این ہا اصحاب ہمزہ نیستند اگر این نبودے کہ جبرئیل قرآن را ہمزہ نازل کردے ما ہمزہ نہ خواندے و مولانا محمد میر باقر داماد در جذوہ دوازدہم از کتاب جذوات گفتہ کہ گروہے از علما ہمزہ را حرفے دیگر اعتبار کردہ اند ورای الف و در شرح صرف میر نور محمد محقق گوید کہ الف خطے ست جز ساکن نباشد و ماقبل او جز مفتوح نباشد و ہرچہ متحرک بود بصورت الف و یا ساکن بضغطہ باشد آن در حقیقت ہمزہ باشد و ہمزہ را ایک صورت نیست در اول کلمہ بصورت الف نویسند چون اَبٌ و اُمٌّ و اِبنٌ و در اوسط کلمہ اگر ہمزہ ساکن باشد بر وفق حرکت ماقبل او می نویسند چون بُؤس و رأس و ذِئب بعد ضمہ بصورت واو و بعد فتحہ بصورت الف و بعد کسرہ بصورت یاے تحتانی و اگر متحرک باشد بر وفق حرکت نفس او می نویسند چون سَأَلَ و سُئِلَ و رؤف و اگر در آخر کلمہ باشد و ماقبل او متحرک بود بر وفق حرکت ماقبل او می نویسند چون قَرَأَ و ظَرُؤَ و فَتِئَ و اگر ماقبل او ساکن باشد او را در خط صورتے نیست چون جُزءٌ و خَبءٌ و دِفءٌ بدون ہمزہ مگر آنکہ در آخر او چیزے متصل شود آنگہ بر وفق حرکت او می نویسند پس اگر مضموم باشد بواو نوشتہ می شود چنانچہ ہذا جزؤک و اگر مکسور باشد بیا چنانچہ نظرت الی جزئک و اگر مفتوح باشد بالف چون رأیت جزأک این ست کتابت ہمزہ بطریق قدما اما آنچہ در کتابت حالی شیوع یافتہ این ست کہ بعد ساکن خطے بصورت سر عین کہ خلیل آن را صورت ہمزہ قرار دادہ بر نگارند تا معلوم شود کہ از حروف حلقیہ است چون ہذا خبءٌ و مررت بخبءٍ و رأیت خبءً و اطلاق الف بر ہمزہ کہ بہیئت الف بود مجازاً باشد چہ الف وصل و الف ندا و الف یاقت وغیرہ چنانچہ صاحب جواہر الحروف آوردہ کہ فارسیان اطلاق الف بر ہمزہ نیز کنند مثل عرب چنانکہ گویند الف وصل و الف ندا و الف استفہام و این بر طریق توسع بود اما در حقیقت ہمان ہمزہ است و بس این ست آنچہ حبر محقق و نحریر مدقق ابو الفتح میدانی در رسالہ بادی للشادی بیان نمودہ و برین تقدیر ہمزہ آفتاب و آب بالمد و اشکرف و اسمندر بالفتح و استم و اشکم بالکسر و اشتر و اشلم بالضم پیش ایشان الف باشد و در اصطلاح ایشان ہمزہ کہ پیش از الف واقع می شود حرکت ہمزہ را مد و الف ہمزہ را الف ممدودہ نام ست اگر مابعد ہمزہ نیز الف باشد حرکت ہمزہ را قصر و این ہمزہ را الف مقصورہ گویند غایتش اطلاق

قصر بر فتح کنند و بر غیر نکنند و الف ممدودہ چون حمراء و سوداء و الف مقصورہ چون عیسیٰ و موسیٰ اصطلاح اہل صرف عربی ست ۔ و سپہر در براہین آوردہ کہ الف نیز اطلاق بر ہمزہ شود و ہمزہ را الف گویند اما الف را ہمزہ نخوانند و نزد بعض اطلاق الف بر ہمزہ بر سبیل مسامحت است و در شرح مواقف مذکور ست کہ اطلاق الف باشتراک لفظی آمدہ و درین صورت اطلاق الف بر ہمزہ از روے حقیقت باشد نہ مجازاً و مسامحۃ اصمعی گوید ہمزہ در اوسط کلمہ و آخر آن مخصوص بزبان عرب است و در زبان عجم جز در اول کلمہ یافتہ نمی شود کذا فی الرعایۃ لابن ابی طالب المکی راقم الحروف گوید کہ ہمزہ وسطیہ در کیکاؤس لفظ فارسی موجود است مگر اینکہ این را از قسم شاذ و نادر شمارند و سید طاعلی امروہی کہ از اجل علماے امروہہ است در شرح شافیہ کہ بتقریب درس زیب النسا بیگم بنت محی الدین اورنگزیب عالمگیر بادشاہ تصنیف کردہ در بحث مخارج حروف آوردہ کہ نیست ہمزہ در کلام عجم مگر در ابتدا و نیست ضاد مگر در لغت عرب و از ہمین جہت گفتہ است آنحضرت علیہ السلام اَنَا اَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بالضاد بید انی من قریش یعنی من فصیح ترینم از ہر آنکہ من از قریش ام کہ ایشان افصح اند از کسانے کہ بضاد نطق کنند و من فصیح تر ایشانم کذا فی العلوی و المسعودی شروح مقامات حریری لیکن حفاظ حدیث تصریح کردہ اند کہ حدیث مذکور موضوع ست پس وجود ہمزہ در ابتداے کلام ثابت ست مثل اکر و اشتر و آب و آہک و آید و غیر ذلک اما در اواسط الفاظ کمتر و اواخر آن در فارسی نمی آید درین صورت قائل شدن بعض بر عدم وجود ہمزہ علی الاطلاق وجہی ندارد مگر آنکہ قلیل الوجود را کالمعدوم پنداشتہ اند و حق این ست کہ در مخرج عجم قوت کم ست چنانکہ عرب راست الفے را کہ در عربی بہمزہ تعبیر کنند و حاے حلقی و خا و عین معجمتین را کسے غیر عرب از حلق ادا کردن نتواند بلکہ از وسط دہن ادا می نماید پس ہمزہ حلقیہ مخصوص اعراب ست و اعجام را از آن بہرہ نیست باقی تمامی حروف مشترک لسانین مے باشد تنبیہ بدان کہ خط منحنی کہ بہمزہ مشہور ست در عبارت پارسی بہیچ حرف متصل نمی شود بعض ثقات از متاخرین در تصانیف خود آوردہ اند کہ ہمزہ بجمیع معانی با یاے مثنات تحتانی برابر ست چنانکہ مستغنی از بیان ست و گفتہ اند کہ در خاطر فاتر این عاجز چنان می رسد کہ این حرف را کہ ہمزہ می دانند چرا یا نباشد چہ اگر در پارسی چنان ست کہ چون کلمہ کہ در آخر آن ہاے مختفی ست و کلمہ اولش ساکن باشد بہم اتصال یابد بجہت رفع اجتماع ساکنین میان ہر دو کلمہ مذکور ہمزہ را کہ آن را الف ہم گویند آرند چون گفتہ اند و رفتہ اند و گفتہ است و رفتہ است و گفتہ ایم و رفتہ ایم پس تواند کہ در کلمہ گفتہ و رفتہ و مانند آن مثلاً یاے خطاب یا یاے وحدت و یا یاے تنکیر و غیر ذلک لاحق کردند بجہت رفع اجتماع ساکنین ہمزہ آمدند گفتہ ای و رفتہ ای شد پس از آن بجہت کثرت استعمال جہت اقتصار

هر دو حرف را یعنی همزه و یا را از کتابت ساقط ساختند نه از عبارت یعنی در تلفظ باقی داشتند و در رسم خط و در نوشتن حذف کردند و حرف بجهت علامت و تنبیه خط لک کج منحنی بالایش نهادند۔

بیان بنائے حروف تہجی و اسمائے حروف تہجی

در لغت عرب بنائے حروف تہجی بر بیست و نه حرف و در پارسی بر بیست و چهار حرف است و آوردن حروف تہجی از سی و سه به بیست و چهار و ساختن چهارده صیغه ماضی و مضارع که در میان عربان متداول ست بر شش برهانے ست واضح بر ایجاز این زبان و خیر الکلام ما قل و دل و دلیل خوبی زبان پارسی ست و از حسن اتفاق بنائے کلام فارسی بر بیست و چهار حرف ست و ساعات شبانروزی نیز بیست و چهارست حکیم سنائی در وجه بنائے کلام فارسی بر بیست و چهار حرف گوید ؎ ربع مسکون چو از طریق شمار ❊ شد به فرسنگ بست و چار هزار ❊ تو اگر واقفی به صرف حروف ❊ بدش کن به بست و چار حروف ❊ کلمهٔ حق چو در شمار آید ❊ عدد حرف بست و چار آید ❊ نیمے از حرفے آن دوازده برج ❊ نیمے از حرفے آن دوازده درج ❊ دمبرد می گوید که حروف هجا در کلام عرب بیست و هشت ست و همزه را اخارج می کند و همین معروف شده و در عیون آمده که امام رضا علیه السلام بآن پارسی فرموده که چون پنج حروف خاصهٔ شما پارسیان به بیست و هشت حروف ما افزاید حروف سی و سه شود و صاحب فرهنگ رشیدی گوید که در کلام عرب بیست و هشت حرف بنا بر آن ست که عدد تام ست در مرتبهٔ عشرات چنان که شش تام ست در مرتبهٔ آحاد۔ و هر یک ازین حروف را اسمے ست معین از دو جز یا از سه جز که جزو اول مسمائے آن ست یعنی در ترکیب اسم جزو اول آن اسم مسمے ست مثلاً در ترکیب با تا که اسم ب ت است جزو اول در ترکیب مذکور همان ب ت است که مسمے با تا ست و علی هذا القیاس باقی اسماست **سوال** در تسمیه الف چه خواهی گفت که بر خلاف دعوائے تو واقع ست یعنی مسمے الف جزو اول اسمش واقع نه شده چه صورت مسمے الف غالباً خط مستقیم ساکن بلا زمی زبان ست بدین صورت ا و در اول اسمش که می بینی همزه است که در اصل امزه بود بقیاس حروف دیگر الفش بها مبدل شد نه الف چه خط مستقیم مفتوح بر اول الف همزه است **جواب** این در الف متعذر ست و بهیچ وجه متصور نیست چه اگر مسمے الف در اول اسم مے آمد تلفظش دشوار می شد از آن که ابتدا به ساکن محال ست پس بضرورت در ترکیب اسم همزه را در آوردند۔ بدان که در فارسی نامے علیحده برائے حروف نیست همان نامهائے عربی مستعمل و حرف خاص زبان خود را که بائے فارسی و جیم فارسی و زائے فارسی و کاف فارسی ست بفارسی

ملقب گردانند۔ و اهل فارس اسمائے حروف تہجی را بر سه قسم منقسم ساخته اند **اول مسروری** و آن دو حرفی باشد و این دوازده حرف ست با تا ثا حا خا را زا طا ظا فا ها یا چون که حرف دوم یعنی الف این اسما به تلفظ پوشیده است آشکار انمی شود ازین جهت مسروری نامیدند و مسروری از سرست که به سین مهمله مکسور بمعنی سخن پوشیده آمده و مسرو صیغه مفعول ست و یا برائے نسبت لاحق شده یعنی نسبت آن اسما به طرف مسرو می نماید و بعض گفته اند که مسروری منسوب ست بمسرور که اسم مفعول ست از مسرت بمعنی شادمان کردن از آن جا که مقصود از اسما مسمیات هستند و این اسما دو حرفی اند در محاورهٔ فارسی که متکلم به سرعت تلفظ نموده بمقصود یعنی بمسمیات می رسد بخلاف دو قسم دیگر که ثلاثی هستند و قید فارسی از آن نموده شد که در عربی آخر این ها همزه هم آید مثل باء و تاء تا آخر پس سه حرفی شوند نه دو حرفی و نیز در خواندن این ها عقده لسان نه شود گویا متلفظ این اسما را نوعے مسرت حاصل شد ازین جهت بمسروری نام نهادند و بعض گفته اند که مسرور در لغت پسر ناف بریده را گویند و این حروف را بدین مناسبت مسروری گویند که غالباً اسما کم از سه حرفی نمی شوند و این حروف بسبب دو حرفی بودن از برادران خود بریده و بے علاقه شده اند یا آن که این ها بالنسبة با اسمائے سه حرفی ناف بریده هستند در نقصان و این دوازده حروف را اهل لغت فارسی الفش را اماله نموده بیائے مجهول خوانند الا طائے مهمله و ظائے معجمه را که در عربی صلاحیت اماله ندارند طو و ظو یعنی طوے و ظوے خوانند بواو مجهول تنها یا بعد از آن مثنات تحتانی و باقی حروف را بهمان منوال خوانند که در عربی ست **قسم دوم ملفوظی** و آن سه حرفی باشد و آخرش از قسم اول نبود و این سیزده حرف ست الف و جیم و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و عین و غین و قاف و کاف و لام و این حروف را ازین جهت ملفوظی گویند که ملفوظ در لغت بمعنی از دهن افگنده است چون حرف اول این حروف غیر حرف دوم و سوم ست گویا سماة این ها افگنده شده است بنا برین ملفوظی گویند **قسم سوم مکتوبی** و آن نیز سه حرفی باشد مگر آخرش از قسم اول بود و این سه حرف ست میم و نون و واو۔ و این ها را مکتوبی ازین جهت گویند که مکتوب اسم مفعول ست از کتابت بمعنی نوشتن گویا آن که حرف اول و آخرش از یک جنس نوشته شود و حکم نیز از برائے اعم و اغلب ست لهذا مکتوبی نامیده اند و در وجه تسمیه اندک مناسبت در میان معنی لغوی و اسمی کافی ست و این اسما را ملبوبی بیائے موحده بعد لام نیز خوانند و بعض گفته اند که بجائے مقلوبی ملبوبی سهو ناسخان باشد بجهت این که ملبوب اسم مفعول ست از لب بضم لام و تشدید بائے موحده بمعنی مغز و خالص هر چیز و میانه هر چیزے و دل آن و عقل و تنه درخت

یا ازلب بفتح با بمعنی برابر شدن وزدن شمشیر بر موضع از گردن که مقتل ست و بالکسر مردی که ملازم کارے باشد یا ازلبب بفتحتین بمعنی جاے نحر شتر و حمائل جاے از سینه و رگ باریک و چیز یکه بسته شود در سینه چهار پایه تا مانع شود خائیدن پالان را و وجه تسمیه ازین معنی هیچ مفهوم نمی شود دوم دلیل بر صحت قلّی مقلوبی این که بعض ماهر فن تحت قسم سوم نویسند که مقلوب توان خواند برخے دانشمند مے نگارند که مقلوب مستوی بود بهر کیف هر یکے ازین دو تا بیان ست مر قسم سوم را پس باندک تامل ظاهر شود که مقلوب بقاف ست نه ملبوب و چنین اسمار ا مقلوب مستوی ازین جهت گویند که در قلب خواندن و قلب نوشتن تغیر ندارند یعنی بعینه جلوه گر می شوند و در عربی آن حروف را مسروری و ملفوظی و مکتوبی نمی گوید - و دستوریان تازی این حروف چارده را شمسی مے نامند ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن - و دیگر این چارده را قمری - ا ب ج ح خ ع غ ف ق ک م و ه ی و علت این تقسیم این ست که چون ال که حرف تعریف عربی زبان است بر اسمے که مصدر بحرف شمسی ست مے در آید لام در تلفظ آواز گم می کند و بدان حرف منقلب شده مدغم مے گردد مگر در کتابت لام باقی مے ماند چون التراب و الثواب وغیره و در حروف قمری عکس این چون الکرم والقمر -

الفاظ ممیزهٔ حروف متشابه

بدان که بنا بر امتیاز که حروف متشابه و بریک صورت هستند لقب ممیز مقرر نموده اند که بدان از یک دیگر تمیز کرده شوند چنانچه بارا باے موحده یعنی یک نقطه دار و تارا تاے مثنات فوقانی یعنی دارندهٔ دو نقطه بر بالا و ثارا ثاے مثلثه یعنی دارنده سه نقطه و یارا یاے مثنات تحتانی یعنی دو نقطه دار زیرین یا یاے تحتیه نامند در رشیدی و منتخب یاے دو نقطه گفته و این مشتبه است و بعض حروف را نسبت بحرف ابجد نیز می کنند چنانچه می گویند باے ابجد و تاے قرشت و ثاے ثخذ و حاے حطی و هاے هوز را هاے هدایت هم خوانند و ب ج ز و ک را بعربی و یا بتازی و پ و چ و ژ و گ را بفارسی یا عجمی موصوف سازند زیرا که در باے فارسی و عربی اتحاد ذاتی ست و تفرقه صفاتی و هر دو را یک نام ست و همین طور جیم عربی و فارسی وغیره و در دستور پارسی آموزنامه که جیم فارسی را جیم مثلث و زاے فارسی را زاے مثلث و ثاے ثخذ را ثاے مثلث فوقانی و باے فارسی را باے مثلث تحتانی نیز لقب ست و این محل نظر ست چنانچه بر متفطن خبیر ظاهر ست و صاحب هفت قلزم باے ابجد را بموحده تحتانی تعبیر کرده و این مخالف اصطلاح اهل فن ست زیرا که در اصطلاح فن تحتانی بجز یاے حطی

اطلاق نیابد چنانچه موحده غیر باے ابجد را نگویند اگرچه این صفت در دیگر حروف نیز موجود ست هم چنین مثنات فوقانی قاف هم هست مگر صفت تا قرار یافت اگر گوئی این سخن اصطلاح خاص او ست ولا مناقشه فی الاصطلاح گوئیم او ادعاے آن نکرده سهو یا عدول از اصطلاح قوم بغیر باعث نازیباست - و نوشتن طاے خردک بر زاے فارسی و مرکز دیگر بر کاف عجمی اختراع متاخرین ست چه متقدمین برین دو حرف نیز سه نقطه دادند و منجمله بیست و هشت حرف عربی پانزده حرف ست که آن را حروف معجمه گویند یعنی نقطه دارند و در آنها یک نقطه یا دو نقطه یا سه نقطه زیر یا بالاے آن حرف براے علامت می نهند چون باے موحده و تاے مثنات فوقانی و ثاے مثلثه و جیم عربی و خاے منقوطه و ذال منقوطه و زاے هوز و شین معجمه و ضاد منقوطه و ظاے منقوطه و غین منقوطه و فا و قاف و نون و یاے تحتانی و سیزده حرف را مهمله گویند یعنی نقطه فروگذاشته شده یعنی نقطه ندارد و آن الف و حاے مهمله و دال مهمله و راے مهمله و سین مهمله و صاد مهمله و طاے مهمله و عین مهمله و کاف و لام و میم و واو و ها و تابع این ها ست کاف فارسی - لیکن در محاورات مهمله و معجمه صفت آن حروف منقوط و غیر منقوط ست که مقابل آن ها حرفے هم صورت آن ها باشد مثل راے مهمله و زاے معجمه و امثال آن ها زیرا که اعجام در لغت ازالهٔ اشتباه ست چون به نقطه رفع اشتباه می شود لهذا حرف منقوط را معجمه گویند - و حرفے که بصورت خود منفرد بود معجمه و مهمله نگویند پس آنچه فائق در مخزن الفوائد هاے مهمله نوشته ست وجهے ندارد و بعض جمیع حروف تهجی را معجمه می خوانند چرا که چنان که به نقطه دفع اشتباه می شود بعدم نقطه نیز ازالهٔ اشتباه می گردد باید که جیم ابجد را جیم معجم موحده گویند تا التباس نشود بجاے معجمه -

حروف علت و مده و لین و خوشاسیف

بدان که منجمله حروف تهجی الف و واو و یارا حروف علت و باقی همه را حروف صحیح نامند سوال این سه حروف را حروف علت چرا نامیدند جواب زیرا که این حروف قبول اعلال می کنند از حذف و ابدال و اسکان پس تغیر را راهے ست درین حروف همچو علیل که تغیر مزاجی دارد و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری ست و وقت بیماری مجموعهٔ این سه حرف که ﴿وای﴾ باشد از زبان مریض بیرون می آید شاعرے گوید ؎ حرف علت نام کردم واو و الف و یاے را هر که را درد رسد ناچار گوید واے را ؛ و این قدر از بیان نکات بس بود سوال مجموعهٔ این حروف سواے واے دیگر هم متصور بود چون اوے و وےیا پس تو واے را چرا خاص نمودی جواب - تا اشاره باشد بوجه تشبیه که کلمهٔ واے از زبان علیل بیرون می آید نه مجموعات دیگر

و واو را موافق ضمه و خواہرش و الف را موافق فتحه و خواہرش و یا را موافق کسره و خواہرش
دانسته اند و واو بمنزلۂ دو ضمه است و الف بمنزلۂ دو فتحه و یا بمنزلۂ دو کسره از جملہ حروف
علت اگر واو و یا ساکن باشد. درین صورت آنها را حروف لین بالکسر نیز گویند بجہت
خروج آنها از مخرج خود بلینت و نرمی پس حروف لین را وقتیکه حرکت ماقبل این ہر دو موافق
اینها باشد. که آن ضمه و کسره است حروف مَدّہ بالفتح و تشدید دال و سکون ہا نیز گویند
زیرا که در تلفظ این ہا ہم لینتے ست و ہم امتداد مثل واو ساکن ماقبل مضموم و یاے ساکن
ماقبل مکسور و چون حرکت ماقبل الف ہمواره موافق او باشد بنابرین ہمیشه مده باشد و
این که صاحب غیاث از حروف لین گفته خطا کرده و اگر ماقبل این ہر دو از جنس حرکت
اینها نباشد مثل واو دور و یاے دیر که ماقبل ہر دو فتحه است فقط لین خوانند. زمده
ازین جا دانستنی ست که حروف علت عام ست از حروف مده و لین. زیرا که ہر جا که حروف
مده و لین یافته شود حروف علت نیز یافته شود و لا عکس کما اذا کانت متحرکة مثل اسپ
و رنج حروف علت متحقق ست نه حروف مده و لین و حروف لین عام است از حروف
مده چه ہر جا که حروف مده باشد حروف لین نیز باشد و لا عکس چنانچه در شور و شیر و زور و زیر
حروف مده و حروف لین ہر دو موجود ست و در دَور و دَیر واو و یا حروف لین ست نه مده و ازین
تقسیم معلوم می شود که لین ہم قسم واقع شده و ہم قسم زیرا که از اقسامش یکے حروف مده است
و دوم حروف لین پس لامحاله مراد از لینے که قسیم مده واقع شده خاص خواہد بود و نظیرش تقسیم
قدماے منطقیین ست تصور را بسوے تصور و تصدیق و بنابرین در مابین لینے که مقسم ست
و در مده عموم و خصوص مطلق ست و اما در مابین لین قسیم مده و مده تباین ست پس در
دور و دیر لین متحقق ست نه مده و در زار و زور و زیر مده نه لین و این تفصیل بحسب
مشہور ست و گاہے برین حروف مطلقاً متحرک باشند یا ساکن اطلاق حروف مده و لین
سازند و این حروف را جُوفِیَه و ہوائیه نیز گویند زیرا که از جوف و ہواے دہن بر می آیند۔
و مخفی نماند که تبدیل حروف علت بہم از قوانین صرف عربی ست نه از قوانین مقرره فارسیان
و چنان که حروف علت در عربی الف و واو و یاست ہمچنان حروف خوشاسیف
در پارسی بمنزلۂ حروف علت ست در تعلیل و تبدیل و تخفیف و تغیرات دیگر در مضارع
و امر چنانچه صاحب فرہنگ اعظم مشہور بغیاث اشارة باین معنی گفته ؎ خوشاسیف زبان فارسی دان
که باشد علت تسخیر انسان ٭ اگر گوئی که در غیر این حروف خوشاسیف نیز اعلال و تبدیل
و تخفیف شود چنانچه در بحث مضارع گذشت و در حروف تہجی نیز آید پس وجه تخصیص این ہا

بحروف علت چه باشد گوئیم که اعلال وغیره درین حروف قیاسی ست و در غیر این ہا سماعی و
شاذ یا گوئیم درین حروف اکثری ست و در غیر این ہا نادر و اندک چنانچه در عربی اعلال
وغیره در حروف علت اکثری ست و قیاسی و در غیر این ہا سماعی و اندک۔

بیان الف ممدوده و مقصوره و اصلی و وصلی

بدان که الف در فارسی بر دو گونه است ممدوده و مقصوره و ہر یکے ازین نیز بر دو نوع
است اصلی و وصلی الف ممدوده آن که بخوانند دراز باشد چون الف آفتن و آراستن
و آرامیدن و آرد وغیره و این الف از روے قاعده و حساب دو الف ست اول متحرک
دوم ساکن ازین جاست که صاحب ہفت قلزم الف ممدوده را بالفتح اول بالف کشیده
می نگارد۔ و ہرگاه باے زائده و باے امر و نون نفی و میم نہی قبل صیغۂ ماضی و مضارع و
امر و نہی درآید الف متحرک از یا بدل گردد و ساکن بحال ماند چون بیامد و بیاورد و بیاید و
بیاورد و بیاموزد و بیامیزد و میا و میاور که در اصل آمد و آورد و آید و آورد و آموزد و آمیزد و
آ و آور بود و ہمچنین اگر کلمۂ دیگر بر و در آید یک الف بیا بدل گردد چون آسیاب که در اصل
آس آب بود بسکون سین چون کلمۂ آس را بر آب افزودند الف را بیا تبدیل نمودند ہم چنین
افراسیاب که در اصل افراس آب بود که نام بادشاہے ست مشہور از ترکستان و کنایه از
ہموارہ براه روند ہم ہست چه آب بمعنی راه رو ہموار ست۔ و الف مقصوره آنکه بخوانند
دراز نباشد چون الف ارزیدن وغیره و این الف نیز ہنگام داخل شدن باے زائده
و باے امر و نون نفی و میم نہی ماقبل صیغه ہاے مذکور بیا بدل گردد مانند الف ممدوده چنانکه
بیفگن و بینداخت و بیفگن و بینداز و میفگن و میانداز و بیفروزد و بیفرازد که در اصل افگند
و انداخت و افگن و انداز و افروزد و افرازد بوده و صاحب چہار گلزار گفته که با وجود داخل شدن
حروف مذکور بر صیغه ہاے مرقوم الف مقصوره بحال ماند و این خلاف قاعدۂ مستعمل نیست
مثل بافگند و بانداخت و بافروخت وغیره مولف گوید که قولش خلاف قاعده جمہور ست
زیرا که نزد جمہور وقت داخل شدن حروف مذکوره الف مسطوره بیا بدل شود چنان که این
امر در تمامی رسائل قوانین و لغت فارسی مصرح ست و شاید که منشاے توہم مولف مذکور
بیت ملا نظامی گنجوی علیه الرحمة بوده باشد که فرموده است ؎ سرے کز تو گردد بلندی گراے
بافگندن کس نیفتد ز پاے ٭ حالانکه درین بیت باے موحده بالاے افگندن زائد نیست
و قاعدۂ بدل مخصوص بباے زائد ست و گاہے بضرورت شعر این یا را حذف کنند چون

بفراز و بفروز و بفراخت از بیفراز و بیفروز و بیفراخت و مازار بر وزن بازار از میازار رہ ہدایت صاحب انجمن گفتہ ؎ وہ کاندہست انبہ شدہ نالہ بم زیر ٭ ہجران تو زور آورد کار دل مازار ٭ بازار بعشق تو و دل غمزدہ تست ٭ زین بیش دل غمزدہ ما تو میازار ٭ بعضی گفتہ اند کہ ہر الف مقصورہ را ممدودہ و ممدودہ را مقصورہ خواندن نیز درست ست چون آخشیج و آخشیگ و اخشیج و اخشیگ و آغاز و اغاز و آفریدون و افریدون وغیرہ و این ہر دو الف مخالف مصطلح عرب ست در اصطلاح اہل صرف عربی الف ممدودہ چون حمرا و سودا و الف مقصورہ چون عیسیٰ و موسیٰ ست اما **الف وصلی** انفے را گویند کہ بر اول لغاتیکہ بے الف موضوع باشد در آورند و درمعنی این الحاقے راہ نیابد و آن در معنے وقطعے نداشتہ باشد پس چون در اول کلمہ ثنائی واقع شود ہمیشہ مفتوح باشد و مابعدش بر حرکت خود ماند چون ابر و ابا و ابے و این در کلام متاخران بسیار کم ست و مشہور بر و با و بے اند۔ فردوسی گوید ؎ ابر کتف ضحاک تازی دو مار ٭ برست و برآورد ز ایران دمار ٭ سر مردم از مغز پرداختند ٭ مر آن اژدہا را خورش ساختند ٭ ضحاک عربی بودہ بواسطۂ کثرت غندہ این نام داشتہ و چون بہ قانون اعراب دو گیسوے بلند از بنا گوشش بر دوش افتادہ بود فارسیان او را ماردوش خواندند و درمیان عوام مشہور شد منہ یکے لشکرے خواہم انگیختن ٭ ابا دیو مردم در آویختن ٭ حزین گوید ؎ بدریاے ہیجا تنا ور نہنگ ٭ ابا صولت شیر خشم و پلنگ ٭ سعدی فرماید ؎ چون پادشاہ عدل ابر تخت سلطنت ٭ صد جامۂ حریر بدولت دریدہ گیر ٭ ہم او گوید ؎ ابے حکم شرع آب خوردن خطاست ٭ وگر خون بہ فتوی بریزی رواست ٭ یعنی بے حکم شرع آب خوردن خطاست ٭ و استشہاد بدین بیت وقتے شود کہ در مصرع اول بجاے نہ بے ابے باشد اما بر انچہ در اکثر نسخ نہ بے بنون نافیہ یا بہ بے بباے زائدہ دیدہ شد استدلال تمام نمی شود از رسالۂ عبد الواسع و در بہار بوستان مذکور ست کہ درین قول سعدی ؎ نہ بے حکم شرع آب خوردن خطاست ٭ الخ نہ بے بنون نفی بر سبیل استفہام انکاری و در بعض نسخ بہ بے حکم بباے زائدہ و در بعض دیگر چو بے و درین صورت جزاے این شرط یعنی خوردن البتہ خطا خواہد بود محذوف و مصرع دوم معطوف بر بے حکم و بر متامل پوشیدہ نیست کہ ہر سہ نسخہ غلط نساخ ست و صحیح ابے حکم بہمزہ و لفظ ابے در کلام قدما بمعنی بے مستعمل ست مثل ابا و ابر بمعنی با و بر۔ رودکی گوید ؎ بدو گفت ایدر ابے کام تو ٭ نہ پویم نہ جویم بجز نام تو ٭ و در بعض نہ بر حکم و درین صورت این معنی بود کہ آب خوردن کہ بر وفق حکم شرع نباشد خطاست انتہی کلام استاد عنصری ؎ خیال شعبدۂ جادوان ذعون ست ٭ تو گفتی آن سپہ استے ابے کرانہ مراد ٭

حکیم سوزنی ؎ ستمگارہ یار ست و من ماندہ عاجز ٭ کہ تا با ابے داد و چون کنم من ٭ دخاگی زدو در شعر و در بحث الف گفتہ گمان دارم کہ زیادت الف مخصوص ہمین سہ حرف ست اما لفظ اگر و از پس ظاہر ست کہ الف آن اصلی ست کہ تخفیف کردہ گاہے گر گویند و گاہے ار گویند و ہمچنین از کہ الف حذف نمودہ بزاے معجمہ بند نمایند و در بحث کاف آوردہ کہ زیادت الف در حروف مخصوص ست بچہار حرف کہ بر و با و بے و گر کہ ثنائیہ اند غایتش چہارم عام ست در قدما و متاخران و سہ دیگر در کلام قدما بود و در متاخران گویا نیست بہر حال بر حرف دیگر نباید پس صحیح نیست کہ بجاے دُر خانہ اَدُر خانہ و بجاے باغ رفتم اباغ رفتم استعمال کنند برین تقدیر ابسر مزید علیہ بسر ترجمہ علی الراس نخواہد بود تا افسر مبدل البسر گفتہ شود چنانکہ بعض گمان بردہ اند۔ و چون در اول کلمۂ ثلاثی و رباعی وغیرہ آید حرکت مابعد الف نقل کردہ بالف دہند و مابعد او ساکن کنند اگر اجتماع ساکنین لازم نیاید و این حکم بہ تتبع ناقص مولف کلی می نماید و اگر کلی نباشد اکثر و اغلب خواہد بود و چون اشکم و اشتم و اشتر و اشکرہ و اشتلم کہ در اصل شکم و ستم و شتر و شکرہ بکسر اول و شتلم بضم اول و ثانی و ثالث و سکون میم بمعنی ظلم و تعدی ہم چنین افسردہ و افشردہ و افزودہ و افتادہ و افگندہ کذا قیل بعض محققین گفتہ اند کہ شکم مخفف اشکم ست شاعرے در ہجو گفتہ ؎ اشکمش آمد فراخ او را از بطن مادر فتن ٭ شور پشتی دارد از پشت پدر آن بد لجام ٭ مولوی معنوی ؎ شیر بے گوش و سر و اشکم کہ دید ٭ این چنین شیرے خدا خود نافرید ٭ منوچہری ؎ آخر دیرے نماند اشتم اشتمگران ٭ زانکہ جہان آفرین دوست ندارد ستم ٭ امیر خسرو ؎ اشکرہ را گشت ببین دستگاہ ٭ از ہنر خویش زبر دست شاہ ٭ منہ اندیشہ متاع صبر گم کرد ٭ غم بر دل و دیدہ اشتلم کرد ٭ علی حزین ؎ بہ کیفر کمر بست استیزہ اش ٭ نیامد برون استخوان ریزہ اش ٭ حسینی سادات ہذا دالشان گفتہ ؎ گروے خرکے بکعبہ گم کرد ٭ در کعبہ دوید و اشتلم کرد ٭ شیخ سعدی ؎ کاروان آہستہ رو آرام جان در محمل است ٭ اشتران را بار بر پشت ست و ما را بر دل ست ٭ و اشکوہ بضم اول مزید علیہ شکوہ بضم اول بمعنی حشمت و عظمت و انچہ صاحب جہانگیری باین معنی اشکوہ بکسر اول گفتہ غلط است آرے شکوہ بکسر اول بمعنی ترس و بیم نگاشتہ اند با آن کہ او خود در شکوہ بضم اول بمعنی اول بیبان آوردہ است و عبد الواسع اندرین مثال اعجوبہ و عجوبہ و اشتر و شتر نیز آوردہ و این بے عقلی ست چہ این الف اصلی ست نہ وصلی و عجوبہ بدون ہمزہ را بعض محققین مثل صاحب مزیل و غیاث وغیرہ تخطیہ کردہ اند اگرچہ فقیر درین باب با ایشان ہمزبان نیست لیکن شک نیست کہ این لفظ بہمزہ در کلام اساتذہ فرس بکثرت آمدہ و بدون ہمزہ کہ مخفف ست بندرت مثال اول جامی گوید

زجد گرچه هزار اعجوبه سازی ٭ نه خندد طبع کودک جز ببازی ٭ میر شمس الدین فقیر در مثنوی واله و سلطان گوید ؎ اعجوبهٔ عالم خیال ست ٭ آئینهٔ طلعت کمال ست ٭ مثال ثانی محسن تاثیر ؎ اے شیخ شهر باکه توان این عجوبه گفت ٭ بے پرده گشت راز نهان از رواے تو ٭ و ستر بحذف همزه مخفف استر ست که بفتح اول و سوم چاروائے معروف ست که بتازی بغل و به ترکی قچر گویند صاحب انجمن و بهار وغیره بدان تصریح فرموده اند خاقانی در مرثیه فرماید ؎ جیبب و گیسوے وشاقان دبتان باز کنند ٭ طوق و دستانه چه از اسپ و ستر بگشایند ٭ و است بحذف را نیز مخفف آن ست طپان گوید ؎ آن خسیس حرامزاده چو است ٭ همچو خر عرعره کند پیوست ٭ و بدان که در اول بعض کلمات فرس الف ممدوده نیز آمده چنان که مقصوره بلکه بعض گفته اند که بر الف مقصوره را ممدوده خواندن نیز درست ست چون آزرد و زرد بمعنی رنگ معروف و آژنگ و ژنگ بمعنی چین و شکنج که در عالم پیری بر چهره و اندام پیدا می شود و آژخ و ژخ بمعنی پارهٔ گوشت که بر اندام پیدا می شود به هندی اول را جهری و ثانی را مسا گویند و آرنگ و رنگ و آسام و سام بمعنی آماس و آکوفت و کوفت و آهنگ و هنگ ظهیر الدین فاریابی راست ؎ آرنگ زرد باد چو نارنگ روے خصم ٭ با داش سر بریده چو سر گفته باد رنگ ٭ حکیم قطران گفته ؎ ابر آزاری بباران در چمن پرورد و زرد ٭ گشت خیره بافراق نرگس آزرد و زرد ٭ صاحب فرهنگ جهانگیری این شعر را نیز درین مثال آورده ؎ بوستان از بانگ مرغان پرخرمی زیر گشت ٭ گلستان آزرد گوهر چون سریر میر گشت ٭ و آن غلط است و صحیح بجاے آزرد گوهر آزرد گوهر ست مطلب این که گلستان از طلا و گوهر مرصع و مطلا بمنزله تخت میر گردید که مرصع بجواهر گوناگون ست حکیم ازرقی فرماید رباعی آن دم که بدم جوان و موے شبرنگ ٭ صد جور بدے بدامنم در زده چنگ ٭ اکنون که شدم پیر برخ پرآژنگ ٭ از من زن و فرزند همی دارد ننگ ٭ و همچنین ست آشنا و شنا بمعنی شناوری در آب درزی شمس الدین فخری راست ؎ مخالفان تو دائم ز فرط بدبختی ٭ کنند یکسره در لجهٔ شمار شنا ٭ مولوی گوید ؎ آشنا بگذار در کشتی نوح و قول صاحب جهانگیری این که الف ممدوده در اول شنا براے معنی اسم فاعل ست یعنی شناکننده رودکی گوید ؎ تا دل من در هواے نیکوان شد آشنا ٭ در سرشک دیده گردانم چو مرد آشنا ٭ و رشیدی گوید درین بیت مرد آشنا تمام بمعنی شناکننده است چنان که مرد جنگ و مرد هنر بمعنی صاحب جنگ و صاحب هنر صاحب سراج گوید تحقیق آن ست که آشنا بمعنی شناکننده چنانکه طوسی و صاحب برهان تصریح کرده اند بو شکور ؎ کسے کاندر آب ست آب آشناست ٭ ز آب ار چو آتش بتر سد رواست ٭ لیکن آب آشنا بمعنی واقف از حقیقت آب نیز

من توان گفت و حق تحقیق آنست که آشنا بمعنی شناکننده که مخفف آشناب ست ببائے موحده که مخفف آشناے آب ست از قبیل آسیا و آسیاے آب و آسیاب ببائے موحده نیز آمده چنانکه در برهان آورده و چون شناور را آب غرق نه کند و نه کشد او را آشناے آب گفته اند و این در اصل مجاز ست که شهرت گرفته و آشنا بمعنی شناوری لفظ جداست ازین جاست که کلمهٔ ها در آخر آشنا بمعنی شناوری و یار ضد بیگانه لاحق شود بلکه بهر دو معنی مخفف آشناه ست بخلاف آشنا بمعنی شناور و شناکننده زیرا که مخفف آشناب ست نه اصل کلمه پس آشنا بمعنی شنا لفظ علیحده است و بمعنی شناور لفظ جدا که از آشنا بمعنی ضد بیگانه ماخوذ ست و ٹیکچند بهار در بهار عجم گوید که آشنا بمعنی دست و پا زدن در آب است و شنا مخفف آن و بمعنی دست و پا زننده در آب مجاز ست و همچنین شناه و شنار بفتح یعنی دست و پا زدن در آب است و بمعنی شناور مجاز ست و در جواهر الحروف نوشته آشناب بالفتح دست و پا زدن در آب باستدلال شیناب و شنار و شناه و آشناه بالمد هر کدام لغتے ست در آن و نیز در بهار عجم گوید که آشنا بر وزن راه داه مزید علیه آشناه و شناه مخفف آن حکیم فردوسی ؎ ز مژگان بدانش ا نیابند راه ٭ ز دریا گذر نیست بے آشناه ٭ واله هروی ؎ بحر عصیان را که گرداب حبابش غرقه جاست ٭ عمر همچو موج گردم صرف در کار شناه ٭ خواجه جمال الدین سلمان ؎ درون دشمنت از موج خنجر خون بحرے ست ٭ که نیزهٔ تو برون بر داز و شناه ٭ ابو شکور ؎ بدو گفت مردے سوے رودبار ٭ برو و اندرون شو همه بے شمار ٭ شیخ عطار ؎ گروهے سر بزیر آب بردند ٭ گروهے سر سوے شیتاب بردند ٭ تیر اران طرفه جادوے کرشمه ٭ شده شیتاب گر بر روے چشمه ٭ و دو استادسیا هانی با شناب ٭ برون بردند جان از دست غرقاب ٭ تو حل خواهی شدن در آب معنے ٭ اگر هستی یقین دریاب معنے ٭ و عبد الواسع درین محل آدرفش و درفش باستشهاد شعر انوری نیز ذکر کرده ؎ خصمت بود بجنگ خف و تیرت آدرفش ٭ تو همچو کوه تیر بد اندیش تو صدا ٭ و این بے توجهی ست چه درفش بارائے مفتوح دست افزارے ست کفش دوزان و امثال ایشان را که بدان چرم را سوراخ کنند و آن در هند بهتالی معروف ست و دیگر بمعنی علم ست که در روز جنگ بر پا کنند امیر معزی درین رباعی هر دو معنے را اراده نموده ؎ شاهے که بزرم کاویان ادرفش ٭ گر زنده شود پیش تو بردارد کفش ٭ اے کرده دل خصم خلاف تو نقش پشت است دل خصم خلاف تو درفش ٭ آدرفش مزید علیه آن در کتب لغت دیده نشد معهذا در شعر انوری نه آدرفش براے مفتوح و سکون فا ست بلکه آدرخش با خاے نقطه دار ساکن بر وزن تاج بخش مزید علیه درخش بضمتین و سکون خاے نقطه دار و شین منقوطه

شوراى اسلامى
كتب اهدائى
غلامحسين سرود
در ۱۳۶۲

بفتح راے مہملہ نیز بمعنی برق و فروغ و درخشی و تابندگی ہر چیز چنان کہ درین بیت منوچہری
اگر درخش بہاری ز تیغ تو جہدے ٭ ز خاک گوہر الماس رویدے نہ گیاہ ٭ و شاید کہ خف
را درین جا بمعنی موزہ پنداشتہ کہ بمناسبت او آدرفش بمعنی شتالی روا داشتہ حالان کہ خف
بروزن صف گیاہے ست کہ آتش در آن زود گیرد و بدین معنی لغت فارسی ست و
بمعنی موزہ بضم اول و تشدید فا عربی ست بہر حال صاحب رسالۂ عمل خطائین را بعمل آوردہ
است یعنی درین جا دو خطا را اظہار کردہ یکے آن کہ آدرفش را مزید علیہ درفش فہمیدہ
و حاشا کہ چنین باشد دیگر آن کہ در شعر آدرخش بجاے تخذ نگاشتہ است و این آن را آدرخش
بقام مرقوم کردہ واے بر قصور نظر عبد الواسع کہ بآن چشم بند بزرگ پیش پا را نمے بیند
بدان پردہ غفلت از جلوہ طرازان پیش گاہ حضور غافل می نشیند و بقول جمہور درین
قسم الفاظ ہر لفظے کہ الف ممدودہ دارد لغتے ست در لفظے کہ الف ندارد و بقول سامانی ہر لفظے
کہ الف ندارد مخفف لفظے ست کہ الف دارد و لغتے علیحدہ نیست و این قول اقرب
بہ صحت است و خان آرزو در مثمر گفتہ بعض گویند کہ اگر گفتہ شود کہ بالف و بدون الف
ہر دو لہجہ است و احتمال زیادت و تخفیف را دران دخلے نیست ہم وجہے ست و در آن
نظر ست چہ زیادت و تخفیف مذکور مخصوص بہ ہیچ ملکے نیست زمانے کہ رواج داشت
ہر دو مے آوردند بے تکلف و از وقتیکہ موقوف شدہ نمے آرند مگر بہ طریق ندرت
درین صورت تفاوت از منہ خواہد بود نہ تفاوت لہجہ مثل چرا کہ بعض بفتح خوانند و
بعض بکسر و ہم چنین پسر کہ قمیان بفتح و دیگران بکسر گویند۔ بدان کہ ہر کلمہ کہ مصدر
بالف ست خالی ازین نیست کہ تنہا بالمد مستعمل ست و بالقصر و الحذف مستعمل نیست
چون آز بمعنی حرص و آس بمعنے سنگے مدور معروف یا بالعکس چون از برو زبر بمعنی حفظ
و یا دو استر و ستر بمعنی بغل و خچر و برین قیاس اشتم و ستم و اشتلم و شتلم وغیرہ یا تنہا بالقصر
مستعمل ست و بالمد و الحذف مستعمل نیست چون اختر و اخگر یا بالعکس چون آرام و رام
بمعنی قرار و سکون و آتش و تش یا بالمد و القصر مستعمل ست و بالحذف مستعمل نیست
چون آلاو و الاو بمعنی آتش شعلہ ناک یا بالمد و بالقصر و بالحذف ہر سہ مستعمل ست چون
آفسانہ و افسانہ و فسانہ قصہ و حکایت کہ غفلت آرد و اغلب کہ اصل بالمد باشد
بدلیل او فسانہ کہ مبدل آن ست و آفگانہ و افگانہ و فگانہ بمعنی بچہ ناتمام از شکم بیفتد
و آستارہ و استارہ و ستارہ اختر و آفریدون و افریدون و فریدون نام پادشاہے
معروف و آستانہ و استانہ و ستانہ و آبرہ و ابرہ و برہ مقابل آستر و آروغ و اروغ و روغ

اما الف اصلی و آن بر دو گونہ است یکے آن کہ ہیچ وجہ حذف را نہ شاید و بحذف
آن کلمہ از معنے بیفتد مانند اسپ و آہک کہ بعد از حذف الف سپ و ہک شود و آن ہیچ معنے
ندارد و دیگر آنکہ چون آن را حذف سازند معنی بحال خود ماند چون استخوان و افتان کہ بعد از اندختن
الف ستخوان و فتان گردد و ہمان معنی بخشد منوچہری در تعریف انگور گفتہ ع انگور بکبر دار
زن غالیہ رنگ ست ٭ کو را شکمے ہمچو یکے غالیہ دان ست ٭ و ا ندر شکمش ہست یکے جان و
ستادل ٭ و ین ہر سہ دل او را ز سہ پارہ ستخوان ست ٭ امیر خسرو فرماید ع عصا شان باشد
اول حرف احمد مرسل عقبے ٭ قدم سستان مجرو چون ۔ و ند آن جا فتان خیزان ٭ ہمچنین آستانہ
و ستانہ و آروغ و روغ و افسوس و فسوس و اکنون و کنون ۔ و چون درمیان قسم دوم الف اصلی
کہ بحذف آن کلمہ از معنی نیفتد و الف وصلی کہ بحذف آن در معنی کلمہ اختلافے روے نہ
نماید جز مستعار فات روز مرہ تفرقہ نتوان نمود چنان کہ مشاہدہ می شود کہ ہمہ مردمان باتفاق استخوان
و افتان می گویند و ستخوان و فتان در غیر شعر مسموع نہ شد و ہم چنین با دیو و برکتف و بے حلم و بے کام
و بے کرانہ و بے واد مے گویند و ابا دیو و ابر کتف و ابے حلم و ابے کام و ابے کرانہ و ابے داد بجز
شعر جاے دیگر بنظر نرسیدہ پس معلوم شد کہ الف استخوان و افتان اصلی ست و بسبب ضرورت
آن در شعر محذوف گشتہ و الف ابا و ابر و ابے وصلی ست و بواسطۂ شعر افزودہ شدہ و بہر تقدیر
ہر چہ ازین قبیل از شعراے عرب و عجم کہ در بواضح ضرورت از جنس حذف و زیادت و تبدیل
و تغیر حرکات وقوع یافتہ جائز داشتہ اند و ہر یک را وجہ درست آوردہ اند و شعرا در ین
باب یجوز للشاعر ما لا یجوز لغیرہ متمسک ست قوی اما لائق بحال شعراے بلاغت شعار و
منشیان فصاحت دثار آن کہ از کلماتے کہ در محاورات پارسی گویان متداول نباشد احتراز
لازم شمرند از فرہنگ جہانگیری خان آرزو گوید کہ ازین مستفاد می شود کہ مدار بکار بردن کلمہ
و زیادت و نقصان حروف و تغیر حرکات بر کثرت استعمال ست و این کلام حق ست و
دران شبہ نیست لیکن اصلیت و زیادت ہمہ از اشعار اساتذہ ثابت مے شود پس اگر تمسک
بضرورت شعری کردہ شود ہیچ یکے از ان بہ ثبوت نہ رسد و روز مرہ قدما یہ ہمین اشعار قدما
بہ ثبوت مے پیوند و چہ سلسلۂ روایت منقطع ست الا آن کہ توافق لسانین را دلیل
دانیم و از زبان دیگر بہ تصحیح رسانیم مثلاً از لفظ اشتر تباے ہندی کہ ہندی ست و بے
الف در ہندی نیاید چنان معلوم می شود کہ الف اشتر فارسی نیز اصلی ست و توافق دلیل
است پیش من گو دیگران انکار کنند غایتش در ہندی بتاے ثقیل ست و این وجہ
تغایر نگردد زیرا کہ درین قسم حروف اتحاد ذاتی ست و اختلاف در کیفیت بلکہ اختلاف

ذات ہم در صورت کمال قرب مخرج اختلاف نیست چنان کہ اسپ بباے فارسی و اسپ بواو کہ اول فارسی ست و دوم ہندی و این اصل معتبرست نزد مولف و ازین استنباط می شود کہ جمیع کلمات ذوات الالف کہ گاہے الف آن محذوف شود اصلی اند و بے الف مخفف اند مثل اشکم و شکم درین صورت ابرو اگر یک حکم داشتہ خواہد بود نہایتش در اگر دو گونہ تخفیف ست و درابرو غیرہ نیست و در کلام سید الانام سرور عرب و عجم لفظ اشکم بالف وارد شدہ است چنان کہ قاضی عیاض و ابن ماجہ قزوینی روایت کردہ اند کہ آن سرور علیہ السلام بابی دردا فرمود یا اباردا اشکمت دردا و این نیز دلالت وارد برین کہ ہر لفظ بالف اصلی ست و بحذف الف مخفف و آنچہ بعض گفتہ اند کہ بالف لغتے است علیحدہ و بے الف لغتے علیحدہ خلاف تحقیق ست زیرا کہ اگر ہر یک لغتے علیحدہ بودے قافیہ بالف بلے بے الف صحیح بودے و حالانکہ در شعر از ہیچ استادے چنین واقع نہ شدہ و علماے قافیہ ہم تجویز نکردہ اند۔

بیان واو و یاے معروف و مجہول

بدان کہ اگر ماقبل واو ضمہ خالص باشد یعنی پر خواندہ شود واو معروف خوانند چون معروف و مشہور و معلوم وغیرہ و اگر خالص نباشد یعنی پر خواندہ نہ شود واو مجہول نامند چون ہوش و گوش و دوش و موم و علی التقدیرین بے اشباع نمی باشند یعنی این ہر دو واو بہ تلفظ در آیند و شعرا اکثر واو معروف را با مجہول قافیہ ساختہ اند چنانچہ لفظ موم و معلوم درین بیت جامی ؎ کلیدش را بود دندانہ از موم ٭ بود کار کلید موم معلوم ٭ و اگر ماقبل واو ضمہ خالص و غیر خالص نباشد بلکہ فتحہ باشد پس ان واو از قید معروف و مجہول مبرا خواہد شد چنان کہ غور و جور و دور ؎ ہم چنین اگر حرکت ماقبل یاے تحتانی کسرۂ خالص بود یعنی پر خواندہ شود آن را یاے معروف و یاے عربی خوانند چون تیر و خیر و تقادیر و تدبیر و اگر کسرۂ ماقبلش خالص نباشد یعنی پر خواندہ نہ شود یاے مجہول و یاے پارسی نامند چہ این در عربی نیست چون تیغ و دریغ و تیز و گریز و دیگر یاے بود کہ ازین ہر دو مبرا است یعنی نہ معروف و نہ مجہول و ماقبل او مفتوح باشد چون دیر و سیر و طیر و خیر و مے و شے و ہے و رے و کے و وے شاعرے گوید ؎ کے باشد و کے باشد کے باشد و کے ٭ من باشم و وے باشد و من باشم و وے ٭ چنین ضمہ و کسرہ را ہم مجازاً بمعروف و مجہول تعبیر نمایند و حرکت مشبع و ملینہ حرکت معروفہ و مجہولہ را خوانند و در عربی مثنات تحتانی و واو مجہول

نمے باشند مگر مثنات تحتانی را در امالہ کہ بدل از الف آرند در قرآن مجید داعیہ مجہول خوانند و حساب و کتاب را حسیب و کتیب گویند لیکن در فارسی علامتے براے یاے مجہول و واو مجہول نیست و یا بر دو گونہ است اصلی و وصلی اصلی آن کہ جز و کلمہ باشد چون یاے امثال یاد و گیاہ و دید وغیرہ و وصلی یعنی زائد آن کہ در اواخر اسما و افعال از براے افادات بعض اغراض مے آرند و ازین جاست کہ این حرف یکے از حروف سیزدہ گانہ معانی دار پارسی شمردہ مے شود و این یا چون معروف بود براے خطاب باشد چون کردی و گفتی و براے نسبت بود چون بادبہاری و خراسانی و ہندوستانی و براے حاصل معنی مصدر نیز مے آید چون کامبخشی و زرریزی و مردی و رادی و یاری و خواری و براے لیاقت و سزاواری آمدہ چون نواختنی و برداشتنی و کشتنی و زدنی و چون مجہول باشد براے تنکیر و وحدت آید چنانچہ گویند مردے باین راہ مے رفت یعنی یک مرد و از جہت تنکیر افادۂ تعظیم نیز کند چنانکہ گویند فلان مردے ست یعنی مردے ست بزرگ و براے استمرار نیز آید چون کردے و گفتے۔ بدان کہ اختلاف کردہ اند در جمع میان معروف و مجہول قدما بر انند کہ قافیہ سیر با دیر مثلاً جائز نیست و قافیہ خوب با چوب مثلاً جائز ست شمس فخری اصفہانی در معیار جمالی گفتہ کہ اجتماع حرکت مشبع و ملینہ در حرف یا اصلاً و قطعاً روا نہ باشد اما در قافیہ واو رواست انتہی و نور الدین گفتہ کہ قدما جمع میان یاے معروف و مجہول در قافیہ خواہ روف یا روی جائز نداشتہ اند و جمع میان واو معروف و مجہول جائز داشتہ اند انتہی و متاخران ہر دو جائز نداشتہ اند و نور الدین گفتہ کہ سخن متاخران بتحقیق نزدیک تر است چرا کہ تفاوت ظاہر ست میان واو یا انتہی و مولانا جامی علیہ الرحمۃ فرمودہ اند کہ احسن بلکہ واجب آن ست کہ معروف و مجہول در یک شعر جمع نکنند و عروضیان طعنہ زنند کہ مولوی خود ش ارتکاب آن کردہ و او راست ؎ من نہ تنہا خواہم این خوبان شہر آشوب را ٭ کیست در شہر آن کہ خواہان نیست روے خوب را ٭ و بے خبر ازین کہ چون در عہد جامی کلمۂ آشوب در لہجۂ خراسانیان از واو مجہول بمعروف تغیر یافتہ بود مولوی در تقفیہ آن با خوب مضائقہ نہ دید بانست آرے در لہجۂ متقدمین بواو مجہول بود ازین جہت اختلاف ردف را از عیوب شمردند و عطاء اللہ حسینی در وجہ عدم جواز در حرف یا گفتہ کہ یاے مجہول بدان ماند کہ در اصل الف بودہ باشد و بواسطۂ امالہ یا شدہ و لہذا یاے مجہول را با کلمات عربی کہ امالہ آن در زبان فارسی مشہور باشد قافیہ مے توان ساخت انوری گوید ؎ تا ماہ رویم از من رخ در حجیب دارد ٭ نے دیدہ تاب دارد نے دل شکیب دارد ٭ و مراد آن ست کہ چون یاے مجہول بیاے امالہ مانا ست خواستہ اند کہ بہ قدر امکان جمع آن ہم با امالہ بایدنہ بیاے

معروف تا جمع حرفے با انچہ بمنزلۂ حرف دیگر ست لازم نیاید و این فاسد ست چہ قافیہ کہ حرفے از آن بدل از حرفے دیگر بود عیبے ندارد چون قافیہ باد و دید و سود کہ دال اینہا بدل از ذال معجمہ است با سواد و عید و عود - ہرگاہ این قافیہ قصور ندارد حرفے کہ مشابہ بمبدل بود چہ قصور خواہد داشت و چون چنین باشد این وجہ در عدم جواز کفایت نکند پس جواز جمع یاے مجہول با یاے امالہ مثل جواز قوافی مذکور بود نہ بوجہے کہ او گفتہ این ست حاصل انچہ نور الدین بن احمد رحمہما اللہ تعالیٰ در رد توجیہ مذکور آوردہ و این معنے روشن تر ست در قافیہ عیلے و موسلے و حبلے و اعلے و امثال آن بہ لفظے کہ الف اصلی داشتہ باشد چون عصا و ترسا و نظائرش و سر درین آن ست کہ مدار قافیہ بر ملفوظ ست نہ بر اعتبار اصل درین صورت قافیہ با دال مہملہ واقع شدہ نہ با معجمہ و خالباً در باد و دید و سود ابدال نیست بل نظر بہ لغات ما ورا النہر مہملہ و نظر بہ لغت دری معجمہ اصلی ست بہر کیف قافیہ را ناگزیر ست از تشابہ و بہر قدر فتور کہ در تشابہ افتد قافیہ بعیب نزدیک شود و فتور آن از اختلاف حرکات مجہولہ و معروفہ ظاہر ست پس واو و یا درین معنے یک حکم دارد بلا تفاوت و وجہ اختصاص شبع بیا چنان کہ مذہب قدماست بر راقم آثم منکشف نہ شدہ و گمان نبری کہ این جمع غلط محض ست بل منجر بہ عیب ست کما صرحہ نور الدین اما این کہ جمہور شعرا از متقدم و متاخر از استعمال آن دست باز نہ کشیدہ انداز ان ست کہ در ملاحظۂ آن دائرۂ سخن بسیار تنگ شود و ارتکاب آن از شعراے قریب العہد غالباً از ان سبب نیز ہست کہ در لہجۂ حال ایرانیان مجہول نیست پس کراہیت نیز چندان بل ہیچ نماند و در براہین مذکور است کہ بعض الفاظ کہ با واو و یا مے باشند معانی مختلف دارند بسا باشد کہ در بعض از معانی بیا و واو مجہول اند و در بعض از معانی بیا و واو معروف چہ بسیار کسان کہ چون این قاعدہ اش القا کنی از براے انکار ازین قبیل الفاظ پیدا کنند و در نیابد و بہ ہمان جہل باقی ماند مثل شیر کہ چون بہ معنی درندہ بود بیاے مجہول ست و چون بہ معنی شیر خوردنی بود بیاے معروف ست مولوی معنوی در مجہول یاے غایت سعی مبذول نمودہ و نیک باید دانست کہ درین اشعار نیز رعایت کردہ است ؎ کار پاکان را قیاس از خود مگیر ٭ گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر ٭ یعنی در نوشتن شیر درندہ را چون شیر خوردنی نویسند البتہ چنین بود زیرا کہ در تکلم تفاوت کنند نہ در نگارش پس شیر خوردنی کہ با یاے معروف ست با مگیر قافیہ نمودہ و درین شعر کہ فرمودہ است ؎ آن یکے شیرے ست کادم مے خورد ٭ آن یکے شیرے ست کادم مے خورد ٭ با این کہ شیر موصولہ است با ز آدم در جاے بمنزلۂ

فاعل بود و در جاے بمنزلۂ مفعول و قافیہ شیر نبود و مولوی اگرچہ با مجہولات یاے با شعراے قدیم اتفاق نمودہ اما در مجہولات واوی تہاون ورزیدہ و با معروف روا داشتہ چنانچہ گوید ؎ رگ رگ ست این آب شیرین و آب شور ٭ مے رود در خلق تا یوم النشور ٭ نیست انکار دبر خود را صبور ٭ تا پرش در نفگند در شر و شور ٭ خان آرزو در مثمر الفوائد گوید بعد از غلبۂ عرب بر ایران و تردد ایرانیان در بلاد عرب تفاوت بسیار در لہجۂ ایرانیان پیدا شدہ چنانچہ در تلفظ و محاورۂ مردم ایران یاے مجہول و واو مجہول نماندہ مگر یاے مجہول ملفوظ غیر مکتوب کہ بسبب اشباع کامل کسرۂ حرف آخر لفظ مضاف یا موصوف کہ بنا بر ضرورت شعری گاہے در نظم پیدا مے شود و یاے مجہولے کہ در آخر کلمہ براے تنکیر آید آن یاے تنکیر را بسیار خفیف مجہول گویند چنانچہ اجنبی را معلوم خواہد شد کہ معروف تلفظ نمودہ برخلاف بلاد و در دست مانند افغانستان و ہندوستان و ما ورا النہر وغیرہ کہ چنان تلفظ نمایند کہ اجنبی ہم خواہد فہمید کہ مجہول تلفظ نمودہ

واو ملفوظ و غیر ملفوظ و واو معدولہ و واو اشمام ضمہ

چون واو در اول کلمہ یا درمیان کلمہ یا آخر کلمہ واقع شود اگر خواندہ شود ملفوظ خوانند و اگر خواندہ نہ شود غیر ملفوظ گویند پس واوے کہ مکتوب شود و بہ تلفظ در نیاید سہ قسم ست اول آنکہ محض از براے ضمہ است و اتمام لفظ زیرا کہ الفاظ کم از دو حرف نبود اول متحرک دوم ساکن تا از یکے شروع کردہ بر ثانی سکوت نمایند و آن در سہ جا ست بعد از تا و دال و چ چون تو و دو و چو کہ این واو را زائد محض براے بیان ضمۂ ماقبل موضوع و اتمام لفظ دانستہ واو بیان ضمہ و اشمام ضمہ نامیدہ اند یعنی چنان خواندہ مے شود کہ گوئی نوشتہ بود تُ دُ چُ - مولوی صہبائی در شرح سہ نثر ظہوری آوردہ است کہ از استعمال بعض معلوم مے شود کہ واو مجہول مثل دو و تو و چو را نیز معدولہ توان گفت و این مجاز باشد چہ در حقیقت معدولہ واوے ست کہ از و عدول نمودہ بحرف ثانی آن تکلم کنند و این جا حرف ثانیش خود نیست و بلکہ خودش تکلم مے کنند اما این قدر ہست کہ نیک بہ تلفظ در نمے آید حافظ فرماید ؎ شب کہ صحبت بحدیث سر زلف تو گذشت ٭ ہر کہ برخاست ز جا سلسلہ جنبان برخاست ٭ سعدی گوید ؎ چو بینے پند آیدت از ہزار ٭ بردی کہ دست از تعنت بدار ٭ منہ دو کس را کہ باشد ہم جان و ہوش ٭ حکایت کنانند و لیہا خموش ٭ لیکن در تو و دو گاہے واو ساکن ہم متلفظ مے شود - و چون در پہلوے لفظ دو و تو و چو یاے نسبت و دیگر یا ہا بیرون آورند توی و دوی خوانند دیگر نتوان ہمزہ ملینہ زاید آورد و توئی و دوئی خوانند زیرا کہ دو زائد در پہلوے

هم جمع شود و روا نباشد. دوم واوے که جمع او را معدوله نام کرده اند. بدان جهت که از آن عدول نموده بحرف دیگر متکلم مے شوند ونیک به تلفظ در نمے آید پس او از اصل و ذات خودش عدول و تجاوز کرده است. و آنچه بعض گفته اند که این واو از ضمه خود عدول کرده بحرف ماقبل میدهد و بحرف ماقبل از ضمه خوانده مے شود محل تامل ست آرے بوے از آن میتوان شنید و در انجمن مذکور ست که بعض آن را واو اشمام ضمه گویند بدان جهت که این واو معدوله را بعد از خاے مفتوح نویسند تا معلوم شود که فتحه این خالص نیست بلکه بوے از ضمه دارد. و تحقیق آن ست که واو اشمام در آخر کلمات واقع مے شود و باشباع نیز آید چون دو و چو و تو و واو معدوله بعد از خا واقع مے شود. و خان آرزو مے گوید واو معدوله آن ست که تلفظ آن با حرف ماقبل باشد و هر دو را یکے حرکت بود و این قسم حرکت در فارسی در غیر این حرف نیست و در هندی کتابے بسیار ست نمے فهمد این را مگر کسے که ماهر باشد درین دو زبان و موید این قول ست آنچه صاحب مواقف نوشته که ابتدا به سکون محال است و بعض جائز داشته اند و سید شریف در آن جا مے نویسند چنان که در لغت خوارزم ظاهر است مراد همین لفظ خوارزم ست چراکه خا و واو در آن یک حرکت دارد پس نصفے در خاست و نصفے در واو و حرف ساکن نیز نصف حرکت دار د زیراکه تا بوے از حرکت نباشد تلفظ نتوان کرد و این نهایت محقق ست فافهم فانه من النفائس. و نیز باید دانست که واو چون بوے از ضمه دارد گاہے قافیه خوش با لفظ هش که مخفف هوش ست نیز کنند چنانچه نظر بر فتحه با ششش و غش و گاہے رعایت مابعد آن نموده تقفیه کنند چون قافیه خویش با پیش و این واو نیز در عربی نباشد و در فارسی جاہاے مخصوص چنان که بیاید. بدان که اشمام در لغت بو دادن چیزے ست و در اصطلاح عبارت است از ضم کردن قارے هر دو لب را و رفع کردن آنها با بقاے اندک انفراج بینهما چنانکه در وقت اداے ضمه مے باشد بعد اسکان کلمه مضموم الآخر مثل نستعین تا ناظر بداند که این حرف در حالت وصل مضموم بود و اشمام در غیر ضمه نمے باشد زیراکه اداے ضمه از هر دو لب مے باشد و این بار را هنگام اشمام ناظر مے تواند دید بخلاف کسره که جزوے ست از یا و مخرجش وسط زبان ست و بخلاف فتحه که جزوے ست از الف و مخرجش حلق ست و او را که باین هر دو مخرج رسیدن نمی تواند و آنچه بعض تجویز اشمام در کسره و فتحه بکوفیان منسوب کرده اند وهمے بیش نیست کذا فی الرضی. و ازین تحقیق معلوم شد که اعمے بینا در ظلمت ادراک اشمام نمے تواند کرد و از روے استقرا متحقق ست که واو معدوله ماقبل یکے ازین حروف و هرگاه نمے آید الف چنان که خواهد و مے خواهد و بخواه و نخواه و خواب و خواجه و غیره یاے فارسی مثالش

صاحب جواهر الحروف خوپله بر وزن طبابه بمعنی ابله و نادان نوشته و شعر انوری درین باب آورده ؎ من خوپله در سلبت آگنده باوے ۞ چو در ریش خشک از ملاقات شانه و گفته خویله بتحتانی تصحیف این ست کما فی الفرهنگ و فایق در مخزن الفوائد گفته است که این لفظ ترکی ست لیکن تحقیق آن ست که خویله بتحتانی و یا بباے فارسی چنان که در رشیدی و انجمن و غیره است هر دو تصحیف ست و صحیح خوهله بها مزید علیه خوهل بمعنی کج و ناراست بمعنی مذکور در بیت سنائی صحیح مے شود و مرزا غالب در قاطع برهان چه خوش هرزه مے سراید که ائمه فن لغت برین معنی اتفاق دارند که ماقبل واو معدوله مکسور نمے باشد مگر دو جا یکے در لفظ خویش دوم در لفظ خویله بیاے تحتانی و خوپله بباے فارسی یعنی چه قصه کوتاه این همان لغت ست که بے واو معدوله و الف در آخر زبان زد زنان هندی ست انتهی یاران دیدنی ست و عبرت گرفتنی مولف لغت یا با خویله بیاے تحتانی گفته است عجب نیست که مرزا آن تحقیق ازین جا اقتباس کرده باشد. دال مهمله چون خود سعدی فرماید ؎ پس پرده بیند عملهاے بد ۞ همو پرده پوشد بآلاے خود ۞ و بعض بضم اول نیز گفته اند و خودسوز بر وزن مرسوز نام آتش کده بوده در آذربائجان که خاموش نمی شد راے مهمله چون خورد ماضی خوردن سعدی فرماید ؎ بخور اے نیک سیرت و سره مرد ۞ کان فرومایه گرد کرد و نخورد ۞ و لفظ خورم که بمعنی خوش ست بے واو ست و لے مشهور بواو شده و بعض از صاحبان فرهنگ فارسی بواو و عربی بغیر آن نوشته اند صاحب قاموس اشارتے بتعریب و عیشش[1] فرموده و صاحب اصول الالسنه گفته که خورم در اصل خوررم بوده بمعنی آفتاب اجتماع چه خور بالضم آفتاب ست و رم بالفتح اجتماع و جمعیت باشد داز آن است رمه بفتح میم بمعنی مجمع اسپ و گوسفند و غیره و صاحب غیاث گفته بواو هم مے نویسند بجهت دفع کراهیت التباس به لفظ خرم بسیم متکلم و خورشید بمعنی آفتاب روشن زیراکه خور بمعنی آفتاب و شید بمعنی روشن است چون خور تنها استعمال کنند متاخرین بواو نویسند که با خر مشتبه نشود و چون باشید ضم کنند بے واو نویسند و در سراج اللغت نوشته که لفظ خورشید را بے واو معدوله نباید نوشت اگرچه در رشیدی بے واو گفته است و صاحب خزانه عامره نوشته که در فارسی گاہے واو معدوله را با ضمه خالص قافیه سازند چنانچه درین قطعه رودکی که در مرثیه ابوالحسن مرادی شاعر بخارا گفته ؎ مرد مرادی نه همانا که مرد ۞ مرگ چنان خواجه نه کاریست

[1] عبارت قاموس این ست خرم کسکر نبات الغجر والناعم من العیش ادھے معربه. و در منتهی الارب آمده خرم کسکر نبات درخت و عیش خوش. باین معنی معرب از فارسی ست ۱۲

خورد ✣ جان گرامی بپدر باز داد ✣ کالبد تیره بمادر سپرد ✣ واین وہم است چہ در قطعہ مذکور خرد بمعنی کوچک ست که ضد بزرگ باشد و بے واو نویسند و بضم خا بود چنانکه حکیم انوری فرماید ؎ گرچه شب سقطهٔ من هرکه دید ✣ پارهٔ از روز قیامت شمرد ✣ عاقبت عافیت آمیز او ✣ گنج بزرگ ست پس از رنج خرد ✣ وہم اوراست ؎ جور یک سر چنان جهان بگرفت ✣ که همی بوے عدل نتوان برد ✣ وز بزرگی که نفس حادثه است ✣ می شناسم که فاعلے ست نه خرد ✣ وہم اوراست ؎ بکلاهے بزرگ کرد مرا ✣ آن که گیتی به پیش چشمش خرد ✣ آن که آب کلاهداری چرخ ✣ آب دستار خواجگیش ببرد ✣ حکیم سوزنی راست ؎ هرکرا تا بخانه بفشردم ✣ آسمان مهتری بدو بسپرد ✣ همه یاران من بزرگ شدند ✣ من بماندم بچشم ایشان خرد ✣ اے دریغا که مے نتوانم ✣ خویشتن را یکے بکون دو برد ✣ و در لوامع النور است که در تحریر این لفظ جمله اهل هند و اکثرے از ایرانیان غلط مے کنند یعنی در رسم الخط آن را بواو مے نویسند. مخفی نماند که لفظ خورد دو معنے دارد یکے مشتق از خوردن دوم مقابل کلان ازین جهت عرفے برائے تمیز درمیان هر دو آنها یعنی انچه بمعنی خوردن باشد آن را مع الواو باید نوشت و انچه مقابل کلان ست بدون واو نوشته شود انتهی پس سال خرد که قلب عزو سال ست رسم خط آن بواو خطاست محمد قلی سلیم ؎ گریان بیاد روے تو رفتم ازین جهان ✣ چون طفل سال خرد که گریان بخواب شد ✣ و سال خورد که کنایه از کهنه و دیرینه است رسم خط آن بواو ست سید محمد عرفی ؎ چنار سال خورد و سرو نوخیز ✣ بهم نشاندے ببیند تیز ✣ شیخ شیراز ؎ ز تدبیر پیر کهن برمگرد ✣ که کار آزموده بود سال خورد ✣ و درین رباعی که رشید وطواط فرموده است رباعی شاها گر بجامت مے صافی ست نه درد اعدائے ترا ز غصه خون باید خورد ✣ گر خصم تو اے شاه شود رستم گرد ✣ یک خرز هزار اسپ تو اند برد ✣ جز این شعر دیده نشد که لفظ خورد را با برد قافیه کرده باشند و من بر آنم که از تحریف کتاب ست و رشید شعر غلط نگوید و همانا این قافیه غلط ست و ازین قبیل ست آخور جائے علف خوردن دواب پس انچه برهان بضم ثالث نوشته خطا کرده و آخر مخفف ست. زائے معجمه چون خوزم بروزن عزم بمعنی بخارے که تاریک و ملاصق زمین باشد کذا فی البرهان مؤلف گوید نزم بنون ست بدین معنے که به تصحیف خوزم خوانده هرچند بصورت خطی هر دو تفاوت گونه دارد موید این ست که در فرهنگ هاے دیگر این لفظ بنظر نیامده و رشیدی گوید اصح نزم بباے تازی و زاے فارسی ست لیکن این سهو ست چراکه در فصل باے تازی و زاے فارسی نیاورده بلکه در باے فارسی و زاے معجمه ذکر نموده و در آن جا نوشته که اصح نزم ست بنون

و این تعارض و خبط ست و نزد مؤلف اصح زاے بنون ست چنانکه در سامی ست لیکن او بضم اول و زاے فارسی گفته پس همین اصح باشد و لهذا قوسی نیز در باب نون آورده و عبد الواسع انادرین مثال لفظ خوز نوشته و در آن نظر ست چه خوز بضم اول و واو ملفوظ بروزن روز ولایتے ست از فارس و آن را خوزستان نیز گویند و منسوب بدان جا را خوزی و خوزستانی خوانند خواجه نظامی ؎ آب لعلے چو لاله در بستان ✣ خنده شان چون بهار خوزستان ✣ حکیم نزاری ؎ قد رعناے تو و قامت سرو کشمیر ✣ لب شیرین تو و شکر خوزستانی ✣ و اصل در ان خوازستان بالف بعد از واو بوده خوازه بزبان دری قبه باشد که بهر عروسان از گلها و ریحانها بیارایند و ببندند چون اهالی آن در لوازم عروسی مبالغه کردندے آن ولایت باین اسم مشهور و اهل آن خوزی بروزن روزی شدند اگرچه خوازه بواو معدوله و ملفوظه بهر دو صورت آمده لیکن در خوزی و خوازی واو ملفوظ ست نه معدول چنانکه خواجه عمید لوبکی گفته ؎ تا با زناهید بربط ساز را زین چند بیت ✣ در بن دندان مذاق شکر خوزی نشست ✣ هرکه با درگاه او کرد التجا رست از محن ✣ ایمن ست از موج دریا هرکه در بوزی نشست سین مهمله چون خوست و ازین جاست چنگال خوست و آن خورشے ست در فارس معروف است که از نان و روغن و شکر سازند و آن را در عرف مالیده گویند و آب خوست بالمد خشکی که درمیان دریا افتد در عربی آن را جزیره خوانند و خربزه و جز آن از اثمار و فواکه که آب او را ضایع و تباه کرده باشد و هم چنین پاے خوست و پاے خوسته هرکدام از کلمات ماخوذ از خوستن ست که بمعنی کوفتن و مالیدن باشد و بعض گفته اند می تواند که ماخوذ از خستن باشد که بالفتح بمعنی مجروح کردن و مجروح شدن ست و بمجاز بمعنی آزرده کردن و آزرده شدن استعمال یافته زیرا که جراحت رسانیدن و رسیدن بدل ست و برین تقدیر از ما نحن فیه نباشد. شین معجمه چون خوش بمعنی خوب و نیکو سعدی گوید ؎ غریب آمدم در سواد حبش ✣ دل از دهر فارغ سر از عیش خوش ✣ بمنه در آن وقتے که ما را وقت خوش بود ✣ ز هجرت شش صد و پنجاه و شش بود ✣ و بزبان تبریزی بمعنی بوسه است و دیگر بمعنی مادر زن نوشته اند و با فش و غش قافیه کرده اند حکیم نزاری قهستانی گوید ؎ ز روے دل نوازی گفت خوش را ✣ که خوش دار آن بت خورشید فش را ✣ و خوشا بروزن رسا بمعنی نیکو تون چون خوند بروزن چند بدو معنے آورده اند یکے خداوند دوم تند و تیز و بدین معنی شاهد مے باید و بمعنی اول مخفف خداوند ست و خونجک گویند غلط ایست لیکن سند ندارد و آخوند بالف ممدوده و فتحه خاے معجمه که بوے از ضمه دارد و واو معدوله و سکون نون بمعنی استاد و معلم و بضم خا نیز آمده و کسانے که بالف غیر ممدوده و سکون خا و فتح واو خوانند غلط است از غیاث. این لغت جز این

کتاب در رسالہ جواہر التحقیق کہ ہم از تالیفات ایشان ست در ہیچ کتابے از کتب لغات موجودہ
مثل مویدو مدار و جہانگیری و برہان و رشیدی و لطائف و سراج و کشف و شمس و فردوس و ہفت قلزم
بر نیامدہ البتہ صاحب انجمن فرمودہ است کہ آخوند بمعنی ملا مخفف آقا خواند ست کہ کلمہ تبجیل و
تعظیم باشد اما از ترکی و پارسی مرکب چہ آقا بقاف بمعنی خداوند ترکی ست این لفظ را چون بر اسم
شخص مقدم کنند برائے تعظیم باشد و اگر از اسم موخر آرند برائے تحقیر باشد و خواند مخفف خداوند ست
ہا چون خوہل و خوہلہ بر وزن بہل و بہلہ بمعنی کج و ناراست حکیم ناصر خسرو گفتہ ۵ آن پندہا کہ بست
فلاطون پیش بین * خوہلہ شدہ است پیش کہین پیشکار من * یائے تحتانی چون خوے بر وزن
مے بمعنی عرق انسان و حیوانات حکیم فردوسی فرماید ۵ از ایشان روان گشت خوے چون
دو رود * زبس این بر آن آن بر این بر بسود * و نام شہرے ست از بلاد آذر بائگان بسمت
غربی تبریز واقع کہ مردمش در صباحت منظر و لطافت پیکر و خلق و خوے و لجوے معروف۔
بعض گفتہ اند کہ بعد از واو معدولہ بجز یکے ازین حروف ہشتگانہ الف و دال و رائے مہملتین
و سین مہملہ و معجمہ و نون و ہا و یائے تحتانی حرفے دیگر نمی آید و این کلیہ است من حیث الاستقرا
و بعض گویند کہ در جمیع مثلہ این خا را میان ضمہ و فتحہ باید خواند الا در لغت آخور کہ مضموم باید و در خویش مکسور
یا جائے کہ آن را با فتحہ خالص قافیہ سازند و بعض گویند کہ ماقبل آن مضموم بود یا مکسور چون خویش
و خوید و مفتوح بودن آن در صورتے جائز باشد کہ با لفظے کہ ماقبل آخر او نیز مفتوح بود چون کشش
و خش و ید و صد قافیہ کنند و امثال آن را لا فلا و درین نظرست چہ آوردن قافیہ لفظے بسبب
اعراب نمی گردد بلکہ کار بر عکس ست و تحقیق آن ست کہ واو معدولہ بسبب امتزاج ماقبل
حکم یک حرف بہم مے رساند پس ماقبل او چون مفتوح بود با مفتوح کذا فی قافیہ نمایند چون
خواب و خوار زم و تاب و آزرم و گاہے نظر بر ضمہ ماقبل واو تودہ با ضمہ قافیہ کنند چون خوش و ہش
مخفف ہوش و گاہے نظر بر اتحاد و مذکور کردہ رعایت ما بعد نمایند و در صورت بودن تحتانی
بعد آن مکسور خوانند چون خویش و پیش و خوید و دید سعدی ۵ برہ ہمچنان در پیش مے دوید *
کہ جو خوردہ بود از کف مرد خوید * بدان کہ گاہے واو معدولہ ملفوظ شود چنان کہ خوال بر
وزن سوال نیز آید و خوش بمعنی نیکو را قدما با واو ملفوظ بر وزن خوب نیز خواندہ اند انوری گوید ۵
دو عید ست ما را از روے دو معنے * کہ خوشی و خوبیش را نیست پایان * ہمانا یکے عید تشریف خسرو *
مبارک دگر عید اضحے و قربان * و خوید بوزن دو ید نیز از روے قلت آمدہ چنان کہ درین قول
سعدی ۵ ہر کہ مزروع خود خورد بخوید * وقت خرمنش خوشہ باید چید * اگرچہ مجد قوسی
منکر این ست لیکن انکار انحراف از منہج سداد و عدول از جادہ صواب ست و خیدبدن

واو نیز ہمان خوید این قدر ہست کہ درین صورت جزم نے توان کرد کہ این در اصل بواو معدولہ
بودہ پس واجب شد کہ بواو نویسند و برین قیاس خونجک و خنجاب و بہر تقدیر خیو بالفتح معرب
است سوم برائے عطف کہ در میان دو کلمہ آید و بدان اول را با دوم ربطے پیدا شود و
این مکتوب غیر ملفوظی وقتے تواند شد کہ در میان مصاریع یا در میان فقرہا آید و از احکام اوست
کہ بجائے با مستعمل شود چنان کہ با بجائے او و اما واوے کہ ملفوظ شود دو قسم ست اول واوے
است کہ بخوانند و نہ نویسند چون شاور و سیاوش کہ دو واو خوانند و یکے نویسند دوم آن کہ ہم
مکتوب ست و ہم ملفوظ و آن نیز دو قسم ست ساکن یا متحرک ساکن در آخر زیادہ کنند برائے
افادہ معنی تصغیر یا نسبت و متحرک سہ قسم ست یکے ہمان واو عطف کہ در اول بیت قطعہ و بر
اول مصرع ثانی بیت و بر اول فقرہ دوم نثر مفتوح آید دوم مخفف کلمہ او را یا وے را است
چنان کہ گویند و را گفت و را دید یعنی او را گفت یا وے را گفت واو را دید یا وے را
دید این در قدما بود و در متاخران بطریق ندرت ست سوم زائدہ است کہ بہ کلمہ یا متصل شود

ہا

این حرف در پارسی دو گونہ مے آید یکے مظہر بضم میم و فتح ہا۔ و دیگر مختفی ہائے مظہر
آن را گویند کہ خوب بہ تلفظ در آید و آن را ملفوظ و ظاہر نیز خوانند و بر دو نمط ست اصلی و وصلی اما اصلی
پس آن در اول و وسط و آخر کلمات آید چون در لفظ ہر چند و مہر و چہر و ماہ و گواہ و ہائے ملفوظ
اصلی خواہ ماقبل آن مضموم باشد خواہ مفتوح خواہ مکسور در جمع نمودن ساقط نہ شود مانند انبوہ ہا و
گروہ ہا و چاہ ہا و راہ ہا و گرہ ہا و زرہ ہا جمع انبوہ و گروہ و چاہ و راہ و گرہ و زرہ بکسر تین
و در تصغیر مفتوح گردد وجہ تحریک اجتماع ساکنین ست و وجہ تخصیص بہ فتح تخفیف چون
انبوہک و گروہک و چاہک و راہک و گرہک و زرہک و در اتصال بہ ضمیر متصل نیز مفتوح
شود خواہ ضمیر غائب باشد چون انبوہش و راہش و زرہش ثابت گوید ۵ نے ہمی سر گشتہ آن
تاب کمر وار دمرا * گردش چشم سیاہش در بدر وار دمرا * و خواہ ضمیر حاضر باشد چون انبوہت
و راہت و زرہت ۵ صبا غبار رہت را بچشم ما نرساند * میان ما و صبا این غبار رخاطر ماند *
خواہ ضمیر متکلم چون انبوہم و راہم و زرہم می گوید ۵ من مے روم و برق زنان شعلہ آہم *
اے ہم نفسان دور شوید از سر راہم * و در حالت اضافت و صفت مکسور شود و چہ علامت
اضافت و صفت اکثر در پارسی کسرہ است در آخر مضاف و موصوف مثال اضافی در لفظ
گناہ بایزید بسطامی گوید ۵ گناہ بندہ بعلم ازل ہمے دیدی * پسند کردی بدین عیبہا غنی

بجز یاری ٭ کنون بعیب ہمانیم تو بفضل ہمان ٭ بہ عیب رو مکن آن را کہ خود دیت یاری ٭ مثال
ہمنی در لفظ آہ ۵ مے نویسم نامہ بجرش لبفر در رفشان ٭ تا کند معلوم ز انجا آہ آتشبار من ٭
و از عامۂ خواص این ہاست کہ واو و الف مدہ کہ پیش وے مے باشد بطریق جواز در نظم می افتد
چون کوہ و کہہ و ستوہ و ستہ و انبوہ و انبہ و راہ و رہ و شاہ و شہ و گاہ و گہ و ماہ و مہ و درگاہ و
درگہ و گناہ و گنہ و کلاہ و کلہ وغیرہ و صاحب دستور پارسی آموز گفتہ شاید ہمین دو لفظ یعنی گیاہ و
گواہ ازین حکم مستثنے است کہ بحذف الف گیہ و گوہ گفتن جائز نباشد مولف گوید گیہ و گوہ گفتن
اساتذہ جائز داشتہ اند حکیم ازرقی گفتہ ۵ زمرد و گیہ سبز ہر دو یک رنگ ست ٭ و لیک از آن
بنگین دان کنند ازین بجوال ٭ حافظ فرماید ۵ دام حافظ بگو کہ باز دہد ٭ کردۂ اعتراف و ما
گوہیم ٭ و ہاے گواہ و گیاہ در نظم گاہے مے افتد چون پادشاہ و پادشا لیکن غیر فصیح نماید
ظہوری گوید ۵ اے تشخص دہ بقا و فنا ٭ بر تقابیت فناے جملہ گوا ٭ خاقانی راست ۵
زین غرقہ گاہ رو کہ نہنگے ست برگذر ٭ زین سبزہ جاے خیز کہ زہریست در گیا ٭ منہ نیست اقلیم
سخن را بتر از من پادشا ٭ در جہان ملک سخن رانی مسلم شد مرا ٭ سیف اللہ احمد آبادی
در شرح سکندر نامہ نوشتہ کہ این قاعدہ سماعی ست نہ قیاسی چہ در گناہ گنا نمے گویند و ماقبل
این ہاے ملفوظ ہمیشہ مکسور ست چون زرہ و گرہ و مضموم نمے شود مگر آن کہ قبل از حرف ہا
واو محذوف بودہ باشد چون انبوہ و کوہ و گروہ کہ واو را اندازند و انبہ و کہ و گرہ بضم دال
و کاف و را خوانند و نیز ماقبل ہاے ملفوظ مفتوح نمے شود مگر آن کہ الف محذوف قبل از ہا
بودہ باشد چون ماہ و راہ و شاہ و سیاہ و چاہ و گاہ و کاہ و امثال آن کہ الف را حذف کنند
و مہ و رہ و شہ و سیہ و چہ و گہ و کہ خوانند الا بندرت چون وہ و وضہ و چہ کلمات تعجب کہ مکرر نیز
کنند مستفاد از رسالہ عبد الواسع و جواہر الحروف وغیرہ مؤلف گوید کہ وہ مخفف واہ است پس
از مستثنے منہ باشد و عدش از مستثنے از راہ تحمل و مسامحت ست و پہ بفتح باے فارسی و
سکون ہا بمعنی خوشامد و حبذا بدل وہ است کہ در محل انتعاش طبیعت بطریق تحسین بر زبان
رانند و مکرر نیز کنند چنانچہ جامع انجمن و برہان و دیگران فرمودہ اند ۔ و صاحب غیاث بحوالہ
بہار عجم آوردہ کہ پہ پہ بفتح ہر دو باے فارسی مرادف وہ وہ کہ مخفف واہ واہ است و این
براے مطلق تحسین نیست بلکہ براے تحسین حسرت آمیختہ است در ترکی لیکن مؤلف در نسخ
بہار عجم تصریح بہ ترکی بودنش نیافتہ ۔ و باید دانست کہ ماقبل ہاے ملفوظ اصلی در اواخر
مفرد نیز مکسور ست چون بہ و بجہ وغیر ذلک چنان کہ مولوی فرماید ۵ دو سر انگشت بر دو
چشم نہ ٭ ہیچ بینی در جہان انصاف دہ ٭ ہیچو گرگے غافل اندر ما مجہ ٭ اے زننگ عقل تو

بے عقل بہ ٭ باز فرمان آید از سالار دہ ٭ مر عدم را کانچہ خوردی باز دہ ٭ گفت روبہ فروش
خود راہ برہ ٭ چونکہ استا گشتہ از چہ بجہ ٭ اما وصلی پس آن در اواخر ابیات حینیکہ حرف
روی الف مدہ باشد افزودہ مے شود چو دوتا و دوتاہ و شنا و شناہ عرفی گوید ۵ با ابد گویا ازل
کین تا امید از ساحل ست ٭ گر کند در بحر علمش جوہر اول شناہ ٭ انوری گوید ۵ پیش
تخت بود چو سرو بپاے ٭ یا کند چون بنفشہ پشت دوتاہ ٭ و نفسہاے غمتش تضمین ٭
ہر زمان صد ہزار و انفساہ ٭ و چوناہ مخفف چونان ست کہ ہا بدان ملحق شدہ و ہاے
آن بدل نون نیست کما وہم و این مقصور بقدر سماع ست پس در لفظ خدا و جدا خداہ و
جداہ نگویند ۔ و آنچہ مرزا محمد حسن قتیل گفتہ کہ ہاے دوتاہ و قباہ و شناہ محذوف شود و افصح
باشد از آنچہ کہ بودہ خلاف تحقیق ست چرا کہ استعمال دوتا و قبا و شنا بدون ہا بر اصل وضع
است نہ کہ ہا محذوف شدہ باشد برخلاف ہاے پادشاہ و گواہ کہ اصلی ست و ظاہر ست
کہ استعمال کلمہ ہر قدر موافق اصل وضع باشد فصیح خواہد بود و ہاے مختفی آن کہ خوب بتلفظ
در نیاید و آن را غیر ظاہر و غیر ملفوظ و ساکن و ہاے سکتہ[1] نیز نامند و او در آخر کلمات واقع
مے شود و بدان ہمین حرکت ماقبلش ملفوظ مے شود و این نیز بر دو نمط ست اصلی و وصلی
اما اصلی آن کہ اخیر جوہر کلمہ باشد و بہ انداختنش جزو باقی ماندہ مہمل و بے معنے گردد و
آن بمنزلہ حرکت باشد یعنی وضعش جاے بنا بر بیان فتحہ ماقبل بود چون شانہ و بہانہ و غنچہ و
پیالہ و ہالہ و نوالہ و پردہ و کلہ و پلہ و مایہ و سرمہ و تیشہ و رشتہ و بچہ کہ بعد از اسقاط حرف ہا
این الفاظ بے معنے شود و جاے براے بیان کسرۂ ماقبل بود چنان کہ سہ کہ ترجمہ ثلث و ثلثہ
است بدین وجہ این نوع ہا را عجب مقام بہاے بیان فتحہ و بہ باے بیان کسرہ موسوم سازند
و اظہار آن را مخل فصاحت دانند ۔ اما وصلی کہ بعارضی نیز گویند آن ہاے زائد ست کہ در آخر
کلمہ می آید و از براے این نویسند کہ بدان وقف کنند فرق در میان این ہا و ہاے اصلی
این ست کہ اگر این ہا را از آخر اسما بردارند بمعنی خلل نہ رسد بخلاف ان ہا کہ اگر برداشتہ شود
معنی مختل گردد و معنی دیگر بخشد ۔ این ہاے وصلی را بر دو گونہ مے آرند یکے از براے افادت بعض
معانی خاص افزودہ مے شود چون معنی نسبت و شباہت و صفت مفعولی وغیرہ دیگر ہاے
است کہ در پہلوے الفاظ در آید و افادۂ بیان فتحہ ماقبل کند و این گاہے ملحق بفعل شود
چون آمدہ و رفتہ و افروختہ و سوختہ بجاے آمد و رفت و افروخت و سوخت و گاہے ملحق باسم
شود چون جانانہ و خودکامہ و عذرینہ و غمگینہ و نگینہ و کینہ و پارینہ و آوازہ و ستمگارہ و زنگہ و خفگاہ

[1] چنانچہ صاحب تنبیہ الصبیان ہاے سکون چہ را ہاے سکتہ نام نہادہ است ۱۲

وخانہ وآشانہ وتیرہ ویک سرہ وے خوارہ واین ہائیست کہ جز دلالت بر فتحہ ماقبل ہیچ
مدخلیت در کلمہ ندارد وہم چنین در آخر بعض اسما برائے اظہار فتحہ ماقبل حرف آخر ودفع التباس
از کلمۂ ساکن الآخر واقع مے شود چنانچہ جام وجامہ وخام وخامہ ونام ونامہ کہ فرق در ہر دو
کلمہ بحرکت وسکون ست ونزد بعض ازہمین عالم ست ہائے زمانہ وزبانہ ویگانہ ودندانہ
ودہانہ واین گونہ کلمات محذوف الہا نیز مستعمل شوند چون خان وخانہ وزمان وزمانہ ویگان
ویگانہ وصاحب براہین العجم گوید ہا باکاف فارسی والف ونون ملحق شود ودر پہلوی حرف
عدد بیرون آید وحصر احاد کند چون یگانہ ودوگانہ وسہ گانہ وامثال آن ومرزا قتیل گوید
کہ ہا در بعض الفاظ برائے فصاحت زائد آمدہ وبمنزلۂ جزو کلمہ گردیدہ مانند نالہ وہالہ و
پیالہ ونوالہ وغنچہ این ہا را اگر در آخر این کلمات نیارند ہمہ غیر فصیح شوند بلکہ ازین عدم سماعت
بغیر ہا گمان رود کہ مہمل اند وشاید کہ در بعض جا اصلی باشد چون مختفی استعمال یافت زائد
مقدر کردند لہذا در جمع حذف شود ۔ واین ہائے مختفی در پہلوی حرف بائے موحدہ مفتوح
وجیم عجمی مکسور وکاف عربی مکسور بیرون آید وافادۂ معانی کند چنانکہ در بیان ہر سہ در فن نحو مذکور
شود واین ہا نیز زائد ست وازینجاست این نویسند کہ بدان وقف کنند ۔ واین ہائے زائد در پہلوی
نون مفتوح نیز بیرون آید کہ مفید معنی نفی ونہی باشد بجز کہ وچہ وسہ در ہمہ جا ماقبل ہائے مختفی مفتوح
باشد ۔ بالجملہ ہر ہائے کہ ماقبل آن یکے ازین سہ حرف کہ الف وواو ویا ساکن باشد چون ماہ وکوہ
وتیہ بیاید وصالح تلفظ وعدم تلفظ ہر دو باشد اعلان آن خوب نیست حرکت ماقبل آن کافی
ست وانچہ صالح تلفظ بود فقط باوجود امکان عدم تلفظ چون شنبہ وآبلہ عدم تلفظ بآن روا نباشد
عرفی شیرازی در شعر ہائے آبلہ را مختفی آوردہ مورد طعن معاصرین گردیدہ ۔ واظہار ہائے مختفی مستحسن اگرچہ
است خصوصاً در وسط مصرع ودر انجمن بجائے وسط آخر آمدہ واین ظاہر اسہو واتقلم ست زیرا کہ
این ہا اگرچہ نیک بہ تلفظ در نمی آید لہذا مختفی خوانندش لیکن در آخر مصرع اظہارش مخل فصاحت
نیست سعدی فرماید ؎ بلند اخترت عالم افروختہ ٭ زوال اخترت دشمنت سوختہ ٭ مثال
دیگر اعلان ہائے مختفی در آخر مصرع این بیت ست ؎ بمطلبے رسد جوئے کام آہستہ آہستہ
بدریائے کشد صیاد دام آہستہ آہستہ ٭ پس جائے کہ این ہا در وسط مصرع بہ تلفظ در آید
باشباع حرکت ماقبلش باید خواند نہ باظہار ہا چنانکہ درین شعر بدر چاچی ؎ وائیہ مہر ومہ ابہر طوع
سہ پسر ٭ خواب گاہ چار زن در زیر این نہ شوہر ست ٭ ودرین قول زلالی ؎ پیالہ گردش
چشم بتان بود ٭ دیگرے راست ٭ جو این سہ سر طاؤس جلوہ نما ٭ سہ استخوانے ربود از ہما ٭
ہائے مذکور عند التحقیق جزو کلمہ نیست لہذا حرکت ماقبل آن کافی شمردہ اند واحتراز از اعلان

آن اولے ست ۔

وآنانکہ ازین تحقیق بہرہ ندارند در امثال شعر بدر چاچی وزلالی لفظ سہ وپیالہ وجلوہ را
باظہار ہا خوانند ودر کلمہ سہ وپیالہ وجلوہ ہا را مظہر خواندن وباز ہائے مختفی گفتن یعنی چہ
واین ہا آنست غیر ملفوظ ودر جمع از کتابت ساقط شود چون آبگینہا وکینہا وجاہا وخاما
امیر گوید ؎ ہر جا غمت رواج دہد گوہر شکست ٭ بر سنگ خار ار شکاف بر ند آبگینہا ٭
اما بزعم مؤلف در کتابت خاص لفظ جامہا وخامہا ونامہا وجامہ ہا وخامہ ہا ونامہ ہا فرقے
لازم ست چہ در جام وجامہ وخام وخامہ ونام نامہ تفاوت معنوی ست اگر ہر دو را بیک
گونہ نویسند التباس واشتباہے روے دہد وازین جاست کہ بعض از محققین حذف ہائے مختفی را
در آخر این چنین اسما جامہ ونامہ جائز نداشتہ اند با ابقائے آن ہائے علامت جمع را در آخرش جداگانہ
نوشتن روا دارند ۔ این چنین جامہ جامہ ہا ونامہ نامہ ہا وخامہ خامہ ہا از بہر رفع التباس درمیان
جام وجامہ ونام ونامہ کہ ہم جاہا ونامہا باشد لیکن ہیم ودر آخر اسمائے ذی حیاتے کہ ہائے مختفی
بود اگر آن را از الف ونون جمع کنند ہائے مختفی را بکاف فارسی بدل نمایند چون بندہ وبندگان
وزندہ وزندگان وروندہ وروندگان وخورندہ وخورندگان وزنندہ وزنندگان وغیرہ واگر بقاعدۂ
عرب از الف وتا جمع سازند ہائے مختفی را بجیم تازی بدل نمایند چون میوہ ومیوہ جات ونوشتہ
ونوشتجات وکارخانہ وکارخانہ جات ودر جامع نویسد حاصلش این کہ گاہے ہا باسقاط یا بدل
چنانچہ در لفظ پروانجات کہ در اصل پروانچہ بود جیم فارسی را بجیم عربی بدل کردند وحرف ہا
ساقط کردند الف وتا علامت جمع با ولاحق کردند وگاہے بیا بدل شود چنانچہ لفظ سی صد کہ
در اصل سہ صد بود وگاہے بجیم بدل شود چنانچہ در لفظ پروانجات کہ در اصل پروانہ بود ہا بجیم
بدل کردند وپروانہ بمعنی حکم وفرمان سلاطین ست ولفظ نامجات ہم برین قیاس ست کہ در اصل
نامہ بود ہا بجیم بدل شد وبالف وتا جمع آوردند انتہی ودر اضافت بہمزۂ ملینہ تبدیل یابد
مانند جامۂ من وخانۂ من وبادۂ صاف درین صورت گاہے ہمزہ حذف کنند واین در قدما بسیار بود نظامی گوید
تشنہ چنان چون یکے چشمہ نور ٭ کہ آواز دادند زان راہ دور ٭ مصرع ٭ افرنجہ ماندند روم ٭
کہ دادند زان کورہ آتش چو موم ٭ ولہ بران راہ در رسم آفرین خوان شدند ٭ شہنشاہ را بندہ فرمان شدند ٭
ودر ستاخوان کم کم ہے آید محسن تاثیر ؎ بہ بین جان ست آن حور بہشتی ٭ خمیرہ صندل از شیرین سرشتی ٭
ودر تصغیر بکاف عجمی بدل شود چون جامگک وخانگک وچون در پہلوی یائے مصدری در آید نیز بدل بکاف
عجمی گردد چون پوشنگی ودانستگی وزندگی ومردگی ودر عطف بسا باشد کہ محذوف شود چنانچہ
حکیم سنائی فرماید ؎ قطع بر اسپ وپیادہ وفیل وفرزین ورخ ست ٭ کار ازینہا شاہ دارد ودر میانہ

شاہ کو ؛ نام خسرو فرماید ؎ براین بلند ممبر با بانگ قال و قیل ؛ از بہر طیلسان و عمامہ و ردا خبیث ؛
و گاہے با ہائے مختفی کلمہ ذات الالف ملحق شود بنوعے وصل کنند کہ ہا و الف ہر دو محذوف گردند ہا در گوشن
ہم نیاید ؎ برو بکار خود اے واعظ این چہ فریاد ست ؛ مرا فتاد دل از کف ترا چہ افتاد ست ؛ و
از تفصیل ماسبق معلوم شد کہ ہر واحد از ہائے ظاہر و مختفی بر دو گونہ است اصلی و وصلی پس چہارم
شد باحتمال عقلی اول ہائے ظاہر اصلی دوم ظاہر عارضی سوم ہائے مختفی اصلی چہارم مختفی عارضی محمد
بن قیس در المعجم فی معائر الاشعار العجم نویسد ہا دو قسم ست اصلی و وصلی اصلی آن ست کہ در
اضافت و جمع و تصغیر و وصل در لفظ آید و در شعر و عروض بحرفے محسوب باشد چنانچہ ہائے گرہ
و زرہ و ماہ و شاہ و انبوہ و اندوہ و در اضافت گوئی زرہ من و ماہ آسمان و اندوہ او
در تصغیر گوئی زرہک و ماہک و در وصل گوئی ماہست و انبوہست و در جمع گوئی
ماہہا و زرہہا و در شعر گوئی ؎ زرہ پوشیدہ و بدم شاہ را وے ؛ و ہائے وصل آنست
کہ درین صیغ در لفظ نیاید و در جمع و تصغیر بکاف عجمی بدل شود چون دانگان و ہمشیرگان
و جامگک و خامگک و جز ضرورت قافیہ بحرفے محسوب نباشد چنانکہ ؎ خستہ دارم سینہ
در ہجرت ہمیشہ ؛ و ہیچ ازین ہائے روی را نہ شاید ۔
و رشیدی سمرقندی در قسمت ہا آت نوشتہ است اصلی آن ست کہ کلمہ بے
آن معنی خویش ندہد چنان کہ شانہ و بہانہ کہ اگر ہا ازین کلمات ساقط گردانی شان و
بہان اند بسکون نون و معنی خویش ندہد و ہائے وصلی آن ست کہ کلمہ بے آن معنے خویش دہد چنانکہ
نشانہ و کرانہ و میانہ کہ اگر ہا ازین کلمات ساقط گردد ہمان معنے دہد کہ با ہا مے داد ۔ و این
باطل ست و فاسد از بہر آن کہ شان و بہان نہ ازان جہت معنے تمام نمے دہد کہ ہا ازان ساقط
شدہ است بلکہ ازان جہت معنے نمی دہد کہ نون مفتوح ساکن شدہ است و تمام معنے آن
در حرکت نون ست و ہا ہیچ عمل نمی کند الا دلالت فتحہ نون و اما انچہ گفتہ است کہ بے ہا و
و با ہا معنے تمام دہد ہم غلط ست از بہر آن کہ شانہ دیگر ست و شان دیگر و میانہ دیگر ست و میان
دیگر ہمچنان کہ دندان دیگر ست و دندانہ دیگر و شرح ہا آت اصلی و وصلی بر نہج صواب آن ست
کہ نمودہ شد تمام شد کلام او مؤلف گوید کہ در تقسیم صاحب معائر غلط و خبط ست چہ او ہائے مظہر
اصلی را با ہائے مختفی اصلی بیان کردہ یعنی در امثلہ گرہ و زرہ و ماہ و شاہ و انبوہ و اندوہ ہائے
مظہر اصلی ست و در دایہ و جامہ و خامہ ہمیشہ مختفی اصلی و طرفہ این کہ در لفظ ہمشیرہ ہائے مختفی
وصلی ست چنانکہ صاحب انجمن گوید ہائے تانیث برائے تفرقہ مؤنث بہ بعضے اسما ملحق است
چنانچہ بہ لفظ ہمخوابہ و ہمشیرہ و رشیدی صرف اقسام ہائے مختفی را بیان کردہ است ۔ و در تحفہ

نویسد ہائے مختفی کہ بہ تلفظ نیاید بر دو قسم است اصلی و عارضی اصلی آن کہ اکتفا بر حرکت ما قبلش
کنند و برائے اتمام حرکت فتحہ با آخر اسما باشد و ہائے فتحہ نامند چون بہانہ و خوشہ و جامہ و دیدہ و
مانند آن مؤلف قوانین دستگیری گوید کہ تعریف ہائے مختفی اصلی کہ در تحفہ آمدہ منطبق نیست
نہ بر قول محمد بن قیس و نہ بر قول رشیدی بہ شہادت بداہت عقل و امثلہ کہ آوردہ نیز غیر موافق
است بقول محمد بن قیس چہ ہا درین مثالہا وصلی ست بدلیل حذف شدن در جمع و تبدیل
بکاف در تصغیر انتہی مؤلف این کتاب گوید کہ قول صاحب تحفہ مخدوش نیست چہ این ہم قسمے
ست از ہائے مختفی اصلی کہ پیش ازین بہ تفصیل نگاشتہ ایم و محمد بن قیس امثلہ ہائے مختفی اصلی
را بغلط وصلی قرار دادہ پس اگر قول صاحب تحفہ کہ فی نفسہ صحیح ست بقول محمد بن قیس موافق
نباشد چہ مضائقہ و قول صاحب تحفہ بقول ارباب تحقیق بسیار موافق ست چنانچہ صاحب انجمن
گوید کہ ہائے مختفی چہار ست اول آنکہ برائے نسبت و شباہت در آخر کلمات در آرند چون
دندان و دندانہ و دست و دستہ و کوہ و کوہہ و گوش و گوشہ و نشان و نشانہ و زبان و زبانہ و مثال
آن دوم ہائے کہ برائے تخصیص و تعیین مدت در آخر سال و ماہ و روز و شب و ساعت بیاورند
ای آخرہ سوم ہائے کہ در آخر افعال بجہت اتمام و انتہائے حرکت بیاورند مثل اینکہ شاعر
این بیت گفتہ و فلان مروارید سفتہ و غنچہ شگفتہ چہارم ہائے کہ برائے بیان فتحہ آخر کلمہ بود و
آن ہائے ست کہ جزو دال بر فتحہ در معنے کلمہ دخل ندارد و افادہ رفع اشتباہ کند بہ کلمہ دیگر چون جامہ
و خامہ و بندہ و شگوفہ و ہم چنین ست در رسالہ عبدالواسع وغیرہ و فرق در مظہر و مختفی آن کہ مظہر
در جمع بحال خود ماند و مختفی در جمع از کتابت ساقط گردد و مظہر در اضافت مکسور شود و مختفی در
اضافت بہمزہ ملینہ بدل گردد و مظہر در تصغیر مفتوح گردد و مختفی در تصغیر بکاف عجمی بدل گردد ۔

نون غنہ

آن نونے ست ساکن کہ بر زبان نیاید و از آواز بینی خیزد صاحب دستور پارسی آموز گوید کہ
این از معظم خواص این حرف ست دیگے از گزین پیرایہ این زبان شمردہ مے شود و آن بر روش
گوناگون مے آید اول آنکہ پیش بائے موحدہ در آید چون سنبل و دنبل و کنبورہ و دنبورہ و
انبار و ہنبار و کنبد مخفف گاہ و انبار و درین صورت نون بینی خیز چنان آواز مے دہد کہ شنوندگان
آن را صوت میم پندارند دوم آن کہ پیش جیم ابجد در آید چون رنج و گنج و ترنج و شنجار و ہنجار
و انجیر و زنجیر سوم آن کہ پیش دال مہملہ آید چون بند و چند ماند و راند و فشاند چہارم پیش
کاف عجمی در آید چون سنگ و رنگ و بانگ و دانگ و زنگار پنجم آن کہ بعد حروف علت

یعنی الف و داو و یا واقع شود مثل چنان و چنون و چنین و این خطاست چه هر چهار قسم اول ساکن به سکون جلی ست نه غنه که در مخرج متفاوت اند چه غنه از خیشوم مے خیزد و ساکن به سکون جلی مخرجش مخرج نون متحرک ست پس ازان بوے شنیده مے شود و این به تلفظ مے آید و چون در تقطیع حروف ملفوظه معتبر ست نه مکتوبه لهذا عروضیان نونے را که بعد مده واقع شود و این را نون غنه گفته ایم واجب الحذف شمارند چنانچه مجد قوسی در رساله سکته نوشته حتے که در الفاظ عربیه که چنین باشند در فارسی همین عمل کنند کما قال ایضاً لیکن حق آنست که در الفاظ عربیه اکثر چنین باشد - و اعلان نون غنه یعنی نونے که ماقبل آن الف ساکن یا واو ساکن ماقبل مضموم یا یاے ساکن ماقبل مکسور باشد بے عطف و اضافت و توصیف و علاقه با رابطه یا ضمیر و غیر آن انچه سبب التقاے ساکنین نباشد پر قبیح بود هر چند قدما در مثنوی اعلان آن نموده اند بلکه در غزل و قصیده هم آمده است چون لرزان و ترسان و چون و خون و دین و چنین امثال اعلان نونے که بعد یاے ساکن و ماقبل آن مکسور ست سعدی فرماید ؎

بخشنود بر حال مسکین مرد ٭ فرو خورد خشم از سخنهاے سرد ٭ و مثال اعلان نونے که ماقبل الف ساکن بود ٭ ناصر خسرو ؎ بار خدایا دگر زروے خدائی ٭ جوهر انسان را جمیل سرشتی ٭

و همچنین در بعض الفاظ فارسیه که بعد مده بود مثل نان با و نانخواه و جانور که به نون ملفوظ آیند و به نون غنه غلط و بعد تفتیش چنین معلوم شد که لفظ جانور بنون مفتوح در اصل جانه ور بوده که ها در کتابت متروک شده و نظیر این لفظ روزگار ست که من حیث القیاس تراکیب دیگر مثل ستمگار بسکون زاے باید جمیع اهل زبان بفتح زاے معجمه مثل ستیزه کار خوانند پس معلوم مے شود که در اصل روزه گار بوده که ها در کتابت محذوف شده و با عطف و اضافت و توصیف و غیر آن اعلان آن درست بود چون جان تو و جان و دل و جان شیرین و چون دین من و دین و دنیا و دین مستقیم و چون خون بد و خون و آب و خون سیاه و با رابطه مانند آن ست و این مست و چون ست و با ضمیر چون جانم و خونم و دینم و در التقاے ساکنین مانند زبانی و زبونی و شیونی -

بیان مخارج حروف

چون بعض تبدیلات را از بیان مخارج حروف یعنی جاهاے بیرون آمدن حرف گزیر نبود زیرا که تبدیل اکثر حروف بسبب قرب مخرج و سهولت بیان ست لهذا اول ذکر مخارج نموده اند و ابتداے آن مخارج از اقصاے حلق ست متصل بسینه از جانب اندرون و

انتهاے آن تا هر دو لب ست که باعانت هوا ملفوظ شوند و اعضا و جوارح دیگر صالح مخارج نیستند و در استمداد و استعانت هوا که در سماعت بدان حاجت ست جمیع حروف شریکند و از براے اخراج هر حرف هواے خاصے هم در کار ست تا هر حرف از هم دیگر ممتاز شود و خروج هوا از سینه است پس حلق اول مخارج باشد - و چون هواے که از سینه بیرون آید پست و بلند و نرم و درشت و سست و سخت مے باشد و پستی و بلندی و نرمی و درشتی و سختی را مراتب ست حروف هم که بیرون آیند باوصاف مذکوره متصف باشند و هر گاه در تولد بعض حروف دندان را هم دخلے ست لهذا تشریح دندان و تقسیم آن قبل از ذکر مخارج حروف ملائم ست - باید دانست که حنک بفتحتین و حاے حطی بمعنی کام یعنی سقف دهن است که به هندی تالو گویند و اطلاق حنک بر اعلی و اسفل هر دو مستعمل شود و فک بفتح فا و تشدید کاف بمعنے طرفے از دو طرفے زنخ که دندان دران مرکوز ند زیرین را فک اسفل و بالائین را فک اعلی گویند و به هندی جبڑا نامند و دندان همه غالباً سی و دو باشند و در شخص کامل الخلقة شانزده در فک اعلی و شانزده در فک اسفل بطورے که هر چه در فک اعلی ست مانند آن بمحاذات در فک اسفل نیز بود - و نزدیک اطبا اختلاف است که گوهر دندان استخوان ست یا عصب و هر واحد براثبات مطلب دلیلے آورده اند اما حق آن ست که گوهر دندان استخوان ست و عصبهاے دماغی بگوهر او پیوسته و باوے آمیخته و دکتوران بر آنند که او مرکب ست از جسم زجاجی و استخوان و جمیع اسنان انسان بر چهار قسم ست بدین ترتیب که اول ثنایا بفتح تاے مثلثه و آن چهار دندان پیشین ست دو در فک فوق و دو در فک تحت که محاذی وسط لبها و متوسط دندانهاے جانبین و عریض باشد بعد آن رباعیات بفتح راے مهمله و تخفیف تحتانی و آن هم چهار هستند در جوانب اربع ثنایا دو متفرق در فک اعلی یعنی یکے بجانب راست ثنایا و دیگر بجانب چپ آنها بدستور و دو متفرق در اسفل و این هر هشت را قواطع نیز گویند و بعد آن انیاب و آن نیز چهار هستند و تیز نوک دارند براے شکستن اشیاے صلبه باسانی مانند ناب در جوانب رباعیات دو متفرق در فک اعلے و دو متفرق در فک اسفل به ترتیب رباعیات و این را کواسر نیز گویند و به فارسی دندان نیش نامند - و باقی بست دندان را که در هر دو جانب زیر و بالا یمین و یسار ازان بیخ باشد اضراس بفتح اول و سکون ضاد معجمه گویند و آن بر سه قسم ست ضواحک و آن هم چهارند در جوانب انیاب دو متفرق در فک اعلے و دو متفرق در فک اسفل به ترتیب انیاب و هنگام ضحک ظاهر مے شوند بعد آن طواحن که به فارسی دندان آسیا نامند و آن دوازده است در جوانب ضواحک و این دندانها مضاعف یعنی گویا دو دندان اند که باهم اتصال یافته سر آنها

پیش مے باشد برائے طحن وسائیدن وخائیدن اشیا بزودی وآسانی واین دندانها ہمہ
در سن طفولیت مے رویند بعد آن نواجذ بنون وجیم وذال معجمہ بروزن منافذ و آن
چہار اند در جوانب طواحن و نواجذ را دندان حُلُم وبلوغ ودندان عقل وخرد نیز گویند
بجہت آن کہ در وسط سن جوانی وظہور عقل ودانش مے رویند نہ آن کہ کسے کہ اینہا ندارد
آن را عقل وخرد نیست وآن کہ نواجذ ندارد دندانش بیست وہشت ست ودر بعض افراد نواجذ
ہفت باشد ودرین صورت اعداد دندان سی وشش بود۔ وہرگاہ خواہند کہ اختیار مخرج حرفے
نمایند باید کہ حرف مطلوب الاختیار را ساکن بیارند۔ واول آن ہمزۂ وصل متحرک وتلفظ نمایند
پس از جائے کہ آوازش برآید بدانند کہ مخرجش ہمان ست چون ال دام واب ومانند آن
پس ازین باید دانست کہ مخرج حروف علی الاطلاق دہن آدمی ست وہرچند بتحقیقت مخرج
ہر حرف جداگانہ است از انتہائے حلق کہ نزدیک سینہ بود تا ظاہر لب والاحروف نیز متحد
باشند لیکن اہل فن برائے مخرج تقریبی کہ حروف ہر مخرج باہم اتصال دارند وتقسیم مقرر کردہ اند
اول اجمالی وآن سہ قسم دارد حلقی ووسطی وشفوی ودوم تفصیلی وآن نزد جمہور شانزدہ قسم ست
ونزد خلیل بعدہ بزیادت مخرج حروف ہوائی کہ ہوائے جوف دہن وفضائے آن را مخرج قرار دادہ
وبرائے جملہ حروف القاب دہ گانہ از اسمائے مواضعے کہ حروف از ان برمے آیند اشتقاق کردہ و
نزد قطرب وفرا وابن دُرید چہاردہ زیرا کہ ایشان مخرج را ولام ونون را واحد قرار دادہ اند
اول اقصائے حلق ست از جانب صدر ہمزہ وہا والف را بہ ترتیب ذکر نزدیک سیبویہ
بخلاف ابو العباس وحمّار مہدوی وغیر ایشان کہ مخرج الف را مقدم بر مخرج ہا گویند اخفش ہر دو را
از یک مخرج وبعض بر آنند کہ ہا مقدم ست بر ہمزہ ونزد ابو الحسن شریح وخلیل بن احمد الف ہوائی
است یعنی مخرجے ندارد واز ہوائے دہن مے خیزد دوم وسط حلق ست مر عین وحائے مہملتین
را وقیل ہا مقدم بر عین ست سوم ادنائے حلق مر غین وخائے معجمتین را ومکی بن ابی طالب
خا را مقدم بر غین گوید بعض گفتہ اند کہ ہمزہ وہائے ہوز وعین مہملہ وحائے مہملہ این ہر چہار حرف
بہ ہوائے حلق بیرون آیند ودر اخراج غین وخائے معجمہ قریب بخراش نہ غراش بجانب بالائے بیخ
زبان بطرف کام بالا معلوم شود واین شش حروف حلقی را عجم یعنی غیر عرب بسبب ضعف در
مخرج از حلق ادا کردن نتوانند یعنی ہمزہ وعین مہملہ را خواہ متحرک باشد خواہ ساکن بالف
ہوائی وہائے ہوز وحائے مہملہ حلقیتین را بہائے ہوائی ادا کنند وخائے معجمہ وغین معجمہ حلقیتین را
از وسط دہن قریب بہائے ہوائی ادا نمایند۔ وبعض عجم خائے معجمہ را بقاف یا بہ کاف وبعض غین
معجمہ را بکاف فارسی ادا کنند واین ہر ہفت را حروف حلقیہ گویند چہارم مخرج قاف

وآن اقصائے زبان ست بہ نسبت دہن وشفتین ومحاذی آن از حنک بالا وشریح گوید
مخرج قاف اول لہاۃ ست متصل حلق پنجم مخرج کاف عربی وآن مقارن مخرج قاف
است واین ہر دو را لہویہ گویند زیرا کہ بلہاۃ یعنی گوشت پارۂ آویزان در حلق تعلق دارد
وقاف را غلصمی نیز چنان کہ کاف را حنکی ودر قاف قلقلہ مے باشد یعنے گویا زبان مے جنبد
ودر کاف نہ پس کاف بہ نسبت قاف آسان گذار ست وقاف را اغلب عجم بکاف گویند
ودر ایران قاف را بغین معجمہ وسطی وغین معجمہ وسطی را بقاف ومخرج کاف فارسی ہمین
مخرج کاف عربی ست باندک زمختگی وبعض عربان قاف را مثل گاف ادائے کنند چون قل
وگل ومنشائے حدوث این حرف در زبان عرب آن ست کہ ہنگام شیوع اسلام چون
مسلمانان کنیزان عجم را بہ تصرف خود آوردند اولادشان زبان مادران خود را بزبان پدران
خلط کردہ متلفظ شدند ودر حقیقت حرف مذکور از حروف عرب عربا نیست ششم مخرج جیم عربی
وشین منقوطہ ویائے مثنات تحتانیہ وآن وسط زبان ست وقتیکہ بچسپد بحنک بالا کہ مقابل اوست
واین ہر سہ را حروف شجریہ گویند وشجرہ کشادگی باشد کہ آن را بوسط زبان تعبیر کردہ ام
ومہدوی مخرج شین قریب مخرج کاف عربی گوید بعدہ یا ونزد خلیل یا ہم ہوائی ست وجیم بلند
وسخت ومثنات تحتانی بلند ونرم وسست وشین معجمہ پست وسست با تفشی یعنی پراگندگی
بیرون مے آید واین ہر سہ حروف بہ نسبت کاف دشوار گذار ست چہ ہر سہ را با اجزائے دہن
علاقہ مثل ہم ہست ومجم مثنات تحتانی را قریب بالف ہوائی ادا کنند وشین معجمہ را بعض عجم
بسین مہملہ خوانند ومخرج گاف فارسی ہمان مخرج شین منقوطہ لیکن بہ تلفظ آن زبان برخے ثقیل گردد
ومخرج چیم فارسی ہمان مخرج جیم عربی ست باندک تفاوت ہفتم مخرج ضاد منقوطہ وآن
یکے از دو کنارۂ زبان ست مع اضراس متصلہ اش یعنی ابتدائے کرانۂ زبان جانب
حلق از جائے کہ محاذی اضراس شدہ تا آخر مقامے کہ اضراس منقطع گردیدہ مع اضراس
بالا مخرج ضاد ست وچون این مقام استطالت دارد لہذا ضاد را استطیل خوانند باعتبار
آن کہ مخرجش مستطیل ست وصوت ہنگام ادایش در منافذ اضراس تفشی نیز پیدا مے کند
ومانند حروف قلقلہ منضغط نے گردد وحروف قلقلہ پنج ست ق و ط ب ج د کہ درین حروف
عند التلفظ زبان را ضغطہ بود با شدت صوت وابو حیان در ارتشاف مے آرد وضاد نزد
اکثر از جانب ایسر باشد ونزد اقل از جانب ایمن وکلام سیبویہ بر بودنش از ہر دو جانب
دلالت دارد واز کلام سیرافی معلوم مے شود کہ جانب ایسر معتاد بر آوردن ضاد صحیحہ است
از جانب ایمن ولہذا اخراج ضاد صحیحہ از ایسر ایسر ست نہ از ایمن۔

وضاد ضعیفه گاہے مشابه بصوت ظاے معجمه وگاہے مخلوط التلفظ بین الضاد والظا باشد وملا علی قاری در شرح مقدمه مے گوید اداے ضاد از ہر دو جانب معاً از مختصات حضرت عمر رضی الله عنه است وضاد را فرسی وخافتی نیز گویند وخلیل چون که مخرج ضاد را قریب بمخرج جیم وشین گوید ضاد را ہم شجریه نامند ہشتم مخرج لام وآن اسفل مخرج ضاد تا سر زبان ومحاذی آن از حنک اعلیٰ که بالاے ضواحک وانیاب و رباعیه وثنایا باشد واین مقام نیز ممتد ست ولہٰذا گفته اند که مخرج لام وسیع تر از مخارج ہمه حروف ست نہم مخرج نون وآن اسفل مخرج لام ست ومحاذی آن از حنک بالا باتصال خیشوم یعنی باطن بن بینی دہم مخرج راے مہمله وآن اسفل مخرج نون ست ومحاذی از حنک بالا وبعض گفته اند که را مقدم بر نون ست وشک نیست که لام وراے مہمله را بنسبت نون با جزاے دہن علاقه تمام ست واین ہر سه را ذلقیه گویند که از ذلق یعنی نوک زبان پیدا شوند ہٰذا مذہب الجمہور واما قطرب وجرمی وفراء وابن دُرید ہر را از یک مخرج گویند یازدہم مخرج دال وطاے مہملتین وتاے مثنات فوقانی وآن طرف زبان ست حالے که صاعد باشد جانب فک اعلیٰ وبیخ دو ثنیه علیا ودال وطاے مہمله را به نسبت مثنات فوقانی با جزاے دہن علاقه کم ست واین ہر سه را نطعیه گویند زیرا که از نطع اے غار اعلیٰ یعنی سقف حنک اعلیٰ خارج شوند دوازدہم مخرج ظا وذال معجمتین وثاے مثلثه طرف زبان ست وطرف دو ثنیه علیه واین ہر سه را حروف لثویه نامند زیرا که از لثه یعنی منبت اسنان پیدا مے شوند سیزدہم مخرج صاد مہمله وزاے معجمه وسین مہمله وآن طرف زبان ست وقتے که بچسپد به بیخ دندان ہاے ثنایاے سفلی بطورے که اندکے کشادگی درمیان زبان ودندان ہا باشد واین را اسلیه گویند چون از اسلهٔ زبان یعنی طرف آن پیدا مے شوند وزمخشری را مقدم برین گوید واین ہر دو حروف وسطیه را لسانیه گویند که در اداے آنہا لسان را مداخلت ست اگرچه تنہا کافی نباشد برخلاف حروف باقیه که زبان در اداے آنہا دخل ندارد وگر در صاد مہمله صفیر ہست واطباق ضروری ست وسین مہمله وصاد مہمله به نسبت ثاے مثلثه وذال معجمه وزاے معجمه وظاے معجمه آسان گذارست وعجم صاد مہمله وضاد معجمه وطاے مہمله وظاے معجمه را گفتن نتوانند وثاے مثلثه وصاد مہمله را

۵۱ این در لغت قومے ست که در اصل حروف آنہا ضاد نیست پس ہرگاہ به تکلف اداے کنند ضاد ضعیفه از زبان شان برمے آید فارسی گوید پس ضعیف مے شود اطباق آن حرف گوید متحرف مے شود زبان ہنگام اداے آن از مخرجش به یمین وشمال وبعض گویند ضاد ضعیفه مثل ثاے مثلثه ملفوظ مے شود۔

به سین مہمله خوانند وطاے مہمله را به مثنات فوقانی وذال معجمه وضاد معجمه وظاے معجمه را بزاے معجمه گویند وبعض ہر سه حرف را به جیم خوانند وہیچ حرف را چنان که گذشته بمخرج خاص آن تلفظ نتوانند نمود چہاردہم مخرج فا وآن باطن لب زیرین که بران لب بالا منطبق مے باشد وطرف دو ثنیه علیا است پانزدہم مخرج باے موحده ومیم وواو وآن ما بین دو لب ست به تفاوت ترتیب ذکر مگر در تلفظ با ومیم ہر دو لب باہم چسپان شوند ودر تلفظ واو نه ودر مخرج میم ساکن خیشوم را ہم دخلے ست نه در متحرک زیرا که بوے غنه دارد وبر مجودین ماہرین مخفی نیست که مخرج با ومیم ہر دو لب ست ومخرج واو ساکن ما بین ہر دو لب ومخرج واو متحرک طرف دو ثنیهٔ بالا وباطن لب زیرین وواو ومیم به نسبت فا وباے موحده آسان گذارست واین ہر چہار را شفویه گویند زیرا که از ہر دو شفت یعنی لب خارج مے شود ونزد خلیل واو ہم ہوائی ست ومخرج باے فارسی ہمان مخرج باے عربی ست باندک تفاوت پس حروف شفویه با باے فارسی پنج تا باشد شانزدہم مخرج نون ساکن خفی یعنی نون غنه وآن خیشوم ست فقط بخلاف نون ساکن بسکون جلی که مخرجش مخرج نون متحرک ست۔ ومخفی نماند که دو فتحه وکسره وضمه را که عجم اکثر بخیشوم ادا کنند غیر مخرج نون ست که مذکور شد سوال ابن حاجب در شافیه وبعض دیگر این نون را از حروف مفرده نشمرده اند بلکه از حروف مرکبه ومتفرعه که از اختلاط صوت حرفے با حرفے دیگر پیدا شوند تو چرا این جا از حروف مفرده قرار داده جواب لبعض این حرف را از حروف مفرده ازین جہت قرار داده اند که تعریف حرف مرکب برو صادق نیست چه مرکب عبارت است از حرفے که مخلوط التلفظ میان دو حرف باشد ومخرج نون خفی مرکب از مخرج دو حرف نیست بلکه جزو مخرج نون غیر مخفاة ست که نوک زبان وحنک وخیشوم باشد پس براے اطلاع برین مذہب ذکر کرده ام۔ آرے بعض آن را از حروف متفرعه مے شمارند زیرا که مخرجش از جنس مخارج حروف بسیطه مذکوره نیست معہٰذا اداے غنه بغیر انضمام حرف دیگر مثل یا وواو وغیره ممکن نیست پس گویا مخلوط التلفظ باشد لہٰذا ابن حاجب نون خفی را در حروف متفرعه آورده نه در حروف اصلیه وزمخشری در مفصل در حروف متفرعه میگوید النون الساكنة التي غنة في الخيشوم نحو عنك وتسمى النون الخفية والخفيفة وحق تحقیق آنست که این حرف را حرف گفتن مجاز ست که بحقیقت حرفے نمانده وغیر از وصف غنه چیزے دیگر باقی نمانده وبذاته متلفظ نمے شود بلکه به تبعیت حرف دیگر واز ینجاست که ابن ابی طالب مکی در رعایه مے آرد وتذہب النون عند الاخفاء وبقي الغنة من الخيشوم ظاهرة وابوحیان در ارتشاف میگوید مخرج الخیشوم ہو للنون الساكنة الخفيفة المخفاة التي لم يبق الا الغنة واما الساكنة سكونا خالصا كالنون في نحو يغفرين فسيبويه

یعنی ان مخرجها مخرج النون المتحرکه و دانسته شد که شش حرف حلقی و هژده حرف وسطی ست و بعض گفته اند که عجم را غیر از هژده حرف وسطی مذکور هفت حرف دیگر ست که از وسط دهن ادا نمایند و آن الف هوائی و هائے هوائی و خائے معجمه وسطی و غین معجمه وسطی و جیم فارسی و زائے فارسی و کاف فارسی ست با این هفت حرف بیست و پنج حرف ست که از وسط دهن بیرون مے آید- در عربی الف هوائی و هائے هوائی نیست مگر الفے که ساکن و ماقبلش مفتوح باشد غیر همزه چون باد و ماد و غیره و خا و غین معجمتین در عربی حلقیه است نه وسطی. و در هندوستان مثنات فوقانی و دال مهمله و رائے مهمله را زبان را منحرف نموده بکام بالا چسپانده بیرون آرند و این هر سه حرف را به هندیه تعبیر کنند- و آنچه مرزا نوشه غالب در قاطع برهان گفته است که در فارسی دو حرف متحد المخرج بلکه قریب المخرج نیز نیامده سین سعفص هست و ثائے مثلثه و صاد مهمله نیست تائے قرشت هست و طائے و ستة دار نیست الف هست و عین نیست بلکه غین هست و قاف نیست سرآئینه چون زائے هوز هست ضائے ضدیت و ظائے تناظر نیست ذال ذلت چرا باشد و بودن دو حرف متحد المخرج چون روا باشد سخنے ست که اطفال را بخنده مے آرد یارب منشائے تحقیق این بزرگ قیاس ست یا الهام مکرر چه گویم ناظرین این اوراق را ظاهر ست که در فارسی حروف متحد المخرج و قریب المخرج موجود اند

تصرفات حروف

محققان فرموده اند که هر صاحب سخن که قادر سخن بود او را تصرفے چند بنا بر تخفیف و یا غرضے از اغراض دیگر جائز ست از روئے قدرت نه از روئے عجز و لهذا ملا فوقی در دیباچه دیوان خود نوشته و نیز از بعض حرفها که اساس قافیه و وزن را مخل داشت از کلمات متعارف حذف نموده چنان که در بیتے که جاروب نگنجد بواسطهٔ استقامت وزن و رعایت قافیه بائے آن را حذف کرده جارو بسته است لیکن آنچه بعض اهل زبان مخرج بعض حرف ندارند مانند هندیان و در هر فرقه و هر صنف یافته مے شود که بعض مخرج را ندارند درین صورت لفظے که از زبان اهل زبان بر آید غلط باشد مانند خلطوم فیل بجائے خرطوم فیل یا دیفار بجائے دیوار یا کاے و بائے بجائے کارو بار یا وادا آتشین بجائے لعل آتشین یا شو بجائے شب یا کلم بجائے قلم یا طلب و رتب و ربت بجائے طلب و رطب و ربط یا حدیث و بهرم و صباه بجائے حدیث و بحرم و صباح یا رسد و سمد بجائے رصد و صمد و ذو و دبیاز بجائے ضد و بیاض یا کندک بجائے خندق و ترش در کتاب اخوان الصفا چنین نوشته که اختلاف آدمیان

در کلام و لغات ایشان بحسب اختلاف ایشان در اجساد و ترکیبات ست یعنی بسبب اختلافے که در اجساد و ترکیبات ایشان واقع ست اختلاف در لغات و کلام ایشان نیز واقع شده و اصل اختلاف در لغات اختلاف مخارج حروف ست و نقصان آن از ادائے حرفیکه آن را ادا کنند و بعض زعم کرده اند که فساد کلام از فساد ترکیب و فساد مزاج ست حالانکه چنین نیست و جز این نیست که آن اختلاف لغات از اختلاف مخارج حروف ست در قوت و ضعف آن مخارج و آن فساد ست در زبان که قلب مے کنند و عدول مے نماید حرف را از مخرج آن حرف و اگر اختلاف از فساد مزاج مے بود هر آئینه تمامی لغات در حرف واحد از مخرج واحد بودے و وقت صلاح مزاج بسوئے استوار رجوع میکرد چنانچه حادث مے شود با فصیح کلام لکنت و ضعف صوت از فساد مزاج و غلبه بعض طبایع ست و وقتے که مزاج عود کرد با مر سالم عود کرد کلام او بسوئے معهود آن و لثغه چنین نیست و اختلاف کرده اند در حروفے که در وے خطا واقع مے شود و آن اعراض کثیره است که مخصوص بزبان ست و بزبان عارض مے شود پس ازین جهت کلام فاسد مے شود و آن زمانیه لازمه است مثل خلسه و لکنت و عقله و حکله و لثغه و فأفأة و تمتمه و مانند آن و وقتیکه بر کسے کلام ثقیل شود گویند در زبانش خلسه است بضم خائے نقطه دار و سکون لام و سین مهمله و تا در آخر و وقتیکه داخل شود بعض حروف در بعض حروف عجم گویند که در زبانش لکنت ست بضم لام و سکون کاف و وقتیکه بند شود زبان او از سرعت کلام گویند که در زبانش عقله است بضم عین مهمله و سکون قاف و لام و تا در آخر و حکله بضم حائے مهمله و سکون کاف و فتح لام و تا در آخر جز این نیست که آن نقصان نطق ست و عجمیت از ادائے لفظے که معنی آنش ندانند کسے مگر قلیل و آن قریب باصوات بهائم ست و لثغه بضم و غین نقطه دار شکستگی زبان ست یعنی بجائے رائے مهمله غین منقوطه یا لام یا یائے تحتانیه گویند و بجائے سین مهمله ثائے مثلثه گویند و این قسم لثغهٔ زبان عرب ست و لثغهٔ هند آن ست که بجائے لام نون گویند و بجائے نون لام بر آید و کاکوئے علامه در اکسیر اعظم در بحث مالیخولیا فرموده اند الثغ کسے که عاجز در تکلم از ایضاح بعض حروف مثل سین و را و غیره باشد و فافا مرتے آن ست که در تکلم فا زبان بلغزد و فا مکرر بر آید و تمتمه بهر دو تائے مفتوح آن ست که وقت تکلم بجائے یک تا چند تا بر آید-

از جمله تصرفات یکے ابدال ست و آن آوردن حرفے ست بجائے حرف دیگر و قلب و آن بردن حرفے بود از جائش بجائے دیگر و دیگر حذف و آن افگندن حرف است

دیگر ادغام و آن آوردن دو حرف متجانس یا قریب المخرج ست بہ یکبار در تلفظ دیگر زیادت و
آن افزودن حرف بود دیگر اسکان و آن ازالۂ حرکت بود بطریق نقل یا اسقاط مثال اول
چون اسپرغم بفتح بائے فارسی و رائے مہملہ و سکون غین نقطہ دار بمعنی گلہا و ریاحین حکیم مختاری گوید ؎
از بدیع اسپرغمہا صحرا * ہمچو دیبا ہمہ منقش گشت * از اسپرغم بسکون را و فتح غین اثیر اومانی ؎
بدہ بارم خون بالالت کم باشد ز پرویزن * سپر با تیر باران تو نازک تر ز اسپرغم * مثال ثانی
منجیک گفتہ ؎ کجاست آنکہ پدرش آہن ست و مادر سنگ * عدوے عود و عبیر و حرامے کفر و ضلال
حکیم خاقانی فرماید ؎ کعبہ بر خوانے نشاندہ کعبہ زدگان را ز ناز * کز نیاز آن جا سلیمان مور زلفان کردہ
چہل عدد اربعین کہ بکسر تین ست در مصراع امیر خسرو دہلوی بہ سکون ہا نیز دیدہ شد در حرف ہفتم
خط و ہم رسالۂ اول از رسائل الاعجاز در لطائفے کہ از ہندسہ و جمل فرمودہ و ہونہا ع چہل و
پنج ست در حساب جمل * ہمچنین ست در جمیع نسخ اما اگر چل و پنج ست الخ گویند بحذف ہا ہم
ممکن ست و خان آرزو در اصل الاصول کہ مثمر الفوائد نیز نام دارد و بہار در ابطال ضرورت و
بعض جامع لغات نوشتہ کہ صبر بفتح صاد و کسر با را کہ نام دوائے ست تلخ بسکون با تصرف کردہ اند
شیخ شیراز ؎ صبر تلخ ست ولیکن بر شیرین دارد * اما حق آن کہ بسکون باہم قاعدہ جائز ست چہ
اسمے کہ بوزن فعل بفتح فا و کسر عین آید در ان کسر اول و سکون ثانی جائز باشد چون کتِف و کتْف
و اسکان متحرک فعل در مافوق ثنائی ہمہ آن اصلی باشد یا بالحاق ضمائر زیادہ از ثنائے گشتہ آن قدر
شیوع دارد کہ گویا این قاعدہ قیاسی شدہ خاقانی ؎ بفگن نظرے برین سگے خویش * بنگر من ز
مرانم از پیش * تو زین شکلے کہ ہیبت آرد * گر بپذیری زیان ندارد * نکنم دم لابہ بر در کس *
پیش تو کنم اگر کنم بس * شیخ علی حزین گفتہ ؎ خواہی کہ بطلبی من آوارہ را ز لطف * اے بی
سنگ درت بکجا آرم التجا * فردوسی ؎ ز امروز تا سال ہفتاد و پنج * بکاہدش رنج و ببالدش گنج
منہ نیایدش گفتن کسے را درشت * ہمہ تاج شاباش آمد بمشت * دیگر تحریک یعنی حرکت
دادن حرف ساکن را چنانچہ بلفظ دریچہ بفتح اول و کسر رائے مہملہ و یائے معروف و جیم فارسی
یعنی در کوچک بفتحہ دادن یائے تحتانی درین قول طغرا کہ استاد قرار دادہ است از سخن پیوندان
ایران بیت روز و شب دریچہ مشرق و مغرب باز ست * ورنہ از تنگی این خانہ نفس بگیرد *
و از انجمن آرائے ناصری کہ مؤلفہ یکے از شاعر فاضل ایران ست و پیدا ست کہ پارسیان
بہ تصرفات لغات زبان خود از ہندیان بیناتر اند۔ و خان آرزو درین شعر دریچہ بفتح بائے
موحدہ بجائے تحتانی مفتوح خواندہ و در خرد را بچہ در اندیشیدہ چون ریختن آبروے زباندانان
جلائے گوہر خود فہمیدہ اند چشم را بستہ و دہن را کشادہ گفتہ اند کہ این خالی از غرابت نیست

ماہر فن مے داند کہ ہر چہ ایشان گفتہ اند محل تعجب ست نہ گفتۂ طغرا حاشا کہ طغرا چنین مے سراید
دربچہ بموحدہ مسخر بیش نیست اہل عجم در الفاظ عربیہ تصرف ہائے بدیع بکار بردہ اند و در الفاظ عجمی کہ
منطق ایشان ست جنبش ہائے سہ گانہ چرا بر گردانند خاک بر سور فہم و قلت تدبر باد کہ خان تحقیق
نشان با وجود اشتغال مدۃ العمر در تحقیق زبان فارسی و تصنیف کتب و نقل کلام از کتابے بکتابے
دگاہے بسط و گاہے ایجاز و اطلاع بر ضروریات شعر فارسی و مجوزات شعرا برین متنبہ نہ شدہ و این قسم
خطائے صریح کہ ہیچ گونہ محل صحت ندارد از ان تحقیق نشان خیلے بعید ست لیکن چہ توان کرد
چون استاد ند حرف گرفتن بر ایشان بیجا ست و آنچہ صاحب لوامع النور گفتہ کہ فقیر از زباندانان
خصوصاً ملا ابو القاسم شیرازی کہ بمصاحبت عبد النبی خان سفیر متخلص ایلچی ایران وارد بنگالہ شدہ بود
چنین شنیدہ کہ لفظ دریچہ بروزن جریدہ بغلط شہرت گرفتہ و اصلش دربچہ بیائے موحدہ بوزن
سگ بچہ بودہ است انتہی پیش کلام صاحب انجمن قابل سند و اعتبار نیست و دیگران نیز کہ
ازین قسم تصرفات بے خبر ہستند باتباع خان تحقیق نشان در غلط افتادہ موافق ظن فاسد طغرا را
تخطیہ کنند ؎ فقد غلطوا اغلاطا صریحا * و کم من عائب قولا صحیحا * و ازین قبیل باشد استعمال گرسنہ
ترجمہ جائع بمکسور نمودن سین یا بہ فتح دادن رائے مہملہ چہ گرش بالضم ترجمہ جوع ست بسحق
اطعمہ گفتہ ؎ گرس از دلم ببرد غم زلف و خال دوست * و درین شعر واو ساکن را از ابرو مفتوح
نمودہ ؎ کمان ابروت پیوستہ مارا * بہ تیر غمزہ خوش خوش مے نوازد * ہم چنین ست بلفظ عقد
درین قول ابو شعیب ہروی ؎ دوزخی کیشے بہشتی روے و قد * آہو چشمے نافہ زلفے لالہ خد *
مبنی او تارکے ابریشمے * بر سر آن تار ابریشم عقد * ہمچنین در لفظ لطف در قول عمید ؎ صنعش
ز سر کوہ برویاندہ شقائق * در باغ دماندہ لطفش سوی آلو * دیگر تشدید غیر مشدد چنانکہ تشدید
یائے مصدری درین قول صائب ؎ تو از شوریدگی خود جہان شوریدہ مے بینی * کہ این موج
در بحر رضا ساحل نمے گیرد * منجیک گفتہ ؎ بسا طبیب کہ مایہ نداشت درد فزود * وزیر باید
ملک ہزار سالہ چہ شود * وزیر نوسندی کو زرائے بے معنے * بگوش ملک تواند رفگند سکری زود *
کر در اصل بفتح اول و سکون راست بمعنی ناشنوا یعنی کسے کہ گوش او چیزے نشنود و خوش بتشدید
شین درین قول استاد فرخی ؎ ز خوے خوش تو ہر روز شادمانہ شود * ہزار بار روان محمد مختار *
منشوری سمرقندی گفتہ ؎ چرا دہر شد زر بیہرگان * از یرا کہ چون کور شد آسمان * ہمچنین
بود استعمال مجرد و ذرہ بہ تشدید را از بریدن و دریدن بہ تخفیف را دیگر اظہار ست و آن
چنان ست کہ حرفے کہ لازم ست کہ در درج ساقط یا محذوف شود بضرورت وزن شعر ظاہر
کنند چون ہمزہ استوا کہ در کریمہ الرحمن علی العرش استوی در درج انداز ند و خاقانی درین شعر

ظاهر نماید ؎ پس آسمان بگوش خرد گفت شک مکن ٭ کان قدر مصطفے ست علی العرش استوا ٭
دیگر تخفیف ست وآن آنست که حرفی را که باید به تشدید ادا نمود به تخفیف گویند چنانکه مولوی
فرماید ؎ گوسفندان گوبرون بند از حساب ٭ ز انبهیشان کے بترسد آن قصاب ٭ دیگر قطع است
وآن چنان باشد که نیم از کلمه را در مصرعے یا شعرے گویند و نیمے را در مصرع دیگر و شعر دیگر آورند چنانکه
سپهر گفته ؎ سخن چو رانده شود تیر جسته است ز شست ٭ به تیر جسته کنون چون کنم که چاره نے ٭
توان وے تو تن آسمان بجاے در نشین ٭ بجاے آن نرسد کان بجاے بنشستی ٭ دیگر قصر ست
وآن چنان ست که الفات ممدوده را مقصوره سازند و قافیه آرند مثلا صحرا و خضرا مقصور
کنند و با دریا و دانا قافیه سازند دیگر صرف ست وآن چنان ست که فعلے را بر خلاف قانون
بمقتضاے وزن شعر صرف کنند چنان که مولوی فرماید ؎ گفت تا این رقعه را یا بیده ام ٭
گنج نه در رنج در پیچیده ام ٭ دیگر منع صرف ست وآن چنان ست که فعلے را بالضرورت وزن
شعر از اقتضاے صرف تحو و بیندازند و در میان مصراع و قافیه بیاورند حکیم خاقانی گوید ؎
گر بجان خرمی دوا سپه در آ ٭ ور بدل خشمی خر اندر کش ٭ فردوسی فرماید ؎ گریزان بیالا چرا
برشدی ٭ چو آواز شیر ژیان بشندی ٭ دیگر واو مجهول را معدوله استعمال کردن فردوسی فرماید ؎
ز گودرز بان روز جنگ و هنر ٭ چنین گورستانے پدیدار کرد ٭ برین دشت من گورسانے کنم ٭ بر و مرد را شورستانی کنم ٭
پس گورستان و شورستان که با واو مجهول ست با واو معدوله ادا نموده دیگر واو معدوله را مجهول
استعمال کردن چنان که خوے که بر وزن مے بمعنی عرق ست درین قول نظیری بضم خا و واو مجهول
نیز آمده ؎ خوے شرمم بند گیر آن را نظیری بر جبین ٭ گرچه دارم منفعت بے شرمساری نیستم ٭
وابونصر نصیرائی بدخشانی گفته ؎ گر چشم مست یار به بیند غزال چین ٭ خوے خجالت از بن
هر موے او چکد ٭ سعدی در حکایت یوسف و زلیخا آورده ؎ روان گشتش از دیده
بر چهره خوے ٭ که برگرد ناپاے از من بجوے ٭ پس انکار خان تحقیق نشان از آن
بیجاست واو معدوله را واو مجهول خواندن ثابت ست و قول فاضل سندی که در هیچ
کتابے و شعر استادے خوے بوزن موے بمعنی عرق بنظر نیامده - و هم چنین قول خان آرزو
شعر کسے که درین باب بعض آورده اند مستند نیست خصوصا درین مقام که متفرد ست مشعر
بر عدم تتبع هر دو ست و انوری خوشی را بواو ملفوظ آورده است ع گر خوشی و خویشی
را نیست پایان دیگر هاے ظاهر را مختفی استعمال کردن چنان که درین قول عرفی ؎
پیش عرفی مده از دست عنان کین استاد ٭ خویش را ابله نمود ست وے ابله نیست ٭
هاے ابله اول مختفی ست اگر تلفظ کنند وزن مے رود و همچنین مختفی ساختن هاے اصلی

در اعداد و مثل چهارده و پانزده هم بنظر آمده تخفیفے تاریخ وصال میر عبد الواحد اکبر بلگرامی صاحب
سبع سنابل صوری و معنوی گفته ؎ چو رفت واحد صوری و معنوی گفتم ٭ هزار و هفده
شب جمعه ماه صوم سوم ٭ هاے هفده در مصرع ثانی بخواندن نمے آید و در تقطیع ساقط
است مثل هاے پانزده که درین بیت خاقانی آمده ؎ چو ماه سی شبه ناچیز شد خیال غرور ٭
چو روز پانزده ساخت کمال یافت ضیا ٭ و مثل هاے چارده درین بیت خواجوے
کرمانی ؎ آن ترک پری چهره مگر لعبت چین است ٭ یا ماه شب چارده بر روے
زمین ست ٭ و همچنین در بیت رفیع ؎ عکس رخسار تو چون در مے گلفام افتاد ٭ شد
گمانم که مه چارده در جام افتاد ٭ و درین بیت کاتبی نیشاپوری ؎ هم طالع خوشداری
و هم طلعت روشن ٭ چون مه شب چارده بحیث گمی نیست ٭ جامی گوید ؎ جوانی پیری
استش راگشت هاله ٭ پس از چل سالگی شد هژده ساله ٭ مولوی فرماید ؎ گفت اے
خواجه بیارم آئنه ٭ تا بدانی که ندارم من گنه ٭ موج میزد در دلش عفو گنه ٭ زانکه از دل
در دل آمد روزنه ٭ باز گفت او این سخن با آئنه ٭ گفت جان افشان برین اے
دل سیه ٭ توبه کن مردانه سر آور بره ٭ که فمن یعمل بمثقال یره ٭ لا اله گفت و الا الله گفت
وقت الا الله وحدت را شگفت ٭ پس هاے هفده و پانزده و چارده و هژده و گنه
و سیه و ره هم با هاے ملفوظی ست و در همه حال هاے ملفوظی باید ظاهر باشد و درین اشعار
تبدیل بهاے مختفی نموده اند دیگر هاے مختفی را ظاهر استعمال کردن زلالی راست ؎
پیاله گردش چشم بتان بود ؎ بمطلب مے رسد جویاے کام آهسته آهسته ؎ این خیالے
است که در خاطر خواب افتاده ؎ چه این سبز طاؤس جلوه نما ٭ خان آرزو در
چراغ هدایت گفته که نه بهاے مختفی حرف نفی ست با یا فغانی ملفوظ نیز آورده چنانکه گوید ؎
زهے شمع فلک در خرگه از تو ٭ همه ساحر زبانان در چه از تو ٭ چه بازیها که کردی از
حریفان ٭ تو از من غافل و من آگه از تو ٭ زبان بست از سوال بوسه عاشق ٭
که دیگر نشنود حرف نه از تو ٭ لیکن مے توان گفت که هاے مختفی را در ذیل هاے ملفوظ
بقوافی آورده این را جائز داشته چنانچه میر عطاء الله در رساله قافیه نوشته که از جمله
عیوب غیر ملقبه فارسی اختلاف روی ست در ظهور و خفا بحسب تلفظ چنان که درین
قطعه مولانا فیاضی گوید ؎ نقش بیان معنے پیداست از بیانم ٭ تیر ست من نگه
کن بت در میان اوده ٭ در دوده قلم من چون شمع زنده مانم ٭ بنگر که نیست شمعے
زنده میان دوده ٭ باز میگوید که ها در بیت اول هاے ملفوظی ست و در دوم مختفی با آن که

قافیه نیست فقیر آرزو گوید که هاے لفظ ده ملفوظ و مختفی هر دو آمده چنان که در کتب دیگر نوشته ام بهر حال گمان این چنین ست که هاے مختفی را با هاے ملفوظه شاید قافیه کرده بوے از ان ندارد بلکه آن نشان فتحه حرفے ست که بر آن نویسند مثل آئینه و سرمه لهذا در حالت اضافت و توصیف بهمزه ملینه بدل شود و این دلالت صریح دارد برین که نشان فتحه ست شال هاے مختفی که درده است این بیت ست ؎ بسلک یازده عقدے گران ولولوا علی ست ابر مطیر و بتول دریا بار ✤ فقیر آرزو این قسم بسیار دیده چه در کلام متقدمین و چه در کلام متاخرین و در تقطیع جاے که هاے مختفی محسوب شود بهمزه باید خواند چنان که در حالت اضافت و غیرها چند در بهار عجم گوید لفظ نه که نفی ست با ختفاے ها و اظهار آن هر دو آمده امیر خسرو ؎ رقیب ار کشد خسرو خسته را ✤ زبان را دران رخصت نه مده چون خواسته جان را اے واے بران عاشق ✤ کو از پئے جان چیزے بر روے تو نه کرده ✤ مدار قافیه هر دو غزل بر ره و نه و ابله و مانند آن ست و این بوضوح پیوست که قافیه درین بیت سعدی از همین عالم ست ؎ همره اگر شتاب رود همره تو نیست ✤ دل در کسے مبند که دل بستهٔ تو نیست دیگر از جمله تصرفات لفظیه اماله است و آن خمانیدن صورت ست در تلفظ حرکت فتحه بسوے حرکتے که میانهٔ حالت فتحه و کسره است و این اماله بحرکت بود یا میل دادن الف ست بسوے یا دیگر از جمله تصرفات تصغیر ست اے تغیر لفظ تا دلالت کند بر حقارت و قلت مدلولش دیگر ترخیم و این ضد تصغیر ست دیگر از جمله تصرفات ست نسبت و آن عبارت ست از الحاق حرفے باخر کلمه تا دلالت کند بر وابستگی و تعلق چیزے بر مدلول آن کلمه دیگر تقدیم و تاخیر کلماتے که سزاوار تاخیر و تقدیم اند دانستنی ست که بعض علماے بلاغت چنان ظاهر و هویداست که ترکیبے را از اصل وضع آن نگردانند مگر آن گاه که ازو فائده دیگر زائد از ان اراده کنند مثلاً اصل مفعول آن که مقدم بر فعل و موخر از فاعل باشد و هر گاه که تخصیص مراد باشد بر فعل مقدم گردانند چنان که درین قول ؎ مراو را رسد کبریا و منی ✤ که ملکش قدیم ست و ذاتش غنی ✤ بعض گفته اند که تخصیص از کلمه مر حاصل شده و عزیزے گمان کرده که درین قسم مقام بدون کلمهٔ مر تخصیص حاصل ست پس این کلمه براے زینت کلام باشد و این وهم ست زیرا که اگر مرادش این ست که به تقدیم محض حاصل شود و کلمهٔ مر را دران هیچ گونه دخل نیست پس ممنوع ست چرا که فرق ست در مرا و را و او را و اگر این ست که تقدیم را هم در آن دخلے ست درین باب گوئیم که تخصیص امرے ست

که قبول شدت و ضعف دارد پس مضر نیست که از تقدیم افادهٔ حصر باشد - گاهے تعظیم و حصر هر دو در تقدیم حاصل شوند چنان که درین قول ؎ بنام بزرگ ایزد داد بخش ✤ که ما را از هر دانش ازو داد بخش ✤ یعنی ما را نه سکندر را ما چنینیم که او سبحانه تعالے ما را از هر گونه دانشے حصه و نصیبه داده ست و ازین نوع ست آنچه که شیخ قدس سره فرموده ترا خواب نیم روز یعنی چون تو ظالمی ترا از جمیع عبادت قیلوله فاضل تر ست بسبب آنکه خلق را نیازاری نه دیگران را و هم چنین اصل خبر آن که موخر از مبتدا باشد و هر گاه که اهتمام او مقصود باشد یعنی هر گاه بسیار مقصود باشد مقدم کنند تا دلالت کند تقدیم ذکر چیزے که موخر مے آید بر بسیاری قصد و اهمیت چنان که درین قول ؎ مستعجل ست قاصد وقت دگر بگویم ✤ سائل اگر بپرسد تفصیل ماجرا را ✤ چون استعجال قاصد مقصود تر بود مقدم آورده شد و همچنین اصل در ظرف تاخیر ست و تقدیم گاهے براے آن باشد که مشتمل بود بر چیزے که علت باشد چیزے را که در متعلق بود چنان که درین قول ؎ ازین که بعد بریدن تمام شانه شود ✤ گره کشاد نگرد و زطرهٔ شمشاد ✤ چون شانه علت گره کشائی است مقدمش آورده اند - و همچنین اصل در حال و ذوالحال تاخیر حال ست از ذوالحال و تقدیمش بر صاحب حال گاهے براے اهتمام بشان او باشد از جهت عرض حال چنان که درین قول ع عقوبت کمن عذر خواه آمدم ✤ چون بیان عذر خواهی اهم است مقدم آورده و هم چنین اصل مستثنی منه تقدیم ست زیرا که مستثنی از ان برے آید و گاهے براے نکته موخر آرند از مستثنی و تفصیل هر واحد از ابدال و قلب و حذف و ادغام و زیادت و اماله و تصغیر و ترخیم و نسبت بنا بر کثرت مباحث در نه فصل ذکر کنیم ✤

فصل اول در ابدال و ذکر اسباب آن

بدان که ابدال عبارت از آوردن حرفے ست بجاے حرف دیگر نه براے ادغام و آن بر خلاف اصل ست و شناخته مے شود بمعرفت لفظ اصل مثلاً در رشم مذکور ست رزه و رجه که در جهانگیری بمعنی طناب ست و بعض قید محکم کرده اند و بعض آونگ انگور گفته اند پس رزه اصل باشد نه بر عکس چه منسوب ست برز که بمعنی پایهٔ انگور ست چنان که در جهانگیری ست و لژن و لجن و وتج و کژ بمعنی گل تیره و چیزے خم که اصل و را این جا زاے عجمی ست که از جهت تسهیل تلفظ قرب مخرج بجیم بدل کرده اند

چنان کہ لفظ مژگان را کہ بزاے عجمی ست بجیم خوانند اگرچہ در نوشتن بزا نویسند انتہی مگر
بدرست جزم کردن این کہ در ہر دو گونہ سلسلۂ الفاظ اصل کدام ست خیلے دشوار ست
چہ در فارسی قاعدۂ میزانے کہ شناخت و معرفت اصل از غیر اصل توان کرد بدست نیست
چنان کہ در عربی فا و عین و لام ست و از ینجاست کہ لغتے کہ بصور مختلفہ مستعمل شدہ باشد مثل
آفسانہ بالمد و افسانہ بالقصر و فسانہ بحذف الف بر اصالت یکے بالجزم حکم نتوان کرد لہذا ابدال
الف و خاے معجمہ باہم و ابدال باے فارسی و فا و ابدال زاے معجمہ و جیم تازی و غیر ذلک باید
گفت نہ ابدال الف بخاے معجم و ابدال باے فارسی بفا و ابدال زاے معجمہ بجیم تازی و جز آن
و بالعکس فافہم ۔ و ابدال بر دو گونہ است قیاسی و سماعی و فائدہ تبدیل سہولت بیان ست ۔

ابدال قیاسی

آن کہ قیاس را در و مدخلے بود و بسبب تعذر ضبط جزئیات تعیین او ممکن نباشد مگر بمفہوم
کلی چنان کہ ضبط جزئیات فعل کہ رفت و زد و گفت الے غیر النہایۃ باشد ممکن نبود لہذا گویند فعل
کلمہ ایست موضوع براے دلالت بر معنے مستقل مقترن بیکے از ازمنۂ سہ گانہ و چنان کہ تبدیل
ہمزہ بیاے تحتانی برین قانون حرف اول ہر فعلے کہ ہمزہ بود ہر گاہ باے زائدہ یا نون نفی یا میم
نہی بران داخل گردد بنا بر فصاحت آن ہمزہ بیاے تحتانی بدل کردہ شود چنان کہ بہ لفظ
بیاورد و بینید و خت بیارو و نیند و زد و بیارو میند و زکہ در اصل بیاورد و نا ندوخت و بیارد و نا ندوزد
و بیارو ماند و زبود و برین قیاس تبدیل ہمزہ بیا در چیست و نیست از چہ است و نہ است و در کیم
و نیم از کہ ام و نہ ام و ہمچنان ست تبدیل یا بہمزہ برین قانون چون در یک کلمہ دو یا بہم آیند
و ماقبل اول الف یا واو مدہ بود آن یا را بہمزہ بدل کنند چون در خایدن و زایدن و بویدن
و پویدن ہمچنان تبدیل ہاے مختفی بکاف فارسی برین قانون حرف اخیر ہر اسم کہ ہاے مختفی باشد
ہر گاہ در آخرش الف و نون جمع یا کاف تصغیر و یا یاے معروف معنوی در آرند درین صورت واجب
است کہ ہاے موصوف را براے تعذر تحریک آن و بنا بر دفع التقاے ساکنین بکاف فارسی
بدل نمایند چون بلفظ بندگان و زندگان جامگک و خامگک آوارگی و نظارگی ۔ و ہم چنین تبدیل
حرفے بحرفے از دو حرف قریب المخرج و این مختص بعربی نیست چنانکہ صاحب اصول الالسنہ گمان بردہ ۔

الف

چنان کہ تبدیل الف بہ خاے معجمہ چون استہ و خستہ بالفتح و سکون سین مہملہ و خفاے ہا

تخم بعض از میوہا را گویند مانند شفتالو و خرما و امثال آن کمال اسمعیل نظم نمودہ ؎ آن کہ اندر لحاف
جا در واشت ٭ نبود شب چو استۂ خرما ٭ زود بینی بسان جوز برو ٭ کہنہ کیمخت خشک از خرما ۔
حکیم ناصر خسرو گفتہ ؎ کسے کو برکشد این دیدہ سر ٭ بسان خستۂ شفتالوے تر ٭ و خان آرزو
را درین بحث ست چہ است بدون ہا استخوان آدمی و حیوانات دیگر و تخم میوہاست کذا فی البرہان
و چون توافق و اشتراک این زبان در ہندی بسیار ست و در ہندی ہست بہاے ہوز بمعنی
استخوان حیوانات آمدہ اغلب کہ فارسیان ہاے آن را بالف بدل کردہ ہاے دیگر بدان ملحق
نمودہ بمعنی مطلق استخوان استعمال فرمودہ باشند براے مطابقت خستہ و ازین اشتباہ مے افتد
کہ مبدل خستہ است مگر آن کہ بدل البدل باشد چنانچہ در کلام عرب واو قسم در واللہ لأضربنک
بدل ست از باے باللہ لأضربنک چنانچہ از واو تا در تاللہ لأضربنک کما صرح بہ المیدانی
فی الہادی للشادی واللہ اعلم بالصواب و برین تقدیر کونستہ در اصل بمعنی استخوان مقعد بود
و آنچہ در فرہنگ نامہاست بمعنی سرین یا طرف سرین مجاز باشد و مے تواند کہ کلمۂ ستہ
درین ترکیب براے معنے نسبت بود مثل ہا در کونہ کہ مرادف این ست و ممکن ست کہ کونہ مخفف
کونستہ بود ناظم رسالۂ اختلاجات گوید ؎ چون کہ کونستہ ناگمان بجہد ٭ مژدۂ دولت و
مراد دہد ٭ بہاے ہوز چون انباز و ہنباز بالفتح بمعنی شریک حکیم قطران فرماید ؎ نشد پیوستہ
باوے کس کہ ہنبازش نشد نصرت ٭ کس اندر وے نشد حاجی کہ نامد پیش خذلانش ٭
مولوی معنوی فرماید ؎ ہمہ توئی و وراے ہمہ دگر چہ بود ٭ کہ در خیال در آرد کسے ترا انباز ٭
ابن یمین ؎ توئی کہ ہمت تو سر بران فرو نارد ٭ کہ در امور جہان با فلک بود ہمباز ٭
بہر چہ راے تو رو آورد رضا ندہد ٭ برین قدر کہ قضا باشدش دران ہمباز ٭ و دیبہ مبدل
دیبا فردوسی ؎ بدان را ز بد دست کوتہ کنم ٭ زمین را چو رنگ دیبہ کنم ٭ ناصر خسرو گوید ؎
در پاے تو بسیار بہ از دیبۂ رومی ٭ ہر چند کہ دیباے ترا نیست خریدار ٭ و آسیغی و ہاسیغی
بمعنی حقیقی زیرا کہ آسیغ در فرہنگ دساتیر بمعنی حقیقت ہست کہ در برابر و مقابل مجاز
است و خان آرزو مے فرماید است بفتح اول و تاے قرشت کلمۂ رابطہ است کہ
در جملۂ اسمیہ آید و ہست بہا مبدل آن ست چہ الف بہا بدل شود و در استعمالات ہست
بر مسند و مسند الیہ مقدم نیز آید بخلاف است و اپیون و ہپیون بودن و معنے افیون کہ معرب
آن ست ناصر خسرو ؎ داد کن از نام نیک خواہی از یرا ٭ عقل ترا نزل و نغمن ست چو پیون ٭
و یاسا و یاسہ بمعنی طرز و طور و حکم و قرار داد چنگیز خان مغل بودہ چنان کہ پور بہائی جامی گفتہ ؎
برخصت دام منصب ساختند احکام ایمان را ٭ مقدم کردہ بر اخبار قرآن یاسۂ خان را ٭

وغریب این ست کہ در فرہنگ جہانگیری بمعنی آرزو این بیت را شاہد آوردہ و یاسہ خان را
یاسہ جان نوشتہ واصل این لغت ترکی مغلی ست وے شعرا ور فارسی آوردہ اند مانند
یریغ کہ دراصل یار یغ ہست حکیم نزاری گفتہ ؎ یاسہ شد در جہان بیر مغ خان ❊ کہ کند
از قتال کوتہ چنگ ❊ ہیچ کس را نیاز رند مگر ❊ زیر و زاری بر آورند ز چنگ ❊ چشم برہم زند
زتیہو باز ❊ چنگ کوتہ کند ز غرم پلنگ ❊ و ترتیب دہندہ سفوف سواران را باین مناسبت
یاساول گویند یعنی نظم دہندہ و لفظ داد کہ ماضی ست اگر مضارعش بنا کنند دہد رونماید
الف داد بہا بدل گردد **فائدہ** گفتہ اند کہ ہست و نیست را از ایست کہ بمعنی قائم ست
ساختہ اند الف را بہا بموجب قاعدہ بدل کردند ہست شد بعد از ان یا بکثرت استعمال
حذف شد ہست گردید باز ہا را حسب قاعدۂ مذکورہ بالف بدل نمودند است شد و
ہمچنین نون نفی بر ایست آوردند نہ ایست گشت الف را ساقط کردند برائے ثقالت
نیست قرار یافت بمعنی ناقائم رفتہ رفتہ بر وجود و عدم اطلاق یافت ❊

ب

ہمچنین تبدیل بائے موحدہ بہ بائے فارسی چون تاب و تاپ و شابور و شاپور و
تب و تپ و تب ظاہرا مخفف تاب ست بمعنی حرارت پس اطلاق آن بر حمّے بر سبیل مجاز
بود حکیم کاظم مسیحائے کاشانی گفتہ رباعی اے آنکہ در استخوان شکستی تب را ❊ در زیر لبم
گرہ زدی یارب را ❊ در زلف تو از نالۂ دل معلوم ست ❊ کین خستہ بپایان نرساند شب را ❊
سعدی ؎ براندیش زافتان و خیزان تب ❊ کہ رنجور داند درازی شب **فائدہ** باستان
کہ بمعنی قدیم و کہنہ گذشتہ است و بزبان دری تاریخ را گویند کہ احوال گذشتگان درو
جمع باشد بہائے ابجد ست بہائے فارسی خواندن خطاست و پادشاہ بہائے فارسی صحیح
است نہ بہائے عربی و این کہ در ہندوستان بہائے عربی شہرت دارد ظاہرا از جہت اشتراہ
جزو اول کلمۂ مذکور ست کہ بزبان ہند قبیح ست لفظ پادشاہ لغت پارسی باستانی ست
ہمچنین بوسیدہ بمعنی کہنہ و بوسیدن مصدر آن دراصل بہائے فارسی ست و بہائے عربی شہرت گرفتہ
و بہ فا چون برناس و فرناس بفتح اول بمعنی غفلت و غافل و خواب آلودہ ناصر خسرو گوید ؎
تو پاک باش زنا پاک ہیچ باک مدار ❊ اگر جہان ہمہ فرناس شد متو فرناس و منہ نالہا پیش

؎ غرم بالضم غین معجمہ و رائے مہملہ بیش کوہی را گویند سعدی گفتہ ؎ شنیدم کہ در دشت صنعا جنید ❊ سگے دید
برکندہ دندان صید ❊ پس از غرم و آہو گرفتن بپے ❊ لگد خوردے از گوسفندان حے ❊

تو ہمی آید ❊ ہم ز بید او دل ہم از برناس ❊ و زبان و زفان لہذا زفان گویا تام کتابے
ست در فن لغت فارسی و صاحب بلغہ با وجود دعوے استیعاب آن را ذکر نکردہ و
قاطع برہان و مصدر فیوض وغیرہ را کچندان قابل التفات نبود آوردہ و زبانہ و زفانہ بمعنی
شعلۂ آتش و امثال آن و آنچہ در میان شاہین ترازو باشد منوچہری گوید ؎ مرغان زفان
گرفتہ یکسر ❊ بکشاد زفان ز دام چنبر ❊ و در اشعار زفان بسیار ست و شب و شف
و تب و تف بدر چاچ گوید ؎ گرفتہ باد عدو را نفس کہ سردی آہ ❊ برون برد ز شرارات
ہفت دوزخ تف ؎ محرم راز جلی ساقی آب کوثر ❊ واقف سر خفی روز بیارندہ ز شف ❊
اے روز بر آرندہ از شب و بہ میم چون مغ و منغ بفتح اول و سکون ثانی بمعنی ژرف کہ بعربی عمیق
خوانند و پنغ بپائے فارسی تصحیف ست لہذا در جہانگیری و رشیدی و سروری نیامدہ و غرب و غرم
بالضم دانہ انگور کہ پختہ و تازہ باشد از برہان قاطع حکیم اسدی گفتہ ؎ تو گفتی سیہ غرب پا سنگ بعد
و یاد رول شب شب آہنگ بود ❊ مسعود گفتہ ؎ باغ را بین کہ چشم دیدہ ہمہ ❊ مغز بادام و
غرم انگور ست ❊ ہمچنین در قول شمس فخری ؎ از دست میر شیخ سحاب ارمنی برد ❊ لعل
و عقیق رویدا ز زبجائے غرم ❊ و میر شیخ عبارت از شیخ ابو اسحاق کہ پادشاہے ست و ممدوح شاعر
مذکور ست درین لفظ کلمہ میر بمعنی سردار ست چون بعض را در جمع لفظ میر و شیخ تردد ست لہذا
شعر دیگر از مصنف کہ در کتاب معیار جمالی در مثال بحر رمل آوردہ مے نویسم کہ در آن نیز ہمین
ہر دو لفظ را جمع کردہ و ہو ہذا ؎ سبب کون جہان و اسطۂ عقد وجود ❊ میر شیخ افضل
شاہان جہان خواہد بود ❊ و این شعر در مثال بحر منسرح ؎ شاہجہان میر شیخ آنکہ سپہر و زمین ❊
بر وشتاب و درنگ زد بگہ عزم و جنگ ❊ پس اگر شیخ عبارت از قومیت ست میر بمعنی سردار
است چہ میر لفظ ترکی ست باین معنے فارسی نیست چون میر لشکر و میر شب و میر آب و میر سامان
و میرزا و بے خردان عامہ آنرا مخفف امیر پندارند و این از اغلاط فاحشہ ست و لباب و لمالم فردوسی
گفتہ ؎ از لشکر ما کسے کم شد ست ❊ نہ این کشور از خون لمالم شد ست ❊ و صاحب مخزن الادویہ گفتہ
کہ پارسی زبانان در کلمۂ کہ نون و بائے موحدہ پہلوے ہم باشند در محل ضرورت بار را
بجہت اتحاد مخرج بامیم مشدد بدل کردہ برائے تخفیف نون را حذف کنند بشرطیکہ
در اول کلمہ نباشد و این کہ صاحب شمر از تشدید میم انکار بحت کردہ و گفتہ کہ حرف
مشدد در فارسی غیر رائے مہملہ کہ تشدید گویا از خواص اوست بسیار کم آمدہ بلکہ حکم کالمعدوم
دارد زیرا کہ در ہندی نیز در تبدیل چنین مخفف بود مثل لفظ املی و انبلی بمعنی تمر ہندی و توافق
لغات دلیل ست برائے من گو دیگران قبول ندارند خالی از تکلف و تعسف نیست

چہ دراصل تشدید ست وگاہے تخفیف نیز دہند مانند آن کہ کنبلی را کملی گویند چنانچہ رضی الدین
نیشاپوری گفتہ ؎ دراز کار بود گر بکسوت کملی ٭ بتاج وتخت کند میل رائے پیرگدائے
وخنبرہ را خمرہ ودنبل را دمل وانبلہ را املہ ودنب را دم وسنب را سم وبقول میر محمد حسین
اصفہانی نون را بمیم بدل کردہ یا زمیم را برائے اختصار حذف کنند ومولف بہار عجم و
جواہر الحروف گوید کہ ہرجا میم مشدد واقع شود بنون مع الموحدہ بدل گردد واین ہردو قول
خلاف جمہور ست ومذہب جمہور آن ست کہ ہرجا با ونون مقارن شوند ہردو را بمیم بدل
کنند از جہت قرب مخرج لیکن اولے قول صاحب مخزن ست ومذہب من ہمین ست
واگر ضرورت تبدیل ندانند آن کلمہ را بہمان طور بنون وبائے موحدہ نویسند چنانچہ ابیات
ذیل شاہد مدعاست شیخ اوحدی فرماید ؎ بدکان مے فروشان گرو ست ہرچہ دارم ٭
ہمہ خنبہا تہی گشت وہنوز در خمارم ٭ حکیم ناصر خسرو گفتہ ؎ در خنبرہ بماند و دستت
برائے کوز ٭ بگذار کوز دست برآور ز خنبرہ ٭ ظہیر فاریابی گفتہ ؎ گر عدو لافے
زند گر با تو ہم جنسی کند ٭ عاقلان دانند مور از مار در شہد انبلہ ٭ وصاحب انجمن آرائے ناصری
گفتہ کہ قم کہ معرب کم بہ کاف فارسی نام شہرے ست درمیان طہران وکاشان وچون
دم را دنب وسم را سنب وخم را خنب نیز گویند قم را نیز قنب گویند مولوی گفتہ ؎
زچہ سنی ست مروی زچہ رافضی ست قنبی ؎ مخمور خفتہ بودم اندر خرابہ قم ٭ کز ہاتفے
شنیدم آواز لا تنم تم ٭ وازین قول مستفاد مے شود کہ اصل این الفاظ بمیم ست بہرصورت
این تبدیل در کلمہ شود کہ با ونون ساکن جمع شوند وخلاف این صورت بدل نگردد
چون گنبد بواو ونزد بعض در لغت پارسی وا واصل ست وبا مبدل چون آب و
آو لطیفی گفتہ ؎ کے تواند کہ ہمچو ماغ چکاو ٭ بزند غوطہ درمیانہ آو ٭ وشب وشو
بیشتر اہل تبرستان شو تکلم کنند بابا طاہر ہمدانی گفتہ ؎ مو آن رندم کہ نامم بے قلندر
نہ خان دارم نہ مان دارم نہ لنگر ٭ چو روج آید بگردم گرد گیتی ٭ چو شو آید بخشتے وانہم سر ٭
وخواب وخواو مولوی گفتہ ؎ گر خرے دیوانہ شد یک دم گاو ٭ در سرش چندان بزن
آید بخواو ٭ وبیران وویران کہ نقیض آباد ست وبرنامہ وورنامہ بروزن ومعنے سرنامہ
کہ بزبان عربی آن را عنوان گویند وآسیاب وآسیاو وبزرگ ووزرگ وساربان بمعنی ساروان
سعدی ؎ تو خوش خفتہ در ہودج کاروان ٭ مہار شتر در کف ساروان ٭ وبہ دری
وتبری اکثر بیشہ را ویشہ بواو گویند ودربند ودروند قلاب کہ آن را مغلاق گویند وصاحب
القول المانوس فی صفات القاموس ثانی را عربی دانستہ وبزعم خویش درین باب

پیروی برہان کردہ وحالانکہ دروند لغت عربی نیست ومطلب برہان دیگر ست ومولوی
سعد اللہ غور نفرمودہ ودر غلط افتادہ چہ برہان مے گوید دروند بفتح اول بروزن فرزند نام
پہلوانے ست ونام دارو ے نیز ہست وچنگک وقلاب را نیز گویند وبہ عربی مغلاق خوانند
انتہی یاران انصاف کنید ازین عبارت کجا پیداست کہ دروند لفظ عربی ست بہ عربی
مغلاق خوانند نوشتہ ست یعنی دروند را در عربی مغلاق خوانند نہ مغلاق را خوانند نگاشتہ یارب
او را چہ افتادہ بود چگونہ غفلت روے دادہ وبس ودس وتاب وتاو بمعنی روشنی وپرتو وپیچ وتاب
وتوانائی وامثال آن فردوسی ؎ ہے واو ہر سال با سام ساو ٭ کہ با او بر زمش
نبد ہیچ تاو ٭ ودبیرو دویر بروزن گزیر نویسندہ نامہ وحافظ نظم ونثر ودر بہار عجم بمعنی محاسب
نیز نوشتہ وصاحب انجمن گوید کہ دراصل دبیر دوویر بودہ لہ دوویر تبدیل ان نست و
دوویر ازان گویند کہ بدو ہنر آراستہ باشد چہ ویر بکسر واو ویائے معروف بمعنی فہم وادراک
وحفظ چیزے ست اصل بپارسی دوویر ست وشاید دبیر معرب آن باشد چہ دبیر بہ عربی
بمعنی کاتب ونویسندہ نیامدہ ودر یکے از رسالہ معتبر مذکور ست کہ دبیر دراصل دوبیر بود
بضم دال چہ معنے بیر حافظ ست ومنشی ہم صاحب وحافظ نظم ونثر مے باشد ونزد بعض
دبیر بالفتح معرب بمعنی دوبیر ست ودر سراج نوشتہ کہ دبیر نزد اکثر فارسی ست ونزد بعض
عربی ودیشتبارہ ویشتوارہ وسگلاب وسگلاو وحیوانے باشد شبیہ بہ سگ کہ درمیان آب ہم
رسد وزابل وزاول وکابل وکاول وبابل وباول نام شہرہاست وبنید ووینہ بکسر اول
وبوین بمعنی ببین وواو نیز بدل باز ست ودر محل با واو نیز استعمال کنند چنان کہ گویند واو گفتم
یعنی با او گفتم وباو گفتم واین مبدل ست بلکہ بالعکس چنانچہ مذہب بعضے ست وبرغست
وورغست بروزن بدمست گیاہے معروف مانند اسفناخ خود رو کہ آن را مردم خراسان
بلغت خود بلام بجاے را خوانند ونہیب معالہ نہاب ست وعربی مے باشد ونہیو از تصرفات
فارسیان ست شیخ آذری طوسی راست ؎ چو سایبان شہ نیمروز سر برزد ٭ ز تختگاہ افق خورد
شاہ شام نہیو ٭ مانند اریب کہ آن را با آن کہ عربی ست تصرف نمودہ داریو گفتہ اند مستفاد
از انجمن وعلامہ احراری گوید کہ نہیب امالہ نہاب ست بمعنی غارت کردن درین صورت عربی
الاصل باشد پس بمعنی ترس وبیم مجاز بود وغایتش این تصرفات فارسیان ست لیکن نہیو کہ مبدل آنست
یا بالعکس دلالت دارد کہ فارسی الاصل ست کذا فی البہار وبایا وواپا بمعنی ضروری وناگزیر
خسرو دہلوی گفتہ ؎ ملک را زحرزے کہ واپا بود ٭ نکوتر دعاے رعایا بود ٭ وبرین قیاس
است بایست وبایستہ ووایست ووایستہ وبال ووال بمعنی نوعے از ماہی وآل ہم بدین معنی

آمده و باد و ابمعنی آش باشد و ازان ست سکبا و زیره با و شوربا و کدو با حکیم سنائی گفته ؎
کے شود صفراے تو ساکن زخون ما که هست * مطبخ ما را بجاے زیره با تقصیر با * و صنه گرت
نزهت هے باید بصحراے قناعت شو * که آن جا باغ درباغ ست خوان درخوان و وادرها *
وعبد الواسع در مثال تبدیل با بواو بلے و ولے نیز نگاشته و این غلط ست چراکه بلے بفتح اول وکسر
لام لفظے ست که براے تصدیق کلام آید و در اصل این لفظ عربی ست بفتح لام مگر فارسیان
بکسر لام استعمال کنند و این لفظ بواو نیامده آرے ولے بفتح اول وکسر ثانی مخفف ولیکن
ست که بواو عطف کلمهٔ استدراک ست ولیکن امالهٔ لکن ست که لغت عربی ست -

پ

همچنین تبدیل باے فارسی به باے تازی چون تپ وتب و برین تقدیر مصدر آن
تپیدن ست وپزوه وبزوه که نام شهرے ست و بزودی منسوب به آن جاست و باسک
و پاسک بفتح وضم ثالث بمعنی خمیازه و دهان دره وغیره و باغنده و پاغنده بروزن بافنده
بمعنی پنبهٔ محلوج که بجهت رستن گلوله کرده باشند و بضم غین نقطه دار نیز آمده و بعض گفته اند
که اسپ و اسب نیز مبدل یک دیگر اند و این شعر سعدی سند مے گذارند ؎ کسان را درم
داد و تشریف و اسب * طبیعی ست اخلاق نیکو نه کسب * مولوی محمد فائق گوید که این
غلط ست زیراکه در علم قوافی قافیه باے فارسی و تازی بضرورت جائز ست بسبب قرب
مخرج انتهی تحقیق آن ست که لفظ اسپ هرچند بباے فارسی و تازی هر دو آمده و لهذا در
اکثر کتب لغت معتبرهٔ فارسی باے آن را مطلق گذاشته اند لیکن فصیح بباے تازی ست
و به فا چون پرمود و فرمود و سپید و سفید و پرمان و فرمان و پردا و فردا و پارسی و فارسی و
اسپند و اسفند و نور سپهبد و نور اسفهبد بضم اول نفس ناطقه را گویند و درین لفظ با بواو
نیز تبدیل مے یابد نور اسپهود و نور اسفهود مے شود و پردیش و فردیش بوزن درویش
بمعنی تقصیر و فروگذاشته و کلپ و کلپه و کلفت و کلفه به تحریک و کاف تازی و لام
منقار مرغان و در فرهنگ جهانگیری بدین معنے کلنه بضم اول و سکون لام و نون بجاے
با آورده و این ظاهراً تصحیف ست و امثال اینها بسیار ست لیکن این قاعده را
مطرد ندانند و بباے فارسی افصح ست باعتبار اصل لغت پارسی چنانچه در نامهاے
کهن بلے پارسی بیشتر از فا ست و در قریب نیز بفا بدل شود چون پیروزه و فیروزه

الحاقی کرده شده ۱۲

وپیل وفیل وانچه مولوی محمد فائق در مخزن الفوائد و عبد الواسع در رساله خود گفته اند که
فیروزه وفیل مبدل پیروزه وپیل اند سهو ست و در عربی هر جا بباے فارسی اختلاف
کرده اند بین البا و الفا گفته اند - و به میم چون سپارودک و سمارودک بمعنی کبوتر که آن را
بعربی حمام گویند از فرهنگ جهانگیری و سروری بباے تازی آورده و این اقوے ست
قطران تبریزی گفته ؎ سپارک گرچه اوج چرخ گیرد * کجا گردد رها از مخلب باز *
و به واو چون چارپا و چاروا -

ت و د

هم چنین ست تبدیل تاے فوقانی و دال مهمله باهم چون توت و تود حکیم ناصر
خسرو گفته ؎ وعدهٔ این چرخ همه باد بود * وعده رطب کرد و فرستاد تود *
و بت و بد بضم اول بمعنی صنم که مسجود هندوان باشد و بته و بده با اول و ثانی مفتوح
و هاے مختفی خشکه پا و را گویند فردوسی گفته ؎ پرستنده با شم بآتش کده * نسازم
خورش جز بشیر و بده * سعدی گوید ؎ پسر در پے کاروان رو نهاد * ز دشنام چندان
و افربت داد * دانست مبدل تانست که مخفف توانست ست و گزیت و
گزید بفتح کاف فارسی وکسر زاے هوز بروزن یزید بمعنی زرے که از رعایا گیرند و خراج
خوانند فردوسی گفته ؎ همه پادشاهان شدند انجمن * زمین را بسنجید و برزد رسن *
گزیتے نهادند بر یک درم * گرایدون که دهقان نبودے دژم * گزیت رز بارور
شش درم * بخرماستان بر همین زد رقم * کسے کش درم بود و دهقان نبود * نبودے
غم و رنج کشت و درود * گذارنده از ده درم تا چهار * بسالے از و بستدے کاردار *
دبیر و پرستنده شهریار * نبودے بدیوان کسے را شمار * شیخ نظامی گفته ؎ گزیت
ریا خوارگان چون دهیم * بجز در چنین خوار بیے چون نهیم * امیر خسرو دهلوی گفته ؎
گر دهی از لقمه بخواهد مزید * معده ز دندان نستاند گزید * و زرے را گویند که از کفار
گیرند و امان را امان دهند و برهان در گزیت گفته که انچه شهرت دارد بکسر اول و فتح
ثالث ست و معرب آن جزیه است و آن زر را که از رعایا گیرند سرگزیت نیز گویند
یعنی سرشمار و سرگزید بدال تبدیل ست و سرگزین نیز دیده ام و صاحب کتاب
مد القاموس که اکمل و اصح کتب لغت عربی ست به نسبت جزیه دو احتمال قرار داده
یکے مشتق از جزی ست دوم معرب گزیه بطرس در کتاب محیط المحیط قول ثانی را نقل

کردہ لیکن مستند ندانستہ وحق با اوست ۔ و پات و یاد بمعنی تخت و اورنگ و بعض
پادشاہ را پاتشاہ دانستہ اند یعنی صاحب تخت و اورنگ و بعض گویند کہ یاد در اینجا بمعنی
رمہ ست لہذا رمہ را یادہ نیز گویند و برخے وجوہ دیگر گفتہ اند واز جہت معنی ترکیبی اول
اقوے ست وکت خدا وکد خدا وکت بانو وکد بانو وخات وخاد بمعنی غلیواز عرفی گوید ؎
بگویم از ہنر خویش گرچہ بے ادبی ست ٭ کہ در حضور ہما سر کنم ستایش خاد ٭ زود دہان
اصیلم ہمین گواہم بس ٭ کہ شرم این سخنم خوے ز چہرہ بیرون داد ٭ وزرت بضم زاے معجمہ
وفتحہ راے مہملہ کہ حرف دوم ست غلط ایست کہ اہل ہند آن را جوار گویند واہل دیہات
وقریہا جری نیز خوانند بضم جیم تازی وسکون نون وکسر راے مہملہ وسکون یاے معروف
اسحاق گفتہ ؎ خشکی نان ژرت سردی جو ٭ ہر دو دارم دگر مگو مشنو ٭ ایضاً ؎ دارم ارتمان
زرت خشکی واز جو سردی ٭ وخان آرزو در مثمر الفوائد گفتہ کہ ژُرت براے مہملہ مشدد مفتوح نیز
آمدہ تزاری گوید ؎ پیش سیمرغ قاف ہمت تو ٭ ریختہ صبح ارزن وُزُرّت ٭ وذرہ
بذال معجمہ مضموم وراے مفتوح معرب آن ست وعرب بجاے تاے دراز تاے گرد
نویسند تا با واز ایشان مناسب تر باشد وچون آن را با ارزن ہندی تفسیر کردہ اند بعض
را گمان شدہ کہ بمعنی ارزن ست کہ بہ ہندی کنگنی نامند وآن خطاست ودر منتخب
اشارہ بتعریبش نکردہ وخان آرزو در سراج آوردہ کہ در عربی بہ ذال معجمہ وتخفیف
را بر وزن کرہ بدین معنے ست واین اغلب کہ معرب باشد ودر نفائس آوردہ کہ ذرہ بضم ذال
معجمہ وفتح راے مہملہ وتا در آخر وآن عوض از واوست ودر اصل لغت عربی ست وبعض
گویند بذال معجمہ معرب ست لیکن از کتب لغات معتبرہ مفہوم نمے شود انتہی وصاحب
انجمن آوردہ کہ زرہ بزاے معجمہ معرب آن ست وبیت نزاری قہستانی را شاہد کردہ و
این ظاہرا سہو القلم ست کہ بجاے ذال معجمہ زاے معجمہ نوک ریز خامہ شدہ ودلیل بر این معنے
این ست کہ این لغت در فارسی بزاے معجمہ است چنانچہ او خودش در باب زاے معجمہ
ذکر کردہ است وبعد بیان معنے وشاہد ذکر تعریب نمودہ است وآن عبارت بقلم آوردہ
وواے بر حال مؤلف فرہنگ انند راج کہ بعینہ عبارت انجمن را نقل کردہ است ودر تصحیح
تصحیح نمودہ دریغ ست برین تتبع وتلاش ۔ وزردشت وزرتشت بر وزن انگشت
نام حکیمے ست وشواد وشوات با اول مفتوح ودر بعض از فرہنگہا با اول مضموم نیز بنظر
رسیدہ وآن جانورے ست پرندہ از جنس مرغابی کہ ہم در آب وہم در خشکی زندگانی
مے کند وآن را سرخاب نیز گویند وبعض گفتہ اند بوقلمون ست حکیم سوزنی فرماید ؎

چو ہدہد زمین بوس دادم بشکر ٭ سخن رنگ دادم چو پر شواد ٭ شاعرے گوید ؎ خداوندش
ماہ مادہ دشمش مہ نر ٭ در حق او چنین وتید شواد ٭ ودنبورہ وتنبورہ ودراج وتراج
وگفتید وگفتیت وامرود وامروت نام میوہ معروف کہ بہ ہندی ناشپاتی گویند ودر
براہین آوردہ تبدیل تا بدال در لغت خوارزم واقع شود چنانچہ بجاے کردید وشنیدید
کردیت وشنیدیت گویند امیر خسرو را غزلے ست کہ در ان التزام تا بجاے دال فرمودہ
وہو ہذا ؎ اے دوستان کہ آگہ از آن رفتہ منیت ٭ من گم شدم برین وبران سا ہم
انگنیت ٭ نامہ کنید سوے وے وتا بدو رسم ٭ خاکسترم کنید وبران خط پراگنیت
برخاک من رسید پس از مرگ وہر گیاہ ٭ کا نزانہ بوے او بود از بیخ برکنیت ٭ اے
طالبان وصل زما دور کز فراق ٭ ما چاک سینہ ایم شما چاک دامنیت ٭ اے منکران
عشق یکے دیدنش روید ٭ دانم کہ زاہدید اگر توبہ نشکنیت ٭ جانان یکے بس ست
کہ میرید پیش او ٭ گوئی نمید زندہ کہ یک جان وصد تنیت ٭ خسرو کہ سوخت ست
دل او دلش دہید ٭ وآن دل کہ سوختہ نبود آتشش زنیت ٭ واین تبدیل در لغات
ترکی نیز وارد ست چون داش وتاش کہ یکے از الفاظ شرکت ست چنانچہ کلمہ ہم کہ براے
شرکت مستعمل مے شود چنان کہ ہم سبق وہمراہ ہم چنین در آخر اسمے آرند براے اشتراک
پس خواجہ تاش بمعنی بندگان یک خداوند ہمچنین خیل تاش شیخ سعدی ؎ من وتو ہر دو
خواجہ تاشانیم ٭ بندہ بارگاہ سلطانیم ٭ ہم او گوید ؎ چہ خوش گفت یکتاش با خیل
تاش ٭ چو دشمن خراشیدی ایمن مباش ٭ وبگتاش بفتح باے موحدہ وکاف عربی ساکن
بمعنی بزرگ این طایفہ است از انجمن ۔ وبعض چنین نوشتہ اند کہ بگتاش مرکب است
از لفظ بگ کہ بکسر باے موحدہ وسکون کاف فارسی مخفف بیگ ست کہ بالکسر
بہ ترکی بمعنی صاحب وامیر باشد وتاش کہ براے اشتراک آید بمعنی ہم خداوند وکوکلتاش
مرکب ست از کوکہ وتاش ولام تحجیل زیرا کہ کوکہ پسر دایہ را گویند وتاش کلمہ
اشتراک ست پس کوکلتاش بمعنی ہم کوکہ باشد یعنی دو شخص کہ شیر یک دایہ خوردہ
باشند بالعرض پسران دایہ ان ہر دو شخص را کوکہ باشد وآن ہر دو شخص باہم کوکلتاش باشد کہ مراد از
برادران رضاعی ست وگاہے مجازاً بر پسر دایہ نیز اطلاق کنند ودر حقیقت اورا در ترکی لفظ کوکہ مانند

ج

ہمچنین ست تبدیل جیم عربی وفارسی باہم چون جوجہ بمعنی بچۂ طایر بہر دو جیم تازی

که بجیم فارسی وزاے عجمی شهرت دارد و مچالوس وچابلوس بروزن خاکبوس بمعنی فریبنده وسالوس
از برهان اسدی گفته ؎ منه دل برین گیتی چابلوس ٭ که گیتی فسانه است وبادو فسوس ٭
ورشیدی گفته جاث جاف بمعنی زنے که بیک شوے آرام نگیرد وهر روز شوے نو کند
بغیر چاپ چاپ ست وسامانی معنی آن را جا به جا دانسته شمس فخری گفته ؎ خاک بر سر
شاعری را که شکے بود مے سر شوے یا نه پاے باف ٭ تا مگر بودے که هم برخوردمے ٭ زین
جهان بے ثبات دجاث وجاف ٭ وچاکشو وچاکشو بروزن نازبو دانه باشد از عدس بزرگ تر
وپوست آن سیاه وروشن وشفاف ولغزنده ونرم بود وآن را در داروهاے چشم بکار برند وبشین
بے نقطه هم درست ست از برهان ورشیدی گوید بشین معجمه نیز باشد وشمس فخری بجاے معجمه آورده و
سروری گوید که همین بهتر وخان آرزو گفته که چون اختلاف بسیار درین لغت واقع است پس بهتر
آن ست که هرچه روزمره مردم باشد اصح واقوے بود صاحب انجمن گوید که چاکشو لغت هندی
ست نه پارسی وبه پارسی آن حبه را چشمیزک گویند وتشمیزک معرب ست وآن را چشمک و
چشوم نیز خوانند وبه عربی حبة السوداء نامند. وهمچنین تبادل جیم عربی وزاے فارسی باهم چون کج
وکژ ولجن ولژن بفتحتین بمعنی گل سیاه تیره ته حوض وجوے وامثال آن ٭ واینکه صاحب
جواهر الحروف لجن مبدل لجم گفته محل بحث ست زیرا که اول بحرکت دوم ست ودوم بسکون
دوم رفیع الدین لسانی ؎ پیش دستے تو مگر لاف سخا زد ورنه ٭ بحر را بهر چه در حلق نهادند لجن ٭
مولوی ؎ تا جرے بر در نهد لجم سیاه ٭ تا شود تاریک مرج وسبزه گاه ٭ پس لغتے ست علحده وجاله
وژاله بروزن لاله چیزے باشد که از چوب وعلف برهم بندند وچند مشک پر باد بران نصب کنند
وبر آب افگنده از رود وجله عبور کنند حکیم دیولی گفته ؎ جر جاله بخفل اے برادر ٭ از بحر جهالت
گذر نیست ٭ وچیره وشیره بضم اول بمعنی ستوده وپسندیده وخوب ونیک، دقیقی گفته مصرعه
اے همچنان چون جان وتن آثار افعالت شیره ٭ ودر طبرستان بسیار استعمال مے کنند لیکن
بکسر اول تکلم مے کنند وازین سبب بعض بکسر اول دانسته اند ولاژورد ولاجورد سنگے ست کبود
که نقاشان ومصوران بکار برند وژولیده وجولیده بروزن شوریده درهم رفته ودرهم شده وآمیخته
وبدست مالیده شده وپریشان را گویند واین معنے بیشتر در زلف وکاکل استعمال کنند چنانکه جامی
گفته ؎ موے بجولیده ورخ گردناک ٭ سینه خراشیده ودل دردناک ٭ وکاج وکاژ بمعنی
نوج که به عربی احوال خوانند ودرخت صنوبر صغار را نیز گویند مولوی گفته ؎ اخ اخے بر داشتی اے گیج کاج ٭

لافقیر گوید که در سنسکرت چشم را چکشو بفتح جیم فارسی وسکون کاف تازی وشین معجمه مضموم دواو معروف خوانند وهر دواے
چشم را چاکشس نامند وعوام هند چشمیزک را چاکسو به سین مهمله گویند ۱۲

تا که کالاے بدت گیرد رواج ٭ ناصر خسرو گفته ؎ اے تیغ زبان آخته بر قافله ژاژ ٭ حشمت بطمع
اندهوے نان کرده کاژ ٭ اثیر الدین ؎ غرض چمیدن وحل است اگر نه بتراشد ٭ ز کاژ دو نوژ
بیک روزه ده شتر بهار چمته مدتق وزیب دگر دارد کنون طرف چمن ٭ از خرے وخطمی وریحان
وشاخ نسترن ٭ سرو شمشاد وصنوبر بید وکاج ونارون ٭ درنغے یاد کنون چیزے بجز دار وے
دن ٭ مے بده ساقی که ما را نیست بر عمر اعتماد ٭ وباژ وباج بمعنی خاموشی وسکوتے که مغان و
آتش پرستان گاه شست وشوے بدن وچیزے خوردن وپرستش وغیره حسب معمول خویش
بجا آورند نظامی فرماید ؎ بدان وقتے که خسرو دشنه داشت ٭ رسوم باج وپرسم را نگه داشت ٭
چو آمد وقت جانداری عالم ٭ ز موبد خواست رسم باج وپرسم ٭ رسوم باج پرسم آن چنان شد ٭
که او بر چاشنی گیران نشان شد ٭ فردوسی گفته ؎ پرستنده آذر وزردهشت ٭ همے رفت
با باژ وپرسم بهشت ٭ وبه شین معجمه چون کاج وکاش نام درختے از قسم صنوبر که قریب چنار ست
چنانچه مؤلف انجمن آراے ناصری در لغت کاشمر بیان کرده است وبه یاے تحتانی چون کالجوش
وکالیوش بروزن شالپوش نوعے از ماحضر باشد که درویشان پزند کمال اسمٰعیل گوید ؎ مائیم سه
چار شخص معهود ٭ آزرده ز دور چرخ وانجم ٭ داریم هواے کالجوشے ٭ از بے برگی نه از تنعم ٭
دجوغ ویوغ بروزن دوغ چوبے که در وقت زراعت کردن بر گردن گاو نهند بوشکور گوید ؎
ورا یادون که پیش تو گویم دروغ ٭ دروغ اندر آرد سر من بیوغ -

چ

صاحب بهار گلزار گفته که جیم فارسی به جیم تازی بدل شود ودرین مثال دیباچه و
دیباجه وبزرجمهر وبزرجمهر فرود آورده واین محل نظر ست تحقیق آن ست که دیباجه بجیم تازی ماخوذ
است از دیباج بجیم تازی که معرب دیبا بمعنی حریر تنک ست بزیادت کردن جیم در آخر ومعروف
کردن یاے مجهول وحرف هاے مختفی در آخر دیباجه براے نسبت ومشابهت ست وبعض
گفته اند که دیباچه بیاے مجهول وجیم فارسی مصغر دیباست ونوعے از جامه پشمین که قباچه سلاطین
بان که بجواهر مکلل باشند سازند وآن از لوازم لباس بادشاهی ست چنانکه سامانی نوشته و
بمناسبت آرایش خطبه کتاب را نیز گویند اندرین صورت دیباجه بیاے معروف وجیم تازی معرب
آن باشد وبعض محققان نوشته اند که دیباجه بیاے معروف وجیم عربی لفظ عربی است بمعنی
چهره وروے ورخساره کذا فی الکنز چون خطبه کتاب بمنزله روے کتاب ست لهذا خطبه کتاب
را نیز مجازاً دیباجه گفتند پس برین تقدیر بیاے مجهول وجیم فارسی مفرس باشد ارباب لغت را

دران اشتباه افتاده و بزرجمهر بضم باے موحده و زاے هوز و سکون راے مهمله و ضم جیم عربی
و کسر میم معرب بزرگ مهر ست و آنچه در بعض لغات نوشته که بضم جیم نشاید جیم و راے
مهمله هر دو را ساکن باید خواند این قول غلط ست صحیح همان ست که جیم را مضموم خوانند
چراکه در عربی دو ساکن بدون مده هم نیایند از رساله معربات ملا عبدالرشید فائده غنجه که با جیم
فارسی شهرت گرفته با جیم تازی افصح ست چنانکه سعدی گفته ؎ دلش گرچه در حال ازو رنجه
شد ❊ دو اکرد و خوشبوے چون غنجه شد ❊ و بزاے فارسی چون نایچه و نائژه بمعنی گلوگاه
و نے میان خالی از انجمن آراے ناصری و کاچ و کاژ بمعنی درخت صنوبر ازرقی گوید ؎
یکے چادرے جوے بهن و دراز ❊ بیاویز آن را ببالاے کاژ ❊ بهن دو لفظ را عبدالواسع
هانسوی با ستشهاد شعر مذکور در رساله اش آورده مؤلف گوید در شعر ازرقی با زاے
هوز کاز ست نه کاژ نازم بر خردمندی این مرد بوالعجب با آن که مے دانست که حرف روی
در مصرع اول زاے هوز ست و در مصرع ثانی کاژ بزاے فارسی گفته و خود را انجذنگ
ملامت سفته من نمی گویم که چه باید گفت اما از حق نباید گذشت و رشیدی گفته درخت
صنوبر کاژ بزاے فارسی ست لیکن ستونے که از درخت صنوبر سازند بزاے تازی آمده
و همین شعر ازرقی را بسند آورده است و صاحب انجمن آراے ناصری نیز موافقش فرموده
و صاحب برهان قاطع آورده که کاز بزاے هوز درخت صنوبر صغار را نیز گویند و باین
معنے بزاے فارسی هم آمده است و تاز و توز بهر دو[1] زا نیز همین معنے دارد و عبداللطیف
در لطائف اللغات کاز بزاے هوز بدو معنے آورده اول خانه باشد که از چوب و نے
و علف سازند چنانچه پالیزبان و مزارعان بر کنار پالیز و کشت زار ترتیب دهند دوم
شاخهاے درخت باشد که صیادان از ان لتهاو چیزها آویخته دام بر زمین فرو ریزند
تا جانوران از ان رم کرده بطرف دام آیند و طرفگی دیگر آن که کاج بمعنی درخت صنوبر
بجیم ابجد ست و بجیم فارسی کدام متتبع کامل گفته است که صاحب رساله در سلک تحریر
سفته است و در معرض تحقیق قول همچون مولف فرهنگ حسینی در پلهٔ اعتنا نسنجخت
حیرانم و نهایت پریشان که مثل این کس که محقق بے بدل ست جز معوج ذهنی هیچ
نیاموخته است و غیر از نا درست فکرے چیزے نه اندوخته که در هر گام بالغزے مے خورد
و پا از حیطهٔ غلط نگاری بیرون نمی دهد و آنچه خان آرزو در سراج اللغت در تحقیق این لفظ
افاده فرموده آن هم موید راے من ست کاج بجیم تازی درخت صنوبر و نیز لوج که بعربی

[1] یعنی بزاے هوز و زاے فارسی هر دو لفظ آمده اند تاز و تاژ و توز و توژ ۱۲

اول خوانند و بهر دو معنے مبال کاژ ست بزاے فارسی و بابا که بجیم و تیره باشد و بعض گویند
اول بجیم فارسی ست و ثانی بجیم تازی ست و این معقول نیست انتهی و بشین معجمه چون
غرچستان بغین معجمه و جیم فارسی و غرشستان که در لغت غور بمعنی کوهستان آمده و چون بیشتر
بلاد آن کوهستان ست لهذا غور و غرچستان و غرشستان گویند از انجمن آراے ناصری
و در جهانگیری گوید غرچه بفتح غین معجمه براے مهمله زده و جیم عجمی مفتوح مردم غرچستان را
خوانند حکیم سوزنی گفته ؎ چون ماه رخی حور وشی غرچه نژادی ❊ عاشق و و صدش بیش
برے چو قمر به ❊ و بریچ و پرخش و فرخج و فرخش بمعنی سرین و کفل اسپ و اشتر گاو و غیره
و لخچه و لخشه بمعنی شعلهٔ آتش و بمعنی اخگر زمردی گفته ؎ آتش عشق را از بس سوز ست ❊
آه شعله است و غم بود لخشه ❊ بدرالدین جاجرمی[1] گفته ؎ آن پستهٔ خندان نگوان چشمهٔ
حیوان نگر ❊ آن لخچها پنهان نگر در آتش جان پرورش ❊ این بیت را رشیدی شاهد لخچه
آورده و چنان فهمیده که لخچه بمعنی شعله است و آتش جان پرور روے معشوق و خطا
کرده این در وصف لب و دهن معشوق ست و انچه او لخچه خوانده نخچه بوده و نخچه بمعنی
تگرگ است و درین مقام نخچها کنایه از دندانها ست که در آتش جان پرور او که لبهاے
سرخش باشد پنهان شده اند و عبدالواسع هانسوی و ٹیکچند بهار لخچه و نخچه را در تفسیر معنے
مختلط بیک دیگر کرده اند یعنی معنی لخچه با لام شعلهٔ آتش و اخگر و ژاله گفته اند و عقل خود
را در جهل نهفته اند نمے دانم که این چه خبط ست و کدام ضبط ست سخن این ست
که لخچه با لام شعلهٔ آتش ست و نخچه با یاے تحتانی ژاله و تگرگ را گویند و لخچه درین شعر
بدرالدین جاجرمی بمعنی شعلهٔ آتش ست ؎ مه بگمند آورد سنبل تو هر نفس ❊ لخچه
پدید آورد آتش تو دم بدم ❊ و هیچ و هیش بیاے مجهول سور سالبه کلیه است و بمعنی
معدوم و اندک و قلیل مجاز ست هم چنین بمعنی قریب باندک و بمعنی اول ست چنانچه
گویند هیچ کس نیامده یعنی احدٌ من الناس نیامده و شیخ احمد جامی گفته ؎ هر که آمد هر که آید
بگذرد ❊ این جهان محنت سراے بیش نیست ❊ دیگران رفتند و ما هم مے رویم ❊
کیست کو را منزلے در پیش نیست ❊ احمد جامی ترا پندے دهد ❊ آخرت را باش
دنیا هیش نیست ❊ مخفی نماند که چنانچه در آوردن لفظ هر بر صیغهٔ جمع ناموس ست

[1] جاجرم بفتح جیم ثانی براے زده و بسکون میم نام مقامے ست از خراسان و قصبه ایست معمور و آباد و قلعه بزرگ دارد که در وسط واقع ست و اطراف آن بساطین و مزارع دارد و چهار صد قانور در آن سکونت دارند و آن در اصل جاے گرم بوده جاجرم معرب ست و آن در میان نیشاپور و جوین و جرجان واقع شده ۱۲

ہم چنین در آوردن لفظ ہیچ بر صیغۂ جمع نیز ناموس لیکن در کلام قدما آمدہ افضل الدین
خاقانی ؎ کہ باپیل آن کند طیرًا ابابیل ٭ کہ نکند ہیچ اعضا را فلاخن ٭ وکاچغر وکاشغر
نام شہرے ست از ترکستان منسوب بخوبان وخوبصورتان ویہ یاے تحتانی چون
مورچانہ وموریانہ بمعنی زنگ آہن شیخ سعدی گفتہ ؎ آہنے را کہ موریانہ بخورد بتوان
بردانزو بہ صیقل زنگ ٭ وممکن ست کہ مرکب از مور بمعنی معروف وچانہ یکے از کلمات
نسبت باشد وظاہر ست کہ مورچانہ مزید علیہ مورچہ است کہ مرکب ست از مورچہ
بہ تصغیر وآنہ کہ کلمۂ نسبت ست وہاے مورچہ بسبب اجتماع کلمہ نسبت حذف شدہ
وموریانہ مرکب از مور ویانہ کہ مبدل آن کلمۂ نسبت است ۔

خ

ہمچنین تبدیل خاے معجمہ بہ غین معجمہ چون خانہ وغانہ وستیخ وستیغ بمعنی راست
وبلند حکیم اسدی گفتہ ؎ ززر انار رون صد ستون ستیخ ٭ ز ابریشمش رشتہ وزسیم میخ ٭
ابوشکور گفتہ ؎ بدانگہ کہ گیرد جہان گرد و میغ ٭ سر نوک رمح تو گردد ستیغ ٭ فردوسی ؎
ستادہ بنا ورد گاہ یل ستیغ ٭ یکے داشت در دست زہر آبہ تیغ ٭ وتحقیق آن ست کہ
ستاخ بمعنی راست است وستیخ امالۂ آن ست وچون شاخ تازہ رستہ اکثر
راست باشد آن را نیز ستاخ گویند وستیغ مبدل این ست وستاک مبدل آن
وکیخ وکیغ بوزن میخ چرک وریمے کہ در گوشۂ چشم جمع شود چنانکہ ابوشعیب گفتہ ؎
شگفت نیست اگر کیغ چشم من سرخ ست ٭ کہ جو سرخ بود اشک سرخ باشد کیغ
وصاحب انجمن در لفظ کاشغر گوید کہ کاجغر مے شاید کہ کاجغر بودہ یعنی کاج بزرگ و
کاج نام درختے ست وکاجغر وکاژغر وکاشغر تبدیل آن باشد وتاخ وتاغ نام درختے
است کہ آتش ہیزم آن بسیار ماند وچوبش بسیار خشک باشد وآن را بعربی غضا
گویند کمال اسمعیل گفتہ ؎ دارم اسپے کش استخوان در پوست ٭ ہست چون در
جوال ہیزم تاغ ٭ حکیم اسدی گفتہ ؎ پر از کوہ وبیشہ جزیرہ فراخ ٭ درختش ہمہ
عود بادام وتاخ ٭ دبہ ہا چون خاگ وہاگ بکاف فارسی بمعنی تخم مرغ نہ خایہ مرغ
چنانکہ صاحب دستور پارسی آموز گمان بردہ است وراہ بر غلط سپردہ است واز این
ماخوذ ست خاگینہ واز ہمین ماخوذ ست خاگ کبک وآن قسم انگورے است لفیس
در شیراز کہ بہ تخم کبک مشہور ست وشبیہ بآن ست وختو وہتو بفتح اول وضم تاے قرشت

بمعنی مقر ومعترف منصور شیرازی گفتہ ؎ اگر بہ فضل بگویم مرا مشابہ نیست ٭ بصدق دعوے
من آید آسمان ختو ٭ فردوسی در توحید گفتہ ؎ بہستیش باید کہ ہستو شوی ٭ زگفتار بیکار
یکسو شوی ٭ وخلالوش وہلالوش بادال مفتوح بمعنی بانگ ومشغلہ وفتنہ وآشوب فخری گفتہ ؎
وصف خلق شاہ مے کردند دوش ٭ سنبل ونسرین وورد وپیل گوش ٭ بلبلے بشنید و در زاری فتاد
در خلالوشش برآمد صد خروش ٭ ناصر خسرو گفتہ ؎ ہلالوش جویان دین بہیدند ٭ تو بہوش را
در ہلالوش کن ٭ وخیز وہیز بمعنی مخنث وخیری وہیری گلے ست خوشبو واستاد علامہ در محیط اعظم
فرمودہ کہ خیری لغت یونانی ست وگویند بطی بفارسی شب بو نامند جہت آن کہ بوے آن
در شب ظاہر مے شود ٭

دوط

فایق در رسالہ مخزن الفوائد گفتہ کہ طاے مطبقہ[1] بدل مے شود بدال مہملہ چون خراط و
خراد وخطشہ وخدشہ وہاربط وباربد معلوم نیست کہ این بزرگوار فارسی ہاے تازہ از کجا بہم
رسانید مشہور ومتعارف باربد ست کہ نام مطربے بود از مقربان خسرو پرویز کہ در فن موسیقی
مہارت عظیم داشت مرکب از بار بمعنی دخل درخصت وبد بمعنی خدا وند ودارندہ چون پرویز
ودر احکم دخول مجلس بجمیع اوقات دادہ بود لہذا باین لقب ملقب گردید وخدشہ بالفتح بمعنی خراش
ومجازًا بمعنی شک وشبہ لفظ عربی ست از خدش ومبدل خطشہ گفتن نہایت مستبعد ومستہجن
است وخراط بالفتح وتشدید را آن کہ چوبہا را بر چرخ خراشیدہ ہموار کند ماخوذ از خرط لفظ
عربی ست وخراطی بالکسر بزیادت یا محاورۂ عوام ست وملا نور الدین ظہوری در خوان خلیل
بہ لفظ نہاد قافیہ ساختہ است ودر سراج نوشتہ کہ باصطلاح شعراے عرب این عمل را اجازہ گویند
کہ در یک مصرع حرف روی طاے مہملہ آوردن ودر مصرع دیگر دال آوردن چنانکہ خواجہ
نصیر الدین محقق طوسی در معیار الاشعار فرمودہ کہ اجازہ اختلاف روی باشد بے اعتبار قرب
مخرج یعنی قرب مخرج در آن ضروری نیست باشد یا نہ لیکن صاحب مفتاح وخزرجیہ ونہایہ اختلاف
روی متقارب المخرج را اکفا گویند چنانچہ ہمین لفظ با لفظ نہاد واحتیاط با اعتماد وصباح با سپاہ و
مانند این ہا وانچہ صاحب بہار عجم درین مثال این شعر شیخ شیراز آوردہ ؎ چہ مصر وچہ شام وچہ
بر وچہ بحر ٭ ہمہ روستایند وشیراز شہر ٭ مسامحت ست چہ درین شعر حرف قید مختلف ست
کہ اختلافش بابعد مخرج مثل عمر وشعر را قافیہ کردن نیز چندان معیوب نیست ودر اشعار بعض
استاتذہ آمدہ چنانچہ صاحب گلشن راز گوید ؎ ہمہ دانند کین کس در ہمہ عمر ٭ نکردہ ہیچ قصد گفتن شعر ٭

[1] مطبقہ حرفے کہ زبان را بحنک بالا بچسپاند ١٢ منہ

واختلاف حرف ردی بحرفے کہ متباعد المخرج باشد آن را اجازه نام نهاده اند بل بسیار از
عروضیان دیگر نیز موافق ایشان آورده اند و خان آرزو در چراغ ہدایت گفته که خراط بہ طاے
مطبقه لفظ عربی ست بمعنی تراشنده چوب مطلقاً و بمعنی شخصیکه چوب را تراشیده چیزہا سازد و مشہور
و بدین معنے خراد بدال نیز آمده ظہوری گوید در رساله خوان خلیل ؎ قرنہا تا استقامتش خراد ✤
زنده گردست کجروی زنهاد ✤ و چون در عربی نشانے از و نیست و ہیچ کتاب مثل قاموس و
صراح گواہی بر وجود آن نمے دہد از مثل ظہوری جاے تعجب ست و شاید فارسیان بسبب
آن که طا در محاوره ایشان نیست بدال بدل کرده اند لیکن این بسیار ضعیف ست
انتہیٰ در قول خان آرزو مرجع ضمیر از و لفظ خراد بدال قرار باید داد یعنی لفظ خراد بدال را نشانے
در عربی نیست نه این که از تبدیل طا بدال در کلام عرب نشانے نباشد زیرا که تبدیل طا
بدال در عرب آمده است لیکن سماعی ست نه قیاسی که ہر جا خواہند جاری نمایند در
الفاظے که تبدیل مسموع ست صحت و جواز آن منحصر در ہمان الفاظ خواہد بود و نه در غیر
آن و ہم او در مثمر آورده که چون این تصرف در کلام قدما یافته نشد از ین جہت خیلے ضعیف
است این گفتارش بناے تصرفات متاخرین را قطعا از پاے انداز د حال آنکه در
تصرفات فارسیان از متقدمین باشند خواه از متاخرین احدے را مجال گفتگو نیست چنانچه
او خود در چراغ ہدایت در لفظ حرکت گفته است که ہرگاه قدما مثل خاقانی علی الرؤس
را که بہمزه رسیده بواو ست در اصل که بارو واو نوشته و بروزن مفاعلان ست علی الرءس
بروزن مفاعیل بسته باشد متاخرین را چه گناه اگر تخفیفے یا تحریکے در لفظے کنند غایتش این
معنے قادر سخن را جائز ست نه خام گوے نومشق را و این اصلے ست قوی ؎ در رخیت بجلق
من علی الرءس ✤ صد مشروطوس شرودیطوس ✤ و مشروطوس و مشرودیطوس مخفف مشرودیطوس
است و از لفظ اول مراد ظرف معجون مذکور ست و از لفظ دوم ذات معجون مزبور و این لفظ
در استعمال بدین دو معنے جز درین شعر نیست و جاے دیگر بنظر نیامده و از ین جا ظاہر است
چنان که عرب در تعریب تصرفات نمایند ہم چنین فارسیان نیز تصرفات دارند از زبانہاے
دیگر که به تفریس موسوم ست آرے تصرفات ہمان کسان قابل اعتبار و سزاوار تقلید
دیگران تواند بود که منصب تصرف داشته باشند درین صورت ملا نور الدین ظہوری که مدش
او ست و قبولش قبول و جہان باستادیش ایمان آورده و تبعیت و تقلیدش را موجب
مباہات دانسته قطع نظر ازین که تبدیل طا بدال مطرد نیست و قطع نظر از آن که در عربی
نشانے از لفظ خراد یافته نمے شود اگر تصرفے بحکم اختیار و منصب اجتہاد درین لفظ بکار برده

و طا را بدال بدل ساخته چرا قابل تسلیم نباشد و کیست که بر نا جوازیش حکم تواند کرد مسامحت
امر آخر ست و تصرف بالاراده امر آخر این تصرف را مسامحت نتوان گفت که تخطیه
آن جائز ز باندانان را تقلیدش نارو ا باشد۔

ر

ہمچنین تبدیل راے مہمله به لام خواه در اول چون روخ و لوخ بر وزن شوخ
گیاہے ست که در آب روید و از ان بوریا و حصیر بافند و عبد الواسع برین معنے باین
بیت بہرام استناد کرده ؎ شود رخ زرد و پشتت لوخ گردد ✤ تنت باریک ہمچو دوخ
گردد ✤ و آن صحیح نیست زیرا که لوخ که بمعنی گیاه آبی مسلم شد از پشت ہیچ مناسبتے ندارد و
استدلال بدین بیت وقتے روا است که لوخ بمعنی خمیده و کوز باشد چنانچه ارباب فرہنگ
لوخ را باین ہم معنے ذکر کرده اند اول گیاه که بدان بوریا و حصیر بافند دوم بمعنی کوز و خمیده و انچه سپہر بمعنی خمیده
پشت گفته خطا ست چه در معنے لوخ یعنی خمیده یا کوز لفظ پشت ماخوذ نیست و صاحب
جہانگیری و سپہر وغیره بسند معنی اخیر ہمین بیت زراتشت بہرام آورده اند لیکن رشیدی و
صاحب انجمن بر جہانگیری خورده گرفته اند و گفته اند که اندرین بیت ظاہرا کوخ به کاف
باشد بمعنی خانه خرپشته که از چوب و نے و علف سازند و باین معنے عربی ست و اکواخ
جمع آن ست نه لوخ بلام اگر عبد الواسع در فرہنگہا این معنے را دریافتے مورد اعتراض
نگشتے خطاے آن را انتہاے نمانده است گویا صواب را از خانه بیرون رانده است
و خواه در وسط چون اروند و الوند نام کوه ہمدان و ہاگره و ہاگله در فرہنگ و برہان بمعنی
الکن آورده اند که در سخن گردن زبانش بگیرد و استشہاد به بیت صاحب تاریخ معجم
کرده اند که گفته ؎ بدور سعد تقش رہزنان دزد از بیم ✤ شدند ہاگره از کاف کاروان گفتن
و درین لغت مؤلف جہانگیری خطا کرده و صاحب برہان و ہفت قلزم نیز بوے اقتفا
کرده اند اما رشیدی و صاحب انجمن حقیقت را دریافته و معترض شده اند و این بیت را
بحکیم سوزنی نسبت دہند که در مدح ممدوح گفته و رعایت حروف کرده چنانچه گفته ؎
ز عین عدلش زاے زبان دزد براه ✤ چو ہاگره شده از کاف کاروان گفتن ✤ و درین
بیت صنعتے کرده و این دو کلمه است ہاے ہوز جدا است و گره جدا ست و زبان دزد
را بہاے ہوز که مدور گره دار ست تشبیه کرده یعنی زبان دزد گره مے خورد و نمے
تواند که اشاره به کاروان بکند و صاحب جہانگیری ہاگره را یک لغت دانسته و گمان

ائکن کردہ واین خطاے فاحش ست وچون رسم اوست کہ رعایت تبدیل حروف ما
بکدیگر نیز مے کند را ولام سا نیز تبدیل یک دیگر قرار دادہ کہ مبادا معنے لغت غلط شود و
پیروان او نیز در خطا افتادند و پاردم و پالدم بباے فارسی وضم چہارم چرمے کہ در زیر
دم اسپان واشتران بندند و بزین محکم سازند تا زین از جاے نرود و غرژن وغلیژن بغین
معجمہ ویاے معروف وزاے فارسی گل سیاہ کہ بن حوضہا وآبگیرہا بہم رسد وغلیون بواؤ
نیز آمدہ وکتارہ وکتالہ خنجرے ست مانند شمشیر کہ بیشتر اہالی ہند داشتہ اند اکنون
در ایران متداول وکاف تازی را بغین وتا را بدال تبدیل کردہ اند و اہالی ہند کٹار
بتاے ہندی خوانند امیر خسرو دہلوی راست ؎ سر آن دو چشم گردم کہ چون ہندوان
رہزن ٭ ہمہ را بنوک مژگان زدہ بر جگر کتارہ ٭ ناصر خسرو گفتہ ؎ تا گل در کلہ چون عروس
نہان شد ٭ ابر مشاطہ شدست باد و لالہ ٭ نرگس جمالش چون بلالہ نگہ کرد ٭ بید برآہیخت
سوے لالہ کتالہ ٭ از انجمن وصاحب رشیدی از سفرنامہ ہا آوردہ کہ اصلش قتالہ
است بقاف ماخوذ از قتل وآن محاورہ اہل یمن ست وموافق دریافت فقیر این طبیعت
آزمائی ست وقیاس و دراز کار اشتقاقیان ست زیرا کہ کٹار بتاے ہندی لفظے ست
موضوع ومشہور دراو لام ہم در ہندی بدل شود از راہ قرب مخرج بلکہ در کتب صرف
ونحو ہندیان ہر دو را گویا یک جنس شمردہ اند ومحاورہ یمن پیش فصحاے عرب معتبر نیست
بسبب مخالطت آن بزبان ہندی مثل قتالہ چنان کہ سیوطی در مزہر آوردہ درین صورت
کتالہ را معرب گفتن نیز بیجا ست تا بعربی بودن چہ رسد خواہ دراخر بود چون ریچار و
ریچال بکسر اول وجیم پارسی پنیرے باشد نرم مانند کشک کہ شیر تازہ در ان ریزند
سیاہ دانہ و دیگر ادویہ گرم در آن کنند نان خورش سازند و در فارس متعارف ست دو
عرق بہ و سیب دغیرہ را در دوشاب بجوشانند ونگاہدارند و در وقت حاجت صرف کنند
وکاچار وکاچال بکاف تازی وجیم فارسی رخت واسباب خانہ وکنجار وکنجال بالضم درد
کنجد و جز آن کہ بعد از گرفتن روغن بماند وچنار وچنال درختے معروف کہ شعرا آن را بکف
دست وپنجہ کشادہ تشبیہ کردہ اند ونیلوفر ونیلوفل ابوشکور گوید ؎ آب انگور وآب نیلوفل ٭
مر مرا از عبیر ومشک بدل ٭ صاحب مجمع الصنائع گوید کہ در اصل نیلوفر بودہ کہ براے
ضرورت قافیہ نیلوفل بلام آوردہ ونیز سورد سول کہ رنگے باشد اسپ وخر را شاعرے
گوید ؎ رخت بر بست اصبحدم آن قول ٭ زیر پالان کشیدا ستر سول ٭ وبہ فول چون
استوار و استوان ز راتشت بہرام گفتہ ؎ پذیرفتیم در دین استوانیم ٭ بجز پیغمبر پاکش ندانیم ٭

ولت انبار ولت انبان بفتح اول بمعنی مرد شکم پرست وپر خور مرکب از لت کہ بمعنی شکم
است وبعض گویند لت انبار مرکب ست از لت بضم مخفف لوت بمعنی نوعے از
طعام وانبار بمعنی پر کردن وپر کردہ شدہ و بر مرد بسیار خور مجازاً اطلاق آمدہ ولت انبان
مبدل نیست کما وہم بلکہ مرکب ست از لت بالضم مخفف لوت بمعنی طعام وانبان
بمعنی کیسۂ چرمی بسبب پر خوری بر اکول اطلاق کردہ اند وسبب این غلط ترادف
است فافہم وچپار وچپان بفتح جیم فارسی وباے فارسی زدہ بمعنی سرموزہ کہ جرموق معرب آنست
وجبارک وجبانک بضم جیم تازی نام بازی کہ آن را کوزہ گردان گویند وکنور وکنون
بالفتح وواو معروف خم وکندو یعنی ظرف بزرگ گلین کہ در آن غلہ کنند وکانور شبیع
آن ست وتار وتان بفوقانی مقابل پو کمال اسمعیل ؎ جولاہہ ایست ہمسر او
در سراے او ٭ کو کسوت لطیف در اپو وتان کند ٭ مولوی معنوی ؎ از تو دارم
ہرچہ در خانہ خنور ٭ وز تو دارم نیز گندم در کنور ٭ حکیم علی فرقدی ؎ نیست ما را
مشت گندم در کنون ٭ باز دینارے بکیسہ اندرون ٭ کذا فی جواہر الحروف وخان آرزو
را درین نظر ست۔

ز

ہمچنین تبدیل زاے معجمہ وسین مہملہ باہم چون ایاز وایاس نام غلام ومحبوب
سلطان محمود سبکتگین غزنوی عطار فرمایدؔ ؎ گر تو مرد طالبی وحق شناس ٭ بندگی کردن
بیاموز از ایاس ٭ وایازی وایاسی نام پارچہ ایست باریک کہ بر بالاے چشم بر بندند
واکثر سیاہ باشد ظاہراً اختراع ایاز بودہ کہ در اسفار زمستان براے حفظ چشم از برف
در ابرو برمے بست در رسالہ خیر الخطوط آمدہ کہ لفظ ایاس در عربی بسین مے نویسند
و در پارسی بزاے منقوطہ وہرمز وہرمس بضم ہا ومیم ستارۂ مشتری وتنگز وتنگس بفتح فوقانی
وکسر کاف فارسی نام درختے ست کہ خارہاے تیز بسیار دارد وگل آن برنگ گل کاسنی
وآتش ہیزمش بغایت تند مے باشد وپرداز وپرداس بفتح باے فارسی ودال بمعنی
فرصت وفراغت وپرداز وپرداس بمعنی انتعاش وپر باز کردن وگیومرز بفتح کاف
فارسی وضم یاے تحتانی بواو کشیدہ ومیم مفتوح براے مہملہ وزاے ہوز زدہ وگیومرس
از انجمن وانگز وانگس بمعنی کجک کہ فیلبانان در دست دارند خاقانی گفتہ ؎ فیل مستم
مغز م از انگز بیاشوبند از انک ٭ گر بیا سایم وے ہندوستان یاد آورم ٭ ابو الفرج
رونی راست ؎ چو طور ست پیل وچو سوئے نہادت ٭ بدستش عصا انگز مار پیکر ٭

مخفی مباد که شخصے در حاشیه رسالهٔ عبد الواسع برین قول ایراد کرده و گفته که در برهان قاطع
انگز بضم اول و سکون ثانی و ضم ثالث که کاف فارسی ست و زاے نقطه دار ساکن
را نوشته است که بیلچے باشد که بآن زمین را هموار سازند نه بمعنی کجک اما انگز که بزاے
فارسی باشد البته بمعنی او کجک نوشته است و صاحب نفائس اللغات انگس بفتحاے
نون و ضم کاف عربی و سین مهمله در آخر را نوشته است که آهنے باشد سر کج دسته دار که
فیل بانان بآن فیل مے رانند بعربی مقمعه بر وزن مکنسه مے گویند مقامع جمع آن و بفارسی
کجک گویند و آنچه صاحب رساله بمعنی انگز کجک و انگس بدل آن نوشته است
شاید سندے داشته باشد. انتهی و در شرح رساله مذکور مولفه مولوی محمد اشرف مسطور ست
که در مؤید الفضلا آورده که انگز بفتح یکم و ضم سوم فارسی آلتے آهنی که بدان فیل را رام
کنند هندش انکس نامند پس بر روایت صاحب مؤید مثال لفظ انگز بجهت تبدیل
زاے معجمه بسین مهمله درست نخواهد شد تم کلامه جادهٔ تحقیق این هر دو اعتراض سر بمنزل
مقصود چنین مے کشد که مراد معترض اول آن ست انگز بزاے هوز بمعنی کجک غلط
ست و نزد این درویش درین ایراد نظر ست بهر آن که صاحب غیاث نوشته است
که انگز بکاف فارسی و زاے هوز مبدل انگس بکاف فارسی و سین مهمله است. و بعض
زاے عربی را به زاے فارسی بدل نمایند و آنچه در برهان قاطع در لفظ انگزک گوید که بزاے
هوز بر وزن مرجمک کجک فیل را گویند و بزاے فارسی هم بنظر آمده است نیز مؤید صحت
او ست چه مزید علیه همین لفظ انگز ست و مراد معترض ثانی این ست که آنکس بسین مهمله
مبدل انگز نیست چه این لغت زبان دیگر ست و بکاف عربی ست و اول بکاف
فارسی جوابش اینکه آنکس در هندی بالف ممدوده و کاف عربی مستعمل ست چنانکه
در نفائس مصرح ست و آن را که اهل فن مبدل انگز گفته اند بغیر مد و بکاف فارسی نوشته اند
چنان که در آرایش هفتم از فرهنگ انجمن در بیان تبادیل هر یک از حروف بست و چهارگانه
و در بعض از لغات نیز مسطور ست بل موافق تصریح صاحب جواهر الحروف انکس اصل
است و انگز مبدل چنان که بر عقلاے انصاف کیش مستور نیست و حق تحقیق آن ست
که انکس بضم کاف عربی کلمهٔ هندی ست بمعنی کجک چنان که خان آرزو در نوادر الالفاظ
گفته که ظاهرا انگز مبدل انکس ست بضم کاف که لفظ هندی ست و چون لفظ
مذکور کراهتے در تلفظ داشت شین را بزاے معجمه بدل کردند و ما قبل آن را نیز مفتوح ساختند
تا نشانے از کراهت مطلقا نماند که گویا مبدل آن نیست و در اثبات اصلیت هندی

در شر گفته که فیل در هندوستان پیدا شود و آلت نگاه داشتن او بزبان هندی ست پس
انکس لفظ هندی الاصل ست هر چند لفظ کجک را براے آن مقرر کرده اند چون فیل
هندی الاصل ست معلوم مے شود که کجک فارسی الاصل نبود و مولف دلیل ساطع آورده
که انکس با اول ممدود و غیر ممدود و ضم کاف فارسی بمعنی کجک لغت سنسکرت و مذکر ست
و فقیر مولف را از امرکوش که کتاب لغت سنسکرت و نهایت معتبر ست چنان تحقیق رسیده
که انکش بالف مقصوره و شین معجمه است انکس بسین مهمله مفرس باشد. و سماروغ و
زماروغ بفتح اول رستنی باشد که از زمین هاے نمناک و زیر خم بروید و ترکیب چتر کوچک دارد
و بعض آن را چتر مار گویند و عوام آن را کلاه قاضی خوانند و ابو حفص سغدی که از متقدمین صاحبان
فرهنگ ست بمعنی خاک شوره آورده و این بیت عنصری را سوید کرده ؎ کجا من چشم دارم از نجابت +
گل و لاله نروید از سماروغ ❊ و آنچه صاحب بهار بوستان تبدیل زاے تازی و فارسی با هم قیاسی
گفته وجهے ندارد.

ژ

همچنین تبدیل زاے فارسی به جیم تازی چون دانژه و دانجه بدال مهمله کذا فی الرشیدی
و در فرهنگ جهانگیری وانج بدال و وانج بواو نیز آورده و این ظاهرا تحریف ست و لژن و لجن
بمعنی گل سیاه و زمین گلگین لغزنده و نژند و نجند بکسر نون و فتح دوم افسرده و اندوهگین و غضبناک
و خشمگین و کژک و کجک به تحریک انگز که بدان فیل رانند و منیژه و منیجه نام دختر افراسیاب و فاژه
و فاجه دهن دره که بسبب خمار و کلال بهم رسد و باژ و باج بمعنی خراج و کاژ و کاج بکاف تازی
بمعنی احول و درخت صنوبر و ناژو و ناجو بنون شد. ابو نصر نصیرائی بدخشانی ؎ ساقی ز شیشه ریزد
ساغر شراب ناب ❊ خصم نشاط فاجه و خمیازه شد مرا ❊ امیر خسرو ؎ خواب گر عبهر کند پس
از چه معنے غنچه را ❊ فاژه مے آید مگر خاصیت عبهر گرفت ؎ آن کژک بر تارک پیل از شکوه ❊
بود تیغ کوه بر بالاے کوه ❊ مرزا معز فطرت ؎ خروشان از کجک دیدم چو فیلان را یقینم شد
که عاجز مے توان کردن بر نج کجی فلاطون را ؎ ناجوے این باغ بوجد خردش ❊ بوده
چوسکان فلک سبز پوش ❊ عبد المجید ؎ چو بر ناژو سرایان گشت نارو ❊ بسر اشد گرانان
گور و آهو ❊ و نارو براے مهمله نوعے از طیور ست و صاحب انجمن در کجاده گوید که چون زاے
فارسی با جیم تبدیل مے پذیرد کژاده را کجاده گفتند و واو را بالاے عربی بدل نموده کجاوه نیز نامیده
شده نزد صاحب شمر کجاده اصل ست زیرا که مرکب ست از کج و آده که کلمه نسبت ست و آن
معروف ست براے شتر بار کنند و در هر طرفے یکے بنشینند. و به شین معجمه چون توژی و توجی بفوقانی

واؤ مجہول بروزن روزی آن ست کہ اطفال ہرکدام چیزے بیاورند و طعامے بہ پزند و یکدیگر
را ضیافت کنند و این را بتازی توزیع خوانند و ظاہراً ہمین لفظ را فارسیان بتغیر لہجہ چنین خوانده اند
و راش و راژ براے مہملہ تودۂ غلہ و باژگونہ و باشگونہ بہاے تازی از بالاے در آویختہ و معکوس
خواجہ نظامی ؎ کرا باشگونہ بود پیرہن ٭ بود حاجت بازگشتش بہ تن ٭ شہید ؎ اے کار تو
ز کار زمانہ نمونہ تر ٭ او باشگونہ و تو از و باشگونہ تر ٭ لیکن زاے باژگونہ احتمال تازی بودن دارد
من حیث المعنے و در بعض مواقع زاے مذکور را بہ جیم تلفظ کنند و جیم نہ نویسند چون کلمہ فژہ و فژگان
کہ بہ جیم خوانندش صحیح ست و بژا نویسند۔

ش

ہمچنین تبدیل شین معجمہ بہ جیم عربی چو کاش و کاج کلمہ ایست کہ در محل طلب چیزے بطریق
آرزو گویند شریف تبریزی گفتہ ؎ بیخودی کاش گذارد کہ بمضمون برسم ٭ بعد عمرے کہ ز جانان
خبرے مے آید ٭ حافظ گوید ؎ چرا شکست دہی جان من ز سنگدلی ٭ دل ضعیف کہ ہست
او ز نازکی چو زجاج ٭ فتادہ در دل حافظ ہواے چون تو شہے ٭ کمینہ بندۂ خاک در تو بودے کاج
و سراغوش و سرافوج بمعنی گیسہ دراز کہ بر یک سر آن کلاہے وضع کنند و زنان و دختران گیسو ہاے خود
را دران اندازند و آن کلاہ را بر سر بہند کہ گیسو گرد نگیرد و آن را زینت دہند نظامی گفتہ ؎
سراغوچے بر آسودہ بگوہر ٭ برسم چینیان افگندہ بر سر ٭ و کنگاش و کنگاج بکسر کاف تازی و
سکون نون و کاف فارسی بالف کشیدہ بمعنی مشورت و در صراح ترجمہ شورے آمدہ نزاری گفتہ ؎
درین مصالحہ کنگاج رفت با اصحاب ٭ دیگر گفتہ ؎ ہیچ رخصت نمے دہد عقلم ٭ ہرچہ بادے
ہے کنم کنگاش ٭ و بہ جیم فارسی چون کاشغر و کاچغر و کاش و کاچ و پاشان و پاچان از پاشیدن
و بہ یاے تحتانی چون در مضارع نوشت و رشت از نوشتن و رشتن کہ نویسد و ریسد گردد
از ہفت قلزم و عجب تر آن کہ در بحث مضارع نگاشتہ کہ شین منقوطہ در نوشت کہ بمعنی کتابت
کردن ست بہ سین مہملہ بدل شود و ماقبل آن یاے تحتانی زیادہ شود نویسد آید و از رشت ریسد

غ

ہمچنین تبدیل غین نقطہ دار بہ خاے معجمہ چون چرغ و چرخ نام پرندۂ شکاری
اسدی گوید ؎ ز تیغ روان چرخ چون پر چرغ ٭ پر آواز رامشگران مرغ مرغ ٭ لیکن نزد
بعض بخا در واقع غلط ست لہذا در فرہنگ ہاے معتبرہ مثل جہانگیری و سروری و رشیدی و

انجمن نیست برہان باتباع فرہنگ مرزا ابراہیم نوشتہ است و انجوغ و انجوخ بالفتح و واو مجہول
و جیم تازی چین و شکنج کہ براندام افتد و انجغ و انجخ مخفف آن ست و سغدو و سختو بالضم و فوقانی قبل
الواو رودۂ گوسفند کہ در آن گوشت و برنج و مصالحہ پر کردہ بروغن بریان کردہ باشند شمس فخری ؎
سپہر گفت چو بخت شہنشہم فیروز ٭ شنید عقل و بدو گفت ہان مگو اے شوخ ٭ کہ بخت شاہ
جوان ست و چہرہ اش شاداب ٭ گرفتہ روے تو از غایت کبر انجوخ ٭ ابوشکور ؎ چو بر رویت
از پیری افتادہ انجوغ ٭ نہ بینی دگر در دل خویش افروغ ٭ و چراغورہ و چراخورہ قندیل کہ چراغ
دران افروزند و بہ ہا چون اسپرغم و اسپرہم بمعنی ریحان و غربال و ہلبال بموحدہ لیکن بعضے ہلیال
بہ تحتانی نوشتہ و حق تحقیق آن ست کہ غربال در کتب عربیہ مرقوم ست و در واقع معرب گربال
است بکاف فارسی درین صورت ہلبال مبدل گربال بود یا برعکس۔

ف

ہمچنین تبدیل فا بہ باے عربی چون یابد و ے یابد و بیاب و میاب از یافتن و
کوبد و ے کوبد و بکوب و مکوب از کوفتن و تابد و ے تابد و بتاب و متاب از تافتن و
شتابد و بشتاب و مشتاب از شتافتن و بہ باے فارسی چون گشتاسپ و گشتاسف و
جاماسپ و جاماسف و سپید و سفید و گوسپند و گوسفند و اسپندیار و اسفندیار و فام و پام
بمعنی شبیہ و نظیر و رنگ و بنون و بہ واو چون رود و ے رود و برود و مرو از رفتن و گوید و
مے گوید و بگو و مگو از گفتن و شنود و مے شنود و بشنو و مشنو از شنفتن و فام و وام بمعنی رنگ
و کفش و کوش و فرخج و ورخج بفتح اول و ثانی و سکون خا و جیم عربی زشت و زبون و پلید
و کریہ منظر و نازیبا و باجیم فارسی آمدہ و فرخچی و ورخچی بمعنی زشتی و زبونی و پلیدی
ابن عماد گوید ؎ دمش بد بمانند گاو کشاورز ٭ فرخجش چو پیلے و گردن فرس سان ٭ حکیم
سوزنی فرماید ؎ دریغ و فر اشعار نا خوشش کردم ٭ کہ بد نتیجہ طبع در نجے دارم۔

ک

ہمچنین تبدیل کاف تازی و کاف فارسی باہم چنانچہ رشیدی گوید کہ کشتی بمعنی
سفینہ و نوعے از پیالۂ شراب در اصل بالفتح کاف فارسی ست منسوب بہ گشت و سیر و صاحب
انجمن آراے ناصری فرماید کہ گزگاو کہ نوعے از گاو دست کہ از دم آن پرچم علم و مگس ران
سازند در اصل کزگاو بودہ زیرا کہ موے دمش مانند کز نرم مے باشد و کز بفتح کاف عربی و

سکون زاے فارسی قسمے از ابریشم کم بہا باشد وقز معرب آن ست۔

ل

ہمچنین تبدیل لام بہ راے مہملہ چون الونہ و ارونہ و شغال و شغار و زلو و زرو بفتح اول و ثانی بواو رسیدہ کرمے باشد سیاہ رنگ چون بہ اعضاے آدمی بچسپانند خون از آنجا بمکد ابن یمین گفتہ ؎ آمد بجوش خون عدوش بسر برفت ٭ گفتی کہ موے او چو زرو خونش بر کشد ٭ یوسفی طبیب گفتہ رباعی اے خون گلوت از زلو دادہ خبر ٭ خون آمدہ ہر دم ز گلوے تو بدر ٭ گر غرغرہ سازی آب خردل نیک ست ٭ چیزے نبود ترا از آن نافع تر ٭ و شال و شار بمعنی شغال چنانکہ عماد شہریاری در باب تربیت قمری مازندرانی در مدح ممدوح خود گفتہ کہ قمری ہیچ نبودہ بفر مدتو ترقی نمودہ ؎ قمری کہ بگاہ فرق نشناخت ٭ از پہلوے شیر سینہ شار ٭ در شعر بفر تو در آورد ٭ از شعلۂ نار دانۂ نار ٭

م

ہمچنین تبدیل میم بہ باے موحدہ چنانکہ گذشت و بہ فا چون مخیز و نخیز بالفتح و با داے منقوطہ آہن سر تیز کہ بر پاشنۂ کفش و موزہ نصب کنند و بر پہلوے اسپ خلانند کہ تند رود و آن را مہماز و مہمیز گویند لیکن مہماز عربی ست نہ پارسی فردوسی گفتہ ؎ چو رستم درا دید زانگونہ تیز ٭ بر آشفت زان سان کہ بور از مخیز ٭ و بوم و بوف نام جانورے ست و رشیدی گوید کہ بوف تصحیف کوف ست و سند صحت بوف این رباعی سید قاسم انوار کہ در ہفت اقلیم مسطور ست رباعی عاشق کہ سمندر نبود خرکوف[1] ست ٭ صوفی کہ قلندر نبود موقوف ست ٭ رندے کہ نہ پارسا بود نامرد ست ٭ زاہد کہ نہ شاہدش باشد بوف ست ٭ نیز صحیح نیست چہ ہرگاہ بوف مبدل کوف باشد یا بر عکس قافیہ صحیح نبود و مثل سفید و سپید پس یوف بیاے تحتانی ست بمعنی لغو و بیہودہ چنانکہ درین محل اکثر شنیدہ و یوفی بمعنی بیہودہ گو کما قال بعض العلما و در انجمن آراے ناصری در سند بوف این شعر ابن یمین نوشتہ ؎ تو باز سدرہ نشینی فلک نشیمن تست ٭ چرا چو بوف کنی آشیان بویرانہ ٭ و بہ واو چنانچہ صاحب برہان گوید کہ وند مبدل مند نیز آمدہ۔

[1] خرکوف بدان کہ کوف بروزن صوف بمعنی بوم است کہ بہ نحوست معروف ست و بزرگ آن را خرکوف گویند ۱۲

و

ہمچنین تبدیل واو بہ باے عربی چون نوشتہ و نبشتہ و نوشت و نبشت و نوشتن و نبشتن و وام و بام بمعنی قرض و نوی و نبی بضم نون و یاے معروف قرآن و گاوہ و گابہ بر وزن ساوہ نام مردے ست کہ در شہر سپاہان کہ لشکر ایران در آن جمع و از آنجا بہر جا مامور می شدہ اندر یاست ارباب صنعت اسلحۂ رزم داشتہ و بعد از غلبۂ ضحاک علوانی بر جمشید جم و ہلاکت جمشید بر ضحاک خروج کردہ فریدون را بر تخت نشاندہ بود و درفش گاویانی کہ علم گاویانی نیز مے گفتہ اند منسوب بدوست و در تواریخ و شاہ نامہ کاوہ نویسند و کاف عربی و عجمی مبہم ماندہ ولے پارسی دانان دانند کہ کاویدن مصدر اسم کاوہ نگردد و دیدہ وران مے دانند کہ پہلوانان را گاو و گیو و گودرز بملاحظۂ شجاعت نام بودہ شمس فخری اصفہانی کہ فاضلے ست و فرہنگے نگاشتہ و شواہد آن ہمہ از اشعار او ست در مدح ممدوح خود گفتہ ؎ گر گاوہ صیت زورت و مردیت بشنود ٭ بر خویشتن وگرنہ نہد ہیچ نام گاو ٭ اگر این نام با کاف عربی بودے فاضلے شاعر صاحب فرہنگ باین وضوح بیان نہ فرمودے چہ اگر چنین نباشد و کاف عربی خواندہ شود شعر ہیچ معنے نخواہد داشت زیرا کہ بمعنی گرد و مبارز و دلاور و بہادر و شجاع گاو بکاف فارسی ست نہ عربی و اینک معیار جمالی در این قطعہ حاضر ست این اسم بکاف عربی بمعنی مشہور غلط ست و خطاے مشہور و سالہا بتقلید خواندہ اند و در ظفرنامۂ احمد منیری کہ فرہنگے ست معروف و جامع آن ابراہیم قوام فاروقی سرہندی و اسبق و اقدم بر صاحب فرہنگ سروری و جہانگیری و رشیدی و برہان بودہ و نام آن در سائر لغات مرقوم ست گاوہ را در سلک گاو و گو و گیو و گاز و گیسو در حرف کاف فارسی آوردہ و بعد از و بر متاخرین مشتبہ و ملتبس گردیدہ و تحقیق نہ نمودہ اند مستفاد از انجمن آراے ناصری و بہ باے پارسی چون وام و پام بمعنی قرض و دین۔ و بہ فا چون چوسیدن و چپسیدن و چفسیدن بمعنی چسپیدن و این ظاہراً قلب ست و یادہ و یافہ بمعنی گم شدہ و ہرزہ و بیہودہ شمس گفتہ ؎ گو یافہ شو قلادۂ سیمین آسمان ٭ نور کف خجستۂ او زیور تو باد ٭ خاقانی گفتہ ؎ نافہ را کیمخت رنگین سرزنش ہا کرد و گفت ٭ نیک بد رنگی نداری صورت زیباے من ٭ نافہ گفتتش یافہ کم گو کایت معنے مراست ٭ اینک اینک حجت گویا دم بویاے من ٭ مولوی معنوی فرماید ؎ خوش خبران غلام تو ظل گران سلام تو ٭ چون شنوند نام تو یادہ کنند نام سر ٭ و کلاوہ و کلافہ بمعنی ریسمان خام کہ از دوک بر چرخہ پیچیدہ باشند

بہندی اٹیا گویند۔ وبہ ہیم چون میویز و سیمیز لسحق اطعمہ ؎ بازمیویز فرادان بہ تنقل
مے خور ✤ آن زمان از سر گردون کنگ سغز برآر ✤ عمر خیام رباعی آنہا کہ اسیر عقل وتمیز
شدند ✤ در حسرت ہست ونیست ناچیز شدند ✤ رو باخبرے وآب انگور گزین ✤
کین بے خبران بغورۂ میمیز شدند ✤ وپرواسیدن وپرماسیدن بادل مفتوح ثانی
زدہ بمعنی دانستن ودست سودن ودراز کردن وغیرہ۔ ومند نزد بعض مبدل وند ست
ونزد برہان بالعکس لیکن ماقبل مند واو آید چون خردومند وتنومند بخلاف وندومان
کہ کلمہ نسبت ست مبدل وان ست وہمچنین من ودن کذا فی المثمر۔

	ہ	

ہمچنین تبدیل ہا بہ الف چون ہیچ وایچ حکیم سنائی گفتہ ؎ خلق جز مکر وبند
ایچ نیند ✤ ہمہ را آزمودم ایچ نیند ✤ اسدطوسی گفتہ ؎ نگفت ایچ کس راز ان
بوم زود ✤ بہ ہندوستان رفت ویک چند بود ✤ ہرچند وارچند کہ ترجمہ آن وعلیہ اند
چنان کہ گوئی زید را اسلام کردم ہرچند او ندید واین گہ در فارسی کلام را بدان مصدر
کنند در واقع عبارت قلب ست کہ در فارسی شایع ست ومرزا قتیل در شجرۃ الامانی
گفتہ کہ ہاے آشکارہ دخارہ بالف مبدل شدہ است وابتداءً خان آرزو نیز خارا
را مبدل خارہ مے گفتہ پس ازین قول رجوع کردہ ونوشتہ کہ خارا وخارہ مبدل نیست
بلکہ خارہ مخفف خارا است کہ ہا براے اظہار حرکت زیادہ کردہ اند وانگام وانگاہ مبدل
ہنگام وہنگامہ وہمیان وامیان بالفتح صرۂ زر کہ ہامیان مشبع ومیان مخفف ست
وبعض گفتہ اند کہ انجمن وہنجمن وامیان وہمیان وایچ وہیچ واندازہ وہندازہ وانباز و
ہنباز در بعض اینہا احتمال تحریف ست ودر آخر کلمہ کہ ہاے مختفی باشد چون یا در آید
آن ہا را بہمزہ بدل ساختہ بنوعے تلفظ نمایند کہ یاے مفرد معروف ملفوظ گردد چون
رنگ پستۂ وفاختۂ وچہرۂ رنگین وساز نقرۂ وبہ خاے معجمہ چنان کہ ہجیر وخجیر بمعنی زیباد
جمیل وخوش صورت وصاحب حسن پسندیدہ ودانشمند دیگر نام پہلوانے بودہ از اہل
ایران پسر گودرز بن کشواد بن قارن بن گاوہ کہ سہراب بایران مے رفت در پاے قلعہ
کہ دژ سپید گویند ودر سبزوار کہ شہرے ست مشہور از اقلیم چہارم بخراسان واقع ست
باو مبارزت کردہ زندہ گرفت وخان آرزو در سراج گوید کہ نیز ہجیر بمعنی پسندیدہ دنیکو
واین مبدل خجیر ست بخلاف دمثمر گویا اگر ہجیر ماخوذ ست از ہیچ پس خجیر مبدل آن ست
وگفتہ اغلب کہ بہر دو معنے یک اعراب ست ونام پہلوان مذکور ہم بمناسبت معنی دوم باشد

امیر تبری گفتہ ؎ امیر کنہ عاشقمہ خجیرہ چیرہ ✤ اونمانہ بزبون ہر گزمہ نوم ناترہ ✤ یعنی
امیرے گوید عاشقم بر خوب چہرہ کہ ہرگز آن ماہ نام مرا بر زبان نمے آورد و در تعریف وطن خود
گفتہ ؎ امیر کنہ کہ دشت پازوار خجیرہ ✤ گشت پازوار در بہار خجیرہ ✤ حکیم سوزنی راست ؎
سیرت ببرج لہو وطرب باد سال وماہ ✤ باطلعت چو مہر ہجیر اندر آسمان ✤ اما درین شاہ
تامل ست اُستاد دقیقی در گشتاسپ نامہ گفتہ ✤ بہ شاہ جہان گفت زردشت پیر ✤
کہ در دین ما این نباشد خجیر ✤ وازین قبیل ست ہزینہ وخزینہ چنان کہ مولانا حسین واعظ
در ذیل تفسیر آیۂ کریمہ والذین یکنزون الذہب الے آخرہ از امام ظہیر الدین لواحی
نقل نمودہ کہ اگر دیگران ہزینہ مال کنند تو خزینۂ اعمال کن واگر دیگران کنوز اغراض
فانیہ جویند تو رموز اسرار باقیہ جوی از غیاث صاحب انجمن گفتہ کہ ہزینہ بروزن مدینہ
بمعنی خرج باشد خاقانی راست ؎ بدخل وخرج دلم بین بدان درست کہ ہست
خراج ہر دو جہان یک شبہ ہزینۂ من ✤ ودرین قول کمال اسمٰعیل ؎ کردم ہزینہ در رہ مدح
تو نقد عمر ✤ در ماند کے بماندہ ازان ہم براے تست ✤ وبمعنی نفقہ خرج کہ بعیال
دہند ابو الفرج اونی راست ؎ ہمہ عالم عیال جود وے اند ✤ اود ہدشان ہزینہ وکابین ✤
واحیاناً بمعنی خزینہ نیز آمدہ پوشیدہ نماند کہ خزینہ بروزن نگینہ انچہ در خاک پنہان کنند
از زر وجواہر وامثال آن وبمعنے جاے کہ دران خزانہ نگاہدارند مجاز ست
وقولہ احراری گفتہ خزینہ مے تواند کہ امالۂ خزانہ باشد واین استعمال فارسیان بود
وخان آرزو گفتہ در صورت امالہ بیاے مجہول مے باید وبیاے معروف شہرت دارد
پس صحیح آن ست کہ مبدل ہزینہ بمعنی خزانہ است وہزینہ در کتب لغت بمعنی خزانہ
آمدہ پس علما را اشتباہ افتادہ ہذا غایۃ التحقیق وبعض از محققین لفظ خزینہ بمعنی
خزانہ بودن خزینہ بروزن فعیلہ وبوزن خزائن جمع فعیلہ گمان برند کہ خزینہ عربی ست
وخزائن جمع آن وحال آنکہ در لغات عرب نیامدہ وخزینہ در اصل خزیدہ بدال مہملہ
بودہ پس دال بنون بدل شدہ چون گزیدہ وگزینہ ونمودہ ونمونہ فیروز شاہ بہمنی کہ از

سلہ چون داخل شاہ نامہ است بنام فردوسی مشہور شدہ وعبد الواسع وغیرہ کہ از فردوسی نوشتہ اند آنہا
غلط ہیچ یک نسخہ اتفاق ملاحظہ نیفتاد فردوسی در آغاز داستان رفتن لہراسپ بہ بلخ بپرستش یزدان و
تخت نشستن گشتاسپ بہ بلخ بپرستش یزدان و بر تخت نشستن گشتاسپ بخواب دیدن دقیقی شاعر
رود برخواست او آوردن ہزار بیتش در شاہ نامہ تصریح کردہ است معہذا امتیاز آن از کلام فردوسی
آشکارا است واسلوب کلام او سلیقۂ فردوسی بیگانہ چہ فی الحقیقۃ فصاحت وطرز کلام فردوسی
معدوم ست ودر اکثر نسخ ہژیر بازاے فارسی ست وبجاے جوان جہان وبجاے دین کیش ۱۲ منہ

سلاطین مشاہیر دکن ست (نہ سنبد چنانکہ صاحب مجمع الفصحا گمان بردہ) گفتہ
رباعی در آتش مردہ فکر زائل نکنی ⁘ اندیشہ بہر خیال ہائل نکنی ⁘ این نقد خزینۂ
دماغ ست بکوش ⁘ تا صرف بجنسہاے باطل نکنی ⁘ و بہ غین معجمہ چون طمم و طغم
بوزن و معنے مرہم کہ معرب آن ست کذا فی المؤید۔

ابدال سماعی

آن ست کہ تحت قانونے نبود و موقوف بر سماع باشد چنانکہ تبدیل حروف
بعید المخرج واز ین جاست کہ حاجت نظیر نیست و این کہ بعض گفتہ اند کہ درین
صورت گویا مخرج وسطی و شفوی یک مخرج ست و مجموعے حروف را باہمدگر بدل
نمایند و این نیست مگر این کہ ہیچ حرف را خالص ادا کردن نتوانند بسبب لیز بودن
زبان خواہند حرفے را از مخرج ادا نمایند بمخرج دیگر زبان منتقل مے شود ہرزہ محض ست
تفصیل ابدال سماعی بدین گونہ است۔

الف

الف بہ باے موحدہ تبدیل مے یابد چون اسغدہ و بسغدہ آمادہ و ساختہ
اسغدیدن و بسغدیدن بروزن پرستیدن بمعنی ساختن و پرداختن و آمادہ و مہیا کردن چنانکہ
صاحب غیاث اللغات گمان کردہ است و بدانست مولف پس گردان خود را از راہ
بردہ است تحقیقش مفصل در انجمن آراے ناصری مرقوم است و درین جا نیز بہ تکلیف این
ہموطن تفصیل بطریق اجمال مرقوم مے گردد بسغدہ با اول و ثانی مفتوح بغین زدہ بمعنی
ساختہ و آمادہ در فرہنگ جہانگیری در رشیدی آوردہ اند و ہر دو شعر فرخی را براے این
معنے شاہد و مؤید دانستہ اند ؎ بفرخی و بہ شادی و شاہی ایران شاہ ⁘ بمہرگانے بنشست
بامداد بگاہ ⁘ بدان کہ چون بکند مہرگان تفرج روز ⁘ بجنگ دشمن و اژدن کشد بسغدہ سپاہ ⁘
خجستہ بادت فرخندہ جشن و فرخ باد ⁘ بسغدہ رفتن و بیرون شدن ز خانہ براہ ⁘ و برہان نیز
در فرہنگ خود ضبط نمودہ صاحب انجمن گوید کہ مولف فرہنگ جہانگیری در تحقیق این لغت
خطا کردہ زیرا کہ سغد بضم اول موضعے ست از مشاہیر ولایت قریب بہ سمرقند سلطان محمود غزنوی
سالے قصد بخارا و سمرقند و تسخیر خراسان و عراق کرد ابوالحسن فرخی این قصیدہ را در ترغیب
سلطان بہ تسخیر سمرقند و سغد معروض داشتہ چون قدیم الایام رسم کتاب بودہ کہ چنانکہ بالاے

شین سہ نقطہ مے ترنہادہ اند براے رفع شبہ فی مابین شین و سین سہ نقطہ در زیر سین مےگذاشتہ اند
و ہنوز این قاعدہ در کتب سابقہ برقرار ست صاحب جہانگیری سہ نقطہ زیر سین را باے
پارسی تصور کردہ و پسغدہ خواندہ و صفت سپاہ دانستہ و پسغدہ سپاہ را سپاہ آمادہ و مستعد
معنے نمودہ و دیگر بارہ تکرار کردہ این بیت را کہ در دعا گفتہ و مؤید معنی دانستہ ؎ خجستہ
بادت الخ حالانکہ ازین بیت بہ یقین مے پیوندد کہ بہ سغدہ یعنی ولایتے کہ عزیمت آن
داری منظور ست والا تکرار فائدتے نداشت محل عزیمت را در وقت قصد نام باید بردنہ
سپاہ آراستہ را تکرار کرد و صاحب جہانگیری طرفہ این اجتہاد کردہ کہ مصدر پسغدیدن ہم آدغ
و چون بدین مایہ اجتہاد دلش صبر نگرفت نقد روے دست باے عرفی دوبارہ در شہد
باے پہلوی بر طبق اظہار نہاد و اسغدہ و اسغدیدن سہ بارہ مہمل آن قرار داد و صاحب
برہان و رشیدی نیز بدو اقتفا گزیدہ بغلط افتادہ اند و صاحب برہان قاطع نشغرہ با غین و
عین معجمتین بروزن سخرہ مرادف بسغدہ نگاشتہ آن ہم بقول صاحب انجمن مصحف بسغدہ
است سین آن شین شدہ و دال را گردیدہ و درین صورت اعتماد بر تصحیفات و تبدیلات
استوار نباشد اگر گوئی کہ این اعتراض بہ صاحب غیاث زنہار نیست بر نگارندگان کتب
دیگر ست کہ مولف غیاث ناقل آنہاست این را نسبت بمولف غیاث کردن محض بیجا
است و سراسر ناروا گویم جا و بے جا اقتفاے اثر دیگران کردن و مایہ تحقیق خود را با ظہار نیاوردن
از دواب اہل تحقیق خیلے بعید ست و بعض درین مثال الفختن و بلفختن بروزن برہزن بمعنی
اندوختن و جمع کردن و اندیشہ و بندیشہ بالفتح بمعنی تامل نیز نوشتہ اند و خان آرزو گوید کہ
بلفختن در جہانگیری و سروری و رشیدی کہ کتب معتبرہ این فن ست نیامدہ و این کہ در سراج اللغت
آوردہ ام قول برہان ست و آن قابل اعتماد کلی نیست زیرا چہ تصحیفات و تحریفات بیش از
حد دارد۔ و ہمچنین بندیشہ بہ باکہ اغلب ہندیشہ بہا بود مثل اندازہ و ہندازہ و حق آنکہ چون
حروف علت بہم بدل شوند درین صورت احتمال ست کہ بندیشہ بہ تحتانی بود تنہا و بہاے
موحدہ تصحیف و درین بیت رودکی ؎ خود خوردہ خوردہ کجا نبود پشیمان ⁘ ہرگز ندادہ خوردہ نخچ
کہ بلفخت ⁘ احتمال دارد کہ مخفف بالفخت باشد کہ باے موحدہ اول کلمہ اش آوردہ اند
چنانکہ نازدودہ بنون و در بعض جاہا آمدہ بمعنی تجربہ نکردہ شدہ و اصل آن ست کہ در تبادل اندک
قرب مخرج شرط ست و چون در الف مفتوح کہ ہمزہ است و مخرجش حلق و باے موحدہ کہ مخرجش
شفت ست تباعد کلی ست شاید تبدیل درست نباشد لہذا در کتب معتبرہ نیامدہ کما سبق
و ہو کما ترے۔ و بہ دال مہملہ چون آن و دان و باو و بدو و باین و بدین۔ و بہ تاے تازی

چو با او گفتم و باز و گفتم و بزو گفتم بدون الف محاوره اهل خراسان ست و برین تقدیر زروغ مبدل
اروغ گفتن نیز صحیح باشد چنان که خان آرزو فرموده است لیکن رشیدی گفته زروغ بزاے معجمه
تصحیف ست صحیح اروغ بالف مفتوح ست چنانکه ع نیز دگنده چون اروغ اشتران ٭ و به
فا چون ارج و فرج بمعنی قدر و رفعت و ارجمند و فرجمند ناصر بخاری ؎ تا جهان را زینت آرد
فرد بر پادشاه ٭ ارجمند و فرجمند و فرخجسته بادشاه ٭ کذا قیل درین نظر ست چه فرجمند بمعنی صاحب
وخداوند زیبائی ست چنانچه در جهانگیری آورده و نیز سخن فهم مے داند که بر تقدیر مذکور عطف تفسیری
باشد درین صورت تغایر و تباین در لفظ ضرورت ست مثلا نگویند فلان سیاه و سیه است
لهذا فرخجسته که بمعنی مبارک و همایون ست بعد آن آورده و این اول دلیل ست بر تغایر ارجمند
و فرجمند و نیز فهم این را مگر کسے که ماهر محاورهٔ فارسی و از بلاغت آن اطلاع کلی داشته باشد
و به کاف تازی چون الفیه و کلفیه بمعنی شوریده بے قید و بے ادب و به کاف فارسی چون
اورگنج و گرگنج نام دار الملک خوارزم که مرکز حکومت خوارزم شاهیان بوده و در دولت سلطان محمد
خوارزم شاه کمال آبادی داشته و در فتنه چنگیز خان بدست سپاه تاتار مسخر و قتل عام و خراب شده و
صاحب فرهنگ جهانگیری گفته اورگنج لغت ترکی ست که آن را معرب ساخته جرجانیه گفته اند بفارسی گرگانج
گویند لیکن ظاهر آنست که جرجانیه معرب گرگانج بود نه اورگنج زیرا که تعریب کاف فارسی بجیم
شایع ست نه به الف صاحب انجمن گوید که اسم اصلی این شهر گرگانج ست و باورگنج مشهور شده
اکنون نزدیک بآن شهرکے آباد کرده اند و آن را اورگنج نو مے خوانند و خراب قدیم را کهنه
اورگنج سراج الدین سگزی گوید ؎ تهنیت را خدمتے ترتیب کن کز اورگنج ٭ رایت سنجر
شہے بر طالع میمون رسید ٭ انوری نیز گفته ؎ آخر اے خاک خراسان داد یزدانت نجات ٭
از بلاے غربت خاک ره گرگانج و کاث ٭ خان آرزو گوید لیکن فارسی بودن آن محل تامل
ست چه زبان این ملک همه ترکی ست و به لام چون سگ آبی و سگلابی بروزن مهتابی
حیوانے ست که درمیان دریا ها بهم رسد جامی گفته ؎ گرچه سگلابی بدریا در شود ٭ پوستینش
کنند خواهم چون قنک ٭ از رساله جواهر الحروف وغیره و خان آرزو در مثمر آورده که سگلابی مبدل
سگ آبی نیست کما وهم بلکه مرکب ست از سگ و لاب بمعنی بازی که لا به مزید علیه آن ست
مثل خال و خاله چون جانور مذکور در آب بازی هاے غریب کند بدان موسوم شده بلکه در بعض
کتب لغت سگالی بدون اضافت مخفف سگلابی گفته اند و به نون چون نگون و آگون

بالمد والقصر بادے را گویند که از گلو با صدا بر آید ۱۲

بالف ممدوده و اغلب که ثانی لغتے باشد و راول نه مبدل بود و دور نیست که الف نافیه بود
نماتیش مقصوره را ممدوده ساخته باشند و لغت قدیم بود و آورد و ناورد بمعنی پیکار و ظاهر انبرد
مبدل و مخفف آن ست خاقانی گفته ؎ بابنده چه کینه است گردون را ٭ با پشه
عقاب را چه ناورد ست ٭ فردوسی گفته ؎ بآوردگاه رفت چون پیل مست ٭
کمندے بباز و کمانے بدست ٭ و چون اغول و نغول بواو معروف و آغل و نغل جاے
که در بیابان براے رمه گوسپندان سازند کذا قیل بدان که اغول بروزن فضول در برهان
بمعنی از روے خشم و قهر بگوشه چشم نگریستن ست و این خطاست بلکه اغل و اغول
بقصر بمعنی آغل ست که بهره و فتح غین جاے را گویند که در کوه و صحرا براے گوسفندان
وغیره سازند و فتح غین خطاست صحیح بضم غین ست که در اصل اغول بهمزه و بیمده
بوده است و عجب که در برهان اغل بفتحتین بمعنی جاے که در صحرا و کوه براے
گوسفندان سازند و اغول بمعنی از روے خشم بگوشه چشم نگریستن نوشته و حال آن که در
جهانگیری اغل و اغول بیک معنے است پس مخفف آغال نباشد بلکه آغال بمعنی
جاے مذکور نیامده ازین جاست که هیچ کس سند این معنے نیاورده پس اغل بفتح غین
مخفف آغال باشد که اغیل بوزن قابیل آماله آن ست بمعنی بگوشه چشم نگریستن
از روے خشم و بضم غین بمعنی جاے گوسفندان بوده و این مخفف اغول بواو ست درین
صورت اکثر اهل فرهنگ خطا کرده باشند و حق تحقیق آن ست که آغل بضم غین
ترکی ست که بواو نیز نویسند چنانچه قاعدهٔ ترکی نویسان ست و لهذا قوسی گفته که
آغل در ترکان مشهور ست پس در حقیقت همه اهل فرهنگان خطا کرده اند و صاحب
جواهر الحروف نیز خطا کرده که مبدل و مبدل منه قرار داده چه نغل بضمتین و قیل
بفتح اول مخفف نغول فارسی اصل ست پس مبدل نباشد آنچه رشیدی مرادف
گفته و جهانگیری بفتح نون و کسر غین آورده خطاست مستفاد از تحقیقات خان آرزو
و صاحب انجمن نیز درین خطا با ایشان شریک ست و به واو چون نا امید و نومید
و آرنج و دارنج بمعنی بندگاه ساعد و بازو که در عرب مرفق گویند و بمعنی بازو هم بنظر آمده
است که از مرفق باشد تا دوش و بالقصر نیز آمده و مے توان گفت آرنج مبدل
آرنگ ست و آرج و آرن و دارج بواو مخفف آرنج و دارنج و آلغونه و والغونه بمعنی
گلگونه و برین قیاس دهان و دهون عبدالقادر نائینی ؎ آنکه مدح شاه خواند از دهون
از دهانش بوے مشک آید برون ٭ پس آنچه ارباب لغت نوشته اند بمعنی از بروید

از عدم اعتنا بود و تاغ و توغ درختے ست کہ چوب آن را ہیزم سازند و آتش آن بسیار ماند حکیم قطران فرماید ؎ آب ست جو وا ز و دل خصم چون خوید ٭ خشمش چو آتش ست و تن خصم ہمچو تاغ ٭ ہنجیک گفتہ ؎ گوئی ہمچو فلان شدم نہ ہمانا ٭ ہرگز چون حود کے تواند شد توغ ٭ و یکسان و یکسون بمعنی دوام و ہمیشہ و برابر شمس فخری گفتہ ؎ بلفظ یکسو پیوستہ باد تا یکسان ٭ ہمیشہ تا کہ نیابد جمعیت ازمایون ٭ مخالف تو کہ کمتر ز چیز و مایون ست ٭ ز دست بر و فنا باد باز مین یکسون ٭ و راہ نما و راہ نمون و کار آزماد کار آزمون و خان آرزو گوید کہ لفظ وارنج در کتب معتبرہ نیست آرے آرن مخفف آرنج ست و ظاہر اوارنج لغتے باشد و آرن یا مبدل پس قول صاحب جواہر الحروف قابل پذیرفتن نباشد۔ و صاحب انجمن آرائے ناصری تبدیل الف و ہائے ہوز کہ ہر دو قریب المخرج اند در وہدا ز داو نیز ازین قبیل شمردہ - و بہ یائے تحتانی چون ارمغان و یرمغان بمعنی تحفہ کہ آن را رہ آورد و سوغات نیز گویند۔ و اکدش و یکدش بفتح اول و کسر دال و بکسر اول بر وزن کشمش نیز گفتہ اند و دو تخمہ را گویند از حیوان و انسان مطلق و آن را در عربی مجنس خوانند ظہیر الدین فاریابی راست ؎ نعل مے بستند روزے اکدشانت را بروم ٭ حلقہ گم گشت از ان در گوش قیصر یافتند ٭ ابن یمین گفتہ ؎ حبذا فصلے کہ نرگس بے مے از تاثیر آن ٭ می کند مستی و مخموری چو چشم یکدشان ٭ مصرعہ اول بدین الفاظ مشہور است ؎ چند بینا بین کہ نرگس بے مے از تاثیر شان ٭ و سقمش ظاہر است و از تحریفات ناسخان جہالت منش و پا و پے و بقول بعض پے مخفف پا ے ست و بقولے پے لغتے است در پاے و ہمین اصح است و تازانہ و تازیانہ مرکب ست از تاز کہ حاصل بالمصدر تاختن ست و آنہ یکے از کلمات نسبت ست بعض اول را مخفف ثانی گفتہ اند و بعض مرکب از تازی کہ عبارت از اسپ تازی ست و الاول ہو الاقوے۔

ب

ہمچنین تبدیل بائے موحدہ بہ جیم تازی چون سفیداب و سفیداج ہاتفی گوید ؎ جبینے کہ سیلی زند عاج را ٭ چہ محتاج باشد سفیداج را ٭ چنان کہ بعض گفتہ اند و این غلط است چہ سفیداج مخفف اسفیداج ست کہ معرب سفیداب یا سپیدہ باشد و بہ کاف تازی چون بوشاسپ و کوشاسپ کہ بوشپاس قلب آن ست بمعنی خواب دیدن کہ آن را بتازی رویا خوانند زراتشت بہرام ؎ شدم در زمان در بر خواب گوے ٭

خردمند ہمسایۂ نیک خوے ٭ جہان دیدۂ پیر اختر شناس ٭ بدو باز گفتم سن این بوشپاس منہ نہ در بیدار گفتم نے بہ بوشاسپ ٭ نگویم جز بہ پیش تخت گشتاسپ ؎ شنیدم کہ خسرو بکوشاسپ دید ٭ چنان کا تشے شد ز دورش پدید ٭ و بہ کاف فارسی چون برنج و گرنج و برغست و گرغست بر وزن بدست گیاہے ست مانند اسفناخ کہ در میان آش داخل کنند و آن خود روست و بیشتر در میان زراعات روید و بالہ و گالہ نوعے از جوال ادیب صابر ؎ چون کیر در سپوختم اندر کسش تمام ٭ دیدم کسے فراخ بمانند گالۂ ٭ و گدست و بدست بکسر بمعنی وجب و شبر و آن مقدار ما بین سر انگشت کوچک تا سر انگشت ابہام وقتے کہ انگشتان را باز کردہ باشد در شیدی گوید بہ کاف تحریف ست لیکن تبدیل گاف آمدہ است و بہ تحقیق پیوست کہ لفظ گرنج و گدست لغت علیحدہ است زیرا کہ برنج و بدست بکسر اول ست و گرنج و گدست بضم اول کما فی کتب اللغت ہر چند سند ندارد و مے توان گفت کہ اختلاف لہجہ است چہ در گاف و بائے موحدہ قرب مخرج نیست کذا قیل و درین بحث است چہ تبدیل منحصر بر قرب مخرج نیست و بعض دوم را بکاف تازی نیز گفتہ اند۔ و بہ شین معجمہ چون خلاب و خلاش چنانکہ بعض گفتہ اند و خان آرزو در شمر گوید کہ درین نظر ست چہ خلاش مخفف خلالوش بمعنے گلی کہ پا بدشواری از آن بر آید و خلاب برائے خود لفظے ست انتہیٰ مولف گوید کہ خلالوش باین معنی در کتب معتبرۂ این فن نیامدہ آرے خلاش بر وزن معاش و خلالوش بمعنی شور و مشغلہ و غلغلہ آمدہ و در انجمن آرائے ناصری مذکور ست کہ خلاب بر وزن سراب بمعنی گل و لاے در اصل عربی ست پس خلاش بمعنی گل و لاے کہ در راہ آبناک مے باشد بدل خلاب چگونہ مے تواند شد و بہ ہائے ہوز چون بار و ہار بمعنی سرگین حیوانات و بوش و ہوش باول مفتوح بثانی زدہ و در آخر شین نقطہ دار بمعنی کر و فر و طمطراق و خود نمائی مولوی گفتہ ؎ چہ جاے مال چہ جاے نکو چہ حرمت و بوش ٭ چہ خانمان سلامت چہ اہل و چہ فرزند ٭ ہم او در مثنوی گفتہ ؎ خطبۂ شاہان بگردد وان کیا ٭ جز کیا و خطبہاے انبیا ٭ زانکہ بوش پادشاہان از ہواست ٭ باز نامہ انبیا از کبریاست ٭ لیکن این قدر ہست کہ بفتش بقا تبدیل بوش ست و ہوش بہ ہائے ہوز سند ندارد و بار ممکن ست کہ مخفف انبار بود و مے تواند کہ انبار مزید علیہ بار باشد چون درد و اندرد و بوئیدن و انبوئیدن و برین تقدیر ہیچ یکے ازین کلمات از ما نحن فیہ نباشد کذا فی جواہر الحروف۔

پ

ہم چنین تبدیل بائے فارسی بہ جیم عربی چون پالیز و جالیز بلام مکسور و یائے
معروف کشت زار خریزہ و ہندوانہ و امثال آن را گویند صاحب انجمن گفتہ کہ در قدیم پالیز
مطلق باغ را گفتند چنانکہ فردوسی گفتہ ؎ بپالیز بلبل بنالد ہمے ٭ گل از نالۂ او ببالد ہمے
و اکنون جالیز را پالیز گویند شمس فخری ؎ ز خصمش ار نبود ملک پاک نیست عجب ٭
کہ نیست از سر خر چارۂ بہر پالیز ٭ ازین مستفاد مے شود کہ یکے را مبدل دیگرے را
مبدل منہ شمرد صاحب غیاث و جواہر فہمیدن از راہ دانائی برگردیدن ست و بہ غین معجمہ
چون پرویزن و پریزن و پرزان و پرزید و غرویزن و غریزن و غریزان و غلیز بمعنی غربال
اما بر تقدیرے کہ ہر دو پسین مبادلہ بود درین صورت از ما نحن فیہ نخواہد بود۔ و بہ کاف تازی
چون پیخ و کیخ بالکسر و یائے تحتانی و خائے معجمہ در آخر بمعنی چرک چشم کہ در عربی رمص
گویند ؎ ز جام جامہ بہ تن در نماند چندانے ٭ کہ کیخ چشم کنم پاک منی و فوزم ٭ عمارہ ؎
ہموارہ پر از پیخ گست آن چشم فراخ ٭ گوئی کہ دو بوم آنجا دو خانہ گرفت ست ٭
و بہ لام چون سراندیپ و سراندیل نام کوہے معروف و جزیرۂ مشہور کہ آنرا سیلان
گویند و بندریان سنگلدیپ خوانند۔

ت

ہمچنین تبدیل تائے فوقانی بہ بائے موحدہ چون تلخ و بلخ شہرے ست
مشہور صاحب روضۃ الصفا گوید دران مقام کہ ہوشنگ در اشتہ بودند طہمورث
شہرے بنا کردہ آن را تلخ نام نہادہ و آخر الامر تلخ بہ بلخ مبدل شد انتہٰی و بہ جیم تازی
چون غارت و غارج چنان کہ در فرہنگ و غیاث و جواہر ست مولف گوید کہ غارت
در اصل عربی ست و پارسیان دران تصرف کردہ اند و معجم ساختہ اند و مصدر غارتیدن
بر آوردہ اند چنان کہ عرب لغات فرس را معرب کردہ اند و لت و لج بفتح اول
بمعنی لکد منجیک گفتہ ؎ یکروز بگرما بہ فرو آب ہمے ریخت ٭ مردے بزدش لج تغلطبرد دہلیز ٭
فخری گفتہ ؎ گر کینہ کشد رائے وے از انجم افلاک ٭ در ہم شکنند طارم افلاک
بیک لج ٭ محمود مشہور بہ پوریائی ولی خوارزمی گفتہ رباعی آنیم کہ پیل پرنتابد لت ما ٭ بر چرخ
زند نوبت شوکت ما ٭ گر در صف ما مورچہ گیرد جا ٭ آن مورچہ شیر گردد از دولت ما ٭ و
صاحب سراج نوشتہ کہ لت لفظ ہندی ست مخفف لات چون توافق درین دو زبان

بسیار ست صحیح باشد و بہ جیم فارسی چون تس و چس با اول مضموم ریحے را گویند کہ از طرف
اسفل بے صدا رہا شود از جواہر الحروف و خان آرزو گوید کہ مے تواند کہ ہر یک لغتے باشد علیحدہ
و چون از اصوات ست ما صدق علیہ ہر دو مے تواند شد و بہ سین مہملہ چون سیز بوزن و معنے تیز
کہ مقابل گندست کما فی السروری۔ و بہ کاف عربی چون چاشت و چاشک بمعنی اول
روز و غذائے کہ در آن وقت خورند آن را نیز گویند چنانچہ غذائے شب را شام گویند و چاشتدان
و چاشکدان ظرفے کہ طعام چاشت در آن گذارند از جواہر الحروف و خان آرزو گوید کہ چاشک
مخفف چاشتک تصغیر چاشت ست غایتش چون جائے تائے چاشت کہ موقوف ست
گرفتہ خود نیز موقوف گشتہ و برین قیاس بالشت و بالشک بہار گوید کہ ظاہرا مرادف اند
چرا کہ ابدال در حروف زیادت صحیح نیست و حق آن ست کہ ترادف ہم نیست بلکہ اختلاف
لہجہ است مولف گوید کہ در رسالہ ابطال الضرورت بہ بدل البدل بوجوہ کثیرہ قایل شدہ
پس کلامش متناقض بود۔

ج

ہمچنین تبدیل جیم عربی بہ زائے تازی چون رجد و رزد بمعنی بسیار خواری و چوجہ
و چوزہ بضم جیم فارسی و فتح ثالث بمعنی بچۂ ماکیان و بہ کاف عجمی چون آخشیگ و آخشیج بیائے
مجہول کہ بمعنی ضد و مخالف ست و مجازاً باعتبار ضدیت یکے از عناصر اربعہ و در سراج اللغت
نوشتہ کہ آخشیگ اصل ست و آخشیج مبدل آن ست و حق ہمین ست چہ جیم تازی
در اصل فارسی نیامدہ و بیلنج و بیلنگ بفتح ہر دو لام نیل کہ بدان چیزہا رنگ کنند کذا فی الفرہنج
و ظاہرا مزید علیہ لیل مبدل نیل ست یا بالعکس پس بکسر باشد نہ بفتح و جہان و گہان
بالفتح و بالکسر ماسوائے اللہ و جبن مخفف آن و جیلان و جوہر معرب گیلان و گوہر ست یعنی
بعد از تعریب عربی شدہ است نہ مبدل چنان کہ صاحب مخزن الفوائد فہمیدہ است و از
راہ راست برگردیدہ چہ لغتے کہ معرب شدہ باشد آن را عربی گویند و در لغتے کہ قاعدۂ تعریب
جاری شدہ باشد آن را معرب خوانند۔ و بہ تائے فوقانی چون تاراج و تارات حکیم خاقانی در
منقبت گفتہ ؎ از نافۂ مشک صبح اذفر ٭ سائی بصلایۂ فلک بر ٭ وان غالیہ کنی سمائی ٭
بر تربت بو تراب سمائی ٭ خود بر سر خاکش از کرامات ٭ تاتار ہمے رود بتارات ٭ از جہانگیری
و صاحب انجمن گوید کہ تارات بعربی جمع تارہ است کہ بمعنی مرتبہ باشد یعنی تاتار برائے تیمن
بر سر آن خاک پاک بکرات و دفعات بزیارت مے رود و صاحب فرہنگ جہانگیری خطا فہمیدہ

چراکہ تاے تارات بدل جیم تاراج نیست بلکہ تاے جمع است و ابوالقاسم حریری در درۃ الغواص
مے نویسد کہ از مولاے متقیان علی ولی اللہ صلوٰۃ اللہ علیہ از لفظ مولودہ سوال کردند فرمودند
مولودہ آن ست کہ بران تارات سبع گذشتہ باشد مراد از طبقات خلق است کہ در آیۂ شریفہ
است و این ماخوذ ست از قول فاضل سندی کہ گفتہ کہ تارات جمع تارہ است بمعنی عدد
و مرتبہ درین بیت خاقانی ؎ برفرق مزارش از کرامات ٭ خورشید ہمے رود بتارات ٭ برین
تقدیر برفرق کسے یا چیزے رفتن کنایہ از گرد سر گردیدن و بہ قربان رفتن خواہد بود و فتامل درین
نظرہت چراکہ نسخۂ صحیح سابق ست دبرفرق کسے و بر سر کسے رفتن ہرگز بمعنی مذکور نیست وظاہرا
تامل اشارت بدین ست۔ و بہ دال مہملہ چون بزغنج و بزغند بضم اول و زاے ہوز ساکن
و ضم غین نقطہ دار و سکون نون چیزے ست مانند پستۂ بے مغز و زکنج و زکند بضم اول و فتح
کاف تازی بروزن ترنج بمعنی کاسۂ سفالین بزرگ۔

چ

و ہمچنین تبدیل جیم فارسی بہ تاے فوقانی چون لوچ و لوت بمعنی عریان از جواہر الحروف
و خان آرزو را درین نظر ست چہ لوت بمعنی مذکور بواؤ مجہول ست و لوچ بواو معروف و لچ مخفف
این ست بخلاف لت و در بہار عجم آمدہ کہ لوچ ظاہرا اشبع لچ ست ملا طغرا گفتہ ؎ صائب
از پردۂ حیا لوچی ٭ دختر ہیچ خواہر پوچی ٭ خاقانی گفتہ ؎ این باہمہ مردلاف و لوت اند ٭
با جبروت و ربوت اند ٭ و بہ کاف تازی چون پوچ و پوک بمعنی چیز میان تہی لیکن چون نظیر
دیگر ندارد مے تواند کہ لغتے باشد علیحدہ دزاچ و زاک از مخزن الفوائد مولف گوید کہ زاج بجیم
تازی معرب ست و بجیم فارسی غلط۔

خ

ہمچنین تبدیل خاے معجمہ بہ باے موحدہ چون خراش و براش چنان کہ بعض گفتہ اند
در نسخۂ مرزا براش پاشیدن و فرونشاندن و در جہانگیری بوزن و معنی خراش کہ غراش نیز گویند آوردہ
کذا فی السروری و درین صورت خا خود وجہے دارد کہ بعین بدل شود و بدل باے موحدہ دیگر نظیرے
ندارد و چون ہیچ یکے سند نیاوردہ احتمال دارد کہ تراش بفوقانی را کہ نزدیک بمعنی خراش ست
چنین خواندہ و خراش و تراش گویا از توابع ست۔ و بہ جیم عربی چون اسفاناخ و اسفاناج و
اسپناخ و اسپناج و اسپانخ و اسپانج ترۂ معروف کہ بدان نان خورش کنند از جواہر الحروف و

و صاحب شمر گوید کہ این غلط ست چراکہ اسپناج بجیم لفظ فارسی ست و در اصل اسپانج مخفف
اسپاناج خواہد بود و قلب نمودہ اسپناج خوانند و بخا معرب ست و در فارسی ہمین شہرت کردہ
بحدے کہ مثل قوسی زبان دانے انکار آن نمودہ چنانچہ گفتہ کہ کلمۂ اسفناخ نخجاست و از
غرائب آن کہ در زبان خواص ایران بہ جیم متعارف ست حتے کہ مولانا محتشم کاشی در قصیدہ
کہ قافیہ اش آماج و تاراج ست اسپناج بستہ وقتے کہ بندہ در قسطنطنیہ رفت این
این اعتراض بر مولانا مذکور استماع نمود و چون مولاناے مرقوم را در فصاحت و تحقیق
متفرد مے دانستم اذعان تخطیۂ آن نہ نمودم و براے رفع و دفع این اعتراض بر مولانا
مدتے اوقات صرف مطالعہ کتب لغت نمودم تا شاید مخرجے بہم رساند مطلقا اثرے
از آن پیدا نہ شد لا علاج اقرار بخطا نمودن آن لفظ نمودم مؤلف انجمن و برہان بخا و جیم
ہر دو آوردہ و رشیدی گوید کہ بہ جیم و خا ہر دو در فارسی آمدہ اسفناخ و اسفاناخ بفا و خا
معرب آن ست لیکن اگر در فارسی بجیم و خا ہر دو مے بود در تعریب آن خاے معجمہ
تنہا چہ حساب دانست بہر قسم این لفظ خالی از تردد نیست و چون قاعدہ تعریب
مضبوط نیست مے تواند کہ در فارسی بجیم باشد و بخا معرب۔ و بہ زاے معجمہ چنانچہ در صیغہ
مضارع و امر و نہی در اکثر مصادر بزاے معجمہ بدل شود چنانچہ زردوختن و ریختن و از دختن
و سوختن و تاختن و باختن وغیرہ ساز د مضارع و ساز امر و مساز نہی از ساختن ست
و بازد و باز و مباز از باختن و قس علے ہذا۔ و بہ سین مہملہ چنانچہ شناسد و شناس و مشناس
از شناختن و بہ شین معجمہ چنانچہ فروشد و فروش و مفروش از فروختن بمعنی بیع و ہمچنین
اخلکند و اشلکند و بازیچہ کہ از مس و چوب و امثال آن سازند و سنگریزہا در آن کنند
و بجنبانند تا آواز دہد و طفلان بدان مشغول شوند و این قلب اخکلند و بہ تقدیم کاف
بر لام ست شمس فخری ؎ ظفر از رایتت دل شاد باشد ٭ بسان طفلکان از اخلکند و
و سارخک و سارشک پشہ اثیر الدین ؎ سارشک پیل را لبسان بر زمین زند ٭
لیکن نہ مرد پنجۂ و بازوے صرصر ست ٭ شیخ عطار ؎ بہ پیش آفتاب نام بردار ٭ چہ
سارخک و چہ پیل آید پدیدار ٭ نہ خود پیلی اگر خود پیل گیری ٭ چو نمرودے بسار خکے بمیری ٭
و فراخیدن و فراشیدن بفا مو براندام خاستن و در ہم شدن پوست در ابتداے تب
و افراختن و افراشتن بمعنی بلند کردن و بالا کردن و اغلب کہ بسین مبدل اوراستن باشد
و بہ فا صاحب انجمن گفتہ کہ ژخاک و ژفاک بزاے ہوز مفتوح و رلغت ژند و پاژند بمعنی
ابر بارندہ آمدہ زرانشت بہرام گفتہ ؎ ز ایران برون رفت زردشت پاک ٭ ہمی رفت

گریان چو ابرے زخاک ٭ در خا و فا تبدیل شده - و بہ کاف تازی چون کچکول و خچکول بمعنی کاسۂ گدا و کمنر و خمند و کرناے و خرناے کہ آن را کرناے بہ تشدید را نیز گویند مصرع برآمدن خروشیدن کرناے ٭ و کم و خم چنان کہ گویند کم غربال اے خم غربال و کمان و خمان چون ہر دو طرف آن خمیده است بدین اسم موسوم شد و بتدریج کمان تبدیل خمان گردیده و تلخ و تلک بفوقانی طعم معروف و تخمار و تکمار بضم فوقانی تیر بے پیکان و تکمر مخفف آن و ساخچہ و ساکچہ سینہ بند زنان و خیش و کیش بیاے مجہول نوعے از بافتۂ کتان و ہیش بہاے ہوز نیز مبدل آن ست و خرست و کرست بہ تحریک ست و بیہوش کہ بہ پارسی سیہ ست و مست خراب گویند مولوی ۵ ست خرست مے روم در رہ عشق بو العلا ٭ باک ندارم از بلا تن تننا تلا تلا ٭ و صاحب فرہنگ جہانگیری بکاف فارسی آورده این ظاہر اسہوست و مے تواند کہ خرست مخفف خرمست باشد و کرست لغت جداگانہ و کلست مبدل آن - و بہ لام سپہر در براہین العجم گفتہ کہ گسیخت کہ فعل ماضی ست و علامت ماضی بودن آن حرف خا بود و آن در مضارع و امر باید بحرف زاے نقطہ دار بدل شود بخلاف قیاس بدل بلام شود و در مضارع و امر سگسلد و مگسل گویند و بہ میم صاحب انجمن آراے ناصری در لغت کاشمر آورده کاج خرد کاشمر نام درختے ست بزرگ قریب بہ چنار و پسین سیل اول ست و درین لفظ دو تبدیل واقع شده یکے آن کہ جیم بہ شین معجمہ تبدیل یافتہ و دوم خاے معجمہ بہ میم و بہ نون چنانچہ سپہر فرموده نشناخت کہ فعل ماضی ست و در مضارع و امر باید کہ حرف خا بدل بزاے نقطہ دار شود بر خلاف قیاس بہ نون بدل آمده و شناسند و بشناس گویند -

د

ہمچنین تبدیل دال مہملہ بہ باے عربی چون دالان و بالان بمعنی دہلیز خانہ از جواہر الحروف و این خطاست چہ دالان بواو مبدل بالان بباء بمعنی دہلیز ست و دالان بدال بمعنی پیشانی خانہ است نہ بمعنی دہلیز کہ آن جاے ست میان خانہ و اندرون خانہ کما صرح بہ ارباب اللغۃ العربیۃ پس تحریف باشد کہ بعض ارباب لغت فارسیہ نوشتہ اند و ہمچنین واشاب و واشاد کہ مبدل نیست چہ بہ تحقیق پیوستہ کہ واشاب باے موحده نیامده و سند آن در میان نیست و واشن بنون نسبت ست بمعنی انعامے کہ کارسیان بروز جشن و عید مے کردند منسوب بہ داشن بمعنی مطلق عطا و بخشش کذا فی شمس اللغات مؤلف گوید آنچہ در انجمن آمده واشات بتاے فوقانی ست و واشاد و واشن منوچہری گفتہ ۵

زہ اشاد تو شاد گردد و لے ٭ زکین تو غمناک گردد عدو ٭ فردوسی ۵ بفرمود داشاد دادن بدو ٭ فخر الدین گرگانی در مثنوی ویس و رامین ۵ ترا از بہر داشن خواستارم ٭ کہ من خود خواستہ بسیار دارم ٭ توئی چشم مرا خورشید روشن ٭ مرا دیدار تو باید نہ داشن ٭ و بہ جیم عربی چون گرد و گرج بضم کاف فارسی نام ولایتے و آن را رسن نیز گویند از انجمن و زگند و زگنج بضم زاے تازی و فتح کاف فارسی کاسۂ سفالین و پندش و پنجش بضم باے فارسی پنبہ زده کہ آن را گلولہ کرده باشند و زغند و زغنج بضم باے تازی و زاے تازی زده و ضم غین معجمہ مانند پستہ چیزے است کہ از درخت پستہ بہم رسد و مغز ندارد و بان پوست را دباغت کنند مولوی معنوی راست ۵ در ہواے گرد خود بالاے برج ٭ گہ ہزیمت مے شد از وے روم و گرج ٭ خواجہ نظامی ۵ بجادی و خزری و گیلی و گرد ٭ بنان پاره ہر چار ہستند خرد ٭ و بہ ذال معجمہ چون آدر و آذر بمعنی آتش و نام پدر ابراہیم خلیل اللہ علی نبینا و علیہ الصلوۃ و السلام و نبیدہ و نبیذ بمعنی شراب حکیم سنائی گوید ۵ دابر او را بود کہ او نیست مایۂ او جز آب و آذر نیست ٭ خواجہ حافظ گوید ۵ رسید مژده کہ آمد بہار و سبزه دمید ٭ وظیفہ گر برسد مصرفش گل ست و نبیذ ٭ از رسالۂ عبد الواسع ہے ہے این بزرگ گاہے بجانب صحت میل ندارد - چون شناسائی حقیقت جوہر لفظ نداشت رسالہ چرا مے نگاشت کلمۂ عربی را فارسی مے داند و خود را از محققین مے خواند نام پدر حضرت ابراہیم خلیل اللہ علیہ السلام بزاے ہوز ست نہ بذال نقطہ دار چنانچہ در رسالۂ قواعد املاے فارسی ست کہ بذال معجمہ غلط ست و بزاے معجمہ صحیح و در صراح و قاموس و تاج اللغات و مدار الافاضل و برہان قاطع و جہانگیری و کشف و منتخب و ہفت قلزم و غیاث لغات متداولہ نیز بزاے معجمہ است - صاحب انجمن آراے ناصری فرموده است کہ آذر بمعنی آتش اگرچہ بذال معجمہ مشہور ست لیکن ارباب فرہنگ آن را دال غیر منقوطہ دانند چنانچہ صاحب جہانگیری گفتہ است کہ پیرے از زردشتیان گاه تحقیق لغات با من مصاحبت داشت کتاب زند و پاژند و استا نیکو مے دانست خوانده مے شد ہر گاه در خواندن زند بہ لغت آذر مے رسید بضم دال مہملہ مے خواند و مے گفت کہ درین کتب آذر بذال منقوطہ نیامده است و ہمچنین ہر لغتے کہ در اول او آذر آمده چون آذر آباد و آذر آبادگان و آذر افروز و آذر برزین و آذرگون و امثال آن ہمہ را بدال ساده مے خواند و بر ہر تقدیر بفتح دال بہ ہیچ وجہ درست نیست لیکن اکثر شعرا بفتح دال قافیہ ساختہ اند چنانکہ مشہور ست ہمانا چون در قدیم دبیران پارس را قاعده بود کہ بر سر دال ابجد نقطہ نہادندے

پسینان ازین رسم الخط بوجود ذال منقوطه درگمان افتادند چون درین اندیشه وجود دال بے نقطه از میان مے رفت وہمه ذال منقوطه مے ماند اکابر پارس قاعده قرار دادند و تفرقه دال وذال بران قاعده اساس نهادند ـ پس آنچه صاحب جواہر الحروف نوشته است که آذر بذال معجمه معرب آور بدال مهمله بمعنی آتش ست از حلیهٔ تحقیق عاری ست بلکه آور و آذر دو لغت ست زیرا که نزد پاستانیان فارس ذال معجمه را وجودے نبود و پسینان آن را وجودے قرار داده اند پس گویا آذر نسبت به پیشینیان ہیچ ست ونسبت به متاخران لغتے دیگر بوجود آمده ست لهذا ارباب فرہنگ در بحث دال مهمله و منقوطه ہر دو آورده اند ونبیذ عربی ست بذال نقطه دار ماخوذ از نبذ بمعنی انداختن بروزن فعیل بمعنی منبوذ یعنی انداخته شده و ازان ست چیزے که از عصیر و تمر و زبیب و حنطه و شعیر و عسل و نحو آن گرفته شود و این مجاز ست کذا قال السیدی فی تاج العروس و قول دیگر اعاظم علما نیز برین دعوے ما شاہد عادے ست از پیشگاه صدق برخاسته چنانچه صاحبان صحاح و صراح و قاموس و قابوس و غیره در باب ذال منقوطه و فصل نون در ن ب ذ ذکر فرموده اند و ہم چنین صاحب الفاظ الادویه با ذال نقطه دار لغت عربی نوشته و در زبدة اللغت مولفه میر محمد بزرگ و حدیقة اللغت مولفه محمد سعید و فردوس اللغات و کنز اللغات و موید الفضلا و مدار الافاضل و منتخب و منتهی الارب و کشف نیز بذال منقوطه بمعنی فقاع یعنی شراب خرما و جو و غیر آن آمده و صاحبان برہان قاطع و مخزن الادویه گفته اند که نبیذ با ذال معجمه لغت عربی ست به فارسی و به ہندی نیز بوزه نامند و در مجمع البحار آورده که نبیذ بر خمر که معتصر از عنب باشد و ہمچنین خمر بر نبیذ بر یکدیگر اطلاق یابد و ثعالبی در فقه اللغت آورده صهبا رحے که از انگور سازند و سکر به ضم سین مهمله و کاف مشدد و راے مهمله شرابے که از خرما سازند و قندید بکسر قاف شرابے که از قند سازند و نبیذ بفتح نون و کسر باے موحده و سکون تحتانی و ذال معجمه در آخر شرابے که از زبیب سازند ـ و حکیم ساجد شارح بوستان در شرح این شعر ؎ شنیدم که مستے ز تاب نبیذ ✤ بمقصورهٔ عابدے در دوید ✤ گفته که کلمهٔ دوید در مصرع ثانی موافق ضابطه بذال معجمه است نه بدال مهمله و جمعے که دوید با دال مهمله خوانند و برای رعایت او نبیذ را در مصرع اول ہم بدال مهمله خوانند غلط ست منشاے آن جهل ست از ضابطهٔ فرس و عدم اطلاع بر محاوره ایشان و ازین تحقیق مبرہن ست که این قول صاحب غیاث که در استعمال فارسی نبید بدال مهمله نیز صحیح باشد بوے از صحت ندارد پس دوید را بذال معجمه باید خواند تا با نبیذ که عربی ست و با ذال معجمه قافیه درست شود

واگر دال مهمله خوانند عیب قافیه است و این مغلطه تو بر تو تنها نه عبد الواسع بیچاره را افتاده است دیگران را نیز روے داده است واے بر کسان که گفتار ایشان مسلم میدانند و سندے شمارند ـ این ست حق تحقیق گو اعتساف سرشتان این روزگار که با اہل تحقیق آزردگی غیر سبب دارند قبول نکنند ـ و صاحب ہفت قلزم درین مثال لفظ اُستاد و اُستاذ و حادق و حاذق و گنبد و گنبذ نیز آورده خطا کرده یا رب پیش که گویم و دادانه که جویم ـ استاذ بذال نقطه دار معرب استاد ست و عجب که این لغت معروف را صاحب قاموس ذکر نکرده و حاذق بکسر ذال معجمه لفظ عربی ست بمعنی زیرک و دانا و اُستاد در کار و بدال مهمله غلط ست و گنبد بضم اول و سکون نون و فتح باے موحده و سکون دال بے نقطه نوعے از عمارت باشد مدور که از خشت و گل و گچ پوشند و قبه را نیز گویند و معنی دیگر ہم دارد و این لفظ را بذال نقطه دار خواندن مقام عبرت ست و بنا بر ضابطه که اگر ما قبلش حرف صحیح متحرک باشد ذال معجمه باشد با دال مهمله گفتن محل شگفت ـ و صاحب جواہر الحروف گوید تحقیق آن ست که در تعریب بذال معجمه بدل شود چون زمرد و زمرذ و بسد و بسذ و استاد و استاذ و در فارسی بالعکس آید ـ و مثال تبدیل ذال معجمه با دال مهمله نور الدین احمد در زبان فارسی باذ و دیذ و سوذ نوشته که این الفاظ در آخر ذال معجمه دارند و لهذا با نفاذ و لذیذ و نفوذ در قافیه مے آیند و چون خواہند که این الفاظ را با الفاظ عربی که در آخر دال مهمله دارند مثل سواد و وعید و عود قافیه کنند ذال معجمه را با دال مهمله بدل مے کنند و حق آن که در باد و دید و سود ابدال نیست بلکه نظر به لغت ما وراء النهر دال مهمله است و نظر بلغت دری ذال معجمه اصلی ست ـ و به راے مهمله چون شمشاد و شمشار درخت معروف در تحفة الاحباب گوید شمشاد مرزنجوش که آنرا مروا نیز گویند و گیاہے خوشبوے ست و بعض بمعنی مورد دانسته اند که برگهاے سبز مرتب ریزه ریزه دارد و بعض بمعنی ریحان گفته اند منوچهری گفته ؎ الا تا مومنان گیرند روزه ✤ الا تا ہندوان دارند لنگن ✤ زبادے خرم و خرم زیادے ✤ میان مجلس شمشاد و سوسن ✤ حکیم قطران تبریزی گفته است ؎ ہمے ستیزه برد زلف یار با شمشاد ✤ شگفته دست گرازدہ ہمیشه با شمشاد ✤ صاحب جهانگیری گوید شمشار شاخ ہاے سبز نازک که از درخت شمشاد بر آید در غایت نزاکت و طراوت و از غایت نرمی روے به نشیب کند چنانچه اُستاد لبیبی گفته ؎ فداے آن قد و زلفش که گوئی ✤ فرو ہشت است از شمشاد و شمشار ✤ شمس فخری بمعنی درخت شمشاد بسته ؎ چو زلف دلبر من مشک بوے شد ریحان ✤ چو قد موش من سرفراز شد شمشاد

صاحب انجمن آرائے ناصری از فرہنگے نقل میکند کہ شمشار را اہل شام شمسا در اگویند و در محیط اعظم ہمین
مرقوم ست بہر کیف شمشاد درختے ست کہ بلند باشد و چوب آن در غایت سختی و صفا بود و چون
درختش راست و موزون و خوشنما باشد لہذا آن را از اقسام سرو دانند و بمعنی ریحان و مرزنگوش
نیز آمده و چون برگہایش بسبب باریکی و ہجوم بموے خوبان مشابہت دارد گاہے مراد از ان
موے خط باشد کہ بر عذار خوبان پیدا شود و گاہے بزلف و طرہ تشبیہ کنند پس این ہمہ مجاز خواہد بود
و بہ زائے معجمہ چون سرخ مرد و سرخ مرزترہ کہ اہل ہند لال چولائی گویند و تنده و تنزه بضم اول
بروزن عمده چیزے باشد کہ مانند غنچہ مرتبہ اول از درخت سر زند بعد از ان برگ از میان برآید۔
و بہ شین معجمہ چون کوداب و کوشاب در فرہنگ مخزن الادویہ آمده کہ بپارسی رب جنب ست
کہ نیز بپارسی دوشاب گویند و جوداب معرب آن ست۔ اُستاد عنصری ؎ نتوان ساخت از
گند و کوداب ✤ نہ زریکاسہ[1] جامۂ سنجاب ✤ و بہ کاف تازی چون دوشاب و کوشاب کذا قیل
و خان آرزو را درین گفتگو است و بہ کاف فارسی چون دروغ و گروغ و پرند و پرنگ بکسر
بائے فارسی و رائے مہملہ مفتوح و قیل بفتحتین شمشیر و جوہر شمشیر و کلند و کلنگ بضم کاف و فتح لام
نام دست افزارے ست کہ دراز و تیز سر باشد و سنگ تراشان بدان سنگ از کوه بیرون
مے آرند و صاحب انجمن آرائے ناصری گفتہ کہ لفظ کلنگ غلط ست مولف گوید کہ صحیح بودن
جمیع لغات فارس موقوف بر ایشان نیست بحجت آن کہ اکثر کلام اساتذہ است کہ در خواب
ایشان ہم نگذشتہ باشند شعرائے ایران ہر دو را استعمال فرموده اند لہذا شعر یحیےٰ کاشی کہ
اُستاد قادر الکلام و نزد مغلط مسلم الثبوت ست مے نگارم ؎ قلم کوتہ شد و باخود بجنگم ✤ کہ آخر
دستہ ماند از کلنگم ✤ ہمین ناصر خسرو فرماید ؎ اے شده عمرت بباد از بہر رنگ ✤ پر اید سوزنت
گم شد کلنگ ✤ مولوی معنوی فرماید ؎ کوہ میت تا ز تیشہ و ز کلند ✤ این چنین ویرانگہ را بر کنند ✤
فردوسی ؎ یکے دیگرے زن برین ہم نشان ✤ گروغ از گناه و ست بر سرکشان ✤ و بہ لام چون
دغ و لغ بفتح اول بمعنی زمین بے علف و چار ضرب زده را نیز گفتہ اند بمعنی ریش و سبل و ابرو
و مژه را پاک ستراشده و متاخران لق و دق بقاف خوانند و دوخ و لوخ بمعنی گیاہے کہ از ان
بوریا بافند۔ صاحب جواہر الحروف گوید کہ لائے مبدل دائے ست بمعنی چینۂ از دیوار یعنی ہر مرتبہ
از مراتب دیوار کہ از گل سازند چنانکہ یک لائے دیوار و دو لائے دیوار و بعض گفتہ اند کہ بمعنی چینۂ دیوار لا دست
و لائے تحریف باشد جامی گفتہ ؎ پئے دیوار ایمان بود کارش ✤ دے شد چار دائے از چار یارش ✤

[1] بارائے مہملہ و یائے مجہول و سین بے نقطہ بر وزن بجاده خارپشت را گویند و صحیح ژیکاسہ است
بزائے فارسی ۱۲ انجمن آرائے ناصری۔

نظامی گفتہ ؎ ہر چہ بدان خانہ نو آئین بود ✤ خشت پسین وائے نخستین بود ✤ و بہ نون چون گزیده
و گزینہ بمعنی منتخب و چیده و برین قیاس نموده و نمونہ بمعنی شبیہ و مثل و مانند کذا فی جواہر الحروف
و مولفش در بہار عجم نوشتہ کہ نمونہ مرکب از نمون حاصل بالمصدر نمودن وہائے نسبت ست
مجیر الدین بیلقانی ؎ در دست بر د نظم ز دوران گزینہ ام ✤ گردون بعہد قران نه نماید قرینہ ام ✤
و پالوده و پالونہ و پیموده و پیمونہ و ظاہرا پیمانہ در اصل پیمونہ بوده است کہ عرف ایرانیان
حال ست و برین قیاس آزموده و آزمونہ بمعنی آزمایش کہ حاصل بالمصدر آزمودن ست
و نیز رہنمون کہ مبدل رہنمود قلب نموده راه کہ بمعنی نماینده راه مجازاً شہرت گرفتہ و بعض گویند
کہ در اصل رہنما بود و دران دو تصرف کرده اند یکے ابدال الف بواو دوم زیادت نون
غنہ و نفیس علیہ آن لفظ سون کہ مزید علیہ سو ست و این نون را نون غنہ نتوان گفت
کہ در حالت اضافت و توصیف ملفوظ مے شود و بہ واو چون بید و بیو بیائے مجہول بمعنی کرمیکہ
کتابہا و کاغذ و جامہائے پشمین را بخورد و تباه سازد آذری گفتہ ؎ ز عنکبوت فلک انتہائے
آتش رنگ ✤ بتافت و ز تف آن بگلیم شب ز دبیو ✤ پور بہائی جامی ؎ شہاب اے
ملاذ از تو بیو بہ ✤ بہ پشم زنخمانت در بیو بہ ✤ و بہ ہا چون تبرزد و تبرزه اسم شکر معقود ست کہ
بہ نبات ماند و سخت باشد کہ گویا اطراف آن را تبرزده اند و طبرزد معرب آن ست و بیرزد
و بیروزه بہائے تازی و یائے مجہول صمغ معروف کہ در مرہم ہا داخل کنند و انگزد و انگزه بالفتح
و کاف فارسی مضموم و فتح زائے تازی صمغ معروف کہ بتازی حلتیت خوانند و شیخ ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ
در یک رباعی گذرد و نگرد و برد را گذره و نگره و بره بہائے مختفی مے نویسد رباعی شیخ این ست
رباعی درویشانیم نشستہ در کوه دره ✤ جائے کہ پلنگ و شیر و اژدر گذره ✤ پیران قوی دارم و
یاران سره ✤ ہر کس کہ بجا کج نگره جان نبره ✤ و خان آرزو گوید درین نظر ست چرا کہ ہر یکے
مخفف ست کہ ہا را زیاده کرده اند برائے اظہار حرکت ماقبل محذوف مثل خان و خانہ و این
طریقہ فارسیان ست و بہ یائے تحتانی چون آذربادگان و آذربایگان نام ولایتے ست مشہور
و آذربیجان بوزن عندلیبان معرب آن ست و مادندر و مایندر بمعنی زن پدر مخفف مادندرانند
کہ بہ ہندی سوتیلی ماں گویند چنانکہ فخری گوید ؎ مہر فرزندی بر خواجہ فگند ست جہان ✤ این
جہان مادر او نیست کہ ماوندر او ست ✤ حکیم ناصر خسرو گفتہ ؎ فاطمہ را عائشہ مایندر ست ✤
پس تو مر اشیعۂ مایندری ✤ و لاد و لائے بمعنی چینۂ دیوار چنانکہ یک لاد دیوار و دو لاد دیوار
و آن را در شیراز نیچہ با نون مکسور بہ بیین زده و بائے عجمی مضموم نامند فرخی گفتہ ؎ بتان شکستہ
و بت خانہا فگند ز پائے ✤ حصارہائے قوی بر کشاد لاد از لاد ✤ ہم او گفتہ ؎ جا دو دانی

وہمین رسم وہمین عادت دار ٭ خانۂ قرمطیان لفگن لا دا زلاد ٭ و نزد بعض لاے تحریف ست و پدر و پیر و مادہ و مایہ اصل وہیولے چون خمیرمایہ وپنیرمایہ مولوی معنوی ؎ اے خشک درختیکہ درین باغ ترست ست ٭ وے خوار عزیزے کہ درین نخل شجر نیست ٭ مگذر ز سر عشق کہ گر دریتیمی ٭ ماندۂ این عشق ترا مادر و پیر نیست ٭ کذا قیل و تحقیق آن ست کہ مادہ بہ تشدید بوزن جادہ معرب مایہ است یا آن کہ مادہ بدل مایہ بود و یا اصلی غایتش در تعریب مشدد کردہ باشند و ہمین نیز در فارسی شہرت کردہ بمعنی اصل ہر چیز و در عربی بمعنی زیادت متصلہ بچیزے چنان کہ از قاموس و صراح وغیرہ ظاہر میشود و این تعریب از حکماے عربی دان ست و جمع مواد آرند و ازین عالم ست دایہ بمعنی زن شیردہ چہ آن مبدل دادہ ہست کہ مغیر دادہ ہست بالف در آخر بمعنی کنیز پرورندہ اطفال والف بہا بدل شدہ چون خارہ و خارا۔

راے مہملہ

ہمچنین تبدیل راے مہملہ بہ **جیم تازی** چون تیر و تیج بیاے معروف مقابل کمان کذا فی الفرہنگ و اغلب کہ ہر دو تصحیف بود و صحیح تیغ و تیز بیاے مجہول و خا و زاے معجمتین مقابل کند یا در پسین تصحیف بود و فقط و صحیح ہمین تیز بیاے مجہول چرا کہ تبدیل جیم تازی و خاے معجمہ باز ا ہر دو قیاسی ست از جواہر الحروف و فیہ ما فیہ و بہ **سین مہملہ** خان آرزو در مثمر الفوائد گوید کہ سہ بدل رہ است کہ کلمۂ نسبت ست چون باغسہ کہ مرکب است از باغ و سہ کہ کلمہ نسبت ست چون در صحن خانہ صاحب سلیقہا گلکاری کنند نسبت بدان نمودہ و بہ **شین معجمہ** چون انگاردن و انگاشتن بالفتح و کاف فارسی نقش بستن و تصور کردن و بمعنی گمان بردن و پنداشتن مجاز مشہور ست چرا کہ گمان بردن نوعے از منقش شدن در خاطر ست و آغاردن و آغاشتن بالمد سرشتن و در آمیختن و خیسانیدن و تر کردن و انباردن و انباشتن بالفتح پر کردن و پر شدن و ریسیلان[51] و شمیدن احتمال ترادف نیز دارد۔ و بہ **غین معجمہ** چون کنار و کناغ بمعنی کنارہ دریا و نہر و رشیدی براے معنی کناغ استشہاد بدین بیت اسدی کردہ ؎ میان آبگیرے بہ پہناے باغ ٭ شنا ور دران باغ از ہر کناغ صاحب انجمن گفتہ ہمانا سہو فرمودہ اسدی چنین گفتہ ؎ میان آبگیری بہ پہناے راغ ٭ شنا در دران باغ ہرگونہ ماغ ٭ یعنی مرغابیان رنگا رنگ چہ ماغ بامیم بالف کشیدہ نوعے از مرغ آبی ست بقدر ماکیان کہ بیشتر در آب باشد و صاحب مثمر ہم بتحقیقش نرسیدہ و فاضل سندی در بحث این لغت غریب عبارتے بکار بردہ و نوشتہ کہ کناغ ہم بالفتح باید زیرا کہ مرادف کنار ست چہ ترادف

[51] بمعنی بیہوش شدن ۱۲

موجب توافق اعراب نیست و در تبدیل حروف غین را بدل را گفتہ و اگر مراد از مرادف مبدل ست مخالف اصطلاح جمہور ست و بہ **کاف فارسی** چون ریماز و گیماز بیاے معروف و زاے معجمہ نوعے از جامۂ نفیس از غیاث و جواہر الحروف مولف گوید کہ ریماز در اصل ریماد ست بدال مہملہ بجاے زاے منقوطہ چنان کہ صاحب انجمن آراے ناصری گفتہ آرے صاحبان برہان و جہانگیری بجاے دال زاے معجمہ آوردہ، ندالا گیماز در کتب لغت از نظر نگذشتہ و آنچہ بہ ثبوت پیوستہ گیمیا بروزن سیمیا ست لیکن در انجمن آراے ناصری آنہم نیامدہ قول مولف غیاث و جواہر راسند مے داشتم اگر لغز شہا بنظر نمے آمد و صاحب مثمر درین جا نیز بحقیقت نرسیدہ۔

و بہ **واو** چون برمر بروزن زرگر و برمو بروزن بدخو بمعنی انتظار و امیدوار شدن حکیم مختاری گفتہ ؎ ہنوز ہست فلک را رحیم گشتن خو ٭ ہنوز ہست سخن را قوی شدن برمو زیرے گفتہ ؎ ہست آسان رفتنم بربوے وصل ٭ نزد من بسیار از برموے وصل ٭ و برموز بروزن ہرروز نیز بمعنی انتظار در برہان آوردہ معلوم مے شود کہ برمر و برموز یکے ست کہ تصحیف شدہ و مے شاید کہ برمرو برمو مخفف برموز باشد و این قول صاحب انجمن آراے ناصری ست مولف گوید کہ بر تقدیر ثانی برموز ما نحن فیہ نخواہد بود و برمز بازاے ہوز باید حالانکہ با راے مہملہ شہرت دارد و بہار گوید کہ در برمہ بدال بوزن سرمد و برموز بروزن ہرروز تحریف ست و چواک[52] و چراک و کشکر و کشکو[53] نیز ازین عالم گمان بردہ اند لیکن تحقیق آن ست کہ چراک و کشکو تحریف ست و بہ با چون ہو برو ہو بہ بواو مجہول و باے مفتوح بمعنی ودفس و کنار و بمعنی حمایت نیز آمدہ و آسر و آسہ بالمد زمین شیار کردہ و کاخر و کاخہ بکاف تازی و خاے معجمہ بمعنی یرقان و لنبر بروزن عنبر و لنبہ گرد و مدور بعض ہر یک را مخفف گویند کہ براے اظہار فتحہ ہاے مختفی آوردہ اند مثل خان و خانہ و بعض گویند کہ در ہو بہ و آسہ بہا و کاخر و لنبر را تحریف ست و صحیح بالعکس و رشیدی از سلامانی آوردہ کہ آسر مخفف آسیار ست۔

ز

و ہمچنین تبدیل **زاے تازی** بہ **جیم تازی** چنان کہ صاحب انجمن گوید در لغت

[52] بضم جیم فارسی و واو بالف کشیدہ و بکاف زدہ تانے باشد کہ آن را بر و غن بریان کنند ۱۲۔ از انجمن آراے ناصری۔ [53] بروزن بد رو بمعنی کشکاب ست کہ آش جو باشد و نام مرغے ہم ہست سیاہ و سفید کہ آن را عکہ خوانند ۱۲ برہان قاطع

تبری ودری جیم بازا تبدیل مے یابد چون روز وروج وسوز وسوج وپوزش وپوجش وآویز
وآویج ونواز ونواج وساز وساج وچوزہ وچوجہ بمعنی بچۂ مرغ وپانزدہ وپانجدہ وہیزدہ وہیجدہ
وباز وباج بمعنی جانور معروف باباطاہر ہمدانی گفتہ ؎ تہ سرور بیابانم شو وروا ج ٭ سرشک
از دیدہ بارانم شو وروج ٭ بندلرازی ہم بپارسی دری گفتہ ؎ بہ شہرے رسے بر منبر برگیے
روج ٭ ہمے گفت واعظک زین ہرزہ لائی ٭ کہ ہفت اعضاے مردم روج محشر ٭ وہا
برکردہاے خود گوائی ٭ وریزو وریجہ چنان کہ باباطاہر گفتہ ؎ دلے دارم ز عشقت گیج ویجے
فرہ برہم زنم سیلاب خیجے ٭ دل عاشق مثال چوب تربے ٭ سرے سوجے سرے خونابہ ریجے
ولہ اگر آئی بجانت وانوجم ٭ وگر نائی بہجرانت بساجم ٭ ہر آن دروے کہ داری بر دلم نہ ٭
بمیرم یا بسوجم یا بساجم ؎ پرید از وست شاہان ہر طرف باج ٭ بر غان ہوا آورد تاراج ٭
وبازی راکہ منسوب بہ شہرے ست راجی گویند وجازم وجاجم کہ در ہفت قلزم بہ ہمین
مثال آوردہ خطا کردہ چہ در تعلیقات ست کہ جازم غلط ست وجاجم بروزن قاسم فصیح
ودر لوامع النور نیز بجیم تازی مکسور بروزن ناظم آوردہ وگفتہ بعض بجاے جیم دوم زاے
منقوطہ آرند غلط ست ودر غیاث بحوالہ برہان قاطع نگاشتہ جاجم بکسر جیم دوم نوعے
از فرش رنگین لفظ ترکی ست لیکن تصریح ترکی از برہان نیست واوہنگامہ تہمت آراستہ
است وبزم دروغ گوئی پیراستہ وبہ جیم فارسی چون پزشک وپچشک خاقانی ؎
ہمرنگ زرشک شد سرشکم ٭ بگریخت رگ مجس پزشکم ٭ نظامی ؎ پچشکے خردمند را
پیش خواند ٭ زفرزانگی حرف باز براند ٭ وبہ شین معجمہ چون زلوک وشلوک بفتح اول
وضم ثانی وسکون واو وکاف بمعنی زلو باشد وآن کرمے ست معروف کہ خون از بدن مے
مکد وبازگونہ وباشگونہ بدرالدین چاچی گفتہ ؎ بازگونہ است جملہ کار جہان ٭ تا بجے کہ
ماوراے حدست ٭ از یکے بازگونہ کیش ہمانک ٭ گل در دو پنجہ است و نیم صدست ٭
چپ نہاد ونہ عقد نہصد را ٭ راست گیریش نہصد وتودست ٭ حکیم خاقانی ؎ این گمر
آن حکم باشگونہ بلخ ست ٭ آرے بلخ ست روستاے سپاہان ٭ ودریوز ودریوش بروزن
خرگوش بمعنی گدا حکیم سوزنی فرماید ؎ کنون اے قلتبان زان دربدین در ٭ ہمے روچون
گدایان تو بدریوز ولہ اے بخلق بشر بخلق سروش ٭ مہتر جود در زدانش کوش ٭ تو تونگر دلی
کف جواد ٭ بجوے ماند در جہان دریوش ٭ وزگال وشگال بالضم وکاف فارسی انگشت
حکیم ازرقی ؎ گر زداز فرشا گو ہر والماس جمد ٭ گرد داز سہم شاداتہ یا توت شگال ٭ ماہ خرد
پر صقالت بود روے وگشت چرخ ٭ گشتہ روے پر صقالت چون زگال ٭ ازین جا مستفاد میشود

کہ تیشہ کہ بمعنی اوزار نجاران ست ظاہرا در اصل تیزہ بود مرکب از تیز مقابل کند وہاے
نسبت واین مجاز ست وبعض در تفسیر تیغ نیز ہمین توجیہ کردہ اند وہر دو موجہ ٭ وبہ غین معجمہ
چون گریز وگریغ وستیز وستیغ حکیم سنائی فرماید ؎ مرد را گاہش ست سایۂ تیغ ٭ ورنہ گیرد
چو خیرہ راہ گریغ ٭ فردوسی ؎ چو لشکر کش افتادہ کشتے بہ تیغ ٭ گرفتند از بیم لشکر گریغ ٭
ولہ کس از داد یزدان ندارد گریغ ٭ اگرچہ بپرو بر آید بہ میغ ٭ وآمیز وآمیغ بمعنی
آمیزش ومباشرت ومجامعت اسدی گوید ؎ چو دریافت دلدار آمیغ جفت ٭ بباغ
بہارش گل نو شگفت ٭ وہم در سنع کثرت مباشرت گفتہ ؎ بسے گرد آمیغ خوبان
مگرد ٭ کہ تن را کند لاغر وروے زرد ٭ وبہ فا چون زغند وفغند بفتحتین بروزن سمند بمعنی
جست وخیز ست از امثال آہو واسپ وبمعنی بانگ بلند کہ ورنگان کنند بالخصوص
بانگ یوز را گویند ؎ ہم آہو فغند ست وہم یوز تنگ ٭ ہم آہستہ خو ست وہم تیز گام ٭
حکیم رودکی ؎ گرد رو بہ یوز وارے یک زغند ٭ خویشتن را از میان بیرون فگند ٭
وبہ کاف تازی چون مزیدن ومکیدن ۔ وبہ میم چون ژبراز وژبرام بضم دال وژاے
فارسی زشت وخشم آلود واحتمال ترادف نیز دارد وفخر گرگانی راست ؎ نیار امید دیو ژ
برامش ٭ ہمان آہستہ خوے خویش کامش ٭ ابوشکور ؎ پلنگ ژبراز سے دید بر کوہ ٭
کہ شیر چرخ گشت از کنیش استوہ ٭ وبہ ہاے ہوز چون درواز ودرواہ از جواہر
وغیاث صاحب شمر گوید کہ درواز بفتح اول وسکون آخر کہ زاے فارسی باشد بمعنی سرنگون
وحیران ست ودرواہ بروزن درگاہ مرادف اوست وبازاے ہوز در کلام اساتذہ
یافتہ نہ شد واصل درین لغت درواست بفتح اول وسکون دوم وواو بالف کشیدہ
بمعنی حیران وسرگشتہ ونگون آویختہ خاقانی گفتہ ؎ رہروان چون آفتاب آزاد خندان
رفتہ اند ٭ من چرا چون ذرہ سرگردان ودرواماندہ ام ٭ وآن را درواہ باضافۂ ہا نیز
گفتہ اند معزی گفتہ ؎ ز بیم آتش تیغش کہ بر شود بفلک ٭ ستارگان ہمہ در برج خویش
درواہ شوند ٭ ودرواے نیز آمدہ ومولف انجمن درواز بروزن خردار گفتہ واز ین دریافت میشود
کہ او در آخر راے مہملہ خواندہ وجہانگیری درواہ بمعنی درباست نیز آوردہ کہ چیزے ضروری
باشد رشیدی گفتہ شاہد مے خواہد وکوز پشت وکوہ پشت بواو معروف خمیدہ ومنحنی وبازو
باہو بمعنی عضو معروف واطلاق آن بر چوبدستی مجاز ست وبراز وبراہ بفتح باے تازی
زیب وآرایش کذا قیل لیکن قوسی براہ بضم اول آوردہ برین تقدیر لغتے باشد زبان ودا اگر
مبدل گویند براز ہم بضم مے باید ونتوانند کہ تفاوت لہجہ بود از عالم چراز بہ یاے تحتانی

چون آواز و آوا و آواے و آوا مخفف یکے ازینهاست و بعض آواز و آواے را مرادف ے دانند فردوسی ؎ زبان راندن دیده پر آب شرم ٭ گزیدن خروش اندر آواے زم ٭

ژ

همچنین تبدیل زاے فارسی و سین مهمله چون تکژ و تکس بتحریک فوقانی و کاف تازی تخم انگور که درمیان غژب یعنی دانه انگور بود حکیم بهرامی سرخسی در صفت انگور سیاه گوید ؎ آن خوشه بین چنان که یکے خیک پر نبید ٭ سربسته و نبرده بدو دست هیچ کس ٭ هر گونه سیاهیے چشم ست غژب او ٭ هم بر مثال مردمک دیده ز تکس ٭ قم استاد لبیبی ؎ گر بیارند و باو بندرهندت برباد ٭ تو بر سنگ تگژی نان ندهی باب تراز ٭ و به کاف تازی چون ارغز و ارغس بفتح اول و غین نقطه دار و سکون راے مهمله و حرف آخر گیاهے ست که بر درخت پیچد و به عربی عشقه گویند۔

س

همچنین تبدیل سین مهمله بجیم تازی چون ریواس و ریواج بکسر اول رستنی ست بقدر یک درع و ساق آن شبیه به ساعد انسان و سر آن شبیه به پنجه بط و گل آن سرخ رنگ و طعم آن اندک ترش با شیرینی کم بدایتے گفته ؎ آب شط کے بذوق چون کوثر ٭ باے بطکے بطعم چون ریواس ٭ و بجیم فارسی چون خروس و خروچ رودکی گفته ؎ سگالنده جنگ مانند غوچ ٭ تبر برده بر سر چو تاج خروچ ٭ و مجدالدین علی قوسی گوید که باغسه راه پنهانی غیر متعارف که از آن جا به خانه در آیند و فضلے در پیش و دهلیز واقع شود و حالا عوام بلکه خواص بجاے باغسه باغچه استعمال مے کنند و در شیراز بغایت متعارف ست چنانچه ساحت خانه را خواه سبز باشد خواه نباشد باغچه گویند و اصل آن باغسه است و به دال مهمله چون باس و باد بمعنی نگهبان و نزد بعض ازین مرکب ست پادشاه و در جهانگیری گفته پاس بمعنی تنگدلی دانده و است و این شعر فردوسی ؎ فرشته گرفته زبس بیم و پاس ٭ پری در نهیب اهرمن در هراس ٭ سند آورده و همانا سهو کرده باس را که بباے تازی عربی ست بباے فارسی دانسته و بشین معجمه چون کشتی بالضم مبدل کستی به سین مهمله است مشتق از کشتن مخفف کوشتن که کوفتن مبدل آن ست و در صورت مصارعت این کیفیت ظاهر ست مسعود سعد سلمان ؎ پیل زورے که چون کند کستی ٭ بند او پیل را بدستی ٭ حکیم قطران ؎

غم و تیمار گوی هست بر جانم بکستی در ٭ زور دو غم شوم هر زمان بدین خود پرستی در ٭ و بالوس و بالوش بلام و واو معروف کافور مغشوش و این مجازے ست مشهور مرکب از باے الصاق و معیت و لوس که بمعنی غش ست و فرشته بکسرتین در اصل فرسته به سین مهمله بمعنی فرستاده شده اسم مفعول از فرستادن ست شین معجمه را به سین مهمله بدل کرده اند و به عربی رسول گویند و لهذا ملک را از الوکت گرفته اند یعنی رسالت و اطلاق و آن بر ملک از جهت آن ست که بر پیغمبر نازل شود غایتش فرسته بمهمله عام ست و فرشته بمعجمه مخصوص ملک و بعض گویند که احتمال ست که مبدل پرسته بود بباے فارسی از باب پرستیدن و برین تقدیر پرسته بمعنی پرستنده بود و پرستش ملائکه جناب احدیت را مسلم ست و درین نظر ست چرا که فرشته بکسرتین ست و پرسته بفتحتین و مکسور را مفتوح گردانیدن از جهت خفت فتحه است و بر عکس صحیح نبود و اگر تبدیل حرکت مسلم داریم مے تواند که مرکب باشد از کلمه پر یا پری و کلمه سته که از کلمات نسبت است و ملائکه اولی اجنحه اند لهذا فریشته به تحتانی نیز آمده و ممکن ست که مرکب بود از فر بمعنی عظمت و شکوه و خوبی و زیبائی یا از فریش[1] بیاے مجهول که بمعنی خوشا و نیکا و خوبی و پسندیده است که تاے فوقانی آخر آن زیاده کرده اند از عالم فرامش و فرامشت و باے نسبت بمعنی کسے که خوب تر و پسندیده باشد و چون ملائکه از معاصی پاک اند بمجاز چنین گفته اند درین صورت نیز تحتانی جزو کلمه بود و فرشته مخفف و نیز مے تواند که مرکب بود از پریش و فوقانی زائده بعد الشین کما سبق و پریش بمعنی پراگنده و متفرق بود و چون ملکوت ارضی و سماوی متفرق اند و براے هر نوع بلکه بر فرد فرشته ایست علیحده اطلاق پراگنده بر ملک صحیح بود درین صورت حاجت به تبدیل نیفتد غایتش باے فارسی بفا بدل شده باشد و آن بے شمار ست - و به قا چون چست و چفت بضم جیم فارسی تنگ و چسپان و به لام چون سج و لج بمعنی رخسار و بودن سین بجیم فارسی منافات ندارد چرا که بینهما اتحاد ذاتی ست و تفرقه صفاتی و ممکن ست که بینهما ترادف بود قاضی نظام گفته ؎ چون برفتم سوے کعبه بهر حج ٭ سنج به سنگ سود و سودم زرد سج ٭ و بگسل و بگسلد و مے گسلد از گسستن و به نون چون بندد و مے بندد و بنبند و مبند

[1] بمعنی آفرین فری ست نه فریش و صاحب فرهنگ و برهان بخطا افتاده اند و این بیت را سند کرده کرمنوچهری در مدح ممدوح گفته ؎ فریش آن منظر میمون و آن فرخنده ترچهر ٭ که منظرها ازو خوار اند و در عارند چهرها ٭ مختاری غزنوی نیز گفته ؎ فریش آن بال و آن بازو که پشت فیل خم گردد ٭ اگر برگستوان سازند پیلے را ز خفتانش ٭ و این هر دو شین جزو کلمه فری نیست و راجع بممدوح ست آفرین برین منظر و آن بازوے ممدوح از انجمن آراے ناصری پس قول بعض که فرشته مرکب است از فریش بمعنی خوشا و نیکا الخ درست نبود ۱۲

وشکند وبشکن ومشکن از بستن وشکستن و بہ واو چون باتس و باتو باتاے قرشت بمعنوم بمعنی ترنج وجوید ومے جوید وبجو ومجو از جستن ورویدومے روید وبرود ومرو از رستن و بہ ہا مثل خروس وخرده عنصری گفتہ ۵ شب از حملہ روز گشتہ ستوه ٭ شده برزاغش چو تیر خرده ۵ زچین وزافرنجہ ورومِ وروس ٭ برآراست لشکر چو چشم خروس ٭ وآماس وآماه بمعنی ورم ودرآمدگی اعضا شرف گفتہ ۵ شیر کز مالش عدل تو دباغت یاد ٭ گردنش نرم تر از سینۂ روباه بود ٭ جسمت ارفربہی یافت زمعجون خرد ٭ چہ شود فربہی طبل زآماه بُوَد وکاہد ومے کاہد وبکاہ ومکاه از کاستن وخواہد ومے خواہد وبخواه ومخواه از خواستن وجہد ومے جہد وبجہ ومجہ از جستن ورہد ومے رہد وبره ومره از رستن وبہ یاے تحتانی چون بیاید ومیاید وبیاراے ومیاراے از آراستن وپیراید ومے پیراید وبہ پیراے ومپیراے از پیراستن۔

ش

ہمچنین تبدیل شین معجمہ بہ تاے فوقانی چون بخش وبخت بمعنی بہره ونصیب در عربی نیز مستعمل ست وآن معرب ست نہ مشترک چنان کہ صاحب جواہر الحروف فہمیده در قاموس ست البخت وہو الجد ودر صراح بمعنی اندازه کرده وازین دریافت مے شود کہ بخت بمعنی حصہ نیست چنان کہ بعض نوشتہ اند بلکہ بمعنی قرار داده ومقدر ایزدی آمده چون نصیب در اصل بمعنی حصہ است وبخت ونصیب بہم مستعمل شود بمعنی مقدر ایزدی مجاز آمده گمان مے شود کہ بخت بمعنی حصہ است ودر واقع نیست لیکن شیخ الرئیس بوعلی سینا در کتاب شفا بابے نوشتہ معنون بباب البخت والاتفاق واز انجا دریافت مے شود کہ معنی بخت نزدیک باتفاق ست کہ وجود شے ست بدون علت تامہ بمعنی دولت وطالع چنان کہ صاحب کشف آورده صحیح نباشد از راه حقیقت برین تقدیر اگر مرادف معنی اتفاق واقع شود معنی آن عدم دریافت شود نہ عدم علت زیرا کہ وجود شے بے علت تامہ بداہتہ محال ست درخت ورخش مرکب سواری خواجہ نظامی گوید ۵ گره بر دوال کمر کرده سخت ٭ بجنباب دوالی روان کرد رخت ٭ وبہ راے مہملہ چون شاشیدن وشاریدن فرو ریختن آب شراب وامثال آن کہ پیشاب گویند مولوی معنوی گفتہ ۵ بند کن مشک سخن شاشیت را ٭ وا مکن انبان قلماشیت را وگذرد ومے گذرد وبگذرد ومگذر از گذشتن ودارد ومے دارد وبدار ومدار از داشتن وبردارد ومے بردارد وبردار ومبردار

۵ دروغ گوئی ۱۲

از برداشتن وبہ سین مہملہ چون شارک وسارک وشار وسار مرغے ست در ہندوستان بسیار دلطوطی وار سخن گوید واہل ہند مینا خوانند از رسالہ عبد الواسع وخان آرزو گوید کہ شارک جانورے ست خوش آواز کہ در ولایت بہم رسد ومصغر شار ست وبہ سین مہملہ جانور دیگر ست در ہندوستان پیدا مے شود وخرد از فاختہ وخوش آواز وسخن گوے باشد مثل طوطی وگویا بہ ہندی بودن آن لفظ ومعنے حکیم خاقانی اشارت کرده ۵ سار از تو مشعبد چمن گشت ٭ ہندوے چہار باره زن گشت ٭ ایضاً ۵ سار بشاخسار بر ہندوے چار باره زن ٭ خنده زنان چو زنگیان ابر زروے اغبری ٭ وشار مخفف شارو ست وسار مخفف سارج کہ مخفف سارنج بروزن نارنج ست شمس فخری ۵ چو عنقا دان ورا دشمن چو صعوه ٭ چو شہباز ست او ورحق سارنج ٭ وسارک بروزن تارک مصغر آن زرتشت بہرام زردشتی گفتہ ۵ خروشان بر سر کہسار سارک ٭ کہ باد اجشن نوروزی مبارک ٭ وآن را ساری نیز گویند لیکن سبب زیادت تحتانی معلوم نیست فقیر مولف این کتاب مے گوید کہ مینا را در سنسکرت ساریکا بہ سین مہملہ بالف کشیده وراے مہملہ مکسور ویاے تحتانی معروف وکاف تازی بالف کشیده وساری بیاے تحتانی معروف مے گویند ودر محیط اعظم در زرزور مذکور ست کہ آن طائرے ست کوچک کہ آن را در خانہا پرورش مے نمایند وبا انسان الفت مے گیرد ونطق وآواز وکلام وشعر مے آموزد ومنقار وحوالی آن زرد مے باشد ورنگ آن سیاه وتیز پرست کہ در وقت پرواز از ان آواز مے آید ویا یہاے آن کوتاه واز الفارسی سار بہ سین مہملہ وبہ ہندی مینا گویند ودر شار ومرقوم ست کہ بفتح شین معجمہ والف وضم راے مہملہ وسکون واو وبعوض واو کاف ہم آمده قسمے از مینا ست ودر تحفۃ الاحباب حافظ اوبہی گوید کہ شار را ہزار داستان گویند واز کتب لغت بہ تحقیق مے رسد کہ ہزار داستان مرغے ست از جنس بلبل کہ از کثرت صفیر ہاے نیکو او را ہزار داستان گویند ودر مخزن الفوائد مشک ومسک نیز درین مثال آورده وآن صحیح نیست زیرا کہ مسک بکسر اول وسکون سین مہملہ معرب مشک ست کہ در فارسی بکسر میم وسکون شین معجمہ است واہل ماوراء النہر بضم میم خوانند بکسر میم نظامی آورده آن جا کہ از زبان سکندر بخاقان چین گوید در مقامے کہ خاقان برسالت پیش سکندر آمده بود ۵ شناسم من از باز کنجشک را ٭ ہمان از جگر نافہ مشک را ٭ وبہ غین نقطہ دار چون شنج وغنج بمعنی جوال از غیاث ودر سامی گفتہ کہ غنج بفتح اول جوالے ست مانند خرجین کہ بہ عربی خرجہ گویند بالضم وشمس فخری مرادف سنج کرده کہ بکسر اول بمعنی سرین ست چنانچہ گفتہ ۵ بفرمانش حیوان وانس وپری ٭ ہمہ داغ دارند بر سنج وغنج ٭ نام خسرو گفتہ ۵ اندیشہ کن از بنده ات امروز کہ بنده است ٭ پیش تو استاده است تو بہ نشستہ بہ سنجی ٭

و در برہان بضم سین مہملہ و سکون نون بمعنی کفل و سرین مردم و دیگر حیوانات نوشتہ صاحب
انجمن آرای ناصری گفتہ کہ بمعنی سرین مردم بہ شین معجمہ است نہ بہ سین مہملہ و بہ لام چون بلد
از ہشت کہ ماضی ہشتن ست و اسپغول و خرغول نام دو واچہ غول مبدل غوش ست و آن
مبدل گوش ست و آن گیاہی ست کہ بسبب تشبیہ بگوش اسپ و خر نامیدہ اند و آن را
در عربی بذر قطونا نامند و بہ ہای مختفی و ملفوظ چون غرنبش و غرنبہ بضم غین معجمہ و رای مہملہ
و تقدیم نون بر بای تازی بانگ و فریاد و گذارش و گذارہ بضم کاف فارسی تعبیر خواب و یازش
و یازہ بتحتانی حرکت و جنبش و ازین مرکب ست تب یازہ مرادف تب لرزہ و شب یازہ
مرادف شب پرک و دیر یاز بمعنی زمان دراز و دیر باز بموحدہ تصحیف این ست و پاتنگ
و پاہنگ بجای فارسی بالف کشیدہ بمعنی خیارے کہ برای تخم نگاہ دارند از غیاث نقلا عن
جواہر الحروف و در جہانگیری و برہان پاشنگ بروزن آرنگ بمعنی خوشہ کوچک انگور
کہ بر درخت خشک شدہ باشد بمعنی مذکور مرادف پاہنگ و پاچنگ نوشتہ اند حکیم
اسدی بمعنی خوشہ انگور گفتہ ؎ تو گوئی درختے پاتنگ بود ٭ و یا در دل شب
شباہنگ بود ٭ و در فرہنگ سامانی گفتہ کہ بدین معنے مخفف پاوتنگ ست مرکب
از پاو بمعنی پائندہ و تنگ کہ نوعے ست از خیار کہ برای تخم نگاہ دارند و معنی ترکیبی
خیار محفوظ باشد ٭

غ

ہم چنین تبدیل غین معجمہ بہ جیم عربی چون فلاغ و مغلاج بفتح اول و بکسر اول
نیز گفتہ اند بمعنی جوز بازی چہ مع بمعنی گو دال ست و لاغ بازی حکیم سوزنی گفتہ ؎
ہر مرادے کہ و اری اندر دل ٭ بتو آید چو جوز در مغلاج ٭ و نباغ و نباج بمعنی یکے از دو
زن کہ در نکاح یک مرد باشند کذا فیہ و درین نظر ست چہ نباغ مخفف انباغ ست
کہ مبدل انباز ست بمعنی شریک پس نباج مبدل نباز کہ مخفف انباز باشد کہ زای معجم
بجیم بدل شدہ و آن شایع ست و شلجم معرب شلغم فارسی ست و بہ غین نقطہ دار چون
چون شاغولہ و شاشولہ طرہ دستار کہ از عمامہ بیاویزند ابن یمین گفتہ رباعی ؎ اے بخت
جوان بیا و در ساغر پیچ ٭ دست خرد پیر بہ ساغر بر پیچ ٭ شاغولہ دستار تو این جا نخرند ٭
دستار نگہدار و بر و در سر پیچ از برہان قاطع و انجمن آرای ناصری و بہ کاف فارسی
چون نغام و نگام و غوچی و گوچی بفتح اول و سکون ثانی و جیم عجمی مکسورہ بتحتانی رسیدہ

بمعنی گو دال باشد کہ جاے عمیق ست و غرجستان و گرجستان نام ولایتے و غول و گول بفتحتین
بمعنی پشمینہ کہ بہ عربی دلق گویند و شغال و شگال بضم اول جانورے ست معروف برزخ میان
گرگ و روباہ گویند در زمان انوشیروان ظاہر شدہ و غلیواز و گلیواز و غلولہ و گلولہ و بہ میم چون
غلغج و غلمج جنبانیدن انگشتان باشد در زیر بغل و پہلوے آدمی تا خندہ آید فرید الدہر گفتہ ؎
مکن غلمج مرا از بہر خندہ ٭ کہ چشم از مہر تو در گریہ دارم ٭ ہمچنین غلغچ و غلمچ و غلغلیچ و غلملیچ استاد لبیبی
در ہزل گفتہ ؎ چنان بالم آن جاے غلغلیچ گش ٭ کہ او زنالش اول شود ز خود بے خویش ٭
مولوی معنوی نظم فرمودہ ؎ زبامداد گہے غلملیچ ے کندم ٭ خلاف نیست کہ من باشتاب خندانم ٭
و بہ واو چون کاغنہ و کادنہ کرمے ست سیاہ و سرخ زہردار کہ نقطہائے سیاہ دارد و در پالیزہا
بیشتر بود و موید گوید کرم شب چراغ ست ۔

ف

ہم چنین تبدیل فا بہ خا چون فلادہ و خلادہ با اول مفتوح و دال بمعنی سرگشتہ و حیران
و سرا سیمہ و آن را کلادہ و کالیوہ نیز نوشتہ اند مولوی گفتہ ؎ حریف جنگ گزیند تو ہم در آور
جنگ ٭ چو سنگ صداع دہد تن مزن بر آور سنگ ٭ بجوشش آئی و چنین خورش را خلادہ مگن ٭
کہ اینت گوید گول ست و انت گوید دنگ ٭ از فرہنگ جہانگیری و عجب این کہ شعر اخیر را
بنام کمال اسمعیل در سند فلادہ بفا نیز آوردہ است و رشیدی ے گوید صحیح فلادہ بفا و دال ست
نہ بہ خا و تا و نا خ کذا فی البرہان و در انجمن و جہانگیری و سروری و رشیدی نیست و بہ غین معجمہ
چون فلیو و غلیو بیاے مجہول و کسر لام بمعنی بے فائدہ و بیہودہ و مے تواند کہ درین دو لفظ ترادف
بود و صاحب انجمن در لغات غلیو و فلاد کہ صحیح بدال مہملہ است نوشتہ اصح غلیو ست نہ فلیو کہ
او مغیر کلیو بہ کاف تازی ست کلیو مخفف کالیوہ بودہ کہ آن را کالیوہ نیز گویند و اکثر مردم مے خواہند
کہ پیروی و تتبع مخارج عرب کردہ باشند اکثر کاف را قاف خوانند و صاحب جہانگیری چون
آن را ندانستہ بگمان این کہ قاف در فارسی نیاید و فلیو خواندہ و در میان فا و غین متردد ماندہ
انتہی کلام صاحب جہانگیری این شعر مولوی را شاہد فلیو آوردہ ؎ جام مے ہستی خویش
است اے فلیو ٭ کاندرو مے در نگنجد بول دیو ٭ و بہ کاف تازی چون باد شکام و باد شگام
نام مرضے صاحب قسطاس گوید سرخی مایل بکدورت کہ در روے و اطراف مردم عارض
شود و در زمستان و ہواے سرد آزارش بیشتر باشد و در اکثر اوقات مشابہ باشد بہ سرخی کہ
مقدمہ جذام باشد و بسیار ست کہ باشد باد فروح و فلاسنگ و کلاسنگ و بعض از راہ غلط

فلانگ رافلاسنگ بقاف خوانده اند و به نون چنانچه سفت که بعلامت ماضی بودن آن
حرف فابود و در مضارع و امر باید بحرف یا یا واو بدل شود برخلاف قیاس بنون بدل آرند
وے سنبد و بسنب گویند و به ہاے ملفوظ چون تف و تفو و تہ و تہو و مے تواند که درین دو
لفظ ترادف بوده فردوسی گوید ؎ ز شیر شتر خوردن و سوسمار ٭ عرب را بجائے رسیدست کار ٭
که ملک عجم شان شود آرزو ٭ تفو باد بر چرخ گردان تفو ٭ بسحق اطعمه ؎ نخوری انجکک و
و بو کلاک بے حاصل ٭ تا بریش خود بار آن نکنی تف بسیار ٭ معلوم شد که مضمونیکه صاحب
برہان در انجکک نوشته که جل خرسک ریش آدروه ازین بیت اقتباس کرده (و بوہلا)
دانۂ باشد سیاه شبیه بدانۂ امرود و مغز سفید دارو و آن را بخورند خاصیتش آن ست که
ہر چند فراش خیال جاروب سبیل بر جل خرسک ریش زند از پوست آن پاک نتواند کرد
انتہی مصححان برہان گویند که از لفظ فراش خیال تا آخر ترجمه لغت بے معنی و مخبط است
که اصلا غرض آن مفہوم و مفاد آن معلوم نمے شود چون در ده نسخه ہمچنین بوده بجال
خود گذاشته طبع نموده شد تم کلامہم ظاہرا جاروب سبیل تصحیف شده جاروب سنبل
ست و سنبل بروزن بلبل گیاہے ست شبیه بزلف خوبان و خوشبوے باشد و از
جل خوسک ریش را کنایه منظور داشته حاصل معنے برہان این ست که پوست
آن بر ریش خورنده مے افتد که فراش خیال بجاروب سنبل نمے توان آن را پاک کرد
فی الواقع بیان بے مزه فرموده و سطا بیتے خنک کرده معہذا بے مغز ست و ملا سوری
ہمین بیت مستشہد معنے بوے کلاک آورده و تہ بہا خوانده ـ

ک

ہمچنین تبدیل کاف تازی بالف چون کالفته و آلفته بمعنی آشفته از غیاث
و در نوادر المصادر بمعنی رند و اہل شرب آورده و ہمین شہرت دارد و رشیدی گفته ماخذ
آلفته معلوم نیست پس در صورتے که بمعنی مذکور حقیقت باشد تحریف آشفته خواہد بود
الا مجاز ست بمناسبت که صاحب این حال آشفته مزاج مے باشد و به جیم تازی چون کندوک
و کندوج بمعنی ظرفیکه از گل سازند مانند خم بزرگ و غله در ان کنند کذا فی شمس الفوائد
و به خاے معجمه چون شامکچه و شامخچه و شاماک و شامخ با شین معجمه بالف کشیده
سینه بند زنان را گویند و آن پارچه باشد چہار گوشه که پستان را بدان بندند و در ہند
انگیا خوانند و چون کلاوه و خلاوه بفتح اول و حرف ثالث واو بمعنی سرگشته و حیران و

و سراسیمه از برہان پس آنچه رشیدی گفته است که خلاوه به خا غلط ست و صحیح فلاده به
فا ست خطا ست بدین وجه که کاف و خا باہم بدل شوند چنان که گذشت و کلاوه
بدین معنے آمده پس خلاوه مبدل ست غایتش از دو لفظ مبدل آمده یکے از ہمین لفظ
کلاوه و دیگر از فلاوه و به غین معجمه چون پیکان و پیغان ترجمه نصل بنون مفتوح و صاد
مہمله ساکن و لام کذا فی شمس الفوائد ـ و به لام چون بالنگ و بلنگ بکسر اول و فتح کاف
بمعنی آب شیر گرم و تبنوک و تبنول بمعنی کمان نرم و بکوک و بکول بفتح اول و ثانی مضموم
نشانه تیر که به عربی ہدف خوانند و بمعنی ظرف و جام که بصورت حیوانے ساخته باشند
نیز آمده و تاوک و تاول بمعنی خرجوان از غیاث و جواہر اما صاحب انجمن آراے ناصری
گوید که تاوک مصحف تاول ست که لام را کاف دانسته اند فرخی گفته ؎ گاه بخشش
به سائلان بخشد ٭ گله اسپ و اشتر و تاول ٭ و کوچ و لوچ بمعنی احول که بجہت کجی چشم
یکے را دو بیند سنائی گفته ؎ گوش کر را سخن شناس که دید ٭ دیدۂ لوچ راست بین که شنید ٭
اگر چه باین معنے با جیم تازی نیز نوشته اند مگر بجیم فارسی اصح است و صاحب انجمن آراے
ناصری و رشیدی گفته اند که لوچ بلام تصحیف کوچ ست خان آرزو در سراج اللغت
گوید که لوچ بدین معنی در اکثر فرہنگ ہاے معتبر دیده شد پس شاید که بدین معنے آمده باشد
یا کوچ بکاف تصحیف بوده و صاحب انجمن تقلید رشیدی نموده است لہذا قولش پیش
تحقیق خان آرزو چندان قابل اعتماد نیست ـ و به میم چون بشک و بشم بروزن اشک
شبنم ریزه را گویند که سحرگاہان بر سبزه زار نشیند و سفید نماید ـ خسروانی گفته ؎ از
نسیم ریاض دولت تو ٭ بر رخ گل در نگین شد بشک ٭ فرالاوی گفته ؎ چون
مور و بود سبز و کہن موے من ہمه ٭ در دو اگر برشت ست بران مورد سبز بشم ٭ و به ہا چون
تارک و تاره بمعنی میان سر آدمی که بہندی مانگ گویند و چکاوک و چکاوه نام مرغے
ست از گنجشک بزرگ تر و تاج بر سر دارد و آن را به عربی ابو الملیح و قبره و قنبره گویند
منوچہری رباعی بر دل دارد لاله یکے داغ سیاه ٭ دارد سمن اندر زنخش سیمین چاه ٭
بر فرق سر نرگس بر زرد کلاه ٭ بر فرق چکاوه یک سخت گیاه ٭ امیر معزی ؎ تا چکاوک
بست موسیقار بر منقار خویش ٭ ارغنون گشت ست بلبل بر درخت ارغوان ٭ دور
جہانگیری مترادف جل گفته و سہو کرده چه جل بفتح جیم و سکون ثانی پرنده ایست غیر
چکاوک و مانند بلبل خوش آواز باشد ـ

گ

ہمچنین تبدیل کاف فارسی به الف چون گستاخ واستاخ بضم اول بمعنی بےادب
و دلیر و تند حکیم سنائی گوید ؎ باکسے علم و دین نگفت استاخ * زانکه دل تنگ بود و علم فراخ *
سیف اسفرنگی گفته ؎ تیر از گشاد چشم تو استاخ مے رود * شاید که در حریم دل خصم محرم ست
و آن را اوستاخ نیز گویند مولوی گوید ؎ هر قدم دامے ست کم ران اوستاخ * الغونه بفتح الف
مقصوره مخفف آلغونه بالمد ست بمعنی سرخی که زنان بر رو مالند و مبدل گلگونه چه گلگونه بضم اول
است و به بائے عربی چون گستاخ و بستاخ که بےادب و لجوج باشد و بکسر اول نیز آمده و
آن را بیستاخ با اضافهٔ یا نیز گفته اند چنانکه خسرو گفته ؎ بیا رشد این سخن فرخی بجز اندازه
گذشت بیستاخی * کذا قیل لیکن احتمال دارد که استاخ مخفف اگستاخ باشد چراکه در تخفیف
حرکت حرف اصلش که کاف فارسی ست به الف داده اند تا دلالت کند بران و چون استاخ
حکم کلمهٔ اصلیه بهم رسانده الف مثل کلمات مزیدهٔ دیگر بران آورده الف استاخ را بواو
بدل کرده اند و اوستاخ خوانده اند و غالباً گستاخ و بیستاخ بیائے مجهول و اوستاخ بواو مجهول
هر یک لغت علحده است و زبان قومے یا ملکے و بستاخ بکسر اول و استاخ بضم اول بحذف
یا و واو مخفف هر دو اخیر چنانکه خان آرزو فرموده است و بریون و گریون بمعنی قوباچه گریون
مرکب ست از گر بمعنی خارش و یون که کلمهٔ نسبت ست و برین قیاس کنجشک و بنجشک بمعنی عصفور
و گلغونه و بلغونه بوزن و معنے گلگونه و آن غازهٔ رخسارهٔ زنان ست که روے را سرخ کنند
خاقانی گفته ؎ سفریب دل بنقش جهان کان نه یار تست * گلغونهٔ چگونه کند پیر را جوان *
حکیم نزاری قهستانی گفته ؎ صبا سپیدهٔ و بلغونه کرد بر گل سیب * بنفشه برزده سر هیچ سبزه از لب جو
وے تواند که بلغونه مرکب باشد از بل بمعنی بسیار و غونه که مبدل گونه است و بسبب افزایش
خوبی رنگ بدان نامیده اند و به جیم عربی چون گوال و جوال بالضم ظرفے باشد از پشم جیرپا در ان
کنند و بار نمایند و جوال احتمال دارد که مخفف جوبال بموحده بعد الواو بود که لغات ژنده و پاژند
است بر قیاس دوال مخفف دوبال و صاحب غیاث و برهان مے گویند که جوال معرب
گوال ست و این خطاست بلکه معرب جوال جوالق بکسر جیم و لام و به ضم جیم و فتح لام ست و جوالق
بفتح جیم و کسر لام بروزن صحائف و جوالیق بروزن عصافیر جمع آن کذا فی القاموس والصراح
و غیر ذلک و گمان و جمان بمعنی زمانه و شفتاهنگ و شفتاهنج بالفتح تختهٔ فولاد پر سوراخ که تار
آهن و غیره ازان بر آرند تا هموار و باریک شود شمس فخری گفته ؎ شها گر بس قوی باشد حسود تو

به شفتاهنج تدبیرش در آهنج * گمش میزن بپاے کین و میکش * گمش مے کش بدست قهر و
مے هنج * و آهنگ و آهنج بالمد قصد و کشش و نارنگ و نارنج بنون میوهٔ معروف و رنگ و رنج
چون آب و رنج کنایه از رونق و صفا فردوسی در نامهٔ پسران فریدون بفریدون و طلب منوچهر
گوید ؎ بپوئیم تا آب و رنجش دهیم * چو تازه شود آب و گنجش دهیم * سید محمد عرفی ؎
ز بوے باده دلم آب و رنگ مے گیرد * ز نام تو به ام آئینه زنگ مے گیرد * و آخشیگ
و آخشیج و آنچه صاحب برهان گمان برده که آخشیج معرب آخشیگ ست بکاف فارسی خطاست
و به دال مهمله چون آونگ و آوند ریسمانے را گویند که خوشه هاے انگور بدان بیاویزند سوزنی
گفته ؎ بر بستر غم خفت حسود تو چنان زار * کش تن شود از بار غم آگند شکسته * انوری علی
گشت حسود تو نگونسار * چون خوشهٔ انگور بر آوند شکسته * حکیم انوری فرماید ؎ دختر رز
که تو بر تارم تاکش دیدی * مدتے شد که بر آونگ سرش در کنب ست * و اورنگ و
اورند بمعنی فر و شکوه و زیبائی و تخت و پرگال بوزن و معنے پرگار که فرجار معرب آن ست
و کنارنگ و کنارند بمعنی حاکم زمین و به زاے هوز چون دیگ و دیز بمعنی معروف و ازین
است دیزه دان مبدل دیگدان کذا فی شمس الفوائد و از قول صاحب انجمن مستفاد میشود
که عموماً هر دیگ را دیزه نمے گویند بلکه نوعے از دیگ باشد که در آن گوشت و پلاو نیز پزند
و آن را از گل و مس سازند و سه پایهٔ آهن در زیر آن گذارند و آن را دیزدان نیز گفته اند
و آن پخته را نیز به مجاز دیزی خوانند و دیزه بزیادت ها نیز مستعمل رضی الدین لالاے غزنوی
گفته ؎ پندے بگو همت بشنو همین و گر پیز * بر دیزهٔ خیال ابا هاے حرص و آز * و دیگ
صرف از مس باشد چنان که این هم از فحواے کلام مولف انجمن مستفاد مے شود و به غین معجمه
چون گلوله و غلوله و گاو و غاو و لگام و لغام و گلیواز و غلیواز و گژگاو و غژگاو بالفتح گاوے که
دمش مثل پرچم خوشنما و آویخته بود و از دم آن گاو پرچم سازند و قطاس گردن اسپ کنند و
بر سر نیزه آویزند و آن قسم گاو در کوهستان که مابین خطا و هندوستان ست بهم مے رسد
هندی آن را سراگاے گویند بضم سین مهمله و غنچه بالضم و جیم عربی گل ناشگفته در اصل
گنجه بود بضم کاف فارسی ماخوذ از گنجیدن چراکه در ذات او گنجیدگی ست بجهت آنکه برگ
غنچه در اندرون باهم مجتمع و گنجان مے باشد لهذا چنین گفتند و کاف فارسی را بغین معجمه
بدل کردند براے فصاحت و الگونه و الغونه بالقصر سرخی که زنان بر روے مالند کذا فی موید الفضلا

؎۱ تیج بمعنی پیچیدن و درهم فشردن ست و یاد دات الفضلا بمعنی کمان ندافی آورده و چوبے که وقت پنبه زدن
بر زه کمان مے زنند و دسته گویند و بمعنی شاخسار نیز گفته ۱۲ منه

واَلگونه وآلغونه بالمد بروزن بازگونه بهمان معنے که آن را غازه نیز گویند بدان که آل بروزن زال بمعنی سرخ ست وبعض قید نیم رنگ کرده اند کما فی الرشیدی - هر کلمه که دران باو نون و کاف فارسی پہلوے ہم واقع شود گاف را بمیم بدل کرده نون را بجهت تخفیف حذف مے کنند چون گلبانگ و گلبام آواز بلند واین ہلکنی برقولے ست که در ضمن باے عربی از مبحث ابدال قیاسی ذکر شده الاشهور این ست هر کلمه که دران با ونون و کاف فارسی متقارن شود به میم بدل مے کنند مثالش خاقانی گفته ؎ ساغر گلفام خواه کز دهن کوس ٭ نعره گلبام وقت بام برآمد ٭ حافظ شیرازی ؎ دولت بوصل گل اے بلبل سحر خوش بادت که در چمن همه گلبانگ عاشقانهٔ تست ٭ و به واو چون گل ودل بالضم از جواهر وغیاث و در جهانگیری ول بکسر اول بمعنی شگوفه عموماً و شگوفهٔ انگور خصوصاً نوشته است وصاحب برهان بفتح اول به ہمین معنے آورده است و سروری در مجمع الفرس گفته که ول بزبان رازی بمعنی گل باشد وصاحب انجمن قول سروری را راست فهمیده است پس مبدل نباشد چنانکه برارباب طبائع مستقیمه واذهان سلیمه پوشیده نیست وگراز وورازبالضم خوک نرکه بغایت دلیر وشجاع وسخت سر وکینه ور مے شود وبدندان چیزهاے سخت وصلب پاره کند ودر سروری وراز به تشدید نوشته واز سندش خوب به ثبوت نمے رسد و به یاے تحتانی چون زرگون وزریون باول مفتوح بثانی زده وثالث مضموم وواو معروف بروزن گردون بمعنی زرد رنگ چه یون وگون بمعنی رنگ ولون باشد وزر مخفف زرد ناصر خسرو گفته ؎ مشرق ز نور صبح سحرگاهان ٭ رخشان بسان طارم زریون ست ٭ و بمعنی شقائق نیز در فرهنگ جهانگیری آورده است وآن را مخفف آزریون دانسته ونوشته که ناصر خسرو گفته ؎ گشت طبایع پدید از ان واز ین شد ٭ روے زحل سرخ وروے زهره چو زریون ٭ الا این بیت چندان دلالتے بر معنے شقائق ولاله ندارد بلکه دلیل بزردی ست از انجمن آرا اے ناصری نازم باین دلیری که خود بر غلط بودن وباز در تخطیه این همه مطلق العنانی نمودن ناظرین انصاف مند مے دانند که خار خار زاے هوز وامن اندیشه مے خراشد که اگر منظورش مخفف آذریون مے بود باذال مرقوم مے فرمود وگلگون وگلیون واسگوش واسیوش که در اصل اسپ گوش بوده است واسپغول نیز مبدل اوست وخوردگان وخوردیان که نام خمسه مسترقه است وآذرگون وآذریون باواو معروف نوعے از شقائق ست که کنارهاے آن سرخ و میانش سیاه باشد ومعنی ترکیبی آن آتش رنگ وآتش مانند حکیم ازرقی گوید ؎ بوے خلقش ار خواهی کنی آذر چو آذرگون ٭ بتاب چشمش ار خواهی ز آذرگون کنی آذر ٭

ل

هم چنین تبدیل لام به سین مهمله چون همال وهماس یعنی همتا واین بر تقدیرے ست که هردو لفظ مفرد باشد حالانکه مرکب اند از کلمه هم که افاده معنے اشتراک کند ودامرے ویکے از کلمات نسبت پس منیهما ترادف بوده نه ابدال از عالم بوشش وبوبگ کذا قیل وحق آن ست که هماس مرکب ست از هم بمعنی مذکور و آس که مخفف آسا ست بمعنی مانند یکدیگر پس آنکه بضم اول گفته خطا کرده وهمال مرکب ست از هم بمعنی مذکور وآل که کلمه نسبت بود

م

همچنین تبدیل میم به خاے نقطه دار چون برم وبرخ بفتح اول وسکون راے مهمله بمعنی گوشے بزرگ مانند حوض که آب باران دران جمع شود وآن را تالاب خوانند شیخ ابوالحسن شهید در صفت چشمهٔ عشق افزا منظور کرده ؎ چون تن خود به برم پاک بشست از مساسش تمام لولو رست ٭ و به غین معجمه چون پیمان وپیغان وپیمانه وپیغانه بمعنی قدح وظرفے که بدان غله وشراب پیمایند صاحب انجمن آراے ناصری گوید که از شعر اوحدی چنان بر مے آید که پیمانه از قدح بزرگتر باشد که گفته ؎ عاشقان در روکش را اوروی پیغانه ده ٭ از قدح کارے نیاید بعد ازین پیمانه ده ٭ مولف گوید که بزرگی پیمانه بر قدح بوجه دلنشین پیدا نیست ممکن که مراد شاعر اظهار عدم سیری وزیاده طلبی باشد یعنی از یک قدح چه کار بر آید بعد ازین پیمانه دیگر ده واین که صاحب شمس گفته که تحقیق آن ست که سروری پیغانه بمعنی قدح شراب آورده وفاضل رشیدی پیغان بیاے مجهول بمعنی عهد وپیمان وپیغانه بیاے مجهول وزیادت ها بمعنی ظرف شراب گفته هردو از پیمان وپیمانه باوجود کثرت استعمال تحریف کرده اند ولهذا نادر شده اند وقیاس هم مے خواهد زیرا که میان غین ومیم کمال بعد مخرج ست وصاحب جهانگیری هم هردو لغت مذکور نه نوشته و مے تواند که پیغان بنون وغین را که مبدل پیکان ست چنین پنداشته اند منظور فیها است وصاحب انجمن فرموده است پیغان بروزن ومعنے پیمان وهمچنین پیغانه یعنی پیمانه وبکسر اول وثانی مجهول بمعنی عهد وپیمان نیز گفته اند و به نون چون نجیم ونجیم وبجین وکتریم وکترین جامه ایست که درون آن را بپیله ابریشم خام آگنده وپرکرده در روز جنگ پوشند که حفظ تن از ضرب تیغ وطعن نیز کرد و ه... [حاشیه]

ــــــــ

ــه تو با اول مفتوح زمین پست ومغاک را گویند ۱۲ جهانگیری

وصاحب اَنتم گفتہ کہ ہمیم بمعنی برگستوان لغت عامہ است وفصیح کجیمن بنون چنانکہ بعض
از ارباب لغت تصریح کردہ اند ولغت عامہ پیش فصحا مقبول نیست چون لفظ حاضری بمعنی
طعام اول روز کہ چاشت عبارت ازان ست وزبان زد خواص ماحضر ست اگرچہ این
عبارت عربی ست لیکن بزرگان وخواص بہ ہمین تکلم کنند ومحاورہ عوام کہ مُبتَذَل
عبارت ازان ست چنان کہ امام سیوطی در مزہر خود ذکر وہ خواص نہ پسندند لہٰذا در لفظ
حاضری بہ سراج منیر نوشتہ ام کہ لفظ حاضری مکروہ طبع زبان دان ست یعنی خواص تکلم
بدان نہ کنند اگرچہ زبان زد عوام ست وآن کہ آصفی گفتہ ؎ اے کہ مہمان من ست شدی
غیر شراب ٭ حاضری مے طلبی نیست مرا حاضر ہیچ ٭ نسخہ صحیحہ اش ماحضر ست نہ حاضری
واین رد ست بقول بعضے ہندوان پنجابی کہ بر ما اعتراض کردہ اند ونیز ابتذال بحسب ایام
متبدل مے گردد پس بر تقدیر تسلیم شاید کہ لفظ حاضری مبتذل نہ باشد پس اعتراض بران
از بے تحقیقی ست انتہٰی ودرین بحث ست زیرا کہ صاحب انجمن کہ از بلند پایگان
ایران ست کجین وکجیمن وکژیم وکژبن ہر چہار را ذکر کردہ وتفوق باعتبار ابتذال وغیر
ابتذال نکردہ پس قول خان آرزو دعوے بے دلیل ست وکاتبی ترشیزی کہ از شعراے
فصیح وآبیار مضامین رنگین ست بمعنی برگستوان نظم آوردہ است ؎ ز آتش تیغ
غضب گر شعلہ بر چرخ افگند ٭ نقرہ خنگ چرخ خاکستر شود با نہ کجیم ٭ وحاضری اگر مکروہ
طبع زبان دان مے بود یعنی خواص تکلم بدان پسندے کردند در شعر آصفی کہ از جملہ اہل زبان
وشہسوار عرصہ آن میدان ست چہ گونہ مے آمد وفرض کردم کہ در بیت آصفی نسخہ صحیحہ
ماحضر ست در کلام دیگر اساتذہ ثقات چہ گفتہ آید پس ہر دو زبان زد خواص ست کہ حاضری
باستعمال آوردہ اند یحییٰ کاشی گوید ؎ حاضران را بود عزم بردن چون در آید بجا حاضری خوردن
شفیع اثر ؎ بخانہ ماحضرے کز تو میہمان بنید ٭ جواب حاضری از پیش خدمتان بنید ٭
وہموارہ بمعنی ہمیشہ وہنوارہ از فرہنگ حسینی وبام وبان بباے تازی بمعنی طرف بیرون
سقف خانہ وبعض طرف درون سقف خانہ را گفتہ اند بقرینہ پشت بام وتحقیق
آن ست کہ تمام پوشش خانہ را بام مے گویند واین تبدیل در شیراز زبان جاری ست
مولوی معنوی گفتہ ؎ سر فرو کن یکدمے از بان چرخ ٭ تا ز نم من چرخہا بر سان چرخ ٭
ودودستکام ودودستکان مقابل دشمن کام وپام وپان بباے فارسی بمعنی رنگ ولون
کہ آن را فام نیز گویند در رسالہ عبد الواسع وغیاث آمدہ این ہم سندست کاش کتب
لغت مساعدت آن کنند تا سند خواہیم دید معقول نخواہم فہمید۔ دبہ یا چون باسرم

وباسرہ بمعنی زمین زراعت وتارم وتارہ بفتح راے مہملہ بمعنی طارم حکیم سنائی گفتہ ؎ اے بسا بادگیر و
تارم وتیم ٭ زیر وبالا ز آب چشم یتیم ٭ ناصر خسرو گوید ؎ نہ خوانندہ نہ دانندہ نہ بینند ٭ ہمے بینیم
ستارہ چون نظارہ ٭ مگر کایشان ہمے بیرون گشندت ٭ ازین ہموار بے در سبز تارہ ٭ ونزد
بعض تبدل نیست بلکہ ہاے آخر مخفف ہر دو زیادہ کردہ اند وبرین قیاس مسر ومسرہ بہ تحریک
وہسیر بوزن اسیر یخ ومسرید یعنی یخ بست واین جاے مسرست یعنی سردست ورشیدی
گوید اصح بہ میم ست ودر فرہنگ مجد الدین علی قوسی وسراج اللغت بالعکس۔ وبہ یاے
تحتانی در مضارع وحال وامر ونہی واسم فاعل چون آید ومے آید وبیا ومیا وآئندہ از آمدن

	ن	

ہم چنین تبدیل **نون بہ لام** چون بن غار وبلغار نام شہرے ست بہ ترکستان ودر انیس الشعر
مولفہ عبد الکریم مذکور ست بلغار شہرے ست عظیم نزدیک ظلمات کہ طوطی وروغنے زید آباد وان
کردہ سکندر و بادشاہ در بلغار از اولاد سکندر باشد چون سکندر در ظلمات در آمد بنگاہ را در
بن غار بگذاشت وقتے کہ باز آمد از آن جا کوچ کردہ خلقے کہ از اطراف گرد آمدہ بودند بعض کہ
از مسافرت ستوہ گشتہ ہمان جا ماندند بہ آہستگی یک دو روز شہرے منتظم شد پس نون را لام کردند
وصاحب قاموس گفتہ صحیح بلغر بے الف ووجہ صحت آن را بیان نکردہ ونخچیروان ونخچیروال یعنی
صیاد از لغت حسین وفائی وچندن وچندل سراج الدین علی خان آرزو مے گوید کہ چندل
بلام تحریف ست وچندن بہ نون لفظ آمدہ وہندی الاصل ست وتوافق را دران دخل
نیست زیرا کہ در غیر ہند پیدا نمے شود واین قدر ہست کہ فارسیان گاہے در غیر کلمہ فارسی
نیز تصرف کنند چنانچہ ہمین لفظ را کہ باشباع الف بعد الدال آوردہ اند ممکن است کہ
بابدال نون بلام ہم استعمال کردہ باشند ونیز لفظ صندل بصاد مہملہ دلالت صریح دارد کہ معرب
ہمین چندل بہ لام باشد نہ معرب چندن بنون ناصر خسرو ؎ بسوختہ بر کہ دنمک کمن کز ترا
گلاب شاید وکافور سازد وچندل ٭ حکیم خاقانی گفتہ ؎ در زنگ وبوے وہر نہ ہیچم کہ رہ روم
ارقم نیم کہ بال بہ چندن در آورم ٭ منوچہری گفتہ ؎ مراد زیران اندر کمیتے ٭ کشندہ نے وسرزن
نے وتوسن ٭ عنان بر گردن سرخش فگندہ ٭ چو دومارسیہ بر شاخ چندن ٭ واز ہمین قبیل
ست نیلوفر ونیلوفل ہر دو بہ نون ولیلوپر ولیلوفل بہ لام خان آرزو گوید کہ نیل را کہ جز در ہند
پیدا نمے شود ودر ہندی لیل گویند بلام پس نیل سفر ہی لیل بود ونیلو بہ معنی صاحب رنگ مذکور
از عالم رنجو کنایہ از برگ گل آن وچون سطح بالائی برگ گلش نیلی باشد نیلوپر گویند ونیلوفر

ظاہرا معرب ست زیراچہ در کتب طبیہ عربیہ ہمین آمدہ پس نیلوپر کہ نیلوپل مبدل آنست
نظر بر نام اصلی ست کہ نیل ست و کاکوے علامہ در محیط اعظم مے فرمایند کہ نیلوفر معرب از
نیلوپتر ہندی ست بہر آن کہ نیلو بزبان ہنود بمعنی کبود و پتر بمعنی برگ ست چون بعض برگ
گل آن مائل بکبودی مے باشد لہذا مسمے باین اسم کردہ اند و انچہ بعضے اصل اسم آن از
نیل و پھل دانستہ اند و نیل بمعنی آب و پھل بمعنی ثمر در وجہ تسمیۂ آن گفتہ اند بعید مے نماید
و انچہ صاحب منہاج گفتہ کہ نیلوفر بلام عوض نون نیز گویند پس لفظ نیلو نیز بمعنی کبود ست
و این مؤید قول مولف ست انتہی کلامہ الشریف و انچہ خان آرزو در چراغ ہدایت نوشتہ
کہ نیلوفر سوائے گل معروف کہ در آب روید گلے ست دیگر کہ بیارۂ آن بر درخت دیگر بپیچد
و گلے دارد کبود و قاسم گوناآبادی در شاہنامہ اسمعیل صفوی گوید ؎ سپر محکم بدوش نیکبختان
چو نیلوفر کہ پیچد بر درختان ٭ و این ظاہرا ہمان گلے ست کہ بہ ہندی آن را کنول گویند مولف
این کتاب گوید کہ ہیچ قسم نیلوفر بر درختان نمے پیچد نبات ہمہ اقسام نیلوفر در آب ہاے
ایستادہ مے روید و انچہ قاسم گفتہ است ادعاے شاعرانہ است و نیز در کنول و نیلوفر بسیار
فرق ست و ہر دو بجز آب ایستادہ نمے رویند جہانگیر در تزک خود مے نویسد نیلوفر را در ہندی
کمودنی مے گویند گل کنول از کمودنی کلان تر مے باشد و مقرر ست کہ کنول روز مے شگفد
و شب غنچہ مے شود و کمودنی بخلاف آن روز غنچہ مے شود و شب مے شگفد ۔ و بہ میم چون رازیان
و رازیام بادیان را زیانہ شلہ راز یانج معرب گشت و دژن و دژم بضم اول بمعنی ترش و آشفتہ
و غمگین و بمعنی مخمور و رنجور و اندیشہ مند نیز آمدہ و این معنے را بر غیر آدمی نیز اطلاق کنند و ارا
دژمان نیز گویند و آستین و آستیم مقابل دامن و بہ ہاے ملفوظ چون کران و کراہ بالفتح طرف
و کنارہ کمافی السروری و چونان و چوناہ بمعنی آن چنان و ملا سروری بوزن کوتاہ بمعنی
ہمچنین نوشتہ و بہ ہاے مختفی چون مرزن و مرزہ بالفتح سبزی ست خوردنی و مالۂ بنایان
و گل کاران را نیز گویند کہ بدان کاہ گل و گچ بر دیوار مالند و بمعنی موش نیز آمدہ و عربان
فارہ گویند و ازین مرکب ست مرزنگوش کہ گیاہے ست دوائی در غایت سبزی و
خوشبوئی کہ بگوش موش شباہت دارد و مرزگوش مخفف و مرزنجوش معرب ست ہم چنین
برہمن و برہمہ و کوکن و کوکہ بمعنی چغد و مازن و مازہ بمعنی استخوان میان پشت و آویشن
و آویشہ بواو بمعنی صعتر و آن گیاہے و مذہب بعض آن کہ نون را تخفیف کردہ ہا براے
اظہار حرکت در کتابت زیادہ کردہ اند ۔

	و	

ہمچنین تبدیل واو بہ الف چون فروغ و فراغ در غیاث و غیرہ بضم اول بمعنی
تاب و روشنی آوردہ اما بقول صاحب انجمن بفتح اولے است و کوس و کاس بمعنی نقارۂ
بزرگ و سبب این نام یعنی کوس ہمان کوفتن آن ست میر خسرو فرماید ؎ کوس شہ خالی
و بانگ غلغلش در دو سر ست ٭ ہر کہ قانع شد بخشک و تر شہ بحر و بر ست منہ ہم او ریخت
در کاس حکمت زلال ٭ ہم او کوفت بر کاس دولت دوال ٭ ہم او گفتہ ؎ دبدبۂ
کاس باواز خوش ٭ کوس زدہ با فلک کاسہ وش ٭ و بہ خاے نقطہ دار چون
کشور و کشخر کمافی السروری کہ ترجمہ اقلیم ست غایتش اول بفتح ست و دوم بضم
چنان کہ در رشیدی آمدہ و درین نظر ست چرا کہ کشور بفتح و کسر ہر دو آمدہ و چون نظیر ندارد
و سروری متفرد ست و اعراب ہر دو مخالف کشخر غالب کہ لغتے ست و ران نہ مبدل
کذا فی مثمر الفوائد ۔ و بہ دال مہملہ چون کالیوہ و کالیدہ بمعنی پریشان و سرگشتہ و بے عقل
و احمق سعدی ؎ ازین خفرقے موے کالیدۂ ٭ بدے سرکہ بر روے مالیدہ ٭ منوچہری گفتہ ؎
نالۂ بلبل سحرگاہان و باد مشکبو ٭ مردم سرمست را کالیوہ و شیدا کند ٭ و بہ غین معجمہ چون
خدیو و خدیش بضم اول و کسر دال مہملہ و سکون تحتانی مجہول بادشاہ و خداوندگار و صاحب
مطلقا و قوسی و رشیدی بمعنے خداوند این بیت آوردہ ؎ نکو گفت مزدور با آن خدیش ٭
مکن بد بہ کس گر نہ خواہی بخویش ٭ و در سروری مصرع اول چنین آوردہ ع چہ خوش گفت
آن مرد با آن خدیش ٭ و تخصیص آن بہ بانوے خانہ از مقام ناشی شدہ چنان کہ درین
قول ابو سلم نیشاپوری رباعی در ظاہر اگر برت نمایم درویش ٭ زینم چہ زنی بطعنہ ہر دم
صد نیش ٭ دارد ہمہ کس بتا باندازۂ خویش ٭ در خانۂ خود بندۂ و آزاد خدیش ٭ یکے
از اساتذہ گوید ؎ فلک ز حکمش خود سر نہ پیچد از پے آنکہ ٭ کہ سر نتابد از حکم کدخداے
خدیش ٭ بہر صورت انچہ صاحب مثمر گفتہ کہ خدیو و خدیش بمعنی کد بانو کہ مقابل کدخدا ست
محل تامل ست ہمانا خدیجہ معرب خدیش خواہد بود چہ خدیج باین معنے در لغات عرب
نیامدہ بلکہ بمعنی بچہ کہ پیش از وقت ولادت ناقص و ناتمام زادہ شدہ آمدہ است و بہ
لام چون او و آل ضمیر غائب لیکن چون نظیر ندارد و غالب کہ لغتے باشد دران لہذا قائل
بہ تبدیل نہ باید شد اما صاحب بہار عجم گوید معلوم نیست کہ آل لغت کجاست جمال الجود
برہان بضم اول بمعنی او نوشتہ اند و بہ یاے تحتانی چون انگول و انگیل حلقہ تکمہ

وگوے گریبان وانگل مخفف آن وانگو وانگیرہ صاحب انجمن آراے ناصری گفتہ انگیر بروزن زنجیر بمعنی انگور لغت پارسی دری ست و در ہمہ تبرستان معروف ست وہنوز و ہنیز درین صورت اگر رعایت واو مجہول مبدل سنہ کنند یاے این ہنیز مجہول بود والا معروف فردوسی ؎ خبردار از ابن یامین ہنیز ٭ کہ برسہ نہفتہ نماند ست چیز ٭ ہر چند در ظاہر قافیہ معروف واقع شدہ لیکن قافیہ معروف ومجہول در اصل صحیح ست واستکراہ اہل قافیہ نظر بر اولویت ست بہر تقدیر کلمہ مذکور براے انتہاے غایت زمانی ست بمعنی تاحال وتااکنون وانگوان وانگیان بمعنی ورنعت حلقیت۔ شاید انگدان بدال راانگوان بواو بہ تصحیف خواندہ اند۔

	۵	

ہمچنین تبدیل ہا بہ باے عربی چون کوہ وکوبہ بکاف عربی وواو مجہول بمعنی موج آب وہبیدخ وبیدخ بالفتح وغلے معجمہ بمعنی اسپ تند وتیز وبہ جیم نیز ملا سروری آوردہ واین اقوے ست ورشیدی بیدخ بموحدہ را تحریف پنداشتہ وبہ باے فارسی چون کوہ وکوپ بروزن توپ ترجمہ جبل وپسین لغت ژند وپاژند ست۔ وبہ جیم تازی چون ناگاہ وناگاج وماہ وماج حکیم فردوسی گفتہ ؎ چو تو شاہ بہ نشست بر تخت ماج ٭ فروغ از تو گیرد ہمے مہر وماج ٭ حکیم سوزنی راست ؎ بے فکرت مداحی صدر تو ہمہ عمر ٭ حاشا کہ زنم یک مژہ را بر مژہ ناگاج ٭ طاؤس وملایک بہ نوا مدح تو خوانند ٭ اندر قفس سدرہ چو طوطی وچو دراج ٭ تا بدرقہ از دوستی آل علی نیست ٭ بر قافلہ دین خدا او بود باج ٭ وبہ دال مہملہ چون زین کوہہ وزین کوہ قربوس وآن عبارت از بلندی پیش وپس زین بود وغایتش بلندی پیش را پیش کوہہ وبلندی پس راپس کوہہ خوانند وشنبہ وشنبد نام اولین روز از ایام ہفتہ منوچہری گفتہ ؎ بفال نیک بروز مبارک شنبد ٭ نبیذ گیر مدہ روزگار خویش بہ بد ٭ طریق ومذہب عیسے بہ بادہ خوش ناب ٭ نگاہ دار ومزن بخت خویش را بہ لگد ٭ فرخی گفتہ ؎ رادی راتو اول آخری ٭ حری را تو واضع وواجدی ٭ تو بہ ہمہ جہان بہشتی ونام ٭ ہمچو زجمع روزہا شنبدی ٭ نظامی در ہفت پیکر گوید ؎ از دگر روز ہفتہ آن بہ بود ٭ ناف ہفتہ مگر سہ شنبہ بود ٭ ظہوری در ساقی نامہ گوید ؎ زعہد جم ایام رندان بہ است ٭ کہ سال ومہ وہفتہ ہر شنبہ است ٭ منیر در مثنوی رمزو ایما گوید ؎ بود کیفیتش عید وکہ ومہ ٭ شب جمعہ شود روز وصبح شنبہ ٭ وبہ سین مہملہ چون راہ وراس واین لغت ژند وپاژند ست وبہ کاف عربی چون پروانہ وپروانک جانورے ست کہ پیشاپیش شیرے رود کہ جانوران دیگر خود را بکنار کشند وآن را بپارسی

سیاہ گوش گویند وپروانہ معروف کہ خود را بر شمع زند وسوزد وبہ کاف فارسی چون ماہ وماںگ بہ نون موقوف وکاف فارسی عنصری گفتہ ؎ کمر می بدیشان یکے بانگ زد ٭ کزان بانگ سپہر لرزہ بر مانگ زد ٭ دو کلمہ کہ آخر آن ہا باشد وخواہند کہ یاے حاصل بالمصدر یا الف ونون جمع باوے ملحق کنند بکاف فارسی بدل شود چون از بندہ وزندہ بندگی وزندگی وبندگان وزندگان وبہ لام چون چاہ وچال تحقیق آن ست کہ چال در اصل بمعنی گوے ومغاکے است کہ دران توان استاد وزیادہ بر دو گز نباشد ولہذا گوے را کہ جولاہگان پاہاے خود را دران گذارند پاچال خوانند وگوے تاریک را کہ گنہگاران در آن محبوس باشند سیہ چال گویند پس چال بمعنی بیر کہ لفظ عربی ست مجاز بود اوحدی در جام جم گفتہ ؎ گلہ ورچول نلہ اندر چال ٭ نتوان داشت چلہ از سر حال ٭ وبہ میم چون باسرہ وباسرم بہ باے عربی زمینے را گویند کہ بجہت کشت وزراعت مہیا کردہ باشند شمس فخری گفتہ ؎ ہمیشہ کشت زار امید ت زآب کام ٭ سیراب باد تا کہ بود نام باسرہ ٭ وپناہ وپنام بمعنی حفظ وحمایت واین از ترکیب چشم پنام مستفاد مے شود کہ بمعنی تعویذے ست کہ براے دفع چشم زخم باخود دارند ابوالحسن شہید گفتہ ؎ بتا نگارا از چشم بد بترس ہمے ٭ چرا نداری با خویشتن تو چشم پنام ٭ وتحقیق آن ست کہ پنام در اصل بمعنی ساتر وپوشندہ است ولہذا پارچہ مربعے را کہ بردو گوشہ آن دو بندے دوزند ومتابعان زردشت ہنگام خواندن ژند آن را بر روے خود مے بندند بواسطہ آن کہ روے ایشان را پوشیدہ مے دارد پنام مے خوانند وبرین تقدیر پنام بمعنی پوشندہ روا ز چشم بد باشد کہ بہ مجاز بمعنی تعویذ استعمال یافتہ ودر رشیدی گوید پنام مخفف پہنام کہ بمعنی پنہان ست انتہی واغلب کہ پہنام مبدل پنہان باشد کمال گفتہ ؎ باکار بہ مجلس وخلوت ٭ گفتگوے پنام مے خواہم ٭ زراتشت بہرام ؎ بہ شد بر تخت زرا روا ے ویراف ٭ پنامے بر رخ و کستیش[12] بر ناف ٭ وبہ واو چون کبتہ وکبستو بفتحتین وسکون سین مہملہ بمعنی حنظل حکیم نزاری قہستانی گفتہ ؎ با این ہمہ لطافت شیرینی سخن ٭ با من بگاہ طعنہ زدن چون کبستہ ٭ شمس فخری گفتہ ؎ بباغ آرزوے دشمنانت ٭ سراسر میوہا باد اکبستو ٭ **فائدہ** وہاے ہر کلمہ کہ در آخر آن بود چون یاے نسبت بدان ملحق کنند آن ہا بواو بدل شود چون ساوی وزہروی وکروی وگلبے واد را حذف کنند وگویند کری اوحد الدین انوری ؎ داد یک عالم بہشتی روے ازرق پوش را ٭ خوشترین رطلے سنور بہترین شکل کری ؎ تا بود ہر بزم زہرہ کی راگل ٭ تا بود تیر عقرب راخار ٭ ودر بعض

[12] کستی بکاف تازی بمعنی زنار وآن ریسمانے باشد کہ موبدان وہندوان بر کمر بندند ۱۲ برہان قاطع

نسخ ست نیش عقربی را و این قاعده اغلب که از عربی اخذ کرده باشند۔ و بہ یاے تحتانی
چون راہگان و رایگان بمعنی مفت و بے بدل و بہایہ وغیرہ معانی چنان کہ شایگان در اصل شاہگان
بوده و آہن و این و چون اول بار آہنے را صیقل کردند کہ عکس پذیر شود آن را آئینہ خواندند و این
نام بران ماند و چون اسکندر آن را تکمیل کرد بنام او آئینۂ اسکندری معروف شد کذا قیل
و مے توان گفت کہ آئینہ مخفف آیینہ بدو تحتانی مرکب از آیین بمعنی آرایش و ہاے نسبت
است و اگر مرکب از آین مبدل آہن مے بود آہنہ بہا نیز آمدے و در انجمن آمدہ کہ این بہ تحتانی
لغت زبان گیلانی ست و فربہ و فربے بکسر باے موحدہ و یاے مجہول ناصر خسرو گوید ؎
بدان بین کہ زودین ہمین بہ چشم بود ٭ بدست بیند قصاب لاغر و فربے ٭ انوری گوید ؎ حرارت
سخطت باگران رکابی سنگ ٭ زبول کاہ و بدکوہ ہاے فربے را ٭ ہمچنین بدرہ و بدرے بفتح
موحدہ خریطہ را گویند کہ طول آن از عرض اندک بیشتر باشد و از چرم یا پلاس و مانند آن دوزند و
در آن درم و دینار کنند حکیم سنائی گوید ؎ جبۂ خواہم و دراعہ نہ خواہم زر و سیم ٭ زان کہ بہتر
بود آن ہر دو زیانصد بدرے ٭ و دریہ بفتح اول و ثالث کہ باے فارسی ست و درپے
و صاحب انجمن گوید کہ درپے اگرچہ در اصل بفتح باے فارسی بودہ اکنون بکسر آن با اعمی و
موسی قافیہ کنند۔ و وصلۂ جامہ را گویند و آن پارچہ ایست کہ بر جامہ پارہ پیوند کنند و چون آنرا
در پس دریدگی نہند درپے و درپین بفتح دال مہملہ و سکون راے مہملہ و کسر باے فارسی
و زیادت یا و نون در آخر خوانند چنان کہ شارح قاموس در لغت خلقہ گوید حکیم اور مزدی
در مدح یکے از اولیاء اللہ گفتہ ؎ اے بہارے کہ ابر نظارۂ تست ٭ شمع عرفان بہرت
افروزم ٭ گر بدر تو زبرق آن نزند ٭ دریہ از مہر و مہ بر دوزم ٭ سیف اسفرنگی راست ؎
ببلا و ہر کہ باشد در سایہ خلافت ٭ سرماش را ببند و از فیض روح محرے ٭ سلطان اولیا
و بید قدر تو در طریقت ٭ از جامۂ خضر زد بر جامۂ تو درپے ٭ سوزنی گفتہ ؎ سیہ گلیم خرے زندہ
جل پشم اگند ٭ کہ زندہ کیش نہ درپے پذیرد و نہ رفو ٭ و دردہ بروزن مردہ و دردے
آنچہ بتنگ نشیند از روغن و آب و شراب و مانند آن مولوی گوید ؎ گر زرحمت تو بردہ ام
پنداشتی من مردہ ام ٭ تو صافی و من دردہ ام بے صاف دردے خوار شد ٭ و گرہ و گرے
بکسر کاف فارسی و یاے مجہول عقدہ منوچہری راست ؎ چون باز گرے من بکشایم تو بہ تندی
و رباز گرے ہیچ نہ بندم بکشائی ٭ و از انجمن معلوم مے شود کہ نیشاپور در اصل نہ شاپور بودہ چہ
نہ بمعنی شہر ست و شاپور نام آباد کنندۂ آن کہ پسر اردشیر ست و تلہ و تلے بکسر فوقانی کہ فارسیان
عربی دان بطا نوشتہ اند یا بطا معرب آن ست و بعض گفتہ اند کہ احتمال دارد کہ تلے امالۂ تلاج

و تلہ مبدل تلہ چنان کہ خارہ و خارا لیس از ما نحن فیہ نباشد و ہمچنین بدرہ لغت عربی ست چنان کہ
در قاموس آمدہ کما نقل عن الفاضل السندی و غالب آن ست کہ بدرہ معرب بدرے باشد لیکن
بدلہ بلام نیز آمدہ چنان کہ مولف جہانگیری و انجمن وغیرہ آوردہ اند و بقول مولف انجمن دریہ مخفف
درپے و درپین ست پس از ما نحن فیہ نباشد۔

ی

ہمچنین تبدیل یاے تحتانی بہ دال مہملہ چون روینگ و رودنگ بروزن ہوشنگ
چوبے ست سرخ کہ بدان رنگ کنند و گفتہ اند کہ روناس ست و تحقیق آن ست کہ روناس
و رودنگ یک چیز ست و آن بیخے ست سرخ تیرہ و مستعمل صباغان در رنگ پارچہا و منبت
آن سنگلاخہا و زمین سخت و در عربی فوّہ بضم فا و تشدید واو مفتوح دہا و فوۃ الصباغین گویند و
بہ ہندی مجیٹھ نامند و نبیا و نبدا و دبلایہ و دبلاوہ بمعنی بدکارہ و زبون و لادہ مخفف این
است و بلابہ بہر دو باے موحدہ پیش مولف بہ ثبوت نہ رسیدہ از مثنوی شیخ عطار فرماید ؎
زبان بکشاد ہرمز کاے بلایہ ٭ ندانم چون تو جادو ہیچ دایہ ٭ ہدایت در انجمن گوید کہ بلابہ
بہر دو باے موحدہ و بکسر اول بروزن گلابہ بمعنی ہرزہ گوے و نابکار و بدکار و بیشتر این لفظ بر زنان
اطلاق شود و قوسی نیز بباے موحدہ بمعنی زن بدکار و قحبہ نوشتہ و این کہ خان آرزو گفتہ
بمعنی سخن بہ تضرع و چاپلوسی چنان کہ در برہان ست لابہ است نہ بلابہ مے گویم کہ این مخفف
ست از ہمان بحذف باے موحدہ و از ین عالم ست مایہ و مادہ و تحقیق این لفظ سابق
از ین مذکور شد و از ین عالم دانستہ اند خدو و خیو بمعنی آب دہن و آنرا تفو نیز گویند و خوے
بفتح خا و کسر واو و یاے مجہول قلب آن ست و درین تامل ست و بہ ذال معجمہ چون آیین و
آذین بمعنی زیب و آرایش و طرز و دستور و خان آرزو گوید کہ ذال معجمہ در فارسی نیست پس
از ین لغتے باشد علحدہ بزاے ہوز و احتمال تبدیل نیز ہست انتہی در بہار عجم و برہان و جہانگیری
بذال معجمہ آمدہ سنائی گوید ؎ از پئے قدر خویش صدرش را ٭ بستہ روح القدس ز خلد آذین ٭
و بہ راے مہملہ چون مار افسا و مار افسار کذا قیل خان آرزو گوید لیکن مار افسار احتمال
دارد کہ مرکب باشد از مار و افسار و افسار چیزے باشد کہ حیوان بدان سرکشی نکند کرد درین
صورت اطلاق آن بر فسونگر مجاز باشد محققان آن نہ نوشتہ اند مولف انجمن گوید افسار بمعنی
افسا یعنی افسونگر نیز آمدہ و ہمانا تبدیل آن ست و افساے بفتح اول و یاے تحتانی در آخر
افسونگر و رام کنندۂ مار مشتق ست از افسائیدن و بدو تحتانی بروزن سرمالیدن و مار افسا

بدون تحتانی مخفف آن انوری گفته ؎ گر حسود تست بسے ست عاجز نیست ٭ اژدہا از جواب مار افسا ے ع قتل مار افسا نباشد جز بمار ٭ و بہاے سنگ و پارسنگ لیکن ثانی سند ندارد و آورنده اش متفرد ست و بہ کاف تازی چون شد کار و شدیار بالکسر زمینے کہ براے تخم کاشتن شیار کرده باشند و آن را شتکار گویند شمس فخری گفته ؎ زمین خاطر کردم شیار و تخم ثبات دران فگندم تا خود چہ روید از شتکار ٭ و بہ لام چون نا ے و نال بمعنے نے ۔ و بہا چون خوے و خوه بواو معدولہ بمعنی عرق و رو ینده و روہنده بروزن کوشنده بمعنی کشت بالنده و پر قوت و نشو و نما کننده ۔ و نیز در اضافت بہ ہمزہ ملینہ بدل شود اما در تلفظ و رسم خط بحال ماند چون یاری من و زاری من و کلماتے کہ مختوم بیا ہستند خواه ما قبل حرف مفتوح باشد چون پے و نے خواه مکسور باشد چون پری و دوری ہرگاه یاے زائد در پہلوے آن و آید یاے اصلی را بدل بہ ہمزه ملینہ کنند چنان کہ مولوی گوید ؎ تو فسرده در خور این دم نۂ ٭ باشکر مقرون نۂ گرچہ نئی ٭ و ہم او راست ؎ گر عنایاتت بود ما باقی ایم ٭ کے بود بیمے از ان و زد لئیم ٭ کذا فی براہین العجم فی قوانین المعجم تنبیہ از این تفصیل ظاہر ست ضعف این قول خان آرزو کہ ہر لغتے کہ حرف بدل قریب المخرج بہ مبدل منہ نباشد آن لغتے علحده بود نہ بدل زیرا کہ در تبادیل اندک قرب مخرج شرط ست ۔

بدل البدل

پوشیده نہ ماند کہ ابدال بر دو نوع ست یکے آن کہ یک مرتبہ ابدال کنند چنانکہ سپید و سفید و تفصیل آن معلوم شد دوم بدل البدل و این قسم در عربی نیز ہست چنانکہ ابو الفتح میدانی در رسالہ ہادی للشادی در مبحث حروف جاره تصریح کرده چون واو والمبدل باے بالله و تاے تالله بدل واو والله و امثال زبان فارسی بعض چنین آورده اند چون انباز و ہنباز و ہمباز بہ ہا بجاے نون و میم نیز بمعنی شریک و سہیم و بایہ بموحده و دایہ بواو و مایہ بہ میم بمعنی ضرور و ناگزیر و حاجت و مراد و زرو و زلو و شلو و آبار و آوار و آمار بر ہمہ بمدّه بمعنی دفتر حساب و حساب را گویند و آرنج و آرنگ و وارنج و پیخ بباے فارسی و کیخ و کیغ بکاف تازی بمعنی چرک چشم و ارتنگ بفوقانی و ارچنگ بہ جیم فارسی و ارژنگ و ارسنگ بسین مہملہ نام نقاشے و نام مرقع مانی و اطلاق آن بر مطلق نگار خانہ مجاز و ایچ و ہیچ و ہیش و بیوزه و بیروزه و بیرزے بباے موحده و بیاے مجہول بمعنی صمغ معروف و نیلوفر و نیلوفل و لیلوپر و ارج و ورج و فرج وار غژ و ارغج و ارغنگ بمعنی بیاره کہ بر درخت پیچد و بہ عربی عشقہ خوانند و لبجن و لترن و لش

بفتح لام و جیم تازی و دوم بزاے فارسی و سوم بشین معجمہ بمعنی گل تیره تہ حوض وغیره و کجک و کژک و کنژه و ترفنده و ترونده و ترکنده بمعنی مکر و فن و بیہوده و بند و فند و وند و فام و بام و دام و ریواس و ریباس و ریواج و کجکول و کشکول بکاف تازی و کجکول بجاے معجمہ بمعنی کاسہ گدائی و سر اگوش و سر اغوش و سر اگوچ بمعنی گیسو پوش زنان و رزبان و رزمان و رزفان بفتح راے مہملہ و سکون زاے معجمہ و باے موحده و میم و فا بمعنی پیر فرتوت یا نام پدر حضرت ابراہیم علیہ السلام و زندباف و زندواف و زندلاف بمعنی بلبل و خروس و خروه و خروج بمعنی زماکیان و سماروغ و زماروغ و سماروخ بخا و شارک بشین معجمہ و سارج بسین مہملہ و جیم تازی و سارک بسین مہملہ و کاف و ساری بسین مہملہ و یاے تحتانی و کلغونہ و ملغونہ بہ میم و بلغونہ و الغونہ و اسپرسب[1] و اسپرسپ[2] و اسفرسب[3] و اسفرسف[4] و اسپریز[5] و اسپریس[6] اسپریش[7] بمعنی میدان و عرصہ اسپ دوانیدن و خزینہ و ہزینہ و گزینہ و زنجیر و بجیر و ہزیر و آتش و آذش بذال معجمہ و آدش بدال مہملہ و آدیشن بواو و نون بعد شین معجمہ و آدیشم بہ میم و آدیشہ بہا بمعنی نباتے کہ آن را بہ عربی صعتر گویند و سرخجہ بہ جیم فارسی و سرخزه بزاے ہوز و سرخده بدال مہملہ نوعے از دمیدگی و حصبہ کہ بیشتر کودکان را ہم رسد و آن جوششے بود سرخ رنگ و چک و چر و چل بمعنی آلہ تناسل و کلابہ و کلافہ و کلاده بمعنی ریسمانے خام کہ از دوک بہ چرخہ پیچند و بہندی انٹی گویند و کاژغر و کاچغر و کاشغر نام شہرے و بوش و بوچ و ہوش بمعنی کر و فر و خود نمائی و زگال و شگال بشین معجمہ و دگال بواو اخگر سوختہ کہ سیاه باشد و برغست و ورغست بواو و کرغست بمعنی گیاہے معروف کہ خراسانیان بلغست بلام خوانند و کوف و بوف و بوم و دخ و رخ بدال و راے مہملتین و کخ بہ کاف تازی و لخ بلام بمعنی گیاہے کہ بوریا از ان بافند و نیز صورت زشت کہ اطفال را بدان ترسانند و انگدان بدال مہملہ و انگوان بواو و انگبان بباے موحده و انگیان بہ تحتانی تخم درخت حلتیت چہ انگ درخت آن ست و دان مخفف دانہ است معنی آن تخم انگ و ازین جہت صمغ آن را بفارسی انگژد نامند چہ ژد بفتح ژاے عجمی و سکون دال مہملہ بہ فارسی صمغ را گویند و ازین جاست کہ چون انگدان مطلق مذکور شود مراد از تخم آن ست و انجدان معرب انگدان ست و الفختن و الفخدن و الفغدن بغین معجمہ و الفقدن بہ قاف بمعنی اندوختن و جمع کردن و افگدن و اوگندن و ابگندن

[1] بہ سکون سین مہملہ و باے ابجد ۱۲ برہان قاطع [2] بفتح اول و رابع و ثالث و سکون ثانی و سین بے نقطہ و باے ابجد ۱۲ ب [3] بوزن و معنی اسپرسب ۱۲ ب [4] بوزن و معنے اسفرسب ۱۲ ب [5] بروزن گرم خیز ۱۲ ب [6] بروزن و معنی اسپریز ۱۲ ب [7] بروزن و معنے اسپریز ۱۲ ب

باوچوبیدن وچفسیدن وچسپیدن بمعنی چسپیدن وفلاسنگ بفاو قلاسنگ بقاف وکلاسنگ بکاف تازی فلاخن مولف این کتاب گوید کہ بدل البدل وقتے ثابت شود کہ اصلیت یکے ثابت شود و توافق لسانین دلیل بر اصالت یکے نمے شود چنان کہ مسلک خان آرزو است و او رابرین امثلہ جابجا نظر ست اگرچہ بعض جا حق با اوست لیکن کلامش وحی نیست کہ ہر دانشور ہمہ را بپذیرد و خردہ نگیرد یزدان دل دانا وچشم بینا بہر دادہ است کہ کار دانش وبینش ازین دو گوہر فرا گیرم و ہرچہ بنگریم جز بدستور دانش نپذیریم استادی و شاگردی وپیری ومریدی نیست کہ تنہا اعتقاد بس باشد و بدین کلمہ مشہور کہ پیرمن خس ست اعتقاد من بس ست ایمنی روے وہد ؎ ہرزہ مشتاب وپے جادہ شناسان بروار ٭ اے کہ درراہ سخن چون تو ہزار آمد ورفت ٭

وحق آن ست کہ در بعض کلمات کہ اشتباہ مے افتد کہ باہم مبدل اند یا مترادف سبب آن اختلاف حروف بود چون دخ بدال مہملہ ورخ براے مہملہ وکخ بکاف تازی ولخ بلام ہر کدام بضم اول و باشباع واو نیز وخراش وغراش بغین معجمہ وبراش بباے تازی بمعنی خراشیدن پوست وخزینہ وہزینہ بہاے ہوز وگزینہ بکاف فارسی گنجینہ وشگال بشین معجمہ ووگال بواو مکسور چنان کہ در جہانگیری ست بمعنی انگشت نا فروختہ وانگمدان بدال وانگوان بواو وانگمان بباے موحدہ تخم درخت حلتیت وفلاسنگ بفا وقلاسنگ بقاف وکلاسنگ بکاف تازی فلاخن در رشیدی گوید قلاسنگ بقاف ووگال بواو وظاہرا تصحیف ست و اصل فلاسنگ فلاخن سنگ یا فلخن سنگ ست ودرین تامل ست چہ فلیاسنگ بفا وتحتانی قبل الالف وقلماسنگ بقاف ومیم قبل الالف وفلیا وفلا بدون ترکیب بکلمہ سنگ مخفف فلیاسنگ وفلاسنگ باشد یا ہر دو بسین مزید علیہ ہر دو نخستین وقلما مخفف قلماسنگ وعلی التقدیرین باقاف تصحیف نیست کذا فی جواہر الحروف - ودر بعض کلمات اشتباہ مے افتد کہ باہم مبدل اند یا مترادف وسبب این اختلاف حروف واعراب بود معاً مثلاً سفت بضم سین مہملہ شانہ ودوش وبالکسر گندہ وسطبر وکفت بکسر کاف تازی بمعنی اول وبضم کاف فارسی بمعنی دوم وزفت بفتح زاے تازی نیز بدین معنے ست وگریج بضم کاف فارسی و کسر راے مہملہ وبفتح راے مہملہ ہم ست وبریج بکسر باے موحدہ وفتح راے مہملہ کہ از حبوب ماکولہ است وبہمین وتیرہ گنجشک بضم کاف فارسی وکسر جیم بمعنی طائر معروف ونجشک بکسر باے موحدہ وجیم بہمین معنے وگستاخ بالضم شوخ وبے ادب وبستاخ بالکسر بہمین معنے وبیستاخ مشبع این ست واستاخ بضم ہمزہ واوستاخ باشباع واو - ودر بعض

کلمات اشتباہ مے افتد کہ باہم مبدل اند یا مزید علیہ سبب آن اختلاف حرف آخر واستعمال آن کلمات بدون حرف آخر نیز بود چون مار افسا رہر و دراے مہملہ ومار افسان ومار افسا ومار افسا آن کہ مار را بافسون رام کند وداشاد وداشاب بدال مہملہ وشین معجمہ صلہ وعطا بلکہ داشن بنون نیز آمدہ وممکن ست کہ داشن مخفف یا داشن باشد وغوشاد وغوشاے و غوشاک وغوشا وغوش بواو مجہول جاے سرگین حیوانات ودر بعض کلمات کہ بزیادت یک حرف یا زیادہ نیز استعمال یافتہ اند اشتباہ مے افتد کہ مزید علیہ اند یا مخفف منہ چون پیدا وپیداو بفتح باے فارسی ظاہر وآشکار وپیرہن وپیرہنہ وبرہن وبرہنہ ونارون ونارو ونار بفتح واو نام درختے ست خوش اندام وہندبے وہندبید بکسر اول وثالث بمعنی کاسنی وشفتالو وشفتالود کہ بہندی آڑو نامند -

فصل دوم در بیان قلب

بدان کہ قلب عبارت ست ازان کہ حرفے را از جایش بجاے دیگر نقل کنند و این بابے ست واسع کہ در فارسی بسیارے آید مانند امرود وارمود وانجر واسترخ و آماس وآسام وہرگز وہگرز بفتح اول وکسر کاف فارسی لیکن تغیر حرکت نیز دران واقع شدہ واین در بدخشان مستعمل ست ناصر خسرو گفتہ ؎ زندہ بآب خدائی خواہی گشتن ٭ تو نہ بہ جیحون بمردہ نہ بہ سیحون ٭ مردم اگر ز آب مردہ زندہ بماندے ٭ خلق نمردے ہگرز بر لب جیحون ولہ ؎ کرد ہمین کار جز ہمین کس ٭ حلاج بنافہ ہگرز دیبا ٭ یارو ویاور ویار ومزید علیہ یار ست وہوشیار وہشیوار وخنوبدن وخنوشیدن وخنیا بروزن دنیا وخینا بروزن بینا بمعنی سرود ونغمہ وچفسیدہ وچفسیدہ ودیباب ودیاب وزگانہ وگفانہ بچہ ناتمام کہ از شکم بیفتد چنان کہ در خوانیم مرورا مورود در تبریز تبریز را تریز گویند مثل دروزہ ودریوزہ لیکن آنچہ معلوم مے شود کہ دریوزہ معرب دروزہ است لہذا در عوارف شیخ شہاب الدین سہروردی قدس سرہ در فصل خدمت واقع است ودریوش ودرویش قلب مشہور ست وتحقیق دریوش آن ست کہ مرکب ست از در بمعنی حروف ویوش مبدل یوز کہ بمعنی جوینده وتفحص کنندہ پس برین تقدیر دریوزہ کہ دریوزہ قلب آن ست اصل باشد وموے ومیو پور بہائی جامی گوید ؎ دو دوست مثل بہ دو گوش تو کر ٭ دو چشم تو بے نور پر موے و لہا شم ولہا شم بمعنی زشت وزبون چون معلوم نیست کہ اصل ازین ہا کدام ست جزم بہ قلب بودن ہیچ یکے نمے توان کرد نزاری قہستانی ٭ جہانے ز جود تو ہستند خورم ٭

قرین تکلف غریق تنعم ٭ گراز خردہ بنیان تجرد نباشم ٭ نباشم ہم از ابلہان لہاشم ٭ و انوری ؎
جاے کہ مے نشینم بیکار می نباشم ٭ یا چیز کے نویسم یا شعر کے تراشم ٭ خطے نہ سخت نیکو خطے ازین میانہ
شعرے نہ نیک عالی شعرے ازین ہلاشم ٭ مولف گوید کہ ازین ابیات اختلاف حرکت شین
معلوم مے شود و نیز تغائر معنے مستفاد مے شود پس قلب نبود زیرا چہ در شعر اول یعنی نزاری قافیہ تنعم
است و عجب ست از صاحب جہانگیری و انجمن کہ بالفتح گفتہ اند و ہمین شعر را بہ سند آوردہ اند
و در قافیہ ابیات انوری بفتح زیرا کہ قافیہ باشم واقع شدہ لیکن این قدر ہست کہ اختلاف
حرکت ماقبل روی با آن کہ از عیوب غیر ملقبہ قافیہ است در کلام اساتذہ کرام بسیار واقع
شدہ لیکن این قدر ہست کہ اختلاف حرکت ماقبل روی با آن کہ از عیوب غیر ملقبہ قافیہ است در
کلام اساتذہ کرام بسیار واقع شدہ چون سرزنش و کرونش و آسائش و سودایش و شاعر
و ساعر و سرو کافر و امثال آن برین تقدیر تحمل کہ لفظ ہلاشم در ابیات مذکور از ہمین قبیل بود
لیکن چہ توان کرد کہ اختلاف معنے ہر دو در ہر دو بیت ست و عجب تر از صاحب فرہنگان
کہ ازان غافل ماندہ اند پس بوضوح پیوست کہ ہر دو لغت علیحدہ ست باختلاف حرکت
و ازین عالم ست میان و نیام بمعنی غلاف شمشیر چنان کہ شہرت دارد و چشم و چمش فردوسی ؎
بکردار چشم گوزنان دو چمش ٭ ہمہ سحر و شوخی ہمہ رنگ و نمش ٭ لیکن این زبان خراسان ست
و در روزمرہ حال مکروہ الاستعمال و زرادشت و زاردشت و زارتشت بتقدیم الف بر راے
مہملہ نام پیغمبر مجوس و بوشپاس و بوشاسپ بمعنی خواب برین قیاس زراتشت بہرام گوید ؎
نہ در بیداری گفتم نہ بہ بوشاسپ ٭ نگویم جز بہ پیش تخت گشتاسپ ؎ جہان دیدہ کہ پیر آخر [illegible]
بد و باز گفتم من این بوشپاس ٭ و درین ہر دو اصل معلوم نیست مگر آن کہ گویند نظر بر لفظ
لہراسپ و جاماسپ وغیرہ بوشاسپ اصل بود و شب آہنگ و شباہنگ و استرآباد
و استارآباد کہ نام شہرے ست از مازندران و پلارک و پرالک بمعنی فولاد و شمشیر جوہردار
و جوہر نیز و ازین قبیل ست گرو بندن کہ قلب گردن بند ست رودکی ؎ بزرگان جہان
چون گرو بندن ٭ تو چون یاقوت سرخ اندر میانہ ٭ و بہرامن بوزن ترامن و بہرمان
بوزن قہرمان بمعنی یاقوت یا نوعے ازان و بلغور و برغول بمعنی آشے کہ از جو و گندم وغیرہ
نیم کوفتہ پزند و مرغزن و مرزغن بمعنی گورستان و اغلکند و اخکلند بمعنی نوعے از بازیچہ
اطفال کہ بہ ہندی جھجھنا گویند و چراگاہ و چارگاہ و اسپانج و اسپناج و غادوش و غاوشو
بمعنی خیارے کہ براے تخم نگاہ دارند و سگلیدہ و گسلیدہ و گسستہ و سگستہ و شخلم بفتح بمعنی
پا افزار چرمین کہ زیر آن از چرم خام دوزند و شخل و تفتجین بمعنی مذکور چون یکے ازین دو قلب

دیگرے ست ہر دو بہ یک اعراب باشند لیکن ہر دو مترادف نیست و کنارہ و کران بمعنی ساحل
و طرف نہ بمعنی آغوش و بروشلغم و شلغم چنان کہ در بعض از کتب لغت نوشتہ اند لیکن سند آن در میان
نیست و پرویز کہ قلب پیروز ست چہ معنے آن مظفر و منصور نوشتہ اند و اگر ماخوذ از پرویزن
یا ماخوذ از پرویزن یا ماخوذ از پرو مخفف پروین ست چنانکہ برخے گمان بردہ اند ازین باب
نبود و خوے و خیو بمعنی آب دہن و کتف و کفت بمعنی شانہ گاہ و دلو و دول بمعنی کوزہ آب
نیز ازین باب شمردہ اند لیکن در قاموس ست الدول لغۃ فی الدلو پس از ما نحن فیہ
نبود و حق تحقیق آن ست کہ این لفظ در عربی و فارسی و ہندی بہ ہمین معنے آمدہ باندک
تفاوت و آنچہ در عربی شہرت دارد دلو ست چنان کہ در کلام کریم واقع ست آنچہ در فارسی
است دُول بدال مہملہ است و در ہندی بدال ہندی و ازین دست الفاظ بسیار اتفاق افتادہ
و گاہے در یک لفظ دو قلب بود چون آبشخور کہ قلب آب خورش ست بمعنی قسمت
و روزی و کنار آب و این لفظ در اصل ہم قلب ترکیبی دارد چہ در اصل خورش آب ست
و بعد قلب مذکور بہ ہر دو معنے مجازاً شہرت کردہ ۔

فصل سوم دربیان حذف

بدان کہ حذف عبارت از ازالہ حرف ست از لفظے مفرد باشد یا مرکب بجہت تخفیف
لفظ یا بناے کلمہ یا ضرورت دیگر و باعث تخفیف کثرت تداول و استعمال ست و صورت
تخفیف لفظ محذوف عنہ بہ مخفف تعبیر کردہ شود و وقوع آن برابر ست کہ در صدر لفظ
باشد یا در وسط یا در آخرش و این قسم اخیر را پارسیان باسم ترخیم نامند و اسمے را کہ
دران ترخیم راہ یافتہ مرخم بضم میم و فتح راے مہملہ و خاے معجمہ مشدد خوانند لیکن باصطلاح
نحویان عرب ترخیم عبارت از انداختن حرف آخر از کلمہ منادے بجہت تخفیف و نزد
فارسیان منادے بودن مرخم ضرور نیست کذا فی الغیاث من مے گویم کہ ترخیم نزد اہل
عربیت بر دو گونہ است یکے ترخیمے کہ واقع ست در منادے و یکے آن کہ واقع ست در
غیر منادے اما در منادے عبارت ست از حذف آخر از براے محض تخفیف بغیر علت
صرفی اگر گفتہ شود تخفیف ہم علت صرفی ست گویم تخفیف علت صرفی نیست بلکہ نکتہ الیست
بر علت کہ مقتضی حذف بود براے تخفیف و برین تقدیر تعریف مختص بترخیم منادی ست
و اما تعریف ترخیم غیر منادی بقیاس این تعریف معلوم مے شود پس آنچہ صاحب غیاث
گفتہ است کہ نزد فارسیان منادی بودن مرخم ضرور نیست گمانے ست بے اصل چہ در عربی

نیز منادے بودن مرخم ضرور نیست بیچارہ نہ خود دانا ست و نہ آموزگارے دارد نہ طبع سلیم
و قیاس صحیح با خویشتن آوردہ است پس حذف یک حرف از صدر چنان کہ بلفظ شیب
از نشیب و سرک از پسرک و این در قزوین استعمال کنند و گراز اگر و نوز از هنوز و نهان
از پنہان و سان از فسان و نون از کنون کہ مخفف اکنون باشد فرخی گفتہ ؎ مردمان
را راہ دشوار ست نون ٭ اندران وشت از فراوان استخوان ٭ فردوسی ؎ ولے اے
پسر گاہ آن ست نون ٭ کہ سازی یکے چارہ پر فسون ٭ ہمچنین ست حذف ہمزہ برین قانون
حرف اول ہر کلمہ کہ ہمزہ باشد بعدش ساکن در صورت حذف ہمزۂ اول حرکتش را برای
امکان تلفظ نقل کردہ بما بعدش دہند پس حذفش نمایند چنان کہ بلفظ ستادن از استادن و ستوار
از استوار و فتادن از افتادن و فسانہ از افسانہ و فراختن از افراختن ہمچنین برین قانون
ہر ہمزہ کہ در صدر لفظ بود چون بلفظے دیگر بران داخل گردد بنا بر فصاحت اول حرکت آن را
نقل نمودہ بما قبلش دہند پس حذفش کنند چنان کہ بلفظ ازان و ازین و ازو و بران
و برین و برو و دران و درین و درو و ہمان و ہمین و ہمو و کو و چنو کہ در اصل از آن و از این
و از او و بر آن و بر این و بر او و در آن و در این و در او و ہم آن و ہم این و ہم او و کہ او و چون
او بود پس در ہمان الخ ضمہ ہائے لفظ اول غلط ست و درا از او درا چنان کہ درا گفت
و درا دید معنے آن باشد کہ در او را گفت و او را دید از رسالہ عبد الواسع وغیرہ و تحقیق آن کہ
کہ درا مخفف وے را ست نہ او را چنان کہ صاحب انجمن فرمودہ فردوسی ؎ بکن عفو
یارب گناہ ورا ٭ بیفزائی در حشر جاہ ورا ٭ دز نداز ہ مخفف از اندازہ اما تا حرف
تخصیص کہ حرف زا باشد در پہلوے او بیرون نیاید الف آن را نمے توان حذف کرد۔
و حذف یک حرف از وسط چنان کہ بلفظ ارا از اگر و چغنہ از چغانہ خسرو گفتہ ؎
بیا مطرب آن چغنہ کز یک فغان ٭ کشد زاہدان را بدیر مغان ٭ و بغداد از باغ داد
از آن کہ باغے بود کہ نوشیروان عادل دران ہر ہفتہ بار عام دادے و مظلومان را
بداد رسانیدے و بمرور ایام شہرے آباد شد الف ساقط کردہ بغداد گفتند مولوی عبد اللہ
قدس سرہ مے فرماید کہ بغ نام بتے ست بانی شہر بقصد تعظیم و تیمن این شہر بنام آن بت
بنا کردہ بغداد نامش نہاد یعنی عطیہ بغ لہذا اسلمانان این نام را مکروہ پنداشتند و بہ
تغیر دال مہملہ بذال معجمہ یا بنون گویند و بمدینۃ الاسلام موسوم کنند۔ و اصمعی از گفتن
بغداد مردم را منع مے کرد چرا کہ او در حدیث شنیدہ بود کہ بغ بتے ست و داد بفارسی عطیہ
را گویند گویا آن عطیہ صنم ست و گویند نوشیروان مزدک بن نامدار ان را کہ اختراع

در دین یزد انیان کردہ بود با اکابر اہل آن مذہب دران باغ بردار کرد و ہمہ را بکشت
لاجرم بباغ داد مشہور شد و دامن از دامان و خموش از خاموش و رہ از راہ و چہ از چاہ
و گہ از گاہ و فرمش از فراموش و مہ از ماہ و دہن از دہان و آنگہ از آنگاہ و ناگہ از ناگاہ و
ناگہان از ناگاہان و شہ از شاہ و خوہ از خواہ سنائی زاینہ روے بہ بود چون شیا ساہ
پشت آن خوہ سیاہ و خواہ سفید ٭ و نہن از نہان و جہن از جہان و ستدن از ستادن ۔ و درین الفاظ
گز و کش و کت و کم کہ در اصل کہ از و کہ ات و کہ ام بود ہمزہ سر آغاز در کتابت نیز مے افتد
و ہمچنین ہمزہ امثال سر اہنگ و سر آغاز و دلارام کہ در اصل سر ہنگ و سر آغاز و دل آرام بود
فائدہ حذف الف در امثال این چنین کلمات یعنی راہ و گاہ و ماہ و شاہ و چاہ و تباہ و سیاہ
و نگاہ و پناہ و سپاہ ہر آئینہ در سعت کلام یعنی در نثر جائز نمے باشد مگر ہنگامے کہ با لفظ دیگر مرکب
باشد چون کہربا و مہرو و شہیر و تبہ کار و سیہ کار و گنہگار و سیہ سالار پس گفتن این کہ مہ بر آمد و
شہ بیرون رفت در سعت کلام جائز نباشد و آزقہ از آب زقہ و آخور از آب خور و دشمن
از دشت من و دروگر از درود گر ابو العلا گنجوی استاد خاقانی در ہجو خاقانی گفتہ ؎ درو
گر پسر بود نامت بشروان ٭ بخاقانیت بین لقب بر نہادم ٭ و خاقانی در مدح پدر خود
علی نجار شروانی گفتہ ؎ نوح نہ بس علم داشت گر پدر من بدے ٭ قطرہ بستے ز علم
بر سر طوفان او ٭ یوسف نجار کیست نوح دروگر کہ بود ٭ تا نہ ہمی دم زند بر سر دوکان او
و درین معانی جسارت کردہ ۔ و نرمان از نریمان ازرقی در صفت ابر گفتہ ؎ بردے
چشمہ خورشید نرمان تند بر جوشد ٭ سماک بر دامن خفتان فلک در گوشۂ مغفر ٭ و شاباش
از شاد باش و ہگز از ہرگز مسعود سعد گفتہ ؎ مرا نشانۂ تیر فراق کرد و ہگز ٭ کسے شنید کہ
گرد و کمان نشانۂ تیر ٭ و گسنہ از گرسنہ و چند ربر و ذن تندر از چغندر بسحق اطعمہ گفتہ ؎
ہرگز نہ شنیدہ ام کہ آتشے ٭ فخرش بوجود چندر آمد ٭ و اسپرم و اسپرغم بمعنی گلہا و ریاحین یا
زراتشت بہرام گفتہ ؎ چنان پنداشتے آن مرد دلخواہ ٭ کہ اندر اسپرم رفتے ہمہ راہ ٭
و گست از گفت قاضی نجم آملی مازندرانی قصیدۂ گفتہ در آخر آن گوید ؎ این بدان
وزن کہ دقیقی گست ٭ تن تنا تن تنا تنا نا ناو ٭ و کاشے از کاشکے چنان کہ نزاری قہستانی گفتہ ؎
کنون در دوست ماند از دوست یادے ٭ کہ کاشے ہرگز از ما در نزادے ٭ و یگانی
از یگانگی نامر خسرو گفتہ ؎ خداے را بہ یگانی بدان و در پس آن ٭ بہر چہ گفت رسولش
درا مصدق دار ٭ و سگ جان از سنگ جان صاحب انجمن گوید کہ گاہے از کنون کہ
مخفف اکنون باشد نون را حذف کنند و الف بر کون بیفزایند و اکون گویند و در خوارزم

بسیار شنیده ام دفرخت از فرخت و راندن از رواندن و باد از بواد و چون برای تخفیف
از بواد دور کردن ضمه باو نقل نمودن فتحه واو بران واو را حذف کردند باد باقی ماند و مستعمل
جمهور همین لفظ مخفف ست و هندستان از هندوستان و ناخدا از ناوخدا و شم از شوم حکیم
الملک محمد حسین شهرت ؎ از حسرت منصب جگرم خون شده باشد ٭ در خاطر اگر داشته
باشم امر اشم ٭ و گه از کوه و به از بود و سته از ستوه و شکه از شکوه و هنر از هنوز و گره
از گروه و کره از کرده و انبه از انبوه و انده از اندوه و فرامش از فراموش و خامش از
خاموش و فلاطن از فلاطون و تاند از تواند و گهر از گوهر و عبد الواسع گوید که نهاوند بضم نون نام
شهری در اصل نوح آوند بود بمعنی بنا کرده حضرت نوح بعد از تبدیل حاء حطی بهاء هوز
واو را حذف ساختند برای تخفیف و صاحب انجمن گفته که نهاوند شهری ست از بلاد جبل
از اقلیم چهارم و در حدود همدان و این که گویند از ابنیه نوح پیغمبر ست خطاست چه این لغت
فارسی ست و نوح عربی و این بکسر نون ست چه نه بکسر نون و ظهور ها بمعنی شهر و نه
و آوند بمعنی ظرف ست و چون در آن ولایت آغاز ساختن ظروف داوانی شده
بدین اسم موسوم گردید و در رشیدی مسطور ست که نهاوند بکسر اول در اصل نه آوند
بود یعنی شهرستان چه نه بالکسر بمعنی شهر و آوند بمعنی ظرف چون آن شهر عظیم بود بدین جهت
آن را آوند شهرها نام کردند و این که در قاموس و لب اللباب بضم نون آمده این بوجه
تعریب باشد و چلسال از چهلسال و چار از چهار و کرا از که را و چرا از چه را و برون
از بیرون و شند از شنید و برچن از برچین و آستن از آستین و بارک از باریک
خواجه عمید گفته ؎ حدیث غزل کم کنم در کتابت ٭ لطافت کنم درج بارک تر از مو ٭
و بست از بیست و زنهار از زینهار و پرستان از پریستان و چدن از چیدن فردوسی ؎
همه گل چدند از لب رودبار ٭ رخان چون گلستان و گل در کنار ٭ بگشتند هر سو همی
گل چدند ٭ سراپرده را چون برابر شدند ٭ و سپاره مخفف سی پاره بدر چاچ ؎
تا هفت جلد مصحف با هفت آیت زر ٭ مه را به تیغ قهرت برمه کند سپاره ٭ و حذف
یک حرف از آخر چنان که حذف الف آشکا را و خارا که در اصل ها ست بالف مبدل
شده جائز بود و آسیا از آسیاب و درین قول سعدی ؎ غم هاے کهنه بر در دل حلقه می زنند
ساقی بگو که میکده را رفت و رو کنند ٭ بجای رفت و روب رفت و رو واقع شده و
درخ از درخت که مخفف درخت باشد شهاب الدین عبد الله گفته ؎ در چمن دلبری سرو قد و
ماه رخ ٭ چون تو ندید ست هیچ دیده پری چهره درخ فردوسی منیژه منم دخت افراسیاب ٭

تنم را ندیده همی آفتاب ٭ و پس از پسر حکیم فردوسی گفته ؎ بیا انجمن آن سوار دلیر ٭
پس شهریار جهان اردشیر ٭ با ستاد و در پیش نیزه بدست ٭ تو گفتی مگر طوس اسپهبدست ٭
سعدی گوید ؎ اگر با پدر جنگ جوید پسے ٭ پدر بیگمان خشم گیرد بسے ٭ و درین شعر
اکثر مردم بجای پسے کسے خوانند و بو از بود و نبو از نبود پیر جمالی اردستانی گفته رباعی
کے بو که سر زلف ترا چنگ زنم ٭ صد بوسه بران لبان گلرنگ زنم ٭ پیمان پری رخان
سنگین دل را ٭ در شیشه کنم پیش تو بر سنگ زنم ٭ خاقانی گفته ؎ پاے نهم در عدم بو
که بدست آورم ٭ هم نفسے تا کند درد دلم را دوا ٭ کمال الدین بنا ارد رازی گفته ؎
مے فزا نه آور که بهره مے بری ٭ مے نشاط افزاے شادی آوری ٭ هر کجا که مے نبو شادی
نبو ٭ این جهان را خرمی با مے وری ٭ و هفتاد از هفتاد و فرد از فرود و در دمن از درد منند و خوشنو
از خوشنود هدایت فرماید رباعی تو مے به فراق او بهایا های ٭ جمعے ز وصال او بهایا هو
آنان بگمان هجر او غمگین ٭ وینان بخیال وصل او خوشنو ٭ و ماد از مادر و هنی از هنیز که
بمعنی هنوز باشد و آوا از آواز لهذا هزار داستان را هزار آوا گویند خاقانی گوید ؎ در
هر قدم از دم ملایک ٭ آوا شنو که مرحبا بک ٭ و روا از روزا مرد و دیرو یعنی امروز و دیروز
و خروا از خروس و خی بکسر اول از خیک چنان که پی مخفف پیه ست شمس فخری هر دو را نظم
کرده ؎ به حشمت دشمنت سرو نگردد ٭ نباشد قوتے پر باد خی را ٭ نیست جسم و جان
خصم نگد اغست ٭ بدان صورت که آتش جسم و پی را ٭ و آون از آونگ و آوند بمعنی آویخته
منوچهری گفته ؎ شبے چون چاه بیژن تنگ و تاریک ٭ چو بیژن در میان چاه آون ٭
ثریا چون منیژه بر سر چاه ٭ دو چشم من بر و چون چشم بیژن ٭ و چش از چشم و چشم زخ از چشم
زخم عمید گفته ؎ عطارد را بدوزم دیده باد ٭ که جادوخا مسام را چشم زخ زد ٭ و آستی
از آستین قطران تبریزی گفته ؎ اے همه از رادوی و از راستی ٭ گیتی از هر دو
بر آراستی ٭ بے تو جوانمردی ناقص بود ٭ راست چو پیراهن بے آستی ٭ و زمی از زمین
و خیر از خیره ؎ خیر خیره م کرد صاحب تهمت اندر هجو بلخ ٭ تا همے گویند کافر نعمت آمد انوری
و گوز از گوزن که بفتح اول و ثانی و سکون ثالث و نون نام چارپایے ست که بر شاخش منشعب
به شش شعبه مانند شاخ درخت مے باشد چنانچه در هر دو شاخ آن جمله دوازده شعبه مے شود و
لهذا به هندی باره سنگها نامند چنان که شهاب الدین در مرثیه گفته ؎ گمر آمد خبر تعزیت میر کبیر
آن که در جنگ به جنگش چو گوز بود پلنگ ٭ و کنج از کنجه بمعنی کفگیر جامی راست ؎ اے شده
همچو کدو جمله شکم کفچه ملکن ٭ بهر پر کردن آن دست طمع سوے بہ سوے ٭ تا شود بزم گدا شاه ؎

سراپردهٔ عشق ؛ خانهٔ خویش بپرداز ازین کنج و کدورت ؛ خوش آید از خوش آینده و دست فرسا از
دست فرسوده و سنگ سوا از سنگ سوده و شکرخند از شکرخنده و نادهند از نادهنده و درمند
از درمنده و پادشا از پادشاه و سیا از سیاه و گوا از گواه و گیا از گیاه لیکن حذف حرف ہا از لفظ سیاه
موجب مزیت فصاحت و از گواه و گیاه و پادشاه مخل فصاحت باشد و از زواید ـ و همچنین
برای تخفیف از آخر افعال امری یا را اندازند چنانکه در بگشا از بگشای و بفزا از بفزای
و بنما از بنمای بدلیل کشاید و فزاید و نماید آنچه از اصول افعال که مختوم بیای تحتانی ست
در مضارع دال پهلوی آن در آید و در براهین العجم گفته که نعالی اچندست که با حرف یا موضوع
ست یای آن را به تخفیف حذف کنند و با قوافی الفی قافیه آرند چون جای و پای و امثال
آن و همچنین بعض را حرف یا اندازند و با قافیه واوی قافیه سازند چون گوی و خوی پس باید
دانست که از هر لفظی نتوان حرف یا را انداخت و بر هر لفظی نتوان افزود و با قوافی یای قافیه
کرد و چون این یا بیای معنوی جمع شود و یا ملفوظ گردد ؛ چنانکه درین قول ۵ که جای که
و ریاست من کیستم ؛ و این دلیل ست بر وضع این الفاظ با حرف یا و گاهی برای رعایت
وزن شعر یک یا را حذف می کنند چنانچه در خوامق سخن نوشته که جای بیک تحتانی ساکن در آخر
مخفف جایی بدو یاست سعدی گوید ۵ سیه چال مردان رو بسته پای ؛ به از رفتن از
جای بردن بجای ؛ پس ازینجاست در مصرع حزین ۵ گرمی رسد بجای سبک بار بریند
و اعتقاد عامه این ست که این گونه الفاظ با حرف یا موضوع نیست بلکه در حالت اضافت
و توصیف و گاهی محض برای اتمام کلمه یا اضافه می شود ـ و بر دستور بعض جا از یک لفظ دو حرف
محذوف کنند چنانکه به لفظ ستان از آستان و چنان و چنین از چون آن و چون این و چو و کو
از چون او و که او و کان و کین از که آن و که این و با از باشد و نزد و از نزدیک و آسمان از آسمانه
دنگ از ابنگ و نتر از نتره و جنی از جانی و فرمش از فراموش و خمش از خاموش و هندسان از
هندوستان فرخی گفته ۵ گر زجود تو نسیمی بگذرد بر زنگبار ؛ ور ز خشم تو سمومی بروزد بر هندستان
هندوان را آتش سوزنده روید شاخ سرخ ؛ زنگیان را شوشهٔ زرین بر آید خیزران ؛ و خشکار
بروزن هشیار از خشک آرد بمعنی آردی که نخالهٔ آن را جدا نکرده باشند و نان از آن پزند حکیمی
در حکمت طبیعی گوید ۵ نخواهد هر که از زرو آب زرد روی شود ؛ خورد سه لقمه خشکار بامداد و شام
و همچنین در برهان بروزن همچند بمعنی هم خداوند و مخفف آن دانسته و چنین ست زیرا که خداوندگار
که لقب پادشاهان روم ست در اصل خداوندبوده و آن را نیز مخفف کرده اند ـ ازیرا بروزن
لغیة الکلمه تقلیل ست و زیرا بحذف الف مخفف و ایرا بحذف زا نیز مخفف و اصل کلمه مخفف

ازین را باشد چنانکه ایرا مخفف این را و کلمهٔ را درین جا بمعنی برای ست پس ایرا بمعنی برای
این باشد و ازین را مزید علیه این را و چون تنها کلمهٔ ازین نیز بهمین معنی آمده پس الحاق
را بدان زائده بود مثل الحاق کلمهٔ جا در ازینجا و چنین زیادت بلکه زیاده ازین در کلام قدما
شایع ست مثلاً درین بیت مرزا صاحب ۵ آدمی پیر چو شد حرص جوان می گردد ؛ خواب
در وقت سحرگاه گران می گردد ؛ لفظ در و لفظ وقت و لفظ سحر و لفظ گاه هر کدام دلالت
بر ظرفیت دارد و غایتش اول تنها نمی آید و باقی همه لیاقت آن دارند که تنها آیند. سید حسین
اشرفی ۵ از غیب بپرهیز زمانی بجو و آسای ؛ زیرا که خردمند نیاسود ز اغیار ؛ و بوی ۵
بگو دل را که گرد غم نگردد ؛ ازیرا غم زخوردن کم نگردد ؛ مجد الدین علی قوسی گوید که در شیراز
چون کسی از کسی بپرسد که فلان مهم را چرا نساختی او در جواب گوید ایرا و به همان اکتفا کند و
قصد آن ست که زیرا که چنین می بایست اگر گفته شود که ازیرا و غیره کلمات سه گانه بیای
مجهول اند مخفف ازین را که بیای معروف ست چگونه باشد گویم استعمال معروف به مجهول
و بالعکس از جهت تغیر لهجه ست و در اصل منافات و مغایرت نیست پس حاجت بطرف
توجیهی که خان آرزو فرموده نماند که تبدیل یای معروف به مجهول جائز ست چنانکه ایدون
که مخفف این دون ست ـ بدان که الف حرف از اصلی ست و حذف آن بضرورت
جائز ما گمان داریم که در نثر کمتر آید و بکسر زا مخفف و گویا حکم عربی جاری کرده اند الساکن
اذا حرک حرک بالکسر ـ و عبد الواسع گوید که لاش مرخم لاشه ست و مانند مرخم مانند چون
آسمان و مسلمان یعنی مانند آس و مانند مسلم مؤلف گوید که صاحب انجمن که یکی از اکابرین
صاحب زبان ست در کتاب خود آورده که فارسیان آنچه معرب کرده از لغت عربی تصرف
اخذ نموده اند چنانچه یالمند از عیالمند و لاش و لاشه از لاشئ و مسلمان از مسلم و مانون از
مارون، انتهی و در تحائف ترکی و لسان السلاطین که رساله ایست در تحقیقات لغات
ترکیه تصنیف فضل الله برادر عم زادهٔ سیف الله خان می آرد که لاش تن مرده را
گویند انتهی و در عربی مخفف لاشئ ست سند معنی اول حاجی محمد جان قدسی گوید ۵ اول از
پهلو بد آخر بود پهلو تراش ؛ چون مه نو غافل از بازیچهٔ گردون مباش ؛ چیست گردون
لاشهٔ افتاده در راه عدم ؛ بر فراز او زحل چون زاغ بر بالای لاش ؛ و سند معنی ثانی
طالب خراسانی گوید ۵ مانند سرای که معاصت بدین ؛ عالم به تعمق نظری لاشی بر آید
و نعش را که بعض مردم بمعنی لاش استعمال می کنند تامل ست زیرا که لاش بمعنی تن مرده ست
و نعش بمعنی جنازه با مرده در منتهی الارب ست نعش بالفتح جنازه با مرده و بی مرده را

سر برگویند پس بنابرین تحقیق قول عبدالواسع جاے نظر ست وتحقیق لفظ مسلمان بوجہ اتم در نحو
مذکور شود۔ وبعض جاسہ حرف محذوف اند چنان کہ بہ لفظ خند اخند از خندان خندان دکہ زو
از کہ از و و بام از بامداد چنان کہ از بام تا شام نظامی گفتہ ؎ در ہم آمیختیم خند اخند ٭ من و
چون من نسانہ گوے چند ٭ وبعض جا چہار حرف محذوف اند چنان کہ ز مخفف زریان حکیم ازرقی ؎
تو آن بادشاہی کہ گر زندہ بودے ٭ زمین بوس دادے ترا سام بن ز ٭ واقوے نزد مولف
آن ست کہ ز لقب زریان ست نہ مخفف زریان چہ حذف این قدر حروف در تخفیف جاے
دیگر بہ نظر در نیامدہ وعبدالواسع گوید کہ گاہے نیم کلمہ را حذف کنند چو خورشید و خور و دیجور و
دے حافظ گوید ؎ حریفے بد مرا ساقی کہ ہر شب ٭ ز زلف و رخ نمودے شمس ودے ماہ ٭
یعنی آفتاب و شب دیجور را و درین نظر ست چہ خورشید دو اسم است کہ خور و شید ہر یک
نامے ست از نام ہاے آفتاب یا آن کہ شید در اصل پرتو باشد کہ بمجاز بمعنی آفتاب شہرت
کردہ چنان کہ مرکب بمعنی آفتاب آمدہ است تنہا خور و شید نیز بدین معنے آمدہ نزد بعض شید
حرف نسبت ست و درین لفظ زائد واقع شدہ است وحق تحقیق آن ست کہ شید
در اصل بمعنی نور ست کہ از جہت تیمن وتعظیم جزو این کلمہ گردانیدہ اند وبکثرت استعمال
اضافت محذوف شدہ و داج بہ تشدید جیم بمعنی شب بسیار تاریک مشتق از دج بضمتین
و دجہ بہ تشدید جیم بمعنی شدت ظلمت مثل حاج از حج وفارسیان بہ تخفیف استعمال کنند آنچہ
بعض گفتہ اند کہ بہ تخفیف جیم لفظ فارسی ست و بہ تشدید معرب ست خلاف تحقیق ست و
صحیح آن کہ عربی الاصل ست کہ در فارسی بر وزن تاج بمعنی شب تاریک و تاریکی شب مستعمل
شدہ و دیجور مرکب ست از دیج بالکسر کہ امالہ داج ست کہ فارسیان بمعنی شدت ظلمت
آوردہ اند و در کلمہ نسبت ست چنان کہ در گنجور و رنجور و مزدور پس دے مخفف دیجور در ہیچ
صورت نمے تواند شد کہ دیجور بکسر اول ست باید حالان کہ دے بفتح اول ست واین کہ بعض
مخفف دیجو ن یا دوجی بفتح دال مہملہ وضم جیم اول وکسر جیم دوم بمعنی شب تاریک گفتہ اند
تکلف ست زیرا کہ حذف این قدر حروف خصوصاً در زبان دیگرے خیلے مستبعد ست
وحق تحقیق آن ست کہ دیجور بفتح اول و واو معروف لفظ مفرد عربی ست نہ فارسی ولہذا
در عوارف المعارف شیخ شہاب الدین سہروردی بہ لفظ دیاجر جمع آن آمدہ وبس تدقیقات
ارباب لغت فارسیہ درین جا بیجا باشد و در قاموس وصراح دیجور بمعنی ظلام وظلم تصریح نمودہ اند
و برین تقدیر ہم دے مخفف دیجور نباشد پس در بیت خواجہ اگر پہ او عطف ست دے تحریف
است زیرا کہ بیت بے ماحصل مے شود کما قیل من لا سلیقۃ فی فہم الشعر و اگر با ضافت

وعطف نبود از ما نحن فیہ نباشد۔ وبعض جا بعد حذف اختلاف حرکت واقع شود چنانکہ
لفظ چو بواو غیر ملفوظ کہ مخفف چون ست بواو معروف وبقولے مرادف آن و ایشان
بیاے مجہول مخفف این شان بیاے معروف و دربہ بفتح دال مہملہ و باے فارسی بمعنی وصلہ
جامہ مخفف درپین ست کہ بفتح اول وکسر باے فارسی و یاے مجہول ست۔

فصل چہارم در بیان ادغام

بدان کہ ادغام بسکون دال یا بہ تشدید آن اصلاً عبارت ست از ادخال
چیزے یقال ادخلت اللجام فی فم الدابۃ و اصطلاحاً عبارت از پوشیدن ساکنے
ست بحرف متحرک۔ در فارسی جز بصورت ترکیب دو کلمہ یافتہ نشد چہ در فارسی در یک
کلمہ حقیقی دو حرف از یک جنس یا دو حرف قریب المخرج کہ صلاحیت ادغام داشتہ
باشد وجود پذیرفت حرف اول را مدغم خوانند وحرف دوم را مدغم فیہ وآن بر دو گونہ است
یکے **ادغام متجانسین** کہ حرف آخر کلمہ اول وحرف اول کلمہ آخر از یک جنس باشد
چنان کہ در شب باز و شب بو و فرخ و در این جا با و راے اول در با و راے ثانی
ادغام کردند و شباز و شبو و فرخ گردید وعلامتش آن ست کہ مشدد باشد۔ دیگر **ادغام
متقاربین** یعنی حرف آخر کلمۂ اول وحرف اول کلمۂ ثانی را باہم قرب مخرج باشد درین
صورت حرف آخر کلمۂ اول را حذف کنند و مشدد خوانند چون شپرہ کہ در اصل شب پرہ
بودہ است باے اول در دوم ادغام کردند و شپرہ نوشتند سعدی فرماید ؎ گر
نہ بیند بروز شپرہ چشم ٭ چشمۂ آفتاب را چہ گناہ ٭ وشرط صحت ادغام آن ست کہ حرف
اول ساکن باشد و در صورتے کہ متحرک بود ادغام نہ کنند مثل نام من و شب برات چہ
درین صورت ادغام برہم زن ترکیب و معنے خواہد بود و شب برات بحذف اضافت
استعمال بنیان ست۔ بہر کیف چون تغیر با ادغام در فارسی کمتر آمدہ زیرا کہ خود تشدید
درین زبان بہ ندرت وارد ست بنا بران بیشتر درین صورت ہا حرف اول را کہ ہم جنس
ثانی یا قریب المخرج این باشد براے رفع ثقل حذف نمودہ اند و ظاہر ست کہ حصول
تخفیف نسبت ادغام در حذف زیادہ بود چہ بر تقادیر حذف کلمہ مخفف باشد و بر تقدیر
ادغام مشدد چنان کہ در نیم من و بادام مغز یک میم را انداختہ و نیمن و بادامغز خواندہ اند
چنان کہ شرف نامی صاحب رسالۂ منظومہ مسائل نماز و روزہ کہ در ہندوستان بسبب آنکہ
اولش نام حق واقع شدہ بنام حق شہرت دارد گفتہ ؎ در وضو کن بہ نیمن استنجا ٭ ریز

بر دست و روے نمین را ✤ پس بدان نمینے کہ مے ماند ✤ پاے شوید ہر آن کہ مے داند ✤
شرف الدین اصفہانی گفتہ ؎ چون بہ شکل خندہ بکشاید نمک دان حیات ✤ در میان
پستہ اش سی و دو بادامغز بین ✤ و ہمچنین در سپید دیو و گرد ہن یک دال را حذف
کردہ سپیدیو و گردہن گفتہ اند سوزنی گفتہ ؎ تیرہ رخے و زرد رو موگردہن و سیاہ رو ✤
فردوسی گفتہ ؎ سپیدیو از تو ہلاک آمدست ✤ مرا ہم ز تو رنج و باک آمدست ✤ و
سپید وار را سپیدار خوانند و سخت تر را سختر فرخی گفتہ ؎ دلیران از نہیبش روز
کوشش ✤ چنان لرزند چون برگ سپیدار ✤ حکیم سنائی غزنوی گفتہ ؎ ہر طعمہ کہ آن
خوشتر مر بچہ دان رادہ ✤ ہر طعنہ کہ آن سختر بر تارک محرم زن ✤ و آشام نیز در اصل
آش شام بودہ یک شین حذف نمودہ شد ہمچو بہینا کہ در اصل بہین نا بودہ و نا بمعنی محل ست
یعنی محل بہتی چون درازنا و تیزنا و ہمچنین یگانہ در اصل یک گانہ بودہ است مانند
دوگانہ و سہ گانہ کاف اول را کہ کاف تازی ست حذف کردند و کاف دوم را کہ
فارسی ست بحال خود گذاشتند و ہمچنین در کلمہ بدتر دال ابجد را اگر حذف کنند بتر شود
مخفف و بے تشدید تاے فوقانی سعدی ؎ ز ناراستی نیست کارے بتر ✤ کہ و نام
نیکان شود بے وقر ✤ و اگر ادغام کنند بتّر شود با تشدید فوقانی و خان آرزو گوید کہ از عالم
تخفیف ست بتر کہ مخفف بدتر ست کہ دال و تا قریب المخرج اند باہم جمع شدند درین
صورت یکے را حذف نمودند و پیش فقیر آن ست کہ درین صورت دال را بتا بدل
کردند تا و تا ادغام نمودند بعد ازان بحذف یک تا تخفیف نمودند چہ در صورت
تشدید تخفیف خوب ظاہر نمے شود و در و حذف فقط نیست و دلیل ادغام تا آن ست
کہ تا باقی ماندہ و اگر دال مے بود بدر مے گفتند و ازین معلوم مے شود کہ در سپیدیو و نمین
و بادامغز کلمہ اول مشدد شدہ مخفف گشتہ و تخفیف مشدد در فارسی بسیار شایع
ست ازین ست کہ در الفاظ مشددہ عربیہ نیز کنند و زوتر کہ در اصل زود تر بود چنانکہ
مولوی معنوی فرماید ؎ دامن او گیر زوتر بے گمان ✤ تا رسی در دامن آخر زمان ✤
و جوہری گفتہ ؎ بر سکنش لحظہ مے نالم ز درد جان و تن ✤ یارب ز لطف خویشتن
بازش بمن زوتر رسان ✤ و کلمہ آوند نیز ازین مقولہ است کہ در اصل آب وند بودہ
بمعنی ظرف آب و بعد ازان در مطلق ظرف مستعمل شد و احتمال ست کہ مرکب باشد
از آو مبدل آب یا بالعکس و وند بسبب اجتماع دو واو یکے کہ حذف شدہ و مے تواند
کہ مرکب باشد از آ مخفف آب و وند عمید گفتہ ؎ مبادا ساغرش یک لحظہ از خون رزان خالی ✤

فلک را تا رود خون شفق زین نیلی آوندش ✤ و کلمہ غمندہ در اصل غم مندہ بودہ است
چہ مند و مندہ بمعنی خداوند آمدہ یک میم را حذف کردہ غمندہ گفتند یعنی صاحب غم و مولف
انجمن فرمودہ است شرمندہ و غمندہ در اصل شرم ماندہ و غم ماندہ بود و این ماخوذ ست
از تحقیقات رشیدی امان خان آرزو گفتہ است کہ ہر یک مرکب ست از لفظ شرم و غم و بندہ
کہ حرف نسبت ست و مخفف شرم ماندہ و غم ماندہ گفتن تکلف بلا ضرورت ست
صاحب برہان قاطع گوید کہ ہرگاہ خواہند دو کلمہ را باہم ارتباط دہند اگر حرف آخر کلمہ اول
و حرف اول کلمہ آخر ہر دو از یک جنس باشد حرف آخر کلمہ اول را حذف یا ادغام باید
نمود علامت حذف آن ست کہ آن کلمہ مخفف باشد ہمچو رمندہ و شرمندہ کہ در اصل رم مندہ
و شرم مندہ بودہ ست میم اول را حذف کردہ اند رمندہ و شرمندہ شدہ یعنی صاحب رم
و صاحب شرم. مرزا قتیل در چہار شربت نویسد عزیزے در کتاب لغت اصل رمندہ
را کہ بمعنی رم کنندہ است رم مندہ قرار دادہ و نظیر آن شرمندہ کہ در اصل شرم مندہ
است ذکر کردہ چنین اشخاص زبان نا ملنماز بسکہ بزعم خود ہمہ دان مے باشند بیشتر بر طرف
ثانی بہیچ و انجاث بیجا غالب مے آیند مثلا این عبارت کہ معنیش نزد محاورہ آشنایان این
ست کہ نگاشتہ مے آید حمد گوناگون صانعے را کہ بوغ غنچہ را برنگین جنس گل پیراستہ
حوالہ دوش شاخ مے نماید تا تفرجیان سودا کند یعنی حمد رنگا رنگ چنین صانعے را
اکہ بغنچہ غنچہ را برنگین جنس گل آراستہ بر دوش شاخ گل مے گذارد تا بہ تفرجیان سودا کنند
اشخاص مذکور چنین فشان خواہند داد کہ حمد عبارت از ثنائے کہ بزبان ادا کردہ شود بر خوبی
اختیاری کسے اعم ازان کہ براے منعم باشد یا غیر منعم پس جمیع حمد ثابت ست براے
صانعے کہ نوع غنچہ را برنگین جنس گل آراستہ بر دوش شاخ مے گذارد و لفظ بوغ را کہ
نا مسموع ایشان خواہد بود غلط قرار دادہ نوع خواہند خواند و شاگرد را در اظہار معنی
حمد تمام خواہند کرد و یقین ست اگر صاحب فہمے بگوید کہ نوع غنچہ غلط ست بوغ غنچہ
صحت دارد شاگرد جناب محقق موہوم معنے حمد را از وے پرساد بزعم خود ظفر بر وحال
کند مولف گوید کہ این زیادہ گوئی و بے صرفہ سرائی منحصر در ہمین یک نیست روے سخن
بہ سوے خان آرزو کہ در فرہنگ لغت دانی واضع محتاج تحقیق اوست و در دبستان معنی
فہمی مصنف ممنون تدقیق او ناخن فکرتش گرہے در رشتہ سخن نا کشودہ نگذاشتہ
و بازوے قدرتش بارے ننود کہ از خاطر اندیشہ بر نداشتہ. و دیگر ارباب تحقیق ہم ست
پاداش عمل ہمین قسم سرسام ہرزہ درائی و مالیخولیاے ژاژ خائی و ادب فراموشی

و از بادهٔ تن پروری مدہوشی ست کہ مرزا غالب وغیرہ صاحب طبعان روزگار بہجوش زبان برکشاده اند و بہ سنان جان ستان سینهٔ نصیر یا نفس را خستہ گرفتم کہ کلام برہان وغیرہ وحی نیست کہ ہر دانشور آن را بپذیرد و خرده نگیرد لیکن فحش گوئی آئین کاشفان دقایق و عارفان حقایق نیست۔

فصل پنجم در بیان زیادت

بدان کہ زیادت عبارت از افزودن شدن حرف ست بہ لفظے کہ در معنی مقصود دخلے ندارد مولف براہین العجم و دیگر قانون شناسان بزم تحقیق گفتہ اند کہ دو زائد پہلوے ہم جمع کردن روا نباشد پس آنچہ از قول بعض مستفاد مے شود کہ در فارسی در یک جا دو زیادت نیز دارد ست چون غنگل مزید علیہ شنگ و فشنگ مزید علیہ شن این بغایۃ الغایت بعید ست و رائے خان آرزو آن ست کہ بزیادت حتی المقدور قائل نمے توان شد و تخفیف را کثرتِ استعمال باعث ست پس تا بہ تخفیف ممکن باشد زیادت نمے توان گفت و این اصلے ست معتبر بہر صورت زیادت وارد ست یا بضرورت **اشتقاق و بنا** مثلاً زیادت میم مفتوح در مگوے از گوے و نون مفتوح در زند از زد و واو مفتوح در شود از شد و ہائے مختفی در آورده شد و آورده شود و آورده شده از آورد و الف و نون ساکن در خندان از خند و نون ساکن و ہائے مختفی در آرنده از آرد و ازین قبیل بود زیادت الف در غمخوار و مےخوار و در تنگا و روتنا در شاید کہ تمام کلمہ آورد برائے نسبت بود و در مخفف آن و شاید کہ مزید علیہ در بود و نہا ہو الاقوے و واو مجہول در بر و مند و نیوشند و یائے معروف در باغیچہ و دریچہ و واو مکسور ماقبل یائے نسبت چون ہردی و دہلوی و غزنوی و مصطفوی و مرتضوی یا برائے **دفع التباس** چون زیادت دال ساکن در بہد و پیوند از بست و پیوست چہ اگر درین ہر دو لفظ بعد تبدیل تا بدال و سین بہ نون نقط نون را فتحہ دہند بناے مضارع تمام شود لیکن التباس از بند و پیوند بہ سکون نون صورتی لازم آید لہذا در آخر آن دال دالے زیادہ نمودہ فتح نون را بران نقل کردند یا بنا بر **دفع اجتماع ساکنین و وقایہ حرکت** چنان کہ زیادت ہمزہ مفتوحہ و مکسورہ در خانہ ام و نامہ اش و رسوائی و یکسوئی و یائے مفتوح در گدایان و تندخویان و ازہمین قبیل ست یائے کہ در منادے حرف ندا ساقط شود و در جائے کہ اصلی نباشد چون خدایا بخلاف ساقیا پس بسبب این ہر دو حرف التقائے ساکنین عارض نمے شود و

چون ہمزہ و یائے وقایہ در میان دو ساکن حائل مے شوند و حرکت را برخود گرفتہ لفظ را از وسلامت مے دارند لہذا این ہمزہ و یا را ہمزہ و یائے وقایہ نام کردند و اضافت ہمزہ و یا بسوے وقایہ کہ بمعنی نگاه داشتن مصدر و قی یقی ست از قبیل اضافت مسبب بسوے سبب ست و این ہمزہ و یا را ہمزہ و یائے عماد نیز نامند ازان کہ عماد یعنی ستون چنان کہ سقف را از سقوط نگاه مے دارد ہمچنین حروف مذکور لفظ را از جمع شدن دو ساکن محافظت مے نماید یا بنا بر **فصاحت و تحسین لفظ** چنان کہ زیادت بائے تازی در آن در ابتداے افعال یعنی ماضی و مضارع و امر مصادر فارسی در آید و حکم ہمزہ وصل دارد کہ در کلام عرب ست یعنی ما بعد او کہ بجاے فا کلمہ است اگر بالکسر یا بالفتح باشد مکسور در آید چنانچہ برفت و بگرفت و برود و بگیرد و برو و بگیر و اگر مضموم باشد مضموم خوانندش چون بگفت و بخورد و بگوید و بخورد و بگو و بخور۔ لیکن از روے تحقیق زیادت با بر ماضی مخل فصاحت و بر امر موجب مزیت فصاحت ست چہ استعمال ہیچ صیغهٔ ماضی با این حرف جز بہ نظم و نثر فصحاے صاحب زبان یافتہ نشد شیخ سعدی در بوستان گفتہ ؎ امیر عدو بند و کشور گشاے ٭ جوابش بگفت از سر عقل و راے دیگر ؎ برفت از من آن روزہاے عزیز ٭ بپایان رسد ناگہ این روز نیز ٭ و اگر در نثر یافتہ شود چنان کہ در گلستان اول فعل ماضی آمده بہ تصرف ناسخان است در کتاب مذکور تصرفہا بسیار ست ازکجا کہ حضرت شیخ چنین فرموده باشد گفت را بگفت سعدی بدست خود نہ نوشتہ و کراہیت برفت و بہ گفت مقابل رفت و گفت بر فہمیدن ظاہر ست بر خلاف استعمال امر با این حرف کہ ہم در نظم و ہم در نثر ایشان مسطور ست پس مقصود زیادت آن بر ماضی وزن بود نہ تحسین لفظ و مرزا محمد تقی سپہر در براہین العجم فی قوانین المعجم گفتہ کہ مرا اعتقاد آن ست کہ این با را ہمیشہ مکسور باید خواند چہ ہرگاه ما بعد این با مضموم ست مانع حرکت با نبود و ہرگاه ساکن ست آن ساکن تابع متحرک خواہد بود پس بکشاے و بگذار در حالت سکون کاف بکسر با خواہیم خواند علے اے حال علامت **اشتقاق** بود و سپہر گفتہ است ؎ چو شنبہ بر دوم شد سخت ہنر ما نفے در زمہ بود و در کار رنجت ٭ و این با نیز قریب بجاے زائده بود و آنچہ صاحب غیاث ازین قول عبد الواسع کہ اگر ما بعد باے زائد ساکن بود بما بعد او نظر کرده بہمین دستور عمل نمایند یعنی اگر مکسور یا مفتوح باشد باے مکسور در اول او در آرند و اگر مضموم بود باے مضموم در اول او در آرند چنان کہ بتان و بتیر و بپیر و دیگر ابن

دیگرفت و بسپرد الخ بگذاشتن راعطے الاطلاق بکسر اول فہمیدہ قابل استہزاست اگر چشم تحقیقش کشادہ بودے بہ نظر تامل دیدے و فہمیدے کہ مراد عبد الواسع آن ست کہ اگر ما بعد بائے زائد بضرورت از حرکات ثلثہ بہ سکون گراید درین صورت ما بعد ساکن مذکور نظر کنند اگر مکسور یا مفتوح باشد بہر دو صورت آن را مکسور گردانند و اگر مضموم باشد مضموم سازند معہذا بائے مذکور را بر سر مشتقات برون آورند نہ بر مصادر چنان کہ در کتب این فن مصرح ست و بر انصاف سرشتان مجتنب از اعتساف مخفی نیست اما انصاف دشمنان کے قبول دارند۔ و خان آرزو گوید کہ اگر اول فعل مکسور یا مفتوح بود خود نیز مکسور باشد چنان کہ بدہ و بہ پرہیز و بمیر و بدار و بیار و در صورتے کہ فعل ثنائی یا ثلاثی بود و اول مضموم باشد ضمہ و کسرہ ہر دو جائز ست مثلاً بخور و بکن و اگر رباعی باشد و حرف اول مکسور کسرہ واجب ست چنان کہ بہ ستیز و بستان و در افعال دیگر فتحہ و ضمہ ہر دو جائز ست و لہجۂ ملک را درین باب دخل تمام ست۔ و جمع با و نون میم نہی درست ست و قیاس نیز صحیح ست لیکن در صورت نفی با بر نون مقدم باشد۔ مشہور ہمین ست مگر مذہب محققین این ست کہ نون مقدم باشد بر با و در مقام نہی با مؤخر از ہم نبود زیرا کہ در صورت نفی با داخل آن ست پس تقدم نفی بر آن نیز لازم آید و در صورت نہی صورت نے گیرد چرا کہ میم نہی از فعل جدا نہ شود مگر اقل قلیل و در جدا شدن معنے نہی منتفی گردد و لہذا مقدم بر میم آید و با و۔ این جا حشو برائے تحسین کلام ست و در معنے دخلے ندارد و بہ نہ پرسی بہ تقدیم با بر نون از اہل محاورہ مسموع نہ شدہ و بہ تحقیق نہ رسیدہ و بعض گفتہ اند این بیت کمال اسمٰعیل ازین عالم ست ع ندانست کس قدر این موہبت ۞ نہ بشناخت کس قدر این امتنا ۞ و الحق خطاست چرا کہ حرف نہ درین جا برائے عطف ست در محل نفی پس اگر بہ تقدیم با مے آوردند معنے عطفی فوت مے شد فافہم۔ یا بہ ضرورت شعر و تفصیل این قسم بدین گونہ است۔

الف

زیادت الف گاہے در اول الفاظ بود چون اشتر و ابرو و بروا بسدے و پرویز بجائے پرویز و اشکرہ و شکرہ و افغان و فغان و اسکندر و سکندر نام پادشاہ مشہور و آذر و و زرو و آرزم و رزم مولوی روم ع باز گو کز ظلم آن استم نما ۞ صد ہزاران زخم دارد جان ما و لہ برگہا چون شاخہا بشگافتند ۞ تا بہ بالائے درخت اشگافتند ۞ فردوسی ع

میان در وصف شاہ آرزم جوے ۞ ہمان گرد کانجا بد و گرد روے فائدہ بعض گویند سکندر مخفف اسکندر ست و گویند اسکندر مخفف یا معرب الاساندرا با سین بے نقطہ با لف کشیدہ و سکون نون و فتح دال ابجد و رائے مہملہ با لف کشیدہ است۔ و گاہے درمیان الفاظ چون ہامراہ بر وزن بادشاہ بجائے ہمراہ فردوسی گفتہ ع سگ و گرگ ہمسایہ و ہامراہ ۞ بہ نزدش ہمہ سالہ پویان براہ ۞ و ہاموارہ مزید علیہ ہموارہ فخری جرجانی در مثنوی ویس و رامین در حمد گوید ع و گر بے آسمان بودے ستارہ ۞ جہان پر نور بودے ہاموارہ ۞ و سبز رنگ و سبزا رنگ و مشت سنگ و مشتا سنگ علی شطرنجی گوید ع تیغ خوشتر ز طعنۂ دشمن ۞ مشت بہتر ز سنگ مشتا سنگ ۞ مولوی جامی ع بگفت این و کشید از زیر سنجو چو برگ بید سبزا رنگ خنجر ۞ مولانا مظہر ع تازہ بادت گل عیش از نفس مشک آئین ۞ نوش بادت مے لعل از صنم سبزا رنگ ۞ و نگونسار کہ مزید علیہ قلب سرنگون و سیہ سار کہ بمعنی نہنگ کہ سرش سیاہ باشد و فاضل رشیدی سنگ سار را نیز ازین قبیل شمردہ چہ آن مخلوقے است کہ سرش مثل سر سنگ باشد و حرامخوارہ بمعنی حرامخور و عبد الواسع آمرزگار و کردگار را مزید علیہ آمرزگر و کردگر فہمیدہ و بقول بعض این سخن از صواب دور ست زیرا کہ لفظ گر و گار در معنے شریک اند چنانچہ لفظ گر مشعر معنے فاعلیت ست ہمچنان لفظ گار و دلیلش آن ست کہ الف امثال خداوندگار و پروردگار و گنہگار و بزہگار و طلبگار گاہے حذف شدہ خداوندگر و پروردگر و گنہگر و بزہگر و طلبگر مستعمل نے شود پس در الفاظ امثال آمرزگار و کردگار و غیرہ زیادت الف نباشد و عبد الواسع گفتہ کہ ازہمین قبیل ست داراب نام پادشاہ کہ در اصل دراب بود چون او را در آب یافتہ بودند بدین اسم مسمے گشت برین تقدیر الف زائد باشد در داراب و بعض گفتہ اند دار بمعنی درخت است داراب مرکب ست از دار و آب چرا کہ او را در آب نزدیک درخت یافتہ بودند برین تقدیر الف زائد نبود در داراب انتہی مؤلف گوید کہ قصۂ ولادت داراب و صندوق گرفتن گازر افسانہ است و بس تحقیق آن ست کہ این اسم مقلوب آبدار ست بمعنی دارندۂ آب و جاہ و شرم چنانچہ قول صاحب تخمین مؤید من ست و گاہے در اواخر الفاظ چون نیکا بمعنی نیک و درویشا بمعنی درویشی و سلطانیا بمعنی سلطانی و گلرخا بمعنی گلرخ و حالیا بمعنی حالی و گفتا بمعنی گفت و رفتا بمعنی رفت و کشورا و گوہرا بمعنی کشور و گوہر خاقانی گوید ع بدا سلطانیا کو را بود رنج دل آشوبے ۞ خوشا درویشیا کو را بود گنج تن آسانی ۞ الف سلطانیا و درویشیا زائد محض برائے حفاظت وزن شعر ست این در کلام قدما شایع بودہ و در کلام متاخرین نادرست و سپہر در براہین عجم گفتہ کہ

الف بر او سلطانیا و خوشا و درویشیا زائد نیست الف تعظیم و تعجب ست و با الف خرما و فرحا
هیچ فرق ندارد خواجه حافظ گوید ع عاقبت منزل ما وادی خاموشان ست ٭ حالیا غلغله در
گنبد افلاک انداز ٭ و عبد الواسع درین بیت خواجه حافظ ع خوبان پارسی گو بخشندگان عمرند
ساقی بده بشارت پیران پارسا را ٭ پارسا بمعنی پارس گرفته و الف را زائد محض دانسته
و بعده مے گوید تنک فهمانے که از مذاق فارسی بهره ندارند پارسا را بمعنی فقیر مے گویند و این غلط
محض ست چه با وجود فوت ربط مصراع ثانی با اول نظر بملاحظه بیت لاحق ع گر مطرب
حریفان این نغمه خوش سراید ٭ در رقص و حالت آرد پیران پارسا را ٭ مستلزم تکرار قافیه مے شود
و فساد این بر اهل خبرت پوشیده نیست و حال آن که سهو فرموده زیرا که پارسا در بیت اول بمعنی
پارسی ست یعنی منسوب به ملک پارس بایں معنے الف پارسا برائے نسبت ست چنانکه
در کتب لغت مصرح ست و در ترکیب پیران پارسی پیران موصوف ست و پارسی یعنی
اسم منسوب صفت و صفت برائے مقابله مناسبت ترکان که در نسخهٔ صحیحهٔ دیوان حافظ بجائے
خوبان واقع ست آمده و در وسو سخن فشار کمال الدین خجند همین ست و ترک بضم اول نام
طائفه ایست مشهور در ترکستان که تاتار و مغول و سائر اتراک از آن طائفه اند و زبان ایشان
معین ست و چون در آن بلاد خوبان نیک رو بسیار باشند مجازاً معشوقان را ترک گویند فرخی
گفته ع گرچه من به ترکستان اے ترک نگارے ست ٭ هر روز به ترکستان عیدے و بهارے
است ٭ حافظ گفته ع اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را ٭ بخال هندوش
بخشم سمرقند و بخارا را ٭ یعنی معشوقان ترک که به فارسی تکلم مے کنند بخشندگان عمرند ساقی بشارتے
ده پیران ملک پارس را چنانکه درین قول سعدی خواجهٔ مغربی در رستهٔ بازار نبان حلب
اے آخره صفت محض برائے مقابله است یعنی ساکنے که منسوب بسوئے مغرب بود و این
برائے مقابله حلب آورده شده و آنچه بعض نوشته اند که معنی خواجه زر ست یعنی مغربی اشرفی
درست زر را گویند بعید ست زیرا که مجاز بے قرینه است و آنچه بر تقدیر این نسخه منجر الف
درین پارسا زائد دانسته مستبعد ست و بر تقدیر نسخهٔ اول نیز الف پارسا برائے نسبت باشد
و وصف برائے تخصیص چنان که شراب گلرنگ و این که صاحب جهانگیری الف پارسا بیت دوم
زائده گفته چنین نیست جزو کلمه است چه پارسا بمعنی پرهیزگار آمده است یعنی این شعر پارسی
را اگر مطرب حریفان بخوانند در رقص و حالت مے آورد پیران پرهیزگار را پس معلوم شد که هر دو
پارسا مغایر اند در معنی و تکرار قافیه هم نیست و مے شود که مراد از هر دو پارسا پرهیزگار باشد و
الف که در هر دو جزو کلمه باشد چنان که ظاهر همین ست نهایت تکرار قافیه مے شود بشود چه ضرر دارد

تکرار لفظ در قافیه به یک معنے در ابیات قصیده و قطعه و غزل جواز دارد و اگر صاحب رساله
این را قبیح داند و انسته باشد گرفتم قبیح ست کسے مورد ملائم کسے نه شده و این را جمهور فصحا جائز
داشته اند و گفتگوے طالبعلمانه در شعر و شاعری بکار نمے آید و در رشیدی ست که بعض گفته اند که
پارسا مرکب ست از پاس که لغتے ست در پاس بمعنی حفظ و نگهبانی و الف که افادهٔ معنی
فاعلیت کند و معنی ترکیبی آن حافظ و نگهبان باشد چه پارسا حافظ نفس خود بود خان آرزو
در سراج اللغت گوید که این غلط ست چه پاس که لغتے ست در پاس یا پاس مخفف آنست
بمعنی ملک فارس ست چنان که سعدی گوید ع اقلیم پارس را غم از آسیب دهر نیست ٭
نه بمعنی نگهبانی پس صواب آن ست که گوییم ماخوذ ست از پارسه بر وزن پارچه که بمعنی گدائی
ست پس برین تقدیر بمعنی گدا خواهد بود و بر پرهیزگار و زاهد بطریق مجاز اطلاق کرده باشند
چنان که لفظ درویش و فقیر که بر صوفیان و زهاد و ریاضت پیشه صاحب کمال اطلاق کرده می آید
بعد از آن مشهور شده باشد و این که الف آن را بعضے گفته اند که افادهٔ معنی فاعلی کند
خطاست چرا که آن الف در لفظے مے آید که مشتق باشد چون کوشا و نیوشا بخلاف جا دریس
صحیح آن ست که گوییم الف برائے نسبت است که گاہے افادهٔ معنی مصدری کند چنانکه
در فراخا و پهنا و ژرفا و گاہے فائدهٔ معنی صاحب بخشد چنان که در پارسا و مے تواند که قلب پاسا
باشد که مرکب ست از پاس و آ که کلمهٔ نسبت ست و این بهتر ست هذا فانه من فضله سبحانه
و نیز خان آرزو در سراج گوید که در برهان پارسا بمعنی پارسی نیز آورده و گفته که جمع آن پارسان
است مولف گوید این عبارتے ست غلط هم از روے لفظ و هم از روے معنے انتهیٰ ظاهرا
معترض از راه راست دور بوده نفهمید که مولف برهان قاطع را زمانه دراز گذشته که روے
نقاب خفا پوشیده است و مرحله پیماے عدم گردیده و کاتبان بے استعداد و ناقلان از بند
دانستگی آزاد مرتبه ها که حصر آن نیست نقل کلامش برداشته اند و بدفعات بے شمار نگاشته شاید
که خطاے آن ها باشد برهان و جمع آن پارسیان مے آید نگاشته باشد چه در نسخه هاے که نزد فقیر
موجود و مشهود مند همین ست و در جهانگیری و انجمن نیز و بعض ناقلان پارسان نگاشته باشند
و بر همین غلط قافله در قافله رفتند تا در بعض نسخ همچنان ماند گناه برهان چیست و جرمش چه خطاے
دیگران را نسبت با او کردن و داغ تهمت بر او نهادن نا انصافی را اظهار دادن ست
مے توان گفت که پارسان نیز بمعنی پارسیان صحیح است و نظیرش این ست که منسوب به غور را
غوری مے گویند و غوریان جمع اهالی آن جاست اما حکیم سنائی در مثل فیل گفته ع آن شنیدی
که در نواحی غور ٭ بود جاے و مردمش همه کور ٭ چند کور از میان آن کوران ٭ نزد فیل آمدند از غوران ٭

اگر گوئی مناقشہ در امثلہ از داب محصلین بعید ست گویم این بزرگ طرفہ نعرہ برآوردہ بود
پیروان خویش را از راہ بردہ من این را نگذاشتم و پردہ از روے کارش برداشتم تا از کجروی
باز آیند و از پیرویش حذر کنند۔

باے موحدہ

باے موحدہ گاہے در آواخر اسما ساکن مے آید چون آیاب مزید علیہ آیا و فرق در آس
و آیاب و آخیا آن ست کہ آیاب مضاف نمے شود برخلاف آسیا و آس کہ بہ ہر چہ اضافت
کنند کہ آن نام مرکب نام خاص آن ست مثلا دستاس و باد آس و باد آسیا و اسیاے باد
و آسیاے دست آہ ۔ ابو نصر نصیرائی بدخشانی ؎ در گردش فلک دل خود سخت کردہ ایم ٭
این دانہ را شکستگی از آسیاب نیست ٭ صاحب جواہر الحروف در دریاب و اشتاب
و گوناب و ناشتاب نیز زائد گفتہ بمعنی بجر و شناوری و گلگونہ و ناہار و مذہب خان آرزو آن
ست کہ جزو کلمہ است کہ مخفف شدہ چنان کہ در سراج اللغت نوشتہ ۔ و گاہے در
اول اسما و حروف مفتوح مے آید **مثال باے زائدہ مفتوحہ بر اسم** چنانکہ درین
قول خسرو ؎ بہ تنہا نہ باشد یکے سرفراز ٭ سر آن شد کہ باشد رعیت نواز ٭ و درین مصرع
فردوسی ع بہ تنہا ندانست روے رہی ٭ صاحب مثمر گوید کہ اگر واقعی داخل تنہاست تجوز
درمیان نیست از عالم یا مے زائدہ خواہد بود و اگر مدخول آن نباشد و ندانست ہر دو
بصیغۂ نفی ست پس از عالم نگذارد و بہ نیرسی خواہد بود **مثال باے زائدہ مفتوحہ**
بر حرف آفرین گوید ؎ زبان طفل بجز وایہ کس نمے فہمد ٭ بغیر عشق کہ داند کہ حال دل چونست ٭

تاے فوقانی

تاے فوقانی زائدہ آید بعد سین مہملہ و معجمہ کہ آخر اسما باشد چون گوشت از گوش و فراشت از
فرامش و بالشت از بالش اعتماد الدین گفتہ **رباعی** در چشم محققان چہ زیبا و چہ زشت ٭
سر منزل عاشقان چہ دوزخ چہ بہشت ٭ پوشیدن بیدلان چہ اطلس چہ پلاس ٭ زیر
سر عاشقان چہ بالشت چہ خشت ٭ ہدایت گفتہ ؎ ہر کس کہ بہ باغ آید یک تودہ
گل سرخ ٭ در دامن و در جیب و بغل دارد و در مشت ٭ این غم کہ جبینش بفرامشت
رقیب ست ٭ ہرگز نہ کند بلبل بیچارہ فرامشت ٭ و رامشت از رامش بمعنی شادی و
طرب و دست رست از دسترس بمعنی قدرت حکیم عسجدی گفتہ ؎ دست مفلس چہ دسترست

نیست ٭ کار و خور و شان پست نیست ٭ و گوارشت از گوارش با اول مضموم چیزے
کہ ترکیب کنند براے ہضم و گواریدن طعام بسحاق گوید ٭ قرص لیمون و گوارشت لطیف
عنبر ٭ گل شکر باشد و گلقند و شراب دینار ٭ مولوی معنوی ؎ گاہے اسیر صومعہ گاہے
اسیر تابکدہ ٭ گہ رند دردی نوشتم گہ شیخ و گہ صومیستم ٭ و کوس و کوست حاصل بالمصدر
کوستن بمعنی کوفتن و بمعنی نقارہ مجاز زیرا کہ او کوفتہ مے شود و برین تقدیر تا در لفظ کوست
از ماخن فیہ نباشد فردوسی ؎ دلیران نہ ترسند از آواز کوس ٭ کہ یک پارہ چوب ست
و دو پارہ پوست ٭ و صاحب جواہر الحروف گوید کہ ظاہرا دوست نیز در اصل دوس
بودہ ماخوذ از دوسیدن کہ بمعنی چسپیدن و پیوستن ست و چون دو تن باہم
بجان و دل پیوندند ہر کدام آن دیگرے را دوست باشد پس بمعنی معروف مجاز باشد
و نیز گفتہ دور نیست کہ کلمہ راست و درست نیز مزید علیہ راس و درس باشند لہذا تا
در امثال این کلمات ملفوظ نمے شود اگرچہ مکتوب بود امیر خسرو ؎ راستی او بد رستی
کہ خواست ٭ راس و درست انچہ کند جملہ راست ٭ امیر معزی ؎ بر سعاد تہاے
او بہ ہفت کشور گشتہ اند ٭ ہشت قوم مختلف باہم دگر ہمداستان ٭ خویش و بیگانہ
موافق دوس و دشمن معترف ٭ بندہ و آزادہ یکدل پیر و برنا یکزبان ٭ و درین نظر ست
چرا کہ حذف او اخر کلمات مخصوص کلمۂ راست و درست و دوست نیست بلکہ در غیر
آن نیز آمدہ و سرش آن ست کہ حذف حرفے از سہ ساکن کہ جاے مجتمع شوند در باب
عروض عند التقطیع جائز داشتہ اند چنان کہ از رسائل عروض ظاہر ست و تفصیل آن
مجد الدین قوسی در رسالہ اسکتہ نوشتہ چنان کہ قاآنی فرماید ؎ بستہ بعزم پارس چو از
ملک رے کمر ٭ زین بر نہادہ دم بکوہہ یکران رہ سپر ٭ و نیز مے تواند کہ دوست
دشمن بحذف واو عطف بود کہ کاتب بسہو نوشتہ و حذف عطف درین قسم مواقع جائز
داشتہ اند و برین قیاس راست درست ۔ و خان آرزو نوشتہ کہ اگر ماقبل سین و شین
واو معروف و مجہول واقع شود زیادت تا صحیح نیست لہذا فراموشت بزیادت تا نیامدہ۔

جیم تازی

مولف جواہر الحروف گوید کہ جیم تازی زائدہ نیز آید چون کندوج بواو معروف بمعنی
خم غلہ و مانند آن و زانج مزید علیہ کنند زاغ ست درویش سقا گفتہ ؎ بسان این دل
سرگشتہ دمبدم دولاب ٭ ز دست چرخ جفاجوے زند غنج غنج ٭ و لا بنال کہ رفتند

بلبلان چمن ٭ وطن گرفته بگلزار همه وزاغج ٭ وهمچنین نائے ونایج بمعنی ساز معروف وفر
وفرج بمعنی مهابت وشکوه وسم وسمج بضم اول بمعنی سردابه وآن جائے باشد که در زیر زمین
بکنند وچنان سازند که درون آن توان استادن وخفتن وکلو وکلوج بمعنی نوعے از نان
وخان آرزو گوید که نایج در کتب معتبره لغت نیست مگر آنکه صاحب برهان آورده باآنکه
در جهانگیری وسروری که ماخذ اوست نیست معهذا قول او عند التحقیق معتمد علیه نیست
وزاغج که قافیه اوعج عج بمعنی آواز دولاب درچرخ واقع شده اگر این به جیم فارسی بود
درین صورت مصغر زاغ باشد لیکن نظیر دیگر آن بنظر نیامده واگر به جیم تازی بود پس احتمال
است که زاغ مخفف آن بود از جهت تعریب چه هرچند صاحب قاموس اشارت به تعریب
نکرده لیکن انچه گفته الزاغ غراب صغیر دلالت دارد بر تعریب ومقابله آن لعکه نیز چنین
مے خواهد چه عکه کلاغے باشد دم دراز وسامانی گوید که زاغج مخفف زاغیچه وزاغچه است
وبرین تقدیر به جیم فارسی باید ودر جهانگیری وبرهان وانجمن وغیره جیم را مطلق گذاشته اند و
بروزن خارج نوشته اند وفرج بمعنی مهابت وشکوه مزید علیه فر نیست وعجب از مولف
جواهر الحروف که در بحث تبدیل حروف مبدل ارج گفته ودرین جا مزید علیه ونیز فر به
تشدید مے آید وفرج به تشدید را نیست لهذا فره به تشدید است چنانکه
درین قول نزاری ٥ ز پیشانیت فره ایزدی ٭ وسم به تخفیف مخفف سمج است نه
سمج مزید علیه آن وبه تشدید مبدل سنب که بمعنی سوراخ است وکلو وکلوج چنانکه گمان
برده نیست زیراکه کلوچ بواو معروف در جهانگیری وانجمن بمعنی کلیچه بزرگ است و
در سروری نانے که در تنور افتاده خرد شود وکلو بمعنی رئیس بازار وده وقول برهان تنها
سند نیست عند التحقیق وکندوج معرب کندوک بود وکندوله مرکب از کند وحرف له
مبدل ره است که برائے نسبت بود مانند گاه بے حرف نسبت زائد ونیز مے آید
چنانکه وانو وزنخدان یا جسم کوچک باشد که منسوب به جسم کلان نموده اند ودین از
عالم تصغیر است حکیم ناصر خسرو فرماید ٥ فریاد به فالادلالا بو ٭ زین پیغمبر زمانه بدخو ٭
زین فاحشه گنده پیر رایتره ٭ بنشسته مثال نیلگون کندو ٭ حکیم نزاری گفته ٥
به بندی سال قحط سخت درویش وتونگر را ٭ هم از گندم تهی کندوک هم خالی زنان کرسان ٭
ازین همین نظم نموده ٥ آن کس که بود بدرس حکمت عالی ٭ برگفته او نقره درهم خالی ٭
گوید که خلا نزد خرد هست محال ٭ کندوله من چیست زگندم خالی ۔

جیم فارسی

جیم فارسی نیز زائده آید چون لفج بفتح از لف بمعنی لب گنده وبزرگ وسطبر چون کسے متغیر
شود واعراض کند گویند لفج انداخته یعنی لبهایش آویخته شده فردوسی گفته ٥ خروشان
ز زابل به رفت زال ٭ فروهشته لفج وبرآهخته یال ٭ ونم ونمج بمعنی تری ورطوبت
شمس فخری ٥ بدان رسید ایادی شیخ ابو اسحاق ٭ که چشم ابر بود دائم از حیا پرنمج ٭ وچاه
عنصری ٥ سنگ بی نمج وآب بے زایش ٭ بهتر از جاہے با آرایش ٭ ونائے ونایچ که
آنرا مے نوازند ٥ هزار ناله زدم سے گل زرخت در باغ ٭ بدرد دل که شنیدم فغانے
از نایچ ٭ وکفچل بمعنی سرین مزید علیه کفل که مشترک است در عربی باستدلال اکفال که جمع
آن است وکل وکچل آن که موے سر ندارد وتوله وماشه از اوزان هند است که متاخرین
وزان تصرف کرده تولچه وماشچه نیز استعمال نموده اند وماشه را ماهه از آن نویسند که شین
در هندی نیز به ها بدل شود وآن را ماهچه نیز نویسند داین که صاحب جهانگیری وغیره در
فرهنگ هائے خود ماهه را بمعنی دوازدهم حصه توله نوشته اند از راه اشتباه آورده اند و
در فارسی اصل نیست ولهذا اسناد آن درمیان نه باشد واز اهل زبان هم معلوم است که مطلق
در فارسی این اوزان نبود پس توافق را درین جا دخل نباشد چنانکه صاحب انجمن گفته ماهه
دوازدهم حصه یک توله که وزنے ست معین وتوله دو مثقال ونیم است که نود وشش حبه
باشد ودر هندوستان مستعمل است وخان آرزو گوید که تحقیق مولف آن است که تولچه وماهچه
به جیم تازی است که فارسی زبانان عربی دان هند بزعم تعریب نویسند ودر باقی لغات
موافق رائیس تخفیف است نه زیادت واین اصلی است معتبر چه تا به تخفیف ممکن باشد
قائل زیادت شدن بیجا ست زیراکه کثرت استعمال باعث تخفیف است لیکن اغلب که
همین باشد ودر کف وکفج غالب احتمال زیادت است زیراکه در هندی نیز بمعنی کف و
بمعنی بلغم که کف گاو است آمده ودر هندی شهرت دارد وکف آب وغیره آمده ودرین صورت
اصلیت آن ثابت است فردوسی به نظم آورده ٥ فروهشته لفج وبرآورده کفج ٭ همه پیچ وکفج وهمه کفج وپفج ٭

خائے معجمه

خائے معجمه نیز زائده باشد چون دشوار ودشخوار ونشوار ونشخوار بمعنی کاه وعلف که از خوردن

٥ بابائے مفتوح به فائده وجیم فارسی آب دهان باشد که در گاه سخن گوئی بیرون ریزد ۱۲

دواب بازماند ازین جا مستفاد مے شود که استخوان در اصل استوان بمعنی استوار ست بلکه
مبدل استوار چه رائے آن به نون بدل شده چون تان وتار بمقابل تار پو بود کذا قیل و درین
نظرست چه دشوار بواو ملفوظ ست و دشخوار بواو معدوله و نشوار معرب نشخوار است
کما قال القوسی در منتهی الارب نیز بکسر اول معرب گفته و در صراح آمده نشوار ما تبقیه الدابة
من العلف فارسی معرب یعنی نشوار بقیه کاهے را گویند که بعد از خوردن اسپ و دیگر ستور
بماند تازیان گویند نشورت الدابة نشورا اے ابقت من علفها پس از ما نحن فیه بنا شد و
استخوان مزید علیه استوان نباشد چه واو معدوله است و واو دوم ملفوظ و اغلب که
استوان بمعنی استوارست و اگر تبدیل ثابت شود مبدل استوار و استون مخفف آن چه
مضبوطی خانه بستون ست لهذا معرب ان اسطوانه است و اساطین جمع این و استخوان
لفظے ست علیحده که استه مخفف اوست و مے توان گفت که استوان و استوار هر دو
بفتح تا مرکب باشد از است بروزن دست بمعنی استخوان یا مخفف آن و وار و وان
که هر دو برائے مشابهت آید درین صورت بمعنی مانند استخوان بود پس بمعنی محکم و ستون تعبیر
کرده و تان و تار هر دو لفظ علیحده است چه تار زلف گویند نه تان زلف -

دال مهمله

چون شفتالو و از شفتالو و پیر مهند از پیرهن و نار و نهاد از نارون و برهمند از برهمن تو مے
از هنود ناصر خسرو ؎ برهمندی را بدل در جائے کن • بو گر هم ز ایزد پرستی برهمی • کذا فی
جواهر الحروف و این نوعے از تفریس ست چرا که برهمن هندی الاصل ست و خان آرزو
گوید این دو صورت دارد یکے آن که دال تنها مخفف نه باشد که کلمه نسبت ست
و زائده باشد چنان که رائے مهمله مخفف و در دوم آن که در اصل مرکب ست از برهمن و مند
و چون جمع دو حرف یک جنس مجوز حذف یکے ست یکے از دو نون محذوف گشته معهذا کلمه
نسبت زائد ست و نظیر این مسلمان ست و پیدا و از پیدا بالفتح بمعنی ظاهر و آشکارا استاد
فرخی گوید ؎ من یقینم که درین پنجه سال ایچ کسے • در خور نامه او نامه نکس نفرستاده
در بساط ملک الشرق از و فاضل تر • نه نشسته است و کسے کرد نتاند پیداو •
و خان آرزو درین الفاظ قائل تخفیف ست نه زیادت چه همین مناسب ست زیرا که
کثرت استعمال باعث تخفیف ست -

رائے مهمله

چون مار افسا و مار افسار آن که مار را با فسون رام کند و شناو شنار بمعنی دست و پا زدن
در آب باستدلال از افسان و شناه از جواهر الحروف وغیره و بقول مولف انجمن آرائے ناصری
لفظ مار افسار مبدل مار افسائے ست و مار افسا مخفف پسین و تحقیق شنا و شنار و شناه
علی وجه التفصیل در بیان الف گذشت و کاورک بفتح واو آشیانه مرغان چنان که در فرهنگ
جهانگیری ست و ظاهر آن ست که بضم واو باشد بدلیل کاباک که مبدل آن ست و کابوک
شبع ان و بخنور به بائے تازی و خائے معجمه و نون بوزن فغفور هر چیز نزار عموماً و رماد
خصوصاً و رشیدی گوید این که در نسخ معتبره مثل تفسیر ابو الفتوح و سامی فی الاسامی بمعنی برق
نوشته اند ظاهر اشتراک ست در معنی برق و رعد انتهی رودکی گوید ؎ چو بانگ
آید از هوا بخنو • مے خور و بانگ چنگ در رود شنو • ؎ عاجز شو ز اشک و خشم و غریو من
ابر بهار کاهی و بخنو ره سطر ما • و در فرهنگ جهانگیری بخنو و بخنوه و بخنو بتائے فوقانی نیز آورده و
بقول صاحب انجمن آرائے ناصری تصحیف ست و بخنو بتائے فوقانی مے توان که مخفف
یکے از ین ها بود و سپه و سپهر بمعنی لشکر لیکن خان آرزو گوید که سپهر را بمعنی سپه همین صاحب
تحفة السعادت آورده و او متفرد ست مولف گوید که در لغت شیرخانی و مدار الافاضل
مولفه اله داد فیضی سرهندی نیز سپهر بکسرتین بمعنی آسمان و لشکر بنظر آمده و فاضل سندیلوی
گوید که این تعریب ست درین صورت بائے سوحه باشد اما در کتب معتبره مثل قاموس
و صحاح این لغت نیست -

زائے معجمه

چون ترز بضم فوقانی و ضم بائے تازی مزید علیه ترب کما صرح به مولوی حبیب الله خان
فی رسالته و صاحب جواهر الحروف گوید که گروزه بضم کاف فارسی و واو مجهول بمعنی جمع و
گروه مردم چنانچه در فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع مذکور ست اغلب که مزید علیه
گروه باشد انتهی اما این قدر هست که هائے گروه ملفوظ ست و گروزه به هائے مختفی چنانکه
در جهانگیری ست و حالانکه احتمال تخفیف نیز هست و کشاورز به کاف تازی مزید علیه کشاور
و بمعنی زمین زراعت مجاز ست ناصر خسرو ؎ در کشاورز دین پیغمبر • این فرومایگان خس و
خارند ؎ چون کشاورز خوک و خاک گرفت • تخم اگر افگنی بود تاوان • و کشاورز مے تواند

کہ در اصل کاشتکار بود مرکب از کاشت بمعنی کاشتن یا از کشا کہ قلب کاش مخفف کاشتہ ست و دریا آور با لمد کہ کلمۂ نسبت ست چون تنا ور و دلاور و ہنرور و سخنور پس معنی ترکیبی کسے باشد کہ کشت کار ورزیدہ باشد و مے تواند کہ مرکب از ورز بود ماخوذ از ورزیدن کہ بمعنی استعمال کردن بہ چیزے بہ طریق دوام ست و بہ مجاز بمعنی حاصل کردن مستعمل چرا کہ چیز بہ ورزیدن حاصل مے شود و ہذا ہو الاقوے ۔

سین مہملہ

چنان کہ سپس بمعنی بعد کہ مزید علیہ پس است و نزد بعض مخفف اسپس ست ۔

شین نقطہ دار

چون نیازش مزید علیہ نیاز فخر جرجانی در مثنوی ویس و رامین گوید ؎ سروشان را بنام نیک بستود ٭ نیازشہاے بے اندازہ بنمود ٭ و خواجہ حافظ گوید ؎ ما بر فتیم و تو دانی و دل غمخور ما ٭ بخت بد تا بکجاے برد آبشخور ما ۔

غین نقطہ دار

چنانچہ چراغ از چرا حکیم اسدی گفتہ ؎ بپرسید آن پہلوان سترگ ٭ بگفتند کاو سے است آبی بزرگ ٭ بہ ہیجے زو فتد گوہر شب چراغ ٭ بدان روشنائی کند شب چراغ ٭ کذا قیل و درین نظر ست چرا کہ احتمال ست کہ معنے بیت اسدی آن باشد کہ از گاو مذکور ہمیشہ شب چراغ مے افتد و آن نوعے ست از گوہر و بروشنائی آن گوہر گاو مذکور در شب چراغ سازد و بدان روشنائی ہر طرف بگردد و این جملہ بقیاس و قرینہ معلوم مے شود تصریح مزور نیست و گیاغ بوزن و معنے گیا و این بر تقدیرے ست کہ ہاے گیاہ زائدہ بود و اگر اصلی ست پس مبدل باشد بر قیاس طلمہ و طلغم بہرامی گوید ؎ عجب نیست از سوزمن گر بباغ ٭ بترقد درخت و بسوزد گیاغ ٭ و مے تواند کہ تحریف در بیت شدہ باشد و کلاغ را گیاغ نوشتہ اند پس معنے چنین باشد کہ از سوز من غریب نیست کہ در باغ درخت بترقد یعنی شور و غوغا کند یا از جا بجنبد و برہم خورد و کلاغ کہ بر سر درخت بود بسوزد و در تف عشق و شوق بہر صورت خلاف ما نحن فیہ ست و کوزہ و کوزغہ و کوزہ احتمال دارد کہ مخفف کوزغہ باشد

کاف تازی

چون زلوک از زلو بفتح زاے معجمہ و ضم لام و واو معروف کرمے باشد سیاہ رنگ کہ چون بر اعضاے آدمی بچسپاند خون از ان جا بمکد از انجمن و جہانگیری و برہان و سراج و در کشف اللغات بفتحتین آوردہ و رشیدی و عبد الواسع درین محل پرستوک و پرستو نیز ذکر کردہ اند کہ بکسر باے فارسی و راے مہملہ و سکون سین مہملہ و ضم فوقانی و واو ساکن نام پرندہ ایست کہ پشت او سیاہ و سینہ اش سفید و منقارش سرخ مے باشد و در سقف خانہا آشیان سکند او را بہ عربی خطاب مے گویند و در ہندی بہ ابابیل مشہور است سعدی گفتہ ؎ لبان لعل چون خون کبوتر ٭ سواد زلف چون پر پرستو ٭ تحمل کن جفاے یار سعدی ٭ کہ جور نیکوان ذنبے ست مغفور ٭ و صاحب جواہر الحروف گوید کہ این سہو ست زیرا کہ پرستو مخفف پرستوک است مثل پرستک کہ پلستک مبدل آن ست بلکہ فرستو و فرستوک و فراستوک بزیادت واو بعد التا نیز آمدہ و عبد الواسع مے نویسد کہ آن را پرست و پرستک نیز گویند مولف گوید کہ پرست بمعنی پرستو نیامدہ شاید عبد الواسع کہ بسیار کم تدبرست سہو داشتہ باشد البتہ پرستک آمدہ است کہ مخفف پرستوک باشد نہ این مزید علیہ پرستک چنان کہ حکیم سوزنی گفتہ ؎ بہ فقر جاہش از بہر پستک ٭ کنند از شہپر سیمرغ کاواک ٭ و کفک از کف بمعنی چیزے کہ از جوشش دیگ بر روے آب یا گوشت و امثال آن نشیند یا بر دہان شتر و روے آب وغیرہ جمع شود و شیخ فرید الدین عطار در اسرار نامہ گفتہ ؎ یکے پرسید از ان شیداے مجنون ٭ کہ عالم چیست گفتا کفک صابون ٭ حکیم قطران گفتہ ؎ شگفتہ لالہ چو جام شراب و ژالہ درو ٭ چو کفک رخشان اندر میان جام شراب ٭ و بالشک از بالش لیکن راے بعض آن ست کہ در پرستوک و زلوک ظاہرا در اصل کاف تصغیر باشد کہ از راہ تحقیر آوردہ اند و برناک کہ اصل برنا ست تخفیف کردہ اند دیگر رگوک و رگو بفتحتین و سکون واو مجہول لتہ و جامۂ کہنہ و بعض بمعنی چادر یک لخت آوردہ اند حکیم نزاری نظم نمودہ ؎ اے شاہ سرفراز کہ در جنب رایتت ٭ بر چرخ نیست اطلس ازرق رگوکت آن ٭

کاف فارسی

چون رودنگ بضم راے مہملہ و واو ساکن و دال مفتوح بروزن ہوشنگ بمعنی بیخے سرخ کہ جامہ بدان رنگ کنند بہ عربی فوہ و بہ ہندی مجیٹھ نامند و زرغنگ بزاے معجمہ مفتوح

وغین معجمہ مفتوح بہ نون زدہ بمعنی زمین ریگ ناک شمس الدین فخری راست ؎ زفیض ابر دشت آب حیوان ٭ برآمد از زمین ہاے زراغنگ ٭ وغرنگ با غین معجمہ ورائے مہملہ مفتوح بنون زدہ بمعنی آواز ے کہ از گریستن یا فشردن گلو برآید سراج الدین سگزی گفتہ ؎ بازش رہان ز عالم خاکی کہ روز و شب ٭ چشم پر آب دارد و جانے پر از غرنگ ٭ وغرزنگ بتقدیم رائے مہملہ بر زائے معجمہ و با زائے فارسی ہم آمدہ است و یائے تحتانی مجہول ست بروزن پری رنگ بمعنی گل ولالۂ سیاہ چراکہ ہر چہار کلمہ بدون کاف عجمی نیز آمدہ و نزد خان آرزو درین جاہا تخفیف ست نہ زیادت و زیادت مذہب صاحب جواہر الحروف ست

لام

چون زنگل بزائے معجمہ مفتوح بمعنی جلاجل و دنگل با دال مہملہ مفتوح بنون زدہ و کاف عجمی مکسور بمعنی جاہل و ابلہ شمس فخری گفتہ ؎ غار کش نیست در ممالک شاہ ٭ ظالم و خیرہ مفسد و دنگل ٭ وشنگل بشین معجمہ مفتوح و کاف عجمی مضموم بمعنی شوخ و بے باک و دزد و راہزن مزید علیہ زنگ و دنگ و شنگ کذا فی جواہر الحروف و نزد خان آرزو درین ہا تخفیف ست نہ زیادت

میم

چنان کہ چرام از چرا بمعنی چریدن تحقیق چنان نماید کہ این میم برائے نسبت ست و چرام بمعنی چراگاہ مستعمل چنان کہ حکیم سنائی فرماید ؎ آن شنیدی کہ در ولایت شام ٭ بردہ بودند اشتران بچرام ٭ وچرامین بروزن فرامین بیاد و نون بعد المیم منسوب بچرام باشد بایں معنی کہ آنچہ مشابہ بچرام بود چہ نسبت افادۂ مشابہت نیز کند یعنی جائے کہ ہمچو جائے چریدن بود لعد از ان بمعنی چراگاہ مستعمل شدہ و این طور در فارسی بسیار آمدہ چون کہین و مہین و بزرگ ترین و کمترین کہ بمعنی کہ و مہ و بزرگ تر و کمتر مستعمل ست و در اصل بمعنی کسے ست کہ مثل این ہا باشد و ہیچکس بسیار در جواہر الحروف نظر بیاد و نون نسبت بمعنی علف خیال کردہ و بمعنی چراگاہ یاد کردہ و ہمین معنی مولف حل لغات الشعرا آوردہ و صاحب انجمن آرائے ناصری نیز گفتہ کہ چرامین بمعنی کاہ و علف کہ بحیوان دہند اصح ست نہ بمعنی چراگاہ و از شعر فخری نیز ہمین برمے آید ؎ حسود شاہ را در باغ امید ٭ نماندست از ثمر غیر از سپد چین ٭ چہ حیوانے ست ماندہ در بیابان ٭ زبخت بد نہ آب و نے چرامین ٭ اما دیگر اہل لغت یعنی چراگاہ مرادف چرام نوشتہ اند و رشیدی ہمین شعر را بہمین معنے بہ سند آوردہ و صاحب جواہر الحروف میم الفاظ ذیل زائد دانستہ

کماس وکماسہ کشکول گدایان مزید علیہ کاس وکاسہ ابو العباس مروزی ؎ گیرم کہ ترا اکنون سہ خانہ کماس ست ٭ بنویس یکے نامہ کہ چندت ہمہ کاس ست طیان مرغزی ؎ در دست کماسہ و بار ہا ٭ گردیدہ و جمع کردہ زرہا ٭ سوزنی سمرقندی ؎ امام بلخ کماسہ گری نکو داند کہ از کماسہ مے اندر پیالہ گرداند ٭ و شخشم بکسر پائے تازی و فتحہ ہر دو شین معجمہ و خائے نقطہ دار زدہ مزید علیہ شخش بمعنی لغزیدن و لغزش حکیم سنائی در مذمت دنیا گوید ؎ آن خوش از نفس و شہوت و سرہ است ٭ ورنہ این جا شخشم بیہ است ٭ و ازبرو ازبرم بروزن سرگرم بمعنی یاد و چرم و ترپیائے فارسی بمعنی کوہ ابو الفرح روفی ؎ در ترازوے ہمت اعلاش ٭ وانگ سنگ آمدہ ترہمن ٭ و بشتر بروزن خنجر و بشترم نام فرشتہ موکل آب مخزی گفتہ ؎ مے رساند بخلق دست تو رزق ٭ بے تقاضا و منت بشتر ٭ لیکن خان آرزو را درین جا احتمال تخفیف ست و دوم مزید علیہ اول نیست بلکہ نزدش ازبرو ازبرم لغتے ست علیحدہ و ازبر بمعنی یاد و حفظ و این خلاف تحقیق ست گو ازبر بمعنی یاد و حفظ در جہانگیری آمدہ لیکن پیش صاحب انجمن بمعنی یاد و حفظ ازبر ست نہ برتنہا و شنگ و شنگ بروزن تفنگ بمعنی دزد و راہزن انوری گوید ؎ گردون نخورد غمت کہ شوخ ست ٭ بگیتی نخرد غمت کہ شنگ ست ٭ وغنجیدن بضم غین معجمہ و منجیدن بضمتین بمعنی کاویدن و لنجیدن و ملنجیدن بکسر میم بمعنی آہیختن و برکشیدن و خان آرزو گوید کہ اینجا تخفیف ست و شاید ملنجیدن تحریف ست و صحیح بہا مبدل سنگیدن مخفف آہنگیدن بمعنی قصد و بمعنی آہیختن و برکشیدن نیست کما وہم و بمجاز بمعنی خرام و رفتار چنان کہ ائمہ لغت تصریح کردہ اند آمدہ پس ملنجیدن بر میم نیست ہنجیدن ست بہ بائے موحدہ و ہا مگر ہنجیدن در انجمن آرائے ناصری نیامدہ است البتہ ہنجیدن بروزن رنجیدن بمعنی کشیدن آمدہ ست و این ہم خلاف تحقیق ست کہ آہنگیدن بمعنی کشیدن نیست در انجمن علاوہ برہان و جہانگیری وغیرہ آمدہ است۔ و فائق در مخزن الفوائد گفتہ کہ درین شعر خاقانی ؎ نے بر سر راہشم مغیلان ٭ نے گرد ورش سپاہ پیلان ٭ میم راہشم زیادہ است اصلا معنے ندارد و این خطائے فاحش ست و اصلش ؎ نے بر سر راہش ام غیلان ٭ ہست زیرا کہ مغیلان بضم میم در اصل ام غیلان بود کہ معنے آن مادر دیوان ست چہ ام بالضم و تشدید میم بمعنی مادر و غیلان بکسر غین معجمہ و یائے معروف و بقول صاحب قاموس و صراح وغیرہ بفتح غین معجمہ جمع غول کہ بمعنی دیو باشد لیکن بمناسبت مسکن و ماوائے دیوان بودن بمعنی درخت خار دار کہ بہ ہندی ببول و کیکر گویند مستعمل ست و لفظ ام مجاز برائے مقارنت

ومجاورت مے آید ضم الف را بہ میم دادہ الف را بجہت تخفیف حذف کردند۔

نون

وآن گاہے در وسط کلمہ زاید آید چون اندر خورند مزید علیہ اندر خور و بمعنی لایق لیکن محتمل ست کہ نون و دال زائدہ باشد چون بس وبند حکیم قطران ؎ اگر ہمتش اندر خورند بودے جائے ٭ جہانش مجلسے بودے سپہر شادروان ٭ رکن الدین مکرانی ؎ نیست ہر کس درمحبت مرد او ٭ نیست اندر خورد ہر دل درد او ٭ از جواہر الحروف وصاحب مثمر گوید کہ اندر خورند مرکب ست از اندر وخورند مرکب از خور و نون و دال کہ کلمۂ نسبت ست وگاہے زائدہ نیز مے آید مثل غیر و زمند و شادمند و لفظ بس و بند ظاہرا ازین عالم نباشد چرا کہ در بعض مواقع کہ موارد استعمال بس ست بند صحیح نیست مثلا ہنگامے کہ جملۂ ماقبل بس آید و واو عطف با او بود لفظ بند بجاے بس صحیح نیست فغانی گوید ؎ پئے بمعنی بز کہ بنو دبے مسمے ہیچ اسم ٭ آن کہ مے گویند عنقا نے ہمین نام ست وبس ٭ بدان کہ لفظ بس در عربی نیز آمدہ اما بتشدید سین بمعنی نخب چنانکہ سیوطی در مزہر آوردہ ومحمد یحیے بن محمد شفیع قزوینی در ترجمہ قاموس نوشتہ کہ بس بمعنی کافی ست با این لغتے ست فرو مایہ داشتہ شدہ وصاحب قابوس نیز بمعنی کافی یا لغت رومی نگاشتہ پس معلوم شد کہ بسند لغتے ست در بس مزید علیہ آن نیست لہٰذا مجد قوسی گفتہ کہ لفظ بس کہ بمعنی کافی ست بسند ازان ماخوذ ست۔ بدان کہ تخفیف در بس و بند درست نیست زیرا کہ گاہے موارد مختلف مے باشد کما سبق وہمگنان بفتح ہا و کاف فارسی مزید علیہ ہمگان و این کاف عوض ہاے ست کہ در لفظ ہمہ بود مقیس علیہ آن بندگان جمع بندہ است ظہیر الدین فاریابی ؎ چو خنجر تو ہمہ ابر رحمت ست چرا ٭ ہزار صاعقہ در جان ہمگنان افگند ٭ حسن غزنوی ؎ آرامش راش ہمگان را بدہ تا نزد ہمگان صورت این حال عیان ست ٭ اسپانج بباے فارسی بالف کشیدہ وفتح نون وسکون جیم بمعنی ترۂ معروف و اسپناج بروزن اصفہانک مزید علیہ آن ونزد خان آرزو اول مخفف است وگاہے در آخر کلمہ نیز زائدہ آید چنانکہ در پاداش و زیبان بمعنی پاداش و زیبا حکیم فرخی گفتہ ؎ بہ نیم خدمت بخشد ہزار پاداشن ٭ بعد گنہ نگراید بہ نیم پادافراہ ٭ لامعی گرگانی گفتہ ؎ یگانہ کہ دو دستش گہ عطا بخشد ٭ ہزار فائدہ با صد ہزار پاداشن ٭ وسون بمعنی سو یعنی جانب وطرف چنانکہ حکیم سنائی گفتہ ؎

گفت اے خواجہ گرچہ زان سون شد ٭ نہ ز بند زمانہ بیرون شد ٭ جلالی ؎ شمارا ہمان بہ کہ بیرون شوید ٭ سر خویش گیرید ویکسون شوید ٭ مولوی معنوی ؎ چو پیش ہمت او چرخ ویدست ٭ کہ ہمت ہاے عالی جملہ دون ست ٭ کرامی سون بجوییم خضر نقش راہ ٭ کہ منزل گاہ او بالاے سون ست ٭ وگواران بمعنی گوارا امیر خسرو ؎ مے تلخ است جور گلعذاران ٭ کہ ہر چندش خوری باشد گواران ٭

واو

در پوختن وسخون بمعنی پختن وسخن رودکی گفتہ ؎ بودنی بود مے بیار اکنون ٭ رطل پرکن مگوے بیش سخون ٭ و زرو مزید علیہ زر ست سلمان گوید ؎ زہے نقود کلام ترا عیار گہر ٭ خہے عبار رسمت ترا خواص زرو ٭ وہم بر لفظ لیکن امالہ لکن ومخففات او مثل ولیکن و ولیک وولے وانچہ بعض گویند کہ واو ولیکن وولے کہ مخفف ولیکن ست اصلی ست وبدون واو لیکن ولیک نیز مخفف لہٰذا ادخال حرف عطف بران درست شدہ سہو ست زیرا کہ واوے کہ بر لفظ ولیکن آید از براے عطف نیست چہ معنے جمع دران ملحوظ نیست قطعاً محض ہمراہ کلمۂ استدراک آرند چنان کہ واو ولکن در لسان عربی پس واو زائدہ باشد مولف واد سخن گفتہ کہ واو عطف قبل از حرف ولے غلط ست وتحقیق مزید برین در بیان حروف استدراک مے آید وگاہے بہ کلمۂ یا کہ مفید معنے تردید باشد متصل شود چنانکہ درین قول فردوسی ؎ بہ بینم کہ تا اسپ اسپندیار ٭ سوے خانہ آید ہمے بے سوار ٭ ویا بارۂ رستم جنگجو ٭ باخر نہد بے خداوند رو ٭ یعنی یا بارۂ رستم جنگ جوے۔

ہا

این نیز با سما وافعال ملحق شود اول چون زردشت وزردہشت وبعض این لغت را سریانی گفتہ اند ورستم ورستہم نام پسر زال بن سام وزروستہم باشباع واو نیز حکیم فردوسی گفتہ ؎ بپوسید رستہم تخت اے شگفت ٭ جہان آفرین را ستایش گرفت ٭ وکنانہ وکہنانہ بالفتح کہنہ وقدیم شیخ اوحدی ؎ نو نہ شود عیش ورو ز نشاطت ٭ جز بہ سال خوردہ کہنانہ ٭ کمال اسمعیل ؎ روزگار تو نو شد ز سر جہان کہن ٭ کنانہ گر شود آن ہم بروزگار تو باد ٭ وہمیان وسیان یعنی کمر خسرو ؎ تو باش تارک وسرمست عشق چند روی ٭ کہ نازکی ست بہمیان وستی اندر جام ٭ صاحب جواہر الحروف گوید حق آن ست کہ مثال صحیح زیادت ہا ہمین لفظ ست وسائر کلمات احتمال

وحالت ہم دارند۔ بدان کہ ہر اسم جامد کہ در آخر او ہائے ملفوظ و ماقبل ہا الف باشد اگر آن
اسم بدون الف نیز مستعمل ست پس ہائے مذکور اصلی ست چنانچہ در چاہ و کاہ و ماہ و مانند
آن کہ بدون الف ہم آمدہ مگر لفظ داہ بدال مہملہ بمعنی پرستار و کنیز کہ با وجود جواز بحذف مستعمل
نہ شدہ و اگر بدون الف مستعمل نیست پس ہائے مذکور زائدہ است چون آشناہ و شناہ و دیباہ
بمعنی آشنا و شنا و دیبا حکیم انوری گفتہ ؎ اے بدریائے عقل کردہ شناہ ✤ و ز بد و نیک اختران
آگاہ ✤ نہیب او ز سر لشکرے برآرد گرد ✤ چو جنگ را تن تنہا رود بہ لشکرگاہ ✤ سیاہیے کہ زرہ
برنہد بہ جامۂ او ✤ براو ملیح تر آید کہ نقش بر دیباہ ✤ حتے کہ قبا کہ لفظ عربی ست در آخر آن نیز ہا
زیادہ کردہ اند خواجہ سلمان ساوجی ؎ ترا ہمیشہ تفاخر بگوہر اصلی ✤ حسود را بہ کلاہ گنہ نگار و قباہ
زہے سپہر جہان دیدہ با ہمہ پیری ✤ ز را ستابع و محکوم دولت برناہ ✤ ز زخم سیلی حکم تو روے کوہ کبود
زبار منت جود تو پشت چرخ دوتاہ ✤ و در لفظ گواہ و گیاہ و پادشاہ و کلاہ و سیاہ مے تواند کہ ہائے زائدہ
باشد و می تواند کہ اصلی باشد زیرا کہ بدون الف و بدون ہا ہر دو آمدہ و در سوار و سوارہ و شمار و
شمارہ و ریچال و ریچالہ و ریچار و ریچارہ و غنجار و غنجارہ بفتح اول بمعنی گلگونہ نیز زائدہ ست حکیم
ناصر خسرو گفتہ ؎ روزے بسان پیرزن زنگی ✤ آرد روے پیش چو ہر کارہ ✤ روزے
چو تازہ دخترکے باشد ✤ رخسارہ گونہ دادہ بغنجارہ ✤ و فرخی فرماید ؎ بہ خون لشکر او کرد خاک
را غنجار ✤ و کام و کامہ نظامی گوید ؎ کامۂ دل گرچہ ز جان خوشتر ست ✤ عاقبت اندیشی
از آن خوشتر است ✤ و برین قیاس باشد حقیقت ہائے پارینہ و دیرینہ و جانانہ و جاودانہ و
زنگہ و مردکہ و مے و بہے و اسپرم و اسپرہم و واژگون و واژگونہ و غماز و غمازہ و معشوق و معشوقہ
و رقیب و رقیبہ و منظر و منظرہ و خواب و خوابہ و طنبور و طنبورہ و ثانی چون آمدہ و رفتہ و دریدہ
و شکستہ بجائے آمد و رفت و درید و شکست و تفصیلش در علم نحو در ضمن ہائے آید۔

یائے تحتانی معروف

گاہے در آخر بعض کلمات عربی و فارسی درآید چون نوربان و نوربانی بالفتح بمعنی سوغات
و ارمغان و ارمغانی و فلان و فلانی و بہان و بہانی و یا ہمان مشبع ست و حور و حوری و قربان
و قربانی و انتظار و انتظاری و جریان و جریانی و حال و حالی کہ حالیا مزید علیہ آن ست و زیادت
و زیادتی و فضول و فضولی و حضور و حضوری و غلط و غلطی و خلاص و خلاصی و نقصان و نقصانی
و زیان و زیانی و قحط و قحطی و ہمیان و ہمیانی و سلامت و سلامتی و مسعود و سعد یافتہ از تو با
ہزاران لطف ✤ خلعت نوربانی و بکران سعدی بدل گفتم از سمرقند آورم ✤ بر دوستان

ارمغانی برم حافظ شیوۂ حور و پری خوب و لطیف ست و لے ✤ خوبی آن ست و لطافت
کہ فلانی دارد و لہ ز تنگ عرصگی فکر جز بمدحت تو ✤ نمی رہد سخن از تنگنائے نقصانی حیاتی
اگر نہ لازمۂ ذات دشمنت بودے ✤ بکسر نیز نمادے خدائے نقصانی خاقانی بہر نا ساز کج
در ساز و دل برنا خوشی خوش کن ✤ کہ آبت زیر کاہست و کمالت عین نقصانی ✤ پس اعتراض
ملا ابو البرکات منیر بر لفظ نقصانی کہ درین شعر عرفی واقع شدہ از عدم اعتنا بود ؎ بہ عہد جلوۂ
حسن کلام من اندوخت ✤ قبول شاہد نظم کمال نقصانی ✤ مفرحے کہ من از بہر روح سازم ہم
نہ انوری دہد و نے فلانی و نہ بہانی قاآنی ہر آن دقیقہ کہ نطق تو گذر یابد ✤ قوائے سامعہ
حالی کنند استقبال حافظ مژہ سیاہت ار کرد بر خون ما اشارت ✤ ز فریب او بیندیش
غلطی مکن نگارا ایضاً حضوری گر ہمے خواہی از و غافل مشو حافظ قاآنی اگر ہر کس نماید پیش را در
عید قربانی ✤ منت قربان نمایم خویش را اے عید روحانی محمد قلی سلیم نسبت دشمن بہین از خود
کہ در کاشانہ سیل ✤ گر ز آب چشم خود باشد زیانی مے کند صائب نیست بے سرگشتگی ممکن
خلاصی زین محیط ✤ تا بہ ساحل از دو صد گرداب مے باید گذشت ایضاً بزیر خاک غنی را ابر دم
در ویش ✤ اگر زیادتی ہست حسرتے تا چند ایضاً از فضولی ہائے خود صائب خجالت مے کشم ✤
سنگہ باشم تا کنم تلقین کہ رحمت کن مرا طغرا در تعریف ساقی شب بزم اگر قحطی روغن ست
چراغ پیالہ از و روشن ست ظہوری در انتظاری اشک حنائی بودم ✤ رسید وقت ز شوق
نگارے کریم ✤ و خان آرزو در سراج منیر گوید کہ گاہے فارسیان در الفاظ عربیہ بدون لحاظ معنی
اصلی یائے زیادہ کنند مانند قربانی و فضولی بضم اول و غیرہما و آنچہ بعض لفظ دوم را غلط پنداشتہ
اند بیجاست زیرا کہ در محاورہ واقع ست مثل لفظ بحضوری چہ لفظ حضور مصدر ست احتمال دو
حق این ست کہ از دیاد یا در مصادر معمول ست و حاجت مے افتد در تصحیح آن بتاویل بعید چنانکہ
سروری در شرح گلستان و چلپی و خطائی در حواشی مطول در لفظ خصوصیت بضم خارفتہ اند
حاصل کلام ہمہ آن کہ مصدر مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بران افزایند و این بعض تکلف
است لہٰذا افاضل لاہوری این توجیہ را غیر مرضی مے دانند و نور السعد احراری بہ تغلیط این گونہ الفاظ
تنصیص مے نماید و سراج الدین علی خان آرزو گوید اولی آن ست کہ یائے تنکیر باشد کہ از راہ لہجہ
حال ایرانیان معروف شدہ کہ جمیع حروف مجہول را معروف خوانند و تا ممکن باشد کہ یائے تنکیر نگویند
یائے معروف مزیدہ نگویند۔ و بعض حور و حوری ازین باب شمردہ اند حافظ شکر ایزد کہ میان من و او صلح
فتاد ✤ حوریان رقص کنان ساغر شکرانہ زدند ✤ و خان آرزو را درین نظر ست چرا کہ حورے
بفتح اول و یائے مجہول امالہ حور است بفتح اول کہ واحد حور بضم اول ست درین صورت معروف

خواندن از طریقۂ لہجہ است و حوری مزید علیہ حور بالضم نیست و سبب غلط آن ست کہ فارسیان حورے
بفتح اول و حور بضم اول بیک معنے آرند و در عربی حور بضم اول جمع حورا ست و این یا جمع عربی را
در محل مفرد استعمال کنند مثل عجائب بمعنہ اگر از بعض اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش
باید کوشید و تغلیط نباید نمود چنان کہ مسلک اکثر محققین ست لیکن آوردن این قسم یا تا سندش
از کلام استادان بہم نرسد صحیح نیست و بر قدر مسموع اقتصار لازم دگاہے در میان الفاظ زائد
شود چون گلگیر بکسر کاف فارسی اول و لام بہ تحتانی رسیدہ و کاف فارسی ثانی مفتوح برائے
قرشت زدہ بمعنی گلکار کہ آن را بنّاء در عربی گویند کہ با وجود یائے نسبت گوران آمدہ
اثیر الدین گفتہ ؎ زمانہ ہست بدولت سرائے تو معمار ٭ چو آفتاب و مہش صد گلگیر و مزدور
و کارگر و کاری گر امیر خسرو فرماید ؎ جہاندار بر تخت زر بار داد ٭ بکاری گران گنج بسیار داد
ملا طغرا خطاب بہ ساقی ؎ بود دور ہر انگشت تو صد ہنر ٭ کہ حیران شود دیدۂ کارگر ٭
لیکن احتمال دارد کہ مرکب باشد از کار و یائے نسبت و گر زائدہ بود چنان کہ فیروزمند
و شاومند و صاحب برہان قاطع وغیرہ آوردہ اند کہ کارگر بہ کاف فارسی بر وزن تاجور
مخفف کاریگر ست کہ خداوند و صاحب کار و کار کنندہ باشد و بمعنی اثر کنندہ و مؤثر ہم ہست
و بمعنی صفت شخص ہم بہ نظر آمدہ است و از بر بر وزن جعفر و از بیر بہ زیادت تحتانی بر وزن
تدبیر بمعنی حفظ نمودن و بخاطر نگاہ داشتن از برہان و سراج و انجمن و لغت بابا وغیرہ۔

یاے مجہول

صاحب انجمن گوید کہ این ملحق ست جاے بلفظ یک چنان کہ درین قول جامی
کہ در توحید فرمودہ ؎ یکے بین و یکے دان و یکے گوے ٭ یکے خواہ و یکے خوان و یکے
جوے ٭ لیکن از قول صاحب موہبت عظمے و بہار بوستان وغیرہ چنان معلوم مے شود
کہ یائے تنکیر دران برائے تاکید ست و کلماتے کہ در برابر آن سند آرند از آن جملہ لفظ دم
دگر چنان کہ درین بیت ؎ یکے را بسر بر نہد تاج بخت ٭ دگر را بخاک اندر آرد ز تخت
اگرچہ یکے و یک در معنے برابر ست فرقے ندارد مگر در بعض محل فرق آن طبع سلیم مے داند
و نیز یکے بارہ بجاے یک بارہ مستعمل ست فردوسی ؎ یکے بارہ سر پیش اسپہ نمود ٭ سیاہی بہ سرخی
ہمے بر فزود ٭ و در بہار عجم آمدہ کہ یک ترجمہ واحد یکے مزید علیہ آن و بہ تشدید نیز آمدہ
کمال اسمٰعیل ؎ ز آن آرزوے کہ در دل آمد ٭ یکے ز ہزار بر نگیرد ٭ و مخفی نماند کہ تصحیح
چنان مے نماید کہ جاے کہ بعد از لفظ یک آن شے مقرر بہ یک مذکور شود یا بدون یا باید و جاے

کہ چنان نہ باشد یا مناسب بود چنان کہ بگوئی یکے از مجلس برخواند و یک کس از مجلس
سماع کرد و این خوب ست کہ بگویند یکے کس از مجلس برخواند و یکے کس از مجلس سماع کرد
لیکن در بعض مواضع چنین نیز یافتہ مے شود سید محمد عرفی ؎ سر بر زدہ ام بامہ کنعان ز یکے
جیب ٭ و معشوق تماشا طلب و آئینہ گیرم ٭ خواجہ نظامی ؎ یکے گرگ را گو بود خشمناک ٭
ز بسیاری گوسپندان چہ باک و جاے بلفظ دیگر چنان کہ درین قول ؎ من ز جناب
دور تر یار قریب دیگرے ٭ رنج بہ قسمت من و گنج نصیب دیگرے و جاے بمدخول لفظ ہر
مثال ہر وقتے کہ خواستہ باشم بمعنی ہر وقت کہ خواستہ باشم و درین قول سعدی ؎ بر مرد ہشیار
دنیا خس ست و کہ ہر مدتے جاے دیگر کس ست ٭ و ازین قبیل ست کہ لاحق ست بما بعد
طرفہ و عجب چنان کہ درین مثال زید طرفہ کسے ست خالد عجب مردے ست و شگفتے بزیادت
تحتانی در آخر بمعنی شگفت اے تعجب و عجب نظامی ؎ شب از ماہ بر بست پیرایۂ شگفتے
بود نور در سایۂ ٭ و بما قبل چند چنان کہ درین قول حافظ ؎ حسب حالے ننوشتی شدہ
ایامے چند ٭ و بہ لفظ خوب و درست چنان کہ درین مثال فلان مرد خوبے ست و آشنائے
درستی ست و بہ لفظ چندان چنانکہ درین قول ؎ کاستم از درد چندانے کہ شیون ماند
و بس ٭ و ہر کلمہ کہ در آخر آن واو یا الف مدہ از حروف اصلی بود در حالت اضافت و
توصیف یائے بران زیادہ کنند و آن را در حالت تقطیع در شمار حروف در آرند چون پائے
لنگ و جاے تنگ و وفائے عاشق و جفائے معشوق و کوے یار و موے تو و بوے عطر
در اصل پا و جفا و جا و وفا و کو و مو و بو بود چون این الفاظ مضاف بسوے لنگ و تنگ
و عاشق و معشوق و یار و تو و عطر اند بنا بران یائے اضافت و صفت افزودہ اند چنان کہ در
آخر لفظ تماشا درین بیت نظامی ؎ تماشائے پروانہ چندان بود ٭ کہ شمع شب افروز خندان
بود ٭ مرزا بیدل گوید ؎ دنیا اگر دہند نخیزم نہ جاے خویش ٭ من بستہ ام حنائے قناعت
بپائے خویش ؎ اگر بوے آن گل صبائے رساند ٭ بدرد دل ما دوائے رساند ٭ یحیی کاشی
در ہجو منظری گوید ؎ رنگ بدل کردہ بر و موے او ٭ موے سر و دوش و تکلتوے او ٭
تکلتو بر وزن بہمن بوریئے کہ با خلط پشم دراز شدہ باشد و صہبائے ناب و خدائے کریم و
ثنائے بیحد و موے گرہ دار کہ صفت و موصوف ست اما زیادت بر الف از ان جہت ست
کہ الف مدہ قبول حرکت نے کند لہذا عوض آن کسرہ یا زیادہ مے کنند و زیادت بر واو از برائے
آن بود کہ کسرہ بر واو ثقیل ست لہذا عوض کسرہ یا زیادہ مے کنند ازین ست کہ در کلمہ کہ در
آخر آن یا بود بہ کسرہ کفایت کنند اگرچہ در بعض مواقع منظوم بہ جہت اشباع کسرہ بدو یا ملفوظ

مے شود وبر آن ہمزہ مے افزایند چنان کہ درین قول ؎ یک رجب جاے بگوے تو زخون پاک نبود ٭ این قاعدہ کلیہ است واگر احتمال کسرہ داشتہ باشد ہمان حرف مدہ را کسرہ دہند و این یا نیارند چنان کہ درین مصرع ؎ در پہلوے من نشست آن شوخ ٭ لیکن این صورت در کلمات ثنائیہ دیدہ نمے شود چون خور و مو و امثال آن ۔ و وقتے کہ ضمیر متصل بعد از وے واقع شود درین صورت الحاق یا ضرور نیست چنان کہ درین مصرع غزالی ؎ حسن زیباش خیل عشق آورد ٭ ہمچنین بوش و موش بمعنی بوے او و موے او و در بعض مواضع از زیادت با اشتباہ مے افتد بہ اضافت وحال آن کہ در آن قصد اضافت نمے باشد چنانچہ در قصیدۂ حسین ثنائی کہ بناے قافیہ ان بر کسرہ است و در ابیات دیگر کسرہ بنا بر اضافت مستقیم ست مگر درین بیت ؎ گشتہ ہمدم اغیار بدان سان کہ برم ٭ آہ ہی دوش ہمان رفت بصد جاے دلم ٭ چہ درین جا لفظ جاے بطرف دلم مضاف خود نمے تواند شد پس بجہت تحقیق کسرہ مے گوئیم ٭ کہ چون حرف سواے یا را موقوف خوانند و ران ہرگز بوے از اعراب نمے باشد اما اگر یا موقوف خواندہ شود و ہرچند کہ قصد کسرہ نباشد لیکن چون یا برادر کسرہ است بوے کسرہ ازان خواہد آمد و ہمان بوے بجہت تصحیح قافیہ کافی ست و ازین قبیل ست درین بیت خواجہ نظامی ؎ چہ خوش گفت جمشید باراے زن ٭ کہ یا پردہ یا گور بہ جاے زن ٭ چرا کہ راے زن تمام لفظ مرکب بہ قلب اضافت ست وجاے زن باضافت کذا فی مطلع السعدین و نیز درین رسالہ مسطور ست کہ نوعے ست از یا کہ محض براے اتمام کلمہ زیادہ کنند وقصد اضافت وتوصیف را ہیچ مدخلے نباشد و این اکثر بعد از الف و واو مدہ زائدہ واقع مے شود چون خداے[1] کبریاے وقضاے و پاے و حیاے و امثال آن کمال اسمعیل ؎ گر سر بر آورد چو کدو با تو بد سگال ٭ تیغ قضاش بر کندش چون چنار پاے ٭ محمد سعید اشرف ؎ جز نبی و ولی بحق راہ مدہ خداے را ٭ از در معرفت در آ عالم کبریاے را ٭ ملا عبد الرزاق فیاض ؎ پیش رخ تو برگ گل لاف زند ز نازکی ٭ رنگ حیا دہد خدا چہرۂ بے حیاے را ٭ چند بیاد آشنا دل طپد آشناے را ٭ قوت بادہ اے خدا مرگ شکستہ پاے را ٭ سعدی گوید ؎ ہماے بر ہمہ مرغان ازان شرف دارد ٭ کہ استخوان خورد و طائرے نیازارد ٭ ولہ خداے راست مسلم بزرگی والطاف ٭ کہ جرم بیند و نان بر قرار مے دارد ٭ منہ روے بر خاک عجز مے مالم ٭ ہر سحر گہ کہ باد مے آید کلیم ؎ سلسلہ تا بہ سلسلہ موے بموے تا میان ٭

[1] بدانکہ یاے لفظ خداے بر مذہب آنان کہ اسم غیر صفت مفرد دانند زائدست و بر مذہب کسانیکہ آن را صفت مرکب یعنی مخفف خود آے اسم فاعل ترکیبی پندارند اصلی ست ۱۲

دست بدست مے دہد زلف تو پیچ و تاب را ٭ و در آخر مصدر واقع گردد چنان کہ درین قول ؎ نیاید زما جز نظر کردنے ٭ دگر نقطے بازیا خوردنے ٭ و در پہلوے سین و تاے رابطہ بیرون آید و نیز زائدہ باشد چون داناستے بمعنی داناست وغیاستے بمعنی غیاست سپہر گفتہ ؎ سحر گہ یک کنیزک دیدم اندر گوشۂ بامت ٭ فروزد چہرہ گفتم کیست گفتند آفتابستے ٭ و در آخر مضارع نیز زائدہ مے آید چنان کہ درین قول فردوسی ؎ تو گفتی کہ الماس جان داردے ٭ ہمان گرز و نیزہ روان داردے ٭ و بعض درین جا مفید معنی استمرار دانستہ اند دگاہے در وسط کلمہ زیادہ کنند چون سوزن وسوے زن بمعنی معروف چنانکہ صاحب برہان آوردہ لیکن چون سندے ندارد و تصحیفات او بیحد قابل اعتبار نیست معہذا متفرد ست کذا فی السراج و مولف برہان جامع گوید سوے زن بمعنی سوزن کہ مخفف اوست فتامل و ازہمین عالم ست چویگان با یاے تحتانی و کاف فارسی بروزن بوستان بمعنی چوگان کذا فی البرہان صاحبان سراج و انجمن گویند کہ چویگان با یاے تحتانی مصحف چولگان بلام ست چنانچہ ابن یمین گفتہ ؎ ربودی گوے لطافت بچولگان سر زلف ٭ ز دلبران سمی قد و گلرخان سراے ٭ و چوگان مخفف ست از چولگان کہ مرکب ست از چول بالفتح بمعنی خمیدہ و کج و منحنی و گان کلمۂ نسبت و صولجان معرب ہمین ست گفتہ اند ؎ بارغم بسکہ بر من افگندی ٭ پشت من چول گشت چون چوگان ٭

یاے متحرک

و آن در میان کلمہ زائد مے آید مثل فلاسنگ و فلیاسنگ و آن آلتے ست کہ بدان سنگ اندازند و بہ فلاخن مشہور ست و خازنہ مخفف خیازنہ است بمعنی خوابزن و خیازنہ در اصل مبدل و مخفف خوابزنہ است پس خیازنہ مزید علیہ خازنہ نہ چنان کہ گمان کردہ اند و نیست و خزمان و خزمیان بفتح خاے معجمہ و سکون زاے ہوز و کسر میم و تحتانی بالف کشیدہ نون زدہ بمعنی ضفادعہ کہ سگ آبی ست و بیدستر نیز گویند و آن حیوان بحری ست شبیہ بہ سگ کوچک کہ در دریا با ماہیان مے ماند و جند بیدستر خصیۂ آن ست و بعض گفتہ اند کہ آن از نوع سگ آبی نیست ٭ صورت بعض محققین گفتہ اند کہ در فارسی بودن این الفاظ تردد ست و از محیط اعظم مستفاد مے شود کہ بہ فارسی قدیم بیدستر را خزمیان مے گویند و مولف غیاث نویسد کہ دوم بمعنی لفظ ثانی بزیادت یاے تحتانی خلاف قاعدہ است چرا کہ یا در اخوانش ہیچ جا نیست لیکن معہذا در نظم بعض استادان آمدہ است مگر صحیح دوم بدون یاے تحتانی ست

فصل ششم دربیان اماله

اماله یکے از مسائل علم صرف و اعلال لغت عربان ست اماله در اصل مصدر باب افعال ست از مال یمیل و اماله بدان که در لغت مائل کردن چیزے از جانبے به جانبے و منحرف گردانیدن چیزے از جہتے بجہتے دیگر ست و در اصطلاح صرفیان را اختلاف ست در تعریف اماله اما نزد بعض عبارت ست از مجموع مائل کردن فتحه بکسره و مائل کردن الف بیا و بعض گویند اصل اماله در الف ست و اماله فتح تابع آن ست و بعض برانند که اماله عبارت ست از مائل کردن فتحه بکسره و باعث بران در عربی در اصل کسره و یا ست و قصد مناسبت با این ہر دو و ابوحیان گوید مذہب اکثر آن ست که کسره درین باب اقوے ست از یا و ابن سراج گوید که یا اقوے ست از کسره و دلیل ہر یک ظاہر اما در فارسی باعث آن بران ضرورت قافیه است که الف را اماله کنند و بیاے تحتانی مجہول خوانند و با مجہول یائی قافیه نمایند و این نوعے از اختلاف ست و در واقع ابدال ست چنان که در اسماے حروف تہجی که در آخر آن الف باشد مطلق اماله روا داشته اند چنان که با و تا و ثا و حا و خا و را و زا و فا و ہا و یا را باماله خوانند و بے و تے و ثے و حے و خے و رے و زے و فے و ہے و یے گویند و طاے مہمله و ظاے معجمه را که صلاحیت اماله ندارند طو و طوے و ظو و ظوے خوانند ازین عالم ست آزیر و آبیاد اماله آزار و آباد حکیم روحانی ؎ کشته از فیض تابش خورشید * کوه در سبز و بوم در آبید * و انوری ؎ در جهان چندان که خواهی بیشمار * نیستی و محنت و آزیر ہست * در فلک چندان که جوئی بے قیاس * نفرت آہو و خشم شیر ہست * و گرمسیر و سردسیر از گرمسار و سردسار و باد و بید و یا دار و یا دیر و زار و زیر و الفاظ عرب را شعرا درین باب نیز باماله خوانده و با کلمات مجہول یائی قافیه نموده چون حسیب و رکیب و عجیب و عتیب و جلیب و کتیب و امثال اینها ناصر خسرو علوی فرماید ؎ اے روا کرده فریبنده جهان بر تو قریب * مر ترا خوانده و خود روے نهاده به نشیب * این جهان را بجز از خوابے و بازی مشمر * گر مقری بخدا و رسول و بکتیب * بر دل از زهد یکے نادره تعویذ نویس * تا نیایدش ازین دیو فریبنده نهیب * بهره خویشتن از عمر فراموش مکن * روزگارت بحساب ست نگهدار تخیب * کے شود عز و شرف بر سر تو افسر و تاج * تا ترا علم و خرد را نکنی زین و رکیب * خجلت عیب تن خویش و غم جہل کشد * کودکے کو نکشد آتش استاد و عتیب * نظامی ؎
ز جنگی سواران چابک رکیب * به نهصد ہزار اندر اندر حسیب

دہم اوراست ؎
عنان عمر انسان در نشیب ست * جوانی را چنین پا در رکیب ست * سعدی فرماید ؎ رفتی و صد ہزار دل دوست در رکیب * اے جان اہل دل که تواند ز تو شکیب * گوئی که احتمال کند شدت فراق * آنرا که یک نفس نبود طاقت غیب * تا ہمچو آفتاب برائی دگر ز شرق * ما جمله دیده در ره و انگشت بر حسیب * از دست قاصدے که کتابت بما رسید * در پاے قاصد افتم و بر سر نہم کتیب * چون دیگران ز دل نروی گر روی ز چشم * کاندر میان جانی و از دیده در حجیب * امروز روز وصل دل خلق مے دہد * ورنه فراق خون بچکانیدے از نهیب * در بوستان سراے تو بین از تو کے رود * خندان انار تازه به و سرخ روے سیب * مولوی فرماید ؎ بانگ حق اندر حجیب بے حجیب * آن دہد که داد مریم را ز جیب * استاد رودکی راست ؎ گل صد برگ و مشک و عنبر و سیب * یاسمین سفید و مورد زیب * این ہمه یکسره تمام شد ست * نزد تو اے بت ملوک فریب * شب عشاق لیلة القدر ست * چون برون آوری سر از جلیب * در جاے دیدم که بر استاد کور احدے از اہل صنعت خرده گرفته بود که جلباب را باماله نتوان خواند ہانا از قواعد تجویز اماله بے خبر بوده و علامه احراری گوید که نہیب اماله نہاب ست درین صورت عربی الاصل باشد اما نہیب واوے خواہد که فارسی بود و یا این بواسطه تصرف فارسیان باشد و خان آرزو در مثمر گوید که نیست در اصل نه است بوده پس درین صورت اماله نا ست چنان که سابق گفته ایم نباشد زیرا که اماله در صورت مده باشد و این جا الف متحرک ست لیکن اقوے قول اول ست و نا ست بمده براے نفی چنان که ہست براے اثبات ست و نیست اماله آن بود۔ و گاہے الف در اماله بیاے معروف بدل شود چون آزیر بروزن جاگیر اماله آزار بمعنی رنج و محنت کذا فی البرہان و صاحب انجمن در بیان اماله گوید آزیر که بمعنی آزار است و ادبیر که بمعنی ادبار ست ہر دو را با تدبیر قافیه کرده اند و مرزا محمد تقی سپهر در براهین العجم فی قوانین العجم فرموده که چون یاے کلمات مماله از قبیل ادبیر که ادبار بود و غیره ذلک شبیه بیاے مجہول باشد با قوافی مجہول روا باشد و جاے دیگر از ہمین کتاب آورده که یا در کلمات مماله حالت یاے مجہول دارد و با یاے معروف قافیه نشود و درین باب تاکید بلیغ فرموده و چیست و کیست ازین قبیل نباشند زیرا که چه است و که است بوده و اماله در صورت مده باشد و این جا الف متحرک ست و این از اغلاط فاحشه است که اکثر اہل قواعد را رو داده ست * و رشیدی گفته ازین مقوله نیست امامی که شیخ مصلح الدین

سعدی رحمۃ اللہ علیہ آن را نیمے کردہ و با سیہ گلیمے قافیہ نمودہ ۔ گویند چمے از مجد الدین
ہمگر شیرازی کہ معاصر اتابک سعد و شیخ سعدی بودہ از حال سعدی و امامی ہروی سوال
کردند ہمگر در جواب آن رباعی تحریر کرد کہ یک مصرع از آن این ست ع ہرگز من و
سعدی بامامی نرسیم ۔ حضرت شیخ ازین مصرع رو در ہم کشیدہ در ہجو او رباعی تحریر کردند کہ در آن
برابر یائے معروف الف اسامی و امامی را امالہ کردند و آن این ست رباعی ہر کو ز معاد
بامامی نرسد ۔ از بخت بد و سیہ گلیمی نرسد ۔ ہمگر کہ بعمر خود نکرد ست نماز ۔ معذور بود گر بامامی
نرسد ۔ لطف علی بیگ آذر صاحب تذکرۂ آتشکدہ درین باب گفتہ ؎ یکے گفت
امامی امام ہری را ۔ ز سعدی فزون یافتہ مجد ہمگر ۔ درین ماجرا چیست رائے تو گفتم ۔
ستمگر بود مجد ہمگر ستمگر ۔ و ارباب صنعت قافیہ این امر را از سعدی نہ پسندیدہ اند چنانچہ
شمس فخری اصفہانی در معیار جمالی باوجود آن غلط فاحش و خطائے جیدہ کہ در کتاب مذکور
ست بہ لباس عیب جوئی در مقام عذر خواہی برآمدہ مے گوید کہ با بزرگے چون شیخ بدین
قدر مضایقہ نتوان کرد لیکن درین باب نسبت خطا بہ آن بزرگ خطائے ست بزرگ کہ
شعرائے متقدمین فرس امثال این اقوال در اشعار خویش آوردہ اند ظاہر ست کہ ہیچ فرق
میان اقبال و اقبیل و اعتماد و اعتمید و امامی و امیمی نیست و مولانا جلال الدین محمد نیز در
مثنوی انیم قافیہ و ہیم نمودہ لیکن این قدر ہست کہ یائے اول امیمی مجہول ست و یائے
سیہ گلیمی معروف اما این را خطا نہ شمردہ اند و نامیتمش از عیوب قافیہ در قدما بود و مطلقاً
در متاخران نیست و فاضل سندی و صاحب انجمن گوید کہ در قافیہ امیمی با سیہ گلیمی سخن دیگر ست
چہ یائے امیمی از اصل کلمہ است و یائے سیہ گلیمی از اصل کلمہ نیست و این را از عیوب قافیہ
شمردہ اند و بنا برین ست کہ حکیم انوری در مناوی و مبادی با ارادی و وادی عذر خواستہ
و این ہیچ است چہ یائے امیمی از اصل کلمہ کجا ست بلکہ امامی مرکب ست از امام و یائے
نسبت مجموع تخلص شاعر باشد پس آن نیز از اصل کلمہ نباشد و این عجب ست از ایشان
و نیز فاضل سندی گوید الف باید منظور داشت و در تلفظ یا باید خواند و بعض در کتابت
یا را اعتبار کنند موافق تلفظ ۔ مولف گوید اکثر در کتب بیا نویسند و برین تقدیر ارباب تاریخ
را جائز باشد کہ لفظ امالہ دار را اگر خواہند بیا اعتبار کنند و اگر خواہند بہ الف و با آن کہ عدد
الف و یا متفاوت ست و این ہا اعتبار حرف مکتوبی کنند نہ ملفوظی ۔ و نیز باید دانست کہ
امالہ در اسما بود نہ در افعال پس کشاد صیغۂ ماضی را کشید نمے توان خواند و در امالہ بیان
دقایق ست کہ در لغت تازیان درست آید و آن ہا امالۂ ضمہ بکسرہ نیز کنند چون مستوفی بضم میم

و سکون نون و ضم قاف و سکون رائے مہملہ بمعنی چاہ سر تنگ را منقر بوزن منکر گویند و
فارسیان فتحہ را بسوئے کسرہ ہم امالہ مے کنند چنانچہ فردوسی سیل و خیل را با مالۂ فتحہ بسوئے
کسرہ با آردبیل کہ بہ بائے ابجد مکسور بہ تحتانی مجہول رسیدہ نام شہرے ست قافیہ کردہ
چنانچہ در شاہنامہ گفتہ ؎ سپاہے کہ از بروع و اردبیل ۔ بیامد بفرمود تا خیل خیل ۔
بیایند از پیش او بگذرند ۔ رود موبد و مرزبان بشمرند ۔ ہم او گفتہ ؎ بجے راند زان
سان کہ از کوہ سیل ۔ بہ آمل گذشت از در آردبیل ۔ و درین باب تحقیق آن ست
کہ کلمات را اگر لبس و توافق با کلمہ شائع الاستعمال پیدا نہ کند امالہ کنند و الا نہ و متاخرین
خلف را در باب امالہ اقتفا بہ متقدمین سلف باید نمود ۔

فصل ہفتم در بیان تصغیر

بدان کہ تصغیر را تحقیر ہم نامند و آن عبارت از تغییر دادن اسمے باشد تا دلالت کند
بر کوچکی یا کمی مدلولش پس لفظے را کہ دران تصغیر راہ یافتہ مصغر خوانند چنان کہ پیش ازان
آن را مکبر مے نامیدند و در فارسی در مصغر از وجوہ تصرفات لفظ صرف یک وجہ آید زیادت
و تصغیر گاہے برائے تلطف و ترحم باشد و گاہے برائے تقلیل شان چیزے و گاہے
برائے تقلیل ذات و تقلیل عدد و تقلیل وصف و طرق تصغیر سازی این ست اول
اگر آخر اسم ہائے مختفی و الف و واو مدہ نہ باشد کاف در آخرش باید آورد و حرف آخر آن را
مفتوح باید ساخت چون اندک تصغیر اند بروزن و معنے چند و شمار مجہولے ست از سہ تا نہ و
مردک و اسپک و خرک و شاخک و درختک و بیابک و سرخک و زردک و ہرگاہ حرف
آخرش الف یا واو مدہ یا ہائے مختفی بود برائے دفع التقائے ساکنین واجب گردد کہ
در صورت اول و ثانی بعد الف و واو یائے وقایۂ مفتوح زیادہ نمایند چنان کہ مویک
و رویک و پایک و جایک در تصغیر مو و رو و پا و جا خاقانی راست ؎ چون مویکے نگیان
کم از ہیچ ۔ کوتاہ و سیاہ و پیچ در پیچ ۔ و در صورت ثالث ہائے موصوف را بہ کاف فارسی
مفتوح بدل کنند چون خامگک و نامگک تصغیر خامہ و نامہ دوم بالحاق چہ در آخر بعض اسما
چون دیگچہ و طاقچہ و باغچہ و کلاغچہ و سبوچہ و دریاچہ و کوچہ و درچہ و گاہے یائے تحتانی ہم پیش
زیادہ کنند چنانچہ باغیچہ و کلیچہ و پسریچہ و دریچہ و بزیچہ با بائے موحدہ مضموم و رائے ہوز
مکسور و یائے معروف بچہ بزدان را بہ تازی حلان بضم حائے حطی و تشدید لام گویند و انچہ در
عرف حلوان برائے این معنی مشہور ست غلط ؎ این بزیچہ کہ او گیا بچرد ۔ بدل شیر خون شیر خورد ۔

دصوفیچہ نام جامہ صوفیان وگاہے جیم فارسی را بزاے فارسی وتازی بدل سازند چون نازچہ بفتح زاے فارسی بمعنی کوچک ناے و مشکیزہ بازاے تازی بمعنی کوچک مشک و آتشیزہ بازاے ہوز بمعنی اخگر پارہ سوم بالحاق ہاے خفی در آخر چون پسرہ و دخترہ وگاہے این ہاے تصغیر براے مبالغہ در تحقیر بعد الحاق کاف تصغیر ہم مے آرند چون مردکہ و زنکہ و دخترکہ چہارم بالحاق واو معروف در آخر چون پسرو و دخترو و این طریق را غالباً براے اظہار مہر و ملاطفت مے گزینند چنان کہ درین قول خسرو ؎ بر ما نظرے نمے کند اے پسرو * چشم خوش تو کہ آفرین باد برو * واین زائدہ محض نیست کما قیل وحق آن ست کہ واو درین جا براے تصغیر برائے ترحم ست کہ آن نزدیک بمعنی نسبت ست واین موافق راے ارباب قافیہ است کہ شرط کردہ اند کہ روی حرف اصلی باید و در صورت مذکور نزدیکی نوع اصل بہم رساند ونیز مستفاد مے شود ازین کہ واو مذکور مجہول ست والا موافق تر او دو قدما قافیہ معیوب خواہد بود وقائل پنجم بالحاق رہ در آخر چون خمرہ و خمیرہ و خنبرہ بمعنی خم کوچک مثل خمچہ کہ بروزن غنچہ باشد ششم بالحاق ول چون شکول بالفتح بروزن کشکول مشک کوچک وآن را مشکیزہ نیز خوانند وآن را شکولہ نیز گویند لیکن شکولہ عموم مشک ست چہ کولہ بمعنی پشت و دوش وآن در اصل مشک کولہ بودہ کہ سقایان بدوش مے کشند یک کاف را حذف کردند کہ در گفتن ثقیل نباشد ہفتم بالحاق یاے تنکیر در اواخر اسما چون فلانے کیست نافرجامے و نابکارے و بے مغزے و ہذیان سراے خسرو راست ؎ یک مردہ اگر عیسے کردے بدعا زندہ * صد مردہ کنی زندہ اے شوخ بدشنامے * اے بدشنام حقیر ظہیر راست ؎ چرخ با آن عظمت گشتہ بجاہ تو مقر * پس بود خاصہ فصمان توی اقرارے * نے غلط گفتم او کیست کہ خصم تو بود * کوزپشتے خرفے بردہ درے بیکارے

فصل ہشتم در بیان تفخیم

بدان کہ تفخیم عبارت از تغیر دادن اسمے باشد تا دلالت کند بر عظمت و بزرگی و کلانی مسمّاے آن لفظ نزد متکلم اگرچہ نزد سامع مجہول باشد پس تفخیم ضد تصغیر باشد و لفظے را کہ دران تفخیم راہ یافتہ مفخّم بضم میم و فتح فا و خاے معجمہ مفتوح مشدد خوانند وآن حاصل مے شود بافزودن الفاظ اول دی کو شاہ یاشہ و خر و دیو در اول وآخر لفظ اول باضافہ الف در آخر القاب و اعلام عظمت و نخامت را در گیرند چون جلالا و رفیعا وصابا و میجا و شغیعا و سردا دوم کاف در آخر اسما دلالت کند بر تعظیم مثلاً از پدر پدرک و باب بمعنی پدر و مام بمعنی مادر بابک و مامک سعدی راست ؎ پسر گفت اے بابک نامجوے * یکے مشکلت مے بپرسم بگوے * خاقانی گوید ؎ زانکہ ما

سر ما مک[1] غفلت بباز یدم چو طفل * زانکہ ہم مامک رقیبم بود وہم بابائے من * وخان آرزو گوید کہ آن کہ در بابک و مامک کاف براے تعظیم گفتہ خطا کردہ زیرا کہ ہرگز معنی تعظیم درین جا ملحوظ نباشد چنان کہ بر محاورہ دانان پوشیدہ نیست سوم یاے تنکیر در آخر اسما افادہ این معنی مے کند چنان کہ درین مثال شخصے ست کہ در زمانہ خود نظیر ندارد و نظامی ؎ شگرفے چابکے چستے دلیرے * بہمراہی بکینہ تند شیرے * چہارم شاہ یاشہ چنانچہ از راہ شاہ راہ و از راہ شاہ بمعنی راہ پہن و فراخ کہ خواص و عوام ازان بگذرند و بہ تازی شارع عام گویند و از سوار شہسوار و از پر شہپر و از ناے شہناے و از کاسہ شاہ کاسہ بمعنی کاسہ کلان شفیع اثر گوید ؎ پیالہ از سر فغفور مے زند سیفش * کہ بادہ مے خورد از شاہ کاسہ حوصلہ دار * پنجم خر چنانچہ از مہرہ خرمہرہ بمعنی مہرہ کلان سفید کہ در دریا بہم رسد و این از عالم خرمگس و خرپشتہ است لفظ خر در این جا بمعنی کلان استعمال یافتہ و خرمن مرکب از خر بالفتح بمعنی کلان و من بمعنی تودہ وآن کہ فتحہ خا را تغیر دادہ بکسرہ مے خوانند از جہت تخفیف ست کہ در ترکیب واقع شدہ نہ آن کہ لغتے ست و خرنا بمعنی ناے بزرگ کہ گاہے خاے این بقاف و کاف بدل مے شود و قرنا و کرنا خوانند ششم دیو چون از مردم دیو مردم جمال الدین اصفہانی گفتہ ؎ الحذر اے عاقلان زین وحشت آباد الحذر * الفرار اے عاقلان زین دیو مردم الفرار قاعدہ بدانکہ پارسیان ہر سرکش متمرد بدکردار را خواہ از جنس انس وخواہ از جن وخواہ از دیگر حیوانات را دیو خوانند چنان کہ عرب شیطان گویند و ہر کہ کار نیک کند فارسیان او را فرشتہ گویند بنا برین دیو سپید را کہ نام مردے پہلوان بودہ چون بر خدا و ند خویش کیکاؤس عاصی شد دیو خواندند و این بر ہمزست وہوم را کہ افراسیاب را گرفتہ بدست کیخسرو داد فرشتہ دانند و ابلیس را کہ پارسیان اہرمن و دیو خوانند براے عدم اطاعت و بندگی اوست و ہمچنین ہر چیز را کہ از افراد خود قوی جثہ تر و بزرگ تر باشد بدیو اضافت نمایند یا بقول کہ آن ہم دیو موہومی ست مثلاً کمان بزرگ را کمان دیو خوانند یعنی ودیو را مے شاید و نوعے از اسپست را کہ ساق و برگ آن از امثال بزرگتر ست دیو اسپست گویند کلوخ کلان را دیو کلوخ و عنکبوت بزرگ را دیو پا زیرا کہ پاے ہاے بزرگ و بلند دارد و گردباد را کہ بلند شود دیو باد گویند و اشخاصے را کہ در زمان خود قوی تر از امثال و اقران بودہ اند و مطیع احکام نمے شدہ اند دیو مے گفتند و این نام مایہ فخر و بزرگواری و اثبات شجاعت خود مے شمردہ اند مانند کے وتہم دگو دیو و دیون جہان یعنی بزرگ جہان کہ نام پدر تہمورس بودہ و چون گیومرث و تہمورس در دماوند مازندران بودہ اند سیامک را مردم ناموس آن جا کشتند و تہمورس

[1] نام بازی اطفال ۱۲۔

مکافات کرد چنان کہ در نامۂ ہوشنگ شاہ آمدہ کہ بیامک بدست مردم پیگوئی دیو کوار کشتہ شد زیرا کہ در مازندران مردم کوہستانی جنگلی و ناموب مردم آزار بسیار بودہ اند و تا زمان صفویہ حکومت داشتہ اند و یکے از آن ہا اوند دیو نام داشتہ او را گرفتہ بفارس بردہ محبوس کردند الحاصل فردوسی خود گفتہ ؎ تو مر دیو را مردم بد شناس ✤ کسے کو بیزدان نیارد سپاس ✤ و در تہمورس دیوبند معنے دیوبند آن کہ بر نفس خود غالب و قاہر شدہ باشد و ہوائے نفس اسیر و مقید او شدہ باشد بعض دیبا وند گفتہ اند و بہ تمام اسلحہ معنے کردہ اند واللہ اعلم۔

فصل نہم در بیان نسبت

و آن در لغت بمعنی ربط و علاقہ است و در اصطلاح عبارت ست از الحاق حرفے بہ آخر اسمے تا دلالت کند بر انتساب و علاقگی خود بسوے اصل و علت الحاقش آن کہ چون معنی نسبت بعد از وضع کلمہ حادث و طاری مے گردد و از تعیین علامت کہ دال بران بود ناگزیر لہٰذا کلمۂ در آخرش زیادہ کنند تا افادت نسبت کند و این مجموعہ را منسوب گویند و اصل کلمہ را منسوب الیہ جار بری گوید غرض از نسبت آن ست کہ منسوب را از ان منسوب الیہ یا از اہل آن بلدہ یا صنعت گردانند چون دمشقی و دمشقی یعنی منسوب بہ دمشق و دمشق و مثل حنفی منسوب بہ ابو حنیفہ کہ کنیت امام اعظم کوفی رحمۃ اللہ علیہ ست و نام مبارک ایشان نعمان بود بالضم و سیمین و زرین و آہنی منسوب بہ سیم و زر و آہن و منسوب الیہ مفرد باید نہ جمع زیرا کہ معنے مقصود از منسوب مفرد حاصل شود پس علامت جمع ضایع شود و در شرح این شعر ؎ در آن دم کہ دشمن بپاپے رسید ✤ کمانے کیانی نباید کشید ✤ انچہ شارحان نوشتہ اند کہ یاے کیانی نسبتی ست و کیان جمع درست نیست پس درین جا منسوب الیہ کیان نباشد بلکہ کے ہست و الف و نون زائدہ است نہ علامت جمع و زائد قرار دادن درین لفظ وجوباً معلوم شود تا خلاف قاعدہ لازم نیاید و در بواقی جوازاً و ازین قبیل ست جسمانی و روحانی وغیرہ۔ و در نسبت از وجوہ تصرفات لفظ چار وجہ است زیادت۔ حذف۔ ابدال۔ تحریک۔ پس ہر یاے نسبتی کہ بعد الف و واو افتد برابر ست کہ الف ممدودہ باشد یا غیر ممدودہ براے دفع اجتماع ساکنین ہمزۂ مکسور میان الف و واو و این یا زیادہ نمایند و این ہمزہ را ہمزۂ وقایہ گویند بجہت نگاہداشتن این کسرہ را کہ مقتضاے یاست چنان کہ بہ لفظ طلائی و کہربائی [1] و صحرائی و صفائی و عیسائی و مصطفائی از طلا و کہربا و صحرا و صفا و عیسے و مصطفے و مینوئی از مینو

[1] بروزن نیکو عالم علوی ۱۲

و پیگوئی از پیگو [2] و سالوی از سالو بضم لام جامۂ سفید و تنک لائق و شارے ؎ نزد چون سر عشاق بہ پاو ✤ بستہ چیرہ بہ سر سالوئی ✤ و در لفظ بخاری وقت الحاق یا الف را بر خلاف قیاس حذف کردند نظامی گوید ؎ بخاری و خوزی و گیلی و کرد ✤ بہ نان پارہ بستند پر چار خرد ✤ و اگر یاے نسبت بعد از ہاے مختفی در آید جاے این ہا را بہ جیم تازی بدل کنند و ساوجی منسوب بہ ساوہ کہ نام ولایتے ست در عراق نزدیک بہ آوہ و نہرے فی ما بین آنہا ست پل آن ہفت طاق دارد از بناہاے اتابک شیرگیر و جاے بہ کاف پارسی چنانچہ خانہ و خانگی و پردہ و پردگی و بیگانہ و بیگانگی و جاے بواو چنانچہ در گنجہ و گنجوی و امروہہ و امروہوی و سامانہ و سامانوی و ہنہ و ہنوی شاعرے گوید ؎ دل و جان بردہ و ہم غارت ایمان کردہ ✤ بت سامانوی بے سر و سامان کردہ ✤ اما ہاے بارہ منقلب نہ شود بعینہ استعمال کنند و گویند سادات بارہ و جاے حذفش کنند چنان کہ در مکی از مکہ و بنگالی از بنگالہ و رونی از رونہ کہ قصبہ ایست از ہند کما فی الفرہنگ و آن مولد ابو الفرج رونی ست کہ شاعرے بودہ و مشہور آن ست کہ از ولایت خراسان مے باشد و صاحب انجمن گوید کہ تحقیق آن ست کہ رونہ و ہنہ از قراے نشاپور ست کہ شہرے ست مشہور بحیرہ فرسنگ از مشہد مقدس و در رو ابو الفرج از اہل رونہ بودہ چنان کہ شیخ ابو سعید ابو الخیر از اہل ہنہ و چون ابو الفرج در لاہور مے زیستہ بلاہوری مشہور شدہ و جاے پیش آن بنا بر رفع التقاے ساکنین ہمزۂ وقایۂ مکسورہ زیادہ کردہ بقاعدۂ رسم الخط آن را در کتابت نیارند و براے دلالت تلفظش ہمزہ باقی دارند لیکن در قراءت یا خوانند چنان کہ در جامۂ پستۂ و شکل بیضۂ شاعرے گوید ؎ پستہ جامہ تا بہ بر کردہ ✤ سرو را خار در نظر کردہ ✤ صاحب غیاث گفتہ کہ گاہے یا سلامت ماند چون سرمئی انتہی صاحب زاہد ؎ سرو ما طرح نو آندا ختہ یعنی چہ ✤ جامہ را فاختہ ساختہ یعنی چہ ✤ و آن یا اگر بعد یاے معروف افتد این یا را بواو بدل کنند و ما قبلش را مفتوح گردانند چنان کہ بہ لفظ علوی و نبوی از علی و نبی و غزنوی و دہلوی از غزنی و دہلی و مے تواند کہ درین دو کلمہ واو از حروف اصلی باشد و یا براے نسبت باستدلال مجی دہلو و غزنو و غزنین و در مثنوی ناز و نیاز حکیم زلالی مکرر آمدہ و امیر خسرو خطاب بہ جلال الدین محمد فیروز شاہ ؎ یا بک اسپم بخش یا ز آخر لفر ما باز گیر ✤ یا بفرما دہ کہ گردون شینم و دہلو و روم ✤ و در قصیدہ مراۃ الصفا آوردہ ؎ سخن زانگونہ گفتم من بلند مرز و در رضا

[2] پیگو بہ فتح باے فارسی و سکون تحتانی و کاف فارسی و واو معروف ملکے ست بجانب زیر آباد و دور آباد بالکسر شہرے ست در اقصاے بنگالہ ۱۲ از غیاث

که از خواب گران بیدار کرد ستم بشروانش ❊ نور الدین ظهوری ـه سر پرے که شیرین
و خسرو نو زنند ❊ ز وار ارے شروان و دهلو زنند ❊ و له بیش ازین کز شاه غزنو داشت
فردوسی طمع ❊ بریخت گوهر ظهوری از شه هندوستان ❊ سنائی ـه زن گرفت از تعب ره
غزنین ❊ بشنو این قصه و عجائب بین ❊ و مے تواند که نسبت بغزنه باشد که آن هم لغتے
است در غزنی یا غزنی به فتح نون و سکون یا که نیز لغتے ست در آن حکیم سنائی غزنوی را
غزنیچی گفته چنان که در مدح بهرام شاه ست ـه خاک غزنین رفیع تر فلکے ست ❊ عرش
و غزنین به نقش هر دو یکے ست ❊ تا ترا چرخ شاه غزنی خواند ❊ هیچ غزنیچے غریب نماند ❊
همچنین به قاعده عربیه یائے آخر کلمه رباعی بحالت الحاق یائے نسبت بدل شود از
واو و ما قبلش فتحه یابد و حذفش هم رواست و یائے که خامس کلمه یا زائد از آن است
واجب ست اسقاط آن پس در بریلی بریلوی و کاکوری کاکوروی گفتن درست نه باشد
افسوس که اکثر ارباب علم خیال این قاعده ندارند و در عبارت عربیه این یا را بواو
بدل کنند آرے فارسیان لحاظ این قاعده ندارند نیز و ایشان بریلوی و کاکوروی گفتن
مضائقه ندارند و همچنین ست تبدیل یائے که بصورت الف بود بواو وقت الحاق آن
یا چون عیسےٰ و عیسوی ملا طغرا ـه عبا وزد بخیه گاه صفوی ❊ کشد رشته در سوزن عیسوی
موسےٰ و موسوی و دنیا و دنیوی و مرتضےٰ و مرتضوی و مصطفےٰ و مصطفوی و جاربردی در شرح
شافیه و صاحبان دیگر کتب و رسائل نوشته اند که لفظ مصطفوی و مرتضوی بزیادت واو
خطاست چراکه در لفظ مصطفےٰ و مرتضےٰ الف را که خامس بود حذف کرده یائے نسبت
مے آرند درین صورت مصطفیٌّ و مرتضیٌّ هر دو بیائے معروف صحیح بود و مصطفوی و مرتضوی
به زیادت واو در عبارت عربیه خطا باشد چنان که باکثر مقام در کلام خواص و عوام واقع ست
مگر چون که در تصانیف ثقات بسیار آمده است چنان که مولانا ابو الفضل عبد الرحمن
جلال الدین السیوطی در خطبه کتاب جامع الصغیر فرموده اند ❊ الکتاب اودعت فیه من الکلم
النبویة الوفا و من الحکم المصطفویة صنوفا و علامه عزیزی در شرح این گفته المصطفویة
المنسوبة الی المصطفےٰ صلی الله علیه وسلم و شیخ مرعی مقدسی حنبلی در بدیع الانشا در باب
رابع بخامه بلاغت شمامه ریخته و خلاصة السلسلة المصطفویة و طراز العصابة العلویة لهذا
چندان محل تعرض نماند آرے در فارسی الف را بواو بدل نمایند چنانچه مولوی جامی در
منقبت امیر المومنین علی رضی الله عنه گفته ـه بود سر کمال مصطفوی ❊ گشت ختم
خلافت نبوی ❊ و خواجه حافظ فرموده ـه درین چمن گل بے خار کس نچید آرے ❊

چراغ مصطفوی با شرار بولهبی ست ❊ و در بسیاری از مصنفات عربیه اهل فارس مثل صدر الدین
شیرازی و علامه جلال الدین دوانی وغیره به سبب شیوع در زبان شان لفظ مصطفوی دیده شد
و اگر آن یا بعد یائے ساکن ما قبل مفتوح آید این یا را به همزه مکسوره بدل کنند و به حرکت کسره
متحرک سازند مستفاد از بحر و هفت قلزم و صاحب قوانین دستگیری گوید که اگر یائے نسبت
بعد یائے ساکن ما قبل مفتوح آید یائے ساکن را کسره دهند چون میِّیِ از میٌّ و کیِّیِ از کیٌّ و
دیِّی از دیٌّ بفتح دال مهمله و سکون تحتانی نام ملکے که موکل باشد در تدبیر و مصالح عباد همچنین ست
در تحفة العجم و الا دل چو الاقوے کالے گوید که میِّی تخلص وارد ـه میِّی بگریه سر پرے دارد
اے نصیحت گر بکناره گیر که امروز روز طوفان ست ❊ و گاهے الف و نون زائده قبل
از یائے نسبت در آرند چون از جسم جسمانی و از نفس نفسانی و ظلمانی و نورانی و روحانی و ربانی و حقانی
و در تفسیر جلالین گفته که زیادت این الف و نون برائے تفخیم ست شاعرے گوید ـه
شیخ عبد الحق ما عارف ربانی بود ❊ در ره فقر و فنا داخل حقانی بود ❊ و چون در کلمه حرف ثالث یائے
تحتانی باشد و حرف آخر آن ها باشد یا غیر ها در حالت الحاق یائے نسبت آن را حذف نمایند
چون قرشی منسوب به قریش هاتفی گوید ـه شاه قرشی و هاشمی نخل ❊ ز یقین نوبر و لام و اللیل
و مدنی منسوب به مدینه و حنفی منسوب به حنیفه یعنی ابو حنیفه و طبعی بفتح اول و فتح بائے موحده و
کسر عین مهمله منسوب به طبیعه ـ در تحفه علیه شرح هدیه سعیدیه در بحث اثبات هیولے و صورت
آورده که طبعی به حذف یا منسوب به طبیعت ست چراکه در فعیله صحیح العین غیر مضاعف حرف
یا را در حالت نسبت حذف کنند و آنچه از بعض اساتذه طبیعی بغیر حذف یا مسموع شده شاید
که از قبیل شاذ باشد چنان که سلیقی در سلیقه بمعنی طبیعت و سلیمی از سلیمه اسم قبیله از ازد شاذ
ست و طبعی بفتح اول و سکون ثانی نیز آمده درین صورت منسوب به طبع باشد و این از ما
نحن فیه خارج و گاهے باتقائے آن یا نیز آید چون حسینی از حسین و اگر اسمے دو حرفی باشد و آخر
آن یائے تحتانی باشد درین صورت یا را حذف نموده الف ساکن و زائے مکسور ما قبل یائے
نسبت آورند چنانچه رازی منسوب به رے و بعض وجه زیاده کردن الف و زائے معجمه این
نوشته که عرب در نسبت رے تغیر داده رازی گویند تا چهار یا جمع نشود چه رے به عربی
به تشدید یاست و یائے نسبت نیز مشدد باشد و در جهانگیری ست که بر پشت کتابے بخط
امام فخر الدین رازی نوشته دیده ام که در زمان ماضی بادشاه زاده بود راز نام و برادرے
داشت رے نام هر دو باتفاق بنائے شهرے کردند و در تسمیه آن منازعت شد هر کدام بنام خود
مے خواست آخر رفع بدان شد که شهر را بنام برادر رے منسوب کردند و اهل شهر را بنام

برادر دیگر انتهی وخان آرزو گوید که این نقل اصلی ندارد و قوسی این نقل را از خط مولانا قطب الدین رازی نقل کرده و بر تقدیر تسلیم عربی بودن لفظ رے که نام شهرے ست از عراق عجم و در نفس الامر پارسی وجه زیاده کردن الف و زاے معجمه هیچ بیان نکرده وانچه به سمع آمده همان ست که گذشت ـ و اگر اسمے سه حرفی باشد و آخر آن واؤ باشد در صورت یاے نسبت زاے مکسور ماقبل یاے نسبت زیاده کنند چون مروزی منسوب به مرو و ابن خلکان در ترجمه ابو اسحاق ابراهیم بن اسحاق مروزی گفته که منسوب به مرو را مروزی و منسوب به استخر را استخرزی و منسوب به رے را رازی گویند و این نسبت مخصوص بنی آدم است نه ثیاب و دواب و سائر اشیا و جاربردی گوید که فرق کرده اند در انسان و غیر انسان چنانچه در غیر انسان مثل ثوب مروی گویند و در انسان مثل عبد الرسول مروزی لیکن از فتح القدیر مستفاد مے شود که مرو به سکون را نام دو قریه است یکے از خراسان و دیگرے از کوفه چون به اول نسبت کنند مروزی با لحاق زاے معجمه ماقبل یاے نسبت گویند و چون به ثانی نسبت کنند صرف یاے نسبت در آخر آن آرند و در نهایه و عنایه مذکور ست که مروی به سکون را منسوب به مرو باشد و آن شهرے ست از خراسان وانچه از انجمن بوضوح پیوسته این ست که مرو بفتح اول بر وزن سرو نام شهرے ست مشهور قریب به سرخس و سالها دار الملک سلاطین سلاجقه بوده و در فارسی دو صحراے وسیع را بنام مرو موسوم نموده مرو دشت خوانند و دو قریه آباد را بنراه و مروز نام کرده به هرات و مرو نسبت داده اند چرا که خاک مرو بقوت معروف و بخوبی کشت و زرع موصوف ست و منسوب به مرو را مروزی خوانند و مرو را خراسانیان مروز گویند و مرو شاه جهان نیز خوانند و حق این ست که این قوانین عربیه است که در نسبت تصرف هاے شتے جاری کرده اند فائده چون چیزے به ملکے به سبب خوبی مخصوص باشد اسم آن ملک به یاے نسبت و بدون یاے نسبت اسم آن چیزے گردد چنانکه ظرف چین را چینی و اسپ ترکستان را ترکی و نبات مصر را مصری و نمک سانبهر را سانبهر گویند فائده دیگر امام نووی در تهذیب الاسماء و اللغات از عبد الله بن مبارک وغیره مے آرد اگر کسے تا چهار سال علی الاتصال در مقامے سکونت اختیار کند او را منسوب کردن بآن مقام جائز ست و پوشیده نمانده که حروف نسبت به فعل و حرف لاحق نه شوند به جهت عدم صلاحیت معانی آن ها براے نسبت ـ

باب چهارم در بیان حرکات و سکنات حروف

و انستنی ست که جمله حروف تهجی وضع شده اند براے ترکیب کلمات و مبنا و تمام سخنها بر حروف تهجی ست و از ترکیب و تغیر آنها آن قدر لغت و لفظ و معنے در هر زمانے حاصل مے شود که به حد و حصر و هم و فهم در نمے گنجد و این از آیات غریبه است که تمام عالم و دین جوے بار یک غرقه اند و از ین آب صاف مے نوشند و سیراب مے گردند و قطره ازین جوے کم نمے گردد و السنه مختلفه را احصا نتوان کرد چه از تغیرات حروف تهجی بتخیل به مرور دهور چندین زبان دیگر پیدا شود و اختلاف السنه در حقیقت به الهام ربانی ست حتی در غیر بشر نیز براے تفهیم و تفهم تنطق و تکلم ممکن ست که خود و ابناے جنس شان ادراک کنند و دوستی و دشمنی و مهربانی و عداوت استنباط نمایند و هم چنان که حیوانات و طیور نطق ها به یکدیگر در نیابند ما نیز در نیابیم و بیان کلمات را سخن گویند و سخن بر دو گونه است یکے پراگنده که به عربی نثر گویند و دیگر پیوسته که آن را نظم خوانند و شعر نامند ـ پس و انستنی حرکات و سکنات هم ضرور ست و هر حرف به مثابه ذات ست و هر یکے از حرکات و سکنات وغیره به منزله حالے از حالات ـ و حرکت محض براے ملفوظ شدن حروف است چرا که حرف بلا حرکت و در ابتدا ملفوظ شدن نتواند ـ وانچه صاحب اصول اللغه و اللغات گفته که در فارسی حرکت را هم مثل حرف معنے ست بر خلاف زبان عربی که حرکت محض براے تلفظ حرف ست و معنی دیگر ندارد و از تحقیق عاری ست و همه امثله اش ازین باب نیست و این که صاحب انجمن وغیره گفته اند که گاه باشد که حرکت حرف آخر کار رابطه مے کند مثل خداے کریم که کسره میم بجاے رابطه است و کار رابطه مے کند هم چنین زید دبیر این هم قابل تسلیم نیست و این امثله مصنوع یکے از علماست و در استعمالات روزمره اهل زبان و در اشعار شعرا این نهج مستعمل نیست ـ

ابتدا به سکون

بدان که تلفظ حروف بدون حرکت آواز قرع هوائی که در جوف شکم آدمی باشد نمے باشد پس اگر آن آواز به مخرج برسد و تجاوز کند حرکت ست و اگر اندک حرکت نماید پس تجاوز نه نماید که به درازی کشد سکون بود و برین تقدیر در ساکن و غیر متحرک هر دو تحریک باید و بدون آن تلفظ محال بود چنانکه هر که رجوع کند بنحو در ین باب دریابد درین

صورت ممکن ست که دو حرف را یک حرکت داده آید مثل واوِ معدوله مع ماتقدم چنان که خواب و خواند
و خواست لهذا در شرح این قول قاضی عضد الدین فرموده که بعضے ابتدا به ساکن را ممتنع دانند و
بعضے ممکن سید المحققین در مثال ممکن آورده کما فی لغت الخوارزم و مراد سید قدس سره مطلق انسان
خوارزم نیست بلکه خود لفظ خوارزم ست چه خا و واو را یک حرکت آورده اند برین تقدیر ابتدا به
سکون لازم آمد زیرا که نصف حرکت به یکے و نصف به دیگرے داده اند و در صورت نصف
حرکت حرف ساکن ہم مے رسد. علماے این صناعت در تعذر ابتدا به ساکن و تعسر آن در لغت
عرب اختلافے دارند اکثر آن ها متعذر و ناممکن گویند و بعض ممکن با تعذر و ہمین مذہب ابن جنی
ست و گفته در فارسی ابتدا به ساکن مے آید چون شتر کذا فی غایة البیان بعض گفته اند که ابتدا
به ساکن در زبان عرب و فارس ہر دو بالاتفاق مستعمل نیست و ابن جنی و ابوالبقا گفته اند که در ہر زبان
محال ست اما التحقیق آن ست که در غیر این دو زبان مثل سنسکرت و انگریزی و پشتو جائز و مستعمل
ست و بیشتر در حروف صفیریه واقع شود میر محمد حسین اصفهانی گوید که در زبان انگلیس ابتدا
به حرف ساکن جائز نیز دانند بلکه کلمات بے شمار خصوصاً آنچه در اول آن حرف سین ست
چنین باشد اما دیگرے که آن زبان را آموزد قادر بر تلفظ بدان طریق نباشد و ہر کودکے
خطاے وے را دریابد و ازین جاست که علامه تفتازانی در شرح مقاصد مے فرماید عدم
قدرت بعضے بر اداے ایشان دلیل امتناع نمے تواند شد مثل عدم قدرت بر اداے بعض از حروف
مخصوصه زبان دیگر اما اتفاق ست در این که ابتدا به الف ساکن در کدام زبان امکان ندارد
کذا فی ہمع الهوامع للسیوطی ناقلا عن السید الجرجانی و الشیخ الکافیجی و بعض گفته اند که در ابتدا
به ساکن به سبب بین بین بودن ہر سه حرکت شبیه به ساکن معلوم مے شود و در حقیقت ساکن نیست
لیکن حق آن ست که بدون عمل بالا که دو حرف را یک حرکت داده آید مثل واو معدوله مع ماقبل
عمل ابتدا به سکون ممتنع ست و دلیل این بدیہی ست عدم قدرت تلفظ و تحقیق که نوشته شد
ماخوذ ست از تدقیق ہندیان که ایشان براے ہشت حرف که کاف تازی و کاف فارسی
و باے تازی و باے فارسی و دال مهمله مشهور و دال ہندی که تلفظ بر اہل عرب
و فارس دشوار ست و تاے فوقانی و تاے ہندی که تلفظ آن بر اہل عرب و فارس
دشوار ست باشد تخلیط ہا جائز داشته اند و حرفے علحده مقرر کرده اند و صورت
خطی جداگانه براے ہر یکے قرار داده اند چنان که بر واقف خط و علم ایشان ظاہر
است بخلاف واو معدوله چنان که لفظ گوال به کاف فارسی و واو معدوله و لام
بمعنی چوپان گاوان که صورت جداگانه ندارد بلکه در ہمان کاف نشان واو ہم کنند و ہمچنین

یاے تحتانی مانند واو معدوله آرند مثل گیان به کاف فارسی مخلوط التلفظ به تحتانی بمعنی علم و دانش
در ین صورت ترجیح بلا مرجح لازم آمده فافهم فانه دقیق ۔ بظهور پیوست که به تخلیط حرف دیگر
ہم ابتدا به سکون لازم آید خصوصیت بواو معدوله ندارد۔

بیان فتحه و کسره و ضمه

بدان که اعراب سه گونه است **اول** فتحه و فتح و آن بکشادن دہن به اعانت ہواے
که از سینه بیرون آرند بے آن که زبان و لب را به پیش و پائین حرکت دہند حاصل مے شود
و حرفے که بران این حرکت واقع شود آن را مفتوح گویند چون زاے زن و میم مرد **دوم** کسره
و کسر ست که فی الجمله بانکسار به طرف پائین حاصل شود و حرفے را که بران این حرکت واقع
شود مکسور نامند چون ہاے ہند و سین سند **سوم** ضمه و ضم ست و آن به میلان زبان و ہر دو
لب بجانب پیش حاصل شود و حرفے را که بران ضمه آید مضموم خوانند چون میم مل و گاف
گل و این ہر سه حرکت را در فارسی به **زبر و زیر و پیش** تعبیر کنند بدین جهت که در ایام سلف
وقت ضرورت حرف مفتوح را نقطه بر زبر و حرف مکسور را نقطه در زیر و حرف مضموم را نقطه
در پیش آن از شنگرف یا از رنگ دیگر که مغایر رنگ حرف بودے دادندتا آن که خلیل ابن احمد نحوی
براے ہر حرکت نشانے بجاے ہمان نقاط برین صورت ـَـِـُ مقرر کرد۔ پس ہر واحد
ازین نشان ها باسم محل خود موسوم و مشهور گشت و نشان حرکت پیش را مثل نشان زبر
بالاے حرف نوشتن اختراع متاخرین ست و بعض گویند که اعراب و سکون و تشدید بر حرف
حجاج بن یوسف باتفاق علماے وقت گذاشته **فائده** فتح بالفتح در لغت بمعنی کشادن
و کشایش ست و حرکت زبر را فتح ازان گویند که به تلفظ آن دہن انفتاح مے یابد و کسر
بفتح اول و سکون ثانی بمعنی شکستن و شکستگی ست و حرکت زیر را کسر ازان خوانند که تلفظ
آن به انکسار لب زیرین حاصل مے شود و ضم بالفتح و تشدید میم بمعنی پیوستن و فراہم آوردن
چیزے را با چیزے و حرکت پیش را ضم ازان نامند که بضم الشفتین یعنی فراہم آمدن ہر دو لب
حاصل مے شود و فتح را در ادا یک طریق بود و کسره و ضمه را در ادا دو طریق ست اگر
زبان را بسیار کم بطرف پائین میلان دہند آن کسره را مجهول گویند گویا بین بین کسره و فتحه است
و اگر قدرے زیاده به طرف پائین میلان دہند آن کسره را معروف و معلوم گویند ہمچنین زبان
و ہر دو لب را اگر بسیار کم به طرف پیش میلان دہند آن ضمه را مجهول گویند گویا بین بین فتحه و ضمه
است و اگر زیاده به طرف پیش میلان دہند آن ضمه را به معروف و معلوم تعبیر نمایند و معنی کسره

وضمہ مجہول نباشد زیرا کہ عرب بسبب قوت در مخرج کسرہ وضمہ را مجہول نمے گویند برخلاف عجم ہر جا
کہ کسرہ وضمہ غیر اشباعیہ باشد آن را مجہول تلفظ نمایند و ہرگاہ فتحہ وکسرہ وضمہ را باشباع
کامل یعنی تمام سیر بخوانند الف ویاے مثنات تحتانی و واو ہر سہ ساکن متولد گردد پس ہر یک
مثنات تحتانی و واو بہ اعتبار تلفظ کسرہ وضمہ بر دو گونہ بود مجہول ومعروف وماقبل الف ساکن
ہمیشہ مفتوح باشد پس حرکت مناسب ماقبل واو ساکن ضمہ است وماقبل یاے ساکن کسرہ
وماقبل الف ساکن فتحہ وچنین حروف علت را بسبب ملفوظ شدن این ہا بمد صوت حروف
مدہ گویند ویاے معروف را یاے عربی ویاے مجہول را یاے فارسی نیز گویند ہمچنین حرکت
معروف را حرکت عربی وحرکت خالص وحرکت مجہول را حرکت فارسی وحرکت غیر خالص
گویند۔ وحرکت مشبعہ حرکت دراز را خوانند۔ وحرکت ملینہ حرکت کوتاہ را۔ فتحہ خفیف
ترین حرکات ست خاصہ کہ بعدش الف ساکن باشد واول حرکات ست کہ طفل نوزاد آن را
تلفظ نماید و در نطق بدان حاجت بیشتر افتد بعد از ان کسرۂ مجہول ست وبعد از کسرۂ مجہول
کسرۂ معروف ست خاصہ کہ بعدش مثنات تحتانی مجہول یا معروف باشد بعد از ان ضمہ
مجہول ومعروف ست خصوصاً وقتے کہ بعدش واو مجہول ومعروف باشد وبر قیاس حرکت
حرفے از الف ومثنات تحتانی و واو ہر دو مجہول یا معروف خفیف ترینیست چرا کہ اول حروف
کہ طفل نوزاد بدان تلفظ نماید لیکن وقتیکہ متحرک شوند خصوصاً مثنات تحتانی و واو بسیار
ثقیل بود ازین جہت در آن ہا استبدالات بسیار وتعلیلات بے شمار در ہر دو زبان خصوصاً
در عربی بود مجہول ومعروف کہ از اوصاف حرکت ست فارسی زبانان بہ آن مقید نیستند
مگر شعرا بعض الفاظ را مجہول وبعض الفاظ را معروف گرفتہ اند فائدہ گاہے ضمہ را بفتحہ بدل
سازند چنانچہ سخن کہ در اصل بضم خاست زیرا کہ سخون بواو نیز بہمین معنے آمدہ پس مخفف
سخون باشد یا بسبب مشبع وعامۂ متاخرین یا چمن ووطن قافیہ کنند وبفتح خوانند مثل افتاد کہ
در اصل اوفتاد ست یا بسبب مشبع واز این توجیہ لفظ افتاد بفتح نیز درست مے شود و
روشن کہ بضم اول ست زیرا کہ مرکب ست از رو وکلمۂ نسبت در محاورات بفتحہ آید چرا کہ فتحہ
اخف الحرکات ست وگاہے ضمہ را بکسرہ مثل چنان کہ بضم اول ست زیرا کہ در کلام
اکثر قدما وبعض متاخرین مثل زلالی وقاآنی چونان بواو معروف و دو نون دیدہ شدہ واین دلالت
صریح دارد کہ اول مضموم ست نہ مکسور لیکن گاہے تفاوت در لہجہ افتد مثل لفظ چرا کہ موافق قیاس
ولہجۂ بعض بکسر الاول ست وبفتح لہجہ دیگران ست وہمچنین پسر کہ قمیان بفتح ودیگران بکسر گویند
وہمچنین بسیار کہ مرکب ست از بس بمعنی کثیر یا کثرت ویار کہ حرف نسبت ست چنان کہ

را اے بعض ست ودر استعمال بکسر اول ست زیرا کہ گاہے تبدیل در حرکات مے شود اما
تخفیف در تبدیل کسرہ بفتح ست نہ برعکس فافہم۔

توالی حرکات

توالی حرکات جمع شدن پے در پے حرکات را گویند ونزد فصحاے فرس در یک کلمہ اگر از
سہ حرکت متوالی زائد بود ثقیل باشد وگرنہ ثقیل نہ باشد لہذا ہر جا کہ بسبب ابدال حرفے یا
حذف یا زیادت آن باجماع اتفاق توالی اربع حرکات افتد باسکان یکے از حرف متحرک
ازالہ نمایند چون ہمگنان بفتح اول وسکون میم وکسر کاف فارسی وحرف چہارم نون بمعنی ہمہ
کسان کہ جمع ہمگین ست بہ الف ونون جمع وحذف یاے تحتانی واین لفظ در اصل بفتحتین بود
بجہت توالی حرکات میم را براے تخفیف ساکن کردہ اند چنان کہ مژگان کہ بسکون ثانی
خوانند جمع مژہ بفتح ثانی باشد ولفظ ہمگین بفتحتین منسوب ست بہ لفظ ہمہ بہ آوردن یا ونون
نسبت چنان کہ در سیمین وزرین وہاے کہ در آخر لفظ ہمہ بود بہ حالت نسبت بہ کاف فارسی
بدل شدہ است وبعض نوشتہ اند کہ ہمگنان جمع ہمگی ست بجہت تخفیف یاے تحتانی
را حذف کردہ اند ونون زائد آوردہ میم را ساکن کردہ اند ونزد بعض مخفف ہمگی ایشان
ست یعنی ایشان ہمگی۔ وچون حرکت وبرکت وشفقت کہ بہ حرکات ثلثہ ہستند اگر ماقبل
این ہر سہ کلمہ حرف متحرک در آید خواہ یاے موحدہ وزاے معجمہ خواہ نون نفی حرف وحی
کلمات مذکورہ را ساکن خواہند ساخت براے رفع توالی اربع حرکات وبعد از کسرہ تلفظ ضمہ
در یک کلمہ خصوصاً در عربی بسیار ثقیل بود برخلاف ضمہ کہ اگر ما بعدش کسرہ بود آن قدر سنگین
نیست وچون اول فعل دو حرف متحرک واقع شوند وبر ان باے زائدہ ونون نفی ومیم
نہی آید متحرک اول را گاہے ساکن کنند چنان کہ درین اقوال ع صد غنچہ شگفت الاول من بہ
ع بشتاب وبکوش در علاجش ع بہ مید النشی پردہ مدرید مے ع چو باطل سرایند مگمار ہوش
الٰہی غنچۂ امید بکشاے ٭ گلے از روضۂ جاوید بنماے ٭ وگاہے بحالش متحرک بگذارند واین
چندان درست زدہ فصحاے کرام وبلغاے عظام ست کہ تعداد مواقع آن را ظرف
شمار بر نتابد وحصر آن را سعی تلاش در نیابد زیرا کہ اصل ہمین ست واول از ضروریات
شعر ست ومیر محمد حسین اصفہانی در رسالۂ قواعد فارسی گوید کہ گاہے سہ حرف متحرک
پے در پے آید وبعد از ان حرف ساکن باشد مثل گرویدن ووردیدن انتہی فتامل

بیان سکون و وقف

سکون کہ عبارت ست از عدم تحرک و علامت آن بوقت حاجت مثل حلقہ کوچک یا نیم حلقہ در بالاے حرف ساکن گذارند بدین شکل ٥ ۵ و وقوع آن در صدر کلمہ متعذر و در آخرش بہ فارسی واجب ست زیراکہ شروع در سخن جز بہ حرف متحرک و توقف بران بغیر حرف ساکن صورت نہ بندد پس او اخر کلمات فارسی را از ساکن و موقوف بودن چارہ نیست حتی کہ در فارسی حرکت آخر الفاظ عربی را نیز تلفظ نمے کنند و ساکن خوانند مثل لا یعقل بفتح تحتانی و سکون عین مہملہ و کسر قاف و ضم لام آخر و لا یعلم بفتح لام دوم و ضم آخر ہر دو صیغہ مضارع منفی ست براے استمرار مے آیند و صفت حیوان واقع مے شوند بجہت اظہار کمال نادانی او یعنی الحال ہم بے عقل و نادان ست و در استقبال ہم بے عقل و موصوف بہ نادانی خواہد ماند بہ استعمال فارسیان حرف آخر یعنی لام و میم بہ سکون خواندہ مے شود و ہمچنین لا نسلّم کہ بضم نون و فتح سین مہملہ و کسر لام مشدد و ضم میم ست بمعنی سلامت نمے دارم یعنی قبول نمے کنم بلیم این بہ محاورہ فارسیان بہ سکون خواندہ مے شود مگر بہ عروض عوارض حرف آخر کلمات فارسی متحرک ملفوظ مے شود مانند مضاف و موصوف گردیدن و معطوف علیہ بواو و ملحق بہ ضمیر وغیرہ شدن۔

و وقف در لغت باز داشتن ستور و باز ماندن وے ست یقال وقفت الدابۃ وقفا فوقفت ہے وقوفا و در اصطلاح باز داشتن نطق بود بر حرف اخیر از لفظ و موقوف مراد از ساکنے ست کہ بعد حرف ساکن در آید و در آخر کلمہ افتد و بطورے بر زبان رود کہ ہیچ یکے از اعراب بر و ظاہر نہ شود بنابران اجتماع دو ساکن و سہ ساکن در آخر کلمہ فارسی وارد و جائز ست خواہ ساکن اول از حروف مدہ و ثانی از حروف صحیحہ بود چنان کہ بلفظ باش و داشت و نمود و بود و دوید و رسید و جاشت و گذاشت و دوست و دوخت و بیست و گریست خواہ ہر دو از حروف صحیحہ باشند چنان کہ بہ لفظ گشت و دشت و کرد و درد و از ہمین عالم چخ کہ در برہان بکسر جیم پارسی و سکون خاے معجمہ و یاے تحتانی بمعنی ستیزہ کنی و دم زنی نوشتہ پس انچہ در انجمن موافق نسخ برہان آمدہ کہ این ضبط خطاست زیراکہ اگر حرف دوم ساکن باشد و یا نیز ساکن ست درین صورت تلفظ محال بود محل تامل و نیز اجتماع ساکنین وارد و جائز ست در میان کلمہ لیکن بدین شرط کہ ساکن اول از حروف مدہ و ثانی از حروف صحیحہ باشد چنان کہ بہ لفظ داستان و راستان و دوختن و سوختن و بختن و ریختن ۔ و اجتماع

ساکنین کہ میان کلمتین رو دہد اگر بشروط مشروط باشد کو رست بجہت امکان تلفظ آن را مجال ورود دارند چنان کہ بہ لفظ بجاست و کجاست و بوستان و ہندوستان و دوستان و کیست و چیست وگرنہ بہ سبب تعذر تلفظ آن را جائز نہ داشتہ بچند روش در دفعش کوشند یعنی ہر جا کہ ساکن اول غیر الف و واو مدہ و ہاے مختفی بود از تمامی حروف آن را بہ رعایت مقام بہ فتحہ یا بہ کسرہ یا بہ ضمہ متحرک گردانند چنان کہ بہ لفظ وانا و شنواو پسرک و دخترک تو نگری و درویشی بخشایش و پرستش پسر و دختر و چہارم و پنجم و بعض جا آن را حذف کنند چنان کہ بہ لفظ آرند و دارند و جاے کہ ساکن اول الف و ثانی ہم الف یا واو مدہ بود بہر دو صورت یاے وقایہ مفتوح در آخر آن زیادہ نمایند چنان کہ بہ لفظ گدایان و بدخویان و اگر ساکن اول الف یا واو مدہ و ثانی یاے مدہ باشد درین ہر دو صورت ہمزہ و وقایہ مکسورہ بعد آن افزایند چنان کہ تنہائی و کم گوئی و ہر جا کہ ساکن اول ہاے مختفی و ثانی از دیگر حروف بود در آخر آن بحسب محل ہمزہ وقایہ مفتوحہ یا مکسورہ زیادہ کنند چنان کہ بہ لفظ خامہ اش و نامہ ات و بندہ آید و زندہ ایم مگر در صورت بودن ثانی الف یا یاے معروف آن را بہ کاف فارسی بدل نمودہ بہ حرکت مناسب متحرک سازند چنان کہ بہ لفظ آزادگان ۔ و الف ساکن ماقبل مفتوح و مثنات تحتانی ساکن ماقبل مکسور و واو ساکن ماقبل مضموم ممکن نیست کہ در میان سکون و حرکت آن ہا حرف دیگر ساکن گنجد زیراکہ تلفظ آن محال ست۔

بیان مد و تشدید

مد در لغت بمعنی کشش و درازی ست و در اصطلاح عبارت از خطے مستقیم ست کہ آخرش را فرو آویزند و بر الف نویسند برین شکل ـــہ و نیمہ مد کوچک باشد و مقدار از مد تمام و آن را مثل دو الف دراز خوانند و ممدود را فارسیان برکشیدہ نیز تعبیر کنند چون آمدن و آوردن و آتش و آب ۔

و تشدید در لغت بمعنی قوت دادن و گران نمودن خلاف تخفیف و سخت احتراز کردن از کسے یقال شدد فی بولہ اے بالغ فی الاحتراز عنہ و حرف را مشدد ساختن و در اصطلاح عبارت از اجتماع سکون و تحرک ست کہ ظاہرا بر یک حرف واقع شود و نشان آن دندانہ بصورت سر سین مہملہ و نمانہ دار بالاے حرف مشدد نویسند و حرف مشدد مرکب از دو حرف باشد اول ساکن دوم متحرک و آن ملفوظ غیر مکتوب ست و تشدید در لغت فارسی یافتہ نشد مگر بندرت یا بضرورت مخفف را مشدد مے نمایند چون دُرّید و بُرّید نظامی ـــہ بدریدہ خفتان ز زوبار گر

عمل بین کہ فولاد با خارہ کرد * اما حق آن ست کہ این ضرورت مخصوص بر شاعری نیست اکابر
بسیار روا دارند بدان کہ تشدید دوگونہ است یکے آن کہ بہ تخفیف نیز درست ست چنان کہ در دیدہ
برید وغیرہ دوم آن کہ بہ تخفیف درست نیست چنان کہ کلہ بمعنی سر و صورت و پلہ بفتح و کسر بمعنی کفۂ ترازو
و حرفے کہ بر فارسی تشدید مے پذیرند بہ تفصیل ہر یک مے پردازم تا ذہن جویندہ در تحصیل آن ہا مشوش
نہ شود و بہ مجرد دیدن کتاب ہذا زود و سہل بہ مطلب وا رسد بدان کہ بائے موحدہ در کلمۂ عربی
و پارسی تشدید مے پذیرد چنان کہ شبور بفتح شین معجمہ و ضم بائے موحدہ مشدد و سکون واو و رائے
قرشت بمعنی نائے رویین کہ نفیر باشد و بہ عربی نیز ہمین معنے وارد و از برہان و ہفت قلزم موافق گوید
کہ حسب تحقیق صاحب انجمن شیپور بالفتح و سکون تحتانی و بائے فارسی مضموم لغت فارسی ست و
شبور بفتح شین معجمہ و بائے تازی مشدد معرب آن ست حکیم اسدی طوسی گفتہ ؎ ز کوس نفیر و خروش
و رائے * ز شیپور و از نالۂ کرّ نائے * بائے فارسی جز درین دو لفظ شپیر و شپر بفتح شین معجمہ و
بائے فارسی مشدد بمعنی خوبک و خوب کہ بہ عربی حسین و حسن گویند کمتر بہ تشدید خواندہ شود از دستور
شگرف مولف گوید کہ ہر دو لغت سریانی ست نہ پارسی و در پارسی شپوز بہ فتح شین معجمہ و ضم
بائے فارسی مشدد و سکون واو و زائے ہوز بمعنی شپرہ باشد کہ بہ عربی خفاش گویند و با زائے فارسی
ہم بہ نظر آمدہ است از برہان و صاحب انجمن گفتہ کہ شپوز ہمان شب یوز ست بہ تحتانی کہ
شب یازہ نیز گویند کہ بہ شب حرکت کند چہ یاز بہ یائے تحتانی بمعنی حرکت و گردش ست ماخوذ
از یازیدن تائے فوقانی جز در عربی تشدید نمے پذیرد مگر بہ ندرت چون تتّہ بہ فتح اول و
تائے مشدد مفتوح بمعنی پارچہ کہنہ و از شعر امیر خسرو معنی لباس کہنہ فہمیدہ مے شود عموماً جامہ کہنہ کہ
از پنبہ باشد بخاطر مے رسد کہ گفتہ ؎ دو زیم قبا بہر قدت از گل سوری * تا خلعت زیبائے
تو از تتّہ نہ باشد * و بمعنی فالیز و خربزہ و خیار مے آید و دروری و بتری مستعمل جیم تازی جز در کلمۂ
تازی تشدید نمے پذیرد و این کہ رشیدی گفتہ تخجّم بہ فتح تائے فوقانی و فتح خائے معجمہ و ضم جیم مشدد
چنان کہ خاقانی گوید ؎ پیش دل شان سپہر و انجم * این بودہ فرخج و آن تخجم * حسب تحقیق مولف
انجمن خطاست چہ این لغت عربی ست نہ پارسی و بہ حائے حطی صحیح ست نہ بہ خائے معجمہ بروزن
تحکم بمعنی بیرون برآمدگی ہر چیز و حجامت نمودن و کمیدن و باز داشتن و برآمدن پستان ہم او گفتہ
نے کرگس و رخج و نہ زاغ تخجم ست * پس انچہ خان آرزو در سراج اللغت نوشتہ است کہ
مے تواند کہ از عالم پرو فرپو کہ مشدد و مخفف ہر دو آمدہ یا آن کہ مشدد را مخفف کردہ اند چنان کہ ضابطۂ
فارسان ست کہ در الفاظ عربیہ نیز چنین تصرف کنند پس قول جہانگیری خطا نبود و بنائے فاسد بر فاسد
است و درین لغت اکثر اہل فرہنگ خطا کردہ اند چہ اکثر بہ فتح اول و ضم جیم بروزن انجم لغت فارسی

گفتہ اند جیم فارسی جز در بچہ کہ در اشعار بچہ بالتشدید ہم استعمال مے کنند تشدید نمے پذیرد نظامی
فرماید ؎ ماہ و خورشید بچۂ زاد وست * زہرہ و شیر عطار دش داد وست * خائے معجمہ جز در تازی
تشدید نمے پذیرد دال مہملہ جز در تازی تشدید نمے پذیرد رائے مہملہ در ہر دو زبان تشدید
مے پذیرد و گویا این از خواص حرف را ست کہ تشدید در ان بسیار آمدہ چنان کہ جرّہ بضم جیم
و تشدید رائے مہملہ بمعنی ہر جانور از چرندہ و پرندہ عموماً و باز نر خصوصاً و بدین مناسبت بر دلیر اطلاق
کنند عثمان مختاری گفتہ ؎ دران زمان کہ بخندد چو کبک دشمن تو * عقاب جرّہ برآید ز بیضۂ عصفور
و کرّہ بہ ضم اول و فتح ثانی مشدد بہ ہا زدہ بمعنی بچہ اسپ و ستور و خر الاغ و گرّا بہ فتح کاف فارسی
و تشدید ثانی بہ الف کشیدہ بمعنی سر تراش و حجام و ترّہ بمعنی سبزی کہ آن را با خوردنی ہا خورند
کمال اسمٰعیل گفتہ ؎ گرچہ در خدمت صدر تو ہنرمند انند * وین رہی بار دل و زحمت خاطر باشند
نیک رسم ست کہ بر خوان ملوک ایام * ترہ اول بود و حلوا آخر باشد * ابن یمین گفتہ ؎
بہائے تیکروزہ خان ہمت دست * ہر آن ذخیرہ کہ در بحر و کان بود مخزون زائے ہوز در پارسی
تشدید نمے پذیرد زائے فارسی در اشعار کم گاہ بہ تشدید یافتہ شدہ فردوسی ژرّہ بہ تشدید زائے فارسی
آوردہ ؎ سیہ ژرّہ دیدگان قیرگون * چو بسد لب و رخ بمانند خون * سین مہملہ حسب تحقیق خان آرزو
در الفاظ فارسی الاصل تشدید نمے پذیرد مگر در کس بمعنی عضو مخصوص زنان کہ از زبان انان بہر دو وجہ
شنیدہ شدہ لیکن در قاموس ست کُسّ بضم اول و تشدید سین مہملہ بمعنی فرج زنان مولد ست و پیش
خان آرزو معرب کس بہ تخفیف ست مشتق از کُستن بمعنی کوفتن و دلیل آن زیادت تا ست در آنچہ
کست نیز گویند و آن مخصوص فارسی ست شین معجمہ در پارسی کمتر تشدید مے پذیرد چون پشّہ
بفتح بائے فارسی و شین مشدد جانور معروف کہ بہ تازی بق خوانند و فشّت بکسر فا و تشدید
شین معجمہ و سکون سین مہملہ و تائے فوقانی بمعنی آواز نفس زدن مار و آن را فیح خوانند از
بہار عجم و شکر گویا در اصل مشدد ست کہ بہ تخفیف نیز خوانند لہذا سکر بضم سین مہملہ و تشدید
کاف معرب آن آمدہ و شین معجمہ در تعریب مہملہ گردد و مثل مشک کہ در حالت تعریب
مسک بسین مہملہ آمدہ غین معجمہ جز در الفاظ عربی تشدید نمے پذیرد فا در پارسی کم گاہ تشدید
مے پذیرد چنانچہ در لفظ تفّ خاقانی گفتہ ؎ ز تفّ آہ من آن دیدہ خواہند * کہ از آتش نہ بینند
بہیچ خرمن کاف تازی در پارسی ہم تشدید پذیرد چنان کہ در کلمۂ بکّہ بیت بمعنی شاہ بیت درین
قول ملا فوقی یزدی ؎ خانہائے یک بیت از طبع تو زیر و زیر * چار بازار رباعی گشتہ از
طبعت خراب کاف فارسی در لغات پارسی بہ تشدید نیامدہ لام در پارسی در امثال کلہ
و جلّہ و پلہ وغیرہ تشدید مے پذیرد سوزنی گفتہ ؎ ہیم بہ پلہ یکی من از سپند ان کم *

به پله بدی اندر هزار چندانم ❊ شیخ اوحدی در جام جم گفته ؏ بر سر پای چله داشته‌ام ❊
و آن نه از بهر زله داشته‌ام ❊ شیخ سعدی فرموده ؏ تو کی بشنوی ناله دادخواه ❊ بکیوان
زده کلهٔ بارگاه ❊ کله بکسر کاف تازی و تشدید لام خیمه که از پارچه تنک و رقیق و نازک مثل
کتان و امثال آن بجهت دفع و منع پشه و مگس سازند و به پیش خانه معروف ست و
به عربی پرده تنک و بر پرده که مثل خانه لباس زنند از انجمن آرای ناصری و مولف صراح بمعنی
پرده تنک و پشه خانه گفته و از فرهنگ فرنگ معلوم می‌شود که در عرف حال عرب آن را ناموسیه
و به هندی مسهری گویند. و کله بفتح کاف و تشدید لام و تخفیف آن بمعنی سر حیوانات ست
میم و در پارسی گاهی در الفاظ امثال امید و خم و ستم تشدید پذیرد چنانکه درین قول
نظامی ؏ بدین امیدهای شاخ در شاخ ❊ کرمهای تو ما را کرد گستاخ ❊ فردوسی گفته
چنین ست آیین چرخ بلند ❊ بدستی کلاه و بدستی کمند ❊ چو شادان نشیند کسی با کلاه ❊
بخم کمندش در آرد ز گاه و له ؏ رسم ستوران در آن پهن دشت ❊ زمین شش شد و آسمان گشت
هشت ❊ و مزمل بفتح میم اول و فتح زای معجمه و میم دوم مشدد مکسور لوله سیمین و برنجین که
چون بجانب راست گردانند آب روان شود و چون بجانب چپ بگردانند بایستد و درین
روزگار او را دهان شیر گویند زیرا که آن را به ترکیب دهان شیر سازند که دهانش کشاده
است حکیم ابوبکر ازرقی در صفت باغ طغان شاه گفته ؏ آن گردش مزمل زرین
شگفت زای ❊ آبی به روشنی چو روان اندرو روان ❊ پیروزه همچو سیم کشیده فرو روذ
زان گوشهٔ مزمل زرین به آبدان ❊ گویی ز زر ریخته همی پوست بفگند ❊ ثعبان سیم پیکر
پیروزه استخوان ❊ وازین مقوله است لفظ همه که در محاورات به تشدید و تخفیف هر دو آمده
نون در الفاظ فارسی تشدید نمی‌پذیرد مگر در جهنم بفتح جیم و ها و تشدید نون و سکون میم
بمعنی دوزخ سیوطی در مهذب و اتقان نقل از بعض علما کرده که این لفظ فارسی ست واو
در کلمهٔ پارسی مشدد نیامده ها در پارسی تشدید نمی‌پذیرد.

یای تحتانی. هنگامی که در نظم پارسی کلمهٔ اخیرش یای معروف باشد و مضاف گردد
به سوی لفظ دیگر یا مابعد آن یای توصیف و واو عطف آید تشدید پذیرد یا آوای
تشدید مانا از بهر رعایت وزن شعرا پیدا می‌کنند. چون سپیدی کاغذ و سیاهی شب مولوی
معنوی گفته ؏ عاشقی پیداست از زاری دل ❊ نیست بیماری چو بیماری دل ❊ و درین
قول ؏ شاهی و جوانی آن دو معنی ست ؏ شاهی جهان ترا ست زیبا ؏ تازه روی و
نازنین بدنی. و آنکه عبدالواسع نوشته که در کلمهٔ مفرد فارسی الاصل حرف مشدد هیچ جا

نیامده غیر محقق ست. و در میزان الافکار شرح معیار الاشعار آمده که تشدید در پارسی در دو
موضع آورند یکی در اصل کلمه چنانکه در لفظ غرنده بمعنی آواز بلند کننده و بران بمعنی
قاطع و برنده و خرم و امثال آن گویند و دیگر آنکه میان دو کلمه افتد چنانکه در حرف
اول از معطوف یا مضاف الیه این قاعده و مثالش در کتابی دیده نشد اما بطریق
فرض و افهام مبتدیان مثال اول سلیمان و داود به تشدید دال اول بدون آنکه دخول
الف و لام بران مسلم دارند و مثال ثانی ابوستم و ابن زور به تشدید سین و زای معجمه مشدد
و این هم صورتی ست که زیادت الف و لام بر کلمات فارسی که ستم و زور ست مسلم ندارند
هم چنانکه از تصرفات فارسیان در بعض از کلمات دیده شد مثل ذوالخورشیدین در کلام
واله هروی و انا الیار در شعر عالی و عند الخواهش در دفتر سوم علامی و حسب الفرموده در تاریخ
هفت اقلیم در احوال خواجه حسن دهلوی کذا فی المثمر یا کلمه که بلای امر یا میم نهی بر و سابق
بود چنانکه در لفظ بکن و مکن به تشدید کاف اگر گوئی معنی وقوع تشدید در دو کلمه آن
می باشد که از دو حرف مشدد یکی در آخر کلمهٔ اول و دیگر در اول کلمهٔ ثانیه باشد مثل شبو
شباز که در اصل شب بود و شب باز بود و این معنی در این جا یافته نمی‌شود زیرا که حرف
اول کلمهٔ ثانی را فقط مشدد کرده اند گویم شاید مراد مصنف از دو کلمه آن ست که بعد ترکیب
با کلمهٔ دیگر مشدد گردد نه در حالت انفراد یا حرفی برای امر و میم نهی سابق بود که در تلفظ
نیاید مثل واو دوه تو دوهای سه و نه و چه و که و لاله و پرده مثل دوّیده د تو تیار و نه بیار و امثال
آن و از آن ست مصرع تو بیا هم سه بار باده بمن ده ❊ بر وزن خفیف سالم موافق دائره
یعنی فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن بل اگر حرف آخر کلمهٔ دیگر سوای امر مصدر شود نیز ادغام
باید چنانکه در همین مثال مذکور در سه بار و باده بمن گذشت و در غیر امثال این مواضع تشدید
قبیح بود بل درین روزگار قسم ثانی تشدید همه‌اش قبیح و متروک باشد و در هیچ کدام ازین
مواضع از امثلهٔ مذکوره تشدید واجب نه بود مگر در خرم و فرخ و شبو و نخوان و اگر نیاز ندیم ط
بود بالجمله چندان که در لغت پارسی تشدید کمتر آورند بهتر باشد چه تشدید در ان لغت اصلی
نیست الا بندرت مثل غرنده و بران و خرم اما فرخ در اصل فرخ بود کذا فی البرهان
انتهی کلامه قانون اگر لفظ عربی مشدد الآخر در فارسی بعنوان فارسی مذکور شود آن را به
تخفیف باید خواند چون غم و هم بالفتح و تشدید میم بمعنی اندوه و قد و خد و غیر آن مگر در بعض مقام
به ضرورت شعر تشدید ظاهر کنند علی رضا تجلی گوید در رباعی ؏ پر آبله شد چو خوشه هر چند کفم ❊
یکدانه نشد حاصل ازین نه صد قم ❊ باطن همه ناکامی و ظاهر همه کام ❊ لب تشنه و سیراب

چو ورّ نجم ✤ اما در صورت ترکیب عربی الاسلوب اصل کلمہ را رعایت نمودن و تشدید ظاہر کردن انسب و اولے ست چون عوام الناس و حجاج بیت اللہ و خواص الملوک۔

تنوین

عرب را قسمے از ترکیب الفاظ ست کہ آن را تنوین گویند و این لغۃً بمعنی تنوین گردانیدن اسمے را یعنی نون ساکن در آخر کلمہ آوردن و اصطلاحاً عبارت ست از نون ساکن زائد کہ در آخر کلمہ لاحق شود برائے تاکید و علامتش دو فتحہ یا دو ضمہ یا دو کسرہ است پس بر حرف اخیر کلمہ در آید و در خواندنش نون ساکن ملفوظ گردد و بعید کتابت نیاید و در میزان الافکار گفتہ کہ نون تنوین بہ حقیقت حرف جداگانہ است کہ مے خوانند و نمے نویسند و ہم چنین حرف مدغم فیہ کہ حرف دیگر ست مکتوب نمے شود بل در منون بر حرف متبوع تنوین و در شد و بر حرف اولش اکتفا مے نمایند اما علامت تنوین کہ بشکل دو حرکت باشد و صورت تشدید کہ بشکل اَرہ مے نویسند برائے افہام مبتدیان ست بہ حقیقت شکل نون تنوین و یکے از دو حرف مشدد مرقوم نمے شود و صاحب تزکیہ کہ آن دو حرکت را تنوین دانستہ بوے اطفال مکتب ہنوز از دماغش بیرون نہ رفتہ چون نورٌ علے نورٍ و من وجہٍ و عمداً۔

اعراب بالحروف

باید دانست اصل در حرکات آن کہ بہ ضمہ و فتحہ و کسرہ باشد و گاہے بعد حرف مضموم واو و بعد مفتوح الف و بعد مکسور یائے نگارند و ازین جاست کہ این ہر سہ حروف را حروف اعراب گویند و این در ترکی ست خواجہ امیر خان در نصاب ترکی گوید ؎ در کتابت نشان فتحہ بود ✤ الف و ضمہ واو مے گردد ✤ نیز یا را نشان تو کسرہ بگیر ✤ ہمچنین نقطہا مکن تحریر ✤ چنانچہ در الفاظ توشک و توزک و مغول و کورنش و تومان و ایلغار و الیغ واو علامت ضمہ ماقبل و الف علامت فتحہ ماقبل و یا علامت کسرہ ماقبل ست و آنچہ صاحب غیاث نوشتہ کہ در لفظ تیمور کہ بکسر تائے فوقانی و ضم میم و سکون رائے مہملہ لغت ترکی ست یا و واو بخواندن نمے آید چرا کہ علامت کسرہ و ضمہ است و اگر در نظم بہ سبیل اشباع خوانند جائز باشد بر عکس تحقیق ست اصل نام آن بادشاہ باظہار یا و واو بر وزن ذی نور ست و این کہ شعرا این لفظ را تمر بحذف یا و واو آوردہ اند چنانچہ ہاتفی گفتہ ؎ کہ سر خیل گیتی ستانان تمر ✤ ز گفتار قیصر دلے داشت پر ✤ ولہ بفرمان عالم متاع تمر ✤ بہ بستند پردہ سرا بر شتر ✤ از قبیل تصرفات ست نہ بر اصل خود

چنانچہ قاضی شہاب الدین احمد کہ معاصر شاہ تیمور بود در تاریخ تیموری کہ موسوم بہ عجائب المقدور فی اخبار تیمور ست نوشتہ اسمہ تیمور بتاء مکسورۃ مثناۃ فوقاً و یاء ساکنۃ مثناۃ تحتاً و واو ساکنۃ بین میم و راء مہملۃ ہذہ طریقۃ املائہ و فی التعریف زنۃ بنائہ فکن کرۃ الالفاظ الاعجمیۃ اذ تداولتہا صولجان اللغۃ العربیۃ خرطہا فی الدوران علی بنار اوزانہا و دحرجہا کیف شاء فی میدان لسانہا فقالوا فی ہذا تارۃ تمور و اخرے تمر لنگ ولم یجر علیہم فی ذلک حرج و لا ضنک و پیداست کہ اصل نام آن بادشاہ تیمور بر وزن ذی نور نگاشتہ و تمر و غیرہ از تصرفات انگاشتہ و بر ظاہر ست کہ تحقیق چگونگی اسم احدے چنان کہ مورخ معاصرش داند دیگران چہ رسد اگر پیشینیان صد ہزار ارباب فرہنگ ہم خلاف صاحب عجائب المقدور نویسند اعتبار را نشاید۔ و بعض گفتہ اند کہ در املائے فارسی نیز بعد از ضمہ واو انگاشتن و پس کسرہ یا نوشتن در بعض مواضع شائع ست مگر آن واو و یا و الف در خواندن نمے آید چرا کہ علامت ضمہ و کسرہ و فتحہ است و اگر در نظم بہ سبیل اشباع خواندہ شود جائز ست لیکن مرزا اسد اللہ خان غالب در قاطع برہان نوشتہ کہ اعراب در الفاظ ترکی رسم ہست نہ در الفاظ فارسی

بیان جنس حرکت و نوع حرکت و حرکت بین بین

صاحب الاصول الالسنۃ و اللغات گفتہ کہ چنان کہ در فارسی برائے معنی مقصود جنس حرف را اعتبار نمایند نہ حرف مخصوص را ہم چنان در فارسی جنس حرکت را و ازین جاست کہ بعض لفظ را کہ بعض اشخاص مجہول خوانند بعض دیگر آن را معروف خوانند۔ جنس حرکت عبارت از مطلق حرکت ست خواہ فتحہ باشد خواہ کسرہ خواہ ضمہ باشد چنان کہ حرکت عروضی ست کہ در فن عروض جنس حرکت معتبر ست نہ نوع حرکت مثلاً لفظ پسو بائے فارسی مفتوح یا مکسور یا مضموم و سین مہملہ مفتوح برائے مہملہ زدہ بعض بفتح بائے فارسی و بعض بکسرہ و بعض بضمہ آن خوانند ہر کس ہر چہ بر زبانش آسان نماید و انماید مگر در وزن عروضی تفاوتے نہ باشد مگر لحاظ باید داشت کہ فتحہ اخف الحرکات ست و بعد از ان کسرہ و بعد از ان ضمہ ست و در عربی نوع حرکت معتبر ست نہ جنس حرکت و نوع حرکت عبارت ست از فتحہ تنہا یا کسرہ تنہا یا ضمہ تنہا۔ و خطائے در نوع حرکت را در عربی لحن گویند کہ بجائے فتحہ کسرہ یا ضمہ یا بر عکس گویند و این بسیار بد ست و نیز در عربی از اختلاف نوع حرکت معنے مختلف مے شود چون در فَعَل بمعنی کردہ شد و فِعل بمعنی کرد و دَوْر بمعنی گردو و در جمع دار بمعنی خانہ۔ و بین بین عبارت ست از ادا نمودن

دو حرف یا دو حرکت را بہ نہجے کہ ہیچ کدام از حرف یا حرکت خالص نہ باشد اگر حروف
و حرکات خالص کہ از مخرج خاص و وصف خاص ادا مے شوند نمے بود معنی بین بین فہمیدہ
نمے شد و اگر مخرج صحیح و صاف نمے بود مخرج سقیم و غیر صاف معلوم نمے گشت چرا کہ چیزہا
بہ اضداد خود شناختہ مے شوند و از ہمدگر ممتاز مے گردد و چنان کہ حروف را بین بین
ادا سازند حرکت را ہم بین بین ادا نمایند و در فارسی حرکت ماقبل واو معدولہ را مابین
فتحہ و ضمہ خوانند چون خواب و خوار و خوہلہ و خوست و در خویش و خویشتن حرکت خاے معجمہ
مابین ضمہ و کسرہ است ولیکن حرکت بین بین کہ در خواب و خوش و خویش وغیرہ است
در محاورہ سابق بودہ حالیا در تلفظ بین بین نیست و ادائے حرکت بین بین نتوانند صرف
در املا علامت بین بین را کہ واو معدولہ است مے نویسند و بس و عرب حرکت بین بین
تلفظ نہ کنند ازین رو ضرورت رسم الخط حرکت بین بین در عربی نیست انتہیٰ ملخصاً۔

بیان اشباع حروف

اشباع بکسر اول و باے موحدہ بہ الف کشیدہ و عین مہملہ در لغت سیر کردن و
بہ اصطلاح بر خواندن فتحہ یا ضمہ یا کسرہ را بطرزے کہ حرفے از حروف علت کہ مناسب
آن باشد بہ ظہور آید یعنی الف از فتحہ و واو از ضمہ و یا از کسرہ چنانچہ ماہار بمعنی مہار بمعنی
ریسمانے کہ در بینی شتر کنند و نماک بمعنی نمک و بے نماک کہ بمعنی بے حلاوت و بے مزہ
استعمال یافتہ مجاز ست حکیم فردوسی گوید ؎ چو سالت شد اے خواجہ از شصت پاک
مے و جام و آرام شد بے نماک ✤ کہ بر آب و گل نقش ما یاد کرد ✤ کہ ما ہارہ و بینی باکرد
و بام بمعنی بم کہ آواز بلند مقابل زیر ست خواجوے کرمانی گوید ؎ بشورے نالہ زارم
ز عشاق ✤ نواے زیر و بامے بر نیاید ✤ و سیہ سار نوعے از نہنگ کہ سرش سیاہ مے باشد
و چاک بمعنی چک بہ جیم فارسی بمعنی محضر و قبالہ و صاحب ہفت قلزم درین مثال ساز و جنگ
ہم نوشتہ و آن محل نظر ست و افتادہ و اوفتادہ سعدی گوید ؎ اوفتادست در جہان
بسیار ✤ بے تمیز ارجمند و عاقل خوار ✤ سنائی ؎ آفتابے ست نظم من کز عز ✤ در تراجع
نیوفتد ہرگز ✤ و حسب تحقیق خان آرزو ودرا فتادو او را حذف کردہ اند و جمہور بر مذہب
اول اند ✤ و رستم و رودستم خاقانی گوید ؎ زادۂ سیمرغ کیست جز پدر رودستم ✤ قاتل ضحاک
کیست جز پسر آبتین ✤ میر معزی ؎ ز ال افسون کرد و سیمرغ آمد از افسون او ✤
رودستم بہ شد چو سیمرغ اندر و مالید پر ✤ من عجب دارم ز فردوسی کہ با چندان دروغ ✤ از کجا

آورد بیہودہ چرا گفت این سمر ✤ در قیاسات رودستم گو یاد کہ من خصم توام ✤ تا چار برمن دروغ
محض گفتی سر بسر ✤ و برین قیاس چاپوک و سخون اسدی گوید ؎ چہ چاپوک دست ست
بازی سگال ✤ کہ در پردہ داند نمودن خیال ✤ و ایزار و نیشان مولانا مظہر در تعریف اسپ ؎
بیناست آن چنان کہ بہ بیند بروے سنگ ✤ و نیشان پاے مور بہ شبہاے تار راست ✤
خواجہ جمال الدین سلمان ؎ در دیارے کاندر و اہل ہنر را بار نیست ✤ ناگہان افتادہ و
درماندہ و پابست من ✤ یک بیک را کردہ غایت بے سر و پایان شہر ✤ تا بدستار
سر و ایزار پاے و پیرہن ✤ و مہمان و میہمان بمعنی معروف و این مرکب ست از مہ بمعنی
بزرگ و مان بمعنی خانہ و یا آن کہ لفظ مان براے تشبیہ باشد یعنی مانند بزرگ ست در عزت
خواجہ حافظ گوید ؎ بخانۂ کہ چنین میہمان فرود آید ✤ ہماے سدرہ در آن آشیان فرود آید ✤
و دہ و دیہ بمعنی قریہ میر خسرو ؎ مراد و عدل و امن و راحت ست اندر زمان او ✤
بہ شرق و غرب شہر و دیہ و کوہ و دشت و بحر و بر و لہ قدرے چون او برین نمط بشتافت ✤
راہ اندر سواد و دیہ یافت ✤ میر حسن دہلوی ؎ سلامت از دل و دین حسن چہ مے پیچی ✤
نہ دیہ ماندہ نہ دہقان چہ واجب ست خراج ✤ و امادہ و آمادہ بمعنی ساختہ و پرداختہ
و مہیا و آمادن مصدر آن ست از رسالہ عبد الواسع مگر صاحب انجمن آراے ناصری
گفتہ کہ اصل درین لغت ہمان آمدہ بود و الف ثانی افادہ دوام کند و براے نسبت
ست درین صورت از ما نحن فیہ خارج ست و عبد الواسع اجار و آجار و چنان و
چونان نیز بہ این مثال آوردہ و آن خیلے محل تامل ست زیرا کہ چنان بضم اول مخفف
چونان ست یعنی چون آن چنانچہ در بہار عجم مذکور است کہ چنان مرکب ست از لفظ
چون کہ از ادات تشبیہ و آن کہ اسم اشارہ است پس واو از اصل کلمہ است
چنان کہ در چون این چنین محذوف ست انوری گوید ؎ مرغزارے شود اکنون فلک
دابر درد ✤ راست چون تنگہ تو گوئی ہمہ ناقہ است حمل ✤ و ہم چنان و ہم چنین و ہیچ آن
و ہیچ این بود مثل چرا و ترا و کرا و مرا کہ در اصل چہ را و تو را و کہ را و من را بودہ است
و منشی امیر احمد مینائی امیر تخلص در سرمہ بصیرت مے نویسد کہ در لفظ آچار و در دو امر اختلاف
ست یکے آن کہ الفش ممدودہ است یا مقصورہ پس در لغات متداولہ کہ نظر کردہ شد
در موید الفضلا و شمس اللغات و مدار الافاضل بمدو قصر ہر دو مذکور ست و در غیاث
و بہار و برہان و ہفت قلزم نیز بہ ذیل لغات الف ممدودہ مذکور اختلاف دیگر آن کہ
بمعنی مشہور این لغت ہندی ست یا فارسی پس مولف رشیدی گفتہ کہ بمعنی ترشی

که برادویه گرم وسرکه بپرورند وباطعام خورند در اصل فرس نیامده وظاهرا هندی ست
ودر شعر امیر خسرو مذکورست ؎ درویش به عشق جود درحلق تو از ناز * لقمه نه رود زیر
گر آچار نه باشد * ومولف سراج آورده که هم هندی ست وهم فارسی از قبیل لغات
توافق لسانین * ودر بهار عجم شعرے دیگر در هجو اکول از ملا منیر لاهوری دیده شد که در ان شعر آچار
درمصرع اول بمعنی مبحوث عنه بوده است وآچار درمصرع ثانی بمعنی بلند وپست ودرست وناهموار
وآن شعر این ست ؎ پیے آچار گرم رفتارست * گام سنج زمین آچارست * محصل این
است که بعض از اهل لغات این لغت را بمد وقصر هر دو آورده اند وبعض صرف بمد ذکر کرده و
صاحب رشیدی آن را هندی الاصل پنداشته وکلام خسرو راست کافی برائے فارسی
بودنش نه انگاشته وصاحب سراج به فارسی بودنش گمان برده وشعر خسرو را موید خود آورده پس نظر
برین اختلاف رفع دغدغه هندی بودنش تا این که در کلام پارسی نژادے معتمد یافته نه شود دشوارست
بنا بران شعر نظامی گنجوی را درست ش مے نگارم ؎ ز آچارها هرچه باشد عزیز * ترنج وبه ونار ومابیچ تیز
پس نظر براین سند در فارسی بودن آچار شکے وشبہے نماند واین هم ثابت شد که در پارسی زبان
هم در شعر نظامی وهم در اشعار خسرو وسنیر جز بالف نیست پس تا زمانے که بقصر الف در پارسی
دیده نه شود جز ممدود صحیح نه خواهد شد وهم برین بناست که صاحب رساله قواعد املاے فارسی
نوشته که آچار بمعنی معروف بقصر غلط ست وآچار بمد صحیح ونیز در حاشیه رساله مذکور آورده که اگرچه در
نفائس ورساله بانسوی بقصر هم نوشته مگر صحیح بالمد ست چنانکه در جهانگیری ومجمع الفرس سروری
وبرهان ست انتهی ودر انجمن آرائے ناصری نیز صرف به الف ممدوده آورده وهمین اصح
معلوم مے شود زیرا که موثقش گفته که آچا بمعنی آمیزش وآمیخته وآچار بمعنی آمیزد وسیاچار بمعنی میامیز
وترشی ها را چون آمیخته اند آچار گویند. وازین قول مستفاد شد که این لفظ فارسی الاصل ست
ومولف از علماے سنسکرت دریافت کرد ایشان بعد از رجوع به کتب لغت سندی گفتند که
آچار به الف ممدوده به این معنے در هندی نیامده وهمچنین میهمان شیع بهمان ست وآن اسمے ست
برائے شخص مجهول غیر معین چنان که فلان واین اسم در فارسی برائے تمثیل استعمال کنند چنان که
زید وعمر وبکر در عربی درویش واله هروی گفته ؎ تا به براهین ذوی العقول وحجت * جاے فرود
یقین دهند گمان را * زیر نگین تو باد ملک سراسر * زان بکنم عرض میهمان وفلان را * بادیه فیل
آمده زقوت بعهدت * هرچه توان نام سعد کرد قران را * از همین قبیل ست استادن وایستادن
وسائس بکسر همزه وسایس از رساله عبد الواسع بدان که از شمس اللغات ونفائس اللغات
وتاج اللغات وغیره بتحقیق مے رسد که سائس بوزن خامس بمعنی نگاه دارنده ونگاهبان

ستور وستوربان لفظ عربی ست در اساس ست هو یسوس الدواب وهو من ساسها وسوسها
ودر کنز اللغات سیّس وسایس بمعنی مطلق نگاهدارنده ستور آورده وخان آرزو در سراج گفته که هر دو
صیغه فاعل وفیعل صحیح اند ودر سروری گفته سیّس مرخم سائس ست وفیه ما فیه ودر آرزو وفارسی سائیس
بوزن خامس وسیّس بوزن رئیس بمعنی رائض یعنی شخصے که اسپ را نگاه دارد وتیمار ومحافظت
آن کند مستعمل ست وبر زبان شعرا نیز جاری ست پس لفظ فارسی نه بود بسبب اختلاط عرب
وعجم وآمدن اهل عجم در هندوستان این معنے بعمل آمده وصاحب مدار الافاضل گفته که فارسیان
آخر شین معجمه نیز خوانند مولوی روم گوید ؎ سائسی کروے ودر آخر آن غلام * لیک سلطان سلاطین
بود نام * وصاحب انجمن این بیت خود آورده ؎ آن فریدون فرو فرخ رخ وداراب سریر *
آن سکندر دل تهمتن تن وسهراب سیّس * جمال الدین سلمان گفته ؎ اے سیّس مرکبانت سائس
پنجم رواق * وے غلام آستانت خسرو زرین مجن * سائس پنجم رواق کنایه از مریخ ست چه او
در فلک پنجم مے باشد واین سائس بکسر همزه بمعنی سیاست کننده است وسائیس بروزن
تامیس بمعنی مطلق نگهبان خصوصاً نگهبان اسپان یافته نه شد وکلام شعرا هم موید آن نیست وظاهر
است که استعمال شعرا درین مقام اعتبار تمام دارد وآتش وآتیش شاعرے گوید ؎ از بسکه
تنم سوخته شد ز آتش فرقت * در خرقه بجز شعله آتیش ندارم * وتش مخفف آن مولوی معنوی ؎
موسی اندر درخت هم تش دید * سبز تر مے شد آن درخت از نار * مولوی صهبائی گفته آتش
در اصل بکسر تاست به دلیل آتیش به یاے تحتانی خواه آتیش را اماله آن خوانند وخواه
آتش را مخفف این دانند. ومختار صاحب جهانگیری وبرهان وغیره نیز آتش بکسر تاست و
عجب از صاحب برهان که باوجود تغلیط آتش بفتح تا در کلمه آدیش بدال مهمله در تفسیر کلمه
آتش بفتح تا گفته واین نیست مگر تناقض بلکه موافق مذهب صاحب انجمن وغیره بفتح تا چنانکه
مشهورست غلط ست وبکسر تا صحیح وآدیش بدال مهمله ویاے مجهول وشین معجمه بمعنی آتش
در اصل آتیش بود وتا دال شده ویاے اشباع افزودن دال راست بر کسر ماقبل خود لیکن
بفتح تا در سلک قوافی سرکش ومشوش وغیره هر جا دیده ایم ومتتبع کلام اساتذه بشرط تفحص
مے تواند دید چنان که خود نیز در تاے فوقانی مع الشین تش بتاے فوقانی مفتوح بمعنی آتش
آورده آند وسندش از کلام سخن سنجان شیرین بیان که کبک وار خوش خرام کوهسار زبان
دری اند مقصود اصلی پنداشته بگوش سخن نیوشان انصاف گرا مے رسانم نظامی فرماید ؎
چون ابر سیاه زشت وناخوش * چون لفظ سفیدکان آتش * نظیری گوید ؎ دیوانه ام زخانه
مشوش برآمده * طوفانم از تنور پر آتش برآمده * ظهوری ؎ خوے در آرایش آن عارض

موش باشد ٭ کہ شنید آب فروزندہ آتش باشد ٭ و صہبائی گفتہ کہ آتش بفتح تا چنان کہ از قوافی معلوم مے شود بنابر استعمال شعراست آمدم برین کہ اکثر را در صحت کسرۂ آن کلام ست دیگران یکسو مرزا غالب تا مجو کہ در فارسی ید طولے داشت مے نگارد کہ کسرۂ تاے آتش ادعاے است نا دلپذیر و حاشا کہ اساتذہ قافیہ اش با دانش و کاہش روا داشتہ باشند و این انکار ارباب حدت فہم بسیار بعید ست باید دید نظامی چہ مے فرماید ؎ ہمہ کارشان شرب و آتش گری ٭ نگشتہ شبے گرد جانش گری ٭ مولوی معنوی راست ؎ گفت آتش من ہمانم آتشم ٭ اندر آتا تو ببینی تابشم ٭ عاشق اصفہانی درین رباعی گفتہ **رباعی** اے آن کہ چو خوے بہر گشت آتش نیست ٭ کاہیدنم از تو جز در افزایش نیست ٭ یا رب غم این ختہ نہ بخشود دلت ٭ یا در دل بے رحم تو بخشایش نیست ٭ و ملا ابہری خراسانی در قطعہ این بیت نوشتہ ؎ پیوند شکستگی ست با عشق ٭ چون کسرۂ حرف تاے آتش ٭ پیداست کہ این شعر ناطق ست بر کسرۂ تاے فوقانی اکنون کسے را مجال انکار کسرہ نماند پس آتش بکسر تا و فتحہ آن ہر دو درست است اگرچہ قیاس کسرۂ آن مے خواہد چنان کہ لفظ چرا کہ بہر دو اعراب صحیح ست اگرچہ قیاس کسرہ مے خواہد زیرا کہ مرکب ست از چہ کہ کلمۂ استفہام ست و را بمعنی براے و بفتحہ نیز آمدہ چنان کہ مشہور ست پس آدیش بدال مہملہ بمعنی آتش کہ مبدل آتیش ست لغت جدا نیست و آدیش بمعنی چوب آستانہ وغیرہ لغتے علٰحدہ۔

الف اشباع

و الفے ست زائد کہ قدماے شعرا مقابل حروف اطلاق عرب نہادہ اند و الف اشباع نام کردہ اند چہ عرب در قافیہ شعر چون وزن اقتضاے حرف دیگر کند و حرف دیگر آخر و محل فتحہ بود الفے بدان الحاق کنند مثلا در جمال و کمال گویند جمالا و کمالا و اگر در محل ضمہ باشد گویند جمالو و کمالو و اگر در محل کسرہ بود گویند جمالی و کمالی و این الف و واو و یا اگر در نظم واقع شود حرف اطلاق خوانند زیرا کہ حرف را بہ حرکت مطلق مے گرداند و قید سکون از وے برمے دارد و اگر در نثر وقوع یابد حرف اشباع نامند چہ الف و واو و یا جز از اشباع فتحہ و ضمہ و کسرہ نخیزد و بحکم آن کہ در زبان پارسی جمیع کلمات موقوفۃ الاواخر اند چون تقاضاے حرکت کرد الف بدان الحاق کردند تا آن کہ خلاف قاعدہ پارسی نہ شدہ باشد و فرق در میان الف اطلاق و الف زائد ہمین ست کہ اطلاق را بعد از حرف روی آورند تا ساکن را متحرک سازند بخلاف زائدہ کہ بغیر از حسن کلام سببے دیگر ندارد چون تابانا و درخشانا استادے گوید ؎

دوش بود ست شب و خوب و عجب رخشانا ٭ بر ظلمت ز سر خاک مہ تابانا ٭ خاقانی ہم درین معنے گوید ؎ خاقان اعظم کز شرف آمد سلاطین را کنف ٭ باران جود از ابر کف شرقا و غربا ریختہ بعض گفتہ اند کہ چون شرقا و غربا را عجمیان ایراد نمودہ و از الفاظ متداولہ نیست نیکو نبود و حکیم خاقانی مسابلہ نمودہ و بندار رازی[1] گوید ؎ خاقانیا اگر تو سخن نیک دانیا ٭ پندے بگویمت نہ ہی را لگانیا ٭ ہمچو کسے کمن کہ پس مہ بود ز تو ٭ شاید کہ او بدر بود و تو ندانیا ٭ فردوسی گوید ؎ پس از دختر نامور قیصرا ٭ کہ ناہید بد نام آن دخترا ٭ زمین پوشد از نور پیراہنا ٭ شود تیرہ گیتی بدو روشنا ٭ استاد ابو الفرج سجزی ؎ شاہا نظام ملک و قوام جہانیا ٭ با دولت مساعد و بخت جوانیا ٭ چشم ست بختیاری و در چشم نوریا ٭ جسم ست کامگاری و در جسم جانیا ٭ گردون ترا سگالد کیخسروی ہمے ٭ اینک بہ نقد والی ہندوستانیا ٭ قاآنی در صفت شب گفتہ ؎ دوشینہ چون گشید شہ زنگ لشکرا ٭ سلطان روم را ز سر افتاد افسرا ٭ باز سفید روز بپرید از آشیان ٭ زاغ شب سیاہ بگسترد شہپرا ٭ تاریک شد سپہر چو ظلمات اندرو ٭ تازان ستارہ چون بسیاہی سکندرا ٭ چونان شبے دراز کہ پنداشتی قضا ٭ یکرہ بریدہ نافش با روز محشرا ٭ افروخت چہرۂ زمین تل خاکستری ہمیں ٭ چون اندرون تودۂ خاکستر اخگرا ٭ ما در لفظ تیرو و شونیرو و ہرگز و قرمز زیادہ کردہ تیزا و شونیزا و ہرگیزا بہ زیادت تحتانی بعد از کاف و قرمیزا بزیادت آن بعد از میم آوردہ اند چنان کہ بہرامی کہ یکے از شعراے ولایت ست مے گوید ؎ چہ گوئی کز ہمہ خوبان چنو بود ست کس نیزا ٭ نہ ہست اکنون و نہ باشد و نہ بود ست ہرگیزا ٭ بگاہ خشم او گوہر شود ہمرنگ شونیزا ٭ چنو خوش شود باشد ز انفاس قرمیزا ٭ محقق طوسی در معیار الاشعار فرماید کہ استعمال این الف اصلا خطا ست چو عرب را الف و واو و یا از اشباع حرکات اواخر کلمات حادث شود و عجم را اواخر کلمات متحرک نہ باشد پس آن جا حرکتے در افزودن و آن را اشباع نام کردن تا حرفے حادث شود خروج باشد از لغت انتہی مولوی صہبائی گوید این وقتے حق ست کہ زیادت آن محض در لفظ قافیہ بود و حالان کہ در وسط کلمہ نیز دیدہ مے شود چنان کہ درین قول خواجہ حسن دہلوی ؎ ہر تیر زنکیش تو مرا راحت سینہ است ٭ قربان شود آن کہ درین کیش نہ باشد ٭ و درین قول سوزنی ؎ سرمۂ چشم بزرگان باد خاک پاے تو ٭ وز بزرگان ہیچ کس نہ نشیند بر جاے تو ٭ بیر معزی گوید ؎ باقی بمانا کہ جہان از بقاے تو ٭ امن تمام و مصلحت بے شمار یافت ٭

[1] بندار بفتح باے موحدہ بروزن گلزار یعنی صاحب نعمت و مایہ و کیسہ دار و خانہ دار و بزرگ و تخلص شاعرے بودہ رازی نامش خواجہ کمال الدین مداح صاحب بن عباد و مجد الدولہ بزبان پارسی و عربی و دیلمی شعر داشتہ ۱۲

ودر اعلام زیاده بران ست که شمار بر تابد واین از شاه نامه بسیارے توان برآورد پس کثرت استعمال الف در کلام متقدمان دال بران ست که زین معنے نه از جهت ضرورت ست بل از اقتضاے روزمره و محاورهٔ ایشان و معلوم مے شود که این کلمات به زیادت حرف الف در کلام شان مستعمل باشد و متاخران نیز که کلام شان نسبت به متقدمان شسته تر و روزمرهٔ ایشان از روزمرهٔ قدیم بسیار مغایر افتاده الف در اواخر اعلام بیشتر در آورده اند چون صبابا و طالبا و ظهیرا و نصیرا و جلالا و کمالا و عظیما و مقیما و ایراد امثله را حاجت نیست و چون چنین باشد ضرورت قافیه را مدخل نه باشد غایتش اصطلاحے چنان مقرر کرده اند که هرگاه در آخر قافیه باشد آن را به نام اشباع خوانند و حق آن ست که چون اصطلاح تازیان آن چنان مقرر شده و عادت ایشان بران جاری ست که الفے برافزایند ارباب این صناعت این اسم را از ایشان فرا گرفته الف کلمات فارسی را که نه بر سیاق شان بوده بهمین نام خوانده اند و هیچ تدبر نه کرده که این اسم همان جا راست آید نه درین مقام۔ قافیه

اشباع حرکت

اشباع حرکت که از جمله تصرفات ست در زبان فصیح دری نیامده مثل تو و دو و که و نه و چه و استاتذه قدیم مثل شیخ فریدالدین عطار و مولوی روم و بعض متاخرین که آورده اند روزمره زبان دیگر اهل فارس ست نه زبان دری چنان که اشباع فتحه در لفظ نه درین قول جامی ؎ مبادا هیچ کس چون من گرفتار ٭ که نه دل دارم اندر دل نه دلدار ٭ و اشباع کسره در لفظ چه درین قول سعدی ع چو مردی چه سیراب و چه خشک لب ٭ و اشباع کسره در لفظ که درین قول مولوی روم ع آن چنان که گفت مادر بچه را ٭ و اشباع کسره در لفظ سه درین قول بدر چاچی ؎ دایهٔ مهر و را ابر بلوغ سه پسر ٭ حکیم منوچهری ؎ برنه به کف و نهم آن جام دو گوشه ٭ جام دگر آور بکف دست و گرنه ٭ من مے نه خورم تا نبود برد و کفم جام ٭ تا ساتگنے بر سر خوانم نه نهی سه ٭ چون مے بدهی نوش همے گوئی و همے باش ٭ چون مے بخورم جام همے گیر و همے ده ٭ و اشباع ضمه در لفظ تو درین قول ؎ خواب مے خواست که در چشم من آید بے تو ٭ این خیالے ست که در خاطر خواب افتاده۔

باب پنجم در آداب املا و رسم خط پارسی محتوی بر دو فصل فصل اول

در جهانگیری آورده که املا در عرف ارباب کیاست عبارت از نوشتن حروف مفرده

و مرکبه بر نهجے که ارباب این فن تعیین کرده اند و این که مے گویند که فلان املا دارد مراد آن باشد که کتابتش موافق تعیین ارباب این فن ست و بے املا بودن عیب تمام ست پس بر همه صاحبان کتابت واجب و لازم باشد که قواعد املا از خطوط معتبره که در املا نوشته اند و کتبے که درین فن پرداخته اند استنباط نمایند یا از شخصے که معتمد علیه این وادی باشد بپرسند و به عمل مقرون گردانند زیرا که بعض حروف ست که نے نویسند و خوانده مے شود و بعض مے نویسند که خوانده نے شود و بعضے از صیغه هست که در معنی مصدری و فعل ماضی آن حرفے باشد چون آن را تصریف نمایند به فعل مضارع و امر این حرف به حرف دیگر تبدیل یابد چون از خاستن خیزد و بنا برین املا در کتابت معتبر ست نه به لفظ انتهی و صاحب نفائس الفنون گفته که اصل در نوشتن حروف آن ست که به طریقے که وقف بر آن مے کنند یا ابتدا به آن مے کنند نوشته شود انتهی و نقوش موضوعه را با معانی به واسطه دلالتش بر الفاظ که دال بر معانی ست ربطے موفور است و حروف در پارسی مثل عربی از راست صفحه بسوے چپ صفحه نوشته مے شوند و اول صفحات بجانب یمین و آخر صفحات بجانب یسار باشد بر خلاف چپ نویسان که از چپ به سوے راست صفحه نویسند و اول صفحات بجانب یسار و آخر صفحات بجانب یمین باشد مگر بعض راست نویسان را درین ملک دیدم که اول صفحات مراسلات به تقلید و خوشامد چپ نویسان جانب یسار قرار دهند و آخرش بجانب راست ٭ و خطوط فارسیه که مقصود البیان این مقام ست اکثر به طبق ملفوظ جاری نے بل گاهے زائد نویسند و نخوانند چون قره به اعتبار لهجهٔ بعض اهل زبان و گاهے الف را واو خوانند چون دکان را دکون و جان را جون و گاهے واو را همزه چون سوم و گاهے حرفے نویسند و نخوانندش چون واو در خواب و خویش و خواجه و خوید و الف در خواهر و مانند به اعتبار لهجهٔ بعض فصحا و ها در جامه و لاله و شگوفه و گاهے بے نوشته خوانند چنانچه یاے اضافت در بعض مواقع منظوم به جهت اشباع کسره بدو یا ملفوظ مے شود و علی هذا بنا بران مناسب نمود که رسوم خطوط معینه که طالب این فن را از دانستنش ناگزیر ست بیان نماید۔ پس باید دانست که خط در اصطلاح عبارت از آن ست که صورت لفظ به حروف هجائیه اش نگارند پس هر اسمے که مسمے و اسمش هر دو قابل کتابت ست رقمش به طبق ارادت قائل ست مثلاً اگر شخصے شخصے را بنگارش شعر گوید پس لفظ شعر نویسد اگر مراد اسم بود۔ و شادم که از رقیبان دامن کشان گذشتی ٭ گو مشت خاک ماهم بر باد رفته باشد ٭ نویسد اگر مراد مسمے بود۔ و همچنین اگر گوید شین - یا - را - بنویس شین - یا - را۔ نوشته شود اگر مراد اسم ست و اگر مراد مسمے ست کتابتش مرکبهٔ شیر ست

ومفردۂ ش ـ ے ـ ر ـ رو القیاس شہ ـ یہ ـ رہ ـ دا اگر مسمے قابل کتابت نبود پس در امر
یہ کتابتش بہ کتابت اسم وے کفایت کنند چون زید وعمرو وجز آن **قانون** ہر حرف را
بہ ہمان صورت باید نگاشت کہ ارباب لغت پارسی بدان در متون لغات مے نگارند یا در
پارسی نامہاے معتبر ایرانی نگاشتہ شدہ اند زنہار تلفظ آن را اعتبار نباید کرد پس امثال
این الفاظ عربی الاصل را یعنی طلب عرض ظلم صفا حارث وغیرہ اگرچہ در تلفظ آن ہا بر زبان
پارسی خوانان از تلفظ تلب ارز زلم سفا ہارس ہیچ تفاوت نیست زیرا کہ ہیرزایان پارس
حروف تازی را کہ در پارسی مستعمل اند از آواز مخرج خاص تازی ادا کردن نتوانند لہذا آواز
آن ہا را تغیر دادہ از مخرج حروف پارسی ادا مے سازند در نگارش باید با ہمان املاے
خاص عربی نگاشتہ شوند چون نیکو پیداست کہ خصوصیت مخرج این حروف در گفتار ست
نہ در خط علاوہ بران نوشتن این حروف بصورت اصلی شان دلائلے ست واضح برین کہ آن
کلمات تازی الاصل اند و از الفاے پارسی الفاظ نیستند وصد وشصت وطوطی وطہمورث
وکیومرث وطبر وطبرخون وطبرزد وقم نام ولایتے وطلا وطراز وطپانچہ وطارم وطشت کہ
باوجود فارسی الاصل بودن این الفاظ املاے آنہا از دیرباز درمیان کافۂ دبیران پارسی نگار
بہ ص وط وث وق کہ از حروف عربی ست قرار یافتہ است اگرچہ اصل شان سد وشست
وتوتی وتہمورس وگیومرث وتبر وتبرخون وتبرزد وگم وطلا وتراز وتپانچہ وتارم وتشت
است پس باید دانست کہ چنان کہ درمیان دبیران قرار یافتہ بہ ہمان صورت بر نگارند
وزنہار راہ خلافش نپویند۔ لفظ تیار کہ بمعنی درست ومہیا وآمادہ درمیان متاخرین
مستعمل ست بہ تاے قرشت وطاے حطی ہر دو املا صحیح آمدہ در صورت اول ماخوذ از
تیار کہ بمعنی مواج وجہندہ وجلد رفتار باشد۔ ودر صورت ثانی ماخوذ از طیار کہ صفت
مبالغہ از طیر ست واین در اصل اصطلاح میر شکاران ست کہ چون جانور شکاری از
کریز بر آمدہ آمادۂ شکار وپرواز گردد مے گویند کہ جانور طیار شدہ یعنی نیکو پرندہ گشتہ۔ وآن
نوع الفاظ پارسی را کہ انشا پردازان ایران ہم بہ حروف خاصہ تازی مے نویسند۔ دہم با
اصلی فارس چون اصفہان واسفہان یا اسپہان یا پاہان طپیدن وتپیدن قہستان وکہستان
خانقاہ وخانگاہ بلقان نام ولایتے وبیلگان حیز وہیز لق ولگ لگ مرغے ست
معروف کہ گردن ومنقار وپاے دراز دارد ومار شکار کند۔ وچندان از ہوا بر روے خار
وسنگلاخ بیفگند کہ مجروح وہلاک شود پس بہ آشیانہ بردہ بخورد ضنج وچنگ نویسندہ اختیار
دارد خواہ بہ حروف تازی نویسد یا بہ حروف پارسی ولیکن طریق پسین اولے ست

فائدہ بدان کہ بعض الفاظ فارسی را بہ حروف مختصہ عربی نوشتن چہار سبب دارد یکے
آن کہ بعض لفظ مشترک در چند معنے ست وے خواہند یک معنے آن را چنان ظاہر کنند کہ
ذہن خوانندہ بہ طرف معنی دیگر نرود چنان کہ لفظ شصت وصد را کہ بمعنی عدد معین ست
بہ سین مہملہ کہ اصل ست نہ نوشتہ بہ صاد مہملہ نویسند تا بہ مجرد دیدن معلوم شود کہ ہمان عدد
معین ست چرا کہ این لفظ را بدین معنے بدین املا خاص نمودہ اند دوم آن کہ بسیار الفاظ
را معرب نمودہ عربی ساختہ بہ حروف مخصوصۂ زبان خود نوشتند چون تباشیر کہ فارسی
وبہ مثنات فوقانی ست طباشیر بہ طاے مہملہ نویسند وستگی را مصطکی نگارند سوم این کہ
بعض الفاظ عربی در استعمال فارسیان بودہ گمان کردند کہ این فارسی ست وبہ ہمان املاے عربی
نوشتند ودر کتاب ژند وپاژند بیشتر این صنعت بکار رفتہ چہارم بعض دولتمندان فارسی
دان خواستند در فارسی دخلے کنند واظہار فارسی دانی خود نمایند بعض الفاظ فارسی را
بہ حروف مخصوصۂ عربی نوشتند ورواج دادند چون طپان وطپانچہ وطپیدن وغیرہ کہ
در امثال این الفاظ ہیچ از سہ سبب مقدم یافتہ نشود **قانون** ہر حرفے کہ بدل از
حرف دیگر ست ہمان حرف بدل شدہ را باید نوشت چون بیا ومیا کہ مثنات تحتانی
بدل از الف ست چنان کہ چیست وکیست **قانون** از التباس احتراز باید کرد
چون در کبود تر دال مہملہ را باید نوشت تا با کبوتر ملتبس نشود **قانون** چون اکثر حروف
بہ اعتبار صورت مشابہ ہمدگر بودند نقاط را از جہت رفع التباس ہذا موضوع ومعین
ساختند تا موجب امتیاز فی مابین باشد وازین جاست کہ این حروف را حروف
معجم نیز گویند پس تمامی حروف باعتبار مذکور بر سہ نوع ست اول چہاردہ حروف
است ب پ ت ث ج چ خ ذ ز ژ ش ض ظ غ کہ در ہمہ حال وصلا وفصلا
محتاج بہ نقطہ است وبدون وے از ہم شکل خود ممتاز نے پس بر نویسندگان لازم
است کہ زنہار در اثناے کتابت نقاط این حروف را فرو نگذارند بلکہ بر سبیل
لزوم بجاے خاص شان نہند تا از ان حروف آواز ہاے خاص شان مفہوم شود
وازین جاست کہ چون براے امتیاز یک نقطہ بس ست بعض مردم شین را بہ یک
نقطہ کفایت کنند وبہ سہ کہ بہ طبق دندان ہاے آن ست منقوطہ نکنند دوم چار
حروف ف ق ن ی کہ وصلاً فقط ملتبس بہ دیگر ومفتقر بہ نقطہ است نہ در حالت
انفصال وہمچنین در حالت اتصال نیز اگر بصورت انفرادی خود ست محتاج بہ نقطہ
نیست سوم ہشت حرف ست ا ک گ ل م د ہ ح در حالت فصل بہ دیگر ملتبس

نہ گردد بہ شکل وضعی خود از دیگران ممتاز باشد وگاہے محتاج بہ نقطہ نبود پس کاف عربی و کاف عجمی را کہ دو حرف جداگانہ اند و از یک دیگر در ذات و نام ممتاز بہ یک مرکز و یک صورت نگاشتن و ہیچ تمیز درمیان صورت شان نہ نہادن زیانے ست بزرگ و بے تمیزیے ست سترگ بنا بران التماس از فارسی خوانان ست کہ نشانے خاص بر کاف عجمی گذارند تا از کاف تازی ممتاز گردد و اگر خوش کنند ہمین نشان ؎ کہ گونہ کج کوہ سر مرکز است یا مرکز دیگر اختیار کنند. این چنین ک گ کا گا قانون ہمچنین دیگر علامات کتابت را چون مد و تشدید وغیرہ ملحوظ داشتن خیلے ضرور ست چون بعد الف صحیح الف مدہ آید ہر دو الف را جداگانہ این چنین اارام اآہنگ نباید نوشت بلکہ باید کہ یک الف نگاشتہ بالایش نشان مد بیفزایند چون آرام آہنگ تنبیہ در خیر الخطوط مذکور ست ہر حرف مہملہ را بجز حلے حطی روا ست سہ نقطہ در زیر دہند یا ہمان حرف را کوچک زیر آن نویسند برائے رفع شبہ و حا را نقطہ از ان نہ دہند کہ بہ سبب نقطہ یا ئین با جیم فارسی مشابہ مے شود مگر ہمان حا را کوچک زیر آن نویسند و تائے تانیث را کہ در نحو ثمرہ طیبہ و جاریہ زاید ست از نقطہ نصیبے نیست ۔

املائے الف و ہمزہ

قانون الف ممدودہ عربی کہ در آخر جمع یا مصدر یا غیر آن واقع شود در کلام عرب خط منحنی کہ آن را ہمزہ گویند برائے اظہار مد نویسند مثل صحراء و املاء و اولیاء و فقراء و بیداء در فارسی بے ہمزہ باید نوشت چون صحرا و املا و اولیا و فقرا و بیدا جبیب قاآنی گوید ؎ چو چشم اہرمن خیرہ چو روے زنگیان تیرہ ✤ شدہ گفتی ہمہ چیرہ بمغزش علت سودا ✤ سیہ گون چون شب عاشق گرفتہ چون دل عاشق ✤ بہ باشاک دیدہ وامق برنگ طرہ عذرا ✤ بدل گلشن بہ تن زندان گہے گریان گہے خندان ✤ چو در بزم طرب رندان ز شور نشہ صہبا ✤ عذار گل خراشیدہ خط ریحان تراشیدہ ✤ زبس الماس پاشیدہ بہ باغ از ژالہ بیضا ✤ از و اطراف خارستان شدہ یک سر بہارستان ✤ و زو رشک نگارستان زمین از لالہ حمرا ✤ مگر در صورت وصفیت یا اضافت کہ ہمزہ مکسور در آخر زیادہ کنند چون صحراء فراخ و املاء پاکیزہ و فقراء شہر و اولیاء دہر و بیداء واسع ہمچنین در صورت وصفیت و اضافت بہ آخر الف مقصورہ ہم زیادہ کنند چون عصاء موسٰی و عیداء واسع بنا بر فرعون نیز درین مثال آوردہ و آن خطاست چہ بنا بالکسر و المد از مصادر مکسور الاول از غیر ثلاثی

مجرد ست ماخوذ از بنٰے یبنٰے بروزن ضرب یضرب بفتح العین فی الغابر و بکسر العین فی الغابر و مدش قیاسی ست زیرا کہ ہر اسم معتل الآخر کہ آن را وزنے ست قیاسی یا غالب و قبیل آخرش الف زائد مدش قیاسی باشد و مقصور در اصطلاح صرفیان عرب اسمے ست کہ حرف اعرابش الف لازم بود و تفصیلش در کتب صرف ست وگاہے این ہمزہ را بہ یا بدل کنند. و بے نقطہ نگارند چون اولیائے دہر و صفائے وقت و استغنائے سکندر و رضائے خاطر و ذکائے ذہن و ہوائے دلکش و صہبائے جان بخش و ہمچنین فارسی زبانان کلمات فارسی را کہ مختوم بالف اند ہمچنین معمول دارند یعنی چو خواہند کہ اضافت کنند ہمانا الف قبول حرکت نہ کند پس یائے زائد آرند و کسرۂ مضاف را بہ یا دہند چون والائے ایران و دریائے عمان و یاد را مثال این کلمات ہمیشہ مکسور ست لیکن چون اضافت بہ ضمیر متصل شود مفتوح گردد بہ علت آن کہ ماقبل ضمیر مذکور ہر گاہ متحرک بود البتہ مفتوح است سعدی راست ؎ روزگارے ست کہ سودائے تو در سر دارم ✤ مگرم سر برود تا برود سودایت ✤ وگاہ بود کہ از کلماتے کہ مختوم بہ یا اند یائے اصلی و ازین کلمات عرب بجہت تخفیف محذوف آورند چنانچہ سعدی شیرازی از گیسو یائے اصلی انداز دو گوید ؎ گیسوت عنبرینۂ گردن تمام بود ✤ معشوق خوبروے چہ محتاج زیور ست ✤ و خاقانی یائے زائد ازین کلمات انداز دو گوید ؎ اے گم شدہ دل کجات جویم ✤ جانی و بجان ہوات جویم ✤ دیروز چو آفتاب بودم ✤ امروز چو کیمیات جویم قانون ہمزہ لفظ تازی کہ بعد الف صیغۂ فاعل و مفاعل و فواعل و فعائل وغیرہ مکسور مے آید در پارسی بصورت یائے تحتانی بے نقطہ با نشان منحنی ہمزہ بالایش نگاشتہ مے شود چون سائل و قائل و سائل و حوائج و لطائف و در خیر الخطوط مذکور ست کہ چون ہمزہ را بصورت یا نویسند مثل قائل فاعل بعض منقوط نمایند و بعض منقوطہ نہ کنند انتہٰی و در امثال این الفاظ بدائع و ودائع و شرائع کہ البتہ ہم بہ یائے منقوطہ بدون ہمزہ نوشتہ و ہم بہ یا خواندہ مے شود و ہم چنین مراعے کہ بصورت یائے نویسند آن را نیز نقطہ کردن خطاست چون رمے بالفتح انداختن چیزے را از دست و یاری دادن کسے را خطاو و شنام دادن و تہمت نمودن و رمے بالکسر آواز سنگ کہ طفلان اندازند و سرے بروزن ہرے بمعنی شب روی زیرا کہ این الف ست مرقوم بہ صورت یا و کبرے و اعلٰی و موسٰی و عیسٰی و دیگر الفاظ عربی ہمزہ بہ صورت الف در کتابت در آید چون مسالہ و ہیات و مضموم را اکثر در کتابت حذف کنند قانون کلمہ ترکی کہ در آخرش الف باشد در نوشتن بہ صورت الف نویسند و در خواندن بہ ہائے مختفی باید خواند چون سوزکا

بکسر سین مہملہ و سکون زاے معجمہ بمعنی بشناچہ سبز بالکسر و در ترکی بمعنی شنا و لفظ کا مرادف کلمۂ باست و مچلکا
وقما بمعنی کنیز و دواے کہ براے قوت باہ بکار آید سولوی گوید ؎ گندہ پیران شوے را قماد ہندہ
زان کہ از زشتی بپیری آگنند ٭ و نیز این الف بہ حالت اضافت بہ ہا نوشتہ شود چنانچہ صاحب
تذکرۂ دولت شاہی گوید قباد بہ سبب آن کہ بر قمۂ پدر عاشق بود در شب باتفاق کنیزک ہلاک
ساخت ۔ و لفظے کہ در آخر کلمۂ اعلام ہندی واقع شود آن را بہ الف باید نوشت و بعض بر انند
کہ آن را بہاے مختفی باید نوشت چون سوانہ و کلیانہ نام قریہ کہ بہندی سوانہ و کلیانہ گویند و تحقیق آن ست کہ
اسماے جال را بہ الف و اعلام مواضعات را بہ ہا باید نوشت چون پراگا و کریا و سوانہ و کلیانہ و خلاف یا
والف ہمان ست کہ در عہد حضرت پادشاہ خلد آرام گاہ اورنگ زیب عالمگیر افاض اللہ تعالیٰ علیہ
شآبیب[1] الرحمۃ و الغفران در میان فضلاے اردوے معلے شدہ بود آخر بران قرار گرفت کہ ہر لفظ
ہندی کہ در آخر آن الف بود و فارسیان در آن تصرف کردہ بہ ہا نویسند غلط ست صحیح ہمان
الف ست زیرا کہ تصرف در اعلام در زبانے کہ اعلام بدان زبان باشند درست نیست اما
اگر بہ زبانے دیگر مستعمل شود تصرفات جائز است چنان کہ در معربات ازین جاست کہ
خواجہ شمس الدین محمد حافظ شیرازی بنگالا را بالالہ و ژالہ قافیہ کردہ بنگالہ بستہ چنانکہ گوید ؎
شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند ٭ زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود ٭ یا آن کہ الف بہ ہاے
مختفی بدل شود چنان کہ خارا و خارہ گویا صاحب کمالان آن عصر ازین نکتہ غافل بودند کہ
قبول این معنے نمودند آرے در استعمال زبان ہندی تلفظ بہ ہا غلط ست قانون تبدیل
الف قبل نون بواو در تلفظ باشد نہ در کتابت خواہ لفظ عربی باشد و خواہ فارسی مثل وکان
دوکون و جان و جون و بعضے از شعراے لطف شعر بر آن گذاشتہ اند درین صورت اگر بواو
نہ نویسند غلط مے شود و اگر نویسند شعر از پایہ مے افتد چنان کہ مخلص کاشی گفتہ ع کار معجون کمونی
مے کند پیکان او ٭ زیرا کہ کمان را کمون خیال کردہ معجون کمونی آوردہ بمناسبت پیکان و
بعض بنیاد قافیہ بر آن گذاشتہ اند و ہر دو اختراع ست کہ سابق از دیگرے بوقوع نیامدہ
اگرچہ تقفیہ بنا بر لہجہ زبان صحیح ست چنان کہ اساتذہ دارند و بعض گویند این گونہ زبان اہل
صناعت ست و آن قسمے از زبان ست و زبان صناعت در ہر زبان مے شود کہ منشیان
و شعرا و کتاب بعض حروف و الفاظ را در انشا و املا مخصوص کنند و ہمان طورش گویند و نویسند و
ہمچنین در مملکت ایران در لفظے کہ الف ساکن ماقبل مفتوح قبل میم ست آن را از کوچک
و بزرگ و اعلے و ادنے بواو ماقبل مضموم خوانند چون جام کہ آن را جوم گویند لیکن در کتابت

[1] شؤبوب یک دفعہ باران شآبیب جمع ۱۲

جام نویسند و جوم نہ نویسند و با روم قافیہ نہ کنند و نیز در اطراف فارس و سبزوار و دیگر قرے[1]
واو ساکن ماقبل مضموم بہ مثنات تحتانی ساکن ماقبل مکسور تلفظ نمایند و بود و نمود و فرسود و
انگور و کور و پول و امثال آن را بید و نمید و فرسید و انگیر و کیر و پیل گویند مرزا عبد الغفیر
قبیل نہ فرسید یعنی مرزا عبد الغفور قبول نفرمود و در کتابت بواو نویسند و آن را با مثنات تحتانی
قافیہ نہ کنند و قسمے از الفاظ ست کہ بہ بعض حرف آن مستعمل زبان اہل صناعت ست
و تبدیل آن بہ حرف دیگر مستعمل زبان اہل صناعت نیست بلکہ مستعمل عوام ست مگر
آن لفظ را بہر دو حرف در کتاب لغت ثبت نمایند مثلا شب یا شو و سیب یا سیو اول
مستعمل زبان اہل صناعت ست و ثانی نیست بلکہ مستعمل عوام ست در کتاب لغت
ہر دو را ثبت نمایند بخلاف جون و جوم بجاے جان و جام در لغت ثبت نہ کنند و نیز
الفاظ بسیار ست کہ مردم در محاورہ چنان کہ گویند اہل صناعت بدان طور نگویند و نہ نویسند
و لغات فارسی ہمہ در زبان صناعت مدون ست قانون ہمزہ لفظ عربی جزء بمعنی پارہ چیزے
را انشا پردازان پیشین پارسی زبان در حالت اضافت بواو ے نگارند و مے خوانند
چنان کہ گویند جزو بدن ست و منشاے این تصرف آن ست کہ ایشان ہیچ لفظے در پارسی
ندارند کہ آخر آن ہمزہ اصلی باشد پس این صورت بیگانہ را نا زیبا پنداشتہ ہمزہ را بواو
تبدیل ساختہ در جرگۂ این الفاظ عفو و لغو و عضو وغیرہ داخل گردانیدند و چون آن را
مضاف نمایند بدون ہمزہ نویسند امیر خسرو در قران السعدین ؎ ہر چہ کنند در جزو در کل اثر
کلی و جز کمش بود از ان خبر ٭ گاہے در حالت اضافت نیز بدون واو نویسند حکیم شفائی گوید ؎
از کہ مو پشم و سرش ست جز ترکیبش ٭ در کتاب ندی نسخۂ این معجون ست ٭ و در عبارت عربی
این ہمزہ اگر مضموم باشد بہ صورت واو نویسند چنان کہ ہذا جزؤک و اگر مکسور باشد بصورت
یا نویسند چون حررت الے جزئک و اگر مفتوح باشد بہ صورت الف نویسند چون رایت جزاک
و ہمزہ خوانند قانون الف در املاے تازی از اکثر اعلام ساقط شود و بجاے الف بالاے
حرف فتحۂ خنجری کہ در حقیقت الف است مے نگارند چون الہ و ابرٰہیم و اسمٰعیل و اسحٰق
و بعض از سلیمان و عثمان و حارث و مالک و معاویہ نیز حذف کنند چون سلیمٰن و عثمٰن و حرث
و ملک و معویہ چون در پارسی ازین گونہ الف ناخواندہ نشانے نیست آن را بہ صورت
الف باید نگاشت این چنین الاہ رحمان اسحاق ابراہیم اسماعیل لاکن و ثلاث
و ہارون ۔ لیکن درین زمان چہ در ہند و چہ در ایران الاہ و الاہی و ہاذا را بحذف الف

[1] قرے جمع قریہ ۱۲

وبفتح خنجری بدین صورت مے نویسند الٰہ و الّتی وہٰذا ولٰکن را با مالہ بیکن نویسند قانون الفہاے امالہ یافتہ عربی الفاظ را در پارسی بہ یا نگارند وبعض گویند بہ الف باید نگاشت بالجملہ اگر در وسط باشد بہ یاے مجہول نوشتہ مے شود واگر در آخر باشد بہ یاے معروف چون رکاب ورکیب وعتاب وعتیب وحساب وحسیب واقبال واقبیل وغذا وغذی مثال اول انوری گوید ؎ تا ماہ رویم از من رخ درحجیب دارد ٭ نے دیدہ خواب دارد نے دل شکیب دارد ٭ مثال دوم کلیم گوید ؎ بدل کردم بہ مستی عاقبت زہد ریا ئی ٭ رسانیدم بہ آب از زمین مے بنیاد تقوی را ٭ یاے امالہ کہ بدل الف آمدہ ست در شعر اول بکسر مجہول ست ودر شعر ثانی بکسر معروف قانون الف صلوٰۃ وزکوٰۃ وحیوٰۃ ومشکوٰۃ وامثال این الفاظ را در رسم الخط عربی بہ شکل واو وتاے فوقانی بر آمدہ نگارند مگر بخوانند الف خواندہ مے شود ودر املاے پارسی نیز ہمچنین مے نگارند مگر لفظ حیات را بہ الف مدہ وتاے دراز مے نویسند واگر بجہت سہولت ورفاہ عام لفظ مشکوٰۃ را نیز بہ الف وتاے دراز نوشتہ شود مضائقہ ندارد بخلاف صلوٰۃ وزکوٰۃ کہ اگر بہ الف وتاے دراز نوشتہ شوند التباس بجمع در آید قانون در اواخر اسماے عربی در مقام تنوین نصبی الف نویسند ودر خواندنش نون ساکن غیر مکتوب ملفوظ گردد چون یقیناً ومطلقاً وقطعاً وظاہراً ومثلاً واصلاً واین تنوین نصبی مفید معنی تمیز ست یعنی از روے یقین چنین ست خاقانی ؎ بس اشک شکرین کہ فرو بارم از نیاز ٭ بس آہ عنبرین کہ بہ عمداً بر آورم ٭ مگر لفظ اصلاً منصوب بہ نزع خافض ست یعنی بدور کردن باکر حرف جارہ است اے اصلاً در اصل بہ اصل بود یعنی بوجہاے بہیچ وجہ ودر حالت وقف الف خواندہ مے شود نور الدین ظہوری گوید ؎ در رونا رہی زمارا واچہ حظ ٭ دم بکش از نالہ عمداً چہ حظ قانون الف تانیث کہ بہ اواخر الفاظ عربی ملحق شود بہ صورت یا نوشتہ مے شود چون حبلے وعقبے ودنیے ونعرے واولے وضربے صاحب غیاث گوید کہ الف لفظ دنیے را بخلاف لفظ عقبے وضربے ونعرے وغیرہ برسم الخط عربی وفارسی بہ شکل الف نویسند چراکہ این چنین الف کہ بعد یاے تحتانی واقع شود بہ شکل الف نویسند چنانکہ در علیا وغیرہ مگر در لفظ یحیے علما بہ یا نگارند انتہی وہمچنین الف مجہول الاصل را نیز بہ یا نویسند چون موسے وعیسے وگاہے فارسیان این الف را بہ صورت کتابت یا خوانند وآن کہ در املا املاے فارسی ہیچ الف بہ صورت یا نگاشتہ نمے شود پس امثال موسے وعیسے واولے وبلے وبشرے ودعوے وطوبے وعقبے ومولے وکسرے وفتوے ونیز

امثال جدا[1] ولیلا[2] وانشار واملار وانہار بمعنی خبر دادن وغدار واستسقار وغیرہ را با مالہ بہ یاے تحتانی مجہول نگارند وخوانند چنانچہ امامی ہروی گوید ؎ وز نتیجہ است در جہان وجود ٭ غرض فیض علت اولے ٭ رقم کلک منشی ازراق ٭ قلم صدر منشی انشے ٭ استاد ابو الفرج راست ؎ آمد آن اصل شرع وشاخ ہدے ٭ آمد آن برگ عقل وبار نہے سید عالم وعمید اجل ٭ عمدۂ ملک ودین ابو الاعلے ٭ رتبت او نہادہ محور وتخت ٭ رفعت او سپردہ عہد لوے ٭ باد خلقش وسیدہ عطر حسب ٭ نحل مہرش نہادہ شہد شفے ٭ زاہد از اہتمام او گروون ٭ در عروق صلاح خون نمازے ٭ نشنود ز ونفاق پند دروغ ٭ نخورد زو فساد وعار زنے ٭ نبود با ودیعت استحقار ٭ نبود با شریعت استہزے ٭ تا مہیاست شغل وا دوستد ٭ تا مہیاست کار بیع وشرے ٭ شغل شغل تو باد با غرو ٭ کار کار تو باد با موتے ظہیر فاریابی راست ؎ زروزگار بدین روز گشتہ ام خورسند ٭ وداع کردہ بکلی دیار وملک[3] ولے اگر بہ دعوے دیگر برون نمے آیم ٭ نگاہ داشتہ باشم طریق اولے را ٭ ولیکن این ہمہ چندان بود کہ بکشایم ٭ بدست نطق سر خوشہاے انشے را ٭ خلاصۂ نظر سعد مخلص الدین آنک ٭ سعادت از نظر اوست دین ودنیے را ٭ اگر عنایت لطف تو میشنے کہ از دست ٭ نسیم نا متناہی ریاض عقبے را ٭ حکیم انوری فرماید ؎ صبا تعرض زلف بنفشہ کرد شبے ٭ بنفشہ سر چو در آورد این تمنے را ٭ قصور عقل تصور کند جلالت تو ٭ اساس طور تحمل کند تجلے را ٭ بجاک پاک تو صد بار بیش طعنہ زدہ ست ٭ سپہر تخت سلیمان وتاج کسرے را ٭ دو معنی کہ فتوے امر ونہی دہند ٭ قضا وراے تو ملک تعالے را ٭ ادیب صابر فرماید ؎ بذات ایزد وتوحید او وحرمت دین ٭ بحج کعبہ وآن کس کہ کعبہ کرد بنے ٭ بہ زمزم وعرفات وحطیم ورکن ومقام ٭ بعمرہ وحجر ومروہ وصفا ومنے ٭ بہ آب دیدۂ یعقوب وخوبی یوسف ٭ بہ پیری زکریا وطاعت یحیے ٭ سپہر راست ؎ کنون نہ جاے درنگ ست تر قدم الدّی دگر زبانی قانون نمودہ سر تو مے ٭ درین زمان کہ کشادہ رشاد میر ودلیر ٭ چو ہم بود چہ بگفتار درچہ در املے ٭ نہ جاے تشنعہ ومبغارہ باشدش بہ سخن ٭ اگر کلیسا گر دست قافیہ بیلے منوچہری فرماید ؎ گل زرد وگل دورو[4] وگل سرخ وگل نسرین ٭ زرد ودو داغ وادستند ما را خطا ستغنے سیف اسفرنگ راست ؎ نسیم خلقش اگر جامی خواص شدے ٭ در آب تعبیہ کردے علاج استسقے

[1] جدا بالضم والکسر ودال مہملہ راندن شتر بہ سرود وآواز ۱۲ [2] لیلا بر وزن صحرا رشب سخت تاریک ۱۲ [3] ملک بفتح نون ودال مہملہ ودر آخر الف مقصورہ بمعنی دانش وسخاوت ۱۲ [4] گل دورو گلے ست کہ یک روے آن زرد وروے دیگر سرخ باشد وآن را گل رعنا خوانند ۱۲ [5] ۱۲ شہرے ست بہ نزدیک سغد سمرقند ومولد سیف ست وبعض گویند قریہ ایست نزدیک بہ سمرقند ۱۲

جمال الدین عبدالرزاق گوید ؎ بہ نماید ہر زمان ید بیضا ٭ با سبلت دشمنان تو موسے ٭
سلمان ساوجی ؎ خیال سبزۂ و آب روان بدان ماند ٭ کہ خضر بر سر آب افگند مصلے را ٭
اگرچہ کوہ شود خصم پارہ پارہ شود ٭ کجا شکوہ تو ظاہر کند تجلے را ٭ بہ شکر نعمت عدلت جہان
قیام نمود ٭ از آن کہ شکر نعم واجب ست مولے را ٭ ہمیشہ تا کہ کشاید ورق دبیر بہار ٭
کند سواد قلم خار تیز انشے را ٭ مولوی فرماید ؎ این دعا تو امر کردی ابتدے ٭ ورنہ خاکی
راچہ زہرہ آن بدے ٭ چون مرا پنجاہ تان ہست اشتہے ٭ مر تراشش گردہ ہر ستیم ارنے ٭
در تنگ آب ار بہ بینی صورتے ٭ عکس بیرون باشد این نقش اے فتے ٭ پس تو حیران
باش بے لا و بلے ٭ تا ز رحمت پیش آید محملے ٭ گر نے آید بلے ز ایشان دے ٭ آمدن
شان از عدم باشد بلے ٭ اندرین اشتر نبود ش حق و لے ٭ اشترے گم کردہ است ادہم بلے ٭
یا بدون امالہ بہ الف خواہند نگاشت چون عیسا و موسا و اولا و بلا و بشرا و دعوا و طوبا و
عقبا و مولا و دنیا و عدا و انشا و املا و آنہا و غذا و غیرہ ہمچنین ست در براہین العجم صباحی گفتہ ٭
سحر از کوہ خاور تیغ اسکندر چو شد پیدا ٭ روان شد رشحۂ خون از شگاف جوشن دارا ٭
دم روح القدس چون چاک زد پیراہن مریم ٭ نمایان شد میان مہد زرین طلعت عیسا ٭
حکیم خاقانی فرماید ؎ درین مقام کسے کو چو مار شد دو زبان ٭ چو ماہی ست بریدہ زبان
وران ماوا ٭ چو کاسہ باز کشادہ دہان ز جوع الکلب ٭ چو کوزہ پیش نہادہ شکم باستقا
ہم اوراست ؎ عزلت گزین کہ از سر عزلت شناختند ٭ آدم در خلافت و عیسیٰ رہ شفا ٭
اول زپیشگاہ عدم عقل زاد و بس ٭ آرے کہ از یکے یکے آید بہ ابتدا ٭ مجیر الدین بیلقانی
گوید ؎ مسیح وقت و حکیم زمانہ خاقانی ٭ کہ عمر خضرش باد و عصمت یحیا ٭ کسے بدرگہ تو
گر بجمل مستغنی ست ٭ مرا ز حضرت پاک تو نیست استغنا ٭ سیف اسفرنگ راست ؎
ای زادہ در سخنت عقد ثریا ٭ طومار نویس قلمت صاحب جوزا ٭ باد اید بیضا ر تو در دست
وزارت ٭ سر فاتحۂ دولت تو آیت کبرا ٭ در پردۂ ابداع کند ناطقہ انشا ٭ ہر گہ کہ
نشیدے کنم از مدح تو انشا ٭ خاقانی گوید ٭ چون رسیدی بر در لا صدر الا جواز انگ ٭
کعبہ را ہم دید باید چون رسیدی در منا ٭ من شنیدم کز نہیب تیر این شیر زمین ٭ شیر گردون
را اغثنا یا غیاث آمد ندا ٭ وہم او گوید ؎ ازین گروہ کہ پرکار در درا مانند ٭ دلم چو نقطہ
خون ست و رخط دنیا ٭ مرا بہ باطن محتاج جاہ خود شمرند ٭ بہ حق حق کہ جز از حق مراست استغنا ٭
حقائقی فرماید ؎ بہ علم تابع طاسین حامل حامیم ٭ بہ فضل نائب یاسین وارث طاہا ٭
بحضرت تو تقرب کنند اہل علوم ٭ کہ ہست حضرت تو عین عروۃ الوثقا ٭ جہان علا و علوم

فائدہ بدان کہ بعض الفاظ فارسی را بہ حروف مختصہ عربی نوشتن چہار سبب دارد یکے
آن کہ بعض لفظ مشترک در چند معنے ست و مے خواہند یک معنے آن را چنان ظاہر کنند کہ
ذہن خوانندہ بہ طرف معنی دیگر نہ رود چنان کہ لفظ شصت و صد را کہ بمعنی عدد معین ست
بہ سین مہملہ کہ اصل ست نہ نوشتہ بہ صاد مہملہ نویسند تا بہ مجرد دیدن معلوم شود کہ ہمان عدد
معین ست چرا کہ این لفظ را بدین معنے بدین املا خاص نمودہ اند دوم آن کہ بسیار الفاظ
را عرب معرب نمودہ عربی ساختہ بہ حروف مخصوصۂ زبان خود نویسند چون تباشیر را کہ فارسی
و بہ مثنات فوقانی ست طباشیر بہ طاے مہملہ نویسند و ستگی را مصطکی نگارند سوم این کہ
بعض الفاظ عربی در استعمال فارسیان بودہ گمان کردند کہ این فارسی ست و بہمان املاء عربی
نوشتند و در کتاب ثرند و پاثرند بیشتر این صنعت بکار رفتہ چہارم بعض دولتمندان فارسی
دان خواستند در فارسی دخلے کنند و اظہار فارسی دانی خود نمایند بعض الفاظ فارسی را
بہ حروف مخصوصۂ عربی نوشتند و رواج دادند چون طپان و طپانچہ و طپیدن وغیرہ کہ
در اشال این الفاظ ہیچ از سہ سبب مقدم یافتہ نشود قانون ہر حرفے کہ بدل از
حرف دیگر ست ہمان حرف بدل شدہ را باید نوشت چون بیا و بیا کہ مثنات تحتانی
بدل از الف ست چنان کہ در چیت و کیت **قانون** از التباس احتراز باید کرد
چون در کبود تر دال مہملہ را باید نوشت تا با کبوتر ملتبس نہ شود **قانون** چون اکثر حروف
بہ اعتبار صورت مشابہ ہمدگر بودند نقاط را از جہت رفع التباس ہذا موضوع و معین
ساختند تا موجب امتیاز فی مابین باشد و ازین جاست کہ این حروف را حروف
معجم نیز گویند پس تمامی حروف باعتبار مذکور بر سہ نوع ست اول چہاردہ حروف
است ب پ ت ث ج چ خ ذ ز ژ ش ض ظ غ کہ در ہمہ حال وصلا و فصلا
محتاج بہ نقطہ است و بدون وے از ہم شکل خود ممتاز نے پس بر نویسندگان لازم
است کہ زینہار در اثناے کتابت نقاط این حروف را فرو نگذارند بلکہ بر سبیل
لزوم بجاے خاص شان نہند تا از آن حروف آواز ہاے خاص شان مفہوم شود
و ازین جاست کہ چون براے امتیاز یک نقطہ بس ست بعض مردم شین را بہ یک
نقطہ کفایت کنند و بہ سہ کہ بہ طبق دندان ہاے آن ست منقوطہ نہ کنند دوم چار
حروف ف ق ن ی کہ وصلاً فقط ملتبس بہ دیگر و مفتقر بہ نقطہ است نہ در حالت
انفصال و ہمچنین در حالت اتصال نیز اگر بصورت انفرادی خود ست محتاج بہ نقطہ
نیست سوم ہشت حرف ست ا ک گ ل م ہ و چہ در حالت فصل بدیگر ملتبس

نہ گردد و بہ شکل وضعی خود از دیگران ممتاز باشد وگاہے محتاج بہ نقطہ نہ بود پس کاف عربی و کاف عجمی را کہ دو حرف جداگانہ اند و از یک دیگر در ذات و نام ممتاز بہ یک مرکز و یک صورت نگاشتن و ہیچ تمیز درمیان صورت شان نہ نہادن زیانے ست بزرگ و بے تمیزیے ست سترگ بنابران التماس از فارسی خوانان ست کہ نشانے خاص بر کاف عجمی گذارند تا از کاف تازی ممتاز گردد اگر خوش کنند ہمین نشان ـ کہ گونہ کج کردہ سرمرکز است یا مرکز دیگر اختیار کنند این چنین ک گ کا گا قانون ہمچنین دیگر علامات کتابت را چون مد و تشدید وغیرہ ملحوظ داشتن خیلے ضرور ست چون بعد الف صحیح الف مدہ آید ہر دو الف را جداگانہ این چنین اارام اا ہنگ نباید نوشت بلکہ باید کہ یک الف نگاشتہ بالایش نشان مد بیفزایند چون آرام آہنگ تنبیہ در خیر الخطوط مذکور ست ہر حرف مہملہ را بجز حائے حطی روا ست سہ نقطہ در زیر دہند یا ہمان حرف را کوچک زیر آن نویسند برائے رفع شبہ و حا را نقطہ از آن نہ دہند کہ بہ سبب نقطہ یائین یا جیم فارسی مشابہ مے شود مگر ہمان حا را کوچک زیر آن نویسند و تائے تانیث را کہ در نحو ثمرہ طیبہ و جاریہ زیدست از نقطہ نصیبے نیست ـ

املائے الف و ہمزہ

قانون الف ممدودۂ عربی کہ در آخر جمع یا مصدر یا غیر آن واقع شود در کلام عرب خط منحنی کہ آن را ہمزہ گویند برائے اظہار مد نویسند مثل صحراء و املاء و اولیاء و فقراء و بیداء در فارسی بے ہمزہ باید نوشت چون صحرا و املا و اولیا و فقرا و بیدا حبیب قاآنی گوید ؎

چو چشم اہرمن خیرہ چو روے زنگیان تیرہ ٭ شدہ گفتی ہمہ چیرہ بمغزش علت سودا ٭
سیہ گون چون شب عاشق گرفتہ چون دل عاشق ٭ باشک دیدۂ وامق برنگ طرۂ عذرا ٭
بدل گلشن بہ تن زندان گہے گریان گہے خندان ٭ چو در بزم طرب رندان ز شور نشۂ صہبا ٭
عذار گل خراشیدہ خط ریحان تراشیدہ ٭ ز بس الماس پاشیدہ بہ باغ از ژالۂ بیضا ٭
از و اطراف خارستان شدہ یکسر بہارستان ٭ و ز و رشک نگارستان زمین از لالۂ حمرا ٭

مگر در صورت وصفیت یا اضافت کہ ہمزۂ مکسور در آخر زیادہ کنند چون صحرائے فراخ و املائے پاکیزہ و فقرائے شہر و اولیائے دہر و بیدائے واسع و ہمچنین در صورت وصفیت و اضافت بہ آخر الف مقصورہ ہم زیادہ کنند چون عصائے موسے و علائے واسع بنائے فرعون نیز درین مثال آوردہ و آن خطاست چہ بنا بالکسر و المد از مصادر مکسور الاول از غیر ثلاثی

مجرد ست ماخوذ از بَنیٰ یَبنِی بروزن ضرب یضرب بفتح العین فی العابر و کسر العین فی الغابر و مدش قیاسی ست زیرا کہ ہر اسم معتل الآخر کہ آن را وزنے ست قیاسی یا غالب و قبل آخرش الف زائد مدش قیاسی باشد و مقصور در اصطلاح صرفیان عرب اسمے ست کہ حرف اعرابش الف لازم بود و تفصیلش در کتب صرف ست وگاہے این ہمزہ را بہ یا بدل کنند و بے نقطہ نگارند چون اولیائے دہر و صفائے وقت و استقضائے مسئلہ و رضائے خاطر و ذکائے ذہن و ہوائے دلکش و صہبائے جان بخش و ہمچنین فارسی زبانان کلمات فارسی را کہ مختوم بالف اند چنین معمول دارند یعنی چو خواہند کہ اضافت کنند ہمانا الف قبول حرکت نہ کند پس یائے زائد آرند و کسرۂ مضاف را بہ یا دہند چون دارائے ایران و دریائے عمان و یاد دار امثال این کلمات ہمیشہ مکسور ست لیکن چون اضافت بہ ضمیر متصل شود مفتوح گردد بہ علت آن کہ ماقبل ضمیر مذکور ہر گاہ متحرک بود البتہ مفتوح است سعدی راست ؎ روزگاریست کہ سودائے تو در سر دارم ٭ مگرم سر برود تا برود سودایت ٭ وگاہ بود کہ از کلماتے کہ مختوم بہ یا اند یائے اصلی و از ین کلمات عرب بجہت تخفیف محذوف آورند چنانچہ سعدی شیرازی از گیسو یائے اصلی انداز دو گوید ؎ گیسوہت عنبرینہ گردن تمام بود ٭ معشوق خوبروے چہ محتاج زیور ست ٭ و خاقانی یائے زائد از ین کلمات انداز د و گوید ؎ اے گم شدہ دل کجات جویم ٭ جانی و بجان ہوات جویم ٭ دیروز چو آفتاب بودم ٭ امروز چو کیمیات جویم قانون ہمزہ لفظ تازی کہ بعد الف صیغۂ فاعل و مفاعل و فواعل و فعائل وغیرہ مکسور مے آید در پارسی بصورت یائے تحتانی بے نقطہ با نشان منحنی ہمزہ بالایش نگاشتہ مے شود چون سائل و قائل و وسائل و خوائج و لطائف و در خیر الخطوط مذکور ست کہ چون ہمزہ را بہ صورت یا نویسند مثل قائل فائل بعض منقوط نمایند و بعض منقوط نہ کنند انتہیٰ و در امثال این الفاظ بدایع و ودایع و شرایع کہ البتہ ہم بہ یائے منقوطہ بدون ہمزہ نوشتہ و ہم بہ یا خواندہ مے شود و ہم چنین مرائیے کہ بصورت یا مے نویسند آن را نیز نقطہ کردن خطاست چون رمے بالفتح انداختن چیزے را از دست و یاری دادن کسے را خدا و دشنام دادن و تہمت نمودن و رمے بالکسر آواز سنگ کہ طفلان اندازند و سرے بروزن ہدے یعنی شب روی زیرا کہ این الف ست مرقوم بہ صورت یا و کبرے و اعلیٰ و موسیٰ و عیسیٰ و دیگر الفاظ عربی منزوہ بہ صورت الف در کتابت در آید چون مسالہ و ہیات و مشوم را اکثر در کتابت حذف کنند قانون کلمہ ترکی کہ در آخرش الف باشد در نوشتن بہ صورت الف نویسند و در خواندن بہ ہائے مختفی باید خواند چون سنقا

بکسر سین مهمله وسکون زاے معجمه بمعنی بے شماچه سبز بالکسر ور ترکی بمعنی شماو لفظ کا مرادف کلمهٔ باست وچپلکا
وقما بمعنی کنیز ودواے که براے قوت باه بکار آید مولوی گوید ؎ گنده پیران شوے را قحاد هنده
زان که از زشتئ بیری آگنند * ونیز این الف به حالت اضافت به ها نوشته شود چنانچه صاحب
تذکرهٔ دولت شاهی گوید قباد به سبب آن که برقحهٔ پدر عاشق بود در شب باتفاق کنیزک بلاک
ساخت ۔ والفے که در آخر کلمهٔ اعلام هندی واقع شود آن را به الف باید نوشت وبعض برانند
که آن را به هاے مختفی باید نوشت چون سوانه وکلیانه نام قریه که بهندی سوانه وکلیانه گویند وتحقیق آن ست که
اسماے رجال را به الف واعلام مواضعات را به ها باید نوشت چون پراگا دکر یا دسوانه وکلیانه وخلاف ها
والف همان ست که در عهد حضرت پادشاه خلد آرام گاه اورنگ زیب عالمگیر افاض الله تعالی علیه
شآبیب[1] الرحمة والغفران درمیان فضلاے اردوے معلی شده بود وآخر بران قرار گرفت که هر لفظ
هندی که در آخر آن الف بود وفارسیان در آن تعرف کرده به ها نویسند غلط ست صحیح همان
الف ست زیرا که تعرف در اعلام در زبانے که اعلام بدان زبان باشند درست نیست اما
اگر به زبانے دیگر مستعمل شود تصرفات جائز است چنان که در معربات ازین جاست که
خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی بنگالا را بالاله وژاله قافیه کرده بنگاله بسته چنانکه گوید ؎
شکر شکن شوند همه طوطیان هند * زین قند پارسی که به بنگاله مے رود * یا آن که الف به هاے
مختفی بدل شود چنان که خارا وخاره گویا صاحب کمالان آن عصر ازین نکته غافل بودند که
قبول این معنے نمودند آرے در استعمال زبان هندی تلفظ به ها غلط ست **قانون** تبدیل
الف قبل نون بواو در تلفظ باشد نه در کتابت خواه لفظ عربی باشد خواه فارسی مثل دکان
دوکون وجان وجون وبعضے از شعراے لطف شعر بر آن گذاشته اند درین صورت اگر بواو
نه نویسند غلط مے شود واگر نویسند شعر از پایه مے افتد چنان که مخلص کاشی گفته ع کار معجون کمونی
مے کند پیکان او * زیرا که کمان را کمون خیال کرده معجون کمونی آورده بمناسبت پیکان و
بعض بناے قافیه بران گذاشته اند وهر دو اختراع ست که سابق از دیگرے بوقوع نیامده
اگرچه تقفیه بنا بر لهجه زبان صحیح ست چنان که اساتذه دارند وبعض گویند این گونه زبان اهل
صناعت ست وآن قسمے از زبان ست وزبان صناعت در هر زبان مے شود که منشیان
وشعرا وکُتّاب بعض حروف والفاظ را در انشا واملا مخصوص کنند وهمان طور نش گویند ونویسند
همچنین در مملکت ایران در لفظے که الف ساکن ماقبل مفتوح قبل میم ست آن را از کوچک
وبزرگ واعلے وادنے بواو ماقبل مضموم خوانند چون جام که آن را جوم گویند لیکن در کتابت

[1] شؤبوب یک دفعه باران شآبیب جمع ۱۲

جام نویسند وجوم نه نویسند وبا روم قافیه نه کنند ونیز در اطراف فارس وسبزوار ودیگر قرے[1]
واو ساکن ماقبل مضموم به مثنات تحتانی ساکن ماقبل مکسور تلفظ نمایند وبود ونمود وفرسود
وانگور وکور وپول وامثال آن را بید ونمید وفرسید وانگیر وگیر وپیل گویند مرزا عبد الغفور
قبیل نه فرسید یعنی مرزا عبد الغفور قبول نفرمود ودر کتابت بواو نویسند وآن را با مثنات تحتانی
قافیه نه کنند وقسمے از الفاظ ست که به بعض حرف آن مستعمل زبان اهل صناعت ست
وتبدیل آن به حرف دیگر مستعمل زبان اهل صناعت نیست بلکه مستعمل عوام ست مگر
آن لفظ را بهر دو حرف در کتاب لغت ثبت نمایند مثلاً شب یا شو وسیب یا سیو اول
مستعمل زبان اهل صناعت ست وثانی نیست بلکه مستعمل عوام ست در کتاب لغت
هر دو را ثبت نمایند بخلاف جون وجوم بجاے جان وجام در لغت ثبت نه کنند ونیز
الفاظ بسیار ست که مردم در محاوره چنان که گویند اهل صناعت بدان طور نگویند ونه نویسند
ولغات فارسی همه در زبان صناعت مدون ست **قانون** همزهٔ لفظ عربی جزء بمعنی پاره چیزے
را انشا پردازان پسین پارسی زبان در حالت اضافت بواو مے نگارند ومے خوانند
چنان که گویند جزو بدن ست ومنشاے این تصرف آن ست که ایشان هیچ لفظے در پارسی
ندارند که آخر آن همزه اصلی باشد پس این صورت بیگانه را نازیبا پنداشته همزه را بواو
تبدیل ساخته در جرگهٔ این الفاظ عفو ولغو وعضو وغیره داخل گردانیدند وچون آن را
مضاف نمایند بدون همزه نویسند امیر خسرو در قران السعدین ؎ هرچه کند در جزو در کل اثر
کلی وجزئیش بود از ان خبر * گاهے در حالت اضافت نیز بدون واو نویسند حکیم شفائی گوید ؎
از گه وپشم وپرش ست جزء ترکیبش * در کتاب نمدی نسخهٔ این معجون ست * ودر عبارت عربی
این همزه اگر مضموم باشد بصورت واو نویسند چنان که هذا جزؤک واگر مکسور باشد بصورت
یا نویسند چون حررت الے جزئک واگر مفتوح باشد به صورت الف نویسند چون رایت جزأک
وهمزه خوانند **قانون** الف در املاے تازی از اکثر اعلام ساقط شود وبجاے الف بالاے
حرف فتحه خنجری که در حقیقت الف است مے نگارند چون الله وابراهیم واسمٰعیل واسحٰق
وبعض از سلیمان وعثمان وحارث ومالک ومعاویه نیز حذف کنند چون سلیمٰن وعثمٰن وحرث
وملک ومعٰویه چون در پارسی ازین گونه الف ناخوانده نشانے نیست آن را به صورت
الف باید نگاشت این چنین اله رحمان اسحاق ابراهیم اسماعیل لاکن وثلاث
وهارون ۔ لیکن درین زمان چه در هند وچه در ایران الاه والاهی وهاذا را بحذف الف

[1] قرے جمع قریه ۱۲

و بفتح خمزی برین صورت مے نویسند آلهٔ و التی و هٰذا و لکن را با ماله لیکن نویسند قانون الفہاے اماله یافتهٔ عربی الفاظ را در پارسی به یا نگارند و بعض گویند به الف باید نگاشت بالجمله اگر در وسط باشد به یاے مجهول نوشته مے شود و اگر در آخر باشد به یاے معروف چون رکاب و رکیب و عتاب و عتیب و حساب و حسیب و اقبال و اقبیل و غذا و غذی مثال اول انوری گوید ؎ تا ماه روبهم ازمن رخ در حجیب دارد ✤ نے دیده خواب دارد نے دل شکیب دارد ✤ مثال دوم کلیم گوید ؎ بدل کردم به سنگی عاقبت زهد ریائی ✤ رسانیدم به آب از زمین مے بنیاد تقوی را ✤ یاے اماله که بدل الف آمده ست در شعر اول بکسر مجهول ست و در شعر ثانی بکسر معروف قانون الف صلوة و زکوة و حیوة و مشکوة و امثال این الفاظ را در رسم الخط عربی به شکل واو و تاے فوقانی رامدور نگارند مگر بخوانند الف خوانده مے شود و در املاے پارسی نیز همچنین مے نگارند مگر لفظ حیات را به الف مده و تاے دراز مے نویسند و اگر بجهت سهولت و رفاه عام لفظ مشکوة را نیز به الف و تاے دراز نوشته شود مضائقه ندارد بخلاف صلوة و زکوة که اگر به الف و تاے دراز نوشته شوند التباس بجمع در آید قانون در اواخر اسماے عربی در مقام تنوین نصبی الف نویسند و در خواندنش نون ساکن غیر مکتوب ملفوظ گردد چون یقیناً و مطلقاً و قطعاً و ظاهراً و مثلاً و اصلاً و این تنوین نصبی مفید معنی تمیز ست یعنی از روے یقین چنین ست خاقانی ؎ بس اشک شکرین که فرو بارم از نیاز ✤ بس آه عنبرین که بر عمداً بر آورم ✤ مگر لفظ اصلاً منصوب به نزع خافض ست یعنی بدور کردن باکه حرف جاره است اے اصلاً در اصل به اصل بود یعنی بوجهاے به هیچ وجه و در حالت وقف الف خوانده مے شود نور الدین ظهوری گوید ؎ در زنار ای زهد را اچه حظ ✤ دم بکش از ناله عمداً چه حظ قانون الف تانیث که به اواخر الفاظ عربی ملحق شود به صورت یا نوشته مے شود چون حبلی و عقبے و دنیے و نصرے و اُدنے و ضربے صاحب غیاث گوید که الف لفظ دنیے را بخلاف لفظ عقبے و ضربے و نصرے وغیره برسم الخط عربی و فارسی به شکل الف نویسند چرا که این چنین الف که بعد یاے تحتانی واقع شود به شکل الف نویسند چنان که دنیا و علیا وغیره مگر در لفظ یحیے علما به یا نگارند انتهی و همچنین الف مجهول الاصل را نیز به یا نویسند چون موسے و عیسے و گاهے فارسیان این الف را به صورت کتابت یا خوانند و آن که در املا املاے فارسی هیچ الف به صورت یا نگاشته نمے شود پس امثال موسے و عیسی و ادنے و بلے و بشرے و دعوے و طوبے و عقبے و مولے و کسرے و فتوے و نیز

امثال جداً[1] و لیلاً[2] و انشاً و املاً و انهاً بمعنی خبر دادن و ندا[3] و استسقاً وغیره را با ماله به یاے تحتانی مجهول نگارند و خوانند چنانچه امامی هروی گوید ؎ و ز نتیجه است در جهان وجود ✤ غرض فیض علت اولے ✤ رقم کلک منشی ازراق ✤ قلم صدر منشی انشے ✤ استاد ابوالفرج راست ؎ آمد آن اصل شرع و شاخ هدے ✤ آمد آن برگ عقل و بار نهے ✤ سید عالم و عمید اجل ✤ عماد ملک و دین ابوالاعلی ✤ زینت او نهاده ممبر و تخت ✤ رفعت او سپرده عهد لوے ✤ باد خلقش و میده عطر حسب ✤ نخل مهرش نهاده شهد شفے ✤ زاید ز اهتمام او گروه وفق ✤ در عروق صلاح خون غذے ✤ منشور ز نفاق پند در دغ ✤ نخورد ز دو فساد و عار زنے ✤ نبود با دو بیعت استحقار ✤ نبود با شریعت استهزے ✤ تا مهیاست شغل داد و ستد ✤ تا مهیاست کار بیع و شرے ✤ شغل شغل تو باد با خسرو ✤ کار کار تو باد با موسے ✤ ظهیر فاریابی راست ؎ ز روزگار بدین روز گشته ام خورسند ✤ وداع کرده بکلی دیار و ملکے را ✤ اگر به دعوے دگر برون نے آیم ✤ نگاه داشته باشم طریق اولے را ✤ ولیکن این همه چندان بود که یکنشاسم ✤ به پرست نطق سخنهاے انشے را ✤ خلاصه نظر سعد مخلص الدین آنک ✤ سعادت از نظر او ست دین و دنیے را ✤ اگر عنایت لطف تو نیستے که ز دست ✤ نسیم نامتناهی ریاض عقبے را ✤ حکیم انوری فرماید ؎ صبا تعرض زلف بنفشه کرد شبے ✤ بنفشه سر چو در آورد این نمنے را ✤ قصور عقل تصور کند جلالت تو ✤ اساس طور تحمل کند تجلے را ✤ بخاک پاک تو صد بار بیش طعنه زده ست ✤ سپهر تخت سلیمان و تاج کسرے را ✤ و معنی که فتوے امر و نهی دهند ✤ قضا وراے ثوابک فلک تعالے را ✤ ادیب صابر فرماید ؎ بذات ایزد و توحید او و حرمت دین ✤ بحق کعبه و آن کس که کعبه کرد بنے ✤ بزمزم و عرفات و حطیم و رکن و مقام ✤ بعمره و حجر و مروه و صفا و منے ✤ به آب دیده یعقوب و خوبی یوسف ✤ به پیری زکریا و طاعت یحیے ✤ سپهر راست ؎ کنون نه جاے درنگ ست کز قدیم الدهر دگر زبانی قانون نموده سر تو ے ✤ درین زمان که گشاده رشاد میر دلیر ✤ چو هم بود چه بگفتا در چه در الفے ✤ نه جاے تشنعه و بیعاره باشدش بسخن ✤ اگر کلیسیا گرد ست قافیه عیسے ✤ منوچهری فرماید ؎ گل زرد و گل دو رو[4] گل سرخ و گل نسرین ✤ ز زرد و دو داغ و داشتند مارا خطا تنغنے ✤ سیف اسفرنگ[5] راست ؎ نسیم خلقش اگر جانی خواص شدے ✤ در آب تعبیه کردے علاج مستسقے

[1] جدا بالضم و الکسر و دال مهمله را نمدن شتر پر و دو آواز ۱۲ [2] لیلا ربوزن صحرا شب سخت تاریک ۱۲
[3] ندے بفتح نون و دال مهمله و در آخر الف مقصوره بمعنی دهش و سخاوت ۱۲ [4] گل دو روی گلے ست که یک روے آن زرد و روے دیگر سرخ باشد و آن را گل رعنا خوانند ۱۲ [5] غمرے ست به نزدیک سغد سمرقند و مولد سیف ست و بعض گویند قریه ایست نزدیک به سمرقند ۱۲

جمال الدین عبدالرزاق گوید ؎ بہ نماید ہر زمان ید بیضا ٭ با سبلت دشمنان تو موسےٰ ٭
سلمان ساوجی ؎ خیال سبزۂ آب وروان بدان ماند ٭ کہ خضر بر سر آب افگند مصلےٰ را ٭
اگرچہ کوہ شود خصم پارہ پارہ شود ٭ کجا شکوہ تو ظاہر کند تجلےٰ را ٭ بہ شکر نعمت علت جہان
قیام نمود ٭ ازان کہ شکر نعم واجب ست موےٰ را ٭ ہمیشہ تاکہ کشاید ورق دبیر بہار ٭
کند ہوا قلم خار تیز انشےٰ را ٭ مولوی فرماید ؎ این دعا توامر کردی ازابتدے ٭ ورنہ خاکی
راچہ زہرہ آن بدے ٭ چون مرا پنجاہ نان ہست اشتہے ٭ مر تراشش گردہ ہد ستیم ایے ٭
در تنگ آب اربہ مینی صورتے ٭ عکس بیرون باشد این نقش اے فتے ٭ پس تو حیران
باش بے لاو بلے ٭ تا ز رحمت پیش آید محملے ٭ گر نے آید بلے ز ایشان دلے ٭ آمدن
شان از عدم باشد بلے ٭ اندرین اشتر نبود ش حق ولے ٭ اشترے گم کردہ است ادہم بلے ٭
یا بدون امالہ بہ الف خواہند نگاشت چون عیسا و موسا و اولا و بلا و بشرا و دعوا و طوبا و
عقبا و مولا و دنیا و عدا و انشا و املا و آنہا و غذا وغیرہ ہمچنین ست در براہین العجم صہباجی گفتہ
سحر از کوہ خاور تیغ اسکندر چو شد پیدا ٭ روان شد رشحۂ خون از شگاف جوشن دارا ٭
دم روح القدس چون چاک زو پیراہن مریم ٭ نمایان شد میان مہد زرین طلعت عیسا ٭
حکیم خاقانی فرماید ؎ درین مقام کسے کو چو مار شد دو زبان ٭ چو ماہی ست بریدہ زبان
دران ماوا ٭ چو کاسہ باز کشادہ دہان ز جوع الکلب ٭ چو کوزہ پیش نہادہ شکم باستقا
ہم او راست ؎ عزلت گزین کہ از سر عزلت شناختند ٭ آدم در خلافت و عیسیٰ رہ شفا ٭
اول ز پیشگاہ عدم عقل زاد و بس ٭ آرے کہ از یکے یکے آید بہ ابتدا ٭ مجیر الدین بیلقانی
گوید ؎ مسیح وقت و حکیم زمانہ خاقانی ٭ کہ عمر خضر ش باد او عصمت یحیا ٭ کسے بدرگہ تو
گر بجمل مستغنی ست ٭ مرا ز حضرت پاک تو نیست استغنا ٭ سیف اسفرنگ راست ؎
ای زادہ در سخنت عقد ثریا ٭ طومار نویس قلمت صاحب جوزا ٭ باد اید بیضا ر تو در دست
وزارت ٭ سر فاتحۂ دولت تو آیت کبرا ٭ در پردۂ ابداع کند ناطقہ انشاد ٭ ہر گہ کہ
نشیدے کنم از مدح تو انشا ٭ خاقانی گوید ٭ چون رسیدی بر در لا صدر الا جواز انگ ٭
کعبہ را ہم دید باید چون رسیدی در منا ٭ من شنیدم کز نہیب تیر این خیر زمین ٭ شیر گردون
را غشا یا غیاث آمدندا ٭ وہم او گوید ؎ ازین گروہ کہ پرکار در در اماند ٭ دلم چو نقطہ
خون ست و رخط دنیا ٭ مرا بہ باطن محتاج جاہ خود شمرند ٭ بہ حق حق کہ جز از حق مراست استغنا ٭
حقائقی فرماید ؎ بہ علم تابع طاسین حامل حامیم ٭ بہ فضل نائب یاسین وارث طاہا ٭
بحضرت تو تقرب کنند اہل علوم ٭ کہ ہست حضرت تو عین عروۃ الوثقا ٭ جہان جلا دعلوم

کہ مرادف کسرۂ اضافت و توصیف ست باید نوشت چون پہلوے من و زانوے من و پہلوے
چرب و فربہ و موے دراز و دارائے جہان و دانائے راز و دارائے فرزانہ و دانائے یگانہ و این
درست آواز ہمزۂ مکسور مے دہد یا ہمزہ ایست بصورت ے نوشتہ قانون ہر الف کہ در کلمۂ
چار حرفی بصورت ے در املاے تازی نوشتہ مے شود چون موسےٰ و عیسےٰ و عقبےٰ و بشرے
و شورے و ادے و اخرے و مانند آن ہنگام اضافت و توصیف آن یاے صوری را بصورت
الف نگاشتہ یاے بدل کسرۂ اضافت یا توصیف بعد این چنین الف افزودن یا ہمان یاے
صوری را بگونۂ تشدید یا تخفیف خواندن ہر دو درست ست چون موساے یہودان و
عیساے ترسایان و عقباے مسلمانان یا موسیّ یہودان یا موسیِ یہودان عیسیٔ ترسایان یا
عیسیِ ترسایان عقبیّ مسلمانان یا عقبیِ مسلمانان عرفی گوید ؎ مصر ویران کرد و رود روادی ایمن نہاد ٭
رود نیل شوق یعنی گریۂ موساے من ولہ اما نبود وصف اضافی ہنر ذات ٭ این فتویٰ ہمت بود
ارباب ہم را قانون در ہر اسم و فعل کہ در آخرش ہاے خفی باشد یاے وحدت و کسرۂ اضافت
و توصیف و یاے خطاب را بصورت ئ باید نگاشت چون یگانۂ جہان و فرزانۂ دانش آموز
و تو دادۂ قانون در فرہنگ جہانگیری و برہان قاطع مذکور ست کہ چون کلمہ را کہ یاے تنکیر
در آخرش بود مثل مردے بہ آن راہ مے رفت و اسپے بدان راہ مے آمد اضافت کنند
یا موصوف سازند درین ہر دو صورت یار اساقط باید کرد چنان کہ گوئی مرد دوندہ و اسپ دوندہ
چہ نوشتن یا درین محل بے املا باشد اما بسیارے از مردمان کہ دعوے املا داشتند درین صورت
خطا کردہ اند یا نوشتند مانند شمشیرے برندہ و شیرے درندہ و یارے من و دوستے تو و وجہ
نانوشتن یا آن ست کہ ہرگاہ اضافت و صفت متحقق شود مجال تنکیر محال باشد چہ موجب
اجتماع دو متنافی گردد۔ جواب از طرف صاحب تحفۃ العجم این کہ تنافی وقتے لازم آید کہ
متکلم مثلاً از یاے شیرے درندہ و یارے دلربا وغیرہ معنی تنکیر ارادہ کند و اگر فقط بنا بر
رفع التباس از مرکب اضافی و توصیفی کہ در پارسی اکثر بر یک وضع آیند بہ دلیل محاورۂ قدما
و استادان مسلم الثبوت یا آوردن چگونہ تنافی خواہد بود شیخ سعدی فرماید ؎ ہر کو شیار آمد از راہ دور ٭
دلے پر ارادت سرے پر غرور ٭ مگر در مرکب اضافی حرف یا البتہ نہ باید نوشت کہ خطا ست
بقول جمہور انتہیٰ خلاصہ کلام مجیب این کہ چون در فارسی ترکیب توصیفی و اضافی بر یک وتیرہ
باشد چنانچہ غلام عاقل کہ ہم مے توان گفت موصوف و صفت یعنی غلام چہ طور غلامے کہ خودش
عاقل است و ہم مضاف و مضاف الیہ یعنی غلام کسے کہ او عاقل ست یا عاقل نام دارد لہذا
متقدمین از جہت تفرقہ در آخر موصوف یا زیادہ مے کردند و مے گفتند بر تقدیر صفت غلامے

عاقل وجواب از جواب صاحب تحفہ صاحب قوائین دستگیری چنین گفتہ کہ درین صورت یاے تنکیر نماند بلکہ یاے زائد براے رفع التباس آمدہ وکلام ما دریاے تنکیرے ست کہ بر معنے تنکیر باشد پس واضح شد کہ یاے تنکیر با بقای معنے خودش مضاف وموصوف نہ شود واگر بشود یا حذف گردد چنانچہ در کتابین مذکورین آمدہ ونور اللہ در شرح گلستان گفتہ کہ درین قول غلامے عاقل یعنی غلام ہشیار یاے غلامے بطریق قدما واقع شدہ کہ در آخر لفظ موصوف یاے تنکیرے آرند تا در صورت ترکیب توصیفی از صورت اضافی ممتاز باشد وطرد اللباب در محلے کہ اشتباہ نہ باشد مے نوشتند. ودر محاورہ متاخرین این تفرقہ ساقط شدہ است لہذا درین دو ترکیب اشتباہ مے شود وحاجت بقرینہ مے افتد وٹیک چند بہار در شرح این قول شیخ سعدی گفتہ ؎ حکیمے سخن بر زبان آفرین ٭ حکیمے بیاے تنکیر براے افادہ معنی وحدت وتعظیم ست وتواند کہ بنا بر رسم خط متقدمین باشد کہ بعد از موصوف بجاے کسرۂ توصیف ہمین یا را مے نوشتہ اند تا فارق شود درمیان مضاف وموصوف کہ در فارسی بیک وتیرہ مے آید چون غلام زید وغلام عاقل لیکن کتابت این با متاخرین معیوب ومکروہ داشتہ ترک فرمودہ اند محمد افضل ثابت الہ آبادی ترجیح قاعدہ متقدمین بر متاخرین درباب دفتر اول حل مثنوی مذکور ساختہ از ان جا باید طلبید وآنکہ کسرۂ حرف آخر کلمہ مضاف یا موصوف گاہے بنا بر ضرورت وزن شعر در شعر دراز مے خوانند از ان مثنات تحتانی مجہول پیدا مے شود آن را در شعر نباید نوشت مگر باید خواند چراکہ در اصل کلمہ مثنات تحتانی ہست۔

فصل دوم در آداب وصل وفصل کلمات

قانون تمامی حروف ہجا بر دو نوع ست اول بیست وپنج حرف ست ب پ ت ث ج چ ح خ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ل م ن ہ ی کہ در وقت ترکیب کلمہ متصل نگارند ودرین صورت بجز حرف آخر اکثرے از صورت انفرادی ناقص آید چون شیر وزین وفصل دشغو وکم دوم ہشت حرف ست ا د ذ ر ز ژ و کہ گاہے باخودہا در کتابت اتصال نہ پذیرد ولیکن شکستہ نویسان خصوصاً دیوانیان این حروف از ہم بریدنی را با حرف مابعدش مے پیوندند پس بجاے چنین نوشتن بنیاد بیداد وبنیاد بیطرہ می نویسند وبنیاد طرفہ بیداد مے نہند مگر آن کہ چون حرفے از باقی حروف ہجائیہ بما قبل یکے ازین حروف ہشتگانہ در آید ومتصل گردد فقط نہ مابعد اگرچہ از قسم اول

باشد قانون اگر دو کلمہ باہم ہیچ گونہ ربط خاص ندارند بجز این کہ ہر یک جزو جملہ افتادہ است این چنین دو کلمہ را زنہار پیوستہ نباید نوشت قانون ہیچ کلمہ پارسی بیک حرف تنہا نگاشتہ نمے شود بجز واو عطف وزاے مخفف از بنا بران ہرگاہ این حروف ب چ ک ن را جاے تنہا وناموصول نوشتن حاجت افتد ہاے مختفی در آخر آن ملحق سازند این چنین بہ چہ کہ نہ قانون ہاے موحدہ اگر زائد ست پیوستہ متصل باید نوشت چون بکن وبرفت وبگفت واگر غیر زائد ست آن را منفصل نگاشتن بہتر ست اگر ملتبس نہ شود چون بخاطر وبصورت التباس تنہا وناموصول نوشتن حاجت افتد چون بہ آزار وبہ راز وبہر صورت با کلمہ غیر پارسی نہ پیوستن اولے ست قانون بر ہر لفظے کہ باے زاید ور آید اگر مے علامت استمرار بران افزایند آن را علیحدہ باید نگاشت ومے را بر با مقدم باید داشت چون مے بگرفت قانون اگر الف صحیح لفظ آن واین واو را با اتصال ب بدال مہملہ بدل کنند ودرین زمان بطریق وجوب ب را بدان دال پیوستہ باید نگاشت چون بدانجا رفتم وبدین کار پرداختم وبدو گفتم قانون قاعدہ کلیہ براے تحریر لفظ مے این ست کہ ہرگاہ بحرف سطح خواہ منقوس امتزاج یابد منفصل نگارند چون مے آید ومے باید ومے شاید ومے تواند وچون باحرف منکب امتشلی ممتزج گردد متصل نویسند چون میگفت ومیگرفت ومیخواہد قانون کلمے کہ جزو کلمہ نباشد پس اگر کا جزو باشد وبہانہ نویسند دو نوع ست چہ اگر ماقبل آن الف وواو ودال وراء وزاء واقع شود منفصل بود چنان کہ تریاک واگر ماقبل او سواے حروف ہشتگانہ مذکور بود متصل مثل بابک ومانک ودرین قیاس در صورت اول موقوف بود ودر صورت دوم خود ساکن وماقبلش مفتوح وبہر تقدیر بصورت اصلی کہ در مفردات مقرر ست نویسند واگر باہاے مختفی نویسند مکسور بود مگر آن کہ در ذیل قوافی چون الاک در ترجیع بند شیخ سعدی کہ قافیہ خاک وپاک واقع شدہ وہمچنین درین بند ترجیع نجف آقائی شانی ؎ با نیک وبد زمانہ نیکی ٭ این بدکہ بجانے شوی نیک ٭ در کلبۂ تار بیقراری ٭ یک لحظہ مرا نمے گذار یک ٭ بنشینم وسر نہم بزانو ٭ در پردۂ دل بر نغم آن رو ٭ وازین مستفاد مے شود کہ حروف متحرک را ساکن خواندن درست ست نزد فادر سخنان ومفروزنیست کہ روے حرف اصلی باشد لہذا خواجہ شیراز فرماید ؎ صلاح کار کجا ومن خراب کجا ٭ ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا ٭ وآن ہا کہ اعتراض بر شعر خواجہ وارند از عدم تتبع قانون نون نفی اگر درمیان آن وفعل فاصلہ کلمہ نباشد با فعل متصل باید نوشت چون نکرد ونوشت واگر فاصلہ لفظ یا الفاظ باشد منفصل باید نوشت

چون تہ بر انتر سے سوارم مولف خیر الخطوط گفتہ کہ این چنین اتصال و انفصال
را ہیچ اندازہ نیست بلکہ قاعدۂ رسم خط چنان دریافت مے شود کہ ہر جا از آمیزش
حرف رابط لفظ مشابہ بہ لفظ دیگر گردد و بودن آن اصلی بخیال آید خواہ صورت کلمہ
بدنما مے شود آن جا منفصل مے نویسند چون کہ مے آید و یہ مے شود و ہر جا شباہت
رو نہ نماید و این خیال بہ خاطر نیاید آن جا متصل نویسند مثل چگونہ و کرا مے دہد و میگویند
نہ پدر را بہ پسر شفقتے نہ پدر را الفتے و نکسے پسر نکدام پدر بکسے پسر نیاز آرد قانون کلمات
مرکبہ را منفصل مے نگارند گاہے بجہت شدت امتزاج ہر دو لفظ را لفظ منفرد
پنداشتہ پیوستہ نگارند زیرا کہ کلمۂ ثانی این مرکبات یا بذات خود بغیر انضمام
لفظ دیگر دلالت بر معنے نکند چون سارستان و لاخ و مندو زار و گار و تر و ناک
و ند و گر و ور و آسا و وش و گین و ین و دان و ویہ و بان و وان و ار چنین کلمات
را متصل باید نگاشت چون خاکسار و گلستان و سنگلاخ و مستمند و
گلزار و ستمگار و بہتر و غمناک و پیوند و ستمگر و گنجور و دلاسا و مہوش و غمگین و زرین و
قلمدان و سیبویہ و پیلبان و پہلوان و رفتار یا بدون ترکیب با کلمۂ دیگر دلالت کند بر معنی
پس اگر بسبب شدت امتزاج ہر دو جز حکم کلمۂ واحد گرفتہ یک معنی پیدا کنند پس در خور آنند
کہ پیوستہ نگاشتہ شوند چون شاہترہ و دلبر و سیماب و خوشاب و سیلاب و دولاب و شمشیر
و دلارام و خوشخرام و دلدار و جاندار و سپہدار و سخنگو و عیبجو و شتباز و گرمتاز و ہوشیار و
دلنواز و جانفزا و گلرو و مشکبو و گلبدن و نوشادر بضم اول و واو مجہول و شین معجمہ و ضم دال
مہملہ و واے ست مشابہ بہ نمک مرکب از نوش بمعنی تریاق و آذر بمعنی آتش یعنی تریاقے
است کہ از میان آتش بہم مے رسد و ازین عالم ست لفظ انشاء اللہ و عنقریب و علیحدہ
و ذیقعدہ و ذیحجہ کہ در عبارت عربی منفصل نویسند و در عبارت پارسی اگر بعنوان پارسی
مذکور شود متصل مے نگارند بسبب آن کہ پارسی زبانان این کلمات را یک لفظ دانند و
قواعد عربیہ را منظور ندارند۔ اما مرکب از دو اسم یا مرکب از فعل و اسم را در پارسی ہم منفصل
باید نوشت متصل نوشتن خطاست چنانچہ حق سبحانہ و حق تعالےٰ۔ و ہمچنین در فارسی
ہر مرکب کہ جزو نخستین آن در آخر ہاے مختفی داشتہ باشد منفصل نگارند چون فرخندہ بخت و
خجستہ خوے و تازہ روے و فرشتہ سیرت و زہرہ جبین وغیرہ و ازہمین قبیل ست آن چنان
صفات و الفاظ مرکب کہ از رہگذر طوالت بنا یا سبب دیگر ہر دو جز را باہم نپیوندند چون
سلیمان شکوہ و ماہ لقا و بر جیس شیم و کیوان مکان و فلک تخت و فریدون حشم و آفتاب علم

و غمگسار و دامن گیر و امثال آن و اگر ہر دو لفظ مستقل در دلالت کہ باہم آمدہ و مرکب گردیدہ
حکم یک کلمہ نگرفتہ باشند منفصل باید نوشت چون غلام زید و اسپ عمرو قانون در ترکیب
اضافی و توصیفی زنہار بہمت جواز ندارد کہ رکن اول یعنی مضاف یا موصوف را با رکن
دیگر یعنی مضاف الیہ یا صفت پیوستہ نگارند چون صاحب مال و دل من و سخن لطیف
را جائز نیست کہ نگارند صاحبمال و دلمن و سخنلطیف ولیکن لفظ صاحب با مضاف الیہ
بہ فک اضافت یعنی بے کسرہ مرکب شدہ متصل نوشتہ مے شود چون صاحبدل و
صاحبکلاہ خواجہ نظامی گوید ؎ خبر برد صاحبخبر نزد شاہ ✽ کہ مشت ستم دیدہ داد خواہ ✽
تظلم زنانند بر شاہ روم ✽ کہ بر سر بران تنگ شد مرز بوم ✽ طغرا گفتہ ؎ داد لب صاحبقران
نرگس شہلا قلم ✽ تا کند نش در بنا نشو و نما ہا قلم قانون در میان دو کلمۂ فارسی اگر واو عطف
فاصل افتد پیوستہ نباید نوشت چون نشست و برخاست و گفت و شنود و نان و
مان البتہ این عاطف اگر از کتابت ساقط شود دران صورت پیوستہ نوشتن جائز است
چون رستخیز و جستجو و گفتگو قانون زوائد سر آغاز الفاظ را یعنی آن چنان کلمہ یا حرف کہ
افعال پیش نہادہ مے شود و بہ تشکیل معانی آن پردازد چون پیش و پس و درون و برون
و وا و فرا و در و بر وغیرہ با فعل نباید پیوست پس نباید نگاشت پیشکردم و پسآمدم و
درونرفتم و برونشتافتم الی آخرہ بلکہ پیش کردم و پس آمدم و درون رفتم و برون شتافتم الخ
قانون زوائد سر آغاز اسما را یعنی آن چنان پارہاے لفظ کہ پیش اسما در آمدہ آن را
معنی خاص مے بخشد یا این کہ ہر دو لفظ حکم یک کلمہ پیدا کنند با آن اسما پیوستہ باید نگاشت
چون ہم و بے و شہ کہ با اسماے کہ این ہا بالاے آن ہا در آیند پیوستہ نگاشتہ خواہند شد
چون ہمراہ و ہمعنان و ہمدرس و ہمسفر و ہمنام و ہمپیالہ و بیخبر و بیہنر و بیبدو و بیخود و بیحجاب
و شہباز و شہناے و شہتوت و شہپر و شہسوار و شہرو و بمعنی رودخانہ بزرگ و شہوار اگرچہ
قیاس چنان مے خواہد کہ لفظ شاہ نیز در حکم شہ کہ تخفیف آن ست داخل بودے و
لیکن بسیار توان یافت کہ این را از اسماے مابعدش بریدہ مے نویسند مگر جایے کہ از
پیوستن لفظ ہم یا بے موجب افتادن لفظ مرکب باشد از کرسی در کتابت یا باہم آمدن
دو حرف از یک جنس یا طولانی شدن مرکب یا بر دو اسم در آمدن یا بر آن چنان اسما
آمدن کہ حرف سر آغازش الف صحیح ست دران آن ہم الفاظ سر آغاز را جداگانہ منفصل
باید نوشت چون ہم نخجیر و ہم شرب و بے یار و ہم پیالہ و نوالہ و ہم درس و بازی و بیخواب
و خور و بے دانش و فرہنگ و بے عار و ننگ و بے تاب و طاقت و بے صبر و شکیب و ہم آواز

وہم آہنگ وہم آغوش وبے اندام وبے آرام وبے آزرم قانون نشان جمع راکہ آن وہاست بالفظ مفرد پیوستہ باید نگاشت چون درختان ودستان ومستان وگلہا وطہا وجمنہا مگر در امثال جامہ وخامہ وغیرہ انفصال ہم برائے رفع التباس از جمع جام ونام وغیرہ بعض محققین جائز داشتہ اند قانون چند حروف ہم صورت کہ صلاحیت ترکیب دارند اگر در الفاظ متعددہ واقع شوند دریک جا نباید نوشت بلکہ ہر لفظ را جدا جدا باید نوشت مثلاً چشمش سیہ مست ست را چشمشسیہمستست نباید نگاشت قانون اگر در آخر کلمہ حرفی باشد وہمان حرف یا حرف قریب المخرج در اول کلمہ دیگر باشد چون ہر دو ترکیب یافتہ واز کثرت استعمال حکم کلمۂ واحد بہم رسانیدہ باشند یک حرف نویسند ومشدد خوانند مثلاً فرخ وخرم وشپرہ وشبو واگر نہ بدو حرف مے تواند چنان کہ شب بیدار وشب افروز وشب پشہ بود وشب بارش بود ونم مست ونم ماہ ونیم من وبادام مغز بیک حرف نوشتن وخواندن غلط ست چراکہ بالفظ دیگر ملتبس مے شود واگر بادام مغز را با دامغز بہ یک میم نویسند در با دامغز تو خوب ملتبس شود وباقی ظاہر ست کذا قیل قانون در املا یک جزو کلمہ دریک سطر وجزو دوم در سطر دوم از عیوب ست قطعاً مرکب این قطع نشوند ودر مرکب اسنادی قطع جائز ست چنان کہ زید آمد وعمرو رفت ودر مرکب اضافی وتوصیفی غیر مستحسن ست چون غلام زید ومرد عاقل ودر مرکب امتزاجی ومرکب از حرف واسم معیوب ست چنانچہ پریچہرہ وکبک خرام وانشاء اللہ وبدمست وعلیحدہ وگلزار وخدمتگار وآسمان وحوروش ومستمند وگلاب وآسیاب وخوشدل وغیرہ ودر خانہ وبربام واز بخت وہمچنین در ضمائر منفصل مثل رفتی تو وآمد او ودر ہمچو تراکیب بیت المعمور وغیرہ قطع ناجائز ست تنبیہ علم خط اگرچہ علمے علیحدہ است ذکر آن در آخر کتب تصریف بہ ضرورت تعلیم مبتدیان ست۔

تذئیل

در املاے فارسی از کلمات عربی الف ولام تعریف حذف کنند چون نجم وقمر وثریا از النجم والقمر والثریا لیکن القصہ والحاصل والغرض الف ولام را نباید انداخت زیرا کہ عوض مضاف الیہ است آرے اگر مضاف الیہ این الفاظ مذکور شود حذف الف ولام واجب ست مثلاً حاصل قصہ وغرض سخن ودر البتہ والغیاث والامان والعطش باتباع عرب پارسیان تغیر نکردہ اند والحاصل مرکب ست از الف ولام عہد وکلمۂ حال بعض از مردم کہ یک لفظ مفرد دانند وبالکسر خوانند غلط محض ست بفتح اول باید والف ولام بر کلمہ فارسی

نیارند پس حسب الفرمودہ ودار الکچہری وشہنشاہ المعظم وعند الدرخواست غلط ست چہ آوردن الف ولام بر مسند الیہ ومضاف الیہ ومانند آن مخصوص عرب ست لیکن بعض متاخرین در فارسی نیز آوردہ اند واین نوعے از تصرفات ایشان بود حتے کہ استاد والہ ہروی باوجود ادخال الف ولام لفظ ذوالخورشیدین را بصیغہ تثنیہ ہم آوردہ ع تا مہر تو گشت نور افشان ٭ ذوالخورشیدین شد خراسان ٭ واین تصرفات را دو وجہ ست یکے آن کہ مدعاے قائل اظہار صناعت خود باشد باوجود علم مخاطب کہ در واقع درست نیست ودوم این اظہار باوجود علم متکلم نیز باشد کہ آنچہ کردہ است نفس الامری نیست چنان کہ در بیت مذکور واز این عالم ست این مصرعہ مادۂ تاریخ ولادت سیر محمد فرخ سیر کہ مرزا عبد القادر بیدل یافتہ ع النوید آفتاب عالم تاب ٭ وعلی خراسانی گوید ع در قتلگاہ عشق انا الدوست میزنم ٭ این گفتگو ز دار و رسن مے شود فزون ٭ وہمچنین درین بیت نعمت خان عالی ع گل مگر لاف انا الیار بہ گلشن زدہ است ٭ بر سر دار خیال سر منصور کنیم ٭ سنجر کاشی در مدح خان اعظم کوکہ اکبر بادشاہ گوید ع آن باذل باذل نسب آن راد بن الراد ٭ ان کوکہ اعظم لقب آن خان بن الخان ع ونہنگ المجلس وپلنگ البحر کہ در رسالہ شیخ شیراز ست ودوم اظہار صناعت خود نباشد پس درین صورت اتباع روزمرہ دانان واجب ست ولفظ بوالہوس از قسم دوم ست نہ از اول وفرق این باریک ست بر ماہران دقیقہ رس ونکتہ یابان روشن نفس مخفی نیست ومیر عبد الواسع ہانسوی در شرح بوستان نوشتہ کہ بوالہوس بہ ترکیب لفظ بو کہ مخفف ابو باشد بمعنی پدر وصاحب والف ولام تعریف غلط ست چراکہ ہوس لفظ فارسی ست بمعنی آرزو پس داخل کردن الف ولام بر وجائز نباشد بخلاف بوالفضل وبوالعجب وامثال آن کہ لفظ عربی ست پس حق آن ست کہ بلہوس بے واو والف ست مرکب از لفظ بل بضم باے موحدہ وسکون لام کہ بمعنی بسیار باشد واز لفظ ہوس بمعنی بسیار ہوس چنانکہ بلکامہ بمعنی بسیار کام وبلغار وبلغاک وبلغند بمعنی بسیار خار وبسیار شور وبسیار پیچ صاحب غیاث گوید آنچہ میر عبد الواسع درین جا نوشتہ کہ ہوس بتحقیق لفظ فارسی ست بمعنی آرزو بمقتضاے بشریت خطا واقع شد چراکہ در قاموس وصراح ومنتخب صریح معلوم مے شود کہ ہوس بہ تحقیق لفظ عربی ست بمعنی آرزو ودرین صورت داخل کردن الف ولام بر وجائز باشد چنانچہ بوالفضول وبوالعجب وامثال آن وآنچہ در برہان جہانگیری نوشتہ است کہ ہوس بالضم بہ واو مجہول زدہ بمعنی آرزو وامید ست ابن یمین گفتہ ع

در قدح کن ز حلق بط خونے ٭ ہمچو روے تذرو و چشم خروس ٭ رزم بر بزم اختیار مکن ٭
ہست مارا بجود ہزاران ہوس ٭ درین صورت ہوس غالباً فارسی الاصل نہ باشد
بلکہ نوعے از تعریب باشد کہ لفظ ہوس را کہ بالفتحتین ست فارسیان بہ واو مجہول خواندہ
اند و این قول ٹیک چند بہار نیز کہ ہوس بالتحریک آرزوے نفس مرادف ہوا و
فارسیان بواو مجہول نیز استعمال نمودہ اند بسوے این معنی مشیر ست یا آن کہ اتفاقاً مادہ لفظ عربی و
فارسی متشابہ الحروف واقع گشتہ باشد چنان کہ در خلب و خلاب کہ اول بفتحتین عربی ست بمعنی
وحل یعنی گل ولاے و ثانی فارسی و اسوار بالضم عربی ست بمعنی بر اسپ نشینندہ و اسوار بالفتح
فارسی پس بلہوس بدون واو و الف چنان کہ عبدالواسع فہمیدہ بروزن ملنوش و گلدوز ثابت
مے شود و حالان کہ یکے از شعرا در کلام خود باین وزن نیاوردہ بلکہ ہمہ بروزن بوالعجب آوردہ اند
و سامانی گفتہ کہ این از باب کنیت ہاست کہ در محاورات عرب مستعمل بمعنی ملازم شے ست
پس بوالہوس و بوالکامہ کسے کہ ملازم ہوس و کام خود باشد چنان کہ ابوتراب و ابوالفضل
و مانند آن گویند و مراد مقارنت و ملابست تراب و فضل و مانند آن کنند مولف این کتاب
گوید چنان کہ بہ کثیر الکرم گویند خلق من الکرم و کثیر البخل را گویند خلق من البخل و آن بقصد مبالغہ
باشد۔ رشیدی گفتہ کہ در فرس این اعتبارات بعید ست و در عربی صحیح با آن کہ بلغاک بمعنی
غوغا و آشوب بسیار چہ غاک بمعنی غوغا باشد و غیر آن ازین باب ست چہ اعتبار کنیت و رآنہا
درست نیست در لوامع النور ست کہ خان آرزو درین لفظ از روے تحقیقات خود چنین مے نویسد
کہ چون ہوس لفظ فارسی ست ترکیب دادنش با لفظ ابو بطور عربی غلط باشد اما چون مستعمل
شعرا ست بہ حذف واو و الف لام ترکیبی بلہوس باید نوشت و این لفظ را یک لغت باید
قرار داد ملا مجد الدین شیرازی در فرہنگ خود نوشتہ کہ لفظ بل بالفتح پاشنۂ پا را گویند و بالضم
بروزن گل بمعنی بسیار باشد و درین صورت بلہوس بمعنی بسیار ہوس صحیح ست و ترکیب دادن
آن با الف و لام بطور عربی غلط ست فقیر گوید کہ فاضل فیروز آبادی در قاموس مے آرد
الہوس طرف من الجنون ازین جا معلوم شد کہ ہوس لفظ عربی ست نہ فارسی درین صورت با دخال
لفظ بو کہ مخفف ابو ست بہ الف و لام ترکیبی ہم غلط نہ باشد و مطابق معنے ہم یافتہ مے شود زیراکہ
بوالہوس بمعنے کہ میان فارسی زبان شایع ست باعتبار آن ہوس ہم قسمے ست از جنون و از روے
کتب طبیہ نیز ثابت ست کہ عشق با نواع خود از اقسام جنون ست انتہی قول فیصل این کہ
این قول خان آرزو کہ واو و الف و لام ترکیبی را حذف کردہ بلہوس باید نوشت و این لفظ را
یک لغت قرار باید داد نیکے ست و قول ملا مجد الدین شیرازی کہ بل بالضم بمعنی بسیار ست و

بلہوس بمعنی بسیار ہوس وجہے دارد فاما بدین صورت مخالف املاے عام ست کہ کسے بغیر واو و
الف نمے نویسد و قول صاحب لوامع کہ ہوس لفظ عربی ست نہ فارسی و ہوس ہم قسمے از جنون
ست محمول بر مسامحت ست چنانچہ میر غلام علی آزاد در خزانۂ عامرہ گفتہ کہ گاہے الف و لام
تعریف بر لفظ فارسی داخل کنند و لفظ بوالہوس ہم ازین قبیل باشد چرا کہ ہوس لفظ فارسی ست
مرادف ہوا و در قاموس گوید الہوس بالتحریک طرف من الجنون و ہو مہوس کمعظم و ظاہر ست کہ
ہوس در فارسی مرادف ہوا ست نہ بمعنی جنون و ہوا را نوعے از جنون قرار دادہ ہوس را لفظ عربی
گفتن صریح تکلف ست و این قول از ہمہ بہتر ست ۔ و فارسیان اکثر در الفاظ عربی بجاے
الف و لام بکسرۂ اضافی بروش فارسی استعمال کنند چون معدن کرم و منبع فضل از معدن الکرم
و منبع الفضل و گاہے بسبب کثرت شیوع تغیر نہ دہند چنانچہ در بیت المعمور و بیت المقدس
و فی الحقیقۃ و فی الواقع و فی الجملہ و ذی القعدہ و ذی الحجہ و بالجملہ و عبد الرحمٰن و عبد الرزاق
و بہ ضرورت استقامت وزن شعر در اعلام حذف الف و لام جائز است چنان کہ درین قول
ع سعد ست و خلیل و عبد رحمٰن ٭ و در نامہاے ماہ الف و لام بلکہ تا را نیز در سعت کلام ہم حذف کنند

تعلیم دوم در علم نحو

بدان ہمانا لفظے کہ بر معنے دلالت بالمطابقہ نماید خواہ بوضع واحد چون زید یا باوضاع
متعددہ چون تیر انداز در مفرد و مرکب محصور بہ حصر عقلی ست و افراد و ترکیب نزد منطقیین
در حقیقت صفت لفظ ست و بقولے صفت معنے و قول اول حق ست و حق بہ اتباع
احق ست و نزد نحاۃ صفت معنے ست چنان کہ از کلام رضی ظاہر مے شود لیکن مشہور این ست
کہ افراد و ترکیب در عرف نحاۃ صفت لفظ ست بالذات و صفت معنے ست بالعرض زیراکہ
اگر بجز و آن کہ مرتب در سمع باشد دلالت بر جزو معنے آن مقصود نہ بود مفرد ست مراد از عدم
دلالت جزو لفظ بر جزو معنے چیزے ست کہ مستقلا در حالت علیحدہ شدن دال نباشد و آن
بر چہار نوع ست یکے آن کہ براے لفظ مفرد جز نباشد و آن مثل دلالت الف نداو باے
ابتدائیہ بر معنئ او کہ در ترکیبات واقع مے شود و او را جزے نیست دوم آن کہ براے لفظ مفرد
جز بود لیکن دلالت بر جزو معنے نہ نماید مثل دلالت زید بر مسمے و مصداق او کہ شخص معین ست لیکن
اجزاے لفظش کہ حروف سہ گانہ است بر جزو معنے کہ عضوے از اعضاے شخص معین بود باشد
نمے کند سوم آن کہ براے لفظ جز بود و آن جز دال ہم باشد لیکن دال بر اجزاے معنی مقصود نبود

مثل دلالت شاه عالم درحالت علمیت برمعنے علمی کہ برائے لفظ اجزاست شاه وعالم دال برمعنی خودہا لیکن براجزاے معنے مقصود کہ شخص مسمے وذات معینہ است دلالت ندارد چہ منقول ست از ترکیب بہ سوے افراد واز قید معنے علمی احتراز ست از معنی اضافی زیراکہ برین تقدیر شاه عالم مرکب خواہد بود چہارم آن کہ دلالت اجزاے لفظ براجزاے معنے مقصود باشد لیکن آن دلالت مقصود نبود مثل دلالت مرد نیک درحالے کہ علم براے شخص صالح بود پس ذات مشخصہ آن مقصود ست قطع نظر از حقیقت آن وآن را کلمہ گویند بفتح اول وکسر لام وفتح میم واین افصح است از فتح وکسر کاف وسکون لام ماخوذ از کلم کہ بہ تسکین لام بمعنی خستہ و مجروح کردن ست چنان کہ گویند کلمہ کلماً بالفتح خستہ کرد اورا ووجہ مناسبت این کہ مدلول التزامی کلمہ بمدلول التزامی کلم کہ آن تاثیر در نفوس ست متحد ست وحاصل این ست کہ چنان کہ جرح در نفوس اثر مے کند ہمچنین بعض معانی کلمات را در نفوس تاثیر بالایلام ست ازین جاست کہ امام المتقین موصل الطالب الے المطالب امیر المومنین علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ بعض تاثیرات کلمہ یعنی احداث الم را بہ جرح بیان کردہ اند اگرچہ تاثیرات آن بسیار ست طعن اللسان اشد من ضرب السنان واین مقولہ مقبولہ را شاعرے بنظم آوردہ ست ع جراحات السنان لہا التیام ٭ ولا یلتام ما جرح اللسان ٭ واین مضمون ملا طاہر غنی نیز در شعر خود بستہ ؎ از تیغ گریبان صبوری ندریدم ٭ چون کوه مرا زخم زبان گرم فغان کرد ٭ واقل کلمہ دو حرف ست اول متحرک دوم ساکن واگر از جزو مرتب (عطف) درسمع او دلالت بر جزو معنے مقصود مقصود بود مثل تیرانداز مرکب ست در ان دلالت یک جز بر جزو معنے کافی بود و براے دلالت باقی بر باقی حد مرکب مقتضی نیست ویا ہرگاه در مرکب یک جزو دلالت بر معنی بخود جزو باقی بر باقی معنے بالضرور دال خواہد بود واین قدر براے اثبات ترکیب کافی ست وآن متحقق نہ شود مگر بہ تحقیق امور اربعہ اول بودن براے لفظ جزو دوم بودن براے معنے آن لفظ جز سوم دلالت کردن جزو آن لفظ بر جزو معنے خود چہارم بودن آن دلالت مقصود واین قیود اربعہ کم از دو کلمہ حاصل نمے شوند آن دو کلمہ دو اسم باشند چون زید نیک ست ویا یک اسم ویک فعل چون زید رفت وزیادت راحدے نیست واگرچہ واحد مفرد ومرکب بود باتفاوت حیثیت جائز ست چون زید نیک ست وبزن کہ این الفاظ اگرچہ بلحاظ معانی خود مرکب اند لیکن ازین حیثیت کہ براے این الفاظ لفظ دیگر موضوع ست چنانچہ جملہ موضوع ست براے زید نیک ست وبزن ولفظ خبر کہ موضوع ست براے زید نیک ست مفرد اند نہ مرکب زیراکہ جزو لفظ این الفاظ دلالت بر جزو این الفاظ نمے کند پس زید نیک ست

وبزن از جہت معنے خود مرکب اند اما ازین جہت کہ براے آن ہا لفظ خبر وجملہ موضوع ست مفرد اند ومرکب بر دو قسم ست مفید وغیر مفید مفید آن کہ فائدۂ آن بہ مخاطب واصل شود و سکوت متکلم بران صحیح باشد وفائدہ اش منحصر در دو چیز ست یکے آن کہ چون قائل بران ساکت شود سامع را از و خبرے حاصل شود چنانچہ اگر گوئی زید آمد سامع دریابد کہ از آمدن خبرے دہد دوم آن کہ بعد از سکوت قائل سامع طلب چیزے معلوم نماید مثلاً اگر بگوئی بیا سامع دریابد کہ او طلب آمدن من مے کند واین بر دو قسم ست فعلیہ واسمیہ در فعلیہ در فعل لازم ضرورت مفعول نمے افتد چون زید استاد وبہ فعل متعدی ضرورت مفعول مے افتد چون زید عمرو را زد - وجملہ فعلیہ بر دو قسم باشد یکے آن کہ قائل اورا بہ صدق وکذب صفت توان کرد بشرطیکہ از قرائن خارجی خالی باشد واین در فعل ماضی ومضارع وحال ومستقبل باشد پس اگر براے نسبت امر خارج از مدلول کلام مطابق باشد صادق ست ورنہ کاذب چون زید آمد وقت آمدن زید صادق ست ورنہ کاذب وقطع نظر از لحاظ صدق وکذب قائل آمدن ونیامدن زید ہر دو احتمال دارد اما گاہے بقرینۂ خارجیہ صدق یا کذب متعین شود چنانچہ در خدا قادر ست متعین الصدق ست وشیطان مغفور ست متعین الکذب ست واین را مرکب خبریہ گویند دوم آن کہ قائل اورا بصدق وکذب نتوان ستود وآن در فعل امر ونہی باشد چون بیا ومیا واین را مرکب انشائیہ گویند ودر فارسی تقدیم فاعل بر فعل برخلاف عربی اکثر مے باشد چون زید رفت وبکر استاد وعمرو خورد وجملہ اسمیہ از ترکیب دو اسم حاصل شود ودرین جملہ انچہ مسند الیہ بود آن مبتدا است کہ شبیہ بہ فاعل بود وانچہ مسند ست آن خبر ست شبیہ بہ فعل چون سیب سرخ ست وزید شجاع ست حرف نہ مبتدا باشد ونہ خبر وفعل نیز مبتدا نمے باشد مگر جملہ گردیده خبر واقع مے شود وجملہ در شمار اسم مے آید وفعل مع الضمیر جملہ باشد وتنہا کلمۂ مفرد وبودن حرف ربط میان مبتدا وخبر لفظاً یا معناً ضرور ست وبودن مطابقت میان مبتدا وخبر لازم ست وجملہ اسمیہ پیوستہ دال بود بر ثبوت ودوام غیر مفید آن کہ چون قائلش بران سکوت کند فائدہ بہ مخاطب دست ندہد یعنے خبرے یا طلبے حاصل نہ شود وکلام ناقص ماند وآن را مرکب ناقص نیز خوانند ومرکب ناقص یا از دو جز تام الدلالت مرکب ست ویکے قید دیگرے ست پس آن مرکب تقلیدی ست وقید خواه بہ صفت بود یعنی از موصوف وصفت مرکب باشد چون مرد زیرک خواه بہ اضافت یعنی مرکب از مضاف ومضاف الیہ باشد چون غلام زید ودرین ہر دو ترکیب جزو دوم قید جزو اول ست واتصال صفت بموصوف اکمل واتم ست معناً از اتصال مضاف الیہ بمضاف

زیرا کہ موصوف وصفت بالذات متحد اند چراکہ زیرک ہمان مردست نہ غیر مرد بخلاف مضاف ومضاف الیہ کہ در اغلب متغایر می باشد زیرا کہ غلام دیگر ست وزید دیگر یا مرکب از دو جزست کہ یکے از ان تام الدلالت نیست وجزو ثانی قید اول نیست مثل مرکب از اسم واسم یا اسم وفعل یا اسم وحرف یا حرف وفعل پس آن مرکب امتزاجی وغیر تقییدی ست چون بغداد عالی گہر تیر انداز جہانگیر سار بان گلزار گرفتار رفتار ومرکب غیر مفید ہمیشہ جزو مرکب مفید بود ومرکب مفید را بہ سبب حصول فائدہ تام مرکب تام وکلام نیز نام نہادہ مے شود پس مرکب اضافی ووصفی ومزجی وغیرہ بسبب عدم افادہ داخل کلام نہ باشد وہمچنین اگر زید قائم ست را بنویسی یا بہ طرف کسے اشارہ بہ قیام کنی کلام نہ خواہد بود زیرا کہ اگرچہ افادہ مے کند لفظ نیست اما بعض در تعریف کلام اسناد را داخل میکنند کہ عبارت ست از نسبت کلمہ بسوی کلمہ دیگر بطوریکہ مخاطب را فائدہ تام دہد وسکوت متکلم بران صحیح باشد وبعد استماع مثل انتظار بغیر مسند الیہ یا مسند انتظارے باقی نماند لہذا آن را مرکب اسنادی نیز گویند چنانکہ مرکب غیر مفید را مرکب غیر اسنادی اما چون اسناد مقصود بالذات ست کلام مفید ست ورنہ کلام غیر مفید وچون اسناد یک کلمہ بدیگرے باشد بہ نحوے کہ مخاطب را افادت تامہ نماید واو را من بعد انتظار مسند الیہ یا مسند باقی نماند لہذا از مسند الیہ ومسند ناگزیرست واین ہر دو از ارکان کلام باشند وبعض در کلام قصد ہم معتبر کردہ اند تا کہ کلام خفتہ واہل ہذیان بدر رود وکلام در لغت بمعنی سخن گفتن وچیزے کہ بدان تکلم کنند قلیل باشد یا کثیر واین اعم از کلام اصطلاحی ست زیرا کہ بر مہمل وانچہ اصلا نسبت ندارد یا نسبت اضافی یا توصیفی دارد صادق مے آید بخلاف کلام اصطلاحی کہ آن بجز مرکبے کہ از دو اسم یا فعل واسم کہ نسبت یکے بدیگرے باشد برین وجہ کہ فائدہ تام دہد راست نمے آید وکلام ہم مشتق از کلم بمعنی جرح ست بجہت ہمان مناسبت یعنی چنانچہ جرح در نفوس اثر مے کند ہم چنین معنے کلام را در نفوس تاثیر ست وزمخشری در مفصل بعد فراغ از تعریف کلام گفتہ است کہ کلام را جملہ نیز نامند وبر ہمین ست رائے شارح مفصل واکثر نحاۃ وشیخ جمال الدین ابن ہشام در مغنی گفتہ کہ کلام از جملہ خاص ست ومرادف نیست زیرا کہ کلام قولے ست مفید بالمقصد مراد از مفید چیزے ست کہ دلالت کند بر معنی کہ سکوت متکلم برو صحیح بود وجملہ عبارت ست از فعل وفاعل ومبتدا وخبر وچیزے کہ بمنزلہ یکے از مبتدا یا خبر ست ووجہ عموم اینکہ در جملہ افادت شرط نیست بخلاف

کلام وبہ ہمین جہت جملہ شرط وجملہ جواب وجملہ صلہ بسبب عدم افادت مے گویند نہ کلام ودر شرح تہذیب النحو مذکور ست کہ از کلام بعض مفہوم مے شود کہ جملہ اخص ست از کلام زیرا کہ بر کلام ملک العلام کلام گفتہ مے شود نہ جملہ ودرین مقام ہمین قدر بیان اثبات مرام را کفایت ست اکنون مناسب آن ست کہ بہ تفصیل کلمہ وکلام دریک یک جملہ سخن آرا شوم وچون فرد کلمہ جز از فرد کلام ست ونیز مفہوم کلمہ جز از مفہوم کلام پس کلمہ در جزئیت کامل باشد وجز بر کل مقدم مے باشد لہذا کلمہ را بر کلام مقدم کردم اما بودن فرد کلمہ جز از فرد کلام ظاہر ست کہ چون زید کہ فرد کلمہ است جز ست از زید استادہ است کہ فرد کلام ست اما بودن مفہوم کلمہ جز از مفہوم کلام کہ لفظے است کہ متضمن باشد دو کلمہ را کہ نسبت یکے بدیگرے باشد ازین جہت ست کہ مراد از دو کلمہ کہ در تعریف کلام واقع ست ماصدق دو کلمہ است نہ مفہوم دو کلمہ از ان کہ کلام متضمن نمے باشد بہ مفہوم لفظے ست کہ معین کردہ باشند برائے فہم معنے مفرد تا گفتہ شود کہ مفہوم کلمہ بالذات جز از مفہوم کلام ست بلکہ متضمن ست ماصدق دو کلمہ را پس برین تقدیر بودن مفہوم کلمہ از مفہوم کلام بواسطہ فرد متحقق گشتہ نہ بالذات۔

جملۂ اول دربیان کلمہ

سوال کلمہ یا اسم ست یا فعل یا حرف وانقسام ہر یک ممتنع ست بہ سوے اقسام ثلثہ پس انقسام کلمہ بسوی اقسام ثلث نیز مے باید کہ ممتنع باشد **جواب** محل تقسیم مے باید کہ از ہر واحد از اقسام خود عام باشد پس اگر ہر واحد از اقسام بسوے اقسام ثلث منقسم نہ شود لازم نمے آید کہ محل تقسیم کہ عام ست نیز بسوے اقسام ثلث منقسم نہ باشد وچون اسم مسند ومسند الیہ مے باشد بخلاف فعل وحرف از آن کہ فعل مسند مے شود ونہ مسند الیہ لہذا نحویان بجہت شرفش بر فعل وحرف در ذکر از فعل وحرف مقدم کنند وہر گاہ کہ مرتبہ فعل اعلی بود از حرف زیرا کہ مسند مے شود فعل را مقدم کنند بر حرف وبعض گویند فعل را ازین جہت موخر کنند کہ حرف در لغت بمعنی طرف ست پس در طرف آخر آورند **سوال** طرف عام ست ازین کہ اول بود یا آخر پس در طرف آخر چرا آورند **جواب** در آوردن حرف در طرف آخر رعایت معنی حرف ورعایت استقلال اسم وفعل ست بخلاف وقتے کہ حرف را در طرف اول آرند زیرا کہ درین وقت رعایت معنے حرف میشود

نہ رعایت استقلال اسم و فعل کما لا یخفے و درین جملہ سہ باب ست ۔

باب اول در بیان اسم

اسم را با صطلاح نحویان بر پنج معنے اطلاق کنند اول نام کہ مقابل لقب و کنیت باشد دوم لفظے کہ معنی وصفی نداشتہ باشد و بہ این معنے مقابل صفت باشد سوم لفظے کہ معنے ظرف نداشتہ باشد و بدین معنے مقابل ظرف چہارم لفظے کہ بمعنے حاصل مصدر باشد و آن را در برابر مصدر استعمال کنند پنجم کلمہ کہ دلالت بالمطابقت کند بر معنے کہ ثابت ست در ذات آن و بہ یکے از زمان ماضی و حال و استقبال مقارن نہ باشد و مراد از دلالت کردن بر معنے کہ ثابت در ذات باشد آن ست کہ در دلالت خود محتاج بہ انضمام لفظ دیگر نہ شود مثل لفظ خدا کہ دلالت بر ذات الہ میکند و این معنی در ذات این لفظ یافتہ مے شود و برائے دریافت این معنے احتیاج بہ انضمام لفظ دیگر بہ این لفظ نیست و از ازمنہ ثلثہ یکے ازین لفظ مفہوم نمے گردد و بدین معنے مقابل فعل و حرف باشد از قید مطابقت و عدم زمانہ احتراز ست از فعل زیرا کہ دلالت فعل بر معنے مستقل تضمن باشد برائے این کہ فعل اصطلاحی مشتمل بر سہ چیز ست معنی مصدری و زمانۂ معین و لحاظ نسبت این معنے بہ سوے آن کہ بہ فاعل نامیدہ شود و فہم معنے حرف محتاج با نضمام کلمۂ دیگر باشد و از علامات و خواص آن ست **لحوق حروف** جارہ معانی لفظاً و تقدیراً **سوال** لحوق حروف جر لفظاً و تقدیراً چرا از خواص اسم باشد **جواب** حرف جر موضوع ست برائے افضائے معنی فعل بہ سوے اسم بدخول آن بر اسم پس اگر بر فعل داخل شود خلاف وضع لازم آید و ہو باطل بالاتفاق ۔ و مسند الیہ بودن ۔ **سوال** این معنے چرا از خواص اسم باشد **جواب** واضع وضع کردہ است فعل را کہ ہمیشہ مسند باشد نہ مسند الیہ پس اگر فعل را مسند الیہ گردانند خلاف وضع لازم آید و این باطل ست و حرف قابلیت مسند الیہ ندارد زیرا کہ مستقل بہ مفہومیت نیست ۔ و **اضافت** و مراد از اضافت مضاف الیہ بودن است نہ مضاف زیرا کہ فعل نیز مضاف مے شود چون ع گفت عالم بگوش جان بشنو ؂ ورنماند بگفتنش کردار ؂ و درین قول ع اے گریہ آبیاری من کن کہ شمع وار پسوز جگر گداز دل من ز حد گذشت ؂ مرا امید ز گردون کشود کارے نیست ؂ بہ آشنائے این سفلہ اعتبارے نیست ؂ و ہمچنین درین بیت حافظ بر با وجود حرف بودن واقع شدہ ع

مژہ سیاہت ار کرد بر خون ما اشارت ؂ ز فریب او بیندیش غلطی مکن نگارا ؂ و حق آن کہ مضاف فعل نمے شود بلکہ اسم مے باشد زیرا کہ فعل درین وقت در تاویل اسم ست یعنی گفتار عالم و علی ہذا و ہمچنین در بیت حافظ حرف بر لبکون راست غایتش در بیت سکتہ مے شود و آن بسیار از بسیار ست چنان کہ بر عالم عروض پوشیدہ نیست و ازین عالم ست این بیت صائب ع شوخے کہ دارد از دل سنگین بہ کوہ پشت ؂ مے دید کانش صائب در خون طپیدہ را ؂ پس اضافت یعنی مضاف و مضاف الیہ بودن از خواص اسم ست و بعض گویند کہ مراد از اضافت درین وقت نہ مضاف الیہ بودن است و نہ مضاف بودن لیکن نسبت ست میان مضاف و مضاف الیہ و معنے اختصاص نسبت مذکورہ مطلقاً بہ اسم این ست کہ ہیچ شے از طرفین نمے باشد مگر اسم فافہم **سوال** چرا اضافت از خواص اسم ست **جواب** وجہ اختصاص اضافت بہ اسم این ست کہ لوازم اضافت چون تعریف و تخصیص و تخفیف مختص اسم اند ظاہر ست کہ اختصاص لازم بہ شے مستلزم ست اختصاص ملزوم را بہ آن شے و الا لازم آید وجود ملزوم بدون لازم و ہو صریح البطلان و تخفیف عبارت ست از تخفیف مخصوص کہ در اضافت واقع مے شود و الا تخفیف در فعل ہم جاری ست و لحوق حروف تصغیر و حروف جمع و یائے وحدت و یائے مصدری و نسبتی و مبتدا و مرجع ضمیر و موصوف بودن و مفعول و منادے شدن ۔ بالجملہ اسم را اقسام بود معرفہ و نکرہ و مفرد و مجموع و مونث و مذکر و فاعل و مفعول و مبتدا و خبر و موصوف و صفت و بدل و مستثنے و تمیز و مضاف و مضاف الیہ و حال و ذو الحال و این جا تفصیل اقسام آن مشتمل بر دوازدہ فصل ست ۔

فصل اول در بیان معرفہ

معرفہ اسمے ست کہ موضوع بود بوضع جزی یا بوضع کلی برائے چیزے کہ نزد متکلم و مخاطب معہود و معین باشد و معرفہ بر ہشت قسم ست اول ضمیر دوم علم سوم اسم اشارہ چہارم موصول پنجم معہود ششم نکرہ کہ مضاف شود بطرف ضمیر یا علم یا اسم اشارہ یا موصول یا معہود ہفتم منادے ہشتم مندوب ۔ و اسمائے اشارہ و موصولات را مبہمات مے گویند

ؔلہ بعض گفتہ اند کہ چون بر در اسم و حروف مشترک ست مثل بر بمعنی علے و بر بمعنے پیش لہذا حرف مذکور را تغلیبا حکم اسم دادہ اند ۱۲

ازان کہ اسم اشارہ بدون مشار الیہ مبہم ست وہم چنین موصول بغیر صلہ مبہم ست و در
مبہمات نزدیک محققین متاخرین وضع عام و موضوع لہ خاص ست زیرا کہ واضع در وقت
وضع مفہوم کلی را اول ملاحظہ کردہ ہر مبہم را برائے ہر فرد از افراد آن مفہوم وضع کردہ
است چنانچہ واضع ملاحظہ کردہ است مثلاً معنی مشار الیہ مفرد را و بعدہ وضع کردہ است
لفظ آن را برائے ہر فرد از افراد این مفہوم و نزدیک متقدمین مبہمات موضوع اند برائے
معانی کلیہ بشرط استعمال آن در معانی جزئیہ و در اعلام وضع ہم خاص باشد و موضوع لہ
ہم خاص یعنی موضوع لہ شئے خاص و جزئی باشد و تعقلش ہم عند الواضع بطور جزئی
و خاص بودہ باشد چنان کہ وضع لفظ زید برائے ذاتے معین کہ جزئی و خاص ست و
ہم ملحوظ بطرز خاص۔

بیان مضمرات

ضمیر اسمے ست کہ وضع شدہ برائے معنی کلی کہ شامل افراد بسیار باشد و استعمال
شود در معنی جزئی بہ قرینہ خطاب و بجائے اسم ظاہر مستعمل شود چہ از تکرار اسم ظاہر کلام
از پایہ فصاحت بیفتد مگر جائے کہ ضرورت وغیرہ پیش آید اسم ظاہر را مکرر آرند و چونکہ
تعلق کلام از متکلم باشد یا از مخاطب یا از شخص غائب نظر بر آن ضمائر ہم بہ سہ قسم منقسم
شدند اول ضمیرے کہ برائے متکلم مستعمل شود دوم ضمیرے کہ برائے مخاطب بود سوم
ضمیرے کہ جہت غائب استعمال کردہ شود۔ و لابد ست بنا بر ہر ضمیر غائب متصل بود یا
منفصل کہ مرجعش یعنی ہرچہ کہ آن ضمیر بسویش رجوع کند بران مقدم باشد در لفظ چنانکہ
درین نثر زید و برادر او ہر دو آمدند یا در ذہن چنان کہ در غزلیات ضمائر معشوق۔ ازینجا
ست کہ میسی گوید ؎ دم آخر ست دشمن ہمنشش گذار یکدم ٭ کہ بصد ہزار حسرت بہ تو
مے گذارم او را ٭ درین جا ضمیر شین در لفظ ہمنشش و ضمیر او در لفظ او را راجع بمعشوق
است و آن در عبارت مذکور نیست لیکن از سیاق کلام و قرینۂ مقام معلوم مے گردد بخلاف
اسمائے ظاہر کہ اگرچہ موضوع اند برائے غائب لیکن نہ بشرط آن کہ ذکر آن غائب مقدم
بود و ارجاع ضمیر غائب بسوئے اسم ظاہر قرینہ است بر وضع مذکور چنان کہ گوئی زید آمد
و گاہے آن اسم موخر آید یعنی ضمیر غائب بر مرجع خود مقدم آید و بدین طور آوردن ضمیر
را اضمار قبل الذکر گویند و در نظم بالاتفاق روا بود چنان کہ درین قول عرفی ؎
چنان ہوائے تو بگرفت پائے تا بہ سرش ٭ کہ جائے مغز نماندش در استخوان نرگس ٭

ضمیر شین تا بہ سرش و نماندش کہ برائے واحد غائب ست راجع ست بسوئے نرگس
کہ آن از ضمیر موخر ست ولہ عجوز نخستم اگر زلف شان بیار راید ٭ سفید گرد د زلفین شاہدان
تتار ٭ درین شعر ضمیر شان راجع بسوئے شاہدان ست کہ از ضمیر موخر ست و درین قول
غنی ؎ شکر ضعف بستر تاخت گمر بر سر او ٭ گرز عنکبوت بر کف آورد سپر دلبر من ٭ و
جائے کہ مرجع ضمیر غائب مذکور نباشد مراد و در انجا یا کارکنان قضا و قدر باشند چنان کہ
درین قول قدسی ؎ این جا غم محبت آن جا جزائے عصیان ٭ آسایش دو گیتی بر ما
حرام کردند ٭ یا مجہول خلق چنان کہ درین قول سعدی ؎ چنان ذی کہ ذکرت بہ تحسین کنند
یا جماعتے خاص چنان کہ درین قول ؎ و ادریغا جانشین مصطفےٰ را کشتہ اند ٭ و در ضمیر متکلم
و مخاطب ضرورت مرجع نہ باشد و وضع در مضمرات نزد متاخرین کلی ست و موضوع لہ جزئی
است کہ واضع دقت وضع مفہوم کلی را لحاظ کند و آن مفہوم را آلۂ ملاحظۂ افراد کردہ
پس لفظے را برائے ہر واحد از ان افراد بخصوصہ وضع کند و این وضع را بوضع عام و موضوع
خاص نیز تعبیر مے کنند و متشخص و جزئی بودن موضوع لہ در ضمیر متکلم و مخاطب و غائب کہ راجع
بسوئے شخص بود ظاہر ست و اما در ضمیرے کہ راجع بود بسوئے او کلی ازین جہت ست
کہ آن امر کلی ازین حیثیت کہ ذکر او مقدم ست لفظاً یا حکماً متشخص شدہ است و احتمال
غیر ندارد و ضمیرے کہ راجع بود بسوئے نکرہ غیر مخصصہ نزدیک بعض نحات نکرہ است و
استعمال آن ضمیر دران نکرہ بر سبیل مجاز ست و مذہب متقدمین این ست کہ مضمرات
موضوع اند برائے معانی کلیہ بشرط استعمال در جزئیات آن معانی و برین تقدیر لازم مے
آید کہ استعمال مضمرات در معنی حقیقی بالکلیہ مہجور و متروک بود و ہر سہ گونہ ضمائر بر دو گونہ است
یکے متصل آن کہ بذات خود غیر مستقل باشد یعنی تا وقتے کہ بما قبل خود متصل نہ شود در لفظ
نیاید و از و کالجزء باشد و این نیز دو قسم ست مستتر و بارز مستتر بضم میم و سکون سین مہملہ
و تائے فوقانی اول مفتوح و فوقانی دوم مکسور نہ بفتح تائے فوقانی دوم چرا کہ استتار در
پردہ شدن لازم ست نہ متعدی و ظاہر ست کہ صیغۂ اسم مفعول از لازم نے آید آنکہ
در فعل لفظ ضمیر نیارند و معنی آن ضمیر از نفس فعل حاصل شود چنانچہ ضمیر مستعمل واحد مخاطب
و غائب کہ معبر بلفظ تو و او بحسب مقام در صیغۂ واحد امر مخاطب و نہی مخاطب و در صیغۂ واحد غائب
ماضی و مضارع فاعل فعل بودہ مستتر بود بشرطے کہ فاعل فعل سوائے ضمیر لفظ دیگر نباشد
چنانکہ درین امثلہ بیا و بنشین و درین قول میلی ؎ خواست گوید سخنے دید زبانے در پے
تا بہ بیند کہ نہ باشد نگرانے در پے ٭ سوال چرا در واحد غائب ضمیر مستتر مے شود نہ در جمع

وتکلم ومخاطب جواب مفرد کثیر الاستعمال ست بخلاف جمع وکثیر الاستعمال مستحق تخفیف مے باشد ونیز در غائب غالباً قرینۂ لفظی مے باشد کہ آن سبق مرجع ملفوظ ست ودر متکلم ومخاطب قرینۂ حالی ست وقرینۂ لفظی از قرینۂ حالی اقوے مے باشد پس ازین جا معلوم شد کہ مستحق استتار واحد غائب ست ومانع استتار در معدوم۔ وبارز آن کہ برایش در فعل حرفے یا کلمے مذکور شود ومعنے ضمیر ازو ظاہر شود چون کردم وکردی کہ در ہر دو صیغہ ضمیر واحد متکلم وواحد مخاطب موجود ست۔ دیگر منفصل کہ در تلفظ محتاج باتصال بما قبل خود نہ بود وبذات خود کلمۂ جداگانہ باشد چون من تو او وغیرہ ونیز سہ قسم ست مرفوع ومنصوب ومجرور۔ مراد از مرفوع ضمیر فاعل واز منصوب ضمیر مفعول واز مجرور ضمیرے کہ مضاف الیہ باشد در حالت اول بہ ضمیر فاعل ودر دوم بہ ضمیر مفعول ودر سوم بہ ضمیر مضاف الیہ نامیدہ شود۔ ومحصل ضرب ہر دو قسم اول در سہ قسم ثانی شش شش ست یعنی مرفوع متصل مرفوع منفصل منصوب متصل منصوب منفصل مجرور متصل مجرور منفصل۔ وبنا بر ہر یکے از ضمیر متصل ومنفصل باعتبار وحدت وجمعیت وحضور وغیبت وتکلم مدلولش شش لفظ مقرر ست وچون ضمیر متکلم اعرف معارف ست وضمیر غائب ادون ضمائر وضمیر مخاطب متوسط لہذا بہ ترتیب مذکور ذکر مے کنم۔ ذکر اعرف مستحق التقدیم ست بر غیر اعرف۔

بیان ضمائر منفصلہ

الفاظ ضمائر منفصلہ من وما وتو وشما واو وایشان ست من برائے مفرد متکلم ست کہ آن ما وحدت نیز گویند کہ دلالت کند بر گویندہ وبس مرزا عبد الوہاب معتمد فرماید ؎ گویند جان خواہد ز من این جان واین جانان من ٭ آن زلف آن رخسار واین کفر این ایمان من ٭ ودرین ابیات حمل ضمیر متکلم ست بر غائب بدون رعایت تکلم صاحب قصہ شاہ وگدا گوید ؎ کاش من ہم کبوترے بودے ٭ کہ مرا بال وہم پرے بودے ٭ در تیمور نامہ است ؎ اگر من بر آسمان رفتے از تخت ٭ نماندے مراد جہان ہیچ بخت ٭ مولوی جامی ؎ بجائے نیل من بودے چہ بودے ٭ زیا بوسش من آسودہ بودے ٭ ودرین بیت امیر ہمایون ؎ جدا از کعبۂ کوے تو در وادی غم شبہا ٭ گہے دل مے کند فریاد وافغان گاہ من بے تو ٭ بظاہر الفاظ مے کنم محذوف ست بقرینہ مے کند کہ در رکن اول واقع شدہ پس از ما نحن فیہ نباشد۔ ومن باغیر خود صیغۂ متکلم واحد را مبدل بمع الغیر سازد مانند من واو رفتیم یا من وتو رفتیم ویا من ویاران رفتیم چنان کہ لفظ یا اگر با متکلم واحد شریک گردد متکلم مع الغیر گردد مثال بیا تا باہم نرد دوستی بازیم وسیر گلستان بکنیم وبازم وبگم درین مقام غلط بود واگر من

در آخر اید فعل را تابع غیر نماید مانند او رفت ومن یا دیگران رفتند ومن یا تو رفتی ومن وما برائے جمع متکلم ست کہ متکلم مع الغیرے نامند کہ دلالت مے کند بر متکلم وکسانے کہ با او رنید وبیان آن جمع ومفرد ہر دو آمدہ چون ما ہیچمدان وما تند خو وما تندان محسن تاثیر ؎ ما تند خو چو شعلۂ تعمیم بے ضرر ٭ کس خنجر کشیدۂ ما را نخوردہ است ٭ شیخ ابو الفیض فیاضی ؎ از کنہ کمال او چہ یابیم ٭ ما ہیچمدان آفرینش ٭ حیاتی گیلانی ؎ یاد آن وقت کہ ما دل شدہ را یارے بود ٭ ہر کسے را بہ سر کوے کسے کارے بود ٭ عبد الستار جانی عبیدی تخلص ؎ عشق از گلشن رسوائی ما بدنا مان ٭ یک گل داغ جنون بر سر مجنون زدہ است ٭ وباشد کہ با لفظ من مرکب شدہ بمنزلۂ یک لفظ فرض کنند وخطاب ازان ارادہ نہ شود گوئی من وما وما ومن ؎ ما ومنت ز مرحلۂ عشق دور کرد ٭ اگہ ری بدوست کہ بے ما ومن شوی ٭ وتو بواو اشمام یعنی اخفائے آن وواو مجہول برائے مفرد مخاطب ست کہ دلالت کند بر یک شخص حاضر در زمان خطاب معتمد ؎ کس جز تو رہ نداشت درین خانۂ خلق را ٭ اگہ کہ گرد ازین کہ تو در دل نشستۂ ٭ وبمعنی خود وبمعنی ترا نیز آمدہ حکیم شرف الدین شفائی ؎ ہلاک حوصلۂ دیدہ ہائے گستاخم ٭ کہ چون نظارہ روے تو تاب مے آرد ٭ اوحد الدین انوری ؎ دست فرسود جود تو شد گیر ٭ مشو گردون دون وعالم شوم ٭ میر معزی ؎ بے چشم تو چو چشم تو بخت غنودہ شد ٭ بے زلف تو چو زلف تو پشتم خمیدہ گیر ٭ خواجہ نظامی ؎ اے نظامی پناہ بر در تو ٭ بدر کس مرانش از در تو ٭ ولفظ تو نیز با لفظ من مرکب شود ومعنی خطاب ازان ارادہ نہ نمایند ودر ہر یک ازین موارد معنی مصدری ازان ارادہ شود یعنی ما وتوئی ومن وما ئی وما ومنی خواجہ فرماید ؎ در بحر مای ومنی افتادہ ام بیار ٭ مے تا خلاص بخشدم از مای ومنی ٭ وشما برائے جمع مخاطب کہ دلالت مے نماید بر جمعے از حاضرین در زمان خطاب ؎ شما کا زادگان شاخ سارید ٭ نشاط فصل گل فرصت شمارید ٭ واو برائے واحد غائب کہ دلالت مے نماید بر یک شخص غائب از نظر گویندہ کہ ذکر او مے شود معتمد ؎ شب آمد ودل باز نیامد ز در او ٭ یارب دگر امروز چہ آمد بسر او ٭ وبجائے ضمیر متکلم نیز آید واین مجاز ست مرزا صائب ؎ صائب عطیہ ایست کہ کمتر ز وصل نیست ٭ ما را اگر رہا بہ تمنائے او کنند ؎ آشنائے کہ ز من دور نگردد صائب ٭ در خرابات جہان معنے بیگانۂ اوست ٭ ایشان برائے جمع غائب موضوع است واین کہ صاحب تنبیہ الصبیان بجائے غائب مخاطب نگاشتہ از سہو القلم ست ومخصوص بذی شعور ست کہ دلالت مے کند بر جمع از غائبین از نظر گویندہ ہاتف گوید ؎ قصۂ ایشان نہفتہ مے دار ٭ میر معزی گوید ؎ بدان حصار کہ ایشان مقام ساختہ اند ٭ وبضرورت استعمال لفظ وے

بجاے اوکہ مخصوص بروزمرۂ تورانیان ست جائز بود سعدی فرماید ؎ در خرمی بر سراے
بہ بند ❊ کہ بانگ زن از وے برآید بلند ❊ نوعی گفتہ ؎ شب از مطرب کہ دل خوش باو
وے را ❊ شنیدم نالۂ جانسوز نے را ❊ ظاہر ست کہ لفظ او در شعر سعدی بجہت عدم سقوط
ہمزہ مخل فصاحت و در شعر نوعی مانع قافیہ بود صاحب تنبیہ گوید وے اگر ضمیر جابگانہ محبوب
شود ضمیر منفصل خواہد بود و محتمل در غیر عاقل استعمالش صحیح باشد خواجہ فرماید ؎ بزن
بر چنگ چنگ اے ماہ مطرب ❊ دلش بخراش تا بخروشم از وے ❊ و مرجع ضمیر او وذوی العقول
و غیر ذوی العقول ہر دو بود اول مشہور ست و ثانی جز در نظم نیامدہ چنانچہ درین مطلع صائب ؎
گفتار تو شہدے ست کہ جانہا مگس او ❊ رفتار تو سیلے ست کہ دل خار و خس او ❊ و چون
یکے از حروف از و با و در و بر - بر لفظ او داخل گردد استعمالش در غیر ذوی العقول ہمہ جا
بالاتفاق جائز بود چنانچہ درین مطلع مولانا غزالی ؎ چرخ فانوس خیالی عالمی حیران درو ❊
ما چون صورت فانوس سرگردان درو ❊ عرفی گوید ؎ بر تشنہ کہ لب ماند بود آب بعش
خوردہ ❊ از بسکہ فشردست کف جود تو یم را ❊ و صاحب تنبیہ الصبیان گفتہ او بر سبیل
ندرت در غیر ذوی شعور استعمال مے شود و لے آن را بمنزلۂ ذی شعور فرض مے نماید سعدی
فرماید ؎ گلِ خوشبوے در حمام روزے ❊ رسید از دست معشوقے بدستم ❊ بدو گفتم کہ مشکی
یا عبیری ❊ کہ از بوے دلاویز تو مستم ❊ کہ آن را بمنزلہ ذی شعور فرض کرد - و اوشان جمع
اوست در لوامع النور ست کہ جمع لفظ او بہ لفظ شان بہ تحریر زبانہا نان نیامدہ اگرچہ
خان آرزو در صحت این تاویلات بکار بردہ اما چون مستعمل فصحا نیست صحیح نتوان گفت
لفظ ایشان و شان بجاے خود درست ست انتہی و در ہیچ لغتے دیگر تحقیق این لفظ
یافتہ نشد مولف بہار عجم کہ بہ ضبط این لغت پرداختہ تحقیق اصلش ساختہ و گفتہ کہ
ظاہرا اون شان بہ نون بعد الواو بودہ کہ بعد تخفیف چنین خواندہ اند از عالم ایشان کہ
مخفف این شان بہ نون بعد التحتانی ست و مے تواند کہ اوشان مرکب از ضمیر غائب
نباشد بلکہ شان علامت جمع است وگاہے بمعنی جمع نیز آید و درین جا ضمیر غائب
نیست بلکہ اوشان در اصل آن شان بودہ کہ الف مدہ بواو بدل شدہ و نون آن حذف گشتہ
چنان کہ در ایشان و برین تقدیر تقابل ایشان و اوشان درست مے شود کہ ہر دو اسم اشارہ اند
بر خلاف سابق کہ ہر دو را ضمیر غائب گفتہ اند و درین تحقیق ماخوذ از کتاب خان آرزوست و ہر دو
سندے نسبت استعمال آن نیاوردہ اند - آرے صاحب انجمن فرمودہ است کہ استعمال
لفظ اوشان بجاے ایشان اگرچہ صحیح بود لیکن مستحسن نباشد و مرزا قتیل نیز در نہر الفصاحت گفتہ

لفظ اوشان صحیح ست اما ایشان بجاے آن باید آورد مثلاً درین عبارت خان صاحب
ہر روز بر دروازہ بندہ آمدہ تقاضاے مبلغ مے کنند آن کرم فرما اوشان را بفہمانند اگر بجاے
اوشان ایشان بیارند فصیح نماید - و بعض گفتہ اند کہ غائب اگر دور ست اوشان و اگر نزدیک
است ایشان گویند و مرا و مارا و ترا و شمارا و اورا و ویرا و ایشان را و اوشان را
مزید علیہ آن ضمائر ست براے خطاب بہ مفعول و در حالت مفعولی بودن را علامت مفعول
در آخر این ہا لازم ست - و مرا در اصل من را بودہ لیکن لفظ من را بدون حالت اضافت
در شعر قدما دیدہ نشد از متاخرین صفی قلی خان ولد ذوالفقار خان کہ نصیر آبادی در تذکرہ خود
احوالش نوشتہ گوید ؎ در حقیقت دشمن من را چو رنگ آل نیست ❊ زر روی روے مرا
از دوست مے دارد نہان ❊ سامعائی ہمدانی ؎ بسکہ عادت دل من را بہ مروت باشد ❊
نگزم گر ہمہ انگشت ندامت باشد ❊ و اہل خراسان از من را ہنوز دست بردار نیستند
و ہمچنین ترا بالضم در اصل تو را بود و لفظ تو اکثر بواو اشمام خواندہ مے شود و آن حکم ضمہ
دارد کہ در تقطیع واجب الحذف است بلکہ در خواندن نیاید نون از اول و واو از ثانی
بنا بر تخفیف حذف نمودہ شد و ہمان لفظین مخففین مستعمل جمہور ہستند و این واو در صورتیکہ
کلمہ را از لفظ تو جدا واقع شود بنویسند و حق آن کہ کلمہ را منفصل نمے آید مگر در صورتیکہ فیمابین
عبارت دیگر واقع شود چنان کہ درین ابیات ملا نظیری ؎ ز دامنے کہ کشائیم ما تہیدستان ❊
تو میوۂ سر شاخ بلند را چہ خبر ❊ ہزار دام تصور نہیم و بر داریم ❊ تو مرغ وحشی فارغ ز بند را چہ خبر ❊
و گاہے لفظ ترا بمعنی مضاف الیہ نیز آید درین صورت کلمہ را بمعنی براے باشد چنان کہ در
مفتاح النحو آن ست فلان را پدر و فلان را پسر اے پدر فلان و پسر فلان - و اورا گاہے
بہ تخفیف ورا بر وزن سرا مستعمل شود چنان کہ گویند ؎ ورا بین کہ با ما چہا مے کند ❊
یعنی او را ببین و ورا بدہ یعنی او را بدہ و خاصۂ ضمائر منفصل آن ست کہ در ابتداے
کلام مے آیند چنان کہ من آمدم و تو رفتی و این جا میم ساکن در آمدم علامت صیغۂ واحد متکلم
و یاے معروف در رفتی علامت صیغۂ واحد مخاطب ست نہ فاعل فعل و مثلے ہذا شما گفتہ بودید
و ایشان آمدند و تنہا در جواب استفہام ہم مے آیند چنانکہ در جواب کسے کہ پرسد کدام آمد گوئی من

بیان ضمائر متصلہ

بدانکہ شش لفظ ضمیر متصل سہ حرف براے ضمیر واحد متصل ست م - ت - ش - میم
براے واحد متکلم و این اگرچہ ضمیر فاعل بود یا ضمیر مضاف الیہ در ہر حالت بمعنی من باشد

لیکن در حالت اول بفعل لاحق گردد ونیز علامت صیغهٔ واحد متکلم افتد چنان که درآمدم و رفتم
و در حالت ثانی به اسم ملحق شود چنان که درین قول دلم در اضطراب و جانم در تب و تاب اگر
ضمیر مفعول بود بمعنی مرا باشد و بعد فعل آید چنان که در گفتم و بردم یعنی گفت مرا و برد مرا نظامی
فرماید ؎ دربذیرم که در پذیر توئی * یعنی قبول کن مرا. و تا برائے واحد حاضر و این یا ضمیر
مفعول بود یا ضمیر مضاف الیه در حالت اول بمعنی ترا بوده بعد فعل افتد چنانکه در دیدت
و فرستمت یعنی دید ترا و فرستم ترا سعدی گوید ؎ زخاک آفریدت خداوند پاک * پس
اے بندہ افتادگی کن چو خاک * ولہ تواضع سر رفعت افرازت * تکبر بخاک اندر اندازت
و در حالت ثانی بمعنی تو باشد و به اسم لاحق گردد چنان که دہنت و تخنت و بعض جا برائے
واحد مخاطب یائے معروف آمده بنابرین چنین یا به یائے خطابی موسوم ست و بمعنی تو
بوده به فعل لاحق گردد و ضمیر فاعل و نیز علامت صیغهٔ واحد مخاطب افتد چنان که درآمدی
و رفتی و درین صورت یائے خطاب حرفی در حکم حرف نه باشد زیرا که ضمیر ست و شین برائے
واحد غائب و این یا ضمیر مفعول بود یا ضمیر مضاف الیه در حالت اول بمعنی او را بوده بعد فعل
آید چنان که در زدش و دادش یعنی زد او را و داد او را سعدی گوید ؎ شنیدم که فرزانهٔ
حق پرست * گریبان گرفتش یکے رند مست * یکے گفتش آخر نه مردی تو نیز * تحمل دریغ
است ازین بے تمیز * و در آخر افعال افادهٔ معنی برائے او نیز کند و بینہما فرقے ست
دقیق چون زر اندوختش و قبا دوختش یعنی زر اندوخت برائے او و قبا دوخت برائے
او و در حالت ثانی بمعنی او باشد و باسم ملحق شود چنان که رخش دل فریب و لبش جانفزاے
و بمعنی فاعل درست نیست مثال شینے که افادهٔ فاعلیت کند ع کردش ستمے برمن از راہ
جفاکاری * یعنی کرد او ستم برمن و این غلط محض ست و این جا شین زائد ست چنانکه
درین قول سعدی ؎ چنین گفت دیوانهٔ هوشیار * چو دیدش پسر روز دیگر سوار * و یم
ازان برائے تثنیه و جمع یا و میم ساکنین برائے جمع متکلم یا و دال ساکنین برائے تثنیه و
جمع مخاطب نون و دال ساکنین برائے تثنیه و جمع غائب یم بمعنی ما ید بمعنی شما و ند بمعنی
ایشان این ہر سه لفظ بجز میم ضمیر فاعل و یائے خطابی بفعل لاحق گشته ضمیر فاعل و ہم علامت
صیغه واقع شوند اگر فاعل آن فعل لفظ دیگر نه بود چنان که آمدیم و رفتیم و آمدید و رفتید و آمدند
و رفتند و ہرگاه لفظ دیگر فاعل آن فعل باشد درین صورت ہر واحد ازان ہا فقط علامت
صیغه اعتبار نموده شود چنان که در ما آمدیم و شما آمدید و ایشان آمدند لفظ ما و شما و ایشان فاعل
فعل و یم علامت صیغه جمع متکلم و ید علامت صیغه جمع مخاطب و ند علامت صیغه جمع غائب ست

و بس و گرنه مسند شدن یک فعل بدو فاعل لازم آید و این خلاف واقع و ممنوع ست
و بقوائے ضمائر منفصل اکثر برائے تاکید ضمائر متصل مستعمل شدند و ہرگاه یم و تا و شین بر فعل
مقدم باشد افاده مفعول کند چنان که بطعم کرد و انعامم فرمود و اسپت داد و غلامت بخشید
و زرش داد و گوہرش بخشید و ہرگاه با ضمیر میم و تا و شین الف و نون ملحق گردد افاده جمع کند
چون مان[1] برائے جمع متکلم سعدی گوید ؎ از دست[2] تو مشت بر دہان مان خوردن * خوشتر
که زدست خویش نان خوردن * تان برائے جمع حاضر مولوی فرماید ؎ دو درم تنگ ست
پیہ چشم تان * نور روحش تا عنان آسمان * شان برائے جمع غائب سنائی گوید ؎ ہوس
دخل شان چو دوزخ شان * دفتر خرج شان چو مطبخ شان * ہر سه بتقدیر مضاف الیه واقع
شوند و ایشان افاده مفعولیت بے را و الف نیز کنند چون بنمودتان یعنی بنمود شمارا و گفت
مان اے گفت ما را و بردشان اے برد آن ہا را مولوی فرماید ؎ گر خدا خواہد نگفتند از بطر +
پس خدا بنمودشان عجز بشر * و صاحب انجمن آرائے ناصری نوشته که لفظ شان مخفف
ایشان ست و مؤلف بہار عجم گفته اغلب که بجائے خود کلمه ایست علیحده نه مخفف ایشان
چنان که تان جمع تو لہذا شان بمعنی ایشان را نیز مے آید چنان که تان بمعنی شمارا بخلاف ایشان
و صاحب خیابان آورده که شان را صاحب رشیدی مخفف ایشان گفته و باعتقاد مؤلف
ایشان در اصل این شاه بوده است نه شان مخفف ایشان و لہذا شان بمعنی این ہا را نیز
مے آید چنان که تان بمعنی شمارا و مجد الدین علی قوسی گوید که شان نیز ضمیر غائب ست چنانکه
زرشان و مالشان و نیز بمعنی ایشان و ازین معلوم مے شود که نزد او کلمه ایشان ضمیر جمع
غائب ست پس در اصل این شان باشد که نون بکثرت استعمال حذف شده و این
خطاست چرا که درین صورت صیغهٔ جمع اسم اشاره باشد و این درست نیست چه اسم اشاره
با مشار الیه جمع شود چنان که آن اسپ و این فعل و کلمه ایشان با مشار الیه خود جمع نه شود و نیز

[1] صاحب تحفه گوید که ما مخفف مان ست ۱۲ [2] و در بعض نسخ ست ؎ از دست تو مشت بر دہان خوردن *
خوشتر که بدست خویش نان خوردن * مولوی ہادی علی در حاشیه گلستان گوید ہمچنین ست در نسخ صحیح و متعدد و بیت
از بحر ہزج مسدس اخرب مقبوض ست که عروض و ضربش سالم واقع شده و وزنش مفعول مفاعلن مفاعیلن
چنان که این بیت ؎ اے درد تو رونق دل عاشق * داغ تو چراغ محفل عاشق * و عجب از
خان آرزو که بروزن مفعول مفاعلن فعولن فع گفته که بجائے رسد و تقریع به تجربه کرده و عجب تر از
شارح فاضل که ناموزون دانسته و نسخه بر حاشیه چنین نوشته اند بیت از دست تو مشت بر دہان مان خوردن +
بہتر که بدست دیگرے نان خوردن * لفظ مان به نون ضمیر مفعول برائے متکلم است و دور نیست که بعض
ناآگاہان شعر ناموزون دانسته این تصرف کرده باشند ۱۲ عفه

ایشان موافق جمیع لهجها غیر لهجهٔ عراقیان بیاے مجهول ست و اگر مخفف این شان مے بود در جمیع لهجها بہ یاے معروف مے بود و گاہے براے جمع متکلم مایان و براے جمع حاضر تاتان نیز گویند ؎ اے غربتی بایان زاہد کجا نشیند ٭ او بند زہد و تقوے ما مردم قلندر ٭ اما ایشان را بہ الف و نون جمع آوردن پُر نامانوس و بے محاوره مے نماید چنان کہ درین عبارت علامی شیخ ابو الفضل بر مکامن خواطر بایعان و مشتریان و فنون آرایش و نکوہش ایشانان کالا را نظاره کرده سخنے چند با خود در میان آورد لیکن در توجیہ آن مے توان گفت کہ چون بایعان فرقہ ایست و ضمیر ایشان لایق ست با و جمع شود و ہم چنین مشتریان نیز گروہے ست و بہ طرف آن ہم لایق ست کہ ضمیر ایشان بگردانند پس چون بہ طرف این ہر دو فرقہ ارجاع ضمیر مطلوب باشد ضمیر جمع بہ جمع آوردن لایق بود چہ فارسیان براے تثنیہ ہم صیغهٔ جمع مے آرند سلمان گفتہ ؎ غمزه و چشم تو شوخ اند و لے آمده اند ٭ ابروان تو بہ پیشانی از ایشان برسر ٭ و حق آن ست کہ تا لفظ در کلام اساتذه دیده نشود استعمال نباید کرد زیرا کہ سماع جزئیات در محاورات شرط ست و شیخ خود سند ست کہ تتبع بسیار کرده براے اثبات کلام او سندے باید ـ و معهذا ازین قبیل ست لفظ تاکسانان درین بیت حکیم سوزنی ؎ اندر ایام تو برخوان غرور روزگار ٭ تاکسانان کس شده خوردند در لوزینہ سیر ٭ و محمد حسین ابن سید عبد العظیم اصفهانی در رسالہ قواعد فارسی گوید شما و ما ہر دو لفظ جمع اند و باز حاجت بہ جمع ندارند و شمایان و مایان کہ بعض مردم گویند غلط صریح ست ـ و از تفصیل مزبور واضح گشت کہ ہر یک از تا و شین ضمیر فاعل نگردد و ہر واحد از یَ و یم و یَد و ند ضمیر مفعول و مضاف الیہ نشود و بضرورت روا بود کہ ہر یک از م و ت و ش را خواه ضمیر مضاف الیہ باشد خواه ضمیر مفعول از کلمہ ملحق بہ حقیقی آن جدا کرده بغیرش لاحق کنند در صورتے کہ این غیر و آن ملحق نہ از اجزاے یک کلام باشند سعدی گفتہ ؎ تو لاے مردان این پاک بوم ٭ برانگیختم خاطر از شام و روم ٭ یعنی برانگیخت خاطرم هلالی گوید ؎ چنان از پا فگند امروز آن رفتار قامت ہم ٭ کہ فردا بر نخیزم بلکہ فرداے قیامت ہم ٭ و لہ گرت ز دست بر آید چو نخل باش کریم ٭ ورت ز دست نیاید چو سرو باش آزاد ٭ واعظ گفتہ ؎ کم مباش از درخت سایہ فگن ٭ ہر کہ سنگت زند ثمر بخشش ٭ دانش گفتہ ؎ ہیچ کس در عهد رخسار تو با گل خوب نیست ٭ باغبان از دشمنی در زخم آبش مے دہد ٭ فیضی گفتہ ؎ این جا شجرے نہ شد برومند ٭ کش باد فنا زبانیفگند ٭ و گاہے بنا بر رعایت وزن از دو ضمیر یک جنس حذف ضمیر لاحق بر قرینهٔ ضمیر سابق جائز است چنان کہ میم درین قول سعدی ؎ رفتم کہ گلے بچینم از باغ ٭

گل دیدم مست شد بہ بوے ٭ و تا درین قول سعدی ؎ تنت باد پیوستہ چون دین درست ٭ بد اندیش را دل چو تدبیر سست ٭ و شین درین قول ظهوری ؎ منادی ست در کوچہ مے فروش ٭ کہ امروز در ہر کہ یابند ہوش ٭ گریبانش گیرند و دامن کشند ٭ کشانش تا بدیوان مستان برند ٭ و در یک شعر اجتماع دو ضمیر متکلم یا دو ضمیر مخاطب کہ یکے براے واحد و دیگرے براے جمع باشد اگرچہ بہ ضرورت درست ست لیکن مستحسن نبود چہ مراعات ضمیر مستحسن ست کہ ضمیر مفرد را با ضمیر جمع یکجا جمع نکنند چنان کہ درین قول حزین ؎ کوتاه صفیرم قفسم را بگذارید ٭ جاے کہ رسد نالہ بفریاد برید ٭ سعدی راست ؎ غرض نقشے ست کز ما یاد ماند ٭ کہ ہستی را نمے بینم بقاے ٭ و لہ کریما بہ بخشاے بر حال ما ٭ کہ ہستم اسیر کمند ہوا ٭ و ثانی چنان کہ درین قول خسرو ؎ خسرو غریب ست و گدا افتاده در شهر شما ٭ باشد کہ از بہر خدا سوے غریبان بنگری ٭ حافظ گوید ؎ عزم دیدار تو دارد جان بر لب آمده ٭ باز گردد یا بر آید چیست فرمان شما ٭ و ہر گاه یکے ازین شش ضمائر متصلہ را بہ لفظے ملحق کنند باید کہ براے دفع اجتماع ساکنین حرف آخر این لفظ را اگر غیر الف و واو ساکن ماقبل مضموم و ہاے مختفی بود بفتحہ یا بکسره متحرک سازند چون اسپم اسپت و اسپش و امثال آن و اگر الف باشد یاے وقایہ مفتوحہ یا مکسوره زیاده کنند چنان کہ بہ لفظ ہوا ایم و بے نوائی و گدا ایم و گدا اید و گدا ایند بلے در مفرد و جمع متکلم و مخاطب و در جمع غائب یا نویسند و لے ہمزه خوانند ازین است کہ ہمزه بالاے یا بگذارند و اگر واو مده باشد جائز ست کہ مانند الف بعد از ان حرف ی زیاده نمایند چون مویم و گیسویت و رویش و بدون آن نیز جائز ست چون مومم و گیسوم و رومم اما زیاده نمودن مستعمل تر ست و اگر واو بیان ضمہ یا ہاے مختفی باشد ہمزه وقایہ مفتوحہ یا مکسوره بعد آن افزایند چنان کہ بہ لفظ بندهٔ تو ام و بنده تو ایم و جامہ اش و خامہ اش و خانہ ات و کاشانہ ات و گفتہ ام و نوشتہ ام و آمده اند و رفتہ اند و خوانده اید و شنیده اید و دانستہ ایم و فہمیده ایم و خلاف این قانون روا نیست مگر بنا بر ضرورت وزن در الحاق میم و تا و شین جاے کہ حرف آخر ملحق باین ہر سہ ضمیر غیر واو بیان ضمہ و ہاے مختفی باشد چنان کہ شیخ فرید الدین عطار فرماید ؎ دختر ترسام روح افزاے بس ٭ صائب ؎ اے آستانت کعبهٔ امید روزگار ٭ ظہوری ؎ ز استادیش استادان سخن ساز ٭ و مولف قوانین دستگیری گوید کہ لفظ کش کہ مخفف کہ اش ہست درین لفظ اگر ہمزه را بعد ازالت یا و نقل حرکت آن بر کاف حذف نماید بہ فتح کاف ملفوظ گردد و اگر بعد دور کردن ہا آن را بغیر نقل حرکت بیندازند بکسر کاف خوانده شود پس کش ہم بہ فتح خواندن درست ست و ہم کش بالکسر لیکن طریق تخفیف اول موافق قیاس ست

و برخلاف ثانی چنان که گفته اند ؎ میر همه دلبران کشمیر توئی * خرم دل آن سیاه کش میر توئی *
و ازین شعر نیز تائید طریق اول مے شود زیرا که قافیه با کشمیر واقع شده و صنعت تجنیس بکار
برده و کشمیر بروزن تقصیر ملکے ست مشهور بهر صورت شین درین شعر ضمیر مضاف الیه ست و ازین
عالم ست درین شعر حکیم عنصری ؎ چنین بود پدرے کش چنان بود فرزند * حکم بود عرضے کش
چنان بود جوهر * و بمعنی او را نیز آید چنان که درین قول جامی ؎ محمد کش قلم چون نامور ساخت *
زمیمش حلقهٔ طوق دکمر ساخت * و در بهار عجم آمده که لفظ کم بالکسر مخفف که ام و درین وقت
بمعنی که مرا باشد خسرو ؎ جان من آن روز رفت کم رخت آمد به پیش * یارب این روز پیش
پیش نیارد مرا * و در انجمن آرای ناصری نوشته که لفظ کت مخفف که ات بمعنی که ترا آمده
انوری گفته ؎ دی مرا حاجب امیر به خشم * گفت روکت امیر بد بود * و برین معنی
بکسر اصح ست و ازین علوم مے شود که طریق تخفیف ثانی که در لفظ کش گذشت موافق قیاس
ست حالانکه در دیباچهٔ انجمن در بیان ضمائر طریق تخفیف اول را موافق قیاس گفته ست
و ظاهر ست که لفظ کش و کم و کت هر سه یک حال دارند مرزا غالب در قاطع برهان گفته
که جامع برهان قاطع ات را ضمیر حاضر و اش را ضمیر غائب و ام را ضمیر متکلم نوشته حالانکه
آن تنها تا و شین و میم ست بے آمدن الف در اول اگر آخر کلمه یعنی بر حرف هاے اخفاے[1]
حرکت نیست حرف آخر را بتا و شین و میم بپیوندند و زند هاے اصلی چنان که در کلاه و سیاه و زره
و گره است نیز این حال دارد از بهر هاے اخفاے حرکت که در خانه و کاشانه و چشمه وغیره
است همزه مے آورند و آن را به تاے ضمیر مخاطب و شین ضمیر غائب و میم ضمیر متکلم مے زنند تا
پدید آید که هاے اخفاے حرکت را وجود اعتباری ست نه وجود حقیقی لاجرم جز بوساطت
همزه بحرف دیگر نمے توانند پیوست انتهی کلامه باوجود تصرف مفید مولف گوید که برهان از آمدن
تا و شین و میم بدون همزه براے خطاب و غیبوبت و تکلم انکار نه کرده است بلکه در فائدهٔ
پنجم بالتصریح گفته است که حروف و کلمات ضمیر شش ست سه از ان مفرد ساکن باشد
و آن شین و تاے قرشت و میم ست و سه دیگر مرکب و آن نون و دال ابجد و یاے حطی
و دال و یاے حطی و میم که ند و ید و یم باشد و هرگاه یکے ازین شش را بلفظے که آخرش ها باشد
ملحق کنند همزهٔ مفتوح به میانش در آرند تا دو ساکن جمع نه شوند همچو جامه اش و خامه اش
و خانه ات و کاشانه ات و گفته ام و شنیده ام و آمده اند و رفته اند و خوانده اید و شنیده اید
و دانسته ایم و فهمیده ایم و هرگاه خواهند شین و تاے قرشت که یکے ضمیر واحد غائب و دیگر ضمیر

[1] یعنی هاے مختفی ۱۲

واحد حاضر ست جمع کنند باید که الف و نونے در آخر آن ها ملحق سازند خواه آن کلمه ها داشته
باشد خواه نه داشته باشد همچو جامه شان و اسپ شان و کاشانه تان و درخت تان و بعض گویند
الف و ضمائر سته اصلی ست و به جهت کثرت استعمال محذوف شده است و در وقت ضرورت
باز آن الف را بیاورند و بعض دیگر گویند که این کلمات بے الف موضوع اند و در ترکیب
کردن بلفظے که ها دارد به جهت جمع شدن دو ساکن الفے در میان آورند و این قول بهتر
است انتهی کلام درین ست که ات و اش و ام را هم بعض براے خطاب گفته اند چنانچه
صاحب مدار الافاضل و مؤید الفضلا وغیرهما نیز ات و اش و ام را ضمیر مخاطب و غائب
و متکلم نوشته اند مجمل صاحب برهان مرتکب این نگارش نیست که محل اعتراض باشد
گو نزدیک بعض دیگر همچنین نه باشد تا و شین و میم را براے خطاب و غیبوبت و تکلم همزه
زائد گفته باشند بلکه این قول نزدیک برهان راجح ست از قول اول - قاعدهٔ کلیه
نه تراشیده است که محل اعتراض خواهد بود و آنچه نگاشته که جاے که هاے اخفا مے آید
همزه مے آرند و به تاے خطاب وغیره مے زنند تا بر بے اصلی هاے اخفا دلیل باشد جوابش
آن که لفظ ام که براے متکلم ست به کلماتے که هاے اخفا نداشته باشد مے پیوندند چنانکه گوئی
لکهنوام یا باشندهٔ دهلی ام یا از قوم میرزام یا کارگزار رفیقی ام بلکه اکثر مے نگارند که زرگرم
و خوش ام و تیرانداز ام و رفوساز ام و جانباز ام و آگنده گوش ام و خانه بدوش ام و
غافل ام و در مهاجرت ام و منتظر مواصلت ام و علی هذا القیاس و قاعدهٔ املانویسان
است که درین چنین الفاظ ام را منفصل مے نویسند نه متصل تا التباس بمیم مضاف الیه
نه شود چنان که در مطلع السعدین ست که و اراسته در قوانین انشا و املا تالیف نموده پس درین جا چه
جواب خواهد گفت و همزه را چه نام خواهد خواند و بکدام معنے احتمال خواهد کرد و هر آئینه میم مع الهمزه
ضمیر متکلم ست اما بحذف الف هم آمده است پس ات و اش را نیز از همین قبیل باید شمرد
خواجهٔ شیراز فرماید ؎ هیچ کس نیست که در کوے تواش کارے نیست * هر کس این جا
به امید هوسے مے آید ؎ بجرم عشق توام مے کشند غوغاے ست * تو هم بیا بلب بام خوش
تماشاے ست * و مختار برهان مذهب اول ست و غلط نه کرده است که این تحقیق
یگانه از حقیقت نفس الامری بیگانه قابل اعتراض شمرده است - و نیز هر یک از ضمائر
متصله سواے ت و ش بتضمن معنی هست و در بعض جمله هاے اسمیه خود رابطه واقع شود درین
صورت متصل گردد به آخر اسمے که در آن جمله خبر افتد چنان که درین قول من گریانم تو خندانی ما
بیماریم شما تندرستید ایشان سوارند یاران بیمارند این همه ضمائر یعنی م بمعنی هستم و ی بمعنی

هستی دیم بمعنے هستیم دید بمعنی هستید و ند بمعنی هستند. روابط شبه اند چون خواهند که آنها
روابط منفیه گردانند اول لفظ نه که بنابر افادهٔ نفی موضوع ست به توسط همزهٔ وقایه مفتوحه
یا مکسوره بر آنها داخل ساخته هائے تحتانی را از آن لفظ حذف نمایند پستر این همزه را به یا بدل
کنند مگر یائے خطابی را به قاعدهٔ رسم الخط از خط دور نموده همزهٔ وقایه برائے دلالت
تلفظش بجایش دارند۔ وبعض این نوع ضمائر که روابط شبه هستند گاہے افادہ تخصیص و
حصر هم دهند و بیشتر درین صورت از ملحق بخود جدا شده بمشدّ الاحق گروند چنانکه میم درین
قول امید ؎ منم آن آهوئے وحشت زدهٔ دست جنون ٭ که نیاورد بدام الفت صیاد مرا ٭
یا درین قول جامی که به توحید فرموده ؎ توی جمله و غیر تو هیچ نیست ٭ درین نکته یک موی هم پیچ نیست ٭

ضمیر به حالت تکرار از لفظ خود بدل گردد

حاجی محمد متخلص به حیران در تحقیق القوانین گوید که هر جا در یک جمله دو ضمیر متکلم یا مخاطب یا
غائب هم آیند و به ترکیب یکے مسند الیه و دیگر مضاف الیه بود یا مسند الیه آن جمله اسم ظاهر
یا اسم اشاره باشد و ضمیر غائب مضاف الیه که به سوے این مسند الیه راجع شود نیز در آن
موجود بود درین صور تنها واجب گردد که بجاے هر ضمیر مضاف الیه لفظ خود را که مفید معنی
تحقیق و تاکید باشد بیارند بشرطیکه آن ضمیر مضاف الیه ضمیر متصل نه بود چنانکه درین
قول من اغیار را در بزم خود بار مدهید هم تو جمال خود بنما او با زن خود محبت دلی دارد زید
همیشه بکار خود مشغول ست آن کس بر اسپ خود سوار ست و اگر آن ضمیر مضاف الیه ضمیر
متصل باشد درین صورت همین ضمیر را بمعنی خود گیرند لیکن متکلم متکلم و حاضر حاضر و غائب غائب
بماند مثال هر سه زید مرد نامربوط ست من او را بعد ازین در خانه ام راه نخواهم داد یعنی
در خانهٔ خود دیگر تبعیت را ابن بنما یعنی تبع خود را ابن بنما دیگر فلانے با پسرش بسیار الفت
وارد یعنی با پسر خود و اگر کسے این قسم بگوید فلانے با پسرت بسیار الفت وارد یعنی با پسر
خود و تبعیتش را ابن بنما یعنی تبع خود را غلط باشد و درین قول صائب گوید ؎ سبک
روحے چو باد صبح در گلشن نمے آید ٭ که ریزم در قدم چون برگ گل نقد روانم را ٭ تاثیر گفته ؎
از گسستن نکهت بے خور و خوابم کردی ٭ گرے هیچ نکردم که کبابم کردی ٭ ظهوری ؎ نهد خور طرف
وائے زتارش ٭ که زان رو پرتوے گردد نثارش ٭ این ست حقیقت بودن میم و تا و شین
بمعنی خود در خاطر فاتر والله تعالے اعلم ست تحقیقت حال و همچنین ست در قوانین دستگیری۔[1]

[1] عجب از صاحب انجمن آرای ناصری که نسبت این قاعده بخود نموده حالانکه این بحث همه از قوانین دستگیری نقل کرده است ۱۲

تو جاے که لفظ خود استعمال باید موافق روزمرهٔ صاحب زبانان مستحسن آن ست که ضمیر مناسب
مقام و در آخر آن زیاده کنند چنانکه درین اقوال من خود مے روم تو خود بگو ما خود مان رفتیم شما
خودتان روید زید خودش چنین گوید یاران خودشان آمدند و باید دانست که وضع ضمائر از جهت
اختصار ست و متصل مختصر از منفصل پس تا وقتیکه متصل متعذر نبود منفصل نیاید۔ بعض
محققین گفته اند جاے که در خود که بمعنی ذات ست که نقیض غیر باشد مضاف مقدّر مے آید
چنانکه فلانے خودش را چنین و چنین مے داند یعنی ذات خود را نه دیگرے را و در امثال این
ترکیب مضاف خود محذوف ست یا مجاز ست و همچنین خود او به اضافت چنانکه ملا مفید بلخی
در هجو ملا صبری آورده ؎ زن صبری درین سرائے دو در ٭ صفت با هر که مے کند جفتی ٭
هر دو باهم مناسب و خوب اند ٭ خود او قاضی و زنش مفتی ٭ استاد فرخی ؎ خود او را به
خواب دیدم دوش ٭ پیش از توده کرده زیور و زر ٭ خویش بمعنی خود میر عبد الرحمن قمی راست ؎
خویش هر چند که معشوق بود دل نه برد ٭ تشنه را آب دهان سیر نه سازد هرگز ٭ و هر دو ضمیر
مرفوع یعنی مبتدا و ضمیر مفعول و مضاف الیه واقع مے شود خان آرزو در چراغ هدایت گفته
که خود ضمیر مرفوع واقع مے شود بخلاف خویش و این در کلام قدما یافته نه شده و در کلام
بعض از متاخران ست که خویش نیز ضمیر مرفوع واقع گشته خالی از تازگی نیست۔ و صاحب بهار عجم
نوشته که خویش مرادف خود ست لیکن در عرف حال در معنے خود و خویش تفاوت ست
چراکه خود فاعل فعل و مبتدا واقع شود بخلاف خویش زیراکه مے گویند خود مے کند و نمے گویند
خویش مے کند و خویش مفعول و مضاف الیه واقع شود چنانکه لفظ خود و لهذا مے گویند خود آمده
و آداب شکر بجاے آرد و نمے گویند خویش آمده جواب وهم و این قاعده به نظر مولف کلیه
مے نمایند مگر آن که اقل قلیل در اشعار قدما بخلاف این یافته شود انتهی و حق آن ست
که خویش هم در کلام قدما و هم در کلام متاخران ضمیر فاعل واقع شده مولوی معنوی ؎
اے که تو هم عاشقی بر اصل خویش ٭ خویش بر صورت پرستان دیده بیش ٭ حکیم شفائی ؎
خویش بستم بر سر زلفے دل ناچیز را ٭ کردم این قلب بیزر را باز در کار کسے ٭ ملا هاتف ؎
من نامه را ز باد صبا پیش مے برم ٭ قاصد اگر بهم نه رسد خویش مے برم ٭ درین ابیات
ضمیر فاعل ست علی رضا تجلی ؎ دیده ام در پرتو نور تجلی دوست را ٭ خویش را گم کرده ام
پیشم مدار آئینه را ٭ درین شعر ضمیر مفعول ست مرزا صائب ؎ هنوز ماه مرا نیست حاجتے
صائب ٭ که پارهٔ دل خویش ست ماه پارهٔ من ٭ درین بیت ضمیر مضاف الیه ست بمعنی
من که عبارت از نفس متکلم ست پس بمعنی ضمیر مرفوع محل تازگی دانستن و کلام قدما یا متاخرین

را از ان مستثنے کردن سخنے ست دروغ بے فروغ بتر از چراغ روز آرے در بردو ترادف بجمیع وجوہ ثابت نیست چنانچہ بمعنی آشنا مانند فلانے از خودست یعنی بیگانہ نیست تمام کلمہ از خودست نہ تنہا خود و لفظ خویش تنہا بمعنی مذکور آمدہ و این دلالت صریح دارد بر عدم ترادف و تغائر ہر دو لفظ و خود برائے قصر و حصر آید در صورت اثبات گوئی من خود ساختہ ام یعنی دیگرے نہ ساختہ است و در صورت نفی مفہوم مخالف ہم رسد چنان کہ یکے از شعرا گوید ؎ من خود نہ شدیم بہ دشنہ بسمل ٭ بل مے خلدیم بہ پہلوے دل ٭ پس مصرع دوم جواب سوالے است کہ از تعمیم مفہوم مخالف ہم رسیدہ فافہم و خود برائے تقویت حکم نیز آید ؎ خود کو و کدام زندگانی ٭ اے بے تو حرام زندگانی۔

الفاظے کہ بجاے ضمایر منفصلہ استعمال یابند

گاہے ضمائر منفصلہ بحالت انکسار و تحقیر و تعظیم وغیرہ از الفاظ بندہ و فقیر و فدوی و مخلص و جناب و حضور وغیرہ مبدل شوند پس وقتے کہ بجاے ضمیر متکلم الفاظ بندہ و فقیر و حقیر و احقر الناس و احقر العباد و کمترین و خیر طلب و خیر خواہ و نیاز مند و عاجز و نیاز کیش و عقیدت گزین و ترقی خواہ و دعاگو و خیر جو و دوستدار و اخلاص شعار و راجی و داعی وغیرہ مستعمل شوند بہتر این ست کہ فعل مسند این ضمیر بر صیغۂ متکلم آوردہ شود واقف گوید ؎ کنارہ کرد دل از من کنون صلاح این ست ٭ کہ بندہ نیز از ان بیوفا کنارہ کنم ٭ و انچہ مرزا محمد حسن قتیل گفتہ است کہ بندہ و فقیر و مخلص وغیرہ را غائب نوشتن مانند بندہ گفتہ بود و مخلص ہمراہ خواہد رفت و فقیر ہیچ نقص ندارد غلط ست وجہے ندارد زیرا کہ اہل زبان بصیغۂ غائب ہم استعمال کردہ اند و سمت جواز دارد چنانچہ شیخ العارفین علی حزین نوشتہ فقیر در کودکی روزے او را دیدہ کہ وارد مجلس والد مرحوم گردید قاآنی راست ؎ دو سال و پنج مہ ایدون رود کہ بندہ بہ فارس ٭ شنودہ در عوض مدح قدح نادان را ٭ شیخ سعدی فرماید ؎ ہر چہ رود بر سرم چون تو پسندی رواست ٭ بندہ چہ دعوے کند حکم خداوند راست ٭ و از ین جا ظاہر ست کہ بے خواجہ و صاحب ضمیر بندہ را غائب بستن خلاف اہل زبان نیست و صاحب انجمن آراے ناصری نوشتہ است کہ اگر رعایت ظاہر لفظ بندہ و فقیر و مخلص و مثلہا فعل را بصیغہ واحد غائب آرند مکراہیت روا بود و استعمال این جانب بمعنی من مثل این جانب رفتہ بود درست نیست ہمچنین اگر لفظ جناب و حضرت و جناب موصوف و جناب ممدوح و جناب مومی الیہ و جناب محتشم الیہ و ولی نعمت و قبلہ و قبلہ و کعبہ و شخص مذکور و شخص مزبور

و شخص مسطور و شخص مذکور الصدر و مومی الیہ و مشار الیہ و نور چشم و قوت بازو بجاے ضمیر غائب استعمال یابد فعل مسند آن نیز مثل فعل مسند این ضمیر بر صیغہ جمع و واحد غائب مے شاید و اگر جناب و حضرت و صاحب و حضور و خداوند و قبلۂ من و کعبۂ من و قبلہ و کعبہ ام و پیر و مرشد و ہمہ تن و مولانا و مخدومی و مکرمی و محبی و عزیزی و نور چشمی و برخوردار و دوست و مہربان بجاے ضمیر غائب استعمال یابد فعل مسند آن نیز مثل فعل مسند این ضمیر بر صیغہ جمع و واحد مخاطب مے شاید۔

بیان ارجاع ضمیر جمع بہ طرف واحد و ارجاع ضمیر واحد بہ طرف جمع

ارجاع ضمیر جمع بہ طرف واحد بہ ارادہ تعظیم روا ست چنانچہ مخدومی ہمچو کردند و شما عطا فرمودید و ما ہیچ نگفتیم و ایشان را دیدم و خدمت ایشان رسیدم ناصر الدین شاہ قاچار ؎ خم مے گر شکند شیخ بما عرضہ کنید ٭ طلب خون سیاووش کند کیخسرو ٭ معتمد ؎ زلف مشکین خم بہ خم بہ طرف رو چوگان صفت ٭ اے دل عشاق مسکین گوے میدان شما ٭ و خواجہ حافظ فرماید ؎ عزم دیدار تو دارد جان برلب آمدہ ٭ باز گردد یا بر آید چیست فرمان شما ٭ ہمچنین ارجاع آن بہ طرف اسم جنس کہ اطلاق آن بر واحد و ما فوق آن ہر دو درست است نیز جائز داشتہ اند سعدی گوید ؎ کو دشمن شوخ چشم و بیباک ٭ تا عیب مرا بمن نماید ٭ فردوسی ؎ ہر آن کس کہ دل بندد اندر جہان ٭ بہ شیوار خوانندش از ابلہان ٭ اے ہشیاران او را از ابلہان خوانند و از ین جاست کہ ہرگاہ مشبہ بصیغہ جمع باشد صیغہ مفرد را مشبہ بہ گردانند اگر اسم جنس بود چنان کہ سعدی فرماید اطفال شاخ را بہ قدوم موسم بہاری کلاہ شگوفہ بر سر نہادہ ظہیرائی تفرشی در تعریف باغ عباس آباد آوردہ قلمزنان بید سرخ و مجذوب سالکان بید مجنون و ارباب عمائم نارون و دیوار گران گل صد برگ و امثال این ہا۔ اما ارجاع ضمیر مفرد بہ سوے آن بسبب افراد او باشد بہ اعتبار لفظ و در تثنیہ و جمع غیر ذی روح صیغۂ مفرد استعمال کردن و ضمیر مفرد بجانب آن راجع نمودن ہم درست باشد چنان کہ در تزک جہانگیری ست گاہے تا بیست پیالہ عرق دو آتشہ تناول مے شد و اوقات نوشیدن نیز مختلف بود و ایضاً سی و پنج لک روپیہ کہ عبد و پانزدہ ہزار طومان رائج ایران و یک کرور و پنج لک خانی بحساب توران باشد خرج این قلعہ شد و ایضاً در ایام حضرت عرش آشیانی اکثر میوہ ہاے ولایت کہ در ہند نبود و چند اقسام انگور ہا از صاحبی و حبشی و کشمشی در شہر ہاے مقرر شایع گشت شیخ فرید الدین عطار گوید ؎

برسعادت چار چیز آمد دلیل ❊ شرح آن چار بشنو اے خلیل ❊ فردوسی راست ؎ برانکس که در کار پیشی کند ❊ همه را اے و آهنگ بیشی کند ❊ و در ذی روح غیر ذوی العقول گاہے جمع را جمع آرند و گاہے مفرد مثال اول در بهارستان مذکورست چون نزدیک رسید و دید یکے درندہ گرگ با سگے بزرگ بر صورت دوستان صادق و یاران موافق همراه مے آیند ایضاً روباہے با گرگ دم از مصاحبت مے زد و قدم موافقت مے نهاد و به باغے گذشتند ایضاً شترے و درازگوشے همراه مے رفتند یکبار بجوے بزرگ رسیدند ایضاً طاؤس و زاغ بصحبت باغ فراهم رسیدند عیب و هنر یکدیگر را و یار نمار مثال دوم از نامه خسروان روزے موبد موبدان را گفت که از سوے ترکستان شغال بسیار مے بینم که بایران مے آید علی حزین ؎ شکرت چه گویم اے شرابے هر از دست ❊ نگذاشتی بدست کسے اختیار من ❊ و در جمع ذی روح ذوی العقول صیغه جمع استعمال باید نمود چنان که نعمت خان عالی در وقایع پنجم نوشته غایب باز ان قلعه حریف قمار مجے بکار بردند اول شب آگاه شده دو سه بازی پیش دیده پس نشستند نظامی ؎ رقیبان که شب پاس مے داشتند ❊ ز جیش همه جاے بگذاشتند ❊ آزاد ؎ نوخطان مرحمت تازه بکارم کردند ❊ که به جان مصحف دل وقف مزارم کردند ❊ نه باشد خانهٔ رنگین دنیا جاے آسایش ❊ سبک روحان برنگ بوے گل بستند محملها ❊ و عبد الواسع گفته در ذی روح صیغه جمع استعمال نمودن واجب ست چنانچه زید و عمرو و بکر نشسته اند و ایشان در مناظره مشغول اند و زید و عمرو و بکر نشسته است و آن در مناظره مشغول ست گفتن خطا ست من مے گویم که این قول غلط بل اغلط ست چه افراد ضمیر در ذوی العقول نیز آمده مولاناے روم فرماید ؎ اولیا را هست قدرت از اله ❊ تیر جسته باز گردانند زراه ❊ درین جا اولیا جمع ولی ست و گرداند صیغه واحد غائب و ضمیر این به سوے اولیا راجع ست مولوی جامی علیه الرحمة فرماید ؎ پرستان را پرستاریش کردے ❊ هواداران هواداریش کردے ❊ حکیم ازرقی فرماید رباعی آن دم که بدم جوان و موے شبرنگ ❊ صعوه بدے بدامنم درزده چنگ ❊ اکنون کر شدم پیر به رخ برآژنگ ❊ از من زن و فرزند بے دارد ننگ ❊ و این خلاف تحقیق نیست زیرا که اکابرین فن تصریح کرده اند که اطلاق واحد بر جمع جائز ست بلکه در عاقل غیر مطابقت رابطه به مسند الیه نیز جائز ست سعدی شیرازی غفر الله له فقره در گلستان دارد چنان که من مے دهم درین شهر دو صد زاهد ست شرف الدین علی شفائی گوید ؎ خوبان اصفهان چو شفائی پسند نیست ❊ خیزم ازین دیار به شهر دگر روم ❊ درین جا خوبان جمع است و لفظ نیست رابطه مفرد آمده میر حیدر حسینی بلگرامی در تحقیق الاصطلاحات گوید که این مکروه ست عبد الباسط در رساله خود گفته فعلے که در آخرش ها باشد چون دیده و شنیده شامل ست واحد و تثنیه و جمع همه را چه تخصے دیده و دو مرد یا همه مردان دیده

مرد و درست ست بخلاف بے ها که جز واحد را بیان نے شود چنان که گویند مرد و دید نه آنکه مردمان دید چون و دید صیغه ماضی واحد غائب ست جمع و تثنیه را نه شاید انتهی فتامل و استعمال جمع غائب با ضمیر حاضر و بالعکس مثل شما کجا رفته بودند و خواهند رفت و آن کرم فرما کجا رفته بودید و خواهید رفت صحیح نیست - پوشیده مباد که در عربی هرگاه فعل مقدم آید و فاعل مؤخر تثنیه یا جمع فعل همیشه مفرد آید و در فارسی فعل را جمع آرند بدلیل محاوره سعدی فرماید ؎ اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبے ❊ بر آورند غلامان او درخت از بیخ ❊ به نیم بیضه که سلطان ستم روا دارد ❊ زنند لشکریانش هزار مرغ به سیخ ❊ در مصرعه دوم صیغه آورند فعل جمع و غلامان فاعل ست و در مصرعه چهارم زنند فعل جمع و لشکریان فاعل آمده و در قوانین دستگیری مذکورست که توافق مفرد و تثنیه و جمع در مشبه و مشبه به در پارسی ضرور نیست لیکن همچنین کمتر ست گویند زید و عمرو همچو شیر اند در جرات میرزا محمد حسن قتیل گوید که صاحب و آن صاحب و قبله و آن قبله و جناب و آن جناب و جمیع الفاظے که متضمن مدح مخاطب آید با مضارع و ماضی و امر غائب استعمال باید کرد مثل صاحب چه فرمودند و صاحب چه مے فرمایند و صاحب چه خواهند فرمود و صاحب بفرمایند و باقی را برهمین قیاس باید نمود و شما با صیغهٔ حاضر درست آید مثل شما چه فرمودید و چه مے فرمائید و چه خواهید فرمود فائده در مصطلحات نوشته که لفظ کسے سواے معنی معروف بمعنی ضمیر متکلم و مخاطب نیز آید مثال معنی اول از فطرت ؎ از تن سرم جدا کن و از دل جدا مباش ❊ بے رحم باش جان کسے بے وفا مباش ❊ مثال معنی دوم اشرف گوید ؎ بیا که بر سر راهست نگاهم از عینک ❊ بکف گرفته ترازوے انتظار کسے **فائده دیگر** صاحبان فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع نوشته اند ال بضم اول و تخفیف لام در فارسی ضمیر واحد غائب ست بمعنی که به عربی هو گویند لیکن معلوم نیست که فارسی کجا ست و ایشان هم سندے نیاورند **فائده دیگر** بدان که عائد عام ست و ضمیر خاص چه عائد بر چهار قسم ست یکے ضمیر باشد دوم الف لام در عربی سوم وضع مظهر موضع مضمر چهارم بودن خبر تفسیر مبتدا،

بیان اعلام

عَلَم اسمے ست که موضوع بود براے یک چیز معین و معلوم به نمطے که استعمال آن در غیر این چیز از روے همان وضع روا نه باشد برابرست که مفرد باشد چون بهرام و سکندر و زید و عمرو و جیحون و شیراز و مکه و زینب یا مرکب مانند خدابردی و محمد صفی و اورنگ آباد و بغداد و جعفر قلی بیگ و رضا قلی بیگ و حسن قلی بیگ و زین العابدین بیگ و عسکری بیگ و مهدی قلی بیگ و عباس قلی بیگ و میرزائی بیگ و آغائی بیگ این اعلام مخصوص با اهل ایمان اند و ازین نامها

مرزائی بیگ در تورانی بچہ ہم شنیده مے شود۔ و تخلص شعرا نیز داخل این نوع باشد و کمتر کسان
ازین صنف خواہند بود کہ سوائے تخلص بنام شہرت دارند۔ و ہر علم کہ متضمن وصفے و مدحے نہ باشد
بہ اسم نامیده شود مانند امثلہ صدر۔ و علمے کہ معنی مدحی و ذمی ازان مقصود باشد بہ لقب
و خطاب موسوم گردد و این نیز مفرد باشد مثل بیگ و خان و شاه و میر یا مرکب چون عالمگیر
و خان خانان و زمان شاه و فرخ میرزا و ملا دو پیازه و جعفر زٹلی و مراد از قصد کہ در تعریف
لقب واقع است آن قصد ست کہ وقت وضع بود نہ در وقت استعمال پس وارد نے
شود اعتراض بہ این طریق کہ تعریف لقب مانع نیست زیرا کہ صادق مے آید بر اسمے کہ
مقصود ازو مدح بود یا ذم این دقتی است کہ اسمے او مشہور بمدح بود یا ذم چون حاتم و فرعون
پس انچہ صاحب انجمن برین قول جہانگیری کہ جامع مجمع الانساب آورده کہ ماہی را پرویز گویند
و چون پرویز ماہی را دوست داشتے و بسیار خوردے این لقب یافت اعتراض کرده کہ
در پارسی پرویز بمعنی ماہی دیده نگردیده و این وجہ وقتے محقق خواہد شد کہ بعد از چند سال
پدرش او را بدین نام خوانده باشد و نام را در کودکی بر اولاد نہند نہ در بزرگی بیجاست
چہ البتہ علم را در کودکی بر اولاد نہند بخلاف لقب و فرق ست میان ہر دو کما سبق و ظاہر
است کہ پرویز لقب ست نہ علم و حق آن کہ اگر جامد ست علم ست و اگر لحاظ معنے کرده لقب
قرار دہند جمیع معانی کہ ارباب فرہنگ نوشتہ اند احتمال دارد و مخفی نماند کہ قصد وضع معلوم مے شود
از منقول بودن علم از معنی غیر علمی بسوے معنی علمی زیرا کہ در منقولات ملاحظہ معانی اصلیہ مے باشد
فائده بہ لفظے کہ کنایہ کنند از علم آن نیز در حکمش بود چنان کہ لفظ فلانے درین شعر قتیل ؎
بہ غلط زد چو سوے تربت من گامے چند ٭ گفت این گور فلانے ست بد نشنامے چند ٭ و مے شود
کہ یک لفظ را بچند وضع برائے چند چیز یا چند کس علم قرار دہند پس اگر چہ باز در وضعے برائے معنی
جزئی و مشخص وضع شده زیرا کہ در ہر وضع برائے یکے ازان معانی ہا وضع شده و در استعمال
ہم در معنے جزئی و مشخص استعمال مے شود بہ علت این کہ در ہر استعمال یکے از آنہا اراده
مے شود لیکن بملاحظہ متعدد بودن معانی ہا کہ برائے ہر یک ازان ہا بوضع جداگانہ وضع شده
چون حرف یائے تنکیر را بدان پیوندند یک شخص نامعین ازان معانی ہا اراده مے شود
مانند اسم جنس کہ یائے وحدت بدان پیوستہ فردے نامعین را مے رساند چنان کہ گوئی
بہرامے را دیدم مولوی فرماید ؎ چونکہ بیرنگی اسیر رنگ شد ٭ موسیے با موسیے در جنگ شد
و این یا را برائے تنکیر خواندیم با این کہ در افاده معنے مثل یائے وحدت ست یعنی بر علم
داخل شده و یکے نامعین ازان اراده شده زیرا کہ معنے وحدت نہ بسبب یا ست

بلکہ بواسطہ وضع علم ست در معنی جزئی و یا جز تنکیر را افاده نمی نماید و مے شود کہ حرف یائے
وحدت بہ آن پیوندند و این در صورتے ست کہ معنی صفتے ازان اراده نمایند مثل این کہ
آن شخصے یا آن چیزے کہ آن لفظ برائے آن وضع شده کہ در صفتے مشہور و معروف باشد
بہ قسمے کہ در آن وصف مثل گردیده مانند نوشیروان در عدالت و رستم در شجاعت و حاتم در
سخاوت و عمر در عدالت و لقمان در حکمت و در غیر ذی روح البرز کوه در بزرگی و باغ ارم
در صفا و طراوت پس چون گوئی حاتمے را دیدم مرادت در حقیقت نہ شخص حاتم طائی ست
بلکہ صفت سخاوت و بخشندگی او را کنایۃً آورده مقصودت این ست مردے صاحب
بخشش را دیدم حکیم سنائی فرماید ؎ چون چنین بد خطاب با عمرے ٭ خیره و در و حشر باد گرے
و ہم در صورت اراده معنی وصفی یائے مصدریہ نیز بدان پیوندند چنان کہ گوئی فلان رستمی
کرد و فلان حاتمی بہ خرج مے دہد یعنی مثل رستم اظہار شجاعت کرد و مثل حاتم اظہار سخاوت
مے نماید این صورت بیان معنی مصدری نماید سنائی فرماید ؎ نیست در عقل وقت عمانی ٭
لقمہ تنہا زدن ز لقمانی ٭ و علم را صلاحیت مبتدا و خبر و فاعل و مفعول و مضاف الیہ و موصوف
بودن و غالب حالات اسم باشد و بیان تعریف مبتدا و خبر و غیره آن در محل خود بیاید
ان شاء اللہ تعالیٰ۔ و علم بر دو قسم ست شخصی و جنسی علم شخصی چنان ست کہ تصور کند
واضع ذات زید را مثلاً بہ تشخصہ و وضع کند لفظ زید را مقابل او ازین حیثیت کہ آن ذات
معلوم و معہود ست در میان متکلم و مخاطب پس زید علم شخصی ست و وضع او برائے ذات
مذکور وضع شخصی ست۔ و علم جنسی این چنین ست کہ تصور کند واضع مفہوم شیر را مثلاً کہ حیوان
درنده است و وضع کند مقابل آن مفہوم از حیثیت معلومیت و معہودیت او لفظ اسامہ را
بدین اعتبار معرفہ و علم جنسی ست برائے معنی جنسی کہ مفہوم مذکور ست بخلاف لفظ شیر کہ
موضوع ست مقابل مفہوم مذکور لیکن قطع نظر از معلومیت و معہودیت او ازین کہ لفظ شیر
بدین اعتبار نکره است نہ علم جنسی۔ و حاصل تحقیر و ترخیم و راسا ہم بمنزلہ علم مے باشد البتہ تشخص
را از دیگر شرکا ممتاز گرداند۔ و مستور نماند اسمے کہ قسم علم ست خاص ست ازان اسمے کہ
مقابل صفت ست و اسمے کہ صفت بود خاص ست از اسمے کہ مقابل فعل و حرف ست

بیان اسمائے اشاره

اسم اشاره اسمے ست کہ وضعش برائے تعیین مشار الیہ باشد یعنی اسمے کہ باو جانب
دیگر اشاره کنند و چیزے را کہ بطرفش اشاره کرده شود مشار الیہ نامند و چون مشار الیہ

یا واحد باشد یا جمع و ہر یک ازین ہا یا بعید باشد یا قریب لہذا مقررست در فارسی آن
برائے مشار الیہ واحد بعید و این برائے مشار الیہ واحد قریب مرد باشد یا زن و گاہے
چیزے را قریب مقرر نمایند گو کہ در اصل نہ باشد سعدی گوید ؎ آن نہ من باشم کہ روز جنگ
بینی پشت من ٭ این منم کاندر میان خاک و خون بینی سرے ٭ خان آرزو گوید کہ در رسم الخط
بعض از متاخرین از مردم ایران بجائے آن لفظ اون دیدہ مے شود حتے کہ بعضے از شعرائے
متاخرین این قسم الف را با واو قافیہ کردہ اند و این نہایت غلط ست انتہی و حق آنکہ تلفظ
لفظ آن بواو موافق روزمرۂ عراقیان حال نیز درست ست و اسم اشارہ با مشار الیہ جمع شود
عام ازین کہ مشار الیہ محسوس باشد چون آن مرد و این زن و درین قول سعدی فریب دشمن
مخور و غرور مداح مخر کہ آن دام زرق نہادہ است و این کام طمع کشادہ خواہ غیر محسوس چون
آن خیال و این فکر بخلاف اسم ضمیر کہ با مرجع جمع نہ شود نگویند او مرد و وے مرد لیکن اصل
در اسم اشارہ آن ست کہ مشار الیہ مشار باشارۂ حسی باشد یعنی بہ جوارح و اعضاد مشار الیہ
از اسم اشارہ گاہے مقدم مے آید صانع بلگرامی ؎ نہ سرو شمشاد با تو ماند تبارک اللہ چہ
قامت ست این ٭ نہ قامت ست این کہ آفت ست این نہ آفت ست این قیامت
است این ٭ الفاظ قامت و آفت و قیامت مشار الیہ و مقدم ست و گاہے مشار الیہ
موخر آید سعدی ؎ در من این عیب قدیم ست بدر مے نرود ٭ کہ مرا بے مے و معشوق بسر
مے نرود ٭ عیب مشار الیہ و موخرست و ہر گاہ کلمۂ از یا در یا بر با لفظ این یا آن مقارن
شود حرکت ماقبل این الف خود شائع ست خواجہ شیراز ؎ من از آن حسن روز افزون
کہ یوسف داشت دانستم ٭ کہ عشق از پردۂ عصمت برون آرد زلیخا را ٭ عرفی ؎
طعمۂ عشق ترا از مغز جان آوردہ ام ٭ آن ہما تا سایہ بر این استخوان انداختہ ٭ بابا فغانی ؎
بکوے درد نوشان مے فشانم قطرۂ اشکے ٭ کہ از این خاک بوے مردم آزادے آید ؎
ار فریب نقش نقشان خانۂ نقاش دید ٭ ورنہ در این سقف زنگاری یکے درکار ہست
کلیم ؎ یک مرغ فارغ البال در این چمن ندیدیم ٭ در قید دام اگر نیست در بند آشیان ست
و سکونش جائز چنان کہ درین قول ؎ آدمی زادہ طرفہ معجونے ست ٭ کز فرشتہ سرشتہ
وز حیوان ٭ گر کند میل این شود بہ ازین ٭ ور کند میل آن شود بہ از آن ٭ و در عربی برائے
واحد و تثنیہ و جمع و مذکر و مونث الفاظ علیحدہ وضع شدہ و فارسیان میان تثنیہ و جمع و مذکر
و مونث فرقے نہ کردہ اند و آنان و آنہا جمع آن و در رشیدی ست کہ ہر گاہ مشار الیہ
انسان باشد آنان بہ الف و نون گویند و در غیر انسان آن ہا بہ ہا و الف و گاہے در

انسان نیز استعمال کنند صائب گفتہ ؎ در دست چہ دارند بجز کاسۂ خالی ٭ آن ہا کہ
درین باغ چو نرگس نگرانند ٭ یعنی آن کسان الخ ظہوری گفتہ ؎ مہتاب باکتان و خزان
یاسمن نکرد ٭ آن ہا کہ کرد ہجر تو بر جان ناتوان ٭ یعنی آن خرابی ہا۔ و بعض گویند جمع
بہ الف و نون افادۂ معنی تعظیم کند و بہا و الف افادۂ معنی تحقیر و اینان و این ہا جمع
این ست خواجہ حافظ گوید ؎ شراب لعل کش و روے مہ جبینان بین ٭ خلاف مذہب
آنان جمال اینان بین ٭ یعنی خلاف مذہب زاہدان و اگر بر اسم ظاہر بیاید جمع
نہ شود چون آن کسان و این کسان۔ مرزا حسین خان در تنبیہ الصبیان و محمد حسین اصفہانی
در قواعد فارسی گویند جمع آنان و اینان مخصوص انسان باشد و آن ہا و این ہا در ہمہ
استعمال کنند و بعض از محققین مے فرمایند کہ لفظ اینان در محل تحقیر و ایشان در محل تعظیم مستعمل مے شود
و این محل نظر ست میر جعفری گوید ؎ بندگان در خدمت او چون خدا وندان شدند ٭
از بس اکرام خداوندی کہ با ایشان کند ٭ و در قصیدۂ دیگر آوردہ ؎ بدان حصار
کہ ایشان مقام ساختہ اند ٭ از آب و خاک ندارند ہیچ گونہ خبر ٭ مگر کہ صاعقہ بارید
چرخ بر سر شان ٭ کہ آب ایشان خون گشت و این خاکستر ٭ ارجاع ضمیر ایشان بطرف
بندگان و مخالفان دلالت صریح دارد بہ تحقیر نہ تعظیم ایشان پس تخصیص ایشان در
محل تعظیم صحیح نہ باشد ہمین قدر ہست کہ ایشان را بجہت تعظیم بجائے ضمیر واحد غائب
نیز آرند و اینان در موضعے استعمال مے یابد کہ تعدد در مرجع محقق بود نہ فرضا کہ یک
کس را من حیث التعظیم قائم مقام جماعت گردانیدہ باشند و ہر گاہ اسم اشارہ بر جملہ مصدر
بہ کاف آید مشار الیہ مضمون جملۂ مذکورہ باشد مثلا ازین کہ او زشت رو ست میل
بہ دیدنش ندارم اے از زشت روئی او الخ و ازین جا ست درین شعر عرفی ؎ ازینکہ
بعد بریدن تمام شانہ شود ٭ گرہ کشادہ نگردد ز طرۂ شمشاد ٭ اے بعد از بریدن الخ
و قوسی بمعنی مخصوص بہ چیزے نیز آوردہ چنان کہ آن من و آن تو و این گویا مخفف
از ان ست۔ و لفظ چنان و چنین موضوع ست برائے اشارہ کیفیت چیزے
بطریق تشبیہ بلحاظ قرب و بعد آن و چنان و چنین معاور جائے استعمال کنند کہ دو چیز
یا دو شخص مجہول الحقیقۃ مراد باشد چنان کہ درین بیت ؎ اگر از خویشتن چو نیست
چنین ٭ چہ خبر دارد از چنان و چنین ٭ و چون حرف ندا بر این ہا در آید افادۂ معنی
تحقیر و تذلیل منادے کند انوری گوید ؎ بانگ بر زد مرا خرد کہ خموش ٭ تو کہ بارے
اے چنان و چنین ٭ و ہر دو لفظ بفتحہ اول و جیم فارسی ست زیرا کہ ہر یک مرکب ست

از لفظ چون که حرف تشبیه است و آن و این که اسماے اشاره اند چنان که عماد گوید ؎ ختم شد بر تو سخا چون آن که شد بر من سخن ٭ این سخن بر روے نه گردون بگویم بے هراس ٭ فردوسی راست ؎ منوچهر خندید و گفت آن گهے ٭ که چون این نگوید مگر ابلهے ٭ چون آن و چون این نهایت ثقیل و غیر فصیح اند اگرچه اصل ست لهذا واو چون را حذف کرده ضمه که به جیم فارسی بر وفق واو بود بحال داشته اند و چنان و چنین خوانده اند و این محذوفات فصیح اند. و امیر خسرو در اعجاز خسروی بکسر اول نیز ضبط فرموده مگر ضمه قوی ست زیرا که در کلام اکثر قدما و بعض متاخرین مثل زلالی و قاآنی وغیره چونان و چونین بواو معروف مستعمل ست و این دلالت صریح دارد که اول مضموم ست نه مکسور لیکن گاہے تفاوت در لہجه افتد و ہر دو لفظ را بفتح جیم فارسی خواندن خطاست و صاحب سراج اللغت گوید که چنان در اصل چونان بر وزن یونان بود واو را حذف کرده اند مانند افتاد و اوفتاد پس به تحقیق پیوست که چنان بکسر خطاست و صحیح بضم ست و میتواند که اختلاف لهجه باشد گو که مخالف قیاس بود از عالم چرا که بکسر موافق قیاس ست و بفتح نیز آمده و این که صاحب برهان بمعنی همچو آن نوشته صحیح نیست بلکه در اصل چون آن بود که نون ما به الف ملحق ساختند و برین قیاس چونین بر وزن ژوبین و برین قیاس ست حال همچنان و همچنین که در اصل همچو آن و همچو این بود از کثرت استعمال همچو بمعنی همچنین و چنین در اہل زبان رایج شد یا آن که همچو قایم مقام چو باشد که حرف تشبیه ست مثل چون سلیم گفته ؎ لذت دشنام او دل مے برد از کف سلیم ٭ همچو تکبیر مینی نه دیدم گو به تلخی جان برد ٭ یعنی چنین شیرینی و جاے که آن و چنان با لفظ این و چنین بهم آیند در آن جا باید که لفظ لاحق را بمعنی مانند گیرند یا لفظ سابق را زاید شمارند چنان که درین قول حزین ؎ بنگر سپند و مجمره تا روشنت شود ٭ دل آن چنان و سینه سوزانم این چنین ٭ و بعض جا لفظ همچنان بمعنی هنوز درست ترافتد چنان که درین قول ظهوری ؎ همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم ٭ کوچه گردی ست بجا گرچه زمین گیر شدیم ٭ و لفظ همان و همین بالفتح که مرکب ست از هم آن و هم این مقررست براے اشاره چیزے بر سبیل تخصیص به لحاظ قرب و بعد آن و ضمه هاے لفظ اول غلط ست مثلا لفظ همان درین فقره هر چه کاری همان دروی. و بعض جا لفظ همان بمعنی همچنان چسپان تر بود چنان که درین قول صائب ؎ روشن دلان همیشه سفر در وطن کنند ٭ استاده است شمع همان گرم رفتن ست ٭ و مذهب خان آرزو آن ست که لفظ همان بضم اول ست چنان که شهرت دارد و مرکب نیست کلمهٔ مفردست. و حذف اسماے اشاره در مقام مذمت یا ترحم باشد چنانکه گویند فلان شخص را اسلام کردم بے درد مطلق به جواب نه پرداخت و نیز گویند فلانے را بسیار زدند

مسکین اصلا فریادے نه کرد یا دم نزد و این بنا بر ادعاے آن ست که نسبت بے دردی و مسکینی غیر وے کس مذکور نیست پس احتیاج اشارت نه باشد. و لفظ چندان بمعنی آن قدر و چندین بمعنی این قدر بنا بر اشارهٔ قدر و مقدار چیزے موضوع ست و هر دو در اصل چند آن و چند این بودند و چندانے به یاے تنکیر نیز آمده بمعنی هر قدر شاعرے گفته ؎ عمر چندانے که کم باشد پریشانی کم ست ٭ زلف کے بودے پریشان گرنے بودے دراز ٭ و دیگر باید دانست که آن و این و هر چه مرکب از آن و این بود مانند چنان و چنین و همان و همین و از آن و ازین از لحوق کاف بیان گزیر ندارد به فاصله یا بے فاصله و الا غلط باشد مگر جاے که ما بعد آن و این مقدم بر آن و این ذکر کنند و حذف کاف بیانیه بعد از لفظ چنان در متاخرین بسیار ست واعظ قزوینی گوید ؎ به آب سبزه بجان تن چنان بود محتاج ٭ به درد عشق بود دل صد آن چنان محتاج تاثیر گوید ؎ گل چنان بے ثمرے هاے چمن مے پوشد ٭ آن چنان عیب ترا خلق حسن مے پوشد و گاہے در آخر آن و این تاے فوقانی افزوده شود چون آنت و اینت به سکون نون و قدما آن را چون این دو لفظ آنک و اینک از بهر تنبیه و تبشیر و گاہے از بهر حیرت و استعجاب وغیره مے آرند چنان که درین قول خاقانی ؎ نور صبح یک دم ست آنت شگرف اگر دهی ٭ داد دمے که مے دهد صبح دمت بنوبری ٭ و درین قول ؎ سر به فقر ترا سر کشد به تاج رضا ٭ تو سر به جیب هوس در کشیده اینت خطا ٭ خاقانی راست ؎ در آنجا زبان آنک کشاده ٭ مریم رومیان اینک مهیا ٭ خان آرزو در سراج اللغت گفته که آنچه صاحب برهان گفته که نسبت بذوی العقول او گویند و در غیر ذوی العقول آن محل نظر ست چرا که آن اسم اشاره است و او ضمیر غائب انتهی و این که مرزا محمد حسن قتیل در شجرة الامانی در ضمن ضمائر نوشته که آن براے غیر ذوی العقول بود و بر ذوی العقول صادق نیاید بے ضم ضمیمه چون آن کس و آن مرد انتهی از نا آشنائی فن ست چه نزد فارسیان هرگاه لفظ کاف یا لفظ دیگر به اسم اشاره پیوندد آنگاه اسم اشاره موصول مے شود و به حقیقت خود باقی نمے ماند و ازین جاست که صاحب قوانین دستگیری نویسد که مصنف شجرة الامانی آن را از ضمائر شمرده و این خلاف جمهور ست بلکه غلط زیرا که الفاظ ضمائر جدا هستند و الفاظ اسماے اشاره دیگر خلاصه این که آن ضمیر غائب نیست و آنچه بعض گفته اند که آن گاہے براے بیان معنی وصف آید درین وقت ناچار ست که کاف بجهت بیان آن در ما بعدش بیارند چنان که درین مثال ؎ آن دل نماند کش سر بستان و باغ بود ٭ گویا همیشه سوخته درد و داغ بود ٭ این هم بمعنی اسم موصول ست صاحب تنبیه الصبیان گوید که لفظ است که براے ربط ست و همیشه بعد از لفظ آن که موصول ست وجوباً بیاید تا فارق باشد میان موصول و اسم اشاره بعید پس باشد که متصل بموصول شود چنان که درین مثال سوری ؎ به

آرام گرفتند و شب از نیمہ گذشت ٭ آن کہ در خواب نہ شد چشم من و پروین ست ٭ و باشد کہ بعد از
اسم دیگر آید کہ آن بہ موصول متصل شدہ ابو سعید ابو الخیر گوید ؎ آنکس کہ ترا گفت نکو خو و نیکو
است ٭ و آن کس کہ بدت گفت بدی عادت اوست ٭ و درین نظر ست چرا کہ بودن
رابطہ بعد از ہر موصول ضرور نیست بلکہ وقتے مے باید کہ موصول مع الصلہ در جملہ اسمیہ بکار رود
و اگر در جملہ فعلیہ بود پس رابطہ ہرگز نمے آید چنان کہ درین قول ؎ آن کہ دائم ہوس سوختن
ما مے کرد ٭ کاش مے آمد و از دور تماشا مے کرد ٭ ضائع مگذار ہرگز آن کس کہ روزی ترسانم
وام و دوراً ٭ و فارق میان موصول و اسم اشارہ کاف بیانیہ مے باشد نہ رابطہ و الضا گفتہ
ہرچہ در ذکر مقدم بود مرجع ضمیر غائب باشد و ہرچہ موخر قابل اشارہ باشد انتہی و نیز صاحب
تنبیہ الصبیان گوید کہ آن برائے ضمیر مفرد غائب ست لیکن مخصوص بغیر ذی شعور صائب اصفہانی گوید ؎
ز خار راہ تعلق کشیدہ دامان باش ٭ بہر چہ کشد دل از آن گریزان باش ٭ و باشد کہ از
روے ندرت در ذی شعور استعمال شود بجہت ضرورت مولوی فرماید ؎ گفت معشوقم کہ بودی
نہ آن ٭ لیک کار از کار خیزد در جہان ٭ وہم او گفتہ کہ آنہا ضمیر جمع غائب ست مخصوص بغیر ذی شعور
چنانکہ گوئی آنہا را خوردند و آنہا را فروختند و ہرگاہ در عاقل و ذی شعور استعمال شود اسم اشارہ یا
موصول ست و این قول مخالف تحقیق ست زیرا کہ آن ہرگز ضمیر نیست بلکہ اسم اشارہ ست
و در فارسی برائے ہر دو الفاظ جدا جدا موضوع ہستند و لفظ آن در غیر ذی شعور مستعمل شود یا در ذی شعور
خواہ با الف و نون جمع کنند خواہ با ہا و الف ہر جا ہمان اسم اشارہ مے باشد و معنے اسم موصول
را وقتے افادہ نماید کہ با او کاف بیان بیاید نہ تنہا و فرق معنوی میان ضمیر و اسم اشارہ اینکہ اشارہ برائے
امور حسی موضوع ست و ضمیر برائے چیزہائے حسی و غیر حسی موضوع مثلاً گویند کہ زید پدر او عالم ست
کہ لفظ او ضمیر ست و راجع بہ زید و از محسوسات ست و مے گویند او تعالیٰ بفضل خود فرماید
درین جا او ضمیر ست و راجع بہ سوے خداست و از محسوسات نیست و صاحب
انجمن وغیرہ گفتہ اند کہ در ضمیر و اسم اشارہ فرق معنوی این ست کہ مرجع ضمیر بحسب حقیقت
مشار باشارۂ ذہنی ست نہ حسی یعنی تعلق با عضائے ظاہر ندارد و اشارہ باعتبار معنی
حقیقی خود نمے شود مگر بہ سوے محسوس حاضر و این تعلق دارد بہ اعضائے ظاہر مثل چشم و ابرو
و دست و پا وغیر ذلک و اگر جائے بہ سوے غیر محسوس غیر حاضر اشارہ رود پس آن محمول
ست بر مجاز کہ غیر محسوس را بجائے محسوس حاضر تصور کردہ بہ سویش اشارہ شود چنان کہ
درین بیت ہاتفی ؎ این نامہ کہ خامہ کرد بنیاد ٭ توقیع قبول روز بایش باد ٭ بر تقدیر یکہ
خطبہ الحاقیہ نہ باشد یعنی این نامہ کہ در ذہن معقول و متصور ست و تا حال بوجود نیامدہ و درین

قول خواجہ حافظ ؎ این کہ مے گویند آن بہتر ز حسن ٭ یار ما این دارد و آن نیز ہم ٭ یعنی
اینکہ مردم مے گویند کہ آن یعنی ملاحت از حسن بہتر ست یار ما ہر دو دارد چون امر معقول
نسبت بہ امر محسوس یک گونہ بعدے دارد لہذا بہ لفظ آن کہ موضوع برائے بعید ست
اشارہ کردہ وہم او فرماید ؎ بار وے تو آفتاب دیدم ٭ خوب ست و لیکن آن ندارد ٭
و بعضے گویند کہ آن بمعنی ادا است اما در کتب لغت بہ نظر در نیامدہ است و بیت
حضرت خواجہ حافظ ؎ شاہد آن نیست کہ موے و میانے دارد ٭ بندۂ طلعت
آن باش کہ آنے دارد ٭ مؤید قول بعضے نیست کما لا یخفی علی من لہ ادنے درایۃ از
رسالہ میر عبد الواسع و مولوی محمد اشرف شارح رسالہ مذکور را درین نظر ست زیرا کہ میر مذکور
فرق میان ادا و آن نکردہ و حالانکہ در ہر دو لفظ فرقہاست کہ بر ادنے زبان دان
ظاہر ست چہ ادا از جنس حرکات و سکنات و گفتار و رفتار ست کہ آن از امور حسی ست
بخلاف آن کہ آن از امور وجدانی ست کہ بجز بہ قلب نتوان دریافت و در بعض نسخ
رسالۂ مذکور مسطور ست کہ بعضے گویند کہ آن بمعنی آن ست اما در کتب لغت بہ نظر
در نیامدہ است الخ و بنابرین نسخہ اعتراض شارح برخیزد اگرچہ جواب آن ہم ممکن ست
مگر قول میر مذکور نیل اعتراض دیگر بپریشانی خود دارد چہ کتب لغت از معنی مذکور مالامال
است چنانچہ در فرہنگ ابراہیمی کہ بہ شرف نامہ منیری موسوم ست چنین آوردہ آن اشارہ
بہ بعید و بمعنی این شکر و آن نمک نیز آید و از شیخ واحدی محقق ست کہ آن
اشارہ بہ سوے حسنے ست کہ در گفت نیاید و از تقریر و بیان متجاوز بود و در جملہ شواہد
این شعر خواجہ حافظ نیز آوردہ ؎ این کہ مے گویند آن الخ و صاحب کشف نیز قول شیخ
واحدی نقل کردہ و در جہانگیری آوردہ آن دو معنے دارد اول اشارہ بہ چیز دور بود و
آن معروف ست دوم کیفیتے باشد در محبوب کہ در تقریر نیاید و بدون ذوق اورا در
نتوان یافت خواجہ شیرازی این دو معنے را نظم نمودہ ؎ شاہد الخ و در برہان و
ہفت قلزم مذکور ست کہ آن حالتے و کیفیتے را نیز گویند کہ در حسن باشد و بہ تقریر در نمے آید
و آن جز بہ ذوق نتوان یافت و در مؤید الفضلا و شیرخانی نیز بمعنی نمک وغیرہ مسطور
است و ہمچنین صاحب غیاث گفتہ بمعنی کیفیتے کہ در حسن معشوق مے باشد و صاحب
انجمن آرائے ناصری گوید آن کیفیتے باشد معنوی در حسن خوبان کہ بہ تقریر در نیاید
خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ بدان اشارتے کردہ ؎ شاہد آن الخ شیخ محمود شبستری روشن تر
گفتہ ؎ درون حسن روے نیکوان چیست ٭ بغیر نیکوے چیزے ست آن چیست ٭

هدایت گفته ؎ آن که آن خواندآن را عارفان * آن عیان انادر رخ این آن‌ماست *
فائده لفظ اِم بکسر اول چون به لفظ روز و شب و سال ترکیب یابد دلالت کند
بر موجود بودن در حال نسبت به متکلم و معنی این نیست چنانکه صاحب بهار عجم و غیاث اللغات
وهم کرده اند زیرا چه لفظ این در تواریخ و حکایات و در غیر محل مذکور مستعمل شود مثلاً مے
نویسند که در فلان سال یا روز فلان سانحه رخ داد و چنین و چنان شد و درین سال و یا روز
فلان واقعه پیش آمد و حالانکه درین قسم مواقع امسال و امروز نمے توان آورد و با لفظ
این حرف در مے آید بخلاف ام که در امسال و در امروز نمے توان گفت پس آنچه صاحب
تنبیه الصبیان گفته وقتے که مشار الیه روز یا شب یا سال باشد لفظ این بدل به ام شود
غلط ست و این لفظ مخصوص ست به ازمنه مذکوره اما صاحب ثمر الفواید گوید که به خط
بعضے از ثقات که زبان دان معتبر اند لفظ امباز به میم نیز دیده شد و بعضے از متاخران
هند که خود را صاحب تعرف و قادر سخن گمان مے برند امشام و امصبح در اشعار خود بسته اند
لیکن از عالم ارتحال ست که تراشیدن لفظ باشد از پیش خود چنانچه بعضے از علما کرده اند
کما فی مزهر السیوطی پس اگر در فارسی هم قبول داریم صحیح مے تواند شد فائده دیگر در فارسی
عدم تطابق در مشار الیه و اسم اشاره شایع ست۔

بیان اسم موصول

و آن اسمے ست که وضع شده باشد در معنی کلی و دلالت نماید بر معنی جزئی بر سبیل ابهام
و استعمال آن در معنی جزئی بغیر قرینه حس و خطاب باشد قاضی عضد الدین صاحب
مواقف در رساله وضع گفته که اگر مدلول شخصی لفظ معنے ست که ثابت در غیر خود ست
و متعین به انضمام غیر خود مے شود پس آن حرف ست و اگر چنین نیست پس اگر خطاب
است ضمیر ست و اگر غیر آن پس اگر حسی ست اسم اشاره بود و اگر عقلی ست پس موصول ست
و ازین معلوم شود که این هر سه مشترک اند در آنکه مدلولات آنها معانی ست که ثابت در غیر
اگرچه حاصل مے شود بغیر پس آنها نیز اسما باشند و درین نظر ست زیرا که تعریف اسم اشاره
و موصول در یک مرتبه نیست بلکه اسم اشاره اعرف ست نسبت به موصول و ضمایر اعرف المعارف
است و صاحب تنبیه الصبیان گفته که در اسم اشاره تشخیص و تخصیص مے شود به قرینه حس
چنانکه گوئی این مرد یا این چیز که استعمال شده در مشار الیه محسوس معین مشخص بقرینه حس
و اگر آن قرینه حس نیست بلکه معنے است که در ذهن متکلم ست و میان او و مخاطب معهود

آن را موصول گویند هرگاه از هر چیز و هر کس نشان داده شود گوئی آن شخصے که با ما در خانه بود
این استعمال نیز بقرینه است اما نه قرینه حس زیرا که بودن او در خانه حین گفتار محسوس و نمایان
تو نیست اما قرینه عقلی ست که بودن آن شخص در خانه باشد که در ذهن تست و میان تو و
مخاطب معهود ست * و تا جمله بعد اسم موصول نیاید جزو تام براے کلام نه توان شد یعنی اسم موصول
تنها نه مسند واقع شود نه مسند الیه مگر با جمله که متصل بدان موصول باشد و آن جمله بعد کاف صله
و بیان واقع شود و در آن جمله بیان همان اسم مذکور باشد و در آن جمله ضمیرے باشد
راجع بجانب موصول مذکور آشکارا باشد یا پنهان محذوف باشد یا مذکور و چنان جمله را صله
و چنین ضمیر را عاید گویند و احتیاج به سوے ضمیر در جمله مذکوره بایں جهت ست که جمله بذات
خود مستقل ست و ربط خود به دیگرے نمے خواهد پس از رابط ناچار ست تا جمله از اسم موصول
اجنبی نه باشد و غرض حاصل شود که آن تفسیر موصول ست به صله و ضمیرے که عائد به سوے
اسم موصول باشد گاهے ضمیر فاعل و گاهے مفعول و گاهے مبتدا و گاهے خبر و گاهے
مضاف الیه واقع مے شود و صله جمله خبریه افتد و اسم موصول جزوے بود از جمله منزله
مبتدا نه مبتدا زیرا که مبتدا جزو اصلی بود و اسم موصول جزو غیر اصلی راجع بجانب جزو اصلی و
در فارسی اسم موصول علٰحده نیست بلکه آن اسمے باشد نکره که یاے تحتانی مجهول
به آن لاحق شود چون کسے که عقل دارد سخن من گوش کند پس کس به یاے تحتانی اسم
موصول و نکره است و عقل دارد که جمله فعلیه خبریه است صله آن ست که بسبب آن
معرفه گشت و کاف بعد تحتانی براے بیان و ضمیر در فعل جمله مذکور عائد بسوے اسم موصول
که ازان ناگزیر ست سعدی راست رندے که بخورد و بدهد به از عابدے که روزه بدارد
و بنهد و چون آن یا با صله در ترکیب صفت ملحق به خود افتد لهذا به یاے صفت و به یاے
توصیفی هم موسوم گردد و بهر کیف میان آن یا و صله اش فصل روا نه بود مگر به ضرورت
چنانکه درین قول سعدی قدر عافیت کسے داند که به مصیبتے گرفتار آید و درین قول طغرا که تعریف
کوه کشمیر گفته ؎ بجاے قله کوهش رسیده * که رنگ از چهرهٔ رفعت پریده * یعنی قله کوه
رسید بجاے که رنگ از چهرهٔ رفعت پرید و کم گاه بدون یا مستعمل شود چون ؎ عالم که کامرانی
و تن پروری کند * او خویشتن گم است کرا رهبری کند * یعنی عالمے که الخ یا اسم اشاره باشد
که بعد ازان کاف بیان بیارند و درین هنگام حکم موصولات هم مے رسانند و بر حقیقت
خود باقی نمے ماند و عام ازین که حرف کاف با این و آن پیوند یا به لفظ دیگر و آنچه صاحب
دستور پارسی آموز خود این کاف را موصول گفته خطاست این کاف براے بیان و تفسیر ست

و اسم موصول دیگر و چیزے را کہ او مقام یا موصوف موصول نوشتہ ہمان اسم موصول ست
البتہ در بعض رسائل این کاف را بہ کاف صلہ و بہ کاف موصولہ نیز تعبیر کردہ اند و مراد ہمان کاف
بیان و تفسیر ست نہ اسم موصول مثال اول ؎ این کہ مے بینی خلاف آدم اند * نیستند آدم
غلاف آدم اند * آن کہ دائم ہوس سوختن ما مے کرد * کاش مے آمد و از دور تماشا مے کرد *
مثال ثانی فرید الدین عطار فرماید ؎ آن خداوندے کہ ہنگام سحر * کرد قوم لوط را زیر و زبر
حافظ راست ؎ کس ندانست کہ منزل گہ معشوق کجاست * این قدر ہست کہ بانگ جرسے مے آید *
و باشد کہ کاف بیانیہ بعد از ادات متصل بموصول آید شیخ سعدی فرماید ؎ این مدعیان در طلبش بے خبرانند
کانرا کہ خبر شد خبری باز نیامد * و چون خواہند کہ موصول را بصیغۂ جمع آورند برائے عاقل بہ الف
و نون آورند خواجہ فرماید ؎ آنان کہ خاک را بہ نظر کیمیا کنند * آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند
و برائے غیر عاقل بہ الحاق لفظ ہا ؎ آن ہا کہ تو در دل چو شب نہفتی * پیدا بر ما چو روز پیدا نگفتی *
و گاہے برائے عاقل نیز با ہا و الف آید چنان کہ درین مثال ؎ آن ہا کہ بصد زبان سخن مے گفتند *
آیا چہ شنیدند کہ خاموش شدند * و چون یائے مجہول مفید معنی آن و چنان ست بنا بران جمع
کردن در میان این ہر دو اصلا سمت جواز ندارد و این چنین آن کسے کہ یا آن کسانے کہ یا آن
چیزے کہ یا آن چیز ہائے کہ گر آن کہ برائے تعظیم و تحقیر بود نہ مفید معنے آن و چنان و ازین عالم
است انچہ مولف تنبیہ الصبیان نوشتہ آن شخصے کہ با ما در خانہ بود و از ہمین قبیل ست آن خداوندے
در شعر فرید الدین عطار و بسا ہنگام در نظم اسم اشارہ اگر پیشین کاف موصولہ باشد نیز آرند درین
زمان آن کاف مرادف آنکہ یا آنہا کہ مے باشد و درین صورت ہمین کاف محتوی ست
بر موصولہ چنان کہ درین قول سعدی ؎ زنان آوران گوے دولت برند * کہ دانا و شمشیر زن پرورند
یعنی آنان کہ دانا و شمشیر زن پرورند * **و گاہے اسم ظاہر مصدر بہ کلمہ ہر اسم موصول واقع**
مے شود و بعدش آوردن کاف بیانیہ لابد ست چنان کہ ؎ ہر کس کہ بر خورد ز تو از عمر بر خورد *
و اگر کاف نیاید اسم موصول نبود مثلاً ؎ ہر کس ز سر قیاس چیزے گفتند * و گاہے لفظ ہر کہ
و ہر چہ آمدہ این ہا را از معنی استفہام مجرد ساختہ اسم موصول گردانند بدین وجہ معنے لفظ ہر کہ و ہر چہ
ہر کس و ہر چیزے شود و کاف بیانیہ بعد ہر یک محذوف باشد مثلاً ہر کہ بے یار بود پیوستہ بیمار بود
یعنی ہر کس کہ بے یار بود مثال دیگر ہر چہ دیر نپاید دلبستگی را نشاید یعنی ہر چیز کہ دیر نپاید و
گاہے کہ وجہ بہ تقدیر ہر موصول واقع شود اگر موصول واحد مصدر بہ ہر باشد در آخر آن یائے
وحدت آوردن مستحسن نیست پس بجائے گفتن ہر سخنے کہ ہر کسے کہ ہر چیزے کہ ہر سخن کہ ہر شخص کہ ہر چیز
کہ باید گفت آرے یائے صفت مے آید چنانچہ مولف تمائین دستگیری مے گوید کہ درین قول ہر نفسے

کہ فرو مے رود ممد حیات ست یائے مجہول بعد نفسے برائے صفت ست و کاف مبین آن و فرو میرود
جملہ خبریہ صفت آن و ہم چنین جائے کہ بعد اسم اشارہ یا ہر لفظ چہ موجود ست بعد آن کہ آوردن اصلا
درست نیست این چنین انچہ کہ یا ہر چہ کہ نوشتن یا گفتن خیلے ناصواب ست آرے ہرگاہ تفسیرش
بہ چیزے مے کنند کاف بیانیہ بعد آن مے آرند و معنی ہر چہ ہر چیز کہ مے گویند و بہمین معنے گفتہ اند کہ
کاف بیانیہ بعد ہر چہ مقدر بود و طرفہ تر اینکہ بعض مردم بے التفات درین مقام یائے موصولہ
نیز در اخیر چہ افزودہ آنچیکہ و ہر چیکہ نگارند و صاحب تنبیہ الصبیان نوشتہ است کہ موصول
دیگر لفظ کہ است کہ آن نیز در عاقل و غیر عاقل ہر دو استعمال شود مثال عاقل فروغی گوید ؎ ہر کہ
رابخت دیدے دہد برخ تو بینندہ مے کند * ہر کہ مے کند سیر صورت وصف آفرینندہ میکند *
و مثال غیر عاقل شیخ سعدی فرماید ؎ بندۂ خویشتنم خوان کہ بہ شاہی برسم * مگسے را کہ تو پرواز دہی
شاہین ست * و لفظ چہ نیز موصول ست و مخصوص بہ غیر عاقل و این ہم مثل کہ اغلب بعد از لفظ
آن واقع شود بجہت شبہ بہ اسم اشارہ بعید ہاتف علیہ الرحمۃ فرماید ؎ انچہ بینی دلت
ہمان خواہد * و انچہ خواہد دلت ہمان بینی * و باشد کہ بعد از لفظ ہر بیاید ولہ رحمۃ الله ؎
ہر چہ داری اگر بہ عشق دہی * کافرم گر جوے زیان بینی * و لیکن بسیار قلیل ست کہ تنہا
استعمال شود چون ؎ چہ باشد میسر بہ زودی فرست * کہ این ہم بر تقدیر لفظ آن و
ہر ست انتہی این کلام خیلے ناصواب ست چرا کہ در بعض این امثلہ کہ وجہ برائے بیان
و صلہ است و موصول در شعر فروغی لفظ ہر کہ بمعنی ہر کس و در شعر سعدی لفظ مگسے ست
و کہ برائے بیان و در شعر اول ہاتف موصول اسم اشارہ است و چہ برائے بیان
و دستور ست کہ اسم اشارہ را کہ وجہ حکم موصولات ہم مے سازند و در شعر ہاتف اسم موصول
ہر چہ بمعنی ہر چیز ست ہمچنین در مثال پنجم **فائدہ** بر دقیقہ سنج پوشیدہ نیست کہ اگرچہ جملۂ
صلہ از راہ تقاضۂ در ظاہر موجب زیادت وضوح موصول مے گردد لیکن این تعیین
و تشخیصے کہ در اسم اشارہ بود کم مے سازد و سببش آن ست کہ تعیین حسی اعرف ست از
تعیین عقلی چہ امور عقلیہ بجز بہ باشد و در ابہام امور کلی شکے نیست نمائیتش بہ سبب
اجتماع امور مذکورہ تعیین ہم رسد اما بدرجۂ تعیین حسی نہ رسد و ظاہرا درین صورت بالاتر
از نکرۂ موصوفہ و پائین تر از اسم اشارہ است چنان کہ تعریف معہود ذہنی و خارجی
ضمائر و اسمائے اشارات و موصولات را کنایات مے گویند۔

بیان معہود

وآن از انواع معرفہ بحسب مقام وقرینہ است و بر دو صنف بود صنف اول معہود ذکری کہ آن را حسی نیز گویند و آن عبارت ست از فرد واحد موجود فی الخارج کہ متعین باشد نزد سامع و متکلم ولازم ست آن را کہ اولا مذکور باشد چنان کہ زنے و مردے پیش قاضئ دادخواہان رفتند نخستین زن دختر شکایت مرد باز کرد و ذمائم کردارش آغاز زیرا کہ درین چنین مقام مراد از زن و مرد پسین ہمان زن و مرد معین و معلوم اند کہ بالا مذکور گردیدند و ازین جہت احتیاج بہ اضافۂ لفظ مذکور و مسطور و مومی الیہ و معزے الیہ و امثال آن کہ پارسی نویسان این دیار برائے چنین الفاظ افزایند اصلا نیست نظامی راست ع شبے نعل بندے و پالان گرے * حق خویش مے خواستند از خرے * خر از پاے رنجیدہ و پشت ریش * بیفگند شان نعل پالان بہ پیش * چو از دوام داری خر آزاد گشت * بر آسود و از خویشتن شاد گشت * **صنف دوم** معہود ذہنی و آن عبارت ست از فرد مفروض فی الذہن کہ ذکرش در ماقبل نبودہ باشد و آن گاہے برائے اشارت باشد کہ معہود بود در متکلم و مخاطب و بہمین شہرت دارد و گاہے اشارت بمعہود ذہنی بود و در خارج نہ بود چنان کہ در الف و لام ذہنی در زبان عربی رودکی ع چہ خوش گفت آن مرد با آن خردیش * مکن بد اگر بد نہ خواہی بخویش * نظامی ع ازین جا بگفت آن خداوند ہوش * زہے دولت مرد گوہر فروش * مراد از آن خداوند ہوش صاحب ہوشے ست کہ معہود ذہنی ست یعنی صاحب عقلے کہ این مثل گفتہ ہمین جہت ست الخ منہ ہمان کار ہر کس پدیدار کرد * بر آن خفتگان بخت بیدار کرد * ہمان اشارہ بمعہود ذہنی ولہ ز پرخاش او پیش گیرم رحیل * بیندازم ازین دیہ در پاے پیل * یعنی اعراض ازو کردہ راہ پیش بگیرم اے بگریزم و این دیہ کہ معہود ذہنی ست و عبارت از جنگ کردن سکندر پیش پیل بیندازم اے ہنگامۂ سیاہ بر پا نہ کنم و بگریزم درین صورت اضافت مصدر بسوے فاعل باشد و مے تواند کہ اضافت مصدر بسوے مفعول بود و درین صورت مشار الیہ آن وجود خارجی ہم مے رساند ـ و در معہود ذہنی لازم کہ صرف در ذہن متکلم و مخاطب معلوم و معین باشد مثلا گویند ظالمے آید و مراد از آن شخص معین باشد نزد متکلم و مخاطب و اگر نزد جمیع مقرر و معین باشد و دلالتش بر وجہ خاص بود معہود خارجی ست چنان کہ از لفظ کلیم کہ بمعنی کلام کنندہ است بوجہ معلوم ذات والا صفات حضرت موسی علیہ الصلوٰۃ والسلام

ہمہ را مفہوم مے شود اسدی ع قوم را سوے مناجات بہ شب برد کلیم * وازین قبیل ست درین قول انوری قوم فیل ع گہے ذلیل کند قوم فیل را از طیر * گہے ہلاکت نمرود را گمارد بق * لیکن قرینۂ دالہ و تقاضاے مقام شرط ست ازین جاست کہ بعد نکرہ یاے تنکیر براے تاکید نکارت و رفع احتمال تعریف مے آید زیرا کہ نکرہ ہم از معہود شدن معرفہ مے شود و ہمچنین بقول بعض معرفہ از یاے تنکیر نکرہ مے گردد و صاحب بہار بوستان در شرح این شعر آوردہ ع درین مجلس آنکہ بکامے رسی * کہ در دور آخر بہ جامے رسی * درین مجلس اشارہ بہ مجلس عشق و کامے و جامے بہ یاے تنکیر و در اول مفید معنی معہود ست و مصرع دوم بیان آن گاہ و خان آرزو مے فرماید کہ تنکیر منافات با معہودیت دارد انتہی این بر تقدیر ست کہ معہود مراد از معہود خارجی باشد و چنین نیست بلکہ غرض ازین معہود ذہنی مخاطب ست و معہود ذہنی حکم نکرہ دارد ختم شد کلام صاحب بہار بوستان ـ

بیان نکرۂ مضاف

اسم نکرہ مضاف شود بہ اضافت معنوی بہ طرف ضمیر یا علم یا اسم اشارہ یا اسم موصول یا معہود عام ست کہ بالذات بود یا بہ واسطہ یعنی مضاف شود بہ سوے اسمے کہ مضاف شود بہ سوے معرفہ چنان کہ درین امثلہ بندۂ من و پسر بہرام و اسپ آن ع چو شاخہاے درختے کہ شد ز سرما خشک * ز آہ سرد مرا گشتہ جملہ اعضا خشک * و سگ اصحاب کہف سوال محصلات علوم کلیات اند پس قول مذکور یعنی اسم نکرہ کہ مضاف شود الخ درین تقدیر است کہ ہر اسم نکرہ کہ مضاف شود الخ و این کلیہ بہ لفظ مانند و پس و پیش وغیرہ منتقض مے شود از آنکہ درین الفاظ بسبب توغل ابہام و بکارت نکارت اضافت تاثیر تعریف نمے کند جواب این الفاظ ازین حکم کلی مستثنے اند ـ

بیان منادے

یعنی اسم نکرہ کہ معرف بہ ندا باشد مثل اے مرد و اے زن ـ و دانستنی ست کہ ندا بمعنی آواز کردن و طلبیدن ست و ہر اسم ظاہر کہ توجہ سماعش طلبیدہ شود بواسطۂ یکے از حرف ہاے کہ مفید معنی طلب و موسوم بہ حروف ندا اند آن را منادے گویند و ہر چہ از ندا مقصود بود آن را مقصود بالندا نامند برابر ست کہ آن طلب لفظی بود یا تقدیری یعنی آلۂ طلب ملفوظ بود چنان کہ ع کریما بہ بخشاے بر حال ما * کہ در لفظ کریما

الف برائے نداست وکریم منادے ومعنی این کہ طلب مے کنم توجہ تواے کریم تاجال ما بہ بخشائے وخواجہ حافظ شیرازی گفتہ ؎ عنان کشیدہ رو اے بادشاہ کشور حسن ❊ کہ نیست بر سر راہے کہ دادخواہے نیست ❊ یا تقدیری اشل ؎ تو بخویشتن چہ کردی کہ باکنی نظیری ❊ یعنی اے نظیری۔ آرزو گوید ؎ گلہ آہ از تو دارم کہ چہ کردہ تو بامن ❊ بہ فلک تزار ساندم کہ اثر کنی نکردی ❊ یعنی اے آہ گلہ از تو دارم آلہ طلب کہ حرف ست از حروف ندا حذفش از علم کثیر و شایع ست بغرض تخفیف و معلومیت حذف حرف ندا نہ بسبب آن کہ ندائے علم کثیر ست وجائز ست کہ منادے را حذف نمایند بنا بر رعایت وزن بر قرینۂ سیاق کلام چنان کہ درین قول حزین کہ در حمد گفتہ ؎ اے نام تو زینت زبانہا ❊ حمد تو طراز داستانہا ❊ برای افادہ عمومیت یعنی ذہن سامع بہر طرف کہ خواہد میل کند عرفی راست ؎ اے متاع درد در بازار جان انداختہ ❊ گوہر ہر سود در جیب زیان انداختہ ❊ یعنی اے حکیم وقادر وجز آن ہرچہ از صفات باشد و مناسب مقام بود **سوال** تعریف منادے جامع نیست زیرا کہ خارج مے شود مثل اے زید وقتے کہ ندا کردہ شود زید را در حال مقابلہ ومواجہ زیرا کہ توجہ درین وقت حاصل ست پس بروے صادق نیست کہ توجہ مسمائے آن اسم مطلوب ست وحال آنکہ منادے است **جواب** طلب توجہ عام ست ازین کہ حقیقۃً بود چنان کہ ندا کردہ شود کسے را کہ متوجہ نہ بود یا حکماً چنان کہ ندا کردہ شود کسے را کہ متوجہ بود زیرا کہ درین وقت اگرچہ توجہ آن کس مطلوب نیست لیکن توجہ آن بہ قلب مطلوب ست **سوال** تعریف مذکور جامع نیست از آن کہ خارج مے شود مثل ؎ اے باد صبا این ہمہ آوردۂ تست ❊ اے درد مرا نمے گذاری ❊ زیرا کہ از عاقل این ہا توجہ نیست تا گفتہ شود کہ توجہ باد صبا و درد مطلوب ست وحال آن کہ منادی ست **جواب** مثل اے باد صبا واے درد نیز داخل ست درا سمے کہ توجہ او حکماً مطلوب ست زیرا کہ باد صبا و درد را اول نازل مے کنند منزل چیزے کہ صلاحیت ندا و توجہ دارد بعدہ ندا میکنند **سوال** از تعریف مذکور مثل ؎ الٰہی غنچۂ امید بکشا ❊ و دیگر ؎ خدایا چون سپہرم سینہ بکشا ❊ خارج مے شود زیرا کہ باری تعالے بہ توجہ یا قلب مطلوب نیست از انکہ سبحانہ عزشانہ از وجہ وقلب منزہ است **جواب** ندائے حق سبحانہ وتعالے از روے مجازست بہ تشبیہ او سبحانہ تعالیٰ بہ کسے کہ او را صلاحیت نداست واین جواب ضعیف ست زیرا کہ خدائے تعالے را گفتن کہ صلاحیت ندا روا ز مراتب ادب بعید ست ونیز تشبیہ

باری تعالے بہ غیر مناسب نیست ودرین تضعیف تامل ست چنانکہ بر متامل مخفی نیست وصواب در جواب این ست کہ مراد ازین کہ باری عزشانہ جل برہانہ مطلوب التوجہ است این ست کہ او سبحانہ جل شانہ مسؤل الاجابۃ است۔ بدان کہ ندا گاہے در مقام مدح بود چنانکہ درین قول نظامی ؎ کہ ہر کو خورد میوۂ زین درخت ❊ نشانندہ را گوید اے نیک بخت ❊ واین در مقام مدح ست نہ استعجاب کما وہم وگاہے برائے اظہار تحسر وتاسف عرفی گوید ؎ شاہد معنے عیان و ما بہ صورت منتقت ❊ اے درون جہل خون اے روے نادانی سیاہ ❊ ملا طغرا ؎ مہر او گر پا ز دل بیرون نہد اے حیف دل ❊ لطف او گر دست بردارد ز من اے واے من ❊ اگر کسے گوید کہ تحسر وتاسف از لفظ حیف وواے مستفاد مے شود پس لفظ اے را درین باب دخل نہ بود گوئیم تحسر وتاسف امرے ست کہ قبول زیادت وکمی مے کند۔ درین صورت آنچہ از حیف وواے مستفاد مے شود از لفظ اے زیادت از ان حاصل گردد وحق تحقیق آن ست کہ منادا اے اے محذوف ست وآن مخاطب غیر معین بود واز جہت قیام قرینہ محذوف گشتہ درین صورت مجموع ندا ومنادے کہ در واقع جملۂ انشائیہ است افادہ تحسر وتاسف کند وگاہے برائے اظہار کمال بے طاقتی وکثرت شوق کہ یک گونہ جنون از ان ظاہر شود چنانکہ مخاطبات با باد صبا ومنازل معشوق وچیزہاے دیگر کہ قابل خطاب نہ باشند مثلاً ؎ اے صبا با ساکنان شہر یزد از ما بگو ❊ کاے سر ناحق شناسان گوے میدان شما ❊ ودر مقام ترحم وشفقت چنانچہ ؎ اے تہیدست رفتہ در بازار ❊ ترسمت بر نیاوری دستار ❊

بیان مندوب

باید دانست کہ مندوب آن را گویند کہ بر وجود او گریہ واندوہ باشد یا بر عدم او بواسطہ لفظ واے وواو یا بیکن لفظ واے وواو مختص بہ مندوب ست ولفظ یا مشترک میان منادے ومندوب۔ متفجع علیہ عدمی آن ست کہ بر عدم او دردمندی نمودہ شود چون میتے کہ بر او نوحہ وگریہ کنند چنانکہ ؎ قتادہ است بخلہ برین کنون شیون ❊ کہ ہاے ہاے حسیناہ واے واے حسن ❊ ومتفجع علیہ وجودی آن ست کہ بر وجود او وقت نبودن متفجع علیہ عدمی اظہار دردمندی نمودہ آید چنانچہ مصیبت وحسرت وویل ودریغ کہ نادب را لاحق مے شود وقت مفقود شدن میت مثال وجود وامصیبتا واحسرتا وواویلا و وادریغا وادردا ظاہر ست کہ وا بنا بر وجود مصیبت وحسرت وغیرہ

گفتہ مے شود ودرین بیت صائب ؎ اے وامصیبتا کہ شد خرج مردگان ۔ ما چون حافظ مزار سراسر کلام من ؎ بر سر چاہے بدید آن وزو را ٭ کہ فغان مے کرد وہم واویلتا ٭ ۔ حقیقت الف در آخر لفظ مصیبتا آن ست کہ در بعض ہنگام مندوب را بدرازی آواز مے خوانند تا افزونی زاری معلوم شود پس این درازی منجر بہ تلفظ الف ممدود مے گردد وحقیقت ہا آن ست کہ گاہے وقفا در آخر مندوب ہاے سکتہ زیادہ کنند وانچہ صاحب غیاث در تعریفش گفتہ مندوب بالفتح لفظے کہ در حالت مصیبت یا گریہ بہ طریق نوحہ تلفظ نمودہ شود خالی از تردد نیست وشرط مندوب آن کہ معروف بود پس وا اے مرد درست نہ باشد زیرا کہ مندوب باین اسم مشہور نیست تا ذہن بہ سوے او منتقل شود ونادب در ندبہ وتفجع معذور باشد مگر آن کہ شخصے برد مشہور بود بسبب کمال مردی بہ این حیثیت کہ ہر وقتے کہ مرد گویند ذہن بہ سوے او نقل کند پس اگر درین وقت وا اے مرد گویند جائز ست زیرا کہ مرد برین تقدیر اسم معروف ست وصاحب بہار عجم گوید کہ وا اے وحیف ودریغ با حرف ندا نیز استعمال کنند اعم ازانکہ محل ندبہ باشد یا غیر ندبہ اول چنان کہ درین مصرع کہ مادۂ تاریخ فوت ہمایون پادشاہ است ؎ اے وا اے پادشاہ من از بام اوفتاد ٭ وثانی درین قول میرمعز فطرت ؎ نالہ انگشتے زند گر بر لب خاموش من ٭ آسمان فریاد بردارد کہ اے وا گوش من ٭ سید محمد عرفی ؎ چون زخم تازہ دوختہ از خون لبالبم ٭ اے وا اے گر بہ شکوہ شہود آشنا لبم ٭ مرزا صائب گوید ؎ قالب تہی ز دیدن ویرانہ کردہ ٭ اے وا اے اگر نگاہ تو افتد بروے گنج ٭ صاحب مثمر گوید کہ براے تفجع حرف اے چنانکہ بعضے گفتہ اند ندیدہ ام وانچہ بہ نظر آمدہ الفے ست کہ براے ندا نیز آید چنان کہ در ماتم پور پادشاہ کہ بدست افراسیاب کشتہ شدہ فردوسی زبانی ایرانیان گفتہ ؎ کہ رادا دلیرا گوا دا اورا ٭ جہان تاجدارا جہان نوذرا ٭ ہمچنین فردوسی زبانی زال گفتہ ؎ کہ زارا دلیرا گوا رستما ٭ نبیرا گوا نا سور نیرما **سوال** مندوب در تعریف منادے داخل مے شود زیرا کہ مندوب نیز اسمے ست کہ توجہ او حکما مطلوب ست مثل اے باد صبا **جواب** ادخال حرف ندا بر مندوب محض براے تفجع است نہ آن کہ نادب مندوب را نازل بہ منزلۂ منادے کردہ قصد ندا مے کند پس خارج شد مندوب از تعریف منادے بہ این قول کہ توجہ سماش طلبیدہ شود واین تحکم ست زیرا کہ مندوب نیز منادے است کہ توجہ او حکما بر وجہ تفجع مطلوب ست چنانچہ در ماتم کسے میگوئی

دلیرا پس گویا کہ ندا مے کنی آن کس را کہ اے دلیر بیا کہ مشتاق توام پس اولی این ست کہ مندوب در منادے داخل باشد چنان کہ نزدیک صاحب مفصل در منادی داخل ست واز کلام سیبویہ ہمین معلوم مے شود۔ اما بر مذہب ابن حاجب مندوب مخصوص ست بسبب تفجع براو چنان کہ منادے مخصوص مے باشد۔

این ست اقسام معرفہ لیکن اعرف المعارف نزد سیبویہ وغیرہ اکثر نحاۃ مضمر ست یعنی ضمیر متکلم ومخاطب وغائب بہ ترتیب مذکورہ بعدہ علم بعدہ اسم اشارہ بعدہ موصول بعدہ معہود ومعرف بہ ندا اما مضاف در حکم مضاف الیہ ست ومبرد تعریف مضاف را کمتر از مضاف الیہ گوید ونزد کوفیان اعرف علم ست بعدہ مضمر بعدہ موصول بعدہ معہود ونزد ابن السراج اعرف اسم اشارہ است بعدہ مضمر بعدہ علم بعدہ معہود بعدہ موصول وابن مالک گوید کہ اعرف ضمیر متکلم ست بعدہ ضمیر مخاطب بعدہ علم بعدہ ضمیر غائب بعدہ مشار بہ ومنادے بعدہ موصول بعدہ معہود ومراد از اعرف المعارف آن کہ التباس درو نزدیک مخاطب در غایت قلت بود پس غیر اعرف آن معرفہ خواہد بود کہ لبس درو قلیل بود نہ آن کہ در غایت قلت باشد پس در غیر اعرف مراتب متصور اند بہ اعتبار مراتب قلت ونہ مراد از غیر اعرف آن ست کہ در وشمۂ از نکارت بود زیرا کہ ہر دو متضاد اند ومتضاد جمع نمے شوند۔

فصل دوم در بیان نکرہ

نکرہ اسمے ست کہ موضوع بود براے ذات شے قطع نظر از معہودیت ومعلومیت مثل مرد وزن ودرخت وچمن واز خواصش آن کہ در آخرش یاے مجہول ملحق شود چون مردے وزنے وکودکے یعنی یک مرد غیر معین ویک زن غیر معین ویک کودک غیر معین ودر اسمے کہ حرف آخرش ہاے مختفی باشد بجاے یاے مجہول ہمزہ مے آرند کہ آوازش مانند آواز اے ست چون خانۂ ودیوانۂ وفرزانۂ وہم چنین در ہر اسم کہ حرف آخرش یکے از حروف مدہ ست ہمزہ بریاے تنکیر مے افزایند چون گداے وہواے وموے وگوے وپارسۂ وعجمۂ وبسا ہنگام این یاے تنکیر را در اشعار مے اندازند ولیکن در نثر این حذف سمت جواز ندارد سعدی راست ؎ کس نیاید بہ زیر سایۂ بوم ٭ ور ہما از جہان شود معدوم ٭ یعنے کسے نیاید چون با بہ اسم صفتے ملحق سازند درین صورت یاے تنکیر بہ سہ گونہ استعمال مے کنند یکے آن کہ صفت را پیش از اسم مذکور سازند ویاے تنکیر را

در آخر اسم بیارند چون بو یا گلے و خوب کسے و بدمردے دوم آن کہ یاے تنکیر را
درمیان صفت و موصوف در آخر اسم بیارند چون طبعے سلیم و ذہنے مستقیم و گلے رعنا و گلے
نشاط افزا سوم آن کہ یاے تنکیر را بعد ہر دو صفت و موصوف در آخر صفت بیارند چون
مرد خوب کارے و زن بدکردارے خط زشتے جامۂ کہنۂ لیکن ازین سہ روش دوم بہترین
ست و بہ فصاحت قرین و اول بہتر ست از سوم و گاہے لفظ کدام ما قبل اسم مفید
معنے تنکیر باشد چنانکہ ہیچ مثالش کدام اسپ و کدام شتر و ہیچ دقت و ہیچ گاہ و
سیبویہ نکرہ را اول گوید و تعریف را طاری بر ان و تقدیم معرفہ بہ نکرہ باوجودیکہ نکرہ
اصل ست بہ سبب شرافت معرفت و ندارت نکارت ست ازان کہ معرفہ را دلالت
بر شے معین و نکرہ را بر غیر معین ست و مقصود مہم کثیر الوقوع امور معینہ اند۔ و صاحب
دستور پارسی آموز اسم را بہ اعتبار دلالت بر معنے سہ گونہ گفتہ و استعمال جنسی را از
استعمال تنکیری جداگانہ قرار دادہ و فرق اسم نکرہ از اسم جنس بدین گونہ است ؎
اسم کلی ہست نکرہ نوع باشد خواہ جنس ٭ در علم گیرد عمومے نیز نکرہ دان مدام ٭ چون
بود ملا علی اسم دو فاضل مشتہر ٭ مثل برجندی و دیگر قوشجی ذوالکرام ٭ فرق از نکرہ میان
جنس و نوع آمد ہمین ٭ زان کہ اسم نکرہ بر کلی و جزئی ہست عام ٭ بدان کہ بہ اصطلاح
نحویان اسامی جمیع کلیات اسم جنس و اسم نکرہ باشد و جزئی حقیقی را علم نامند مگر
گاہے اسم علم نیز چیزے عموم پیدا کردہ نکرہ شود و آن وقتے ست کہ چند کس یا چند شے
اتفاقاً بہ یک علم موسوم شوند مثلاً ملا علی قاری کہ بدین نام فاضل برجندی و قوشجی نامور
شدند پس حقیقت نکرہ عام باشد بر حقیقت اسم جنس یعنی کلی و بر حقیقت علم یعنی جزئی
حقیقی این ست حاصل شرح قصیدۂ جواہر التراکیب۔ فرق میان اسم جنس و جنس
آن ست کہ اطلاق جنس بر قلیل و کثیر ہر دو آید چون آب کہ بر قطرہ و بحر ہر دو گفتہ میشود
و اسم جنس بر کثیر نے آید بلکہ بر واحد بر سبیل بدل اطلاق مے یابد و برین تقدیر ہر جنس
اسم جنس ست بدون عکس و فرق درمیان علم جنس چون اسامہ و اسم جنس چون
غیر این ست کہ اگرچہ ہر دو موضوع اند براے ماہیت من حیث ہے ہے لیکن
در علم جنس حضور ذہنی بنفسہ معتبر ست و در اسم جنس حضور ذہنی معتبر نیست و ازین جا
است کہ در عرف ارباب منطق علم جنس را علم نہ گویند و حق ہمین ست کہ معنی علم جنس
کلی ست و اطلاق علم بر ان بہ نظر مبتدا و ذوالحال و موصوف بہ معرفہ بودن او ست
کہ احکام لفظیہ است و نظر منطقین بالذات بہ سوے معانی بود۔ و بر مذہب تحقیقی معنی

اسماے اشارہ و ضمائر سواے اسماے اشارہ و ضمائر غائبہ کہ مشار الیہ و مرجع از کلی باشد
بحسب وضع متعین و متشخص ست نہ این کہ معنی موضوع لہ او کلی است الا متروک الاستعمال
و معنی مستعمل فیہ جزئی حقیقی یعنی شخصی چنانکہ مذہب غیر تحقیق ست اما اسم اشارہ
و ضمیر غائب کہ مشار الیہ و مرجع او امر کلی باشد پس در آن اختلاف ست نزد بعض کلی
یعنی جنسی و نزد بعض جزئی یعنی شخصی و اول اولے ست۔ و باید دانست کہ نکرہ در سیاق
نفی و نہی و استفہام در استغراق ظاہر ست و احتمال مے دارد عدم استغراق را احتمال
مرجوح مگر وقتے کہ قرینہ باشد چنانچہ نیامدہ نزد من مردے بلکہ دو مرد و نکرہ در ایجاب
ظاہر ست در عدم استغراق و گاہے بہ مجاز استعمال کردہ اند در استغراق و این زیادہ تر
در مبتدا است چنانچہ سیب بہتر ست از امرود و در غیر مبتدا کم ست چنانچہ لفظ رفیق
درین شعر سعدی ؎ اگر بر رفیقان نہ باشی شفیق ٭ بہ فرسنگ بگریزد از تو رفیق ٭
استعمال کردہ شدہ است در غیر مبتدا یعنی در فاعل۔

فصل سوم در اسم عدد

اسم عدد لفظے ست کہ موضوع باشد براے شمار آحاد چیزہا و در جمع آن اعداد
گفتہ اند و این چیزہا را معدودات نامند کہ عبارت ست از دراہم و دنانیر و پیسہا
و تفرقہ در عدد و معدود آن ست کہ عدد شامل باشد مرتحت خود را اگر باشد و معدود دلالت
کند بر ذات ہمان شخص کہ نظر بہ حساب عددے بود و آحاد چیزہا عبارت ست از ہر واحد
واحد ازان معدودات زیرا کہ اسم عدد براے شمار وحدت اشیا موضوع ست نہ براے
شمار اشیا و آحاد جمع واحد ست و واحد مشتق از وحدت و وحدات جمع وحدت و وحدت
آن ست کہ بسبب او شے را واحد گویند و واحد آن ست کہ قسمت نہ پذیرد از جہتے کہ
او را واحد مے گویند خواہ آن آحاد منفرد باشند خواہ مجتمع پس چون سوال کنند از واحد
واحد یا از زیادہ از واحد مثلاً ثلثہ ثلثہ یا اربعہ اربعہ ازان معدودات چنانچہ گویند
کہ این چیز را بچند مے فروشی پس در جواب بہ یک درہم یا دو دینار یا سہ پیسہ واقع
خواہد شد پس این الفاظ اسماے عدد اند و مدلولات آن ہا شمار ند پس ازین جا معلوم شد
کہ یک نیز نزد یک نحاۃ عدد ست بخلاف بعض محاسبین کہ یک را از عدد نمے شمارند
زیرا کہ گویند عدد نصف مجموع حاشیتین ست و یک را حاشیہ تحتانیہ نیست تا او نصف
مجموع حاشیتین خود باشد و شمار آحاد چیزہا تمام موضوع لہ اسم عدد ست بغیر اعتبار معنی

دیگر بخلاف مردے و مردان کہ بر وحدت و جمعیت فقط دلالت نمے کنند و فقط شمار تمام
موضوع لہ نیست بلکہ مع جنسیت بر وحدت و جمعیت دال اند یعنی از مردے و مردان
مفہوم مے شود کہ از جنس حیوان اند و در گنجینۂ دانش وغیرہ مذکورست کہ اعداد دو خصلت
دارد کہ یکے را ترقیم دیگے را تعداد مے گویند ترقیم اشارت ہاے کہ براے تعیین اعداد
قرار دادہ اند نوشتن آن ہا را مے گویند و آن سہ قسم ست کہ اول لفظی ثانی ہجاے ثالث
رقومی و تعداد شمردن اعداد را مے گویند. انتہیٰ و اصول اسماے عدد کہ دیگر اسماے عدد
فروع آن اسماست بیست کلمہ است یک و دو و سہ و چہار و پنج و شش و ہفت و ہشت
و نہ و دہ و بیست و سی و چہل و پنجاہ و شصت و ہفتاد و ہشتاد و نود و صد و ہزار بشرطیکہ لفظ
چند و اند را اسماے عدد شمار نہ کنند و اگر شمار کنند پس توجیہ حصر این ست کہ مراد از اصول
اسماے عدد آن ست کہ مبہم نہ بود و چند و اند مقدار غیر معین ست کمتر از دہ کہ در رشیدی میان یک و دہ
نوشتہ و در مدار الفضلا و فرہنگ قوسی میان سہ و دہ و در برہان ترجمۂ بضع و نیف و آن از سہ
تا نہ بود قاضی منہاج سراج جرجانی در سیاقۃ الامصار گوید اند کہ در زبان پارسیان ست بہ
عربیت دو لفظ است یکے نیف دوم بضع اما لفظ بضع در قرآن بدو جاے ست یکے در قصۂ
یوسف علیہ السلام فلبث فی السجن بضع سنین و این ہفت سال بود و دوم در سورہ روم وہم من بعد
غلبہم سیغلبون فی بضع سنین و آن ہفت سال بود و لفظ نیف در عربیت دانند کہ معنی آن ست
در زبان پارسی کلمہ است کہ میان دو عقد عشرات در افتد چنانچہ دہ و اند و بیست و اند و سی و اند
بالجملہ باقی اسماے اعداد ہرچہ باشد متفرع از آن ست بہ توسط واو عطف از اجتماع اسماے
آحاد حاصل عشرات یا مات یا الوف لیکن در ہر یکے از یک و دہ تا نہ و دہ بجاے واو عطف
الف عطف و نیز کہ کلمۂ رجوع دہم از قسم حروف عطف ست آوردہ بنا بر تخفیف تغیر و تبدیل با
راہ دادند و بجہت توضیح مقام و تبیین مرام مے گوئیم کہ در یکانیزدہ کاف کلمۂ یک و نون و
یاے کلمۂ نیز را حذف نمودند یازدہ گردید و در دوانیزدہ نی از نیز افتاد دوازدہ شد و در سہا
نیزدہ الف عطف از یا بدل شد و ہا از سہ و نی از نیز افتاد سیزدہ گردید و در چہارانیزدہ
الف عطف مع کلمۂ نیز حذف شدہ چہاردہ باقی ماند و پانزدہ و شانزدہ از پنجانیزدہ و ششانیزدہ
نز مخفف نیز ہست و نون و جیم از اول و شین از دوم حذف کردہ اند و در ہفتانیزدہ و
ہشتانیزدہ الف عطف مع کلمۂ نیز حذف نمودند ہفدہ و ہشدہ گردید و گاہے تا را ہم
انداختند درین صورت ہفدہ و ہشدہ باقی ماندند و گاہے در ہشتانیزدہ الف بیا و زاے
معجمہ از جیم بدل کنند و شین و تا و نون و یا را حذف نمایند ہیجدہ گردد و حق آن ست کہ

تبدیل الف عطف بہ یا و حذف یا نیز تکلف بحت ست و صواب با بقاے یا و حذف
الف قول کردن ست و در نوزدہ از نہانیزدہ بعد حذف الف و نون و یا ہا بواو بدل شد
و این تغیر و تبدیل کہ خان آرزو افادہ فرمودہ است اولے ست اگر خلاف باشد گو باش
از آنچہ عبد الواسع ہانسوی نگاشتہ است کہ چون خواہند عددے را با عددے ترکیب
دہند حرف عطف را حذف کنند و لفظ از بجاے او آرند پس بہ حسب حرکت ماقبل الف
را گاہے بہ یا بدل کنند چون سیزدہ کہ در اصل سہ و دہ بود بعد حذف حرف عطف لفظ
از را قائم مقام کردہ نظر بکسرہ ماقبل الف را بہ یا بدل کردند و گاہے بواو چون نوزدہ
و در یازدہ و پانزدہ و شانزدہ و ہفدہ و ہیزدہ حرف آخر کلمۂ اول حذف کنند براے
تخفیف ہرچند در کتب دیگران نیز واقع شدہ چنانچہ صاحب انجمن فرمودہ است کہ
در ہر یکے از یک و دہ تا نہ و دہ خلاف قیاس بجاے واو عطف کلمۂ از آوردہ بنا بر
تخفیف تغیر و تبدیل نمودند یعنی یک از دہ بعد دور کردن فتح ہمزہ ہر گاہ کاف را حذف
نمودند یازدہ گردید و در دو از دہ چون فتح ہمزہ را بر واو نقل کردند دوازدہ شد بعض
ہمزہ را بہ اشباع فتحہ الف ممدود خوانند و بعض ہمچنان بحال دارند و در سہ از دہ بعد
حذف ہاے مختفی ہر گاہ ہمزہ را بہ یاے ساکن بدل نمودند سیزدہ گردید و در چہار از دہ
چون کلمۂ از حذف نمودہ شد چہاردہ باقی ماند و در پنج از دہ بعد ازالۂ حرکت ہمزہ
و حذف جیم ہر گاہ ہمزہ و نون را بجاے یک دیگر در آوردند پانزدہ شد و در شش از دہ
بعد دور نمودن فتحۂ ہمزہ چون شین دوم را حذف کردند شانزدہ گردید و در ہفت از دہ ہر گاہ
حرف تا و کلمۂ از ہر دو را حذف نمودند ہفدہ شد و در ہشت از دہ چون شین و تا و ہمزہ
ہر سہ را حذف کردند ہژدہ گردید و این جا زاے تازی را بہ زاے فارسی و بعض بہ جیم
تازی مبدل سازند و در نہ از دہ بعد حذف ہا و ہمزہ ہر گاہ در آخر نون یک واو جہت
بیان ضمہ زیادہ نمودند نوزدہ شد. شناساے اسالیب فارسی مے داند کہ از روے معنے
غلط محض ست گو توجیہے مے توان تراشید لیکن حق آن ست کہ کلمہ از بجاے عاطف
مخالف قیاس و از تکلفات ست بارے در دل بیگذرد کہ اگر از بمعنی مع گیرند نظر بر معنے
عجب نیست کہ طبع سلیم قبول کند و مذاق اہل معنے را گوارا باشد چہ درین توجیہ نسبت
بہ اول کہ توجیہے ست مورث استعجاب جسیم و منشاء استغراب فخیم تکلف کمتر راہ نے یابد
و صاحب اصول الالسنہ واللغات مے گوید کہ زاے معجمہ در یازدہ و دوازدہ و پانزدہ و شانزدہ
و سیزدہ و نوزدہ بمعنی حرف عطف ست یعنی یک و دہ دو و دہ و سہ و دہ و پنج و دہ و شش و دہ

وہشت ودہ و نہ ودہ و در چاردہ و چہاردہ الف ورائے مہملہ بمعنی حرف عطف ست
وتنہا در چار و چہار ہم الف ورائے مہملہ بمعنی عطف ست چنان کہ در بار و بازو دیگر و دگر
و این ہرزہ بیانی بلکہ نادانی ست و انچہ در بعض رسائل آمدہ ست شانزدہ صحیح بے نون
است چہ زیادت نون وجہے ندارد بر قول دوم کہ مختار عامہ فرہنگیان و قواعد نگاران
است البتہ صحت ندارد بر قول اول کہ مسلک محققین ست درست ست. و خان آرزو
گوید کہ بعضے از عقود اعداد مرکب اند از کلمات نسبت مثل پنجاہ و شصت و ہفتاد و
ہشتاد چہ آہ وست و آو کلمات نسبت اند و نود ہم ازین عالم ست زیرا کہ مرکب ست از
نو کہ مبدل نہ ست لہذا در ہندی نیز عدد مذکور را نوے گویند و دلیل آن توافق ست و دال نسبت
مثل کار و وغیرہ قانون اگر خواہند کہ اسمائے الوف و مآت و عشرات و آحاد را بواو عطف
یک جا جمع نمایند باید کہ اول الوف و مآت را حسب مقصود بہ اسمائے آحاد مشدر کردہ پس
بہ ترتیب ذکر ہر یکے را بر دیگرے مقدم کنند چنانچہ آن کس از تجارت متاع بنگالہ دو ہزار صد
و بیست و چہار روپیہ حاصل کرد سعدی گوید ؎ در آن دم تفتہ کہ ما را وقت خوش بود ٭
ز ہجرت ششصد و پنجاہ و شش بود ٭ چون ہر اسم عدد ابہامے دارد بنابران لازم ست کہ
اسم معدودش را برائے رفع ابہام بعد آن ذکر نمایند لیکن باید کہ این اسم رافع ابہام را ہمہ
جا بواحد در آرند چنان کہ درین قول آن کس از وارثان خود دو پسر و سہ دختر گذاشت و معدود گاہے
جمع نیز مے آید چنان کہ درین قول مرزا مقیمائے بخاری ؎ پریشان ست ما را خاطر از بے برگ
و باری ہا ٭ چو گل یک غنچہ دل داریم و صد امیدواری ہا ٭ صد عدد ست و امیدواری ہا
معدود و شیخ نظامی در مخزن اسرار در نعت مے سراید ؎ شمسۂ نہ مسند ہفت اختران ٭ ختم رسل
خاتم پیغمبران ٭ و انچہ ٹیک چند بہار در بعض شروح خود گفتہ کہ تمیز از یک و دو نمے آید
چنان کہ در عربی از واحد و اثنان موصوف گوید کہ چون لفظ واحد و اثنان مثل رجل و رجلان
دلالت مے کنند بر گوہر خود بر جنس و بصیغہ خود بر وحدت و اثنینیت فقط نہ بر جنس پس
ازین جہت بذکر تمیز استغنا مے شود از ذکر واحد و اثنان و ذکر این ہر دو با تمیز آن ہا
مستدرک و بے فائدہ است و بعد ذکر این ہر دو احتیاج بہ سوئے تمیز باقی مے ماند و بعد
ذکر تمیز احتیاج بہ سوئے آن ہر دو نمے ماند پس تمیز آن ہر دو را استعمال مے کنند و آن ہر دو
را ترک مے نمایند فافہم و احفظ پس رجل و رجلان گویند و واحد رجل و اثنان رجلان نگویند
و در فارسی تمیز از یک و دو مے آید چنان کہ درین اقوال چون ہلال یک شبہ طفل یک شبہ
ملا طغرا ؎ یک بغل مشک میسر شودش نافہ صفت ٭ دست شانہ چو بہ گیسوے رسائے تو رسد

جامی ؎ درین رہ حاصلی جز یک دلی نیست ٭ دو دل بودن بجز بے حاصلی نیست ٭ و گاہی
تمیز دو ہم مے آید چنان کہ درین قول فردوسی ؎ برفتند ہر دو گراز ان ز جائے ٭ نہادند
سر سوے پردہ سرائے ٭ فیضی در بیان حسن و عشق گوید ؎ این ہر دو ز شوق ناشکیبان ٭
سر کردہ برون ز یک گریبان ٭ و دانستنی ست کہ دلالت ہر اسم از اسمائے عدد بر تو سہ
بر معدود غیر مرتب ست یعنی بر معدودے کہ مرتبہ آن از روے ترتیب معین نہ بود مثلاً اگر
بگویند از ان سہ کس یک کس را با خود مے برم معلوم نہ شود کہ این کس منفرد از ان کسان
مجتمع در ترتیب آیا در مرتبہ اول ست یا مرتبہ ثانی یا ثالث و اصل درین صورت
آن ست کہ اسم عدد بر اسم معدود مقدم باشد چنان کہ از امثلہ صدر واضح است۔
و ہر گاہ خواہند از مرتبہ معدود متعین گردد باید کہ میم فاعلی با اسم عددش ملحق کنند و این اسم
درین حال مفید معنے اسم فاعل شدہ صفت معدود خود افتد لہذا اصل درین صورت
آن ست کہ اسم عدد از اسم معدود مؤخر باشد چنان کہ درین نثر از روزہائے این ماہ روز دوم
بسیار مبارک ست این جا مراد از روز دوم آن روز ست کہ در روزہائے آن ماہ از روے
ترتیب بر مرتبہ ثانی واقع ست نہ روز مطلق و برائے ضرورت شعر گاہے اسم عدد را در صورت
اول از اسم معدودش مؤخر و در صورت ثانی بران مقدم گردانند چنان کہ درین قول فردوسی
؎ بسے رنج بردم درین سال سی ٭ عجم زندہ کردم بدین پارسی ٭ و درین قول سعدی ؎ دوم
باب احسان نہادم اساس ٭ کہ منعم کند فضل حق را سپاس ٭ و گاہے اسم معدود را
بہر دو صورت بر قرینۂ نحوائے کلام محذوف دارند چنان کہ درین قول مؤلف ؎ اے کہ پنجاہ
رفت و در خوابی ٭ مگر این پنج روز دریابی ٭ و لہ دو بامداد گر آید کسے بخدمت شاہ ٭ سیم
ہر آئینہ در وے کند بلطف نگاہ ٭ یعنی بامدادیم و در نثر نیز بنا بر اختصار بصورت
ثانی حذف نمودہ شود گاہے اسم معدود تنہا چنان کہ درین قول دوستان بر سہ نمط اند اول
جانی دوم نانی سیم زبانی یعنی دوستان نمط اول جانی ہستند الخ و گاہے اسم عدد نیز
چنان کہ درین قول کلمہ بر سہ قسم ست اسم و فعل و حرف یعنی قسم اول از ان سہ قسم اسم ست
و قسم دوم فعل الخ فائدہ بدان کہ اسمائے عدد گاہے افادت مرت نیز مے کنند بدر
آوردن لفظ بار در آخر دیر اضعاف و امثال اشیا دلالت مے نماید بالحاق لفظ چند چنانکہ
یکبار او را دیدہ ام و دو بار این جا رسیدہ ام و چند بار این سخن گفتم و خرد و چند باریک گاو
بر میدارد و اسپ در تیزی صد چند خر ست و یک ساعت شصت چند دقیقہ است و
یک سال دوازدہ چند یک ماہ یا یک ماہ سی چند یک روز و لفظ تا و گانہ برائے تحقیق

وتاکید وحدات اعداد مے آید چون دوتا سیب خوردم وسہ تا امرود و نجوم هفت گانہ بنام سیارہ خواندہ مے شوند ورشید نماز پنج گانہ مے گذارد وارکان چارگانہ اسلام را نگاہ میدارد وبعض گویند گانہ درادا ی اعداد زیادہ کنند ودر معنے ہیچ مدخلے ندارد چون سہ گانہ ودوگانہ ویگانہ کہ در اصل یک گانہ بود از جہت تخفیف یک کاف حذف کردہ اند چہ در کاف تازی وفارسی اتحاد ذاتی ست واختلاف صفاتی مثل بائے فارسی وتازی لہذا استعمال یکے بجائے دیگرے در قافیہ کردہ اند بلکہ وبعض لہجہ ہا ہر دو نیز درست ست ہذا غایۃ التحقیق فی ہذا المقام لامزید علیہ مؤلف گوید مراد از عدد مجموع افراد آن باشد واحتمال زیادت نیز دران بود مثلا وقتے کہ چہار گوئی چہار واحد ازان منظور بود واحتمال دارد کہ پنجم نیز در واقع بود وبدان ملحق گردد ودر لفظے کہ گانہ بدان ملحق شود احتمال مذکور نمے ماند لہذا یگانہ بدان معنے ست کہ دوم ندارد وبر ذات واجب تعالے اطلاق کنند وازین راہ است کہ در مقام شک وتردد دہ ودوازدہ گویند نہ دہگانہ ودوازدہ گانہ چہ دہگان احتمال زیادت ندارد پس لفظ مذکور در معنے البتہ دخل دارد وزائدہ نہ بود بلکہ برائے تعیین وتشخیص باشد فالتحقیق ہذہ لاما توہم۔

فصل چہارم در بیان اسم صوت

وآن لفظے باشد کہ آن را انسان بطریق حکایت صوت حیوانے یا صوت چیز دیگر مثل بعض افراد انسان چون صبیان ومجانین بہ تلفظ در آرد یعنی صادر مے کند از خود صوتے را مشابہ بہ صوت آن یا بہ جہت طلب حیوانے یا زجر آن بر زبان آرد چون فشفش آواز مار آمد چنانچہ اشرف مازندانی گوید ؎ مار چندند مگر بر سر گنجے بہ نزاع ✣ کہ زنند اہل جہان این ہمہ فشفش بہم ✣ وکاغ کاغ آواز زاغ برہان الدین نزار گوید ؎ شد زبون مختلف چون خانۂ صیاد باغ ✣ زاغ بیرون شد ز باغ وماند اندر کاغ کاغ ✣ وچاو چاو آواز گنجشک غمس مخری گفتہ ؎ بے خان ومان وبے زن وفرزند وشمت ✣ گنجشک وار دارد پیوستہ چاوچاو ✣ وشپاشاپ وشپ شاپ آواز صدائے پیکان تیر کہ پے در پے در جائے بخورد وفشافاش وفشافش آواز تیر ہا کہ پیاپے اندازند وچکاچاک وچاک چاک وچک چاک آواز گرز وشمشیر ہا کہ در پے ہم زنند عبد الہادی ہاتفی گفتہ ؎ بر آمد زنا ورد برنا وپیر ✣ چکاچاک خنجر فشافاش تیر ✣ وتی تی باہر دو تائے فوقانی مکسور ویائے معروف صوتے ست کہ مرغان را بدان طلبند وچیک چیک بالکسر آواز مرغان را گویند مولوی گفتہ ؎

جملہ مرغان ترک کردہ چیک چیک ✣ با سلیمان گشتہ افصح من اخیک ✣ وخش خش اسم صوت جامہ وکاغذ وامثال آن وآن را خشت خشت نیز گویند مولوی راست ؎ خشت خشت موش در گوشش رسید ✣ بخفت مردی شہوتش کلی رسید ✣ باید دانست کہ محکے ہر چند بہ جہت صدور وی از حیوانات عجم وجمادات مرکب از حروف صحیح نہ باشد لیکن ہرگاہ محتاج بہ نقل آن شدند وایراد وی بعینہ متعسر از صوت اصلی خارج نمودہ بمشابہ حکایت کہ مرکب از حروف صحیح ست قرار دادند تا حکایت با محکی مطابق باشد۔

فصل پنجم در اسم کنایہ

کنایہ در اصل پوشیدہ سخن گفتن باشد ودر اصطلاح تعبیر کردن چیزے معین بہ لفظے کہ صراحۃً بران چیز دلالت نہ کند وحاصل آن ست کہ ہرگاہ متکلم را بغرضے از اغراض در بیان چیزے ابہام بر سامع ونحو آن منظور مے باشد کنایہ را بر زبان مے آرد ومراد از کنایہ درین جا مکنی بہ باشد یعنی اسمے کہ بدان تعبیر کنند ودلالتش صریح بر مکنی عنہ نہ باشد نہ معنی مصدری واسمائے کنایہ بر سہ قسم بود یکے کنایہ از عدد چون لفظ چند این گاہے در محل استفہام مستعمل شود مثلا آن جا چند مرد اند یا چند درہم وگاہے در محل خبر چون گویند آن جا دیدم چند کس تشنہ بودند عرفی راست ؎ بیا اے عشق رسوائے جہانم کن کہ یک چندے ✣ نصیحت ہائے بیدردان شنیدن آرزو دارم ✣ وہمچنین لفظ اند است بمعنی عدد مبہم از سہ تا نہ چون اند مردم آمدند ولفظ عمرے کنایہ از مدت دراز درین قول حزین ؎ اے دل احوال مروت را چہ مے پرسی ز من ✣ کان عزیز القدر عمرے شد ز عالم رفتہ است ✣ وہمچنان لفظ قدرست شریف تبریزی گفتہ ؎ گذشتم از سر گفتم نیازم این قدرست ✣ کشید سر ز من وگفت نازم این قدرست ✣ وہمچنین لفظ بسے ست ؎ دریغا کہ بے ما بسے روزگار ✣ وہمچنین لفظ بسا سعدی ؎ بسا نام نیکوے پنجاہ سال ودوم کنایہ از حدیث وآن لفظ چنین وچنان ست مثلا آن سخن چنین ست یا چنان سوم کنایہ از اشخاص واعلام چنان کہ لفظ کسے بہ یائے مجہول نام شخص مطلوب درین قول حزین ؎ جان ز تن رفت ومنوزم نفسے مے آید ✣ اے اجل یک دو نفس رو کہ کسے مے آید ✣ ولفظ فلانے بہ یائے معروف بجائے اسم ظاہر درین قول واقف ازین قبیل ست ؎ دل ہمان روز ترا دشمن جانی دانست ✣ کہ ترا یار فلانی وفلانی دانست ✣ فائدہ فلان وفلانہ بالضم کنایہ از شخص مجہول الحقیقۃ یا مجہول الکیفیۃ ست

اما بمعنی اول اگر پیش از نکرہ واقع شود آن نکرہ را متصف عہد گرداند چنان کہ بمجرد استماع
ذہن مخاطب بدان انتقال کند ؎ بہ نزد من آن کس نکوخواہ تست * کہ گوید فلان خار
در راہ تست * ہمچنین بہمان بالفتح برائے شخص مجہول غیر معین ست و این اسما در فارسی
برائے تمثیل استعمال کنند چنانچہ زید و عمر و بکر در عربی -

فصل ششم در مرکب امتزاجی

و آن اسمے ست کہ حاصل شدہ باشد از اجتماع دو لفظ یا زیادہ بغیر نسبت بروشیکہ
در ابتدائے نظر لفظ واحد نماید درین تعریف اسمے ست جنس ست و حاصل شدہ باشد
از اجتماع دو لفظ یا زیادہ فصل ست کہ خارج شد ازو زید و عمرو و بکر و فریدون و زال
و سام و بہمان و فلان و غیر ذلک و بغیر نسبت نیز فصل ست کہ خارج شد ازو مثل اسپ
چالاک و غلام عمرو و آب زمزم و شب آدینہ کہ مشتمل ست بر نسبت - و آن بر دو گونہ است
یکے آن کہ اسم دوم متضمن حرفے باشد نحاۃ عرب در کلام عرب نظیر چنین تراکیب را بنائی
گویند و آن احد عشر و امثال آن ست در عربی و چون یازدہ و دوازدہ و امثال آن جمیع
اسمائے عدد در فارسی و مراد از تضمن حرف آن کہ معنی آن حرف یعنی جمعیت میان آن
دو اسم فہمیدہ شود ورنہ داراب و کمان مہرہ و شمشیر و غیرہم درین قسم داخل باشد دوم آنکہ
اسم دوم متضمن حرفے نباشد چون خورشید کہ خور و شید دو اسم ست بشرطیکہ شید از اسمائے
آفتاب باشد و اگر شید را بمعنی نور گیرند و خورشید بمعنی نور آفتاب از عالم ماہتاب از مرکبات
اضافی خواہد بود پس از امثال این ترکیب باشد داراب اگر دار را بمعنی درخت گیرند و
شمشیر کہ مرکب ست از شم بمعنی ناخن و شیر بمعنی اسد و گربز بضم کاف فارسی و بائے موحدہ
بروزن ہربز بمعنی محیل و مکار کہ در اصل گرگ بز بودہ یعنی گرگے کہ خود را بصورت بز جلوہ
دہد و از ہمین قبیل ست کمان مہرہ درین شعر سعدی ؎ مرغ دل صاحب نظران صید نکردی *
الا بکمان مہرۂ ابروے خمیدہ * و نظائر این را در کلام عرب ترکیب منع صرف نامند
و ہر دو اسم بمنزلہ یک اسم شدہ و حرف در و تضمین نیافتہ و ازین قبیل اند دیگر اعلام مرکبہ
چون جہانگیر و عالی گہر و خان خانان و محمد علی و احمد حسین و حرف آخر لفظ اول این اسما
پیوستہ ساکن آید و تصرف در ان غلط و غیر صحیح بود - و در بعض اسما ترکیب اضافی نیز
واقع شود چون عبد العلی و غلام محمد بالجملہ تصرف در اعلام و امثال روا نبود - و از جملہ ہمین
مرکب ست این کہ ہرگاہ صیغۂ امر را با اسمے مرکب کنند بہ این طور کہ اسم را مقدم آرند

امر را موخر افادہ معنی اسم فاعل کند چون دستگیر کہ دست اسم ست و گیر امر و مثل خطابخش یا معنے
اسم مفعول چون پامال کہ پا اسم ست و لفظ مال امر ست و دلپذیر کہ دل اسم ست و پذیر امر و معنے
مصدر چون گوشمال کہ معنی آن مالیدن گوش ست و علی ہذا القیاس و ہرگاہ اسم و صیغہ امر و عبارت
جمع شود و متکلم آن را بجائے یک کلمہ قرار دادہ باشد معنی اسم فاعل یا اسم مفعول یا مصدر و غیرہ
از ان معلوم نمے شود بلکہ او بر معنے خود باقی باشد چنانکہ در لفظ کارکن سعدی راست ؎ بخلق جہان
آفرین کارکن * و از جملہ آن این ست کہ اسمے را با اسمے مرکب کنند و غرض ازان تشبیہ باشد
این ترکیب بحذف حرف تشبیہ از مشبہ بہ دور از مشبہ است مانند آئینہ رو و سرو قامت و دارا شکوہ
و آہو چشم و در امثال این تراکیب معنی تقدیری اینکہ چون آئینہ در رو و چون سرو در قامت و
شخصیکہ در شکوہ دارا ست و شخصیکہ چشم او مانند چشم آہو ست و باید دانست کہ در امثال این
تراکیب اکثر است کہ اسم مشبہ را مقدم مے آرند و ذات مشبہ بہ را موخر سعدی ؎ ہر کہ را جامہ
پارسا بینی * پارسادان و نیک مرد انگار * درین جا لفظ پارسا مشبہ بہ است و از لفظ جامہ
موخر و از جملہ آن این ست کہ صفت را بر موصوف مقدم میکنند در معنے شخصے کہ از ان ترکیب
مفہوم مے شود چون بلند پایہ و خوب روے درین جا ہم الفاظ محذوف مے باشند پس معنی بلند پایہ
شخصے کہ پایہ او بلند ست و خوب روے کسے کہ روے او خوب ست باید دانست کہ درین
مثال لفظ بلند صفت ست و پایہ موصوف و خوب صفت و رو موصوف ازین تقریر ظاہر شد
کہ در بلند پایہ و خوب رو از تقدیم صفت بر موصوف معنی شخص حاصل شدہ و ہم باید دانست
کہ چون درین تراکیب یائے مصدری الحاق کنند معنی تشبیہ و تشخص در آن باقی نمے ماند و معنی
مصدری ازان مفہوم مے شود چون بلند پائگی و خوب روئی و الفاظے کہ از اسم و اسم و فعل
و اسم و حرف و فعل و حرف مرکب ہستند از ملحقات ہمین مرکب باشند و حق این ست کہ اگر اجزائے
مرکبات باہم ترکیب یافتہ مثل اسم مفرد شوند بروشیکہ ہر دو چیز در ابتدائے نظر تمیز نہ باشند چنین
تراکیب را از مفردات شمرند و ابتدائے نظر اشارت ست بجواب اعتراض مشہور و تقریرش این ست
کہ تعریف مرکب جامع نیست از انکہ خارج مے شود ازو مثل چاردہ زیرا کہ مرکب ست از دو کلمہ
کہ درمیان آنہا نسبت عطف است و تقریر جواب این کہ مراد از نسبت منفیہ آن نسبت ست
کہ از ظاہر ہیئت ترکیبی مفہوم باشد چنانچہ نسبت اضافی کہ از ظاہر غلام زید و عبد العلی و نسبت توصیفی
از ظاہر شیخ حق شناس و بندہ پیر مفہوم مے شود بخلاف مثل چاردہ ازان کہ ہیئت ترکیب او را دلالت
بر ہیچ نسبت نیست چنانچہ ہیئت ترکیب فریدون را مثلاً کہ از شش حرف مرکب ست
اصلا دلالت بر نسبت نیست و حاصل این ست کہ ظاہر ترکیب چاردہ ترکیب مزجی ست مثل کمان مہرہ

ومفہوم نے شود از و نسبت اصلا لیکن وقتے کہ لحاظ مے کنند کہ معنی او مجموع عددین ست معلوم مے شود
کہ عاطف در و مقدر ست بخلاف کمان مہرہ و این گونہ مرکبات بر دو قسم ست یکے آن کہ در معنی حقیقی
مستعمل شود چنانچہ در امثلہ مذکور گشت دوم مستعمل در معنی مجازی و مصطلحات و استعارات این
قبیل ست چون نعل در آتش بمعنی مضطرب و آب آتش ناک بمعنی شراب و امثال این استعمالات
بسیار ست کہ ارباب لغت باستیعاب نوشتہ اند۔

فصل ہفتم در مرکب اسنادی

و آن مرکبے ست کہ پیش از علمیت مشتمل بر اسناد باشد یعنی سکوت بران صحیح شود و
بعد از ان علم چیزے شود و سبب کمی و بیشی و زیادت و تغیر در لفظ پس این باقی مے ماند در حال
علمیت بر حالتے کہ بران قبل علمیت بود زیرا کہ باین قسم جملہ چیزے را نام نہادن برائے دلالت
بر قضیۂ غریب ست پس اگر بسوے این تغیر و تبدیل راہ یابد ممکن ست کہ آن دلالت بران قضیہ
فوت شود مثل تابّط شرا بہ تشدید یعنی در بغل گرفت بدی را بعد از ان شخصے را نام نہادند کہ ہمیشہ
در بغل شمشیرے داشت و با مردم ستیزہ مے کرد۔ و برق نحرہا یعنی تابید سینۂ آن زن پس زنے
را نام کردند کہ خوبصورت بود و مثال فارسی ہادرویش نام دشتے کہ در ترکستان ست مرکب ست
از لفظ ہا کہ کلمۂ تنبیہ ست و درویش و وجہ تسمیہ اش ہادرویش آن ست کہ جمعے از درویشان
دران بادیہ واقع مے شوند ناگاہ بادے تند ہمے رسد و ہر یک از درویشان را بجائے مے اندازد
و ہم دیگر را گم مے کنند و ہادرویش ہادرویش فریاد مے زنند تا وقتے کہ ہلاک مے شوند از فرہنگ رشیدی
و خان آرزو گوید کہ لفظ ہادرویش از قبیل تابّط شرا ست مثال دوم کہ مولف قانون دستگیری
ایراد کردہ لفظ رستم ست فائق در مخزن الفوائد گوید رستم کہ بہ راے مضموم شہرت دارد غلط ست
صحیح برائے مفتوح ست و وجہ تسمیہ اش آن ست کہ مادرش کہ دختر مہراب کابلی بود درد ایام
داشت وقت زادن بہ شدت دردزہ جان بلب بود چون بار نہاد بے اختیار از زبانش برآمد رستم
اے رہا شدم جہان لقبش گردید و الا نامش تہمتن بود انتہی این قول از حلیۂ تحقیق عاری ست
محققین گفتہ اند کہ رستم مرکب ست از رست کہ بضم اول بمعنی شجاع و دلیر و چیرہ و مستولی شدن
ست و بہ اعتبار معنی شجاع و دلیر رستی بہ یائے مصدری بمعنی دلیری و چیرگی استعمال کنند و میم
نسبت و میم برائے نسبت از لفظ نیلم ظاہر ست و اشباع آن بواو نیز مشعر بہ ضم ست و ہمہ
فرہنگ نگاران بضم اول آوردہ اند و صاحب انجمن و بہار عجم وغیرہ روستم بواو بعد الرا مشبع
رستم نوشتہ اند۔

فصل ہشتم در بیان ظرف

ظرف اسمے ست کہ دلالت بر زمان وقوع چیزے یا مکان وقوع آن کند و آن چیز را
مظروف مے نامند چون بگویند تمام روز نوشتم کہ روز ظرف ست زیرا کہ زمان وقوع نوشتن ست
و نوشتن مظروف و این چنین ظرف را ظرف زمان میگویند و گویند آب در کوزہ کردم کوزہ ظرف
ست ازان کہ مکان آب ست و آب مظروف و این چنین ظرف را ظرف مکان مے نامند سعدی
گوید ؎ بسا نام نیکو بہ پنجاہ سال ٭ کہ یک نام زشتش کند پایمال ٭ بہ پنجاہ سال ظرف زمان و
نام نیکو مظروف ست و لہ حلاوت ندارد شکر در نیش ٭ کہ باشد تقاضائے تلخ از پیش ٭ بدین معنی
ہر کہ مبتدا موصوف و ما بعد صفت و شکر مبتدا و حلاوت ندارد خبر مقدم بران مظروف و در پیش
ظرف مکان آن و نیش اضافت با دنے ملابست یعنی نے کہ او را بوام خریدہ است و گاہے
اسمے را کہ سوائے زمان و مکان ست بہ نظر شمول او چیزے را بجائے ظرف قرار مے دہند مثل
شمول محل چیزے را چنانکہ گویند کہ دست در بدن ست و مانند شمول عام خاص را چنانکہ گویند انسان
در جنس حیوان ست و این مجاز ست سو باید دانست کہ ہر گاہ در ظرف معنی محلیت چیزے ملحوظ شود آن را
مے باید کہ متعلق بفعل یا مصدر یا اسم فاعل یا اسم مفعول یا غیر آنکہ از مشتقات باشد کنند این چنین ظرف را
مفعول فیہ میگویند این وقت ہر یکے از فعل و مصدر و اسم فاعل و اسم مفعول عامل ظرف باشد کہ آنرا متعلق
نیز خوانند بفتح لام پس ہر گاہ عامل وے مذکور بود ظرف لغو گویند ورنہ ظرف مستقر و ہر ظرف کہ بمعنی ظرفیت
مستعمل گردد آنرا ظرف غیر متصرف گویند و ہر گاہ کہ در ظرف معنی محلیت چیزے ملحوظ نہ باشد و فعل را
اسناد بہ ان کنند بہ این معنے کہ فعل قائم بر آن باشد پس درین صورت باستقلال فاعل واقع
مے شود و مفعول فیہ نہ باشد مرزا ابراہیم صفوی گوید رباعی گیرم کہ فلک ہمدم و دمساز آید ٭
ایام نشاط و طرب باز آید ٭ یاران موافق از کجا جمع شوند ٭ وین عمر گذشتہ از کجا باز آید ٭
درین جا لفظ ایام ظرف ست و باستقلال لفظ آید را فاعل ست و اگر فعل را نسبت کنند باین
معنے کہ واقع بران ست بہ استقلال مفعول بہ مے باشد و مفعول فیہ نمے شود
چون ع اے وقت تو خوش کہ وقت ما خوش کردی ٭ لفظ وقت کہ بار دوم درین مصرع
واقع شدہ مفعول بہ ست فعل کردی را و مفعول فیہ نیست و ہم چنین ہر گاہ در ظرف محلیت چیزے
ملحوظ نہ شود مبتدا ہم مے افتد چون لفظ وقت کہ در مصراع مذکور بار اول واقع شدہ مبتدا ست
و لفظ خوش خبر جامی راست ؎ چہ خوش وقتے و خرم روزگارے ٭ کہ یارے برخورد از وصل یارے ٭
لفظ خوش و خرم خبر ست وقت و روزگار را کہ بہ ترکیب عطفی با صلہ خود مبتدا واقع ست

وچنین ظرف را ظرف متصرف گویند و وجه تسمیه اول بغیر متصرف و ثانی به متصرف به فتح را این که اصل
در ظرف محلیت ست و جاے که محلیت نماند گویا که در آن تصرف کرده در غیر محل آورده اند چون که
اول بر اصل خود ست غیر متصرف نامیده شد و دانستنی ست که هر یک از ظرف زمان و مکان
بر دو قسم ست محدود و مبهم محدود آن که مبتدا و منتهاے آن متعین باشد مثال ظرف زمان محدود
روز و شب و سال و ماه و چاشت و شام مثال ظرف مکان محدود خانه و بازار و باغ و کوه و شهر
و مبهم آن که مبتدا و منتهاے آن متعین نباشد مثال ظرف زمان مبهم مدام و همیشه و پیوسته و هنگام
و دوم و گاه و ظرف مکان مبهم را به جهات سته تفسیر نموده اند یعنی پیش و پس و چپ و راست و
زیر و زبر سوال چرا پیش و امثال او از ظروف مکان مبهم بود جواب پیش مثلاً شامل ست
بجمیع مکانے که مقابل وجه ست تا انقطاع زمین پس مبهم شد و قس علیه البواقی و ملحق
ست باین اسماے شش جهت لفظ بیرون و درون و جا و دور بمعنی جاے بعید و نزدیک
بمعنی جاے قریب و بعض جا لفظ پس بمعنی زمان پسین و پیش بمعنی زمان پیشین هم آمده
است سعدی فرماید ؎ برگ عیشے بگور خویش فرست ٭ کس نیارد ز پس تو پیش فرست ٭
و بعض ظروف مکان به ترکیب صورت گیرند مثلاً لاله زار و کوهسار و سرمه دان و گلستان
و حرفے که دال باشد بر مظروفیت یعنی بر مظروف فیه شدن مدخول خود آن حرف اکثر
مقدر باشد بر ظروف زمان محدوده و بر ظرف زمان و مکان مبهمه و بیشتر مذکور بود بر ظروف
مکان محدوده - و فرق میان اسم ظرف و ظرف آن که اسم ظرف صیغه است مشتق از
مصدر که دلالت بر وقوع معنی مصدری در زمان یا مکان مے کند و آن زمان یا
مکان را ظرف مے گویند چون مضرب که اسم ظرف ست چه صیغه است مشتق از ضرب
که دلالت مے کند بر زمان یا مکان وقوع ضرب پس هر زمان و مکان که در و ضرب واقع
شود ظرف ست و میان این هر دو نسبت عموم و خصوص مطلق ست چه هر جا که اسم
ظرف زمان و مکان یافته شود ظرف هم بر و صادق آید بدون عکس کلی براے نیافته
شدن اسم ظرف زمان و مکان در بعض ظروف چون جهت شش گانه مذکور که این ها
را ظرف گویند و اسم ظرف مکان نه گویند - باید دانست که اسم ظرف در فارسی نیست
فارسیان بعض اسماے ظروف عربی را چون مضرب از ضرب و مسجد از سجود و غیر آن در
زبان خود استعمال مے کنند و فارسیان بر بعض الفاظ عربی با وصف معنی ظرفیت
علامت ظرفیت زیاده کنند و اجتناب از آن اولے ست چنان که حرم گاه و مکتب خانه
و منزل گاه و بزم گاه و حرم سراے و غیره و بعض ظروف عربی را استعمال کنند و اعراب

و رسم الخط آن را چنان که در عربی بود بحال میدارند و از جمله آن اولاً و ثانیاً است چون زید اولاً و
خالد ثانیاً آمد یعنی زید در زمان اول و خالد در زمان ثانی آمد و همچنین آناً فآناً و وقتاً فوقتاً و الآن و الحال
و ثانی الحال و جز آن و گاهے بجاے تنوین الف خوانند چون حالا و در عربی نیز در حالت وقف
الف خوانده مے شود - باید دانست الفے که در اواخر این الفاظ مے نویسند علامت تنوین
ست رسم ست که دو زبر را بمنزله الفے دانند پس در اواخر الفاظے که دو زبر دارند الف
علامت نگارند همانا این نه آن الفے ست که بدان تلفظ نمایند زیرا که چون اولاً و ثانیاً هم
بخوانند این الف را بنویسند پس آن الفے که از ابدال تنوین حاصل شود چون شعر را تقطیع کنند مکتوب نبود

فصل نهم در مذکر و مونث

مذکر بضم میم و فتح ذال معجمه و کاف مشدد اسمے که منسوب به نری باشد و مونث بضم میم و
فتح دوم و نون مشدد اسمے که منسوب به مادگی باشد چون اسپ و مادیان و خروس و ماکیان
و خاوند و بانو و خداوند و خاتون و کدخدا و کدبانو و استاد و آتون و پدر و مادر و پسر و دختر
و برادر و خواهر و پدرزند و مادرزند و پسرزند و دخترزند - و هر یک بر دو قسم ست یکے حقیقی
مذکر حقیقی آن که مقابل خود مونثے از حیوان داشته باشد و مونث حقیقی آن که مقابل
خود مذکرے از حیوان داشته باشد چون مرد و زن و اسپ و مادیان و خروس و ماکیان
و خاوند و بانو و خداوند و خاتون و استاد و آتون دوم لفظی آن که چنان نبود مذکر چون
سنگ و گران و بار و چراغ و تیر و مونث چون کرسی و سینی به یاے معروف و نون به یاے
تحتانی معروف رسیده و نیز مونث بر دو قسم ست قیاسی آن که تانیثش به حسب قیاس
باشد به اختلاف اواخر اسما و این بیشتر در کلمات مستعار از ترکی و عربی ست چون خانم
از خان و بیگم از بیگ و والده از والد و خادمه از خادم و ملکه از ملک و عمه از عمو و خاله
از خالو و غیره - و سماعی آن که علامتے از علامات تانیث نداشته باشد و تانیثش محض
متعلق به سماع بود مثلاً لفظ آفتاب که ترجمه شمس ست چون شمس در کلام عرب مونث
سماعی ست فارسیان نیز به این لحاظ آفتاب را مونث بسته اند سنائی گوید ؎ مردی
چنان شد از تو که در خویشتن ندید ٭ جز سادگی مشابهت دختر آفتاب ٭ انوری گوید ؎
داشت روشن روز عیشم آفتاب عون تو ٭ و ز عنا آمد شبم چون توارت بالحجاب ٭ چه
توارت که صیغه مونث ست ضمیر آن بطرف آفتاب راجع نمود یعنی آن آفتاب عون تو
پوشیده شد در حجاب و پوشیده نیست که معرفت مونثات سماعی که موقوف بر تتبع تمامی کلام فرس
ست از تعسر خالی نیست لیکن هر قدر که از استقرا و تصفح کتب مبسوطه نحو و لغات و منیب

گرددا ستعمال باید کرد۔ ہر کلمہ کہ اطلاقش بر مذکر و مونث ہر دو آید امتیاز مذکر از مونث
وران بجز از قرینۂ لفظی یا معنوی صورت نہ بندد۔ بدان کہ اصل در اسم مذکر است چرا کہ
نیست از مذکرے و مونثے مگر این کہ بران اسم شے و چیز واقع مے شود و شے و چیز کہ بقول
راغب عبارت از ہر موجود ست حسی باشد چون اجسام یا عقلی چون اقوال و بعض متکلم
بر معدوم نیز اطلاق مے کنند) لغۃً مذکر ست و نیز تانیث فرع از تذکیر ست و بوجہ اصلیت
تذکیر مذکر از علامت تذکیر مستغنی ست و بہ سبب فرعیت تانیث مونث مفتقر ست
بطرف علامت تانیث و فرق میان مذکر و مونث در جمیع لغات نیست چنانچہ در فارسی
برائے فرق تذکیر و تانیث علامت لفظی نیست بلکہ بقرینہ فرق حاصل مے شود و دانستنی
ست کہ ہرگاہ تراکیب توصیفی عربی را بعینہ در فارسی استعمال کنند در ہر ترکیب توصیفی کہ
موصوف آن جان دار ذی عقل ست صفت آن را در تذکیر و تانیث باوے موافق
باید آورد چون والد ماجد و والدۂ ماجدہ و ملک عادل و ملکۂ عادلہ و ہمچنین لازم ست
مونث آوردن صفت بعد موصوف جمع مکسّر کہ از جنس ناجاندار باشد چون ملکات فاضلہ
و صفات حسنہ و خصال رذیلہ و اخلاق ذمیمہ و عنایات عالیہ و بقاع متبرکہ و اعمال سیئہ
و لیکن این قانون ہمین در تراکیب توصیفی عربی کہ در فارسی بعینہ مستعمل شوند جاری باشد و لیکن
ہرگاہ امثال تراکیب مذکورہ را بر سلیقۂ فارسی استعمال کنند ہر آئینہ مطابقت صفت با موصوف
در تذکیر و تانیث ضروری نیست بلکہ فصیح ہمین ست کہ صفت را مذکر آرند چون ضوابط
مذکور و سیرت حَسَن و اوقات عزیز و غیرہ۔

فصل دہم در واحد جمع

ہر اسم بر دو گونہ است واحد یا جمع واحد آن کہ دلالت کند بر یکے چون مرد و زن و
درخت و سنگ و جمع آن کہ دلالت کند بر زیادہ از یکے و در فارسی ہر چہ از واحد زیادہ است
در اعداد جمع باشد و در پارسی برائے تثنیہ لفظ جداگانہ موضوع نیست بلکہ از صیغۂ جمع
گاہے معنی تثنیہ و گاہے معنی جمع گیرند بحسب قرینہ و خواہش مقام و تثنیہ و جمع خاص باسم ست و در فعل و حرف
نمی آید در فعل تثنیہ و جمع آمدہ چون کردند کردید گفتند گفتید و نحوہا بہ اعتبار فاعل ست یعنی فاعل
تثنیہ و جمع شود نہ باعتبار فعل چہ در مفہوم این صیغہ واحد ست نہ تثنیہ و نہ جمع و تعدد در فاعل
ست بحسب مقام زیرا کہ در کردند معنی مصدر کہ کردن باشد یک ست نہ دو کردن یا سہ کردن
و در گفتند معنی مصدر کہ گفتن باشد یک ست نہ دو نہ سہ گفتن و ہم برین قیاس ست بواقی

و بیشتر جمع اسم ذوی العقول بہ الف و نون مے آید چون حکیمان و ندیمان و بادشاہان و زادگان
و کودکان و زنان و مردان و منصوریان و برہمنان صائب گوید ؎ خوش آن ہلال کہ از آستین
برہمنان ٭ بہ نیم سودۂ الماس بر جگرے خورد ٭ رضی ارتضائی گوید ؎ سر انا الحق بہ ازین بیش
نیارم نہفت ٭ زہرۂ منصوریان این سرو ہمین پاے دار ٭ و گفتہ اند کہ کاؤسیان اگرچہ
من حیث القیاس صحیح ست الا زبان زد نیست شدادیان و کیانیان شہرت دارد و این
محل تامل و گاہے جمع غیر ذوی العقول ہم بہ الف و نون آید چون گاوان و خران و اسپان و پیلان
و کرمان و مرغان و چشمان و لبان و انگشتان و دستان و اندامان و درختان و نہالان و
گیاہان و آفتابان و ماہان و اختران و این صورت بعض جا بسبب غرابت مخل فصاحت
افتد چنان کہ در چمنان و گلان و بعض گویند کہ در ذی حیات قیاسی ست و در غیر ذی حیات
سماعی اعم از ان کہ عضو باشد مثلاً چشم و لب یا نبات مثلاً گیاہ و درخت کہ نے گویند دہنان
و زبانان بر قیاس چشمان و لبان و از سر و گردن اگر مراد عضو باشد ہمین حکم دارد و اگر مراد
سردار و مہتر باشد بہ الف و نون جمع کنند چون سران و گردنان یعنی سرداران و صاحب قدرتان
و ہمچنین مے گویند سنبلان و نرگسان و خاران بر قیاس نہالان و اما آنچہ در شعر مولانا محمد اکرم
غنیمت آمدہ مصرعہ بنام شاہد نازک خیالان ٭ جمع خیال نیست بلکہ نازک خیال کہ
صفت مذکر عاقل ست جمعش بہ الف و نون آمدہ و جمع غیر ذی روح بیشتر بہ ہا و الف
مے آید چون کارہا و خارہا و ہمچنان اعضاے ذی روح را بہ ہا و الف جمع آورند زیرا کہ مرتبۂ
کمال ندارد چون مشتہا و پشتہا اما بر خلاف مذکور نیز تواند شد چنانچہ گاہے جمع ذی روح ہم
بہ ہا و الف آید چون مردمہا و شیرہا و غیرہ صائب گفتہ ؎ اے زبون در حلقۂ زنجیر
زلفت شیرہا ٭ سر بہ صحرا دادہ چشم خوشت نخچیرہا ٭ ناصر علی گوید ؎ شکنج نامہ ام خون جگر
در آستین دارد ٭ شفق ریزی تماشا کن ز پرواز کبوترہا ٭ غنیمت ؎ نہ تجویز پدر نے حکم مادر ٭
رسانیدے پسرہا را بہ دختر ٭ و باید دانست الفاظے را کہ مختوم بواو یا ست چون جمع بندند
یا بحال خود باقی ماند چون دلجویان و خوشگویان و ماہرویان و صحیح نباشد کہ الف و نون جمع
را بیاورند و حرف یا را بہ تخفیف حذف کنند اگرچہ جائز ست دلجو و ماہرو و خوشگو خواندن
و یا را انداختن لیکن در وقت جمع لازم ست کہ حرف یا و نون عود کند مگر آن کہ جمع بہ الف و
نون نہ بندند و بہ حرف ہا جمع بندند چون دلجوہا و خوشگوہا و ماہروہا این جائز ست اما نیکو نیست
و آن الفاظے کہ مختوم بہ حرف یا نیست حرف آخرش حرف واو مدہ بود بہ الف و نون جمع بندند
بدون حرف یا چون ہندوان و بازوان و ابروان و گیسوان و امثال آن و آنچہ صاحب انجمن

گفته که براے دفع التقاے ساکنین واجب گردد که بعد واو یاے وقایه مفتوح زیاده نمایند
چون بدخویان دلجویان مطرد نیست وهمچنین الفاظے که مختوم به الف و یاست چون خوشنماے
وجان فزاے وامثال آن ها نیز دو قسم جمع بندند هرگاه حرف یا را به تخفیف انداخته باشند
به حرف ها جمع بندند چون خوشنما ها وجان فزا ها وامثال آنها واگر بخواهند به الف و نون جمع بندند
حرف یا عود کند چون خوشنمایان وجانفزایان وآن الفاظے که مختوم بحرف یا نیست بلکه بالف است چون الف و نون جمع
کنند براے دفع التقاے ساکنین واجب گردد که بعد الف یاے وقایه مفتوح زیاده نمایند
چون صحرایان ودانایان وآشنایان ودریایان وسرایان وحق این که جمع این الفاظ به الف و
نون غلط ست حکماً باہاے باشند پس باید گفت صحرا ها ودریا ها وسرا ها وآشنا ها ودانا ها وهرگاه
اسمے را که حرف اخیرش هاے مختفی بود به الف ونون جمع کنند هاے موصوف را براے دفع
التقاے ساکنین به کاف فارسی مفتوح بدل کنند چون آیندگان ومردگان ومژگان جمع
مژه است وحالا بسبب کثرت استعمال معنی جمع ازان مفقود گشته بمعنی مژه که واحد ست
مے آید وصاحب بهار عجم در رساله جواهر الحروف نوشته است که کاف فارسی در غیر کلمه
ذات الها در حالت جمع زائد هم آرند چنانچه قمریگان بمعنی قمریان ودرین باب شعر میر معز
به سند آورده ؎ اندر دهن قمریگان ساخته بربط ✤ وندر گلو فاختگان ساخته طنبور ✤ اے
مهیا وموجود شده است بربط وطنبور واحتمال بودن کاف تازی بر قیاس فرزندکان درینجا
خطاست واگر به ها والف جمع نمایند باید که هاے موصوف را بنابر تخفیف حذف کنند
چنان که دریالها وجاهها ودندها وقاعده جمع ذی روح وغیر ذی روح در فارسی منضبط نیست
وکلیه ندارد که جمع ذی روح به الف ونون باشد وجمع غیر ذی روح به ها والف پس انچه
شارح عربی در شرح متن گلستان به تحقیق لفظ عالمیان گفته که قاعده در افاده جمع اسم در فارسی
آن ست که اسم خالی نیست ازان که اسم جامد ست یا نه اگر جامد ست جمع او به الف ونون
است مانند خران واسپان ومرغان وبه حذف یا پیش از الف ونون اگر در اسم یاے ساکن
باشد مانند عالمیان وآدمیان واگر در آخر او حرف ها ست به کاف فارسی توسل نمایند مانند
بندگان واگر اسم جامد نیست به ها جمع کنند مانند آسمان ها وزمین ها وسنگ ها وسالها واگر چیزے
است صاحب نمو وافزایش یا تجدد وانقضا قبول مے نماید آن را به هر دو وجه جمع کنند مانند
درختان ودرختها ولبان ولبها وشبان وشبها وروزان وروزها فی الجمله وجهے دارد لیکن بعد از
تصفح وتجسس دریافت شد که کلیه نیست - ومحمد افضل ثابت اله آبادی در کتاب
اساس الفضل به باب دوم که در متانت سخن ست آورده که مخالف قاعده لغت ست که

که شیخ شیراز آورده ؎ گفتار خوش ولبان باریک ✤ چه قیاس جمع غیر حیوانات به ها ست
چنان که روها ورخسارها ولبها وچشمها ولبان ورخان خلاف قیاس وقاعده است اما درختان
مخالف قاعده لغت از قبیل واضع ست منافی فصاحت نیست وهمچنین عکس این جمع
حیوانات به الف ونون آمده است چنان که اسپان وخران دستوران اگر کسے اسپها
وخرها دستورها گوید خلاف قاعده لغت ست ودر شرف نامه آمده که شبان جمع شب بر خلاف
قیاس ست وصاحب غیاث گفته که گاهے ها والف را زائد نیز مے آرند چنانکه آدابها
چه آداب جمع ادب ست حاجت به لفظ ها ندارد ومولف گوید که فارسیان آن را مفرد اعتبار
نموده به لفظ ها که علامت جمع ایشان ست جمع سازند واین در قدما کم ست ودر متاخرین
بیشتر چنان که لفظ مداخل که بمعنی محل دخلها ست بمعنی مفرد اعتبار کرده به ها جمع ساخته محسن تاثیر ؎
عجب ماهی به محبوبی سر آمد ✤ مداخلهاے خوبی را در آمد ✤ سعیدا شرف ؎ طلائی رنگ
ویاقوت سرشک وآهن پیکان ✤ دل آشفتگان دارند کوه غم مداخلها ✤ نظیری ؎ یافت
گر دیوانه جاے عجب از بهر چیست ✤ از عجائب هاے دوران دیو را خاتم رسید ؎ تاثیر
دل شد شرمگین از دیده گستاخ بین ✤ صاحب نظر گیر وچنین از بے ادب آدابها ✤
وازین عالم ست لفظ احوالها ودقایق ها وآمال ها در اشعار اساتذه محسن تاثیر ؎
اے کرده حال خود عیان از صورت احوالها ✤ آئینه دار ستیت تغیر ها در حالها ✤ دیگر ؎
ترا از کاف کفرت هم خبر نیست ✤ حقایق هاے ایمان را چه دانی ✤ چو از شان نزولت آگهی نیست
دقایق هاے قرآن را چه دانی ؎ هر چند صائب مے روم سامان نومیدی کنم ✤ زلفش
بدستم مے دهد سررشته آمالها ✤ همچنین ست اطراف درین شعر کمال اسمعیل ؎ بدان تا دوسه
خرقه آری بهم ✤ بسرے دوبدی باطراف ها ✤ ومؤید این ست انچه سپهر گفته که ها والف
در پهلوے جموع بیرون آید چون اقطاعها وارباعها چه این الفاظ را در زبان پارسی بمنزله
جمع نگذارند ومفرد شمارند گو در ترجمه فائده جمع دهد از عالم لفظ حور که در عربی جمع حوراست
پارسیان گاهے مفرد استعمال کنند لهذا شیخ سعدی قدس الله سره به الف ونون جمع نموده
مے فرماید ؎ حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف ✤ از دوزخیان پرس که اعراف بهشت
است ✤ ودرین قول عرفی ؎ بنوه کن در روضه تا حوران بدست انفعال ✤ از فروغ
دیده بر پاییت کنند ایثار گل ✤ ولفظ مسلم که اسم فاعل از اسلام ست وفارسی جمع آن مسلمان
فارسیان بسین ساکن را فتح ولام مکسور را السکون داده وآن را مفرد استعمال کرده دوباره
جمع مے کنند ومسلمانان مے گویند وعجائب بجاے عجیب وملایک بمعنی ملک بیاض بمعنی

روضه و غضات بروزن حیات درختے ست مانند کنار که آتش چوب آن دیر ماند و این جمع غضا است لیکن در استعمال فارسیان بمعنی واحد شهرت یافته و این از تصرف فارسیان ست آصفی گفته ؎ زصد ریاض یکے چون ریاض کوے تو نیست ✽ نمے رسد به ریاض بهشت هیچ ریاض ✽ مرزا جلال اسیر ؎ زخون دیدهٔ و لخت جگر رنگین شبے دارم ✽ نمے دانم چه مے خواهم عجائب مطلبے دارم ✽ سعدی گوید ؎ ملائک صورتے طاؤس زیبے ✽ لیکن تحقیق آن ست که هر چند جمع الجمع در عربی آمده اما در فارسی نیست و این موقوف بر استعمال ست تا در کلام اکابر مکرر یافته نه شود جرأت بر آوردن آن نتوان کرد چنانچه امرایان و مشائخان و اکابران که هر سه لفظ بدون انضمام الف و نون که علامت جمع فارسی ست جمع امیر و شیخ و اکابر ست این ها خالی از رکاکت نیست چرا که از ثقات مسموع نیست و درین بیت ظهوری ؎ خموش چون شوم از غیب مے دهند ندا ✽ که لب مبند زمدح اجلة الحکما اطلاق اجلة الحکما که اجله جمع جلیل و حکما جمع حکیم غلط محض ست لیکن در بعض نسخ دیوان ظهوری خلاصة الحکما دیده شده پس نسخهٔ اول غلط باشد خان آرزو در وجه تسمیه نظام الدین اولیا در چراغ هدایت نوشته که غالباً لقب ایشان نظام الاولیا ست مردم هند نظام الدین اولیا گویند، اطلاق اولیا که جمع ولی ست بر یک فرد کنند و نور الله احراری در شرح قول خرقه چنین مشائخ آورده که اطلاق مشائخ بر یک فرد در عرف واقع شده از عالم شیخ نظام الدین اولیا چون حضرت شیخ نقل شخصے کرده اند به همان عبارت که از و صادر شده آورده اند خان آرزو در خیابان گوید که این عرف اهل هند ست که یک شیخ را مشائخ گویند و لقب حضرت سلطان المشائخ غالباً لفظ نظام الدین اولیا نیست بلکه نظام الاولیا باشد که مردم هندوستان نظام الدین اولیا خوانند و نیز نقل کلام غیر تتبع بدون اشاره از بلغا صادر نه شود و مے توان گفت که از عالم اوباش و سفله و شما که به جاے تو گویند بوده و ازین عالم ست لفظ ابدال چنان که بابا حسن ابدال و نیز حضرت سلطان ابو سعید ابو الخیر فرماید ؎ ابدال زبیم خنگ در مصحف زد ✽ و از عالم شیخ نظام الدین اولیا ست خواجه عبید الله احرار چه صحیح خواجه احرار ست و مردم احرار را لقب خواجه قرار داده اند لیکن در کلام اکابر مشائخ بمعنی شیخ دیده نه شده و در صحت لفظ استعمال شرط ست و لفظ نواب بضم نون و تشدید واو جمع نائب ست که بفتح اول شهرت یافته و حکم مفرد پیدا کرده ست و همچنین میران که جمع میر ست در محاورات اهل هند بر مفرد اطلاق مے نمایند فقیر مولف این کتاب مے گوید که در علم بدیع صنعتے ست که نام آن الحاق الجزی بالکلی

است این صنعت در شرح ابن حجر و انوار الربیع فی انواع البدیع تصنیف سید علی خان مکی مذکور ست حاصل تعریفش آن که اطلاق کل بر جز کنند براے تعظیم جز ازین قبیل ست آیه کریمه اِنَّ ابراهیم کان اُمَّةً قال المفسرون انه کان وحده امة لکماله فی جمیع صفات الخیر متنبی گوید ؎ هو الغرض الاقصے و رویتک المنے ✽ و منزلک الدنیا و انت الخلائق ✽ یعنے اے ممدوح تو تنها خلائقے از جهت اجتماع اوصاف کثیره در تو و ازین وادی ست کعب احبار و عبید الله احرار و اولاد حسن و اولاد علی و همچنین نواب زیرا چه درین مقام براے ادب ست چنان که لفظ بندگان فلانے و ازین قبیل ست لفظ این ها که براے جمع ست و در محل مفرد مستعمل شود چنانچه خان آرزو در دفتر دوم سراج اللغت نوشته ست و لفظ اژدرها جمع اژدر نیست بلکه لفظ مفرد است بمعنی مار بزرگ جثه ها درین ترکیب جز و کلمه ست نه علامت جمع و بعض براے دلالت بر عظمت جثه مدلولش جز و عارضی دانسته اند و گاهے به قاعده عرب از الف و تا جمع سازند و این از جمله تصرفات فارسیان است چون نوازشات و کورنشات و دستورات و بیگمات ملا طاهر وحید در رقعے از ارقام آورده به مقتضاے این معنے گوهر قابلیت خانه زادان صدف خلوص نیت و صفائی طویت را به فنون انعامات و صنوف نوازشات شائسته آن مے گرداند و گرد آخر اسماهاے مختفی بود آن را بجیم تازی بدل نمایند چون پروانجات و کارخانجات - و صاحب اصول السنه گفته و نیز جمع الجمع در جمع استعمال کنند چون کوهستانات و باغستانات و جنگلستانات و درختستانات وغیره در کوهستان و باغستان و جنگلستان و درختستان انتهی و درین نظر ست زیرا که این محاورهٔ عوام هندوستان ست که قابل سند نیست و در کلام خواص و اهل زبان این چنین مستعمل نیست و دیگر چندین الفاظ فارسی و ترکی را به طور عربی متاخرین فارسیان عربی دان جمع کرده اند چون رنود بضمتین جمع رند و اتواپ جمع توپ و خواتین جمع خاتون و خوانین جمع خان و فرامین جمع فرمان و بواج جمع باجی و غیر آن لیکن این همه بدعت خلاف اصل زبان فارسی ست بلکه مخالف قوانین و دستور اصلی مطلق السنه است چه هر صنف از اصناف بنی آدم حتے الامکان الفاظ بیگانه زبان را تغیر داده هم اسلوب زبان خود مے سازند نه این که دستورات و قوانین زبان بیگانه را بغیر ضرورت در زبان خود جاری مے سازند بنا بران وظیفه فارسی نگاران هوشیار همان تواند بود که برین الفاظ که از دبیران اهل زبان مسموع شده اقتصار کنند و دیگر الفاظ را درین چنین کالبد ها نریزند۔

فصل یازدہم در بیان مصدر

مصدر صیغۂ ظرف ست یعنی جاے صدور و در اصطلاح نحاۃ اسمے ست کہ دلالت کند بر حدث و ماخذ و مشتق منہ فعل بود حقیقۃً جاے کہ فعل موجود باشد و تقدیراً جاے کہ فعل را ازو مطلقاً بناء کردہ باشند و دلالت او بر امر زاید چون وضع و طرز و شدت فعل بسبب عارض ست چنان کہ نظامی گوید ع بجنبید جنبیدن با شکوہ ؛ درین جا جنبیدن افادہ شدت فعل مے کند یعنی جنبید جنبیدن شدید و درین قول سعدی ع نگہ کرد رنجیدہ درمن فقیہ ؛ نگہ کردن عالم اندر سفیہ درین جا کردن براے وضع و طرز آمدہ است یعنی نگہ کرد فقیہ درین بطرز نگہ کردن عالم بہ حقارت در سفیہ و حدث عبارت ست از معنے کہ قائم بود بغیر خود بہ شرط حدوث و تجدد و مراد از معنے مقابل لفظ ست و مراد از قیام معنے بالغیر اتصاف غیر بہ آن معنے ست برابر ست کہ آن معنے از ان غیر صادر شود چون کردن کہ قائم بکنندہ است و صادر ہم ازوست و کشتن و زدن یا صادر نہ شود چون مردن بہ شخصے کہ مردہ است قائم ست و صادر ازو نیست و آماسیدن و بالیدن نہ مراد اختصاص ناعت یا تبعیت در تحیز ست کما ہو اصطلاح المعقول و مراد از فعل درین جا فعل اصطلاحی ست یعنی مقابل اسم و حرف و بعض فعل را بمعنی لغوی گویند تا شامل باشد مشتقات اسمی را و بعض لفظ اسم مشتق را براے شمول آن ہا بیفزایند معہذا تطویل لاطایل و تکلف لا حاصل ست زیرا کہ تعریف مذکور براے مصدر ست نہ براے مشتق تا احتواے ہم افرادش لازم افتد و قدر مذکور براے تعریف مصدر کفایت میکند و مراد از اشتقاق درین جا اشتقاق حقیقی ست نہ جعلی و از تعریف حدث بر اصحاب حدث روشن ست کہ فرق در میان مصدر و حاصل بالمصدر باعتبار تجدد و حدوث ست یعنی در معنی مصدری تجدد و حدوث معتبر ست و در حاصل بالمصدر معتبر نیست فافہم و مصدر نیز مثل فعل در حالت لزوم بہ فاعل تنہا تمام شود و بہ مفعول بہ نرسد چون استادن زید خوب ست و در حالت تعدیہ بہ فاعل تنہا تمام نہ شود بل تا وقتے کہ بہ مفعول بہ نرسد مفید معنی نبود چون زدن زید عمرو را خوب ست و تقدیم معمول مصدر بر مصدر فصیح نیست چون عمرو را زدن زید خوب ست و ذکر فاعل مصدر لازم نیست نہ مظہر و نہ مضمر چنانچہ درین شعر سعید اشرف ع
کمر از تار جان باید بران نازک میان بستن ؛ ؛ از سر رشتۂ آن دستۂ گل میتوان بستن ؛
از آن کہ در مصدر معتبر حدث ساذج ست و نسبت بسوے فاعلے معین باشد یا مبہم در مفہومش ماخوذ نیست پس تصور مفہوم مصدر بر فاعل موقوف نیست بخلاف فعل و اسم فاعل

و اسم مفعول و صفت مشبہ کہ نسبت بہ سوے فاعل در مفہوم این امور ماخوذ ست و لہذا ذکر خاص آن ہا مظہر بود یا مضمر ضرور و ناچار ست و لیکن فرق در فعل و این اسماے ثلث این است کہ نسبت بہ سوے فاعل معین در مفہوم فعل ماخوذ ست و لہذا معنی مطابقی او مستقل بمفہومیت نیست بخلاف اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبہ کہ نسبت بسوے ذات مع آن ذات در مفہوم این ہا ماخوذ ست و لہذا مستقل اند بمفہومیت و داخل اند در تحت اسم و مصدر لازم مضاف گردد بہ سوے فاعل چنان کہ درین قول ع اے کہ در آمدن خویش حجابے داری ؛ گر شب ماہ نیائی بہ شب تار بیا ؛ و مصدر متعدی گاہے مضاف شود بہ سوے فاعل خواہ مفعول مذکور بود چنانکہ درین قول حسین کاہی ع جوانان را غیر ناامیدی نیست ؛ ز دست سودن بال کبوترم پیداست ؛ خواہ محذوف باشد چنانکہ درین مثال بیہوش شدم از سرائیدن مطرب یعنی از سرائیدن مطرب نغمہ را و گاہے بہ طرف مفعول با ذکر فاعل چنان کہ درین قول ع خوردن خون دل از چشم تر آموختہ ام ع بسکہ دارد اضطراب دیدن محبوب ما ؛ مے چکد چون برق از جا خود بہ خود مکتوب ما ؛ یا بے ذکر آن چنانچہ درین قول ع باغ ما بستن چشم است ز عالم شوکت ؛ مژہ آید چو ہم سبزۂ خوابیدۂ ماست ؛ و اختیار کردن نکوئی بہتر ست و گاہے بہ سوے ظرف بے ذکر فاعل و مفعول چنان کہ درین قول خورسند گشتم از زدن امروز یعنی از زدن یار رقیب را درین روز و اضافت زدن بسوے امروز براے ادنی ملابست ست کہ آن ملابست وقوع زدن در ان یوم ست و در اضافت بمعنی براے ادنی ملابست کافی ست و اضافت مصدر بسوے فاعل اکثر ست از اضافت او بسوے مفعول و این وقتے جائز ست کہ قرینہ روشن و جلی باشد بر این کہ مضاف الیہ مفعول ست و وقتے کہ فاعل محذوف بود این اضافت اکثر ست و قلیل ست وقتے کہ مذکور باشد و گاہے مفعول مطلق واقع شود چنان کہ درین قول نظامی ع خروشد خروشیدن رعد وار ؛ ولہ چو بشکست بشکستن خردشان ؛

فصل دوازدہم در مشتقات چہارگانہ یعنی اسم فاعل

مشتق اسمے است کہ برساند معنی را کہ شامل افراد بسیار باشد و دلالت کند بر نسبت میان ذات و صادر از ذات و مقصود اصلی خبر دادن از ذات باشد چون زنندہ و زدہ شدہ و مانند آن کہ مقصود اصلی خبر دادن از ذاتے ست کہ زدن ازو سر زدہ یا برو واقع شدہ

وباین مناسبت از زدن نیز بہ تبعیت خبر داده مے شود و حکم مشتق در نسبت بہ فاعل وجواز داشتن مفعول بہ و باقی مفعولہا و سائر احکام مثل فعل ست مگر این کہ چیزے را بہ فعل نسبت نے دہند نہ بہ واسطۂ حرفے نہ بدون واسطۂ حرفے لیکن فعل را نسبت بہ چیزے مے دہند چنان کہ گوئی آمد برادر تو یا گوئی برادر تو آمد در ہر صورت فعل را نسبت بہ برادر مے دہی اما مشتق را ہم توان بہ چیزے نسبت داد چنان کہ گوئی برادر تو آئندہ است وہم مے توان چیزے بہ آن نسبت داد چہ بواسطۂ حرفے چنان کہ گوئی زندۂ تو از بدان ست وچہ بدون واسطۂ حرفے چنان کہ گوئی زندۂ تو اہل سعادت ست ونیز اضافت فعل جائز نہ بود بخلاف مشتق چنان کہ گوئی زندۂ من ونیز برائے فعل صفت نہ توان آورد بخلاف مشتق چنان کہ گوئی دہندہ کہ مہربان ست وفعل را با وصف مفرد بودن نہ توآن صفت قرار داد مگر در جملہ باشد کہ آن وقت آن جملہ یعنی فعل وفاعل صفت واقع شود نہ فعل تنہا چنان کہ گوئی مردے کہ رفت کہ فعل با فاعل کہ ضمیر غائب ست ومبرو برمے گردد جملہ است وصفت واقع شدہ بخلاف مشتق کہ گوئی مردے کہ دوندہ است پسر او کہ دوندہ صفت واقع شدہ است بدون فاعل آن کہ پسر ست بارے اسم مشتق را معاملات فعل ومعاملات اسم ہر دو جائز باشد ہر چند انیہ ہر یک وما یتعلق بہ تمامہا در تعریف مبین گردید لیکن این جا ذکر مواقع استعمال آن ہا مناسب نمود کہ وظیفۂ فن نحو ست۔

اسم فاعل

در اصطلاح نحاۃ اسمے ست مشتق از فعل وموضوع برائے ذاتے کہ معنی مصدری قائم بدان ذات بود بدون زیادت بطریق حدوث مراد از حدوث تجدد فعل وقیام فعل است بذات دران حالے کہ قیام فعل مقید بود بہ یکے از ازمنۂ ثلثہ ومراد از فعل فعل اصطلاحی ست نہ حدث واز علمائے نحو عربی مذہب سیرافی نیز ہمین ست کہ اسم فاعل واسم مفعول ہر دو مشتق اند از فعل وفعل مشتق ست از مصدر بخلاف جمہور کہ اشتقاق از مصدر گویند نہ از فعل **سوال** تعریف مذکور جامع نیست از آن کہ خارج مے شوند صفات اللہ تعالے چون آفرینندہ مثلا درین قول نظامی ؎ کہ باد آفرینندہ را آپاس کہ کرد آفرین گوے را حق شناس ٭ از ان کہ دلالت مے کند بر دوام واستمرار ثبوت حدث مر ذات باری را جل جلالہ وعم نوالہ **جواب** دلالت مذکورہ ازین قسم اسما

بحسب وضع نیست بلکہ عارض وطاری ست بواسطۂ آن کہ موصوف قدیم منزہ از تغیر وحدوث ست وفعلے کہ بران اسم فاعل جاری ست اگر لازم بود مفعول را نہ خواہد واگر متعدی است بہ مفعول برسد یک باشد یا دو یا سہ ودرین تقدیر اضافتش بہ سوے اسمے کہ بعد وے است اضافت لفظی گویند چون زنندہ زید وباید دانست کہ گاہے اسم فاعل لازم را بسوے فاعلش مضاف گردانند جواز آ بخلاف متعدی کہ بہ سوے مفعول مضاف گردد جواز آ چون نوازندۂ سازو دانائے راز نہ بسوے فاعل کہ موجب التباس فاعل بہ مفعول ست وقتیکہ مفعولش محذوف بود

اسم مفعول

وآن مشتق باشد از فعل برائے ذاتے کہ بر وفعل واقع شود بدون ملاحظہ زیادت ووقوع فعل عام ست کہ حقیقی بود یا اعتباری وآن گاہے مضاف بسوے مرفوع خود باشد چون کشتۂ ناز وسوختۂ نار صائب را است ؎ ما مصور زادۂ عشقیم شاخ مستقیم ٭ یک قلم تصویر معشوق ست در دیوان ما ٭ بخلاف اسم فاعل متعدی کہ اضافت آن بسوے مرفوعش روا نبود

صفت مشبہ

یعنی صفتے کہ تشبیہ دادہ شدہ است باسم از آنکہ مجموع مے شود مثل اسم وتسمیہ را کلیہ لازم نیست تا کہ گویند اسم فاعل واسم مفعول واسم تفضیل ہم مجموع مے شود پس مے باید کہ ہر یک را نیز بہ صفت مشبہ نام نہند ودر اصطلاح اسمے ست کہ مشتق بود از فعل وموضوع برائے چیزے کہ قائم ست فعل بہ آن چیز بہ طرز ثبوت واستمرار نہ بطریق حدوث وتجدد یعنی در وضعش ثبوت آن معنے در چیزے معتبر بود اگرچہ در واقع حادث وعارض غیر لازم بودہ باشد وآن بیشتر آمدہ است بمعنی اسم فاعل مثل پویان وجویان ودوان وروان وگاہے بمعنی اسم مفعول مانند بازان وتازان رکناے مسیح گوید ؎ بہر جولان رخش را در عرصہ چون تازان کند ٭ عاشق بیدل بجاے گوے جان بازان کند ٭

اسم تفضیل

یعنی اسمے کہ دلالت مے کند بر تفضیل شے بر شے وآن اسمے ست موضوع بجہت دلالت بر چیزے کہ موصوف ست بزیادت در ماخذ بر غیر خود واز موصوف عام ست کہ موصوف بہ قیام حدث بود یا موصوف بوقوع حدث بود

و اسم تفضیل را اتصاف در نفس الامر لازم نیست و آن گاہے برائے فاعل آید چون دانندہ تر
وگاہے برائے مفعول چون سوختہ تر بخلاف لغت عربی کہ در آن برائے فاعل آید مطرداً
وگاہے برائے مفعول نیز سماعاً نحو اعذر یعنی معذور تر و اشہر مشہور تر و ہمچنین اعرف یعنی معروف
و اخصر مختصر تر و اخوف مخوف تر و اشغل مشغول تر و آن استعمال یابد یا بواسطۂ از چنانکہ
درین عبارت زید دانندہ تر ست از بکر درین جا زید مفضل و بکر مفضل علیہ و دانندہ تر اسم
تفضیل ست یا بہ مضاف شدن بہ طرف مفضل علیہ چنانکہ درین نثر خوش خوئی نیک تر
اعمال ست و بدون یکے ازین وجوہ روا نبود مگر آنگاہ کہ مفضل علیہ معلوم و معین بود حذف ہم کنند
چنانکہ درین فقرہ خدا بزرگ تر ست یعنی خدا بزرگ تر ست از ہمہ و ہمچنین زید خوش خو تر ست
یعنی زید خوش خو تر ست از عمرو وقتے کہ میان متکلم و مخاطب تذکرۂ خوش خوئی زید و عمر بودہ باشد
سعدی راست ~ جہان سوز را کشتہ بہتر چراغ ٭ یکے بہ در آتش کہ خلقے بہ داغ ٭ مفضل
مفضل علیہ بہتر یعنی از افروختہ محذوف وگاہے اسم تفضیل بنا بر ضرورت وزن از مفضل علیہ
موخر گردد چنانکہ درین قول سعدی ~ سگ از مردم مردم آزار بہ ٭ یعنی سگ بہتر از مردم مردم آزار
منہ کس از من سیہ نامہ تر دیدہ نیست ٭ کہ ہیچم فعال پسندیدہ نیست ٭ اے کس سیہ نامہ تر از من
ولہ اگر روزی بدانش بر فزودے ٭ ز نادان تنگ تر روزی نبودے ٭ و آنچہ بعض محققین
گفتہ اند کہ درین قول سعدی ~ سخن گفت و دشمن ندانست و دوست ٭ کہ در مصر نادان تر
از وے ہم اوست ٭ مفضل و مفضل علیہ یکے ست و این برائے کمال مدح یا ذم بود چنانچہ
مشبہ و مشبہ بہ یکے را گردانیدن ظہوری گوید ~ سراپائے او چون سراپائے او ٭ پس از نفی کردن
نادان تر از وے لازم نمے آید کہ او از ہمہ کس نادان تر باشد بلکہ جائز ست کہ در نادانی
با دیگرے مساوی باشد و حال آنکہ ہیچ کس از علمائے فن معانی و نحو این را جائز نداشتہ
مگر بہ تغایر اعتباری الخ و این از کلام او مستفاد نمے شود و ہمچنان لفظ ہم ابائے کند از اتحاد
آن و اگر لفظ ہم برائے ہو باشد نہ ترجمہ ایضاً یعنی در مصر ہم اوست نادان تر از خود نہ دیگرے
گوئیم این معنی مطلوب ہم ہست بلکہ قول او دشمن تا آخر معطوف ست بر سخن گفت و متعلق و مفعول
ندانست محذوف و مصرع دوم بیان این مفعول و نادان تر از وے خبر مبتدائے اول
محذوف و قول او وے مفضل علیہ و بعد از وے رابطہ محذوف و قول او ہم اوست خبر
مبتدائے ثانی محذوف و این جملہ جزائے شرط محذوف و حاصل معنے آنکہ سخن گفت و از
گفتن او معلوم ہمگنان از دوست و دشمن گردید کہ در مصر ہیچ کس نادان تر از وے نیست
و بالفرض و التقدیر اگر کسے متصور و متخیل گردد پس آن کس در خارج ہمین شخص خواہد بود و بس

بدانکہ ہرگاہ کلام احتمال دو معنی داشتہ باشد و قرینہ و مقام اقتضائے احدہما کند حمل بر ہمان
احدہما کنند و اگر گفتہ شود کہ لفظ او فاعل نادان ست گوئیم اسم تفضیل در مظہر عمل نمے کند
مگر بہ دو شرط اول آنکہ اسم تفضیل لفظاً صفت چیزے بود یعنی نعت یا خبر یا حال از ان
چیز واقع شود و معناً صفت چیزے دیگر بود کہ مشترک ست میان شے اول و میان غیر آن
و این چیز دیگر ہم مفضل بود بہ اعتبار این کہ متعلق بہ شے اول ست و ہم مفضل علیہ باعتبار اینکہ
متعلق ست بہ غیر شے اول۔ دوم آن کہ اسم تفضیل منفی بود و این جا ہیچ یکے از ان شرائط متحقق
نیست و نیز فاعل اسم تفضیل مقدم می باشد بر مفضل علیہ و این جا چنین نیست ٭ اگر لفظ او موصوف
باشد و نادان تر از وے صفت مقدم بر ان درین صورت لفظ است و لفظ ہم ہر دو حشو
مے شوند و ہمچنان موصوف بودن ضمیر مخالف با تصریح نحاۃ ست و باید دانست کہ ہرگاہ اسم
تفضیل مضاف بود استعمال آن بدو معنے آید یکے آنکہ مقصود از اضافت زیادت موصوف
اسم تفضیل بر مضاف الیہ آن باشد و این اکثر ست و درین صورت واجب کہ موصوف
اسم تفضیل بحسب معنے لفظ داخل در افراد مضاف الیہ باشد و بحسب ارادت خارج چنانچہ
رستم دلاور ترین مردمان ست کہ رستم ہم یکے از مردمان ست بخلاف رستم دلاور ترین برادرانش
است زیرا کہ چون برادران مضاف بہ سوئے ضمیر رستم ست رستم از برادران معناً خارج باشد
دوم آن کہ مقصود از اضافت زیادت موصوف بر سبیل اطلاق بود نہ زیادت بر مضاف الیہ
فقط و درین صورت روا است کہ اسم تفضیل مضاف بہ سوئے جماعتے باشد کہ موصوفش
داخل در ان جماعت ست مثل فیثاغورث فرزانہ ترین فلاسفہ یونان ست اے فیثاغورث
فرزانہ ترین آدمیان در میان فلاسفہ یونان ست و روا است کہ مضاف بہ سوئے جماعتے
بود کہ موصوفش خارج از ان جماعت باشد چنانچہ زید پسندیدہ تر برادرانش ست اے
پسندیدہ تر آدمیان در میان برادرانش ست۔

باب دوم دربیان فعل و فاعل و مفاعیل خمسہ مشتمل بر سہ فصل

فصل اول در اقسام فعل

بدان کہ فعل در لغت بمعنی کار و کردار و حرکت و جنبش آدمی وغیرہ است و فعل اصطلاحی را
کہ بیانش خواہد آمد از ان جہت فعل مے گویند کہ متضمن فعل لغوی ست یعنی حدث و معنی مصدری
اطلاقاً علی الکل باسم الجزء و در اصطلاح کلمہ ایست موضوع برائے افہام معنی کہ ثابت ست

ورروات آن مقترن باقتران اولی بزمانے معین از ازمنہ ثلثہ ماضی وحال ومستقبل چون کرد یعنی
درزمانہ گذشتہ وے کند یعنے بزبان حال دخواہد کرد یعنی درزمان آئندہ یعنی این ہر سہ لفظ دلالت
ے کنند برمعنی آمدن کہ ورروات اینہا ثابت ست وزمانۂ ماضی از لفظ اول وزمانہ حال از ثانی
واستقبال از سوم معلوم ے شود پس ہرچہ مقترن بزمانہ نبود مثل سنگ ودرخت ویا مقترن
بزمانہ باشد مگر بہ یکے معین از ازمنہ سہ گانہ نباشد مثل وقت وزمان وچاشت بامداد وشبگیر
ویا مقارن بہ یکے معین از ازمنہ سہ گانہ باشد لیکن بہ اقتران اولی بحسب وضع نباشد مثل
اسم فاعل واسم مفعول فعل نہ بود وتقیید فعل بزمانے معین از زمانہائے سہ گانہ احترازی نیست
قید حسن وبیان واقع است زیرا کہ فعل بغیر اقتران بہ یکے معین از ازمنہ سہ گانہ نبود۔ بدانکہ
فعل مشتمل ست بر سہ معانی یکے حدث کہ آن معنے مصدری ست دوم زمان سوم نسبت
بسوے فاعل چنانچہ زید آمد پس آمد فعل ست وازان معنے آمدن در زمان گذشتہ ونسبت
بسوے فاعل کہ زید ست مفہوم ے شود پس دلالت فعل برمجموعے این معنی ثلثہ دلالت
مطابقی ست وبرہر واحد دلالت تضمنی سوال مثلاً از گفت حدث مفہوم ے شود قبل
ذکر فاعل پس دلالت تضمنی بدون مطابقی متحقق شد واین محال ست کما بین فی موضعہ
بخلاف زمان کہ قبل ذکر فاعل مفہوم نمے شود زیرا کہ آن زمان نسبت فاعل ست پس
فہم آن موقوف ست برفہم نسبت مذکورہ وفہم او قبل فہم فاعل محال ست جواب
تحقیق دلالت تضمنی بدون دلالت مطابقی آن وقت لازم ے آید کہ مجموع مادہ و
صیغۂ فعل موضوع باشد برائے مجموع آن معانی ثلثہ والامر لیس کذلک زیرا کہ مادۂ فعل
موضوع ہست بوضع شخصی برائے حدث زیرا کہ حدث باختلاف صیغہ یافتہ ے شود
چرا کہ ماضی ومضارع واسم فاعل واسم مفعول را دلالت برحدث ست باوجودیکہ صیغہ
مختلف ست واما صیغۂ او موضوع ست بوضع نوعی برائے نسبت وزمان حدث زیرا
کہ از اختلاف صیغہ اختلاف زمان ست چنانکہ گفت ومیگوید وخواہد گفت ولہذا گفتہ اند
کہ دلالت فعل برین معانی ثلثہ دلالت مفصلہ است سوال معروف ومجہول در صیغہ مختلف اند
باوجود این اختلاف در زمان متحد اند مثل گفت وگفتہ شد جواب مراد از اختلاف اختلاف
بحسب نوع ست چنانچہ در ماضی ومضارع نہ مراد مطلق ست فلا یلزم المحذور المذکور
زیرا کہ اختلاف معروف ومجہول بحسب صفت ست وتحقیق آن ست کہ در زبان فارسی
دلالت فعل بر یکے از سہ زمانہ بہ صیغہ معتبر نیست زیرا کہ درین لغت آمد وآید وجز آن متحد در
صیغہ ومختلف بزمانہ موجود ہستند بخلاف لغت عرب کہ دران اقتران زمانہ در فعل باعتبار

دلالت صیغۂ نوعی بر زمانہ است یعنی اتحاد صیغہ در کلمہ دلالت بر اتحاد زمانہ ے کند واختلاف
صیغہ در کلمہ دلالت بر اختلاف زمانہ دارد واین از خواص لغت عرب ست وصیغہ در لغت
بمعنی زر ور بوتہ گداختن ست ودر اصطلاح عبارت از ہیاتے ست کہ حروف را باعتبار
تقدیم وتاخیر وحرکات وسکنات حاصل ست وبعض تعریف معنے اصطلاحی ہیات عارض
بمادۂ کلمہ کردہ اند واین ہیات صورت کلمہ است وحروف مادۂ آن ومراد از نسبت بسوے
فاعلے نسبت بسوے فاعل معین ست از فواعل زیرا کہ اگر نسبت بسوے فاعل مطلق اعتبار
کنند لازم آید کہ فعل در جمیع استعمالات مجاز بود زیرا کہ فعل مستعمل نمے شود مگر در نسبت بسوے فاعل
ونیز ممتنع شود حمل بر شے کما لا یخفے ونیز لازم آید کہ فعل محتمل شود صدق وکذب را بدون ذکر
فاعل واین معنے یعنی نسبت بسوے فاعلے معنی حرفی ست آلہ برائے تعرف حال طرفین
یعنی فعل وفاعل دران حالیکہ مربوط ست یکے بدیگرے پس مستقل بہ مفہومیت نیست وانہ
خواص آن ست دخول لفظ تے وہمے وہر آئینہ وہرگز ولحوق ضمائر متصلہ فاعلیہ۔

بیان فعل لازم ومتعدی

ہر فعل عامل ست ومعمول اسم فعل لازم باشد یا متعدی لازم آن کہ از فاعل تجاوز
نکند یعنی معنی آن فعل فقط بہ فاعل تمام شود ومفعول را نہ خواہد چون زید رفت وعمرو آمد
وآنکہ در عرف لازمی میگویند بزیادت تحتانی غلط ست چرا کہ لازم خود صیغۂ اسم فاعل
است حاجت بہ یائے فاعلیت ندارد ودر متعدی یائے اصلی ست مقابل لام کلمہ
زیرا کہ صیغۂ اسم فاعل ست از تعدی کہ بمعنی گذشتن چیزے باشد از یکے بدیگرے ودر اصطلاح
متعدی فعلے را گویند کہ معنی آن فعل از فاعل تجاوز کردہ تعلق گیرد بچیزے کہ بہ مفعول بہ
موسوم گردد چنانکہ برد درین قول میر غیاث الدین منصور ؎ تا خرام قامت او برد از سر
ہوش ما۔ پس فہم برد موقوف ست بر تعقل بردہ شدہ معین وممکن نیست تعقل او مگر بعد زمان
تعقل بردہ شدہ پس مراد از بعدیت زمان ست زیرا کہ تعقل شیئین در زمان واحد ممکن
نیست زیرا کہ بردن نسبتے ست درمیان برندہ وبردہ شدہ وظاہر ست کہ فہم نسبت از
فہم طرفین متاخر ست بحسب زمان بخلاف سائر مفاعیل کہ آنہا را در معقولیت فعل
دخل نیست بخلاف رفتہ کہ درین قول باقر واقع ست ؎ ہر سو کہ رفتہ شبہا آن شوخ
آتشین خو۔ زیرا کہ آنرا اگرچہ تعلق ست بہر واحد از زمان ومکان وغایت وہیات
فاعل لیکن فہم او باوجود غفلت ازین متعلقات جائز ست واگر تجاوز کند بسوے غیر مفعول بہ

چون مفعول فیہ مثلاً آن فعل را بحسب اصطلاح متعدی نمے گویند۔ و مخفی نماند کہ ازین جا
معلوم شد کہ اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر بہ تعدی و لزوم متصف نمے شوند یعنی اینہا
را متعدی و لازم نتوان گفت مگر باعتبار فعل آنہا پس اگر فعل اسم فاعل متعدی
ست اورا بہ نظر آن فعل متعدی مے گویند و اگر لازم ست اورا بہ لحاظ آن فعل لازم
نامند و قس علیہ اخویہ۔ و باید دانست کہ نسبت فعل متعدی بسوے مفعول بہ نسبت فعل
مذکور ست بسوے فاعل زیرا کہ جائز نیست استعمال فعل بدون فاعل مگر برخلاف
مقتضاے ظاہر بغرض چنانچہ در علم معانی مذکور ست و میان فاعل و مفعول بہ فرق این
است کہ حذف فاعل بدون اقامت غیر مقام او جائز نیست از انکہ نسبت بسوے او
مقصود بالذات ست بخلاف مفعول بہ کہ حذف او بدون اقامت مذکورہ جائز ست
از انکہ فضلہ است و نسبت فعل بسوے او مقصود بالذات نیست بلکہ مقصود بہ غرض
تکمیل نسبت فعل بسوے فاعل ست بخلاف سائر مفاعیل کہ استعمال فعل بدون آنہا
جائز ست۔

بیان فعل تام و ناقص

فعل لازم بر دو گونہ ست یکے آنکہ بر فاعل تمام شود و چیزے دیگر را نخواہد مانند آمد و آید
و خواہد آمد رفت و رود و خواہد رفت دیگر آن کہ فاعل تمام نشدہ محتاج ذکر چیزے دیگر باشد
مثل بُوَد و بُوَد و خواہد بود و شد و شود و خواہد شد و گشت و گردد و خواہد گشت اول را
فعل تام و ثانی را فعل ناقص نام نہند و از خصایص این افعال ست کہ بر مصدر خود
دلالت نہ کنند بلکہ بر مصدر دیگرے چون زید عاقل بود لفظ بود فعلے ست از افعال ناقصہ
و زید فاعل آن و عاقل خبر آن و بود بر بودن دلالت نکرد بلکہ بر عقل زید و ہر واحد ازین
افعال ناقصہ موضوع ست بنا بر این کہ در آخر جملہ اسمیہ آمدہ خبر را بمبتدا مربوط و منسوب
سازد و درین صورت مبتدا فاعل آن فعل افتد و خبر صفت فاعل و خود آن فعل براے
فاعل مثبت و مقرر چنین صفت بود و بر معنی مصدری دلالت نہ نماید بلکہ فقط بر زمان
دلالت کند و افعال تامہ بر ہر دو دلالت مے نمایند و این خالی از نقصان نیست و در ترکیب
این فاعل را بہ اسم آن فعل و این صفت را کہ بدو معنے آن فعل تمام شود بہ خبر آن تعبیر نمایند پس
ازین بیان ثابت شد کہ موضوع لہ این افعال تقریر ست سوال تعریف افعال ناقصہ مانع
نیست زیرا کہ صادق مے آید بر افعال تامہ چون میر باید درین قول جواہر سنگھ جوہر ع

دل زدستم میر باید سینہ بند ٭ از ان کہ موضوع ست براے تقریر سینہ بند بر ربودن دل جواب
افعال ناقصہ موضوع اند براے حدث و نسبت بسوے فاعل معین کہ عبارت ست از تقریر
مذکور و زمان لیکن عمدہ در موضوع لہ این افعال تقریر مذکور ست و تقریر نسبتے ست میان
فاعل و صفت و چون صفت و فاعل دو طرف نسبت اند پس از تقریر خارج اند و ازین جا
معلوم شد کہ وضع افعال ناقصہ براے صفت نیست و افعال تامہ چنانچہ موضوع اند براے
تقریر فاعل بر صفت ہمچنین موضوع اند براے صفت پس ہر یک از تقریر و صفت
در موضوع لہ این افعال عمدہ است نہ تقریر فقط پس افعال تامہ از تعریف مذکور خارج شدند
و دلیل بر بودن افعال تامہ موضوع براے صفت این ست کہ افعال تامہ موضوع اند
براے حدث و صفت و حدث در افعال امر واحد ست بخلاف افعال ناقصہ کہ نیز موضوع اند
براے حدث و لیکن صفت در این افعال غیر حدث ست زیرا کہ مراد ازین صفت
حدث و مصدر اخبار این افعال ست پس صفت مدلول و خبر موضوع لہ اخبار این افعال
شد بخلاف صفت در افعال تامہ کہ حدث و مصدر آنہا مے باشد و فہم افعال ناقصہ مثل
متعدی موقوف بر متعلق یعنی غیر فاعل کہ خبر ست نیست از انکہ معنی بُوَد مثل مطلق بودن
است با زمان ماضی و ہم چنین سائر افعال ناقصہ و لفظ بُوَد ثابت مے کند خبر را براے
اسم خود در زمان ماضی چنانکہ درین مصرع ع دل ہر کس فداے روے تو بود ٭ و لفظ
بُوَد دلالت کند بر ثبوت خبر براے اسم خود در حال یا بر سبیل دوام و استمرار چنانکہ درین
مصرع ؎ ادب بہتر از گنج قارون بود ٭ و گاہے بجاے این لفظ باشد نیز مستعمل
شود و لفظ خواہد بود ثابت مے کند خبر را براے اسم خود در زمان مستقبل چنانکہ درین مصرع ؎
ز رفتن تو دلم بیقرار خواہد بود ٭ و برین قیاس ست حال باقی افعال ناقصہ و گاہے آمد
نیز ناقصہ باشد چنانکہ جار در عربی عرفی گوید ؎ ز آسمان و زمین مژدہ در فغان آمد ٭
کہ آفتاب زمین تاج آسمان آمد ٭ یعنی تاج آسمان شد و درین شعر احتمال این ہم ہست کہ
حذف عاطفہ باشد یعنی آفتاب زمین و تاج آسمان بیامد و تشریف بیاورد اما درین
شعر صاف تر ست و لہ بیا کہ زاہد منت اے گل بہشت نعیم ٭ زمانہ بر تو از امید کامران
آمد ٭ اے کامران شد و عاجز آمدن و غالب آمدن نیز شاہد عدل ست بر آن و کردن سوائے
معنے معروف بمعنی شدن کہ ترجمہ صار ناقصہ است نیز آمدہ چنانچہ نور الدین خان آرزو در
شروح گلستان بمقام باب پنجم نوشتہ اند و صاحب بہار عجم بمعنی شدن این دو شعر ذکر کردہ
ملا حیاتی ؎ کسے را کہ رویت ہوس مے کند ٭ کے اندیشہ از روے کس مے کند ٭

مرزا قلی میلی ؎ در سخن آید و از بسکہ کنم بے تابی * چون گل از شرم بر افروزد و خاموش کند * لیکن آن ہمہ افعال با وصف ناقصہ بودن مقید معنے تصییر ہم ہستند بدین اعتبار بہ افعال تصییر نامیدہ شوند و تصییر عبارت از گردانیدن چیزے ست از حقیقتے بحقیقتے چنانکہ آن آب ہوا شد یا از صفتے بہ صفتے چنانکہ این جوان پیر گشت وگاہے ہر یک از ساخت وساز و وکرد وکند ونمود ونماید نیز افادہ تصییر دہد شاعرے گوید ؎ ہوشیاران را نگاہ مست تو دیوانہ ساخت * وجاے بعض الفاظ ناقصہ تامہ ہم وارد اند یعنی محتاج بہ خبر نہ باشند چنانکہ لفظ بود بہ تضمن معنی تمنا درین قول حافظ ؎ بود کہ لطف ازل رہنمون شود حافظ * وگرنہ تا بہ ابد شرمسار خود باشم * ولفظ باشد بمعنی شاید درین قول سعدی سر بدی کہ توانی بدشمن مرسان کہ باشد کہ روزے دوست گردد و لفظ شد بمعنی رفت درین قول زلالی کہ بہ توصیف معراج سرور عالم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتہ ؎ دو مژگان تا ہم دمساز گردید * شد گفت وشنید و باز گردید * و در حقیقت لفظ است وہست اختلاف ست بعض برآنند کہ آنہا از قسم حروف ہستند وبجہت تضمن معنی بود کہ مضارع ست بر زمان مستمر دلالت کنند و در جملہ ہاے اسمیہ روابط واقع شوند وبعض برین کہ از جنس افعال ناقصہ اند ازین سبب گاہے مثل فعل تام خود مسند افتند چنانکہ درین قول سعدی ہر کرا دشمن در پیش ست اگر نہ کشد دشمن خویش ست و درین قول عرفی ؎ تا ریشہ در آب است امیدے ثمرے ہست * وبہمین وجہ تصریف لفظ ہست ونیست مانند تصریف فعل آمدہ است چنانکہ ہست ہستند ہستی ہستید ہستم ہستیم پس آنہا باعتبار مذہب اول روابط غیر زمانی باشند چہ درین صورت بالاصل دال بر زمانے نیند مگر بہ تضمن معنے بود وبہ اعتبار مذہب ثانی ہمچو دیگر افعال روابط زمانی ہستند وصاحب بہار بوستان گفتہ کہ ہست ترجمہ کان ناقصہ وآنکہ گفتہ حرف رابطہ غافل ست ازان کہ متضمن معنے رابطہ است نہ حرف رابطہ چنانکہ ملا سروری در شرح این بیت ؎ تمام است ودیگرم باید * گر نخوانند زاہدم شاید * بدان تصریح نمودہ وبعض از محققین مے فرمایند کہ لفظ ہست مشترک است در دو معنے یکے مبدل است کہ حرف رابطہ است و در فارسی الف بہا بدل شود چون امیان وہمیان ودیگر ترجمہ کان ناقصہ و درین صورت اعتراض وارد نمے شود انتہیٰ تبدیل الف وہا مسلم لیکن استعمال ہست در مواقع است مندے خواہد و در جواہر الحروف گفتہ کہ کان دو قسم بود تامہ وناقصہ ہست ترجمہ تامہ واست ترجمہ ناقصہ ولہذا ہست بدون مسند ومسند الیہ ہم مستعمل شود ومفید صحت سکوت گردد بخلاف است واین محض بجا درہ است

نہ از اصل لغت ووضع چنانکہ درین شعر خواجہ شیراز ؎ جہان وکار جہان جملہ ہیچ در ہیچ ست * ہزار بار من این نکتہ کردہ ام تحقیق * وبمعنی باشد نیز مستعمل ست چنانچہ درین قول سعدی ؎ چو کودک بدست شنا ور درست * نترسد گر دجلہ پہنا درست * وسوا این نیز افعال ناقصہ درست مے توانند شد بہ مراعات ایجاز ہمین قدر براے مثال کافی ست۔ از اصطلاح نحویان عرب مجبوری ست والا فعل متعدی وآنچہ بحال محتاج باشد نیز ناقص ست ازین سبب کہ جملہ افعال متعدی بغیر ذکر مفعول وجملہ محتاج بہ ذکر حال بے ذکر حال بہ تمامی نمے رسد وتمام آن بود کہ جملہ آن محتاج بہ ہیچ نہ باشد مانند زید آمد کہ در فعل لازم ست بدیہی ست کہ زید کشت ناقص ست تا وقتے کہ خالد را نگویند وزید گریان رفت یا عمر سر برہنہ آمد اول بغیر ذکر گریان وثانی بغیر ذکر سر برہنہ کہ حال ست جملہ ناتمام ست۔

بیان اقسام افعال متعدیہ

از افعال متعدیہ بعض متعدی بیک مفعول ہستند مثل زد وزند ومے زند وخواہد زد و بزن ومزن وبعض متعدی بدو مفعول مانند داد ودہد ومے دہد وخواہد داد وبدہ ومدہ سعدی گوید ؎ ندیمے زمین ملک بوسہ داد * کہ ملک خداوند جاوید باد * زمین مفعول اول داد وبوسہ مفعول ثانی آن ست وکرد وکند وخواہد کرد وکن ومکن سعید اشرف گوید ؎ عمارتے اگر از دل بنا توانی کرد * درون کعبہ تحقیق جا توانی کرد تنبیہ چون جعل بسیط منظور صاحب سخن باشد مفعول دوم این باب را حذف نمایند وبر مفعول اول اقتصار کنند چنانچہ حذف لفظ ایجاد درین بیت خواجہ شیراز ؎ گفتم این جام جہان بین بہ تو کے داد حکیم * گفت آن روز کہ این گنبد مینا مے کرد * اے بناے کرد سعدی راست خداے کہ از خاک مردم کند * عجب دارم ار مردمے گم کند * لفظ کردن درین جا جعل بسیط ست بمعنی آفریدن وخان آرزو در شرح این قطعہ شیخ نظامی گنجوی ؎ نگہ کرد فرزانہ در غار تنگ * کہ چون تابد آتش در آن خارہ سنگ * بہ فرزندہ چاہے در و دید ژرف * کزے تافت زان چاہ نورے شگرف * مے گوید کہ دیدن ترجمہ رویت ست گاہ یک مفعولی آید چنانکہ بگوئی رفتم بہ ہند ودیدم پیل را وگاہ دو مفعولی آید چنانکہ بگوئی دیدم زاہد را اسفید ریش وچون مفعول دوم قضیہ باشد کہ در وے ضمیرے عائد بود بہ مفعول اول بر آن قضیہ کافی از نار چنانکہ بگویند دیدم زاہد را کہ نماز مے کرد۔ بدان کہ بعضے ازین ہر دو مفعول در واقع صفت وموصوف باشند وچون مرتبہ موصوف مقدم ست باید کہ آنچہ صلاحیت

موصوف دانسته باشد مقدم بود و اگر هر دو مساوی باشد پس آنچه که اولا نسبت مفعولیت بدان باشد همان مقدم بود مگر جائے که اهتمام بشانِ مفعول دوم باشد چنان که درین قول ؎ ازبسکه بود یاد تو در طینت عالم ✤ نسیان تو شرمنده کند شهرت جم را ✤ یعنی ازبسکه در ضمیر عالم یاد تو جا گرفته و طبعی و ذاتی گردیده و بالفرض اگر نسیانے درمیان آید که تو موردِ آن نسیان باشی آن نسیان آن قدر یاد دارد که شهرت جم را شرمنده مے کند و چون مقام مقتضی ذکر شرمندگی شهرت جم ست لفظ شرمنده را از شهرت جم مقدم آورد اگر پرسی هر گاه نسیان آید یاد کجا ماند که موجب شرمندگی شهرت جم تواند شد گویم آرے در واقع چنین ست لیکن در شعرا دعا کافی ست و بسبب لفظ در طینت عالم از عهده برآمده فلا اغلاط و بعض متعدی لبسه مفعول مثل فروشانید و فروشاند و مے فروشاند و خواهد فروشانید و فروشان و مفروشان و آن افعال متعدیه که به قلب تعلق دارند و جوارح را دران مدخلے نیست به **افعال قلوب** موسوم هستند مانند پنداشت و پندارد و مے پندارد و خواهد پنداشت و پندار و مپندار و همچنین دانست و داند و شناخت و شناسد و فهمید و فهمد ظاهر ست که پنداشتن و دانستن و شناختن و فهمیدن تعلق بدل دارد نه باعضا بخلاف افعال دیگر اگرچه از قلب صادر مے شوند چه قلب مصدر جمیع افعال اختیاریه است لیکن در صدور آنها جوارح را نیز دخلے باشد و آنها **افعال علاج** نام دارند و افعال قلوب نیز متعدی به یک مفعول اند سعدی فرماید ؎ پنداشت ستمگر که جفا بر ما کرد ✤ بر گردن او بماند و بر ما بگذشت ✤ درین جا پنداشت فعل و ستمگر فاعل و جفا بر ما کرد بواسطهٔ کاف بیان مفعول آن ست لیکن جائے که بعد مفعول چنین فعل اسم صفتے آید که دال بر وصفش بود وقت ترکیب آن را که در حقیقت مفعول ست مفعول اول و این اسم صفت را مفعول ثانی قرار دهند چنانکه لفظ دشمن و یار درین قول واقف ؎ دل همان روز ترا دشمن جانی دانست ✤ که ترا یار فلانی و فلانی دانست ✤ و همچنین لفظ درد آشنا درین قول قتیل ؎ منش درد آشنا دانسته بودم ✤ چنین کافر کجا دانسته بودم ✤ و قاعده آن ست که دو مفعول افعال قلوب در اصل مبتدا و خبر مے باشد چنانچه زید و عالم در اصل مبتدا و خبر ست درین مثال که زید را عالم شناختم و زید و عالم مفعول ست شناختم را و متعدی بدو مفعول بر دو نوع است یکے آن که مفعول ثانی وے عین اول باشد چون زید را فاضل دانستم سعدی راست ؎ چو دریافتم حاتم نامجوے ✤ هنرمند و خوش منظر و خوب روے ✤ حاتم نامجوے مفعول اول دریافتم و هنرمند با مابعد خود مفعول ثانی ✤ درین جا اختصار بر یک مفعول روا نبود

مگر آن که هر دو را معاً حذف کنند چون دانستم سعدی راست ؎ ببین در عبادت که پیر نارسست ✤ که در رقص و حالت جوان و چست ✤ دیدن بمعنی دانستن و دریافتن هم آمده چنانچه درین مصرع ؎ این چه شورے ست که در دور قمر مے بینم ✤ و برین تقدیر ببین بمعنی بدان و هر دو مفعول وے اعنی ایشان را این محذوف و موقع این کاف بعد از ببین که از جهت تعقید لفظی بعد از لفظ عبادت واقع شده و کاف دوم اضرابیه باشد و دیگرے آن که مفعول ثانی آن غیر اول بود چون فقیر را زر دادم و درین جا اختصار بر یک مفعول هم روا است چون زر دادم سعدی راست ؎ اگر یک پشیز آورد سر بپیچ ✤ گران ست اگر راست پرسی به هیچ ✤ مصرعهٔ اول جمله شرطیه و فاعل فعل آورد ضمیرے که راجع به طرف غلام ست و آوردن ذو مفعولی ست یکے لفظ بها که محذوف ست از جهت قیام قرینه و دیگر لفظ یک پشیز و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و درین مصرع عین کلمهٔ اضراب با مدخول خود محذوف منه اگر کشتی این بندیِ ریش را ✤ نه بینی دگر بندیِ خویش را ✤ بندیِ خویش مفعول اول نه بینی و مفعول ثانی آن اعنی زنده محذوف و له نحو رسول ابلیس تا جان دهد ✤ بر آن کس که دندان دهد نان دهد ✤ دندان و نان هر دو مفعول اول فعل دهد و ثانی آن لفظ طفل محذوف و گاهے بحذف هر دو هم اختصار کنند چون دادم و بخشیدم و گاهے فعل را عند القرینه محقق باشد یا مقدر حذف هم کنند چون شخصے کسے را پرسد کدام کس درین جا مے ماند او در جواب گوید زید پس زید فاعل ست و فعل او محذوف ست در حقیقت عبارت این ست که زید مے ماند همچنین زید در جواب کسے که پرسد کدام استاده است سعدی راست ؎ خرابی کند مرد شمشیر زن ✤ نه چندان که دود دل بیوه زن ✤ پیش از مصرع دوم کلمهٔ استدراک و بعد از وے فعل محذوف ست از جهت قیام قرینه اے نه چندان خرابی که آه بیوه زن میکند

عمل فعل

فعل متعدی بر دو قسم ست معروف یا مجهول و فعل لازم همیشه معروف باشد و بوجه انعدام مفعول مجهول نیاید پس اگر فعل لازم ست فقط اسمے را که مسند الیه وے ست رفع کند و آن را فاعل گویند و اگر متعدی ست پس اگر معروف ست فاعل را رفع و مفعول را نصب خواهد نمود و اگر مجهول ست مفعول را رفع بسبب آن که آن مفعول او را بجاے فاعل خواهد بود اگر همین یک مفعول میخواهد و اگر زیاده از یک مے خواهد یک مفعول را

کہ صلاحیت مفعول بہ شدن دارد رفع و بواقی را نصب بنا بر مفعولیت۔ و مراد از رفع و نصب در فارسی ہمان حالت فاعلیت و مفعولیت فاعل و مفعول ست و الا علامت رفع و نصب در فارسی در ان ہیچ ظاہر نمے شود۔

تنازع دو فعل در اسم ظاہر

باید دانست کہ گاہے دو فعل در اسم ظاہر متنازع بوند و تنازع بر چہار قسم ست اول ہر دو فعل مقتضی آن باشند کہ اسم ظاہر کہ بعد آنہا ست فاعل آنہا بود پس این دو در اقتضاے مفعولیت متفق باشند و این اعم ست کہ حقیقی باشد یا حکمی تا کہ شامل شود مفعول مالم یسمے فاعلہ را سعدی گوید ؎ اگر در جہان از جہان رستہ است ٭ در از خلق بر خویشتن بستہ است ٭ کس از جور دست و زبانہا نرست ٭ اگر خود نمایست و گر خود پرست ٭ فاعل رستہ و بستہ لفظ کس بر سبیل تنازع کہ در صدر مصرع اول از بیت دوم واقع ست پس درین محل تنازع کما ینبغی شدہ و صاحب سرچشمۂ فیض باوجود طول قلیل المنفعت بجز مثال این مقام ذکر نہ کردہ طرفہ آن کہ این صورت آن ست کہ عمل ہر دو عامل متفق باشد و مناسب آن بود کہ مثال مختلف العمل اختیار مے کرد تا اثر خلاف اعمال افعال متنازع ظاہر مے گشت چنان کہ صاحب قطر الندا و بل الصدا کردہ مثال دیگر شیخ مصلح الدین شیرازی فرماید ؎ گر بہ غریبی رود از شہر خویش ٭ سختی و محنت نبرد پارہ دوز ٭ ور بہ خرابی فتد از مملکت ٭ گرسنہ خفتد ملک نیمروز ٭ بدان کہ رود و نبرد ہر دو فعل مضارع اند و ہر یکے از ینہا از روے معنے مے خواہد کہ پارہ دوز فاعل وے باشد و پارہ دوز نیز صلاحیت مے دارد کہ فاعل ہر یکے از ینہا گردد و بہمین نہج تنازع فعلین در بیت دوم ست یعنی ہر یکے از فتد و خپسد مے خواہد کہ ملک نیمروز فاعل وے بود نظامی ؎ نیز زبد با کمترین ردیفے فلاطون آنجا فلاطوسیے ٭ لفظ فلاطون در محل تنازع کہ ہم فاعل نیز زید ست و ہم مبتداے جملۂ خود کہ رابطۂ آن محذوف شدہ دوم آن کہ اسم ظاہر مفعول آنہا باشد یعنی اقتضا کند ہر یک ازین دو فعل این را کہ اسم ظاہر مفعول مر خودش را باشد پس در اقتضاے مفعولیت متفق باشند چون زدم و راندم زید را از قوانین دستگیری مثال دیگر گفتم و شنیدم زید یعنی زید را گفتم و شنیدم کہ ہر دو فعل اند بطور تنازع ہر واحد از ان مفعول را معمول گردانند از گلزار معانی مولفہ مولوی محمد فیاض خان ساکن بلاسپور علاقہ رام پور مگر این چنین محاورۂ اہل زبان نیست سوم آن کہ فعل اول خواہد کہ اسم ظاہر فاعل وے واقع شود و فعل دوم

خواہد کہ اسم ظاہر مذکور مفعول او باشد چون درین قول سعدی ؎ گر از سعد زنگی مثل ماند و یاد ٭ فلک یاور سعد بو بکر باد ٭ یاور معطوف ست بر مثل و سعد بو بکر متنازع فیہ فعل ماند و فعل یاور کہ بمعنی یاری دہندہ است یعنی سعد بو بکر فاعل ماند و مفعول و مضاف الیہ یاور ست چہ جائز ست کہ کلمۂ فاعل و مفعول باشد و مضاف الیہ ہم چہارم بعکس سوم یعنی اقتضا کند فعل اول مفعولیت اسم ظاہر را و فعل دوم خواہد فاعلیت آن مثلاً زدم و زد مرا زید اکرام کردم و اکرام کرد مرا زید و دیدم و زد مرا زید و زدم و دید مرا زید از قوانین دستگیری درین صورت ہاے مذکور رفع تنازع با آن کہ باعمال فعل اول یا ثانی ہر دو بالاتفاق جائز ست اختلاف در اختیار ست چنانچہ بصریان اعمال ثانی را اختیار کردہ اند کہ قریب بہ اسم متنازع فیہ ست و کوفیان اعمال اول را کہ مقدم ست و ضمیر داشتن میان فعل ثانی چنانچہ درین قول گر از سعد زنگی الخ عمل بہ فعل ثانی دادہ اند و در اول ضمیر فاعل آوردہ اند و اضمار قبل الذکر در فارسی مطلقاً جائز ست و در عربی در عمدہ در صورت تنازع نزد جمہور اما اخفش و ابن جنی در فضلہ ہم روا دارند و فرا و کسائی اضمار قبل الذکر مکروہ دانند۔ سعدی راست ؎ گنہ گار برگشتہ اختر زدور ٭ چو پروانہ حیران در ان بحر نور ٭ بحسرت تامل کنان شرمسار ٭ چو درویش در دست سرمایہ دار ٭ گنہگار مبتداے موصوف و برگشتہ اختر صفت و حیران خبر مبتدا و تامل کنان معطوف بران و ہر دو واو عطف و رابطہ محذوف و زدور بہ طریق تنازع متعلق بہر دو فعل مذکور پس اگر اول را عمل دہی در ثانی ضمیر محذوف باشد و اگر ثانی را عمل دہی در اول ضمیر محذوف باشد ہم او راست ؎ مرا یک درم بود برداشتند ٭ بکشتی دو درویش بگذاشتند ٭ ظاہر امر اشتعلق بہ بود و برداشت ہر دو ست

فصل دوم در بیان فاعل

فاعل آن را گویند کہ فعل معروف یا صفت مثل اسم فاعل و صفت مشبہ باو قائم شود صادر شود یا نہ چون زید خالد را کشت کہ درین جا کشت فعل ماضی معروف ست و زید فاعل چرا کہ کشتن را بہ سوے او اسناد کردہ اند و کشتن قائم باو ست و خالد مفعول و در علامت آن و زید پدر او نشینندہ است زید مبتداے اول ست و پدر مبتداے دوم و نشینندہ صفت ست کہ آن را شبہ فعل نیز گویند و خبر ست مر مبتداے دوم را و پدر فاعل صفت نیز ہست و این مبتدا و خبر جملہ بتاویل مفرد خبر مبتداے اول ست ہمچنین زید پسر او گریان ست گریان صفت مشبہ است و پسر فاعل از ان کہ گریان را بہ سوے آن اسناد کردہ

دیگر لیتن قائم باوست ونسبت فاعل که بسوے فاعل ست گاہے بطریق صدور مے باشد چون
زید کشت وگاہے به طریق قیام مے باشد چون خالد کوتاه گشت وبکر دراز شد وزید مرد از قواین
دستگیری وحاصلش این ست که نسبت بطریق صدور درفعل متعدی مے باشد وبطریق قیام
درفعل لازم واین نسبت را تعلق نمی گویند بلکه تعلق نسبت فعل بسوے غیر فاعل ست چنانچه
نسبت فعل متعدی بسوے مفعول به ومتعلق در اصطلاح نحاة عبارت ست از امر غیر فاعل
که بسوے فعل تعلق گیرد وفهم فعل برو موقوف باشد. وفاعل ابداً واحد آید چون زید آمد الا به
عطف که متعدد ہم آید چون زید وعمرو آمدند. وفاعل دو قسم ست یکے مظہر چون زید وعمرو
ومرد وزن وامثال آن دوم مضمر چون ضمیرے که درفعل آمده است خواه مستتر درفعل بود
که راجع بسوے لفظے که بالاے فعل ست شود چون ؎ بفرمود تا ہر که در بند بود ٭ بفرمانش
آزاد کردند زود ٭ فاعل فعل بفرمود ضمیرے که راجع بطرف شہریار ست ومرجع شین ضمیر
ہمان شہریار ومفعول بفرمود اعنی لفظ این محذوف وکلمه تا قائم مقام کاف بیانیه ؎
ہر آن کس که بروز درحمت کند ٭ به بازوے خود کاروان مے زند ٭ ہر آن کس مبتداے
موصوف ومابعد صفت آن وکند بمعنی مے کند ومصرع دوم خبر مبتدا وفاعل فعل مے زند
ضمیرے که راجع بطرف ہر آن کس ست خواه بارز چنان که درین قول ؎ توئی از نیست
مارا ہست کردی ٭ به قید آب وگل پابست کردی ٭ بدان که عربان اغلب فعل را بر
فاعل مقدم دانند مگر در وقت افاده کردن معنی تخصیص وتقوی لیکن عجمان اکثر فعل را از
فاعل موخر آرند مطلقا ودر مقام افاده کردن تخصیص به قرینه حالیه ومقالیه تخصیص را فہمانند
مثلاً فصحاے زبان پارسی گویند زید گفت که بیایم وعمرو از سفر آمد وبکر علم نحو خوب مے داند
پس اگر عبارت را به این طور گویند که کشت زید خالد را آن را ترجمه زبان عربی مے نامند
وطرز فصحاے فارس آن که به این طور گویند که زید خالد را کشت وگاہے فعل فاعل مقدم
ہم مے آید وخلاف محاوره فصحا نمے باشد چه استعمال فصحاے قوم شاہد صادق ست بر مدعی
چنان که شہید قمی گوید ؎ نخواہد رفت ہرگز حسرت آن از دل ریشم ٭ که غافل بودم وآن
بے وفا بگذشت از پیشم ٭ نخواہد رفت فعل مقدم وحسرت فاعل موخر ست الحاصل که
تفرقه تراکیب فصیحه وغیر فصیحه به تقدیم وتاخیر فعل یا فاعل یا مفعول موقوف بر مشق یا ملکه
است وقاعده براے آن نه نهاده اند لیکن در فارسی در جمله فعلیه تقدیم فاعل بر فعل افصح
نماید زیرا که فعل حال ست از احوال فاعل پس تقدیم فاعل اصل واولے باشد بخلاف
عربان که نزد آنها درجمله فعلیه تقدم فعل اصل ست زیرا که فاعل معمول فعل ست ومرتبه

فاعل این ست که بر معمول مقدم باشد ونیز فعل محتاج ست به سوے اسم واسم مستغنی از فعل
است پس در جمله که مرکب از فعل واسم ست تتمیم ناقص به کامل اراده کردند واین متصور
نیست مگر به تقدیم فعل وتاخیر فاعل واگر بالعکس باشد آن را مبتدا وخبر نامند وسزاوار مبتدا
این ست که بر خبر مقدم باشد اگر مانعے نبود. سید عزیز الله ہروی ثم الدہلوی در شرح منشعب
آورده که اعتبار ضمیر مستکن[1] چنانچه مشہور ست در فارسی نیست که اہل فرس ہمچو ارباب معقول
قائلند به جواز تقدم فاعل بر فعل بخلاف علماے عربیه که چون ایشان قائل به جواز تقدم فاعل
نیستند در صورتیکه فاعل مقدم باشد اعتبار مستکن در فعل نموده ہمین ضمیر مستکن را فاعل قرار مے
دہند وآن که مقدم ست اورا مبتدا مے گویند پس آنچه نزد اہل عربیه در صورت تاخر فعل
مبتدا باشد نزد اصحاب فرس فاعل باشد انتہی برین تقدیر درین قول ؎ چو دیده بدیدار
گردد دلیر ٭ نگردد چو مستسقی از دجله سیر ٭ لفظ دیده بطور اہل عربیه مبتدا ومابعد خبر آن
وفاعل فعل گردد ونگردد ضمیر مستکن که در ہر دو فعل مذکور عائد به طرف دیده است باشد و
بطور فرس فاعل این ہر دو فعل ہمان دیده بود پس آنچه مولوی صہبائی در رساله نحو فارسی
گفته که در زید زد احتمال دیگر نیز ست که زید مبتدا باشد وزد فعل وضمیر غائب مستتر که
راجع به سوے زید ست که فاعل او بود وزید با ضمیر جمله فعلیه شده خبر آن مبتدا واقع شود
خلاف مذہب منصور ست وآنچه خان آرزو گفته است که آنچه میر سلمه الله گفته در محل
منع ست از کجا تعین شده که فارسیان قائل ضمیر مستکن نیستند نہایتش نحو زبان فارسی
را کسے بیان نکرده است والا معنی زید استاد ہمان ست که "زید قائم" انتہی قول او از
معنی زید تا آخر در محل منع ست زیرا که در "زید قائم" تقوی نسبت ست ومعنیش آنکه
زید استاده شد آن زید چنانچه اہل معانی بیان کرده اند بخلاف زید استاد **فائده**
مخفی نماند که وضع مظہر بجاے مضمر براے زیادت تمکن بود وگاہے مراد از مظہر ثانی غیر
مظہر اول باشد وگاہے مظہر ثانی براے تقویت داعی مامور بود اے براے تقویت
چیزے که آن چیز داعی باشد آن شخص را که امر کرده تو بسوے امتثال امر وغیر ذلک
چنان که در مطول در مبحث خلاف مقتضاے ظاہر ست پس درین شعر سعدی ؎ بمن
دار گفت اے جوان مرد گوش ٭ که دانم جوانمرد را پرده پوش ٭ اگر از جوانمرد ثانی مراد
جوانمرد اول ست که عبارت از حاتم باشد درین صورت براے نکته پسین بود واگر مراد
مطلق جوانمرد پس براے نکته نخستین باشد ہم او راست ؎ ہمان لحظه کین خاطرش روے داد ٭

[1] به ضم اول وسکون سین مهمله وفتح فوقانی وکسر کاف تازی پوشیده ودر پرده گردنده ۱۲

هم از خاطرش رخت یک سر نهاد ٭ لفظ خاطر وضع مظهر بجاے مضمر ست اما معنے که از اول مراد ست از دوم غیر آن مراد ست یعنی خاطر اول بمعنی انچه که در دل خطور کند و دوم بمعنی دل و این مجاز ست و نیز باید دانست که وضع مظهر موضع مضمر اگر در معرض تفخیم و تعظیم بود چنان که درین قول نظامی ؎ سرت کو که سر بخشش دارا کنی ٭ به اندیش دارا مدارا کنی ٭ که درین جا لفظ دارا وضع مظهر موضع مضمر ست پس آن جائز ست قیاساً و گرنه پس نزد سیبویه جائز ست در شعر بشرط این که به لفظ اول باشد و نزد اخفش جائز ست مطلقاً خواه در شعر باشد و خواه در غیر آن و خواه به لفظ اول باشد و خواه غیر آن - بدان که وضع مظهر موضع مضمر گاہے به لفظ باشد چنان که درین قول سعدی ؎ چنوے خردمند فرخ نهاد ٭ نداد جهان تا جهان ست یاد ٭ جهان دوم وضع مظهر موضع مضمر ست منه ٭ نه بینی شتر بر نواے عرب ٭ که چونش برقص اندر آرد طرب ٭ شتر را که شور و طرب در سر ست ٭ اگر آدمی را نباشد خر ست ٭ شتر دوم وضع مظهر ست موضع مضمر و گاہے بمن غیر لفظه چنان که درین قول گرش سخت گفتے سخن گوے سهل ٭ که بیرون کن از سر جوانی و جهل ٭ خیال غرورش بر آن داشتے ٭ که درویش را زنده نگذاشتے ٭ سخن گوے سهل عبارت از ناصح و لفظ درویش وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه براے ترحم ست منه ٭ درین راه جز مرد راعی نه رفت ٭ گم آن شد که دنبال داعی نه رفت ٭ داعی براے معلمه کنایه از حضرت رسالت پناه و داعی بدال وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه وله ٭ چو بر دشمنے باشدت دسترس ٭ مرنجانش کو را همین غصه بس ٭ عدو زنده سرگشته پیرامنت ٭ به از خون او گشته در دامنت ٭ لفظ عدو وضع مظهر موضع مضمر ست من غیر لفظه و گاہے فاعل را به قیام قرینه حذف هم کنند چنان که درین قول سعدی ؎ خواست گوید سخنے دید زمانے در پے ٭ تا به بیند که نباشد نگرانے در پے ٭ خواست و بیند و دید فعل ست فاعل آن محذوف ست و آن لفظ دوست بود سعدی ؎ به بنداے پسر دجله در آب کاست ٭ که سودے ندارد چو سیلاب خاست ٭ فاعل فعل ندارد یعنی بستن محذوف و گاہے فاعل کارکنان قضا و قدر را قرار دهند و فعل را به صیغه جمع مے آرند و حذف فاعل را جب مے دانند خواجه حافظ گوید ؎ در کوے نیکنامی ما را گذر ندادند ٭ ندادند فعل و فاعل او که کارکنان قضا و قدر ست محذوف و همچنین هرگاه فاعل گروه غیر معین باشد آن را محذوف مے نمایند چنانکه ؎ بجرم عشق توام میکشند و غوغاے ست ٭ مے کشند فعل ست و فاعل آن که جماعت غیر معین ست محذوف ست فرق در اسم فاعل و فاعل آن که اسم فاعل صیغه است که دلالت مے کند بر چیزے که معنی مصدری

قائم به آن چیز ست و فاعل عبارت از آن چیز ست چون کشت زید خالد را لفظ زید فاعل است زیرا که کشتن به آن قائم ست و زید را اسم فاعل نمے توان گفت براے آن که صیغه نیست یعنی آن را از مصدر نه ساخته اند پس اسم فاعل لفظ کشنده خواهد بود خلاصه کلام این که اسم فاعل و فاعل متحد نمے توانند شد - و در زبان فارسی گاہے فعل را بصیغه مفرد مے آرند هر چند که فاعل به صیغه جمع بود و فاعل خواه از ذوی العقول باشد یا نباشد خصوصیت بغیر ذوی العقول ندارد چنان که بعض گمان برده اند مثال اول جامی علیه الرحمة فرماید ؎ پرستاران پرستاریش کردے ٭ هواداران هواداریش کردے ٭ لفظ کردے فعل ست و مفرد و فاعل هواداران و پرستاران که از ذوی العقول ست جمع و فعل با فاعل مطابقت ندارد - مثال ثانی فقره در نامه خسروان ست "شغال بسیارے مے بینم که به ایرانیان مے آید" لفظ مے آید فعل ست و مفرد و فاعل شغال بسیار ست و جمع و از ذوی العقول نیست و فعل با فاعل مطابقت ندارد -

بیان مفعول مالم یسمے فاعله

و آن مفعولے ست که وے را بجاے فاعل آرند و فاعل را حذف کنند و در احکام به فاعل شریک ست و لهذا بعض نحاة مفعول مالم یسمے فاعله را در فاعل داخل کرده اند و شرط حذف فاعل و اقامت مفعول مقام آن آن ست که معروف را تغیر داده مجهول کنند مثلاً فعل ماضی و مضارع را بسوے فعل ماضی و مضارع مجهول و اسم فاعل را بسوے اسم مفعول مثلاً "بریدن بندے که باران مطوقه بسته شده بود آغاز کرد" لفظ بسته شده فعل ماضی مجهول ست و مطوقه در حقیقت مفعول بود لیکن چون فاعل یعنی کسے که او را بسته بود محذوف است این مفعول را قائم مقام فاعل مے گویند و نامش به عربی مفعول مالم یسمے فاعله ست مثال دیگر "سر که دزد و دوستش بریده خواهد شد" درین جا فاعل یعنی برنده محذوف ست و دوست مفعول مالم یسمے فاعله است و در جمیع احکام مثل فاعل ست و مراد از لم یسمے لم یذکر است از قبیل ذکر ملزوم و اراده لازم سعدی گوید ؎ بگفتا خموش اے برادر نهفت ٭ ندانسته بهتر که دشمن چه گفت ٭ نهفت مفعول فیه چه گفت به تقدیر حرف ظرف و چه بمعنی هرچه مفعول مالم یسمے فاعله و که دشمن بیان آن و گفت متعلق به دشمن -

فصل سوم در مفاعیل پنجگانہ

مراد از مفعول آن ست کہ فعل بدان تعلق پذیرد و بہ عبارت دیگر فعل فاعل بہ آن واقع شود پس اگر در جواب کہ را و چہ را جائز باشد آنرا مفعول صریح گویند چنانکہ گوئی زدم پرسد کرا زدی گوئی زور را یا گوئی خوردم پرسد چہ را گوئی سیب را پس وقتیکہ گوئی زدم زور را زد مفعول صریح ست و خوردم سیب را سیب مفعول صریح ست و را در آخر مفعول اغلب اوقات علامت مفعول صریح ست سعدی فرماید ؎ خرے را ابلہے تعلیم مے کرد ❊ و این کہ صاحب تنبیہ الصبیان درین قول مولوی معنوی ؎ یاد یاران یار را میمون بود ❊ را علامت مفعولیت دانستہ خطا کردہ این جا مفید معنے برائے است و مفعول صریح را مفعول بہ نیز مے گویند و اگر در جواب با گفتہ شود آن را مفعول معہ گویند چنان کہ گوئی رفتم پرسد با کہ رفتی گوئی با پسرم پس وقتیکہ گوئی رفتم با پسرم پسر مفعول معہ باشد و اگر در جواب در واقع شود آن را مفعول فیہ گویند چنان کہ گوئی خوابیدم پرسد در کجا گوئی در خانہ پس چون گوئی خوابیدم در خانہ خانہ مفعول فیہ باشد و اگر در جواب برائے در آید آن را مفعول لہ گویند چنان کہ گوئی خریدم کتاب را پرسد برائے کہ خریدی گوئی برائے پسرم پس وقتیکہ گوئی خریدم کتاب را برائے پسرم پسر مفعول لہ باشد و مفعول پنج ست مفعول بہ و مفعول فیہ و مفعول لہ و مفعول معہ و مفعول مطلق چنانکہ تفصیل ہر یک بیاید۔

اول مفعول بہ

و آن مختص بہ فعل متعدی ست و در غیر یافتہ نمے شود و آن در اصطلاح نحاۃ عبارت از اسمے ست کہ بر آن فعل فاعل واقع شود چنان کہ زید بکر را زد و بکر درین مثال مفعول بہ ست زیرا کہ اسم چیزے ست کہ بر و فعل ضرب واقع ست و فعل مسند است بہ سوے فاعل حقیقی کہ آن زید باشد۔ **سوال** تعریف مذکور جامع نیست زیرا کہ خارج مے شود از و مثل بنام خدائے کہ جہان آفرید زیرا کہ وقوع فعل فاعل بر مفعول اقتضا مے کند وجود مفعول بہ را قبل وقوع فعل و ظاہر ست کہ جہان قبل آفریدن موجود نبود تا گفتہ شود کہ آفریدن بر جہان واقع ست و نیز خارج مے شود زید بکر را نزد **جواب** مراد از وقوع فعل فاعل عام ست کہ حقیقۃً بود یا حکماً پس درین دہ مثال

اگرچہ فعل فاعل بر مفعول بہ حقیقۃً واقع نیست لیکن حکماً واقع است زیرا کہ نظم و عبارت این مثال مثل عبارت و نظم آن ترکیب ست کہ در و فعل فاعل بر مفعول بہ حقیقۃً واقع است و ضعف این جواب ظاہر ست زیرا کہ وقوع فعل فاعل حکماً بہ توجیہ نابود در مثل بنام خدائے کہ جہان آفرید مسلم ست زیرا کہ مثل زید بکر را زد ہست و لیکن برائے مثل زید بکر را نزد نظیر نخواہد بود مگر آن ترکیب کہ در و فعل فاعل بر مفعول بہ واقع نیست بلکہ منفی ست کما لا یخفے پس جواب صواب این ست کہ مراد از وقوع فعل فاعل بر مفعول بہ تعلق فعل ست بہ مفعول بہ از باب ذکر ملزوم و ارادہ لازم و وقوع حقیقی مراد نیست و آفریدن و نزدن بہ این معنے بر جہان و بکر واقع ست از آن کہ آفریدن و نزدن متعلق ست بجہان و بکر **سوال** از تعریف مذکور خارج مے شود زید کہ در مثال زید را مے دانم واقع ست بواسطہ آن کہ علم متکلم بر ذات واقع نہ شدہ چنانکہ ضرب بر ذات زید واقع ست زیرا کہ وقوع ضرب بر ذات زید محسوس ست بخلاف وقوع علم بر ذات زید **جواب** خروج زید کہ در زید را مے دانم واقع ست وقتے ست کہ مراد از وقوع تعلق حسی بود و حالان کہ مراد تعلق حسی نیست بلکہ مطلق تعلق ست حسی بود یا عقلی و تعلق علم بذات زید عقلی و معنوی ست و تعلق ضرب بذات او حسی ست **سوال** تعریف مذکور مانع نیست زیرا کہ صادق مے آید بر زید کہ در زید کشتہ شد واقع است و حالانکہ مفعول مالم یسم فاعلہ است **جواب** مراد از فعل فاعل آن فعل ست کہ بہ سوے فاعل در عبارت مسند بود و فعل فاعل بہ این معنے بر زید مذکور واقع نیست زیرا کہ کشتہ شد در عبارت مسند بہ سوے فاعل نیست **سوال** برین تقدیر خارج مے شود زر کہ در مثل زید زر دادہ شد واقع ست زیرا کہ دادہ شد در عبارت مسند بہ سوے فاعل نیست تا گفتہ شود کہ فعل فاعل واقع است بر زر **جواب** مراد از فاعل عام ست کہ حقیقی بود یا حکمی و دادہ شد مسند ست بہ سوے فاعل حکمی کہ آن مفعول مالم یسم فاعلہ است کہ در حکم فاعل باشد و ازین جاست کہ بہ نائب فاعل نامیدہ شود پس صادق مے آید کہ فعل فاعل بر زر واقع است۔ و حق مفعول بہ در فارسی آن کہ مقدم بر فعل و موخر از فاعل خود آید چنانکہ درین قول ؎ خداوندگارے کہ عبدے خرید ❊ بدارد فکیف آن کہ عبد آفرید ❊ یعنی ہرگاہ خواجہ کہ بندہ را خریدہ باشد تیمار را و مے کند و محافظت او مے نماید پس چگونہ خواہد بود تیمار و محافظت کسے کہ خودش بندہ را آفریدہ باشد ؎ بہ لشکر گہش

برود و در خیمه دست ⁂ چو دزدان خونی بگردن ببست ⁂ بگردن متعلق به ببست دوست مفعول آن پس اگر به این طور بگویند که کشت زید خالد را ترجمهٔ عربی خواهد بود و بدین طور گفتن فصیح ست که زید خالد را کشت و گاہے مفعول مؤخر از فعل مے آید جواز او خلاف محاورهٔ فصحا نمے باشد جمالی دہلوی ؎ گر کے بوریا و پوستکے ⁂ و دلکے پر ز درد دوستکے ⁂ این قدر بس بود جمالی را ⁂ عاشق رند لاابالی را ⁂ بود در مصراع سوم فعل ست و جمالی مفعول و درین قول سعدی ؎ تبسم کنان دست بر لب گرفت ⁂ که سعدی مدار انچه دیدی شگفت ⁂ معطوف دست بر لب گرفت اعنی و گفت محذوف مصرع دوم مقولهٔ آن و سعدی منادی بحذف حرف ندا و انچه دیدی مفعول اول مدار و شگفت بکسرتین بمعنی عجب مفعول ثانی آن متعلق مدار ست ؎ برآورد صافی ولے صوف پوش ⁂ چو طبل از تہیگاه خالی خروش ⁂ مفعول فعل برآورد خروش ؎ بخصمان بندی فرستاد مرد ⁂ که اے نیک نامان آزاد مرد ⁂ مفعول فرستاد لفظ مرد ست و گاہے چنان که مفعول مذکور ضمیر متصل بود چون سیم و تاوشین در برندم و دہندت و زنندش سعدی فرماید ؎ مردمان عیب کنندم که چرا دل بتو دادم ⁂ باید اول بتو گفتن که چنین خوب چرائی ⁂ مکن پنجه ناتوانان بدار ⁂ که گر بفگنندت شوی شرمسار و له هم از حسن تدبیر رائے تمام ⁂ به آہستگی گفتنش اے نیک نام ⁂ بخندید کین قلعه خرم ست ⁂ ولیکن بنیادش محکم ست ⁂ و گاه باشد که مفعول به مقام آید بر فاعل خود چنانچه درین قول سعدی ؎ ندانم کجا دیدم اندر کتاب ⁂ که ابلیس را دید شخصے بخواب ⁂ نعمت خان عالی گوید ؎ نگنجد غنچه وقت جلوه اش در پوست از شادی ⁂ قبائے رنگ را بالیدن گل تنگ گرداند ⁂ و گاہے را که علم مفعولیت ست در وسط ترکیب اضافی که مضاف الیه در آن مقام باشد واقع مے شود و درین صورت دال مے شود بر فاعلیت مضاف یا مفعولیت وے نخستین چنانچه گوئی زید را پسر پہلوان شد و سعدی فرماید ؎ کسان را نشد ناوک اندر حریر ⁂ که گفتی بسندان بدوزم تیر ⁂ چنانکه گوئی زید را پسر کشته شد اے پسر زید را و خواجه نظامی ؎ نخستین صف میمنه ساز کرد ⁂ ز تیغ اژدہا را دہن باز کرد ⁂ گزارنده صراف گوہر فروش ⁂ سخن را بگوہر برآمود گوش ⁂ اما جائے که ذکر مفعولیت محض مع امن الاضافة باشد آن جا ذکر را لازم نیست بلکه اکثر نمے آرند جائے که مفعول به از ذوی العقول نباشد چنان که درین قول مولوی جامی که در بہارستان فرموده انگورہا دیدند میوه ہا رنگارنگ یافتند یعنی انگورہا دیدند الخ ابوالفضل در عیار دانش گوید آرزوے دوستی ما کردن کشتی بر خشکی راندن ست و اسپ

بر روے دریا تاختن حافظ ؎ از خون دل نوشتم نزدیک دوست نامه ⁂ و درین قول ناصر علی ؎ من طاقت انتظار در باخته ام ⁂ و در ذوی العقول کمتر چنانچه درین قول سعدی ؎ چو دریافتم حاتم نامجوے ⁂ ہنرمند و خوش منظر و خوبروے ⁂ حاتم نامجوے مفعول اول دریافتم و ہنرمند با ما بعد خود مفعول ثانی حافظ شیرازی ؎ خواہم که پیش میرمت اے بیوفا طبیب ⁂ بیمار باز پرس که در انتظارمت ⁂ و اصل در مفعول به آن که فعلش مذکور بود و گاه عند القرینه حذف ہم کنند چنانچه شخصے کسے را پرسد که امروز حاکم کدام کس را زد آن شخص گوید زید را پس زید را مفعول ست درحقیقت عبارت این که زید را زد و این جا قرینه مقالیه است و چون به اصفہان اے به اصفہان مے روی براے کسے که مرید سفر اصفہان باشد و این جا قرینه حالیه است و مثل اے زید که درین جا یکے از افعال طلب محذوف ست و ہم چنین جائے که فعل را حذف کرده باشند و بعد از ان تفسیرش آرند و این را باب الاشتغال در باب ما اضمر عامله علی شریطة التفسیر نیز گویند و این مفعول اسمے ست که بعدش فعل یا شبه فعل بود و آن فعل و شبه فعل از عمل در ان اسم اعراض کرده باشد بسبب آن که در ضمیرے که راجع بدان ست یا در متعلق آن عمل کرده است و آن فعل و شبه فعل که بعد اسم مذکور ست بطورے باشد که اگر فعل و شبه فعل را یا انچه که مناسب وے ست بران اسم مسلط کنند بدین صورت که اسم را بجاے ضمیر یا متعلق آن آرند اسم را منصوب گرداند مثالش سعدی را ست ؎ تو از دوست گر عاقلی برمگرد ⁂ بعد از برمگرد لفظ از و محذوف و تمام مصرع بر سبیل ما اضمر عامله علی شریطة التفسیر دوست مفعول به برمگرد مقدر ست و برمگرد از و تفسیر آن ست و حاصل معنے این باشد که تو برمگرد از دوست اگر عاقلی بگرد از و از بہار بوستان و علامه احراری در شرح این مصرع ؎ روزے از دوست گفتمش زنہار ⁂ گوید که از عالم ما اضمر عامله علی شریطة التفسیر واقع شده و حذف و ایصال در گفتمش مرعی و ملحوظ ست کما لا یخفی علی ذوی الکیاسة حاصل آن ست که روزے در حق دوست گفتم که زنہار از دوست و خان آرزو در خیابان شرح گلستان نوشته که مے توان گفت که زنہار بمعنی شکایت باشد و تعقید لفظی در بیت مقرر داشته شود یعنی روزے شکایت از دوست گفتم دوست را و مے توان گفت که از دوست مجاز بود یعنی از جور دوست گفتم دوست را شکایت۔ مخفی نماند که بودن تعقید لفظی در کلام سبب غلط عبارت نیست زیرا که در کلام بعضے اکابر واقع ست نمائیتش مکروه و عیب ست و ہم او در موہبت عظمے با یراد مذکور نوشته بشنو

اینجا کہ فعل حذف کنند و بعد ازان تفسیر آن نہ برائے دو تاکید باشد یکے تاکید یکہ از تکریر فعل دست دہد
و دیگر تکریر نسبت مفعولیت زیرا چہ اول بہ تصریح باشد و دیگر بہ اضمار و علامہ احراری گفتہ کہ درین
ہم ہست ؎ در نہان جان از تو افغان مے کند ٭ گرچہ ہرچہ گوئیمش آن مے کنم ٭ خان آرزو
در موہبت عظمے نوشتہ ظاہر ست کہ ضمیر گوئیمش بسوے جان راجع ست نہ بسوے ہرچہ فلیس
بستنے و گاہے مفعول بہ را بنا بر اختصار یا بہ رعایت وزن بر قرینہ سوق کلام حذف نمایند چنانکہ
درین قول نظیری ؎ دوران بسے حسرت بہ در ساغر ما کرد ٭ بر ہرچہ نہادیم دل از دیدہ جدا کرد ٭
یعنی جدا کرد آن را ملاجو یا ؎ مے ریختی و سبو شکستی ٭ اے محتسب از خدا بیابی ٭ مفعول فعل
بیابی اعنی جزا محذوف سعدی راست ؎ تہیدست تشویش نانے خورد ٭ جہان بان
بقدر جہانے خورد ٭ درین جا مفعول خورد اعنی لفظ تشویش محذوف ست از جہت قیام
قرینہ ؎ ندانی کہ چون راہ بردم بہ دوست ٭ ہر آن کس کہ پیش آمدم گفتم اوست ٭
ندانی بہ طریق استفہام انکاری و مفعول آن اعنی این را محذوف و قول او کہ چون راہ
تا آخر بیان آن و چون استفہامیہ و مصرع دوم جواب آن و ما بمعنی الے و میم ضمیر متصل
منصوب در معنے مضاف الیہ پیش ست کہ از وے قطع شدہ با لفظ آمد ملحق گشتہ
ولہ قیامت کسے بیند اندر بہشت ٭ کہ معنے طلب کرد و دعوے بہشت ٭ کسے مبتدا
موصوف و مصرع دوم صفت آن و بیند بمعنی خواہد دید خبر این مبتدا و مفعول این فعل
اعنی خویشتن را محذوف و فائدہ این حذف تعیین مفعول ۔ و مفعول بہ بیشتر مفرد باشد
چون زید عمرو را زد و رونده را دیدم و گرفتہ را زدم و خموشیدن را بہ از خروشیدن مے دانم
و گاہے مفعول بہ جملہ واقع شود بواسطہ کاف بیانیہ چنانکہ مصرع ثانی مفعول بہ است
درین شعر عرفی ؎ بہر کہ عرضہ دہم درد خویش مے بینم ٭ کہ غرقہ ام من و او در کنار میگذرد ٭
باید دانست کہ فرق در اسم مفعول و مفعول بہ آن کہ اسم مفعول صیغہ است کہ دلالت بکند
بر چیزے کہ معنی مصدری واقع بران ست و مفعول بہ عبارت ازان چیز ست چون درین
مثال زید خالد را کشت خالد مفعول بہ است زیرا کہ کشتن برو واقع ست و خالد را
اسم مفعول نتوان گفت ازین کہ صیغہ نیست یعنی آن را از مصدر نہ ساختہ اند پس اسم
مفعول لفظ کشتہ خواہد بود ۔ خلاصہ کلام این ست کہ اسم مفعول و مفعول متحد نمی توانند شد
مگر بعض مردم بے التفات در لفظ فاعل و مفعول و لفظ اسم فاعل و اسم مفعول فرق
نمے کنند و اول را بجاے ثانی استعمال مے نمایند و لا یخفے سخافتہ تنبیہ اسناد فعل بسوے
مفعول بہ اسناد حقیقی ست و این اسناد را تعلق مے گویند ۔

دوم مفعول فیہ

و آن اسمے ست کہ دلالت کند بر زمان یا بر مکان بہ اعتبار وقوع فعل از فاعل در آن یا نسبت
یا کثیر مذکر بود یا مؤنث بلا تقیید شی بہ یکے از ازمنہ ثلثہ بخصوصہ یا بجزوے از اجزاے
مکان و درین زمان و مکان مرزا اشرف جہان قزوینی گوید ؎ در نامہ بجانان من حیران
چہ نویسم ٭ جز این کہ نویسم غم ہجران چہ نویسم ٭ نامہ بواسطہ حرف در کہ دلالت ظرفیت
مے کند مفعول فیہ ست و نویسم فعل نظیری نیشاپوری گفتہ ؎ بہ آن بے رحم خواہی گفت
از بہر خدا قاصد ٭ کہ گاہے اے وفا بیگانہ من ہم آشنا بودم ٭ لفظ گاہے این جا مفعول فیہ
است و ظرف زمان ست و لفظ بودم فعل رشکی ہمدانی ؎ چسان قاصد فرستم تا نماید
عرض حال آنجا ٭ کہ رشکم مے کشد گر بگذرد پیک خیال آن جا ٭ بگذرد فعل ست
و آن جا مفعول فیہ ست و ظرف مکان ست و تعلق مفعول فیہ با فعل بواسطہ حرف
در یا باحرف با مے باشد و این حرف را گاہے در عبارت مذکور مے سازند و گاہے
محذوف و امثلہ ہر دو در بیت مرزا اشرف جہان و رشکی ہمدانی گذشت و مراد از فعل
کہ در تعریف واقع ست حدث ست نہ فعل اصطلاحی و آن عام است کہ مذکور باشد
در ضمن فعل اصطلاحی چنان کہ علف زار درین قول ؎ نے بینی کہ گاوے در علف زار
بیالاید ہمہ گاوان دہ را ٭ اسم چیزے ست کہ واقع ست درو حدثے کہ مذکور ست
در ضمن فعل اصطلاحی کہ آن بیالاید باشد زیرا کہ موضوع ست براے حدث و نسبت
بسوے فاعلے و زمان پس دلالت بیالاید کہ فعل اصطلاحی ست بر حدث فقط
دلالت تضمنی ست پس ذکر حدث نیز در ضمن فعل اصطلاحی خواہد بود یا در ضمن شبہ
فعل چون اسم فاعل و اسم مفعول چنان کہ مے گویند زید نویسندہ است در خانہ لفظ
در خانہ متعلق بہ نویسندہ است و مفعول فیہ و چنان کہ مے گویند زید زدہ شدہ است
در خانہ لفظ در خانہ متعلق بہ لفظ زدہ شدہ است و مفعول فیہ و یا آن حدث مذکور بود
مطابقۃ بہ این طریق کہ لفظے مذکور شود کہ براے حدث موضوع بود و دلالت کند
بر حدث دلالت مطابقی و این وقتے ست کہ عامل مفعول فیہ مصدر باشد چون
سیر روز و خفتن شب خوش ست صائع بلگرامی ؎ چہ بلا ست امتیازت بہ شب
وصال یا رب ٭ من و دربرت کشیدن تو و احتراز کردن ٭ درین جا لفظ بر ظرف
ست و متعلق بہ مصدر ست یعنی کشیدن و مفعول فیہ ست سعدی راست ؎

توان در بلاغت بہ سحبان رسید ؎ نہ در کنہ بیچون سبحان رسید ؎ رسید بمعنی مصدر و لفظ بیچون صفت
و موصوف محذوف حاصل کلام آن کہ مفعول فیہ ظرف زمان یا مکان ست کہ کردہ شد
دران مصدرے کہ مذکور ست بدلالت تضمنی در ضمن فعل و شبہ آن یا بدلالت مطابقی و تنکیر
باشد عامل مفعول فیہ مصدر و ہر یک از فعل و شبہ فعل تمام ست کہ ملفوظ باشد چنانکہ
در امثلہ مذکورہ یا مقدر چون بروز آدینہ در جواب کسے کہ گوید کے آمدی و گاہے مفعول فیہ
را حذف کنند چنانکہ درین قول سعدی ؎ گرت راے باشد بحکم کرم ؎ بجاے کہ دیدہ نہمت
رہ برم ؎ مفعول بہ دانم اعنی قدرے اثاثہ را و مفعول فیہ رہ برم اعنی دران جا محذوف
ضمنہ شہرے در آمد ز دریا کنار ؎ بزرگے دران ناحیہ شہریار ؎ دریا کنارہ قلب اضافت
دناحیہ کہ عبارت از ان شہر ست وضع مظہر موضع مضمر من غیر نقطہ و ظرف مکان فعل در آمد شہرے
و ظرف زمان وے محذوف۔

سوم مفعول لہ

وآن اسمے ست کہ علت نمائیہ فعل یعنی سبب فعل فاعل ے باشد و مراد از فعل فعل لغوی
است یعنی مصدر نہ فعل اصطلاحی پس شامل ست بہ فعل و شبہ فعل چون اسم فاعل و اسم
مفعول و فعل عام ست ازین کہ ملفوظ بود چنانکہ درین قول ؎ بہر توام کشتہ تو آہے نمی کنی ؎
اے سنگدل چہ آہ نگاہے نمی کنی ؎ لفظ بہر تو مفعول لہ ست و کشتہ فعل چہ ظاہر کہ کشتہ شدن
عاشق براے معشوق ست یا مقدر چون براے ادب در جواب کسے کہ گوید چرا این طفل را زدہ
و بواسطہ جرم در جواب کسے کہ گوید زید چرا گریخت علامتش لام ست کہ قبل آن معنے براے
یا جہت یا بسبب یا بنا بر وغیرہ مفہوم گردد و مفعول لہ بر دو قسم ست یکے آن کہ ارادہ تحصیلش
علت فعل بود چنانکہ لفظ ادب درین مثال زدم زید را براے ادب پس ادب مفعول لہ
است کہ زدن بجہت آن واقع شدہ و ادب ہنوز موجود نیست لیکن تصور تحصیل آن
موجب وجود زدن ست سوال زدم زید را براے ادب چرا مثال چنین مفعول لہ باشد
جواب ادب حاصل نمے شود مگر بہ زدن و مترتب مے شود بر زدن پس ثابت شد کہ ادب
از قبیل آن مفعول لہ ست کہ فعل بہ قصد تحصیل او کردہ مے شود در مینا بازار مرقوم ست
ؔ در صحیفۂ مدح تقدیسش پے بمضمون بردن و سراغ معنے یافتن اندیشۂ پاک سرشتان
در ورق گردانیدن قولہ پے بمضمون بردن مفعول لہ ست و علامت آن یعنی براے از ما قبل
لفظ پے بہ مضمون بردن محذوف ست یعنی در صحیفۂ مدح تقدیسش براے پے بہ مضمون بردن

اندیشۂ پاک سرشتان در ورق گردانیدن ست اے براے تحصیل پے بردن فعل ورق گردانیدن
کردہ شد و احتمال دیگر نیز ہست یعنی قولہ صحیفہ ظرف ست و پے بمضمون بردن ہم ظرف ست
یعنی در صحیفہ مدح تقدیس او در پے بردن مضمون آن اندیشۂ پاک سرشتان در ورق گردانیدن
است و برین تقدیر استشہاد نخواہد شد و قولہ سراغ معنے یافتن نیز این دو احتمال دارد دوم
آنکہ وجود مفعول لہ علت فعل بود چون این بیمار بنا بر ناتوانی برخاستن نمے تواند این جا وجود
ناتوانی سبب برخاستن نتوانستن ست از ان کہ این امر واقع نہ شدہ است مگر بسبب
وجود بیماری صیرفی گوید ؎ بر سر دار کشیدند گل نرگس را ؎ کز عروسان چمن نقرۂ و زر دزدیدست
درین جا دزدید فعل ست و ضمیر مستکن فاعل آن راجع بہ نرگس و مجموع فعل و ضمیر جملہ شد پس
مضمون جملہ یعنی دزدیدن نرگس مفعول لہ ست مر فعل بردار کشیدن را اے بسبب وجود دزدی
نرگس فعل بردار کشیدن کردہ شد و نیز ؎ بہر تو شنیدہ ام سخنہا ؎ شاید کہ تو ہم شنیدہ باشی ؎
درین جا بہر تو مفعول لہ است مر فعل شنیدن را کہ در شنیدہ ام ست اے بسبب وجود
مخاطب فعل شنیدن کردہ شد۔ و مولوی عبد الرحمن در حاشیہ شرح جامی گفتہ کہ فعل گاہے
در خارج بہ سبب مفعول لہ بود چنانچہ تعظیم را برخاستم و زید پسر خود را براے تنبیہ زدہ گاہے
نہ چون زید بسبب جبن از کارزار نشست چہ ظاہر ست برخاستن و زدن در خارج بسبب
تعظیم و تنبیہ ست و نشستن در خارج بہ سبب جبن نیست۔

چہارم مفعول معہ

وآن اسمے ست کہ براے مصاحبت و مشارکت فاعل یا مفعول بعد از لفظ وا کہ
بمعنی واو بود واقع شود بہ شرکت زمانی یا مکانی مثال آن کہ مفعول معہ مصاحب فاعل
بود در صدور فعل از فاعل سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان فرماید ؎ شب را بہ بوستان با یکے از
دوستان اتفاق مبیت افتاد ؎ مثال آن کہ مفعول معہ شریک و مصاحب مفعول بہ بود در
وقوع فعل بر ان اگر توقعے داری این اسپ تازی نژاد را کہ بر در این خیمہ بستہ است با زین و لجام
مطلا بتو دادم و در نامۂ خسروان آمدہ بادشاہ روم پس ازین زبردستی نوشیروان پیاپے با
پیشکش ہاے شایستہ فرستاد و مراد از فعل فعل لغوی ست یعنی حدث پس شامل شد بہ فعل
اصطلاحی و شبہ فعل سوال چرا مفعول معہ بعد واو کہ اخصر ست از با مذکور نمے شود جواب
صادق نیاید بر زید کہ در مثال من و زید آمدیم واقع ست کہ اسم ست کہ ذکر او بعد واو
براے افادۂ مصاحبت و مشارکت فاعل فعل ست در آمدن و حال آنکہ مفعول معہ نیست

زیرا که مفعول معه مشارک و مصاحب فاعل یا مفعول فعل را در زمان واحد یا در مکان واحد بود یقیناً و مشارکت زید به متکلم در فعل رفتن از قبیل این مشارکت نیست از آن که زید اگرچه مشارک ست به متکلم در رفتن لیکن لازم نیست که در مکان واحد بود یا در زمان واحد و ازین تقریر واضح شد که واو عاطفه دلالت نمے کند مگر بر مشارکت در اصل فعل نه مصاحبت شاعرے گوید ے خدا بشکوه زبان من آشنا نکند ٭ من و شکایت و آنگه ز تو خدا نکند ٭ درین جا لفظ شکایت مفعول معه بوده است و لفظ من فاعل و فعل آن مقدر ست و آن لفظ باشم ست و عبارت در حقیقت این ست که باشم من با شکایت و در یک زمان این را خدا نکند و هم شاعرے گوید ے کسے که دل ز تو گیرد کجا نگهدارد ٭ من و دل از تو گرفتن خدا نگهدارد ٭ لفظ دل مفعول معه ست و لفظ من فاعل و فعل آن مقدر که باشم ست و عبارت بحقیقت این که باشم من و دل یک جا این را خدا نه کند کذا فی منتخب النحو مولف گوید که واو درین دو قول مذکور براے استبعاد ست فتامل به تامل الصادق اگر گویند چرا لفظ را بمعنی باے مصاحبت را موضع با منفرد نکردند چنان که درین قول مساوی شد زید عمرو را یعنی با عمرو و بکر مصاحب شد خالد را یعنی با خالد گوییم با براے این معنے بهتر و متعارف ست از را و اگر گویند با هم افاده معنے مصاحبت مے کند پس چرا با را بمعنی واو گرفتند جوابش آن که واو در حروف عاطفه اولے ست

پنجم مفعول مطلق

و آن مصدرے ست که بعد فعل واقع شود و در معنے آن فعل بود و قائم بر فاعل فعل مذکور باشد نظامی ے بجنبید جنبیدن با شکوه ٭ چو از زلزله کالبد هاے کوه ٭ و مفعول مطلق گاهے براے افادت شدت فعل بود چنان که گذشت اے جنبید جنبیدن شدید و گاهے براے وضع و طرز چنان که درین قول سعدی ے نگه کرد رنجیده در من فقیه ٭ نگه کردن عالم اندر سفیه ٭ اے نگه کرد فقیه در من بطرز نگه کردن عالم بحقارت در سفیه و اصل در مفعول مطلق آن ست که هم در لفظ و هم در معنی متعلق فعل مذکور بود چنانکه گذشت و درین قول نظامی ے بکوشیم کوشیدن مرد وار ٭ رگ جان بکوشش کنیم استوار ٭ و ایضاً از دست ے چون آن بسته آگاه گردد ز کار ٭ خروشد خروشیدن رعد وار ٭ ایضاً از دست چو بشکست بشکستن خروشان ٭ بیک حمله ز جاے خود بر و شان ٭ و گاهے در لفظ متغایر فعل بود چنان که درین قول نظامی ے جوابے بفرمود گفتن براز ٭ که تا ره نوردم سوے خانه باز

و درین قول سعدی ے به بخشید بر قوم دیگر عطا ٭ که هرگز نکرد اهل گوهر خطا ٭ که عطا یعنی بخشیدن مفعول مطلق من غیر لفظه است از بخشید یعنی بخشش کرد بر قوم دیگر بخشش کردن هم او راست ے وے اسال پیوسته با ما وصال ٭ کجا داندم عیب هفتاد سال ٭ میر عبد الواسع هانسوی در شرح بوستان نوشته وصال مفعول مطلق من غیر لفظه است از پیوسته یعنی وے اسال پیوسته است با ما پیوستن و گاه باشد که مفعول مطلق را حذف کنند چنانکه درین قول سعدی ے وز انجا بزندانی آمد که خیز ٭ وزین شهر تا پاے داری گریز ٭ چو گنجشک در باز دید از قفس ٭ قرارش نماند در آن یک نفس ٭ گنجشک مضاف الیه موصوف و مضاف آن لفظ گریختن مفعول مطلق گریز براے تشبیه محذوف هم او راست ے شکم تا سر آگنده از لقمه تنگ ٭ چو زنبیل دریوزه هفتاد رنگ ٭ آگنده فعل ماضی و بعد از وے رابطه محذوف بقرینه هاے مختفی و شکم مفعول آن و فاعل این فعل ضمیرے که راجع است بسوے این کژدمان که سابق ازین مذکور ست و تا سر غایت آگنده و آگنده شدن تنگ مفعول مطلق آن براے وضع و مضاف زنبیل و صله آن هر دو محذوف اے شکم خود را آگنده اند از لقمه هاے الوان تا سر آگنده شدن تنگ مثل آگنده شدن زنبیل گدیه از لقمه هاے الوان نظامی فرماید ے عنان یک رکابی برانگیختند ٭ دو دستی به تیغ اندر آویختند ٭ بدر الدین در شرح سکندر نامه گوید که یک رکابی و دو دستی هر دو مفعول مطلق ست یعنی برانگیختند عنان برانگیختن یک رکابی و به تیغ در آویختند در آویختن دو دستی انتهی بدان که درین جا هم مفعول مطلق محذوف ست و یک رکابی و دو دستی مفعول مطلق نیست و گاهے مفعول مطلق مقدم بر فعل و فاعل خود افتد چنان که درین فقره سعدی که در گلستان فرموده یکے از فضلا تعلیم ملک زاده همے کرد و ضرب بے محابا زدے و آن را مفعول مطلق بدان جهت گویند که اطلاق لفظ مفعول بران مقید به حرف را و براے و در و با نیست بخلاف مفاعیل بواقی که بدون قید به یکے از حروف مذکور اطلاق مفعولیت بران درست نیست **سوال** مفعول مطلق نیز مقید ست به قید اطلاق **جواب** این قید بغرض بیان اطلاق ست نه براے تقیید و آنچه صاحب منتخب النحو گفته است که لفظے از الفاظ فارسی به نظر نیامده که مفعول مطلق واقع شده باشد انتهی حق را به باطل نهفته است پس عذر نماید و گفته چنین کس را اعتبار نه فرمایند تنبیه ازین مفاعیل پنج گانه سواے مفعول به که مختص ست به فعل متعدی و در فعل مجهول قائم مقام فاعل محذوف شده به نائب فاعل نامیده شود و هر واحد از مفاعیل باقیه هم متعلق فعل لازم و هم متعلق فعل متعدی افتد و هرگز

صلاحیت نیابت فاعل ندارد و مے تواند کہ ہمہ مفاعیل مذکورہ دریک جملہ جمع شوند مثلاً

خالد	امروز	پسر خود را	با برادرانش	برائے تعلیم خط
فاعل	مفعول فیہ	مفعول بہ	مفعول معہ	مفعول لہ
نزدیک من		آورد۔		
مفعول فیہ ثانی				

باب سوم دربیان حروف معانی یعنی حروف اصطلاحی

حرف در اصل بمعنی طرف ست و ازان ست حرف الوادی بمعنی کنارہ رودخانہ وچون حرف درکلام از مسند و مسند الیہ یک سوست و برکران واقع مے شود لہذا اورا حرف گویند آن در اصل عبارت ست از حروف مفردہ تہجی و در اصطلاح نحویان کلمہ ایست کہ محتاج بود در جزبودن خود کلام را بسوے اسم یا فعل بخلاف اسم وفعل زیراکہ احدہما محتاج نیست بسوے آخر در جزئیت بلکہ محتاج ست در افادہ کلام وباید دانست کہ جز عام ست کہ رکن باشد یا نے یعنی حرف جزو کلام نمے شود خواہ رکن بود یا فضلہ بدون انضمام اسم یا فعل خواہ بصورت حروف تہجی منفرد باشد چون زائے نسبے برائے ابتدا و بائے نسبے برائے انتہا و ظرفیت خواہ مرکب از دو حرف یا زیادہ ازان چون از و تا و در کہ بغیر ذکر متعلقات خودہا مستقل نمے شوند چنان کہ مے گویند از مکہ تا مدینہ سیر کردم و این کلام دلالت دارد بر این کہ ابتدائے سیر از مکہ است لیکن تا لفظ مکہ یا لفظ از منضم نہ سازند معنے ابتدائے سیر نمے توان فہمید و سکاکی در مفتاح گفتہ کہ متعلق معنے حرف چیزے ست کہ تعبیر بحرف ازان وقت تفسیر معنے حرف مے کنند مثل آن کہ بگوئی از برائے ابتدا و تا برائے انتہائے غایت است و در برائے ظرفیت و مانند آن و این ہا یعنی ابتدا و انتہا و ظرفیت معانی این حروف نیست والا حروف نباشند بل اسما گردند زیراکہ اسمیت و حرفیت حرف باعتبار معنے ست وجز این نیست کہ این متعلقات معانی حروف ست باین معنے کہ معانی حروف عائد بانیہا بنوع استلزام مے شوند و آن استلزام مقید برائے مطلق ست و ازین جاست کہ نحویان در تعریف حرف گفتہ اند کہ حرف کلمہ ایست موضوع برائے دلالت بر معنے کہ حاصل در غیر آن ست یعنی مستقل بمفہومیت نیست بلکہ در مفہومیت خود محتاج بسوے متعلق ست یعنی حرف را در دلالت کردن بر معنے بسوے ضم کلمہ دیگر احتیاج و افتقار باشد پس مراد از بودن معنے در غیر آن این ست کہ معنے حرف بسبب غیر مستقل مے شود و چون لفظ از مرادف لفظ ابتدا و تا مرادف

انتہا و در مرادف ظرف نیست وارد نمے شود کہ چنان کہ ضمائر متصلہ مرادفات خودہا محکوم بہ و محکوم علیہ واقع مے شوند از و تا و در و غیر اینہا چرا صلاحیت ندارند کہ مرادفات خودہا محکوم علیہ و محکوم بہ واقع شوند چراکہ لفظ ابتدا موضوع ست برائے معنی کلی یعنی ہر ابتدا کہ باشد و کلمہ از موضوع ست برائے ہر واحد از جزئیات آن معنے کہ مستقل اند ازین حیثیت کہ آن جزئیات حالات متعلقات خود اند و آلات اند برائے تعرف احوال آن متعلقات و وضع کلمہ از برائے ہر واحد از جزئیات آن معنے کلی از استعمال او معلوم مے شود از انکہ کلمہ از مستعمل نمے شود مگر در جزئیات آن معنے کلی و علم بوضع شے از استعمال او حاصل مے شود و جزئیات ابتدا چون ابتدائے سیر از ایران یا از توران و نحو آن تصور باید کرد و متعلقات آن جزئیات چون سیر و ایران و جز آن باید فہمید و ظاہر ست کہ این امور را در جزئیات دخل نیست بلکہ جزئی آن ابتدا ست کہ باین امور متعلق ست و مراد ازین کہ جزئیات حالات متعلقات خود اند این ست کہ آن جزئیات صفات و اعراض متعلقات خود اند و مراد ازین کہ جزئیات آلات اند برائے تعرف و شناختن احوال متعلقات خود این ست کہ بسبب آن جزئیات احوال متعلقات دانستہ مے شود و مراد از احوال مبتدا بودن و مبتدا منہ بودن ست چنانچہ سیر مبتدا ست و ایران مثلاً مبتدا منہ است و علم باین احوال مقصود نیست مگر بسبب آن جزئیات و ممکن ست کہ آن معنے کلی قصداً و بالذات مستقل شود و ملاحظہ کردہ شود و اورا در حد ذات خود پس درین وقت مستقل بمفہومیت خواہد بود یعنی بغیر ضم ضمیمہ حاصل خواہد شد این معنی کلی و درین وقت صلاحیت دارد کہ محکوم الیہ و محکوم بہ شود چنانچہ گوئی ابتدا معنی از ست و یا معنی از ابتدا است پس بدانکہ این معنی کلی مدلول لفظ ابتدا بود و لیکن آن جزئیات کہ مدلول کلمہ از اند در مفہومیت استقلال ندارند و لہذا آن جزئیات را صلاحیت محکوم علیہ یا محکوم بہ نیست زیراکہ محکوم علیہ و محکوم بہ را لابد ست کہ قصداً ملحوظ باشد تا نسبت باثبات و نفی میان او ممکن بود لیکن درین قول کہ حرف صلاحیت اخبار بہ ندارد نظر ست زیراکہ حروف معنوی را ہم در اخبار بہ مدخل ست پس آنچہ عبد الواسع عالم صلاحیت اخبار بہ در تعریف حرف باز داد چند حروف معانی مرکبہ گفتہ است از جادہ تحقیق برکران ست غایت این کہ نہ تنہا بلکہ با غیر مخبر بہ واقع شوند چنان کہ زید نا آشنا ست و بکر بے شرم ست و عمرو بخانہ است در این امثلہ لفظ نا و بے و بائے موحدہ در اخبار بہ دخل دارند و این کہ بعضے از اساتذہ عجم ما بہ نسبت بعض حروف معانی مرکبہ تصریح کردہ اند کہ اصلا صلاحیت ندارد کہ از چیزے بدو خبر دہند چنان کہ درین اقوال زید بربام ست و بکر در خانہ است

زیرا کہ درین جا مخبر بہ استادہ یا نشستہ مثلا است جید نیست چہ از ہر دو قول اخبار از
مطلقا استادن زید و نشستن بکر مراد نیست بلکہ مقصود اخبار ست از استادن زید بر بام
و نشستن بکر در خانہ پس لابدست کہ لفظ بر و در جزو مخبر بہ فی المعنی باشند زیرا کہ قید مفہوم
مقید را جزو بود اگرچہ از ما صدق علیہ خارج باشد چنان کہ لا درین قول زید لا حجر ست از اجزاے
مخبر بہ واقع شدہ ۔ و چون دلالت حرف بر معنے محتاج کلمۂ دیگر ست از جہت نقصان نہ
محتاج قرینہ کہ دلالت بر معنی مقصود کند و از معنی غیر مقصود باز دارد و لہذا در حقیقت داخل
ست ۔ بالجملہ حرف براے ربط کلام بہ تحریر و تقریر در آید و کلام بے حرف نیز تمام شود
اما بہ قلت چنان کہ نور دیدۂ زید مرد و این باب معنی بر سہ فصل ست

فصل اول در حروف منفردہ معنی دار پارسی

الف

پوشیدہ نماند کہ **الف** در کلام فارسی از سہ حال خالی نیست خواہ در اول الفاظ
در آرند خواہ درمیان الفاظ یا در اواخر الفاظ داخل نمایند پس انچہ در اول الفاظ آید الف
ضد ست و آن الفے ست کہ افادۂ معنے حرف نفی مے کند بزبان دساتیر کہ کتاب ادین پیغمبر
عجم ست و لغت را ضد معنی موضوعی مے بخشد و حرکت ہر و ما بعد خود بنا شند پیوستہ مفتوح
بود چنان کہ اجفت بہ فتح اول و ضم جیم بمعنی طاق کہ برابر جفت مے آید ہم چنین ست اجنبان
ضد جنبان یعنی ساکن و نا متحرک و اویژہ بروزن ہمیشہ بمعنی ناپاک ضد ویژہ کہ بمعنی پاک
ست و اہمہ بفتح اول بمعنی ناقص و پارہ ضد ہمہ است و انخواستی بمعنی غیر ارادی ضد خواستی کہ ترجمۂ ارادی ست
و الفیکہ درمیان الفاظ آید بہ شش قسم ست **اول الف رابطہ** کہ آن را الف الصاق
و اتصال و آمیزش نیز گویند و آن بمعنی مع میان دو کلمۂ متجانس واقع مے شود براے الصاق
و اتصال معنی کلمۂ اول بہ کلمۂ ثانی و افادۂ قرب و توالی چون سالاسال و شباشب
و لبالب و مالامال و دمادم و این بمعنی باے الصاق ست یعنی سال بہ سال و شب
بہ شب و لب بہ لب و مال بہ مال و دم بدم و زارازار بہ الف اتصال حکیم زلالی ؎
سوالیان نواز تو بہ بانگ نوشانوش ٭ مخالفان تو از تو بویل زارازار ٭ و انچہ در فرہنگ
جہانگیری رمارم بہر دو را بمعنی برابر و مقابل آوردہ و از ناصر خسرو شاہد نمودہ ؎ بیار مگو بی
ہر چہ یابی ٭ باخار مدار گل رمارم ٭ ناگفتہ سخن خیو سے مردست ٭ خوش نیست خیو مگر کہ در غم ٭
صاحب رشیدی آن را تصحیف دمادم دانستہ والعلم عند اللہ و نوشانوش یعنی نوش متصل بہ نوش

مولف شرف نامہ و دستور پارسی آموز وغیرہ درین مقام لفظ خنداخند نیز نوشتہ اند و بقول
صاحب انجمن و قوانین دستگیری وغیرہ مخفف خندان خندان ست کمال الدین گوید ؎
بہ خنداخند از لعل مے آلود نگارینم ٭ بگوش جان بر آید بانگ نوشانوش از شادی ٭ و
پیچاپیچ یعنی پیچ ملحق بہ پیچ امیر خسرو گوید ؎ ز پیچاپیچ آن شب گرد ہم شرح ٭ دو زلفش را
دو سخ دادن توان طرح ٭ و تخچاتخچ یعنی دم زدن بعد از دم زدن و بمعنی نفیر نیز آمدہ است و چقاچق چق
چوبے ست کہ ماست بدان زنند بمعنی چق ملحق بہ چق یعنی چق بعد از چق چکاچک و چکاچاک
و خراخرو شکاشک و شپاشپ و زود از زود و پیشاپیش حکیم انوری فرماید ؎ قصہ برنی پیام
فرمود ٭ در ہلاکم بکوش زود از زود ٭ و کمال الدین گوید ؎ بہ پیشاپیش من انداز خرام آن
دلبر جانی ٭ قد زیباے خود آور دہ ہمچو سرو در بستان ٭ و در وادرو و پیاپے نیز از ہمین قبیل ست
صائب مے فرماید ؎ تو مے روی بتن از خویش مے روم ہر روم ٭ کہ وقت عرض تظلم درین
روادرو نیست ٭ و صاحب کشف اللغات مے گوید کہ الف در دوشادوش بمعنی ملازمت
آمدہ است چنان کہ درین بیت ہفت پیکر ؎ تا رسیدند ہر دو دوشادوش ٭ بہ بیابانے
از بخار بجوش ٭ و معنے بیت آن ست کہ تا رسیدند ہر دو بملازمت دوش یکدیگر یا دوش
یک دیگر در بیابانے کہ از گرمی تفتہ بود و عبد الواسع ہانسوی درین مثال لفظ تکاپوے
نیز آوردہ کہ در اصل تگ و پوست و این الف بمنزلۂ واو عطف ست و گفتہ حق این ست
کہ الف دوشادوش و لبالب و مالامال و رنگارنگ و گوناگون دو واو و براے اتباع
باشد و راے صاحب فوز کبیر این ست کہ از عالم دوشادوش و پیاپے باشد و صاحب
فوز کبیر وغیرہ در گوناگون و رنگارنگ الف مبالغہ و کثرت نیز گفتہ اند ۔ و خان آرزو در مثمر نمودہ
ظاہر آنست کہ ہمان معنے باے الصاق ست و از ان تعدد ثابت مے شود درین صورت
بمعنی کثرت مجازا آمدہ باشد گون گون کہ مخفف آنست کہ بمعنی کثرت آمدہ شاعرے گوید ؎ از مان آورند
مرد ہنر ٭ فراز آورد گوناگون سیم و زر ٭ بہمچنین و رنگاپو دو واو و سراسر و لبالب ہمان معنی اتصالی ملحوظ ست
حقیقۃً استقلاو استیعاب از جہت لزوم بود و در تحفہ نوشتہ کہ الف اتصال براے افادت معنی قرب
و ملابست و توالی اکثر درمیان دو کلمۂ متجانس آرند بمعنی باے موحدہ کہ براے افادت
معنی معیت ست چون زود از زود و روادرو و رنگارنگ و پیاپے و دمادم و سالاسال
و لبالب و شباشب و مانند آن ہاے رنگ رنگ و پے بہ پے و دم بہ دم و قیاس کن برین و الف
اتصال جاے معنی ملازمت دہد نظامی فرماید ؎ تا رسیدند ہر دو دوشادوش ٭ و گاہے
چیزے را بمعنی فاعل آن چیز گردانند ہم او فرماید ؎ در ہم آمیختیم خنداخند ٭ یعنی در یک دیگر

آمیختیم خنده خنده وشاید الف خندا از قبیل الف فاعل باشد چون الف جویا وکوشا ونیوشا بمعنی جوینده وکوشنده ونیوشنده تمام شد کلام او دوم الف عطف که افاده معنی واو عطف دهد واین گاہے درمیان دو کلمه مترادف آید چون تکاپو وتگادو که بمعنی تگ وپو وتگ ودو بود واین الف بجز این دو لفظ جاے دیگر به نظر نیامده وگاہے میان دو کلمه متغایر در آید چون رستاخیز و سالاماه وگاہے درمیان دو لفظ متضاد چون کمابیش وشباروز بمعنی کم وبیش وشب وروز سعدی گوید ؎ تکاپوے ترکان وغوغاے عام * تماشاکنان بر در وکوے وبام * حافظ گوید ؎ پیاله درکفنم نه که تا سحرگه حشر * بمے زدل ببرم هول روز رستاخیز * صاحب تحفه گوید که نزد بعضے شباروز در اصل شب با روز بود وبنابر قاعده یک بارا حذف کرده شباروز گفتند وبازیاد نون ماقبل که شبان روز مشهور ست ظاهرا درست نه باشد واگر از شبان روز دو شب ویک روز مراد باشد مے توان شد جامی راست ؎ چو یوسف هم نشین شد با زلیخا * شبان روزے قرین شد با زلیخا * کبیرخان رامپوری در شرح ابوالفضل گفته که شبان روز بنون بدون ہا در رسم الخط دیده مے شود لیکن در صحت آن تامل ست اما بر تقدیر تسلیم تمام کلمه آن قائم مقام واو عطف خواهد بود ومثل آنه در شبانه بید محمد عرفی در تعریف اسپ گوید ؎ درین هوس که رود هم عنان او نفسے * شبانه روز زند شاطر سپهر شلنگ * وخان آرزو گوید لفظ شبان روز به نون دیده مے شود وآن بیجاست لیکن شبانه روز آمده پس برین تقدیر شبان روز مخفف شبانه روز بود واین مخفف شبانه روزانه است واین خالی از غرابت نیست ونزد بعضے شباروز به الف عاطفه کلمه علیحده است وشبان روز به زیادت نون که مخفف شبانه روز ست کلمه علیحده وبقولے الف در واراب نام بادشاه نیز ازین عالم ست اے دار وآب و دار بمعنی درخت ست چراکه او را در آب نزدیک درخت یافته بودند وانکه عضدالدوله انجو در جهانگیری وحکیم ساجد در شرح بوستان ومحمد حسین اصفهانی در رساله قواعد فارسی ودبیر در براهین العجم وسنجر در دستور سخن گفته اند که الف عطف بجز دو کلمه تکاپو وتکادو نیامده اعتماد را نه شاید وصاحبان هفت قلزم ونخبه هم درین مثال لفظ رستاخیز نیز نوشته اند وعبدالواسع گفته که در رستاخیز الف زائد ست که در اصل رستخیز بوده وهر دو بضم را مهمله است ومعنی ترکیبی روئیدن وبرخاستن باشد چنان که در کشف ورشیدی ومؤید وغیره مذکور ست وصاحب انجمن گوید که رستاخیز بضم اول کنایه از روز قیامت ست ومعنی ترکیبی آن روئیدن وبرخاستن ست رستخیز نیز به همین معنے ست اوحدالدین انوری گفته ؎ چین ابروے تو برمن رستخیز آرد کیف * روز ها شد تا نه فرمودی سلام را جواب * واین

لغت در اصل راست خیز بوده یعنی ایستاده وچون روز قیامت تمامی مردگان زنده شده به پاے ایستند آن روز را روز راست خیز گفته اند ورستخیز مخفف آن ست وترجمه آن به عربی روز قیام ست یعنی روز ایستادن در محشر وقیامت یعنی راست ایستادن انتهی ودرین نظر ست زیرا که بر تقدیر بودن اصل آن راست خیز لازم مے آید که رستاخیز به فتح اول باشد نه بضم اول وتفسیر معنے بروئیدن وبرخاستن هم صحیح نه باشد سوم الف انحصار که بمعنی تاے انتها میان دو اسم واقع گشته مفید مفهوم همه وتمام بود چنان که در لفظ سر وسراپا بمعنی از یک سر تا سر دیگر واز سر تا پا گفته اند که این الف در غیر این دو کلمه دیده نه شده مولوی صهبائی در قول فیصل گوید که الف سراپا افاده معنی استیعاب مے کند اے از سر تا پا چون سراسر ولبالب که بمعنی ازین سر تا آن سر وازین لب تا آن لب وصاحب جواهر الحروف نیز همین را قوے گفته هلالی گوید ؎ یارما هرگز نیازارد دل اغیار را * گل سراسر آتش ست اما نه سوزد خار را * غلام علی آزاد ؎ تو پری دیده سراپا نظرے آئی گویا از خانه آئینه بدر مے آئی * ودر تناتن نیز ازهمین عالم ست قاآنی فرماید ؎ درغمش از موئیه همچو موے تناتن * سرخش از ناله همچو ناے سراسر * وخان آرزو ومولف چهار گلزار لفظ سراسر را در مثال الف رابطه آورده اند وصاحب غیاث در لفظ سراپا الف عطف گفته وخان آرزو نیز در شمر آورده که مے تواند که در سراپا بمعنی عطف بود پس معنی فلان سراپا پر شد آن بود که در پر شدن سر کش بپا پیوسته پس استیعاب این جا نیز از راه لزوم بود درهم چنین در صورت عطف وفرق در استیعاب وعطف آن که در صورت معنے عطف استیعاب مجازا حاصل مے شود ودر صورت معنی استیعاب حقیقة چهارم الف دعا که بنا بر حصول مفهوم دعا در آخر صیغه مضارع واحد غائب ومتکلم قبل از دال ومیم مے آید وبعضے این الف را الف تمنی وترجی خوانده است چنانچه سعدی فرماید ؎ جهان بر آب نهاده است وزندگی بر باد * غلام همت آنم که دل بر آن نه نهاد * یکے دعا کنمت بے رعونت از سر صدق خداے در نفس آخرت بیامرزاد * همانان که الف بیامرزاد بمنزله کاشکے ست که افاده تمنی وترجی کند وهم او راست ؎ بر آمد روزگار سعد بوبکر * خداوندش به رحمت در رساناد * بر آن کس دل نمی سوزد برین غم * خدایش هم برین آتش نشاناد * فرخی فرماید ؎ خواجه بوبکر برد گوے ادب * ایزد او را بقا وعمر دهاد * عرفی گوید ؎ کشته بزرع بخت تو بیدار دمو * تا بجدے که چرندش میان جدی وحمل ؎ بانادان دوست کو دوستان را * غذاے دل و راحت جان فرستد * وهم چنین شنوام در دام بعد الحاق الف دعائیه در شنوم ودرم چنانکه

درین قول خاقانی ع آن شیشه گردنان که ازین خیمهٔ کبود * بینام چون قرابه بگردن طناب شان * چون قوم نوح خشک نهالان پے برمند * باد از تنور پیرهٔ زنے فتح باب شان * فائده باد در اصل بواد بود بجهت کثرت استعمال واو از روے تخفیف حذف نموده بارا فتح دادند و مستعمل جمهور همین لفظ مخفف ست و بدُ مخفف ست فردوسی ع بریده زبانت به شمشیر بُد * لبت سوخته ز آتش تیر بد * و خان آرزو در مثمر آورده که الف گاہے افادهٔ دعا کند چون شواد و باد و بعض گویند باد و نیز ازین عالم ست که بواد و بُوَده و این اگرچه ماخوذ از قول ماست که در کتب دیگر نوشته ایم لیکن حالا معلوم شد که چنین نیست زیرا که قافیه بواد با مباد که نفی باد ست آمده فردوسی ع هزار آفرین بر چنان زن بواد * هر آن زن که چون تو نباشد مباد * پس اگر باد مخفف بواد بود قافیه اش مثل اشکم و شکم است و این اصلا صحیح نیست و از جهت نفی و اثبات صیغه دیگر نے شود ازینجا دریافت مے شود که باد کلمه ایست بالاستقلال براے دعا و مباد براے نفی آن و مخفف بواد نیست و ماخوذ از بدُ مخفف بود چنانچه جاے دیگر نوشته ام نیز نیست چه اگر ماخوذ از بد مے بود از شد شاد نیز مے آمد حالانکه از شد شواد ست لهذا شواد از زیادت الف آمده فرخی گوید ع سفر از دوست جدا کرد مرا * گم شواد از جهان نام سفر * انتهی کلامه جوابش آن که اگرچه باد نیز در اصل بواد بود بکثرت استعمال واو را از ان انداخته اند و باد خوانده اند لیکن چون بمنزلهٔ علمیت رسیده استاد با بواد قافیه کرده و بعض گفته اند که باد اگرچه مخفف بواد باشد قافیه او با بواد صحیح است چه در صحت قافیه تغایر لفظی یا معنوی کافی است کما تقرر فی موضعه و درین جا تغایر مذکور موجود ست چه واو بالفرض اگر مخفف بواد هم مے آمد قافیه واو و باد درست مے شد بسبب تغایر هر دو لفظ به سبب تغایر صدر هر دو چنان که درین قول حکیم سنائی ع خلق جز مکر و بند هیچ نیند * همه آزمودم ایچ نیند * پس زیادت حرف با بر صدر واو و حرف میم بر صدر باد که بواد و مباد شد نه موجب تغایر زاید ست نه موجب اتحاد فی مابین هر دو لفظ که منافی صحت قافیه باشد تا دلیل گرفته شود بر استقلال لفظ باد آرے اگر واو مخفف بواد مے آمد قافیه اش با بواد مثل شکم واشکم که اول مخفف ثانی ست بر مذهب تحقیق مے شد و لیس فلیس - و در صورت منفی بودن آن فعل نون نفی را به میم نهی بدل نمایند بدین مناسبت که دعا نیز مانند نهی دلالت کند بر معنی طلب چنان که به لفظ مباد و مکناد و مرساد و مبیناد و مشنواد چنان که درین قول سعدی علیه الرحمة ع جوان مرد را تنگدستی مباد * که سفله خداوند هستی مباد * و درین

قول سپهر ع خواجهٔ من بجواز من حدیثے مے نمود * کان دگر باره مبیناد و دگر ره مشنواد * تنبیه در مصادرے که التباس صیغهٔ ماضی شود الحاق الف دعائیه مستعمل نیست چون فتد و فتاد و نهد و نهاد و در لفظ کشاد و ستاد هرگاه از مصدر کشیدن و ستدن اراده نمایند الف دعائیه است و اگر مصدر کشادن و ستادن اراده کنند صیغهٔ ماضی ست سپهر دبیر این گفته که این الف را که من الف تمنی و ترجی خوانده ام در بعض نسخ بر دو قسم منقسم ساخته اند و گفته اند این الف براے حصول دعاے نیک و بد ست چنان که مصلح الدین فرماید ع پس از مرگ جوانان گل نماناد * پس از گل در چمن بلبل مخواناد * دران عالم خدا از عالم غیب * نثار رحمتش بر سر فشاناد * چنان دانند که از شعر اول دعاے نیک و از ثانی دعاے بد دریافته شود لیکن ذوق سلیم داند که ابداً الف درین دو حالت مدخلیت ندارد بلکه آن هاے نیک و بد از ترکیب الفاظ و ترتیب کلمات ست پنجم در براهین آورده الفے ست که در میان کلمات اندر آید و افادهٔ معنے باے کند که بر سر اسما در آورند و اختصاص دهد موصوف را به صفت مذکور چون سراشیب و سراکوفت چنان که سپهر گفته ع همه کشتی از سرشارهٔ آب رست * سراشیب شد تا به جوے نشست و اینکه جمال الدین حسین انجو درآیین دهم از مقدمهٔ فرهنگ جهانگیری مذکور نموده که الف بیناام و میرام افادهٔ معنی باے کند که بر اول افعال در آرند مانند کناد و میرام یعنی بکناد و بمیرم و این دو شعر را شاهد آورده ع جهان آفرین بر تو رحمت کناد * دگر هر چه گویم فسانه است و باد * ع گرد سر و پاے تو چو پروانه دوانم * بوسه زده اے شمع که در پاے تو میرام * از طریق استقامت منحرف است زیرا که ذوق سلیم داند که نیز همان الف است که سپهر آن را الف تمنی و ترجی نام نهاده بلکه الفے که افادهٔ معنے با کند همان الفے ست که در سراشیب واقع است ششم بمعنے الے گفته اند چون سرازیر و سراپا بالا یعنی سر سوے زیر و سر سوے بالا میرزا یحیی شیرازی ع ره تعریف تخش طے کنم چون * سراپا لاست این ره تا بگردون * میرزا طاهر وحید در تعریف کشتی گیر فرماید ع ز زورے که دارد بکشتی شتاب * سرازیر بنمود عکسش در آب * طالب آملی خطاب بقلم گفته ع هر که ابر چشمه زنی غوطه سرازیر * صد گوهر ناسفته برآری چو برآئی * مؤلف بهار عجم گوید که ازین جا مستفاد مے شود که در امثال تراکیب این الف بجاے با به معنے الے استعمال مے یابد هفتم افادهٔ دوام مے کند چنانچه در آماده الف ثانی براے همین معنے ست در اصل همان آمده بود از انجمن آراے ناصری -

اما الفے که باواخر الفاظ پیوندد در شانزده قسم ذکر نمایم اول الفے ست که افادهٔ معنی علیت کند و درین جا چنان صواب نمود که شطرے از آراے دیگران باز نمایم و پس از آن مختار خود را

برنگاریم۔ بدان کہ نگارندۂ فرہنگ جہانگیری مے گوید کہ الفے کہ افادہ فاعلیت کند چون
دانا و بینا و شنوا و گویا و زیبا و شکیبا و فریباست چنانکہ مجد ہمگر گوید رباعی ہم حور بہشت
ناشکیبا از تست * ہم جادو و ہم پری فریبا از تست * خوبان جہان بہ جامہ زیبا گردند *
آن خوب توئی کہ جامہ زیبا از تست * و بسیار از کسان کہ دریں فن چیزے نگاشتہ اندرین
وتیرہ رفتہ اند و صاحب کتاب معجم نیز با وے ہم داستان ست در مثل دانا و بینا و شنوا لیکن
الف زیبا و شکیبا و فریبا را گوید الفے ست کہ در اواخر نعوت معنی اتصاف دہد بدان صفت
عجب آن ست کہ ہر دو از طریق صواب دور افتادہ اند و عجب تر آن کہ شعرے کہ شاہد
آوردہ اند بہ صحت مقرون نیست چہ دران دو نقصان اندر ست ما این الفات را مفصل
باز گوئیم تا نیک شناختہ آید و خطاے ایشان روشن گردد۔ بدان کہ الفے کہ افادۂ معنی فاعلیت
کند در اواخر صیغہ ہاے امر لازم بحسب استعمال بیرون آید چون بینا و گویا و شنوا و توانا و شکیبا
حکیم ازرقی راست ؎ بسرور تیغ بران چو جہل اندر سر نادان * بدل در ناوک بران
چو دانش در دل دانا * بزخم تیر بتاباند نور از دیدۂ روشن * بنوک نیزہ بکشاید آب از
چشم نابینا * ز بہر نظم مدح تو بر وم بر عزیز آمد * روان روشن بجز و زبان جاری گویا * دیگر
الفے ست کہ در اواخر نعوت اندر آید و معنے اتصاف بدان صفت دہد چون زیبا و گونا و بویا
چنانکہ خاقانی شروانی آوردہ ؎ ہم ماہی و ہم خور بہم حوت ست دیونس در شکم * ماہی ہمہ
گنج درم خور زر گونا وافتہ * سپہر گفتہ ؎ نسخۂ زلف شبان تیرہ بخوانم * چون دل مجروح را
شوم بداوا * این بخلاف ست و من زین خلافم * چارۂ زخمی کنم بہ عنبر بویا * پس باید دانست
کہ الف زیبا از الف شکیبا نیک جدا ست چہ شکیب فعل ست و زیب صفت اما در
افعال متعدی الف در نیا و رند و بجز شعر مجد ہمگر فریبا دیدہ نشد پس ازین تفصیل بر اہل
بصیرت محقق ست کہ مولف فرہنگ جہانگیری کہ الف زیبا و شکیبا و فریبا و دانا را مانند
ہم قیاس کردہ بر خطا رفتہ است و صاحب کتاب معجم کہ الف زیبا و شکیبا را از یک صنف
شناختہ ہم از صواب بر کران ست اما مجد ہمگر را در فریبا دو خطا افتادہ اول آن کہ باز نمودیم
کہ این الف را در اصول افعال لازم الحاق کنند و فریب فعلے ست متعدی بحسب استعمال
زیرا کہ بے ذکر مفعول استعمال نشود چون دلفریب و امثال آن و ثانی آن کہ فریبا را
بمعنی خود ایراد نہ نمودہ چہ بر فرض کہ فریبا ترکیبے درست باشد بمعنی فریبندہ خواہد بود نہ
فریب خوردہ و درین شعر کہ ایراد نمودہ است ؎ ہم حور بہشت ناشکیبا از تست * ہم جادو
و ہم پری فریبا از تست * معنے چنان باشد کہ حور در ہواے تو بے آرام و شکیب ست

و جادو و پری فریب دہندہ است و حالانکہ قصد او آن ست کہ حور از تو شکیب نتواند
و پری بر تو فریفتہ است سہو دیگر از مولف فرہنگ باز نمائیم ہذہ لیس اول قارورۃ
کسرت فی الاسلام لفظ فریبا را در ذیل لغات عنوان نماید و گوید بمعنی فریبندہ و فریفتہ آمدہ
و متمسک بہ ہمین رباعی مجد ہمگر شدہ چہ بسیار تنہا دون ورزیدہ است زیرا کہ اگر این لفظ
لغتے ست جامد بدون ترکیب و الف دران اصلی ست چرا در پہلوے دانا و بینا ایراد نماید
و گوید الف آن افادۂ معنی فاعلیت کند و ہرگاہ الف فریبا الحاقی ست چرا در تحت
لغات عنوان نماید و اصلی شمارد پس ازین تفصیل دانستہ شد کہ نوع اول الفے ست
کہ افادۂ معنی فاعلیت کند و نوع دوم الفے ست کہ پہلوے صفت در آید و معنے اتصاف
بدان صفت دہد کذا فی براہین العجم و ازین تحقیق معلوم شد کہ آنچہ خان آرزو در مثمر گفتہ
کہ در کوشا و نیوشا و گویا و شنوا وغیرہ الف مفید معنی اتصاف ست از جادۂ تحقیق
برکران ست و ابو الخیر خیر اللہ وفائی در بارہ الف فاعلیت مے گوید این الف براے
اتمام کلمہ ایست کہ بمعنی فاعل آید چہ تنہا دان و بین و گو و شنو بمعنی مذکور مستعمل نیست مگر بالحاق
این الف یا بہ اتصال مفعول چون زبان دان و سخن دان و جہان بین و دور بین و حق گو و سخن گو
و سخن شنو پس این مرکب در صورت اول مفید معنے عام بود و در صورت ثانی مفید معنی خاص دوم
براے مفعول چنانکہ پذیرا یا و یعنی پذیرفتہ شدہ چنانکہ درین قول ؎ بنزد شوخ بے باک و
دل آزار * پذیرا باد عرض عاشق زار سوم براے لیاقت چنانکہ خوانا و پذیرا بمعنی لایق خواندن
و لایق پذیرفتن نظامی گنجوی گفتہ ؎ پذیرا سخن بود شد جاے گیر * سخن کز دل آید شود دل پذیر *
و درین دو قسم فرق باریک ست کذا فی الغیاث وغیرہ و جامع انجمن گوید کہ الف گاہے معنی اسم
مفعول دہد چنانکہ گوئی این سخن پذیرا ست یعنی پذیرفتہ است و این خط خوانا ست یعنی
خواندہ شدہ و اگر نسبت بہ کسے دہند باز افادۂ اسم فاعل کند چنانکہ گویند فلان خوانا ست
یعنی خوانندہ و صاحب صفت قلزم گوید کہ الف مفعول و لیاقت ہر دو بعد صیغۂ امر آید و
ثانی صیغہ را بمعنی مصدر گردانند بہ ہر دو بیت مذکور موید کردہ است چہارم الف متکلم
یعنی افادہ معنی ضمیر متکلم مے کند چون ملاذا و مکرما و معاذا بمعنی ملاذ من و مکرم من و معاذ من
و این الف مخصوص بالفاظ عربی ست پنجم الف قسم و آن با و اخر اسماے عربی مے آید چون
حقا و ربا بمعنی قسم حق و قسم رب سعدی گوید ؎ حقا کہ با عقوبت دوزخ برابر ست * رفتن بپاے
مردی ہم سایہ در بہشت * ہاتفی راست ؎ حقا کہ ستم بد و رجامی * ہم پنجہ خسرو و نظامی *
از رسالۂ عبد الواسع وغیرہ بعض از صاحب نظران گفتہ اند کہ در حقا الف را براے افادۂ

بمعنی قسم گفتن ہرزہ بیانی بلکہ نادانی ست چراکہ در فارسی و عربی نشانے ازو نیست و ہیچ کتاب
اہل زبان گواہی بر وجود آن نمی دہد اگرچہ بعض اعزہ سررشتہ تحقیق از دست دادہ اند گردن بہ بند
پالہنگ تقلید نہادہ اند و حقیقت نفس الامری آن ست کہ اصلش احق حقا ہست پس لفظ
حقا مفعول مطلق واقع است کہ فعل ناصبش محذوف شدہ است فقیر نجمی گوید کہ اگرچہ اعتراض
صحیح ست والف اعتراض را درخواست و حقا را کہ در احق حقا مفعول مطلق گفت بجا گفت و اعم
ازین کہ مے فہد ہمانا در مستنازع فیہ ہمان مفعول مطلق ست و نمے داند حقا در محاورہ عرب براے
قسم ہم آمدہ و حقا کہ مفعول مطلق ست در ما نحن[1] فیہ راست نیاید بلکہ این آن حقاست کہ اہل
عرب براے قسم در استعمال آرند چنانچہ از کتب عربیہ بہ ظہور مے رسد و ازین قول فرار کہ در کتب
لغات عربی در تحقیق لاجرم مرقوم ست صاف ظاہر ست اگرچہ بہ نگارش آن گفتگو بدرازی مے
کشد اما چون گمرہان را براہ آوردن ضرور و ناگزیر ست نگارش آن نیز خاطر پسند و دل پذیر ست
مولف صراح نوشتہ کہ فراء گوید کہ کلمہ لاجرم در اصل بمعنی لابد و لامحالہ بود بعدہ از کثرت استعمال
بمعنی قسم گردید و بمنزلہ حقا شد لہذا در جوابش مثل جواب قسم لام آرند و در منتہی الارب آمدہ
حقاً لا آتیک (بہ تنوین سوگند ست عرب را) و در دیگر کتب نیز ہم چنین ست و در علوی و
مسعودی شروح مقامات حریری مذکور ست لاجرم بمعنی لامحالہ و لابد پس بمعنی حقا گردید
گویند جرم اے حق و اجب و مولوی صہبائی در غوامض سخن گوید کہ حقا مترادف لفظ قسم نیز آمدہ ؎
حقا بجان شاہ کہ ہم شاہ آگہ ہست * کایشان سزاے حضرت شاہ زمن نیند * پس لفظ حقا
کہ مرادف کلمہ قسم ست براے قسم در زبان فارسی باتباع عربی مستعمل و قول عبدالواسع و معترض
غلط و مہمل این ست حقیقت حقا و نقش خیالات الف قسم در ربا از نتائج وہم ست آخر
دعوے راند ہم در کار ست ششم الف حالت یعنی الفے کہ در آخر بعض صفات از بہر
بیان حالت در مے آید و عامہ قواعد نگاران مے نگارند کہ این الف مصدری ست کہ
بہ اسم صفت لاحق گشتہ افادہ معنی یاے مصدری مے کند چنان کہ در پہنا و ژرفا و درازا
بمعنی پہن شدن و ژرف شدن و دراز بودن ظہوری در مدح پادشاہ گفتہ ؎ در کمالات
خرد پہنا ببین * کم ز رشحے پیش او دریا ببین * یعنی پہن شدنش ببین و برین قیاس ست

[1] در کتب نحو عربی مذکور ست کہ در فعل ناصب مفعول مطلق را قیاساً حذف کنند و آن را ہشت
موضع است و از آن ست موضعے کہ مفعول مطلق مضمون جملہ واقع شود کہ آن جملہ غیر مفعول مطلق
را ہم احتمالے دارد کہ مضمون جملہ باشد چون زید قائم حقا تقدیرہ حق حقا اے ثبت پس حق مضمون
جملہ است یعنی زید قائم و آن احتمال غیر حق ہم دارد و این را تاکیداً لغیرہ نامند زیرا کہ براے دفع
احتمال غیر خود آمدہ ست ۱۲

در فرخا و ظاہر آن ست کہ فرخا مخفف فراخاست شمس فخری ؎ بود چو چشمہ سوزن بچشم اعدایت
ز بس بلا و محن عالمے درین فرخا * لیکن شمس فخری درین لفظ منفرد ست حکیم نزاری قہستانی گفتہ ؎
تو ہم سفر ست دختر را بدین لنگ * فراخاے جہان بر خود مکن تنگ * شیخ شیراز ؎ فارغ
نشستہ بہ فراخاے کام دل * و این الف را محمد بن قیس خوارزمی در رسالہ خود نسبتی نوشتہ
و نیز در درازا و پہنا و فراخا الف براے نسبت دانستہ و معنی درازی و پہنی و فراخی نمودہ
و این محل تامل ست بدان کہ صاحب کتاب معجم و فرہنگ جہانگیری و دیگر کسان کہ درین
فن چیزے نگاشتہ اند گویند گاہ باشد در پہلوے الف مذکور نون بیرون آورند و درازنا
و فراخنا گویند و حالانکہ خبر این ست کہ ایشان دانستہ اند زیرا کہ نا لغتے ست کہ بمعنی جاے
بود و درازنا و فراخنا یعنی جاے فراخی و جاے درازی و مویدہ گفتہ ما ست لفظ تنگنا و تیزنا
زیرا کہ کسے تنگا و تیزا نہ گفتہ لفظ ناہران الحاق نمایند و تنگنا و تیزنا گویند سعدی فرماید ؎
شنیدم کہ در تنگناے شتر * بیفتاد و بشکست صندوق در * در تنگناے یعنی در جاے
تنگی و فراخا مخفف فراخنا ست مقابل تنگنا مثل پہنا مخفف پہن نا کہ مقابل درازنا ست
و بعض گویند نای مجموعے کلمہ نسبت ست معنی مصدری کند چون درازنائی بمعنی طول و پہنائی
بمعنی عرض و سطبرنائی بمعنی سطبری و گندگی ۔ و خان آرزو در مثمر گوید کہ الف در کلمہ پہنا و
فراخا و ژرفا و درازا جزو کلمہ نا ست کہ بمعنی چیز خالی ست و ناے مزید علیہ کہ مانند دیگر
الفاظ ذوات الالف آخر آن یاے آورند چون خداے و بجاے لہذا بہ معنی ساز معروف
نیز آمدہ و نے مبدل این ست چہ حروف علت بہم بدل شوند پس پہنا مخفف پہن نا ست و فراخا
مخفف فراخنا و ژرفا مخفف ژرف نا و درازا مخفف درازنا و پہنا بمعنی جاے باشد
کہ خالی بود در عرض و درازنا جاے کہ خالی بود در طول و ژرف نا جاے خالی در عمق
و فراخنا اعم از ہر سہ و بمعنی عرض و طول و عمق مجاز بود پس درین صورت الف بمعنی حاصل مصدر
چنان کہ بعض گفتہ اند نہ باشد بلکہ جزو کلمہ بود و ہم ختم الف نسبت چون گندا بمعنی چیزے کہ بوے
ناخوش و بد منسوب بگند قاضی نجیم آملی مازندرانی گفتہ ؎ ماند ازین شعر تو با سقل تو *
راست گویم کہ سخت گنداے ست * و گندہ لغتے ست در آن یا مبدل آن از عالم خارا
و خارہ و شوہرا منسوب بہ شوہر بمعنی ہار گل وغیرہ کہ بر روے شوہر و داماد آویزند و ازین قبیل
است دوشا بمعنی حیوان دوشیدنی و ہر چیزے کہ آن را دوشند مانند گاو و گوسفند اسدی
گفتہ ؎ زگاوان صد و سی ہزار از شمار * ز میشان دوشا ہزاران ہزار * از جواہر الحروف
وغیرہ اما ترکیب کوشا و دانا و گویا تقاضا مے کند کہ بہ معنی دوشندہ باشد واللہ اعلم دنسا

بمعنی مردہ ظاہرا مرکب ست از نس بمعنی سایہ کہ عبارت ست از تیرگی و الف نسبت چون جاے مردہ گور یا دخمہ بود آن را نسا گویند و مردے را کہ خادم گورخانہ بود و مردہا در دخمہ گذارد نساسالار گویند۔ و بخارا نام شہرے از توران منسوب بہ بخار کہ بمعنی علم ست چون دران شہر علما و فضلا بسیار بودند بہ بخارا موسوم کردند از لطایف صاحب غیاث گوید کہ بخار بمعنی علم در کتب دیگر بہ نظر نیامدہ مولف گوید کہ بخار بمعنی علم و فضل دست زدہ بلغاے عظام و فصحاے کرام و مندرج در فرہنگ ہاے اساتذہ عالی مقام ست آرے کتب لغت را ندیدہ است و معنی این لغت را از کسے نہ شنیدہ از آن جملہ است درین بیت حکیم فرخی سیستانی ؎ فخر کند روزگار نو بتو زیراک ۔ اصل بزرگی توئی و اصل بخاری ۔ مولوی معنوی در تعریف شہر بخارا گفتہ ؎ آن بخارا معدن دانش بود ۔ پس بخارا است ہر کہ آنش بود ۔ ہم او گفتہ ؎ اے بخارا دانش افزا بودہ ۔ لیک از من عقل و دین بربودہ ۔ و خان آرزو در گل رعنا و بخارا برائے معنی اتصاف گفتہ و فاضل سندی گوید کہ الف بخارا بمعنی بسیارست چہ علما و فضلا دران بسیار بودند ششم الف ندا کہ بہ آخر اسم غیر صفت متصل شدہ بمعنی اے باشد چنان کہ درصنما و بزرگا و بزرگی کوہا و خدایا و کریما و دلا و محبا یعنی اے صنم و اے بزرگ و اے خدا و اے کریم و اے دل و اے محب نظامی گوید ؎ بزرگا بزرگی دہا بے کسم ۔ توئی یاوری بخش و یاری رسم منہ شہا شہر یارا جہان داورا ۔ فلک بانگہ مشتری پیکرا ولہ خدایا جہان پادشاہی تراست ۔ ز ما خدمت آید خدائی تراست و گاہے در غیر معنی ندا نیز مستعمل شود مانند اظہار عرض چنان کہ ؎ داورا اے بہ سزاے توہین تعریف ست ۔ کہ عدیم ست عدیلت چو خداوند علیم ۔ چہ اگر براے نداست پس کلمۂ اے زائد علی المراد باشد کذا قال بعض الناظمین لیکن ظاہر آن ست کہ براے تاکید و ترغیب ممدوح بہ استماع مدح باشد و سپہر درین قول نظامی ؎ خداوندا در توفیق بکشاے ۔ نظامی را رہ تحقیق بنماے ۔ الف آخر خداوندا را براے استغاثہ گفتہ فائدہ پوشیدہ نماند کہ یاے تحتانی در مثل خدایا بر مذہب آنان کہ لفظ خدا را اسم غیر صفت مفرد دانند یاے وقایہ است کہ بنابر اجتماع ساکنین و وقایۂ فتحہ میان الفین زیادہ نمودہ شد۔ و بر مذہب کسانے کہ آن را صفت مرکب یعنی مخفف خود آے اسم فاعل ترکیبی پندارند یاے اصلی است کہ در صورت الحاق الف براے امکان تلفظ عود کردہ مفتوح گشت ہفتم الف ندبہ کہ در آخر مندوب زائد باشد۔ براے مد صوت و آن را الف مد صوت نیز گویند کہ بمعنی درازی آواز ست کہ بجہت دفع بخار غم در نوحہ و نالہ بکار برند و معنے درد و غمناکی پیدا نماید

چنان کہ عرب نیز در محل مصیبت و ندبہ گوید واحسرتا واویلتا عجم گوید دردا و دریغا شاعرے گوید ؎ دردا کہ فراق شد فراغم ۔ سیلی خور باد شد چراغم ۔ حکیم خاقانی فرماید ؎ چون بہ پاے علم روز سر شب بہ برند ۔ چہ عجب کز دم مرغ آہ و دریغا شنوند ۔ مولوی فرماید ؎ پس بہ گورستان دیوا افتادہ ما ۔ تا قیامت نعرۂ واحسرتا ۔ بر سر ہر جاے ہے بد بدآن و زدرا بہ کہ فغان مے کرد و ہم واویلتا ۔ و این الف را نیز ندیدم کہ دیگران تمیز دادہ و نگارش کردہ باشند از براہین العجم و خان آرزو و غیرہ گفتہ اند کہ الف در ہر دو لفظ براے رابطہ است و بقولے براے افادۂ کثرت ست و برین تقدیر رابطہ محذوف ست مثال دیگر میر منیت ہمدانی گوید ؎ وافریادا از عشق وافریادا ۔ کارم بہ یکے شوخ نگار افتادا ۔ گر داد من شکستہ دادا دادا ۔ ور نہ من و عشق ہر چہ بادا بادا ۔ و تحقیق آن ست کہ الف ندبہ الف ست کہ براے ندا نیز آید و بہ او آخر القاب و اعلام از بہر افادت تفجع مے افزاید چنان کہ در ماتم پور بادشاہ کہ بدست افراسیاب کشتہ شدہ فردوسی زبانی ایرانیان گفتہ ؎ کہ رادا دلیرا گوا داورا ۔ جہان تاجدارا جہان نوذرا ۔ ہمچنین فردوسی زبانی زال گفتہ ؎ کہ زارا دلیرا گوا ارسنما ۔ نبیرا گوا نامور نیرما ۔ ہم او راست ؎ بر زال رفتند با سوگ و درد ۔ رخان پر ز خون و سران پر ز گرد ۔ کہ رادا دلیرا شہا نوذرا ۔ گوا تاجدارا ہما داورا ۔ بدت افسر از خاک جوید ہمے ۔ زمین خون شاہان بہ بوید ہمے ۔ دہم الف جمع و آن در کلمات پارسی جز بہ لفظ ما یافتہ نمے شود و احتمال مخفف مان نیز دارد و این ضمیر متکلم الغیر ست یازدہم الف تاکید کہ بنابر تاکید مفہوم دعا آوردہ شود چنان کہ در بادا و مبادا و رسادا و مرسادا اہلالی گفتہ ؎ از یار دور ماندہ ام و از وطن جدا ۔ کس از دیار و یار مبادا چو من جدا ۔ یعنی ہیچ کس ہمچو من از یار و دیار گاہے جدا مباد از انجمن و صاحب برہان درین بیت ؎ ہیچ کس بر جاے او ننشیندا ۔ روز شادی دشمنش کم بیندا ۔ الف براے افادۂ معنی دعا گفتہ و نزد بعض این الف زائد محض ست و صاحب جواہر الحروف گوید کہ الف دعا گاہے در آخر کلمہ در آید و در وسط نیاید مانند میر معزی ؎ باقی بمانیا کہ جہان از بقاے تو ۔ امن تمام و مصلحت بے شمار یافت ۔ امیر حسن دہلوی ؎ ہر تیر ز کیش تو مرا راحت سینہ است ۔ قربان شود ا ہر کہ درین کیش نباشد ۔ و ہم او مے گوید کہ ازین بیت حکیم سوزنی ؎ سرمۂ چشم بزرگان باد خاک پاے تو ۔ و ز بزرگان ہیچ کس ننشیند ا بر جاے تو ۔ مستفاد مے شود کہ این الف را در فعل منفی بہ نون در آخر کلمہ در مے آرند و در فعل منفی بمیم در وسط کلمہ چون مبادا و مشوادو مرواد و مانند آن و سپہرے گوید کہ الف تمنی و ترجی

چنان کہ در وسط کلمات اندر آمدے چون بوادو کناد در اواخر الفاظ نیز در آید چنان کہ
استاد رودکی فرماید ؎ بادا رخ عدوے تو ہیچو بہی وژم ٭ روے تو باد ہمچو گل از شادی
دبہی ٭ اوحد الدین انوری راست ؎ وقف بادا بر جمال و عمر و جاہ و روزگار ٭ زانکہ
در اوقات احکام موبّد مے رود ٭ و بسا باشد کہ دو الف بہ این معنی در کلمہ اندر آید یکے
پیش از حرف آخر چنان کہ ذکر نمودیم و یکے بعد از حرف آخر و افادہ معنی دعا کند بطریق تاکید
مبالغہ استاد فرخی راست ؎ سفر از دوست جدا کرد مرا ٭ گم شوادا از جہان نام سفر ٭
و بعض گفتہ اند کہ در شوادا الف آخر زیادہ و الف درمیانہ دعائیہ است دوازدہم
الف بہ معنی سو و طرف و جہت چون راستا و چپا یعنی بہ سوے راست و بطرف چپ
از غیاث و رشیدی گوید کہ گاہے در راستا الف زائدے باشد خسرو ؎ سو راستا کردہ
فغفور جاست ٭ امیر ختن سوے چپ گشتہ راست ٭ سیزدہم بمعنی است کہ حرف ربط
است چنان کہ عرفی گوید ؎ آن جام کہ از راے منیر تو فلک ساخت ٭ زودا کہ کند
غنچہ گل شہرت جم را ٭ یعنی زود ست چہاردہم الف امر در لفظ فرما غنیمت گوید ؎
تو ہم یکبار فرما کے تو از ما ٭ سرم را بگذران از عرش بالا ٭ از ہفت قلزم مولف گوید
کہ فرما خود صیغہ امرست از فرمودن و بہ ترکیب اسم مفید معنی اسم فاعل باشد چون کارفرما
بہ معنی صاحب امر صائب گوید ؎ با حیاے سخن مے کرد آن قائم مسیحائی ٭ اگر درد سخن
مے داشت صائب کار فرمائیم ٭ پس الف فرما الف امر اندیشیدن بوالعجبی ست چہ
الف فرما اصلی ست نہ وصلی و از ہمین عالم ست خطاے دیگر آن کہ الف در گویا مفید
معنی خطاب گفتہ و بہ الف خطابی نامیدہ و تحقیق آن ست کہ گوئی براسہ لفظ خطاب
است از گفتن و مجازاً بجاے اداۃ تشبیہ و تشکیک مستعمل گاہے در آخرش الف زیادہ کردہ
گویا بہ معنی مذکور استعمال کنند پس الف آخر آن زائدہ است ہمچو گفتا بمعنی گفت انوری گوید ؎
گوئیا تا آسمان را رسم دوران آمدہ ٭ دادہ اندے فتنہ را قطعے بلا را محورے پانزدہم
الف تسمیہ کہ در اواخر اعلام و القاب در آورند چون جلالا و نصیرا و ظہیرا و تقیا و فالغناو
صائبا آزاد گوید ؎ عندلیب نغمہ پرداز فصاحت صائبا ٭ رفت زین عالم بہ سوے
روضہ دار السلام ٭ ملا حیدر ذہنی در تاریخ والد خود گفتہ ؎ تاریخ وفات فالغناے مرحوم
کرد نا رقم کہ شد بہ رحمت واصل ٭ و بعض این الف را براے تعظیم فہمیدہ اند و این
محل نظر ست چہ این قول ملا شیدا ؎ شب و روز مخدوم ماطالبا ٭ پئے جیفہ دنیوی
در تگ ست ٭ مگر قول پیغمبرش یاد نیست ٭ کہ دنیا ست مردار و طالب سگ ست ٭

دلالت صریح دارد بر تحقیر تعظیم صاحب جواہر الحروف الف این اسما را زائدہ محض گفتہ است
شانزدہم الف مبالغہ و این الف بہ اسم صفت لاحق گردد چنان کہ صاحب انجمن گفتہ کہ
کہ الف مبالغہ بہ اسم صفت لاحق گشتہ افادہ معنی بسیار دہد چنان کہ در بدا و خوشا و خنکا و
فرخا بمعنی بسیار بد و بسیار خوش الخ جامی گفتہ ؎ خوشا حال آن زیرک پند گیر ٭ کہ از مرگ
غیرست عبرت پذیر ٭ و این را الف تعظیم و تعجب نیز خوانند مولف بر این نوشتہ کہ الف تعظیم
و تعجب در اواخر اسما اندر آید چنان کہ فرخی فرماید ؎ بسا تنا کہ فرستد ما دم اندر پس ٭ سنان
نیزہ او از وجود سوے عدم ٭ ہم اوراست ؎ بسا کہ مرا در ابنود جیب درست ٭
ز مجلس تو سوے خانہ برد زر بکنار ٭ جامی راست ؎ تو چہ منظری کہ جلوہ تو صداے صیحہ
صوفیان ٭ گذرد ز ذروہ لامکان کہ خوشا جمال ازل خوشا ٭ و در ہمین کتاب بجاے دیگر
نوشتہ کہ بسیار کسان در شمار الف ہاے کہ در اواخر کلمات در مے آورند نوعے را الف
زائد نوشتہ اند و مثال آوردہ اند شعر حکیم خاقانی را کہ فرماید ؎ بدا سلطانیا کورا بود رنج
دل آشوبے ٭ خوشا درویشیا کورا بود گنج تن آسانی ٭ و الف بدا و سلطانیا و خوشا و درویشیا
را زائد دانستہ اند بر متامل پوشیدہ نیست کہ این الف نیز الف تعظیم و تعجب ست و بالف
خرما و فرخا فرق ندارد و بقول صاحبان جہانگیری و برہان قاطع در بسا و خوشا الف ندائیہ است
کہ در آن منادے مذکور ست ۔ و بہار در شرح بوستان گوید کہ الف بسا و خوشا براے ربط
است و در جواہر الحروف نوید کہ در خوشا و بدا و دردا و دریغا و مانند آن افادہ کثرت کند
و برین تقدیر قایل بہ حذف رابطہ باید شد کہ از جہت تخفیف جائز داشتہ اند و جناب
سراج المحققین مے فرمایند کہ در امثال این کلمہ افادہ معنی است کند کہ از حروف روابط
است و ہذا ہوا لاقوے شیخ شیراز ؎ دریغا گردن طاعت نہادن ٭ گرش ہمراہ بودے
دست دادن ٭ سید محمد عرفی ؎ آن جام کہ از راے منیر تو فلک ساخت ٭ زودا کہ کند
غنچہ گل شہرت جم را ٭ اوحد الدین انوری ؎ بے رونقا کہ باشد بے پاس تو سیاست ٭
بے بیم ما کہ ماند بے تیغ تو جہنم ٭ میر معزی ؎ روشنا چشم ملک سنجر درین گیتی بتو ٭ خرما
جان ملک سلطان بہ فردوس برین ٭ و رشیدی گوید محض براے تحسین لفظ آید خاقانی ؎
بدا سلطانیا کورا بود رنج دل آشوبے ٭ خوشا درویشیا کورا بود عیش تن آسانی ٭ انتہی کلامہ
و سراج الدین علی خان آرزو در مثمر الفوائد آوردہ بعضے گویند کہ الف در خوشا و بدا و دریغا
و دردا وغیرہ براے افادہ کثرت ست و مذہب من آن کہ درین قسم جاہا افادہ ربط کند
و در صورت اول بہ حذف رابطہ البتہ قائل باید شد معہذا در آن جا معنی کثرت ہرگز ملحوظ

نیست چنانچہ بر محاورہ دان پوشیدہ نیست۔ و در شرح این شعر ؎ خوشا وقت شوریدگان غمش ٭ اگر زخم بینند وگر مرہمش ٭ فرمودہ کہ اگر لفظ خوشا مفید کثرت مے بود آوردن رابطۂ محذوف تجویز کردہ صحیح مے بود و حال آن کہ ہیچ جا بہ نظر نیامدہ من ادعے فعلیہ البند و بجاے دیگر گفتہ الف بسا و خوشا براے معنی کثرت نباشد چنان کہ بر محاورہ دان پوشیدہ نیست بلکہ الف رابطہ بود یعنی بسیار بدست یا خوش ست و ہمین قسم در و ریغا عجب کہ با آن کہ خود در شرح این بیت عرفی ؎ آن جام کہ از راے منیر تو فلک ساخت ٭ زود اکند غنچۂ گل شہرت جم را ٭ براے مثال معنی مذکور ہمین لفظ آوردہ این جا چنین مے فرماید این را غیر از ذہول چہ توان گفت۔ و صاحب ضوابط عظیم گوید کہ بہ ترکیب نون ہم بہ معنی کثرت و مبالغہ آید عرفی گوید ؎ آن لالہ کہ ہنگام تراشیدن خارا ٭ از رخنۂ سنگ و دہن تیشہ برآید ٭ یعنی لالہ در شہر کشمیر بہ این کثرت ست کہ ہنگام تراشیدن سنگ دہن تیشہ و رخنۂ سنگ پر از لالہ مے نماید انتہی گوہم این از تعریف آن بہ اشارت ظاہر مے شود۔

ب

باے مفتوح بر اسما داخل گردد و بعض از عراقیان این را مکسور خوانند و این گویا بہ سبب مجاورت محاورۂ عراق عرب ست کہ در عرب مکسور بود لہٰذا مشک بہ ضم میم قافیہ با خشک کردہ اند و عراقیان مشک بہ کسر میم و شین معجمہ نیز خوانند۔ و آن متنوع بر سی و یک نوع بود اول باے الصاق و صلہ یعنی براے ربط دادن فعل بہ اسم آمدہ مولف جواہر الحروف گوید باے موحدہ در اصل براے الصاق ست چنانچہ مولانا ابن ہشام حنبلی در کتاب مغنی بدان تصریح کردہ و در شرح مائۃ عامل مذکور ست کہ باے الصاق بر دو گونہ است یکے حقیقی کہ دلالت مے کند بر اتصال و پیوستن چیزے بہ سوے مدخول خود از روے حقیقت چنان کہ پشت بہ دیوار نشستم یعنی پشت ملصق بہ دیوار الخ معنی فعل حقیقۃً بہ مدخول باء رسیدہ و درین شعر امیر خسرو نیز ازین عالم گفتہ اند ؎ مر است یاد جمالت بدل چنان کہ بہ سینہ ٭ خیال خوان کریمان بروز فاقہ گدا را ٭ و دیگر مجازی یعنی الصاق رابطہ حقیقت نے رساند اما شبیہ بالصاق و اتصال معنے را افادہ مے کند چنانکہ درین مثال کہ عبد الواسع در رسالہ خود نوشتہ است گذشتم بزید یعنی متصل شد گذشتن متکلم بہ مکانے کہ نزدیک شود زید از آن و آن مکان حائل ست میان فاعل و مدخول با د چون مکان قائل متصل زید بود لہٰذا بہ زید ہم الصاق یافت و اگر بدن گذرندہ

بہ بدن زید در اثناے مرور مس کردہ و متکلم از ان حالت بہ این قول خبر دہد مثال الصاق حقیقی باشد و ہمچنین بہ درخت گل رسیدم یعنی رسیدم بہ مکانے ملصق شد کہ درخت گل بہ او قریب بود دوم بمعنی از چنان کہ درین قول حافظ ؎ حافظ بخود نہ پوشید این خرقۂ مے آلود ٭ اے شیخ پاک دامن معذور دار ما را ٭ یعنی از خود نہ پوشید از غیاث صائب گوید ؎ نماند نالہ دل در دو پیشۂ ما را ٭ بہ سنگ سرمہ شکستند شیشۂ ما را ٭ منقول از انجمن آراے ناصری۔ طالب آملی گوید ؎ بہ تن بو یا کنم گل ہاے تصویر نہالی را ٭ بہ پا بیدار سازد خفتگان نقش قالی را ٭ بجو در و نیست در کوے تو مشتاقان شیدا را ٭ خم زلفت بہ قلاب محبت مے کشد ما را ٭ از رسالہ عبد الباسط۔ و تحقیق القوانین نوشتہ کہ نیز این با بجاے متضمن معنی سبب و بجاے مفید معنی استعانت بودہ در صورت اول بہ باے تعلیل و در صورت ثانی بہ باے استعانت موسوم گردد امید گوید ؎ بہ آب دیدہ زبس پاے در گل ست مرا ٭ سفر ز کوے تو بسیار مشکل ست مرا ٭ یعنی بہ سبب آب دیدہ سعدی فرماید ؎ پیرے کہ ز جاے خویش نتوان برخاست ٭ الا بہ عصا کیش عصا بر خیزد یعنی بہ استعانت عصا سوم باے تعلیل و معنی تعلیل چیزے را علت نہادن باشد و آن فعل متکلم ست و بودن با براے تعلیل بہ اعتبار متکلم این کہ مجرور با علت ست پس این با پیدا مے کند کہ ما بعدش علت و سبب مضمون جملہ یا فعل ست و باے سبب نیز نام دارد و سبب گاہے عادی بود و گاہے حقیقی چنان کہ درین قول ؎ بجرم عشق تو ام مے کشند غوغاے ست ٭ تو نیز بر لب بام آ کہ خوش تماشاے ست ٭ بہ یک آمدن ربودی دل و دین صد چو خسرو ٭ چہ زیبد اگر بدین سان دو سہ بار خواہی آمد ٭ سعدی راست ؎ بہ امرش وجود از عدم نقش بست ٭ کہ داند جز او کردن از نیست ہست و لہ ؎ بہ نطق آدمی بہتر ست از دواب ٭ دواب از تو بہ گر نگوئی صواب چہارم باے استعانت اے براے یاری خواستن فاعل در صدور فعل بہ مجرور با و این باے ست کہ بر آلۂ کار و عمل در آید و این با باے آلہ و باے ارادہ و باے وصلۃ الفعل و باے عمل فعل نیز نام دارد چنانچہ فلان سر فلان بہ تیغ برید یعنی بہ مدد تیغ برید و بہ سوزن دوختم و بہ خامہ نگاشتم و بعض این را راجع بالصاق مے کنند و ازین جاست کہ صاحب چہار گلزار گفتہ است کہ باے استعانت اگر در عبارت پارسی مے آید مشترک بہ باے الصاق مے گردد و لیکن تخصیص بہ زبان پارسی وجہے ندارد چہ در عربی نیز باے استعانت را راجع بہ سوے باے الصاق نمودہ اند چنانچہ در معنی این مثال بالقلم کتبت الصفحۃ الکتابۃ بالقلم گفتہ اند و حق آن کہ چون کتاب فارسی بود

برائے مناسبت کتاب قید فارسی افزود نظامی فرماید ؎ بہ لشکر توان کرد این کارزار ٭ بہ تنہا چہ برخیزد از یک سوار ٭ یعنی بہ معاونت و مدد لشکر فتح بر لشکر توان یافت والا از من یک سوار چہ کار خواہد شد شاعرے مے گوید ؎ تازہ مے سازم بہ ناخن باز داغ خویش را ٭ آب و رنگے مے دہم گل ہائے باغ خویش را ٭ و بہ پائے کسے رفتن و گریختن یعنی بہ استعانت پائے دیگرے رفتن و گریختن مرزا صائب ؎ روم چہ گونہ بہ این ضعف کار من از پیش ٭ کہ من بہ پائے نسیم سحر روم از خویش ٭ فردوسی طوسی دو بیت قطعہ بند بہ صنعت لف و نشر مرتب بہ مدح محمود شاہ گفتہ بائے مصرع اول بیت اول بائے ظرفیت ست و بائے مصرع ثانی بیت اول بائے استعانت ست ؎ بہ روز نبرد آن یل ارجمند ٭ بہ شمشیر و خنجر بگرز و کمند ٭ برید و درید و شکست و ببست ٭ یلان را سر و سینہ و پا و دست ٭ یعنی آن یل ارجمند بعہد شمشیر و خنجر و گرز و کمند یلان را سر و سینہ و پا و دست برید و درید و شکست و بست و از ہمین قبیل ست بائے لفظ بہ دو دست درین بیت ؎ منم ٗ وے کہ دائم بہ دو دست دارم ادراک تو اگر نگاہ داری بہ توے سپارم اوراسے ؎ ارادت نداری سعادت مجوے ٭ بہ چوگان خدمت توان برد گوے ٭ و عبد الرسول در شرح الشرح مائۃ عامل گفتہ کہ گاہے بائے استعانت را در معنے بائے سببیت داخل مے سازند و آلہ را بہ منزلۂ سبب مے گردانند و عند التحقیق بائے سببیت و استعانت نزدیک ہم اند پنجم بائے قسم کہ از و معنی سوگند حاصل مے شود و در صدر جواب قسم آوردن کاف بیانیہ ضرورست اگرچہ برائے رعایت وزن شعر گاہے از عبارت مے اندازند ہلالی گوید ؎ منم و زعشق دردے کہ اگر بکوہ گویم ٭ بخدا کہ زم گردد دل سخت سنگ خارا ٭ یعنی قسم مے خورم بنام خدا درین جا با حرف قسم و نام خدا مقسم بہ است و از کاف تا آخر جملہ جواب قسم۔ جامی فرماید ؎ بخدا غیر خدا در دو جہان چیزے نیست ٭ بے نشان ست از نام و نشان چیزے نیست ٭ یعنی قسم مے خورم بہ نام خدا خسرو گوید ؎ بہ جان تو کہ فراموش نیستی نفسے ٭ و گرچہ مے شدی اکنون نے شوی چہ کنم ٭ سعدی گوید ؎ چو بیتے پسند آیدت از ہزار ٭ بمردی کہ دست از تعنت بدار ٭ یعنی سوگند جوانمردی ؎ ز ابروان تو بے اختیار مے ترسم ٭ بہ مرتضے کہ ازین ذو الفقار مے ترسم ٭ و در روزمرہ مے گویند بخدا و بہ رسول و بہ سر مبارک سرکار و بجان عزیز شما ششم بائے ابتدا کہ ہمراہ معنی با معنی آغاز پیدا کند و در صدر کلام آید چنان کہ در لفظ بنام سعدی گوید ؎ بنام جہاندار جان آفرین ٭ حکیم سخن بر زبان آفرین ٭ یعنے شروع مے کنم این کتاب را بنام خدائے کہ پیدا کنندۂ جان ست و بہ حکمت بالغہ خود برآرندہ سخن از زبان غنیمت ؎ بنام شاہد نازک خیالان ٭ عزیز خاطر آشفتہ حالان ٭

زلالی ؎ بنام آن کہ محمودش ایاز ست ٭ غمش تنخانۂ ناز و نیاز ست ٭ دارا شکوہ قادری ؎ بنام آنکہ او نامے ندارد ٭ بہر نامے کہ خوانی سر برآرد ٭ جامی ؎ بنام آن کہ نامش حرز جانہاست ٭ ثنایش جوہر تیغ زبانہاست ٭ ناظم ہروی ؎ بنام آن کہ یک نامش کریم ست ٭ بہار لطف آمرزش نسیم ست ٭ اگرچہ در حقیقت این بائے استعانت است لیکن چونکہ بعد حذف جملہ متعلقہ خود کہ ابتدا مے کنم ست در ابتدائے کلام واقع شدہ لہذا مجازاً بدان اسم موسوم گردید و برین قیاس ست وجہ تسمیہ بائے قسم کہ بہ حقیقت بائے الصاق بود و تفسیر مثالش بران مشیر ست پس لفظ سوگند مے خورم یا مے دہم محذوف شدہ و لہذا سوگند بہ سرت مے خورم نیز صحیح ست و درین ترکیب برائے الصاق ست و ہمچنین بجائے بہ سرت بسرت نیز آمدہ چنان کہ در کلام بعضے از متاخرین مثل محمد قلی سلیم وغیرہ واقع شدہ این قدر ہست کہ بہ سرت تنہا بہ معنی قسم آمدہ بخلاف بسرت فقط و آن از جہت کثرت بائے موحدہ است درین باب بخلاف بہ ہیدان کہ در بعض مواقع بائے مذکور را حذف کنند چنانچہ جان تو و سر تو گویند و این محاورۂ فصحائے عراق ست ہفتم برائے برکت و توسل بہ چیزے مے آید و این در زبان عربی و فارسی ہر دو جاری ست چنانچہ گویند بالنون والصاد و بالنبی و آلہ الامجاد اے بہ برکۃ النون والصاد و بہ توسل النبی و آلہ الامجاد شیخ ابو سعید گفتہ رباعی یارب بہ رسالت رسول الثقلین ٭ یارب بغزا کنندۂ بدر و حنین ٭ عصیان مرا دو حصہ کن در عرصات ٭ نیمے بہ حسن بہ بخش و نیمے بہ حسین ٭ سعدی ؎ خدایا بحق بنی فاطمہ ٭ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ ولہ یارب بطفیل طاہر اولاد فاطمہ ٭ یارب بہ خون پاک شہیدان کربلا ٭ یارب بہ صدق سینہ پیران راست رو ٭ یارب بہ آب دیدہ مردان آشنا ٭ جامی ؎ خداوندا بہ پیران جوان بخت ٭ بود تا آسمان چتر و زمین تخت ٭ فلک با چتر او در چاپلوسی ٭ زمین با تخت او در خاک بوسی ٭ از غیاث و ہفت قلزم و رسالۂ عبد الواسع و جواہر الحروف مولف گوید کہ این ہمان بائے استعانت ست چنانچہ علامہ تفتازانی در تلویح فرمودہ است کہ بہ جہت بودنش برائے استعانت بر وسائل داخل مے شود کہ بہ مدد آنہا مقاصد حاصل مے شوند اگر سر در گریبان تامل فرو بردندے گام در راہ مسامحت نہ نہادندے و صاحب بہار بوستان گفتہ است بحق بنی فاطمہ متعلق ست بہ کنی خاتمہ ہمچنان کہ متعلق ہست بر قول ایمان و بائے بحق قسمیہ و مقسم علیہ این با محذوف و مصرع دوم بیان آن و مضاف الیہ خاتمہ نیز محذوف۔ ہشتم برائے وساطت نظامی گوید ؎ ہنر ہر کجا یافت قدرت تمام ٭ بدولت خدائے برآورد نام ٭ یعنی بواسطہ یک صاحب دولت نام برآورد از ضوابط عظیم

وحق آن که این هم از باے استعانت جدا نیست نخم براے مصاحبت و چون با مرادف مع
مختصر باست لهذا بجایش وقت آمدن مع یا با حسن معنے بود چون اسپ را به زین خریدم
اے با زین اے مع زین خریدم پس معنی اش مصاحبت و اشتراک زین با اسپ
در اشتراه مست و ازین لازم نے آید که زین وقت خرید اسپ ملصق به اسپ بود پس الصاق
مستلزم مصاحبت باشد بدون عکس کما قال الجامی فی شرحه علے الکافیه و این باے
ملابست نیز نام دارد و ازین جاست که در عربی متعلق او را به لفظ ملتبسا تعبیر میکنند
و صاحب انجمن آراے ناصری گفته با بمعنی مع بیشتر بنا بر افاده مصاحبت و الصاق آید
و موافق مقام به باے مصاحبت و الصاق نامیده شود اول چنان که درین قول ظهوری ؎
چو کم عمرے بهم عمرے به گلشن شاد مے آید * مرا بے اختیار ایام طفلی یاد مے آید * ثانی
چنان که درین قول جامی ؎ بے نالم از جدائی تو دمبدم چو نے * و این طرفه تر که از تو
نیم یک نفس جدا * و گاہے آن با متضمن معنی با وجود هم باشد چنان که درین قول
حزین ؎ سرت گردم به این بے التفاتی * چرا بسیار مے خواهد ترا دل * مولف گوید
که فرق در باے الصاق و مصاحبت آن که مجرور باے مصاحبت از توابع معمول فعل مذکور
سابق باشد و مجرور باے الصاق چنین نه بود پس آنچه عبد الواسع مثال باے مصاحبت
رفتم به فلان که ترجمه این عبارت ست مَرَرْتُ بِفُلَانٍ ذکر کرده درست نیست چه این
به اتفاق اهل عربیت از امثله باے الصاق ست دهم براے ظرفیت یعنی براے
دلالت برین که مدخول با محل و مستقر چیزے ست و در نشستن در بجایش علامت
ظرفیت ست و آن گاہے ظرف لغو بود و گاہے مستقر پس اگر مدخول با وعاے آن چیز
باشد ظرفیت حقیقیه بود و آن یا مکانی باشد مثل بخانه دوست آصفی گوید ؎ به کعبه
رفتم و شوق درت فزود آنجا * نگریه رفتم و بس جاے گریه بود آنجا * حافظ گوید ؎ بکوے
میکده هر سالکے که ره دانست * در دگر زدن اندیشه تبه دانست * سعدی گوید ؎
به شهرے در آرزو ریا کنار * بزرگے در آن ناحیت شهریار * و یا زمانی چون در سنه
فلان سعدی راست ؎ به عهد تو مے بینم آرام خلق * پس از تو ندانم سرانجام خلق *
یا مشتمل باشد بر چیزے مثل اشتمال ظرف بر مظروف گویا مثل ظرف احاطه کرده است
آن چیز را پس ظرفیت حکمیه باشد چنانچه نظر کردم به کتاب و فکر نمودم به علم کتاب نظر
را و علم فکر را احاطه کرده است- و آنچه بعض گفته اند که گاہے مطلق بمعنی در باشد
چنان که به هر کیش درین بیت قاسمی ؎ راست رو باش به هر کیش که باشی چون تیر *

در شوی کج چو کمان قابل قربان باشی * محل تامل ست چه ظرفیت تام ست از ینکه
حسی باشد یا عقلی یازدهم باے استعلا که از و معنی بر حاصل مے شود عبد الواسع جبلی
گوید ؎ به عارضش نه ز گرمی گلاب مے پاشم * بروے فتنهٔ خوابیده آب مے پاشم *
یعنی بر عارض او گلاب از گرمی نمے پاشم بلکه بر روے فتنهٔ خوابیده آب مے پاشم ابوسعید
فرماید رباعی گر رو د کند پاے تو اے حور نژاد * از در و مدان که بر گزرت در دو سبو *
و آن و ر و من ست بر منش رحم آمد * از بهر شفاعتم به پاے تو فتاد * یعنی بر پاے تو فتاد
اشرف بن راوی گوید ؎ ساقیا ور مان نمانده و سرخ ریش روزگار * باده در ده تا گرو
ریزم بروے وزو دزد * موجد گوید ؎ عرقے کن در خجالت زن * مشت آبے
بروے غفلت زن * اے بر روے غفلت زن دوازدهم بمعنی ته و زیر آید چنانکه
درین قول ع کرا پاے خاطر درآید به سنگ * یعنی زیر سنگ و نظامی فرماید ؎ چنین
تا بمقدار هفتاد مرد * به تیغ آمد از روسیان در نبرد * یعنی به اندازهٔ هفتاد مرد از
روسیان ته تیغ آمد از غیاث و ممکن ست که درین جا مدخول با لفظ ضرب مقدر باشد پس
برین تقدیر آن با بمعنی در بود از انجمن مولف جواهر الحروف گوید که تیغ را تشبیه به آتش
داده پس باے ظرفیت باشد یعنی هفتاد مرد در میان آتش سوخته گردیدند و اگر به برق
نازل تشبیه داده پس با بمعنی تحت بود و مے تواند که باے الصاق باشد یعنی به تیغ
ملصق شد مقدار هفتاد مرد و صاحب رساله ضوابط عظیم این شعر را نیز به این مثال آورده ؎
به پایت فتادم به عجز تمام * مکن سرکشی اے خداوند روز * مولف گوید که باے موحده
بر لفظ پاے مفید معنی استعلاست که بجاے بر مستعمل شده است چنانچه در رباعی
ابوسعید ابوالخیر ع از بهر شفاعتم به پاے تو فتاد * گذشت و صاحب نفائس اللغات
ترجمه پاؤن پڑنا بر پاے کسے فتادن نگاشته است سیزدهم بمعنی طرف و جانب
چنانکه گوئی بخانه رفتم و چنین شد سعدی گوید ؎ دگر ره بگفتم عدم در برد * و از انجا به صحراے
محشر برد * یعنی طرف صحراے محشر برد و احتمال در گنجایش ندارد چه هنوز در صحراے محشر نه برده
است که در صحراے محشر برون اقرار و هم منظر زانی که چون راه بردم به دوست * هر آن کس
که پیش آمدم گفتم اوست * عرفی شیرازی گوید ؎ زہے صفات عمارت که در تماشایش
بدیده باز نگردد نگاه از دیوار * یعنی طرف دیده اشرف جهان قزوینی گفته ؎
بهار رفته کشد دل به صید باغ مرا * شگوفه بے تو بود پنبه هاے داغ مرا * ع بکوے
او ندهم طفل اشک را رخصت ع به ملک عدم رغبت شاه خاست چهاردهم-

باے مطابقت چنانکہ نظامی گوید ؎ بفرمان شہ زرگر چیرہ دست * طلاہاے زر بر نقرہ وبست
یعنی مطابق فرمان شاہ زرگر بر نقرہ طلا را ترکیب داد یعنی کار ملمع کرد * سعدی ؎ تو نیز
ابردی بینی اندر نجی * بخلق جہان آفرین کار کن پانزدہم براے موافقت چنانکہ گویند ایام بہ کام
اوست مولانا حسن گوید ؎ نفس در آتش دل بارہا گداخت مرا * کہ این چنین بمراد دل تو ساخت
مرا * یعنی موافق مراد دل تو دانش گوید ؎ شاید بہ مدعاے تو گویم حکایتے * یکبار عرض حال
براے تو ان شنید * حافظ فرماید ؎ ساقی بنور بادہ برافروز جام ما * مطرب بگو کہ کار جہان
شد بکام ما * نظامی ؎ لب غنچہ را کاید فش بوے شیر * بکام گل رخ دادم عبیر * یعنی موافق کام
گل مخ رخ ع غمین مباش چو کارے بدعاے تو نیست شانزدہم بمعنی را مثال بتو بیکویم از
شجرۃ الامانی و درین قول واعظ کہ در حمد گفتہ ؎ عطا کردہ از گنج انعام خویش * بدل یاد خویش و
بلب نام خویش * یعنی دل را و لب را از انجمن سلیم گوید ؎ رہ و رسم کرم از دور برافتادہ سلیم
سیہ ہند انچہ گریبان بگداد شام ست * حیدر گوید ؎ بیک دیدن بہ دو دل دادم دشنیم گرفتارش ع
و ہم جان من بیدل اگر بینم و گر بارش * از ہفت قلزم ع بدارانداد انچہ داری بخشت
ع بہ زلفش چون وہم اے آرزو دل * از غیاث نظامی گفتہ ؎ بخواہندگان بخشم
از مال و گنج * کہ از بار دادن نیایم برنج * یعنی خواہندگان را بخشم از مال و گنج سعدی
گوید ؎ شنیدم کہ در وقت نزع روان * بہ ہرمز چنین گفت نوشیروان * یعنی ہرمز
را نوشیروان چنین گفت نظامی ؎ اگر پاے پیل ست و گر پر مور * بہر یک تو دادی
ضعیفی و زور * یعنی ہر یک را تو دادی جامی ؎ فرستادی بہار روشن کتابے * بہ امردنی
فرمودی خطابے * یعنی ما را روشن کتابے فرستادی از چہار گلزار ہفتدہم براے تعدیہ
و تعدیہ بمعنی گذرانیدن و فعل لازم را متعدی کردن از منتخب اللغات و آن عبارت
است از احداث معنی تصییر در مفہوم فعل و این با فعل لازم را متعدی گرداند و طریق
تعدیہ بہ با آوردن با است بر فاعل فعل لازم چنانچہ مرزا قتیل در شجرۃ الامانی آوردہ
فلانے بہ من رفت یعنی مرا ہم برد کہ در اصل من رفتم بود پس فاعل مفعول مے شود و در
دستور فارسی آموز گفتہ کہ این با بجاے را بکار بردہ مے شود و بر مفعول ثانی آن
نوع فعل داخل مے شود کہ از روے معنے دادن و ستانیدن و آوردن و رسانیدن و غیرہ
باشد چنانچہ پیام بہ فیروز رسانیدم و نامہ بزید دادم و سخن بہ او گفتم یعنی فیروز را و زید را
و او را حافظ ؎ اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر * زار و بیمار غم راحت جانے بمن آر *
و در میان باے تعدیہ و لفظ را فرق ہمین ست کہ را بر مفعول اول و ثانی مے تواند در آمدن

چنانچہ در امثلہ بالا گذشتہ ہم بدین نمط مے توان گفت پیام فیروز را رسانیدم و نامہ زید را
دادم و سخن او را گفتم و ہم بدین روش پیام را بہ فیروز رسانیدم و نامہ را بہ زید دادم و سخن بہ او
گفتم بخلاف باے تعدیہ کہ بر مفعول اول زنہار نمی آید چون بیہودہ است گفتن این کہ بہ پیام
زید رسانیدم و بہ نامہ زید دادم و مانند آن و نیز این باے تعدیہ بعد یا قبل فعل لازم آید
براے رسانیدن معنی آن بدو در مے آید چون بہ ایران رفت و بہ پیری رسید و کارش
بہ بدنامی کشید الا این نوع با را در عربی باے الصاق مے نامند و نیز ازین مقولہ توان خواند
آن با را کہ مخصوص ست بہ تعدیہ بعض افعال چون این بان مے ماند یا مشابہ است
کمال اسمعیل اصفہانی گفتہ ؎ روے خوبت بہ قمرے ماند * ذوق لعلت بہ شکرے ماند
با رخ خوب تو در خانۂ من * اول شب بہ سحرے ماند * و صاحب بحر الفواید گوید
کہ با بمعنی را را باے تعدیہ گویند چون بہ تو مے گویم و بزید تعلیم کردم یعنی زید را تعلیم کردم
نظامی گوید ؎ بشہ گفت کاے شیر صید آزماے * شکیبا شو از خود صبوری نماے *
یعنی شہ را گفت معنی مصرع ثانی اینست کہ از جان شکیبا شو کہ اکنون ہلاک مے شوی و
از جنگ صبر کن کہ خود را ہلاک خواہی یافت و صاحب جامع القواعد و تحفۃ العجم مے نویسند
باے کہ بمعنی را آید آن را باے تعدیہ گویند صانع بلگرامی گوید ؎ ز تو اے خود ندیدم
چو کشاد کار خود را * بہ جنون حوالہ کردم ہمہ کار و بار خود را * شاعرے گوید ؎ لب تو
کرد چنان عام رسم احیا را * کہ مے دہد بہ اجل منصب مسیحا را * ناصر علی گوید ؎
دولت نیز بہ نااہل مصاحب گردد * دایم این برق بہ آغوش خسے افتادہ ست * شاعرے گوید ؎
شب بمو و مدبہ بمن نامۂ اعمال مرا * صبح دیدم کہ بہ ستم سرگیسوے تو بود * پوشیدہ مباد کہ
حاصل ابیات استشہاد این کہ مدخول با مفعول واقع شدہ مر افعالے را کہ در اینہا
است و میان باے تعدیہ کہ در عربی مشہور ست و با بہ این معنے مذکور فرق بسیار ست
پس اگر این با را باے مفعول گویند مناسب بلکہ انسب مے نماید مگر این کہ اصطلاح
اہل فرس برین واقع شدہ و نیز لا مناقشۃ فی الاصطلاح شایع مے توان شد از
قوانین دستگیری ہیجدہم بمعنی مقدار آید سعدی گوید ؎ بہ نیم بیضہ کہ سلطان ستم روا دارد
زنند لشکریانش ہزار مرغ بہ سیخ * یعنی اگر بادشاہ بہ مقدار نیم بیضہ ظلم کند لشکریان او ہزار
مرغ بہ سیخ زنند یعنی بدرجہا ظلم زیادہ کنند و درین قول منہ اگر با رفیقان نہ باشی شفیق
بہ فرسنگ بگریزد از تو رفیق * نظامی ؎ بجوے ستاند ز دہقان بہر * بہ من مے فرستد
بہ دیوان میر * یعنی مقدار جو از دہقان زر مے گیرد و مقدار منہا بہ متصدیان سرکار

ے فرستد و از ہمین قبیل ست بلے کہ براے تعیین عدد آید چنان کہ درین قول؎ اگر
بہ ہر موے سرے بر تن حافظ باشد ٭ ہمچو زلفت ہمہ را در قدمت اندازم ٭ بہ ہر موے
یعنی بعدد ہر موے چون درین قسم مواضع لفظ مقدار و عدد محذوف شود بہ مجاز ہمین با را
باے مقدار و عدد مے توان گفت و نظیر این باے قسم ست زیرا چہ آن نیز براے الصاق
است چنانچہ گویند قسم بہ سر تو و چون اکثر لفظ قسم را محذوف کردہ بر ہمین با قناعت کنند
آن را باے قسمیہ گویند و خان آرزو در شمر گوید بہر موے بمعنی ہر سر موے ست و بہ معنی تعیین
عددی از کلمۂ ہر درین قسم جاہا مستفاد مے شود و ہم چنین بہ جو و بہ من زیرا کہ جو و من بمقدار
علیحدہ ملحوظ مے گردد مثلاً در محل قسم بمعنی سوگند و در بیع و شرا بمعنی مقابلہ و در رفت و آمد
و انچہ مشابہ آن ست بمعنی سوے و بہ آلات و اسباب بمعنی استعانت نوزدہم بمعنی براے
مرزا شاپور گوید؎ بوفاے دو سہ روزہ مرو از رہ شاپور ٭ کہ ہمین راحت دل آفت جان
خواہد بود ٭ یعنی براے وفاے چند روزہ سعدی گوید؎ ہر کہ آمد عمارت نو ساخت ٭
رفت منزل بہ دیگرے پرداخت ٭ یعنی براے دیگرے خالی کرد و لہ بہ دیدار مردم شدن
عیب نیست ٭ ولیکن نہ چندان کہ گویند بس ٭ یعنی براے دیدار مردم و درین قول حافظ؎
اگر بہ سیر چمن مے روی قدم بردار ٭ کہ ہیچ رنگ نماند بہار از دست؎ دیگر عتاب کردہ
بہ قتل کہ مے روی ٭ چین جبین تو بہ مشت گیاہ کیست؎ آفرین بر دل نرم تو
کہ از بہر صواب ٭ کشتۂ غمزۂ خود را بہ نماز آمدۂ ٭ و بہ تعلیم فلان آمدم و بہ تادیب بہمان
زدم او را یعنی براے تعلیم و براے تادیب پوشیدہ مباد کہ این با عکس باے علت ست
چہ آن جا مدخول با علت شود مر دیگری را و درین جا مدخول با کہ تعلیم و تادیب ست معلول
و مفعول لہ ہست مر آمدن و زدن را و این ہر دو علت واقع شدہ و این نوع با بعض
جا افادۂ معنی اضافت دہد چنان کہ درین قول رفیع؎ کسے بزادۂ خود خصم نیست بغیر از من
کہ سنگ بہر چہ گردد یاد دشمن مینا ٭ یعنی ہیچ کس خصم زادۂ خود نیست سعدی گوید؎ بے زر
نتوان کنی با کس زور ٭ و ر زر داری بزور محتاج نہ ٭ اے محتاج زور نۂ بستم براے
مقابلہ و آن فتادن چیزے ست بہ مقابلہ مجرور با و در تاج ست المقابلۃ برابر شدن و برابر
کردن و ہر دو معنے درین جا صحیح ست و بہ این معنی بر اعواض و اثمان در آید چنان کہ ابن
مالک گفتہ و از ین جاست کہ باے مقابلہ را باے بدل و باے عوض نامند حافظ گوید؎
پدرم روضۂ رضوان بدو گندم بفروخت ٭ ناخلف باشم اگر من بجوے نفروشم و لہ بکوے
مے فروشانش بجامے بر نمے گیرند ٭ زہے سجادۂ تقوے کہ یک ساغر نمے ارزد ٭ سعدی؎

بفرمود بفروختندش بہ سیم ٭ کہ رحم آمدش بر فقیر و یتیم و لہ نہ پرہیزگار و نہ دانشورند ٭ ہمین
بس کہ دنیا بدین مے خرند ٭ نظامی؎ کہ چون صبح را شاہ چین بار داد ٭ عروس عدن
ور بدینار داد ع کہ علم و ادب مے فروشان بنان ع بہ بالاے او در جہان مرد نیست
اوحد کرمانی؎ جز یکے نیست نقد این عالم ٭ باز دان وے عالمش مفروش ٭ و انچہ صاحب
غیاث باے مقابلہ را با یراد این شعر؎ بہ آبداری لعلت یکے نخواہد بود ٭ اگر ہزار عقیق
از یمن شود پیدا ٭ علیحدہ از باے عوض ذکر کردہ شاید فہمیدہ کہ باے معاوضہ خریدن
و فروختن و ارزیدن و امثال آن کہ شعر معنی معاوضہ است نمے پیوندد چنان کہ امثلہ
از ہمین قبیل آوردہ و تحقیق آن ست کہ معاوضہ و مقابلہ نزدیک بہم اند بلکہ معاوضہ را
بہ مقابلہ تعبیر توان کرد چنانچہ بہ آبداری لب لعل تو بہ مقابلہ آبداری لب لعل تو و بمعاوضہ
لب لعل تو درست ست و امام فخر الاسلام گفتہ است باے کہ بر اثمان داخل مے شود براے
الصاق ست و وجہش این کہ مقصود در الصاق ملصق ست و ملصق بہ تیغ بمنزلہ آلہ
و ظاہر ست کہ ثمن براے حصول مبیع بمنزلہ آلہ باشد و اکثر از اہل تحقیق باے اثمان را
براے استعانت گفتہ اند بہ ہمین دلیل بست و یکم باے قربت و آن معنی نزدیکی
پیدا مے کند حافظ گوید؎ دست از طلب ندارم تا کام من بر آید ٭ یا تن رسد
بجانان یا جان ز تن بر آید ٭ و این در حقیقت باے صلہ است ہمچنین ست در تحفہ
سعدی فرماید؎ کہ فردا بداور برد خسروے ٭ گداے کہ پشتش نیرزد جوے ٭ یعنی گداے
نامراد کہ ترا در دنیا ہیچ نے آرزو و زبون و عاجز مے نماید روز قیامت نزدیک حق جل و علی
و بہ خسروی دارد و یقوے باے بہ داور بمعنی پیش ست و لہ ترا یاوری کرد و فرح سرفتی ٭
وگرنہ آوردہ بودم بہ گوش ٭ شیخ ابو الخیر گوید رباعی یا رب تو مرا بیار دمساز رسان ٭ آواز ع
در دوم ہم آواز رسان ٭ آن کس کہ من از فراق او غمگینم ٭ او را بمن و مرا باو باز رسان ٭
جامی گوید؎ کمر بستہ بہ یعقوبش فرستاد ٭ وزان پس در میان آواز درداد ٭ یعنی نزدیک
یعقوب یوسف را کمر بستہ فرستاد بست و دوم بمعنی لایق چنانکہ صائب گفتہ؎ صائب کنون کہ
درد بدرمان نماندہ است ٭ آن بہ کہ راہ چارہ و تدبیر نسپریم ٭ یعنی درد کار بہ ہلاکت رسانید
لائق معالجہ نماندہ و لہ در بادیہ ہا درد بدرمان نتوان یافت ٭ بیماری ہر شہر بقدر الطبیب
است بست و سوم باے انتہا و آن در میان دو اسم کہ از یک قسم باشند آید
و معنی انتہا پیدا نماید سعدی گوید؎ زمشرق بہ مغرب مہ و آفتاب ٭ روان
کرد و گستر و گیتی بر آب ٭ یعنی از مشرق تا مغرب ہلالی؎ سمند تند زرین نعل او خورشید را ماند ٭

کہ از مشرق بمغرب رفت یک شب درمیان آمد ؛ و بعض بمعنی طرف گفتہ اند و تحقیق آنست کہ تا گاہے
برائے انتہائے غایت آید خواہ زمان باشد خواہ مکان چنانکہ از بام تا شام و از مکہ تا مدینہ شرفہما اللہ تعالیٰ
و گاہے بائے موحدہ نیز با آن بود و درین صورت اگر آنرا محذوف کنند تا بجال باشد چنانکہ از شام تا بام و
خان آرزو گفتہ است کہ بائے موحدہ درین قسم جاہا از جہت ظرفیت محذوف گردد و اگر
تا دور کنند با بجا بود چنانچہ در بیت سعدی و ہلالی و درین قول عثمان مختاری مصرعہ ملکش
ز جہان چنان گزہند بہ قسطنطین ؛ یعنی تا بہ قسطنطین کہ دار الملک روم ست لیکن قسطنطین
نام بانی آن شہر ست و قسطنطنیہ نام شہر فوسی گوید ۵ خدائے داند کز استماع این نہضت ؛
خلل پذیرفت قسطنطنیہ را ارکان ؛ و بعض گویند درین بیت نظامی ہم ہمچنین ست ۵
زتینن بغور آمدہ غارہا ؛ دران فتنہ را روز بازارہا ؛ کہ تینن نام جائے ست چنانکہ
غور نیز جائے و بدین سبب تقابل خوب بہم میرسد لیکن این معنی از کتب لغت ثابت نیست
و ہم در تاریخ دیدہ نہ شد آرے غور نام الکہ ایست نزدیک غزنی و در میان روم و غور و غزنی
تفاوت بسیار ست پس باید کہ زا درین جا سببیہ بود بدین معنے کہ از شدت آمد و رفت
تینن کہ بوزن سنگین بمعنی اژدہائے عظیم ست کما فی القاموس غارہا بغورہا آمدہ یعنی غارہائے
عمیق بہم رسیدہ و دران غارہا روز بازارہائے فتنہ بود و این کنایہ است از کثرت مار خیزی
و مد آب وغیرہ آن سرزمین و بعض گویند کہ تینن تحریف کاتبان ست و صحیح ع زبنیش
بغور آمد از غارہا ؛ درین صورت معنی ظاہر ست اما اگر نسخہ ساعت کند و صاحب
ضوابط عظیم درین شعر ۵ بجہے گرفتار او گشتہ ام ؛ کہ از ہستی خویشتن رفتہ ام ؛ نیز
نوشتہ معنی بیت آن کہ گرفتار دوستی محبوب شدہ ام کہ از ہستی خود خبر ندارم و این
خالی از غرابت نیست چہ جد بہ فتح حائے حطی و تشدید دال مہملہ خود بمعنی نہایت و
غایت ست بست و چہارم برائے انحصار کہ بمعنی تائے انتہا در دو اسم یک جنس
واقع شدہ فائدہ مفہوم ہمہ و تمام و پیوستگی و توالی و استمرار وغیرہ دہد چنانچہ جو بہ جو و یک
بہ یک و سر بہ سر نظامی گنجوی فرماید ۵ جو بہ جو زحمت من زان رخ گندم گون ست ؛
کہ ہمہ دم رخ چون کاہم از و پر خون ست ؛ جامی گوید ۵ خداوندا نئی و ما بندہ ایم ؛
بہ نیروے تو یک بہ یک زندہ ایم ؛ جویا ۵ سر بہ سر چون قفسم چاک گریبان کردند ؛ کار
را برمن دیوانہ چو آسان کردند ؛ و بعض دردم بدم و رنگ بہ رنگ و لب بہ لب و
ساعت بہ ساعت و سینہ بہ سینہ و شہر بہ شہر و قدم بہ قدم و دست بہ دست برائے صلہ
و اتصال و الصاق نوشتہ اند ائے دم متصل بدم و رنگ متصل برنگ و لب متصل

بلب و ساعت متصل بہ ساعت و سینہ متصل بہ سینہ و شہر متصل بہ شہر و قدم متصل بہ قدم و دست
متصل بدست ۵ آرزو دارم کہ خاک آن قدم ؛ توتیائے چشم سازم دمبدم ؛ حافظ گوید ۵
مطرب خوش نوا بگو تازہ بہ تازہ نو بہ نو ؛ جامی گوید ۵ ندارد عاشق بیدل قناعت ؛
فزاید حرص او ساعت بہ ساعت ۵ اے ز چشم و رخ تو فتنہ و آشوب بہر ؛ ماہ بگریختہ
از شرم رخت شہر بہ شہر ؛ و در دستور پارسی آموز و قوانین دستگیری و تحفہ مذکور ست کہ این
راہائے اتصالیہ و بائے ملصق و متلبس نیز گویند بست و پنجم برائے جمع آید و افادہ تکرار
ہم دہد نظامی فرماید ۵ برون از طبقہا پر از زر خشک ؛ بخروار عنبر بہ انبار مشک ؛ کذا قیل
بست و ششم بمعنی وقت و زمان مے آید نظامی فرماید ۵ کنون کے بنغم شادمانی کنم ؛
بہ پیرانہ سر چون جوانی کنم ؛ یعنی در وقت شباب خود را پیر کنم الحال کہ پیرم پس درین وقت
کہ ہمہ قوت ہائے ایام جوانی معدوم شد چگونہ دعوے جوانی کنم از ضوابط عظیم صاحب خیابان
گوید کہ انہ در لفظ پیرانہ برائے تشبیہ ست و دران معنی وقت ماخوذ ست و پیرانہ سر
بہ زیادت لفظ سر نیز آمدہ و معنی آن وقت پیری سر ست بست و ہفتم بائے تشبیہ و آن
میان مشبہ و مشبہ بہ واقع شود و مفید معنی مانند وغیرہ ادات تشبیہ باشد سعدی گوید ۵
مگر ملائکہ بر آسمان و گرنہ بشر ؛ بہ حسن صورت او بر زمین نخواہد بود ؛ یعنی مانند حسن صورت
او سلیم گوید ۵ بہ صورت تو بتے کمتر آفرید خدا ؛ ترا کشیدہ و دست از قلم کشید خدا ؛ یعنی مانند
صورت تو ۵ لطفش بہ بہار شادمانی ست ؛ قہرش بہ سموم مہرگانی ست ؛ مقصود بائے تمثیل
بائے بہ بہار و بائے بسموم ست صائب ۵ بوئے سر زلف تو بہ شیدائی من نیست ؛ آوازہ
حسن تو برسوائے من نیست ۵ بہ بالائے او در جہان مرد نیست ؛ بہ گیتی کس او را
ہم آورد نیست ؛ بائے مصرع اول برائے تشبیہ و بہ مصرع دوم برائے ظرفیت بست و ہشتم
بمعنی رخ و سمت چنان کہ درین قول ع بگردن فتد سرکش تند خو ؛ از غیاث بست و نہم
بمعنی پیش آید چنان کہ در لفظ بدور لیت شیدا گوید ۵ مرا کہ نیست بدور لبت ہوائے قدح ؛
بجان بادہ کہ جان مے دہم برائے قدح ؛ از ہفت قلزم سیم بائے تمیزیہ این افادہ تنوین
تمیز عربی مے کند و در فارسی تفسیر آن بدین الفاظ مے توان کرد از روے و بہ نظر و بہ
لحاظ و در خصوص و از جہت و مانند آن فردوسی در مدح سلطان محمود غزنوی گفتہ ۵
بہ تن ژندہ پیل و بہ جان جبرئیل ؛ بہ کف ابر بہمن بہ دل رود نیل ؛ یعنی از روے تن
ژندہ پیل ست و بہ نظر جان سروش پاک و در خصوص کف ابر ماہ بہمن و بہ لحاظ دل
رود نیل ۵ بدست کرم آب دریا ببرد ؛ بہ رفعت محل از ثریا ببرد ؛ سی و یکم بعضے

گویند حرف با برای تخصیص نیز آید چنانکه گوئی ودستم به تو چنان که از نیز برای تخصیص آید لیکن در محل کلمه از انتزاع ملحوظ می‌شود و در مورد تلفظ با الصاق محظوظ می‌گردد و درین نظر ست چه حرف با در ودستم به تو به معنی مصاحبت ست و تخصیص اگر معلوم شود از مقام خواهد بود۔

ت

این از اسما بود چون برای ضمیر حاضر آید پس اگر ملحق به آخر کلمه شود هم ساکن و هم موقوف آید مثال اول جامی راست ؎ چو رو به گرشوی از زم شادان ٭ کشندت پوست از سر سگ نهادان ٭ ز آلایش چو گردد دست گیرت ٭ بر آرد پاک چون موی از خمیرت ٭ مثال دوم نظامی گوید ؎ تا نت نگویند زبان بسته دار ٭ تا نت نبرند گوز پنهار ٭ جامی ؎ در کشور ماتْ منت جان ستدن ٭ برداشته ز گردن عزرائیل ٭ ابن یمین گوید ؎ خدای که بنیاد هستیت داد ٭ بروز الست اندر افگند خشت ٭ و هرگاه ملحق به آخر کلمه نباشد برین تقدیر مضموم خواهد بود و چون این قاعده مطرد ست که لغات فارسی ساکنة الاواخر یا موقوفة الاواخر اند پس بعد از تای فوقانی مضموم واو نوشتند تا بدان وقف کنند چون تو که واو بیان ضمه است و بدان تکلم نشود و لفظ تو به اظهار واو نیز صحیح ست چنان که حکیم فردوسی فرماید ؎ که من این نبیره سپردم به تو ٭ که من رفتنی گشتم ای نیک خو ٭ و هرگاه رای مفعول یا رای اضافت بدو پیوندد واو بیفتد چون ترا و در واقع حرف نیست زیرا که حرف را نیز قابل مفعولیت هم نیست و این مخفف توست درین صورت اکثر متصل به کلمه را بود و گاهی منفصل آید نظیری گوید ؎ تو میوهٔ سر شاخ بلند را چه خبر ٭ و درین حالت واو اشمام ضمه کرد و بعض احیان ملفوظ گردد و در نوشتن ضرور شود مانند کلمه چو الاآن که واو تو گاهی مجهول خوانده شود بخلاف چو خان آرزو در مثمر گفته که بعضی واو تو را معدوله گفته اند و این خطاست چراکه واو معدوله متحرک باشد به حرکت ما قبل مثل خوش و خورد و واو تو همیشه ساکن بود مولف گوید که واو تو را نیز معدوله توان گفت و این مجاز باشد و این تو و ترا به معنی خود هم می‌آید چنانچه خود به معنی او و بدین معنی به اشباع واو هم آید و این مجاز ست نظامی گوید ؎ چنان گرم کن عزم رایم به تو ٭ که خرم دل ایم چو آیم به تو ٭ هم او گوید ؎ پای ترا درد سری می‌رسان ٭ ره نتوان رفت به پای کسان ٭ تو در مصرع اول شعر اول به معنی خود ست و ترا در شعر ثانی به معنی خود را و له جسم ترا پاک تر از جان کنی ٭ چونکه چهل روز به زندان کنی منه

گفت با من فروش باغ ترا ٭ تا دهم روشنی چراغ ترا ٭ و چنین نیز صحیح ست ؎ گفت با من فروش باغت را ٭ تا دهم روشنی چراغت را ٭ ؎ ای نظامی پناه بردر تو ٭ بدر کس مرانش از در تو ٭ و تحقیق آن ست که درین جا نیز به معنی توست یعنی باغی و چراغی که ترا ست و برین قیاس در رای که ترا ست و مصرع اول محتمل المعنیین ست یعنی ای پناه نظامی بر در تو یا آن که نظامی پناه دهنده است بر در تو و فاضل سندی گوید که در جهانگیری باغ ترا و جسم ترا به معنی خود آورده و ترا به معنی خود را اکثر می‌آید بخلاف باغت را که به معنی خود میسر می‌آید مولف گوید تفرقه بیجاست هر دو یک احال دارد و مذهب خان آرزو آن ست که را به معنی برای ست پس معنی چنین شود که باغی که برای تراست بفروش یا بگویم که لفظ خود درانجا محذوف شده و باغ خودت را بفروش نهایت محاوره بی تکلف ست و هرگاه لفظ است که برای اثبات فعل موضوع شده با و پیوندد واو تو و الف است هر دو حذف شوند چنانچه تست سعدی گوید ؎ هم از بخت فرخنده فرجام تست ٭ که تاریخ سعدی در ایام تست ٭ و تای ملحق به آخر کلمه که ساکن بود گاهی افادهٔ معنی مفعول یعنی ترا دهد چون می‌گویدت و آوردت و می‌بردت حافظ گوید ؎ نگویمت که همه سال می پرستی کن ٭ سه ماه می خور و نه ماه پارسا می باش ٭ یعنی نگویم ترا و له ؎ به می سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید ٭ که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها ٭ یعنی اگر ترا پیر مغان گوید سعدی راست ؎ مگر بوی از عشق مستت کند ٭ طلبکار عهد الستت کند ٭ و زوت و کوت که به معنی که از تو و که او ترا باشد خواجه نظامی علیه الرحمة فرماید ؎ نه باشد پادشاهی زوت بهتر ٭ هم او را بندگی کن کوت بهتر ٭ و این را پارسیان تای مفعول نامند خواجه شیراز ؎ ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفته‌ کت ٭ خون ما حلال تر از شیر مادر ست ٭ یعنی که ترا لیکن بعد از تامل واضح می‌شود که ترا درین قسم مواضع به معنی برای توست و ترکیب محمول بر قلب و ترا متعلق ست به حلال تر از شیر مادر ست فتامل و گاهی مضاف الیه بود و معنی تو پیدا کند بنابران پارسیان تای خطاب اضافت می‌گویند چنانچه اینت و آنت یعنی این تو و آن تو چنان که درین شعر عرفی ؎ تحسین صواب و شرف نسبت نعتت ٭ زین گونه خجل ساخته حسان عجم را ٭ یعنی شرف نسبت نعت تو استاد ابو الفرج رونی گوید رباعی ؎ رویت دریای حسن و لعلت مرجان ٭ زلفت عنبر صدف دهن در دندان ٭ ابرو کشتی و چین پیشانی موج ٭ گرداب بلا غبغب و چشمت طوفان ٭ یعنی روی تو دریای حسن و لعل تو مرجان و زلف تو

عنبر و صدف دہن و در دندان و ابرو کشتی و چین پیشانی موج و گرداب بلا غبغب و چشم تو طوفان انوری گوید رباعی آتش به سنان دو بندت ماند ۞ پیچیدن افعی بکمندت ماند اندیشه به رفتن سمندت ماند ۞ خورشید به ہمت بلندت ماند ۞ رودکی نیز ازین قبیل رباعیات در مدح سلطان محمود بسیار گفته از آن جمله یک رباعی این ست رباعی
چون روز علم زد به حسامت ماند ۞ چون یک شبه شد ماه بجامت ماند ۞ تقدیر بعزم تیز گامت ماند ۞ روزی به عطاے داد عامت ماند ۞ و گاہے بمعنی خود آید مثل تو چنانچه درین شعر حافظ ؎ لطف باشد گر نه پوشی از گدا ہا روت را ۞ تا بکام دل به بیند دیده مارو ترا یعنی اگر از گدا ہا روے خود را پوشیده نه کنی مهربانی باشد سعدی فرماید ؎ اے آن که به اقبال تو در عالم نیست ۞ گیرم که غمت نیست غم ما ہم نیست ۞ یعنی قبول کردم که غم خود نیست غم ما ہم نیست شہیدی قمی گوید ؎ مرا گوے دل گم گشته ات پیدا کن از خوبان چه تعجیل ست پیدا مے شود جاے گمان دارم ۞ و در لفظ درت جویا گوید ؎ الهی رہنما سوے خود این مدہوش غافل را ۞ ز دردت جامه زیب داغ چون طاؤس کن ما را ۞ مولوی جامی ؎ از و خواہی جمال دوست دیدن ۞ از و خواہی بمقصود ت رسیدن ۞

ج

در آخر الفاظ براے نسبت آید چون ایرج و تورج نام پسر ایر و تور که ہر دو فرزند فریدون اند کذا فی المنتخب و از برہان قاطع و انجمن و فرہنگ شاہنامه و رساله تاجی وغیره معلوم مے شود که ایرو ایرج نام یک شخص ست و ہم چنین تور و تورج و ولایتے که فریدون بتور داد بنام او توران موسوم شد و آن که به ایرج ایران و قصه ایشان در شاہنامه فردوسی و بعض تواریخ مسطور ست و صاحب تنبیه الصبیان در مبحث جیم گفته است که بسیط آن معنے و مورد استعمال ندارد ۔

چ

در آخر الفاظ براے نسبت آید چون بانوچ که بقول خان آرزو مرکب ست از بانو که بمعنی صاحب خانه باشد و جیم فارسی که براے نسبت آید و این مخفف ایچ ست پس مفرد اصلی نه باشد و ہرگاه در ابتدا براے استفہام و یا غیر آن مکسور واقع شود ہاے تحقیق به آخرش در آرند و چه نسازند زیرا که لفظ کم از دو حرف موضوع نه شده و این ہا در پہلوے جیم عجمی مکسور چون داو است در پہلوے جیم عجمی مضموم محض از براے آن نویسند که خفت کشند و زائد بود

این حرف ہا از ان شناسند که در وقت اتصال به حرف دیگر در درج ساقط شود و این حرف براے ہفده معانی آید اول براے استفہام یعنی براے پرسش از حال چیزے آید چنانچه سعدی گوید ؎ چه دیدی درین کشور از خوب و زشت ۞ بگو اے نکو نام نیکو سرشت ۞ جامی گوید ؎ اگر شاہی ترا آخر چه نام ست ۞ و گر ماہی ترا منزل کدام ست ۞ حسین مخلص گوید ؎ چه شد آن وفاے عہدے که تو و عدہا نمودی ۞ ز تو من چه گفته بودم تو ز من چه گفته بودی ۞ میرزا اشرف جہان زمن ہمیشه کنی راز خویش را پنہان ۞ چه کرده ام که بمن اعتبار نتوان کرد ۞ عظیما گوید ؎ قاصد آمد گفتمش آن ماه سیمین بر چه گفت ۞ گفت با مجرم بساز و گفتمش دیگر چه گفت ۞ گفت دیگر نگذرد بر خاطرش بار عظیم ۞ گفتمش دیگر بگو گفتا مگو دیگر چه گفت **فائده** جیم استفہام گاہے مفید معنی نفی بر سبیل انکار یا بطریق تحقیر و انکسار باشد اول چنان که درین قول ظہوری ؎ ہر که رخسار او ندید چه دید ۞ یعنی ہیچ ندید سعدی راست ؎ چه کم گردد اے صدر فرخنده پے ز قدر رفیعت بدرگاه حے ۞ یعنی اے صدر فرخنده پے از مرتبه بلند تو بدرگاه الله تعالے ہیچ کم نه گردد و ثانی جامی فرماید ؎ من کیستم اندر چه شمارم چه کسم ۞ تا ہمسری سگانش باشد ہوسم ما چه باشیم و چه باشد دل غم پرور ما ۞ که بمیریم و کسے گریه کند بر سر ما ۞ و گاہے متضمن معنی نہی باشد بر سبیل زجر وغیره چنان که درین مثال چه مے کنی یعنی چنین مکن و چه غوغاے کنی یعنی غوغا مکن سعدی فرماید ؎ چه مے خسپی اے فتنه روزگار ۞ بیا و مے لعل نوشین بیار ۞

فائده دیگر چه که بمعنی کدام آید داخل ہمین قسم ست چنان که گویند چه کسانند و بر چه کیش اند یعنی کدام کس اند و کدام مذہب دارند مولوی فرماید ؎ باطلان را چه ربا ید باطلے ۞ عاقلان را چه ربا ید عاقلے ۞ در نامه خسروان ست ہر چه از مزدکیان یابند از پاے در آرند **دوم** براے تعظیم یعنی بیان عظمت چیزے و مبالغه آید چنانچه درین قول حافظ ؎ چه دلاور ست دزدے که بکف چراغ دارد ۞ جامی ؎ چه نام ست اینکه در دیوان ہستی ۞ برو نگرفته نامے پیش دستی ۞ انوری گوید ؎ آن دوست کام خواجه دنیا که ز اعتقاد ۞ بے بند کیش و دشمن خویشتم چو دشمنم ۞ یعنی بے طاعت خواجه دنیا دشمن کامم ؎ چه بلاے که در اندازد قیامت نگہت ۞ خبر گوشه چشم تو بمژگان نه رسید **سوم** براے کثرت شیفتمن معنی بسیار بود چنان که درین قول سعدی که در بوستان فرموده ؎ چه شبہا نشستم درین دیر گم ۞ که حیرت گرفت آستینم که قم ۞ یعنی بسیار شبہا الخ از غیاث وغیره حکیم ساجد در شرح بوستان گوید که چه درین بیت براے تعجب ست مقصود بیان کثرت شبہاے که در کنه ذات خداے تعالے ست مثال دیگر ؎ مگر شه نداند که روز جنگ

چو سرہا بریدم بہ اقصاے زنگ ٥ بہ یک تاختن تا کجا تاختم * چہ گردن کشان را سر انداختم *
یعنی بسیار گردن کشان را کشتہ ام چہارم مستفسر یعنی چرا و از براے چہ باشد چنانکہ خاقانی
گوید ٥ چو طاؤس ست چہ باید لبس اگر باز ہوا گیری * چو خرگوشت چہ باید حیف اگر شیر نیستانی
وحید گوید ٥ نداری گر سر ما در دل غمگین چہ مے آئی * سرت گردم درین ویران
سرا چندین چہ مے آئی * از براہین و انجمن پنجم براے تفصیل چنان کہ درین قول جامی ٥
جہان یکسر چہ ارواح و چہ اجسام * بود مخففے کمین عالمش نام * از غیاث ششم
بمعنی چنان کہ افادۂ تشبیہ دہد نظامی راست ٥ فرو گفت لختے سخن ہاے سخت *
چہ گوید خداوند شمشیر و تخت ہفتم براے تسویہ یعنی برابر شمردن دو چیز را کہ باہم مغایر ند و
بعض گفتہ اند کہ از خواص اوست کہ چون مکرر بیاید افادۂ معنی مساوات کند چنان کہ
درین قول سعدی ٥ چو آہنگ رفتن کند جان پاک * چہ بر تخت مردن چہ بر روے خاک *
یعنی بر روے خاک و بر تخت مردن ہر دو برابر ست منہ ادیم زمین سفرۂ عام اوست
چہ دشمن برین خوان یغما چہ دوست ولہ چو مردانگی آید از رہزنان * چہ مردان لشکر
چہ خیل زنان * از غیاث و عجب آن کہ مولف ضوابط عظیم درین بیت براے
تسہیل گفتہ و حالان کہ خود معنی بیت چنین نوشتہ ہرگاہ کہ دزدان مردانگی کنند. در آن
وقت لشکر مردان و لشکر زنان یکسان ست حافظ فرماید ٥ ہمہ کس طالب یارند چہ
ہشیار و چہ مست * ہمہ جا خانۂ عشق ست چہ مسجد چہ کنشت * یعنی طالب یار ہشیار
و مست برابر ند و خانۂ عشق مسجد و کنشت یکسان ست از چہار گلزار ہشتم براے
علت و دلیل بود یعنی زیرا کہ آید و دلالت مے کند برین کہ مدخولش علت براے چیز ست
چنان کہ درین فقرۂ انوار سہیلی مصنفۂ واعظ کاشفی فنا را بر بقا اختیار نتوان کرد چہ
نور دیدہ در تماشاے جمال فرزندان باشد و درین قول ابوالفضل کہ در عیار دانش
فرمودہ از ین چہ بہتر کہ دوستی با سہ یار بیاری تو قوت یابد چہ خردمندان گفتہ اند کہ اگر
دوست ہزار باشد کم باید شمرد و اگر دشمن یکے باشد بسیار باید دانست یعنی زیرا کہ خردمندان
گفتہ اند و درین عبارت اخلاق محسنی من او را عفو کردم چہ اگر گناہ از و بد نمود عفو از من
نیک نماید ایضاً و باید دانست کہ غضب در بسیارے اوضاع از حلم بہتر ست چہ غضبے کہ
از جہت حرص و طمع یا بہ واسطہ تکبر و خویشتن داری بود مذموم ست سعدی راست ٥
مکن صبر با عامل ظلم دوست * چہ از فربہی بایدش کند پوست * نہم در محل تحسر در آید
و معنی درد و غمناکی پیدا نماید چنان کہ مصیبت زدہ گوید یاران چہ کنم و چہ چارہ نمایم

جامی فرماید ٥ اگر دستم کمر بودے چہ بودے * ز وصلش بہرہ ور بودے چہ بودے ولہ دریغا اے
فلک با من چہ کردی * رسانیدی آفتابم را بہ زردی * ہلالی ع دلم زو ست شد از دست
دل چہ چارہ کنم دہم بمعنی ہر چہ آید انوری گوید ٥ چہ باشد میسر بہ زودی فرست * کہ چون
گربہ بر سفرہ افتادہ ام * یعنی ہر چہ میسر باشد از رسالۂ عبد الواسع و این محل تامل ست
چہ لفظ ہر کہ ترجمہ کل افرادی ست با کلمات استفہام محذوف ہم آید چون کرا و کجا و کہ
و چہ بمعنی ہر کرا و ہر کجا و ہر کہ و ہر چہ خواجہ نظامی فرماید ٥ کرا در خرد راے باشد بلند *
نگوید سخن ہاے ناسودمند ولہ بہ کجا گام زد خنگ بدرام او * بہ زرین یافت سر سبزی از
گام او * شیخ شیراز ٥ گزند کسانش نیاید پسند * کہ ترسد کہ در ملک آید گزند ولہ
برو بر دل از جور غم بارہا * کہ نا آزمودہ کند کارہا * سوزنی ٥ قطعہ گفتہ ام فرستادم
او رساند قطعہ را بر تو * چہ میسر شود بما و برسان * او بدین خیر ہست رہبر تو * یازدہم
مخفف چیز چنانچہ درین قول سعدی ہر چہ دیر نپاید دل بستگی را نشاید یعنی ہر چیز
از رسالۂ عبد الواسع و غیاث و این کلام خیلے ناصواب ست چرا کہ لفظ چہ بمعنی
چیز ست نہ مخفف چیز و وجہش این ست کہ ہرگاہ لفظ ہر برا و در آید از معنی استفہام
مجرد ساختہ بمعنی اسمی باقی دارد بدین وجہ لفظ ہر چہ بمعنی ہر چیز استعمال یابد چہ مایہ
خون خوردہ باشد کسے کہ بمشاہدۂ این غلطی زبان را از اعتراض نگاہ داشتہ باشد دوازدہم
در مقام تحقیق و تشکیک گویند مثال اول ٥ چہ بارہا ست بزیر تو در بنا میزد * کہ
منزلیش بود با خرد گر خاور * چہ گفت گفت نہ سوگند خوردہ بہ سرم * کہ ہرگز از خط
عشق تو برندارد سر * از براہین انجمن مثال دوم نظامی فرماید ٥ زبونی چہ دیدی کہ
توسن[1] شدی * چہ بیداد کردم کہ دشمن شدی ٥ چہ دولت کہ در بند کار تو نیست * چہ
مقصود کان در کنار تو نیست * یعنی کدام دولت کہ در قید مقصود تو نیست بباید دانست
کہ این ہم از جملہ بیانیہ است فاما صاحب طبعان بہ تفاوت اندک چنین مقرر کردہ اند از
ضوابط عظیم سیزدہم براے تفسیر کہ بجاے لفظ یعنی افتد چنان کہ درین قول قتیل ٥
مرا از دو ہجر آمد بجان دل * چہ دل صد جان کنم قربان آن دل * یعنی چنین دل کہ
صد جان را قربانش کنم چہاردہم مفید معنی تعجب بود چنانچہ مصیبت زدہ گوید یاران
چہ واقع شد آصفی گوید ٥ چہ دیدہ کہ بہ آئینہ مائلی شب و روز * بہ زما نہفتہ مدار انچہ
رو نمود آنجا * و درین قول جامی کہ بہ نعت فرمودہ ٥ چہ نام ست این کہ در دیوان ہستی *

[1] بہ باے موحدہ بروزن انجام توسن سرکش ۱۲

بر و نگر فنگ نامے پیش دستی ٭ و بعض درین شعر برائے تعظیم دانستہ اند چنان کہ سابق ازین مذکور شد وچہ بلاست وچہ قیامت ست ہر دو کلمۂ تعجب ست میر نجات گوید ؎ طغیان اشک من دو جہان را خراب کرد ٭ در ہجر دوستان چہ بلا گریہ مے کنم ٭ خواجہ شیراز ؎ چہ قیامت است جانانکہ بہ عاشقان نمودی ٭ رخ ہمچو ماہ تابان دل ہمچو سنگ خارا ٭ خسرو ؎ چہ بلاست از دو چشمت نظرے بناز کردن ٭ مژہ را کشادہ دادن در فتنہ باز کردن ٭ پانزدہم بمعنی کجا انوری گوید ؎ در باغ ہر کہ رقص تموج نمے کند ٭ بیچارہ برگ را چہ دل رقص کردن ست ٭ کز دست وے چو دشمن دستور مدتے ست ٭ کز پائے تا بسر ہمہ در بند آہن ست شانزدہم برائے تسہیل چنان کہ درین قول ؎ چہ عمرے است کورا بچندین خطر ٭ یعنی سہل آن را بہ چندین تکلیفات بسر باید برد از ضوابط عظیم ہفدہم بنا بر اظہار تمنا آید چنان کہ درین قول ؎ چہ شود کہ با تو بسر رود بمراد دل نفسے مرا ٭ کہ بسیکہ تا نفسے بود نبود جز این ہوسے مرا ٭ از تحفہ وغیرہ فائدہ مخفی نماند کہ اگر لفظ چہ ملحق بہ حرف شرط گردد مثل اگرچہ وگرچہ وارچہ مقتضی حرف استدراک شود بلکہ ضرورت افتد اگر در نظم گنجائش استدراک باشد فہو المراد والا معنی استدراک تقدیری خواہند گرفت واین در کلام اساتذہ بسیار آمدہ امیر خسرو گوید ؎ گرچہ بگوہر ز تبار منی ٭ کے بہ محل مرتبہ دار منی ٭ در مصرعہ ثانی لیکن مقدر ست سعدی گوید ؎ اگرچہ پیش خردمند خامشی ادب ست ٭ بوقت مصلحت آن بہ کہ در سخن کوشی ٭ بر اول مصرعہ ثانی لیکن مقدر ست خسرو گوید ؎ گرچہ جہان جملہ بدیدی چو روز ٭ نیک جہان دیدہ نہ گشتی ہنوز ٭ درین شعر حرف استدراک مقدر ست واگر ملحق بہ لفظ ہر گردد فائدہ عمومیت وحصر دہد مثل ہرچہ وحق آن کہ از لفظ ہر افادۂ شمول افراد عمومیت حاصل مے شود وچہ محض برائے بیان ست ودرین صورت کلمۂ چہ از معنی استفہام مجرد شدہ بمعنی چیزے گردد خسرو گوید ؎ ہرچہ نہ او در خط امکان او ٭ انچہ جز او بندہ فرمان او ٭ وہر گاہ رائے علت در آخر چہ واقع شود ہائے مختفی را حذف نمایند وجیم فارسی بدستور مکسور مے باشد چنانچہ چرا و رشیدی بہ فتح دانستہ واین بنا بر استفہام علت آید چنانکہ درین قول قتیل ؎ چرا امشب نمے آئی چو فردا ہم ٭ وآن بعض جا بمعنی زیرا ہم آمدہ است چنان کہ درین قول حافظ ؎ رخ تو در دلم آمد مراد خواہم یافت ٭ چرا کہ حال نکو در قفائے فال نکوست ٭ و لفظ است کہ برائے اثبات فعل موضوع شدہ بعد چہ در آرند ہائے مختفی را حذف کنند والف است را بیا بدل نمایند۔ فائدہ دیگر

گاہے چہ در آخر چنان وچندان بجائے کاف بیان واقع شود چنانکہ چنانچہ وچندانچہ۔

د

دال مہملہ در آخر الفاظ برائے نسبت آید چون کاغد کہ مرکب از کاغ بمعنی بانگ وفریاد زاغ ودال نسبت ست واین مجاز ست زیرا کہ از حرکت دادن آواز مے دہد یعنی فریاد مے کند چنانچہ مسعود سعد گفتہ ؎ آن زاغ نگر کہ بر ہوا مے کاغد ٭ یک نیمہ اش از داد ونیمے کاغد ٭ عبد الواسع جبلی گفتہ ؎ ای امکان لطافت ایا جہان خرد ٭ سمر بخصلت نیکو بری ز عادت بد ٭ دلم چو کاغد آماجگاہ مجروح ست ٭ ز رنج آنکہ مرا نیست یک طبق کاغد ٭ پس کاغذ بذال معجمہ معرب وبمعنی نامہ ومکتوب وچلکا وقبالہ وتمسک مجاز در مجاز باشد وگاود بمعنی گاو کوہی کہ منسوب ست بہ گاو مشہور وگاودی منسوب بہ گاود ودرین صورت اطلاق آن بر احمق حقیقت باشد نہ مجاز چنانکہ بعضے گمان بردہ اند وغالبا در شفتالو نیز دال برائے نسبت باشد غایتش ما قبل آن چون واو معروف بود حرف نسبت ہم ساکن گشتہ واجتماع ساکنین بلکہ زیادہ در فارسی جائز ست بلکہ شایع است پس شفتالود بمعنی بوسہ است سعدی گوید ؎ گرد عنبر نشستہ بر زنخش ٭ راست گوئی بہی ست مشک آلود ٭ گر بہ چنگال صوفیان افتد ٭ ندہندش مگر بہ شفتالود ٭ وگاہے در آخرش ہا نیز زائد کنند چون خلمہ مرکب از خلم بمعنی آب غلیظ کہ از بینی روان باشد پس بہ بینی جسی یا شخص کذائی مجاز بود کذا فی المظہر۔

ر

راے مہملہ نیز در آخر الفاظ افادۂ معنی نسبت مے کند ونزد بعض مخفف درست ودر مخفف آور وبعضی مخفف ری گفتہ اند کہ این مخفف رین ست چو لر بفتحتین بمعنے شراب خانہ وبعض مجمہ خانہ گفتہ اند واول اصح ست زیرا کہ مرکب ست از لہ بفتح اول وظہور ہا بمعنی شراب انگوری وہمان حرف را کہ برائے نسبت ست حکیم سنائی راست ؎ دولت آن راست درین شہر کہ آبش از لہ ٭ صلہ آن راست درین شہر کہ نانش از تنگ ونسر بروزن سفر بمعنی سائبان کہ بر سر کوہ از چوب وخاشاک سازند چہ مرکب ست از نس کہ سایہ را گویند وہمان رائے نسبت رودکی گفتہ ؎ ودر ماند از قرین وخویش وتبار ٭ نسرے ساخت بر سرے کہسار ٭ وابر مرکب ست از اب مقصور مخفف آب

ممدود وراکہ کلمۂ نسبت ست وازین عالم ست آو بمعنی آسمان چنانکہ مجد قوسی وجمال انجو گفتہ اند مرکب ست از آو مغیر آب یا اصل آب ست بمعنی معروف وراکہ کلمہ نسبت ست لیکن کلمہ را بمعنی صاحب مستعمل شود نہ بمعنی تشبیہ و مے توان گفت کہ آسمان صاحب آب است از جہت باران کہ از طرف بالا مے آید یا آن کہ مرکب است از آو مغیر آب و ورکہ کلمۂ نسبت ست وبہ سبب اجتماع دو واو یکے را حذف کردہ اند واز ہمین عالم ست زیور کہ مرکب ست از زیو مبدل زیب یا زیو اصل زیب ست بہ قیاس آور کہ گذشت وانگشتر ترجمہ خاتم مرادف مہر کہ عبارت از مجموع اشیاے سہ گانہ یعنی نگین وخانۂ نگین وحلقہ باشد نیز مرکب از انگشت ور اے نسبت ست از بہار عجم وخان آرزو در خیابان نوشتہ کہ انگشتر مخفف انگشتور است یعنی صاحب انگشت پس واو از جہت تخفیف حذف کردہ اند و در مثمر فرمودہ کہ حرف را در انگشتر مخفف ور ست و ور مخفف آور و انگشترین اصل ست وانگشتری مخفف این پس درین دو صورت تخفیف در تخفیف باشد وتا تخفیف بود بہ زیادت بے فائدہ قائل نہ توان شد وکثرت تداول واستعمال کہ باعث تخفیف ست این جا ہست۔ وآنچہ مرزا محمد تقی سپہر در براہین العجم فی قوانین المعجم گفتہ کہ انگشتری با حرف یا موضوع ست وانگشتر بے یا غلط ست محل شگفت ست چہ انگشتر وانگشتری ہر دو صحیح ست ابو طالب کلیم گفتہ ؎ مے وہد ملک سلیمان در کف شہوت پرست ＊ طفل را در دست حلوا بہتر از انگشتر ست ＊ طالب راست ؎ بے داغ چو نام دل کنم ثبت ＊ انگشتر بے نگین نویسم ＊ جماعتے از محققان بر صحت انگشتر اتفاق دارند قول مرزاے مذکور کہ یکے از متاخرین مقلدین ست کدام کس در شمار آرد۔

ش

شین منقوطہ در آخر الفاظ افادۂ نسبت کند ہمچو پوپش بمعنی ہدہد منسوب بہ پوپو آواز او وچنانچہ کوکو آواز قمری را گویند پس بمجاز نام جانور مذکور شدہ وبعض گویند پوپ بموحدہ آواز را گویند پس واو نسبت بہ آن ملحق کردہ پوپو گویند درین صورت اطلاق آن بر آواز مجاز باشد نزاری گفتہ ؎ وصال بلبل با گل ہنوز نابودہ ＊ بحجرہ شور بر آورد شانہ سر پوپو ＊ لیکن درین بیت تکرار بمعنے شور و پوپوے شود مگر آن کہ بواو عطف بیان شور ست برین تقدیر احتمال بدل نیز باشد چنانچہ در لفظ اجل ومیر ابو الفتح در شعر عرفی پس بمعنی آواز نبود وبالش بوزن مالش آنچہ زیر سر نہند وبرین قیاس بالین یا وفون

نسبت چراکہ مرکب ست از بال چراکہ در اصل از پرہاے مرغان مے آگندند لیکن درین بحث ست چراکہ بال در اصل بمعنی بازوست نہ پر درین صورت مجاز بود نہ حقیقت پس بہتر آن ست کہ ماخوذ بود از بالیدن وشین ویا ونون نسبت دچون از پر کردن پنبہ وغیرہ تکیہ گاہ بر خود مے بالد نسبت مذکور صحیح مے شود و بر بالش از پر آگندہ اطلاقش حقیقت باشد واز لفظ بالش کہ بکسر لام مستعمل ست مستفاد مے شود کہ ماقبل شین نسبت ہم مکسور بود وچربش منسوب بہ چرب نسبحق اطعمہ ؎ ببوے سرکہ وچربش بہ تلخی رفتم از دنیا ＊ ولیکن شعر شیرینم بماند تا جہان باشد ＊ واین از اسما بود وچون ضمیر باشد ودر آخر اسما افادۂ معنی اضافی کند چون اسپش وغلامش یعنی اسپ او وغلام او فردوسی راست ؎ عنان بر عنان من ایدون بہ بست ＊ کہ گفتی بر اسپ من اسپش نشست ＊ ودر آخر افعال افادۂ معنی مفعول نماید ہمچو مے دہندش ومے آرندش یعنی مے دہند اور او مے آرند او را حافظ ؎ مجمع خوبی ولطف ست رخ ہمچو مہش ＊ لیکنش مہر ووفا نیست خدایا بدہش ＊ ودرین شعر شین بہ لفظ بدہش راجع بمفعول ست کہ معشوق غائب باشد وگاہے بمعنی براے او آید چون قبا دوختش وزراندوختش یعنی قبا دوخت براے او وزر اندوخت براے او وکذا فی جواہر الحروف مولف گوید ہر جا کہ فعل لازم بود یا متعدی کہ مفعول داشتہ باشد پس شین ضمیر در آن جا بمعنی براے بود زیرا کہ مفعول براے لازم ومتعدی کہ مفعول داشتہ باشد حاجت نیست بلکہ صحیح نہ بود پس در زراندوختش وقبا دوختش بہ معنی براے او بود واگر کسے گوید کہ معنی گفتمش گفت او را بود گویم اینجا را بمعنی براے ست ومفعول نیست چہ وقوع گفتن بر شخص معہود نیست مثل کردن وزدن قتال والنصف ودر آخر لفظے کہ ہاے مختفی باشد وشین ضمیر اضافت بہ آن بود ہمزۂ مفتوحہ قبل شین زیادہ کنند چنانچہ نامہ اش رسید وخانہ اش طیار گردید سرخوش گوید ؎ کوزہ دولاب شد ہر دانہ اش ＊ بسکہ گردید سبحہ بر تقواے ما ＊ وگاہے بمعنی خود آید ہاتفی گوید در شرح حالت مجنون ولفظ پدرش ؎ سوے پدرش نظر چو انداخت ＊ از غایت بیخودیش نشناخت ＊ یعنی سوے پدر خود ظہوری گوید ؎ نہد خور ہر طرف دامے ز تارش ＊ مگر زان پرتوے گردد شکارش ＊ مقصود بالتمثیل مصرع اول است یعنی خورشید دامے از تار خود مے نہد شاعرے گوید ؎ بہر بزمے کہ بردارد نقاب از روے زیبایش ＊ پر پروانہ دست شمع گردد در تماشایش ＊ چنین مصرع اول این بیت بمعنی خود ست مولوی معنوی در دفتر ششم در حکایت مرید شیخ ابو الحسن خرقانی فرماید ؎

چون بعد حسرت بزد حلقه درش ٭ زن برون کرد از در خانه سرش ٭ ملا رونقی همدانی ؎
رفو کردیم چاک سینه را تا رفت دل بیرون ٭ چو آن مفلس که از بے رونقی بندد دکانش را ٭
ملا وحشی ؎ این عشق بلاے ست شنیدی که چها دید ٭ یعقوب که دل در کف مهر پسرش
داشت ٭ مولانا ساقی ؎ مردیم از تپش ننوازد بخندهٔ ٭ ما را که جان ازان لب
خندان دریغ داشت ٭ حق آن ست که در همه این ابیات نیز معنی او راست غائیتش
در بعض مواضع حرف رابط حذف شده است فتامل - وگاہے شین ساکن به آخر صیغهٔ
واحد امر مخاطب معروف متصل گشته مفید معنی مصدر بود و به شین مصدری نامیده شود
حرکت ماقبلش نزدیک جمهور کسره مقرر ست چنان که به لفظ بخشایش و فرمایش و پرستش
و کوشش فردوسی گفته ؎ هر آن کس که دارد به دل دانشے ٭ بگوید مرا زان بود رامشے ٭
لیکن گاہے ماقبل آن مفتوح نیز آمده چنانکه صاحب مدار الافاضل گفته که در کلام
استادان واقع است و این از تصرفات قادر سخنان ست و این را تا امروز غیر ازین
ہیچ کس قائل نشده باوجود بودن آن هزار جا همه به ضرورت شعری قائل شده اند
آن دال ست بر کمال عجز کذا فی المثمر و صاحب بهار عجم گفته تواند که به فتح ماقبل نیز صحیح
باشد حکیم نزاری گوید ؎ میان این خم گنبد فلک فرق ست ٭ که هست این به ثبات آن
ندارد آرامش ٭ چو آب آتش مے در هواے این پیچید ٭ بتافت خانه ازان تلخ خانه
شد نامش ٭ نظامی فرماید ؎ بدستش یکے نیزه سی ارش ٭ به آب جگر یافته پرورش ٭
سعدی گوید ؎ اگر نغز و پاکیزه باشد خورش ٭ شکم بنده خوانند و تن پرورش ٭ خاقانی در
تحفة العراقین فرماید ؎ جعفر کرم و نظام بخشش ٭ بل هر دو رکاب دار رخشش ٭ کروند
ملایک آفرینش ٭ کاے حاکم شهر آفرینش ٭ در مدح امام شرف الدین محمد بن طاهر
العلوی ؎ گر جمع کنی به آزمایش ٭ آب کف دست و خاک پایش ٭ زان آب و گل
ار صواب ببند ٭ حق صد چو نظام آفرینش ٭ و در ستایش کافی الدین عمر ؎ مسکین پدرم
ز جور ایام ٭ افگند مرا چو زال را سام ٭ او سیمرغی نمود در حال ٭ در زیر پرم گرفته
چون زال ٭ آورد بکوه قاف دانش ٭ پرورد مرا به آشیانش ٭ شیخ عطار گوید ؎
گردنها چو زلف در آرم به گردنش ٭ ما را بدین قدر نتوان کرد سرزنش ٭ خواجه حافظ گوید ؎
بر تو خوانم ز دفتر اخلاق ٭ آیتے در وفا و در بخشش ٭ هر که بخراشدت جگر به جفا ٭ همچو
کان کریم زر بخشش ٭ تا آخر و کمال اسمعیل را قصیده ایست که این مطلع و سائر ابیات
ازان قصیده است ؎ اے ز رایت ملک و دین در نازش و در پرورش ٭ اے

شهنشاه فریدون فر و اسکندر منش ٭ تیغ حکمت آفتاب گرم رو را پے کند ٭ آب عزمت
آورد خاک زمین را در روش ٭ مقتبس از شعلهٔ رایت شعاع آفتاب ٭ مستعار از نفحهٔ
خلقت نسیم خوش وش ٭ اے عجب شمشیر خسرو را چه سبز ارنگ شد ٭ چون همه ساله ز خون
لعل مے یابد خورش ٭ باز چترت چون بجنبد دشمنان را مرغ دل ٭ همچو مرغ نیم بسمل جاے
افتد در تپش ٭ اے خداوندیکه هست آن نهیب خنجرت ٭ در میان سنگ و آهن آب و
آتش مرتعش ٭ کرد بر دل خوش تطاول هاے رحمت خصم لیک ٭ که گهش خوش آید از گرز
گرانش سرزنش ٭ سایهٔ حق ست یا رب سایه اش پاینده دار ٭ زانکه فرض ست
از میان جان دعاے دولتش ٭ خواجه جمال الدین سلمان آورده در غزلے که مطلعش
این ست ؎ نے کند غارت صبر دل و دین سودایش ٭ آنکه او هیچ ندارد چه غم از یغمایش ٭
خواب ما را ز خیالش نه بود آسانی ٭ بعد ازان هیچ ندیدیم بخواب آسایش ٭ و همچنین
درین غزل ؎ نداشت این سر شوریده تاب سودایش ٭ سرم برفت ز رفت از سرم
تمنایش ٭ همه امید به آلاے و رحمتش دارد ٭ وجود من که ز سر تا به پاست آلایش ٭
گناهگار و فرومانده ام ببخش مرا ٭ که هست بر من بیچاره جاے بخشایش ٭ و این
از قبیل مخالفت قیاس لغوی ست که عبارت ست به الفاظے که مخالفت با قیاس
لغوی داشته باشد و تحقیق آن ست که ماقبلش مفتوح و مکسور برآمده و راے خان آرزو
آن ست که شین حواصل المصادر زائد ست و محمد اکرم ملتانی در شرح سکندر نامه گفته
که شان ع شین ضمیر ست و آن بے علامت اضافت مضاف الیه باشد چنانکه
آن شین بوقت مفعولیت خود علامت را نخواهد چنانکه گوئی زدش و بردش -

ک

بر الواح خواطر ناظرین نقش شود که بنا بر مشهور استعمال کاف تازی دو قسم ست
قسم اول آن که در رسم الخط درازے نویسند چنان که در مفردات مقرر ست و در آخر
کلمات واقع مے شود پس ماقبل او اگر از حروف مده نیست درین صورت همیشه مفتوح
خواهد بود و اگر از حروف مده است همیشه ساکن - اکنون بدان که این قسم براے
تشبیه باشد و به **کاف تشبیه** موسوم گردد - چنان که تیرک با اول مکسور و یاے معروف
وجع را گویند که مانند سوزن و جوال دوز خلنده باشد یوسفی طبیب گفته **رباعی**
چون سنگ درون گرده گردد مدرک ٭ از درد زند گرده چو ناوک تیرک ٭

باید[1] کہ بناشتا خورد صاحب آن ٭ خاکستر چوب تاک در آب حساب ٭ وخشتک بمعنی پارچہ چہار گوشہ کہ زیر بغل جامہ ومیان پاے جامہ دوزند چراکہ مشابہ بہ خشت باشد وازین قبیل باشد خروہک کہ بمعنی مرجان نوشتہ اند ہمانان رعایت سرخی تاج خروس کردہ اند آہک بمعنی چونہ چون آب بران ریزند بخارے مانند آہ ازان بر آید ودیگر بمعنی فاعل وآن در فارسی کمتر آید چنانکہ میر حسین دوست سنبھلی در رسالہ تشریح الحروف قول معلان را کہ گوزک را آرد جو بہانہ شدہ است سند آوردہ اے گوز کنندہ را آرد جو بہانہ وعذر گوز کردن شدہ وانچہ شارح رسالہ عبد الواسع گفتہ کہ کاف بمعنی واو عطف وبمعنی ہم فاعل وعلی ہذا القیاس چند معنے کہ میر مذکور در رسالہ خود ذکر کردہ در کتب دیگر بہ نظر احقر نرسیدہ از کوتاہی نظر اوست ودیگر بمعنی مفعول این ہم کم آید چنانکہ پیچک غلولہ ابریشم وغیرہ کہ پیچیدہ شدہ باشد ودیگر علامت نسبت ست کہ در چند الفاظ فارسی قدیم مستعمل یافتہ مے شود چون وادک بمعنی وادگرد سگک نوعے از گیاہ باشد خاردار کہ در دامنگیری بہ سگ ماناست وسنگک بروزن زنانک نام نانے ست کہ چون خمیر آن را بر روے تنور کہ پر از سنگ ریزہ است اندازند بہ این اسم موسوم شدہ وپشتک با اول مضموم بہ ثانی زدہ وتاے فوقانی مفتوح بہ کاف زدہ جامۂ کوتاہ کہ تا کمر باشد وپشت آدمی را گرم کند وبیشتر مردم تبرستان آن را پوشند ودر بعض جہان آن را پشتی وعجایبی نیز نامند وچوشک کوزہ لولہ دار کوچک منسوب بہ چوشیدن کہ بمعنی مکیدن ست وصاحب جواہر الحروف گفتہ کہ پردک بمعنی چیستان نیز ازین عالم ست کہ معنی آن پنہان بود وبیشتر ازانکہ کہ در کلمات دیگر درین صورت پرد مخفف پردہ بمعنی پوشش بود میر خسرو گوید ؎

زیر گہاے دو راز کار بستہ ٭ کہ از فکر غش دل داناست خستہ ٭

ووارد نمے شود اعتراض خان آرزو کہ اگر بکاف تازی بودے دو کاف مے باید چنانکہ ائمہ لغت تصریح کردہ اند کہ در کلمہ ذات الہاء المختفیہ در تصغیر دو کاف مے باید مثل جامگک وخانگک واگر کاف فارسی بود

---

[1] صاحب انجمن آراے ناصری بجاے شعر دوم رباعی مذکور این شعر ؎ در گردہ کس چو باد گردد مدرک ٭ نافع باشد کما واسبوس ونمک ٭ نگاشتہ واین سہو ست زیرا کہ این شعر ازین رباعی نیست بل از رباعی دیگر ست کہ شعر ثانیش این ست ؎ ہر روز بناشتہ خورد ما اصول ٭ بیمار درین مرض چو افتند برگ آن رباعی در بیان حصاۃ الکلیہ است واین رباعی در ریح الکلیہ وسبب مادی حصاۃ رطوبت خام لزج ست کہ متحجر شود وعلاجش بعد از حصول تنقیہ بدن وقطع مادہ موجبہ وتنقیہ نفس عضو بادویہ مفتتہ وغیرہ کنند وریح الکلیہ بادے ست کہ در نواح گردہ تولد کند از اخلاط غلیظہ۔ وعلاجش بہ مدر ومخرج وتحلیل مادہ باد بود ۱۲

لفظ گی مے باید لہذا معشوق مستور را پردگی مے گویند پس کاف مذکور ازین عالم نبود زیرا کہ ہر گاہ ہاے مختفی را از آخر انداختند پس در تصغیر احتیاج کاف دیگر نماند زیرا کہ ہاے مذکور در وقت اضافت اگر موجود بود بہ ہمزہ بدل گردد ودر تصغیر بہ کاف فارسی وبعضے پردک بہ فتح باے تازی افسانہ وبہ ضم چیستان گفتہ اند واصح پیش خان آرزو ہمین ست چہ پردک مبدل وروک ست کہ مخفف آوردک بود وآوردن در محل افسانہ گوئی مستعمل ست چون افسانہ آوردہ اکثر بہ فتح واو استعمال شود فتح با درست بود وپروک بالضم بمعنی چیستان وکاف آن جزو کلمہ باشد ونزدیک است بدین معنے انچہ سامانی گفتہ کہ بردہ بمعنی انبیر مبدل وردہ است مخفف آوردہ۔ وبہار گوید کہ گزک بہ فتح اول بمعنی چیزے ست کہ شرابخواران براے تغیر ذائقہ خورند چون کباب وپستہ وبادام وسیب وانار ومانند آن ظاہر امرکب ست از گز از باب گزیدن بمعنے خوردن وکاف نسبت وصاحب ہفت قلزم گفتہ کہ درین لفظ کاف براے افادۂ معنی تصغیر ست کہ بکثرت استعمال علامت اسمی شدہ وکودک منسوب بکود کہ بروزن دود بمعنی فضلہ ونجاست وبمعنی خرمن نیز آمدہ چنانچہ ابو نصر در نصاب موزون کردہ ؎

راز یانج وبادیان سگ بوے خوش از خرفہ تر ٭ نشر وشتی را پراگندہ شمر مجموع کود ٭

منوچہری ؎ شاد باش وے ستان از ساقیان ریدگان ٭ ساقیان سیم ساعد ریدگان سیم ساق ٭ چون اطفال بیہوش اختیار واحتیاط ندارند لہذا چنین گفتند واین تحقیق ہر چند در ظاہر مکروہ ست لیکن بیان واقعی را چہ چارہ غایتش در عرف بر پسر امرد ونابالغ اطلاق کنند ودیگر بر مفہوم تقلیل یا تحقیر دال باشد وبہ کاف تصغیر موسوم گردد چنانکہ بہ لفظ پسرک ودخترک وزنک ومردک ومرغک وچوبک سعدی راست ؎ پیر مردے لطیف در بغداد ٭ دخترک را بکفش دوزے داد ٭ مردک سنگدل چنان بگزید ٭ لب دختر کہ خون ازو بچکید ٭ شعر اول در مثال اول ست وشعر ثانی در مثال ثانی وانکہ صاحب ہفت قلزم شعر ثانی را در مثال اول آوردہ مسامحہ ست ؎ بتک را یکے بوسہ دادم بدست ٭ کہ لعنت برو باد وبر بت پرست ٭ کاف براے تحقیر ست وآبک بمعنی قطرۂ آب۔ افضل الدین خاقانی ؎ مرغے کہ آبکے خورد سرسوے آسمان کند ٭ گوئی اشارتے ست این بہر دعاے شاہ را ؎ اندک اندک بہم شود بسیار ٭ دانہ دانہ است غلہ در انبار ٭ کاف اندک براے تقلیل ست چہ این لفظ مرکب است از اند بمعنی چند وکاف تصغیر وبزعم مولف بہار عجم کاف نسبت ست نہ

کاف تصغیر و مخفف اندک چنانکہ در غیاث آمدہ نیست مولوی معنوی راست ؎
دستک بوسم بالم پالکت ٭ وقت خواب آید بروم جا نکت ؎ گشتم خراب و شیفتہ
خرد سالکے ٭ قدش نہالکے و چہ زیبا نہالکے ٭ شیرینکے شکر لبکے شوخ چشمکے ٭ مہ رویکے
بروبکش از مشک خالکے ٭ خوش آنکہ چون بوے بشنیم جدا ز غیر ٭ گوید جوابکے چو کنم ندسوالکے
و ناوک مصغر ناو و آن چوبے ست میان تہی کہ تیر را در آن گذاشتہ بوضع مخصوص مے
انداز ند و کمان این چوب را کمان تخش مے گویند و بکثرت استعمال تیر مذکور را تیر
ناوک خواندہ اند و این مجاز ست و این تیر کوچک باشد نسبت بہ سائر تیرہا
و بہمین معنے شہرت دارد بلکہ بمعنی مطلق تیر شہرت گرفتہ و بعض بر آنند کہ در اصل بمعنی
تیر ست و کاف براے نسبت و این تیر ناوکہ چیز میان تہی ست نسبت دارد و
بعضے گویند ناوے باشد راز آہنین کہ تیر را در ان گذاشتہ بوضع مخصوص در کمان
بند کردہ مے اندازند و صاحب مصطلحات الشعرا گوید ناوک نے کہ تیر کوچک معروف
در ان گذاشتہ و نیزہ کمان بند کردہ کشادہ ہند و گاہے آنرا از آہن سازند نے ناوک
نیز گویند و بمعنی تیر نیز مستعمل و آن محتاج باستشہاد نیست و اینک مصغر این ست
و غمازک کہ بالفتح و تشدید میم و زاے معجمہ چوبکے ست کہ بر شست ماہی گیر بندند و
آن در آب فرو نرود و چون ماہی بہ قلاب در افتد آن چوب بہ آب فرو مے رود
معلوم مے شود کہ ماہی بہ قلاب آویختہ بہ لغت عربی ماند کہ کاف تصغیری پارسیان
بر آن افزودہ اند چہ غمازی مرادف نمامی ست و این چوب نیز از گرفتاری ماہی
بہ شست اعلام مے کند و آشکارا مے سازد و غمز و غمزہ بے شبہ عربی ست و گاہے
براے تاکید در آخر ہاے مختفی زیادہ کنند چنان کہ زنکہ و مردکہ و گاہے آن
کاف مجازاً در مقام تعظیم و ترحم استعمال یابد و بحسب آن بہ کاف تعظیم و بہ کاف
ترحم نامیدہ شود اول چنان کہ در بابک و مامک بروزن ناوک کہ تصغیر باب و مام
ست و این تصغیر براے تعظیم ست نہ براے ترحم شیخ شیراز در حکایت خوارزم شاہ
پسر گفتش اے بابک نامجوے ٭ یکے مشکلت مے بپرسم بگوے منہ بیرزنے موے
سیہ کردہ بود ٭ گفتمش اے مامک دیرینہ روز ٭ موے بہ تلبیس سیہ کردہ گیر ٭ راست
نخواہد شدن این پشت کوز ٭ حکیم سوزنی ؎ چون کودکان زوایہ و مامک زنجت
خویش ٭ دیدی نشان دایگی و مہر مامکی ٭ و خوبک و نغزک و بہترک و خوشترک یعنی
کمال خوب و کمال نغز و کمال بہتر و کمال خوش نظامی ؎ فرس خوشترک راند کہ میدان

خوش ست ٭ عنان در کمش بارگی دلکش ست ٭ اے اسپ سلوک در میدان
تربیت نیکو روان کن کہ صحراے جہان شہود خوش ست و عنان طلب رحمانی از سواس
شیطانی باز مگردان کہ مرکب وجود انسانی دلکش ست کہ قابلیت و استعداد تمام
در وست از بحر الفوائد دوم در خوردک و طفلک و فرزندک مولوی روم گوید ؎
کاف رحمت گفتمش تصغیر نیست ٭ جد چو گوید طفلکم تحقیر نیست ٭ و آنان کہ از عالم
تحقیق بہرہ ندارند در صورت جمع بہ کاف فارسی خوانند چنانچہ درین بیت شیخ سعدی ؎
بر و تا ز خوانت نصیبے دہند ٭ کہ فرزندکانت نظر در رہند ٭ و در بعض نسخ ست ؎
کہ فرزندکانت بہ سختی در اند ٭ و این قافیہ نمے تواند شد مگر آنکہ مصرع اول چنین باشد ٭
برو تا ز خوانش نصیبے برند ٭ و صاحب خزانۃ الفارس گوید کہ در مصرع مخدوم شیراز
کسانے کہ کاف فارسی خوانند نزاع قرار مے دہند و کسانے کہ کاف تازی خوانند
قائل تصغیر اند در تنبیہ الصبیان گوید بحر طویل کہ اشعار بر محبوبیت نیز دارد ؎ بتکے
مہوشکے شاہدکے شوخکے و شیرین سخنک صنمک سیم برک عشوہ گرک دزدک طرارک
عیارک و بس چابک و خون ریزک و پر فتنہ و آشوب بود آفت دوران ٭ زد لال
است ربائش ٭ دین و دل عشاق و ہم از غنچہ پیاپے ٭ قدکش سروک نازور نخلش
مہر درخشندہ پر دل بہ یکے غمزہ اک وہ ست کمان ابروکش و تیرزن از ناوک
مژہ اکش چشمک آہو نگہش راست سگے شیر و شے تیز تگے آہ چہ گیرندہ کہ از
چنگلش نیست رہائی ٭ لبک لعلک او طعن بگلقند زند منہ دک خالک آن
ترکک بیر حمک دلبرہ تشنہ بلب چشمہ کوثر دہنک پستہ اک و خندہ اکش
وہ چہ نمک پاش دل ریش خدا یا بستان داد من از وے قسم ثانی آنکہ مرکب
بہ یاے غیر ملفوظ مے نویسند و این ہمیشہ مکسور باشد و از ین ست کہ گاہے این ہا را
بہ یا بدل کنند چون کاشکے کہ در اصل کاش کہ بودہ بس ہا براے اظہار حرکت یعنی بیان
کسرہ لاحق شدہ است و در زمانہ قدیم در آخر کاف کتابت حرف یا بود و بدین شکل کے
و این قسم در اول الفاظ براے معانی گوناگون مے آید یکے کاف بیانیہ این کاف از بہر
وا نمودن مضمون جملہ پیش رفتہ و تفسیر چیزے مے آید و واجب ست کہ بعد چنان و ہمچنان
و بہ از ان ست و بہتر از ان ست و آن بہ و ہمان بہ و چنان بہ و بر آنم و بر آنیم و درین
فکرم و ارادہ دارم و مے خواہم و آرزو دارم و خدا نکند و حاشا و قسم و یاے توصیفی قائم مقام
الذی و اسماے کہ توصیف آن ہا منظور بود و الفاظے کہ مانند این چنین محتاج بیان باشد

کاف بیان آرند مثال چنان از زندگی تنگم که مرگ را صد بار به از ان مے دانم نظامی گوید ؎ چنان ست فرمان که فردا پگاه ٭ برآریم بیرے ز ماهی بماه ٭ همه چنانست وهم مانش از تیغ تیز ٭ که یا رگ خواهی ز من یا گریز ٭ قتیل گوید ؎ گرچه یکسان شده با خاک پس از مرگ تنم ٭ همچنان دیده براهت نگران ست که بود ٭ مردن من بر آستان یار به از ان ست که جاے دیگر صد و سی سال زندگی بکنم و همچنین حال بهتر از ان ست که باشد و آن به که روے رقیب را نه بینم وجهان به که روے او را نه بینم. جامی ؎ همان بهتر که با ان مشت هوسناک ٭ بکنیم آئینه از زنگ هوس پاک ٭ چنان به که دیگر گرد او نگردم و برآنم که چنین نکنم و برآنم که چنین نکنم و درین فکرم که چنین نکنم و اراده دارم که چنین نکنم و مے خواهم که چنین نکنم ؎ آرزو دارم که خاک آن قدم ٭ توتیاے چشم سازم دمبدم ٭ و خدا نکند که محتاج تو شوم و حاشا که من این کار کنم حکیم سنائی گوید ؎ ور تو تاجے دهی زر افشانم ٭ بسر تو که تاج نستانم ٭ یعنی سوگند سر تو که تاج را نستانم حافظ گوید ؎ زاهد سے را که نبود سے چو صوامع جائے ٭ بین که در کنج خرابات مقام ست امروز ٭ ع گلے که یک ورقش آبروے نه چمن ست ٭ سعدی ؎ وجود سے دهد روشنائی به جمع ٭ که سوزیش در سینه باشد چو شمع ٭ وله ناسزاے را که بینی بختیار ٭ عاقلان تسلیم کردند اختیار ٭ قتیل رحمت حدیث هول قیامت که گفت واعظ شهر ٭ حکایتے ست که از روزگار هجران گفت ٭ منه آن شوخ که دائم بمن او را سرکین بود ٭ خنجر بکف امروز به بینید که این بود ٭ واعظ کاشفی گوید ؎ دل که پر از وصف حیا مے شود ٭ آئینه نور خدا مے شود ٭ سعدی گوید ؎ نوشت ست بر گور بهرام گور ٭ که دست کرم به ز بازوے زور ٭ کاف صدر مصرع ثانی کاف تفسیر ست که تفسیر قوله نوشت است الخ مے کند یعنی مضمون این مصرع که دست کرم به ز بازوے زور بر گورے که آزاد کردهٔ بهرام گور بود نوشته است و مراد از گور در بیت مذکور گور دشتی ست و گور در اصل بمعنی صحرا و دشت ست و ازین ست که خر دشتی را گور خر گویند نه آنکه لفظ گور بمعنی قبر ست که معرب گور ست کاف فارسی را قاف کرده اند و واو را بلا ضمه را فتحه چنانکه مولانا نظامی در هفت پیکر مفصل بیانش کرده گاہے کاف بیانی حاصل صفت بموصوف را بیان کند چنانکه درین قول ؎ چه مژگان خدنگ ست این چه حسن نیم رنگ ست این ٭ چه تصویر فرنگ ست این که آتش در فرنگ افتاد ٭ و بعد چندان بمعنی آن قدر مشتمل بر بیان حالے و فعلے مثل چندان که زاری مے کنم رحم نے کنی بخلاف چندان بمعنی این قدر غیر متضمن بیان فعلے مثل دلدار چندان جفا مکن جامی گوید ؎ نه بیند

پسته یک مغز چندان ٭ چو بادام دو مغز آزار سندان ٭ و این از من نے آید که ترک عاشقی بکنم و آن چنان که تو فهمیده نیست و چنین مرد صاحب جوهر را که مثل ندارد چگونه بکشم دولت چگونه راضی مے شود که مگر به کشتن من به بندی و مے دهد و رخصت مے دهد و اجازت مے دهد و درین مقام همه بمعنی راضی شدن مے باشد و بعد زہے و خہے و بنازم ترا یا او را و آفرین بر تو و درمیان کجاست و نیست و کراست و نیست و هم چنین در بیان از کجا و و فعل مثبتی و درمیان چها و چه چیزها و فعل منفی و چه کم گردد و چه عجب به شرط متعلق بودن فعل مخاطب یا غائب یا هر دو و بعد تو و من و او و چیزها ے دیگر که شرح حال هر یکے از آنها در خاطر قائل باشد و دانسته و یافته و شناخته و حبذا مانند زہے سکندر افلاطون فطنت که داراے و دانا ے از دور پناهم مے بالند و حبذا پرویز باربد ترانه که سرانگشت نغمهاے مسرت افزایش گوش محنت و غم مے مالند ٭ خہے و حبذا باهم مترادف اند ؎ بنازم کلک قدرت را که نقشے عجیبه از وے چو روے دل فروزت ٭ ع نازم ترا که زود رسیدی بداد من ؎ آفرین بر دل نرم تو که از بهر ثواب ٭ کشتهٔ غمزهٔ خود را به نماز آمده ٭ ؎ به کعبه چند روی مدعا کجاست که نیست ٭ زیارت دل خود کن خدا کجاست که نیست ٭ ؎ مباش بے خبر از من حذر ز روز جزا کن ٭ سزاے جور و جفاے تو از کجاست که نه باشد ٭ چها که از فراق یار ندیده ام و چه بلاها که از غم دوری بر سرم نیامده ؎ چه کم گردد که سوے عاشق زار ٭ کنی از لطف اے بدخو نگاہے ٭ ؎ چه عجب که جانب ما گذرد نسیم کویش ٭ شعر چه کنی گرش نه آماده خدائی به قصاص ٭ تو که خون همه کس ریزی و پروا نکنی ٭ ؎ منکه سر بنهادم به دو کون ٭ گردنم زیر بار منت اوست ٭ ع آن کس که ترا گفت بگو خود نکوست ؎ بلبل که بجز گل نشناسد دگرے را ٭ مشکل که تسلی شود از لاله و نسرین ٭ ؎ دانسته که جز در تو نیست مامنے ٭ زان رو کنی دلیر بقتلم نگاه را ٭ ؎ کشت مرا تغافلت تا که شدی دو چار من ٭ یافته که عاشقم واے پروردگار من ٭ ع تو هم شناخته گیں غلام خاص من ست ٭ و در همین الفاظ سواے یاے توصیفی و کجاست که نیست و از کجا که چنین نه باشد و در بعض جا که آخر جمله باشد محتاج به کاف بیان شوند من چنان که تو گمان برده چنان نیستم و همچنان نیز همین حکم دارد یا آنچه تو خیال کرده آن چنان نیستم علم و مال هر دو نعمت ست لیکن علم به از ان است یا بهتر از آن ست آنچه تو فرمائی همان به و آن بهتر و چنان خوشتر و از برآنم تا آرزو دارم یک علم ست مثال بخدا که هر چه گفتی برآنم و تا امروز برآنیم و درین فکرم و همین اراده دارم و همین مے خواهم و آرزو دارم و یاران مے خواهند که مرا از تو جدا کنند لیکن خدا نکند ؎

کلاہ خسروی و تاج شاہی ٭ بہر کل کے رسد حاشا و کلا ٭ و من راست مے گویم بعلی بن ابی طالب و کاف بعد یاے توصیفی در ہر ترکیب واجب ست کہ بیاید دیگر کشتن زید چندان دشوار نیست بہر صورت مے توان کشت لیکن این از من نمے آید بجان عزیزت کہ آنچہ تو فہمیدہ آن چنان نیست دیگر چنین مرد صاحب جوہر را چگونہ بکشم دیگر دلت چگونہ بہ کشتن من راضی مے شود یا اجازت مے دہد یا رخصت مے دہد یعنی چنان گویند کہ چگونہ دلت مے دہد کہ مرا بکشی اما باید کہ در میان دل و لفظ مے دہد فصل واقع نہ شود دلم نمے دہد کہ احوال خود را بگویم ۔ دیگر ؎ زہے بہ ساعد سیمین شگوفہ ید بیضا ٭ نظر بہ نور جمال تو مہر دیدہ حربا ٭ و لفظ زہے کہ برائے تحسین وضع شدہ در بعض جا قائل آن مے خواہد کہ وصف چیزے یا حال چیزے بیان نماید و گاہے جملہ اول را بہ آن آرایش مے دہد پس در مقام اول کاف بیانی بعد زہے واجب باشد و در مقام دوم غیر واجب بلکہ بہ ہیچ نوع ذکر آن گنجایش ندارد و مثال مقام اول در فقرہ نورس ملا ظہوری گذشت مثال مقام دوم در سایہ چتر عاطفتش ران گرگ بالش سر گوسپند ست زہے نصفت و خہے عدالت و اگر جملہ را متعلق زہے نہ گردانند کاف بیانی در کار نمے باشد مانند زہے بخشش و خہے جود گوہر فشانی کف نوالش دریا را بخاک نشاندہ یعنی بہ نازم بخشش و جود ممدوح را کہ مشہور ست و مے تواند کہ قائل در بیت بعد مصراع اول جملہ دیگر مقدر کردہ باشد کہ شروع آن بہ کاف بیانی کنند ذکر آن در مقدرات بجائے خود خواہد آمد بہ نازم ترا نیز ہمین حال وارد و مثال ع مرا زندہ کردی بہ نازم ترا ٭ دیگر ع عجب نقشے کشیدی اے مصور آفرین بر تو ٭ اما کاف در کجاست کہ نیست بمنزلہ جزو لاینفک ست و ہم چنین کاف از کجا کہ نہ باشد و ہر چہ مثل آن چون از کجا کہ چنین بہ کنم و غیر آن و از فراق یار چہا کہ ندیدیم و از جدائی دوستان چہ آفتہا کہ بر سرم نیامدہ و خان آرزو گفتہ کاف درین اقوال خبریہ باشد و کاف چہ کم گردد و چہ عجب ہم واجب الذکر ست یا اگر بجائے آن آرند مثال آمدن اگر بجائے کاف ع چہ کم گردد اگر سوے من بیچارہ رو آری ع چہ عجب گر گذرے سوے من زار کنی ٭ و اگر ہر دو لفظ بجاے جزا آرند عمل باطل مے شود ع گر سوے من آئی چہ عجب اے مہ دل جو ع گر افگنی نگہے سوے من چہ کم گردد ٭ باقی کاف ہائے شمار ع صالح حذف نہ باشد اما لفظ چنین بے آن کہ ماقبل فعلے باشد و آن فعل متضمن بیان فعل فعلے دیگر بہ فاصلہ یا بے فاصلہ موجب کاف بیان نہ باشد مثال با من چنین کرد کہ حیران شدم یعنی چنین گفتگو ہا کہ تو مے دانی لائق من نہ بودہ است لیکن او با من چنین

گفتگو کرد ۔ صاحب تحفہ نویسد کہ کاف بیان را کاف صلہ نیز گویند و این بعد یاے صفت و اسماے اشارت آید و ہر یکے ازین بر دو قسم ست قریب و بعید قریب آنکہ درمیان اسماے اشارت یا یاے صفت کہ غیر مجہول نہ باشد و کاف بیان حرف یا کلمہ فاصل نبود و بعید بر عکس آن انتہی مؤلف قوانین دستگیری را برین قول اعتراض ست بیانش آن کہ بیان بمعنی تبلیغ و صلہ تباین ست و نیز بمعنی صلہ اصطلاحی کاف در پارسی نیامدہ و کافے کہ آن را کاف صلہ گویند بمعنی کسے ست پس اطلاق کاف صلہ بر کاف بیان خالی از غرابت نیست مگر ممکن ست کہ گویند معنی وصل و صلہ در لغت پیوستن ست و در صلہ و موصول چنان کہ پیوستگی مے شود ہمچنان در مبین بکسر یا و مبین بفتح یا بوجہے پیوستگی مے باشد ازین جہت اطلاق کاف صلہ بر کاف بیان نمودند و نیز تقسیم کاف بیان بہ سوے قریب و بعید خالی از استعجاب و استبعاد نیست چہ این چنین تقسیم در اسماے اشارت و در حرف ندا مے باشد نہ در مبین و مبین مگر این کہ گویند کہ قرب در لغت بمعنی نزدیک شدن و بُعد بمعنی دور شدن ست و در صورت عدم فصل کاف قریب شود از یا و اسم اشارت و در صورت فصل بعید و مے شاید کہ ازین جہت اصطلاح واقع شدہ باشد لیکن مبین آن در نظر نیامدہ تم کلامہ و گاہے کاف بیانیہ در آخر مصراع ساکن ہم آید چنان کہ درین قول سعدی ؎ پاے طلب از روش بماندہ ٭ مے بینم و چارہ نیست الا کہ بنشینم و صبر پیش گیرم ٭ دنبالہ کار خویش گیرم ؎ نمرود و در دمن بہ اژدہا تا کے ٭ نہ پرسی حال من آہ ۔ آفت جان تو دوم کاف ربط ۔ و کاف تکیہ کلام نیز گویند و آن برائے ربط میان دو جملہ یا میان مبتداے اول و خبر آن واقع شود و آن جملہ را مبتدا گردانند و خبرش دیگر آفتند زلالی گوید ؎ گوشہ نشین گفت کہ اے نازنین ٭ واقعہ رفت چنان و چنین ٭ امیر خسرو گوید ؎ دل گم گشتہ را در ہر خم زلفش ہمے جستم ٭ کہ ناگہ چشم بد خو سوے رویش رفت و جان گم شد ٭ بعد از لفظ دل آصفی گوید ؎ دل کہ طومار وفا بود من محزون را ٭ پارہ کردند ندانستہ بتان مضمون را ٭ و بعد لفظ من شاعرے گوید ؎ من کہ عمرے ہوس پیروی دل کردم ٭ عمر بگذشت ندانم کہ چہ حاصل کردم ؎ گفتم کہ دلم گفت کہ پر خون کنمش ٭ گفتم چشم گفت کہ جیحون کنمش ٭ و بعد حرف ندائے کہ منادائے آن محذوف باشد بو علی قلندر گوید ؎ اے کہ گوئی ہیچ مشکل جز فراق یار نیست ٭ گر امید وصل باشد آن قدر دشوار نیست ٭ و بعد منادائے مذکور مولوی معنوی فرماید ؎ اے دوست کہ دل زندہ برداشتہ ٭ نیکو ست کہ دل زندہ برداشتہ ٭ دشمن چو شنید این نگنجد ز نشاط ٭ در پوست

که دل زبنده برداشته ٭ واین هم در اصل بیانیه است سوم کاف تعلیلی که بر سر جمله افتد برابرست که جمله اسمیه باشد یا فعلیه صاحب جواهر الحروف گوید دو قسم باشد سببیه و تفریعیه و فرق بین همان ست که سببیه بر سبب داخل مے شود و وجود سبب مقدم مے باشد بر مسبب مثلاً گوئی که من ترا هر روز سلام مے کنم که نوکر توام چه نوکری سبب ست سلام هر روزه را و یقین ست که این جا وجود نوکری مقدم واقع شده بر وجود سلام و چنان که بگوئی زید تپ کرد که در آفتاب گردیده بود خواجه نظامی فرماید ؎ سوے مخزن آوردم اول پسیچ ٭ که سستی نه کردم در آن کار هیچ ٭ یعنی مخزن را که چنین نازک و دقیق گفته ام سببش آن ست که اول بسوے مخزن قصد کرده ام و در عین دماغ گفته ام و برین قیاس در بیت دوم ازین قطعه ؎ بیا ساقی آن آتش توبه سوز ٭ به آتش که مغز من برفروز ٭ به مجلس فروزی دلم عوفی بود ٭ که چون شمع بر فرق آتش بود ٭ یعنی خوشی دل من به مجلس افروزی از برائے آن است که مانند شمع آتش شمن ست. تفریعیه بر متفرع داخل مے گردد. و وجود متفرع موخر مے باشد از متفرع علیه چنان که بگوئی چهل سال مشق کردم که خط من شائسته پیدا کرد و پیدا اشدن شان موخرست از مشق مسطورست و چنان که گفته شود که آب بسیار پاشیده ام که گرد نشسته است و ازین قبیل ست در بیت نظامی ؎ چهل سال لشکر غضب ساختند ٭ کز ان در کلوخے نمینداختند ٭ ؎ مجاورم چو سگان بهر پاس در کویت ٭ فرشته را نگذارم که بگذرد سویت ٭ و درین مصرع ؎ اے بے خبر بکوش که صاحب خبر شوی ٭ و همین متفرع نتیجه است لهذا به کاف نتیجه و ترتب فائده نیز نامند و بعض کاف نتیجه را که معنی تا دهد از کاف تعلیل علحده نوشته اند بالجمله سببیه و تفریعیه همان کاف ست که بر علت آید و علحده نیست و تفصیل مقام این که کاف تعلیل گاهے بر علت غائی آید چنانکه آب پاشیدم که گرد نشست درین صورت بمعنی تا خواهد بود و چون تصور علت غائی مقدم ست بر معلول از راه علم و وجود او متاخر درین صورت اگر گویند که بر معلول داخل شود نیز صحیح ست و درین قول نظامی ؎ چهل سال لشکر غضب ساختند ٭ کزان در کلوخ نمینداختند ٭ اگر بینداختند به صیغه اثبات بود معنی چنین باشد که اهل لشکر چهل سال غضب آلود ماندند و جنگ کردند تا خشتے ازان قلعه انداختند. درین صورت اگر انداختن خشتے علت غائی غضب لشکر بود معنی از رتبه مے افتد و اگر غایت مترتبه بود که قائم مقام علت غائی باشد معنی یک گونه رتبه بهم مے رساند و اگر به صیغه نفی بود بیان حالت بود و کاف حالیه پس معنی چنین بود که چهل سال اهل لشکر غضب کردند و بجاے بودند که یک

خشت از قلعه نینداختند و دور نه کردند پس اگر کاف را هم حاصل باشد بشرط آمدن فلا مشاحة فی الاصطلاح. و گاهے بر علت فاعلی و مادی آید چنان که گوئی زید تپ کرد که در آفتاب بسیار گردیده بود و گوئی که خاک بود که آدم پیدا شد و علت صوری صلاحیت دخول کاف مذکور ندارد و از قبیل دوم ست این بیت ؎ سوے مخزن آوردم اول پسیچ ٭ که سستی نکردم در آن کار هیچ ٭ یعنی در مخزن که خیال دقیق و نازک صرف کرده ام سببش آن ست که اول گفته ام که زور فکر صرف نه شده بود چهارم کاف تمثیل و این همچو کاف تعلیل ست به اندک فرقے که این با تمثیل آید و آن نه چنانچه از امثله واضح شود بیدل گوید ؎ ممکن گردن فرازی تا نه سازد دهر پامالت ٭ که نے آخر بجرم سرکشی ها بوریا گردد ٭ منقول از تحفة العجم و ترتیب القواعد حاجی فضل علی خان نجم در هفت قلزم نویسد که کاف برائے تائید آید و آن مانند کاف تعلیل ست و فرق بینهما این قدر ست که مابعد این برائے تائید ماقبلش باشد و آن برائے تعلیل غنی کشمیری گوید ؎ محبت را پس از قطع تعلق لذتے باشد ٭ که نخل شاخ پیوندی به از اول ثمر گیرد ٭ ناصر علی گوید ؎ محبت کے رود گر استخوانم طوطیا گردد ٭ که از سائیدن صندل کجا نقصان رود بورا ٭ صائب گوید ؎ توان به صبر سر سرکشان بدام کشید ٭ که زمزم خط از حسن انتقام کشید ٭ پوشیده مباد که معنی تمثیل درین ابیات از تائید چسپان ترست از قوانین و شگرفی تنبیه صاحب هفت قلزم درین قول نظامی ؎ ز خورشید روشن توان جست نور ٭ که شد سایه را سایه زین کار دور ٭ کاف مفید معنی چرا نوشته و از کاف علت جدا شمرده. بشنو کاف تعلیل بعد برو و برو برو و بیا و بیا بیا و بنشین و بنشین بنشین و مے ترسم و آوخ و مثل آن وجه توان کرد و نظائر آن و کجا بودی و تو کجائی و بعد هر جمله که محتاج بذکر سبب باشد و واجب الذکر بود مثال برو که من همراه تو نمے روم ٭ برو برو که بسیار مردم خود پسند هستی. بیا که ما و تو یک جا زندگی به کنیم. بیا بیا که سخت آرزومند توام ع بنشین ز پا که یار تو عاشق نواز نیست ٭ ع بنشین بنشین که من ز جان برخیزم ٭ ع از تو ترسم که سخت بیرحمی ٭ ع آوخ که زمانه دشمنم شد ٭ ع چه توان کرد که او زلف پریشان دارد ٭ ع کجا بودی که امشب سوختی آزرده جانے را ٭ ع تو کجائی که ز آرام گه تن بے تو ٭ کرده قصد بسفر ملک عدم جانے چند ٭ وضو به گلاب نمے کنم که آب مضاف ست ششم کاف استفهام و آن برائے طلب فهمیدن در آید و معنی کدام پیدا نماید که از برائے تشخص مجهول ست و استفهام گاهے برائے استخبار

بود یعنی مدعاے متکلم طلب علم از مخاطب باشد مثالش سعدی در گلستان گفتہ لقمان را
گفتند حکمت از کہ آموختی یعنی از کدام کس آموختی فیضی ؎ افسون کہ مے دہد چنین
نور * جادوے کہ میرود چنین دور * انوری ؎ کہ برفروزد ہر بامداد مطلع صبح * کہ
برفرازد ہر شب بہ ضد صبح شفق * جامی ع بگو آخر درین کارت کہ انداخت *
وگاہے براے اقرار و تقریر بود یعنی براے اثبات مدعا و تقریر مطلب یعنی اقرار
کنانیدن از مخاطب بر امرے کہ نزدیک متکلم ثابت ست مے آید و دران بظاہر نفی
مے باشد و بہ حقیقت اثبات مقصود بود چنانکہ درین قول ؎ دوش در بزم تو آزردہ
و ناشاد کہ بود * من نہ بودم ہدف ناوک بیداد کہ بود * یعنی من بودم دیگرے نبود و
مثال دیگر ؎ کہ از حسنت حکایتہا ندارد * کہ از جورت شکایتہا ندارد * مؤلف
غیاث و جواہر الحروف و عبد الواسع درین شعر نیز براے استفہام تقریری دانستہ اند ع
کہ برفروزد ہر بامداد مطلع صبح * الخ و این خطاست زیرا کہ درین قسم مقصود قائل از نفی
مفہوم مثبت مے باشد و آن درین جا نیست وگاہے براے انکار یعنی از استفہام
نفی مضمون کلام پیدا گردد و دران بظاہر اثبات معلوم مے شود و بہ حقیقت نفی
بود چنانکہ سعدی در بوستان فرمودہ ؎ اگر بر جفا پیشہ بشتافتے * کہ از دست قہرش
امان یافتے * یعنی اگر پروردگار بر پیشہ جفا بشتافتے کسے از دست قہر او امان نیافتے
نیز او گوید ؎ بامر تو وجود از عدم نقش بست * کہ داند جز او کردن از نیست ہست
از نیست ہست کردن سواے باری تعالے کسے نداند غنیمت ؎ کہ مے گوید کہ بر عزم
سفر بست * بہ قتل عاشق مسکین کمر بست * یعنی بر عزم سفر کمر نہ بستہ است نظامی ؎
گر او بر نہ کردے سر از طاق عرش * کہ برقعہ دریدے درین سبز فرش * یعنی او اگر از
طاق عرش بیرون نیامدے ہیچ کدام درین سبز فرش برقعہ ندریدے و کاف استفہام
در آخر مصراع بہ اشباع نیز مے آید چنانکہ درین بیت ؎ گر سر قتل من مسکین بداری
راست گو * جز تو کافر خصم جان عاشقان زار کہ * حق این ست کہ مردم ایران
کاف استفہام را بہ اشباع کسرہ خوانند و ہندیان مجہول و در بعض رسائل کاف کدامی
را از کاف استفہامی علیحدہ نوشتہ اند و عبد الباسط گفتہ کہ کاف کدامی منضم بہ الف
در وزن ساقط شود نیامدہ مگر جاے کہ در سکندر نامہ آمدہ ؎ جز او کاہن تیغ روشن
کند * کلید از زر و گنج آہن کند * اے جز ممدوح کدام کس آہن الخ۔ وگاہے این کاف
در محل تحقیر و انکسار مستعمل گشتہ بہ کاف تحقیر موسوم گردد چنانکہ درین قول ہمیدی ؎

ماکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم * صائب گوید ؎ کیم من و چہ بود رزق ہمچو من مورے
کہ بار خاطر این ہفت آسیا شدہ ام * عرفی ؎ من کہ باشم عقل کل را ناوک انداز
ادب * مرغ اوصاف تو از اوج بیان انداختہ * فاعل انداختہ ناوک انداز ادب
است و عقل کل و مرغ اوصاف ہر دو مفعول یعنی من چہ استعداد داشتہ باشم کہ وصف
تو توانم گفت زیرا کہ ناوک انداز ادب مرغ وصف بیچون را کہ عقل کل ست از
اوج بیان انداختہ کذا قیل و این محل نظر ست چہ معنی کہ باشم بمعنی کدام شخص باشم
است نہ آنکہ چہ استعداد داشتہ باشم چنانکہ ظاہر ست مگر آنکہ گوییم حاصل معنے
است و ہنوز ہم از تعسفات خالی نیست چنانکہ بعد معنے از عبارت بیت مخفی نیست
پس حق این ست کہ مراد از مصرع دوم بقرینہ مصرع اول کہ دران کاف صفت
واقع شدہ محذوف باشد یعنی من کہ ادب آموز عقل کلم مرغ اوصاف تو مرا از اوج
بیان انداختہ و درین عکس نہایت مبالغہ خواہد بود فافہم ولا تغلط۔ ہرگاہ لفظ است
بعد کاف استفہام پیوندد الف بہ یا بدل گردد و ہاے مختفی حذف شود چون کیست
و نیز ہرگاہ را کہ علامت مفعول ست با کاف متعلق شود ہاے مختفی بیفتد۔ چون کرا و
کاف استفہام ہنگام جمع ہم کہا مے آید و ہم کیان و لیکن چہ ہمین چہا آید و بس۔ اکثر
این دو لفظ کہا و چہا از براے فراوانی انشاے مبالغہ مے آید مثلاً درین دیر فنا کہا
آمدند و چہا کردند ہفتم کاف مفاجات کہ آن را فجائیہ نیز گویند و معنی ناگاہ پیدا مے کند
جامی ؎ میان خواب حیران بود و ناخواست * کہ آواز پر جبرئیل برخاست *
اے ناگہان آواز سید محمد عرفی ؎ شب گذشتہ بزانو نہادہ بودم سر * کہ اوفتادہ
خرد را و ران خرابہ گذر * و درین بیت خواجہ نظامی ؎ دگر رومی گرفت چون تیغ باقی
کہ تا چشم برہم زند سر نہاد * جملہ تا چشم برہم زند شرط و سر نہاد جزا است پس این کاف
فجائیہ بود و احتمال زیادت دران خطاست و تا درین جا براے شرط پس معنی
آن باشد کہ دگر رومی بہ جنگ او رفت ناگہان بہ حالتے کہ تا چشم برہم زند سر بہ زمین
نہاد یعنی مجرد رسیدن بہ سبب عدم فرصت سر بہ زمین نہاد مے تواند کہ بیان یاے تنکیر
رومی باشد و این واضح است قائل ؎ لشکر اسلام چون آنجا رسید * بود زمین
تشنہ کہ دریا رسید * سعدی ؎ چہ شبہا نشستم درین سیر گم * کہ حیرت گرفت آستینم
کہ قم * یعنی یکایک گرفت حیرت آستین مرا کہ برخیز از بحر الفوائد سعدی در گلستان
فرمودہ من از شراب این سخن مست و فضلہ قدح در دست کہ رونده بر کنار مجلس گذر کرد

یعنی ناگاہ روندہ برکنار مجلس الخ منہ ولے ہمچنان بردعا داشت دست ؞ کہ شہر برآور دیر پاے جست ولہ درین بود سر بر زمین فدے ؞ کہ گفتند در گوش جانش بدے خسرو فرمودہ ؎ من در احرام کعبۂ دل خویش ؞ نخل در دست وچاہ زم زم پیش ؞ نخل من چون مسیح در گفتار ؞ حامل وحی گشتہ مریم وار ؞ کامد آن ہمنشین جانی من ؞ ناقد سکۂ معانی من ؞ ہم چنین درین قول فلانے برکنار حوض نشستہ بود کہ تب بروے غلبہ کرد ۔ بیچارہ مے خواست کہ بوطن مالوف برود کہ اجلش در رسید یعنی ناگاہ تب بروے غلبہ کرد و ناگاہ اجلش در رسید ہشتم بمعنی ہم چنان کہ درین دو شعر ؎ نظر بمن آن ماہ صورت ندارد ؞ گر آئینہ گردم کہ صورت ندارد ؞ ؎ اعتمادے بوفاے من ست ے کافریست ؞ گر ہمہ وحی بیاید کہ ترا باور نیست ؞ عرفی گوید ؎ ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید ؞ گر مرغ کباب ست کہ بابال وپر آید ؞ درین شعر کہ مرغ ترکیب شعر را کباب کردہ مبالغہ شادمانی ونزہت کشمیر نمودہ یعنی آب وہواے کشمیر آن قدر جان بخش است کہ اگر مرغ کباب است بابال وپرے آید ۔ وعبد الواسع در رسالۂ خود این شعر را براے مثال کاف مفاجات آوردہ وصاحب جواہر الحروف براے تعین وقت وبیان سانحہ گفتہ است یعنی اگر بالفرض مرغ کباب باشد در این حال ست کہ بابال وپرے شود وبامعنی مفاجات مناسبتی ندارد چہ غرض درین جا بیان سنوح این حالت ست نہ آنکہ سنوح این حالت یکایک مے شود دیگر آن کہ در کاف مفاجاتی این قدرے باید کہ انچہ مقدم شدہ بر کاف علت مدخول کاف نہ باشد چنانچہ گوئی از خانہ بر آمدم کہ درندہ بر در استادہ بود چہ خروج این کس از خانہ سبب حاضر شدن درندہ نہ شدہ است ودرین حالت است درین عبارت علامی شیخ ابو الفضل کہ این تحیر وتاسف ہمچنان تازہ بود کہ واقعۂ حکیم مغفور پیش آمد ہمچنین درین عبارت ہنوز رایات منصور در کشمیر نیامدہ بود کہ بہادران نصرت منتش سرآن مایہ فساد را بدرگاہ والا آوردند لیے اگر این کاف را لزومیہ گویند وجہی ست چہ کاف لزومیہ آنست کہ ماقبل کاف علت وسبب باشد مدخول علیہ کاف را واز بیت مذکور مفہوم مے گردد کہ در آمدن در کشمیر البتہ سبب نشو ونماے شود ومرزا احمد بن مولوی عبد الرحیم صفی پوری شارح قصائد عرفی گفتہ مے تواند کہ کاف بیانیہ باشد کہ حال مرغ کباب شدہ را کہ دران شہر در آید بیان مے کند یا آن کہ زائد باشد ۔ وکاف درمیان شرط وجزا در کلام فصحا بسیار واقع مے شود چنان کہ حافظ فرماید ؎ رہزن دہر نخفت ست مشو ایمن ازانک ؞ اگر امروز نبردست کہ فردا ببرد ؞ علی الخصوص در روزمرہ حال و

انچہ بعض درین سخن دارند کہ مخل فصاحت ست از عدم تتبع کلام استادان ست ودر فوز کبیر گفتہ کہ کاف در شعر عرفی براے اظہار استبعاد لزوم شرط وجزا است خواہ واقعی چنانچہ خواجہ حافظ شیرازی فرماید ؎ رہزن دہر نخفت ست الخ خواہ ادعائی چنان کہ در بیت مذکور عرفی شیرازی واین ماخوذ ست از قول خان آرزو کہ در موہبت عظمے گفتہ ظاہر آن ست کہ این کاف براے رفع دوری ست کہ میان شرط وجزا در ذہن مخاطب یا در نفس الامر مے باشد مے آید درین صورت این کاف را بمعنی ہم گفتہ اند پس چون مرغ کباب مستبعد بود کاف آوردہ شد ودر بیت خواجہ شیراز نیز براے ہمین ست زیرا کہ مطلب آن ست کہ اے آنکہ از غفلت وا نشنہ کہ چنان کہ رہزن دہر امروز نبردست فردا ہم نہ خواہد برد واز این مشو کہ فردا البتہ خواہد برد ودر ہشتم نیز براے استبعاد لزوم شرط وجزا تصریح فرمودہ است صاحب جواہر الحروف گفتہ ہمچنین در ابیات آتیات ملا قاسم مشہدی ؎ بخدا بہ بند دل را بدر جہان چہ بندی ؞ بت اگر ز سنگ باشد کہ برہمن نماند ؞ میرزا غیاث الدین منصور ؎ در شکست دل من دیر وحرم یکسانند ؞ گر بہ صد سنگ خورد شیشہ کہ آواز یکے ست ؞ حکیم زلالی ؎ سبک بختیت در میزان گناہ ست ؞ کہ گر کوہ گران باشد کہ کاہ ست ؞ درین محنت اگر سوز ست اگر ساز ؞ کہ آخر آخرے وارد سرآغاز ؞ اگر خشت سرخم آفتاب است ؞ کہ پیش از طرح معماری خراب ست ؞ ومرزا قتیل در شجرۃ الامانی وصاحب غیاث وغیرہ برآنند کہ در شعر عرفی کاف بمعنی ہم ست نہم براے عطف کہ بمعنی واو عطف بیان وو جملہ آید چنانکہ درین قول سعدی ؎ سرانداز در عاشقی صادق است ؞ کہ بد زہرہ بر خویشتن عاشق ست ؞ این کاف قائم مقام واو عطف ست منہ بد وزخ برو مرد را خوے زشت ؞ کہ اخلاق نیک آمدست از بہشت منہ بد نتم بنقیاد مال پدر ؞ کہ بعد از من افتد بدست پسر ومنہ تو آزانہ منی کہ کشتی گرفت ؞ کہ چون تا ابد نام زشتی گرفت ؞ کاف دوم عاطفہ است منہ چو خضر پیمبر کہ کشتی شکست ؞ کہ از دست جبار ظالم برست ؞ کاف اول صفت خضر وکاف دوم عاطفہ وصاحب قوانین دستگیری وغیاث گفتہ اند کہ در ابتداے مصرع ثانی این بیت عاطفہ است ؎ اے لبا اسپ تیز رو کہ بماند ؞ کہ خر لنگ جان بمنزل برد ؞ اے وخر لنگ ومیر حسین دوست سنبھلی نیز در رسالہ خود کہ مسمی بہ تشریح الحروف ست کاف این بیت را بمعنی عطف آوردہ ودر مصباح المبتدی گوید کہ درین مثال بمعنی بلکہ گفتن مناسب ست انتہی امادرین جا محتمل ست کہ کلمۂ گہ بہ فتح کاف فارسی مخفف گاہ باشد چنانچہ شاہ ولی محمد اکبر آبادی رحمہ اللہ در شرح خود در معنی بیت مذکور نوشتہ و

مولوی صہبائی در قول فیصل آوردہ کہ در بعض احیان لفظ بس کہ بمعنی بسیاری ست بہ الف آید و درین ہنگام اگر حرف رابط مقدر باشد اقتضاے تلفظ کاف بیان کنند چنان کہ عرفی گوید ؎ بہ کلک او کہ نوشت و بسا کہ بنویسد ؞ بروے صفحۂ عالم سطور بیل و نہار شد والا نکند چنان کہ ؎ اے بسا باد و بوش تکسینان ؞ ترت و مرت از دعاے سکینان ؞ چہ مصرع اول مبتداست و مصرع ثانی خبر آن و بعض ہمین الف را قائم مقام رابط دانند پس تقدیر کاف در مصرع دوم خواہد بود اے باد و بوش تکسینان بسیار اتفاق افتادہ کہ ترت مرت شدہ و بہتر آن ست کہ ہم در مصرع اول پیش از قولہ باد و بوش تقدیر کنند یعنی بسیار ست این امر کہ باد و بوش اے آخرہ درین صورت تقدیر کاف نیز روا بود و کاف ملفوظ بود یا مقدر اسم اشارہ ہم مقدر بود و از موقع استعمال مستفاد مے گردد کہ بجاے بس بسے در کمیت و بدون آن در کیفیت باشد و الف در ہر دو مشترک و درین شعر سعدی ؎ اے بسا اسپ تیز رو کہ بماند ؞ کہ خر لنگ جان بمنزل برد ؞ ہر دو محتمل ست یعنی بسیار اسپان تیز رواند کہ بماندند الخ یا اسپ تیز رو بسا اتفاق افتادہ کہ بماند الخ و در صورت اول افراد ضمیر در بماند نظر بغیر ذی عقل بودن اسپ ست و ظاہر آن ست کہ کاف در مصرع ثانی بمعنی واو عاطفہ و الا معنے بر کرسی نمے نشیند انتہی و تکسین بہ تاے فوقانی مفتوح و سکون کاف عربی و کسر سین مہملہ بمثنات تحتانی رسیدہ و نون زدہ بر وزن تحسین نام بزرگے ست از بزرگان ترکان از برہان و ہفت قلزم وغیرہ و آنچہ مؤلف غیاث بگتینان بہ باے ابجد و کاف فارسی و کسر تاے فوقانی و سکون یاے تحتانی بر وزن سکینان نام قوم از سلاطین ترک گفتہ غلط ست و صاحب انجمن آراے ناصری نیز فرماید کہ تکسین بہ فتح تاے فوقانی و کاف تازی بر وزن تحسین نام ملکے و ملکے ست از ترکستان و شہرے منسوب بخوبان و بمعنی حکمران و آمر نیز آمدہ سنائی گفتہ ؎ اے بسا باد و بوش تکسینان ؞ ترت مرت از دعاے سکینان ؞ و منسوب بدان جا را از ترکان خوب رو پروردہ تکسین خوانند امیر معزی گفتہ ؎ چشم و دل را من ملامت چون کنم از عشق خویش ؞ بند بر جان من آن پروردہ تکسین نہاد ؞ دہم کاف تردید کہ بجاے یاے تردید افتد چنان کہ درین قول ؎ در نظر نیست مرا جز تو کسے در عالم ؞ بر من اے شوخ ترا ہم نظرے ہست کہ نیست ؞ یازدہم کاف بمعنی از و این بعد اسم تفضیل آید لیکن مخصوص بہ لفظ بہ نیست چنان کہ صاحب مثمر وہم کردہ سعدی فرمودہ نفس را دعدہ دادن بہ طعام آسان تر ست کہ بقال را بہ درم یعنی از وعدہ دادن بقال بہ درم و ہم چنین درین قول حافظ ؎ اگر تو زخم نہی بہ کہ دیگران مرہم ؞ و گر تو زہر دہی

بہ کہ دیگران تریاک ؞ حاصل معنے این کہ اگر تو زخم نہی بہتر ست از دیگران کہ مرہم نہند و اگر تو زہر دہی بہتر ست از دیگران کہ تریاک دہند مستفاد از قوانین دستگیری و ہفت قلزم و آنچہ صاحب غیاث در شعر حافظ براے تردید دانستہ خطا ست نظامی مصرعہ زن سیم تن بہ کہ روئین تن ست ؞ و سعدی ع جوے مشک بہتر کہ یک تودہ گل ؞ از منتخب الفوائد حضرت شیخ سعدی راست ؎ ترک احسان خواجہ اولے تر ؞ کاحتمال جفاے بوابان ؞ بتمناے گوشت مردن بہ ؞ کہ تقاضاے زشت قصابان ؞ از غیاث و قوانین دستگیری و بعض این را کاف بمعنی نفی نوشتہ اند اے نہ احتمال و نہ تقاضا تا آخر و مؤلف جواہر الحروف گفتہ کہ قسم دوم کاف تفضیلی بود و بعض این را نافی و بعض استفہامی گویند زیرا کہ معنی نفی و استفہام ازوے نیز مستفاد شود خواجہ نظامی فرماید ؎ زن سیمتن بہ کہ روئین تن ست ؞ ز مردی چہ لاف کہ آخر زن ست ؞ یعنی بہتر ست زنے کہ روئین تن باشد و شیخ شیراز فرماید ؎ کم آوازہ ہرگز نبینی خجل ؞ جوے مشک بہتر کہ یک تودہ گل ؞ تمام شد کلام او و ہم ٹیک چند بہار نوشتہ کہ درین بیت ؎ بہ زندان قاضی گرفتار بہ ؞ کہ در خانہ دیدن بر ابرو گرہ ؞ گرفتار بمعنی گرفتار بودن و مضاف الیہ آن و مضاف الیہ ابرو ہر دو محذوف و کاف نافیہ است و حاصل معنے آن کہ در زندان قاضی گرفتار بودن مرد بہ است اما بہ نیست دیدن او را در خانہ گرہ بر ابروے بانوے خانہ و نیز آوردہ کہ در ہر دو مصرع این بیت ؎ دل دوستان جمع بہتر کہ گنج ؞ خزینہ تہی بہ کہ مردم بہ رنج ؞ کاف تفضیلی ست بہ دلالت ترکہ علم التفضیل ست در بہتر و بعد از لفظ بہ محذوف ست از جہت قیام قرینہ و در شرح این بیت نوشتہ ؎ ترش روے بہتر کند سرزنش ؞ کہ یاران خوش طبع شیرین منش ؞ این کاف قائم مقام از تفضیلی ست و حاصل معنی آنکہ ہر کہ ترش روے ست و از حرف راست گفتن باک نمی دارد و بے محابا مے گوید مر زنش کردن او بہتر ست از خوشامد گفتن یاران شیرین منش کہ سرزنش نمے کنند و سخن بر مزاح مے گویند انتہی دوازدہم کاف نفی بمعنی نہ سعدی فرماید بہ سیری مردن بہ کہ بہ گرسنگی ہم چنین ست در چار چمن ہم او فرماید ؎ خزینہ تہی بہ کہ مردم بہ رنج ؞ دل دوستان جمع بہتر کہ گنج ؞ یعنی نہ مردم بہ رنج و نہ گنج کذا فی دقائق الانشا صاحب قوانین دستگیری گوید کہ این کاف بمعنی از چنان ست بہ قرینۂ لفظ بہتر کہ صیغۂ تفضیل ست بر ماہر پوشیدہ نیست چنانچہ سعدی فرماید معروبی بہ کہ مشغولی شراح این کاف را بمعنی از نوشتہ اند و صاحب تحقیق استشہاد باین قول سعدی کردہ ؎ بہ بازی نہ گفت این سخن بایزید ؞ کہ از منکر ایمن ترم کز مرید ؞

اے نہ از مرید درین جا کاف بمعنی از نمے تواند شد انتہیٰ و مؤلف انجمن نیز این بیت را در
مثال کاف نفی ذکر کردہ و ازین قبیل ست درین فقرہ نامہ خسروان چنانچہ در آب مردن
بہتر ست کہ از کشتیبان زنہار خواستن سیزدہم بمعنی چنانچہ و چنان کہ و ہمچو و مانند و این را
کاف تشبیہ نامند نظامی گوید ؎ چنان مے خورد زنگی خام را ٭ کہ زنگی خورد مغز بادام را ٭
و درین قول واعظ ؎ بریدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد ٭ کہ افزون قیمت شمشیر از
برندگی باشد ٭ و درین قول وحید کہ بہ تعریف زنگر گفتہ ؎ عیان از خم نیل آن عکس
لب ٭ کہ فانوس نارنج در تیرہ شب ٭ یعنی مانند فانوس در دقائق الانشا نویسد
فرق درمیان مثل و کاف تشبیہ آن ست کہ مثل جائے آید کہ صفات مشبہ و مشبہ بہ
مساوی باشند و کاف تشبیہ این چنین نہ باشد و مؤلفان ہفت قلزم و ترتیب نویسند
کہ برائے صفت آید و معنی ہمچو و مثل دہد شاعرے گوید ؎ نیست در خلق دل آزار کہ او ٭
نیست در دہر جفا کار کہ او ٭ یعنی ہمچو او ؎ نیست در جنگ سلحدار کہ او ٭ نبود ہیچ دغادار
کہ او ٭ و بعض درین دو شعر بمعنی مگر و الا برائے استثنا دانند چہاردہم کاف دعائی خواہ
نیک خواہ بد کہ گاہے سوائے کاف جملہ معترضہ بر دعا واقع شود چنان کہ حافظ فرماید ؎
بہ عہد گل شدم از توبۂ شراب خجل ٭ کہ کس مباد ز کردار ناصواب خجل ٭ سعدی فرماید ؎
بگیر اے جہانے بروے تو شاد ٭ جہانے کہ شادی بروے تو باد ٭ اے جہانے کہ شادی
آن جہان بروے تو باد خواجہ نظامی فرماید ؎ مرا زان کریان صاحب زمان ٭ توئی ماندہ
باقی کہ باقی بمان ٭ یعنی توئی کہ باقی ماندہ پس واجب ست کہ در حق تو این دعا کنم کہ باقی
بمان در شرح جواہر التحقیق نویسد ؎ فراق ہجر کہ آورد درجہان یارب ٭ کہ روے ہجر سیاہ باد
و خان و مان فراق ٭ در غیاث نویسد ؎ مرا حاجی شانہ عاج داد ٭ کہ رحمت بر اخلاق
حجاج باد ؎ خدایا بر آن تربت نامدار ٭ بہ فضلیت کہ باران رحمت ببار ٭ پانزدہم کاف
معترضہ این کاف زائد ست کہ پیش جملۂ معترضہ مے آرند و آن جملہ را بہ طریق دفع شبہ یا مبالغہ
در وصف مدح یا ذم یا دعا یا غیر آن ذکر کنند حافظ گوید ؎ دے پیرمے فروش کہ ذکرش بخیر باد ٭
گفتا شراب نوش و غم دل ببر ز یاد ٭ نظامی فرماید ؎ آشنائے مرا ز بغدادان ٭ بر دہمان
خانہ اتش آبادان ٭ شاعرے گوید ؎ صبا کش باد جان تازہ ٭ کشد بر خد گل غازہ ٭
لفظ باد جان تازہ دعا ست در حق صبا ہمچنین ؎ زلفت کہ شکستہ باد زو دل ٭ بر دل
گرہے زدہ است مشکل ٭ کہ لفظ شکستہ باد ز دو دل بطریق وصف زلف باد عا در حق دل
مذکور شدہ سعدی فرماید ؎ چشم بداندیش کہ برکندہ باد ٭ عیب نماید ہنرش در نظر ٭

ولیکن مے توان گفت کہ امثال این چنین کاف در نثر و ہم در نظم زائد نیست بلکہ کاف
بیانیہ است کہ ذکرش بالا رفتہ شانزدہم کاف بمعنی وقتیہ و آن بمعنی ہرگاہ مے آید چنانکہ
درین قول سعدی ؎ چرا کرد باید نماز نشست ٭ کہ در رقص برمے تواند جست ٭
نماز نشست بہ اضافت ظروف اے الظرف از عالم متاع خانہ و کاف وقتیہ بمعنی
ہرگاہ و جزائے این محذوف یعنی ہرگاہ در رقص برمے تواند جستن پس ایشان را چرا
باید کرد نماز حالت نشست ؎ گفتہ بودی کہ بیایم کہ بجان آئی تو ٭ من بجان آمدم
اکنون تو چرا مے نائی ہفتدہم کاف صلہ بمعنی کسے مثال درین عبارت ہر کہ
با من دوست ست من دوست اویم یعنی ہر کسے کہ با من دوست ست از غیاث
و شجرۃ الامانی پوشیدہ مباد کہ درین مثال اشکالے وارد مے شود چہ عبارت مذکور ترجمہ
کل رجل یحبنی احبہ ہست و ہر کہ بمعنی کل رجل اسم موصوف ست نہ موصول و قولہ با من
دوست ست این جملہ صفت موصوف واقع شدہ نہ صلہ موصول و موصوف با صفت
خود مبتدا است چنانچہ واضح شود از بحث مبتدائے فوائد ضیائی و قولہ دوست اویم
خبر آن و صاحب قوانین دستگیری گوید کہ ممکن ست کہ این را کاف نکرہ گویند زیرا کہ ترجمہ
ہر کہ کل رجل ست و رجل نکرہ است پس این را کاف نکرہ گفتن مناسب دانست
لیکن کسے دیگر قائلش نیست گاہے لفظ ہر مقدر بود و تنہا کاف بمعنی ہر کہ آید چنانکہ
شیخ سعدی گوید ؎ دگر کشور آباد بیند بخواب ٭ کہ دارد دل اہل عالم خراب ٭
یعنی ہر کہ دارد ہم او فرماید ؎ خدا را ندانست و طاعت نکرد ٭ کہ بر بخت و روزی
قناعت نہ کرد ٭ یعنی ہر کہ بر بخت و روزی۔ صاحب قوانین دستگیری گوید
کہ در کاف صلہ و کاف بمعنی ہر کہ فرق ست لفظی و آن این کہ کاف بمعنی ہر کہ بے
اتصال بہ کلمہ دیگر مے آید و کاف صلہ ہمیشہ متصل بہ کلمہ ہر مے آید و در معنے ہر دو اح
ست چنانچہ از مثالہا ہویدا است و اگر بدین جہت اتصال کاف صلہ بمعنی
لغوی گویند مے تواند شد انتہیٰ و صاحب انجمن آرائے ناصری و مؤلف ہفت قلزم
گفتہ اند کہ کاف بمعنی کسے آید سعدی را ست ع کہ را جاودان بودن امید نیست ٭
یعنی کسے را انتہیٰ و لہ ظاہر حال عارفان دلق ست ٭ این قدر بس کہ روے در خلق
است ٭ یعنی ظاہر حال عارفان دلق باشد و این قدر یعنی دلق پوشی برائے کسے
کہ روے در خلق باشد کافی ست یعنی برائے فریب دادن خلائق بسند ست و کفایت
میکند چنان کہ شیخ در جائے دیگر فرماید ؎ ہر کہ را جامہ پارسا بینی ٭ پارسا دان

ونیک مردان کار . ولفظ که بمعنی کسی در کلام شیخ بسیار آمده چنانچه در بوستان گوید ع
عزیزی که از درگهش سر بتافت . از بعض شروح گلستان و در بهار بوستان آمده که این
کاف بیانیه است و بعدش لفظ هر که محذوف یعنی عزیزی که هر که از درگاه او الخ
و بعض گفته اند که کاف که از درگهش بمعنی هر که هست و کاف بیانیه محذوف هیچ دهم
کاف مقوله که بجای لفظ گفت یا گفتند و مثلهما بر سر مقوله افتد چنان که درین قول
نوعی ع یک روز صبا بوی گلی برد به یعقوب . بگریست که این نکهت پیراهن ما نیست
و درین قول عراقی ع بطواف کعبه رفتم بحرم رهم ندادند . که برون در چه کردی
که درون خانه آئی . و مناسب تر چنین باشد که این کاف را بیان مقوله قائل دانند
وقبلش بحسب مقام لفظ گفت یا مانند آن با واو عطف مقدر گیرند نوزدهم بمعنی
اگر که برای شرط ست قتیل گوید ع چه کم گردد که سوی عاشق زار . کنی از لطف
ای بدخو نگاهی . سعدی فرماید ع چه کم گردد ای صدر فرخنده پی . ز قدر رفیعت
بدرگاه حی . که باشند مشتی گدایان خیل . بمهمان دار السلام از طفیل مپسند قحبه را ز نابکاری
چه کنند که توبه نکند . بستم - بمعنی بل که برای اضراب و عطف آید و اضراب عبارت از
رو گردانیدن قائل ست از مقوله سابق به ارادت اثبات مقوله لاحق و درین صورت
کلمه بل که عربی ست و در فارسی مرادف آن یافته نشد محذوف بود و گاهی بل کاف
هر دو جمع شده بلکه آید و حذف بل وقتی باشد که ماقبل آن منفی بود سعدی گوید ع
نه قندی که مردم بصورت خورند . که ارباب معنی به کاغذ برند . و نیز شیخ گوید ع
نه از مشتری کازدحام مگس . بیک هفته رویش ندیدست کس . نه از مشتری متعلق
بفعل ندید و این کاف اضرابیه و ازدحام مگس معطوف بر مشتری زیرا که لفظ بل در عربی
و بلکه در فارسی برای عطف می آید پس چیزی که در معنی این ها باشد نیز برای عطف
خواهد بود و حاصل معنی آن که درین هفته نان طباخ این کوی را کسی ندیده است نه
بسبب جوشش خریدار بلکه بسبب ازدحام مگس که بر دکانش گرد می آیند و نان ها را تبه
می سازند و شارح هانسوی نسخه کز زحام مگس نیز آورده و درین صورت عطف آن
بر قول او از مشتری خواهد بود و مثله نه آدمی زاده از دد به است . که دد زادمی زاده
بدبه است و قوله ع سگ دامن کاروانی درید . که دهقان نادان که سگ پرورید
و قوله نه پروانه جان داد در پای دوست . که او زنده در کنج تاریک اوست و قوله
نه من گردم از دست جورت نفیر . که خلقی ز خلقی بگشته گیر و قوله نه از لات و عزی برآورد گرد

که توریت و انجیل منسوخ کرد . حافظ گوید ع نه من بر آن گل عارض غزل سرایم
و بس . که عندلیب تو از هر طرف هزار انند . ملاشیدا گوید ع درین چمن نه گل و لاله
شبنم آلودست . که خنده گل این باغ گریه آلودست . و گاهی نون نفی مقدر آید شرف
گوید ع نام حق بر زبان همی رانم . که بجان و دلش همی خوانم . ای نام حق نه فقط
بر زبان همی رانم بلکه بجان تا آخر و در صورتی که ماقبل او مثبت بود تنها کاف کافی
نیست چنان که گوئی آفرین بر او بلکه بر استاد او نیز و حق این ست بلکه درین مقام
حرف عطف ست یعنی حکم ماسبق بمدخول خود می دهد پس اگر آن فاعل این هم فاعل
و اگر آن مفعول این هم مفعول چنان که ازین بیت ظاهر می شود ثنائی گوید ع سخن فلک
بر نجوم ست که بر در گهت . طاس گدائی سپهر در گه دوران شکست . و حق تحقیق
آن ست که همه جا کاف بیانیه و توصیفیه است و در میان حرف بل و کاف کلمه
این محذوف شده پس معنی این بیت ع نه قندی که مردم الخ آن بود که آن قند
صورتی نیست که مردم خورند بل این قندی است که ارباب معنی به کاغذ برند
و چون بل حرف عطف ست رابطه جمله اول در جمله مدخول آن نیز مقدر بود و کاف
مذکور را اضرابیه از آن گویند که بحذف کلمه بل معنی مذکور حاصل شود چنانکه بای
قسم که برای الصاق ست و چون بدون لفظ سوگند و قسم که گاهی برای تخفیف
نیاورند معنی قسم از آن حاصل شود بای قسمیه گویند بیست و یکم کاف معرفه یعنی
کاف تعریف که نوعی از کاف بیانیه است و فرق آن که کاف بیان بعد یای
صفت و اسم اشاره آید و این کاف را یای وصفی که معنی چنان و چنین کند لازم
نیست جامی گوید ع نمی گویم که در حشمت عزیزم . کنیزان ترا کمتر کنیزم . حافظ
گوید ع شعر خون بار من ای باد بر یار بخوان . که ز مژگان سیه بر رگ جان زده نیشم
قاسمی گوید ع خضر کز آب حیوان داد ذوق زندگی جان را . تو آن خضری که دادی
زندگانی آب حیوان را . همچنین ست در بعض رسائل و کتب پوشیده مباد که معنی
معرفه از نفس کاف حاصل نمی شود و اسم نکره که قبل آن یا بعد آن آمده استفاده تعریف
ازین کاف کرده باشد هم نیست چنان که از امثله ظاهر ست پس چنین کاف را بدین
اسم خواندن وجهی ندارد مگر این که التزام کنند و گویند که این اکثر بعد معرفه آید
چنان که کاف بیان بعد نکره لهذا بدین نام نامیدند لیکن قائلش به نظر نیامده و صاحب
غیاث گوید کاف تعریف ای بمعنی معرفه و صفت چنانچه سعدی فرماید ع درین بوم

خانم شناسی مگر ٭ کہ فرخندہ خوے ست نیکو سیر ٭ صاحب قوانین دستگیری گفتہ کہ این کاف
است کہ بر سر جملۂ آید کہ وصف واقع شود بست و دوم کاف حالیہ کہ افادت معنی واو
حالیہ عربی مے کند چنانچہ سعدی گوید ؎ بے گشت فریاد خوان پیش ویس ٭ کہ نشست
برانگیختش نکس ٭ یعنی در حالے کہ نشست الخ ولہ چو دیدار دیلی نمد پارہ پوش ٭
کمان ورزہ آوردہ زہ را بگوش ٭ بہ پنجاہ تیر خدنگش بزد ٭ کہ یک چوبہ بیرون نہ رفت از نمد ٭
مصرع اول از بیت اول شرط و مصرع دوم جزا و بیت ثانی معطوف بران و فاعل فعل دید
و آورد و بزد از دیلی و نمد پوش مفعول آن و شین ضمیر متصل منصوب براجع بدان و بائے بہ پنجاہ
زائد و کاف قائم مقام واو حالیہ و خان آرزو در مثمر گوید گاہے برائے جملۂ غالب سابق
بود ما این را حالیہ نام کنیم کہ گاہے معنی مفاجات ازان حاصل شود چنان کہ گوئی از خانہ
برآمدم کہ دشمن بر در ایستادہ بود یعنی درین حالت و درین عبارت علامی شیخ ابو الفضل
کہ تحسر و تاسف ہم چنین تازہ بود کہ واقعہ حکیم مغفور پیش آمد نیز ہم چنین ست یعنی در
حالت مذکورہ ناگہان واقعہ حکیم پیش آمد بست و سوم زنہاریہ و ناچار ست پیش
از وے اگر و حلیہ یا ہرچہ در معنی آن باشد و بعد از وے فعل منفی یا منہی مرزا صائب ؎
گر ہمہ خانۂ کعبہ است کہ تعمیر مکن ٭ تا توان کرد عمارت دل ویرانے را ٭ مرزا اسمعیل ایما ؎
بر خیز چنان از سر دنیا کہ پس از مرگ ٭ گر خشت کنندت کہ مربع نہ نشینی ٭ از جواہر الحروف
و درین نظر ست زیرا کہ برائے اظہار بعد ملازمت شرطیہ است چنان کہ درین مصرع
عرفی ؎ گر مرغ کباب ست کہ با بال و پر آید ٭ و عبد الباسط و شارح جواہر التحقیق
این بیت بیدل در مثال نگاشتہ اند ؎ کف پا عروج جبین شود تن خاک عرش برین
شود ٭ رود آن چنان چنین شود کہ علاج ہمت دون کند ٭ یعنی ہرگز و زنہار علاج
ہمت کمینہ نہ شود۔

گ

کاف فارسی در آخر بعضے لفظ ملحق شدہ افادۂ معنی نسبت کند چون شنگ بہ فتح شین
معجمہ بمعنی شوخ و ظریف مرکب ست از شن بمعنی ناز و کرشمہ و کاف نسبت۔

ل

این حرف نیز برائے نسبت ست چون کنجل بہ ضم کاف تازی بمعنی پیل و چنگل کذا قیل

و خان آرزو گوید کہ کنجل بمعنی مذکور مبدل کنجر ست زیرا کہ رائے نسبت ست مخفف در چنگل
بہ فتح جیم فارسی مخفف چنگال ست کہ مجازاً بمعنی مالیدہ شہرت کردہ یا آن کہ منسوب
ست بہ چنگ بالفتح بمعنی پنجۂ آدمی کہ در اصل چنگر بود کہ را بہ لام بدل شدہ و تبدیل
در حروف نسبت وغیرہ نزدش جائز ست۔

م

گاہے بمعنی تانیث برائے تفرقۂ مونث در آخر اسما ملحق شود و ما قبلش مفتوح بود
چون خانم و بیگم کہ مونث خان و بیگ ست و این ہر دو لغت ترکی ہستند اول بمعنی
امیر بزرگ من و ثانی بمعنی صاحب من از انجمن آرائے ناصری و رشیدی در لفظ تیرم بفوقانی
آوردہ کہ بہ فتح رائے مہملہ بانوے اعظم و خاتون بزرگ چہ تیر بمعنی برگزیدہ است و میم
بر لقب زنان زیادہ کنند چون بیگم و خانم پس تیرم بمعنی زن برگزیدہ۔ صاحب سراج اللغت
گوید کہ درین نظر ست زیرا کہ میم علامت تانیث ست در ترکی پس تیرم بمعنی مذکور
وقتے ثابت شود کہ لفظ تیر ترکی بود و نیز در بیگم و خانم ما قبل میم مضموم ست کہ با انجم قافیہ
کردہ اند و برین تقدیر بہ فتح را درست نبود مگر آن کہ گویند بضم ست چنان کہ در برہان قاطع
آوردہ اما درین صورت ترکی خواہد بود نہ فارسی و جوابش آن کہ بہ سبب کمال اختلاط
فارسی و ترکی بہ سبب غلبۂ ترکان بر ایران وغیرہ بعضے از حروف ترکی مثل لفظ چی کہ
برائے نسبت ست در ترکی با الفاظ فارسیہ نیز آرند چنان کہ از مستعملات ظاہر ست
برین تقدیر آنچہ فاضل ہندی نوشتہ صحیح مے تواند شد شاعرے گفتہ ؎ اندرین عہد از
بزرگی کشور خوارزم را ٭ کیست عالی مہد عالم تیرم ترکان توائی ٭ و این کہ گفتہ ما قبل
میم مذکور مضموم ست چنان کہ صاحب جواہر الحروف نیز ہمین آوردہ درست نیست
چہ صاحب انجمن تصریح کردہ ست کہ ما قبلش مفتوح بود پس ہمین محاورہ اہل زبان ست
و کسے کہ با انجم قافیہ کردہ میر شمس الدین فقیر ست ؎ با حسن رخ خدیجہ بیگم ٭ گل را کردند
بلبلان گم ولہ بر ندانہ و خبر بہ بیگم ٭ کاے غیرت ماہ رشک انجم ٭ و پیدا است کہ
اہل زبان بہ لغات زبان خود از ترکی و ہندی بنا ترند و صاحب غیاث بہ حوالہ کتاب
لغات ترکی نوشتہ است کہ بیگم بہ کسر کاف فارسی بمعنی زن عمدہ و بہ فتح کاف فارسی
بمعنی امیر من ست و گاہے برائے نسبت آید چون نیلم منسوب بہ رنگ نیل و نیلم جوہرے
باشد قیمتی۔ و مولوی صہبائی در شرح پنج رقعہ گفتہ عجب نیست کہ بزم مرکب باشد از لفظ بز

بمعنی رسم و آئین و قاعده و میم نسبت چه هر چیز در بزم به قاعده و آئین نگاه دارند و محتمل میم برا ے
نسبت از لفظ نیلم ظاهرست چه نیلم مشابه به نیل ست در رنگ و نسبت افادهٔ تشبیه هم
کند و شاید که نرم بمعنی ملائم ازین قبیل باشد چه نر بمعنی موجهٔ آب ست و موجهٔ آب ملائم و
لطیف باشد و برم به باے موحده و راے مهمله و میم نیز هم چنین چه بر بمعنی یاد و حفظ نوشته اند
پس برم بمعنی آنچه در حافظ نگاه دارند غایت آن که برم به میم هم بمعنی یاد و حفظ مستعمل شده
و هم ازین قبیل باشد بشم به باے موحده و شین معجمه بمعنی شبنم که سحرگاه بر درختان و سبزه
نشیند چه بش به باے موحده و شین معجمه بدون میم بمعنی زراعتے است که به آب باران
حاصل و هد غایتش بمعنی مطلق زراعت گرفته اند و ازین قبیل ست تارم و آن خانه باشد
که مانند خرگاه از چوب سازند منسوب به تار که بمعنی سرست و لهذا اتارک به کاف نسبت
بمعنی مخفف سر آید چه آن منسوب به سرست بهر کیف تارم از ان گویند که بر بالاے سر
باشد بدلیل تاره که آن هم به هاے نسبت ست و معرب آن طارم به تاے حطی ست
و خالم به خاے معجمه به الف کشیده و لام مضموم و میم ساکن مار که به عربی آن را چه گویند ظاهرا
مرکب ست از خال بمعنی نقطهٔ سیاه که بر رو و اندام افتد پس در اصل بمعنی مار ارقم باشد
و بعد ازان عام شده و ازین جاست رستم چه رست بمعنی شجاع و دلیر و چیره و مستولی شدن
و گاهے به اواخر اسماے عدد متصل گشته فائدهٔ معنی اسم فاعل دهد مثل صیغهٔ اسم فاعل در عربی
و ماقبلش مضموم باشد چون یکم و دوم پس مراد از یک همان احد ست و از یکم واحد و
هم چنین از دو اثنین و از دوم ثانی . افضل الدین خاقانی ؎ بخت رنگ من امروز کم ست
یا رب این رنگ سوا از چه نخم ست :: باز چون بر در خلق افتد کار :: زر بر سفله خداے
دوم ست :: و سوم بکسر اول و ضمهٔ همزه و بالکسر و همزه مشدد و مضموم نیز آمده واله هروی گوید ؎
در صورت و معنے از تعظم :: خواندش دو جهان جهان سوم :: از بهار عجم و خان آرزو نوشته
که سوم بعض گویند به ضم اول و تشدید واو معدوله که به عربی ثالث گویند واله هروی در مدح
قطب ثانی گفته ؎ قطب ست سه حرف در تعلم :: زان یافت دو قطب چرخ سوم ::
و تحقیق صاحب فرهنگ دبستان بر تصحیح سیوم ست بکسر سین و سکون یاے مجهول و ضم
واو بهر حال لفظ سه هاے مختفی دارد و مکتوبی محض ست در شمار نمے آید مثل که و چه پس
سه را ترکیب با میم معدود حال که و چه باشد و هاے مختفی که و چه در حالت ترکیب بسبب
کسرهٔ کاف و جیم فارسی به یا بدل شود چون کیم و چیم درین صورت میم به یا ثابت شده چون
درین حال اشتباه با سیم که معدود ثلثین ست مے شود لهذا واو در کتابت معدود سه

زیاده مے کنند پس کسانے که بضم ماقبل خوانند واو را نیز خوانند و آنان که به فتح واو خوانند
درین صورت تشدید واو حساب ندارد و دوم به زیادت یاے تحتانی خلاف قاعده است
چرا که یا در اخواتش هیچ جا نیست لیکن معهذا در نظم بعض استادان آمده است گر صحیح
دوم ست بدون یاے تحتانی و ازین جاست که منشی امیر احمد مینائی که یکے از محبان
فقیرست در سرمهٔ بصیرت گفته است که دویم غلط ست و دوم بفتحتین به تخفیف و تشدید
واو هر دو صحیح چنانچه داراب بیگ جویا گوید ع آسمان اولین را گفت چرخ دومین ::
و چهارم و پنجم شیخ نظامی ؎ دهم چار چیزش که بے پنجم اند :: به نوباوگی نغز هفت انجم اند ::
و هفتم و هشتم و نهم و دهم وغیره و ماقبل میم مذکور مفتوح نیز آمده چنانچه دوم به فتح همزه در مدح
امام موسی کاظم صلوٰة الله علیه ؎ شود ز حشر نمایان فروغ گنبد تو :: بدان مشابه که گوئی تجلی
دوم ست :: حکیم زلالی ؎ مشاطهٔ صنعتش نه شود محرم هر هفت :: کائینه بخود بر و خود شکل
دوم را :: بناے هر دو قصیده بر فتحهٔ ماقبل روی ست و درین قطعهٔ میر سنجر ؎ پدرا
صاحبا خداوندا :: اے تو مر بنده را خداے دوم :: دعوتت از دعاے حق اوجب ::
خدمتت از نماز فرض اهم :: و آنچه میر غلام علی آزاد در خزانهٔ عامره گفته است که حرکت
ماقبل روی درین قطعه که این را توجیه نامند فتح ست و ماقبل میمے که در اعداد مے آید
مضموم مے باشد چنانچه شیخ آذری گوید ؎ اے خطت اول شب رازده بر صبح دوم ::
ابروت چشم سیه کرده بخون مردم :: پس دوم با قوافی دیگر در قطعهٔ میر سنجر چه طور
مے تواند شد که اختلاف توجیه جائز نیست انتهی از قلت تتبع است هر که بر رویت
طبع حضرت آزاد اطلاع دارد مے داند که این اعتراض از و بعید چه محل عبرت ست
و خان آرزو در مثمر گوید ماقبل میم معدودی مضموم مے باشد مگر لفظ دوم که ماقبل آن
مفتوح نیز آمده نظیری ؎ بر واقعهٔ بابری و فتنهٔ چنگیز :: فتح از تو نویسند همایون دوم را ::
و همایون دوم درین بیت عبارت ست از اکبر پادشاه که خان خانان عبدالرحیم ممدوح
شاعر مذکور از امراے اوست و قافیهٔ این قصیده نعم و سلم ست و در بهار عجم نوشته که دوم
به فتح همزه نیز آمده و ازین جا ظاهرست که آنچه صاحب غیاث در لفظ سوم گفته ست
که ماقبل میم مذکور به ضم و فتح هر دو آمده ضم چنان که گذشت و فتحه چنان که ملا نظیری در
قصیده که قافیه و ردیفش خم را و کرم راست همایون دوم را بسته است و در هندی همین
قسم مے آید چنان که ایکم بمعنی یکم و پنجم بمعنی پنجم چون موافقت درین دو زبان بیش از بیش
است این دلالت بر فتحه داند انتهی اشتباه شود که ماقبل میم مذکور مفتوح هم عموماً ست

چنان که مفهوم و حال آن که چنین نیست چنان چه او خود بجاے دیگر گفته است که ماقبل
این میم در لفظ دوم مفتوح مے باشد بجهت رفع ثقالت اجتماع ضمات بدانکه غرض
الحاق این میم به اسماے اعداد بیان حال و مرتبهٔ معدودات آنها ست به اعتبار ترتیب
چنان که درین قول از روز هاے این ماه روز دوم یا سوم بسیار مبارک ست یعنی معدود
این در مرتبهٔ ثانی و ثالث واقع شده ست و ازین قبیل ست فلک اول و فلک دوم
و فلک نهم و عقل اول و عقل دوم تا عقل دهم مولوی معنوی فرماید ؎ عقل اول راند
بر عقل دوم ٭ ماهی از سر گنده باشد نے ز دم ٭ و یازدهم و دوازدهم بمعنی این که
معدود این در مرتبهٔ حادی عشر واقع گشته صاحب انجمن آراے ناصری گفته که الحاق
میم بیان حالت و مرتبه به جمیع اسماے عدد درست باشد لیکن مستحسن آن ست که
حصهٔ اوسع بجاے یکم لفظ اول اختیار کنند - و خان آرزو فرماید که انچه بعض گویند
اما حق آن ست که میم درچنین مواقع بجاے از تبعیضیه مستعمل شود برین تقدیر یکم
و دوم حصه اول و دوم باشد از عدد معین معهود چنان که سال یکم و اسپ دوم
و بیت سوم بمعنی سال اول از سالهاے معینه و اسپ دوم از اسپهاے معینه
و بیت سوم از ابیات معینه ناحق و باطل ست چرا که تعین و عهد از مقام نافهمی شود
نه از میم و نیز با وجود میم معنی از بعد از ان تقدیر یا تصریح کنند چنانچه از امثلهٔ مذکور
ظاهر ست معهذا الحق میم اول بود و از تبعیضیه بعد او پس میم چه قسم بمعنی از تبعیضیه بود
و گاهے این میم در عدد محذوف هم آید چنان که ششم درین قول ملا منیر بخاری
بمعنی ششتم که عبارت از سادس باشد در تاریخ ولادت ظهیر الدین محمد بابر
بادشاه ؎ چون در شش محرم زاد آن شه مکرم ٭ تاریخ مولدش هم آمد شش محرم
و چهار بمعنی چهارم درین قول ابو طالب کلیم ؎ ایوان نه توان گفت که با سایهٔ سلطان
بر منزل خورشید جهان چرخ چهارست ٭ تنبیه این از اسما بود چون ضمیر واحد متکلم باشد
درین صورت گاهے در آخر افعال افادهٔ فاعلیت نماید چنان که در لفظ گرفتم و گفتم وغیره
و گاهے در آخر افعال متعدی بجاے ضمیر واحد متکلم منصوب نیز آید و افادهٔ معنی مفعول
کند چنانچه درین قول قاآنی ؎ گر دانیم بصیر چرا مے کنی گنه ٭ ور خوانیم ضریر چرا مے کنی
خطا ٭ سعدی راست ؎ چو در روے نگیرد عدو داندم ٭ برنجد بجان و
برنجانم ٭ و گاهے این میم از کلمهٔ ملحق به حقیقی خود مقطوع شده با کلمهٔ دیگر ملحق گردد
چنانچه سعدی گوید ؎ تولاے مردان این پاک بوم ٭ برانگیختم خاطر از شام و روم ٭

که میم ضمیر از کلمهٔ خاطر مقطوع شده با کلمهٔ برانگیخت ملحق شده یعنی دوستی مردان این
پاک زمین برانگیخت خاطر مرا از شام و روم و چون بر افعال مقدم شود نیز افادهٔ مفعولیت
کند مانند زرم داد یعنی زر مرا داد و اسیم بخشید جامی گفته ؎ چو غنچه یک دلم گردان
درین باغ ٭ چو لاله کن نشان مندم به یک داغ ٭ یعنی درین باغ مانند غنچه مرا
یک دل گردان و از یک داغ مانند لاله مرا نشان مند کن فرخ لاهوری ؎ تا پیر دستانم
چنین بے اعتبارم کرده اند ٭ چون امام سبحه بیرون از شمارم کرده اند ٭ و میم مفعول
در اسم هم مے آید چنان که گذشت و گاهے در آخر اسما به حالت اضافت آید و معنی من
دهد چون دلم و زبانم عالی گوید ؎ نخواهد کرد تهمت بت پرستیها دل زارم ٭ که چون
سنگ سلیمان ست مادر زاد زنارم ٭ طالب آملی ؎ اے کاش گوش رغبتم احول
شدے چو چشم ٭ تا هر چه گفتی از تو مکرر شنیدمے ٭ و روم بمعنی روے من چنانکه ؎
لشکر اشک از راه مژه ام چون دریا ٭ دم بدم بر طرف روم کند تا قفنی ٭ و گاهے این میم
متکلم اضافی از مضاف خود قطع شده با لفظ دیگر ملحق گردد چنان که درین قول سعدی ؎
چو حرفم بر آید درست از قلم ٭ مرا از همه حرف گیران چه غم ٭ یعنی حرف اگر از قلم من درست
بر آید از همه حرف گیران مرا هیچ غم نیست منه چو بشنید بیچاره بگریست زار ٭ که اے خواجه
دستم ز دامان بدار ٭ میم ضمیر در معنے مضاف الیه دامن ست که از وے قطع شده
به لفظ ست ملحق گردیده اے دست از دامن من وله تو نیزم مزن بر دل ریش ریش ٭
میم ضمیر متصل در معنے مضاف الیه دل ریش ست که از وے قطع شده با لفظ نیز ملحق
گشته و میم بمعنی خود آید در متکلم چنان که شین در غائب و تا در مخاطب فیضی گوید ؎
گفتم که برم کلفت ز رویم ٭ او در تحیت غبار غم به مویم ٭ یعنی از روے خود از رساله
عبد الواسع و ممکن ست که بجاے برم برد به صیغهٔ واحد غائب باشد و برین تقدیر از ما نحن فیه
خارج ست ؎ چو من نام مردم به زشتی برم ٭ نگویم بجز غیبت مادرم ٭ و درین شعر
میم برم و نگویم ضمیر واحد متکلم ست و میم آخر مصرع ثانی بمعنی خود صائب ؎ نیک رهی
چو باد صبح در گلشن نمے آئی ٭ که ریزم در قدم چون برگ گل نقد روانم را ٭ یعنی نقد روان
خود را و گاهے بمعنی او آید چنان که درین شعر خواجه جمال الدین سلمان ؎ تا مگر هم
نکند ناله سلمان اثرے ٭ کے کند کے مگر آن دم که نماند اثرم ٭ اے نماند اثر او از
حواشی بهار عجم و این خطاست درین جا التفات است و آن تغیر اسلوب کلام ست
و تبدیل هر یک از تکلم و خطاب بسوے دیگر و التفات در مقاطع غزلیات بسیار باشد

از آن جمله است خطاب به خود و این قسم خطاب التقاب ست چنانچه علامه زمخشری در
کشاف آورده که سه التفات کرده است امرء القیس در سه بیت خود و ازان جمله است
خطاب به خود و گاہے بعد اسم بمعنی هستم آید چنان که مستم اے ست مستم خان آرزو گوید ؎
شیخ ز تاریخ جهان آگهم ٭ کعبهٔ تو کهنه صنم خانه ایست ٭ راغب اصفهانی گوید ؎
در مے کده دور از لب لعل تو کبابم ٭ این طرفه که بے سوزم و در عالم آبم ٭ وجدان سرہندی
دلے بیار و به میخانه عاشقانه درآ ٭ بگو که شیشه فروشم بر این بها ته درآ ٭ و گاہے میم مفتوح در اول
صیغهٔ امر درآید و افاده معنی نهی نماید چون مکن از کن و مگو از گو و درین صورت هرگز از افعال
جدا نه شود و هرگاه بر اعلام درآید مرکب به هاے مختفی نویسند مثل که وجه و ته براے رفع
اشتباه به کلمه دیگر چنانچه درین قول ناصر خسرو ؎ بر راه امام خود همے تازد ٭ او را نشناس
مه امامش را ٭ افضل الدین خاقانی ؎ چه مرغ آمیخت با عظمے مه سر بادو مه دستار تخ
و ازین جاست که مجد قوسی وغیره تجویز جدائی میم نهی از فعل کرده اند لیکن در امثله مذکوره
به نون نیز مے توان خواند و صاحب فهم مے داند که در مصرع خاقانی لفظ باد صحیح نیست
ماند که از ماندن باشد مے باید زیرا که محل تمنی ست و نه محل دعا اما تحقیق آن ست که
قول قوسی صحیح ست چنانکه صاحبان فرهنگ نیز آورده اند اما این قدر هست که بمعنی نه
که حرف نفی ست گفته اند و هم چنین درین قول حکیم سنائی ؎ بر سر جور تو شده دین تو و دینے
من ٭ که مه شب پوش و قبا بادت مه زین و فرس ٭ هم او گفته در مذمت دنیا ؎
چه کنی خاکدان پر مارش ٭ که مه او مه سگش مه مردارش ٭ از دور این زمانه و حال محال او ٭
تا چند گویم اے که مه دور و مه حال او ٭ و آنچه مرزا اسد الله خان غالب گفته است که صاحب
کشف اللغات در شرح مه که مخفف ماه است مے نویسد که حرف نفی ست که بمعنی لا باشد
استغفر الله میم و هاے مختفی حرف نفی چرا ست تنها میم حرف نفی است بے آمدن هاے مختفی در آخر
و جز صیغه امر به هیچ صیغه ربط نیابد انتهی ازین معلوم مے شود که مرزا بسیار کم تتبع است و آنچه
فائق نوشته که اساتذه قدیم میم نهی بر اسم نیز آورده اند و معنی آن مباد داشته اکنون متروک
الاستعمال ست نظامی گوید ؎ چو خضر از چنین روزی روزه گیر ٭ چو هست آب حیوان مخور ما و شیر ٭
هم او گوید ؎ بتاج ر باو رنگ شاهنشهی ٭ که مانند دارا ے دولت تهی ٭ یعنی هرگاه
آب حیوان موجود باشد مباد خرما و مباد شیر اے چه احتیاج ست و هرگاه دارا ے
دولت نبود مباد تاج و مباد اورنگ کسانے که از قوانین فرس واقفیت ندارند چه
خرما و چه شیر و نه تاج و نه اورنگ خوانند انتهی تا سند نیارد معقول مے شود این مقام تحقیق

لغات ست و شایان شان آن ثقات ست که پیشهٔ آنان جوهر شناسی گوهر تحقیقات ست۔

ن

نون مفتوح و این بنا بر نفی اگر بر سر افعال آید متصل نگاشته خواهد شد چنان که درین قول
سعدی ؎ هر که با بدان نشیند نیکی نبیند ٭ و اگر به افعال آن را پیوسته نه سازند حرف هاے مختفی در آخرش
زیاده کنند براے اظهار حرکت فتحه بدین صورت نه چنان که درین قول واعظ کاشفی سخنے که از
دهان و تیرے که از کمان بیرون رود نه آن بدست آید و نه این به شست صاحب تنبیه الصبیان
گوید که نون نفی دلالت بر نیستی و نابودی بعدش نماید چون ؎ بندگی هیچ نه کردیم و طمع میداریم ٭
که خداوندی ازان سیرت و اخلاق آید ٭ و چون نفی ذات و سلب صفات مقصود باشد
هاے اسمیه و سکته بدان متصل نموده جدا نویسند ؎ نه در مسجد و هندم ره که مستم ٭ نه در میخانه
کین خمار خانه است ٭ و بر سه قسم است قسم اول این که نافیه باشد که به نون نفی موسوم
گردد و این بر پنج وجه است وجه اول این که براے نفی ماهیت باشد و این نون ترجمه
لاے نفی جنس خواهد بود مثلاً ع نه قندے که مردم به رغبت خورند ٭ وجه دوم این که
براے نفی فردے از ماهیت باشد و این نون نفی ترجمه لا مشبه به لیس است شارح بوستان
گوید که درین قول ؎ نه مردم همین استخوان ست و پوست ٭ نه هر سر که مینی که مغزے در وست ٭
کلمهٔ نه ترجمهٔ لاے مشبه به لیس و مردم اسم و همین استخوان ست و پوست خبر آن و معطوف
آن به کلمهٔ اضراب محذوف و برین قیاس مصرع ثانی و بعد از قول او مینی لفظ چنین
محذوف و قول او که مغزے تا آخر بیان آن و قول او است بمعنی باشد حاصل معنی
این که مردم عبارت از همین استخوان و پوست نیست بلکه عبارت از انسانے ست
که حقیقت انسانیت و معنی آدمیت در و یافته شود و هر سر که مے بینی چنین نیست که
مغزے داشته باشد بلکه این قسم سر بسیار عزیز و کمیاب ست وجه سوم این که عاطفه
باشد بشرطیکه معطوف علیه اثبات بود و عاطف دیگر در آن جا همراه نه براے عطف
نبود و معطوف علیه و معطوف متنافیین باشند یعنی یکے بر دیگرے صادق نیاید و
این دلالت مے کند برین که حکمے که به معطوف علیه ثابت ست از معطوف منفی ست
و فائده اش رد سامع از خطا بر صواب ست چنان که درین قول سعدی ؎
قلم زن نکو دار و شمشیر زن ٭ نه مطرب که مردی نیاید ز زن ٭ کلمه نه درین جا ترجمه
لاے عاطفه و عطف بر شمشیر زن ست مثله خزینه بیت المال لقمهٔ مساکین ست نه

طعمۂ اخوان الشیاطین **وجہ چہارم** جواب مناقض آرے درین وقت اکثر جملہ بعد آن محذوف باشد چون کسے گوید آیا زید آمدہ است پس بگوئی نہ اے نیامدہ ست **وجہ پنجم** - این کہ ازین ہر چہار وجہ نہ باشد چون اگر بہ شرح عشرت غربت پردازم خلقے را از وطن برے آرم و تاب این رشک ہم ندارم **فائدہ** بدان کہ گاہے مدخولش بہ فاصلہ افتد و درین صورت نون بعید گوید چنانکہ در صورت اتصال نون قریب سعدی گوید ؎ نہ ہرگز شنیدم کہ در عمر خویش :: کہ بد مرد را نیکی آید بہ پیش موقع کلمہ نہ بعد از لفظ ہرگز ست نہ دل دامن دلستان مے کشد :: کہ مہرش گریبان جان مے کشد :: کلمہ نہ متعلق بہ مے کشد وگاہے مدخول حقیقی حرف نفی را بر قرینہ سوق کلام محذوف دارند چنانکہ درین قول رضی ؎ نہ ترا سر شنیدن نہ مرا مجال گفتن :: بہ شمار چون درآرم غم بے شمار خود را :: یعنی نہ ترا سر شنیدن بود و نہ مرا مجال گفتن باشد و این حرف گاہے نفی حکم سابق نماید چنانکہ درین قول زید آمد نہ عمرو وگاہے برائے تاکید نفی آید چون نہ زید آمد نہ عمرو - بدان کہ ہرگاہ فعلے را بطریق عطف فاعل متعدد آید و نفی ہر واحد بہ اعتبار ہمان فعل مقصود بود درین صورت آوردن حرف نفی بر ہر یک مستحسن باشد چنانکہ درین قول صائب ؎ نہ زر و سیم و نہ لعل معدن و کان مے ماند :: ہرچہ در راہ خدا مے دہی آن مے ماند :: و چون بر جملہ کلیہ آید افادۂ رفع ایجاب کلی کند حافظ ؎ نہ ہر کہ چہرہ برافروخت دلبری داند :: نہ ہر کہ آئینہ سازد سکندری داند :: و چون در جملۂ مذکورہ با رابطہ بود افادۂ سلب کلی کند چنانکہ گوئی ہر کہ عاشق ست ترس جانش نبود پس در صورت اول احتمال ثبوت حکم ہم ہست و در دوم مطلقاً نیست - و ہم چنین ست حال آن لفظ در صورتے کہ بہ لفظ وگرو در ملحق گردد یعنی نفی مضمون جملہ کند چنانکہ درین قول حزین ؎ خیال سایہ نشینان سرو ناز جداست :: وگرنہ ہر شجرے سایہ گستری داند :: و درین قول حافظ ؎ گفتگو آئین درویشی نبود :: ورنہ با تو ماجراہا داشتیم :: یعنی اگر گفتگو آئین درویشی مے بود الخ مخفی نماند چون درین مثال مضمون جملۂ سابق منفی بود لہذا تفریع مثبت آوردہ شد چہ نفی مستلزم مفہوم اثبات ست و چون در کلام مکرر واقع شود فائدہ معنی اثبات بخشد عرفی گوید ؎ تاکنون ترا اصل مہمات نہ خواندند :: نشنید قضا ترجمۂ لفظ اہم را :: تا نام ترا فہرست نکردند :: شیرازہ مجموعہ نہ بستند کرم را :: یعنی ہرگاہ نام ترا فہرست کردند شیرازہ مجموعہ بستند **قسم ثانی** بہ محل نہی در آمدہ بہ نون نہی نامیدہ شود چنانکہ درین قول سعدی نہ چندان درشتی کن کہ از تو سیر گردند و نہ چندان نرمی کہ بر تو دلیر شوند یعنی چندان درشتی و نرمی مکن کہ از تو سیر

و بر تو دلیر شوند منہ معشوق ہزار دوست را دل ندہی :: یعنی دل مدہ نظامی ع نماند کسے چون سکندر نماند :: یعنی نماند ع نباید کہ مار اشود کار سست :: یعنی مبادا و خان آرزو گفتہ کہ در نماند و نباید بمعنی نماناد و مباد تمام جملہ خبریہ در محل دعا کہ انشا ست واقع شدہ مولف گوید کہ این معنے اگرچہ از محل و مورد دریافت مے شود لیکن در آمدن نون بجائے میم نہی شبہ نیست چنانکہ از امثلہ سابق دریافتی **قسم ثالث** متضمن معنے استفہام بود و این نون یا در صدر کلام از بہر استفہام اقراری باشد کہ بہ نفی کلام مذکور متکلم مدعایش کہ نزد او متحقق ست آن را در ذہن سامع مستقر کند چنانکہ درین شعر سعدی ؎ غلامے شکستش سر و دست و پائے :: کہ بارے نہ گفتم کہ اید رمیائے :: یعنی گفتہ بودم ہم او گفتہ ؎ نہ ما را در میان عہد وفا بود :: جفا کردی و بد عہدی نمودی :: یعنی ما ہمچنان بر عہد وفا بودیم تو خود جفا کاری و بد عہدی نمودی منہ نہ طفل زبان بستہ بودی ز لاف :: ہمے روزی آمد بہ جوفت ز ناف منہ نہ ایشان بحسرت نمردند و نگذاشتند :: بحسرت بمردند و بگذاشتند :: منہ نہ پیش تو بیش از تو اندوختند :: بہ بیداد کردن جہان سوختند و لہ نہ این است حال دہن زیر گل :: شکر خوردہ انگار با خون دل :: یعنی این ست حال دل وگاہے ہائے مختفی را بہ یائے تحتانی بدل مے کنند و نے مے نگارند و مکسور مے خوانند چنانکہ درین قول خاقانی ؎ پیداست بر آستان و نیے :: دجال ہزار و مہدی نے :: و این بر تقدیرے ست کہ نہ مع الہا نیز مکسور بود چنانچہ رشیدی سمرقندی و شمس ابن قیس خوارزمی مولف المعجم فی معاییر اشعار العجم نوشتہ اند کہ سوائے ہائے اصلی جمیع ہا آت کہ در آخر افعال و اسما واقع شوند برائے دلالت حرکت ماقبل کہ آن فتح باشد وصلی ہستند مگر در چار لفظ برائے دلالت کسرۂ ماقبل ست و آن کہ چہ نہ سہ بود و نہ و نے در زبان دری مکسور آمدہ بہ فتح نہ باید خواند لیکن قول خان آرزو مصحح تبدیل نیست کما قال فی مثمر الفوائد چون با کلمۂ متصل نہ شود ہائے مختفی یا یائے مجہول آخر آن آرند چون نہ و نے در صورت اول مفتوح بود و در دوم مکسور و مذہب جمہور ہمین ست و نے چون بر اول جملۂ اسمیہ در آید جملۂ دوم نیز مصدر بہ ہمین حرف نے باید و این حکم حرف عطف دارد چنانچہ در مصرع چہارم این ابیات ؎ من شمع جان گدازم تو صبح دل کشائی :: سوزم گرت نبینم میرم چو رخ نمائی :: نزدیک آن چنانم دور آن چنان کہ ہستم :: نے تاب وصل دارم نے طاقت جدائی :: و این کہ بعض گفتہ اند نے بالکسر برائے نفی بر اول جملۂ اسمیہ مے آید بر جملۂ فعلیہ نیاید برخلاف نہ کہ بر جملۂ فعلیہ و اسمیہ ہر دو مے آید این صواب نیست

زیرا که در مصرع مذکور جملهٔ فعلیه ست و تقدیرش بعید دارم تکلف محض و تحقیق هر دو در مقام و معنی یکی اند و گاهی برای رعایت وزن مدخول حقیقی لفظ نه و نی را مقدم دارند چنانکه درین قول صائب ؎ طاعت کند نه اشک ندامت گناه را ٭ بارش سفید کی کند ابر سیاه را ٭ و درین قول مظهر ؎ گرفتیم نی ز گل رنگی نه بوی از سمن بردم ٭ همین چاک جگر چون غنچه با خود در کفن بردم ٭ و گاهی الف در آخر نون نفی واقع شود و بدین صورت نا نویسند و هرگاه لفظ است به آن پیوند و الف به یا بدل شود و های مختفی بیفتد چنانچه نیست چنانچه سروری در شرح گلستان نوشته واعلم ان النون المفتوحة حرف نفی تدخل اول الکلمة واذا قصد به نفی الحکم تکتب متصلا نحو نبرید و نبرد و لا تکتب بالهاء نحو زید آمد نه عمرو وقد تلحق بآخره النون الف ویقال نا والفرق بینه وبین السابق انه یقصد بالاول نفی التوصیف وبهذا یقصد توصیف النفی ولهذا یجعل اسماء المصادر صفات بحیث تدخلها الیاء المصدریة ؎ بود مرده هر کس که نادان بود ٭ که نادانی مردن جان بود ٭ وقد تلحق بآخره النون یا وهی بکسر نحو نی وقد تلحق بآخره رابطة نحو نیست بحذف الالف من لفظ است و گاهی در اواخر الفاظ برای چند معانی آید اول افادهٔ معنی مصدر کند و درین تقدیر البته بعد از تا و دال باشد چون گفتن و کردن دوم نون ربط که افادهٔ حکم کند چون خوشن بمعنی خوش ست و نیکن بمعنی نیک ست و دستیرن بمعنی دستیر ست سوم افادهٔ نسبت کند چون چرک و چرکن بکسر اول و ثالث چیزی کثیف و زخمی که پیوسته از آن ریم و چرک رود و ریم درین بروزن و معنی چرکن و این نون هم همچو نون چرکن ست که در آن جا در آخر چرک و درین جا در آخر ریم افزوده اند نه نون اصل کلمه و بعض گفته اند که ریمن در اصل ریمگین بوده لیکن محققین فرموده اند که ریمن بر اصل خود ست و مخفف ریمگین بودن لازم نیست چرا که از لغت ریمن چرکن فهمیده نمی شود بلکه سرکش و شریر و ظالم و مکار استنباط کرده می شود چنانکه اسدی می فرماید ؎ دلیر و خردمند و هشیار باش ٭ به پاس اندرون سخت بیدار باش ٭ که آن رومیان مردم ریمن اند ٭ همه ناگهان بر طلایه زنند ٭ سپهر کاشانی گفته ع هزار دستان ساز و ستارهٔ ریمن ٭ ستارهٔ چرکن نیکو نباید و ستارهٔ مکار و سرکش و ستمگار شاید و احتمال دارد که ریمن مخفف ریومند باشد بمعنی مکار و محیل و شیطان مانند هنرمند و دانشمند چه مند بمعنی صاحب و ریو بمعنی مکر و حیله است خدا آشتی چنانکه فردوسی نیز گوید ؎ بمن ریمنی رستگاری گزین ٭ نماند جهان بر تو ای راستین ٭

و از درز بروزن لرز که بمعنی شگاف جامه و تنگ ست و درزن بمعنی سوزن ست حکیم سنائی گفته ؎ کم ز کیر خیره لرز بود ٭ کیسهٔ کس در از درز بود ٭ خاقانی فرماید ؎ چون موی خوک درزن ترسا بود چرا ٭ تار ردای روح به درزن در آورم ٭ و اینکه صاحب غیاث گفته که درزن بمعنی سوزن که در اصل درززن بود بمعنی درزنده و زای معجمه یک زای معجمه حذف کردند خالی از تکلف نیست و بعض گویند که از ترکیب سوزن مستفاد می شود که در اصل دوزن بوده مرکب از دوز ماخوذ از دوختن و نون نسبت و دال به سین مهمله بدل شده و قیس علیه آن درزن ست به همین معنی مرکب از درز و نون نسبت مولف گوید که مذهب این آن ست که سوزن لغتی ست علیحده نه ماخوذ از دوختن و چنین ست لفخن منسوب به لفج که لب سطبر باشد حکیم ناصر خسرو گوید ؎ از اول من بهشتی دار بودم ٭ رخ من بود چون پیراهن حور ٭ خداوندم زبان و روی کرده است ٭ سیاه و لفخن و تاریک و دیجور ٭ امیر خسرو نظم نموده ؎ دهان لفچها از شاخ شاخی ٭ بگور کهنه ماند از فراخی ٭ و هم چنین ژرودژن بضم اول بمعنی آشفته و غمگین و مخمور و رنجور و اندیشه مند و از خل خلن بضم اول آن که آب از بینی او آید و جوشن یعنی حلقه دار چه جوش بمعنی حلقه است و ریخن بکسر اول بمعنی آنچه بریخ آلوده شده باشد که بمعنی فضلهٔ رقیق صاحب اسهال ست رودکی گفته ؎ یکی آلوده باشد که شهری را بیالاید ٭ چو از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن ٭ و برنجن منسوب به برنج و بعضی از شارحین نصاب در وجه تسمیه دست برنجن آورده اند چون زینت ثقیل ست و دست و پا زو برنجد از آن جهت دست برنجن و پا برنجن گویند و نون برای رابطه است انتهی و صواب آن ست که مرکب ست از سه کلمه یکی دست دوم اورنج مبدل اورنگ بمعنی زیب و زینت سوم نون رابطه یا نسبت و دست ورنجن مخفف و دست برنجن و دست برجن به حذف نون مبدل آن و برین قیاس پا برنجن و پا رجن و پا اورنجن و پا ورنجن پس معنی ترکیبی آن زیب دهنده و آرایندهٔ دست و پا بود و گمان بعض آنکه درین صورت یعنی نون نسبت مخفف ون باشد چنانکه رای مهمله مخفف ور۔

و

این حرف اگر ساکن بود با واخر اسما متصل شده مفید معنی تصغیر باشد و بواو تصغیر موسوم گردد چنانکه در پسرو و دخترو و خواجو و شیخو و پدرو ؎ برین نظری نمی کند ای پسرو ٭ چشم خوش تو که آفرین باد برو ٭ مولوی معنوی راست ؎ احسنت زهی یارو ٭

شاخ گل بے خار و ‪:‬ و درین قول مرزا حبیب قاآنی ؎ یارکے ہست مرا بہ لطایف ملکو
بہ حلاوت شکرو بہ ملاحت نمکو ‪:‬ وے مرا گفت بہ طیش غم برانگیختہ جیش ‪:‬ از پئے موکب
عیش ساخت باید یزکو ‪:‬ (تصغیر یزک بفتحتین جماعت سواران کہ مقدمۂ لشکر باشد) ‪:‬
خیز و آن بادہ بنوش کہ روی پاک ز ہوش ‪:‬ رود وت جوش و خروش بہ سماک از سمکو ‪:‬ جرعۂ
مے ہا تو اکہ جسم و کے ماتوا ‪:‬ نگی قدفا تو اجملگی قدہلکوا ‪:‬ شیخنا بہر عوام ساختہ دانۂ و دام ‪:‬
دانہ اش سبحۂ خام دام تحت الحنکو ‪:‬ بہر دیبائے طراز تا کیت جان بگداز ‪:‬ شاد مان باش
و بساز بہ قبائے قدکو ‪:‬ (مصغر قدک کہ نوعے از جامہ باشد) ‪:‬ لہٖ قاآنی ہان نقد خود دار
نہان ‪:‬ شود از غیب عیان نقد ہا را محکو ‪:‬ شمع شیراز منم نکتہ پرداز منم ‪:‬ ہمہ تن ناز منم
تو چہ گوئی کلکو ‪:‬ (اہل ایران کودک خوبرو را بدین لفظ خوانند) از مردم اصفہان شنیدہ
شد کہ واو تصغیر درین کلمات محاورہ خراسانیان است و در رسائل اہل ولایت نیز ہمین
مرقوم ست و صاحب تنبیہ گفتہ درمیان فارس و اہل کرمان کثیر الاستعمال ست یا
افادہ بمعنی نسبت کند مثل ہندو بمعنی ساکن ہند و اطلاق ہندی بر غیر ساکن نیز کنند چون شمشیر
ہندی پس بین ہما نسبت عموم و خصوص باشد۔ خان آرزو مے فرماید کہ ہندو قومے مخصوص
و لہذا بر مسلمانے کہ ساکن این ملک ست اطلاق آن نمے توان کرد و صحیح بمعنی ساکن ہند
ہندی ست و آن کہ از کلام بعض مستفاد مے شود بنا بر تغلیب ست و ہندوان جمع و ہندی
ہر چیز منسوب بہ ہند عموماً و تیغ خصوصاً و تپو بہ فتح اول و ضم ثانی نوعے از بافتہ پشمینہ
است چہ پت بمعنی پشم نرم ست و بازو ترجمہ عضد زیرا کہ باز کشادگی مقدار دو دست
ہست از سرانگشتے تا سر انگشتے دیگر و آن را بہ عربی باع گویند و بار و برائے مہملہ
بیل مانندے کہ سرگین و نجاست بدان کشند و پارو بہ یائے فارسی ظاہرا ہمچہ ایست
و پار دب مزید علیہ آن و ریشو و شاشو آنکہ ریش دراز داشتہ باشد و آنکہ بول بار بار کند ؎
چہ صادق و چہ منکر چہ مقبل و چہ مدبر ‪:‬ چہ صامت و چہ ناطق چہ کوشۂ و چہ ریشو ‪:‬
قرالادی ؎ بہ تن بر یکیے ز ہمۂ از پتو ‪:‬ شب و روز بودے بموئے و برو ‪:‬ خواجہ عمید لوکی ؎
صنعتش ز سر کوہ بروپاندہ شقایق ‪:‬ در باغ دماندہ لطفش سوری و آبو ‪:‬ و آبو بالمد و بائے
مضموم بمعنی نیلوفر منسوب بہ آب ست زیرا کہ در آب مے روید و این مے تواند کہ مخفف
آب رو باشد و چاکو و نیلو و خفتو بضم اول بر وزن پرگو بمعنی خفتنگ ست کہ کابوس باشد
و آن شکنئے ست کہ در خواب بر مردم مے افتد منسوب بہ خفت و انگشتو بضم فوقانی
و سکون واو بمعنی نان پارہا بہ روغن و شکر مالیدہ منسوب بہ انگشت و بعض گفتہ اند

کہ واو تصغیر نیز قریب بمعنی نسبت ست۔ صاحب تنبیہ الصبیان گفتہ و اوے ست کہ در
آخر بعض از اسما و صفات در آید چون شکمو ترسو جرو شاشو و مانند آن و تحمل محض برائے
افادۂ مبالغہ باشد و اگر مفتوح بود و ران معنی جمعی ملحوظ باشد و بہ واو عطف نامیدہ
شود و آن ہم درمیان آمین و ہم درمیان جملتین و جملتین واقع گردد اول چون احمد و محمود
آمدند و خانہ و باغ ساختند و اسپ و اشتر خریدند سعدی گوید ؎ اے دل عشاق بدام تو صید
ما بتو مشغول و تو با عمرو و زید ؎ اتحادے ست میان من و تو ‪:‬ من و تو نیست میان
من و تو ‪:‬ دوم چنان کہ زید آمد و رفت۔ عمرو نشست و برخاست محمد ہمگر گوید ؎
نشست و گفت حکایات دوری از بر در ‪:‬ گذشت و خواند شکایات فرقت از ہر
باب ‪:‬ و درین ہر دو صورت ہر کہ فاعل فعل اول بود فاعل فعل دوم نیز باشد و انتشار
ضمیر پیش فصحا نزد یک بہ غلط ست پس دور از صحت ست این بیت مثنوی محمود و ایاز
ملا زلالی ؎ چو جنبش مردمک را روشنی داد ‪:‬ سر شمعے زد و در آب افتاد ‪:‬ چہ اگر فاعل
فعل زد حسن ست پس فاعل افتاد ہم ہمان باید و اگر مردمک ہمان و بہر دو تقدیر بے
معنے و نامربوط مے گردد و در صورتے کہ فاعل در آب افتاد سر شمع باشد معنا تشبیہ صورت
مے گیرد لیکن این قسم عبارت از عوام صادر نہ شود تا بہ خواص چہ رسد و چون درمیان
دو جملہ آید باید کہ از یک جنس باشند یعنی اگر اول خبریہ باشد دوم نیز خبریہ و اگر انشائیہ
انشائیہ اما گاہے خلاف آن بر سبیل ندرت و قلت آمدہ سعدی گوید ؎ سماطے بیفگند
و اسپے بکشت ‪:‬ بہ دامن شکر داد شان زر بہشت ‪:‬ مصرع دوم معطوف بر سماطے
بیفگند یا اسپے بکشت بنا بر اختلاف رائین و زر معطوف ست بر شکر و حاصل معنے آنکہ
اسپے را ذبح کرد و مطبخ آن را بہ رسم ما حضر پیش مہمانان آورد و بعد از فراغ طعام شکر داد
شان بدامن و زر واد بہشت یا شکر داد بقدر دامنے و زر واد بقدر مشتے و برین تقدیر
با مقداریہ بود و بر تقدیر اول ظرفیہ و چون واو برائے مطلق جمع است و تقدیم و تاخیر را
دران مدخلے نیست ازین لازم نمے آید کہ اول سماط بیفگند و بعد از ان اسپ را
بکشت۔ صاحب اصول السنہ گوید کہ مردم را گمان ست کہ واو حرف عطف ست
و مفتوح ہم آید و آن گمان غلط ست بلکہ در عربی واو مفتوح برائے عطف ست۔ و باید
دانست کہ واو جزو کلمہ نباشد یعنی واو اشباعی نباشد و از اشباع ضمہ پیدا نہ شدہ باشد
و فاصل درمیان دو کلمہ یا دو جملہ باشد خواہ ساکن خواہ متحرک ہر چہ باشد مردم چنین
مے دانند کہ آن واو عطف ست و آن غلط ست بلکہ محض علامت ضمہ است چون

من وتو کہ واو برائے بیان نون لفظ من ست چہ نون لفظ من اول ساکن بودہ نہ اینکہ
بسبب واو مضموم شدہ ودر تو ومن اگر واوِ اول را بہ اشباع نہ خوانند مضموم باید خواند
واگر بہ اشباع خوانند بہ تشدید مضموم خوانند ومعنیٔ حرف زائد این ست کہ اگر حرف زائد
نیارند معنی تمام ست پس واو را کہ گمان کنند کہ بمعنی عطف ست غلط ست چرا کہ بے
آن معنے تمام ست حکیم سنائی گوید در اول مثنوی حدیقہ ؎ اے درون پرور وبرون آرائے
وے خرد بخش وبے خرد بخشائے ٭ واو در اول مصرع ثانی یا بدل از الف ست
یا بہ حذف الف ست یعنی واے خرد بخش درین صورت زائد ست وبے واو معنی
تمام ست شیخ سعدی گوید ؎ نہ بر اشترے سوارم نہ شتر بزیر بارم ٭ ونہ خواجہ رعیت
نہ غلام شہریارم ٭ واو در ونخواجہ زائد ست برائے وزن شعر ست چہ بعد از سوار و
رعیت واو عطف نیاوردہ ومعنی بیت تمام ست اگر درونخواجہ واو نبے بود ہم معنے
تمام بود انتہی کلامہ وفیہ ما فیہ وصاحب تحفہ نویسد این واو خود ساکن وماقبلش مضموم
خواندہ شود وعلیحدہ ملفوظ نگردد مگر بہ ضرورت ودر دستور نویسد این واو را اکثر در
نثر بہ فتح ظاہر خوانند ودر شعر ہمیشہ مختفی صاحب انجمن نوشتہ است کہ چون ماقبل این
واو مضموم بود جز ضمہ ماقبل از و مفہوم نہ شود داخل واوات غیر ملفوظ شمردہ اند واین در شعر
پارسی بسیار ست ودر نثر کمتر ست وگاہے در شعر بہ تلفظ در آرند وفتحہ دہند واین در نثر
بسیار ست ودر نظم کم چنان کہ فردوسی گفتہ ؎ ودیگر کہ گیتی ندارد درنگ ٭ سرائے
سپنجی چہ پہن وچہ تنگ ٭ وہم او فرمودہ صاحب فرہنگ جہانگیری گفتہ است کہ این
واو ملفوظ در نظم کلام را از فصاحت ساقط سازد چنین نیست کہ او دانستہ بلکہ فخامت
ومزۂ کلام منظوم را بیفزاید بسلیقۂ او از اُستادان کہن وبلیغان شیرین سخن بیشتر بودہ
کہ بعمد درین معنے اصرارے داشتہ اند چنان کہ حکیم رودکی کہ اُستاد سخن پیوندان قدیم ست
درین ابیات آوردہ ؎ جہان ہمیشہ چنین ست وگرد گردان ست ٭ ہمیشہ تا بود
آئین گرد گردان بود ٭ کہن کند بہ زمانے ہمان کجا نو بود ٭ ونو کند بزمانے ہمان کہ خلقان بود ٭
ہمان کہ درمان باشد بجاے درد برد ٭ وباز درد ہمان کز نخست درمان بود ٭ بیا شکستہ
بیابان کہ باغ خرم گشت ٭ وباغ خرم گشت آن کجا بیابان بود ٭ واین گونہ واو
در شاہنامہ فردوسی ومثنوی مولوی معنوی کہ بہترین کتب پارسی وجامع صورت ومعنی اند
بسیار آمدہ مولوی معنوی در غزلیات نیز مکرر فرمودہ چنان کہ گوید ؎ ہلہ نوش کن شرابے
شدہ آتشے بہ تیزی ٭ بہ من بیا وبستان بدو دست تا نریزی ٭ واگر کشتی تو گردن زمے

وشراب خوردن ٭ وہمت بہ قہر خوردن تو ز من کجا گریزی ٭ وہم او فرمودہ ؎ حرام
دارم با مردمان سخن گفتن ٭ وچون حدیث تو آید سخن دراز کنم ٭ بنا بر این ایراد بر آب
است وموج این محیط اعتراض محض سراب بر راست روان جادۂ صواب پوشیدہ
نیست کہ واو عطف در عربی ہمہ جا ودر پارسی بر اول فقرہ نثر واول مصرع ثانی یا
بیت قطعہ مفتوح آید یعنی این واو عطف در پارسی مکتوب غیر ملفوظی وقتے تواند شد
کہ درمیان مصارع ویا درمیان فقرہا آید واگر بر اول بیت قطعہ وبر اول مصرع
ثانی بیت وفقرۂ دوم آید مکتوب وملفوظ ست واز این جاست کہ در بعض کتب
آمدہ کہ واو عطف اگر درمیان دو مفرد واقع شود ساکن[1] خوانند مفتوح نباید خواند
خواہ در نظم باشد خواہ در نثر واگر درمیان دو جملہ باشد واو را مفتوح علیحدہ باید خواند
وچون این دانستی بدان کہ ہر چند در بعض جاہا بہ ضرورت در شعر واو عطف را متحرک
آوردہ اند لیکن متاخرین غیر فصیح دانستہ ترک کردہ اند مگر دو سہ جا رو او داشتہ اند
ماقبل حرف ندا یعنی اے وماقبل آن واین واز واگر ویا کہ از مخففات اینہا بعد
اسقاط الف اینہا مفتوح آید مثل وے - وین - وز - ور - وگر - وہمچنین ویا - ودیگر -
این قدر ہست کہ سوائے یا ودیگر عام ست در متقدمان ومتاخران ودیگر ویا در قدما
عام بود ودر متاخرین شاید بہ ندرت آمدہ باشد وسرش آن ست کہ چون الف از
اول اگر واز برائے حملہ دہ از برائے معجمہ محذوف گشتہ واو عطف کہ بر آنہا مے آید حکم
الف محذوف نہ بہم رسانیدہ یک کلمہ مے شود ولہذا متاخرین بے تکلف در کلام خود آوردند
خواہ اوائل مصاریع خواہ در وسط بخلاف لفظ یا ودیگر کہ در محاورات ایشان با الف
مصدر نگردند چنان کہ درین قول فردوسی ؎ کنون گر تو در آب ماہی شوی ٭ ویا چون
شب اندر سیاہی شوی ہمنہ وگر زان کہ اسپم نیابد پدید ٭ سران برائے سر بخواہم برید
ولہ جو آئی بہ کاخ فریدون فرود ٭ نخستین ز ہر دو بسپردہ درود ٭ ودیگر بگویش کہ نزدش خدا
بباید کہ باشد بہ ہر دو سرا ٭ سعدی راست ؎ گر کشی ور جرم بخشی روے وسر بر آستان
بندہ را فرمان نباشد آنچہ فرمائی بر آنم ٭ ولہ وزین سو بیا بر روے بر آسمان ٭ کہ یا رب
بہ سجادۂ راستان ٭ نظامی ؎ ز ابرو کمان کردہ وز غمزہ تیر ٭ بہ تیر وکمان کردہ دلہا اسیر ٭
ولیکن این ہم در اول جملہ آمدہ اما در وسط ہرگز در کلام قدما دیدہ نہ شد ودر چار جا بچار
مثلاً درین بیت خواجہ جمال الدین سلمان ؎ دارائے عہد شیخ حسین آنکہ خد متش ٭ چرخ دو تا

[1] یعنی واو خود ساکن وماقبلش مضموم خواندہ شود وعلیحدہ ملفوظ نگردد ۱۲

بچار و ناچار مے کند ❊ واو ملفوظ نیست بلکه ساکن را بجاے متحرک آوردہ اند از جهت
سکته و اضرار متقدمین و ستاوز برای جواز استعمالش برای متاخرین نتوانند شد ولیکن
اماله لکن بواو عطف ست که افاده معنی اتند راک مے کند چون فارسیان را در تحقیق
لغت عرب چندان تعمق نیست واو مذکور را جزو کلمه پنداشته گاہے واوے دیگر بران
نیز مے آرند چنانچه درین قطعه اوحد الدین انوری ؎ خواجه اسفندیار مے داند ❊
که به تنگم ز چرخ روئین تن ❊ من نه سهرابم و ولے با من ❊ بو رستمی مے کند وی بهمن ❊
و همچنین درین بیت میر معزی ؎ برزمین ست و ولیکن مرکب اقبال او ❊ برزبان
اندر زبان آسمان ساید عنان ❊ و لے و ولیک مخفف لاکن ست و نزد بعض
محققین بر الفاظ دیگر ـ ولیکن ـ وبازه ـ و نیز محض برای تحسین کلام ست عاطف نیست
چرا که لفظ دیگر ولیکن و بازو نیز خود بمعنی عطف ست پس واو زاید بود و یا برای
تردید آید و معنے تردید گویا تفریق ست و عطف معنی جمع پس جمع با تردید اجتماع
ضدین ست پس واو بریا نیز زاید بود ـ و در نثر بر فقرات طویله آرند بر فقرات
کوتاه نیارند و تکرار آن پے در پے درست نیست چنان که درین قول ؎ تا
مخالف شد ار موافق نیست ❊ آتش و آب و خاک و باد مرا ❊ و ضابطه آن ست که
هر واو عطف که در صدر جمله افتد به حسب اصل مفتوحش تلفظ کنند چنان که چشم
بے خواب ست و جانم در تاب و درین قول جامی ؎ به قدر وسع در اصلاح کوشند
و گر اصلاح نتوانند خموشند ❊ اسیر گوید ؎ اگر دورے خوش ست دوران جام ست
ور ایام خوش ست ایام ساقی ست ❊ و چون در وسط جمله آید برای فصاحت
آن را ساکن مے سازند و آخر معطوف علیه را در تلفظ مضموم گردانند درین صورت
حکم واو تو و چو و غیر ها دارد و از عالم هاے مختفی بود الا آن که واو تو و چو و غیره وهاے
مختفی در بعض مواقع نظم ملفوظ نیز خوانده مے شود و امثله آن پیش از حدست
تا دلیل باشد بر سکون آن واو از خط محذوف نمے کنند تا بر ضم آخر معطوف علیه دلالت
کند خصوصاً در نظم چه مفتوح آوردنش میان مصراع معیوب و مخل فصاحت ست
و این در صورتے ست که حرف ماقبلش غیر الف و واو و یاے مده و هاے مختفی
باشد و درین صورت گاہے در نظم از بهر رعایت وزن اشباع حرکت حرف آخر معطوف
علیه خوانده مے شود چنان که درین قول سعدی ؎ اگر تو نمانی بماند بجاے ❊ پل و مسجد
و چاه و مهمانسراے ❊ و گاہے بدون آن به نوعے که حرف آخر معطوف علیه

متلفظ مے شود و او را مے اشمام زنند چنان که درین قول ؎ از دست و زبان که بر آید
کز عهده شکرش بدر آید ❊ و جاے که حرف پیشینش یکے از حروف مده و هاے مختفی
بود خود آن واو را مضموم تلفظ نمایند و نیز و بعض واو عطف مفتوح خوانده مے شود
و با ناے آواز او پیدا مے کنند و بعض گفته اند که واو عطف اگر بعد الف و واو ساکن
یا قبل مضموم از معطوف علیه افتد قبل واو عطف همزه غیر مکتوب مضموم خوانده شود
و بعض نوشته اند که با القاے الف و واو زیاده نمودن همزه مضموم درست
نیست بلکه صحیح آن ست که قبل واو عطف الف و واوے که در آخر معطوف علیه
واقع ست به همزه مضموم بدل کرده خوانده شود بدلیل محاوره و وجه تبدیل الف
این که ماقبل واو عطف متحرک باید خواند بضم خواه به فتح بر اختلاف و در تحول الف
همیشه ساکن مے باشد و وجه تبدیل واو این که اگر واو را حرکت ضمه دهند اجتماع
سه ضمه که موجب ثقل ست لازم آید زیرا که واو بعد ضمه پیدا شود و در حقیقت دو ضمه
است چنان که در علم صرف ثابت است و حرکت ضمه سوم و اگر فتح دهند
موافق قول دوم هم موجب ثقل ست به شهادت ذوق سلیم و وجدان مستقیم و اگر
آخر معطوف علیه یاے مختفی باشد بجاے ها هم همزه خوانند برای دفع ثقالت چنانکه
درین اقوال خسرو ؎ جسته پیام آورے از آگهان ❊ آمده و رفته به پیش شهان +
نظامی ؎ بدارا اے گیتی و دوانماے راز ❊ که دارم به بهبود دارا نیاز ❊ سعدی ؎
چه مے خسپی اے فتنه روزگار ❊ بیا و مے لعل نوشین بیار ❊ و له رہے را که بینی طریق
رجا ❊ تو و مرع از کجا تا کجا ❊ و در فرهنگ جهانگیری مذکور ست که مسئلے از واو عطف
ست که هرگاه شخصے کلامے گوید و دیگرے ابتدا بواو مفتوح کرده کلام را اتمام کند
چنانچه شخصے گوید من به پارس مے روم و دیگر گوید و به عرق هم یعنی به عراق هم مے روی
یا کسے سلام کند و دیگرے ابتدا بواو کرده جواب دهد مثلاً در جواب این بیت
فخر الدین ؎ سلام علیک انوری کیف حالک ❊ مرا حال بی تو نه نیک ست
بارے ❊ حکیم انوری گفته ؎ و علیک السلام فخر الدین ❊ افتخار زمان و فخر زمین ❊
انتهی و بعض این واو را اتحادیه گویند لیکن بهتر آن ست که به واو عطف گفته
شود چنان که در کتب فقه اسلامیه مذکور ست و همچنین واو و لک الحمد خواجه جمال الدین
سلمان ؎ مجارس در شاه است و له الحمد ❊ که مر انجث بدین مجاروها و آوردند ❊
لیکن چون هر دو عبارت عربی ست و فارسیان بے آن که لحاظ معنی عطفی کنند

بعینه درکلام خود استعمال کرده اند ودرین جا با ما بعد حکم جزو کلمه بهم رسانیده است معنی عطفی
گویا ازان مهجور شده وبرین تقدیر عطف بطور عربی بود کذا فی جواهر الحروف وصاحب اصول الس
گوید که دربعض جا واو بمعنی عطف شدن نتوانند ومحال ست مثلاً کسے گوید به طوس رفتم ودیگرے گوید
وبهرات هم یا کسے کسے را اسلام کند آن کس درجواب گوید وعلیک السلام یعنی هم برتو سلام باد
نزدیک به این ست درجواب انوری اگر آن واو ها نباشد هم معنی کلام تمام است وفرض عطف
لبعد از زمان دیر یاز خلاف مفروض ست وعطف از شخص دیگر خلاف ترـ بدان که نیز این واو
عطف که عبارت صدر را عود نماید وخود معنی که کنند این در نثر اکثر باشد بر دو گونه است. یکے
آنکه مفرد را عود نماید چنانکه در مثال صدر کلمه است که رابطه باشد یا لفظ دیگر در آخر فقره
اعادت نماید دوم آنکه جمله را اعادت کنند چنانچه منت مر خدائے را عز وجل که طاعتش
موجب قربت ست وبه شکر اندرش مزید نعمت پس واو عطف که بر فقره دوم است شائزده
حروف صدر را عود گردانیده خود ومعنی که باشد یعنی منت مر خدائے را عز وجل که بشکر اندرش
مزید نعمت ست ومردم خوش ذوق موزون طبع ازین تحقیق استنباط خواهند کرد که آنچه عبدالواسع
گفته است که واو عطف را در نثر اکثر بفتح ظاهر خوانند ـ ودر نظم همیشه مختفی قولش ظاهری ومقول
است علی الاطلاق صحیح نیست وگاهے واو عطف محذوف هم باشد صائب گوید ؎ بقدر
هر سکون راحت بود بنگر مراتب را ٭ دویدن رفتن استادن نشستن خفتن ومردن ٭ ودرین قول
نظرتی ؎ سنبل بچمن نافه بچین مشک بتاتار ٭ از نکهت آن زلف پریشان گلهدارد ٭ وبعضے
گفته اند که بیان اعداد واو عاطف آوردن مخل فصاحت ست لیکن تحقیق آنست که واو عطف
درصورت تعداد نے آید زیرا که عطف برائے جمع است ودرصورت تعداد افرادے مے
نماید مثلاً هر گاه گوئی چهار پنج کس چنین کردند محمول بر تشکیک بود یعنی یا چهار یا پنج ودرصورت عطف
بمعنی نه گردد که ترجمه تسعه است وازین عالم ست قول سیحی اطعمه ؎ خربزه خوش بود بنان یک دو سه
چار پنج شش ٭ ونزدیک بهمین ست این بیت شفائی اثر ؎ قبله من عین من تنها سوئے مسجد بهی
بے اثر هرگز نمیگردد دعائے مستجاب ٭ قربان شوم ترا که ندانسته هنوز ٭ اخلاص من محبت من اعتقاد من
وگاهے ازبهر مصرع دوم حذف شود چنانکه درین قول نظامی ؎ چو آبے که بادش کند
بے قرار ٭ شکن بر شکن مے شود صد هزار ٭ یعنی شکن بر شکن الی آخره اگرچه درصورت
عطف هم معنی حاصل مے شود لیکن اولے حذف عطف ست زیرا که معنی فرادے فرادے
که منظور ست فوت مے شود کما لا یخفی علی اهل البلاغة وبعضے گویند گاهے واو عطف
بے نوینده ربطے که ازان حاصل ست مراد بود چنانکه گوئی آن شخص که مے بینی در نظر

دیگران دیوست تو یوسف مے بینی لیکن این مثال مصنوع ست قابل استناد نیست
آرے اگر مراعات نکات فصل ووصل کنند جائز ست ـ وواو عطف بمعنی مع نیز آید
چنانکه درین قول مولوی نظامی ؎ عیب جوانی نه پذیرفته اند ٭ پیری وصد عیب چنین
گفته اند ٭ وبعض این را واو تسویه گویند یعنی پیری برابر صد عیب ست ونزد بعض
درین مثال واو ملازمت ست که برائے لزوم درمیان لازم وملزوم درآید یعنی در پیری
صد عیب لازم ست ونزد بعض واو ملازمت ومعیت یکے ست وگاهے در اول کلامیکه
اثباتش درصورت نفی کلام سابق باشد آمده به **واو استیناف** نامیده شود وآن بر لفظ
نه درآید چنانچه سعدی گوید ؎ تو بر خیر ونیکی دهم دسترس ٭ وگرنه چه خیر آید از من بکس ومنه
جمال همنشین در من اثر کرد ٭ وگرنه من همان خاکم که هستم ٭ واو عطف گاهے برائے
تخصیص آید وآن انواع ست یکے آنکه درمیان معطوف ومعطوف علیه واقع شده
افاده حصر وقصر وبد که تجاوز ازان نبود چنانکه درین قول ؎ تو گل گشت باغ ارزانی
من وسیر برهنه پائیها ٭ مرزا صائب ؎ من وطفل شوخے که صبحانه زین ٭ زمردان تهی
کرد درنے سواری ٭ ونیز درمثال ست هر لرے وبازارے دیگر متضمن معنی ملازمت
بوده بواو ملازمت نامیده شود چنانکه درین قول نظامی ؎ سخن گفتن وبکر جان سفتن ست ٭
نه هرکس سزائے سخن گفتن ست ٭ یعنی سخن گفتن را بکر جان سفتن لازم ست همچنین درین
بیت سعدی بلفظ دست ودامان ؎ اگر دعوتم رد کنی ور قبول ٭ من ودست ودامان
آل رسول ٭ وهمچنین درین قول حافظ ؎ ما وے وزاهدان وتقوے ٭ تا یار سر کدام
دارد ٭ ودیر قول ناصر علی ؎ نفس زدی وچو آئینه بر تو در بستند ٭ واز همین علم ست
هر کارے وهر مردے جامی گوید ؎ همه اهل مسجد وصومعه پے ورد صبح ونماز شب ٭ من وذکر
طره وطلعتت من الغداة الی العشاء ٭ مرزا عبدالکریم سیالکوتے ؎ تو وملک وجاه سکندری
من ورسم وراه قلندری ٭ اگر آن خوش ست تو درخوری وگر این بد ست مرا سزا
ودیگر برائے تهدید ست وآن هنگام ترسانیدن درمیان مهدد بکسر دال مهمله ومهدد به فتح
دال درآید فردوسی ؎ چو فردا برآید بلند آفتاب ٭ من وگرز ومیدان افراسیاب ٭ پوشیده
نماند که صاحب هفت قلزم[1] واو تهدید را ترهیب نامیده وگفته که درمیان راهب ومرهوب
مے آید حالانکه صیغه اسم فاعل واسم مفعول از رهب مشتق نمے شوند چرا که رهب بالضم بمعنی
ترسیدن لازم ست وصیغه مفعول از لازم بلا تعدیه بحرف جر درست نباشد همچنین راهب

[1] مولف قوانین دستگیری نیز متابعتش کرده است ۱۲

بمعنی ترساننده نے آید معلوم شد کہ درین مقام اقتفاے اثر صاحبان کتب را از کف داده کہ در مغاک غلطی سرنگون افتاده وگام بجاده خطا نهاده اما مرا از ایراد این گونہ بالغوها غرض آگاه ست و دل ناتوان گواه غرض آن ست کہ ناظرین انصاف پرست به اشتهار عبارتی قدم در راه غلط نگذارند نه استعلاے نفس اماره خویش و تخطیه آن مولف فضائل کیش کہ کتابش من حیث الافاده استاد و هادی هر ناظر ست الحاصل نظر برین قبائح این قسم و اورا مولف هیچ میرزلوا و تهدید موسوم ساخت و بجاے راهب و مرهوب مهدد و مهید و گذاشت و نور الله در شرح این فقره از مکائد ایشان مرهوب نوشته رهب بفتحتین رهبت بالسکون رهب بالضم ترسیدن چون هرسه صیغه مصدر لازم ست مرهوب کہ صیغه اسم مفعول شد مشکل مے نماید مگر توجیه ملا عصام الدین بکار برده شود کہ گاہے اسم فاعل بروزن مفعول مے آید چنانچہ در کریمه کان وعده ماتیا کہ ماتی بمعنی آتی آمده است اگر مرهوب مصدر مے باشد و بمعنی اسم فاعل مستعمل گفته شود هم وجهے دارد چنانچہ بعضے در لفظ محصول گفته اند و خان آرزو گفته اگرچه بعضے تصحیح مرهوب کرده اند اما خالی از تکلف نیست دیگر بمعنے معیت و معلولیت در معطوف و معطوف علیه بهم رساند چنان کہ مثل است یک تیر و جنازه یعنی چنان یک تیر کہ بسبب آن آدمی صاحب جنازه شود دیگر براے استبعاد میان مستبعد بکسر میم و مستبعد بفتح میم در آرند چنان کہ من و انکار درین شعر حافظ ؎ من و انکار شراب این چه حکایت باشد ٭ زاهدا این قدرم عقل کفایت باشد ٭ مثال دیگر از قتیل ؎ از تو بر گیرم و دل باو گرے یار کنم ٭ اے بقربان تو صد دل من و این کار کنم ٭ یعنی حاشا من این کار نه خواهم کرد ؎ کارم همه رندی ست و مستی ٭ زاهد من و ترک مے پرستی ٭ دیگر واو براے تفسیر کہ درمیان دو کلمه متحد المعنے آید خواه عربی باشد خواه فارسی و اگر یک کلمه عربی بود و یک فارسی ثانی تفسیر کلمه اول خواهد بود جامی گوید ؎ ز ضعف و ناتوانائی رهاندی ٭ ز نادانی بدانائی رساندی ٭ ناتوانائی تفسیر ضعف است هم او در بهارستان فرموده کہ با وجود این همه شهد و عسل مرا چه محل کہ آن را بگذاری و بمن رغبت آری عرفی گوید ؎ اقبال کرم مے گزد ارباب همم را ٭ همت نه غور و نشتر آرے و نعم را ٭ نعم تفسیر آرے ست و در بعض نسخ قصائد عرفی بجاے نشتر آرے و نعم نیشتر لا و نعم کہ بمعنی انکار و اقرار باشد مسطور است و این نسخه مستحسن ست از نسخه اول کہ تکرار در لفظ آرے و نعم واقع و آن حشو

فصیح ست چنانچہ درین شعر سعدی ؎ کشاده برهم و رفته باز ٭ بلا و نعم کرده گردن فراز ٭ دیگر واو براے معاوضه و مبادله چنانچہ عرفی گفته ؎ ز شوق کوے تو پا در گلم ز عمر چه سود ٭ هزار جان گرامی و یک قدم رفتار ٭ و خان آرزو گوید حق آن ست کہ کلمه ز شوق درین جا محض بے جاست بشوق کوے تو یا براه کوے تو مے باید چنانکہ بر سخن فهم پوشیده نیست و معنی بیت آن ست کہ ما ز شوق کوے تو دور از اشتیاق راه کوے تو پا در گل و گرفتار نارسائیم کہ طے راه نمے توانیم کرد و درین صورت از زیستن چه حاصل کہ متمناے دلی بدست نمے آید و به حصول نمے پیوندد و درین تقدیر هزار جان عزیز برابر یک قدم رفتار ست یعنی بدل آن ست لیکن محمد شفیع حسین واو را در شرح قصائد عرفی واو قربانی و فدائی قرار داده برین تقدیر معنی شعر بدین گونه باشد یعنی شوق کوے تو دارم و نمے روم از زندگی چه فائده هزار جان گرامی فداے یک رفتارے کہ بکوے تو بود چنان کہ درین قول حافظ ؎ دل خرابی مے کند دلدار را آگه کنید ٭ زینهار اے دوستان جان من و جان شما ٭ اے جان من فداے جان شما باد و در کشف اللغات مذکور ست کہ جان شما و جان من بمعنی سوگند جان شما و جان من و یا جان من فداے جان شما و این سماعے ست از خدمت امیر شهاب الدین کرمانی و در بهار عجم مذکور ست کہ این عبارت در جاے استعمال کنند کہ کسے چیزے را به کسے بسپارد و سفارش نماید کہ این را نیکو دار و نیک محافظت کن و از همین قبیل ست جان من و جان تو حسین سنائی ؎ قطب جهان منم کہ مرا از نخست روز ٭ گفتند قضا کہ جان تو و جان روزگار ٭ دیگر واو بمعنی تقابل فیضی گوید ؎ عشق ست و هزار شعله تاب ٭ عقل ست و هزار رخنه در آب ٭ و نزد بعض این واو تسویه است و بعض این واو را واو تشبیه گویند دیگر واو حالیه کہ بنا بر ربط بر جمله حالیه بمعنی حال آید چنان کہ باز آمد و بدست او شمشیر بود یعنی در حالے کہ در دست شمشیر داشت ازین عالم ست بیت انوری ؎ دست او را ابر چون گوئی و آنجا صاعقه ٭ طبع او را کان چرا خوانی و آنجا احتباس ٭ یعنی دست او را ابر چرا گوئی و حالانکہ نے دانی در ابر صاعقه است و طبع او را کان چراے گوئی حالانکہ در کان احتباس ست سعدی گوید ؎ کہ مرد ار چه بر ساحل ست اے رفیق ٭ نیاساید و دوستانش غریق ٭ منه بلند آسمان پیش قدرت خجل ٭ تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل ٭ دیگر بمعنی یا و این بواو تردید نامیده شود مثال سعدی گوید ؎ گل همین پنج روز و شش باشد ٭ وین گلستان همیشه خوش باشد ٭

مقصود بالتمثیل واو مرجع اول ست ؎ بر فتند و ہر کس دُرُود انچہ کشت ٭ نماند بجز نام نیکو و
زشت ٭ واو نیکو و زشت برائے تردید ست دیگر بمعنی بلکہ کہ برائے ترقی و اضراب ست چنانکہ درین
قول ملا محمد سعید اشرف ؎ اخترے نیست چو رویت بہ فلک ٭ دیدہ ام ماہش و بالاتر
را ٭ اے بلکہ بالائے ماہش ہم دیدہ ام و درین قول عرفی ؎ گردون ساستی بجنب
عتاب تو ٭ جور زمانہ دستم آسمان خوش ست ٭ یعنی بلکہ بجنب عتاب تو دیگر بمعنی در
سعدی راست ؎ موذن گریبان گرفتش کہ ہین ٭ سگ و مسجد اے غافل از عقل و دین ٭
حاصل معنے آن کہ بمقتضائے عقل و دین نیست بودن سگ در مسجد از بہار بوستان
و بعض محققین نوشتہ اند کہ این قسم واو محض برائے عطف ست گاہے در محل کمال
خصوصیت واقع شود چنانچہ من و سیر برہنہ پا یعنی و گاہے در محل کمال استبعاد چنانکہ
در بیت ما نحن فیہ و در ہر دو صورت رابطہ با این نباشد انتہی لیکن بعض این قسم
واو را بمعنی مع مے آرند و معنی کمال استبعاد و کمال خصوصیت از خبر مے گیرند و برین
تقدیر این معنے باشد کہ سگ را با مسجد چہ کار۔

ہائے مختفی

بدان کہ ہائے مختفی بر شانزدہ نوع ست اول ہائے نسبت کہ در پہلوے الفاظ در آید
و افادۂ معنی نسبت کند چون جامہ بمعنی صراحی کہ ہا برائے نسبت ست بجام حکیم منجیک
ترمذی گفتہ ؎ چو مے ز جامہ بجام اندرون فرو ریزی ٭ ہوائے ساغر صہبا کند دل ابدال ٭
بدر الدین جاجرمی راست ؎ از جامۂ شرابت یک نم ہزار دریا ٭ و ز خانۂ خطابت
یک خط ہزار کشور ٭ دیگرے گفتہ ؎ خلق بریا و خلق او خوردہ ٭ ہر چہ در جام کردہ
از جامہ ٭ و بادہ کہ ہائے نسبت افزودہ بنا بر لطافت او را منسوب بہ باد کردہ اند زیرا
کہ خورندش اکثر باد و غرور در سر مے آرد چنانکہ گفتہ اند ؎ بادہ را باد نام کرد استاد ٭
زان کہ آبے بود لطیف چو باد ٭ ادیب صابر گفتہ ؎ ز باد نام نہادند بادہ را یعنی ٭
چو باد صبح دمیدن گرفت بادہ بخواہ ٭ و در شرح سکندر نامہ مولفہ گھلوی مذکور
است نوشہ بواو مجہول و انوشہ بہ زیادتی الف و بہ ہائے نسبت منسوب ست بہ
نوش کہ بمعنی شیرین ست و دمانہ منسوب بہ زمان ہمچنین بندہ کہ وضع آن در اصل برائے
عبید و جواری بود زیرا کہ در بند آیند و بمرور ایام بر جمیع نوع انسان اطلاق یافتہ
لالہ منسوب بہ لال بمعنی سرخ یا آن کہ ہا زائدہ لاحق شدہ امثال و نشانہ از این

عالم چنان کہ بعض گمان بردہ اند نیست بلکہ ہا درین زائدہ است از عالم خان و خانہ چہ نشان
تیر و نشانۂ تیر بہ یک معنے ست و نظائر این بسیار ست. و صاحب ہفت قلزم و تحفۃ العجم
گفتہ اند کہ ہائے نسبت گاہے بعد یا و نون ملحق شود ہمچو پارینہ و دیرینہ و گنجینہ و زرینہ و مانند
آن و گاہے بعد لفظ گین کہ حرف نسبت ست ہمچو آبگینہ و گرگینہ و شرمگینہ و اندوہگینہ و مانند
آن انتہی پوشیدہ مباد کہ گین و ین گاہے برائے نسبت و گاہے برائے اتصاف چیزے
بہ چیزے آیند پس در امثلۂ مذکورہ با وجود قرار دادن کلمتین مذکورین را برائے نسبت لفظ
ہا را برائے نسبت گفتن معنی ندارد و صواب آن ست کہ درین امثلہ بر تقدیر بودن
کلمتین برائے نسبت این ہا را ہائے بیان فتحہ گویند مگر کلمۂ ین را زائد یا بمعنی غیر
نسبت قرار دہند و ہمچنین لفظ گین را زائد یا بمعنی غیر نسبت گیرند پس ہا برین تقدیر
برائے نسبت مے تواند شد لیکن قائلش سوائے مولف قوانین دستگیری دیگرے بنظر
نیامدہ یا بقاعدہ تجرید معنی یکے گیرند و دیگر را بگذارند و حق این ست کہ این در حقیقت
ہائے زائدہ است چنان کہ صاحب غیاث گفتہ است دوم ہائے ست کہ در آخر
اسم عدد ملحق شدہ افادہ بمعنی انحصار عدد کند چنان کہ زیادہ از ان ملحوظ نشود مثلاً یکہ
و پنجہ و ششہ و دہہ چون یکہ تاز و پنجہ دزدیدہ بمعنی خمسہ مسترقہ و ششہ عید بمعنی شش روز
کہ بعد عید روزہ در ان سنت ست و دہہ محرم و در قدما پنجاہہ و صدہ نیز آمدہ است
چہ انحصار در امثلہ مذکورہ ملحوظ ست و آن کہ در پنجہ بمعنی معدود گفتہ خطا کردہ سوم
با تمیز عدد ملحق گردد و معنی معدود پیدا شود چون یک سالہ و یک ماہہ و یک روزہ و یک
شبہ و دو سالہ و ہار دہ سالہ و امثال آن بمعنی چیز یک سال و یک ماہ و یک روز ماندہ
و علی ہذا انوری فرماید ؎ بہ بو الفتح قصاب گفتم کہ آخر ٭ دو من گوشت کو از وجوہ دو ماہہ
مرا گفت بر سیخ ہمدان ہمے زن ٭ ز کون زنم روز کے دو بتاہہ ٭ برفتم بگفتم سہ سالہ
وظیفت ٭ چو برف سفیدم بداد آن سیاہہ ٭ والہ گفتہ ؎ آب حیات و کیمیا عمر دوبارہ
و وفا ٭ این ہمہ مے رسد بہم یار ہمے نمے رسد ٭ و از رسالہ تنبیہ الصبیان مستفادے شود
کہ ہا در آخر تمیز عدد گاہے وقتیہ ظرفیہ باشد چنان کہ گوئی چند روزہ مے آئی گو بہ چہار روزہ
برے گردم خواجہ فرماید ؎ طے مکان ببین و زمان در سلوک عشق ٭ کین طفل یک
شبہ رہ صد سالہ مے رود ٭ و گاہے مقدار و کمیت را افادہ نماید چون یک نفرہ و دہ مردہ
چو دانا یکے گوے و پرورہ گوے ٭ حذر کن ز نادان دہ مردہ گوے ٭ و رائے علامہ اہل
قواعد ہمین ست کہ ہا در اواخر اسمائے تمیز اعداد از برائے تعیین مقدار مے باشد

وراے خان آرزو این ست کہ ہا در یک سالہ و یک روزہ و دورویہ و دہ دلہ براے نسبت ست چہارم افادۂ معنی فاعل کند چون دریچہ وراستہ یعنی آن کہ بدست چپ وبدست راست کار کند و ہمین بمعنی راہ راست ہم آمدہ وحق آن ست کہ درین کلمات براے نسبت ست و فائق در مخزن الفوائد گفتہ کہ بقول اساتذہ قدیم ہاے کہ در آخر صیغہ ماضی آید فائدہ معنی فاعل بخشد و ہاے مردہ و زندہ ہم ازین قبیل نوشتہ اند برخلاف رسائل قوانین فرس کہ ہندیان تالیف کردہ اند مولف گوید کہ زندہ مرکب ست از زند و ہاے نسبت کہ در فرہنگ جہانگیری بکسر زاے معجمہ بمعنی جان آوردہ و گفتہ ازین جہت ذی حیات را زندہ گویند و ظاہر ست کہ زند اسم جامد ست آرے مرد صیغہ ماضی ست لیکن ہایش مفید معنی فاعلیت نیست و ہر کہ بدان قول کند مخطی ست خواہ از جہاندیدہ اہل زبان باشد یا از محققان ہند پنجم ہاے تشبیہ کہ در آخر اسم آمدہ افادۂ معنی مانند دہد چون گوشہ مشابہ بگوش زیرا کہ گوش بر دو کنارۂ روست نہ در وسط رو و بقولے ہاے دندانہ نیز ازین قبیل ست پس معنی دندانہ چیزے ست کہ مشابہ بہ دندان باشد. و زبانہ بمعنی شعلہ زیرا کہ مشابہ بہ زبان ست ہدایت گفتہ ؎ سوزے زند ز حرف زبانم زبانہ ⁂ از آتش دلم بود این خود نشانہ ⁂ و در جہانگیری آمدہ دہانہ چیزے را گویند کہ تشبیہ بدہان بود مانند دہانۂ کوہ و دہانۂ مشک و دہانۂ آب نظامی گفتہ ؎ شد زمین کندہ با دہانۂ آب ⁂ کہ کس آن کنج را ندیدہ بخواب ⁂ و صاحب انجمن گوید کہ برین قیاس باشد ہاے دہانہ و گونہ و دستہ و زبانہ و اگرچہ بسبب شدت اتصال جزو لفظ مے نماید ششم ہاے لیاقت کہ در آخر اسم واقع گشتہ مفید معنی لایق باشد چنان کہ لفظ کارہ درین مثال من کارہ نیستم و ہر کارہ و ناکارہ بمعنی لایق ہر کار و لایق کار نیست و صاحب غیاث این نوع ہا را براے افادۂ معنی فاعلی دانستہ و ہو کما ترے و در نژادہ و نبردہ نیز احتمال افادۂ معنی لیاقت کند خواجہ نظامی ؎ نژادہ منم دیگران یاوہ دست ⁂ نژاد کیان را کہ یارد شکست ؎ چنین صیدر روز آن نبردہ سوار ⁂ نہانی ہمے کرد جنگ آشکار ⁂ و حق تحقیق آن ست کہ براے نسبت ست یعنی صاحب نژاد و صاحب نبرد و جنگ ہفتم ہاے مصدریہ چنانچہ زارہ بروزن چارہ بمعنی زاریدن ناصر خسرو گفتہ ؎ کر ازین خانہ بیرون رفت باید ⁂ ندارد سود شان خواہش نہ زارہ ⁂ و خان آرزو در سراج گوید زارہ بمعنی زار و ضعیف مترادف زار نوشتہ اند لیکن ترادف نیست ہمان زار ست کہ ہاے مختفی زیادہ کردہ اند از عالم خان و خانہ و این دلالت دارد کہ لفظ زار فارسی الاصل ست و خندہ بمعنی خندیدن مرزا صائب ؎

بہ عاشقان سیہ روز خندہ بے دردی ست ⁂ ترا کہ صبح بناگوش شام مے گردد ⁂ و ہمچنین گریہ بمعنی گریستن و گویہ بمعنی گفتن و واگویہ بمعنی بازگو کردن و مکرر نمودن حرف چہ وا بمعنی باز ست یعنی کشادہ و مکرر و نیز صاحب تنبیہ در آخر گریہ و خندہ ہاے اسمیہ و سکتہ است فرغی گوید ؎ ہر گہ از ورش خیمہ مے کنم نالہ مے کنم نعرہ مے زنم ⁂ من بحال دل گریہ مے کنم دل بحال من خندہ مے کند ⁂ ہشتم ہاے حالیہ کہ در میان فعل ماضی و دیگر افعال آوردہ معنی حالت از ان مراد دارند و بعضے این ہا را ہاے تالیفی و موصول و عاطفت گویند و معنی واو عطف گیرند چون خوردہ رفت و کشیدہ برد و دویدہ مے آید و کشتہ خواہی رفت و آزردہ مرد ہمچنین ست در قوانین دستگیری و تحفۃ العجم و ہفت قلزم و عبد الباسط نویسد ہاے کہ میان دو فعل متغایر کہ بہ یک فاعل تعلق دارند بجاے عطف آید بعد خبر مبتدا و سامع را منتظر خبر دیگر کند چون شنیدہ رفت شنیدن و رفتن ہر دو متعلق فاعل واحد ست تمام شد کلام او زلالی راست ؎ اگر آہ از دل رنجیدہ مے رفت ⁂ بہ سنبل مدتے پیچیدہ مے رفت ⁂ عالی گوید ؎ این نیست کہ از راہ وفا آمدہ رفتی ⁂ شد راہ غلط ورنہ چرا آمدہ رفتی ⁂ چون دانۂ تسبیح بدست اے دُر یکتا ⁂ آخر بعد آمین و دعا آمدہ رفتی ⁂ شاعرے گوید ؎ تو زمن کشیدہ بردی چہ شند و کجا فگندی ⁂ خبرے ز دل نداری بنشین جواب دل کن ⁂ پوشیدہ مباد کہ ہرگاہ گویند زید خوردہ رفت و بکر عمرو را کشیدہ برد پس بنا بر قول حال معنی چنین شود کہ زید رفت در حالے کہ طعام خوردہ بود و بکر عمرو را برد در حالے کہ کشان کشان برد و بنا بر قول تالیف و موصول و عطف معنی حال نخواہد شد پس برین تقدیر معنی چنین خواہد شد کہ زید چیزے را خورد و رفت و بکر عمرو را کشید و برد و ما بعد ہا کہ رفتن ست ترکیب و وصل یافت بما قبل آن کہ خوردن باشد و بردن ترکیب و وصل یافت بہ کشیدن و وجہ تسمیہ ہم ازین بیان ظاہر گشت و بنا بر قول عبد الباسط زید مبتدا و خورد خبر آن و بکر مبتدا و عمرو را مفعول و کشید خبر آن و ہا درین ہر دو ترکیب بمعنی واو عطف ست و سامع را منتظر خبر دیگر گرداند کہ رفت و برد باشد. و بعض نوشتہ اند ہاے کہ در میان دو فعل متغایر آید و مسند الیہ ہر دو فعل کہ ما قبل و ما بعد ہا باشد یکے بود آن ہا افادۂ تفریعیہ عطف کند بمعنی پس بہ باے فارسی کہ ترجمہ فاے عربیہ است چنان کہ گویند فلان طعام خوردہ سوار شد یعنی طعام خورد پس سوار شد و ہمچنین بہ لفظ آوردہ داد و دیدہ فرستاد و شنیدہ گفتی و آمدہ رفتی و از طعام فراغت یافتہ سوار خواہد شد و بعض گویند عطف این جا دوگونہ است یکے تفریعی دوم تعقیبی اول چنان کہ گوئی زید طعام پختہ خورد یعنی پخت و خورد و خوردن متفرع است

برنجتن و عطف تعقیبی چنان که طعام پخته رخصت گرفت که درین جا ہمین قدر مدعا مے شود
که بعد آن کار این کار کرد و درین صورت اسناد ہر دو فعل به یک فاعل ست که در مثال
اول فاعل پختن ہم زید ست و فاعل خوردن ہم اوست و در مثال ثانی فاعل پختن و رخصت
گرفتن نیز یکے ست و درین نظر ست چه ہاے مذکور دلالت بر بعدیت دارد مطلقاً نه تفریعیت
که بوے از علیت و معلولیت داشته باشد از خارج معلوم مے شود ہا را دران دخلے نیست
نہم در افعال ماضی مطلق مصدر متعدی در آید و علامت اسم مفعول باشد و معنی شده از مستفاد
شود چون سوخته یعنی سوخته شده و کوفته یعنی کوفته شده و درین بیت خواجه حافظ ؎ اگر خاطر
شریعت رنجیده شد ز حافظ ٭ باز آکه توبه کردم از گفته و شنیده ٭ و ہرگاه این ہاے مفعولی مضاف
خواہد شد براے علامت کسرهٔ اضافت بالائش ہمزه خواہند نوشت چون کردهٔ او و گفتهٔ او ؎
انچه اے دل به تو زان ترک جفاکیش آمد ٭ شکوه زنہار مکن کردهٔ خود پیش آمد ٭ و گاہے در اسم
نیز فائده معنی اسم مفعول دہد چون رنجه اے رنجیده و غرقه اے غرق شده سعدی گوید ؎
نه ببینی در ایام او رنجهٔ ٭ که نالد ز بیداد سرپنجهٔ ٭ دہم ہاے ست که در آواخر افعال در آید افادهٔ
تعمیم زمان ماضی و اتصاف صفت از براے موصوف کند چنانکه ہرگاه شخصے گوید که فلان
این حرف گفته و این در سفته چنان مفہوم شود که یک وقتے از اوقات زمان ماضی این
سخن گفت و این گہر سفت و ہرگاه گوید فلان این سخن گفت و این گہر سفت چنان مفہوم
شود که در نزد قائل زمان گفتن و سفتن معین ست و این که گفته اند که این ہا در آخر فعل ماضی بجہت
انتہا و اتمام حرکت و قطع و وقف در آمده است چه ماضی غالباً موقوف الآخر مے باشد
و گاہے به سکون آن پس ہرگاه به ضرورت شعر و یا بوجہے دیگر آخرش مقتضی حرکت باشد ناچار
در آخر آن ہا در آورند و این ہا زائده باشد براے فصاحت و شیرینی و سبکی تلفظ و از معنے
ہیچ تعلق ندارد و درین وقت در آخر آن یکے از حروف روابط چون است یا بود یا مثلہما
اکثر محذوف باشد انتہی اولے نیست چراکه تا لفظ را معنے باشد بے معنی و زائد نباید گفت
بدان که بعض از اہل لغت نوشته اند که ہا در آواخر ماضی ملحق شود آن ماضی را قریب الحال
مے گرداند چنان که گفت و گفته زیراکه گفت عام بود که پیش از ساعت اخبار در وقتے
گفته باشد و چون ہا بدان ملحق شد بدین معنی باشد که نزدیک زمان اخبار گفت و خان آرزو
در مثمر مے گوید که گفته در این جا بمعنی ماضی نیست اگر فعل مے بود احتیاج رابطه نداشت
چراکه در یک قضیه دو حکم معنے ندارد حالانکه کلمهٔ است و بود ہمراه آن مے آید و گاہے حذف
شود حافظ ؎ برو بکار خود اے حافظ این چه فریاد ست ٭ مرا فتاد دل از کف ترا چه افتاد ست ٭

درین صورت اگر فعل لازم بود اسم فاعل باشد مثل استاده است و اگر متعدی بود بمعنی اسم فاعل
گرفته شود چنان که زید عمرو را کشته است و این در حکم آن ست که گویند زید کشنده است
عمرو را این قدر ہست که چون در اصل ماضی بود ہا بدان ملحق شده توہم معنی ماضی پیدا مے شود
و در واقع نیست چه در اسم فاعل زمان را دخل نیست پس معنی پادشاه فرموده است که چنین
کنند آن باشد که پادشاه فرماینده است چنین کنند مگر آن که قیدے یا رابطے که بر معنے
دلالت کند با او آرند مثل گفته بود یا پارسال گفته است درین صورت از جوہر کلمه
ذات الہا معنی فعل حاصل شود و معنی ماضی از ان قید یا رابط پیدا گردد حاصل کلامش
این ست که معنی ماضی از وقوع فعل متوہم نمے شود مگر آنگه که قیدے یا رابطے که بر ماضی
دلالت کند با او آرند مثل گفته بود یا پارسال گفته است درین صورت از جوہر لفظ معنی
ماضی حاصل نه شود بلکه به سبب آن قید یا رابطه پیدا گردد و در زوائد الفوائد گوید که
انچه بعض گفته اند که در آخر افعال بجہت وقف و قطع آید و در آخر آن یکے از حروف ربط
مثل است و بود و امثال آن اکثر محذوف باشد چنان که شاعر چنین گفته و فلان مروارید
سفته و ازین عالم ست در بیت نظامی ؎ شه از تیر مردیش حیران شده ٭ بر آن
دست و تیغ آفرین خوان شده ٭ پس حیران شده و آفرین خوان شده بمعنی حیران و آفرین
خوان شده بوده باشد نه بجہت ارتباط ما بعد چنان که گویند شمشیر بر آورده کشت و دست
شسته طعام برآورد صحیح نیست و نیز در مصرع اول ہاے تفریعیه بے تکلف صحیح میشود
و احتیاج به حذف عطف در مصرع دوم مے شود و در مصرع دوم اگر زائده گویند
مے توان شد؛ بدون ہا ہم معنی مذکور حاصل مے شود پس آن ہم از عالم خان دخانه باشد
نہایتش آن جا ملحق به اسم شده و درین جا به فعل فلا تغفل انتہی موافق قول این محقق
لازم مے آید که درین حالتے که زید عمرو را مے کشد اخبار به این کلام که زید عمرو را کشته
است صحیح شود چنان که گفتن زید کشندهٔ عمرو ست صحیح ست فافہم فانه دقیق تمام شد
عبارت زوائد الفوائد و صاحب جواہر الحروف برین قول خان آرزو که درین جا بمعنی
ماضی نیست بلکه اسم فاعل ست اعتراض کرده که اگر این را اسم فاعل اعتبار کنند مے
باید که اسم مفعول ہم اعتبار کنند چنان که در اکثر مواقع ہمین ست و لا یخفے ما فیه من البعد
و السخافة چه ماضی را بمعنی فاعل و مفعول گفتن خلاف قانون ست و علاوه این ست
که فاعل این فعل اکثر مظہر مے آید درین صورت بمعنی فاعل بودنش محال پس لازم
شد که اول این ماضی را بلحاظ قرب زمانه بمنزلهٔ مضارع گیرند و مضارع را بر وفق قاعده

متعارفہ بمعنی فاعل یا مفعول اعتبار نمایند فافہم وتامل ولاتغلط انتہی کلامہ وخان آرزو
را برین ایراد نظر ست وما بوجہ خوف طوالت این جا ذکر نہ کردیم ومخفی نماند کہ از کلام
بعض مستفاد مے شود کہ ہاے مختفی در آخر صیغہ واحد غائب ماضی مطلق بر سہ نہج مے آید
یکے بجہت انتہا واتمام حرکت واین ہا زائد باشد براے فصاحت چون گفتہ و
کردہ ونشستہ وبرخاستہ وہا را بہ تلفظ آوردن فصاحت نیست دوم براے افادہ
اسم مفعول ومعنی شدہ ازو مستفاد شود چنانچہ خریدہ وگزیدہ وچکیدہ وگشتہ سوم براے
افادہ معنی صفت مشبہ وفرق در ہر دو اخیر این ست کہ ہاے اسم مفعول ملحق بہ فعل
متعدی وہاے صفت مشبہ ملحق بہ فعل لازم گردد زیرا کہ اسم مفعول از غیر متعدی وصفت
مشبہ از غیر لازم نیاید وصفت مشبہ افادہ اتصاف فاعل کند بر سبیل ثبوت واستقرار
ودیوے از ماضی دارد واگرچہ ذوات ازمنہ را در معنی اسمی دخلے نباشد چون افتادہ و
بالیدہ وبستہ ومردہ وپیوستہ یازدہم ہاے کہ تحدید صفت از براے موصوف کند
چون یک اسپہ ویک تنہ ودوزبانہ ودہ دلہ وامثال آن مولوی معنوی فرماید ؎
گر تن خاکی ثقیل وتیرہ است ٭ صیقلش کن زان کہ صیقل گیرہ است ٭ شرح
این بگذارم وگیرم گلہ ٭ از جفاے آن نگار دہ دلہ ٭ خار خار حیلہا ووسوسہ ٭ از ہزاران
کس بود بے یک گسہ ٭ کذا فی براہین العجم صاحب جواہر الحروف گوید کہ در دہ دلہ
ودورویہ وہمگروہہ افادہ بمعنی بیان حال کند چنان کہ درین قطعہ ؎ چنان دید
داراے دولت صواب ٭ کہ لشکر بجنبید چو دریاے آب ٭ ہمہ ہم گروہہ بیکسر زنند ٭
بیکبارگی بر سکندر زنند ٭ وخان آرزو گوید اگرچہ ہمگروہہ بمعنی مجمع ست وآن مجازست
ودرین بیت حال واقع شدہ از لفظ زنند لیکن تحقیق آن ست کہ ہا زائدہ است
وبرین قیاس دہ دلہ ودورویہ چرا کہ ہر کدام بدون ہا ہم بمعنی صاحب چنین حالت آمدہ
چنان کہ بر صاحب فہم پوشیدہ نیست وحق تحقیق آن ست کہ در دہ دلہ ودورویہ ہمان
ہاست کہ در یک سالہ ویک روزہ است چنان کہ گذشت وہم چنین در ہمگروہہ
در واقع نزدیک ست بہ ہاے مذکور کہ براے نسبت آید دوازدہم بعض جاہا بجاے
ضمیر متصل یعنی او وتو ومن استعمال کنند مثلاً اگر دختر زید قابل عروسی شدہ باشد
وزید از غم وغصہ تنگ آید عمرو در مقام غمخواری بگوید کہ زید را دخترہ حیران
کردہ است یعنی دختر او واگر خطاب بہ زید کند وبگوید کہ دخترہ ترا از غم واندوہ
ہلاک خواہد کرد بمعنی دختر تو باشد واگر زید خودش بگوید کہ دخترہ ہر وقت کہ روبرو

مے آید از خجالت مے میرم بمعنی دختر من باشد ودرین ہر سہ استعمال دختر بے الحاق ہا
وبا یکے از ضمائر مذکورہ فصیح نہ باشد از انجمن آراے ناصری سیزدہم براے آلہ بعد اسم
چون گوبہ وپیمانہ وسنبہ وآئینہ چہاردہم ہاے تسمیہ وآن ہاے ست کہ چون نام چیزے
بر چیز دیگرے کہ مشابہ آن چیز باشد بگذارند این ہا در آخرش آرند وملحوقش اسم بود
یا فعل واصل مادہ را علم قرار دہند وہاے نسبت بہ آخرش لاحق سازند ہمچو دندان
ودندانہ زبان وزبانہ کوہ وکوہہ گوش وگوشہ نشان ونشانہ دست ودستہ لال ولالہ
سبز وسبزہ نیل ونیلہ سفید وسفیدہ خاک وخاکہ کوفت وکوفتہ سوخت وسوختہ رفت
ورفتہ زرد وزردہ دید ودیدہ گرد وگردہ پیمان وپیمانہ ریز وریزہ ومانند آن سعدی گوید ؎
کوفتہ بر سفرہ ما گو مباش ٭ کوفتہ را نان تہی کوفتہ است ٭ ہمچنین ست در تحفۃ العجم
وہفت قلزم وغیرہ وصاحب دستور الفرس ورشیدی این قسم ہا را براے نسبت
وشباہت نوشتہ اند وصاحب براہین العجم نیز براے افادہ معنی نسبت وتصغیر گفتہ و
حاصل قول محمد بن قیس مولف معجم این کہ این ہاے تخصیص ست کہ در آخر بعض اسما
آید ونوع را از جنس خویش ممتاز گرداند وآن را تخصیص النوع من الجنس گویند ہمچو تنہ
از تن وچشمہ از چشم وبہمین معنے میانہ وکرانہ وسیمینہ وزرینہ وابریشمینہ وچوبینہ وآدانہ
وبنفشہ وہفتہ ودوبہ وتراشہ ومانند آن کہ این ہا آت ہر نوع را از جنس خویش فصل
کردہ است چنانچہ گویند کہ این چادر زرینہ است واین پارہ سیمینہ پس این ہاے
تخصیص نوع یعنی چادر وپارہ را از جنس خویش کہ زر ونقرہ باشد گرداند تخصیص
داد این دو نوع را با جنس زر ونقرہ وفصل وامتیاز بخشید این دو را از غیر جنس
کہ آہن وروے وارزیز باشد پانزدہم ہاے تانیث کہ براے تفرقہ مونث بہ
بعضے اسما ملحق ست چنان کہ بہ لفظ ہمخوابہ وہمشیرہ شانزدہم کہ بہ آخر بعض اسما متصل
گشتہ مفید مفہوم تصغیر باشد وآن گاہے براے تقلیل بود چون در لفظ گوسالہ و
بزغالہ وغزالہ ومیمونہ ؎ آہوے فسونگر تو ہمبود ٭ گوسالہ پرست سامری را بود
زمہ مصغر از زم بمعنے طرفے وگوشہ خواجوے کرمانی گفتہ ؎ ارم نقشے از زمہ زم اوست ٭
قیامت نمودار از رزم اوست ٭ وگاہے براے تحقیر چنان کہ بہ لفظ پسرہ ودخترہ
ومردکہ مثلاً بگوئی این پسرہ کسے را بخاطر نمے آرد وپسرہ دیروزہ رفیت ومردکہ کسے
را بخاطر نمے آرد وچہ مردکہ است وچہ دخترہ است وگاہے براے تعظیم مثلاً گویند
اے صاحب این مردکہ ایست کہ با بادشاہ ایران در یک کاسہ فالودہ مے خورد

ونز دبعض ہاے پسرہ ودخترہ مثل ستمگارہ وخونخوارہ محض براے تقرر وتشخص ست ۔
وخان آرزو گوید کہ ہا درنسم باشد یکے آن کہ در اواخر کلمات زیادہ کنند مثل خان وخانہ
وجان وجانہ درین قسم زاید محض نہ باشد بلکہ معنی تعظیم وتفخیم یا تحقیر وتصغیر یا شفقت
وترحم یا غیر آن ملحوظ باشد وبسبب کثرت استعمال بعض جاہا لحاظ آن رفتہ است واگر
کسے در مستعملات غور کند این سخنے را در مے یابد و در ظاہر استبعادے دارد و
دوم آن کہ در اواخر کلمات محذوفۃ الاعجاز آرند چون برہمن وبرہمہ وکوکن وکوکہ کہ
محض براے اشعار ست باآن کہ ماقبل حرف محذوف مفتوح بود وہذا من فضل اللہ

فائدہ جلیلہ

چون این ہاے مختفی باالف ونون زائدہ یا جمع ملحق شود ودر آخر کلمات در آید مفید
معنی باشد اول افادۂ لیاقت کند چنان کہ شہرے ست شاہانہ وملوکانہ یعنی لائق
پادشاہ وسزاوار ملوک وہمچنین بہ لفظ درویشانہ وشاہانہ درین قول آن کس جامہ
درویشانہ در بر وکلاہ شاہانہ برسر دارد دوم افادۂ معنی نسبت دہد ہرچون بہ لفظ مغانہ
چیزے بمغان نسبت دارد وصاحب قوانین دستگیری وانجمن گویند کہ ازین قبیل بود ہاے
مہرانہ وتدرانہ و مے تواند کہ ہاے درویشانہ وشاہانہ نیز درحقیقت ہاے نسبت باشد
سوم براے تشبیہ باشد کہ در اسما بعد الف ونون جمع آرند ومعنی مانند از وگیرند چون بلفظ
برادرانہ ودوستانہ دانش گفتہ ؎ برادرانہ بیا قسمتے کنیم رقیب ٭ جہان وہرچہ
درو ہست از تو یار از ما ٭ وازین قبیل ست ہاے مخلصانہ وفاضلانہ وحریفانہ
وظریفانہ ومردانہ ومجردانہ ومستانہ وعاشقانہ ومعشوقانہ وغایبانہ وبے حجابانہ ومحققانہ
وعارفانہ ومہربانانہ ودردمندانہ ومانند آن غنیمت گوید ؎ گہے در مکتب وگاہے
بخانہ ٭ گہے گشتہ غزل خوان عاشقانہ ٭ خسرو فرماید ؎ لبے داری شراب آسا ولے
دارم کباب آسا ٭ بیا بنشین حریفانہ کباب از من شراب از تو ٭ از غیاث وقوانین
دستگیری وغیرہ چہارم براے افادۂ معنی اضافت بعد الف ونون فصاحت مے آید
چنانچہ فصلانہ وتدرانہ ومہرانہ وحسابانہ وسالانہ وماہانہ یعنی وجہ فصل ووجہ نذر ودر خلاط
مہر ودستور حساب وغیرہ از ہفت قلزم پوشیدہ مباد کہ این الف ونون را الف ونون
فصاحت ازان جہت گویند کہ بہ آوردن این دو تا کہ زائد اند ودر معنے دخلے ندارند
میان اصل مادہ وہا کلمہ فصیح شود وبدون آن غیر فصیح واین بدلیل محاورہ وذوق سلیم معلوم

شود وہاے اضافت ازان باعث گویند کہ اصل مادہ مضاف الیہ شود وہا بمعنی وجہ یا دستور
وغیرہ مضاف چنانچہ در اشلہ دانستی پنجم بمعنی در باشد چنان کہ گوئی شبانہ چنین کردم یعنی
در شب چنین کردم وبعض گویند کہ احتمال دارد کہ الف وہا ونون ہر سہ براے لیاقت
ونسبت وغیرہ بود ومستانہ کہ دو احتمال دارد نمایتش ستان بہ الف ونون قرینہ است

یاے معروف

یاے معروف کہ ماقبل او کسرۂ خالص بود براے یازدہ معانی آید اول یاے
نسبت کہ بہ آخر اسم متصل گشتہ مفید معنی اسم فاعل یا اسم مفعول بود وبدین معنی مشترک
است در چندین زبان ہا غایتش در عربی مشدد باشد ودر غیر آن مخفف وماقبلش
ہمیشہ مکسور مے باشد ولہذا در کلمہ کہ حرف مدہ واقع شود عند النسبۃ ہمزہ یا واوے
پیش ازین یا نیز مے آرند براے احتمال کسرہ مذکور چون از بیضا بیضاوی واز سما سماوی
واز پسا پسائی وپساوی وپسا بہ باے فارسی بروزن ثنا شہرے ست از فارس کہ
پارسا گردے خواندہ اند یعنی شہر پارسایان اے پرہیزگاران وپاکان زیرا کہ گرد
بمعنی شہر ست وبتدریج تخفیف یافتہ پارسا واز پارسا پسا شدہ وبسیار معرب
کردہ فسا خواندہ اند ومنسوب بدان جا را فسائی وفسوی مانند لحصائی ولحصوی کہ منسوب
بہ لحصا ست وشیخ روزبہان پارسی از اہل پسا بودہ وبہ شیخ شطّاح شہرت یافتہ
وگاہے ہمان حرف مدہ را بواو بدل کنند وبعد ازوے یاے نسبت در آرند چون
ہروی ومجمع لفظ بیضاوی وسماوی وغیرہ را منسوب وتنہا لفظ بیضا وسما را
منسوب الیہ گویند واین را نون غنہ لاحق شود چنانچہ ساغر سیمی را سیمین گویند ولوح
زبرجدی را زبرجدین وبعد از نون غنہ ہاے ہوز مختفی نیز بیاید مانند زرین وزرینہ
ومشکین ومشکینہ واین ہا را با نسبت کار نیست ہمین کہ نون را براے فصاحت حرکت
مے دہد ومحمد بن قیس براے تخصیص دانستہ دوم یاے مصدریہ وآن در اواخر صفات
واسما مے آید وبیان حالت ووصفیت مے کند یعنی موصوف گردیدن چیزے بہ صفتے
یا مفہوم اسمے کہ در آخرش این یا لاحق گردد وعامۂ اہل این صناعت آن را یاے
مصدری مے خوانند زیرا کہ بمعنی مصدری تعبیرش مے کنند لیکن در حقیقت راجع
بہ نسبت ست ۔ گاہے بعد اسم جامد واقع شود ومعنی مصدری پیدا کند چون پارسائی
وگدائی وتازگی ودرویشی وخرمی وتونگری وپاکی ورسوائی ودانائی کہ بمعنی پارسا

شدن وگدا شدن وتازه شدن ودرویش بودن وخرم شدن وتونگر شدن وپاک شدن ورسوا شدن ودانا شدن باشد نظامی علیه الرحمة فرماید ؎ گردهے به پاکی ودین پروری ٭ پذیرا شده نازش به پیغمبری ٭ سعدی فرماید درویشی به قناعت به از تونگری به بضاعت وازین عالم ست درشتی وتیزی وگرمی وسردی وگاہے در آخر اسم فاعل ترکیبی لاحق شده معنی شدن وکردن پیدا نماید چون دلجوئی وعیب گوئی وفیض بخشی وزرریزی بمعنی دل جستن وعیب گفتن وفیض بخشیدن وزر ریختن از چهار گلزار وغیره وگاہے در آخر اسم مفعول ترکیبی آید مثلاً دلپذیری بمعنی پذیرفته دل شدن صاحب فرہنگ رشیدی گوید برائے حاصل معنی مصدر نیز آید چون کام بخشی وزرریزی ومردی و رادی ویاری وخواری لیکن به حقیقت این نیز راجع به نسبت ست یعنی حالت منسوب به کام بخش وزرریز ومرد وراد وخوار وگاہے در اسم فاعل واسم مفعول عربی در آمده ہردو اسم را مصدر گرداند چون غافلی وعاقلی ومشغولی ومعزولی که نظامی گوید ؎ بیشتر از مرتبهٔ عاقلی ٭ غافلی بود خوشا غافلی ٭ ہم او گوید ع بمشغولی کار خود ہر کسے ٭ وبعض گویند که یائے مصدری با مصدر عربی نیز لاحق مے شود چون سلامتی وخلاصی وصفائی این صورت نزد بعض صحیح ونزد بعض غلط باشد لیکن از روئے تحقیق صحت ندارد ۔ ودر فرہنگ جہانگیری گفته این یا ویائے نسبت ہر دو در اضافت به ہمزہ ملینه بدل شود ودر تکلم کتابت بحال خود ماند چون یاری من ووزاری من سوم یائے فاعلی که به آخر اسم متصل گشته مفید معنی اسم فاعل باشد چنانچه در لفظ جنگی وچنگی بمعنی جنگ کننده وچنگ نوازنده وگشتی به فتح کاف فارسی وشین معجمه بمعنی گشت کننده وہم چنین لفظ بودنی وکشودنی درین قول نظامی که در حمد فرموده ؎ توانا ودانا بہر بودنی ٭ گنه بخش وبسیار بخشودنی ٭ ودر آخر الفاظ عربی نیز لاحق شود چنانچه کسبی وحجتی وجہلی بمعنی کسب کننده وحجت کننده وجہل کننده بمعنی این یا به یائے نسبت قریب تر ست چہارم یائے مفعولی وآن بعد اسما آید ومعنی کرده شده ازو مستفاد گردد چنان که به لفظ سفارشی وسندی ومہری ولعنتی بمعنی سفارش وسند کرده شده ومہر ولعنت کرده شده شاعرے گوید ؎ دل من برده چار ابرویش ٭ این رباعی ست انتخابی ما ٭ اے انتخاب کرده شده ما ہمچنین رعایتی وحمایتی درین قول ؎ منم رعایتی بادشاه کون ومکان ٭ منم حمایتی صاحب زمین وزمان ٭ این یا نیز به یائے نسبت قریب ست پنجم یائے خطاب وآن بعد الفاظ ازمنه ثلثه آید

ومعنی تو دہد چنانچه کردی وکرده بودی وکرده باشی وے کردی وے کنی وخواہی کرد طالب آملی گوید ؎ زدود دیده خون فشاندم که نظر کنی نکردی ٭ مژه توخواب گشتم که گذر کنی نکردی ٭ وہر گاه بعد از اسما وصفات آید معنی رابطه وہستی ازو مستفاد شود چنانچه طفلی وشاعری وفاضلی وعاملی یعنی صفت طفل وصفت شاعر تا آخر در تو ثابت است واین را یائے اثبات صفت نیز گویند شاعرے راست ؎ باده برخوردن وہشیار نشستن سہل ست ٭ گر بدولت برسی مست نگردی مردی ٭ وقسمے از یائے خطاب ست که آن را یائے تعجب گویند واین در صورتے که متعجب منه حاضر باشد معروف ست چنان که گوئی تو مرد بدی اے چه مرد بدی ودر ضمن این خطاب ہم ہست واگر متعجب منه غائب باشد یا را مجہول خوانند ششم یائے لیاقت وآن در اواخر مصادر آید ومفید معنی لایق وسزاوار باشد چنان که به لفظ دیدنی وشنیدنی وشگفتنی وگفتنی یعنی لایق دیدن ولایق شنیدن ولایق شگفتن ولایق گفتن حکیم عمر خیام نیشاپوری گفته رباعی اے سوخته سوختنی ٭ وے آتش دوزخ ز تو افروختنی ٭ تا کے گوئی که بر عمر رحمت کن ٭ حق را تو به رحمت کنی آموختنی ٭ ہم چنین این کار کردنی است واین چیز خوردنی است یعنی این کار لایق کردن است واین چیز لایق خوردن ست شاعرے گوید ؎ شمع گر با تو کند دعوے نازک بدنی ٭ کشتنی سوختنی باشد وگردن زدنی ٭ یعنی اگر شمع با تو دعوے نازک بدنی کند لایق کشتن ولائق سوختن ولائق گردن زدن باشد ودر حقیقت یائے لیاقت ہمان یائے نسبت است ہفتم غیاث گفته که متضمن معنی تشبیه بوده یائے تشبیه موسوم گردد چنانکه درین قول نظامی ؎ زاغ به فر تو ہمائی کند ٭ سر که رسد پیش تو پائی کند ٭ واز کلام بعض مستفاد مے شود که این یائے توصیفی ست از قبیل یائے مصدری بلکه عین یائے مصدری لیکن فائده معنی صفت مے دہد یعنی زاغ صفت ہما در صفت پا پیدا کند ہشتم برائے مبالغه چنانچه علامی وفہامی بمعنی علامه وفہامه در عربی یعنی بسیار داننده وفہم کننده از غیاث وشجرة الامانی واین یا در عربی مشدد مے باشد ودر فارسی مخفف مثل اوحدی بمعنی بسیار یکتا والمعی بمعنی بسیار زیرکی ودر دقائق الانشا نوشته خدایگانی یعنی بسیار پادشاه بزرگ وشہنشاہی یعنی بسیار سرآمد پادشاہان انتہی مولف قوانین دستگیری گوید که بمعنی مصدر ونسبت نیز مے تواند شد بحسب قراین نہم برائے وحدت در اسم جنس چون رومی وترکی وحبشی وعربی وعجمی

یعنی یک فرد از روم زیرا کہ روم اسم جنس ست و رومی واحد آن مثل عرب و عربی و عجم و عجمی و
حبش و حبشی و چین و چینی و ترک و ترکی مگر این قدر ہست کہ اہل فارس بہ تخفیف یا استعمال
کنند مستفاد از بعض رسائل۔ و قطب علی در تکملہ فارسی نیز آدمی و جنی و حبشی را بمعنی
یک مرد و یک جن و یک مرد حبش نوشتہ و در شرح سکندرنامہ مولفۂ خان آرزو بخط
مولف دیدہ ام کہ روس بر جمع روسی مفرد چنان کہ ہند جمع ہندی ست و ترک جمع ترکی
است و روم جمع رومی لیکن اطلاق روس بر مفرد مے آید چنانچہ اطلاق ترک کہ جمع ست
بر ترکی کہ مفرد ست آمدہ بخلاف روم و ہند کہ اطلاق این ہر دو جمع بر مفرد خود جائے دیدہ
نہ شدہ انتہی بدان کہ روس و ترک و ہند و روم و زنگ من حیث العربیت جمع روسی
و ترکی و ہندی و رومی و زنگی ست و مؤلف قوانین دستگیری مے گوید کہ این یا برائے
نسبت است بہ شہادت محاورہ سعدی فرماید کاسۂ چینی بروم آورم و دیبائے رومی
بہ ہند و پولاد ہندی بہ حلب و آبگینۂ حلبی بہ یمن و برد یمانی بہ پارس و معنی یک فرد درین
امثلہ غیر مربوط ست دہم یائے تعظیم و عظمت ست کہ در صورتے کہ مخاطب حاضر باشد
معروف ست چنان کہ گوئی تو بسیار مرد فاضلی و بزرگ عالمی این یا نیز نزدیک بہ یائے
خطاب ست حکیم سنائی فرماید ؎ بانئ خشکی ست و قابل نم ٭ پدر عیسی ست و مرکب جم ٭
یازدہم یائے متکلم و این تقلید عربی ست در اواخر اسما و القاب بمعنی من آید و کلمہ کہ در آخر
آن یائے متکلم ست چنانچہ بر السنۂ پارسیان مستعمل ست کہ بر زبان ہر خواندہ و ناخواندہ جاری
است سوائے ارباب تحقیق کسے را معلوم نیست کہ یا در آخر کلمہ برائے متکلم ست بلکہ
نزد ایشان جزو کلمہ بود تمام لفظ را بہ یک معنے استعمال کنند چون قبلہ گاہی و خدائگانی
و خداوندی و مشفقی و پشت و پناہی و مکرمی و مخدومی و استادی و اعتضادی یعنی قبلہ گاہ
من و خدائگان من و خداوند من و مشفق من و پشت و پناہ من و مکرم من و مخدوم من و
اعتضاد من و استاد من بجائے قبلہ گاہ و خدائگان و خداوند و مشفق و پشت و پناہ و
مکرم و مخدوم و استاد و اعتضاد و گویند کہ قبلہ گاہی شما مرد خوبے ست و الٰہی یعنی الٰہ من
و در بعض محل یائے این لفظ مکرم برائے نسبت نیز معلوم مے شود چنان کہ درین عبارت
علم الٰہی چنان بود کسانے کہ این یا را از نفس کلمہ دانند خطا ست و یا در ولی النعمی
نیز بتصرف فارسیان ست چہ نعم کہ نظر بر لفظ ولی مضاف الیہ و نظر بہ یائے متکلم مضاف واقع شدہ
معرف بہ لام ست و مضاف در عربی معرف بہ لام بر سبیل ندرت و خلاف بلغا باشد
و یائے برخورداری و نورچشمی نیز از ہمین قبیل ست و این القاب خاص بدختر نوشتن و ہر دو

یائے تحتانی برائے تانیث دانستن محض خطا ست چرا کہ در فارسی یا برائے تانیث ہیچ جا نیامد
مگر در ہندی و اگر گویند برائے متکلم ست خصوصیت دختر نہ ماند بہ پسر ہم ثابت مے شود
بہر صورت این القاب بدختر خالی از کراہیت نیست ضیائی گفتہ ؎ نویسد نورچشمی
آفتاب آن صفحۂ رو را ٭ مہ نو قبلہ گاہی خواند آن محراب ابرو را ٭ بعض برائے ملاطفت
و مزید تلطف و اختصاص مے پندارند و آنچہ بعض گمان برند کہ یائے قبلہ گاہی و نورچشمی
نسبتی ست و گویند کہ نور بکسر رائے مہملہ موصوف ست و چشمی صفت آن یعنی نورے کہ
بہ چشم علاقہ دارد و در قبلہ گاہی تقدیم لفظ حضرت یا جناب مقدر کنند یعنی جنابے کہ بہ قبلہ گاہ
منسوب ست درین گمان از مخطیان بودہ اند چہ یائے این ہر دو لفظ یائے متکلم بود
از کثرت استعمال جزو کلمہ شہرت یافتہ و انحراف این فرقہ از جادۂ تحقیق قلت معرفت
با فارسی ست بے بہ تحقیق لفظ نرسیدہ تخیل بے اصل خود را عین تحقیق قرار دادہ اند چہ گمان
بردہ اند کہ یائے متکلم ملحق نمے شود مگر بہ کلمات عربی و جزو لفظ نگردد ابدا و ندانستہ اند کہ
عجمیان مستعرب چہ تصرفہا کہ در الفاظ فارسی بہ تقلید اہل عرب نکردہ اند و تکلف تقدیر
اظہر من الشمس ست تنبیہ اگر در آخر صفت ہائے خفی باشد و بدان یائے مصدری ملحق
شود ہا را بہ کاف عجمی بدل کنند چون آوارہ و آوارگی و آراستہ و آراستگی و اگر الف مدہ
یا واو مدہ باشد بجائے یائے مصدری ئی باید آورد چون دلربا و دلربائی و دلکشا
و دلکشائی و دلجو و دلجوئی و شیرین خو و شیرین خوئے۔ و ہمچنین ہر یک از یائے
فاعلی و مفعولی بہ لفظے ملحق شود کہ حرف اخیرش ہائے مختفی باشد واجب ست کہ ہائے
موصوف را بہ کاف فارسی بدل کنند چنانچہ بہ لفظ نظارگی بمعنی بینندہ و تیرگی بمعنی پوشیدہ
و ہرگاہ یائے خطابی ملحق بہ لفظے شود کہ در آخر او ہائے مختفی باشد برائے رفع اجتماع ساکنین
بدل مے شود بہ ہمزہ و ہمان آواز یائے معروف یعنی ای می دہد چون کردۂ و رفتۂ و اگر در آخر
اسم و فعل واو یا الف باشد قبل یائے خطاب ہمزہ افزودہ خواہد شد چون نمائی و بیائی و
گوئی و بوئی و دارائی و بالائی و نیک روئی و شیرین خوئی و اگر در آخر اسم یائے مدہ اصلی
باشد ہنگام الحاق یائے خطاب یائے اول بہ تشدید خواندہ خواہد شد و یا ہمزہ و یائے دیگر
یعنی ی بعد آن افزودہ چون در پیکر طرازی تو دوم مانی یا مانئی و در حسن و خوبی یوسف
ثانی یا ثانئی فائدہ خیر اللہ وفائی در شرح این بیت ؎ خدایا جہان پادشاہی تراست ٭
ز ما خدمت آید خدائی تراست ٭ میگوید کہ ہر کلمہ کہ در آخر آن الف باشد چون یائے
نسبت یا یائے مصدری بہ وے ملحق کنند ہمزہ برائے احتمال کسرہ کہ ما قبل یا البتہ مے آید

زیادہ مے سازند چنانچہ درہمین بیت کہ مدار قافیہ بر لفظ خدا و پادشاست کہ محذوف الہا مستعمل گشتہ و یاے مصدری در آخر ہردو ملحق گشتہ لہذا پادشائی بہمزہ خواندن درست شدہ از قبیل خدائی و توجیہ ثانی کہ ہا و ہمزہ قرب در مخرج دارند و باہم مبدل مے شوند چنانچہ در ماہ و ماہ ہم بدل کردن ہا بہمزہ روا باشد توجیہ رکیک ست و قاعدہٴ عربی در فارسی جاری کردن و اگر گفتہ شود کہ غایت مافی الباب اجتماع چنین قافیہ مکروہ بود لیکن جائز است چہ در اشعار اساتذہ قافیہ تپ و لب و شک و سگ و امثال آن کہ حرف روی آنہا قریب المخرج بود مستعمل شدہ ما مے گوئیم کہ این قیاس مع الفارق ست چہ درین ہا اتحاد ذاتی ست فائدہ دیگر در حالت اضافت این حرف یا ہر نوع کہ باشد مکسور ست زیرا کہ مضاف در فارسی ہمیشہ مکسور ست مگر این کہ گاہے در اشعار بضرورت وزن ساکن آرند لیکن پسندیدہ و نیکو نباشد چنان کہ نظامی فرماید ؎ زان سعادت کہ در سرت دادند ٭ مقبلی ہفت کشورت دادند ٭

یاے مجہول

یاے مجہول کہ ماقبلش کسرہٴ خالص نباشد بر اقسام ست یکے یاے تنکیر کہ معنی بے معلومیت دہد در ملحوق خود و نکرہ بودنش شرط ست چہ تنکیر با تعریف جمع نشود و این یا بآخر کلمہ آید کہ چیز معلوم نباشد و این نامعلوم بہ متکلم باشد یا بہ سامع یا بحسب قرائن و مقامات یا بہ ہردو چنانچہ گوئی کسے مے گفت کہ شخصے آمد و اسپے برد یعنی شخص نامعلوم گفت کہ مرد نامعلوم آمد و اسپ نامعلوم برد ؎ چہ نیکو گفت با گردن کشے سرور گریبانے کہ ما را نیز در میدان دل تنگی ست جولانے ٭ و چنان کہ گوئی گرگے در گلہ افتاد و مردے بشہر آمد یعنی گرگ غیر معلوم و مرد غیر معین و ہرگاہ نکرہ با یکے از اسماے اشارات یا ادات تشبیہ چون این و آن و چنین و چنان یا لفظے دیگر مستعمل شود حکم معرفہ بہم رساند پس الحاق یاے تنکیر و آنچہ قائم مقام آن ست درست نباشد مگر آن کہ براے تعظیم یا تحقیر بود چنان کہ بگوئی چنین چیزے کجا بہم مے رسد و چنانچہ درین قول خواجہ نظامی ع چو خضر از چنین روزیٴ روزہ گیر ؎ چون من بارکا بے کہ برداشتم ٭ بعنان جہان بر تو بگذاشتم ٭ تو نیز آنچہ داری بہ آن توشہٴ ٭ رہا کن مرا اندرین گوشہٴ ٭ تنکیر آن توشہ و این گوشہ باوجود معرفہ گشتن بسبب آن و این براے تعظیم و تحقیر ست و معنی تنکیر از ان مراد نیست و یاے تنکیر با لفظیکہ باشد آن لفظ مضاف واقع نشود چہ تنکیر و اضافت ہردو ضد ست و اضافت

ہردو ضد ست و اضافت در ہر جا کہ باشد آن را معرفہ مے گرداند دیگر یاے وحدت و آن معنے یکے دہد چون امیرے و فقیرے و شاہے و گداے یعنی یک امیر و یک فقیر و یک شاہ و یک گدا و در لفظ بعضے یاے تحتانی براے وحدت ست اگر وحدت منظور نباشد آوردن درست نیست و چندے بمعنی یک چند ست سعدی گفتہ ؎ گفت آہن دلی کنم چندے ٭ نہ وہم دل بہیچ دلبندے ٭ و لہٗ پادشاہے پسر بہ مکتب داد ٭ لوح سیمینش در برش بنہاد ٭ شاعرے گوید ؎ آبدارے شد از عطاش امید ٭ خاک بوسے شد از درش خورشید ٭ و مثال دیگر سعدی راست ؎ کہ بر خاطر پادشاہان غمے ٭ پریشان کند خاطر عالمے ٭ یعنی یک غم کہ بر خاطر پادشاہان باشد خاطر یک عالم را پریشان کند از چہار گلزار مولف گوید یاے تنکیر در غمے براے تحقیر و در عالمے براے تعظیم ست و این وحدت مقابل تثنیہ و جمع است ہرگاہ گوئی مردے آمد و زنے رفت مراد آن باشد یک فرد مرد آمد و یک فرد زن رفت نہ دو نہ سہ و درین جاہمین وحدت وصفاً مقصود ست سواے معلومیت ملحوق و عدم آن بخلاف یاے تنکیر کہ در آن جا از روے وضع عدم معلومیت ملحوق منظور باشد دون وحدةٍ و این ہمیشہ ملحق بہ نکرہ گردد اصلا با معرفہ ملحق نشود مگر ہنگامے کہ از ان اوصاف خوب یا زشت مسمے کہ بدان مشہور ست مراد گیرند در مے آید و حکم جنس بہم رساند چون فلان افلاطونے ست یعنی دانا مثل افلاطون نظامی راست ؎ مجلسے گاہ دانش آموزی ٭ یوسفے وقت مجلس افروزی ٭ خاقانی گوید ؎ بخوان معنے آرائی براہیمے پدید آمد ٭ ز نشت آز صنعت علی نجار شروانی ٭ مولوی ؎ زانکہ بیرنگی اسیر رنگ شد ٭ موسیٴ با موسیٴ در جنگ شد ٭ پوشیدہ مباد کہ در بعض الفاظ معنی تنکیر و وحدت ہردو جمع شود و مراد باشد چنانکہ گوئی مردے آمد و زنے رفت یعنی یک مرد نامعلوم و یک زن نامعلوم و بعض جا یاے وحدت آید بدون یاے تنکیر چنانچہ در لفظ عصاے و عوجے درین قول سعدی ع عصاے شنیدم کہ عوجے بکشت ٭ چہ مراد از عصا عصاے موسےٰ علیہ السلام ست و از عوج عوج بالضم بن عوق بالضم باشد کہ ہردو معرفہ اند و تنکیر منافی آن ست و این نادرست و بعض جا یاے تنکیر آید بدون یاے وحدت چون بر قلہٴ کوہ مردانے را دیدم اے مردان نامعلوم و وحدت منافی جمع باشد پس میان این دو تا نسبت عموم و خصوص من وجہ باشد بدانکہ عبد الواسع در ضمن یاے مجہول سواے یاے وحدت یاے وحدت مطلق نیز نوشتہ است و مثالش این ست چینے و رومے یعنی یک فرد چین و یک فرد روم

حضرت نظامی گنجوی فرماید ؎ زرو مے تنے بود بس مہربان * زبان آورے اگہ ہر زبان *
و بعض گفتہ اند درین صورت مجہول نخواہد بود و ہرگاہ این یا بعد یکے از الف و واو مدہ و
یاے معروف و ہاے مختفی افتد بنا بر دفع اجتماع ساکنین ہمزہ وقایہ مکسورہ پیش آن زیادہ
کنند لیکن درصورت اخیر جہت رسم الخط یا را از خط دور نمودہ براے دلالت تلفظش
ہمزہ را برجایش بگذارند چنانکہ درین اقوال ع ستیٔ قطرۂ دلیل ست کہ دریاے ہست
ع گرفتارم بہ چنگ تندخوئے ع پریشان خاطرم دلدارئے کن ع مثل رخسار تو در گلشن
نباشد لالۂ ع یکم روز بر بندۂ دل بسوخت * و در صورتے کہ آن یا بعد ہاے موصوف و قبل
لفظ است آید حذفش نہ نمایند چنانکہ درین ع ستارہ ایست در گوش آن ہلال ابرو *
و روا نیست کہ یاے وحدت و مرادف آن لفظ یک و ہر در صیغۂ جمع استعمال کردہ شود
کہ تنافی پیدا و روشن است چون صغارے و کبارے ہر صغار و ہر کبار و جمع کردن یاے
وحدت با لفظ ہمہ کہ موضوع براے احاطۂ اشیا و شمول اجزاست غرابتے دارد کلیم گوید ؎
کوتاہ مے شود ہمہ شمعے ز سوختن * شمعے کہ سر کشد بہ فلک دود آہ ماست * سعدی گوید ؎
ہمہ تخت و ملکے پذیر د زوال * نماند بجز ملک ایزد تعال * باطبع ملولت چہ کند دل کہ
نسازد * شرط ہمہ وقتے نبود لایق کشتی * ولم آن این ست کہ ہمہ را بمعنی ہر استعمال
کردہ چرا کہ ہرگاہ کلمۂ ہر بر لفظ ہمہ داخل مے شود مرکب افادہ معنی ہر یکے کند۔ فرق درمیان
ہر و ہمہ آن ست کہ ہر براے شمول افراد ست من حیث الافراد و ہمہ من حیث المجموع
لہذا خبر ہر دو مفرد و جمع واقع مے شود چنانکہ صائب مے گوید ؎ زہرہ کیست کہ عشاق
ترا صید کند * مے شناسد ہمہ کس بلبل بستان ترا * کذا فی الغیاث بہار گفتہ کہ ہمہ سور کلی
است کہ براے احاطہ افراد کلی من حیث الافراد و من حیث المجموع مے آید و در دوم
الحاق یاے تنکیر با مضاف الیہ آن اکثر براے اتمام لفظ بود۔ و در ذخیرۃ القدس فی ذخیرۃ الانس
آوردہ کہ در فارسی ہر سور موجبہ کلیہ است ہمچو ؎ ہر آن کس کہ در بند حرص اوفتاد * دہد
خرمن زندگانی بہ باد * و ہمچنین ہمہ ترجمۂ کل افرادی چنانکہ ہمہ کس مقلد اند مگر من بخلاف
ہمہ کہ ترجمۂ کل مجموعی بود کہ آن سور موجبہ کلیہ بود و شارح رسالہ عبد الواسع گوید لفظ ہمہ و
ہمچنین لفظ ہر ذو جہتین ست باعتبار لفظ مفرد و باعتبار معنی جمع پس گاہے اعتبار لفظ
کنند و مسند آن مفرد آرند و گاہے اعتبار معنے کنند و مسند آن جمع آرند چون ہر کدام ترجمۂ
کل ست و مسند کل مفرد مے آید پس اگر در فارسی ہم این رعایت کنند احسن باشد چنانچہ
درین بیت ابو زید محمد عضائری ؎ ہمہ کس از قبل مستی فغان کردے * کہ ضعیفی و بیچارگی دستی حال *

و الحاق یاے تنکیر با مضاف الیہ آن از براے تحسین و اتمام لفظ بود و یا براے تنصیص
کل افرادی۔ و فائق در مخزن الفوائد نوشتہ دیگر یاے بود ما قبل مکسورہ بکسرۂ مجہول قریب
یاے وحدت کہ فائدہ معنی امر مے دہد چنانچہ درین بیت شاہ بوعلی قلندر ؎ خراباتی شدم
مستانہ جامے * بمی دانم حلالے یا حرامے * یعنی یک جام مستانہ بدہ و در شعراے متاخرین
بکثرت این یا مستعمل ست رباعی فرد اصمد ابندہ نوازا رحمے * از چون و چرا ہمہ برار حمے
غمگین و حزین و شرمسارم ز گناہ * بر حال من زار خدایا رحمے * انتہی اما مستفطن مے داند
کہ یا بمعنی امر نیست بل فعل با فاعل خود مقدر ست و آن لفظ آر بعد رحمے و لفظ بدہ
بعد و شناے و مژدۂ و نویدے و جامے و لفظ بکن و مے باید بعد لطفے و نظرے و قرینۂ
این تقدیر در بیشتر مقام ہمین یاے تحتانیہ مجہولہ باشد نظیری گفتہ ؎ رستخیزے کہ شود
زیر و زبر وضع فلک * چند رختم بہ سما باشد و بختم بہ سمک * جلال اسیر آوردہ ؎ تغافل بنوا
گردیدم نگاہے * بیلخی جان سپردم نوشخندے * ؎ بہار ست یاران علاجے دماغے
مے وسطربے گلرخے کنج باغے * ؎ اسیرم بے زبانم بے ولم بے طاقتم مستم * نگاہے
خندۂ حرفے نویدے رمزے ایماے * ؎ غبارم سرمۂ آواز شد در راہ بے تابی *
دلت خالی نہ شد اے بے حقیقت گوشۂ چشمے * و الفاظیکہ درین ابیات تقدیر
کردہ شود بر متامل مخفی نیست ہمچنین ست در قول فیصل و دیگر براے تاکید تنکیر و ابہام
آید چون در یکے ترجمۂ واحد چنانکہ گویند خدا یکے ست و مراد آن ست کہ ذاتے ست
کہ در برابر او وجود غیر ممتنع ست و دیگر یاے تخصیص و از وبہ جانب خاص در زمین
ایما نمایند و از تنکیر بہ تخصیص گرایند چنانکہ اصفی گوید ؎ ساز آباد خدایا دل ویرانے
یا مہ مہرتبان ہیچ مسلمانے را * مولانا وحشی گوید ؎ من دار دور تماشائے گلستان گہے *
بہ نگاہے شدہ خرسند ز بستان کسے * دیگر یاے تعظیم و تمجید ست در صورتیکہ مخاطب
غائب باشد چنانکہ گوئی چہ بزرگ مردے بود و چہ بلند ہمت بادشاہے رفت سعدی
راست ؎ سماطے بیفگند و اسپے بگشت * بدامن شکر داد شان ز بہشت * سماطے
و اسپے بہ یاے تنکیر براے تعظیم ز چون بعد از و کاف بیان آید ہمان معنی تعظیم و تنکیر از
یاے مذکور مستفاد شود انوری گوید ؎ باقی بدوانے کہ در آحاد ستیتش * ساعات
شمارند الوف دوران را * قائم بہ وزیرے کہ ز آثار وجودش * مقصود عیان گشت
وجود حیوان را * و باید دانست کہ چون لفظے را یاے تنکیر و یاے وحدت و یاے
تعظیم در پہلو باشد و خواہند اضافت کنند یا صفت بیاورند ہرگاہ صفت و مضاف الیہ

بایاے نکرہ باشد یاے مضاف و موصوف را باید انداخت مثلاً مردے پردلے نباید گفت
یا باید یاے نکرہ را در پہلوے مرد گذاشت و مردے پردل گفت یا آنکہ یاے نکرہ را در
پہلوے پردل گذاشت و مرد را بے یا خوانند پس مرد پردلے گفت و ہکذا این یاے
تنکیر چون بعد از وصف آید بتاویل موصوف بود یعنی آن نکارت موصوف ست ٭ تنکیر
وصف و صفت چون مرد پردلے یعنی مردے پردل خواجہ حافظ ؎ تا کے غم دنیاے دنی
اے دل دانا حیف ست ز خوبے کہ شود عاشق زشتے ٭ یعنی دل دانائے خوبے دنیاے دنی
زشتے و عبد الواسع گفتہ از ہمین قبیل ست جایسیت نام شہرے کہ عوام از نافہمیدگی جائس
گویند انتہی اما فصحا وجہ تسمیہ او را جاے عیش گفتہ اند بمرور ایام جائس شدہ چنانکہ در لفظ
بہرائچ کہ مزار سید سالار مسعود غازی در انجاست اول نام بہر آسائش بود و عوام
کالانعام از نافہمیدگی بہرائچ خوانند و دیگر یاے تحقیر براے معنی اندک و استخفاف و
حقارت آید چنانکہ درین بیت سعدی شیرازی ؎ جوے باز دار و بلاے درشت
عصاے شنیدم کہ عوجے بکشت ٭ یاے تحتانی در جوے و عصاے براے تحقیر و در
بلاے و عوجے براے تعظیم منہ ؎ بس این مملکت را نباشد زوال ٭ ز ملکے بہ ملکے
کند انتقال ٭ لفظ این در مصرعے مضاف الیہ مملکت و یاے تنکیر در ملکے براے تحقیر
و در بہ ملکے براے تعظیم و فاعل کند ضمیرے کہ راجع بہ طرف بادشاہ پارسا ست ولہ ؎
چنان سایہ گستر دو در عالمے ٭ کہ زالے نیندیشد از رستمے ٭ یاے تنکیر در عالمے و رستمے
براے تعظیم و در زالے براے تحقیر حافظ گوید ؎ یار دار و رہ صید دل حافظ یاران ٭
شاہبازے بہ شکار مگسے مے آید ٭ در لفظ مگسے یاے تحقیر و در لفظ شاہبازے
یاے تعظیم ست و دیگر یاے تبعیض کہ مفید معنی بعض بود چنانکہ بہ لفظ جاے و گاہے
و دیگر یاے تعجب کہ مفید معنی عجب باشد در صورتے کہ متعجب منہ غائب باشد چنانکہ
گوئی فلان مرد بدیست یعنی چہ مرد بدے پیام گوید ؎ چشم بد دور عالمے داریم ٭ من و
مجنون و دامن صحرا ؎ سیلے بر عوج عرب تافتہ ٭ ادیم یمن رنگ از و یافتہ ٭
انوری ؎ مقدرے نہ بہ آلت بہ قدرت مطلق ٭ کند بہ شکل بخارے چو گنبد ازرق ٭ از
جواہر الحروف و بعض بر آنند کہ این یاے توصیفی ست و حق آن ست کہ بمعنی تعظیم ست بمعنی
تقدیر کنندہ بزرگ و تعجب از جملہ بیانیہ ظاہر مے شود و تعجبے کہ از بیان مستفاد مے شود
بہر کہ آن ست زیرا کہ تعظیم زیادت و کمی قبول مکند و دیگر جاے مفید ترتیب و تحویل
بود چنانکہ درین قول ؎ قہر تو آتشے ست چنان اختیار سوز ٭ کا سبب او دخان کند

اندیشہ فکر را ٭ زیرا کہ مدعا مدح است و درین تنکیر مبالغہ آن بسیار ست و دیگر براے
آن باشد کہ گویا آن امر معلوم را مخاطب نمے داند از جہت عدم عمل حسب علم ایہام
و تنکیر واقع شدہ چنانکہ درین قول حضرت سعدی ؎ ز گوش پنبہ برون آر و داد خلق بدہ ٭
وگر تو مے ندہی داد روز دادے ہست ٭ اگر پرسی تنکیر در مضاف الیہ ہست گویم راجع ست
بسوے مضاف زیرا کہ مطلب تنکیر داد نیست بلکہ غرض آن ست کہ روزے ست کہ
در ان دادگر بداد ہر یک خواہد رسید پس گویا روز داد کلمہ واحد ست و چون مخاطب
بسیار ظالم ست چنین مے گوید کہ گویا نمے داند کذا افادہ العلامۃ الاحراری فی شرحہ
و اغلب کہ درین جا نیز تحویل و ترتیب ست و انچہ اشارہ فرمودہ فائدہ ضمنی است
و ہمچنین درین بیت ؎ بہ خون بے گنہان این قدر دلیر مباش ٭ کہ روز حشر
و فرداے و جزاے ہست ٭ و دیگر براے معنی جداگانہ بعد ہر کہ براے افادہ شمول و احاطہ
جنس افراد باشد مے آید چنانکہ گویند ہر طرفے و بازارے یعنی ہر واحد از لرے را بازارے
علیحدہ است و برین قیاس ہر کارے و ہر مردے و دیگر یاے جمع و آن براے جمع حاضر و متکلم
میان صیغہ ماضی و مضارع و استقبال قبل دال و میم در آورند مثلاً آمدید و رفتید و آیید و
روید و خواہید کرد و خواہید رفت و آمدیم و رفتیم و آئیم و رویم و خواہیم کرد و خواہیم رفت
و مؤلف قوانین دستگیری صرف آن یاے جمع را انگاشتہ کہ ما قبل میم متکلم واحد آید و فائدہ
معنی متکلم با غیر دہد و دیگر یاے کدامی کہ معنی کدام وکے دہد چنانچہ در مصرعہ ثانی این شعر
ظہوری از لفظ صاحبے مثالش ہویدا است ؎ سخن را بار خاطر بود کوہے ٭ نبود گر صاحبے
صاحب شکوہے ٭ اے کسے صاحب از تحفہ و دیگر براے استغراق نفی آید چنانکہ گویند
کہ زندگانی بنیادے ندارد یعنی ہیچ بنیاد ندارد از جامع و ازین قبیل ست کہ دنیا اعتبارے
ندارد و مانند آن از قوانین دستگیری و دیگر یاے مقداری و آن متضمن معنی مقدار باشد
چنانکہ درین قول ظہوری ع سخن را بار خاطر بود کوہے ٭ یعنی مقدار کوہ مثال دیگر
از سعدی ؎ اگر گنجے کنی بر حامیان بخش ٭ رسد بر ہر گداے را برنجے ٭ دیگر یاے
استمراری کہ بہ آخر صیغہ واحد غائب و جمع غائب و واحد متکلم ماضی مطلق متصل گشتہ فائدہ معنی
استمرار و ہمیشگی دہد یعنی ہمانا این یا در آخر ماضی ہمان فائدہ مے دہد کہ مے در اولش
چنانچہ فلانے ہر بامداد بہ سیر و گل گشت رفتے و در باغ و بستان گشتے و چاشتگاہان
باز آمدے و چاشت خوردے و آن گاہ بکارے کہ مے داشت پرداختے یعنی
مے رفت و مے گشت و مے آمد و مے خورد و مے پرداخت و علی ہذا القیاس راست ؎

مرو ہر ہفتہ تر روے فراغ ٭ بہ تماشا شدے بدین باغ ٭ سرو پیراستے سمن کشتے ٭ مشک
سودے و عنبر آگشتے ٭ تازہ کردے بدست نرگس جام ٭ لالہ را دادے از بنفشہ پیام ٭
ساعتے گرد باغ برگشتے ٭ باز نگذاشتے و نگذشتے ٭ و سعدی در مذمت بخیلے گفتہ ؎
نخوردے کہ خاطر بیاسایدش ٭ ندادے کہ فردا بکار آیدش ٭ ابو الفضل در عیار دانش
گفتہ بایک دیگر بسر بردندے و پیشتہ بود کہ آن جا جمع شدندے ایضاً یکے از خیر اندیشان
ہر صباح براے خوردن زاہد خوردنی آوردے زاہد پارۂ از آن بچاشت بکار بردے و باقی
را براے طعام شام ذخیرہ نہادے من منتظر آن مے بودم کہ وے از خانہ بیرون رفتے
تا فی الحال خود را در سفرہ افگندمے و بہ فراغ دل آنچہ بایستے بخوردمے و دیگرے بہر گوشتے
قسمت کردمے ایضاً ہر سالے بچہ بزادمے و خانۂ پر از شیر و روغن ساختمے و مولف
براہین العجم در مثل کردمے و گفتمے وغیرہ یاے زاید از براے زیب و زینت کلام
دانستہ لیکن این مطلقاً صحیح نیست بلکہ جاے زائد بود کہ میم ضمیر مفعول باشد نہ فاعل
و صاحب بہار عجم نوشتہ است کہ آوردمے بمعنی مے آوردم را فردوسی در ضمن احوال زال
از زبان سام پیش نوذر پسر منوچہر در وصف آشیانۂ سیمرغ مے گوید ؎ ہمے بوے
مہر آمد از باد او ٭ بدل راحت آوردمے یاد او ٭ و در آخر مضارع نیز افادہ معنی
دوام دہد چون دہدے و کندے و امثال آن انوری گفتہ ؎ ز نور راے تو روشن شدست
راے سپہر ٭ و گرنہ کے رودے آفتاب خیرہ بہ عصا ٭ فردوسی ؎ تو گفتی کہ الماس جان
داردے ٭ ہمان گرد نیزہ روان داردے ٭ و درین شعر انوری ؎ عدل تو بود گرنہ
جہان را نماندے ٭ تا خشک سال جور فلک ہیچ خشک و تر ٭ ظاہرا نماندے فعل نفی
است از قبیل اظہار نون و از ما نحن فیہ ست این شعر خاقانی ؎ بانگش زندے
ز عالم پاک ٭ بانگ حسان العجم فدیناک ٭ و حق تحقیق آن ست کہ تحتانی در آخر
صیغہ مضارع زائدہ مے باشد براے حسن کلام نہ براے افادۂ استمرار و مولف براہین گوید
کہ از ہمین عالم ست بمعنی مے شدم و مے بودم مولوی روم گوید ؎ با لب دمساز خود گر جفتمے ٭
ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے ٭ یعنی اگر جفت مے شدم خاقانی راست ؎ کار ز صفات
بدتہ رستے ٭ گرنہ بر کاب تو ورستے ٭ یعنی ورستے بود انتہی و تحقیق آن ست کہ این
یاے شرط و جزاست نہ یاے استمراری و از ہمین عالم ست آنچہ صاحب تحفۃ العجم
نویسد کہ گاہے یاے استمرار ما قبل خود لفظ شد و بودے خواہد سعدی فرماید ؎ بگفت
ار بدست منستے مہار ٭ ندیدے کسم بارکش در قطار ٭ اے اگر بدست من بودے

دوم جہش این کہ حرف شرط کہ درین جا بقطار است فعل شرط راے خواہد از قوانین دستگیری
دیگر حرف شرط و جزاست کہ در آخر شرط و جزا ہر دو آید چنان کہ درین قول سعدی ؎
اگر بر جفا پیشہ بشتافتے ٭ کہ از دست قہرش امان یافتے ٭ یعنی اگر او تعالیٰ بر ظلم
بشتافتے آے شتاب آوردے براے سزاے کردار آن ہیچ کس از دست قہر او امان
نیافتے زیرا کہ ہیچ نفس بشر خالی از خطا نیست و این بر تقدیرے ست کہ کاف براے
استفہام انکاری گیرند و اگر براے استفہام از زمان گیرند درین صورت فاعل فعل
امان یافتے ضمیرے بود کہ راجع بہ طرف جفا پیشہ بمعنی ظالم و ستمگار ست یعنی ہیچ گاہ آن
جفا پیشہ از دست قہر او امان نمی یافت مثنوی ؎ گر امروز بودے خداوند جاہ ٭ نکردے
خود از کبر در وے نگاہ ٭ بدر کردے از بارگہ حاجبش ٭ فرو کوفتندے بنا و اجبش ٭
در اول مصرع یاے شرط واقع است و در مصرعہاے باقی یاے جزاست مولف
براہین در مثال این مقام آوردہ بخواستے آمدے و کاشکے نیامدے حکیم فردوسی فرماید ؎
مرا کاشکے این خرد نیستے ٭ کہ آگاہی از روز بد نیستے ٭ و این درست نیست و صحیح آنکہ
این یاے تمنی ست چہ یاے کہ بعد حرف تمنا مثل چہ و کاشکے و کاش وغیرہ آید براے
تمنا باشد و آنچہ با حرف شرط مثل اگر مذکور شود حرف شرط و جزاست و این اصطلاح
مقرری استادۂ فن ست کہ در آن جاے گفتگو نیست و ہمچنین درین ابیات یاے
شرط و جزاست بدلالت قرینہ حروف شرط نہ یاے استمراری چنانکہ مولف قوانین دستگیری
و تحفۃ العجم فہمیدہ اند طالب آملی ؎ فیض اگر خاصہ ارباب سعادت بودے ٭ نافہ
مخصوص غزالان حرم بایستے ٭ شیخ اوحد الدین انوری ؎ گر مونس دہمے دمے
یافتمے ٭ ز و چارۂ مرہمے ہمے یافتمے ٭ آن آتش دل سوختمے سرتاپا ٭ در دیدہ اگر
نمے یافتمے ٭ منقول از قوانین دلوی معنوی فرماید ؎ نقرہ و زر گر نبودندے نہان ٭
پرورش کے یافتندے زیر کان ٭ یعنی اگر نمے بودندے یافتند و این یا از قسم استمراری
است بسبب بودن آن بمعنی مے زیرا کہ کلمہ مے ہرگاہ بر صیغۂ ماضی آید فائدہ معنی
استمرار مے دہد از تحفہ دیگر یاے تمنا و آن را در اواخر صیغہاے ماضی واحد غائب و
متکلم مے آرند و افادت معنی حسرت و پشیمانی و یاد چیزہاے دلخواہ کہ نقش آن
بکرسی نہ نشستہ یا نشستہ و گذشتہ و آرزوہاے دلی کہ صورت نہ بستہ مے کنند و
گاہے آن در مقام تمناے محال و آرزوے ناشدنی ہم مے آید جامی گوید ؎ بجاے
نیل من بودے چہ بودے ٭ زیا پوسش من آسودے چہ بودے ٭ شیخ علی حزین گفتہ ؎

مطلب پروانہ روا شد حزین ؎ کاش تو ہم بال و پرے واشتے ؛ کمال اصفہانی گوید ؎
اجل نے رسدم کاشکے رسیدے ؛ کہ تا صداعت دیگر ندادے زنہار ؛ سعدی فرماید ؎
کاش آنان کہ عیب من گفتند ؛ روے آن دلستان بدیدندے ؛ تا بجاے ترنج در نظرش
بے خبر دستہا بریدندے ؛ چنانچہ ؎ چہ بودے از سر زلفش بدستم افتادے ؛ چو آستین کریمان بدست
درویشان ؛ منہ چہ بودے کہ پایم ذرین کار گل ؛ بگنجے فرارفتے از کام دل ؛ و ہرگاہ
این یا در آخر مضارع در آید افادت معنی امید و آرزوے چیز مطلوب یا بیم و بیزاری از
چیزہاے نادلپسند و مرہوب مے کند چنانکہ درین قول ؎ زبیم سنانت بکان خواہدے
کہ در کام شیران نہان باشدے ؛ عمر خیام گوید رباعی اے کاش تنم بہ لفظ آلایندے ؛
آتش بزنندے و نہ بخشایندے ؛ در چشم عزیز من نمک سایندے ؛ و ز دوست جدا
شدن نفرمایندے ؛ از دستور پارسی آموز و تحقیق الحاق یا در آخر صیغہ مضارع سابق
ازین گذشت دیگر مؤلف براین گوید یاے ست در آخرین و تاے رابطہ بیرون آید
و افادۂ اثبات صفت کند از براے موصوف سعدی فرماید ؎ اگر گل را نظر بودے
چو نرگس تا جہان بیند ؛ ز شرم رنگ رخسارش چو نیلوفر در آبستے ؛ گر این ساعد کہ
دے دار و بدے با رستم دستان ؛ بیک ساعت بفگندے اگر افراسیابستے ؛ انتہی
لیکن این یا را نیز بہ قرینۂ حرف شرط یاے شرط و جزا باید گفت و دیگر یاے موصول یعنی
یاے مجہولے کہ بہ اسم نکرہ لاحق شدہ مفید معنے آن و چنان باشد و لابد ست آن را
اتصال جملہ خبریہ کہ مصدر بہ کاف بیان و مشتمل بر ضمیرے بود کہ راجع بسوے ملحق بر آن
باشد و چنان جملہ را صلہ و چنین ضمیر را عاید گویند و آن کاف خواہ از موصول متصل
باشد چنانکہ درین قول حزین ؎ یاد وقتے کہ دل از ہجر خبردار نبود ؛ در میان این تن
ویران شدہ دیوار نبود ؛ و درین قول سعدی فقرہ رندے کہ بجور و دبدبہ از عاید بکے
روزہ بدار و بنہد منتہ ؎ پادشاہے کہ طرح ظلم افگند ؛ پاے دیوار ملک خویش بکند
آصفی ؎ بہ سواد خط خوبان چو رسد در ماند ؛ نکتہ دانے کہ سبق مے دہد افلاطون را ؛
خواہ منفصل چنانکہ درین قول سعدی قدر عافیت کسے داند کہ بمصیبتے گرفتار آید و
درین قول طغرا کہ بہ تعریف کوہ کشمیر گفتہ ؎ بجاے قلۂ کوہش رسیدہ ؛ کہ رنگ از
چہرۂ رفعت پریدہ ؛ یعنی قلۂ کوہ رسید بجاے کہ رنگ از چہرۂ رفعت پرید و درین قول
اشرف ؎ قاتلے خون مرا ریخت کہ در روز جزا ؛ نظر از ناز بہ ہنگامۂ محشر نکند ؛
و چون آن یا با صلہ در ترکیب صفت ملحق بہ خود افتند لہذا بہ یاے صفت و بہ یاے

توصیفی ہم موسوم گردد و این را یاے اشارت و یاے ایمائی نیز گویند و این کہ
گفتہ اند این یا اگر افادۂ معنی آن کند یاے موصول و یاے اشارت و یاے تعریف
گویند و اگر بمعنی چنین باشد یاے توصیفی و یاے وصفی و یاے صفت خوانند فرق اعتباری ست
و نیز اگر بہ رعایت وزن حذف نمایند بر قرینۂ سیاق کلام جائز ست چنانکہ درین قول سعدی ؎
عالم کہ کامرانی و دین پروری کند ؛ او خویشتن گم ست کرا رہبری کند ؛ و جمع کردن
یاے موصولہ با آن و چنان درست نیست و آنچہ صاحب تنبیہ الصبیان نوشتہ است
آن شخصے کہ با ما در خانہ بود این جا یاے موصولہ نیست بلکہ براے تعظیم یا تحقیر
حسب مراد قائل باید گرفت ۔

فصل دوم در بیان حروف معانی مرکبہ

بشنو کہ ہرچند درین باب مقصود البیان حروف معانی مرکبہ است لیکن بغرضے
و مناسبتے بعض اسم و فعل نیز در ضمن حروف نظر بہ تتمیم باب و افادۂ طلاب ذکر نمودہ
شد چنانکہ در ادات و حروف تشبیہ ذکر تو گفتی و گوئی و مانند و غیر ذلک پس اطلاق
حروف بر جمیع تغلیباً باشد یا مجاز ست از قبیل اطلاق مقید یعنی حرف بر مطلق یعنی کلمہ
و ظاہر کلام امام فخر الاسلام در کتاب اصول دلالت مے کند برین کہ اسماے ظروف و
کلمات شرط از جملہ حروف معانی ست و مخفی نیست کہ این از عالم تجویز و تغلیب باشد
و تا اسم ثابت شود قائل بہ حرف نباید شد کہ اسم اصل ست و حرف تابع ۔ و اشتقاق اول
دلایل وجود اسم حرف ست پس ہرگاہ مادۂ اشتقاق ثابت شود قائل بہ بودن حرف
نتوان شد الا بضرورت درین صورت در لفظ ماہ آفرید و جفت آفرید کسے کہ آفرید
را حرف نسبت گفتہ قولش صحیح نبود و ہمچنین گفتہ گسار کہ ماخوذ ست از گساردن بمعنی
خوردن مے تواند کہ کلمۂ نسبت بود بہر تقدیر خبر غم گسار و بادہ گسار و مے گسار دیدہ شدہ
مؤلف گوید با وجود بودن لفظ گساردن کہ ماخذ گسار ست اطلاق آن اعم ست کہ بر غم
و اندوہ و مے و بادہ ہمہ آمدہ احتمال مذکور خیلے ضعیف باشد و اگر کسے گوید کہ در صورت
اول در جمیع مرکبات حقیقت خواہد بود و در صورت دوم در اندوہ گسار و غم گسار مجاز
پس قول اول اقوے باشد گوئیم غم گسار و اندوہ گسار مجاز مشہور ست حتے کہ در وقت
اطلاق بر اندوہ و غم ہرگز لحاظ علاقہ نمے باشد پس مجاز و حقیقت درین جا یکسان و ہمین
حال ست در مجازات مشہورہ مثل بوسہ خوردن بمعنی بوسہ گرفتن چہ در وقت اطلاق علاقہ

گو در خوردن و بوسه گرفتن ست لیحوظ نے باشد مگر آن که شاعر نظر بر لطف شعر منظور دارد و همچنین گفته که گیر و گیره هر دو کلمه نسبت اند و دوم مزید علیه اول چون آتش گیره که آتش بدان در گیرد و هر چیزے که آتش بدان در گیرد مثل خار و خاشاک و اول ماخوذ از گرفتن ست که ترجمه اخذ باشد و دوم نیز از گرفتن که بمعنی سوختن ست و در آبگیر بمعنی آبگاه یعنی گوے که آب باران دران جمع شود از قسم اول ست و در شب گیر زائده است چنان که در کلام امیر خسرو واقع است ع شبگیر و لیل و شب تو بدان رات و دین و نس ؛ و درین نظر ست زیرا که در صورت ثبوت معنے اشتقاقی و پیدا بودن ماده کلمه نسبت گفتن خطا باشد بلکه محل تعجب و در شبگیر بمعنی شب باثبات نرسیده و در محاورات اصلا نیست بلکه باصطلاح کاروانیان قدرے از شب مانده روانه شدن و ابوار مقابل آن که روانه گشتن ست آخر روز و اگر مجاز زائده باشد تمام لفظ شبگیر خواهد بود نه آنکه گیر دران زائده است و خود بمعنی شب ست و چون در شب گیر آخر شب راه رفتن ست مجازاً شبگیر بمعنی مذکور آمده و بعض گفته اند که بعض الفاظ نظر به بعض معنے حرف شوند و نظر به بعض معنی آخر اسم۔ کوتاهی سخن چون در فصل گذشته مرقوم و مذکور ست و حاجتے به بسط مکرر ندارد و لهذا بذکر حروفے که مذکور نیست یا اعادۀ ذکرش بغرضے مناسب نمود اکتفا ورزیدیم اگرچه تکرر نیز در بعض احوال موجب تقریر و تاسیس تحریرے شود اذا تکرر تقرر و ذایقه قند مکرر مے بخشد ازین جاست که در قرآن کریم و حدیث شریف یکسے معنے را در مبانی متکرره در مواضع شتے شرف ایراد بخشیده اند و شخص واحد کلام را در لباسهاے گوناگون معنے جلوۀ ظهور ارزانی داشته و این فصل محتوی بر دو حصه است۔

حصه اول دربیان حروفیکه همراه کلمات مفید معانی هستند

منجمله آنها حروف صله است مراد از صله درین جا جار مجرور ست و متعلقش به فتح لام اعنی فعل و شبه آن موصول و تقیید درین جا از آن نموده شد که در فصل اسم معرفه از باب اول معنی صله موصول دیگر آمده چون از و با و باند بر و تا و در و را و فرا و وا۔

از

بدان که زاے مکسور که باکثر معانی از در نظم مستعمل ست اغلب که مخفف همین لفظ باشد یا مجرد زهست که بران الف افزوده اند مانند ام ات اش و این براے بست و شش معانی آید اول بیانیه که براے بیان معنی مبهم ماقبل آید سعدی گوید ؎ شنیدم که گبریست

سلطان روم ؛ بر پیر مردے ز اهل علوم ؛ و له هم از خبث نوعے در وو دیج کرد ؛ که ناچار فریاد خیزد و زمرد ؛ نوعے مبین ؛ فتح با و از بیانیه و خبث مبین بکسر با مقدم بر نوع ؎ چو برگشت گردد جهان روزگار ؛ ز شستش پادشاه بایدت یادگار ؛ کلاه از کیومرث آفاق گیر ؛ ز جمشید تیغ از فریدون سریر ؛ در هر مصرع بیت آخر حرف ز او اقع شده است براے بیان تاج و تخت و تیغ نظامی ؎ ؛ فرشتها بود تابان زدور ؛ عقاب سیه پرو بالش ز نور ؛ حافظ ؎ بهشت عدن اگر خواهی بیا با ما به میخانه ؛ که از پاے خمت روزے بحوض کوثر اندازیم ؛ و همچنین درین قول حزین ع تراشد از دل سنگین من بتخانه آذر دوم براے استعانت آید شاعرے گوید ؎ شنیده ام که بقصاب گوسفندے گفت ؛ دران زمان که گلویش ز تیغ تیز برید ؛ سزاے هر خس و خارے که خورده ام دیدم ؛ هر آنکه پهلوے چربم خورد چه خواهد دید ؎ ز من خوش منش دلستان ترکه خوب ؛ کز آمیزگاری پوشند عیوب ؛ بعد از لفظ تر رابطه محذوف و کاف اول تفضیلیه و دوم تعلیلیه و از براے استعانت زلالی گوید ؎ قلم زن جابجاے خار اطرازے ؛ ز برق تیشه پیه و لگدازے ؛ و همچنین درین بیت میرزا صائب نیز براے استعانت ست ؎ کرے شوید غبار کلفت از دل عندلیبان را ؛ دران گلشن که گل از خون خود رخسارے شوید ؛ سوم براے تبعیض و این زا افادت معنی جز از کل مے کند و علامتش صحت وضع لفظ بعض ست در جاے آن کاتبی گوید ؎ ز گرمی هاے و دشمن تو امشب بادے گردم ؛ سپند آسا ز جاے جستم و فریاد میکردم ؛ در مصرعه اول از تبعیضیه است نظامی فرماید ؎ گذارنده پیرے از موبدان ؛ گذارش چنین کرد با بخردان ؛ مرا از نهفته نشانش دهند ؛ از آن حبس آرام جانش دهند ؛ یعنی از بعض دانشمندان اهل نجوم گفت که رازے پوشیده بگوید و از تولد شدن طفل او را تسلی بخشد سعدی ع یکے را تب آمد ز صاحبدلان چهارم اجلیه باشد یعنی بمعنی براے چنانکه ظهوری در تعریف مصوری ممدوح گوید ؎ ز گلچینان باغش فصل خرداد ؛ شگفته غنچها از جنبش باد ؛ یعنے براے گلچینان باغ تصویرات ممدوح در فصل خرداد که آخر بهار ست غنچه ها شگفته میشوند از جنبش باد و بدین معنی در بیت انوری ؎ ور دیده فتح جاے سازی ؛ از کوری دشمنان تو ارا ؛ یعنی براے کور کردن دشمنان تو اے خود را در دیده فتح جا پیدا مے کنی از غیاث نقلا عن جواهر الحروف خان آرزوے فرماید که لفظ کوری فلان در محل خلاف کسے که در عربی علی الرغم الف گویند در فارسی مستعمل ست چنان که از مستعملات ظاهر مے شود و نیز در حکایت دیوانه لاے خوار در کتب تواریخ اولیا مسطور ست که ایام زمستان حکیم سنائی هنگامے که

به لشکر پادشاه می خواست که برود به سبب شدت برف پناه به میخانه برد اتفاقاً دیوانه
در آن جا نشسته بود به ساقی می گفت که بده پیاله به کوری پادشاه فلان ساقی گفت
که پادشاه غازی ست الی آخر الحکایة و ازین هم دریافت همان معنی می شود پس نسخهٔ از در
کلام انوری صحیح نبود حرف با می باید و اگر مسلم داریم پس حرف از بمعنی سببیت باشد و
معنی بیت چنین بود ای به سبب کوری دشمنان تو ارادر دیدهٔ فتح جای دهی و اگر اعدا
کور نمی بودند و چشم می داشتند در دیدهٔ ایشان نصب نکردی و از همین قبیل ست درین
قول سروش ؎ برای کوری چشم رقیبان داده است امشب * نگارم وعدهٔ وصلی
بمن ای صبح تاخیری * و همچنین در بیت ظهوری حرف را غلط کاتب ست و صحیح با و بدین
وضع هیچ جای دیگر به نظر نیامده و محاوره و مستعملات نیز دلالت ندارد و این که خرداد را ابتدای
برگ ریز گفته خطاست بلکه بضم اول سوم ماه فارسیان ست که مدت بودن آفتاب ست
در جوزا و در رشیدی گوید و روز ششم از آن ماه و این سهوست چرا که روز ششم هر ماه فارسیان
همین نام دارد و چون نام روز و نام ماه موافق افتد فارسیان در آن روز بنا بر قاعدهٔ خود جشن
کنند و آن را خردادگان گویند پنجم بمعنی حرف را آید که علم مفعولیت ست چنانچه سفید بلخی گوید ؎
چون گزم از لب آن شوخ نکوسناک سفید * من که همچو صدف از آبلهٔ دندان دارم * یعنی لب
آن شوخ را و این بر یاد کرده شده و فراموش کرده شده نیز در آید باقر کاشی ؎ تو خود کی
می کنی از من فراموش * کجا جان می کند از تن فراموش * و درویش واله هروی به حکیم نوشته ؎
حکمت نیم بجرم نه فهمیدگی چرا * از من بدین شتابه فراموش کردهٔ * خواجه شیراز ؎ نگویم
از من بیدل به سهو کردی یاد * که در حساب خرد نیست سهو بر قلمت * و درین بیت
خواجه نظامی ؎ بخوبی نهد رسم بنیادها * ز دولت به نیکی کند یادها * یعنی دولت را
برای امورات نیکی یاد می کند و چون مقررست که هرگاه کسی یاد کرده می شود غرض
آن می باشد که از و کاری گرفته آید و مدعا این جا آن ست که دولت را برای آن
یاد کند که به سبب آن مصدر امر خیر گردد و در معرف مقبول صرف کرده شود و می توان
گفت که درین جا یاد بمعنی نشان نیک و یادگارست بر سبیل تجوز پس درین صورت کلمه
از برای استعانت باشد بمعنی اول ست درین بیت سعدی ؎ شب سروشان برده
از دیده خواب * چو حربا تامل کنان زآفتاب * ای آفتاب را یعنی چنانچه حربا مشتاق
آفتاب ست و خیال طلعت او دارد همچنان ایشان منتظر آفتاب بودند که کی بر آید
خان آرزو گوید که در بیت سفید بلخی لب احتمال تبعیض دارد و ازین عالم ست گوبند

از خود چه گویم ای از حالات خود پس مجاز بالحذف باشد و با لفظ فراموش هم همین حالت
دارد ششم بمعنی در چنانچه درین قول سعدی ؎ تو اصل وجود آمدی از نخست * دگر
هر چه موجود شد فرع تست * وجود بمعنی موجودات و از بمعنی در و نزد بعض درین بیت
ابتدائیه است نه بمعنی در چه در صورتی که مطلب محض ابتدای وقوع فعلی باشد
غایت می آرند چنانکه گویند از کجا می آئی گوئی از بصره و درین جا غایت آمدن مطلوب نیست
بسبب بودن مخاطب پیش متکلم آن را ترک کنند و از قبیل اول ست درین قول وله ؎
نگردند رغبت هنرپروران * به شادی خویش از غم دیگران * کلمهٔ از بمعنی در ست منه ؎
تبه گردد آن مملکت عنقریب * کز و خاطر آزرده گردد غریب * وله ؎ یکی دیدم از عرصهٔ رودبار
که پیش آمدم بر پلنگی سوار * و عرصهٔ رودبار محمول بر حقیقت ست و اگر از تبعیضیه باشد پس
عرصهٔ رودبار مجاز بالحذف خواهد بود ای از ساکنان عرصهٔ رودبار از بهار بوستان و در جواهر الحروف
گفته که از درین شعر افاده معنی را کند که علم مفعولیت ست و این بر تقدیری ست که عرصهٔ
رودبار ظرف بود اما اگر شخص دیده شده از ساکنان عرصهٔ مذکور باشد پس عرصه مجاز و از تبعیضیه
بود و مراد از آن از ساکنان عرصهٔ رودبار و چنانچه درین بیت شیخ نظامی ؎ چهل روز خود را
گرفتم زمام * به کاویم از چهل روز گرد تمام * هم سعدی راست ؎ ندیدم ز روزی که
ترکش ببست * ز پولاد پیکانش آتش نجست * زاد را اول بمعنی در دوم انتزاعیه
و درین بیت عرفی ؎ جا بم از دیده کند عقل و جبینم وارد * هر گم کعبهٔ مدح تو شود نامیه
اگر مقصود شاعر آن باشد که کان بودن و ماوای من عقل از دیده خود کند از بیانیه است
از عالم انگشتر از طلا سازند الا بمعنی در ای چنانچه در دل او جای کرده ام جای من در دیده
خود سازد و نزد بعض ازین بیت بمفعول آمده پس بدل را بود چنان که گوئی از طلا
انگشتر ساخت و از موم شمع بمعنی طلا را انگشتر ساخت و موم را شمع پس معنی بیت چنان
باشد که عقل اول یا عاشر جای من از دیده بکند ای دیده را جای من کند مقتضم افاده
معنی اضافت می کند فردوسی گوید ؎ سپاس از خداوند خورشید و ماه * که دیدم ترا
زنده بر جایگاه * هشتم برای اعراض و انحراف و اضراب خان آرزو در خیابان گوید
کلمه از برای انقطاع مطلقاً نیست بلکه جای باشد که کلمهٔ در نیز در آن بود یا آن که
در متعلق لفظ معنی انقطاع یک گونه باشد شیخ سعدی گوید ؎ به یکبار از جان دل در
تو بستم * ندانستم که برگردی بزودی * و بعض گفته اند درین جا ملتفت الیه گاهی
کلمه با باشد ؎ از آن با وسعت مشرب زمذهب ساخته صائب * که یک آهوی وحشی

یعنی مجاز بالحذف ست ۱۲

نیست این صحرائے دلکش را ٭ یعنی از مذہب اعراض وانحراف نمود سعدی راست ؎
سر از کوئی صورت بمعنی کشید ٭ قلم بر سر حرف دعوی کشید ٭ ولہ ؎ سواران پئے در و مرجان
شدند ٭ ز سلطان بہ یغما پریشان شدند ٭ ؎ نشانی از سر کویش مکن ہوائے بہشت ٭ کہ رشک
باغ بہشت ست پائے دیوارش ٭ پنجم بمعنی سبب چنانکہ درین قول سعدی گربہ در خانہ
ایمن ست از کم آزاری و گرگ در صحرا سرگردان ست از بدکرداری مولوی گوید ؎ گر خدا خواہم
نگفتند از بطر ٭ پس خدا بنمود شان عجز بشر ٭ گر خدا خواہد ترجمہ انشاء اللہ و در ترکیب مفعول
نگفتند واقع شدہ و بطر بمعنی تکبر از بطر علت نگفتنست یعنی بوجہ نازش و فخر انشاء اللہ
نگفتند ؎ زان گدا رویان نادیدہ ز آز ٭ آن در رحمت بر ایشان شد فراز ٭ حرف از در زان
برائے تعلیل ست و متعلق ست بہ شد فراز و از در ز آز نیز برائے تعلیل ست و متعلق ست بہ
نادیدہ و در کلمہ این جا نیز برائے سبب ست ؎ مگر بار بر بار زیبا نشست ٭ کہ تا ر انگان
مہرہ نایابد بدست ٭ نمایشش از ین ست برائے علت ست مطلقا و از ینجا دریت مذکور
برائے علت غائی تنہا ظاہرا ست ؎ تنش کردہ از دولت اشکبار ٭ مقامات پروانہ را استوار ٭
یعنی بسبب دولت فلان سعدی راست ؎ زمین آسمان شد ز گرد کبود ٭ چو انجم درو
برق شمشیر و خود ٭ و حق آن ست کہ در سببیہ و استعانت چندان تفاوت نیست چنانکہ
درین قول نظامی ؎ پس از روزہائے کہ بگذشت بیش ٭ بکشم زندہ اش ز آب حیوان
خویش ٭ چہ اینجا ہم ہر دو معنے ثابت مے شود ششم بمعنی جنس چنانکہ درین قول ؎
ز دیبائے رومی ہزاران پرند ٭ ز سنجاب و قاقم چہ گویم کہ چند ٭ اے جنس سنجاب و قاقم را
چہ گویم کہ چہ قدر بود سعدی راست ؎ ز اوصاف حاتم در آن مرز بوم ٭ بگفتند شرحے
بہ سلطان روم ٭ کلمہ ز اجنسیہ است یعنی پارہ از جنس اوصاف حاتم را کہ در ان مرز بوم
اشتہار یافتہ پیش سلطان روم بگفتند یازدہم برائے مجاوزت میر حیدر معمائی گوید ؎
عزم سفر کردہ ما ز میان مے رویم ٭ او اگر از شہر رفت ما ز جہان مے رویم ٭ زائے کہ بر لفظ
میان و جہان واقع است برائے تجاوزست از ہفت قلزم صاحب قوانین دستگیری وغیرہ
مے گویند کہ مجاوزت عبارت از تجاوز و تعدیہ یک شے ست از شے دیگر و مجاوزت شے از
شے دیگر بہ سہ وجہ مے شود یا بہ زوال شے از شے ثانی و وصول آن شے طرف شے
ثالث چون انداختم تیر را از کمان بسوے شکار پس شے اول یعنی تیر زائل شد از شے دوم یعنی
از کمان و رسید بہ شے سوم یعنی بہ شکار یا مجاوزت حاصل شود تنہا بر رسیدن شے اول بسوے
سوم بدون زوال آن از دوم چون گرفتم از و علم را پس رسید شے اول یعنی علم بسوے سوم

اے متعلم بدون زوال شی از دوم اے از معلم یا آن مجاوزت حاصل شود بسبب زوال شے
اول تنہا از سوم بدون رسیدن بہ سوم چون دور نمودم از و قرض را پس شے اول کہ قرض ست
دور نمود متکلم از سوم یعنی از ذات شخص دیگر چنانچہ درین مصرعہ از دل برود ہر انچہ از دیدہ برفت ٭
درین جا حرف از معنی برفت و برود را بدل و دیدہ رسانید و مفید معنی مجاوزت و دوری نیز
انتہی و در عبارت تیر از کمان جست و وقت از دست رفت کلمہ از برائے صلہ جستن و
رفتن ست نہ برائے مجاوزت چنان کہ بعضے گمان بردہ اند آرے معنی مجاوزت در رفتن حاصل
ست از جواہر الحروف بدان کہ ہر صلہ کہ با فعل آید معنی کہ مناسبت با فعل داشتہ باشد از ان
پیدا شود مثلا در جستن لفظ از بمعنی تجاوز و در پیوستن با بمعنی الصاق چنان کہ با و پیوستم و با در
عبارت بخانہ رفت معنی ظرفیت مے دہد دوازدہم ابتدائیہ کہ اصل ست در وے نزد
بعض و باقی ہا راجع بسوے این ہا فاوت معنی آغاز کارے یا جنبشے از بعض حدود زمانی
یا مکانی مے کند و بناچار برائے انتہاے الکلمہ و از تنہ در مے آید و اغلب بعد آن لفظ تا کہ مفید
معنی انتہاے آن کار یا جنبش مے باشد مے آید چون از روم تا چین سیاحت کردم و از
خردی تا پیری در اکتساب ہنر و کمال کوشیدم چنان کہ درین قول نظامی ؎ ز رفرف
گذشتہ بہ فرسنگہا ٭ و زان پردہ بپیمود آہنگہا ٭ یعنی حضرت رسول مقبول علیہ السلام
مقام رفرف را گذاشتہ قصد بالاتر از ان کرد و بسا ہنگام این دو حرف از و تا را بر دو چیز
کہ باہم متضاد و یا متقابل باشند مے آرند تا مفید معنی عموم و شمول باشد یعنی ہمگی و سر تا سر
چون از زمین تا آسمان و از خار و از سیاہ تا سفید و از شاہ تا گدا و از سمک تا سماک
چنان کہ درین قول نظامی ؎ ز مشرق تا بمغرب شاہی او راست ٭ ز ماہی تا بہ ماہ آگاہی
او راست ٭ و درین قول ظہوری ؎ ز فرق تا بقدم ہر کجا کہ مے نگرم ٭ کرشمہ دامن
دل مے کشد کہ جا اینجا ست ٭ انوری گوید ؎ اے در خمار ماندہ از صبح تا بہ شام ٭ یاد
شراب خفتہ از شام تا سحر ٭ ؎ از بام ازل جام صبوحی زدگانیم ٭ تا شام ابد صبح و مسا را
نشناسیم ٭ و فرقے کہ ملا عبد الغفور بر حاشیہ فوائد ضیائیہ در میان از ابتدائیہ و از تبعیضیہ
و در مبحث خواص اسم در حاشیہ قول او من التبعیضیہ بیان کردہ این ست کہ اول یعنی
از ابتدائیہ در مے آید بر صیغہ واحد برائے بودن مجرور مدخول آن موضعیکہ منفصل و خارج
شود از و چیز دیگر بر خلاف از تبعیضیہ کہ در مے آید بر صیغہ جمع سیزدہم بمعنی مع آید چنانکہ
درین قول سلمان ؎ جان زندگی از چشمہ پر نوش تو دارد ٭ دل بستگی از سنبل گل پوش
تو دارد ٭ یعنی با سنبل گلپوش تو دارد از غیاث و جواہر الحروف و حق آنکہ در مصرع دوم

نیز از سببیه است نه بمعنی مع یعنی دل را بستگی که هست از سبب سنبل گلپوش تست درین صورت ایهام در لفظ بستگی هم رسیده و اگر گویند عوض اضافت ست نیز فصیح برین تقدیر اضافت بستگی که حاصل بالمصدر ست سوے سنبل خواهد بود از جهت مقابله جان زنگی از چشمه تو باید حرف از درین جا نیز آرد. ده چهاردهم بمعنی قسم و نوع آید مولوی نظامی فرماید ؎ از ان گل که او تازه دارد نفس * عرق ریز او در عراق ست و بس * یعنی از ان قسم گل که او دماغ تازه وار دارد در عراق ست و حضرت سعدی به نظم آورده ؎ ازین مه پارهٔ عابد فریبے * ملایک صورتے طاؤس زیبے * که بعد از دیدنش صورت نه بندد * وجود پارسایان را شکیبے * یعنی ازین قسم محبوب ترد ملائک صورت طاؤس زیبے است که عارفان خدا دوست را که از ما سوا دل بر داشته اند بعد از دیدن او هیچ تسلی نباشد پس حالت دیگران ازین جا قیاس باید کرد از ضوابط عظیم و از جمله عجائب آن که علامه احراری درین جا نوشته که بهترین توجیهات آن ست که رابطه از آخر مصرع ثانی محذوف باشد یعنی ازین مه پارهٔ عابد فریب ملایک صورتے طاؤس زیبے آن ست که چیزے از ان درین جلوه کرده انتهی خان آرزو در موهبت عظمے گفته که رکاکت این معنے مستغنی از بیان ست زیرا که حذف رابطه درین قسم مقام تکلف و ملایک را که جمع ملک ست بمعنی یکے صورتے گفتن و بمعنی نمونه از وست گرفتن بعید و طاؤس زیبے را بمعنی آن که چیزے از آن درین جلوه کرده گفتن بعید تر از ان ست از صاحب کمالان سخن آشنا این معنے بسیار مستبعد مے نماید بهترین توجیهات درین مقام همان ست که گوییم ازین بمعنی چنین ست چنانچه در مدار الافاضل مصرح شد استناد بدین بیت سلمان ؎ گرد در خیبر بزور بازوے حیدر کشاد * بسکه ازین قلعها را سایهٔ حق در کشاد * و این حاصل آن ست که بعضی گفته اند که ازین درین جا بمعنی ازین قسم ست چه لفظ چنین حاصل معنے ازین قسم ست نه بمعنی تشبیه کما وهم البعض فافهم انتهی کلامه و تحقیق آن ست که ازین به دو معنے آید یکے قسم و دیگر چنین و این قدر هست که هر جا که ازین بمعنی اول مے آید بعد آن کاف بیانیه ناچار ست و درین صورت حکم موصول بهم رساند چنان که در شعر حضرت سعدی و بمعنی دوم آوردن کاف ضرور نیست چنانچه درین بیت خواجه سلمان ؎ کردم غمش بر جان گزین بادش فدا صد جان ازین * جان گرچه باشد نازنین هرگز بجانان کے رسد * مولانا کاتبی راست ؎ گر صد بلا باشد جانم نگیرد آرام * زین سخت جان ندیدم جان نیست این ملامت * پانزدهم بمعنی تمنا آید نظامی فرماید ؎ چو باز از من بے من آراستی * بان رسم و آئین که مے خواستی

زر و نقش مهر نقش آرایشم * نصیبے ده از گنج بخشایشم * شانزدهم براے ملکیت یعنی افادت معنی ملک مے کنند و بر اسماے خداوندان املاک مے آید چنان که درین قول آذر ؎ گل ز بلبل شمع از پروانه سرو از فاخته * هر کسے یارے گرفت و از من دل باخته * یعنی گل خواستهٔ بلبل ست و شمع خواستهٔ پروانه و سرو خواستهٔ فاخته و تو خواستهٔ من دل باخته و درین شعر عرفی ؎ جنت از کونین باغ حسن از عرفی گزو * هر نگاهش را بدامن هست صد خروار گل * اے بهشت از آن کونین و باغ حسن از آن عرفی هست هفدهم بمعنی انتزاع چنان که درین قول حافظ ؎ بهشت عدن اگر خواهی بیا با ما به میخانه * که از پاے خمت روزے بحوض کوثر اندازیم * و بعض گفته اند که از درین جا بیانیه است و از قبیل اول است درین قول سلمان ؎ آفتابے که چو در رزم زند دست به تیغ * از میان پیکر مریخ برآرد ز حسام * و درین بیت نظامی ؎ بر انگیخت رزمے چو بارنده میغ * تگرگش ز پیکان باران ز تیغ * نیز براے انتزاع باشد در صورتے که منتزع و منتزع عنه یکے بود چنانچه تگرگ و پیکان و باران و تیغ پس معنی تشبیهی بهم رساند و حکم بیان پیدا کند مثلاً شاعر گفته که از حسام پیکر مریخ برآرد یعنی تیغے برآرد که مثل مریخ خونخوار بود پس در این جا از تیغ خونخوار صورت مریخی انتزاع یافته هر چند لفظ برآرد دلالت دارد بر انتزاع و این منافات ندارد بر بودن لفظ از براے انتزاع چنان که در مصراع ؎ تگرگش ز پیکان و باران ز تیغ * و برین تقدیر در قول او زو کشم ؎ نگر شاه زان داد چوگان بمن * که تا زو کشم ملک بر خویشتن * یعنی انتزاع درست مے شود و درین صورت مرجع ضمیر او لفظ شاه خواهد بود اما اگر مرجع ضمیر او لفظ چوگان باشد پس براے استعانت بود و همین بهتر ست چرا که معنی انتزاع در صورت اول از کشیدن حاصل ست و سببیه نیز مے تواند شد. و درین قول نظامی ؎ ز هر شاه کامد جهان را پدید * بدست تو داد آفرینش کلید * یعنی هر شاه که در جهان پدید شد آفرینش از و کلید انتزاع نموده بدست تو داد و بمعنی تبعیض و انتزاع هر دو درست مے تواند شد پس در صورت اول معنی چنین باشد از هر شاه که موجود شد بدست تو قدرت حق کلید کشایش کار ها داد و در صورت دوم چنین که از هر شاه گرفته و انتزاع کرده بدست تو کلید مذکور داد و در هر صورت اگر جهان متعلق بمصرع دوم گوییم بمعنی کلید جهان بدست تو داد خواهد بود پس حرف را در جهان را عوض اضافت کلید خواهد بود و بر تقدیر تعلق بمصرع اول را بمعنی براے خواهد بود و بر عاقل پوشیده نیست که درین صورت منتزع عنه

خواہد بود مثال ہیچ ہم برائے تمیز و تفرقہ چنان کہ درین مثال اسپ فلانے بر از بحر نمی شناسد کہ یعنی تمیز و تفریق ازان حاصل شود عرفی گوید ؎ گر گزیند سرمہ از خاک درش مژگان چو باز ٭ چنگل اندازد بزاغ دیدۂ بینائے من ٭ و بعض درین بیت برائے اعراض گفتہ اند لیکن معنی تمیز و تفریق انسب ست و اگر گوئی یعنی با وجود بودا اے اگر سرمہ را گزیند با وجود خاک درش گوئیم کہ این معنی حاصل معنی تمیز و تفرقہ است و مے تواند کہ از درین جا تبعیضیہ بود یعنی از خاک درش کہ روشن کنندہ دیدہ اولوا الابصار ست دیدہ سرمہ اختیار کند و انتخاب نماید مژگان ہمچو باز بر زاغ دیدہ چنگل اندازد و شکار کند بسبب خوش آیندگی از جہت سرمہ کشیدن خاک درش و مے تواند کہ انتزاعیہ بود یعنی از خاک در او سرمہ انتزاع نماید و سرمہ بجا اکند مژگان را با دیدہ عشق بہم رسد و شکار او نماید چنان کہ معشوق را عاشق مے خواہد کہ برام کند پس در صورت اول معنی دشمنی ملحوظ مے شود و در دوم معنی محبت استفادہ مے گردد و نیز و ہم برائے تخصیص مثل این اسپ از فلانے ست یعنی این اسپ خاص فلانے ست و در نجیب ہم از فلان یعنی خاصہ از ذات او و ہمچنین درین بیت نظامی ؎ از و بوم کشور بہ یکبارگی ٭ ستوہ آمدند از ستمگارگی ٭ و اغلب در مصرع اول از صلہ ستوہ آمدن بود و در مصرع دوم از سببیہ است و مراد از قول او بوم و کشور اہل بوم و کشور ست بر سبیل تجوز از عالم فاسئل القریۃ از جواہر الحروف خان آرزو و مثمر گوید کہ در مثال ثانی از سببیہ است و در بیت نظامی ہر دو جا سببیہ است اول صلہ ستوہ آمدن و در دوم بیان علت ستوہ آمدن لیس معنی چنین بود کہ بوم و کشور یعنی اہل آن عاجز شدند پس این متعلق ستوہ آمدن باشد و از ستمگارگی جواب سوال مقدر بود چہ اول چون گفتہ کہ از و بہ ستوہ آمدند سائل را مے رسد کہ بپرسد چرا ستوہ آمدند در جواب گفت کہ از ستمگارگی او بہ ستوہ آمدند و این قسم عبارت آوردن دلالت دارد بر کمال بلاغت پنجم برائے تعدیہ این را پیش یا پس امثال چنین افعال چون تراشیدن و بریدن و شستن و رستن و خواستن و کاستن و جستن و رستن و یاد کردن و جز آن در مے آید چون از فلانے می ترسم و از و مے پرسم و دست از ہوس شستم و نہال از خاک بر رست و از فلان قدرے زر خواستم و بسیارے از آبروے خود کاستم و فیروز از جا برجست و از بلا رست و از من یاد کرد و چہ آمد کہ از من بریدی چنان کہ درین قول سعدی ؎ بترس از محبت کہ خاک کند ٭ کہ باقی شوی گر ہلاکت کند ٭ ؎ زمن میرس کہ از دست او دلت چون رست ٭ از و بپرس

کہ انگشتہاش پُر خون ست ٭ خاقانی ؎ دل را بکنار جوے بردیم ٭ و ز یار کنار جوے شستیم ٭ بست و یکم برائے تفضیل این را اسم مفضل علیہ یعنی اسمے کہ دیگرے را بمدلولش وقت مقابلہ کردن اوصاف اشیا را باہم تفضیل و ترجیح مے دہند در مے آید چنان کہ انگور شیرین تر ست از سیب و برف سفید تر ست از کاغذ و درخت انبہ کلان تر ست از درخت انار خواجہ حافظ گوید ؎ وصال او ز عمر جاودان بہ ٭ خداوندا مرا آن دہ کہ آن بہ ٭ بجلدم دعوت اے زاہد مفرما ٭ کہ این سیب زنخ زان بوستان بہ ٭ اگرچہ زندہ رود آب حیات ست ٭ ولے شیراز ما از اصفہان بہ ٭ نظامی گوید ؎ زیر بابے بہ زعفران و شکر ٭ نار بابے ز زیر با خوشتر ٭ خیر اللہ وفائی در شرح این بیت خواجہ نظامی ؎ نوازندہ تر زان شد انصاف شاہ ٭ کہ رحمت برد خاصہ بر بیگناہ ٭ مے گوید کہ از تفضیلیہ است یعنی انصاف سکندر مانند انصاف پادشاہان دیگر نیست کہ رحمت ایشان مخصوص مے باشد بر بے گناہ و بر گناہگار اصلا رحمت نمے کنند بلکہ انصاف یعنی فضل سکندر از مرتبۂ مذکورہ فوقیت گرفتہ و در نوازندگی زیادہ است ازان کہ بر بے گناہ رحمت ہمے کند و بس بلکہ دشمنان را ہم مشمول لطف و کرم مے گرداند و بعض گویند کہ درین جا از سببیہ است و کاف در صدر مصراع دوم برائے بیان این سبب و درین قول سعدی ؎ کہ از کار آشفتہ بگریستے ٭ کہ کس دیدہ از ان صعب تر زیستے ٭ کلمۂ از برائے تفضیل ست ٭ و آن کہ با لفظ مقداری لفظ از آید چنان کہ بیش از ہزار و افزون از ہزار و درین جا معنی تفضیلی نیست لہذا کم از صد نیز گوینا و بدون آن صحیح نیست مگر لفظ بہ و این بدون از یا کاف مستعمل نہ شود بست و دوم زائے مادیہ این را بر مواد ارکان اشیائے مرکب در مے آید چون از چوب تخت مے سازند و از پنبہ جامہ و از گل کوزہ سعدی گوید ؎ ز خاک آفریدت خداوند پاک ٭ پس اے بندہ افتادگی کن چو خاک ٭ انوری گوید ؎ طول و عرض و لش ز مکرمت ست ٭ پود و تار کفش ز احسان ست ٭ بست و سوم بر موضوع سخن یا محکی عنہ مے آید چنانکہ درین قول حافظ ؎ حدیث از مطرب و مے گوے و راز دہر کمتر جوے ٭ کہ کس نکشود و نکشاید بحکمت این معما را ٭ ؎ اے صبا با ساکنان شہر یزد از ما بگوے ٭ کاے سر ناحق شناسان گوے میدان شما ٭ گرچہ دوریم از بساط قرب ہمت دور نیست ٭ بندۂ شاہ شمائیم و ثنا خوان شما ٭ بست و چہارم بمعنی بر آید نظامی گوید ع عروس جہان را نشاند از برش ٭ یعنی بر بالائے او ؎ ہر چہ ز قرآن طرازی بر فشان زان آستین ٭ ہر چہ ز ایمان بساطی در نورد آن داستان ؎

چو پرکار چرخ از بر کوه و دشت ٭ برین دائره مدتے در گذشت ؎ دخان از شعلۂ آذری ٭ چو بر سرخ گل کرد نیلوفری ٭ حافظ راست ؎ اعتمادے نیست بر کار جہان ٭ بلکه از گردون گردان نیز ہم ٭ ؎ کوس ناموس تو از کنگرۂ عرش زنیم ٭ علم عشق تو از بام سموات بریم ٭ مولانا سنائی ؎ اے رقیب از اعتبار خود چه مے نازی به کبر ٭ عبرت از روزے که من ہم اعتبارے داشتم ٭ و نزد بعض از درین بیت سببیه است چنان که در بیت خسرو و درین مصرع آصف خان جعفر ع تو از جمشید مے نازی سن از خود ٭ نیز سببیه است بلکه ہر جا کلمۂ بر صلۂ نازیدن واقع شود در واقع بمعنی از سببیه است پس تقدیر بر عکس باشد خسرو ؎ اے پسر از ملک و جوانی مناز ٭ ناز بدو کن که شد او بے نیاز ٭ بست و پنجم از بمعنی اے چنانچه درین قول سعدی ؎ ہنوز از بت آلوده رویش بخاک ٭ که کامش بر آورد یزدان پاک ٭ یعنی ہنوز جانب بت روے او آلوده به خاک که ناگاه کارش الخ بست و ششم بمعنی کثرت آید نظامی گوید ؎ ز بس زنگئی کشت بر خاک راه ٭ زمین گشت از آسمان رو سیاه یعنی از مرده افتادن زنگیان زمین زیاده از آسمان سیه رو گشت از ضوابط عظیم و صاحب انجمن گوید از بر بس زائده است و قول ہر دو خلاف تحقیق ست صاحب بہار عجم در لفظ از بس مے نویسد که اگر مابعدش مصدر یا آنچه در حکم مصدر باشد واقع شود حرف از برائے سبب و کلمۂ بس بمعنی کثرت و بسیاری بود و اگر جمله واقع شود آن جمله بمعنی مصدری و بس به ہمان معنے مذکور بود و اله ہروی بمعنی اول گوید ؎ شاید از مضراب مطرب ناخنے بر دل زدند ٭ بسته ام بر سینه از بس خواہش امشب تار را ٭ و بمعنی دوم ؎ از بسکه سینه کندم و ناخن در و نشست ٭ چون پشت ماہی ست سراپاے سینه ام ٭ یعنی بسبب بسیاری کندن سینه و نشستن ناخن در سراپاے سینۂ من مثل پشت ماہی شد و درین حذف حرف از جائز ست تیر صیدی طہرانی گوید ؎ شد بسکه از خرام تو تغیر حالها ٭ از جا در آمد به گلشن نہالها ٭ و حذف کاف نیز جائز است و صاحب بہار عجم در لفظ بس نوشته است که چون کلمۂ از بر بس داخل شود معنی شرط بہم رساند و درین صورت جملۂ دیگر که حکم جزا دارد لبعد از آن مے آید و آن کاف بیانیه بود و گاہے نبود و گاه چنان ست که حکم قید بہم رساند و شرط و جزا نبود چنان که گوئی از بس دیوانگی سر بصحرا دادم و مولف منتخب الخ گفته است که بسکه و ز بسکه و از بسکه را در مقام شرط استعمال کنند و معنی این ہر سه لفظ درین مقام این ست که از بسیاری آن و لفظ بس به مجاز بمعنی کافی و کفایت شہرت دارد و لہذا بس کن نیز آمده فیضی ؎ اے سوخته ضبط این نفس کن ٭ بس کن حدیث عشق

بس کن ٭ و نیز مے گویند که فلان چیز ترا بس ست یعنی کافی ست۔

با

براے دوازده معنی آید اول بمعنی مع بلکه این معنے معنی حقیقی با ست چنانکه بگوئی اسپے با زین مکمل خریدم وحید گوید ؎ دمے با حق نبودی چون زنی لاف شناسائی ٭ تمامی عمر با خود بودی و نشناختی خود را ٭ حافظ فرماید ؎ آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف ست با دوستان تلطف با دشمنان مدارا ٭ دوم افاده معنی واو عطف کند که بجاے با اگر واو عطف آرند عبارت صحیح بود چنان که سراج المحققین در خیابان شرح گلستان در تحقیق معنی این بیت ؎ فرق ست میان آنکه یارش در بر ٭ با آن که دو چشم انتظارش بر در ٭ نوشته که کلمۂ با بمعنی واو عاطفه است و این بیت نظامی را ؎ بلیناس با کاردانان روم ٭ سو کید رفتند زان مرز و بوم ٭ سند آورده لیکن درین بیت در بعض نسخ بجاے رفتند که صیغه جمع است رفته به صیغۂ مفرد و بجاے زان از آن به زیادت الف دیده شد اگر چه این ان تصرف ناسخان بے فہم ست اما براے گفتگوے عوام کافی ست برین تقدیر از ما نحن فیه نخواہد بود آنچه درین باب قاطع شبه است این بیت ست ؎ پری رخ با شہنشاه جہانگیر ٭ بہم رفتند سوے شہر کشمیر ٭ و از ہمین قبیل ست این بیت مولوی جامی ؎ نه تنہا ماکه مادر با پدر ہم ٭ نباید جاه جوئی این قدر ہم ٭ چه نسبت قد او را با قیامت ٭ چه نسبت روے او با باغ جنت ٭ یعنی و ... ست و جنت لیکن احتمال دارد که تاے فوقانی باشد سعدی راست ؎ رئیس دہے با پسر در رہے ٭ گذشتند بر قلب شاہنشہے ٭ و از ین عالم است درین قول علی بیگ خراسانی ؎ می دود چون باد بر شیب و فراز این جہان ٭ ہمیش عاشق در طریقت کوه با صحرا یکے ست ٭ فردوسی ؎ فرنگیس با رنج دیده پسر ٭ بخواب اندر آورده بود نا سر ٭ و بعض گویند درین ابیات بمعنی مصاحبت ست لیکن اول اولے چنان که بر سخن فہم پوشیده نیست سوم بمعنی مطابقت چنان که درین قول نظامی ؎ فرستاد با او بسے گنج و مال ٭ گر ز و در شد مالش بد سگال ٭ و حق آن که درینجا معنی معیت معلوم مے شود و این مصرع نیز دلالت دارد که بین البائین تغایر ست زیرا که اگر بجاے فرستاد با او فرستاد باو گویند خلاف محاوره مے شود چہارم بمعنی طرف و جانب چنان که جامی گوید ؎ بر وا ز و بے پیام چند با او ٭ زلیخا را ده پیوند با او ٭ سعدی ؎ بر نیت بگویم حدیثے درست ٭ اگر گوش با بنده داری نخست ٭ پنجم با بمعنی الے

بمعنی راچنان کہ درین قول حزین ؎ جان را پئے ساز بر آتش نثار شو ٭ با دل قرار عشق
دہ و بیقرار شو ٭ ششم برائے تقابل برا تمان و اعواض آید چنانکہ خواجہ حافظ گوید ؎
با روئے تو آفتاب دیدم ٭ خوب ست ولیکن آن ندارد ٭ صائب ؎ با اختیار عشق
نبود اختیار ما ٭ با نور آفتاب چہ باشد شرار ما ٭ آصفی گوید ؎ فرہاد کوہ غم را باجان نمے
فروشد ٭ مسکین گران خرید ست ارزان نمے فروشد ٭ وخواجہ نظامی گوید ؎ فلک وار بر
ہر کہ بند و کمر ٭ بر آب افگند چون زنیش سپر ٭ عقابے کہ با پشہ گیرد ستیز ٭ گر افتاد پس
رست کو برمخیز ٭ ؎ اگرچہ لالہ طور ست روئے روشن او ٭ چراغ صبح بود با بیاض گردن او ٭
ہفتم برائے استعانت عرفی گوید ؎ با صیقل ضمیر تو چون عکس آئنہ ٭ مرئی شود ز ظل بدن
صورت حواس ٭ حکیم سنائی علیہ الرحمۃ فرماید ؎ یکے با چشم دل بنگر درین زندان خاموشان
کہ این جا صد ہزاران کس ندیمان ندم بینی ٭ محمد سعید اشرف ؎ خط مشکین آلہ قطع
محبت مے شود ٭ با سیاہی طفل را مادر ز پستان مے برد ٭ ہشتم بمعنی در آمدہ است خواجہ حافظ
فرماید ؎ در نمے گیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست ٭ خرم آن کز نازنینان بخت برخوردار داشت ٭
خواجہ سلمان گوید ؎ مے دیدم آن رشک قمر وز گل بصد رہ تازہ تر ٭ رفت و کہ داند
تا دگر گل با گلستان کے رسد ٭ لیکن درین بیت احتمال ست کہ تائے فوقانی باشد و بہتر
از ہر دو آن ست کہ با این جا صلہ رسیدن ست و آن بمعنی پیوستن و الصاق باشد ہر چند با بمعنی در
مے آید چنانکہ گوئی فلان چیز از چاہ بر آمدہ بجال افتاد یعنی در جال ؎ جان بیمارم با قبال
آمد تا بلب ٭ قوتے از تو مگر باجان بیمار آمدست ٭ نہم بمعنی از آمدہ است و این دو قسم ست
یکے برائے العاق وصلہ چنانکہ گوئی فلانے با من دوستی دارد و درین بیت سلیم نیز برائے
الصاق ست ؎ حسن با مہر و وفا بیگانہ است ٭ ہر کہ عاشق مے شود دیوانہ است ٭
وحق آنکہ صلہ بیگانگی و آشنائی ہر دو حرف با بود بمعنی الصاق چنانکہ در محاورات مے آید کہ
فلان با من آشنائی دارد و فلانے با من بیگانگی دارد از من بیگانگی خلاف محاورہ کمال الدین
گوید ؎ با تو اے دوست ندارد دل دیوانہ گلہ ٭ ہر چہ دید این دل من از خم گیسوے تو دید ٭
دوم برائے تفضیل چنانکہ درین قول باقر کاشی ؎ پیچان تر ست زلف تو با گفتہائے من ٭
شیرین تر ست لعل تو با قند عسکری ٭ و اگر بنائے کلام بر تجاہل باشد پس تصحیف یائے تحتانی
خواہد بود دہم ٭ اسمے مرکب شدہ فائدہ اسم فاعل دہد چون باخبر و باہوش یازدہم
بمعنی سبب چنانچہ درین قطعہ نظامی ؎ چو من بار کالے کہ برداشتم ٭ عنان جہان بر تو بگذاشتم
تو نیز انچہ داری بہ آن توشہ ٭ رہا کن مرا اندرین گوشہ ٭ یعنی ہر گاہ من بسبب یک پیالہ شراب کہ

اختیار کردہ ام و بدان قناعت نمودہ ام عنان جہان را بر تو بگذاشتم و در قبض و تصرف تو
دادم اکنون تو نیز باید کہ در عوض آن نیکی مزاحم احوال من نشوی و مرا بطور خود درین گوشہ گذاری
وحق آنکہ کلمۂ با درین قول بمعنی با وجود ست پس معنی بیت چنین باشد کہ من با وجود پیالۂ کہ
برداشتم عنان جہان بر تو بگذاشتم و برداشتن پیالہ درین جا کنایہ از فشار جہانگیری و ملک ستانی
است و ہمین مناسب است نہ بمعنی سبب و نیز بمعنی سبب نظیر دیگر بہ نظر نیامدہ و ہمچنین درین
قول نظامی ؎ گہے با چنین گوہر خانہ خیز ٭ چو بو طالبے را کنی سنگ ریز ٭ یعنی گاہے
باوجود چنین گوہر خانہ خیز کہ کنایہ از ذات با برکات محمد صلی اللہ علیہ وسلم ست بو طالب
را سنگریز کنند و از دہم بمعنی برشانش ؎ تا کے اے نور بصر کردن نظر بر دیگران ٭
ہمچو چشم از مردم خود روئے پنہان داشتن ٭ و درین شعر بعضے بمعنی سوے گفتہ اند و حق تحقیق
آن ست چون در رویت دو مذہب مشہور ست بعض بخروج شعاع رفتہ اند و بعض بالانطباع
شبہ بر جلیدیہ و مدار ست و مقابلہ شرط صلہ نظر کردن بر و با و سوے بر سہ آمدہ فتامل و درین
بیت ؎ با التفات تو با من توان مشاہدہ کردن ٭ کہ چون کند بہ عظام رمیم روح اعادت ٭
اگر التفات بمعنی رو آوردن گرفتہ شود با درین جا بمعنی سوے خواہد بود و اگر بمعنی مہربانی و لطف
کہ مجازاً بدان شہرت کردہ اخذ کنند بمعنی بر خواہد بود و نظیر این لفظ توجہ است کہ بہر دو
معنے آمدہ صائب گوید ؎ نظر با ساعد سیمین چراغ روز را ماند ٭ بر آرد گر ید بیضا سر از یک
آستین بیرون ٭ نظر بمعنی قیاس و اندازہ کردن ست پس معنی چنین باشد کہ قیاس ید برقی
ساعد سیمین معشوق ید بیضا اگر سر از یک آستین بہ ساعدش برآرد و دعوے مساوات کند
چراغ روز را ماند کہ بسیار کم نور بود و بمعنی نگاہ کردن نیست تا لفظ با بمعنی الے بود فائدہ
با مع الف در اکثر مواضع بجائے بائے مفردہ مستعمل مے شود چنانچہ درین بیت ؎
با لطف ساعدت ید بیضا نمے رسد ٭ پیش لب ست سخن بہ مسیحا نمے رسد ٭ صلۂ رسیدن
واقع شدہ و این اشباع ہمان با بدون الف ست و بعض گویند احتمال دارد کہ بدون
الف مخفف با الف بود مگر در بعض مواقع۔

باز

در رشیدی مذکور ست کہ سامانی مرادف با گفتہ کہ بمعنی بائے جار ست کہ برائے الصاق
آید و صحیح آن ست کہ در شعر سوزنی بہ ہمین معنے ست و آن شعر این ست ؎ آن حسام ابن
حسامے کہ حسام نظرش ٭ ہرگز از خصم بالزام نشد باز نیام ٭ یعنی بہ نیام نرفت چہ بمعنی سوے

در هیچ نسخهٔ دیگر به نظر نرسیده چنانکه مؤلف جهانگیری فهمیده و بمعنی باے الصاق این لفظ
بسیار آمده چنانکه گویند باز او گفتم یعنی به او گفتم و باز خانه شد یعنی به خانه شد و ازینجاست
که اہل خراسان گویند بزو گفت یعنی به او گفت و در شعر کمال نیز این معنی راست مے آید
و آن شعر این ست ۵ کسے که دست چپ از دست راست داند باز ٭ به اختیار ز مقصود
خود نماند باز ٭ یعنی بداند و به نماند و در جهانگیری بمعنی تمیز و تفرقه گفته و در نسخهٔ دیگر دیده نشد
و صاحب انجمن گوید که مؤلف در منشات فضلاے خراسان خاصةً خواجه بهار الدین خوارزمی
چنانکه رشیدی گفته بازو بجاے باو بسیار دیده ام و بعض گفته اند اغلب که باز در
بیت حکیم سوزنی و همچنین در باز خانه شد هر دو جا بمعنی الے و سوے و جانب باشد و در باز
گفتم بمعنی به او گفتم زاجز و کلمه بانیست که رشیدی وغیره فهمیده اند بلکه عوض الف ست و
مے تواند که عوض دال بود چه محاوره اہل خراسان ست که مے گویند بزو گفت یعنی بدو
گفت و از قول خان آرزو نیز معلوم مے شود که باز بمعنی باے الصاق نیست و باز و مرکب
ست از حرف با و ضمیر پس الف ست که درینجا گاہے بزا بدل شود چنانکه بازو گفتم
و گاہے بدال مهمله مثل بدو گفتم برین تقدیر بزو گفتم که محاورهٔ خراسان ست مخفف بازو گفتم
باشد و او گمان دارد که بزو بزاے معجمه نیست بذال معجمه است چه در لفظ بدو ماقبل دال
صحیح متحرک ست خاتمش بسبب شدت اتصال با به کلمهٔ او حکم کلمه واحد پیدا کرده و آن
هم وقتے ست که بودن یک کلمه مشروط بود در قاعدهٔ تفرقه دال و ذال معجمه و این تحقیق موافق
راے جمهور ست که به وجود ذال معجمه در فارسی قائل اند لیکن چه توان کرد که صاحب انجمن
محاورهٔ خراسانیان بازو بمعنی با او بیان مے کند و قول رشیدی را تسلیم مے نماید پس انکار
خان آرزو وغیره از آمدن باز بمعنی با قابل سند نیست -

بر

موضوع ست براے استعلا برابر ست که حقیقی بود چنانکه رفتم بر سقف خانه یا مجازی
چنانچه بر دوستی دشمن اعتماد نباید کرد مستفاد از تحفة العوامل و گاہے معنی وجوب و لزوم ہم
رساند چنانکه در عربی کما ورد علیکم بالسواد الاعظم سعدی گوید ۵ بر تست پاس خاطر بیچارگان
و شکر ٭ بر ما و بر خداے جهان آفرین جزا ٭ لیکن در عبارت بر خداے جهان آفرین معنے وجوب
و لزوم صحیح نبود چه موافق مذهب اہل حق لا یجب علے الله شئی مقرر ست پس مے توان
گفت که بنا بر اتباع و اطراد جملهاے سابق آورده و این قسم مے آید چنانکه ہم او گفته ۵

گر نبودے امید و راحت رنج ٭ پاے درویش بر فلک بودے ٭ لفظ رنج به اتباع
و اطراد آمده است و مے تواند که مجاز بود به اعتبار مبالغهٔ شاعری فتدبر و گاہے افادهٔ
محاذات و مساوات کند خواجه نظامی ۵ غلامان گلچهرهٔ و دلرباے ٭ کمر بر کمر گرد تخت بپاے ٭
یعنی غلامان گرد تخت پادشاه بر پا ایستاده بودند به حالتے که کمر یکے با کمر دیگرے مساوی و
برابر بود و همچنین درین بیت ۵ زمین بر زمین تا باقصاے روم ٭ بجوشید دریا بلرزید بوم ٭
نیز همین ست چه معنیش آن ست که خشک شد دریا و لرزید در حالے که تا اقصاے روم
هر زمین با زمین دیگر مساوی بود در حالت مذکوره پس مصرع اول متعلق باشد بمصرع دوم
و ازین عالم ست لفظ دوش بر دوش فلان بمعنی شخصے که دوش او برابر دوش دیگرے باشد
کذا فی مثمر الفوائد و در جواہر الحروف بمعنی الصاق و اتصال گفته سید محمد عرفی گوید ۵ دوش
بر دوش نبی در شرف ذات علی ٭ که عدیم ست عدیلش چو خداوند علیم ٭ و همچنین کمر بر کمر و زمین
بر زمین یعنی زمین متصل زمین اما اگر محمول بمعنی علے باشد پس زمین عبارت از اطباق آن
خواهد بود چنانچه درین بیت شیخ شیراز ۵ آنکه چون پسته دیدمش همه مغز ٭ پوست بر پوست
بود همچو پیاز ٭ و گاہے براے علت آید چنانکه گوئی بر یک بوسه صلح مے کنم یعنی یک بوسه
علت صلح ست و چون بر عوض مقدمه چیزے افزا یا ترک کرده مے شود مے گویند که
بر فلان چیز گرفت یا ترک کرد مثلاً صاحبے نوکرے را دشنام داد پس دران حال مے توان
گفت که فلانے دشمنی گرفت یا نوکری گذاشت بر دشنام و درین صورت مدخول لفظ
بر سبب ما تقدم باشد و ازین قبیل ست درین بیت خواجه نظامی ۵ جهان آن کسے راست
کو در نبرد ٭ پئے مرد نگذاشت بر هیچ مرد ٭ اے براے مرد ضعیف و زبون صاحب مثمر الفوائد
گوید که بر درین بیت براے علت ست چه هیچ مرد عبارت ست از نامرد و معنے آن ست
که سلطنت جهان کسے را مسلم ست که پیروی مرد نگذاشت بسبب نامرد و هیچ کاره یعنی
پیروی او نه نموده پس مجاز بالحذف بود و خان آرزو در شرح این شعر گفته ۵ ز بس عطسهٔ
تیغ بر خون و خاک ٭ دماغ هوا پر شد از جان پاک ٭ که لفظ بر که در بر خون ست براے
سببیت خواهد بود چنان که گویند بر فلان چیز جنگ واقع شد یعنی انچه باعث جنگ باشد
او شد و آنچه صاحب تنبیه گفته باشد که بمعنی جهت استعمال شود که غیر تعلیل باشد چون
برایم نفر ست و برایش خواندم و برایت خریدم درین نظر ست زیرا که درین جا لفظ
بر نیست که استعلا را باشد. که دلالت نماید برین که چیزے بر مدخولش بلندی یافته بلکه
براے ست که بر اختصاص یا بیان علت وغیره آید و بمعنی الے یعنی طرف چنانکه

ورین بیت ؎ سکندر بتاریکی آرد شتاب ٭ ره روشنی خضر یابد بر آب ٭ و خواجه شیراز ؎ مژه سیاهت ار کرد بر خون ما اشارت ٭ ز فریب او بیندیش غلطی مکن نگارا ٭ و همچنین درین رباعی حسین بیگ خروشی رباعی یک چند در زهد چو احباب زدیم ٭ آخر نقبے بگنج نایاب زدیم ٭ تا خبه ز تسبیح و ردا برخیزد ٭ بردیم به میخانه و بر آب زدیم ٭ اطلاق زدن بر چیزے بمعنی خویشتن را رسانیدن به آن چیز بسیار آمده یعنی خویشتن را به آب رسانیدم پس به آب رسانیدن عبادت از اختیار کردن رندی و مستی بود و موصول بر صیغهٔ مصدر یا اسم فاعل مے آید و به صیغه اسم مفعول درست نیست پس درین عبارت علامی شیخ ابو الفضل که بر مضامین مختلفه معلوم گشت ظاهرا لفظ معلوم مصدر میمی ست چون مفتون و مجهود بمعنی فتنه و جهد و در امثال این عبارت که این جامه بر قد فلانے دوخته اند به اندازه قامت او سید محمد عرفی گوید ؎ نه اطلس فلک نه شود عطف دامنش ٭ بر قد کبریاے تو دوزند هر لباس ٭ و هرگاه چنین گویند که بر قد فلانے بریده اند مراد آن مے باشد که این امر را مخصوص به فلانے گردانیده اند به دیگرے نمے رسد ؎ لباس فقر بر اندازهٔ هیچ نیست سلیم ٭ که جامه ایست که بر قد من برید خدا ٭ و آنچه در غوامض سخن بر بمعنی فوق را اسم گفته غلط است آرے چون بالایش حرف از آید همچو اسم مضاف مے شود زیرا که بر در اسم و حرف مشترک ست مثل بر بمعنی فوق و بر بمعنی پیش حرف مذکور را هم تغلیباً حکم اسم داده اند۔

تا

براے شانزده معنی آید یکے بمعنی هرگز و قطعا و زینهار که ترجمهٔ البته است سعدی گفته ؎ دیدهٔ سعدی و دل همراه تست ٭ تا نه پنداری که تنها مے روی ٭ یعنی هرگز مپندار نه ؎ الا تا نه پیچی سر از عدل و راے ٭ که مردم ز دستت نه پیچند پاے ٭ الا کلمهٔ تنبیه و کلمه تا زنهار یه منه اے که شخصے منت حقیر نمود ٭ تا در شتی هنر نه پنداری ٭ و له گفت اے مردان بکوشید تا جامه زنان نه پوشید کلمهٔ تا درین جا نیز بمعنی زنهار ست و بمعنی غایت گفتن از بلاغت دور انداختن ست اگر گوئی چرا به یاے تحتانی نه باشد که براے تردید باشد درین صورت بپوشید به صیغهٔ اثبات خواهد بود یعنی یکے ازین دو کار اختیار کنید گویم صاحب مذاق مے داند که این موقع تردید نیست که احد الامرین اختیار کند بلکه مطلب آن ست که کوشش کنید که کار مردان ست و تقاعد نه نمائید که شیوهٔ زنان ست درین صورت یکے امر خواهد بود و دوم نهی و مآل هر دو واحد ست دوم تاکید اول باشد و مقام مقتضی تاکید ست ؎

حافظ ترک جهان گفتن دلیل خوش دلی ست ٭ تا نه پنداری که احوال جهان داران خوش است ٭ سعدی گوید ؎ تا چه خواهی خریدن اے مغرور ٭ روز درماندگی به سیم دغل ٭ منه ز صاحب غرض تا سخن نشنوی ٭ که گر کار بندی پشیمان شوی ٭ یعنی از صاحب غرض زینهار سخن نشنوی و آگاه باش هدایت در انجمن گفته حق این ست که حرف تا باین معنے مضاف الیه مضاف محذوف که آن زنهار بوده مے باشد و رشیدی در فرهنگ خود گوید که بعضے گفته اند تا براے غایت زمانی و مکانی ست و ازین جاست تا در بیت سعدی و این جا لفظے محذوف ست مثل آن که ز صاحب غرض تا توانی سخن نشنوی و در کلام اکابر بسیار واقع است که بجهت اختصار لفظے را حذف کنند بقرینهٔ مقام و صاحب جهانگیری ازین غافل شده و درین جا بمعنی زنهار گفته انتهی و خان آرزو گوید که تقدیر مذکور در بعض مقام صحیح نمے شود چنان که در بیت سعدی زیرا که ع تا نه پنداری که تنهاے روی ٭ بدان معنے نیست که تا مقدور باشد این قسم گمان نبری و اگر مقدور باشد گمان ببر چه نفی در جملهٔ مقید راجع به سوے قید شود در کلام فصحا و حال آن که مراد شاعر آن ست که خود را در رفتن تنها مپندار چرا که در ظاهر اگر تنهائی دل و دیدهٔ سعدی باطناً همراه ست و نیز حذف مدخول و بحال داشتن داخل بسیار مکروه ست چه دوم حکم عرض دارد و اول حکم جوهر انتهی و آن که مولف انجمن فرموده که تا مضاف الیه محذوف مے باشد سخنے ست واهی زیرا که حرف مضاف الیه نمے شود۔ نوازش علی خان شیدا در جامع الفوائد نوشته که درین قول سعدی ؎ ز صاحب غرض الخ تا بمعنی تو آمده یعنی از صاحب غرض تو سخن را مسموع نه سازی و بران عمل نکنی و اگر بکنی ثانی الحال ظاهر شود که از راه غرض بود ندامت بری آن وقت هیچ سود نخواهد بخشید و در شرف نامه همین مرقوم ست تمام شد کلام او دوم بمعنی چندان که آمده امامی هروی گوید ؎ و دش بجو و ز خود جدا گشتم ٭ با خداے خود آشنا گشتم ٭ کس نشانم نداد آبحیات ٭ گرد این خطه هر دو تا گشتم سوم بمعنی بود که و باشد که آمده چنان که مولوی معنوی فرموده است ؎ کاشتران قربان همے کردند تا ٭ چیره گردد تیغ شان بر مصطفیٰ ٭ همنشین اهل معنے باش تا هم عطا یابی و هم باشی فتا ٭ از براهین العجم فافهم و لا تغفل چهارم قائم مقام کاف بیانیه واقع شود بعد کلمه که مقتضی بیان بود چنان که کاف بجاے آن مستعمل شود لیکن دور از مقام تردد و انتظار و استفهام و استغراب نباشد چنان که حافظ گوید ع تا دوست کرا خواهد و میلش به که باشد ٭ و له زاهد شراب کوثر و حافظ پیاله خواست ٭ تا در میانه خواستهٔ کردگار

چیست ٭ و درین قول مرزا صائب ؎ تا چه خواهد کرد یارب با دل حیران من ٭ چهره گرمے که مجمرے کند آئینه را ٭ صاحب شمر گوید تاے که در محل تردد و انتظار و استغراق آید بعد لمرد نهی واقع شود چنان که ع بیا تا چه داری ز مردی نشان ٭ خواجه نظامی ؎ دبیران نگر تا بروز سفید ٭ قلم چون تراشد از مشک بید ٭ اے چگونه مے تراشند و نیز در محاورات ست شراب مخور تا گنهگار نه شوی و به بنیم تا چه پیش آید اے به بنیم که چه پیش می آید و بگو تا چه خواهی و بگفت و ببین تا باران چه مے بارد اے ببین که باران چگونه مے بارد خواجه شیراز ؎ پشمینه پوشے تندخو از عشق نشنیدست بو ٭ از سنبلش رمزے بگو تا ترک هشیاری کند ٭ خواجه نظامی ؎ بفرمود تا کوس روئین زدند ٭ سراپرده بر پشت پروین زدند ٭ لیکن در چنین کلام حذف و ایصال مے باشد اے بفرمود که چنان و چنین بکنند و این امر منجر باین حد شد که کوس روئین زدند چون کاف با او جمع شود افاده معنی علت میکند قدسی ؎ ساقی به صبوحی قدرے پیشتر از صبح ٭ برخیز که تا صبح شدن تاب ندارم ٭ و لیکن صحیح درین جا تا براے غایت است و علت از کاف ظاهر شود چه جملهٔ شراب ده از جهت قیام قرینه بعد برخیز محذوف ست پس معنی چنین باشد که ساقی براے صبوحی قدرے پیشتر از صبح برخیز و شراب ده که ازین وقت تا صبح شدن طاقت ندارم پس کاف علت جمله شراب ده است که محذوف شده و گاهے محض براے بیان آرند و هیچ یکے از شروط مذکور در ان نباشد مثلاً نظام دست غیب گوید ؎ شب بیا و او چو جام چند در محفل زدم ٭ سینه کندم آن قدر تا ناخنے بر دل زدم ٭ پنجم براے ابتداے مسافت زمانی آید چنانچه درین قول انوری ؎ تا عشق تو در سینه مکان کرد کرا جا ٭ کس دید در آفاق به یک شهر دو راجا ٭ یعنے از روزیکه عشق تو در سینه مکان کرد در وے جاے دیگران نیست چرا که در آفاق بیک شهر دو راجا که دید صائب گوید ؎ سرو از قمری به سر صد مشت خاکستر فشاند ٭ تا بسنبل راه دادی شانهٔ شمشاد را ٭ آشفته گوید ؎ افتاد تا به عارض آن گلعذار چشم ٭ مائل دگرنمی شودم در بهار چشم ٭ یعنے از روزے که چشم بر عارض آن گلعذار افتاد چشم من دیگر بار مائل در بهار نے شود کمال خجند ؎ تا تو رفتی مے رود پیوسته آب از چشم من ٭ هر کجا جان مے رود با او روان هم مے رود ٭ کذا قیل لیکن درین جا محض براے شرط است و معنی وقت ازان پیدا مثلاً هر گاه گوئی تا چنین شد چنین شد معنی از سببه از و حاصل شود و این مخصوص بحرف تا نیست بلکه در جمیع حروف

شرط که بر علت آیند همچنین باشد مثلاً چون گوئی چون آفتاب بر آید روز شود معنیش آن ست وقت بر آمدن آفتاب سبب روز شدن ست و همچنین اگر زید آید سلامش کنم مراد آن ست که آمدن زید سبب سلام کردن من ست و لفظ تا بمعنی ابتداے مسافت مکانی باستقراے ناقص به هیچ جا به نظر نیامده ششم براے انتهاے غایت آید بدانکه غایت در لغت بمعنی انتها ست و مراد این جا مسافت باشد بمعنی بعد و مقدار از قبیل تسمیه کل که مسافت ست به اسم جزء که غایت باشد و اگر معنی مسافت نگیرند و گویند ظلان کلمه بمعنی ابتداے غایت و انتهاے غایت ست پس معنیش ابتداے انتها و انتهاے انتها خواهد بود و این مهمل ست پس ثابت شد که مراد از غایت مسافت ست و این بر دو نمط ست یکے آن که دلالت کند بر انتهاے زمان وقوع فعلے بر وجهیکه آن فعل شرط فعل دیگر شود و این تا را بسبب تضمن معنی شرط تاے شرطی نیز نامند چنان که درین قول سعدی تا رنج نه بری گنج بر نداری "یعنی تا پایان وقتے که تو بر خود رنج نه بری الخ همچنین تا فلانے با من دوست نخواهد شد کار من رونق نخواهد یافت و بعض جا حرف نفی از اول فعل بردارند مثال آن تا من ازین سفر معاودت کنم شما بجاے نخواهید رفت یعنے تا وقتیکه من ازین سفر معاودت نکنم پس ثابت شد که تا بجاے تا وقتیکه در تحریر و تقریر مستعمل ست و دیگر انچه دلالت بر وقت نکند و آن نیز بر دو قسم ست یکے آنکه دال بود بر منتهی شدن فعلے به چیزے یا بجاے که آن چیز و آن مکان از حصر آن بیرون بود مثال آن از خانهٔ خود تا خانهٔ زید رفتم یعنی در خانهٔ زید نه رفتم بلکه تا جاے که مسکن زید در آن ست مثال دیگر امشب دیوان نظیری را تا این غزل که مطلعش این ست ؎ کجا بودی که امشب سوختی آزرده جانے را ٭ به قدر روز محشر طول دادی هر زمانے را ٭ ملاحظه نمودم یعنی این غزل را ملاحظه نکردم بلکه تا جاے کم این غزل از آن جا شروع مے شود و دیگر انچه آن چیز و آن مکان از حصر آن فعل بیرون نباشد مثال آن از خانهٔ خود تا خانهٔ زید رفتم یعنی در خانهٔ زید نیز رفتم مثال دیگر غزل نظیری را از مطلع تا مقطع دیدم یعنی مقطع را نیز دیدم و مرزا قتیل گوید این ممنوع الخ ست و ازین عالم ست انچه بعض تا را ترجمه الے نوشته اند و این از قبیل تفسیر عام به خاص ست چه کلمهٔ تا بمعنی الے بسیار آمده چنانچه از امثله واضح شود و مثال انتهاے مسافت زمان صائب گوید ؎ جاے بمنی روی که دل به گمان من ٭ تا بازگشتن تو بعد جاهے رود ٭ یعنی تا انتهاے مسافت زمان بازگشتن تو شاعرے گوید ؎ آسمان هر شب

زره پوش ست ز انجم تا سحر ؛ تا خدنگ آه من بروے نگردد کارگر ؛ یعنی تا انتہاے مسافت زمان سحر و درین نثر روزه دارم تا شام یعنی از ابتداے مسافت صبح صادق تا انتہاے روز و لفظ از ابتدائی بر سر شب در شعر مذکور نیز مقدر ست مثال انتہاے مسافت مکان مولوی معنوی ؎ پرس پرسان مے کشیدش تا بصدر ؛ گفت گنجے یافتم اما به صبر ؛ یعنی تا انتہاے مسافت مکان صدر صائب ؎ مے توان رفت به یک چشم پریدن تا مصر ؛ بوے پیراہن اگر قافله سالار شود ؛ بدان که در دخول و خروج مابعد تا بحکم ماقبلش نحویان را چند مذہب است و چون این بیانیست مفید و در نحو فارسی مفصل نگاشته اند لہذا باتباع نحویان عرب مفصل مے نگارم از اطناب معذور دارند. اول دخول حقیقةً و خروج مجازاً و در تلویح گفته که این مذہب ضعیف ست قائلش معلوم نه شد ثانی بالعکس - در رضی ست مذہب مختار ہمین ست و در تلویح ست که این مذہب اکثر نحاة ست و در ایضاح ست که جمہور نحویان بر آنند ثالث اشتراک اے دخول و خروج ہر دو بطریق حقیقت رابع بہیچ یک از دخول و خروج دلالت نمے کند بلکه ہر یک مع الدلیل دائر ست و لہذا در مثال این قول دیوان صائب از اول تا آخر بمطالعه در آوردم غایت در مغیا داخل باشد بخلاف این قول دیوان صائب را تا ردیف کاف فارسی بمطالعه در آوردم با آن که غایت از جنس مغیاست و در تلویح ست که این مذہب مختار ست و ماسواے این مذہب مذاہب ضعیفه اند خامس تفصیل یعنی اگر مابعد آن از جنس ماقبلش باشد داخل خواہد بود چون بشوید دستہاے خود را تا آرنجہا و اگر مابعد آن از جنس ماقبل نه باشد در حکم ماقبل نخواہد بود چون روزه بدارم تا شب و این مذہب بدو وجه رجحان دارد یکے این که با ضابطه که مشائخ ما در کتب اصول ذکر کرده اند موافقت دارد و آن این که اگر غایت را صدر کلام شامل ست زیر حکم مغیا داخل باشد چنانچه آرنج را دست شامل ست پس در حکم دست خواہد بود و رنه خارج چنانکه شب در روزه داخل نیست پس از حکم مغیا خارج خواہد بود دیگر عمل بمذہب خامس عمل نتیجه مذاہب چہارگانه باشد زیرا که اول و ثانی موجب شک شد و ہمچنین اشتراک خواه لفظی باشد خواه معنوی موجب شک ست پس در صورت جنسیت بعد ثبوت شمول در خروج شک افتاد لہذا خروج ثابت نخواہد شد زیرا که مشکوک فیه ست و ہمچنین در صورت عدم جنسیت بعد ثبوت عدم تناول در دخول شک افتاد پس دخول ثابت نخواہد شد زیرا که مشکوک فیه ست صاحب انجمن گوید که حق آن ست که این تا حقیقةً دلالت کند بر انتہاے چیزے فقط اعتبار دخول و عدم دخول مابعدش بحکم ماقبل از روے مجاز موقوف بر قرینه است ہفتم براے شرط

آید ملا نسبتی گوید ؎ تا یار نمی آید بیگانه نمی آید ؛ تا شمع نیفروزی پروانه نمی آید ؛ و درین حال گاہے افاده کمال عدم فرصت و ترتب جزا بر شرط کند درین صورت جزا ماضی بود و شرط مضارع حضرت گلشن قدس سره فرماید ؎ شب از نظرم ماه رخے جلوه کنان رفت ؛ تا دیده خبردار شود دل ز میان رفت ؛ و نیز مرزا جلال اسیر گوید ؎ تا تو مے آئی قیامت رفته است ؛ وعدهٔ وصل آن قدرہا دور نیست ؛ بدان که در اصل وجود مدخول مقدم باشد بر جزا و در قضیه شرطیه وجود امر متعلق بدان موخر بود در قضیه مذکوره چنانکه گوئی نماز نخوانند تا وضو نکردد گاہے باداے کمال عدم فرصت و شدت ترتب جزا بر شرط یا آنچه متعلق ست بدان برعکس آرند نظامی ؎ نشد بر تنے تا نیرو اختنش ؛ نزد بر سرے تا نیفند ختنش ؛ زیرا که بر تن رسیدن مقدم ست بر پرداختن او از جان و ہمچنین بر سر زدن از انداختن آن اما چون بادعاے وقوع و قطع گویا نزع جان مخالف محارب و بریدن سر اول بوقوع آمده است باعتبار مآل این اسلوب اختیار فرمود چه ادعاے مذکور تقدم مے بخشد لہذا در قضیه شرطیه ماضی در جزا و مضارع در شرط واقع شود چنانکه گذشت - و فرق در معنی شرطی تا و حروف اگر آن ست که از جوہر لفظ تا معنی بعدیت ظاہر شود و در استعمال اگر به سبب علیت شرطیت و بعدیت بطریق لزوم چنانکه اگر گوئی تا تو نے آئی من نے آیم از ذات لفظ تا مستفاد شود که که آمدن من بعد آمدن تست و مشروط به آمدن تو و اگر گوئی اگر او نے آید من نے آیم معنیش آن بود که آمدن من موقوف و مشروط بر آمدن او ست و بعدیت از آن بطریق لزوم پیدا مے شود ہشتم تاے تعلیلی و این بر دو قسم است یکے آنچه در آن حاجت به نفی فعل دیگر نیفتد مثال آن ؎ چشم من کرد بہر گوشه روان سیل سرشک ؛ تا سہی سرو ترا تازه بآبے دارد ؛ بدر گوید ؎ گرچه بدی کرده ام رو بحق آورده ام ؛ نیت حج کرده ام گر ببرو کردگار ؛ تا که براه حجاز بر کشم آواز خوش ؛ با قمامه چنگ ناله بمضراب خار ؛ تا بچشم آیدم کعبه ز روے صفا ؛ دولت شه خواہم از قادر باقتدار ؛ یعنی اراده حج براے این کرده ام تا کذا و کذا کنم دیگر آنچه افاده نفی فعل دیگرے کند مثال آن نماز را شروع کرده ام تا مسلمانان تکفیر من نکنند یعنی براے این که مسلمانان تکفیر من نکنند و تعلیل در تاے جمله فعلیه درست نباشد بخلاف کاف که تعلیل در آن به جمله اسمیه نیز تمام شود مثال آن وضو به گلاب نمے کنم که گلاب آب مضاف است درین مقام تا صحیح نبود مگر وقتے که جمله فعلیه بوے پیوند و مثلاً یعنی وضو بگلاب نمی کنم تا مردم مرا محتاط بدانند یا چنین باشد. وضو به گلاب نمے کنم تا نگویند که گلاب آب مضاف است و تا گاہے محذوف شود لیکن بہمین معنے چه اگر از نگویند تا بردارند روا بود و فائده غلت تا

بر دو قسم ست یکے آن کہ مدخول تا علت فاعلی یا مادی یا صوری یا در معدات جزا باشد
چنانکہ گویند مع تا نباشد چیزکے مردم نگویند چیزہا ✤ و تا گل نبود کاسہ نتوان ساخت و تا
نیندیشی حرف مگو دیگر آن کہ مدخول آن علت غائی جزا بود چنانکہ بگویند بخواب تا آرام
بشود درین صورت جزا سبب علت وجودہ مدخول آن بود زیرا کہ وجود علت غائی در حقیقت
معلول ست و این ہر دو حقیقت ست۔ و گاہے بر فائدہ مترتبہ نیز آید و این مجاز ست
چرا کہ فائدہ مترتبہ بر چیزے غیر علت باعثہ غائی ست چنانکہ خدائے تعالے باران فرستاد
تا عالم سرسبز شود چہ سرسبز شدن عالم علت غائی فعل خدا نیست کہ افعال او تعالے
معلل بہ غرض نیست کما ہو مذہب المحققین و حق آن ست کہ این قسم تدقیقات را اکثر
اہل عرف نمے دانند و ہر دو را غایت گویند پس ہر سہ حقیقت باشند و نیز باید دانست کہ
آوردن تا بعد از کلمہ کہ آن نیز افادہ معنی علت و سبب کند چون بدان و ازانجا و ما نند
آن وجہے ندارد چہ برائے حصول آن معنے تنہا ہمان تا کافی ست بلے اگر بجائے تا کاف
در آرند من حیث المعنی چپان ترمے شود در آوردن کاف پیش از تا و بعد از وے ہر دو
رواست و درین بیت ؎ بدان تا چو آیند از راہ دور ✤ زہر تیرہ جائے بر آرند نور ✤
قول بدان تا دران مقام واقع شدہ کہ گفتہ شدہ برائے آن کہ چو آیند از راہ دور و حق
آن کہ لفظ بدان بمعنی مذکور درین نیست بلکہ ظرف متعلق ست بہ آیند پس معنی چنین باشد
کہ تا آیند بدان جا از راہ دور ہشتم تائے نتیجہ کہ بجائے لفظ پس بر جملہ نتیجہ آید چنانکہ درین
قول سعدی فراش باد صبا را گفت تا فرش زمردین بگسترد یعنی فراش باد صبا را گفت
کہ فرش زمردین بگسترد پس او بگسترد آن را و اگر درین جا تا را بیانی و بگسترد را فعل
مضارع مثل مرزا قتیل گیرند بے نتیجہ مے ماند و این صحیح نیست دہم تائے عاطفہ کہ افادہ
واو عاطفہ دہد چنانکہ درین قول ظہوری کہ بہ وصف عدل ممدوح خود گفتہ ؎ تفاوت کفر
و دین آمد بمعنے ✤ میان عدل او تا عدل کسرے ✤ یعنی میان عدل او و عدل کسرے
یازدہم تا بمعنی آخر و این گاہے بمقام حسرت و تاسف مستعمل شود چنان کہ درین قول جامی ؎
بگذشت ز حد جنایت من ✤ تا خود چہ شود نہایت من ✤ و گاہے بمحل تجاہل چنان کہ درین
فقرہ آنکس بر ما جفا کردہ است تا فلک با او چہ کند اے نمے دانم چنان کہ درین قول
فغانی ؎ ما خود بہ ندامت سر انگشت گزیدیم ✤ تا روزی دندان کہ بالطف رطب تو ✤ قائم
فرماید ؎ شب باین رسوائی آن بت کام این ناکام داد ✤ تا گرفتم از لبش یک بوسہ صد
دشنام داد ✤ و درین شعر صاحب قوانین دستگیری برائے تفسیر و بیان دانستہ مرزا قتیل

در شجرۃ الامانی گوید کہ تائے تاکیدی و تجاہلی ممنوع الحذف ست دوازدہم برائے ربط
قائم مقام کاف ربط آید ؎ بفرمود تا داغ شان بر کشند ✤ از غیاث ہدایت در انجمن گوید کہ
صاحب برہان گفتہ کہ تا بمعنی کہ با کاف مکسور استعمال مے شود ہمچو واقف باش تا نیفتی و
برخیز تا برویم یعنی واقف باش کہ نیفتی و برخیز کہ برویم اما در فرہنگ ہا این معنی دیدہ نگردید
شاہدے ہم نیاوردہ اما مولف از دیوان مولوی این بیت را بیرون آوردہ کہ مویّد این
معنے تواند شد کہ گفتہ ؎ ہلہ نوش کن شرابے شدہ آتشے بہ تیزی ✤ سو ما بیا و بستان
بدو دست تا نہ ریزی ✤ سیزدہم بمعنی ہمان دم و ہمین کہ یعنی برائے شدت التزام بین الامرین
و سرعت ترتب امر ثانی بر اول چنانکہ بگوئی تا موش از سوراخ بر آمد گربہ اش خورد و در نظم
صائب گوید ؎ تا ترا از دور دیدم رفت ہوش و عقل من ✤ مے شود نزدیک مجلس
کاروان از ہم جدا ✤ با مردم زمانہ مشو زود آشنا ✤ تا گفتہ غلام تو ام مے فروشت ✤
چہاردہم تائے دوامیہ شاعرے گوید ؎ تا بہ قا در جہان بود ممکن ✤ ذات پاکت
ہمیشہ باقی باد ✤ یعنی بقا ہمیشہ در جہان ممکن ست از رسالہ عبد الواسع و صاحب جواہر الحروف
و صاحب قوانین دستگیری تائے این بیت و نیز تائے بیت مذکور ذیل را از برائے بیان
انتہائے مسافت زمان گرفتہ اند و آن بیت دیگر کہ فرمودہ خواجہ حافظ ست این ست ؎
فرق ست ز آب خضر کہ ظلمات جائے اوست ✤ تا آب ما کہ منبعش اللہ اکبر است ✤
لیکن سہو کردہ اند زیرا کہ شرطیہ بودن بلکہ دائمی بودن تا در شعر اول اقوے ست زیرا کہ معنی شعر
این ست کہ مادامے کہ در جہان بقا ممکن ست ذات پاکت باقی بماند مثل آن کہ بگوید
مادامے کہ تو مے آئی من ہم مے آیم پس آمدن خود را معلق ساختہ است بہ آمدن او و در شعر
حافظ نیز چنین ست کہ بقائے ذات ممدوح را مشروط و مقید نمودہ بہ امکان بقائے
جہان و تا در شعر دوم نہ از برائے انتہائے مسافت زمان ست و نہ شرط بلکہ از برائے انتہائے
مسافت مکان ست پس معنے چنان مے شود کہ فرقے ست از آب خضر کہ مکان او ظلمات
ست تا آب ما کہ مکان او اللہ اکبر ست و حق تحقیق آن ست کہ تا در بیت اول ہمان
تائے نہایت است کہ غیر تائے ست کہ برائے غایت ابتدا آید و دوام از محل و مورد
دریافت مے شود و در تائے شرطیہ و این تا فرق نیست چہ در صورت جملہ بودن قضیہ ہم
معنے شرطیہ ازان حاصل شود مثلا ہرگاہ گوئی فلان توبہ کرد تا گناہانش بخشیدہ شود حاصل
معنے آن بود تا گناہان او بخشیدہ شود توبہ کرد و ہمچنین بالعکس پانزدہم افادہ ترجیح
کند چنان کہ در برہان ست اوحد الدین گوید ؎ در مصاف قضا بجون عدوت ✤

تا بشمشیر بند گلگون باد * ہمچنین ست تا در بیت عرفی ؎ منم آن قطرہ کہ صد سینہ و دل کردم داغ * تا ز نوک مژہ غلطیدہ بدامان رفتم * و ہمچنین ست درین بیت ؎ بروے سبزہ و گل خواستم کہ مے نوشم * ز شیشہ تا بہ قدح ریختم بہار گذشت * معاہیان قلت فرصت ست از قوانین دستگیری و جواہر الحروف شانزدہم بمعنی الا چنانچہ صاحب مصطلحات در رسالہ احقاق حق در معنی این بیت حضرت شیخ علی حزین آوردہ ؎ غمگین نے رود کسے از کوے میکدہ * تا ہم پیالہ مہ عیدش نے کنند * یعنی ہیچ کس از کوی میکدہ غمگین نمی رود الا وقتے کہ با ماہ عید ہم پیالہ اش کنند یعنی ماہ عید در میخانہ آن ہمہ ساقط الاعتبار ست کہ ہر کرا در آن جا ہم پیالہ اش کنند غمگین مے رود و ٹیک چند بہار در بہار عجم گوید کہ بودن لفظ تا بمعنی الا کہ حرف استثنا ست محل تامل مولف ہیچمدان گوید کہ تا برائے انتہا آید گاہے زمانی باشد چنانکہ ع تا بروز جزا پیاپے باد * و گاہے مکانی چنانکہ ع ز شرق تا بہ مغرب طشتے از زر * و از قبیل اول ست تا در بیت حضرت شیخ العارفین و موید این ست آنچہ مولوی صہبائی در قول فیصل فرمودہ است کہ مطلب خود آن ست کہ تا وقتیکہ ہم پیالہ مہ عید نے کنند کسے از کوے میکدہ نے رود و ظاہر ست کہ اگر کسے پیش از حالت مذکورہ رود البتہ غمگین خواہد رفت پس غمگین قید رفتنے ست کہ با ناکامی و محرومی باشد و ضرورتے دامن نگرفتہ است کہ بہ اخذ مفہوم مخالف قید رفتنے گرداند کہ بعد از کامیابی سمت وقوع گیرد۔

در

اندر و اندرون و درون مزید علیہ آن چنانکہ گفتہ اند ع اندر آمد ز در حجرہ من صبح دمے * فردوسی گفتہ ع گراز ندہ آہو بہ باغ اندرون * ملا طغرا گوید ؎ ز امتحان بہ دم تیغ یار دست رسید * ز بیم باخت درون را غلاف وار انگشت گوئی الفاظ مترادف اند و در استعمال متساوی بہ ہمین تفاوت کہ دو نخستین بر منہج حرف بکار بردہ میشوند و دو پسین بر روش اسم مضاف این چنین در دل اندر سینہ درون دل اندرون سینہ و نزد بعض محققین در مخفف اندر ست و درون مزید علیہ در نیست چرا کہ درون اسم ست و در حرف لہذا مدخول در شود و ازین عالم ست این بیت صائب ؎ از رخش آئینہ را خوش و دلتے رو دادہ است * در درون خانہ اش ماہ ست و بیرون آفتاب * بہر صورت ترجمہ فی ست کہ دال باشد بر ظرفیت یعنی منظروفیت

فی شدن مدخول خود و آن خواہ حقیقی بود چنان کہ درین قول خواجہ شیراز ؎ زنہار از آب شمشیرت کہ شیران را ازان * تفتہ لب کردی و گردان را در آب انداختی * خواہ حکمی چنانکہ درین قول قانع ہمیشہ در عزت و راحت ست و طامع ہمیشہ در ذلت و محنت و بمعنی الے نیز آمدہ چنان کہ درین قول اثیر الدین ؎ تا نمازی نہ شود دیدۂ من بندہ بہ اشک * عشق دستور نہ بخشد کہ کنم در تو نگاہ * و درین قول سعدی ؎ در ارکان دولت نظر کرد شاہ * گزین خوب تر لفظ و معنے نخواہ * منہ ؎ نگہ کرد قاضی در و تیز تیز معرف گرفت آستینش کہ خیز * و لہ ؎ نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ * نگہ کردن عالم اندر سفیہ * و بمعنی پیش چنانکہ خواجہ نظامی گوید ؎ ز بس زنگئی کشتہ بر خاک راہ * زمین گشتہ در آسمان رو سیاہ * و لہ ؎ شو عاصی اندر خداوند خویش * خداوند ملکم بہ پیوند خویش * و رائے بعض محققین آن ست کہ چون مدخول آن پیش و پناہ بود حذف مدخول ان نیز آمدہ درین صورت مجاز بالحذف باشد و ازین قبیل ست در ابیات ماتحن فیہ کہ در بیت اول بعد در و در دوم بعد اندر لفظ پیش محذوف ست و درین قول سعدی ع ہم در تو گریزم ار گریزم * بعد در لفظ پناہ محذوف و بمعنی را باشد شیخ نظامی فرماید ؎ چون آن اژدہا در بلیناس دید * رہ آبگینہ بر الماس دید * یعنی ہرگاہ آن اژدہا بلیناس را دید ؎ ز تو آیتے در من آموختن * ز من دیو را دیدہ بر دوختن * حملہ آموختن در مے آید و بمعنی قرب و مصاحبت امیر خسرو ؎ دل بتو وا دست نشانی مرا * رہ تو بسم گر برسانی مرا * و نزد بعض در ہر دو بیت مذکورہ بمعنی بائے الصاق ست و بمعنی بر لیکن با لفظ آید چنانکہ درین قول شفائی ؎ زہ کردہ کمان غمزۂ غماز شفائی * کو حوصلہ از عہدۂ این ناز در آید * چہ مدار قافیہ این غزل بر ناز و راز و امثال آن ست و در آید ردیف صاحب مصطلحات الشعرا آوردہ عزیز اینکہ در آمدن را مخفف بدر آمدن شمردہ اند توجیہ قیاسی است انتہی ہمچنین از خواب در آمدن درین قول نظامی ؎ غنودہ تن مردم از رنج و تاب * فقط بر زمانے در آمد ز خواب * جناح از ہوا بر زمین بر دریخ * پس آہنگ شد در زمین چار میخ * در مصرع اول بر بمعنی درست و در مصرع ثانی در بمعنی بر و لفظ اندر بمعنی بر درین بیت میر خسرو ؎ پس از ماہیم دوش از مژدۂ دیدار خواب آمد * گہے بر خاستم کاندر سرین آفتاب آمد * مرزا جلالائے طباطبا نوشتہ کہ در لغت دری در و بر و بوارد استعمال بدل یک دیگر مے آیند صاحب بہار عجم گوید کہ تخصیص ہمین حروف بیجا ست

بلکہ حروف دیگر کہ ترجمہ حروف جارہ توانند شد کنیز یکیے بجاے دیگرے استعمال مے
شود فقیر مولف گوید کہ این اعتراض از محقق بہار بعید ست واز در درآمدن ودر
آوردن بمعنی اندرون در درآمدن ودرآوردن ویا از راہ در متعارف واین از
جہت رفع ابہام بود از راہ ہاے دیگر کہ متعارف نباشند وچنین در عربی نیز آمدہ مولوی
معنوی ؎ اطلبوا الارزاق من اسبابہا ✤ ادخلوا الابیات من ابوابہا ✤ واین مجاز ست
از عالم ذکر عام وارادۂ خاص باقر قاشی ؎ کسے کہ دست خیالم بدامنش نرسید ✤ بین
چگونہ درآورد بخنش از درمن ✤ ودر قسمیہ ؎ ببر خوردن دوستان در سفر ✤ بیارے
کہ غافل درآید ز در ✤ یعنی قسم معشوقے کہ درون خانۂ عاشقے درآید وندانند کہ این خانہ
کیست وآن خانۂ عاشق باشد ودرویش والہ ہروی ؎ واعظ سحرے از در میخانہ درآمد
سر کرد سخنہا کہ کند ہرزہ درائی ✤ یعنی در میخانہ درآمد وشروع کرد بوعظ ونصیحت کہ پیش
رندان ہرزہ درائی ست وگاہے بجاے باے الصاق واتصال ہم استعمال کنند
چنانچہ درین قول خواجہ نظامی ؎ سنان در سنان رستہ چون نوک خار ✤ سپر بر سپر بستہ
چون لالہ زار ✤ وہرگاہ دو لفظ مکرر کہ در معنی آن مقدارے ملحوظ باشد. ولفظ در دران
درآید کثرت وبسیاری ملحوظ باشد چنانچہ گویند صحرا در صحرا لشکر ودشت در دشت فوج
دگو یا معنی ضرب اہل حساب در آن ملحوظ ست ودرین صورت بدون در نیز صحیح ست
واگر معنی مقداری ملحوظ دران نبود بمعنی کل افرادی باشد نظامی ؎ زمان در زمان گنج
پرداختم ✤ وزان جملہ سر جملہ ساختم ✤ یعنی ہر زمان وسنان در سنان رستہ وسپر بر سپر
بستہ ازین عالم نیست چہ مبالغۂ کثرت درآنجا از رستن سنان ست از سنان دیگو بستن
سپر ست بہ سپر دیگر وتشبیہ موکد بلکہ موجد مبالغہ گردیدہ نہ از لفظ در۔ بدان کہ در زائد بود
دغیر زاید غیر زائد آن بود کہ حذف آن روا نبود ومثال امام غزالی در کیمیاے سعادت نوشتہ
است بدیہی ست کہ از حذف آن عبارت مہمل شود وزائد آن بود کہ از حذف نمودن آن عبارت
بہ حال خود ماند مثال آن فلانے امروز براے من آمدہ بود حیف کہ در خانہ نبودم۔

را

براے معانی گوناگون آید اول راے علامت مفعول کہ براے اظہار مفعولیت
ماقبل خود آید چنانکہ درین قول زید بکر را زد عزوری شیرازی گوید ؎ بکن خورشید
را از کوے خود دور ✤ گل پژمردم ہم در بوستان ست ✤ وبہ ضرورت میان او و

ما قبلش فصل جائز باشد چنان کہ درین قول حافظ ؎ محرم راز دل شیداے خود ✤ کس
نمے بینم ز خاص وعام را ✤ یعنی کسے را از خاص وعام محرم راز دل شیداے خود نمے
بینم وبعض گفتہ اند کہ را درین جا غیر معنوی یعنی زائد ست دوم بمعنی با کہ یکیے از حروف
صلہ است سنجر کاشی گفتہ ؎ ختم الرسل اگرچہ بہ خود دادہ از کرم ✤ آن نسبتے کہ
داشتہ ہارون کلیم را ✤ اے با کلیم چہ صلہ لفظ نسبت وہرچہ از مشتقات ست چون
ناسب ومنسوب با آید از مفتاح الخزاین سوم بمعنی براے زلالی در حکایت دیوانہ
ورقتن او بہ بازار حلب گفتہ ؎ مصلحت را آتشے بر خانہ زد ✤ ننگ گشت وبانگ
بر دیوانہ زد ✤ وخدا را اے براے خدا مرزا اشرف جہان گفتہ ؎ افگند بعد عمرے
گوشے بہ گفتگویم ✤ اے بہر مان خدا را یک دم سخن بگوئی۔ ✤ قال الشارح ان لفظ
را علامۃ للمفعول وقد یستعمل بمعنی اللام ای الجارۃ اے للتخصیص وقد یستعمل للام۔
وصاحب انجمن گوید ہم این قسم گاہے مفید معنی تخصیص بود چنان کہ منت خداے را او
درین قول ؎ خداے را ستر د حمد وثنا ہا ✤ کہ یک امرش دو عالم کرد پیدا ✤ وگاہے
متضمن معنی تملیک چنان کہ درین قول سعدی ہرچہ درویشان راست وقف محتاجان ست
یعنی ہرچہ از ملک درویشان ست وگاہے مفید معنی اضافت ودر وسط ترکیب اضافی کہ
مضاف الیہ دران مقدم باشد واقع مے شود چنانکہ درین قول سعدی آن را روے
در مصلحت بود وبناے این بر خست یعنی روے آن در مصلحت بود وناصر علی گوید ؎
از آبلہاے دل فریاد پر ناق ✤ یک آبلہ در کام وزبان ست جرس را ✤ ودرین قول
واعظ کاشفی زر را دوست بسیار وزر دار را دشمن بے شمار یعنی دوست زر بسیار ہستند
ودشمن زر دار بے شمار ہمچنین درین قول واقف ؎ بود در زندان غم یک چند ہم شیون
مرا ✤ حق بسیار ست از زنجیر بر گردن مرا ✤ نظامی ع زتیغ اژدہا را دہن باز کرد ✤ وبا لفظ
تو ومن وکہ وچہ ہرگاہ ملحق شود حرف واو ونون وہاے مختفی بنا بر تخفیف حذف یابد چون
ترا ومرا وکرا وچرا چہارم بمعنی از آید چنانکہ درین قول سعدی بزرگے را التماس کردم یعنی
از بزرگے التماس کردم پنجم بمعنی در چنان کہ درین قول شب را بہ بوستان با یکے از دوستان
اتفاق مبیت افتاد صاحب انجمن آراے ناصری گفتہ کہ استعمال راے این دو قسم
جز بہ قولین مذکور یافتہ نہ شد مولف گوید کہ راے این دو قسم منحصر درین دو فقرہ نیست
بلکہ در کلام بلغاے عظام از حد عد بیرون واز ظروف شمار افزون است چنانچہ بمعنی از
اعم از ان کہ سببیہ بود یا تبعیضیہ یا انتزاعیہ اول شیخ سعدی گوید ؎ قضا را من وپیرے

یعنی شارح گلستان ۱۲

ازفاریاب ٭ رسیدیم درخاک مغرب بہ آب ٭ یعنی از سبب قضاے الٰہی و دوم چنانچہ
جلال اسیر گوید ؎ وشت دشت از گرد راہم بازمے ماند سراب ٭ گرچہ دور افتادہ ام
کاہل روان عشق را ٭ یعنی از بعض کاہل روان عشق و نزد بعض درین بیت عوض
اضافت ست و معنی چنین کردہ افتادہ کاہل روان عشقم یعنی کمتر از ایشانم پس بمعنی من
تبعیضیہ بود و سوم چنانچہ خواجہ نظامی گوید ؎ دہن ناگشادہ لب آبگیر ٭ کہ آید لب غنچہ را
بوے سیر ٭ اے از لب غنچہ در ابمعنی فی درین قول واعظ کاشفی کہ در انوار سہیلی گفتہ
اندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید یعنی در اندک زمانہ کار را از خواجہ بگذرانید۔ عرفی ؎
دودمان عشق را از من گرامی تر نزاد ٭ جوہر من کرد روشن گوہر آباے من ٭ یعنی در دودمان
عشق الخ فردوسی ؎ ششم ماہ را روے بر تافتند ٭ سوے بادہ و بزم بشتافتند ٭
محمد سعید اشرف راست ؎ جز نبی و ولی بحق راہ مدہ خدائی را ٭ از رہ معرفت
در آ عالم کبریائی را ٭ یعنی در عالم کبریائی خسرو گوید ؎ چشم را سرمۂ غریب کشید ٭
ناز را بر سر عتیب کشید ٭ یعنی در چشم نظامی ؎ کہ چون صبح را شاہ چین بار داد ٭ عروس
عدن در بہ دینار داد ٭ و بعض گویند صبح را مفعول بار داد بہ طریق مجاز درست مے شود
بلکہ ہمین صحیح است زیرا چہ بر تقدیر مذکور مفعول ضروری است و حذف مفعول متعدی بے
ضرورت صحیح نیست ہمتہ زہر شاہ کامد جہان را پدید ٭ بدست تو داد آفرینش کلید ٭ درین
بیت بمعنی براے نیز درست مے تواند شد چنانکہ خدا را امیر خسرو راست ؎ گنج گہر مفشان
سینہ را ٭ پشت مدہ صحبت دیرینہ را ٭ ششم براے استعلا آید و معنی بر پیدا نماید چنانکہ
درین قول نظامی ؎ شہ از ہول آن بازی سہمناک ٭ بتر سید کافتہ سپہ را ہلاک ٭ یعنی
بر سپاہ و سید محمد عرفی ؎ حرام ست اہل معنی را چشیدن نعمت خوانے ٭ کہ بنود سینہ گرم
و دل بریان نمک دانش ٭ و بقول بعض درین ہر دو بیت لفظ را معنی براے ست و د
افتند در بیت اول بمعنی وقوع شود و پیدا گردد چنانکہ جامی گوید ؎ بدان پاکان کز ایشان
زادہ ام من ٭ بدین پاکیزگی افتادہ ام من ٭ و سراج الدین علی خان آرزو گفتہ ؎ شور
آمد آمد مے برد از جا مرا ٭ مے کند برپا قیامت ہر صداے پا مرا ٭ یعنی بر ما طوطی ہند ؎
جان مخور این قدح کہ مستی ٭ لب را بزن و بمن بدہ باز ٭ ہفتم بمعنی جانب آمدہ چنانچہ
حافظ گفتہ ؎ دل مے رود ز دستم صاحبدلان خدا را ٭ دردا کہ راز پنہان خواہد شد
آشکارا ٭ یعنی دل از دست من میرود جانب خدا اے صاحب دلان در اخفاے راز
من بکوشید این مصرع را احتمال دیگر ہم ہست از رسالہ عبد الواسع و آن احتمال این ست کہ کلمہ را درین

شعر بمعنی براے ست کہ در وقت التماس و طلب بکار برند چنانچہ صاحب تنبیہ الصبیان
نیز درین بیت بمعنی براے گفتہ است و قایل صاحبدلان را کنایہ از مرشدان زمان کردہ و
راز پنہان عبارت از عشق ست و معنی بیت این ست کہ دل از دست میرود اے مرشدان
زمان افسوس کہ آشکارا مے شود راز پنہان کہ از کتمان آن امید سعادت داشتم براے
خدا توجہے نمایند و ہمتے فرمایند کہ آن سعادت از دست نہ رود۔

فرا

بمعنی در چنانکہ سعدی فرماید ؎ بر سپس ستایش فراچہ مشو ٭ چو حاتم اصم باش و
غیبت شنو ٭ قولہ فراچہ مشو یعنی در چاہ مشو کہ عبارت از افتادن در ضلالت است
منہ ٭ بیچارگی تن فرا خاک داد ٭ دگر گرد عالم بر آمد چو باد ٭ و این جاے بمعنی بر آید
چنانچہ درین نثر مے خواہم کہ در سوال فرا خود بندم۔

وا

صاحب انجمن گوید کہ در محل با وا نیز استعمال کنند چنان کہ گویند وا او گفتم یعنی با او
گفتم و باد گفتم انتہی و این مبدل با بود چنانکہ وا از نیز بدل باز ست ٭

فائدۂ جلیلہ

بدان کہ اگرچہ استعمال حرف صلہ در محل یک دیگر مسلم ہمگنان ست مگر استعمال
از بجاے با درست نباشد مگر در بعض مقام چنانچہ مفصل مے نگاریم مخفی نماند کہ گفتن
و دو چار شدن و سرو کار داشتن و مطلب و مرادف آن چون سرو کار باشد و ملاقات
کردن و آشنائی داشتن و بحث کردن دور افتادن و آویختن و پیچیدن و دشمنی
یا دوستی اختیار کردن و نسبت ہمسری جستن و جنگیدن و چیزے را شریک چیزے کردن
و معیت ظاہر کردن در صلۂ این افعال حرف با آوردن بہتر ست و از بجاے با آوردن
ہیچ ست مثال با تو گفتم و با تو سرو کارے دارم و با فلان ملاقات کردم و با تو آشنائی
دارم و با تو بحث میکنم و با تو دشمنی یا دوستی اختیار کردم و نسبت ہمسری با تو مے جویم
و با تو مے جنگم و نان با مربائے بیسب خوردم و با من در افتاد و با او در آویختم و با او پیچ
و ترسیدن و پرسیدن و شنیدن و گرفتن و خواستن و جستن و دہانیدن و افتادن و کشیدن

چیزے و برآوردن و بدر کردن و آوردن و گرد فشاندن و نالیدن و گریستن و خندیدن
ہمہ جا استعمال بہ از باید کرد مثال از تو ترسیدم و از شما شنیدم و از و گرفتم و از وے جویم
و از توے دہانم و از اسپ افتادم و آب از چاہ مے کشم و ترا از خانہ بر مے آرم و مشک را از
بازار مے آرم و گرد از آستین زید فشاندم یا شستم یا رفتم و از درد مے نالم و گریہ مے کنم و
از نشاط مے خندم و شستن چیزے بہ چیزے و ہم چنین جدا کردن و آویختن و ہر چہ مثل این
افعال از قسم کار کردن با آلہ باشد و اول این بسبب و این گونہ اینہا مشترک در میان از
و با باشد یعنی صلۂ این افعال حرف از و حرف با ہر دو مے توان آورد مانند موے سر بہ
آب شستم و از آب شستم محتشم کاشی گفتہ ؎ پس پریشان کنند سرے را کہ جبرئیلؑ ٭ شوید
غبار گیسویش از آب سلسبیل ٭ و بہ نگاہ کشتن و از نگاہ کشتن شیخ بہار الدین در نان و حلوا
گوید ؎ از درم ناگہ در آمد بے حجاب ٭ لب گزان از رخ بر افگندہ نقاب ٭ کاکل مشکین
بدوش انداختہ ٭ از نگاہے کار عالم ساختہ ٭ ریختی از تیغ ابرو خون خلق ٭ و گرد از آستین
بسر انگشت جدا کردم و از سر انگشت جدا کردم و غلامے را بریسمان بستم و از ریسمان بستم
و او را باشاخ در آویختم و از شاخ در آویختم و سرش بچوب شکستم و از چوب شکستم و با قلم و از قلم
نوشتم این ہمہ افعال تعلق بہ آلہ دارند چہ شاخ درخت یا ہر چہ بر آن چیزے بیاویزند
آلہ آویختن ست و آب آلہ شستن و نگاہ آلہ کشتن و تاراج کردن نیز و شعرا
تیغ آلہ قتل و خون ریختن و ریسمان آلہ بستن و چوب آلہ شکستن و سر انگشت آلہ گرد فشاندن
و ازین سبب بجاے بہ این سبب و ازین گونہ بجاے بدین گونہ صحت دارد۔

حروف عطف

عطف بمعنی سخن را بہ سخن باز گردانیدن ست و ہر لفظ کہ بتوسط یکے از حروف مقررہ تابع لفظ
پیشین و شریک نسبتش بود آن را معطوف و لفظ پیشین را معطوف علیہ نامند و این را حروف
عطف ازین جہت گویند کہ در میان دو کلمہ در آیند و ثانی را بحکم اول باز گردانند و عطف بحروف را
عطف حقیقی گویند و حروف عطف۔ انہ۔ با۔ دیگر۔ نیز۔ ہم۔ ہمان۔ ہے۔ اندک۔ پس۔ پسش
باز۔ تا۔ بلکہ۔ و فرق آن کہ ہفت اول کہ انہ و با و دیگر و نیز و ہم و ہمان و ہے ست برائے معنی
جمع آیند مطلقاً یعنی دلالت مے کنند برین کہ حکم بہ معطوف علیہ و معطوف ہر دو ثابت ست قطع
نظر ازین کہ ثبوت حکم بہ یکے از معطوف علیہ و معطوف مقدم بر ثبوت حکم بہ دیگرے ست اے
ترتیب و مہلت در آنہا ملحوظ نبود و ہمین حال واو عطف ست چنان کہ درین قول حافظ ؎

جبر واز من قرار و طاقت و ہوش ٭ بت سنگین دلے سیمین بنا گوش ٭ درین جا اشتراک قرار و
طاقت و ہوش در بردن مفہوم شد و ظاہر نگردید کہ ہوش را اول برد یا قرار را یا ہمہ را یک بارہ
دیگر احوال واو عطف در بیان واو گذشت اما انہ چون شبانہ روز و شبان روز بہ نون
بدون ہا در رسم خط دیدہ مے شود لیکن در صحت آن تامل ست اما برین تقدیر کلمۂ ان قائم مقام
واو عطف خواہد بود و سید محمد عرفی گوید ؎ درین ہوس کہ رود ہمعنان او نفسے ٭ شبانہ روز زند
شاطر سپہر شلنگ ٭ و نزد بعض شبان روز مخفف شبانہ روز ست و این مخفف شبانہ روزانہ و
این خالی از غرابت نیست و با چنان کہ درین قول سعدی ؎ رئیس دہے با پسر در رہے
گذشتند بر قلب شاہنشہے ٭ چون با قائم مقام واو عطف ست لہذا خبر آن گذشتند بصیغہ
جمع آوردہ چنان کہ درین بیت شیخ نظامی ؎ پری چہرہ با آن پری پیکران ٭ شدند از پسے
گنج گوہر گران ٭ و مے تواند کہ بمعنی مع بود لیکن این قدر ہست کہ کلمۂ مع و آنچہ بدین معنے
است در جاے مے آید کہ مدخول آن در معنی متبوع باشد کما صرح بہ النحاۃ و این جا قضیہ
بالعکس ست و دیگر و دگر مخفف آن و بعض دیگر تبع دگر گفتہ اند و تحقیق اول ست
و ہر دو اسم ست۔ دگرے و دیگرے ہر دو صحیح ست عمر خیام ؎ دنیا ست فسانہ پارہ گفتیم
و آن پارہ کہ ماند دیگرے مے گوید ٭ و ہر دو در محل تکرار مستعمل شود خواہ قبل فعل باشد خواہ
بعد مثال تکرار چون طعام خوردم و گر نماز کردم یعنی طعام خوردم و نماز کردم درین صورت
بمعنی واو عطف بود و این کہ صاحب اصول السنہ گفتہ کہ درین جا راے معاملہ حرف
عطف ست ہرزہ محض سرے ٭ و گاہے بمعنی باز مستعمل شود برین تقدیر بمعنی پس تفریعی
ست و درین صورت با لفظ باز ہم گاہے جمع گردد چنان کہ درین قول نظامی ؎
نباید زما جز نظر کردنے ٭ دگر خفتنے باز یا خوردنے ٭ یعنی اول کار ما درین عالم ست باز
خوردن یا خفتن ست پس بمعنی دوم باشد چنان کہ بار دیگر بمعنی بار دوم لیکن در نظر تدقیق
دوم را سوم مے باشد بخلاف دگر پس از عالم آخر بفتح بود کہ در لسان عربی گاہے مقابل
اول واقع شود و گاہے معدود را بمعنی معدود گرداند چنان کہ سیم مثل سہ و دیگر در نماز دیگر
لفظ دیگر جزو نام ست و علم نماز عصر پس نماز دیگرے توان گفت زیرا چہ تصرف در اعلام
خوب نیست و اکثر چنان ست کہ صدور فعل قبل و بعد دگر منسوب بذات واحد باشد
چنان کہ گوئی زید مے نشست دگر برخاست و بعضے گویند این عطف و تکرار نظر بہ صدور
فعل از ذات واحد نبود چنان کہ گوئی این بیمار را دعا کردم دگر او دشنام داد و ازین قبیل
است این بیت نظامی ؎ یکے داد باغے بہ بے توشۂ ٭ ندادش ز باغ آن دگر خوشۂ

لیکن مثال مذکور مصنوع ع یکے از فضلاے شارح سکندرنامہ است و در بیت آن دگر عبارت
ست از بے توشہ پس ازما نحن فیہ نباشد و چون دگر بمعنی من بعد ہم مے آید چنان کہ شاعرے
گوید ع رفتی کہ دگر بہانہ سازی ٭ یعنی قصد داری کہ بعد ازین بہانہ سازی یا رفتی براے
آن کہ دگر بہانہ سازی پس معنی چنین بود کہ بے توشہ را شخصے باغے داد آن بے توشہ بعد دادن
بخشندہ یا دہندہ خوشہ نداد گاہے در محل استغراب و تازگی مصرعہ آیے دگر ہواے
دگر جاے دیگرست ٭ و نیز با اول مکسور و سکون ثانی و زاے ہوز افادہ معنی اشتراک
ماسبق کند بہ کلمۂ دیگر و در محل تکرار از نسبت اعم از فاعلی و مفعولی و متعلقات فعل مستعمل
و مرادف لفظ ہم و واو عطف است شیخ بہائی گفتہ ؎ دل گفت کہ من رفتم و جان
گفت کہ من نیز ٭ و فراہانی علیہ الرحمۃ در شرح این ابیات اوحد الدین انوری ؎
گر بیارہ کند راعی حرمش ہنود راہ ٭ جز خارج او نیز دخول حدشان را ٭ در پردہ زند لشکر
غزمش ہنود تنگ ٭ جز داخل او نیز ردیف سرطان را ٭ آوردہ کہ در اشعار لفظ نیز بمعنی
من بعد یعنی بعد ازین و دگر بسیار واقع شدہ پس اولے آن کہ درین مقام نیز برین
معنے حمل کنیم تا کہ ارتکاب تکلف و تعسف نکردہ باشیم و دور نیست کہ استعمال نیز بمعنی
من بعد در کلام قوم مبنی بر قاعدہ باشد توضیحش آن کہ نیز و دگر را بہ یک معنے استعمال
کنند چنان کہ گویند زید آمد و عمرو دگر آمد یعنی عمرو ہم آمد و لفظ دگر را معنی دیگر ہست خاص
باو کہ آن من بعد ست چنانکہ گویند دگر چنین مکن یعنی من بعد چنین مکن و حکم بزیادتی
نیز ہم محتمل ست و درین ابیات نیز بمعنی دیگر کہ ہم افادہ معنی عطف کند گفتہ اند سنائی ؎
و و لقش بر کسے کہ چشم افگند ٭ نیز در ابروش ننہنی چین ٭ انوری ؎ ہستم از تشویر
آن خارج کہ رفت ٭ تا ابد با خویشتن در انتقام ٭ حق ہمے داند کہ آندم تاکنون ٭
نیز برنا وردہ ام یک دم بہ کام ٭ و مسعود سعد سلمان در رزمیہ ؎ عمر و مرگ آویختہ در یک
دگر چون روز و شب ٭ ابر و گرد آمیختہ با یک دگر چون پود و تار ٭ نیز جان از جان
برست از ہیبت تابندہ تیغ ٭ نیز کس را کس ندید از ظلمت تاری غبار ٭ لیکن
در ابیات مذکورہ زائدہ است کہ بدون آن معنے تمام ست دے توان گفت کہ نیز
درین جا بمعنی ہم ہست کہ در غیر معنی عطفی مستعمل شود چنانکہ یکے از شعرا گفتہ ؎ بستم بے
خیال کہ بینم جمال دوست ٭ آنہم نہ شد میسر و سوداے خام شد ٭ برین تقدیر جملہ تا بہ
چیزہاے دیگر چہ رسد یا انچہ مناسب مقام باشد بعد آن تقدیر کردہ مے شود پس
در شعر انوری نیز متعلق ست بیک دم اے یک نفس نیز بخوشی بر نیاوردم تا زمان دراز

چہ رسد بہمین قسم در شعر حکیم سنائی چہ مرادش آن ست کہ ہر کہ نظر کردہ و تربیت یافتہ دولت
تست در ابروش چین ہم نمے افتد تا بہ بلیات دیگر کہ موجب ملال خاطر باشد چہ رسد
و در شعر مسعود سلمان پس معنی مشہور خود ست چہ معنی ہر دو بیت آن ست کہ در روز
رزم ممدوح عمر و مرگ باہم آویختہ و ابر و گرد باہم آمیختہ بود و نیز این حالت داشت
کہ جان از جان کہ عبارت از خلاصۂ آدمی ست بجست از ہیبت تیغ تابندہ و
نیز کس را کس نمے دید از ظلمت غبار تاریک و ہم بالفتح مرادف نیز کہ افادۂ اشتراک
ماسبق کند بہ کلمہ دیگر و گاہے افادہ معنی باہم و بیک دیگر کند یعنی وقوع فعل از طرفین
بود درین صورت غیر مفعول یا مضاف الیہ واقع نشود چنانکہ ہم را اسلام کردیم و پہلوے
ہم نشستیم میر رضی دانش گوید ؎ گسلد رابطۂ اہل فنا یا رہمند ٭ ہمہ چون حلقۂ زنجیر
گرفتار ہمند دیگرے گوید ع ہم سایہ ایم و خانۂ ہم را ندیدہ ایم ٭ و در واقع مفعول
درین جا فاعلیت نیز باشد چنانکہ مفعول باب مفاعلت و لفظ ہم سایہ مجاز مشہور ست
و آن گاہے با لفظ دیگر ترکیب یابد و ہم دیگر گویند و فرق درین دو معنے کلمہ ہم کہ بدو وجہ
استعمال شود من حیث التحقیق آن ست کہ بمعنی نیز لفظے ست موضوع براے خود
و بمعنی یک دیگر مخفف ہام کہ ہاموار و ہامراہ نیز آمدہ و این اسم ست و آن حرف چہ
ہموار مخفف ہاموار ست بمعنی یک دیگر ست پس اگر حرف مے بود الحاق حرف دیگر
بران صحیح نمے بود بدون ضم ضمیمہ و بمانند از ان جہت صحیح ست کہ مانند لفظے ست مشترک
در معنی اسمی و حرفی ازین جہت ادخال با بران آمدہ و ہمراہ مجاز مشہور ست مثلی ہمسایہ
بمعنی شریک رفتن در راہ در اصل و در صورتے کہ راہ بمعنی رفتن شہرت کردہ باشد چنانکہ
اسپ خوش راہ گویند مجاز عرفی خواہد بود و بعض گویند کہ ہام مشبع ہم ست و برین تقدیر
اسم نباشد۔ و فرق در لفظ نیز و لفظ ہم آن ست کہ آوردن لفظ ہم بر معطوف و معطوف علیہ
ہر دو صحیح باشد چنانکہ گویند ہم نماز کردم و ہم روزہ کردم خواجہ نظامی ؎ جہان آن جہان
شد کہ درویش راست ٭ کہ ہم خویشتن را و ہم خویش راست ٭ شب و روز خوش مے
خورد بے ہراس ٭ نہ از شحنہ بیم و نہ از دزد باس ٭ بخلاف لفظ نیز کہ تنہا بر معطوف آید
و ایضاً لفظ ہم در مفردات آید نظامی ؎ بہ یک جاے ہم روم و ہم زنگبار ٭ بخلاف لفظ
نیز کہ جز در جملہ نیاید چنانکہ گویند زید را زدم و عمرو را نیز زدم و اگر جملۂ دوم بنا بر ضرورت در صورت
مفرد باشد اصل در جملہ خواہد بود چنانکہ اگر گوئی عمرو را نیز جملۂ زدم از جہت قیام قرینہ محذوف
شدہ و حق تحقیق آن ست تقدیر جملہ در ہر دو جا جائز ست اگر نباشد لہذا در صورت افراد

درهم نیز جمله در معطوف محذوف باشد از جهت قیام قرینه در معطوف علیه مثلاً هرگاه گوئی هم زید را زدم هم عمرو را لفظ زدم در معطوف حذف شده باشد و در مرکبات چنانکه هم سودا خریدم و هم تماشاے بازار نمودم و ایضاً لفظ هم بر لفظے داخل شود که آن لفظ محمول بمواطات بر مدخول نه شود مثلاً همراز گویند بمعنی دو کس که رازدان یک دیگر باشند نه آن که هم رازدار گویند و همین قسم همداستان و هم سخن و هم کلام برین تقدیر انچه صاحب برهان قاطع همراد براو دال مهملتین که بمعنی دو کس که در همت و جوانمردی مثل هم باشند نوشته ظاهرا صحیح نباشد چه لفظ راد محمول به مواطات مے شود زیرا که بمعنی جوانمرد ست نه بمعنی جوانمردی درین صورت از عالم همراز دارست با وجود آن که در صورت قلب ترکیب از جهت آنکه هم اسم بود معنی ترکیب همراز دار صحیح من حیث القیاس تواند بود بخلاف ترکیب همراد بدال مهمله که هرگز درست نیست فافهم فانه دقیق - بدان که گاہے واو عطف با لفظ هم و نیز آید چنان که گذشت و گاہے نیاید ؎ نبودم من که میزد عشق در آب و گلم آتش ٭ اگر باور نمے داری درین کارست اکنون هم ٭ و همان مزید علیه هم که از حروف عاطفه است ؎ به بستان در آمد پے سیر شاه ٭ همان سیم بر رشک فرماے ماه ٭ خواجه نظامی ؎ چنان آفریدی زمین و زمان ٭ همان گردش انجم و آسمان ٭ که جنبان که اندیشه گرد و بلند ٭ سر خود برون ناورد زین کمند ٭ ازین پیش اگر او گرغنته بود ٭ همان اختر گیتی آشفته بود ٭ و گاہے بمعنی تشکیک و تردید آید چنان که درین بیت نظامی ؎ گلے بود در بوستان ناشگفته ٭ همان نرگسے در چمن نیم خفت ٭ و همے اگرچه افادهٔ معنی استمرار مے کند لیکن بعض جا بمعنی واو عاطفه استعمال یابد چنان که درین قول سعدی ؎ ز مشرق به مغرب مه و آفتاب ٭ روان کرد و گسترد گیتی بر آب ٭ همے گسترانید فرش تراب ٭ چو سجادهٔ نیک مردان بر آب ٭ و اگر زائده باشد پس پیش از وے واو عاطفه محذوف خواهد بود اندیک بروزن نزدیک بمعنی نیز که ترجمهٔ ایضاً باشد و این که صاحب جهانگیری ایدی بالفتح و سکون تحتانی و دال و یاے مجهول بمعنی نیز گفته درین منفرد ست و سند هم نیاورده ظاهر التصحیف ست و صحیح همان اندی به نون ست و صاحب جهانگیری بنیز به کسر باے موحده و نون بیا رسیده و زاے معجمه بمعنی ایضاً آورده و برین تقدیر نیز مخفف این خواهد بود - و پس در دو اسم واقع شده افادهٔ جمعیت با ترتیب و بے مهلت و هم بمعنی دال باشد برین که ثانی به لحاظ ترتیب بغیر مهلت شریک نسبت اسم اول ست و ثبوت حکم به معطوف علیه خواه به اعتبار وجود بود و این را دو صورت ست یا براے تعقیب محض آید یا براے تفریع تعقیب آن ست

که ثانی را محض تاخر در زمان باشد و اول را مدخلے در وجود ثانی نبود چنان که بگوئی اول زید آمد پس برادرش وقتے که مجیت برادر زید بعد از مجیت زید باشد بدون مهلت پس اسم ثانی به لحاظ ترتیب بغیر مهلت شریک نسبت اول ست و آمدن یکے از ینان مر آمدن دیگر را شرط و علت نیست بلکه تقدم و تاخر بحسب اتفاق ست و تفریع آن که اول را با وجود تقدم ذاتی و زمانی مدخل در وجود ثانی بود مثال این هر دو چنان که بگوئی زید کلید در دست داشت دست جنبانید پس کلید حرکت نمود - که جنبانیدن دست را تقدم ذاتی ست فقط بر حرکت کلید و وجود حرکت کلید را جنبش دست سبب گردیده چنانکه گفته شود زید با کل سقمونیا مبادرت نمود پس او را اسهال شد که اکل سقمونیا را با وجود تقدم ذاتی تقدم زمانی هم هست بر وجود اسهال و اکل سقمونیا علت و سبب ست براے اسهال یا به اعتبار ذکر لفظی نه به اعتبار وجود زمانی و این در عطف مفصل بر مجمل باشد چنانکه درین قول فعل به اعتبار اصالت بر دو نوع ست ماضی و مضارع پس ماضی آن ست که دلالت کند بر زمان گذشته و مضارع آن که دال باشد بر حال و آینده - و این لفظ مشترک ست در اسم و حرف در حالت اضافت وغیره که از صفات اسم ست اسم و الاحرف چنان که حافظ فرماید ؎ در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند ٭ انچه استاد ازل گفت همان مے گویم ٭ و باز و پستر به فتح تاے فوقانی که ترجمه ثم به ضم ثاے مثلثه است و سپس بکسر سین مهمله اول و فتح باے فارسی که بمعنی پس و پستر باشد هر واحد ازین سه لفظ میان اسمین در آمده فائدهٔ جمعیت با ترتیب و با مهلت و هم عام ازینکه به اعتبار زمان باشد چون عمرو رفت باز زید پستر خالد سپس بکر وقتے که روانگی هر یکے بعد از زمان روانگی دیگرے باشد به مهلت یا به اعتبار ارتفاع رتبه و انحطاط آن چون سپاه آمد باز سپه سالار پستر وزیر سپس پادشاه یا پادشاه آمد باز وزیر پستر سپه سالار سپس سپاه و باز گاہے بمعنی نیز آید نظامی در آمدن خاقان چین نزد سکندر بر سم رسولان گوید ؎ چو سالار ترکان ز سالار روم ٭ بر آن خرمی گشت فیروز بهر ٭ به نوک مژه خاک درگاه رفت ٭ پس از رفتن خاک با شاه گفت که شه گرچه گفتار خود را بجاے ٭ بیارد که نیروش باد از خداے ٭ مرا با چنین زینهار نخست ٭ خطے باید از دست خسرو درست ٭ که چون من گشم دخل یک سال پیش ٭ شهم بر نینگیزد از جاے خویش ٭ به تعویذ بازو کنم خط شاه ٭ ز بهر سر خویش دارم نگاه ٭ و هم خط به خون باز من شاه را ٭ که جز بر وفا نسپرم راه را ٭ و صاحب اصول السنه گوید که زاے معجمه در لفظ باز بمعنی حرف عطف ست و این غلط محض ست - و تحقیق آن ست که باز اسم ست

نہ حرف چراکہ در ترکیب این حرف بازگفتم حال است از ضمیر گفتم و معنی ترکیبش آن ست کہ
این را گفتم درحالیکہ دیگر بود و غیر سابق بہ خلاف پس کہ براے عطف تعقیبی ست چنانکہ
گویند زدم زید را پس عمرو را پس بکر را و درین صورت واو ہمراہ پس صحیح نیست در ترکیب
زدم زید را و باز عمرو را و باز بکر را درست ست چراکہ واو براے جمع است و پس
براے تعقیب درین صورت جمع ہر دو صحیح نبود چون از جوہر لفظ باز معنی تعقیب پیدا نے شود
بلکہ معنی اصلی تکرار ست و تعقیب لازم اوست جمع آن با واو صحیح بود پس باز کہ بمعنی
تعقیب آید مجاز بود و در لفظ باز پس من حیث الحقیقت باز زائدہ است و مراد ہمان
پس باشد تا کہ ترجمہ حتے ست مانند باز ست در افادۂ ترتیب با مہلت لیکن فرق درمیان
این ہر دو بہ سہ وجہ است یکے آن ست کہ مہلت در تا قلیل ست از ان مہلت کہ در
باز ست پس تا بحسب معنے متوسط ست درمیان پس کہ در وا اصلا مہلت نیست و
درمیان باز و پستر و سپس کہ مفید مہلت ہستند دوم آن ست کہ معطوف تا جزو قوی یا
ضعیف از معطوف علیہ باید تا عطف بہ تا مبین قوت یا ضعف در معطوف باشد و
معطوف غایت معطوف علیہ گردد چون آدمیان مردند تا پیغمبران لفظ پیغمبران معطوف
و آدمیان معطوف علیہ و ظاہر ست کہ پیغمبران بعضے از آدمیانند و چون لشکریان آمدند تا
پیادگان کہ پیادگان معطوف لشکریان کہ شامل اند سواران و پیادگان را معطوف علیہ
و بودن پیادگان بعضے از لشکریان ظاہر ست بخلاف معطوف باز کہ جزو معطوف علیہ
بودنش شرط نیست **سوال** در عطف بتا تبیین قوت یا ضعف در معطوف چرا مقصود ست
و کدام امر داعی ست بہ سوے این فائدہ **جواب** مقصود اصلی این ست کہ شمول حکم
بہ جمیع افراد منصوص علیہ شود و حصول این مقصود موقوف ست بر تبیین قوت یا
ضعف در معطوف پس بدان کہ اگر آدمیان مردند یا لشکر آمد گویند شمول موت یا آمد بہ جمیع
افراد آدمیان یا لشکر صریح معلوم نمی شود بر خلاف آن کہ گویند آدمیان مردند تا پیغمبران و لشکر آمد
تا پیادگان زیراکہ عطف پیغمبران در مثال اول دلالت مے کند بر قوت انبیا از آن کہ جزو
قوی ست و عطف پیادگان بہ لشکر در مثال ثانی دلالت مے کند بر ضعف پیادگان از انکہ
جزو ضعیف ست و این ہر دو جزو بسبب قوت و ضعف خود از کل ممتاز شدند پس صلاحیت
دارند کہ انہار اغایت و انتہاے آن فعل گردانیدہ شود کہ متعلق ست بہ کل و انتہاے فعل
بسوے آن جزو دلالت خواہد کرد برین کہ فعل بہ جمیع اجزاے کل شامل ست پس ازین جا
ثابت شد کہ دلالت بر قوت و ضعف معطوف از ان جہت مقصود است کہ تا شمول حکم

بہ جمیع افراد صریحاً حاصل شود - و مراد از جزء عام ست ازین کہ حقیقۃً باشد یا مانند جزو بود در
دخول بہ حکم سابق - و ضابطہ اش این ست کہ آنچہ صلاحیت وقوع مستثنیٰ از استثناے
متصل دارد معطوف تا واقع شود و الا فلا سوم در تا ترتیب از ضعیف بہ سوے قوی یا
بالعکس ذہنی باید نہ خارجی چنانچہ در باز ترتیب بہ حسب خارج باید چون زید آمد باز عمرو
یعنی مجیئت زید در خارج مقدم بر مجیئت عمرو ست بخلاف تا چون آدمیان مردند تا پیغمبران
یعنی عقل مناسب مے داند کہ موت اول بغیر انبیا متعلق ست پس از ان بہ انبیا اگرچہ
بہ حسب خارج موت انبیا مقدم بر موت بعض مردمان ست و ہم چنین عقل مناسب
مے داند کہ مجی سواران لشکر بر پیادگان ایشان مقدم شود اگرچہ بہ حسب خارج در
بعض اوقات پیادگان پیش مے آیند و در آن وقت ہم لشکر آمد تا پیادگان گفتن
صحیح ست پس ازین جا معلوم شد کہ ترتیب در تا بہ حسب ذہن معتبر ست نہ بہ حسب
خارج - و فرق میان تاے عاطفہ و تاے کہ محض براے غایت ست بلا لحاظ عطف
این ست کہ ثانی مستعمل ست بدو استعمال یکے آن کہ غایت جزو قوی یا ضعیف مے باشد
از مغیا دوم آن کہ غایت جزو مغیا نمے باشد بلکہ مجاور و ملاقی بہ جزو اخیرے شود از بہر
آن کہ چنانچہ انتہاے فعل بہ جزو اقوے یا اضعف فائدہ مے دہد شمول فعل را بہ جمیع اجزاے
شے ہم چنین انتہاے فعل بہ چیزے کہ مجاور و ملاقی بہ جزو اخیر ست فائدہ شمول مذکور
مے دہد و اول یعنی آن کہ عاطفہ است معطوف او نمے شود مگر جزو قوی یا ضعیف
از معطوف علیہ زیراکہ تاے عاطفہ براے جمع است یعنی فائدہ مے دہد کہ معطوف و
معطوف علیہ در حکم متحد اند و ظاہر ست کہ اتحاد اجزا در تعلق حکم کہ مفاد استعمال اول ست
اعرف ست در عقل و اکثر ست در وجود از اتحاد متجاورین کہ مفاد استعمال ثانی ست
بل بدون کاف لغت عربی ست و فارسیان بلکہ بہ کاف استعمال نمایند - صاحب
غیاث گوید کاف را درین لفظ دراز باید نوشت چراکہ غیر دراز کہ در حقیقت مرکب
بہ ہاے مختفی ست بجاے نویسند کہ کاف را بہ لفظ دیگر متصل نہ سازند درین جا کاف چون
بہ لفظ بل مرکب باشد حاجت بہ اتصال ہاے مختفی ندارد انتہیٰ مولف گوید
نوشتن ہاے مختفی در آخر کاف بلکہ ضرور ست زیراکہ جمیع کلمات فرس ساکن یا موقوف الآخر
باشند و ظاہر ست کہ کاف درین لفظ بہر حال متحرک مے ماند و آن افادۂ اضراب
مے کند و معنی اضراب آن کہ بلکہ درین مقام دلالت مے کند برین کہ حکم بہ معطوف علیہ متعلق
نیست و تعلق آن بہ معطوف ست و متکلم از حال معطوف علیہ خبر دار نیست چنانچہ زید آمد

بلکه خالد لفظ خالد معطوف ست و زید معطوف علیه پس حکم آمدن درین قول برای معطوف ست سوای معطوف علیه و معطوف علیه در حکم مسکوت عنه است و مفاد این کلام آنکه حکم آمدن به زید متعلق نیست و متکلم از حال آمدن و نیامدن او خبر ندارد و زید از زبانش به سبقت لسانی برآمده به همین جهت از وی به کلمه بلکه برگردیده و تعلق حکم آمدن به خالد ست و گاهی در اضراب حکم به معطوف و معطوف علیه هر دو متعلق می باشد و در معطوف به جهت ترقی بود چون قشون شاهی را ملاحظه نمودم شصت هزار سوار خواهند بود بلکه هفتاد هزار و ظاهر ست که حکم ملاحظه نمودن به شصت هزار سوار و هفتاد هزار سوار هر دو متعلق ست لیکن در هفتاد هزار ترقی ست و نزد بعض این قسم بلکه که مابعدش مفرد ست از حروف عاطفه نیست بلکه آنچه مابعد اوست بدل غلط از ماقبل باشد و بدل غلط بغیر او فصیح نیست زیرا که بلکه برای تدارک مثل این غلط موضوع ست و آنچه که مابعدش جمله است از حروف عاطفه شمرده اند مثال آن کسے از من تواضع طعام نکرد بلکه روا نداشت که آبے بخورم سعدی ؏ گوسفند از برای چوپان نیست ٭ بلکه چوپان برای خدمت اوست ٭ و گاهی حذف کنند چنان که عرفی گوید ؏ به چارسوے سخن نقد رائجے دارم ٭ نه همچو ماه زر اندود و آفتاب عیار ٭ درین صورت ترکیب عبارت چنین باشد که همچو ماه زر اندود ندارم بلکه نقد رائجے دارم که آفتاب عیار ست

حروف تردید

فائده تردید در عبارت رد و تسلیم ست یعنی اگر یکے از دو امر مسلم باشد دیگرے رد کرده شود صاحب رشیدی و اکثر اهل این فن نویسند که یا کلمه تردید ست که به عربی ام گویند حالانکه کلمه ام در عربی باتفاق حرف عطف ست و کسے آن را حرف تردید نگفته و یا که ترجمه آن ست پس می باید که حرف عطف باشد نه حرف تردید مگر این که گفته شود که زباندانان اصطلاح برین تسمیه کرده اند و لا مشاحة فی الاصطلاح یا از شان اوست که معطوف و معطوف علیه هر دو آید مثال طالب آملی گوید ؏ ناز و کرشمه بود در آئین حسن لیک ٭ چهره وفا ندانم یا بود یا نبود ٭ سعدی فرماید ؏ یا مکن با پیلبانان دوستی ٭ یا بنا کن خانه در خورد پیل ٭ یا سوم پیلبانان یاد گیر ٭ یا بکش بر خانمان انگشت نیل ٭ و گاهی بر معطوف آید فقط و این صورت بهتر ست چنانچه میرزا قتیل در شجرة الامانی گوید که یا کجا ذکر آن اولی بود از آن که در دو جا ذکر آن کنند چنان که گوئی امروز هزار دینار از تو میگیرم یا ترک آشنائی میکنم ٭ حافظ وظیفه تو دعا گفتن ست و بس ٭ در بند آن مباش که نشنید یا شنید ٭ انوری گفته ؏

این که مے بینم به بیداری ست یا رب یا بخواب ٭ خویشتن را در چنین نعمت پس از چندین عذاب ٭ و درین صورت گاهی واو عطف نیز با او جمع شود و این در اشعار قدما بسیار ست فردوسی فرماید ؏ ببینم که تا اسپ اسفندیار ٭ سوے خانه آید همے بے سوار ٭ و یا باره رستم جنگ جو ٭ به آخر نهد بے خداوند رو ٭ اگرچه تلفظ واو عطف مکروه داشته اند چنانچه صاحب جهانگیری نوشته لیکن درین صورت حکم جزو کلمه پیدا مے کند چنانکه در لفظ و گر و گاهی بر معطوف علیه آید فقط و درین وقت افاده حرف شرط کند مثلاً درین رباعی ؏ یا صوفی را از لعل خود کام دهید ٭ ور کام نمے دهید دشنام دهید ٭ از زلف و دو چشم خود علاجش بکنید ٭ سودائی را بنفشه و بادام دهید ٭ حاصل معنے آنکه اگر صوفی را از لعل خود کام دهید فهو المراد و همچنین درین ابیات مولوی معنوی ؏ یا تبر بر گیر و مردانه بزن ٭ تو علی وار این در خیبر بکن ٭ ور نه چون فاروق و صدیق مهین ٭ در طریق دیگران را بر گزین ٭ یا به گلبن وصل کن این خار را ٭ جمع کن با نار نور یار را ٭ حاصل معنے آن که اگر همت بزرگ داری پس تبر برگیر تا آخر و ازین مستفاد مے شود که گاهی فعل این شرط محذوف مے آید چنانچه در ما نحن فیه و گاهی جزاے این شرط محذوف آید چنانچه در رباعی ملا صوفی خواه که امر از خواستن ست در معطوف و معطوف علیه آمده افاده یاے تردید کند و فرق بینهما آن ست که مدخول خواه در هر دو جا مثبت مے باشد و مدخول یا در یکے منفی و در دیگرے مثبت باشد چنان که درین قول خواجه شیراز ؏ من آنچه شرط بلاغ ست با تو مے گویم ٭ تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال ٭ و خواه گاهی باضافه یاے خطاب آید چنانکه خواهی چنین خواهی چنان و چون معنی فعل منظور بود به تکرار نیاید و در محل تردد واقع شود و چون خواه که صیغه امر ست با نخواه که صیغه نهی ست جمع شود بمعنی بالیقین و البته بود و این ظاهراً مجاز ست که شهرت کرده مثل آنکه خواه نخواه چنین باید کرد و اگر خواهی بود نخواهی به میم غلط ست زیرا که میم مخصوص نهی ست و درین صورت بمعنی بزور و عنف نیز مجازاً مستعمل شود چنان که از موارد استعمال ظاهر ست اگر و گر و ار مخففات اگر ترجمه لو و ان که شرطیه است و در لغت سرخسیان دکه با اول و ثانی مفتوح و خاے نقطه دار زده و هر دو سین بے نقطه نام شهرے ست مشهور بخراسان در حوالی مرو) بجاے یاے تردید مستعمل کما فی حدائق العجم و صاحب انجمن نیز فرموده که این معمول خراسانیان ست که اگر و مگر گویند و یاے تردید خواهند و خواجه نصیرالدین طوسی در رساله اساس القیاس در فصل چهارم از مقاله سوم

آن آورده که ادات عنا و در تازی آه و آباد و مانند آن و در فارسی آیا و اگر و انچه بدان ماند
و در شعر فردوسی ازینجاست ؎ ستمگاره خوانیمش ار دادگر ٭ هنرمند دانیمش ار بے هنر ٭
اے ستمگاره او را خوانیم یا دادگر همچنین هنرمند او را دانیم یا بے هنر و له هر آن کس که بود
اندران جاے گاه ٭ گنهگار بود ار دگر بے گناه ٭ یعنی یا بے گناه و ازین قبیل ست
درین بیت خواجه نظامی ؎ اگر آشکارا بدے در نهان ٭ به آن در شدے تا جهان
جهان ٭ اے آشکارا شدے یا نهان انوری گفته ؎ روز مے خوردن و شادی و نشاط
و طرب است ٭ ناف هفته است اگر غرهٔ ماه رجب ست ٭ یعنی این روز ناف هفته
و روز باده خواستن و عیش و عشرت ست با غرهٔ ماه رجب ست که مستحق زهد و عبادت ست
این طرفه تر که هست بر اعدات نیز تنگ ٭ پس چاه یوسف ست اگر چاه بیژن ست ٭
یعنی جهان چاه بیژن ست بواسطهٔ آن که بر دشمن تو تنگ ست یا چاه یوسف ست
بواسطهٔ آن که از کبریائی تو بر تو تنگ ست سعدی گفته ؎ نه تا جان در جسد دارم وفاداری
کنم با تو ٭ که تا تن در لحد باشد اگر خود استخوانستے ٭ و ازین جاست که فراهانی علیه الرحمة
در شرح ابیات انوری گفته حق آن ست که استعمال اگر بعوض یاے تردید خصوصیت
باهل سرخس ندارد بلکه قدما عموماً و اهل خراسان خصوصاً ارتکاب کرده اند لیکن در
عرف حال در قضایاے منفصله یاے تردیدی مے آرند مثلاً عدد یا طاق ست یا جفت
و نمے گویند عدد اگر طاق ست و اگر جفت بلے در دو جمله شرطیه که در واقع مفهوم اینها تناقض
دارد و جزاے هر دو واحد بود مے آید چنانکه در امثله مذکور و همچنین در معطوف شرطیه که در
معنے معطوف و معطوف علیه تناقض در واقع بود آید و چون این جمله حکم منفصله دارد
گاہے بر معطوف علیه یاے تردید آرند و در معطوف دگر بواو عطف ملا صوفی شیرازی گوید ؎
یا صوفی را از لعل خود کام دهید ٭ ور کام نمے دهید دشنام دهید ٭ و گاہے بالعکس یعنی بر
معطوف علیه اگر یا گر بارد و در معطوف و یا بواو عطف چنانکه حکیم قاآنی فرماید ؎
به صلح در کنارم از دشمنی کناره کن ٭ دولت ره ار نمے دهد ز دوست استشاره کن ٭ و یا چو
سبحه رشتهٔ ز زلف خویش پاره کن ٭ بر دو بند صد گره وزان پس استخاره کن ٭ که سخت
عاجز آمدم ز رنج انتظارها ٭ و ازین ثابت مے شود که در جمیع قضایاے منفصله این عمل
صحیح باشد مثلاً عدد یا زوج ست یا فرد اگر آن را چنین گویند که عدد یا زوج ست و اگر
زوج نه باشد فرد ظاهراً ازین راه داخل قضایاے شرطیه است مگر به همچنین و کاف
فارسی در مقام شک و گمان بتشبیه استعمال مے کنند و افادهٔ معنے یاے تردید مے کند

چنانکه حکیم قطران گفته ؎ مجلس ست این مگر بهشت برین ٭ کے بهاے بهشت هست برین ٭

حروف ندا

از جمله حروف موسومه یکے ایا ست که در اول کلمهٔ منادے در آید صاحب انجمن گوید
که بغیر مد کلمهٔ ندا ست و عربی ست و این امر از کتب دیگر نیز به ثبوت مے رسد فردوسی
گوید ؎ ایا شاه محمود کشور کشاے ٭ ز من گر نه ترسی بترس از خداے ٭ دیگر اے
و این لفظ در عربی بالفتح و در فارسی به کسر اول و یاے مجهول ؎ اے درد مرا نے
گذاری ٭ بے درد مرا نے گذاری ؎ چو یوسف گفت با وے اے زلیخا ٭ فتاد
از پا زلیخا بے زلیخا ٭ دیگر ارے به فتح همزه و راے مهمله به یاے مجهول رسیده و این
مشترک در هندی عوام ست و براے تصغیر و تحقیر یا براے زجر و توبیخ منادے بود
چنانکه درین قول حکیم شرف الدین شفائی همین مستفاد مے شود ؎ ارے گیدی
تو کجا درک کجا شعر کجا ٭ لاف چیزے که ندانی چه زنی پیش کسان ٭ و استعمال این
لفظ جز درین شعر جاے بنظر نرسیده و ذکرش در فارسی بوجه توافق لسانین باشد

حروف نفی

چنانچه نے بکسر اول و یاے مجهول و این بیشتر بدستور لفظ نه براے نفی افعال
باشد چنانچه درین قول خسرو ؎ کار با طرفه جفا پیشهٔ افتاد مرا ٭ که نه یادم کند و نے
رود از یاد مرا ٭ و درین قول واقف ؎ نے همین سر رشتهٔ گم کرده است آهم ز رشک ٭
هیچو تار سبحه پنهان شد نگاهم زیر اشک ٭ و این گاہے براے نفی ذاتی و رجوع به طرف
اعلی از وے باشد و گاہے از براے تخصیص و رجوع بطرف عموم بود اول چنانکه گوئی
صبا آورد خاک آن در نے سرمهٔ چشم و دوم چنانکه درین بیت ؎ همو داد زیور سمرقند را ٭
سمرقند نے آن چنان چند را ٭ و گاہے بنا بر افادهٔ اضراب بر سبیل تاکید مکرر آورده شود
که بوساطت آن از معنے انحراف کرده ارادهٔ معنے دیگر نمایند سرخوش گوید ؎ آن دلبر
بو العجب که ماہے ز بیا ست ٭ بالاے علم چو گل به شاخ رعنا ست ٭ نے نے غلطم
که آفتاب محشر ٭ یک نیزه بر آمد و قیامت پیدا ست **نا** این حرف نفی بر مشتقات
و صفات که کنایه از صیغهٔ اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبه و اسم تفضیل ست آمده
فائدهٔ نفی آنها دهد چنانچه نابالغ و ناآشنا و نابینا و نامسموع و ناسفته و ناگفته و بجاے ناچار

لاچار بہ لام غلط عوام ست وقیاس آن بر لاعلاج خطاست چراکہ ترکیب لفظ چار کہ فارسی
است بالفظ لا کہ کلمۂ عربی ست براے نفی باوجود موجود بودن نا کہ لفظ فارسی ست وجہے
ندارد وبندرت بنا بر نفی فعل ہم واردست - چنانکہ درین قول سعدی اتفاقاً از وحرکتے دیدم
کہ ناپسندیدم ولفظ بے بہ اظہار تحتانی مجہول وگاہے بہ اخفاے آن نیز آید فردوسی گوید ؎
بے آرام سین دخت از ورد او ٭ گرستے چو دیدے رخ زرد او ٭ ولہ چو نزدیکی بزم پایان
رسید ٭ نگہ کرد مردم بے اندازہ دید ٭ بر اسماے غیر صفات کہ مصادر واسماے جامد باشند
داخل مے شود و متضمن معنی اسم فاعل ست چنانچہ بے علم وبے شعور وبے زر وبے کار بمعنی علم
ندارندہ وشعور ندارندہ وزر ندارندہ وکار ندارندہ ودر بعض مواضع عکس این ہم مقرر شدہ وگاہے بمعنی
بغیر آید چنانکہ درین قول حافظ ؎ گل بے رخ یار خوش نباشد ٭ بے بادہ بہار خوش نباشد
مرزا قتیل گوید کہ اول اسم نا آرند مانند نالایق ونا قابل واول مصدر با ہرچہ مثل آن
باشد بے آرند مانند بے غیرت وبے حیا بعض اسما بمنزلۂ مصدر اند ومصدر ہم اسم باشد
مراد ما از اسم در اول غیر مصدر باشد پس درین صورت دولت ودین وزر ہم مصدر اند
چون بے دین وبے دولت وبے زر معنی دین براہ نیک رفتن ومعنی دولت ظاہر
است واز زر درین جا صاحب زر شدن مرادست حاصل کہ سواے اسم فاعل جمیع اسما
در حکم مصدر اند وعبد الواسع ہانسوی در رسالۂ خود مے نویسد کہ فرق درمیان نفی بکلمہ
نا وبے آن ست کہ در اول او موصوفے واقع مے شود کہ آن صفت بطریق مواطات
محمول تواند شد وحاصل این چیز آن چیز نیست مے شود واین در جاے راست آید کہ این
چیز آن چیز مے تواند شد تا نفی بجا باشد چنانچہ ناعاقل وناخردمند باین معنے کہ آن شخص

ف محمول باصطلاح منطقیان بمعنی خبر کہ در مقابلہ مبتدا است واین محمول مقابل موضوع باشد
ومنطقیین مبتدا را موضوع گویند وانچہ دلالت کند بر ربط میان موضوع ومحمول برابطہ موسوم کنند بلت
آن کہ ربط میان موضوع ومحمول مے بخشد از قبیل تسمیۂ دال باسم مدلول ولفظ است رابطۂ غیر
زمانی ست وبود رابطۂ زمانی چنانچہ زید استادہ است پس درین جا لفظ زید را موضوع گویند
ولفظ استادہ را محمول نامند ولفظ است را کہ بر نسبت حکمیہ دلالت مے کند رابطہ خوانند
محمول بر دو گونہ است یکے محمول بالمواطات دوم محمول بالاشتقاق محمول بالمواطات خبر بودن
از شے بلا واسطۂ کلمۂ دیگر ست یعنی بدون ترکیب کلمۂ دیگر چون شناسندہ در زید شناسندہ است
ومحمول بالاشتقاق آن کہ محمول بواسطۂ کلمۂ دیگر باشد چنانچہ لفظ عقل در زید بے عقل ست
کہ محمول ست بواسطۂ بے وکسے کہ حمل بواسطۂ مشتق را حمل بالاشتقاق گوید درین اصطلاح
ہیچ فائدہ ندارد زیرا کہ منشاء التحقیق مرجع تفسیر ہر یک شے واحد ست ۱۲
منہ عفی اللہ عنہ

عاقل وخردمند نیست وثانی در جاے کہ صفت محمول مواطات نتواند شد وحاصل آن
این چیز آن چیز ندارد مے شود چنانچہ بے عقل وبے خرد یعنی آن شخص عقل وخرد ندارد انتہی
مؤلف گوید کہ بہ قرارداد این قاعدہ لفظ ناحفظ کہ عبد الواسع درین فقرہ شرح زلیخا فقرہ
تصرف بیجاے ناسخان ودخل بے محل ناحفظان تحریفات بیکران وتصحیفات بے پایان راہ
یافتہ ٭ نوشتہ است غلط محض ست وشاید کہ ناحفاظان بمعنی بے احتیاطان بودہ باشد کاتبان
ناہموار وصورت نویسان نابکار بدین صورت نقش کردند وناحفاظ بمعنی بے احتیاط
حکیم سنائی در ہجو شعرا آوردہ ؎ یک جہان ناحفاظ ونابینا ٭ در عبارت فرنج ونازیبا ٭
وحق آن ست کہ قاعدہ کلیہ نیست در بعض مواقع برخلاف این نیز مستعمل ست زیرا کہ
گاہے بر اسماے غیر صفات وامر مخاطب معروف داخل شدہ ہر واحد را مفید معنی اسم صفت
منفی سازد چنانکہ در نا اندیش ونا توان ونادان وناشناس وناخوان ونادار بمعنی اندیشہ
ندارندہ وتوانائی ندارندہ وشناسائی ندارندہ وغیرہ وناتوانان جمع ناتوان ست
عبد الواسع ہانسوی در شرح این بیت یوسف زلیخا ؎ از ان رہ پر تو احوال جانان ٭ فتد
بر جسم وجان ناتوانان ٭ نوشتہ کہ این جا لفظ ناتوانان براے موافقت صیغۂ جمع نیست
بلکہ بمعنی مفرد استعمال یافتہ انتہی لیکن ظاہر ست کہ مضاف الیہ جسم وجان ست وپس مراد از
ناتوانان جماعۂ عشاق باشد وبعض گفتہ اند کہ درین بیت سکندر نامہ ؎ جہان آفرین
ایزد کارساز ٭ توانا کن ناتوانا نواز ٭ ناتوانا بدون نون بعد الالف بمعنی ناتوان استعمال
یافتہ چہ توان بمعنی طاقت ست والف افادۂ معنی ذو یعنی صاحب مے کند ولہذا ایراد
لفظ نابران درست شدہ والا الف ملحق نمے شد بے توان گفتہ مے شد وتناظر مقتضی ہمین
است کہ ناتوانا بعد از الف نون نداشتہ باشد واگر ناتوانان جمع ناتوان بود اگرچہ در معنے
خللے نمے شود لیکن موافق قاعدہ مذکور بے توان گفتن لازم مے آید چون بے زران وبے
طاقتان گفتن صحیح نیست ومع ذلک انتقال از اسلوب وحدت وافراد بہ سوے جمع واقع
مے شود - اما ناقبول ازین باب نیست بلکہ از قسم اول ست چراکہ قبول بمعنی مقبول
در استعمال فارسی آمدہ است چنان کہ سلامت بمعنی سالم از مصدر اسم فاعل وازاسم فاعل
مصدر مراد مے دارند وہمچنین لفظ ناانصاف بے تاویل درست نمے شود مگر آن کہ گوییم
ناانصاف بمعنی نامنصف ست - خان آرزو گوید کہ بعض از فضلاے عصر لفظ ناباک بمعنی
بے باک از مہذب نقل مے کردند فقیر گفتم کہ تصرفات کاتب را درین دخلے ہست پس ہر قدر کہ
بہ ثبوت رسد بر ہمان اکتفا باید کرد وازین جہت لفظ ناقوت کہ مرادف ناتوان ست نزد فقیر

بہ ثبوت رسیدہ بخلاف ناتوان کہ کثیر الاستعمال ست وکلمۂ نادان ازین باب نیست بلکہ از قسم اول ست چراکہ مے تواند کہ مخفف نادانا باشد وہمچنین نادار وناخوان وناتوان مخفف ناداراو ناخوانا وناتوانا یاگویند کہ دان دراصل بمعنی دانندہ است پس مے تواند کہ نابران داخل شدہ باشد ونظیر این لفظ سازست بمعنی سازکنندہ کہ مے گویند ماغ من ساز است ناساز بمعنی سازنکنندہ ہم مستعمل ست وغیر این دو لفظ تنہا استعمال نکنند واین چنین خلاف قاعدہ درکلام اساتذہ بسیارست سعدی گوید ؎ امید ہست پرستندگان مخلص را کہ نا امید نگردند زاستان الہ ٭ وبجاے دیگر گوید بیہودہ گو کہ مے گویند بمعنی بے فائدہ گو ست پس اگر بہودہ بمعنی راست ودرست مے بود کلام بے ہودہ بمعنی نا راست ونادرست باشد واین ترکیب غلط ست وصحیح ناہودہ واختلاف حرف نا در مواضع معہودہ مسموع ست کہ برہمان اقتصار کنند۔ وعبد الواسع ہانسوی بعد قاعدہ تفرقۂ استعمال نا وبے گفتہ کہ بہ حسب این تحقیق لفظ نامراد وبے نوکر کہ درعرف عام شہرت تمام دارد غلط محض ست بے مراد ونانوکر باید گفت لیکن اگر بے نوکر باین معنے کہ آن شخص نوکر ندارد استعمال کنند جائز باشد انتہی مرزا نوشہ غالب برین قول لب بہ اعتراض کشودہ وفرمودہ است عبد الواسع لفظ نامراد غلط وبے مراد صحیح مے پندارد این بیت راکہ تراویدۂ رگ کلک مولوی معنوی ست بہ استشہاد مے آرد ؎ عاشقان از بے مرادیہاے خویش ٭ باخبر گشتند از مولاے خویش ٭ دانایان دانند کہ صحت لفظ بے مراد ترکیب لفظ نامراد راغلط نمے تواند کرد آن رامعنے دیگرست واین رامحل دیگر بے مراد آن کہ ہیچ مراد نداشتہ باشد واین کمال غناست نامراد آن کہ ہیچ مراد وے برنیاید واین نہایت عناست وہم ازین عالم ست بے کس وناکس بے کس آن کہ ہیچ یار وغمخوار نداشتہ باشد وناکس آن کہ کسانی یعنی شخصیت مراد را نبود وہمچنین ناکار وبے کار بے کار آن کہ کار نیابد وناکار آن کہ کار نتواند کرد آنان کہ سلب صفت بموحدہ وتحتانی خواہند وخلو موصوف از صفت بہ نون والف ناچار وناکام وناتوان وناہار وناپروا راچہ خواہند گفت کہ درین ہمہ لغات نفی صفات ست بہ نون والف بلکہ جز ناچار وناپروا کہ بے چارہ وبے پروا نیز درست ست ناکام وناتوان وناہار را بے کام وبے توان وبے ہار نتوان گفت نظر برین نظائر نا انصاف را غلط گفتن نا انصافی ست آرے چنان کہ ناپروا را بے پروا گویند وناکس را بے کس وناچار را بے چارہ نا انصاف را نیز بے انصاف توان نوشت کار با تتبع افتادہ است نہ بقیاس انتہی بالجملہ در بے مراد ونامراد فرق از زمین تا آسمان ست بل تفاوتے ست کہ ورلاے تیرہ و

آب حیوان وشب مظلم وآفتاب تابان ست بے مراد آن کہ صفحۂ ضمیر او از نقوش مدعا سادہ باشد از قسم بے مدعا وبے مطلب وبے غرض ونامراد آن کہ مراد او کم برآید نظامی گوید ؎ درآن دشت زرین شداد عاد ٭ چہ آید بجز مردن نامراد ٭ ونامرادی بر نیامدن حاجت ؎ ہمہ شب آصفی دست دعا برآسمان دارد ٭ ز روے نامرادی ماندہ سر در پاے دیوارے ٭ کلیم ؎ در کنج نامرادی تاکے زمنع دشمن ٭ در زیر سر گذارم دست دراز خود را ٭ شاہ ولی محمد اکبرآبادی در شرح گلستان در ذیل این حکایت طائفہ رندان بخلاف وانکار درویشی بدر آمدند آوردہ قولہ تحمل وبے مرادی میر نور اللہ درین جا نوشتہ کہ نامراد کہ شہرت دارد غلط مشہورست صحیح بے مرادست چنانچہ مولانا جلال الدین رومی علیہ الرحمۃ فرماید ؎ عاشقان از بے مرادیہاے خویش ٭ باخبر گشتند از مولاے خویش ٭ چہ سلب بلفظ نا در موضعے واقع مے شود کہ آن صفت بطریق مواطات محمول تواند شد مثل ناخردمند وجاے کہ صفت بدین طریق نباشد سبب آن بلفظ بے واقع مے شود مثل بے خرد وبے عقل وناخرد ونا عقل نامعقول محض ست چنانچہ عوام کالانعام مے گویند وغلا نے ناقوت شدہ بے قوت باید گفت وہمچنین بے نوکر غلط نانوکر باید گفت انتہی مخفی نماند کہ این ہر دو کلیہ باطل اند زیراکہ اتصال یاے مصدریہ باآن کہ لفظ را از حمل بمواطات باز مے دارد در بعض مواضع سلب بہ لفظ نا واقع مے شود مثل ناخوشی ونا واقفی وناکردہ کاری ونا درستی وغیر اینہا اگر درین مواضع بے خوشی وبے واقفی وبے کردہ کاری وبے درستی گویند نامعقول محض ست پس چنان کہ نا … ست باحمل بمواطات درست ست نا درستی ہم مع عدم حمل درستی دارد وانچہ گفتیم کہ با یاے مصدریہ در بعض مواضع سلب بہ لفظ نا واقع مے شود قید بعض بجہت آن ست کہ در بعض دیگر سلب واقع نمے شود مگر بہ لفظ بے چنان کہ بے عقلی وبے خردی وبے دینی وغیر اینہا وتوہم نکنی کہ سلب بہ لفظ نا مخصوص بہ آن کلمات ست کہ یاے مصدریہ بہ آنہا لاحق شود بلکہ در غیر آن کلمات باوجود عدم حمل بمواطات سلب بہ لفظ نا کثیر الوقوع ست مثل نادان وناہنجار وناساز چنانچہ حافظ مے فرماید ؎ ہرچہ ہست از قامت ناساز بے اندام است ٭ ورنہ تشریف تو بر بالاے کس کوتاہ نیست ٭ ظاہرست کہ دان وہنجار وساز محمول بمواطات نتواند شد وانچہ گفتہ کہ ہمچنین بے نوکر غلط ست نانوکر باید گفت ۔ غرضش آن کہ در صورت حمل جز بلفظ نا سلب نباید کرد وندانستہ کہ سلب نوکر بہر دو لفظ مے شاید تفصیلش آن کہ اگر مراد آن بود کہ این شخص را ہیچ کس نوکر نیست درین صورت جز بلفظ بے سلب نباید کرد واگر مقصود آن باشد کہ این

شخص نوکر ہیچ کس نیست در این جا جزء بہ لفظ ناپایہ آوردہ ہم چنین ست حال بے کس و ناکس چنانکہ حضرت شیخ فریدالدین قدس سرہ در پند نامہ لفظ کس را کہ محمول بمواطات ست بہ اعتبار ہر دو معنے مختلف بہر دو لفظ سلب فرمودہ اند و گفتہ اند ؎ چار چیز آثار بدبختی بود ؛ جاہلی و کاہلی سختی بود ؛ بے کسی و ناکسی ہر چار شد ؛ بخت بد را این ہمہ آثار شد بعض الفاظ دیگر کہ محمول بمواطات اند سلب آنہا جز بہ لفظ بے واقع نمے شود مثل بے نظیر و بے ندید و بے مثل و بے مانند و ظاہر ست کہ اینہا پیش از دخول لفظ بے ہم محمول مے تواند شد حاصل آن کہ سلب بہ لفظ بے و نا قیاسی[له] نیست بلکہ سماعی ست و چون مشار الیہ درین دو قول بذکر دو کلیہ مردم را بہ خلاف نفس الامر راہ نمودہ بجہت باز آوردن آنانکہ تقریر مشار الیہ بہ سمع قبول شنیدہ اند متعرض این قول گشتم و تفصیل تمام نوشتم والا در نہج اجمالے و ابہامے نبود والدہو الہادی تم کلامہ و خان آرزو در شرح این بیت خواجہ نظامی کہ در حق سرہنگان دارا آوردہ ؎ بجائے شمار یکے بے قیاس ؛ نوازش گر بیہارو دے سپاس گفتہ بہتر آن ست کہ ناسپاس بہ نون باشد تا تکرار کلمۂ بے مرتفع شود مولف گوید کہ قاعدہ مقررہ خان تحقیق نشان ست کہ ہر جا دو حرف بے یا نا و امثال آن مثل از یا در یا بر یا دو بائے موحدہ در یک جا جمع شوند یکے را حذف نمایند حالانکہ آوردن دو حرف این قبیل را جمہور فصحا مقبول داشتہ اند پس ضابطۂ مقررۂ ایشان درست نباشد چہ درین صورت اعتراض بر جم غفیر از اساتذۂ کرام وارد مے شود دیگر لفظ بنیز بکسر بائے موحدہ و نون بیا رسیدہ و زائے معجمہ برائے استغراق نفی نوشتہ اند حاشا این لفظ ہم بر سر فعل منفی در آید و ہم بر سر فعل مثبت یعنی ہم بر جملۂ منفیہ در آید ہم بر جملہ مثبتہ ۔ و مرزا قتیل گوید کہ این بے کاف بیان درست نبود و در کلام عرب نیز بر ہر دو جملہ مے آید و لیکن اگر بر جملہ مثبتہ آید نفی کند جملۂ منفیہ را اثبات اما در پارسی نہ چنین ست پس اگر بر جملہ مثبتہ در آید افادہ نفی کند حافظ راست ؎ من نہ آنم کہ بجور از تو بنالم حاشا ؛ چاکر معتقد و بندۂ دولت خواہم ؛ یعنی نے نالم و نیز خواجہ فرماید ؎ حاشا کہ من از جور و جفائے تو بنالم ؛ بیداد ظریفان ہمہ لطف ست و عنایت کمال الدین گوید ؎ حاشا کہ بنالم ز جفائے تو از یراک ؛ ہر کس کہ شود کشتۂ جور تو شہید ست و درین قول خواجہ حافظ ؎ حاشا کہ من بموسم گل ترک مے کنم ؛ من لاف عقل مے زنم این کار کے کنم ؛ حاشا بر جملہ مثبتہ در آمدہ و نفی کردہ است حاشا کہ من بموسم گل ترک

[له] بدان کہ ہر چہ بسبب تعذر احصائے جزئیات تعینیش بجز مفہوم کلی نبود قیاسی ست و آنچہ تعینیش باشخاصہا باشد گو منبطش بہ مفہوم کلی ہم ممکن ست سماعی است ۱۲۔

مے کنم یعنی نے کنم من لاف عقل مے زنم این کار کے کنم نیز شاہد مدعا ست و لیکن صاحب قوانین دستگیری این شعر را مثال آوردہ ست از برائے آن کہ حاشا بر جملۂ منفیہ در آمدہ و اثبات کردہ است و این غلط ست زیرا کہ ترک کردن فعل مثبت ست و ترک نکردن فعل منفی پس بنا برین حاشا بر فعل مثبت آمدہ و افادۂ نفی کند کہ ترک نمے کنم چنانکہ گفتہ شد

حروف استثنا

و آن چند حرف اند کہ آنہا را از مستثنٰی منہ و مستثنٰی وارے کہ مشترک باشد منہما با سلب و الایجاب ناگزیر چہ مقرر ست کہ حرف استثنا حکمے کہ مستثنٰی منہ را ثابت مے باشد مستثنٰی را از ہمان حکم برمے آرد مولف **منتخب النحو** نویسد حروف استثنا کہ در پارسی مستعمل شوند بعض آن ست کہ واضع زبان پارسی آن را وضع کردہ مثل لفظ مگر و جز و بعض آن ست کہ واضع زبان عربی آن را وضع کردہ و پارسیان ہم آن را در زبان خود استعمال میکنند مثل لفظ الا و سوا و غیر و ورا و مثل آن تمام شد کلام او و بعض این کلام محل تامل ست چہ سوا و غیر و ورا از حروف استثنا نیستند ظروف ہستند از آن حروف مخصوصہ مگر برائے استثنا جائے آید کہ ما بعد ش علت نہ بود برائے ما قبل خود چنانکہ گوئی آمدند ہمہ مردم مگر زید و جملہ مردم آمدند مگر عمرو ۔ در جواہر الحروف نویسد کہ این حرف گاہے در مقام غلبۂ ظن مستعمل مے شود چنانکہ گویند فلان چنین و چنان خرج دارد مگر کیمیا گر ست و درین صورت درست نوشتن معنی استثنا مبنی بر ادعائے نفی احتمال ہائے دیگرے باشد پس تقریر معنی استثنا در مثال مذکور باین طورے توان کرد کہ فلانے کہ چنین صاحب خرج است احتمال دخلے دیگر ندارد مگر آن کہ دخل وے از وجہ کیمیا ست و گاہے بمعنی امید ہم مستعمل شود چنانچہ درین قول مولوی نظامی ؎ مگر کاشکے بر فروزند لعل ؛ در آتش نہند از پئے شاہ نعل ؛ دیگر جز و بہ اضافۂ بائے زائدہ بجز و این بر دو قسم ست یکے بمعنی مگر حرف استثنا چنانکہ گوئی آمدند ہمہ مردم جز زید و درین قول نظامی ؎ نباید ز ما جز نظر کردنے دگر خفتنے باز یا خوردنے ؛ و گاہے در آخرش کاف زائد آرند چنانکہ درین قول انوری ؎ گنجہا نہ نہند ہرگز جز کہ در جائے خراب دوم صفت بمعنی غیر چنانکہ درین قول سعدی ؎ اگر جز تو خواند کہ رائے تو چیست ؛ بر آن رائے و دانش بباید گریست ؛ دیگر **گذشت** کہ بضم کاف فارسی و فتح ذال معجمہ و سکون شین نقطہ دار و فوقانی ماضی گذشتن باشد بچند معنے و بمعنی راہ نیز آمدہ است کہ بہ عربی طریق گویند و در مقام غیر و جز ہم استعمال مے شود کذا فی برہان

ودرجواہر الحروف نویسد لفظ گذشت و جز ترجمۂ غیرست و فرق بینہما آن ست کہ گذشت
مضاف ہم در لفظ وہم در معنے مے باشد وجز مضاف نمے باشد مگر در معنے مثال جز مذکور
شد و مثال گذشت از استاد عنصری ؎ گذشت چتر تو ہرگز کس آسمانے دید ٭ حجاب کردہ
دو خورشید را زیک دیگر ٭ انتہی از و گفتہ اند کہ درین بیت خواجہ نظامی بمعنی غیر و سوا ست
گذشت از خورشہا ے چینی سرشت ٭ کہ رضوان ندیدہ آن چنان در بہشت ٭ یعنی سوائے
خورشہاے متعارفہ اہل چین نعمتہاے ساختہ بودند کہ رضوان ندیدہ بود آنچنان نعمتہا را در بہشت
ودر قوانین دستگیری آمدہ کہ این لفظ در معنی ماضی حقیقت ست و در معنی اسم و معنی حرف استثنا مجاز

حروف استدراک

بدان کہ استدراک در لغت بمعنی دریافت چیزے ست کذا فی التاج پس سین درو
براے طلب نیست و در اصطلاح براے دفع کردن وہمے کہ از کلام سابق پیدا شود و در جو ہمی
ہندیہ است کہ براے طلب دریافت سامع دفع چیزے را کہ عنقریب متوہم مے شود برین
تقدیر سین براے طلب باشد ۔ و بر ہر تقدیر در عرف از معنی عام بجانب خاص منقول گردید گویا از
متکلم چیزے فوت شدہ کہ کلامش امر غیر واقع را موہم ست لہذا بہ آوردن کلام دافع تدارک
مافات مے نماید لیکن بلام مکسورہ بیاے مجہول رسیدہ و کاف مکسور و سکون نون امالہ
لکن عربی کہ بعد لام الف مے خوانند و رسم الخط آن ست کہ الف را نمے نگارند و بقول
بعض بہ یا نویسند و نقطہا زیر یا نباید داد مثالش این فقرۂ تزک تیموری ست از امرا و وزرا
کہ در حق شخصے سخنے گوید شنود گاہ نیک و گاہ بد لیکن در عمل کردن بہ آن تحمل و تامل نماید"
مثال دیگر از عیار دانش مہمان را ہوس آموختن عربی در سر افتاد التماس آموختن نمود میزبان
گفت مراد ر آموختن چہ زیان لیکن مے دانم کہ زبان تو بہ این زبان آشنائی ندارد ۔ و در چراغ
مذکور ست جملہ کہ بعد لیکن واقع شود آن را مصدر بہ کاف نہ سازند زیرا کہ کاف براے
بیان ست یا بیان علت و درین مقام ہر دو مناسبت ندارد لیکن در بعض اماکن آمدہ
چنان کہ درین شعر حکیم رکنائی مسیح کاشی ؎ ز فرسایہ گریزند بیدلان لیکن ٭ کہ در مصاف
ز افراسیاب نگریزند ٭ و این نہایت غرابت دارد و مؤلف گوید کہ کلمہ استدراک درین
شعر مستدرک مے نماید در واست کہ با و او ہم آید چنان کہ درین قول سعدی ؎ کہ اے
نیک بخت آن نہ شکل من ست ٭ و لیکن قلم در کف دشمن ست ولہ ٭ بیدار مردم شدن
عیب نیست ٭ و لیکن نہ چندان کہ گویند بس ٭ و لیک و ولے مخفف این ست و آنچہ

خان آرزو در سراج اللغت گفتہ است کہ ولے بر وزن بلے مخفف ولیک و آن مخفف
ولیکن ست کہ بیاے مجہول امالہ لکن ست بہ الف کہ در عربی بمعنی استدراک مے آید ظاہرا
قیاس ہمین مے خواہد و اغلب کہ ولیک کلمۂ جدا باشد بمعنی مذکور مخفف عربی نبود زیرا کہ زیادہ
کردن واو بر کلمہ لیکن عربی وجہے ندارد پس لیک و ولے ہر دو مخفف ولیک ست کہ کلمۂ فارسی
و تمام یک کلمہ است و لہذا حکیم انوری یک واو دیگر با قبل آن نیز آوردہ ؎ من زسہرابم
و ولے با من ٭ رستمی مے کند دی و بہمن ٭ ہذا من افضالہ تعالے محمد اللہ علیہ انتہی قولہ
زیرا کہ زیادہ کردن واو بر کلمہ لیکن عربی وجہے ندارد و لا یعنی ست چہ در عربی نیز لیکن بعد از
واو مستعمل ست و این واو را بعض براے عطف جملہ بر جملہ و بعض اعتراضیہ گفتہ اند و
شیخ رضی رضے اللہ عنہ این را ظہر مے داند و چون فارسیان را در تحقیق لغت عرب چندان
تعمق نیست واو مذکور را جزو کلمہ پنداشتہ گاہے برین واو واوے دیگر نیز در مے آرند
و مثال عدم ملاحظہ فارسیان لفظ حور ست کہ در عربی صیغۂ جمع است و فارسیان بمعنی
مفرد استعمال کنند و نظائر آن بسیار ست و وجہش نہ آن ست کہ ولیک و ولے بواو مخفف
ولیکن بواو و لیک بدون واو مخفف لیکن بدون واو باشد و آنچہ صاحب انجمن نوشتہ است
کہ ولے ولیکن مفرس ست اشارہ بدین معنے است کہ این لفظ اگرچہ در عربی ولکن ست
اما فارسیان بہ تصرف خویش لیکن بامالہ خواندہ در کلام خود آوردہ آند و ولے از ان مخفف
کردہ اند فائدہ استدراک گاہے تنظر بمعنے بود و این اکثر ست و گاہے نظر بر لفظ بود
و لفظے در معنی ندارد نظامی ؎ بر آسمانی زمین توام ٭ زچینیم ولے در و چینی توام ٭ ہمچنین
ہم نیز بمعنی استدراک آید امیر خسرو ؎ نیست پشیمانیش ار زرد ہد ٭ ہم بود آن لحظہ
کہ کمتر دہد ٭ و در این جا نیز استدراک من حیث اللفظ ست تنبیہ فرق میان استدراک
و استثنا این ست کہ مستثنی داخل مستثنے منہ مے باشد و در استدراک دخول ما بعد در
ما قبل لازم نیست ۔ و در برہان قاطع پن بہ فتح باے فارسی نیز بمعنی لیکن مذکور ست
لیکن بزبان دکنی پن بمعنی مذکور آمدہ ہر چند توافق صحیح این معنے ست لیکن نظر بر تفرد و غلط
و تصحیف و تحریف صاحب برہان مے توان گفت کہ از راہ غلط لفظ دکنی داخل الفاظ
فارسیہ نمودہ لہذا از ہیچ ارباب محاورہ مسموع نہ شدہ و سند آن در کلام بزرگان فن نیست
و ہیچ یک از اہل لغت لغت مذکور نیاوردہ ۔

حروف علت

یعنی الفاظے کہ بواسطۂ آنہا سبب چیزے بیان کنند و این چیز علت آوردہ را معلول

گویند واز جملهٔ موصوفه که به حروف علت موسوم اند یکے براے ست و این بیشتر بهر تعلیل آید یعنی براے بیان علت ذهنی چیزے و آن علت غائی بود چون آمدم براے نوازش تو یعنی آمدم براے این که ترا نوازم یا تو مرا نوازی بنا بر اضافت مصدر به فاعل یا مفعول زیرا که نوازش علت غائیه مقدم در ذهن ست بر مجی پس قصد آمدن براے تخصیص تحصیل نوازش ست وازین جاست که مے گویند که براے این جا براے قصد ست یا براے بیان علت خارجی چیزے و آن سبب باعث باشد مثل گریختم براے خوف تو که خوف علت باعث بر خروج ست و در وجود بران متقدم ست و نیز بعض جا افادهٔ تخصیص مے دهد یعنی براے ارتباط چیزے به مدخول براے آید و آن یا به ملک باشد چون اسپ براے زید ست یا تملیک چون ده توله طلا براے زید فرستادم یا استحقاق چون بهشت براے مومنان ست یا نسبت چون پسر براے زید ست و برادر براے عمر ست و اندراج این معانی در اختصاص از ذکر جداگانه بسبب تقلیل اولے تر - دیگر بهر بمعنی براے چنانچه درین قول وحشی ع بهر تو شنیده ام سخنها * شاید که تو هم شنیده باشی * و بهره نیز آمده دیگر پے بهمان معنی چنان که درین قول قتیل ع تا پے مے کشی آن سرو خرامان برخاست * نالهٔ العطش از خاک شهیدان برخاست * وگاهے برین هر سه از زایده مے آید چون از براے خدا واز بهر خدا واز پے تو مرزا صائب گفته ع از بهر تو یا نتوان یافتن درو * چندان که چشم کار کند در ره غبار * انوری راست ع از پے آن که مزاجش نکند فاسد خون * سیخ بیدار همه اعضا بگشاید اکحل * عطار گوید ع در جوار خود عدو را ره مده * از براے آنکه دشمن خوار به * سعدی گوید - فقره اگر نان از بهر جمعیت خاطر مے ستانند حلال ست و اگر جمع از بهر نان مے نشینند حرام ع نان از براے کنج عبادت گرفته اند * صاحبدلان نه کنج عبادت براے نان * دیگر تا تعلیلی بمعنی زیرا که و براے این که عرفی گوید ع تا بمژگان تو گردد آشنا * دیده را بر نوک پیکان مے کنم * چرا چنانچه درین قول خواجه حافظ ع رخ تو در دلم آمد مراد خواهم یافت * چرا که حال نکو در قفاے فال نکوست * دیگر از که متضمن معنے سبب بود چنان که از فقر و فاقه بجان آمده بود و هم از شدت سرما کار بران مستمندان دشوار بود و هم از صولت گرما حال ایشان زار یعنی بسبب فقر و فاقه و بعلت شدت سرما و صولت گرما خواجه حافظ فرماید ع ز حسرت لب شیرین هنوز مے بینیم * که لاله مے دمد از خاک تربت فرهاد * دیگر را بمعنی براے چون خدا را یعنی براے خدا - دیگر از یرا بوزن نفیر از زیرا و ایرا که هر سه مخفف ازین را ست چنان که فراهانی در شرح قصائد انوری گفته مولوی معنوی گوید ع

بگو دل را که گرد غم نگردد * از یرا غم ز خوردن کم نگردد * سید حسن اشرفی ع از عیب پے پرهیز زمانے بخود آسایے * زیرا که خردمند نیاسود ز اغیار * حکیم خاقانی گفته ع دانی ز چه سرخ رویم ایرا * بسیار رو سیدم آتش غم * هم او گفته ع خاقانی را نشاید ایراک * خود بینی و خویشتن پرستی * دیگر مر چون بر یک بوسه صلح مے کنم یعنی یک بوسه علت صلح ست پرون چون برون تو یعنی براے تو و بجهت تو استاد رودکی گوید ع یاد کن زیرت اندران تخته * تو برو خوار خوابید و ستان * عدو یانت سوے کنده بے * ببرید * برون تو شان * کذا فی السروری اندریک بوزن نزدیک بمعنی زیرا که وچرا که ع با آن که من از عشق تو رسواے جهانم * هم راضیم اندریک تو زیباے جهانی * چنان که جمال انجو آورده لیکن نسخهٔ مصححه این بیت چنین ست ع هم راضیم از بسکه تو زیباے جهانی * با آن که از عشق تو رسواے جهان گشته ام هم راضیم بدان رسوائی از جهت آن که تو زیباے جهانی و غیر تو نیست پس رسوائی در عشق چنین کسے مضائقه ندارد چنان که خان آرزو فرموده است

حروف شرط

و آن عبارت از لازم گردانیدن چیزے ست پس نقل کردند در اصطلاح به سوے تعلق حصول مضمون جمله بحصول مضمون جملهٔ دیگر بواسطه یکے از حروف مقرره که به حروف شرط موصوف اند ازین ها یکے **اگر** ست که ترجمهٔ ان شرطیه ست و جاے واقع شود که بوقوع و لاوقوع شرط یقین نه شد چنان که گوئی اگر زید بیاید سلامش کنم یعنی آمدن و نیامدن او یقینی نیست وازین سبب ست که اکثر در مستقبل مستعمل شود زیرا چه وقوع و لاوقوع چیزے که پیدا شود بجزم معلوم نے باشد و در ماضی و حال آنجا استعمال کنند که جزم مذکور نباشد و وقوع و لاوقوع بطریق فرض بود همچنین ست در موهبت عظمے و صاحب بهار عجم در جواهر الحروف در ذکر اگر گوید که در محل تردد و شک اکثر استعمال در استقبال ست و در ماضی اگر در آید در مقام تردید واقع شود چنان که گویند اگر زید آمد دلالت بر صلح ست و اگر نیامد علامت جنگ بلکه در مستقبل نیز همین حکم دارد و این به سبب آوردن جملهٔ دوم ست که معطوف باشد چنانچه نظامی فرماید ع گر آمد بیاری گری شهریار * وگرنه بتاراج رفت این دیار * یعنی اگر بیاری ما بیامد این دیار سلامت مے ماند و اگر نیامد به تاراج مے رود درین بیت هر چند در صورت ماضی ست لیکن در معنی مستقبل ست و براے تثبیت حکم و تقریر آن ماضی آورده شده و گاهے در محلے استعمال

یا بد کہ آن معنے مترقب و متوقع نبود چنان کہ گویند اگر چنین روے داد علاج ندارد و این
ہم حکم مضارع دارد و مثل سابق و این نیز یک گونہ شک ست چنانچہ ؎ اگر چرخ گردان
خطاے نمود ٭ باین خانہ دست آزمائی نمود ٭ شہ از جملۂ آن زیانہا کہ رفت ٭ گناہے
ندارد درانہا کہ رفت ٭ یعنی این قسم خطا نمودن چرخ برین خاندان مدنظر نبود و اگر شد
گناہ ساکنند نیست و ممکن ست کہ جزاے این شرط محذوف باشد یعنی گناہ چرخ ست
و بیت دوم معطوف بہ حذف عاطف بر جزاے مذکور و خیر المدققین فرماید کہ درین جا
لفظ اگر محمول بر حقیقت نیست چہ این مقام شک و شبہ است بلکہ بمعنی ہر چند مستعمل
شدہ و جواب آن در بیت مابعد ست و قول او در آنہا کہ رفت تاکید و تکرار ست
و الا مطلب بے این تمام بود چہ بر محاورہ دانان پوشیدہ نیست کہ فارسی آن ست کہ
گویند کہ فلانے در کشتن فلانے گناہ ندارد نہ آن کہ گویند فلانے از کشتن فلانے گناہ ندارد و
برین تقدیر لفظ در درین جا ضرور ست پس کلمۂ از براے تبعیض بود نا قول او در آنہا
کہ رفت تاکید آن تواند شد و گاہے در مقام جزم استعمال کنند لیکن بادعاے شک بسبب
نارسائی و حسرت پیدا شود چنان کہ ہر گاہ شب دراز باشد عاشق گوید اگر صبح برآید یار را
بہ بینیم و ہر گاہ مدخول کلمۂ اگر یکے از حروف استمرار باشد افادۂ معنی لو کند کہ در کلام تازی
باشد و آن چنان ست کہ چون بر مثبت آید افادہ نفی کند و ہر گاہ بر منفی آید مفید اثبات
شود چنان کہ درین قول ؎ گر نہ سخن خوبتر از جان بدے ٭ معجزۂ عیسیٰ فرقان بدے ٭
یعنی چون سخن خوب تر از جان ست معجزۂ عیسے فرقان نیست بلکہ معجزۂ پیغمبر ماست صلوٰۃ اللہ علیہما
چرا کہ چیز خوب تر بہ مردم خوب تر دہند پس جزو اول کہ منفی ست مثبت شد و جزو ثانی برعکس
و ازین نوع ست ؎ گر بہ سخن کار میسر شدے ٭ کار نظامی ز فلک بر شدے ٭ اے
چون بہ سخن کار میسر نمی شود کار نظامی با این سخن گوئی بہ فلک نرسیدہ و گاہے حرف استمرار
حذف شود و ہمان معنے پیدا گردد جلال اسیر ؎ اگر دیوانگی پیغمبرے داشت ٭ بعض جا
مکرر آمدہ مفید معنی مساوات ست چنان کہ درین قول ظہوری ؎ بہر سوز دہقانی مسیحم ٭
خیابان خیابان ہواے ارم ٭ اگر شام اگر چاشت از خرمی ٭ ہوا صبحی و سبز با شبنمی ٭
یعنی از شدت خرمی چہ بہ شام و چہ بہ چاشت ہوا صبحی و سبزہا شبنمی مے نماید و دیگر گروار
بفتح ہمزہ مخففات اگر و این کہ صاحب اصول السنہ گفتہ کہ کاف فارسی درین جا بدل از
الف ست غلط ست و آنچہ عبد الواسع گفتہ کہ الف زائد ست و گر اصل ست خلاف مذہب
محققین ست و مثال ہر دو ازین قول سعدی ظاہر ست ؎ قاضی ار با ما نشیند بر فشاند دست مر

محتسب گر مے خورد معذور دارد مست را ٭ و ہر یک از اگر و گر وار کہ بہ آخرش لفظہ چہ
متصل گردد دال بود بر متوہم بودن مضمون جملہ مدخول خود ازین جہت آوردن لفظ لیکن
یا مرادفش بنا بر استدراک بر جواب آن واجب شود چنان کہ درین قول ؎ اگرچہ از تو بہ
ظاہر جدا شدم لیکن ٭ بدل نیم ز خیال تو لمحۂ مہجور ٭ ہر چند مرکب ست از ہر کہ ترجمۂ کل افرادی
براے شمول افراد ست و چند کہ مقدار غیر معین ست و این مرکب جہت ترقی مخالف
در آید و معنی اگرچہ دہد چنانکہ من با تو نیکم ہر چند تو با من بد باشی و در جامع نویسد کہ لفظ
ہر چند در مقام شرط آید و گاہے با لفظ مبالغہ ترکیب یافتہ براے تاکید فعل آید چہ
وجودی و چہ عدمی تم کلامہ مثال شرط ولی دشت بیاضی گوید ؎ ہر چند مے روم کہ نیایم
نمے شود ٭ یا دیدہ بر رقیب کشایم نمے شود ٭ و درین جا این عبارت کہ مے روم کہ نیایم
شرط ست و جملہ نمی شود جزاے آن جامی ؎ بر من از دست تو ہر چند کہ بیداد رود ٭
چون بہ بینم رخ تو آن ہمہ از یاد رود ٭ مثال دوم ہر چند سخی ترین ناس ہستی لیکن با فلان
ہمسر نخواہی شد ہمچنین ست در قوانین دستگیری و خان آرزو در موہبت عظمےٰ وغیرہ نویسد
اما لفظ ہر چند پس سقامتش آن بود کہ مدخولش سبب جملۂ دوم بود و دران مقام سببیت
دوم منتفی شدہ باشد چنانچہ درین بیت ؎ عاشق دل شدہ ہر چند کہ آواز دہد ٭ کوہ
تمکین تو مشکل کہ صدا باز دہد ٭ ازین جا ظاہر مے شود غلط آنچہ بعض درین بیت عرفی
نوشتہ اند ؎ این برق نجابت کہ جہد از گہر من ٭ مدح ست و لے گوہر ذات اب و عم را ٭
وصف گل ریحان بہ ہوا باز نگردد ٭ ہر چند ہوا عطر دہد قوت شم را ٭ کہ ہر چند رائحۂ ریاحین
را ہوا بہ شم مے رساند و واسطۂ ظہور اوست اما وصف ریاحین کہ رائحہ باشد وصف ذات
ہوا ست و ہوا خوشبو ست زیرا کہ این معنے مبنی بر آن ست کہ بگرد بصیغۂ اثبات باشد
و این ہنوز ہم بے ربط محض است چرا کہ ہر چند بیا ربے موقع افتد پس معنی آن ست
کہ بزرگی ابا و اجداد مدح ابا و اجداد اوست نہ بزرگی من کہ ظاہر کنندہ نجابت ایشانم
چنان کہ ہوا کہ بوے گلہا بدماغ مے رساند و آن را منتشر مے سازد و ہیچ کس بوے گل
را بدان منسوب نہ سازد مطلب آن کہ علت ظہور شے متصف بدان شے نہ شود اگرچند
با کاف و جیم فارسین و نون بروزن و معنے ہر چند ست کہ مبالغہ در چند باشد و چند مقدار
ست غیر معین و این جا چند افادۂ چہ مے کند و مجموع لفظ اگرچند مرادف اگرچہ است
فردوسی راست ؎ گرفتار فرمان یزدان بود ٭ اگرچند دندانش سندان بود ٭ سعدی ؎
مہیا کن روزی مار و مور ٭ اگرچند بے دست و پایند و زور ٭ ہمچنین ست حقیقت لفظ

گو بمعنی اگرچہ کہ ترجمۂ ان وصلیہ است وحق آن کہ گو بضم کاف فارسی برائے تساہل و
بے پروائی آید ہمچو مال اگر رفتہ گو رفتہ باشد وگاہے تنہا ہر واحد از اگر وگر دار با واو و
بدون واو بمعنی اگرچہ آید امید گوید ؎ ما خود اگر بہ خاک برابر شدیم لیک ٭ چون آب
سبزہ کردۂ ما درجہان پرست ٭ سعدی گوید ؎ گفت عالم بگوش جان بشنو ٭ ور نماند
بگفتنش کردار ؎ چو در روییت بخندد گل مشو در دامش اے بلبل ٭ کہ بر گل اعتمادے
نیست گر حسن جہان دارد ٭ امیر خسرو ؎ اے کہ بہ نے گفتہ خود گفتۂ ٭ مژدہ توان گفت اگر خفتۂ
مرزا صاحب ؎ مے نماید گر بظاہر دامن دولت وسیع ٭ دستگاہش سایۂ بال ہمائے بیش
نیست ٭ محسن تاثیر ؎ افتادے اگر دیر بسر وقت ہلاکش ٭ تاثیر و لے گشت فدائے
تو بزودی ٭ دیگر چون وچو بواو مجہول مخفف چون یا مرادف آن در استقبال افادۂ ہمان
معنی کند کہ لفظ اگر مے کند یعنی جائے واقع شود کہ بوقوع دلالت و قوع شرط یقین نباشد چون
در ماضی وحال باشد افادۂ یقین کند چنان کہ درین قول ؎ تو چون ساقی شوی ورد
تنک ظرفی نمے ماند ٭ بقدر بحر باشد وسعت آغوش ساحلہا ٭ ومراد از شوی مے شوی
است بقرینہ نمے ماند و مے تواند کہ اختلاف در شرط و جزا از جہت زمان مستقبل وحال
باشد برائے نمودن غیر حاصل درمعرض حاصل بسبب قوت سبب باشد یعنی ساقی بودن
معشوق سبب قوی ست مستفاد از موہبت عظمے ۔ بدان کہ چون وچو ہر دو وقتیہ ست یعنی
افادۂ معنی وقت مے کند چنان کہ درین قول سعدی ؎ چو آہنگ رفتن کند جان پاک ٭
چہ بر تخت مردن چہ بر روے خاک ٭ یعنی وقتے کہ آہنگ رفتن کند حافظ فرماید ؎ خیال
روے تو چون بگذرد بہ گلشن چشم ٭ دل از پے نظر آید بسوے روزن چشم ٭ ہمچنین درین شعر چو و
چون وقتیہ اند ؎ گفتہ بودم چو بیائے غم دل با تو بگویم ٭ چہ بگویم کہ غم از دل برود چون
تو بیائی ٭ ٭ و بمعنی اگرچہ باشد کہ ترجمہ ان وصلیہ است و این در جائے آید کہ جزا بتقدیر
انتفائے شرط اولے بود چنان کہ در عربی زید یعطی وان کان فقیرا والعالم مکرم وان کان
ناقصا چہ عطائے زید بر تقدیر عدم فقر کہ دولت بود و معزز بودن عالم در صورت کمال
بطریق اولے باشد خواجہ شیراز ؎ چو در روییت بخندد گل مشو در دامش اے بلبل ٭ کہ
بر گل اعتمادے نیست گر حسن جہان دارد یعنی باوجود حسن چنان قابل اعتماد نیست و در
صورت عدم حسن مذکور البتہ قابل اعتماد نخواہد بود ۔ دیگر چندان در پارسی ہمچو حتے ست
در عربی برائے زمان و متضمن معنی شرط و کاف بیانی در آخرش غزو سعدی گوید تا یکے از
دوستان کہ در کجاوۂ محبت انیس من بودے و در حجرۂ محبت جلیس بہ رسم قدیم اندر آمد

چندان کہ نشاط ملاعبت کرد و بساط مراغبت گسترد جوابش نگفتم و سر از زانوے تعبد
برنگرفتم ٭ چندان ظرف زمان متضمن معنے شرط و کاف بیانی نشاط ملاعبت کرد جملہ فعلی شرط
ست و بساط مراغبت گسترد جملۂ فعلی معطوف است بر جملہ اول و نیز شرط واقع شدہ
جوابش نگفتم جملۂ فعلی جزا واقع شدہ و سر از زانوے تعبد برنگرفتم معطوف است بر جملہ
اول و جزائے دوم واقع گشتہ ولہ یارب زباد فتنہ نگہدار خاک پارس ٭ چندان کہ خاک
را بود و باد را بقا ٭ چندان یعنی آن قدر تا آن زمان ظرف زمان متضمن معنے شرط و
کاف بیانی ست و مابعد جملۂ فعلی شرط ست و مصرع اول جزائے مقدم یا چندان ظرف
موصوف و کاف مبین صفت پس موصوف با صفت خود ظرف واقع شدہ برائے مضمون
جملۂ مصرع اول یعنی نگہداشتن خاک پارس مظروف ۔ دیگر تا بمعنی اگر چنان کہ درین قول
عرفی ؎ تا تیغ بکف آید بر نفس دو دستی زن ٭ تا سنگ بکف آید بر شیشۂ ہستی زن ٭
صاحب بہار عجم گوید ہر ترجمۂ کل افرادی ست برائے شمول افراد مے آید وگاہے افادہ
معنی شرط کند چنان کہ گوئی ہر کہ این جا آید او را اسلام کنم ۔

حروف تشبیہ

کہ افادۂ تشبیہ دہند و بادوات تشبیہ نامیدہ شوند از جملہ الفاظ موصوفہ ست
مانند بہ فتح نون اول چنان کہ درین قول طالب ؎ خواستم تا سینہ بخراشم بہ ناخن جسم زار
در میان پنجہ ام مانند مو در شانہ ماند ٭ صاحب انجمن گوید کہ این لفظ حقیقۃً اسم ست
بمعنی مثل و شبیہ بنا برین ہمہ جا بطرف اسم آخر مضاف و ہم در بعضے جملہ اسمیہ خبر واقع شود
چنان کہ درین ؎ روییت گل ست و زلف تو مانند سنبل ست ٭ پس ورود آن در
مثال اول بطور حرف از روے مجاز بود پس آنچہ صاحب چراغ ہدایت گوید کہ مانند حرف
تشبیہ ست قول مادل ست و این لفظ بہ بائے تازی نیز آمدہ ملا قاسم مشہدی ؎
لاف از نسب مزن کہ بمانند آئینہ ٭ آدم کسے نمے شود از روے دیگران ٭ امیر خسرو ؎ چرا شد
پدر ہفت مادر چہار ٭ چگونہ سہ فرزند شد آشکار ٭ چو این ہر سہ ہم زین پدر مادرند
چرا نہ بمانند یک دیگرند ٭ چون وچو بہ واو مجہول بہ ہمان معنے و اکثر کلمۂ چو در تشبیہ
مفرد مستعمل شود چنان کہ لفظ چنان در تشبیہ مرکب مثال اول نظامی ؎ سکندر بلرزید زان
باد گرد ٭ چو برگ خزان لرزد از باد سرد ٭ پس بہ حذف کاف درین جا بے ضرورت قائل
نباشد و اگر در تشبیہات مرکبہ آید لازم نیست لیکن در مستعملات لفظ چو در تشبیہات مفرد

بسیار آید و خلاف آن کم و ہمچنین حذف کاف بعد لفظ چو در تشبیہات مفرد پس برین تقدیر براے صحت این بیت صائب گفتہ اند ے چون لباس غنچہ تنگی مے کند بر دوش گل * برفراز این عمارت پرنیان آسمان * کہ لفظ چون کہ اصل چو ست و در محل مفرد استعمال کنند این جا در تشبیہ مرکب آمدہ زیرا کہ کاف مابعد لفظ غنچہ حذف شدہ و اگر بمعنی جملہ جملۂ دیگر تقدیر باید کرد و در مصرع دوم پس معنی چنین بود کہ چنان کہ لباس غنچہ تنگی بر دوش گل مے کند ہم چنین برافراز این عمارت پرنیان آسمان تنگی مے کند۔ و ازین عالم ست این بیت نظامی قدس سرہ ے چو او ہر کسے با تو سر مے زند * چو زلف تو سر بر کمر مے زند * یعنی غیر او ہر کسے کہ با تو خیال صحبت دارد و گاہے مراد از ماقبل و مابعدش واحد باشد و ازان ست ع پیشواے چو مصطفے داریم * و گاہے بمعنی کہ آید چون تا چو بمعنی تا کہ ے تا چو آید آفتاب از حوت در برج حمل * روے در کاہش نہد لیل و بیفزاید نہار * چو نہار اندر زیادت بخت و عمر تو بود بخت و عمر دشمنت چون لیل بادا اندر بہار * و برین قیاس ست حال باقی الفاظ کہ مرکب ازین ست مثل چنان و چنین و چنو و گاہے فارسیان لفظ ہم در اول چو و چون و چنان و چنین بنا بر فصاحت کلام زیادہ کنند چنانچہ ہمچو و ہمچون و ہمچنان و ہمچنین و این ہمہ الفاظ براے ادات تشبیہ موضوع اند۔ کسرۂ این حروف تشبیہ کہ وقت مضاف شدن مے باید در پارسی یک قلم مرفوع القلم ست۔ و چنانچہ و چنانکہ و این ہر دو در تشبیہ مرکب مستعمل شوند۔ و گاہے لفظ چنان محذوف شود و کاف بیانیہ تنہا آید میر معزی ے با و چون ثعبان موسی تیغ تو ہنگام رزم * روے تو روشن کہ پنداری ید بیضاستے * * اے چنانکہ و چنانچہ یعنی چنانچہ و چنانکہ و ہم چنان بہ طورے و طرزے فردوسی ے بر خویش بر تخت بنشاختش * چنا چون سزا بود بنواختش ے چنان چون بود بندگی شاہ را * و سوکہ در فرہنگ جہانگیری بمعنی مانند آوردہ مرادف سان کہ از ادوات تشبیہ ست مولوی گفتہ ے براند آب معلق بدستم از سر حسرت * فرو شدم بہ تحیر کہ این چہ شکل و چہ سو شد * و نیز مجازاً مستعمل ست ہر یک از لفظ گویا و گوی و تو گوی و تو گفتی و گمان بری و پنداشتی و پنداری بجاے حرف تشبیہ۔ مولف دریاے لطافت مے گوید کہ صاحب نہمان کہ اگرچہ گویا و اخوات آن را ہم مثل چون حرفے از حروف تشبیہ مے پندارند لیکن موقع استعمال جدا جدا است جاے کہ چون در فارسی مستعمل خواہد شد گویا استعمال نخواہد یافت و ہرچہ مرادف چون خواہد بود قائم مقام چون ست مثلاً درین مقام کہ فلان چون شیر ژیان مے غرد نتوان گفت کہ فلانے بسان شیر ژیان و برنگ شیر ژیان و مثل شیر ژیان آسا و شیر ژیان وار مے غرد بخلاف این کہ فلانے

گویا شیر ژیان مے غرد یا فلانے پنداری شیر ژیان مے غرد و در مقام گویا مانند این عبارت کہ انبر دہ برانداختن فلانے خانہ تاریک جگر سوختگان روشن مے شود گویا رونقش شمع فروزان است حرف تشبیہ بیجا ست اگر بجاے گویا چون داخل عبارت کردہ آید باین طریق کہ رونقش چون شمع فروزان ست تالیف عبارت برہم مے خورد زیرا کہ در ذکر لفظ چون شمع فروزان ست فقرۂ دیگر با حرف کاف بیانی در شروع متمم خود در مے خواہد و در لفظ گویا بماقبل رابطہ دارد پس ازین جا یافتہ مے شود کہ موقع استعمال گویا و اخوات آن مقام تشبیہ نباشد۔ نیز ترجمۂ ایضاً ست و ایضاً چنان کہ براے افادۂ معنی اشتراک مے آید براے افادۂ معنی تشبیہ نیز مے آید مثلاً درین عبارت کہ در شرح عبارت شرح رشیدیہ در علم مناظرہ واقع شدہ و امازوال الخفاء فقد یحصل بادنی تامل للسائل الطالب للحق ایضاً و محشی برین نوشتہ اے کما یحصل من التشبیہ کذلک یحصل بغیر التشبیہ و ازین قبیل ست درین قول سعدی ے خر بارکش مستی بے تمیز * ز جور فلک چند نالی تو نیز۔

حروف استفہام

باید دانست کہ استفہام بر دو گونہ است اول حقیقی کہ نقیض و ضد آن مقصود قائل نبود چنان کہ درین قول ع چون ست حال بستان اے باد نوبہاری ع فراق ہجر کہ آورد در جہان یارب * و چنین استفہام باعتبار تضمن استخبار چگونگی و چندگی چیزے * استفہام اخباری موسوم گردد دوم مجازی کہ نقیض آن مطلوب قائل باشد یعنی مقصودش از منفی مفہوم مثبت و از مثبت مفہوم منفی بود لہذا این گونہ استفہام در صورت اول * استفہام اقراری نامیدہ شود چنان کہ درین قول آرزو ع کدام دل کہ در و جاے آرزوے تو نیست * یعنی ہر دل کہ ہست در و جاے آرزوے تو ہست ہمچنین درین قول سعدی ے نہ ما را در میان عہد وفا بود * جفا کردی و بدعہدی نمودی * یعنی ما ہمچنان بر عہد وفا بودیم تو خود جفا کردی و بدعہد بودی و در صورت ثانی استفہام انکاری کہ فی الحقیقت خبر ست و بصورت انشا جلوہ گر شد چنان کہ درین قول سعدی ے شب بر سر شکر آورد خواب * کہ چند آورد مرد ناگفتہ تاب * کلمۂ چند درین جاے براے استفہام است کہ در محل انکار آمدہ پس بمعنی نفی خواہد بود و اے ہر کہ شبہا خواب نکند تاب بیداری نخواہم آورد و ہمچنین درین قول ے امیدان رو بہ سوے کعبہ چون آریم چون * رو بہ سوے خانہ خمار دارد پیر ما * و درین قول صائب ے ہجوم گرد چو پیری ز وصل یار چہ حظ * یعنی ہیچ حظ

نباشد همچنین درین قول قتیل ع پری کجا چو تو شوخی و دلبری دارد * همچنین درین قول حزین ع یک صاف دل در انجمن روزگار کو * همچنین درین قول واعظ ع کو دا مد چارهٔ در محبت * همچنین درین قول امید ع کی کسی پنهان تواند شد ز دست انداز مرگ * و درین قول سعدی ؎ تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه * بکیوان زدی کلّه بارگاه * و چون استفهام انکاری در واقع اخبارست بصورت انشا آوردن آن بعد کلمه اما که برای استدراک در فارسی مستعمل ست صحیح باشد چنانچه درین بیت وحید ؎ دلم را برد گفتی لعل می گونم خبر دارد * از آن من بی خودم بر چند امان چون نمی دانم * و نکتهٔ عامه اش این ست که مطلب آن قدر واضح است که گویا مخاطب هم می داند بحدی که متکلم از و سوال آن می کند چنان که در بعضی از نسخ واقع شده ؎ آسایش همسائگی حق ز تو خواهد * او همیهٔ دوزخ چه کند باغ ارم را * مطلب آن ست که عرفی باغ ارم را همیهٔ دوزخ هم نه سازد و تو آن را خوب می دانی و بعضی نوشته اند که عرفی عاصی را از باغ نعیم انعام مده و مطلب او بمطلب اصحاب شکم میامیز زیرا که بهشت در خواستن و چشم بر نعمات آن دوختن شکم پرستی و دون همتی ست پس عرفی که همیهٔ دوزخ ست باغ ارم را چه کند انتهی کلامه ظاهرست که همیهٔ دوزخ صفت کلمه او نتواند شد که صفت واحد ضمیر غایب در پارسی نیامده چنانچه مخاطب بخلاف متکلم که برای اظهار شوق و غربت و جز این ها آید در جمع متکلم موصوف نه سازند چنان که ما ی دیوانه بخلاف بیان چنان که گوید ؎ ما بلبلان بلند نه سازیم خانه را * خوش کرده ایم خانهٔ یک آشیانه را * و این همه بدون کاف صفت ست و با کاف مذکور در همه جا جائز ست و به حذف رابطه قائل شدن بعید ست معهذا عبارت چنین می شود یعنی عرفی همیهٔ دوزخ ست باغ ارم را چه کند و نیز هر دو جمله تشنهٔ رابطه اند و تقدیر کاف صورت می بندد و حذف آن نیز تکلف از ین جا ست که صاحب مجالس النفائس گوید که درین بیت ریاضی ؎ ستاره ایست در گوش آن هلال ابرو * ز روی حسن بخورشید میزند پهلو * و اگر این نوع می گفت بهتر می شد ؎ ز روی حسن در گوش آن هلال ابرو * ستاره ایست که با ماه میزند پهلو * از روی انصاف مسلّم بایستی داشت جدل بنیاد و نهاد فقیر ساکت شدم انتهی و بر تقدیر تسلیم بودن عرفی همیهٔ دوزخ و خلل در طلب آسایش همسائگی حق ندارد و بلکه جمله ها از یک دیگر نامربوط می شود چنان که ذوق طبیعت گواه بس ست فتامل مخفی نماند که استفهام برای طلب تعیین زمان و مکان ست یا طلب تصور و تصدیق یا طلب حقیقت ادعائی یا حقیقی یا طلب سبب و طلب وضع و طلب کیفیت و طلب کمیت و گاهی برای تعظیم و تجلیل و گاهی برای تحقیر و تذلیل و گاهی برای استعجاب و استغراب

و گاهی برای حسرت و اندوه و گاهی برای تنبیه و تخصیص و گاه براه نفی بر سبیل انکار و تخفیف و تهدید و زجر و توبیخ نیز چنان که گوئی آیا تو شراب خورده یا نخواهی خورد یا می خوری مطلب آن که سزاوار تو نیست که مرتکب این امر باشی و حذف استفهام در صورتی جائز ست که قرینه واله بود یا کلام بر نهجی واقع شود که دلالت بر شک داشته باشد چنان که گوئی زید می طلبد بروم یا نروم یعنی ازین دو کار کدام اختیار کنم و آنچه مرزا قتیل در شجرة الامانی گفته که یا استفهامی بود یا غیر استفهامی مثال استفهامی دیروز شما بر اسپ سوار بودید یا دیگری انتهی از راه صواب دورست و کلماتی که موضوع است برای آن آیا ست و چیست و کیست که مرکب ست از چه و که و لفظ است و چرا و بعضی این را هم مرکب گفته اند و چسان که هم مرکب ست و چگونه و ظاهرا این هم مرکب ست و چون و چند و چنان و چنین و کدام و کی و کجا و کو و کرا و کلمه مگر برای شک ست گاهی درین معنی هم مستعمل شود و ورزش پس آیا بمد الف که برای استفهام حال ذی عقل و غیر ذی عقل هر دو آید گاهی برای طلب تصور باشد چنان که گوئی آیا زید ست در خانه یا عمرو و گاهی برای طلب تصدیق چنان که گوئی آیا زید را زدی یا عمرو را و فرق درین هر دو بحسب قرائن ست زیرا اگر شک در ذوات فعل داشته باشی یعنی ضربی که صادر ست از مخاطب و بر زید واقع ست و ارادهٔ طلب آن کنی درین هنگام طلب تصدیق باشد لعبور و فعل از مخاطب مذکور و طلب تصوریه خلاف این باشد و ذائقه طبیعت دلالت دارد بر این که کلمه آیا بر قضایای شرطیه منفصله داخل می شود و بی ملاحظهٔ انفصال نبود هر چند جزو دوم در میان نباشد و آن بقرینه جزو اول معلوم شود چنان که گوئی آیا زید آمده است پس اگر شک در نفس فعل باشد جزو ثانی یا نیامده است خواهد بود و اگر شک در فاعل بود جزو ثانی یا عمرو - و آنچه صاحب تنبیه الصبیان هرگز را از ادات استفهام انکاری فهمیده باستشهاد این بیت سعدی ؎ هرگز وجود حاضر و غائب شنیده * من در میان جمع و دلم جای دیگرست * خطاست این جا آیا حرف استفهام مقدر ست طرفه آن که خود نیز گفته که بتقدیر آیا ست یعنی آیا هرگز چیست و کیست برای طلب تصدیق بود و در اصل چه است و که است بود و ند ناصر خسرو فرماید ؎ نشنیده که زیر چناری کدو بنی * بر رست و بر دوید برو بر بروز بیست * پرسید از چنار که تو چند ساله گفتش چنار سال مرا بیشتر ز سی ست * خندید و گفت من بتو از تو به بیست روز * بگذشته ام بگو که ترا کاهلی ز چیست * با او چنار باز چنین گفت کای کدو * با تو مرا هنوز نه هنگام داوری ست * فردا که بر من و تو وزد باد مهرگان * آنگه شود پدید که نامرد و مرد کیست همانا که این را در دیوان ناصر خسرو و حکیم انوری و سعدی شیرازی باندک تحریف نوشته اند لیکن

از طرز کلام چنان معلوم شود که از مقالات ناصر خسرو ست و در بعض نسخ مصرع ثانی از شعر ثانی را چنین مرقوم نموده اند ع گفتا که ہست عمر من افزون تر از دو لیست ۞ مولف براہین العجم گوید که خطاے کتاب است زیرا که یاے دو لیست یا مجہول ست و با امثال این کلمہ ایراد نتوان کرد پس انچه در لغت شیر خانی و غیاث بضم دال و کسر واو و یاے معروف نوشته اند صحیح نباشد مخفی نماند که چیست گاہے براے طلب حقیقت باشد خواه ادعاے چنانکه درین قول ؎ چیست وانی باده گلگون مصفا جوہرے ۞ حسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے ۞ وازین عالم ست ؎ چیست آن جوہرے ہدایت فن ۞ آسمان مولد و زمین مسکن ۞ خواه تحقیقی چنان که گوئی انسان چیست یعنی حقیقت او چیست و برین قیاس چه چیز که براے طلب تعین ست ؎ چه چیزی کین ہمه شیون از تست ۞ زلیے تو زندگانی من از تست ۞ وگاہے بمعنی چرا مستعمل شود چنان که درین قول ؎ چیست ازین بیش بریدی یارا ۞ یعنی چرا از من انقطاع کردی وکیست گاہے افادهٔ تحقیر و تذلیل کند چنان که درین قول ؎ کیست آئینه که با حیرت من چہره شود ۞ ہمه تن محویت عربده سازم کردند ۞ چرا براے طلب سبب است ازین جاست که علامه احراری بکسر تحقیق کرده و تغلیط فتح نموده چنان که گفته چراکه در عامه بفتح جیم شہرت دارد غلط محض ست بکسر جیم باید گفت چنان که بعضے فصحاے عراق مے گویند چه این کلمه مرکب ست از لفظ چه که بجہت استفہام مے آید مقابل که و از لفظ را که بجہت تعلیل مے آید چنان که درین شعر آمده ع خدا را کم نشین با خرقه پوشان ۞ یعنی براے خدا پس معنی چرا براے چه مے شود جماعه که برین تحقیق مطلع نیستند بیک لفظ مے دانند و کسرهٔ اہل عراق را بر اختلاف لہجه حمل نموده به فتح کخفیف مے دانند مے خوانند انتہے و امیر خسرو دہلوی نیز در اعجاز خسروی بکسر ضبط فرموده و حق آن ست که قیاس ہمین مے خواہد لیکن خاصهٔ زبان بعض مردم ست و اکثر علماے لغت بفتح نوشته اند چنان که در رشیدی ست و صاحب مدار الافاضل گوید که چرا بر فتح جیم معروف بمعنی چریدن و چراگاه و چرنده و در ابراہیمی بکسر بمعنی مذکور مشہور اما زبان قوم مخصوص ست پس به فتح غلط نباشد اگرچه مخالف قیاس و محاوره بعض مردم ست ؎ گر او مے برد پیش آتش سجود ۞ تو وا پس چرا مے بری دست جود ع چرا امشب نے آئی نے آئی چو فردا ہم چسان مرکب ست از چه و سان بروزن خان بمعنی طرز و روش و شبه و نظیر و مثل و مانند وغیره و این براے استفہام حال و وضع و کیفیت و روش ساختن کار وغیره است غنی گوید ؎ چسان کنم دل بسمل بلند افغان را ۞ ز سر بساخت سیه تاب تیغ مژگان را چگونه بمعنی چسان مے آید که براے طلب کیفیت ست خاقانی راست ؎

چگونه ساخت از گل مرغ عیسی ۞ چگونه کرد شخص عاذرا حیا ؎ به خنده نمکین یار در مقابل به چگونه تازه نگردد جراحت دل ما چند این جا بے بنا بر استفہام عدد و شمار آید و اندر ادف آن و به تازی بضع بموحده و ضاد معجمه و عین مہمله کذا فی الصراح شیخ بہائی گفته ؎ حسرت گردم بگو پوست بچند ست ۞ چون از کسے پرسند که این را بچند مے فروشی بار احذف کنند دگو ند چند محمد قلی سلیم ؎ از دکانے که گشود ست جنون مے پرسد ۞ گل چو خمیازه کشان چاک گریبانے چند ۞ و صاحب بہار عجم گوید که جاے براے استفہام زمان بمعنی تا کے آید چنان که درین قول واقف ؎ چند بیکار نشینم بر تو ۞ رخصت گریه مرا باید داد ۞ ناصر خسرو رباعی چند گوئی که چو ایام بہار آید ۞ گل بہار آید و بادام ببار آید ۞ شصت بار آمده نوروز مرا مہمان ۞ ہم جز آن نیست اگر شصد بار آید ۞ و خان آرزو گفته است توہم نکنی که چند براے طلب تعیین زمان ہم آید چنانکه گوید ؎ چند چند از حکمت یونانیان ۞ حکمت ایمانیان راہم بخوان ۞ زیراکه چند چند این جا بمعنی تا کے ست چراکه این جا ہم براے طلب تعیین ازمنه متعدد است یعنی تا چند مدت و در لفظ کے طلب تعیین زمان معہود ست و درین دو نوع فرق بسیار ست و به ہمین معنے است درین بیت محمد عرفی ؎ چند زین آتش خس پوش بر انگیزی دود ۞ آه بجوش جوہری آئینهٔ حسن تو مثل ۞ بعضے گویند که آتش خس پوش نظر باستعداد زدد سوختن خود را مے گوید چه آتشے که خس بران پوشند زود شعله زند انتہی و ظاہر ست که خس پوشی درین جا بمعنی پنہانی ست یعنی تا کے درد پنہان مرا آشکارے کنی غرض آن ست که در اظہار درد نکوشی که مبادا ممدوح بشنود و تو عذر مسموع نداشته باشی و در صورت استفہام انکاری افادهٔ معنی نفی کند چنانچه درین قول سعدی ؎ شبے بر سرش لشکر آورد خواب ۞ که چند آورد مرد ناخفته تاب ۞ پس کلمهٔ چند بمعنی نفی خواہد بود واے ہر که شبہا خواب نکند تاب بیداری نے تواند آورد و به اضافهٔ ہا چنده بروزن خنده نیز بمعنی چند آید کذا فی البرہان فائده و نیز باید دانست که تمیز چند گاہے جمع آید و گاہے مفرد و گاہے مقدم و گاہے موخر و گاہے نکره و گاہے معرفه ملا نسبتی تھانیسری ؎ زلف ست و چشم و قامت و رخسار نسبتی ۞ این چند فتنه اند که در دیگ زمانه اند و له چند عمرم با سر زلفش بسر رفت و ہنوز ۞ چند مشکل حل شد ست و چند مشکل مانده است ۞ و بعد از چند بصیغهٔ جمع آوردن در میان قدما متعارف ست اما در کلام متاخران یافته نشد و چند بمعنی اکثر ہم مے آید سعدی راست ؎ چند باشد چو جسر بغداد ش ۞ آب در زیر و آدمی بر پشت ۞ چنانچه در این جا بمعنی اکثر ست نه استفہامیه چنان براے استفہام طور و روش چنانچه در دیباچه ابوالفضل از شاگرد اوست در حمد رباعی نامش بزبان گفتم از بے

خردی ست ؛ وصفش بدهان گفتنم از بے خردی ست ؛ فی الجمله چنان ست که دائم گفتن انصاف چنان گفتنم از بے خردی ست ؛ قائل اول بنا بر اظهار عجز خود گوید که نام او اگر بزبان گفته آید بے خردی ست چه نامش از آن جمله نیست که زبان ادائے آن تواند اگر وصف او بدهان اد اکرده آید نیز بے خردی ست چه وصف او آن چنان نیست که دهان تعهد او تواند نمود و چون این سیاق اقتضائے تطویل مے کند چه از سیاق کلام مفهوم مے شود که آینده چنان خواهد گفت که سپاس او مثلاً از فلان چیز و حمد او از فلان چیز کردن بے خردی ست ہلم جرّاً و مقصود اقتصار ست لهٰذا بر شعر دوم فی الجمله آورد و سخن را مختصر گردانید و قول که چنان ست مشتمل بر استفهام انکاری ست یعنی القصه وصف او آن چنان ست که مے توانم گفت یعنی بگفتن نمے آید و دائم بمعنے مے توانم و حق و انصاف آن ست که مطلق گفتن بے خردی ست خواه بزبان خواه بدهان باشد چه از قید زبان یا دهان متوهم مے شود که شاید بطور دیگر ممکن باشد لهٰذا مطلق گفتن را بے خردی گفت چنین قتیل در بعض تالیفات خود گفته است که این لفظ برائے استفهام نیز آید مثلاً چنین خواهی کرد یا خواهم کرد یعنی قدرت داری که چنین کار خواهی کرد یا قدرت دارم که چنین خواهم کرد چون گاہے برائے طلب علت باشد بمعنی چرا چنان که درین قول انوری ؏ در خفیه گرنه عزم خروج ست بلغ را ؛ چون آبگیر ها همه پر تیغ و جوشن ست ؛ و درین قول مامریدان روبسوئے کعبه چون آریم چون ؛ رو به سوئے خانه خمّار دارد پیر ما ؛ میر معزی گوید ؏ طبع زبوئے همت تو تازه چون شدست ؛ گر بوئے همت تو چو باد بهار نیست ؛ و گاہے برائے طلب کیفیت ست بمعنی چسان و چنان که درین قول قتیل ؏ ما بخت تیره چون به تماشائے او و یم ؛ در شب کسے به سیر گلستان نمے رود ؛ مرزا صائب ؏ آئینه گے به چهره شبنم فشان رسد ؛ چون آب ایستاده به آب روان رسد ؛ و گاہے بمعنی چه آید چنانچه چون کنم و چون کنیم بمعنی چه کنم و چه کنیم و درین قول نیز ؏ بر سر کوئے رقیبان ذکر آن مه چون کنم ؛ کافرستان ست آنجا الله الله چون کنم ؛ بمعنی چه است و از همین جهت ایام درست شده ؏ روز و شب آورده ام در معنی بیگانه رو ؛ چون کنم صاحب ندارم آشنا روے دگر ؛ سید محمد عرفی طے کنم این نامه را گر نکنم چون کنم ؛ حوصله خامه نیست تاب رقم داشتن کدام برائے طلب تعیین ست چنان که درین قول حافظ ؏ مے خواره و آواره و رندیم نظر باز ؛ آن کس که چنین نیست درین شهر کدام ست ؛ فهمی کاشی ؏ جمال را نگرم یا خرام را بینم ؛ کدام را بگذارم کدام را بینم ؏ کما این مشهور است این که جولان کرده مے آید گے بفتح اول

و سکون تحتانی بر وزن مے برائے استفهام تعیین زمانه بمعنی چه وقت مے آید و چون و جمله مصدر به لفظ کے متصل هم واقع شوند افاده کمال استبعاد کند چنان که در مثل ست که آدمی و کے پیر شدی و در وقت انکار نیز این لفظ را گویند مثالش کے گفتم این سخن را کے نگفتم و در مثال تعیین زمانه چنان که درین قول حافظ ؏ کے دهد دست این غرض یا رب که همدستان شوند ؛ خاطر مجموع ما زلف پریشان شما ؛ و درین نوع مقام گاہے محض برائے تمنا باشد چنان که در این جا برائے همان ارادت ست و برائے استفهام سبب که بمعنی چرا است چنان که درین قول امیر خسرو ؏ بوسی اگر در ره او نیست پیک ؛ کے ارنی گوشد و انظر الیک ؛ همچنین ست در بعض نسخ و در نسخ متداول چون ارنی گو و این واضح تر ست کجا بالضم این بیشتر برائے استفهام تعیین مکان و اخبار آید و محتمل که بمعنی اول مخفف کدام جا بود لهٰذا چون مضاف کنند بسوئے چیزے یائے در آخر آن مے افزایند ظهوری گوید ؏ نگارا چه گویم کجائے تو خوب ست ؛ بنازم که سر تا بپائے تو خوب ست ؛ و درین وقت گاہے افاده این معنی نیز کند که در خور و مناسب نیست محسن تاثیر ؏ چنین که با تو دل بے نفاق من صاف ست ؛ اگر تو صاف نباشی کجائے انصاف ست ؛ و بمعنی دوم مرادف چه و که میر معزی ؏ شاهی کجا رسید است از همت بلندش ؛ بخشش به هفت گردون عدلش به هفت کشور ؏ جهان از فتنه و بدعت به فر او امان یابد ؛ که فری او ست چون پری کجا روح الامین دارد ؛ حکیم فردوسی ؏ برادرت چندان برادر بود ؛ کجا مر ترا بر سر افسر بود ؛ اے که مر ترا همچنین به نزد میاد شن خرامید زود ؛ بر دیر بر شمر دآن کجا رفته بود ؛ اے انچه رفته بود دیگر بنا بر استفهام زمان بمعنی کے چنانچه درین مصرعه ؏ کجا شاہے نشین با گدائے ؛ و اسیر درین بیت ؏ گر زبے وصل او یاد آمدے ؛ دل کجا از غم به فریاد آمدے ؛ و گاہے برائے تنبیه و تخصیص مخاطب چنان که گوئی ؏ کجاست آن همه مهر و محبت و پیوند ؛ کجاست آن همه سوگند و وعده و پیمان ؛ و گاہے برائے تخفیف و تهدید چنان که درین قول ؏ آسمان بانگ زد از نے که کجا خواهی رفت ؛ نقد جان بر کف تسلیم نه و هرزه متاز ؛ و گاہے محض برائے تمنا باشد چنان که درین بیت ؏ دلم از صومعه بگرفت و خرقه سالوس ؛ کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا ؛ زیرا که این جا محض برائے طلب تعیین مکان نباشد زیرا که مطلب استفسار مکان دیر مغان نیست بلکه اظهار خواهش آن جاست چنان که صاحب مذاق مے فهمد ؏ کجا شد سرو من یا رب که در بستان نمے بینم

شدم مشتاق چون بلبل گل خندان نمے بینم ٭ کو بواو معروف در شجرة الامانی مذکورست
که بمعنی کجاست باشد با حرف رابطه مثال آن کو یار یعنی کجاست یار و بمعنی کجا درست
نباشد مثال آن من کو مے توانم رفت بمعنی کجا مے توانم رفت غلط باشد و کجا بمعنی کو نیز
مے آید چون فرصت کجا یعنی فرصت کو ٥ کجا آن یار سنگین دل کجا آن شوخ بے پروا
که بهرش مردم و بهر عزاے من نمے آید ٭ و در جواهر الحروف نویسد که در اصل بمعنی
استفهام از ذات شخصے من حیث المکان ست و بر سبیل تجوز بمعنی چه شد و کجا رفت لیکن
اکثر با کجا و گاہے بدون آن در مقام تاسف و حسرت و یاد چیزے دلخواه که دور از
دسترس و مقام حصول ست استعمال مے کنند و غرض ازان اظهار ناکامی قائل و
عزیزی دگران بائگی آن چیز هاست یا ابراز تمنا و آرزومندی خواجه شیراز فرماید ٥
حسب حالے ننوشتی شده ایامے چند ٭ قاصدے کو که فرستم بتو پیغامے چند ع کو
فریدون و لشکر ضحاک ع کو دوستے که حال مرا پرسشے کند ع کو عهد شباب و شورش دل ٭
نظیری راست ٥ هم نفسے بجان خرم قافله ستار کو ٭ گروے ازان زمین کجا مردے ازان دیار کو
و گاہے براے تعظیم آید چنانچه ٥ در دولتے کو کزین دستکار ٭ بدیوارها در نشانم نگار ٭
زیرا که در خصوصیات ممدوح بیان اوصاف او خواهد گردید و آن موجب تعظیم مے گردد
کرا سوال است از عاقل در حالت مفعولی جامی ٥ از خیل بتان جامی گفتی که را خواهی
چشم ست مرا آخر غیر تو کرا خواهم مگر براے طلب تصدیق چنان که درین قول ٥ غرور حسن
اجازت مگر ندادا اے گل ٭ که پرسشے بکنی عندلیب شیدا را ٭ و چون ازین لفظ معنی
شک حاصل مے شود و شک موجب استفهام مے گردد ازین جهت گاہے استفاده آن
کنند و مے تواند که بر عکس باشد هم چنین ست در موهبت عظمیٰ در جواهر الحروف نویسد مگر
در اصل براے معنی شک ست و بر سبیل تجوز بمعنی استفهام چنانچه در بیت غرور حسن الخ
و خواجه نظامی فرماید ٥ مگر تشنه نداند که دید و زجنگ ٭ چه سرها بریدم باقصاے زنگ ٭
به یک تاختن تا کجا تاختم چه چه گردن کشان را سر انداختم ٭ زش بزاے معجمه مفتوح
و سکون شین معجمه مرادف چه باشد چنانکه گویند زش بگویم یعنی چه بگویم و زش آن و زش این
چه آن و چه این حکیم رودکی گوید ٥ زش از و پاسخ دهم اندر سنان ٭ و زش بهنداری
میان مردمان ٭ از فرهنگ رشیدی و برهان تنبیه عبدالواسع هانسوی گوید که از غیر ذوی العقول
خواه جاندار باشد یا غیر جاندار بلفظ چیز و چه و چیست تعبیر کنند و بلفظ کدام و کس و
کیست از ذوی العقول و این کلیه صحیح نیست زیرا که صاحب انجمن گفته است که چه استفهامی

بیشتر براے استفهام غیر ذی عقل آید چنانچه درین نثر چه کارروائی و بچه فکر هستی و این گاہے
در استفهام ذی عقل هم مستعمل گردد چنانچه درین نثر تو چه کسی اے کدام کس هستی و بشنو که از
صریر خامه اسرار ضمیر مولوی روم چه بگوش مے رسد ٥ عاقلان را چه رباید عاقلے ٭ باطلان
را چه رباید باطلے ٭ سنائی ٥ هر کجا ذکر او بود تو که ٭ جمله تسلیم کن به دو تو چه ٭ و صاحب
قوانین دستگیری گوید که گاہے چه براے ذی عقل آید چنانچه درین بیت ٥ مست
آن چنان خوش ست که گوید بروز حشر ٭ من کیستم شما چه کسانید و این چه جاست ٭
درین شعر چه بمعنی کسان آمده سعدی فرماید مریدے گفت پیرے را چه کنم از خلائق به زحمت
اندرم از بسیارے که به زیارتم همے آیند و اوقات عزیز مرا از تردد ایشان تشویش حاصل
مے شود گفت هر چه درویشانند ایشان را وام بده و هر چه توانگرانند ازیشان چیزے
بخواه و در این جا حرف چه که دو جا بعد لفظ هر آمده در حق درویشان و توانگران واقع
شده و هر دو ذوی العقول اند و نیز صاحب انجمن فرموده که کدام نیز براے استفهام
ذی عقل و غیر ذی عقل هر دو آید چنان که درین قول جامی ٥ اگر شاهی ترا آخر چه نام ست
و گر ماهی ترا منزل کدام ست ٭ ع کدام یار بگیرم کدام سو بروم ٭ سعدی ٥ بر من
که صبوحی زده ام خرقه حرام ست ٭ اے مدعیان راه خرابات کدام ست ٭ نظامی
از زبان شیرین به خطاب خسرو پرویز ٥ کدا این جامه بر یادم دریدی ٭ کدا این خواری
از بهرم کشیدی ٭ تو ساغر مے زدی با دوستان شاد ٭ قلم شاور مے زد تیشه فرهاد ٭ صاحب بهار
گفته کیست در ذوی العقول و غیر ذوی العقول مستعمل است بر خلاف چیست که در
ذو العقول مستعمل نه شود ملا سالک گفته ٥ گر در شکست نفس بهم عنان شوی ٭ دانی
درین مصاف که اسپ دونده کیست ٭ خان آرزو راست ٥ کیست آئینه که
با حیرت من چهره شود ٭ همه تن محو بیت عربده سازم کردند ٭ اقوال ترانه سنجی زبان
کلک سخن سرایان در استعمال چیست در ذو العقول کوتاهی نه کرده باید دید که خامه
سعدی چه مے سراید ٥ که جاے که دریاست من کیستم ٭ گر او هست حقا که من چیستم ٭
البته استعمال که بجاے چه مثل شما براے که کارے روید یعنی براے چه کار کدام بجاے کیست
مثل این کدام براے این کیست صحیح نیست و چه وقت بجاے کدام وقت مستحسن است مگر صاحب
قوانین دستگیری گفته است که خان آرزو نوشته است حرف که نیز در غیر ذوی العقول
مے آید بیدل گوید ٥ وی خفت که ناقه در کجا خفت به گل ٭ کردیم فغان از چه بیاد
منزل ٭ بعض محققین فرق در چه و که بدین گونه نگاشته اند که آن براے سوال عام باشد

بخلاف این کہ جز در محل اعلام و انچہ مانا ست اطلاق نکنند و ہر دو برای طلب تصور د
گاہی یکی از این دو کلمہ ملحق بہ فعلی شود و این عائد بہ سوی طلب تصدیق گردد و ہر یکی
بہ مقام خود مستعمل شود و فاعلیت دوم قیاسی ست بخلاف فاعلیت اول مثلاً کہ آمد و کہ
رفت و کہ خرامید و کہ خورد و کہ خفت صحیح ست و چہ خرامید و چہ خفت صحیح نیست و چہ آمد
و چہ شد و چہ رفت و چہ گذشت و چہ رو نمود و چہ افتاد و چہ رسید و چہ بود و چہ شد نیز درست
و دوم ہر گاہ مفعول واقع می شود کلمۂ را بوی ملحق می کنند چون کرا گفت و کرا
زد و کرا گشت بخلاف اول کہ کلمۂ را با وی ملحق نہ کنند مثلاً اگر گویند چرا گفت و چرا کرد و چرا
خورد و ارادۂ معنی چہ گفت و چہ کرد و چہ خورد کنند صحیح نباشد و انچہ صاحب محرق قاطع برہان
گفتہ است کہ شی لفظ عربی ست و چیز بکسر جیم فارسی و سکون تحتانی و زای ہوز در پارسی
ترجمہ آن ست بمعنی موجود و ناچیز بمعنی معدوم پس در فارسی و عربی اطلاق شی و چیز
بر موجود از موجودات عالم از روی لغت ظاہر ست و انسان بمقتضای و لقد کرمنا بنی آدم
از اشرف موجودات ست و حیوان مطلق کم از آن ازین رو اطلاق شی و چیز بر انسان
و حیوان درست گشت جہان آفرین خود می فرماید و جعلنا من الماء کل شیئ حی - حیات انسان
و حیوان بر آب چنان موقوف ست کہ اگر یک ساعت آب نیابند بمیرند بالفرد ہر دو داخل
شی اند و رای این آیہ آیہ دیگر ست ان اللہ علی کل شیئ قدیر پس خالق کائنات اطلاق
شی بر جمیع مخلوقات کردہ انتہی این ہمہ گفتگوی طالبعلمانہ است بنای سخن سنجی و معنی آفرینی
محض بر لغت نیست بلکہ اساسش بر محاورات اہل زبان و مستعملات شعرا داشتہ اند
و مخفی نماند کہ گاہی تا چند و تا کجا و تا کی استعمال کنند و این سوال ست از حد زمانہ گذشتہ
یا آیندہ یا از مرتبہ و مقام چیزی مثال ؎ فیاضی ازین طلسم سازی ٭ تا چند کنی نفس درازی ٭
تمنا ؎ ہان وہان ای جان رہ خود در گران جانی مکن ٭ تا کجا سوزی و بر سوزت بیخشاید کسی ٭
ایضاً ؎ تا کیم دل در فراقت ممتحن خواہد شدن ٭ چند جانم بی تو در رنج و محن خواہد شدن ٭
فائدہ اولی ہر گاہ لفظ ہر بر یکی از حروف استفہام در آید این بار از معنی استفہام
مجرد ساختہ بمعنی اسمی باقی دارد بدین وجہ لفظ ہر چہ بمعنی ہر چیز و ہر کجا بمعنی ہر جا و ہر کدام و
ہر کہ بمعنی ہر کس استعمال یابد اما لفظ ہر چند پس مقاشش آن بود کہ بدخول او سبب جملۂ اول
بود و در آن مقام سببیت منتفی شدہ باشد چنان کہ ذکرش در ضمن حروف شرط گذشت
فائدہ اخری لفظ ہر با کلمات استفہام محذوف ہم آید چنان کہ کرا و کجا و کہ و چہ بمعنی
ہر کرا و ہر کجا و ہر کہ و ہر چہ و ہر جا مخفف ہر کجا یا مجاز ست چنان کہ درین قول حکیم ازرقی ؎

کجا ز ہمت عالیش یاد خواہی کرد ٭ بہ چشم عقل نماید ستارہ اندر چاہ ٭ سعدی ؎ کرا دانش وجود
و تقوی نبود ٭ بصورت درش ہیچ معنی نبود ٭ ولہ ؎ دگر کشور آباد بیند بہ خواب ٭ کہ دارد
دل اہل عالم خراب ٭ انوری ؎ چہ باشد میسر بود دی نرست ٭ کہ چون گربہ بر سفرہ افتادہ ام ٭

حروف مدح و ذم

کہ موضوع باشد برای انشای مدح و ذم آیا بعض گویند آیا بقصر کلمہ تحسین
است - خان آرزو در مثمر فرماید کہ آیا بقصر حرفی ست از حروف ندای عربی و فارسیان
در محل دوستی و مدح بدان خطاب کنند و چون فارسیان را لحاظ معنی اصلی الفاظ عربیہ
چندان نیست تنہا بمعنی مدح وغیرہ در نظر داشتہ گاہی حرف ندا نیز با او آرند و این معنی
بر متتبع پوشیدہ نیست مثل لفظ الہی کہ در اصل خطاب و نداست خطاب و ندای دیگر
با و جمع کنند یکی از اساتذہ گوید ؎ ایا ای ابر نوروزی شبا روزی بمن مانی ٭ نہ از گریہ
بیاسائی نہ از نالہ فرومانی ٭ چنان کہ نزدیک بہ ہمین ست لفظ یای ندا کہ در محل تعظیم
یکی از شعرا گوید ع ہر کجا لغزید پا گفتیم یا افتادگی ٭ وش بہ فتح واو بمعنی خوش و خوب باشد
چنان کہ گویند وش آمدی یعنی خوش آمدی مستفاد از قوانین دستگیری حکیم سنائی گوید ؎
باد اگرچہ خوش آمد و دلکش ٭ بر حدث بگذرد نباشد وش ٭ واہ و وہ کلمۂ استلذاذ و
کلمۂ تحریض یا استلذاذ و معنی آن در فارسی چہ خوش کہ از کنز اللغت ہم چنین ست وہ شاعر
گوید ؎ ترک من دی سخن بر وہ می گفت ٭ ہر کہ دیدش ز دور وہ می گفت ٭ و فارسیان
بدین معنی واہ واہ بہ تکرار و وہ وہ بدون ہر دو الف نیز استعمال کنند محسن تاثیر گوید ؎
خجل شدیم ز تحسین ہمدمان تاثیر ٭ کہ واہ واہ نمی خواست شعر واہی ما ٭ ہدایت ؎ وہ وہ
آن غمزۂ بموقع او ٭ خہ خہ آن خندۂ بہ ہنگامش ٭ بہ بہ بہ فتح اول و سکون ثانی و آن را مکرر
نیز کنند بہ بہ و این تنہا برای مطلق تحسین نیست بلکہ برای تحسین حیرت آمیختہ است
مسیح کاشی گوید ؎ دیدہ رود مژہ را دید و لم خشک و چہ گفت ٭ گفت بہ بہ نبود تخت بدین
شادابی ؎ بو حدت فرو نا وری ہیچ گہ سر ٭ چو حلوا خوری زود گوئی کہ بہ بہ ٭ زہ بکسر اول
چنان کہ منوچہری گفتہ ؎ پرویز ملک چون سخن نغز شنودی ٭ آن را کہ سخن گفتی گفتیش کہ
ہان زہ ٭ پرویز گرا یدون کہ در ایام تو بودی ٭ بودی ہمہ الفاظ ترا جملہ مزہ زہ ٭
و مولف قوانین دستگیری گوید کہ لفظ زہی بکسر تین ازین ست یعنی مرکب ست از زہ و امر
یعنی ای و گاہی زہی برای ذم نیز آید چون زہی نامسعود ہم چنین ست در تحفۃ العجم خہ

بالفتح و ہاے ملفوظ بمعنی خوشامد و گاہے براے تاکید تحسین خه خه بکرر نیز مے آید یعنی خوشا خوشا بعربی
بخ بخ گویند حکیم زلالی ؎ صراحی بر قدح چون کبک قه قه ٭ زده گلقلش که اے گلدسته قه قه ؎
بخ بخ اے یار خه اے دلدار ٭ ہم وفادار و ہم جفابردار ٭ و خخه بیاے مجہول نیز آمده
چنان که زہے. و صاحب انجمن گوید که خخه مرکب ست از خه و اے که براے خطاب ست
و آنچه مردم خخه به قیاس زہے به کسر اول خوانند غلط ست رضی الدین نیشاپوری راست ؎
زہے عطاے تو در ساعد امل یاره ٭ خخه ثناے تو در گردن ہنر زیور ٭ اوحد الدین انوری
گوید ؎ زہے بقاے تو دوران ملک را مفخر ٭ خخه بقاے تو بستان عدل را ازیو شاباش
مخفف شادباش حکیم سوزنی ؎ گر سیم دہی ہزار احسنت ٭ ور زر بخشی ہزار شاباش ٭ وخ مرادف
واه واه که وقت خوش آمدن چیزے گویند و وخ وخ به تکرار نیز آمده کما فی مصطلحات الشعرا
و صاحب انجمن نیز وخ وخ مرادف واه واه گفته واخ بروزن کاخ کلمه ایست که چون
از دیدن و شنیدن چیز خوب طبع را خوش آید یا لذت یافتن از چیزے بر زبان رانند و در محل
انتعاش طبیعت بر طریق تحسین تکرار گویند واخ واخ از برہان اُخ بغیر مد و در انجمن گوید که بمعنی
آفرین باشد اخ اخ به فتح ہر دو الف یعنی بکرر بغیر مد و بوزن و معنے ده ده چنانکه به عربی
طوبے و بخ بخ گویند ہے به فتح اول و فا فا و آہا و آخ بالمد و آننت بمد اول و سکون
نون و اینت بکسر اول و سکون تحتانی و نون و فوقانی بمعنی زہے و یه په و خه خه
چنانهن باجیم عجمی و ہاے مفتوح در جہانگیری گفته جامع مقامات شیخ الاسلام عبد الله
انصاری مے گوید که این کلمه آفرین ست که ہمه نیکی ہا در ضمن آن ست یعنی صفت نتوان کرد
از غایت نیکوئی و در برہان نیز آمده که کلمه تحسین و آفرین ست و صاحب انجمن گفته که در قواعد [illegible]
بمعنی چنان ہست مے آید چه بمعنی ہست آمده۔

حروف تعجب

که در مقام تعجب و حیرت استعمال کنند په به فتح اول و سکون ثانی کلمه ایست که
ہنگام تحسین با حیرت آمیخته بر زبان رانند و په په به تکرار نیز گویند و این کلمه ایست از توابع
که در ہنگام تحسین با حیرت آمیخته گویند کذا فی البرہان و خخه نیز کلمه تعجب ست چنانکه زہے
و ابعد این گاہے منادی به حذف حرف ندا بود و گاہے منادے مع حرف ندا محذوف باشد
و صفت آن را قائم مقام او گردانند و در ہر دو صورت جمله اسمیه بے باشد و افاده ما اعظم شانک
اے چه بزرگ ست شان تو کند. اول چنان که درین بیت ؎ زہے بحر بخشایش و کان جود ٭
که مستغرق اندازه جودت وجود ٭ و ثانی چنانچه درین بیت ؎ زہے چشم دولت بروے تو باز ٭

سر شہریاران گردن فراز ٭ در بیت اول بحر بخشایش تا آخر منادے به حذف حرف ندا و در
ثانی چشم دولت بروے تو باز صفت منادے محذوف مع حرف ندا و گاہے خودش مبتدا واقع
شود و خبرش محذوف باشد و درین وقت افاده معنے ما اعظم کند و گاہے مبتدا موصول مع الصله
واقع شود و خبرش محذوف باشد و درین وقت افاده معنے ما احسن کند چنان که درین بیت ؎
زہے بندگان خداوندگار ٭ خداوند را بنده حق گذار ٭ که مصرع دوم بنا بر تقدیر اول بیان
علت تعجب ست اے چه بزرگ شان ست بندگان خداوندگار چرا که خداوندگار را بنده حق
گذار ست و بنا بر تقدیر دوم بیان خبر محذوف ست اے آن چیز که نیکو کرد بندگان خداوندگار
را چیز بزرگ ست و آن این ست که بندگان خداوندگار خداوند را بنده حق گذار ست
وه صاحب سراج اللغت گوید کلمه ایست که در محل تحسین گویند و گاہے در محل استعجاب این
مجاز ست وے صاحب انجمن گوید با اول مضموم کلمه ایست که زنان در محل حیرت و تعجب
گویند نزاری گفته ؎ به حیرت گفت زال موقع زر ٭ که وئے وئے جان مادر جان مادر ٭
آیا کلمه استفہام ست براے استعجاب چنان که درین قول سعدی ؎ که سلطان ازین روزه آیا
چه خواست ٭ که افطار او عید طفلان ما ست ٭ نہمار براے مہمله کلمه ایست که در محل تعجب
گویند بمعنی عجب دارم عمید لومکی ؎ شادیت باد ہمیشه که زغم خصم امروز به شد چنان زار
که نہمار به فردا نه رسد ٭ امیر خسرو ؎ در بند پرواز ست جان بگذار سیرت نگرم ٭
زنیسان که ختم حال خود نہمار بینم دیگرت ٭ و فاضل سندی گوید که درین دو بیت بمعنی بسیار که
بدان معنے آمده بطریق انکار نیز درست مے شود و آن خطا ست چرا که نفی در کلام فصحا
راجع بسوے قید باشد پس درین صورت نفی بسیاری خواہد بود و آن مراد شاعر نیست بلکه
مرادش سلب کلی ست و اگر بمعنی مشکل گفته آید افاده سلب کلی نمے شود و ہر چند لفظ مشکل
در محل نفی مستعمل شود فافہم۔

حروف شک و یقین

بدان که شک در لغت خلاف یقین ست و این جا ہمین معنے مراد ست نه تساوی طرفین
که اصطلاح منطق ست چه مدار قوانین صرف و نحو بر عرف و لغت ست نه بر تدقیقات فلسفیه
آیا و باشد و شاید و بود این ہمه براے شک آیند سعدی گفته ؎ ہر بیشه گمان مبر
که خالی ست ٭ شاید که پلنگ خفته باشد ٭ بود صاحب نوادر المصادر گفته که مخفف بود ست
به مجاز بمعنی احتمال و توقع مستعمل مے شود ؎ زہره بجنبیا گرش کرد عزم ٭ بود که درین پرده در آید به بزم ٭

مگر در تحفہ نویسد حرف گر براے استثنا جاے آید کہ ما بعدش علت نبود براے ما قبل خود و اگر بود در محل احتمال بمعنی شاید آید پیام گوید ؎ نالہ رقعید مگر گوششں بفریاد من ست ❊ بے تپد دل شاید آن بے رحم در یاد من ست ❊ و درین جا متوجہ بودن گوش معشوق بسوے فریاد متکلم علت ست براے رقصیدن نالۂ قائل و چنانچہ درین بیت ؎ شد مدتے کہ نامۂ نامی نمیرسد ❊ حالم مگر بعرض گرامی نمیرسد ❊ درین جا رسیدن حال متکلم بعرض گرامی علت ست براے رسیدن نامۂ نامی بہ قائل و گاہے ما بعدش کاف آرند چنانکہ درین قول ؎ تیغ ترا مگر کہ بجاے آب دادہ اند ❊ و این لفظ در بعض صور براے تحقیق آید اثباتاً باشد یا نفیاً مثال اول سعدی فرماید ؎ مگر دشمن ست این کہ آمد بجنگ ❊ ز دورش بدوزم بہ تیر خدنگ ❊ مگر براے تاکید و تحقیق دشمنی گلہ بان آمدہ مثال دوم ؎ آن روز کہ تعلیم تو مے گفت معلم ❊ در لوح تو ننوشت مگر حرف وفا را ❊ و درین جا مگر براے تاکید و تحقیق نہ نوشتن حرف وفا واقع گشتہ ہمچنین در جامع و قوانین مذکور ست بدرستی براے تحقیق و یقین ست چنان کہ درین قول بدرستی خدا غفور الرحیم ست پنداری براے شک بمعنی گمان بری گوی مضارع حاضر از گفتن و بہ مجاز بمعنی شبہ و شک آید سعدی فرماید گفتم از یاران یکے سر برنمے دارد کہ دوگانہ بگذارد چنان خفتہ اند کہ گوئی مردہ اند ہم او فرماید ؎ گوئی رگ جان مے گسلد نغمۂ تارش ❊ ناخوشتر از آوازۂ مرگ پدر آوازش ❊ و گاہے در آخر گوئی الف زائد آرند جامی فرماید ؎ ہمی زد گوئیا چون ناشکیبے ❊ بہ لوح آرزو نقش فریبے ❊ از قوانین دستگیری گویا بروزن جویا بمعنی سخن کنندہ و بمعنی ظاہرا و غالبا ہم آمدہ است کذا فی البرہان و صاحب قوانین دستگیری گوید کہ بہ مجاز بمعنی شبہ و شک آید و آخ باد او و خاے معجمہ بروزن کاخ بمعنی یقین ست کہ برار گمان باشد از برہان ہمانا بالفتح براے شک بمعنی پنداری و گویا و شاید و گمان بری و مگر و در قنیہ و ادات الفضلا بمعنی بالیقین و بالضم خطا ست و در خیابان نوشتہ کہ ہمانا مرکب از ہم کہ زائدہ نیز آید چنان کہ ہمچنان و ہمچنین و از لفظ مانا پس ہمانا نیز بمعنی پنداری باشد و مانا بقول صاحب انجمن مخفف ہمانا ست بمعنی پنداری و گوئی و گویا و مگر و صاحب کشف اللغات گفتہ کہ ہمانا مرادف این ست و صاحب غیاث بحوالہ کتب لغت بمعنی تحقیق و بمعنی شاید و ہمانا بمعنی پنداری و گوئی نوشتہ و صاحب ہفت قلزم آوردہ بعض گویند ہمانا بمعنی ظاہرا و یقین باشد و مانا بمعنی پنداری و گمان بری و در برہان قاطع ست کہ فرق میان مانا و ہمانا ہم ہست چہ ہمانا بہ تحقیق نزدیک تر از مانا ست و مولف سراج اللغت گوید کہ ظاہرا این فرق در اصل وضع نباشد چرا کہ مرکب ست از ہم بمعنی یک دیگر و مانا کہ ماخوذ ست از مانیدن

بمعنی مانند شدن یعنی چیزے بہ چیزے دیگر مشابہ باشد و در اصل ترکیب بمعنی مانند ہم ہست بعد ازان بمعنی حرفی استعمال نمودہ اند و چون در مقام شک یقین نباشد لفظ مانا را کہ براے تشبیہ ہست استعمال کنند و درین حال معنی اسمی در آن نماند حرف محض شود پس مانا و ہمانا یکے ست پس صیغۂ اصل ہم مانا بود کہ یک میم حذف شدہ و مانا مخفف ہمانا و نظر این لفظ ہمانند بود کہ مرکب ست از لفظ ہم و مانند چنان کہ در برہان گفتہ ہر دو معناً یکے ست و یک میم از ہر دو کلمہ ازان جہت دور کردہ اند کہ فارسیان در صورت اجتماع دو حرف از یک جنس یکے را دور کنند و لازم آن ست کہ میم ہم حذف کردہ باشند درین صورت مانا مخفف ہمانا باشد و پارۂ از ہم و پارۂ از مانا باقی ماندہ باشد و اگر مرادف گویند لغت علیحدہ باشد ماخوذ از ماندن لیکن صحیح اول ست استاد فرخی ؎ ہمانا دست گوہر بار او جان ست رادی تن ❊ بلے رادی بود زندہ است و تن زندہ بجان باشد ❊ سلطان ابراہیم مرزای جاہی ؎ شنیدم کہ چشم تو دارد گزندے ❊ ہمانا کہ افتادہ بر دردمندے ❊ اثیر الدین ؎ مانا کہ خلد بردہ ز رخسار بر گرفت ❊ یا سادہ گشت ریش و دہر را عذار دزندیس در جہانگیری بادال مہملہ مکسور و زاے معجمہ مفتوح بہ نون زدہ و دال مہملہ مکسور و یاے مجہول و سین مہملہ بمعنی ہمانا و گویا و ظاہرا آمدہ کہ در موضع شک استعمال کنند رودکی گفتہ ؎ اگرچہ در وفا بے ہمتی و دیس ❊ نے دانی تو قدر من دزندیس آرنگ بالمد برخے بمعنی ہرگز و بعضے بمعنی شاید و بعضے بمعنی ہمانا گفتہ اند و درین بیت رودکی ہمہ درست مے تواند شد ؎ ہرگز نکند سوے من خستہ نگاہے ❊ آرنگ نخواہد کہ شود شاد دل من بلکہ این لفظ را متاخرین در مقام شک بمعنی گمان برم آرند چنان کہ درین قول برنجات ؎ در دست تیے کشتن من گشت مقدر ❊ خنجر بکف از خانہ بر آ بلکہ تو باشی ❊ اشرف ؎ گر بر آمد خط مشو دلگیر ❊ بلکہ خیریت در آن باشد ❊ عالی بیتابی دل گشت مرا چیست ندانم ❊ یکبار بیا بلکہ تمناے تو باشد ❊ و گاہے الفاظ شک را در مقام جزم ہم استعمال کنند لیکن ادعاے شکے کہ بہ سبب نارسائی و سستی طالع و حسرت بسیار پیدا شود ازین جاست کہ مولانا نثاری در شرح این بیت گوید ؎ کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز ❊ شاید کہ باز بینیم آن یار آشنا را ❊ کشتی شکستہ جسم ست از بعج دور ماندہ ❊ و ز نفخ صور جوید آمرزش دعا را ❊ پس انچہ بعضے اعتراض کردہ اند کہ چون عقیدۂ حشر یکے از اصول دین ست برین تقدیر لفظ شاید این جانے شاید بیجاست و نظیرش این ست کہ چون شب عاشق بسیار دراز نماید گوید اگر صبح شود چنین و چنان نمودہ آید و گویا درین مواقع اظہار درازی شب ست و شکوہ از حالات خود نہ شک در وقوع دمیدن صبح

حروف تمنی و ترجی

فرق در ترجی و تمنی آن ست کہ اول مختص بہ ممکنات ست و در ممتنعات مستعمل نمی شود و ثانی در ممکنات و ممتنعات ہر دو مستعمل مے شود اعم از آن کہ ممتنع عقلی باشد یا عادی و در پارسی الفاظ جدا جدا برائے تمنی و ترجی موضوع نیست مگر در استعمال بحسب قرائن جائے معنی تمنی و جائے معنی ترجی مے گیرند و این الفاظ تمنی و ترجی از جملہ انواع انشا ست شاید و باشد کہ برائے شک اند با کاف در محل ترجی مستعمل شوند اول چنان کہ درین قول کشتی شکستگانیم اے و این بر تقدیرے ست کہ اصل معنے ملحوظ نبود و درین بیت دو نسخہ است یکے کشتی شکستگان و دوم کشتی نشستگان پس بخاطر چنین مے رسد کہ موافق کشتی شکستگان کلمہ شاید ست کہ نوعے از استبعاد دارد و موافق کشتی نشستگان باشد و ثانی چنان کہ درین قول خسرو ؎ خسرو غریب ست و گدا افتادہ در شہر شما ؂ باشد کہ از بہر خدا سوئے غریبان بنگری کاش صہبائی در رسالہ قواعد نحو گوید این را حرف تمنی گویند و مستعمل ست در ممکنات و ممتنعات ہر دو چون کاش دستم بدامنش برسد ؎ آن کہ دائم ہوس سوختن ما مے کرد ؂ کاش مے آمد و از دور تماشا مے کرد ؂ و کاش عمر رفتہ باز آید ؎ اے کاش گوش رغبتم احول شدے چو چشم ؂ تا ہر چہ گفتی از تو مکرر شنیدمی ؂ اول و دوم مثال متمنی ممکن ست و ثالث متمنی محال عقلی و عادی و ثالث محال عادی و کاج مبدل کاش ست و کاشکے در اصل کاش کہ بود ہائے مختفی کہ در آخر کاف بیانی بود بسبب کسر کاف بہ یائے تحتانی بدل کردہ کاشکے مے نویند مثال آن ؎ یار را بر من نظر بسیار بودے کاشکے ؂ حافظ فرماید ؎ ہمچو حافظ دائم در بلائے عشق زار ؂ کاشکے ہرگز ندیدے دیدۂ ما روت را ؂ و گاہے جہت زیادت تمنا لفظ اے ما قبلش زیادہ کنند چون اے کاش و اے کاشکے و کاشکے بیائے تحتانی مجہول مخفف کاشکے ست نزاری قہستانی گفتہ ؎ ز خط گوہر افشان تو بارے ؂ مرا کاشکے بودے یادگارے ؂ و کے بفتح کاف چنان کہ حافظ گوید ؎ بگرفت ہمچو لالہ دلم در ہوائے سرو ؂ اے مرغ بخت کے شوی آخر تو رام ما ؂ و لہ ؎ کے دہد دست این غرض یا رب کہ ہمدستان شود ؂ خاطر مجموع ما زلف پریشان شما ؂ کجا بمعنی کے بہ فتح کاف و کدام جا ہم ست ہمچو اے عمر رفتہ کجا یابم نزا درین جا تمنائے محال مؤلف قوانین دستگیری گوید کہ لفظ چہ و کجا و کے کہ برائے استفہام موضوع اند مؤلف تحفہ وغیرہ در تمنی نیز آوردہ و این مجاز باشد چرا نعمت خان در وقائع نویسد بساط نشاط بستر بیماران ست

نہ دیوار قلعہ چرا نیفتد گل عیش شیرازہ جمعیت ست نہ کنگرہ حصار چرا نہ ریزد مؤلف قوانین دستگیری گوید کہ خان مسطور از روئے ہجو بطریق تمنا و آرزوئے محال مجازاً مے گوید کہ چرا نیفتد این دیوار و چرا نریزد این کنگرہ حصار کہ بساط نشاط و شیرازہ جمعیت حاصل شود اہل لشکر را و معنی تمنا درین جا چسپان تر ست از استفہام و تعلیل بہ شہادت طبع سلیم۔ و مگر بمعنی کاش برائے ترجی چنان کہ درین قول کلیم ؎ بہ زندگی نہ نشستی بہ پہلویم ہرگز ؂ مگر خدنگ تو بنوازد استخوان مرا ؂ سعدی گوید ؎ مگر صاحب دلے روزے برحمت ؂ کند در حق این مسکین دعائے ؂ و بمعنی استثنا گرفتن درین مقام تکلف بسیار مے خواہد فافہم۔ و بود با کاف در محل امید آرزو مستعمل شود چنانکہ درین قول ؎ بود کہ لطف ازل رہنمون شود حافظ ؂ و گرنہ تا بابد شرمسار خود باشم ؂ و ہمچنین لفظ بوکہ مخفف بود کہ یا باشد کہ چنان کہ گوید ؎ یا صبا بفرست ہمراہ از رخت گلدستۂ ؂ بوکہ بوئے بشنوم از خاک بستان شما ؂ حکیم خاقانی گفتہ ؎ پائے نہم در عدم بوکہ بدست آورم ؂ ہم نفسے تا کند درد دلم را دوا ؂ و بوک بہ ضم اول و سکون ثانی و کاف مخفف بود کہ یا باشد کہ است کہ در ہنگام تمنا اظہار کنند ابن یمین گوید ؎ تو ہم ابن یمین برین مے باش ؂ بگذران عمر خود ببوک و بکاش ؂ و آن را بوک و مگر با میم و کاف فارسی بروزن کوہ و کمر نیز گویند و این از توابع ست یعنی بود و باشد کہ چنین و چنان شود حکیم انوری گفتہ ؎ بر بوک و مگر عمر گرامی بگذارید ؂ خود محنت ما جملہ ز بوک و مگر آمد ؂ اندیک بوزن نزدیک خان آرزو گفتہ آنچہ بہ تحقیق پیوستہ آن ست کہ ماخوذ ست از اندیدن بمعنی گمان بردن لہذا بمعنی بود و باشد کہ ترجمہ لعل و عسے ست مستعمل گشتہ پس از کلمات تمنی ست و صاحب انجمن گوید کہ لفظے ست از کلمات تمنی کہ در عربی لیت و لعل و عسے گویند و در ادات الفضلا بمعنی با ینکلا آوردہ عمارہ مروزی ؏ اندیک بر دلبر خود خوار بنا شم ؂ رشید وطواط گفتہ ؎ ہر چند کہ بودیم ز ہجران تو غمناک ؂ اندیک ز ہجران تو شادیم دگر بار ؂ حکیم قطران ؎ گر یار نداند خطر و قدر تو شاید ؂ اندیک فلک داند قدر و خطر تو ؂ حکیم خاقانی گفتہ ؎ گر حلۂ حیات مطرا نگردوت ؂ اندیک در نماندت این کسوت از بہار ؂ آیا ہم کلمہ بود کہ برائے شک آید چنان کہ درین قول حافظ ؎ آنان کہ خاک را بنظر کیمیا کنند ؂ آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند ؂ و نیز درین قول ؎ بود آیا کہ در میکدہا بکشایند ؂ گرہ از کار فرو بستۂ ما بکشایند ؂ و در تقدیم کلمہ بود بر آیا و ثانی و تاخیر آن در اول

نکتہ الیست چہ نظر درین جا بر وضع اہل روزگار ست شک غالب شدہ پس کلمۂ آن را
کہ بود باشد مقدم کردند تا دلالت بر زیادت دوری متمنی کند و در آن جا چون کار با بزرگان
و کریمان ست آن را موخر در آوردند تا دلالت بر قرب آن کند و در نظر تحقیق این جا ہم برائے
استفہام ست و معنی تمنی از لفظ بود کہ حاصل شود۔

حروف تنبیہ

یعنی حروفے کہ بواسطۂ آنہا متکلم مخاطب را بر کلام خود آگاہ گرداند تا بدرستی بشنود و
این حروف را صدارت کلام باید تا مخاطب غافل نشود از ان چیزے کہ متکلم باو خبرے دہد
لہذا این حروف را حروف تنبیہ گویند ہان مولف برہان گوید کلمۂ تنبیہ است یعنی در محل
آگاہانیدن و تاکید در کارے و امرے بکار برند خواہ بطریق امر باشد خواہ بعنوان نہی و خواہ
بہ خوش طبعی و ظرافت و خواہ بہ تصدیق وجد چنان کہ قول سعدی ؎ ہان تا سپر نفگنی از حملۂ فصیح
کو را جز این مبالغہ مستعار نیست ٭ ہا چون ہادرویش و مے تواند کہ ہا بہ خصوصہ مخفف ہان بود
کہ ہم برائے این معنی آید چنان کہ ہادوری بمعنی گدائے مبرم یعنے شخصے کہ دوری از و بہتر ست
و در محل تخصیص و آگاہ کردن مستعمل شدہ او لا بعد از ان بمعنی گدائے مبرم آمدہ مجازاً اثیر
آخیکتی گفتہ ؎ معیشتے نہ کہ با عزت و قناعت آن ٭ بہ ہر درے نہ روم چون گدائے ہادوری
و ہمچنین ہادرویش نام دشت شدہ کہ در ترکستان ست و اگر گویند قلب ست پس در اصل
دوری ہا و درویش ہا بودہ مے تواند شد لیکن نظائر آن در مستعملات دیدہ نہ شد ہر چند قلب
در فارسی با نواع حدے و شمارے ندارد ہے بہ فتح ہا کلمہ الیست کہ بہ جہت آگاہانیدن
و خبردار کردن در مقام تہدید و تخویف و زجر و استہزا گویند کذا فی البرہان و صاحب بہار عجم
گفتہ کہ ہے بالفتح کلمۂ تنبیہ و آگاہانیدن ست و با لفظ زدن و کردن مستعمل سرخوش راست ؎
دل خونین ز بغل در رہ یارم افتاد ٭ ہے بگیرید کہ مینا ز کنارم افتاد ٭ انوری گوید ؎
خویشتن در نظرت جلوہ ہمے کرد جہان ٭ آسمان گفت کہ رسوا چہ کنی خود را ہے ہلا فردوسی
گفتہ ؎ ہلا زود و بشتاب کا مد سپاہ ٭ ز ایران و بر ما گرفتند راہ ہو بالضم برائے آگاہی شیخ
ابو سعید گفتہ رباعی اے مردان ہائے اے جوان مردان ہو ٭ مردی کنی و نگاہ داری سر کو ٭
گر تیر آید چنان کہ بشگافد مو ٭ زنہار کہ از دوست نگردانی رو ٭ الا بہ فتح الف و تخفیف لفظ
عربی ست بمعنی بدان و آگاہ باش درین صورت حرف تنبیہ است ہمچنین ست در کنز و شرح نصاب
و مولف قوانین دستگیری گوید در فارسی بمقام تعجب استعمال کنند سعدی فرماید ؎ الا اے خردمند

فرخندہ خو ٭ ہنرمند نشنیدہ ام عیب جو ٭ یعنی دانا و آگاہ باش اے عقلمند نیک خصلت۔
در حل لغات الشعرا آمدہ الا حرف تنبیہ است کہ دلالت بر تحقیق ما بعد کند و معنے وے بدان
و آگاہ باش و بعض گویند از ہلا کہ بمعنی مذکور ست در فارسی مستفاد مے شود کہ این نیز فارسی بود
و دوم مبدل اول یا بالعکس الا مشترک ست در عربی و فارسی و ہلا فارسی الاصل ست
و این محل نظر ست چرا کہ سبب قرب تلفظ احتمال نمے شود کہ یک لغت باشد چنانکہ اے
ندائیہ کہ بہ فتح عربی ست و بکسر فارسی آرے الا احتمال تعریب وارد و مے تواند کہ متوافق
باشند در عربی و فارسی چنان کہ صاحب قاموس بدان قائل ست و در فارسی بہا بدل شدہ
ہلا گویند۔ و مولف انجمن گفتہ ہمچنین ست حال زینہار و ہین بہ یائے معروف و زود باش
و یاد باد و بجائے دیگر فرمودہ کہ در فرہنگ جہانگیری زینہار بچند معنے دیگر نیز آوردہ برہان و شابہ
ندارد و مانند شتاب و ہوش و آگاہی ایا بر وزن حیا گاہے بمعنی تنبیہ متضمن حسرت و افسوس آید
چنانچہ درین بیت سعدی ؎ ایا مبتلا گشتہ در دام حرص ٭ شدہ مست لایعقل از جام حرص ٭
و گاہے بمعنی تنبیہ متضمن تعجب و عظمت چیزے چنان کہ درین بیت ؎ ایا ستودہ بزرگے کہ دام
شکر ترا ٭ نمکینۂ بندۂ تو توختن نمے داند تا چنانچہ ؎ تا چہ خواہی خریدن اے مغرور ٭ روز درماندگی بسیم دغل ٭

حروف تاکید

مخفی نماند کہ اکثر این حروف داخل شوند بر سر جملہ تا دانستہ شود از اول امر کہ این از قسم
کلام موکد ست و وے رساند از معنے خود کہ تاکید و تحقیق ست بمضمون جملہ از حروف موصوفہ
است ہرآئنہ و ہرآئینہ بمعنی البتہ و بے شک و بہر حال و بہر صورت و این بنا بر تاکید اثبات
آید حکیم فرخی در قصیدہ گفتہ ؎ مرا بدیدہ بہ مژگان فرو کشید ابرو ٭ ز بیم در تن من زلزلہ گرفت
روان ٭ ہرآینہ کہ بترسد کسے چو دشمن او ٭ برابر دل او تیر برنہد بہ کمان ٭ و ہانیہ و ہا مگنہ
مخفف آن ہرگز بہ فتح اول و کسر کاف فارسی و سکون ثانی و رابع این گاہے بنا بر تاکید
نفی آید چنان کہ درین قول نظیری ؎ ز خود ہرگز نیازارم دلے را ٭ کہ ترسم اندر و جائے
تو باشد۔ ٭ ہمچنین درین قول سعدی ؎ تفاوت کند ہرگز آب زلال ٭ گرش کوزہ زرین بود
یا سفال ٭ یعنی ہرگز تفاوت نکند و گاہے بنا بر تاکید نہی چنانکہ درین قول نظیری ع اے شوخ
از پہلوے من ہرگز مرو جائے دگر ٭ و ہگرز قلب اوست ناصر خسرو ؎ مردمی ورز و ہگرز
آزار آزادہ مجوے ٭ مردم آن را دان کز و آزادہ در آزار نیست ٭ تا بمعنی ہرگز چنان کہ
مصرعہ تا درشتی ہنر نہ پنداری ٭ زینہار و زنہار بمعنی البتہ و تاکید در فعل و ترک فعل

امیر خسرو گفتہ ؎ زنہار کہ آن بند قبا چست مبندید ٭ کز نازکیش بخیہ بر اندام برآید ٭ سعدی گفتہ ؎
زنہار کہ چون مے گذری بر دل مجروح ٭ از وے خبرے پرس کہ چون مے گذراند ٭ در مقامات
تاکید بہ منع شیخ محمود شبستری صاحب گلشن راز گوید ؎ ولے تا با خودی زنہار زنہار ٭
مقامات شریعت را نگہدار ٭ سعدی ؎ زینہار از قرین بد زنہار ٭ وقنا ربنا عذاب النار ٭
ہین بروزن دین ابوالفرج رونی در تاکید استقبال ورود بادشاہ بہ غزنی گفتہ ؎ شہ باز
بحضرت رسید ہین ٭ یکران مرا بہ نہید زین ٭ ہون بہ ہاے ہوز مضموم مولوی گفتہ ؎ پیش آمد
در رہش دو وادی ٭ یک آتش بد بہ پیش گلگون ٭ آواز آمد کہ رو در آتش ٭ تا یافت شوی
بہ گلستان ہون ٭

حروف تاسف

آوخ برہان گوید بمعنی واے و آہ و افسوس و تاسف باشد آوخ بالمد مولف انجمن گوید
کلمۂ افسوس و دریغ ست آہ بالمد و بغیر مد نیز مستعمل ست حکیم سنائی در حدیقہ گفتہ ؎ گر ترا
تیغ تن زنم راہ کن ٭ ور ترا زخم حق زندہ کن ٭ واے دوا بدون یا مخفف واے
چنان کہ وادیلا لیکن در فارسی بودن بدین معنے نظر ست و وے بدون الف نیز مخفف
واے آمدہ میر معز فطرت ؎ نالہ انگشتے زند گر بر لب خاموش من ٭ آسمان فریاد بردارد کہ
اے وا گوش من ٭ دیگرے گفتہ ؎ نہ ز من یاد مے کنی نہ دلم شاد مے کنی ٭ ہمہ بیداد مے کنی
وے ازین شوخی تو وے ٭ ویب بروزن نیک بمعنی واے چنانچہ در تحفۃ الاحباب او
بہی وغیرہ آمدہ و مکرر نیز کنند چنان کہ شمس فخری گفتہ ؎ گرزی فلک شکایتے آرد کسے زشاہ ٭
پاسخ ز چرخ نشنود الا کہ ویب ویب ٭ برہان گوید ویک بہ کسر اول و سکون ثانی معروف
و کلمہ ایست کہ چون از چیزے نفرت نمایند گویند و با ثانی مجہول بمعنی ویحک استعمال کنند
و آن لفظے ست عربی و کلمۂ ترحم ست یعنی اے نیک بخت واے خوب و بعضے گویند بمعنی واے
است کہ در وقت تاسف و کف دست برہم سودن گویند و بمعنی ویلک ہم استعمال کنند و آن
لفظے عربی و کلمہ عذاب ست یعنی اے بدبخت واے زشت واے زبون و لہ بدولت مولف
انجمن گوید تحقیق آن ست کہ ویک مخفف ویحک و ویلک ہر دو مے تواند بود پس بہ ہر دو
معنے صحیح ست و بجاے دیگر گفتہ کہ ویک مفرس ست از ویحک و فراہانی علیہ الرضوان گوید
کلمہ ایست کہ در محل ترحم گویند و معنی آن واے بر وست و در فرہنگ رشیدی نویسد ویک
بہ یاے معروف کلمہ ایست کہ چون از چیزے نفرت کنند گویند و این مرادف واے ست

و بہ یاے مجہول بجاے ویحک استعمال کنند و آن کلمہ ترحم ست و شمس فخری بمعنی واے
آوردہ و در تحفہ نیز بہ ہمین معنے ست و تحقیق آن ست کہ ویک مخفف
ویحک و ویلک ہر دو مے تواند شد و صاحب سراج اللغت گوید کہ درین بچند وجہ نظر ست
اول آن کہ مرادف کلمۂ واے کہ گفتہ کلمۂ مذکور در مقام نفرت گفتہ نمے شود و در مقام
فریاد و استغاثہ گویند و لہذا شمس فخری بمعنی واے آوردہ دوم آن کہ اگر مخفف ویحک و ویلک
مے بود بفتح واو مے بود نہ بکسر آن سوم آن کہ بہ ہر دو معنے قافیہ نیک کردہ اند درین صورت
بہ یک معنے بہ یاے معروف گفتن و بمعنی دیگر بہ یاے مجہول گفتن بیجاست و وجہ تحقیق ظاہر
نیست پس صواب آن ست کہ لفظے ست مشترک کہ ہر دو جا استعمال کنند بے ارتکاب
تمحل کاش و کاشکے و کاشتے کہ ہر سہ کلمۂ تمنی ست بمعنی افسوس و تاسف ہم آمدہ است مثال
تاسف و حسرت ؎ عمر بگذشت و ندیدم از تو گاہے کام دل ٭ کاش پیکان تو بنشیند
دے پہلوے من ٭ حکیم نزاری قہستانی گوید ؎ کنون در دست ماند از دوست
یادے ٭ کہ کاشتے ہرگز از مادر نزادے ٭ جامی فرماید ؎ ز تو ہر لحظہ ام از نو غمے زاد ٭
مرا اے کاشکے مادر نزادے ٭ و کاچکے بمعنی کاشکے مثال بمعنی تاسف و حسرت این
بیت حکیم سنائی در اوائل دفتر دوم مثنوی شریف آمدہ ؎ اگر را با ملک ہم جفت کردندے
از ایشان بچہ شد کاچکے نام ٭ اخ برہان گوید بفتح اول و سکون ثانی بمعنی آفرین باشد کہ
از کلمات تحسین ست و در مقام ترحم و تاسف نیز گویند و اخ اخ بہ تکرار در مقام تاسف
و تحسر ہم گفتہ مے شود آوہ بالمد و فتح واو و ظہور ہا بمعنی آہ و زاری و افسوس باشد بحسن
است در انجمن ہو بالضم بمعنی آہ چنان کہ شیخ عطار گفتہ ؎ دران ساعت کہ مانیم و تو تنہا
ز آمرزش فرو مگذار ہو ہے ٭ از انجمن ہاوہا و ملا عبداللہ ہاتفی ؎ سنان ہا گرفتند و زیر
و ہاو ٭ نہادند در سینہ ہا کاوکاو ٭ ہاے بروزن و معنے واے ہاے ہوے طالب آملی ؎
بہ بزم دہر کردم ہاے ہوے چندے ترسم ٭ کہ تا زار و بہ حشر این ہاے ہوے و واے
و یلاے ہا ہوے بغیر یاے تحتانی بعد از الف نیز آمدہ اسیر گوید ؎ ہر کجا شورے بہا ہوے
دل ست ٭ تا نفس برمے کشد بوے دل ست ہاے ہو بدون یا در آخر ظہوری ؎
بہ باغ طرب نیست یک نغمہ سنج ٭ ز بس در غمش ہاے ہو کردہ ایم ٭ ہیاہو ظاہرا قلب
ہاے ہو ست ملا عبداللہ ہاتفی ؎ چو از آب آمون گذشت آن سپاہ ٭ برآمد
ہیاہو ز ماہی بماہ ہانہا شیخ علی حزین ؎ دل بے تو چو شیشۂ شکستہ ٭ از گریۂ ہاے

ہاست مارا ٭ سنجر کاشی ؎ سلمان بدست ارزن اگر دید ہم چنین ٭ بگریستے بحالم آن گہ بہ ہاہا ٭
وانچہ خان آرزو گفتہ ہا مخفف ہاے نیست کہ در مستعملات دیدہ نہ شدہ غلط ست بلکہ مخالف
است از اکثر اقوال خودش کہ در کتب مختلف نوشتہ ہاے ہاے بدو تحتانی در آخر ؎
از خدا خواہم دل دیوانہ ٭ ہاے ہاے گریۂ مستانہ ٭ و آن را وایا واے وہایا ہاے
نیز گویند چنانچہ انوری گفتہ ؎ مجلس عشرتت بہو یا ہوے ٭ گریۂ دشمنت بہ ہایا ہاے ٭
ہاہا بمعنی ہاے ہاے نعمت خان عالی ؎ گشت او مشغول بر ہاہاے خود ٭ ماحضر نیز آن
چنان بر جاے خود ٭ آیا صاحب برہان گوید کہ گاہے در مقام حسرت و افسوس ہم استعمال شود
ہے بالفتح صاحب بہار عجم گفتہ وگاہے در محل تاسف و تحسر نیز استعمال کنند علی خراسانی ؎
مرا رساند بکوے تو ہمچو باد صبا ٭ بہ شوق خویش درین راہ بسکہ ہے کردم ٭ مسیح کاشی ؎
بہ بخت خویش لگد ہاے پے بہ پے زدہ ام ٭ دگر فتادہ بدام نہیب ہے زدہ ام ٭ و آنرا
مکرر نیز کنند چنان کہ درین قول آزاد ؎ از گردش سپہر ایا غم بجا نماند ٭ ہے ہے زگرد باد
چراغم بجا نماند ٭ ویلہ بمعنی افسوس و واویلا ظاہراً مزید علیہ ویل بالفتح ست کہ کلمۂ عربی ست
بمعنی افسوس و اندوہ پس تعرف فارسیان باشد و در شرح نصاب نوشتہ کہ ویل در اصل
وے بودہ است بمعنی حزن لام را زیادہ کردہ اند و از اصل انگاشتند و بعض از فضلا
ویلہ بوزن حیلہ نوشتہ اند و درین تامل ست صاحب انجمن گوید ویلہ بالکسر و یاے مجہول
بمعنی فریاد و آواز بلند فردوسی گفتہ ؎ چو رعد خروشان یکے ویلہ کرد ٭ تو گفتی بدر بد دشت
بزد ٭ مجد ہمگر گفتہ ؎ بازدانی بہ علم منطق طیر ٭ لحن موسیچہ را بویلۂ زاغ ٭ و سروری کاشانی
بمعنی واویلا آوردہ و چنین نیست مولف گوید چنان کہ ویل بالفتح بدو معنے آمدہ یکے واے
کہ کلمۂ تقبیح و افسوس ست دیگر شور و فغان ہمچنین ویلہ بہر دو معنی وارد ست حکیم فردوسی
در معنی واویلا فرماید ؎ فرود آمد از تخت ویلہ کنان ٭ زنان بر سر دست و بازو کنان ٭

حروف ایجاب

وچون غرض از ایراد آنہا تصدیق قول سابق ست بنا بر آن بحروف تصدیق
ہم نامیدہ شود و وجہ تسمیہ این ہا بہ حروف ایجاب این کہ در جمیع این حروف معنی ایجاب
ست و مخفی نماند کہ مراد از ایجاب درین مقام تحقیق ست نہ آنچہ مقابل نفی ست از جملہ
الفاظ موصوفہ یکے آرے بہ الف ممدودہ و یاے مجہول ترجمۂ بلے ست و خان آرزو در
چراغ ہدایت گوید کہ اسم فعل ست بمعنی قبول دارم چنان کہ گفتند امتحان کردی گفت

آرے بلکہ صد بار و باشد کہ لفظ آرے بدون سوال گفتہ شود کہ گویا کہ گویندہ سائلے را
فرض نمودہ کہ سوال کردہ بہ آن جواب مے گوید و این در مقام تحقیق و اثبات ست
حافظ راست ؎ حسنت باتفاق ملاحت جہان گرفت ٭ آرے باتفاق جہان میتوان
گرفت ٭ وکمال اسمعیل این لفظ را درین بیت چنان بستہ کہ یا واجب الحذف گردیدہ ؎
از پے وصل چنان ہجر چنین ٭ آرے بخار نباشد ورد ے ٭ و این از جہت سکتہ بود
وگاہے تکرار شود آرے آرے گویندہ ؎ خلق مے گویدکہ خسرو بت پرستی مے کند ٭ آرے
آرے مے کنم با خلق عالم کار نیست ٭ و این در کمال اہتمام تحقیق و اثبات ست۔ دیگر
بلے بہ فتح با و لام و الف مقصورہ کہ بہ شکل یا ست لفظ عربی ست و در پارسی بکسر لام
و یاے مجہول آید و مختص بایجاب نفی ست یعنی مے شکند نفی را کہ در کلام سابق ست
و مے گرداند آن را کلام موجب و مثبت وقتیکہ آن معنے مقرون بہ استفہام باشد
چنانچہ سعدی فرماید گفت تو آن نیستی کہ پدرم ترا از قید فرنگ بدہ دینا خرید گفتم بلے
بدہ دینار خرید و بصد دینار بدست تو گرفتار کرد پس کلمۂ بلے شکست نفی سابق را داد
ایجاب و اثبات ماقبل کرد و گاہے بر سبیل شدوذ برائے تصدیق و ایجاب آید چنانکہ
پرسند برادرت از سفر آمد گوئی بلے و باشد کہ بدون سوال گفتہ شود چنان کہ آرے
جامی گوید ؎ بلے دل زین سخن آگاہ باشد ٭ کہ از دل ہا بدل ہا راہ باشد۔

حروف ربط

یعنی حروفے کہ در جملہ ہاے اسمیہ بعد خبر واقعہ شدہ آن را با مبتدا مربوط و منسوب
گردانند و لفظ رابطہ بہ کسر موحدہ صحیح ست و بموحدہ موقوف خواندن خطا ست از
آنہا یکے است بود دیگر ہست بہ ہا سب۔ ل بلکہ اصل ہمین ست و بعض گمان دارند
کہ ہست مرکب ست از ہے و است کہ ہر دو کلمۂ رابطہ اند بنا بر تاکید مکرر آوردہ و
این در اصل بود نہ ہست مبدل است چہ موارد استعمال ہر دو مختلف ست لہذا ہست
بر مسند و مسند الیہ مقدم نیز آید بخلاف است و ہستی بمعنی وجود منسوب بہست بدان دیگر
نیست اول و ثانی در جملۂ مثبت مے آید و دلالت کند بر ثبوت نسبت خبر براے مبتدا
در زمان حال و یا در زمان مستمر و ثالث در جملۂ منفی مے آید و بر سلب وقوع نسبت
در زمان حال یا در زمان مستمر دال باشد و ہر یک ازینہا رابطہ جملۂ افتد کہ مبتدا ایش
اسم ظاہر واحد یا ضمیر منفصل واحد غائب بود چنان کہ درین اقوال زید بیمار ست خدا

تو انا اے بزرگ ہست او جفا پیشہ نیست و ہر جملہ کہ اسم ظاہر جمع یا ضمیرے منفصل از جمع غائب و واحد و جمع مخاطب و متکلم مبتدا اے آن باشد درین صورت یک ضمیر منفصل بحسب مقام بہ لفظ ہست یا نیست لاحق کردہ رابطش سازند چنان کہ درین اقوال یاران خوش ہستند ایشان بیکار نیستند تو بیادہ ستی شما ہوشیار نیستید من رنجور ہستم ما سوار نیستیم باشد اکثر بمعنی ہست آید ماخوذ ست از باشیدن کہ محاورہ بعضے ست بُوَد بواو معروف نیز از کلمہ رابطہ ست بہ جملہ مثبت مے آید و برائے دلالت بر وقوع نسبت در ماضی مستعمل شود و بُد مخفف این و آن در اصل صیغہ ماضی ست از بودن و چون رابطہ شود حکم افعال ناقصہ بہم رساند مثل کان و صار وغیرہ و اگر رابطہ نبود حکم مذکور ندارد و بعضے گویند اکثر اطلاق آن در محل عدم اسباب و اشیا باشد چنان کہ گوئی فلان خواہش مرا بود و حالا نیست بُوَد بہ فتح واو ہم ہمین حال دارد کہ ناقصہ و تامہ ہر دو آید زیرا چہ مضارع بُوَد است بہ واو معروف و در صورت اول بمعنی است و در ثانی بمعنی باشد نبود بواو معروف نبود بہ واو مفتوح ہر دو در جملہ منفی در آیند و دال بر سلب وقوع نسبت بہ زمان ماضی و مضارع مے باشند خواہد شد در جملہ مثبت مے آید و دلالت بر وقوع نسبت در زمان استقبال مے کند چون زید نویسندہ خواہد شد نخواہد شد در جملہ منفی مے آید و دال بر سلب وقوع نسبت در زمان استقبال مے باشد چون خالد قاضی نخواہد شد باید دانست کہ باشد و بُوَد و بُوَد و نَبُوَد و نَبُود و خواہد شد و نخواہد شد را کہ از افعال ست وقتے کہ برائے ربط استعمال مے کنند روابط زمانی مے گویند و روابط زمانی بسیار ست و است نیز گاہے افادہ رابطہ زمانیہ مے کند چنان کہ درین قول ع نہ ہر سر کہ بینی کہ مغزے در وست ۔ یعنی ہر سر کہ مے بینی چنین نیست کہ مغزے داشتہ باشد۔ و تنہا اکثرے از ضمائر متصلہ نیز بسبب تضمن معنی ہست در بعض جملہ ہائے اسمیہ خود رابط واقع شوند ولے این صورت در نظم بیشتر ست مثلا ضمیر جمع غائب درین قول ع عاشقان کشتگان معشوقند ۔ یعنی عاشقان کشتگان معشوق ہستند و ضمیر واحد متکلم درین قول ع من بجان بندہ توام اے یار ۔ یعنی اے یار من بجان بندہ تو ہستم بدانکہ ہرگاہ لفظ است بعد لفظے افتد کہ حرف اخیرش غیر ہائے مختفی و حرف مدہ باشد بنا بر تخفیف باید کہ فتحہ ہمزہ را بر آن حرف نقل نمودہ ہمزہ را حذف کنند چنانکہ درین قول ؎ کند در ہر قدم خلخال فریاد ۔ کہ حسن گل رخان پا در رکاب ست ۔ و آن حرف اگر ہائے مختفی باشد از جہت تعذر تحریکش ہمزہ را بر حال آن بگذارند چنانچہ درین قول صائب ؎ گردش گردون بچشم گردش پیمانہ است ۔ عالم از کیفیت حسن تو یک میخانہ است ۔ و اگر آن

حرف یکے از حروف مدہ بود ہمزہ را با حرکتش حذف نمایند چنانکہ درین اقوال جامی گوید ؎ عاشق تو شہید تیغ بلاست ۔ سر کوے تو روضۃ الشہداست ۔ حافظ فرماید ؎ دل سراپردہ محبت اوست ۔ دیدہ آئینہ دار طلعت اوست ۔ صائب گفتہ ؎ ظرافت آتش افروز جدائی ست ۔ ادب آب حیات آشنائی است ۔ و جائز ست کہ لفظ است را برعایت سجع یا محافظت وزن با غیر آن لاحق کنند اول چنانکہ درین قول سعدی عالم نا پرہیزگار کورے ست مشعلہ دار و ثانی چنانکہ درین قول امید ؎ روے تو کہ دولتے ست بیدار ۔ مردیم بخواب ہم ندیدیم ۔ و ہمچنین بضرورت روا باشد آوردن لفظ ہست و نیست در صدر جملہ سرخوش گوید ؎ ہست دولت شعان دل سیہ را خانہ زاد ۔ ہند باشد از ہمہ اقلیمہا زرخیز تر ۔ جامی فرماید ؎ از میانت کہ سر غیب آمد ۔ نیست آگہ کسے خدا داناست ۔ گاہے فاصل بود چنانکہ درمیان معطوف علیہ و معطوف درین قول سعدی ؎ مرا نیز چوگان لغت ست و گوے ۔ بگفتند گر نیک دانی بگوے ۔ گوے معطوف بر لفظ لغت و مجموع معطوف و معطوف علیہ مضاف الیہ چوگان و رابطہ درمیان ہر دو فاصل و ہمچنین گاہے فاصل بود درمیان مضاف و مضاف الیہ چنانچہ ؎ اے وحید از مژہ چون ابر بہنگام وصال ۔ گل بیار آمدہ وقت ست مے آشامیہا ۔ یعنی وقت مے آشامیہاست و بعضے برائے احتراز ازین تعقید گفتہ اند کہ لفظ بکن بعد مے آشامیہا محذوف ست چنانکہ رحمے و ترحمے گویند و بکن محذوف نمایند و این مناسب ست زیرا کہ جملہ مے آشامیہا خبر ست و در محل انشا و معنیش مے بیا شام بود پس در صورت اول تغیر در صورت و معنے ہمان حاصل شود و بر تقدیر دوم تمام جملہ متغیر گردد و حاجت بہ تقدیر بسیار مے افتد کہ حاصل معنے جملہ است قائل سعدی گوید ؎ برگ درختان سبز در نظر ہوشیار ۔ ہر ورقے دفترے ست معرفت کردگار ۔ ہر ورقے دفتر معرفت ست و این را نیز تعقید گمان بردند و چنان ارزو گویند کہ معرفت کردگار عطف بیان دفتر ست نہ مضاف الیہ کہ محمول بہ مجاز باشد لہذا در جمیع نسخ دفتر بہ یائے تنکیر کہ دلالت بر تعظیم دارد و افادہ معنے علیحدہ میکند دیدہ شدہ و اگر مضاف الیہ مے بود یائے مذکور معنی نداشت پس معنے چنین باشد در نظر عارف برگ درختان ہر برگے از ان دفترے ست علیحدہ و آن دفتر معرفت و علم صفات کاملہ کردگار ست و اطلاق علم بر کتاب مجازا متعارف ست چنانکہ شرح صرف ست و کافیہ نحو و فلانے صرف میخواند یعنی کتاب صرف میخواند ثم کلامہ با وجود عدم وضوح معانی از قول او عطف بیان مستفاد مے شود کہ در عطف بیان اصطلاحے جدید قرار داد غیر اصطلاح علمائے این فن و غلام علی آزاد در خزانہ عامرہ گوید اگر یا از دفترے و کلمہ ست انداز ند ترکیب درست مے شود غالب کہ اصل ہمین ست و فرع تصرف کاتبان ۔ و صحیح آن ست کہ لفظ از درین جا محذوف شدہ از دفترے ست از معرفت کردگار ۔ و درین بیت علی حزین ؎ چشم صاحب نظران در پے دنیاست کہ نیست ۔ بر خط سادہ دلان نقش تمناست کہ نیست ۔ تکرار رابطہ نفی و اثبات ست و مطلب تنہا نفی ست و

وین براے کمال تقریر مثبت بود کہ مقتضی باشد بر حصر و قصر چہ مطلب بیت آن ست کہ چشم
صاحب نظر آن در پے دنیا نیست در خط سادہ دلان نقش تمنا نیست مطلقا و اصلا و
مے تواند کہ رابطہ براے استفہام و کلام انکاریہ بود بتقدیر لفظ بل و بعضے گفتہ اند کہ اگر ہ است
کہ رابطہ جملہ اسمیہ است و آن مفید معنی حال باشد یاے استمراری کہ خاصۂ ماضی ست ملحق شود یعنی ماضی کنند الہروی
گر ہوس از دل زدود مے چہ غمستے ٭ رخ بدر فقر سود مے چہ غمستے ٭ و نزد مولف این یاے
شرط و جزاست کہ تفصیلش در بیان یاے مجہول کہ یکے از حروف منفردہ سعی دار ست
نگارش یافت و در جہانگیری و رشیدی و برہان و انجمن مسطور ست کہ گاہ باشد کہ حرکت کسرہ بہر
حرف کہ باشد کار رابطہ مے کند چون زید دبیر بکسر را یعنی زید دبیر ست مولف گوید کہ این امر
قابل تسلیم نیست و این مثال مصنوع میر سید شریف ست کہ در میر قطبی نوشتہ و ہمین حال دارد این
مثال خداے کریم بکسر میم یعنی کریم ست و از ہمین عالم ست این شعر کہ صاحب جہانگیری نگاشتہ ؎
نہ چہرہ بخوبی گل آتشین ٭ نہ در رخ شبنم اگر آتش این ٭ و سواے این چند امثلہ در استعمالات
اہل زبان و در اشعار شعرا این نہج مستعمل نیست و این کہ صاحب انجمن این را ذکر کردہ وجہش
این ست کہ او درین باب اتباع رشیدی و جہانگیری و برہان کردہ است و لہذا بجز این امثلہ
مصنوع در استشہاد چیزے از نظم و نثر اہل زبان نیاوردہ است و مولف قوانین دستگیری
در شعر فرہنگ جہانگیری خطا کردہ کہ گل آتشین بکسر نون بمعنی گل آتشین ست خواندہ حالان
کہ مقصود بالتمثیل اگر آتش این بکسر شین معجمہ است یعنی اگر آتش ست این و گاہے نون
براے ربط آمدہ افادۂ حکم مے کند چون خوشن و نیکن یعنی خوش ست و نیک ست و زید دبیرن
یعنی زید دبیر ست مستفاد از جہانگیری و رشیدی و برہان و غیاث وغیرہ۔ و ہے بمعنی ہست
مشترک ست بزبان ہندی و دری و ہیند و ہی و ہند و ہیم و ہیم بمعنی ہستند و ہستی و
ہستید و ہستم و ہستیم خواجہ حافظ ؎ ساقی اگرت ہواے ما ہے۔ جز بادہ بیار
پیش ما ہے ٭ مولوی گفتہ ؎ گفت یا رب مر ترا پاکان ہیند ٭ کہ مبارک دعوت و فرخ پیند
سوزنی گفتہ ؎ ہیم بہ بلیہ نیکی زیک سپندان کم ٭ بہ بلیہ بدی اندر ہزار سندانم ٭ وہی ہمارہی
خاصۂ زبان شیرازی و دری بمعنی ہست ست چنانکہ شیخ روزبہان پارسی پساوی گفتہ ع آئینہ من
یا پیشنی جام جمن یا مہ بدر ٭ صاحب انجمن گوید معنی این لغت دری آن ست کہ مے گوید
این آئینہ است یا پیشانی معشوق این جام جم ست یا ماہ تمام و در لغت فرس فقرۂ خالی
از رابطہ نے باشد مگر آن کہ کلمۂ سابق را رابطہ تمام بنیند و لاحق را بر سابق معطوف سازند مانند
آن کہ سنت خداے را عزوجل کہ طاعتش موجب قربت ست و بشکر اندرش مزید نعمت

یا گوییم زید کاتب ست و منجم و ہرگاہ دو جملہ متصل بہ یک دیگر واقع شود و در جملہ اول کلمہ
ربط آید مستحسن آن کہ در جملۂ دوم نیارند چنانکہ درین قول سعدی تہیدستان را دست
دلیری بستہ است و پنجہ شیرے شکستہ کہ است رابط بعد شکستہ محذوف ست و اگر در جملۂ
دوم کلمۂ ربط آرند مستحسن آن ست کہ در جملۂ اول نیارند وحشی یزدی گوید ؎ مشکلے دارم کہ
پرسم از تو یا از ناز تو ٭ جلوۂ خوبے چہ و منع تماشاے چہ بود ٭ در این جا لفظ بود بعد
لفظ چہ کہ بار اول واقع شدہ محذوف ست و آوردن رابطہ جاے کہ واجب باشد
علی الخصوص در خبرے کہ بعد فعل مضارع و شد و نمود و ضمائر بود و بعد ہر لفظ کہ رابطہ مے
تواند شد بیفتد و در حرف رابط آوردن واجب ست مثال خبر ؎ چون بسلامت برم اے
واے کہ امروز ٭ آمادہ پے کشتنم آن آفت دوران ٭ مخفی نماند کہ رابطہ بعد خبر ضروری نیست
مثال ؎ مقوس ابرویش محراب پاکان ٭ معنبر سایبان بر خواب ناکان ٭ مگر جاے کہ خبر
مقدم بود بر مبتدا علی الدوام بعد کاف بیانی بشرط آن کہ مبین وصف و حال چیزے
افتد۔ مثال آن ؎ آن پری چہرہ کہ با خلق خدا دشمن جان ٭ سر قتل چو من بے سر و سامان
دارد ٭ در مصراع ثانی شعر اول آفت جان ست بجاے آفت دوران مے باید و در
مصراع اول شعر ثالث بجاے خدا لفظ بود در کار ست و درین شعر عرفی ؎ بہ کلک او کہ
نوشتست و بنا کہ بنویسد ٭ بروے صفحۂ عالم سطور لیل و نہار ٭ نیز و بعض حرف رابطہ
مقدر ست و بعض الف بسا را قائم مقام رابطہ دانند صاحب بہار عجم گوید کہ از بعض
مواقع مستفاد مے شود کہ الف در ترکیب بسا براے افادۂ معنی رابطہ است مثل
الف دردا و دریغا و حسرتا و زودا و غیر آن۔

حصہ دوم در بیان حروفے کہ در آخر اسما و افعال بحصول معانی گوناگون در آیند

حروفے کہ افادہ معنی خداوندی و صاحبی نمایند

مند و منده دوم مزید علیہ اول و اول مبدل وند ست یا بر عکس و من مخفف آن
ہمچو دولتمند یعنی صاحب دولت و حاجتمند بمعنی خداوند حاجت و دردمند صاحب درد

و آبمند بسکون با و فتح میم بوزن برومند بمعنی صاحب آبرو و عزت و بمعنی که آب دارد و این لغت در فرہنگ ہا نیافتم و از تصرفات صاحب انجمن ست و در ارجمند اظہار حرکت جیم بضم غلط است چہ در مرکبات اظہار اعراب آخر اول کلمہ نشاید ہمچنین در حرمان عوام بضم را خوانند که غلط ست و بعضے گویند که گاہے زائدہ آید چون فرخمند و گرامند و شادمند و فیروزمند و یارمند بمعنی رفیق و ہمراہ لیکن حق آن ست که درین قسم مواقع زائدہ نیست و از خواص این لفظ ست که گاہے واو بران آید چون برومند و تنومند و نیازومند و دانشومند و خردومند و پیشومند و حاجتومند پس آنچہ فائق در مخزن الفوائد گفتہ که ہرگاہ اسم دو حرفی با مند ملحق خواہد شد واو برائے فصاحت زیادہ خواہند آورد چون برومند و تنومند بر خلاف کلمہ ثلاثی و رباعی چون خردمند و شعورمند نظامی گوید ؎ بگشتن تو دادی تنومندیم ٭ بدہ زانچہ گشتم برومندیم ٭ انتہی غلط ست چنان که حکیم سنائی گوید ؎ من نگویم که ایزد وہاب ٭ دادہ خویش از تو بستاناد ٭ و لیک گویم که ہیچ مسلم را ٭ حاجتومند تو نگرداناد ٭ فردوسی گفتہ ؎ بشد دانشومند از پیش شاہ ٭ سخن گفت با پہلوان سپاہ ٭ خسرو ؎ سودمندست سمند اے خردمند و لیک ٭ سودش آن راست سزاوار که او راست سمند ٭ و بعضے گویند در امثال این کلمات تخصیص زیادت واو بیجاست بلکه احدے الکلمتین زائدہ است چہ تنہا واو نیز افادہ معنی نسبت کند و بالعکس و درین نظر ست چرا که احتمال جمع دو لفظ بیک معنے من حیث الزیادۃ بسیار قبیح ست معہذا زیادت واو با لفظ مند در مواقع متعددہ مسموعہ است و اقتصار بران واجب پس درین صورت اگر واو نسبت مے بود دنیازو و دانشو و خردو بدون مند نیز صحیح مے بود حالانکہ نیازمند صحیح است و در محاورات مستعمل نیز حرفے زائد بدون لحاظ معنے بسیار آمدہ ست مثل خان و خانہ و آنچہ برہان تنور را بمعنی توانائی نوشتہ تصحیف کردہ تیو بہ تحتانی را چنین فہمیدہ فردوسی گوید ؎ یکے مہرہ مارے ست گفتی که دیو ٭ ندارد دبنز نفاد ہیچ تیو ٭ و این املاء تاو ست که مبدل تاب ست بمعنی طاقت و توانائی اما ہشومند نیز احتمال دارد که قلب ہوشمند بود برین تقدیر ازین عالم نباشد و ازین بیت خاقانی معلوم مے شود که مند بمعنی سزاوار صاحب کمال ست ؎ گرچہ ہنر آموزند از اہل ہنرمندان ٭ مندان زتو آموزند اسرار جہانداری ٭ درین صورت مشترک باشد در معنی اسمی و حرفی و این قسم آمدہ است و این که صاحب غیاث گفتہ است لفظ شادمند غلط ست چرا که لفظ شاد صفت ست بمعنی شادشوندہ پس بہ لفظ مند که بمعنی صاحب ست بہ ترکیب درست نباشد بجائے آن سازمند صحیح ست از تحقیقات خان آرزو و مولف گوید اگر

مخفف شادی مند گویند درست مے تواند شد انتہی کلامہ من مے گویم که این از تحقیقات تازہ اش نیست و علامہ احراری گفتہ ترکیب آن با مصادر مے باشد ہمچو خردمند و دانشمند بخلاف دانامند و خوارمند که لفظ خوار مشتق ست مثل دانا نہ مصدر مثل دانش پس حق این ست که خواری مند گفتہ شود الا در کلام قدما خوارمند و یارمند مستعمل شدہ است ہانا مشتق را حکم مصدر دادہ اند نظامی ؎ بفضل چنین خرم و شادمند ٭ بہ بستان شدم زیر سرو بلند ٭ و در بعض نسخ بجائے شادمند سازمند بسین مہملہ و زائے تازی آمدہ فردوسی ؎ که گر یارمندست چرخ بلند ٭ بیاید برین مرز پولادوند ٭ و لہ ؎ تو با او بر و بر تنومند بود ٭ ہمش راہ بر باش و ہم یارمند گین رشیدی و برہان و ہدایت گویند بروزن سین بمعنی صاحب و خداوند باشد چون با کلمہ ترکیب کنند یعنی در آخر آن کلمہ در آرند ہمچو غمگین و شرمگین و بمعنی صفت ہم ہست ہرگاہ با وصف مرکب سازند و بعض گویند بمعنی پر ست که در مقابل خالی باشد چہ گین در اصل آگین بودہ و معنی آن پر از غم و پر از شرم باشد کار این لفظ بہ کاف تازی افادہ معنی صاحبی کند و اسم است ماخوذ از کردن لہذا مضاف واقع شود چون کار من و اکثر در صفت و پیشہ مستعمل شود و چون حاصل بالمصدر ست بر فاعل و مجہول اطلاق آمدہ مثلا لفظ میناکار بمعنی شخصے که میناکاری پیشہ او ست و شمشیر میناکار بمعنی شمشیر یکہ قبضہ اش کار مینا داشتہ باشد و تباہ کار مجاز مشہور ست از جہت ورزیدن اعمال بد و تباہ او را صاحب پیشہ مقرر نمودند و گار بہ کاف فارسی حرف ست که مضاف و مضاف الیہ واقع نشود زیرا چہ اینہا خواص اسم اند لیکن گاہے افادہ معنی کار بہ کاف تازی کہ صاحبی ست کنند چنانچہ گنہگار و روزگار و در خداوندگار لفظ گار کلمہ نسبت ست که افادہ معنی تشبیہی کند و در سراج اللغت آوردہ که لفظ گار در خداوندگار زائد ست و بقول بعض در اصل خداوندی گار بود و گار کلمہ نسبت ست یعنی منسوب بہ خداوندی یا را بجہت تخفیف حذف کردہ اند ور بالفتح ہمچو تاجور و ہنرور کذا فی البرہان و بہ واو معروف نیز مستعمل چون دستور و رنجور یعنی صاحب دست یعنی سند و صاحب رنج در اصل بہ فتحہ واو بودہ و معروف خواندن این واو بعد از الہ فتح آن و ضمہ دادن ماقبل سماعی ست مگر در صورتیکہ ماقبلش ہائے مختفی بود مثل جانہ بمعنی روح درین صورت جانور گویند اگرچہ ہائے آن متروک الکتابت ست ازین جاست که جانور بہ فتح نون خوانند یا آن که بعدہ واقع شدہ و ترک یا در کتابت آمدہ چنان که لفظ روزگار که از اہل محاورہ بہ فتح زائے معجمہ مسموع ست فاطبہ و بعضے گویند که چون ملحق شود بکلمہ که حرف ماقبل آن ساکن

وماقبل آن مدہ نبود عمل مذکور صحیح ست چون رنجور و گنجور و دستور پس تاجور ازین عالم نباشد
زیراچہ بالاے جیم الف مدہ واقع است لیکن تحقیق آن ست کہ استعمال در موقوف ست
بر سماع مثلا تاجور گویند بمعنی صاحب تاج و افسر و بمعنی مذکور و بختور بمعنی صاحب بخت گویند
پس کلماتے کہ ترکیب آن در محاورات با لفظ ور آید صحیح ست و ہمچنین عمل مذکور و قاعدہ
مذکور اتفاقی ست درین صورت ہرچہ آمدہ است و مسموع شدہ بر ہمان قدر اقتصار باید
کرد و ہرگاہ کلمۂ دوحرفی را با کلمۂ ور ترکیب دہند الف درمیان زائد کنند چنانچہ در تناور
و قدآور و کدیور بہ فتح اول و یاے مجہول و فتح واو و راے مہملہ بمعنی رئیس دہ و خداوند خانہ
و مجازاً بمعنی زراعت کنندہ و باغبان امالہ کد آور ست کہ مرکب ست از کد کہ بمعنی خانہ
و دہ باشد و کلمۂ ور و الف زائد و نزد بعض آور تمام کلمۂ نسبت ست و ور مخفف آن
وار مثلا عیال وار و مرو امیدوار از انجمن ہار و ہمچو شرمسار و مارسار بمعنی صاحب شرم و صاحب مار
از سراج و بیفت قلزم و برہان و غیر آن ناک صاحب انجمن گوید بمعنی خداوند نیز آمدہ
و بدین معنے تنہا استعمال نکنند چون طربناک و غمناک و بوے ناک و بیمناک و خشمناک
و نمناک و معانی این الفاظ بیم دارندہ و خشم دارندہ و غم دارندہ و برین قیاس نوشتہ و در
مدار و رشیدی نیز بمعنی خداوند و صاحب آمدہ نظامی فرماید ؎ توئی برترین دانش آموزناک
ز دانش قلم رانده بر لوح خاک ٭ درین بیت اشکال وارد شود چہ ضابطہ این ست کہ ہرگاہ
در فارسی صیغۂ امر را با کلمۂ دیگر ترکیب دہند معنی فاعل حاصل شود چون کن صیغۂ امر ست
و معنی کارکن کارکنندہ باشد و لفظ آموز امر ست و معنی دانش آموز آموزندہ دانش و معلم
دانش باشد پس لفظ ناک لغو ست چہ لفظ ناک را کہ بمعنی صاحب ست براے تحصیل معنی
اسم فاعل مے آرند و درین جا بدون ضم لفظ ناک بمعنی اسم فاعل حاصل شد جواب آن ست
کہ دانش آموز درین جا بمعنی حاصل بمصدر ست یعنی دانش آموزی چنانچہ قدم بوس جاے گوی
کہ بمعنی قدمبوسی و پاے بوسی ست پس بسبب ترکیب لفظ ناک معنی اسم فاعل حاصل شود و
ممکن ست کہ آموزناک مثل آموزگار بمعنی آموزندہ است و دانش مفعول باشد و برترین صفت دانش ست
یعنی اللہ تعالے آموزندہ دانش اعلی است و مراد از دانش اعلی علم ذات و صفات الٰہی ست
چہ ظاہر ست کہ افراد علم اگرچہ بسیار ست لیکن اعلے و اسنٰے افراد علم علم ذات و صفات
ست از شرح سیف الدین گجراتی وند صاحب سراج اللغت گوید کہ وند کلمۂ نسبت
ست کہ مفید معنی ظرفیت بود چون آوند کہ مخفف آب وند ست یعنی ظرف آب صاحب
برہان گوید کہ مبدل مند نیز آمدہ چنان کہ دولتوند بمعنی دولتمند مولف گوید این زبان عوام ٭

و الا از زبان دانایان شنیدہ نہ شدہ انتہی کلامہ بعد از برہان قاطع مستفاد مے شود کہ بضم ہمزہ
و فتح آن ہر دو درست باشد و رشیدی نوشتہ کہ ضمہ خطاست مانند سپہبد و اسپہبد کہ سپہ سالار
را گویند و کہبد کسے کہ بکوہ در عبادت مشغول باشد و موبد مخفف مغوبد ست یعنی بزرگ و خداوند
و صاحب مغان و آتشکدہ و اطلاق این اسم بر علماے مجوس شدہ و بعض بد بمعنی محافظ
نوشتہ اند و تحقیق آن ست کہ حرف نسبت ست بمعنی صاحب و ترجمۂ دوست و بحسب
مقام معنے خداوند و خادم پیدا مے کند نہ آن کہ معنی خداوند و خادم و ملازم از ذات لفظ
پیدا شود کما و ہم بان چون باغبان و ساربان و امثال آن بمعنی صاحب باغ و صاحب بار
کہ بمعنی شتر ست رودکی گفتہ ؎ داشتے آن تاجر دولت شمار ٭ صد قطار سار اندر زیر بار ٭
از انجمن آراے ناصری مال کلمۂ نسبت ست کہ بمعنی صاحب آید چون توشمال و نمدمال
کذا قیل لیکن ساختن نمد را مالیدن گویند پس کلمۂ نسبت نبود و آنچہ در شعر مرزا بیدل
نمدے بافند واقع شدہ ؎ تونگرے کہ دم از فقرے زند غلط ست ٭ بموے کاسۂ چینی
نمدے بافند ٭ از جہت روزمرہ غلط ست نمد بافتن روزمرہ نیست نمد مالیدن ست
و خشت مال ہم ازین عالم ست و ظاہرا اسبدل مار بود کہ کلمۂ نسبت ست چنانکہ آسمار
بمعنی مورد کہ درختے ست کہ گل خوشبو دارد لیکن آس لفظ عربی ست و اغلب کہ معرب
است پس زائدہ خواہد بود و مے تواند کہ آس مخفف باشد لیکن خیلے ضعیف ست خدا کہ مرکب
است از لفظ خود و کلمۂ آے امر از آمدن کہ بکثرت استعمال واو حذف شد مثل کدخدا و
دہ خدا بمعنی صاحب کد و صاحب دہ و درین قول فردوسی ؎ بہ تخت کیان اندر آورد
پاے ٭ ہمے خواند ندیش خاور خداے ؎ سرے را کہ با ہوش و فرہنگ و راے ٭ و لیز
چو خوانند ایران خداے ؎ برون رفت مہراب کابل خداے ٭ سوے خیمۂ زال زابل
خداے ٭ خان آرزو در سراج اللغت گوید کہ استعمال لفظ خدا بمعنی صاحب مجاز ست
چہ در معنی حقیقی مرادف واجب الوجود ست چنان کہ علامہ دوانی در شرح عقائد در
مبحث اسماے توقیفی از امام فخر الدین رازی نقل کردہ و اطلاق این لفظ بر ذات
باری تعالے علماے سنی و شیعہ جائز داشتہ اند صاحب انجمن بعد نقل کلام علامہ دوانی گفتہ
است کہ این غلط ست چہ ترکیب خانہ خدا و دولت خدا و مانند آن دلالت مے کند
کہ بمعنی صاحب باشد شیخ سعدی گفتہ ؎ مرغ مالوف کہ با خانہ خدا انس گرفت ٭
گر بہ سنگش بزنی جاے دگر مے نرود ٭ شیخ نظامی گفتہ ؎ ہنر ہر کجا یافت قدرت
تمام ٭ بدولت خداے بر آورد نام ٭ و نیز خداے جہان گویند و برین تقدیر باید کہ در تبا

ونیز این بیت نظامی که گفته ؎ خدایا جهان پادشاهی تراست * ز ما خدمت آید خدائی تراست
دلالت دارد که بمعنی صاحب و مالک ست انتهی و درباره لفظ خدا قول فیصل این ست که چون
این لفظ مطلق باشد بر غیر ذات باری تعالی اطلاق نکنند مگر در صورتے که بچیزے مضاف شود
چون کدخدا و ده خدا و ناخدا وغیره و بنا بر پاس ادب ترکیبات مذکوره را قلب ساخته مثل خدای
کد و خدای ده و خدای ناو نمے توان گفت و هرگاه کلمه نسبت بدان ملحق شود اطلاق آن بر
غیر ذات او جائز ست مثل خداوند و خداے گان و چون تصغیر هم نزدیک همین ست
خدیو نیز گویند و چون لفظ خداوند بمعنی صاحب مطلق شهرت کرده بر ذات او تعالے اطلاق کنند
سعدی ؎ خداوند بخشنده دستگیر * حکیم خطابخش و پوزش پذیر * و ازین جا دریافت مے شود
که گان در این جا زائده نیست و در خداے گان یاے زائده آید۔

حروفے که افادهٔ فاعلیت کنند

گار این لفظ هم به اواخر اسما و هم به اواخر بعض الفاظ مانند معنی مطلب و امر مخاطب
متصل گردد مثلا سازگار کذا فی البرهان و خدمتگار و ستمگار و گنهگار و آفریدگار و پروردگار و آموزگار
و آموزگار بمعنی خدمت کننده و ستم کننده و کام یابنده و گنه دارنده و آفریننده و پرورنده و آموزنده
و آموزنده از انجمن و پروردگار را قدما بمعنی مطلق پرورنده و رب النوع آورده اند میرمعزی
گوید ؎ در بلندی عقل او را تو ای پروردگار * کس ندید و کس نه بیند چون تو چاکر پرورے
و کردگار بالکسر نام حق تعالے و معنی لفظی این لفظ کننده طرز ست از سراج و در رشیدی
نوشته که معنی ترکیبی این لفظ خداوند کار ست کرد بالفتح بمعنی کار و گار بمعنی خداوند
بدان که کرد مشهور به فتح کاف ست و به کسر کاف جز در کردار و کردگار دیده نشده اما درین
شعر خاقانی که در تحفة العراقین در مخاطبه خواجه بزرگ در مجوشردان گفته بکسر معلوم مے شود
از صنعت چرخ دست کردش * دوزخ زبر و جحیم گردش * یعنی از صنعت چرخ دو
ز دست کرد از ان چرخ برز بر شروان و در گرد او دوزخ ست و گر نیز مرادف آن ست
و اکثر استعمال این لفظ در چیزے کنند که جعل جاعل را تصرف درست آن چیز باشد
چون شمشیرگر و کوزه گر و شیشه گر و لفظ آهنگر و زرگر مجاز ست زیرا که جعل جاعل را در
ذات زر و آهن هیچ دخلے نیست و لفظ ساز اعم ست از ان مثلا شیشه گر و شیشه ساز
هر دو صحیح ست و هوا ابرساز مے توان گفت بخلاف ابرگر لیکن در شعر سالک یزدی ازین
عالم به نظر آمده و آن این ست ؎ ز اشک افشانی چشم ز سالک شود پیدا * که خدا کار

خود را ابر گوهر گر نمے داند * و آنچه قوسی گفته که یادگار اگرچه در اصل مرکب ست از یاد بمعنی حرف
و گار بمعنی گر پس معنی ترکیبی آن یاد دهنده باشد لیکن استعمال آن در چیزے ست که بیاد کسے
نگاه دارند و از دیدن آن چیز آن شخص مذکور یاد آید هیچ یک از تخفیف و اشباع معلوم
نمے شود کما وهم بلکه مرادف دریافت مے شود نظر بجا و حق همین ست کما سبق و لفظ آموزگار
بمعنی مطلق آموزنده ست و آموزگر بمعنی شخصے که پیشه و شیوهٔ او آموختن باشد و این مخصوص
ست پس گناهگار را گناه گر نگویند و درین قسم مواقع بمعنی ور بوا و ست چنانکه یاری گر
بمعنی نصرت دهنده و خصومت گر بمعنی دشمن و ملامت گر و توانگر و دانش گر و درین نسبت
کرده اند و در این جا به کاف فارسی بدل شده باشد یا بالعکس و سوداگر به فتح سین مهمله چنانچه
مشهور ست غلط است زیرا که سودا در عربی بمعنی سیاهی ست و با تاجر و بازارگان
مناسبتے ندارد و سوداگر لفظ فارسی به ضم سین ست یعنی سود کننده و صاحب انجمن آرای ناصری
نوشته که درین لفظ گر مانند ور بمعنی صاحب ست یعنی صاحب سود و بعضے گر در لفظ فیروزگر
زائد شمرده اند لیکن معنی آن درست مے شود یعنی آن کسے که دیگرے را فیروز گرداند پس
البته فیروز خواهد بود و درین صورت کنایه باشد از فیروز اما لفظ خداوندگار پس سابق گفته شد
که حروف نسبت اسما را بمعنی وصفی گردانند پس خداوندگار بمعنی صاحب خداوندی بود
چنانچه فراموش کار بمعنی صاحب فراموشی کننده مولانا ظهوری ترشیزی گوید ؎ عشق
صیقل گر آئینهٔ ادراک کنم * تیره گردید دل از زنگ هوس پاک کنم * الحاق کلمهٔ گر
در آخر لفظ صیقل حاجت چیست زیرا که جوهر لفظ صیقل صفت مشبه است افادهٔ معنی فاعلیت
کند فارسیان صیقل بمعنی صقل حاصل مصدر دانسته کلمهٔ گر الحاق کرده اند و نیز مولانا ظهوری
در ساقی نامه گوید ؎ به ساقی گری گر کند جلوه حور * ز دستش بگیرم شراب طهور * کلمهٔ گر با اسم
فاعل الحاق کرده چون استاد صاحب زبان ست دم نتوان زد و ازین قبیل ست لفظ
مزبلی گری که بر السنه دائر ست همگر بر وزن لنگر معنی ترکیبی آن هم کننده و پیوند دهنده
چیزها و بنا برین مجد الدین همگر شیرازی را بعض جولاهه دانسته اند زیرا که تار و پود را باهم متصل
مے کند این معنے بحسب ترکیب درست ست ولے از شعر پوربهای جامی رفوگر فهمیده
مے شود و آن نیز رفوگر بوده نه جولاهه ؎ ور اعالی ترین منصب تمام ست * قضاے همگر
و جولاهه دادن * بدایت در معنی رفوگر گفته ؎ چرا اگر نه زمین همگر و هوا جولاه * رفو کنند
و به بافند اخضرین دیباه * و در رشیدی و انجمن آمده است که جادو ساحر و جادوی به یاے
نسبت بمعنی ساحری و سحر کردن و عوام سحر را جادو دانند و ساحر را جادوگر خوانند و این

غلط ست انتهی صاحب سراج اللغت گفته که فی الواقع درکلام قدما جادو بمعنی ساحر ست
و درکلام شعراے معتبر هند مثل امیر خسرو و فیضی و شاعران متاخران ایران جادو بمعنی سحر و
جادوگر بمعنی ساحر بیش ازان ست که تعداد توان کرد پس تغلیط این دو لفظ بر سبیل
اطلاق درست نباشد و ازین جاست که در برهان جادو بمعنی سحر و ساحر هر دو آورده ار
چون خریدار و فروختار و پدیدار و ار بمعنی حاصل بالمصدر و مفعول هم آید چون گفتار
و گرفتار ان کلمهٔ نسبت ست و آن گاهے در مشتقات و گاهے در غیر آن آید درین صورت
معنی فاعلی پیدا کند چون جوشان و خروشان و خندان و گریان و دوان و روان و امثال
آن و نزد بعض این نون با الف در آخر صیغهٔ امر آید که علامت صفت مشبه باشد و بفارسی
چنانچه گذشت و همین اصح ست بان و وان صاحب انجمن گوید که افادهٔ معنی فاعل و عامل
مے کند چون نخچیربان و نخچیروان که افادهٔ معنی بسیار شکار کننده مے کند نخچیر که بمعنی شکار ست
و شکار آهو و گوزن وغیره خواهد بود اینها وحشیند گوسفند نیستند که چوپان و شبان داشته باشند
نظامی گوید ؎ درخت افگن بود کم زندگانی ٭ بدرویشی کشد نخچیربانی ٭ و همو در لفظ
وان مے گوید که جماعتے شکاریان را بپارسی نخچیروان مے نامیده اند و ال حسین وفائی
در رساله خود گفته نخچیروال نخچیروان بود یعنی صیاد ناره چون خورنده و بپابنده و زننده و
رنده - بعضے گویند که بجاے الف دانا و بینا ست که اسم فاعل دانش و بینش
است چون دان و بین که بمعنی مذکور آمده پس تفرقه آن ست که دانا و بینا و داننده و بیننده
هر کدام برأسه مستعمل ست بخلاف دان و بین که تنها مستعمل نه شود و در مرکب آید چون غیب دان
و همه دان و سخندان و زباندان هذا غایة التحقیق خان آرزو گوید اسم فاعل از فعل موافق
بیننده و داننده عام ست و در جمیع افعال مثل رونده و دونده و رمنده و طلبنده و فهمنده
و برین قیاس بخلاف الف که در الفاظ مخصوصه آید چون بینا و دانا و گویا و شنوا و کوشا و نیوشا پس
مناسب ست که اسم فاعل اول باشد و الف براے نسبت بود که حکم جزو کلمه پیدا کرده از
جهت نیامدن دان و بین تنها در محاورات پس آن ها که قافیه دانا و بینا را معیوب شمرده اند
خطا کرده اند که روی آنها حرف اصلی نیست لهذا بعضے از اساتذه در مطلع آورده اند و حق
تحقیق آن ست که دان و خوان در زبان قدیم آمده لهذا نادان و ناخوان در محاورهٔ حال
نیست و اصل آن متروک الاستعمال ست و نفی کلمه بدون صحت مثبت درست
نیست یده به تحتانی چون بناهیده چنانکه بعض محققین گفته اند که بناهنده و بناهیده
هر دو وزن اسم فاعل است و فرق میان آن ست که به نون افادهٔ معنی اسم فاعل کند بر سبیل

حدوث و تجدد و به تحتانی افادهٔ اتصاف فاعل کند بر سبیل ثبوت و استقرار و اتصاف در
اول گویا بوے از استقبال و حال دارد و در دوم بوے از ماضی دارد اگرچه ذوات ازمنه
را در معنی اسمی او دخلے نباشد و این تفاوت گویا همان تفاوت اسم فاعل و صفت مشبه است
و دوم از عالم صفت مشبه و لهذا در غیر فعل لازم نیاید و در متعدی صیغهٔ اسم مفعول مے گردد
چنانکه بریده بمعنی بریده شده صاحب انجمن گفته که برین قیاس باشد حقیقت لفظانه در تشنه
و گرسنه که ترجمه عاطش و جائع ست و بقولے نه درین ترکیب محض براے نسبت باشد وار
چون مرکب راهوار از انجمن و نزد خان آرزو درین جا براے لیاقت ست و معانی اش
این که اسپ صاحب رفتار چنین لائق راه است -

حروفے که افادهٔ معنی مکان بسیاری و انبوهی چیزے دهند

بار چون زنگبار و هندبار و رودبار و دریابار گفته اند که ولایتهاے کنار دریا
مانند دریابار گویند و در ترکیب جویبار بمعنی جوے بزرگ نوشته اند درین صورت هم ملاحظه
معنی کثرت ست یعنی جوے که جویهاے بسیار بدان پیوسته باشد و صاحب قاموس گوید
جویبار مرکب بمعنی نهر صغیر و بار بمعنی مسیل ست و مرادش آن ست که جویبار سیل جوهاے بسیار
بود پس عبارت او قاصر ست از جهت تنگی و سروری و توسی جویبار کنار جوے نوشته اند درین
صورت بار مزید علیه بر بود بمعنی کنار یا بر مخفف آن برین تقدیر اسم بود نه حرف زار
مانند گلزار و لاله زار و سبزه زار و کارزار از مقدمهٔ انجمن و در متن لغت انجمن آورده که زار
بمعنی مکان باشد چنان که لاله زار و گلزار و نمک زار و کارزار چه کار بمعنی جنگ ست
اما بدین معنے به کلمهٔ دیگر استعمال نکنند و برهان گوید زار بمعنی مکان روئیدن باشد همچو گلزار و
لاله زار و غله زار و علف زار و بمعنی انبوهی و بسیاری هم آمده ست مؤلف گوید که از کتب
لغت بمعنی مطلق مکان مستفاد مے شود نه بمعنی مکان روئیدن چنانچه در سراج اللغت نوشته
که زار بمعنی مکان و کثرت و انبوهی چیزے چنان که لاله زار و گلزار و نمک زار و همچنین کارزار
بمعنی جنگ که محل کثرت کار ست پس آنکه بمعنی مکان روئیدن گفته خطا ست و لفظ چمن زار را
توسی منکر ست و مے گوید که مخصوص فارسی اهل روم ست و بازار هم ازین عالم ست که
بمعنی جاے کثرت باشد که مخفف ابا بمعنی طعام باشد چرا که در آن جا طعامها فروشند خصوصاً
در ایران و توران و درین قسم جاها من حیث الحقیقت ست و گاهے از راه استعاره آرند
طالب آملی ؎ شام غم کاشوب سوداے تو مغز افشار شد ٭ تونیا زان جنون را جیب

دامن زار شد ۞ و اعتراض ابوالبرکات منیر برین لفظ از عدم فہم استعاره است و عدم
تمیز در مجاز و استعاره . و تحقیق آن ست که زار بدو معنے آید یکے ضعیف چنان که گویند
زار و نزار و تن زار و دوم بسیار چون عاشق زار و گریه زار و لفظ زاری بمعنی اظہار عجز و
بیکسی ست چنان که زاری و زور گویند و این مجاز ست ماخوذ از معنی اول و غالباً بمعنی دوم
دو حالت دارد یکے اسم ست بمعنی مذکور و دوم حرف که در محل کثرت اشیا استعمال کنند
چنانکه گلزار و لاله زار و کارزار و آتش زار مستفاد از بہار عجم لیس آنچه در غیاث مذکور ست که زار بمعنی ضعیف
بدون لفظ نزار دیده نه شد غیر محقق ست زیرا که تن زار بمعنی تن ضعیف مستعمل ست و
محمد حسن خان حسن تخلص دیده زار و دل زار بسته ؎ تا تو رخ پوشیده از دیدہاے زار من
شد دلم از کاوش غمہاے ہجران زارتر ۞ و نزد بعض زاری مرکب ست از زار که لفظ عربی
بمعنی آواز ست و یاے نسبت پس مجموعه بمعنی آواز و فریاد بود و لاله زار از ان مزید علیه
لاله زار قیدی کرمانی ؎ دمید از آب چشم لاله زاران ۞ که ماتم بر ایام بہاران ۞ و
خیر الله وفائی گوید که لفظ کارزار مرکب ست از کار بمعنی معروف و زار که کلمه ایست
که افاده معنی بسیار کند و چون در قتال و جدال کار بسیار اتفاق مے افتد یا کارہاے عظیم
باید کرد مجازاً بمعنی جنگ مستعمل شده و شہرت گرفته و خان آرزو نویسد که باید دانست
که ہر فرقه را کارے ہست که گویا وے را براے آن مخلوق ساخته اند و کار سپاہی شمشیر زدن
است پس ہرگاه گفته شود که لشکر در کار آمد یا کارے کنند مراد ازین کار منسوب
به ایشان باشد که شمشیر زنی ست و لہذا اے گوئیم ما که ایشان جنگ را کار نام کرده اند
و پیکار ہم گویند چه ہرگاه که گفته شود که فلان در پے کار ست اراده آن باشد که دنبال کارے
است که بر و لازم شده و کار سپاہی جنگ و تعجب از بعض مردم بے التفات که گلزار
بذال معجمه مے نویسند سار چون نمکسار و شاخسار و کوہسار و چشمه سار یعنی بسیار نمک و بسیار
شاخ و بسیار کوه و بسیار چشمه از رساله عبد الواسع و قوانین دستگیری و انجمن مولوی صہبائی
در شرح سه نثر ظہوری نوشته که شاخسار از عالم کوہسار و دیوسار و نمکسار نیست شاید
که این لفظ از حروف زوائد باشد چه اگر بمعنی جاے گفته شود که در ان شاخ بسیار بوده است
نمے آید و ممکن ست که مجاز باشد از عالم ذکر ظرف و اراده مظروف و بعد از تامل در تحقیق
بر روے خاطرم کشوده که شاخسار کوہسار و چشمه سار از یک عالم اند و مرکب از شاخ وغیره
و سار مشبع سر چون سیه سار که در اصل سیه سر بود در الفاظ مذکوره ترکیب مقلوب ست پس
شاخسار و امثال آن در اصل بمعنی سر شاخ و سر کوه و سر رخ و سر چشمه و سر چاه باشد و رخسار

بمعنی خار ست و خد طرف و سر چہره خود ہست چه رخ بمعنی روے و چہره است و لہذا التصویر
یک چشمی را نیم رخ گویند و این که رخ بمعنی رخسار نیز آمده مجاز ست و شاخسار و کوہسار و چاہسار
و چشمه سار بمعنی خود شاخ وغیره استعمالے ست بطریق مجاز و استعمال لفظ سرچشمه دلالت قوی ازد
بر اصالت لفظ مذکوره و این بکسره اضافت و فک آن ہر دو مستعمل ست کما لا یخفے علی الماہر
و خان آرزو در سراج گوید سار براے جمله لفظے ست که افاده معنی نسبت کند و آن
انواع ست گاہے مطلق مکان انبوہی چون کوہسار و نمکسار و شاخسار و گاہے
افاده صاحبی کند چون شرمسار و برفسار و مارسار و گاہے افاده معنی تشبیه نماید چون خاکسار
و سگسار و دیوسار و گرزه گاوسار یعنی کسے که سرش مثل سر سگ و دیو بود و گرزے که سرش
مثل سر گاو بود و سنگسار به نون بمعنی کسے ست که به سنگہاے بسیار او را کشته باشند پس
درین جا مفید معنی انبوہی ست و نگون سار کسے که سرش مانند شخص نگون آویخته بود یعنی زیر بود
و گمانش آن که سار در اصل مبدل زار ست بعد از ان موارد استعمال ہر دو مختلف گشته و
خوان سار ازین عالم نیست مخفف خوان سالار ست و در سبکسار سار بمعنی سر ست کنایه از
بے مغز و بے وقار چنانچه درین قول ناصر خسرو علوی که در صفت قلم گفته ؎ آن زرد تن و لاغر
و گلخوار و سیه سار ۞ زر دست و ضعیف ست و چنین باشد گلخوار ۞ و خان آرزو در مثمر گفته
که در سبکسار براے نسبت ست و کوہساران مزید علیه کوہسار مرزا صائب ؎ راه رو را
بال پرواز ست سختی ہاے دہر ۞ کوہساران مے شود سنگ فسان این سیل را ۞ و کہساره
مستعمل ست چنان که فرخی گوید ؎ بر کشیدند به کہساره غزنین دیبا ۞ بر نوشتند ز کہپایه غزنین
بلحم ۞ ستان چون آدستان و بلبلستان و بہارستان و شہرستان و ہندوستان و نیستان
و نرگستان و مولوی معنوی سیبستان گفته و یوسفستان نیز از تصرفات اوست ؎ یوسفی
جسم و لطیف و سیم تن ۞ یوسفستانے بدیدم در تو من ۞ و فغستان جاے بسیاری بتہا
و کنایه از جاے انبوه از خوبان و بمعنی بت خانه و حرم سراے پادشاہان و گاہے معشوق
را نیز گویند . اگرچه مفرد ست از غایت حسن گویا مجمع بتان و خوبرویان ست چنانکه فردوسی
گفته ؎ فغستان در آمد بمشکوے شاه ۞ یکے تاج بر سر ز مشک سیاه ۞ و صاحب برہان
نوشته بمعنی صورت سلاطین و امرا و مصحح برہان معترض شده که این معنی صحیح نیست
بلے فغستان بمعنی مجمع خوبان و حرم خانه سلاطین صحیح ست و بیت حکیم فردوسی موید این معنی
کرده که گفته ؎ فرستش بسوے شبستان خویش ۞ سوے خواہران و فغستان خویش ۞
بدان که این لفظ بکسر سین ست و ہرگاه به اسمے ملحق شود که حرف اخیرش غیر واو مده و ہاے

مختفی باشد درین صورت کسرۂ سین را بران حرف نقل نمایند چنان که در نرگستان و رنگستان
و گلستان و مستان و آن حرف اگر واو مده بود این کسره را دور کنند چنان که در بوستان و هندوستان
و اگر هاے مختفی باشد این کسره را سلامت دارند چنان که در لاله ستان و بعض جا لفظ
گلستان هم بنا بر رعایت وزن بکسر سین مستعمل ست چنان که درین قول کلیم ؎ بے نظاره
گل زار چشم حیران ست ٭ نه رخنه ایست که دیوار گلستان دارد ٭ صاحب بهار عجم گوید
اغلب که هندوستان در اصل هندواستهان بود به همزه و فوقانی مخلوط الها که در هندی
اصلی مکان و ماوے ست و اکنون در عرف اهل هند به تکیۂ فقیر اشتهار دارد و برین قیاس
دبستان و فرنگستان و این خالی از غرابت نیست و گاهے این حرف بمعنی مطلق جاے استعمال
یابد و در انیس الشعرا مولفه عبد الکریم مذکور ست سان بمعنی جاے نیز آمده است در
شاهنامه است ؎ بشتے شارسان گشت بیمارسان ٭ بسے گلستان نیز شد خارسان ٭
انتهی و این مخفف همان ستان باشد چنان که مؤلف انجمن مے فرماید که شارسان
بروزن خاکدان بمعنی شهرستان مخفف شارستان ست چنان که مارستان
مخفف بیمارستان ست و در مارستان فرموده که بفتح راء معرب بیمارستان
است نه آن که مار بمعنی بیمار باشد حکیم سوزنی گفته ؎ احمد مختار مکی بود شارستان
علم ٭ چون در محکم بران بنیاد شارستان علی ٭ چون گلشن و جوشن از ثمر الفواند گنند
چون نار کند بمعنی انارستان و احتمال دارد که بکاف مضموم فارسی مبدل غنج باشد بمعنی گرد
آمده چنان که در رشیدی ست و جیم بدال بدل شود و لغت مذکور را بدون سند صاحب گوید
آورده کما نقل السروری پایه شل کوه پایه و شالی پایه کذا قیل و نزد بعض بمعنے زمینے ست
که در پاے کوه واقع شود نه بمعنی جاے کثرت و انبوه و به مجاز کوهستان و زمین متصل بر دوراً
گویند و همچنین شالی پایه زمینے ست که در زیر شالی باشد و به مجاز شالی زار ست لاخ
چون سنگ لاخ و دیولاخ بمعنی جاے بسیاری سنگ و جاے بسیاری دیو و همچنین رودلاخ
یعنی جاے بسیاری رود حکیم اسدی راست ؎ بکوے دگر بود گلے فراخ ٭ فرازش
که سخت و بن دیولاخ ٭ ملا عبد الله هاتفی ؎ ز بس کشته کافتاده در دیولاخ ٭ شده
روزی زاغ و کرگس فراخ ٭ نظامی ؎ حضور تو در صوب این سنگلاخ ٭ دیار مرا نعمتے شد فراخ
وله ؎ بچشمے که ماه در سنگلاخش ٭ شگوفه وار کرده شاخ شاخش ٭ و آنچه صاحب جهانگیری
مے آرد که کلمۂ لاخ غیر این سه موضع در جاے دیگر دیده نه شد و صاحب برهان قاطع و
براهین العجم و قواعد دستگیری نیز موافقش گفته اند مبنی ست بر غفلت از وجود شیب لاخ

که در دفتر سوم مکاتبات علامی مذکور ست و امیر خسرو آتش لاخ بمعنی آتش کده نیز گفته
و اهرمن لاخ نیز بمعنی دیولاخ و دیوگاه آمده است و صاحب انجمن این شعر باین معنی شاهد کرده ؎
در آن اهرمن لاخ نرم و درشت ٭ ز ماهی شکم دیدا ز ماه پشت ٭ صاحب کشف گوید لاخ
زمین سنگستان و بیابان و مقام دیوان و در فرهنگ شیخ محمد بن لاد لاخ جاے را گویند
چنانچه دیولاخ بمعنی جاے دیوان انتهی مولف گوید که لاخ بمعنی بسیار و انبوه باشد خواه
بمعنی جاے و مقام بدون ترکیب گفته نمے شود پس بمعنی سنگستان سنگلاخ ست و بمعنی مقام
دیوان دیولاخ نه مطلق لاخ بدون ترکیب با سنگ و دیو فایده گاهے تقدیم حرف کثرت
و انبوهی بر اسم نیز باشد چنانچه شاداب و شاد خواب و شاد بهر و شاد خوار و درین امثله شاد
حرف ست که براے افادۂ کثرت و بسیاری آمده ست مستفاد از ثمر الفواند۔

حروفے که در آخر کلمه ترکیب یافته فایدۂ معنی مطلق ظرف مکان بخشند

دان ترکیب این لفظ با مظروف آن مے باشد چون آبدان گوے که آب باران
در وگرد آید و آتشدان بمعنی منقل و آئینه دان و تخم دان و خاکدان و تیردان و زه دان
بمعنی بچه دان و رحم چه زه بمعنی نطفه و بچه و فرزند آمده است و لهذا فرزند را زه زاد میگویند
و چاشدان بروزن پاسبان ظرفے را گویند که نان و سایر خوردنی دران گذاشته هنگام
چاشت بخورند و آن را چاشکدان نیز گفته اند چنان که جمال الدین عبد الرزاق اصفهانی
گفته ؎ اے چاشکدانت چرخ ازرق ٭ و اے شادروانت چرخ اطلس ٭ و صاحب
جهانگیری چاشکدانت را چاچ گدانت خوانده و از قرینه و قیاس چاچ را خرمن معنے کرده
و چرخ را گدا اے خرمن تصور نموده و آن سهو ست چاشکدان به فتح شین بروزن شادروان
همان ظرف کوسفره که طعام روز را دران گذارند و بوقت چاشت بکار برند و آزاچاشتدان
نیز گفته اند و صاحب برهان که پیرو اوست از روے جهانگیری نوشته چاچ بمعنی خرمن غله
و جامع هفت قلزم هم بدو اقتفا کرده و هر دو سهو کرده و آنچه کیسۂ چرمین را چرم دان میگویند
نزد نور الله درست نیست زیرا که مظروف آن نیست کده و کده دوم مزید علیه بمعنی خانه
و جاے و ده و در صورت مضاف بودن به زیادت ها آید چنان که بیکده و بت کده
و در مضاف الیه بودن بدون ها باشد چنان که کدخدا و کدبانو و تنها بمعنی خانه نیز آمده
عنصری ؎ شهر را اگرچه هست هزاران کده شده ٭ از بندگانش هر کدۂ را کدیور ے ٭
و گاهے زیاده نیز آمده چنان که ده گده بمعنی قریه و ده و ازین دریافت مے شود که حرف ست

پس احتمال دارد که مشترک باشد در معنی اسمی و حرفی و بعضے گویند که از کدیور مستفاد مے شود که
بمعنی صاحب خانه است که مجازا بر مزارع اطلاق کرده اند و برین تقدیر کدے لغتے بود در کده
چو ده و دے و تله و تلے مولف گوید این بر تقدیرے درست مے شود که ها اصلی بود چنانکه
راے قوسی ست که از لفظ که خدا و کدبانو ها از جهت تخفیف حذف کرده اند و اگر از عالم [illegible]
و خانه باشد پس کدے لغتے در آن چه قسم باشد غایتش در اصل همان بود و شهرت چنین
گرفته از این جاست که کده خدا بها و بتکده بدون ها در استعمال نمے آید و کدیور مرکب
ست از کد بمعنی خانه و آور که کلمه نسبت ست و کدیور اماله آن ست و بر رئیس ده
اطلاق کنند چنان که کدخداے ده و کدخداے بازار گویند یعنی رئیس بعد ازان بمعنی
مزارع و باغبان به مجاز مستعمل شده و مرزا محمد حسن قتیل در نهر الفصاحت[1] و گل محمد
مصطفے آبادی در گلزار معانی گفته اند که کده بمعنی خانه با پنج لفظ ملحق شده سواے آن مسموع
نیست بت کده و غم کده و آتش کده و مے کده و گلشن کده وغیر آن چون آب کده و
خون کده و رنگ کده و خواب کده در ذهن ناقص من نیاید که صحیح باشد یا غیر صحیح گویم که
این استقرا بوجهے صورت صحت ندارد و الحاق کده با شصت لفظ وراے این
پنج لفظ در بهار عجم وغیره به نظر در گذشت و امثله هم در آن جا از کلام فارسان بغمار فارس
ثبت افتاده اند بلکه اگر در کلام اساتذه تتبع کنی هزار در هزار الفاظ ازین قبیل یابی
و حق تحقیق آن ست که کده در الحاق حاجت سند جزئیات ندارد و آنچه بعضے در توجیه
این مقام گفته اند که این ها اصول اند سواے این پنج آنچه در کلام اساتذه یافته شود
فروع این ها باشد حصر مقصود نیست تا دلیل بار دو توجیه رکیک ست و اعتراض بدستور
متوجه مے گردد تامل باید فرود و اما فرق درین لفظ و کلمه دیگر آن ست که این لفظ
بدون ترکیب نیز بمعنی خانه مے آید چنانچه در شعر عنصری گذشت و صاحب بستان مذاهب
در مذکور بسیار جاے مے آرد که در آن زرتشتی کده الیست و امثال آن بخلاف آنها چه لفظ
دان مثلا مفید ظرفیت بعد از ترکیب ست چون قلمدان و امثال آن نه تنها ستان
چون خوابستان و شبستان خوابگاه ملوک و سلاطین خصوصا و هر خانه که در آن شب بسر برند
عموما و دبیرستان و دبستان بمعنی مکتب خانه و رشیدی وغیره گفته اند مخفف دبستان
ست و اگر چنین باشد از عربی و فارسی ترکیبے خواهد بود چه ادب تازی و ستان پارسی
ست و صاحب کشف گوید که ستان بمعنی جاے چیزے چون نگارستان و گلستان و خارستان
مولف گوید که ستان در گلستان و خارستان بمعنی جاے انبوه ست نه مطلق جا آرے

[1] این کتاب در عهد اکبر شاه تالیف شده است مباحث نهر الفصاحت با دنی تغیر با و مطابقت دارد ۱۲

نگارستان مرادف نگارخانه بمعنی بت خانه است چنانچه از بعض کتب مثل انجمن وغیره
مستفاد مے شود و صاحب بهار عجم در ادبستان و خوابستان و نگارستان وجگرستان و خطرستان
مستان بمعنی محل کثرت و انبوهی فهمیده و حالانکه بمعنی مطلق جاست چنانچه او خود در جاہاے
دیگر گفته خوابستان بمعنی خواب خانه و ادبستان بمعنی مکتب و دبستان به حذف همزه
مخفف این ست و در دبستان گوید بالفتح مخفف ادبستان ولهذا اطلاق آن بر مکتب
مے کنند چنانچه به دبستان دادن بمعنی به مکتب نشاندن وجگرستان کنایه از سینه و خطرستان
بمعنی خطرگاه خانه و این اسم ست نه حرف و بمعنی مطلق مکان و ماواے چیزے والاقید
رودخانه و آماج خانه بجاے شود و خان مخفف آن چون گرم خان و شترخان بمعنی گرم
خانه و شترخانه و گاہے الف هم محذوف مے شود و خن باقی ماند چون گلخن بمعنی آتشخانه
چه گل بالضم بمعنی انگر آتش ست آب خانه آتش خانه شراب خانه فیل خانه وغیره لاخ
صاحب برهان قاطع گفته است که بروزن شاخ بمعنی جاے و مکان لیکن بے ترکیب
مستعمل نمے شود و بمعنی بسیار و انبوه نیز آمده ست و به این معنی هم تنها گفته نمے شود یعنی
و بغیر ازین شش محل جاے دیگر دیده نه شد سنگلاخ و دیولاخ و رودلاخ و نشیب لاخ
و آتش لاخ و اهرمن لاخ کما سبق خان آرزو در سراج اللغت نوشته که رشیدی گوید که از
استعمال لاخ ظاهر مے شود که جاے هیبت بود زیرا که هر چهار موضع جاے هیبت و ترس ست
مولف گوید علامی شیخ ابوالفضل در دفتر سوم از منشئات خود که مسمے به کجکول ست
نشیب لاخ نیز آورده و مقتضے ترس و هیبت از ذات کلمه دوم مستفاد مے شود نه از کلمه لاخ
چون دیولاخ یا در تمام کلمه چون رودلاخ و سنگلاخ و نشیب لاخ و این از راه مجازست
و ظاهرا لاخ نشیب را بمعنی نشیب بودن گردانیده و تحقیق آن ست که بمعنی جاے انبوهی
ست و حالان که در مقدمه و در کلمات مفید معنی انبوهی کلمه لاخ آورده پس صحیح همان
معنے است و صاحب برهان به هر دو معنی آورده و آن مبنی بر عدم تحقیق ست و دیولاخ
به حذف دال در سروری در باب یاے تحتانی و فصل خاے معجمه از تحفه بمعنی جاے خراب
آورده پس اگر سند آن بهم رسد مخفف دیولاخ خواهد بود و آنچه بعضے گفته اند بمعنی جا باشد
بجاے خاچنان که در سروری آورده تهمت ست زار چون گلزار و لاله زار از کشف اللغات
و تحقیق آن ست که بمعنی جاے بسیاری گل و لاله است سار چون نمک سار از غیاث اللغات
بهار گوید که نمک زار و نمک سار به یک معنی است و از سراج اللغت نمک زار بمعنی کثرت
و انبوهی نمک مستفاد مے شود و در کشف اللغات نیز سار بمعنی جاے آورده و برهان گفته که

بمعنی جا و مقام و محل باشد عموماً و محل بسیاری و انبوہی چیزہا را گویند خصوصاً ہمچو نمک سار و کوہ سار و شاخ سار و بہ این معنے بدون ترکیب گفتہ نمے شود و بعض از نمک سار و کوہ سار بمکان نمک و کوہ خواستہ نہ بسیاری و انبوہی **لان و لانہ** بعضے گویند بمعنی جاے و خانہ است مرادف سار لہٰذا در برہان نمک لان بمعنی نمک سار آوردہ پس حرف باشد و درین نظر ست زیرا کہ از ترادف ثابت نمے شود کہ لان و سار یکے ست و ہر دو حرف لہٰذا لانہ بمعنی زنبور خانہ آمدہ چنان کہ شہرت دارد و بار چون رود بار و زنگبار از مخزن الفوائد و تحقیق آن ست کہ بار بمعنی جاے انبوہی و بسیاری ست نہ مطلق جاے چنانچہ خان آرزو در سراج آوردہ ست بار بمعنی جاے بسیاری و انبوہی چیزے مثل رود بار و زنگبار و ہند و بار و دریا بار و سواے این چہار لفظ جا دیگر دیدہ نشد خیز چون سنبل خیز و زرخیز و مردم خیز از دستور پارسی آموز مولف گوید کہ امر بہ ترکیب اسم مفید معنی اسم ظرف مے باشد نہ این کہ محض لفظ خیز بدر آمدن در اواخر اسماے چیزہا افادہ ظرفیت مے کند وند چون آوند در اصل آب وند بود بمعنی ظرف آب پس بہ واو بدل کردند بعدہ بجہت اجتماع واوین یک واو را حذف نمودند و در مطلق ظرف مستعمل شدہ ۔ صاحب انجمن در بحث کلماتے کہ افادہ معنی ظرفیت کنند گفتہ حق این ست کہ وند کلمہ نسبت ست و افادہ ظرفیت بقرینہ مقام کند و ہمین قول خان آرزو ست از جملہ کلمات ظرف نا ست کہ بمعنی محل و مکان مے آید وقتیکہ با کلمہ دیگر آید ہمچو تنگنا با ثانی مجہول و نون بہ الف کشیدہ بمعنی جاے تنگی شمشیر و امثال آن و تنگنا و درازنا و فراخنا بمعنی محل تنگی و درازی و فراخی و پہنا نیز ہمین نا بود یک نون را بقاعدہ خود حذف کردہ اند عبد الرزاق اصفہانی گفتہ ۔ ز وصف تیغ توزان قاصرم کہ اندیشہ * بریدہ گشت چو بر تیز ناش کردہ گذار * کمال اسمعیل گوید ۔ دراز پاے جہانش اگر شود میدان * کند خیال کہ با دست تنگناے جہات * گاہ چون سیرگاہ و رزمگاہ و صیدگاہ وغیرہ و در تقدیم لفظ گاہ بمعنی مکان بر اسم اختلاف ست مذہب جمہور آن ست کہ جائز ست و نزد بعض در صورتے جائز ست کہ اضافت باشد و بدون آن محل منع **گال** چون خنگال بکسر اول در برہان و بہ ضم و فتح در رشیدی بمعنی فرجہ و سوراخ کہ ہدف تیر سازند چہ خن بمعنی سوراخ و گال بہ کاف فارسی موضع است عنصری گفتہ ۔ چو دیلمان زرہ پوش شاہ مژگانش * بہ تیر ژوپین بر سبیل ساختہ خنگال * از انجمن آراے ناصری **جولہ** بہ واو مجہول کہ بمعنی ترکش و تیردان ست لیکن از کمان جولہ کہ بمعنی قربان ست و آن جائے باشد کہ کمان را در ان نہند مستفاد مے شود کہ حرف نسبت ست کہ معنی ظرفیت از ان حاصل ست کذا فی المثمر

استاد فرخی گفتہ ۔ ز بہر جنگ دشمن دست نا بردہ بزہ گردد * غلامان ترا ہزمان کمان اندر کمان جولہ * صاحب انجمن گوید کہ ہمانا صاحب برہان جولہ را کہ بہ جیم عجمی ست بہ جیم عربی خواندہ و معنی تیردان و کیش را از تیر چولہ قیاس کردہ انتہی تفصیل این اجمال آن کہ چولہ جانورے ست کہ خارہاے دو رنگ دارد چون قصد او کنند خود را جمع کردہ حرکت دہد آن خارہا مانند تیر پران شوند و بہ ہر جا رسد فرو رود و مجروح کند آن جانور را بہ ہندی سیہی نامند حکیم نزاری قہستانی گفتہ ۔ گرچہ دارد ز اعتراض جہول * سینہ پر تیر طعنہ چون چولہ * لیک نزد یاس من چنان باشد * کہ سگ از دور مے کند دولہ * مطلب صاحب انجمن این ست کہ چولہ نام جانور ست و مراد از تیر چولہ خار آن جانور ست و برہان بمناسبت تیر معنی چولہ تیردان فہمیدہ ۔

حروفے کہ علامت ظرف زمانی ہستند

یکے **ان** بہ الف و نون ساکن مثل بامدادان و نیم شبان یعنی وقت بامداد و وقت نیم شب ۔ دیگر گاہ چون سحرگاہ و چاشتگاہ اے وقت سحر و وقت چاشت و بمعنی تخت و بوتہ زرگران و بمعنی جاے نیز آمدہ و بعض بمعنی صبح نوشتہ اند چرا کہ بیگاہ بمعنی شام ست و تحقیق آن ست کہ این لفظ بمعنی ظرف زمان و مکان ہر دو آمدہ و چون در اماکن تخت مکان شریف ست و ہم چنین در ازمنہ صبح بہ ہر دو معنے مشتمل شدہ و ہمچنین بوتہ زرگران و این نیز ماخوذ ست از معنی مکان و مقابل گاہ بمعنی صبح کہ بیگاہ گویند نیز مجاز ست چہ شام را بے وقت گفتن خالی از تجوزے و تخلے نیست این قدر فرق درین دو معنے است کہ بمعنی ظرف زمان حکم اسم دارد یعنی مضاف و مضاف الیہ ہر دو مے تواند مطلقاً و بمعنی ظرف مکان حکم حرف کہ مضاف نمے شود چنان کہ گاہ جنگ یعنی وقت جنگ صحیح ست و بمعنی جاے جنگ درست نباشد مگر در دو جا کہ تخت و بوتہ باشد و حق تحقیق آن ست کہ این لفظ بمعنی ظرف زمان و مکان ہر دو آمدہ گویا لغت اضداد ست و باللہ الامتیاز آن کہ در معنی زمان مقدم آید بہ اضافت چنان کہ گاہ مستی و گاہ ہشیاری و گاہ خشم و گاہ لطف مگر در بعض الفاظ وقتیکہ مثل صبح گاہ و شام گاہ و سحرگاہ و بمعنی مکان موخر آید از جہت قلب چنان کہ صیدگاہ و پیشگاہ و سیرگاہ و رزمگاہ و خوابگاہ و آرامگاہ و خرگاہ و سجدہ گاہ و رصدگاہ و بزمگاہ و نزد بعض در صبح گاہ و سحرگاہ و شام گاہ زائد ست پس مناقض کلیہ نبود و این قسم زواید در ظرف بسیار ست ۔ فغان بلبل و وقت سحرگاہ * چنانی دول نالان [illegible]

وازین قبیل ست جاگہ و جایگاہ نظامی ؎ چو زین جایگہ عزم دروازہ کرد ٭ بہ شش فلک چرخ را تازہ کرد ٭ و نیز مکتب گاہ زلالی گوید ؎ چو غنچہ سوے مکتب گاہ ہم آہنگ ٭ بغل پر جزو و دل تنگی بصد رنگ ٭ جوہر لفظ مکتب کہ صیغہ ظرف ست افادہ معنی ظرفیت مے کند حاجت لفظ گاہ نیست مگر تاویلے کنند و گویند مصدر میمی ست و بر ہمین قیاس باشد مکتب خانہ چنان کہ درین بیت محتشم کاشی ؎ از بسکہ در عشق جنون رسوا شدم پیرانہ سر خندند بر من نوخطان طفلان مکتب خانہ ہم ٭ و تجلی در خطاب با مجنون گوید ؎ از تو وحشت مشربان خوش پامال ٭ طفل مکتب خانہ ات چشم غزال ٭ و در صحاح ست کتاب بضم کاف و تاے فوقانی مشدد با الف کشیدہ و باے موحدہ در آخر و مکتب بیک معنے ست یعنی جاے تعلیم و صاحب قاموس گوید کتاب بروزن رمان بمعنی مکتب یعنی موضع کتابت ست و مکتب بروزن مصدر جاے تعلیم و قول جوہری کہ کتاب و مکتب یکے ست غلط ست و تحقیق آنست کہ قول جوہری صحیح و تغلیط صاحب قاموس غلط چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست در اساس البلاغت ست علّم ولدہ فی المکتب و الکتاب و ذہب الصبیان الی المکاتب و الکتاتیب وقیل الکتاب الصبیان لا المکان ۔ و صاحب بہار عجم گوید کہ در منزل گاہ منزل خود بمعنی جاے نزول ست و قران لفظ گاہ با وے بیکار مے نماید چہ از قبیل خوابگاہ و صبح گاہ نیست کہ بمعنی جاے خواب و وقت صبح ست اما در جواب مے گویم کہ ترکیب منزل گاہ محمول بر قلب ست کہ گاہ منزل بود و گاہ بمعنی مطلق زمین یا مفید ظرفیت مطلقہ و منزل بمعنی مکان خاص کہ براے فرود آمدن مردم لائق باشد پس از قبیل اضافت عام بہ طرف خاص باشد و مے توان گفت کہ مزید علیہ منزل ست کہ فارسیان براے تکثیر ابنیہ اختیار کردہ اند یا آنکہ منزل مصدر میمی ست بمعنی نزول پس این مرکب بمعنی منزل و جاے نزول باشد و ہمچنین مجلس گاہ از عالم مکتب بود کہ مصدر میمی باشد پس زائدہ نخواہد بود حافظ ؎ کس ندانست کہ منزل گہ دلدار کجاست ہمین قدر ہست کہ بانگ جرسے مے آید ٭ میر معزی ؎ مے دینار گون چون آب حیوان باو بر دست ست ٭ کہ مجلس گاہ تو خرم چو نزہت گاہ رضوان شد ۔

حروفے کہ افادہ معنی شبہ و مانند کنند

دس بہ فتح دال مہملہ و دیس با یاے مجہول بروزن کیس و دیسہ اول مخفف ثانی و ثالث مزید علیہ ثانی عنصری گفتہ ؎ ندیدہ و نہ بیند ترا ہیچ کس ٭ گہ رزم شیر و گہ بزم دس ٭ خواجہ نظامی فرماید ؎ در آن آرزو گاہ فرخار دیس ٭ بگرد آرزو با معامل کمیس ٭ سعدی راست ؎

چہ قد آور و بندہ حور دیس ٭ کہ زیر قبا دارد اندام پیس ٭ و بعض گفتہ اند کہ ممکن ست دس بدال تحریف وش بواو باشد پس مبدل وش بہ شین معجمہ بود یا بالعکس ۔ دیزہ بہ زاے معجمہ و دیزہ مبدل او ست وان وون و ومد چون پلوان کنارہاے زراعت کہ مانند پل بلند سازند امیر خسرو دہلوی گفتہ ؎ عجب نبود گرانبار را فرو لغزد بہ آب و گل ٭ کہ بختی لوک گردد چون گذر باشد بہ پلوانش ٭ و بقولے محض براے معنی نسبت ست پس پلوان کنارہاے زراعت منسوب ست بہ پل چرا کہ کنارہاے کشت نیز از دو طرف بلند سازند و نسبت آب ہم ملحوظ ست و ازین عالم ست انگوان بمعنی درختے کہ انگ یعنی حلتیت از ان پیدا شود و انگیان مبدل این ست چہ واؤ با یاے تحتانی بدل مے شود و دژوان بدال مہملہ دریغ و افسوس مرکب ست از دژ بمعنی بد و وان چہ دریغ و افسوس بعد رسیدن امر بد و زشت رو دہد و در شرحے معتبر چنین دیدہ شد کہ نوشیروان مرکب است از لفظ نو بالفتح کہ ترجمہ جدید است و شیر بمعنی اسد و لفظ وان حرف تشبیہ اے مانند شیر نو و ستروَن و استرون یعنی استر مانند چہ دن بمعنی مانند ست و زن نازائیدہ عقیمہ را استردن و ستردن خوانند چہ او مانند استرے باشد در نازائیدن و ستر بقول صاحب انجمن بروزن سپر و کیہ آن کہ بروزن سفر مخفف استر ست کہ بہ عربی بغل گویند و آن حیوانے ست کہ از نزدیکی اسپ و الاغ تولد مے یابد آنچہ کہ پدر آن الاغ و مادر آن مادیان باشد نادر بہ عمل آید و آنچہ مادر آن الاغ و پدر آن اسپ باشد از ان پست تر و کثیر الوجود و این جانور از فرط حرارت تولد نے نماید و بندرت واقع مے شود و مولف تحفۃ المومنین گوید کہ مشاہدہ شدہ و صاحب انجمن گوید کہ در روزگار ما بارے مسموع شد کہ در شیراز استرے بزاد و فرخی گوید ؎ حیلے آیند دختران سترون ٭ حکیم انوری گفتہ ؎ نفس نباتی ار بغرب خانہ بازشد ٭ عیبش مکن کہ مادر گیتی سترون ست ٭ منوچہری گوید ؎ کنون شویش بمرد و گشت فرتوت ٭ از ان فرتوت زادن شد سترون ٭ و گاہے واو آن معروف شود چنان کہ داژون کہ مرکب ست از دو اژ مبدل باز یا بر عکس و آسیون بواو معروف بمعنی حیران و سرگردان در اصل آسیاون بودہ آسیا مانند و در جہانگیری و رشیدی این بیت را شاہد ون آوردہ اند کہ منوچہری دامغانی در صفت تندی اسپ گفتہ ؎ یوز جستے رنگ فیلے گرگ پوے عزم تنگ ٭ ببر جہ آہو دوے روباہ حیلہ گورون ٭ بر فراز اختران پویہ کند چون عنکبوت ٭ بر بدستے جاے برجولان کند چون باب زن ٭ و ظن غالب این ست کہ ون بفتح دال مہملہ باشد کہ بمعنی خرامیدن از روے نشاط و شادی ست چون او ہر یک ازین حیوانات صفتے پسندیدہ بیان کردہ و نشیمن

بروزن رسیدن بمعنی خرام وحرکت از روی نشاط ست بمعنی گورخر آن انسب ست چنان که
منوچهری گفته ؎ برگل همی نشینی وبرگل همی خوری * برخم همی خرامی وبردن همی ولی *
پیوند وخداوند یعنی مانا نجا الیکن چون بمعنی صاحب شهرت گرفته برجناب احدیت نیز اطلاق
کرده اند از سراج وصاحب انجمن گوید که خاوند وخداوند وخند بوزن تند نیز آمده وخداوندگار
بمعنی صاحب امر وفرمان وحاکم ست اما معنی ترکیبی این الفاظ صاحب ومالک ست چه وند اینجا
بمعنی مانند ست وآن کلمهٔ نسبت ست وخاوند علاء الدوله وخواندگار که بر شاهان رومی اطلاق
کرده اند مخفف خداوندگار ست میرخواند وخواندمیر برین قیاس کلمهٔ تبجیل وتعظیم خواهد بود انوری
گوید ؎ چو خاراشگافی کند آهنش * چه پولادوند وچه روئین تنش * آوند چون خویشاوند
بمعنی مانند خویش ومنسوب به خویش چه لفظ آوند برای افادهٔ معنی ونسبت آید درین صورت
لفظ خویش بمعنی خود باشد نه بمعنی کسیکه در رشته قریب باشد پس چون برادران وخویشاوندان
در رعایت ویاسداری خاطر مانند نفس خود باشند لهذا برادران وعزیزان را مانند جان خود تصور
نموده خویشاوند گویند کذا فی الغیاث وبعض گفته اند که آوند در خویشاوند زائده است نمدر
چون پندرد ودخترندرد ومادرندرد وپدرندرد مرکب از پس مخفف پسر وندر که کلمهٔ نسبت ست
ودرین جا کلمهٔ نسبت مفید معنی تشبیه ست چه پسر از شوهر دیگر یا از زن دیگر پسر واقعی نیست
مانا ست به پسر وهمین حال در الفاظ دیگر نوش چون نسرین نوش نام دختر سقلاب روم که زن
پادشاه بهرام گور ست مرکب از نسرین که گلی ست سفید وخوشبو وکلمهٔ نوش پس تشبیه آن بگل
درخوشبوئی یا سفیدی پوست ست ترکیب توتیانوش نیز ازین قبیل ست که ازین قول نظامی مستفاد میشود ؎
کشیده وشش توتیان را بدام * سخن پرورے توتیانوش نام * مستفاد از جواهر الحروف وخان آرزو
درزوائد الفوائد گوید درین نظر ست زیرا که لفظ نسرین نوش وتوتیانوش دقتے سند شود
که فارسی بود وحال آن که اول نام دختر بادشاه سقلاب رومی ست پس به همان زبان بود
وهمین قسم توتیانوش مگر آنکه چون زن بهرام گور که پادشاه ایران ست گشته احتمال دارد که لقب
او بود ودرین صورت میتواند که نسرین پوش به بای فارسی باشد وقول ارباب لغت درین
باب سند نیست زیرا که در لغات قدیمه انتها به قیاس محض وگمان واعتماد بر حفظ وکتابت کاتب
می نویسند سماع وروایت درین فرقه بسیار کم ست ودر صورت تسلیم صحت توتیانوش پس منسوب
به توتیان که صیغهٔ جمع ست چنان که از کلام خواجه نظامی دریافت میشود درین صورت واو وشین
کلمهٔ نسبت بود واگر منسوب به توتی پس انوش بود نه نوش وحق آن که خواجه از راه شاعری
از لفظ توتیانوش نکته پیدا کرده توصیف او کرده اند چنانچه بر سخن فهم ظاهر ست نه آنکه وجه تسمیه

بیان کرده بدان که طوطی معرب توتی ست وآن طائرے ست سبز که بعرف آن را طوطا نامند
وتوتیانوش نام حکیمے از اکابر یونان بوده که بعد از قتل اسفندیار به مصر وروم ویونان در ترویج
آئین زردشت وبنای آتشکدها از آذربائجان تا آن حدود اهالی یونان توتیانوش را روانهٔ
ایران کردند که با زردشت مناظره کند وحقیقت حال او را دریابد او چون به بلخ آمد با
زردشت ملاقات ومقالات کرده به آیات او ایمان آورد وبه یونان مراجعت گزید وتفصیل
آن در دساتیر ودبستان وبعضے تواریخ مانند ناسخ التواریخ وغیره مسطور ست آسا بالمد
وبالقصر چون مردم آسا وخاقانی آسا درین بیت ؎ از کس وناکس بپر خاقانی آسا کی جهان *
هیچ صاحب درد را صاحب دوای بر نخاست ؎ عدو او شود روباه وبدل بچو شیر آسا
خرامد او به میدان * ابو الفرج رونی ؎ عزم وخرمش به جنبش وبه سکون * آسمان وزمین
آسا باشد * سان چون شیرسان وببرسان خاقانی راست ؎ منقل مربع کعبه سان
آشفته در روے رومیان * لبیک داران درمیان تن محرم آسا داشته * ومصدر به بای
تازی نیز آمده چون بسان عسجدی گوید ع بسان نوعروسان کرده آسا * سا مخفف
سان وآسا بدایت گفته ؎ همان پارسی مرد ناپارسا * به افسون خود بستمان مارسا * وسرمه سا
بمعنی سیاه یعنی مثل سرمه در سیاهی وعطرسا یعنی خوشبو مثل عطر وبعض درین هردو ترکیب
مشتق از سائیدن گفته اند بمعنی سائنده چنان که فرق فلک سا وآهن سنگ سا وچون سائنده
چیزے بدان آلوده مے گردد بمعنی سرمه آلوده وعطر آلوده مجاز آمده واین بیت سیف الدین
که صاحب جهانگیری ورشیدی شاهد معنے سا بمعنی مثل ومانند وشبه ونظیر آورده اند ؎ هست
سرگر بها در سخن من ولے * گربه او شیرگیر اشتر او پیل سا * بقرینهٔ شیرگیر بمعنی اخیر انسب
است یعنی اشتر او پیل را در زیر دست وپا مے ساید وسائندهٔ پیل وگیرندهٔ شیر بالیک دیگر
مناسب اند ونظیر دارند پس سا دو صورت دارد یکے برای تشبیه که حرف باشد ودوم ماخوذ
از سائیدن واین اسم است مانا ازرقی گفته ع بدانی صف لشکر بدان تیغ فلک مانند
بدایت ؎ این روے خوش تو ماه مانند * وین قد کش تو سرو مانا ستے * سار چون خاکسار
ونگونسار ودیوسار وسگسار وگرزه گاوسار از سراج اللغت بیلقانی در تعریف اسپ
گوید ؎ باران وسرین سار بیونانے دگوران * باچشم گوزنانی وباگردن آهو * خاقانی در
تعریف شمشیر گوید ؎ آن روح دوزخ نار بین حوری زمال سار بین * بجر نهنگ ادبار بین
آهنگ اعدا داشته * فش ووش چون شاه فش وماه وش فردوسی ؎ یکے بچه بود چون
شیرفش * به بالا بلند وبدیوار کش * شنیدستم که رندے در زمستان * بسر مے برد تا بوتے

شناہان ؛ یکے گفتا باو کاے ماتمی وش ؛ کہ مردہ از عزیزان گفت آتش ؛ مولفین فرہنگ رشیدی وجہانگیری وبرہان قاطع وہفت قلزم وعبدالواسع گفتہ اند کہ پش بہ باے فارسی نیز آمدہ چون شیرپش صاحب انجمن گوید بمعنی شبیہ ونظیروش ست وفش معرب آن ست مولف گوید کہ فش معرب نیست مبدل ست ورائے محققین آن ست کہ بمعنی شبیہ ونظیروش ست نہ پش وصاحب غیاث گفتہ کہ درویش مرکب ست از دُر بضم اول کہ بمعنی مروارید باشد و ویش کہ در اصل واش بود مزید علیہ وش کہ کلمہ تشبیہ ست چنان کہ سار مزید علیہ سر بعدہ واو را کسرہ دادہ الف را بقاعدۂ امالہ یاے مجہول کردند انتہی وکسے از اہل تحقیق این وجہ نوشتہ است او بدعاے درویشان از قوانین فارسیہ استخراج نمودہ باین وجہ کہ اطلاق درویش کہ بالفتح بمعنی خواہندہ از دریاست بر خدا رسیدگان گوشہ نشین وفقیران صاحب معرفت ویقین صادق نمے آید و زیبا نمے نماید بمشاہدہ این مضمون ابداعی پدید آمد کہ ہرگونہ مادہ نازک خیالی کہ در سرش آمادہ بود نیمے در ہمہ کتاب صرف شد و نیمے درین لفظ وتحقیق درویش آن ست کہ قلب دریوش ست و دریوش مرکب از دُر بمعنی معروف و یوش مبدل بوز کہ بمعنی جوبندہ و تفحص کنندہ است و بر صوفیان وزہاد وریاضت پیشہ صاحب کمال بطریق مجاز اطلاق کردہ مے آید چنان کہ لفظ پارسا وفقیر کہ بر پرہیزگار وزاہد اطلاق کردہ مے شود وبس در غیاث بفتح باے تازی وسکون سین مہملہ حرف تشبیہ نوشتہ چون شیربس بمعنی مانند شیر واین سند ندارد و از کتب معتبرہ دیگر بہ ثبوت نمے رسد آنہ چون خصمانہ یعنی مانند حریف و برادرانہ ودوستانہ ومخلصانہ وار وواره چون خواجہ وار ومردوار بمعنی مردانہ وگاہوارہ وگہوارہ تخت مانندے ست کہ اطفال شیرخوار را دران خپانند بدایت گفتہ ؎ چو کودک بستہ پا در گاہوارہ ؛ ز دست بستہ اش آید چہ چارہ ؛ حکیم اسدی در منع پدر تورک پسر خود را از عزیمت سفر جنگ گفتہ ؎ پدر گفتش این رائے بدرام نیست ؛ کہ خردی تو ور زم ہنگام نیست ؛ ہنوزت نہ گشتہ است گہوارہ تنگ ؛ چگونہ کشی از بر بارہ تنگ ؛ وآن را گادارہ نیز گفتہ اند وفغوار یعنی بت دار کسے کہ از کثرت اندوہ وغم وخجلت ودہشت وحیرت حرف نزند وخاموش نشستہ باشد مانند بت کہ صورت آدمی دارد وخاموش وساکت ست وچنین کس را نقش دیوار نیز گویند و درین معنے بافغاک یکے ست وفغوارہ بزیادت ہا دقیقی گفتہ ؎ اے کردہ جہانے بہ جفا غمخوارہ ؛ تا روے تو دیدم شدہ ام فغوارہ ؛ ووارى بہ یاے معروف نیز آمدہ چنان کہ گلواری ونباتواری واین محاورۂ اہل توران ست از جواہر الحروف تگ چون تفنگ مرکب از تف مبدل تپ بہ باے فارسی کہ مخفف توپ ست واز تگ کہ آن نیز از ادات تشبیہ است وافادہ معنی

نسبت ہم کند چنانچہ در ہوشنگ وتوشنگ باشین بے نقطہ ودیرنگ ست فا واز بہار عجم مان بعضے گویند کہ این کلمہ نسبت ست سبدان وآن گاہے افادہ تشبیہ کند درین صورت اسم فاعل باشد از مانیدن بمعنی مشابہت ونزد بعض مرخم مانند ست چون آسمان کہ مرکب ست از لفظ آس بمعنی سنگ مدور کہ بدان غلہ آرد کنند وکلمہ مان بمعنی مانند آسیا چہ مانند آسیا ست بگرد بودن نیمۂ فلک کہ مرئی مے شود وابوریحان بیرونی در تفسیر معنی اش گفتہ کہ مانند آسیا ست در دوران بر محور وقطب وپژمان مرکب از پژ بمعنی گریوہ وکوہچہ ومان وچون اینجا جمادانہ بمعنی افسردہ آمدہ ودرین صورت مان افادۂ تشبیہ کند ومسلمان در اصل مسلم مان بودہ یعنی مانند مسلم کہ یک میم بقاعدۂ خود افتادہ ودر تحقیق لفظ مسلمان گفتگوے طویل الذیل ست وما این جا افادۃً للطلاب وتحقیقاً للباب ذکرے کنیم علامہ احاری در شرح گلستان گوید کہ بعض در لفظ مسلمان تردد مے کنند چہ مادہ لفظ اسلام ست لفظ فارسی از ان چہ قسم مشتق مے تواند شد حاصل آن کہ صورت فارسی و مادہ عربی دیدہ مے شود گفتم گاہے مادہ لفظ عربی ولفظ فارسی یکے اتفاق مے افتد مثل گلاب کہ در عربی لاے وگل ست وخلاب بفتح یا بکسر لفظ فارسی ست بہمان معنے چہ خلاب در کتب عربیہ واقعہ نشدہ وہمچنین میدان بفتح اول در عربی بمعنی معروف آمدہ مشتق از مید بمعنی خرامیدن ودر فارسی نیز بہمین معنے مستعمل شود ولفظ اسوار بالضم وبالکسر بمعنی راکب عربی ست وجمع آن اساورہ آمدہ ودر فارسی سوار بدون ہمزہ بہمین معنی آمدہ ہر کدام ازین لفظ در فرس بطور خود مستعمل ست ومشتق از مادہ عربی نیست چہ فارسیان را اصلا استعمال عرب در نظر نبود وپس چہ لازم کہ لفظ مسلمان از اسلام ماخوذ باشد وبر تقدیر تسلیم مے توان کرد بدین طریق کہ مسلمان در اصل مسلم مان باشد یعنی مسلم نما ومانند مسلم چنانچہ در لفظ آسمان گفتہ اند بمعنی آس مانند ودر فارسی ہرگاہ آخر لفظ اول واول لفظ آخر یک جنس باشد یک حرف را حذف کنند بعد از ان در محاورات حرکات تغیر یافتہ چنانچہ لفظ رنجور وگنجور کہ اصلش رنج ور وگنج ور بفتح واو بودہ مثل ہنرور وچون امثال این آمدہ مے توان گفت کہ درین لفظ تحریف شدہ وہمانا نکتہ ترکیب مسلم بر مان آن باشد کہ اسلام امر مبطن ست وفی الحقیقت اطلاع بر حقیقت آن دشوار ست وبناے حکم بر علامات ظاہر ست ازین جہت باین عبارت تعبیر کردہ شد وشق دیگر آن ست کہ ہمین لفظ مسلمان بضم اول وسکون دوم ولام جمع مسلم باشد مثل مومنان کہ تحریف در حرکات واقع شدہ واستعمال جمع در مفرد شائع گشتہ

چنانچہ لفظ امرا در واحد مستعمل شود وہمچنین لفظ نواب بضم اول جمع نائب ست کہ بفتح اول
شہرت گرفتہ وحکم مفرد پیدا کردہ وہمچنین لفظ میران کہ جمع میر ست و در محاورۂ ہند بر یک
فرد اطلاق مے نمایند چون در محاورہ مفرد شد ناچار جمع کردہ میرانان مے گویند۔ چنان کہ
لفظ حور کہ جمع حورا ست تحقیق نمودہ اند۔ وچون از استعمال مفرد شدہ ناچار جمع کردہ حوران
مے گویند۔ حق این ست کہ لفظ مسلمان خالی ازین تکلف فارسی بحث باشد واللہ سبحانہ اعلم
خان آرزو در سراج اللغت گوید۔ انچہ حق تحقیق ست علامہ مذکور ادا کردہ لیکن مولف را
در بعض جا نظر ست اول آن کہ الفاظیکہ مادۂ لفظ عربی وفارسی متحد اتفاق افتادہ مثل
غلب وغلاب ودیبان واسوار احتمال تعریب دارد وتصرف وبیش وکم نمودن تازیان
الفاظ فارسی بیش از بیش ست وقاعدہ برائے آن مضبوط نیست پس حق آنکہ یا گوییم
کہ در اصل مسلمان بودہ نہ برائے آن کہ چون حقیقت اسلام پوشیدہ وپنہان ست
وحکم برظاہر آن مسلمان گفتند یعنی مانند مسلم مثل آسمان کہ در اصل مانند آس ست زیرا کہ این
تکلف محض ست بلکہ بدین سبب کہ لفظ مان درین جا زائد محض باشد ونظیر این لفظ
شادمان ست بمعنی شاد ودودمان نیز ازین عالم ست لہذا دودہ نیز بدین معنے آمدہ
وزیادت ہا در کلمات فارسی بسیار ست مثل خان وخانہ وجان وجانہ وتغیر حرکات بسبب
کثرت استعمال وتحقیقات ست ویا بگوییم کہ جمع مسلم ست کہ بہ اندک تغیر در مقام مفرد مستعمل
شدہ واستشہاد علامۂ مذکور بہ لفظ امرا درست نیست زیرا کہ در کلام استادان بمعنی امیر
ہرگز واقع نیست بلکہ استعمال فارسی دانان ہندوستان ست واین کہ بعض از متاخرین
کہ اگرچہ ولایت زاد وخود را فاضل زبان دانستہ بستہ اند ہرگز سند نیست وفقیر مولف
را بران جا بہ جا نظر ست چنان کہ محمد حسین شہرت گوید ؎ از حسرت منصب جگرم خون
شدہ باشد ٭ در خاطر اگر داشتہ باشم امراشم ٭ وشم مخفف شوم ست وہمچنین نواب زیراچہ
درین مقام برائے ادب ست چنان کہ لفظ بندگان فلانے وہمین قسم لفظ میران کہ آن
محاورۂ اہل ہند ست ودر فارسی سند نشود وہمچنین لفظ حور کہ در عربی الاصل ست
وفارسیان بے لحاظ معنی اصلی گاہے جمع را مفرد استعمال کنند چنان کہ لفظ صم وبکم کہ جمع
اصم وابکم ست درین بیت سعدی ؎ زبان بریدہ بکنجے نشستہ صم بکم ٭ بہ از کسے کہ
نباشد زبانش اندر حکم ٭ پس نظیر صحیح برائے این لفظ مژگان ست کہ جمع مژہ است
وبمعنی مفرد مستعمل مے شود وآن را مژگانہا بصیغہ جمع آرند تغیر در حرکت نیز شدہ چرا کہ جمع
مژہ مژگانہا بہ حرکت زائے فارسی باید ودر روزمرہ بہ سکون آن مستعمل شود واین کہ گفتہ

کہ لفظ اسلام بے تکلف فارسی بحث ست محل نظر ست چرا کہ دین اسلام مستحدث ست
پس لفظ آن در فارسی نیز مستحدث بود یا مجاز مجاز خود البتہ نیست پس حقیقت بود پس فارسی
بحث نبود برائے معنی مذکور لفظ سطور مفرد کردہ اند۔ وخان آرزو در خیابان گفتہ کہ
شادمان مرادف شاد ولفظ مان زائد ست چنان کہ الف ونون در شادان وظاہرا
ازین عالم ست مسلمان کہ باندک تغیر وتحریف وتخفیف این صورت گرفتہ وصاحب انجمن
فرمودہ ست کہ مسلمان از مسلم مفرس ست بزیادت الف ونون واین کہ صاحب مثمر نوشتہ
است کہ زیادت الف ونون در اواخر کلمات عربیہ دیدہ نہ شدہ محل نظر ست وبقول
بعض لفظ مہمان نیز مرکب ست از مہ بمعنی بزرگ ولفظ مان برائے تشبیہ یعنی مانند بزرگ
است در عزت یا آن کہ لفظ مان بمعنی خانہ باشد بمعنی سردار خانہ چہ مہ بمعنی سردار ست
وبہ مجاز بر ضیف کہ واجب التعظیم باشد۔ اطلاق کردہ اند غایتش فک اضافت از
جہت کثرت استعمال ست ومذہب بعض آن ست کہ مہمان مرکب نیست بلکہ تمام
لفظ مفرد ست بمعنی ضیف وضیافت ودر ترکمان جزو کلمہ است لیکن بعضے وجہ تسمیہ
آن گفتہ اند کہ چون ترکان از توران در روم بہ ایران نقل کردند اولاد آنہا را در
ایران ترکمان نامیدند وصاحب حبیب السیر نوشتہ کہ چون اینہا نسبت باتراک کم رتبہ
باشند ترکمان گویند یعنی مانا بہ ترک حرف اصل نیست گویا نکتہ بعد الوقوع ست و
عند التحقیق لفظ فارسی نیست بلکہ ترکی ست بعضے از اتراک ترکمان را ترکمن گویند
ومانہ بزیادت ہا نیز آمدہ چون خان وخانہ آرہ چون پشتارہ ومے توان گفت کہ مخفف
پشتوارہ است یدہ چون ترنجیدہ یعنی مانند ترنج مولوی گوید ؎ گفت شاباش
وفرود آویخت لنج ٭ شد ترنجیدہ ترش ہمچو ترنج ٭ از رسالہ عبد الواسع مولف گوید
ترنج بفتحتین بمعنی چین وشکن ومحکم بستن میان وتنگ برکشیدن کمربند وامر بدین معنے نیز
ست ونام میوہ ایست معروف ومشہور از نارنج بزرگ تر وہمانا برائے کثرت چین و
شکنے کہ بر پوست آن ست بدین اسم موسوم شدہ واین مجاز ست وبمعنی چین وشکن کہ
ولوے وزنج ست وترنجیدن بمعنی سخت ودرہم کشیدن وتنگ گرفتن وکوفتہ شدن
وچین بہم رسانیدن ودرشت گردیدن مصدر آن ست وترنجیدہ با اول وثانی مضموم
ونون ساکن وجیم مکسور ویائے معروف بمعنی چین وشکن گرفتہ صفت مشبہت مولوی گفتہ ؎
سیب بگفت اے ترنج از چہ ترنجیدہ ٭ گفت من از چشم بد مے نشوم خود جدا ٭ دیگر
بمعنی کشیدہ شدہ است عنصری گفتہ ؎ بیاراست خود را چو مردان جنگ ٭ ترنجیدہ بر بارگی

تنگ تنگ ٭ و ترنجیدہ برین قیاس ماضی ترنجید ست پس قول او غلط و ترنجیدہ صیغہ صفت مشبہ ندہ چون پژمندہ بمعنی افسردہ و منقبض مرادف پژمان و این مرکب ست از پژم و ندہ کہ افادۂ تشبیہ کند۔

حروفے کہ افادہ معنی لیاقت کنند

وار چون درشاہوار بدان کہ صاحب انجمن گوید وار افادۂ چہار معنی می کند اول لیاقت دوم از برای نسبت مانند زیور گوشوار یعنی منسوب بگوش سیم برای شباہت مانند گاہوار یعنی تخت مانند چہارم بمعنی فاعلی آید مانند مرکب راہوار و بعض بمعنی مقدار نیز افزودہ اند چون مشتوارہ بمعنی مقدار مشت ہر چیزے کہ در مشت گنجد و چون مشت بمعنی مقدار اندک نیز آمدہ چنانکہ در حدیث قدسی واقع است چہ کنم با این مشت گنہگار جز آن کہ بیامرزم کمافی تفسیر ویلمی پس معنی مقدار اندک خواہد بود۔ دور مخفف آن ست و خان آرزو گوید کہ در جامہ وار و شاہوار و راہوار ہر سہ بمعنی درخور و لائق ست و این اگرچہ خاص ست لیکن در اصل بہمان معنے بود چہ اسپ صاحب رفتار چنین لایق راہ است آنہ چون شاہانہ و ملوکانہ گان مانند شایگان یعنی چیزے کہ درخور و سزاوار شاہ بود کہ در اصل شاہ گان بودہ ہا را بہمزۂ ملینہ بدل کردہ بصورت یا نوشتند و پرویز را گنج از گنجہاے بس بزرگ بودہ کہ آن را شایگان نام نمودہ و ہر گنجے بزرگ را کہ شایستہ شاہ باشد شاہ گان و شایگان گفتن شاید و ہمچنین رایگان در اصل راہ گان بودہ بمعنی چیزے کہ مفت و بے بدل و بے بہا و بے زحمت و بے تحمل حاصل شود یعنی سزاوار راہ ست چہ چیز کم مایہ و فرومایہ درخور آن ست کہ بر سر راہ ہا افتادہ باشد۔ ہدایت گفتہ ؎ از ابر و رشتہ رشتہ چکیدہ در شاہوار ٭ در خاک تودہ تودہ و۔ گنج شایگان ٭ زان رشتہ رشتہ رشتہ لولوست بے بہا ٭ زان تودہ تودہ تودۂ یاقوت رایگان ٭ و خان آرزو نوشتہ کہ در لفظ خدایگان گان کلمۂ نسبت ست و افادۂ تشبیہے کند چنانکہ لفظ وند در خداوند یعنی شخصے کہ مثل خدا مالک و متصرف باشد و در لفظ گورگان نیز گان بمعنی لائق و سزاوار ست گور بواو مجہول بمعنی عیش و عشرت و شراب ست پس گورگان بمعنے کسے کہ لائق عیش و عشرت باشد۔ و این لقب شاہ تیمور ست۔

حروفے کہ افادہ معنی محافظت کنند

دار چون پردہ دار و راہدار و چوبدار بمعنی خادمان سلاطین و وزرا کہ در دست چوبہاے سیمین و زرین دارند از رسالہ عبد الواسع و نفایس اللغات وغیرہ و بعض گفتہ اند کہ بمعنی دارندہ نیز آمدہ چون زردار و مالدار و این معنے راجح بمعنی اول ست و جگردار و جلودار آن کہ عنان اسپ گرفتہ ہمراہ رود و جہاندار و خبردار و خانہ دار و خزانہ دار و سلح دار و بیلہ دار و آبدار و آئینہ دار و تابدار و امانت دار و دباردار و پاسدار و تاجدار و تحصیلدار و جاندار و خویشتن دار و داغدار و عویدار و کامدار و دمدار و دنبالہ دار و داغدار و رازدار و رعشہ دار و رکابدار وغیرہ و لفظ تابعدار غلط است چراکہ تابع اسم فاعل ست بترکیب لفظ دار حاجت ندارد و اگر اتفاق افتد بجایش تبعدار بدون الف باید گفت بان کلمہ نسبت ست و گاہے برای محافظت آید چون دربان و پشتیبان و غلتبان و بادبان و پاسبان و جہانبان ازان جہت کہ پیوستہ نگاہ مے دارد بر احوال شخص یا چیز پس ترکیب بان دران از راہ حقیقت بود و اطلاق بر محافظ مجاز و گاہے بادنے ملابست چون باجبان کہ گیرندۂ باج ست کمافی مدار الافاضل و بمعنی صاحب و مالک باج نیست چنانکہ بعض گمان کردہ اند و مہربان بمعنی صاحب مہر ست و مجازاً در محل تعظیم آرند و گاہے بہردو طور نظامی ؎ بران مہربان شد چنان مہربان ٭ کہ جز نام او نامدے بر زبان ٭ و آسبان مخفف آسیابان ست ہدایت گفتہ ؎ آسبانی آس مے کن پاسبانی پاسدار ٭ فرقے آخر باید اندر آسبان و پاسبان ٭ و میزبان بالکسر و یاے مجہول و زاے معجمہ بمعنی کسے کہ مہمان را طعام خوراند مرکب ست از لفظ میز بمعنی اسباب ضیافت و کرسی طعام و کلمۂ بان بمعنی دارندہ و بعض گفتہ اند کہ گریبان مرکب ست از گرے بکسر اول و ثانی و تحتانی مجہول بمعنی گردن کہ بعربی جید خوانند و کلمۂ بان و معنی ترکیبی آن نگاہدارندۂ گردن ست و ازین جہت بخیہ جامہ را کہ گرد گردن ست گریبان گویند کہ حافظ و نگہبان گردن ست و در عربی جربان بکسر جیم و راے مہملہ و تشدید باے موحدہ خوانند و بفتحتین نیز آمدہ صاحب غیاث گفتہ کہ در گریبان یاے مجہول را اگر معروف خوانند مضایقہ نباشد بلکہ فصیح نماید وان چون پہلوان و ہندیوان بمعنی نگاہدارندۂ پہل و نگاہدارندۂ ہندی و در عوام ہندی وان ہندیان را گویند این محض غلط ست از رسالہ میر عبد الواسع ہانسوی خلیفہ محمد غیاث الدین رامپوری در کتاب خود مے نویسد کہ ہندی وان در اصل ہندی بان بود

بمعنی کسے کہ نگہبان قیدیان باشد وعوام در لفظ و معنے غلط کردہ اند کہ بجاے باے موحدہ واو می خوانند و بجاے بندی کہ بمعنی اسیر ست بندی وان را بمعنی اسیر و قیدی گویند و در سراج آمدہ کہ بندی وان بمعنی اسیر و قیدی غلط ست و بندی صحیح زیرا کہ بندی وان بمعنی نگاہدارندہ اسیر باشد چراکہ وان مبدل بان ست بمعنی نگاہدارندہ مؤلف گوید کہ حق تحقیق این ست کہ لفظ بندی وان وضع کردۂ ہمین مردم ہندست چنانکہ لفظ بان بائی بمعنی فروشندہ تنبول کہ مخصوص مردم کابل و پشاور وغیرہ است وضع کردۂ ہمین مردم بمناسبت بلفظ نان بائی بودہ آن کہ بلفظ اصلی ست خان آرزو در کتاب دیگر گوید کہ وان مبدل آن ست درین صورت گریبان مبدل گریوان بود کہ مرکب بود از گریو و آن کہ کلمۂ نسبت ست وبان مبدل آن ست نہ بمعنی محافظ از عالم فیلبان و ساربان چنانکہ برخے گمان بردہ اند زیرا چہ گریبان را محافظ گردن گفتن تکلف ست و صاحب انجمن گوید کہ وان بمعنی حارس و حافظ و نگہبان نیز آمدہ مانند پشتیوان و امثال آن مد بالفتح چون کہبد و سپہبد و بابد نام مردے ست از اہل شہر جہرم فارس کہ در خدمت خسرو پرویز منصب حجابت داشتہ بدین سبب او را بار بد خواندہ اند۔

حروفے کہ معنی اتصاف بہ چیزے دہند

ناک برہان گوید بروزن خاک لفظے ست کہ بجہت بیان اتصاف موصوف بہ صفتے در اواخر کلمات مے آورند زیرا کہ دلالت میکند بر داشتن چیزے چون بلفظے ملحق شود ہمچو طربناک و غمناک و مانند آن و مولانا ریاضی گلناک نیز بستہ ؎ گفتہ کہ براے چیست زاری ٭ بوسہ زلب دہان گلناک ٭ نجم بہ جیم تازی چون نوشنجم بمعنی نوشین و گوارندہ لیکن نظیر ندارد گین چون سہمگین و شرمگین و خشمگین از رسالہ عبد الواسع و در مقدمۂ انجمن مذکور ست کہ گین در اصل آگین بودہ یعنی پر از خشم و شرم و سہم و ذکر این پیشتر ازین گذشت گن مخفف اوست مانند شوخگن و شرمگن و خشمگن و امثال آن و گاہے کاف را نیز حذف کردہ بہ نون تنہا اکتفا کنند چنانچہ خشمن مخفف خشمگین ست۔

حروفے کہ ازان رنگ و لون توان فہمید

پام بہ باے فارسی ہمچو مشک پام فام چون عنبر فام و گلفام وام چون گلوام و صبح وام گون بضم کاف فارسی ہمچو گندم گون وگون در جاے بمعنی مانند ست و گونا گون

بمعنی رنگا رنگ گونہ ہمچو گلگونہ غونہ ہمچو گلغونہ بوزن و معنے گلگونہ است وآن غازۂ رخسار زنان ست کہ روے را سرخ کند خاقانی گفتہ ؎ مفریب دل بہ نقش جہان کان نہ یار تست ٭ گلغونہ چگونہ کند پیر راجوان ٭ وگون و گونہ بر طرز و روش و صفت نیز اطلاق مے شود چنانچہ چگونہ بمعنی چہ طور ست دیز و دیزہ بدال مہملہ و یاے مجہول و زاے معجمہ چون شبدیز بمعنی شبرنگ نام اسپ خسرو پرویز صاحب انجمن گفتہ است کہ اسپ پرویز را کہ بسیار سیاہ بود شبدیز خواندند پس دیز بمعنی رنگ ست زیرا کہ آن را شبگون نیز مے خواندہ اند چنانکہ امیر خسرو نیز گفتہ ؎ یکے شبگون کہ نامش بود شبدیز ٭ گرو بردہ ز صرصر در رنگ و تیز ٭ نظامی فرمودہ ؎ نہادہ نام آن شبرنگ شبدیز ٭ بر او عاشق تر از مرغے شب آویز ٭ چرتہ و چردہ ہمچو سیاہ چرتہ و سیاہ چردہ و این دو لفظ بجز از آخر لفظ سیاہ و سیہ بنظر نیامدہ است سعدی گفتہ ؎ سیہ چردہ را کسے زشت خواندہ جوابیش گفتا کہ حیران بماند ٭ و در فرہنگ جہانگیری گفتہ است کہ در بعض عبارات نظم و نثر تنہا بمعنی سیاہ آمدہ ست و صاحب انجمن و برہان قاطع نوشتہ اند کہ پوست آدمی را نیز گفتہ اند چنانکہ سیاہ چردہ گویند و مراد سیاہ پوست باشد و مراد بسیاہ رنگ ہم ہست چنانچہ این مضمون را حضرت خواجہ حافظ خوش گفتہ ؎ آن سیہ چردہ کہ شیرینی عالم با اوست ٭ چشم مے گون لب خندان رخ خرم با اوست ٭

حروفے کہ معنی مصدری و حاصل مصدر بخشند

گی بکسر اول کلمہ ایست کہ در آخر لفظ در آید و معنی مصدر یا حاصل مصدر دہد چون خردگی و دلسوزگی بمعنی خوردی و دلسوزی در شعر انوری کما قال ؎ انوری گر غرو گی ہامے کند ٭ تو بزرگی کن بران خردہ مگیر ٭ و فردوسی در بیان احوال زال پیش منوچہر پادشاہ از زبان سام ؎ مرا بویہ پور کم بود خواست ٭ بدلسوزگی جان ہمے رفت جاست ٭ آر چون گفتار و رفتار و کردار از گفت و رفت و کرد سعدی گوید ؎ مزن بے تامل بگفتار دم ٭ نکو گوی گر دیر گوئی چہ غم ٭ بعض نوشتہ اند کہ کردار اگرچہ بالکسر مشہور ست مگر قیاس مے خواہد کہ بالفتح باشد چرا کہ چون ار بلفظ آر کہ افادہ معنی مصدری کند صیغہ ماضی بیارند ماضی بمعنی مصدر شود چنانچہ گفتار و رفتار و دیدار کذا فی الغیاث و مولوی صہبائی گوید کہ کرد مشہور بفتح کاف ست و بکسر کاف جز در کردار و کردگار دیدہ نشد انتہی و اگر از نفس گفت و رفت وغیرہ معنی حاصل مصدر

گیرند درین صورت کلمہ آر زائدہ باشد آک چون خوراک و سوزاک بمعنی خورش و سوزش
و صاحب غیاث شامے گوید کہ خوراک مرکب ست از خور کہ بمعنی خورش ست و آک کلمہ ایست
سفید معنی نسبت و عجب تر آن کہ در فصل الف ممدودہ مع کاف عربی نوشتہ کہ چون لفظ
آک در آخر صیغۂ امر آید معنی حاصل بالمصدر دہد چون خوراک و سوزاک بمعنی خورش و سوزش۔

حروفے کہ افادہ معنی تصغیر کنند

زہ بہ زاے ہوز مانند نیزہ کہ حربہ معروف ست کہ بعربی آن را رمح و سنان گویند
ماخذ او نے است چنان کہ انوری گفتہ ؎ از نیزۂ او مبنی بے آگہی او ٭ او یختہ چون
شیر علم شیر اجم را ٭ و گاہے قبل از حرف زہ یاے معروف در آید چنان کہ مشکیزہ و نادیزہ
بمعنی مشک کوچک و ناو کوچک **ژہ** بہ زاے فارسی چون نائژہ بمعنی گلوگاہ و نے میان
خالی و ماشورہ بافندگان صاحب انجمن گوید کہ این لغت در اصل نائچہ بودہ یعنی نے کوچک
چون جیم فارسی با زاے فارسی تبدیل مے یابد مانند کاچ و کاژ نائژہ شد انوری گفتہ ؎
گر نائژۂ ابرش پاک بریدہ ٭ چون ہیچ عنان باز نہ پیچد سیلان را ٭ و شارح قصائد
انوری تاک بریدہ بکسر کاف معنی کردہ و خطاست زیرا کہ تمام قصیدہ تا حد تخلص بمدح
در بہاریہ است و اغراق در تقاطر امطار و تواتر باران ۔ پاک یعنی بکلی بریدہ شدہ
کہ اصلاح پذیر نیست و متصل سیلاب و سیلان در جنبش است چہ بہ جیم تازی لیکن قبل
او یا زیادہ مے کنند چون مشکیچہ و کلیچہ کہ حال کلچہ گویند چہ بہ جیم فارسی چون باغچہ و
طاقچہ و کوچہ و درین جا نیز یاے معروف زیادہ کنند چنانچہ کلیچہ بضم اول و کسر لام و یاے
ساکن بمعنی نان خمیری میدہ نظامی گوید ؎ نہ آتش گل باغ جمشید بود ٭ کلیچہ پز خوان
خورشید بود ٭ و دریچہ بمعنی در کوچک خان آرزو در چراغ ہدایت و غیرہ گفتہ است کہ
در زیادہ بودن یاے تحتانی این لفظ تامل ست لیکن اکثر استادان دریچہ بہ زیادت
یاے تحتانی آوردہ اند عرفی گوید ؎ دریچہ اش بضیا دیدۂ سہیل یمن ٭ نشیمنش بہوا کعبہ
نسیم بہار ٭ و غالب ظن آن ست کہ دریچہ در اصل دریزہ بود زاے معجمہ را بجیم فارسی
بدل کردند و دریزہ مرکب ست از لفظ در و لفظ یزہ کہ بہ یاے تحتانی و زاے معجمہ باشد
بمعنی خورد و کوچک در حالت ترکیب یا را ساکن کنند چون در مشکیزہ و نادیزہ و
در خیابان فرمودہ کہ بخاطر مے رسد کہ در اصل ایژہ بہ زاے فارسی باشد ۔ بوزن
ریزہ و ایچہ مبدل و چہ مخفف آن و نظیر لفظ دریزہ مشکیزہ بمعنی مشک خرد لیکن لفظ

دریچہ بہ باے موحدہ بمعنی در خور دنیز آمدہ پس ارتکاب این ہمہ نباشد و صاحب لوامع النور مے فرماید
کہ دریچہ با یاے تحتانی بمعنی در کوچک صرف این لفظ بر زبان ایرانیان و اہل ہند از زمان قدیم
بروزن جریدہ بودہ است اما فقیر از زبان مامانان خصوصاً طا ابو القاسم شیرازی کہ بمصاحبت
عبد النبی خان سفیر تخلص ایلچی ایران وارد بنگالہ شدہ بود چنین شنیدہ کہ لفظ دریچہ بروزن جریدہ
بغلط شہرت گرفتہ و اصلش دریچہ بہ باے موحدہ بوزن سگ بچہ بودہ است انتہی اقیہ ماغیہ شہ
چون نمیشہ بمعنی نے کوچک کہ قبانان نواز نار چنانچہ خاقانی گفتہ ع باساز با ربد چہ کنی
نمیشۂ شبان ٭ در اصل نیچہ بودہ کہ بہ تغیر لہجہ با بدال چہ بہ شہ نمیشہ خواندہ اند ۔ چون
لنچہ و لخشہ بمعنی آتش پارہ و صاحب جہانگیری و تابعان او پیشہ بہ باے فارسی خواندہ اند
بہمین معنے و آن خطاست از انجمن آراے ناصری رہ چون خمرہ و خمبرہ و خنبرہ بمعنی
خمچہ کہ مشک کوچک باشد و ند ۔ رہ کہ مرکب ست از ند بمعنی حرمزادہ و رہ کہ افادۂ
تصغیر کند لہ چون کندولہ کہ ظرفے باشد از گل مانند خم بزرگ کہ غلہ دران کنند و ل
چون مشکول بفتح اول بروزن کشکول مشک کوچک و آن را مشکیزہ و مشکیچہ نیز گویند
ستفاد از انجمن آراے ناصری ۔

حروفے کہ افادہ نسبت کنند

یعنی بہ آخر منسوب لاحق شوند تا دلالت کنند بر وابستگی و تعلق چیزے بمدلول
آن و استعمال حروف نسبت بر دو گونہ است یکے آن کہ براے نسبت محض آید
و دیگر آن کہ سواے نسبت افادہ معنی دیگر نیز کند چون نسبت تشبیہی و نسبت ظرفیہ
و کثرت و لیاقت و صاحبی و غیرہ **آک** بالمد و کاف تنہا مخفف آن چون مغاک
منسوب بر مغ یعنی عمیق و تباک منسوب بہ تب و سپیتاک بفتح سین مہملہ و باے فارسی مکسور و یاے
تحتانی مجہول و فوقانی بہ الف کشیدہ و کاف در آخر بمعنی سفیداب کہ آن را زنان بر روے مالند
و این مرکب است از سپیت کہ مبدل سفید ست و آک کلمۂ نسبت ست و سپتاک بحذف
تحتانی مخفف این ست و در خاشاک زائدہ نیست کما وہم بلکہ خاشاک مرکب ست از خاش
بمعنی ریزہ چوب و الف و کاف نسبت و نزد بعض مغاک اصل ست و مغ مخفف آن و شارح رسالۂ
عبد الواسع گوید ازین قبیل ست تاباک منسوب بہ تاب مولانا وصالی گوید ؎ اے زہر تو عالمے غمناک ٭
جان ہر یک فتادہ در تاباک ٭ و ازین قبیل ست پیچاک منسوب بر پیچ درین بیت ظہوری ؎
بہ پیچاک موہا کہ دریا کشند ٭ دل اہل نظارہ بالا کشند ٭ انتہیٰ و مغاک بمعنی ابلہ و نادان مجوہ حیران منسوب

به فنج که به ضم اول به لغت ماوراءالنهر بمعنی بت باشد که به عربی صنم خوانند زیرا که چنان که بت جماد و
حیران و نادان ست حیران نیز چنین ست و چنین کس را فغوار نیز گویند یعنی مانند بت حکیم و ثقفی
در مذمت نادانے گفته ؎ آنکه تکلوخ روے بعقب کرد خوب کرد ؛ زیرا لقب گران بنود
بر دل فغاک ؛ و فژاک بروزن هلاک بمعنی چرکن و چرک آلوده منسوب به فژ بمعنی چرک آزا
فژاگن بروزن ساگن و فژاگین به کاف فارسی بروزن شیاطین نیز گفته اند و پچاک بروزن
انظلاک بمعنی ترجمان منسوب به پچوه بفتح اول و ضم ثانی و سکون ثالث و ظهور ها که بمعنی ترجمه
باشد و سوزاک لقب زخمے سوزنده منسوب به سوز و این لفظ احتمال حاصل بالمصدر نیز
دارد ـ و کاواک چیزے درون تهی منسوب به کاو و آنه بالمد چون کاشانه بمعنی خانه کوچک ظاهرا
بمعنی خانه ایست که شیشه ها برائے روشنی در تابدان آن تعبیه کرده باشند و این مرکب
است از کاش بمعنی شیشه و آنه که کلمه نسبت ست و بعد ازان بمعنی مطلق خانه استعمال یافته
حتے که بر آشیانه مرغان نیز آمده و روزانه و شبانه و سالانه در ضمانه الف و نون و ها برائے نسبت
و تشبیه ست یعنی مانند حریف و منسوب به حریف . صاحب جواهر الحروف گوید در اواخر کلمات
مغانه و عروسانه و دیوانه و مستانه و مردانه و زنانه شاید که تمام کلمه از برائے نسبت بود این قدر
هست که اطلاق زنانه و مستانه بر شخص شبیه بزن و شبیه به مست در کلام محاوره دانان نیامده
هر چند قیاس تجویز آن مے کند بلکه مے گویند فلانے جامه زنانه مے پوشد و چشم مستانه یا رفتار مستانه
دارد و برین قیاس مغانه و عروسانه اما اطلاق دیوانه و شبانه بر شخص و غیر شخص هر دو آمده
چه مے گویند دل دیوانه و مے شبانه و فلان دیوانه و فلان شبانه و در مثمر الفوائد آمده اینکه
گفته اند در زنانه بمعنی چیز برائے نسبت ست که افاده تشبیه کند پس بمعنی مرد شبیه بزنان
باشد در آن نظر ست چرا که لفظ زنانه در کلام اهل زبان بمعنی مذکور نیست گو قیاس
مجوز آن باشد و اهل هند نظر بر قیاس مذکور گویند و همچنین لفظ مستانه چه اطلاق آن بر شخص
در محاوره نیست مثلاً بگویند که فلان لباس زنانه مے پوشد و خرام مستانه دارد نه آن که فلان
زنانه یا مستانه است هذا هو الحق و در خیابان مرقوم ست که آنه گاهے مفید معنی نسبت باشد
چنان که گوئی فلان خردمندانه مے گوید و بے باکانه و دوستانه و گاهے مفید معنی وقت چنانچه
پیرانه و حق آن ست که هر دو جا برائے تشبیه است در اول طرز یا طور را خود ست و در دوم
معنی وقت و پیرانه سر بزیادت لفظ سر نیز آمده و معنی آن وقت پیری سر ست که عبارت
است از سفیدی سر و آن کنایه است از شیب و آنچه در رشیدی ست که آنه برائے نسبت
نیست بلکه هاے نسبت در آخر الف و نون جمع زیاده کنند پس بے باکانه بمعنی حالتے که بے باکان را

باشد محل نظر ست آب و آبه چون سرداب و سردابه بمعنی سردخانه و گوراب و گورابه به کاف
فارسی گنبدے که بر سر مقابر سازند و صاحب بهار عجم شوراب و شورابه نیز به این مثال آورده
اما درین الفاظ اضافت مقلوبی گفتن اولے ست و در ثانی ها برائے اسمیت چون سبزه و سفیده
آو و آوه بواو مبدل آب و آبه یا بالعکس کذا فی مثمر الفوائد و نزد صاحب انجمن آده اصل
ست و آبه مبدل و نزد بعض آو مخفف آوند و آوه مزید علیه آو چون پژاوه بمعنی داشش
خشت پزی و آهک پزی چه پژ بمعنی پخته و کوه است و کژاوه و کجاوه هم ازین عالم باشند که چوب
و کش آن کج بود **آچه** بمد و جیم فارسی و اوچه و ایچه مبدل آن و آشه مبدل آچه مثل
کاچ و کاش و ازین مرکب ست لباشه بمعنی حلقهٔ ریسمانے که بر چوبے نصب کنند و لب
بالائے اسپ و اشتر و خر بد نعل را بدان نهاده تاب دهند تا عاجز شود و بعض گمان دارند
که ایچه مبدل **ایژه** به زائے فارسی و تازی که هر دو برائے نسبت آید چنان که پاکیزه و آشیزه
بمعنی شراره و دریچه و باغیچه و این گاهے افادهٔ تصغیر کند و خان آرزو ایچ نیز برائے نسبت گفته
که در ان تخفیف شده حرف چ آید چون بانوچ که مرکب ست از بانو بمعنی صاحب خانه
و جیم فارسی که مخفف ایچ ست **آرو** بمد و رائے مهمله بواو رسیده چنان که چشمارو بمعنی پارچه که
برائے دفع چشم زخم بر رخ اطفال پوشند و ظاهرا چشم آویز همان ست کما قیل و ظاهرا آر کلمه
نسبت ست و واو بعد آن زیاده کرده اند و این قسم واو زائده مے آید گاهے پیش
از حرف نسبت چنان که تنومند و گاهے بعد آن چنان که درهمین لفظ **آر و آره** بالمد و
رائے مهمله چون دستار منسوب به دست و دادار منسوب به داد و تکار بمعنی نوعے از نیزه که
به هندوستان تکه گویند بضم فوقانی و کاف تازی مشدد و مرکب ست از تخه مبدل تکمه و چون
پیکان آن بصورت تکمه باشد کلمه آر را برائے نسبت بدان الحاق کرده اند و نزد بعض
برخوردار و خریدار و فروختار نیز ازین عالم ست مرکب از برخورد و خرید و فروخت بمعنی برخوردن
و خریدن و فروختن و آر که کلمه نسبت ست نه از عالم زردار و مالدار و آزار نیز ظاهرا مرکب
است از لفظ آز بمعنی حرص و شره و آر که کلمه نسبت است و چون شره از بیماری هاے
نفسانی ست پس استعمال آن مرکب بمعنی بیماری بر سبیل تجوز بود و کلمه اسوار مرکب ست
از اسو که مبدل اسپ ست و کلمه آر که برائے نسبت ست و بفتح فارسی ست و بالکسر
و الضم معرب و سوار مخفف این ست و نزد بعض مشترک در عربی و فارسی **آز** بمد و زائے
معجمه چون غلیواز بمعنی زغن مرکب از غلیو بمعنی حیران و سرگشته و کلمه آز که برائے نسبت ست
و سرگشتگی و حیرانی در و ظاهر ست و نیز احتمال دارد که غلیو مخفف غلیواز باشد و کجا ز بمعنی آره

آدآہن مثل تیشہ نیز مرکب ست از کج وآز کہ کلمۂ نسبت ست لیکن فاضل سندی وہدایت
مولف انجمن بکسر آوردہ اند ودر موید بفتح نوشتہ وصاحب برہان قاطع وسروری نیز بہ فتح
آوردہ وبعض گویند نماز مرکب ست از نم بمعنی رطوبت وتری ودرین جا عبارت ست از
وضو کہ در تہیہ نماز کنند وآز کلمۂ نسبت ست واین محض تکلف ست چہ نماز در اصل فارسی
بمعنی سپاس وستایش ست وبمعنی عبادت مخصوص اصطلاح اسلامیان مثل روزہ آد بالمد
ودال مہملہ چون آباد مرکب از آب وآد از عالم نوشاد کہ مرکب انست از نوش وکلمۂ مذکور
واگر گویند کہ نوشاد بفتح اول ست چنان کہ ازین بیت مستفاد مے شود ؎ آمد آن مہ پئے
قتل من واز نوشادست ✽ چہ غم از قتل مرا کان مہ نوشاد آمد ✽ گوئیم کلمہ نو بواو مجہول
نیز آمدہ جامی ؎ زیر ناف تا بالائے زانو ✽ نگوئیم ہیچ نکتہ کہنہ یا نو ✽ پس ہر دو صحیح باشد
ہمچنین داماد مرکب ست از دام وآد کہ برائے نسبت ست چہ ہر کس کہ کتخدا باشد گرفتار
گردید وآباد ہم برین قیاس چرا کہ بے آب معموری محال ست پس لفظ آباد وداماد
در اصل مجاز باشد کہ حقیقت آنہا مہجور گشتہ وآبادان مزید علیہ آباد مثل شاد وشادان
دآدہ بہ زیادتی ہا نیز آمدہ چون خانوادہ کہ مرکب ست از خانہ وآدہ کہ حرف نسبت ست
وپیادہ مقابل سوار واین مجاز ست مرکب از پے بمعنی پائے وآدہ کہ کلمۂ نسبت ست
زیرا کہ رفتار از لوازم پاست وپیادہ را بیشتر سروکار با پاست وبرین تقدیر باید کہ بہ فتح
با باشد لیکن مشہور بکسرہ است کہ ظاہرا بمناسبت تحتانی مابعد اول را مکسور کردہ اند کہ
یک گونہ تخفیف دارد آفرید بالمد چون داد آفرید کہ نام باری تعالے ست وماہ آفرید
نام کنیزک ایرج کہ دخترے از وے متولد شد ومنوچہر از ان بہم رسید وجفت آفرید نام رشتنی
کذا قیل واین بنہایت بعید ست زیرا کہ لفظ آفرید بے تکلف حاصل بالمصدر ست از
آفریدن کہ در ترکیبات بمعنی آفرینندہ وآفریدہ شدہ مستعمل شود وجفت آفرید بمعنی مذکور
را انطاکی کہ یونانی گفتہ خطا کردہ فارسی بحت ست چنانچہ بغدادی در مالایسع للطبیب
جملہ گفتہ جفت آفرید اسم فارسی معناہ المخلوق زوجا آل وآلہ بالمد کلمۂ نسبت مبدل
از آر وآرہ کہ ہمہ کلمۂ نسبت اند چنان کہ مذکور شد چون دنبال منسوب بہ دنب وکوبال بمعنی
گرز منسوب بہ کوب کذا فی المثمر واین لغت مشہور بہ بائے فارسی ست وصاحب انجمن گوید
کہ بہ بائے عربی معنی آن روشن تر شود یعنی کوبندہ بال وبازو دہقانونے کہ در فارسی رسم ست
یک بارا حذف کردہ کوب بال را کوبال گویند ودر برہان این لغت را در باب کاف فارسی
آوردہ ست وموافق قاعدہ بہ کاف تازی مناسب ست ودر فرہنگ انجمن آرائے ناصری

وبہار عجم نیز این لغت را در باب کاف تازی آوردہ اند وموافق تحقیق صاحب انجمن مرکب
باشد از فعل واسم ورائے خان آرزو آن کہ مرکب ست از فعل وحرف نسبت وپنجال
منسوب بہ پنجہ یعنی فضلۂ مرغ ودنگال منسوب بہ دنگ کہ آلتے ست بدان برنج کوبند چون
یک سر او بہ ہاون برنج رسد سر دیگرش بلند شود وہمچنین بالعکس وتیغال منسوب بہ شکر تیغ
وہمچنین ست ریچہ وریچال کہ بکسر اول پنیرے باشد نرم مانند کشک کہ شیر تازہ ودران زیرہ
وسیاہ دانہ ودیگر ادویہ گرم در آن کنند ونان خورش سازند وکنجالہ وکنجال بالضم نخالۂ کنجد
وامثال آن کہ روغن آن را کشیدہ باشند وثفل آن باقی ماندہ باشد وانگشتال بمعنی کسے کہ
از گرمی مزاج یا شوق سوزد منسوب بہ انگشت یعنی زگال لہذا بر مطلق بیمار مجازاً اطلاق
کنند وچنگال منسوب بہ چنگ وبہار گوید کہ چنگال بمعنی پنجہ مزید علیہ چنگ بمعنی پنجہ است
لیکن خان آرزو تخفیف را اولے از زیادت دانند وچنگال بمعنی پنجہ اصل وبمعنی مالیدہ مجاز
کہ شہرت کردہ ودر شرحے گوید مے تواند کہ بمعنی مالیدہ کہ از نان وروغن وشیرینی سازند مرکب
باشد از چنگ وآل کہ برائے نسبت آید ودرین صورت حقیقت خواہد بود وہمین مرضی صاحب
بہار عجم وغیرہ است وبعض گویند پیالہ ظاہرا مرکب ست از پے بفتح اول کہ در ہندی بمعنی
آب وشیر ہر دو آمدہ وآلہ کلمۂ نسبت وچون اشتراک وتوافق ہندی وفارسی بسیار ست
دور نیست کہ بدین معنے آمدہ باشد غایتش در فارسی بکسر مستعمل ست ودرین نظر ست
زیرا کہ پے بمعنی آب در فارسی نیامدہ عجب از صاحب انجمن آرائے ناصری کہ باوجود تتبع
تمام وکمال تفحص ودیدن مصنفات این فن وخواندن تالیفات افاضل ایران وہندوستان
مثل رشیدی وسراج اللغت وبہار عجم وجواہر الحروف وغیرہ کہ ازین کتب نقل کردہ ومؤید
گرفتہ چگونہ گفتہ کہ از جملہ کلمات نسبت کہ صاحبان فرہنگ ہا متوجہ نشدہ اند ونیاوردہ اند
یکے آل ست آم بالمد چون فرجام کہ مرکب ست از فرج بمعنی قدر ومنزلت وبعد ترکیب بمعنی
حسن عاقبت مستعمل شود لیکن از ترکیب نافرجام بمعنی شخص نیکو عاقبت معلوم مے شود مگر آنکہ
گویند از عالم نامرادست وکلمہ نا درین قسم مواقع گاہے مے آید ولگام بالفتح آنچہ در دہن اسپ
کنند ولجام معرب آن ست چہ لگ بہ فتح اول وکاف فارسی بمعنی بند وزندان وشلاق ست
وبند وشلاق اسپ بدان ظاہر ست وچرام بمعنی چراگاہ اگر مرکب ست از چرا بمعنی چریدن پس
میم تنہا حرف نسبت بود واگر از چر کہ حاصل بالمصدر از چریدن ست الف ومیم معا برائے نسبت
باشد بہر کیف چرا منسوب بہ چریدن ست وشجام بروزن سلام ازین عالم ست بمعنی سرمائے
سخت کہ درختان را بخشکاند مرکب از شج بفتح شین معجمہ وسکون جیم تازی یعنی زمین سفید سخت

کم گیاه که دران غله نروید چه در سرماے سخت زمین حالت مذکوره بهم رساند آن بالمد چون
ایران که ملکے ست مشهور در رسالهٔ تاجی مسطور ست که ایران منسوب ست به ایرج پسر فریدون
که آن را ایرج هم مے گویند و زمرهٔ ایران را به هوشنگ نبیرهٔ کیومرز منسوب دانند که او را
پارس دزردشت نخستین نیز گفته اند و ایران نام داشت و مشهور به هوشنگ و پسر سیامک بوده
همچنین توران ملکے منسوب به تور که پسر دیگر فریدون بوده و هرزان و سپهبدان و سپاهان
در افغان منسوب به رافع چنان که ابوجعفر طوسی در **طبقات شافعیه** آورده و آونگان
بالمد چیز آویخته شده با ونگ اے به ریسمانے که رخت پوشیدنی بران اندازند و گاہے خوشهاے
انگور بدان آویزند و نژهان به باے فارسی بمعنی اندوهگین زیرا که مرکب ست از نژم بمعنی کوه
والف و نون نسبت و بعد ترکیب بمعنی مذکوره استعمال فرموده اند از جهت انجماد طبیعت
و کاسان به سین مهمله نام شهرے در حوالی سمرقند بر شمال آخشی مرکب از کاس بمعنی خوک والف
و نون نسبت زیرا که آن جا خوک بسیار ست و منسوب بدان شهر را کاسی و کاسانی گویند
و معرب آن قاسان ست و کاشان نام شهرے که دران شیشه خوب مے ساختند چه کاش
بمعنی شیشه است و بعض گویند که گهان که جهان مبدل اوست در اصل گاهان بوده
مزید علیه گاه یا مرکب از گاه والف و نون نسبت و لفظ گاه براے زمان و مکان هر دو آید
چون رزمگاه و بزمگاه و سحرگاه و صبحگاه و فرق در گهان و گاهان آن ست که دوم بمعنی مطلق
مکان مستعمل شود چون سحرگاهان و اول بخصوصیت بمعنی ماسواے واجب تعالے به هر تقدیر
جهان مبدل گهان ست و به فتح و کسر هر دو صحیح اگر مخفف گاهان ست به فتح بود و اگر مخفف
گیهان که امالهٔ گاهان ست مکسور ست چه اماله به یاے مجهول بود لهذا سروری نیز بکسر اول
آورده هذا غایة التحقیق و این خالی از تکلف نیست چه اگر گیهان امالهٔ گاهان مے بود
عراقیان حال به یاے معروف تلفظ مے کردند حالان که عراقی چه غیر عراقی هم همه به فتح
خوانند پس جهان مبدل گهان که مخفف گاهان ست بمعنی منسوب به زمانه باشد یا ماخوذ از
جستن چنان که ازین بیت حکیم فردوسی مستفاد مے شود ؎ ستاند ز تو دیگرے را دهد ؛ جهان
خوانیش بے گمان بر جهد ؛ پس گهان مخفف گیهان نبود و گیهان بالفتح لغتے باشد
علیحده و این مخفف ست **آونگ** بالمد و نون مفتوح چنان که لورانگ بواو مجهول
و راے مهمله بمعنی ظرفے که شیر و روغن دران پر کنند چه لور روغن ست و در سراج اللغت
نوشته ام که این غلط ست بلکه نوعے از قروت و کشک ست که بعض تخمها دران داخل کرده
خورند چنان که قوسی تصریح کرده یا قسمے از پنیر ست چنان که در سروری و جهانگیری ست لهذا

ظرف روغن را لورانگ گویند غایتش بمعنے روغن مهجور گشته انتهی از منتخب الفوائد این
همه به پاسداری قول قوسی و تغلیط رشیدی ست حالان که صاحب انجمن نیز که از ثقات
اهل زبان ست لور بمعنی روغن و مسکه آورده و استشهاد بدین بیت محمد عصار کرده ؎
چرب و شیرین ترے ز شکر و شیر ؛ نرم و نازک ترے ز لور و پنیر **آور** بالمد چون تناور بمعنی
قوی جثه و دلاور و تگاور بمعنی اسپ دونده و خوش رفتار مرکب است از تگ بمعنی
دویدن و تحقیق مولف آن ست که کلمهٔ آور مشترک ست در اسم و حرف به حسب اختلاف
مقام معنی آن دریافت مے شود و در صورتے که حرف باشد ور مخفف آن ست و کلمهٔ مخفف
این ست چون انگشتر درین صورت **آر** نیز مخفف آور تواند بود و نزد مولف فوز الکبیر
ر مخفف **ری** ست نه مخفف ور **آوند** بالمد چون دماوند مرکب ست از دم بمعنی سحر آوند
که کلمهٔ نسبت ست و آن نام شهرے ست **آس** و **آسه** بالمد و سین بے نقطه ظاهرا مبدل
آز بمد و زاے معجمه است چه زا به سین بدل شود و دوم مزید علیه چون مغاس به میم بمعنی بت خانه
منسوب به مغ و چون مغ بت پرست نبود بلکه آتش پرست باشد اطلاق آن بر بت خانه مجاز
باشد و گرداس بضم کاف فارسی بمعنی ظالم و ستمگر مرکب ست از گرد بمعنی پهلوان و همان آس
که کلمهٔ نسبت ست **آش** و **آشه** بالمد و شین منقوطه چنانچه لباش و لواشه که لبیشه امالهٔ
آنهاست و لباشه و لواشه بمعنی چیزے که لب مرکب سرکش را بدان بپیچیده نعل بند **نماه** بالمد
براے نسبت شمرده اند چون زواه به زاے تازی بمعنی طعام زندانیان زیرا که زو بندی
و محبوس را گویند لیکن زو بمعنی بندی و محبوس در کتب معتبره مثل جهانگیری و سروری و رشیدی
و برهان و انجمن وغیره نیست **آنی** بالمد چون پیشانی و بعض گفته اند که از پیشان بر وزن
پیچان بمعنی پیش پیش که ازان هیچ چیز پیشتر نباشد و یاے نسبت مرکب ست شیخ عطار گفته ؎
اے مرد گرم رو چه روی پیش ازین به پیش ؛ چندان مرو به پیش که پیشان پدید نیست ؛
اسپه به باے فارسی چنانچه گشتاسپ و جاماسپ و لهراسپ کذا قیل چون معنی ترکیبی
الفاظے که ترکیب بدین کلمهٔ نسبت یافته بسبب کهنگی معلوم نیست نه از کتب لغت نه از
محاورات چه این زبان قدیم ست که حکم متروک بهم رسانیده و تنها قیاس کافی نیست پس جزم
به صحت این معنے که کلمهٔ نسبت ست نے توان کرد **باد** بدال مهمله و **باده** و **بادگان** و
بادان و **بایگان** به تحتانی بجاے دال بعض گویند همه کلمات نسبت ست و نون بالف
مزید علیه آنها چون آذرباد و آذربادگان و آذربایگان نام ولایتے مشهور و مینوباد که نام شهرے
است معنی ترکیبی آن منسوب به مینو که عبارت ست از عالم علوی و گروهے بهشت گفته اند

و نوش باد و نوش باده نواے موسیقی و بادان فیروز نام اصلی شهر اردبیل که فیروز جد نوشیروان
بنا کرده و از بادان فیروز مستفاد مے شود که گاہے تقدیم حرف نسبت بر اسم نیز باشد و این نیز
غلط ست زیرا که بادان مخفف آبادان ست که اسم ست و مضاف واقع شده پس باد را
حرف نسبت گفتن تکلف محض ست و صحیح باد بمعنی معمور ست ضد خراب مخفف آباد
غایتش در بعضے حقیقت ست و بعضے مجاز آرے گان کلمهٔ نسبت ست **باوه** بواو چون
نو باوه بمعنی هر چیز نو رآمده و میوه نو رسیده خصوصاً مرادف نوبر که نو و ر بواو مبدل آن ست
پس نو و ر بدال چنان که بعضے از اہل لغت نوشته اند تحریف بود یا آن که بدال هم لغتے باشد
و ران که از جهت اشتراک معنے در ان اشتباه افتاده **بار و باره** بموحده چون تاز بار بفوقانی
و زاے تازی مخفف تاز باره که مرادف غلام باره است و بعض به هر دو زاے تازی ضبط
کرده اند بمعنی امرد باز و این ظاهراً التصحیف ست والله اعلم بالصواب ملا روحی گوید ؎
بگرفتمش مهار و شدم بر فراز او * چونان که تاز بار شود بر فراز تاز * و عشق باره و شاعر باره
و روسپی باره و غلام باره و شب باره بمعنی زن بدکار که شبها را دوست دارد و صاحب بهار عجم گفته که
اژدها باره منسوب به اژدها زیرا که درین ترکیب جزو ثانی کلمهٔ نسبت ست خواجه نظامی ؎ نخواندی
ز تاریخ جمشید شاه * که آن اژدها چون فرو برد ماه * فریدون به آن اژدها باره مرد * به آن
قوت اژدهای چه کرد * **و بره** مخفف باره و تحقیق آن ست که در اصل وار ست و باره مزید علیه
مبدل واره و بره مخفف آن موافق مذهب بعض از محققین که گویند باے موحده در اصل فارسی
نیست و پاره به باے فارسی لغتے ست در باره بموحده چون گو پاره بمعنی گله گاو و میش و ماه پاره
و کوه پاره و عوام کالانعام درین دو معنے پارچه و ریزه گویند و آن غلط محض ست بلکه خطاے فاحش
نظامی ؎ بشه گفت برخیز و شو باز جاے * که آن کوه پاره در آمد ز جاے * و این که بعضے
گفته که ماه پاره بمعنی حصه و قطعهٔ از ماه از روے استعاره درست تواند شد تکلف محض ست
و همین بعض گوید که قیامت پاره درین شعر ناصر علی ؎ نے گویدم نگه بادیده ام پیغام دیدارش *
مبادا آن قیامت پاره یعنی دل خبر یابد * از عالم استعاره است فافهم پایه به باے
فارسی و تحتانی چنان که خوان پایه بمعنی دستارخوان لیکن احتمال دارد که بر معنی مشهور خود
بوده بمعنی چیزے که در پاے و زیر خوان بگسترانند و بدو نسبت فوق و تحت دستارخوان
و خوان پایه گویند چرا که آن جامه است که واضع آن را بجهت پوشیدن خوان طعام
وضع کرده و چون طعام خورند آن را زیر خوان گسترند و ستر خوان مخفف دستارخوان ست
تی و تین بعضے هر دو را کلمه نسبت گفته اند پس اگر به ثبوت رسد اول مخفف دوم باشد

چنان که کشتی به فتح کاف تازی بمعنی سفینه که مرکب ست از کش بمعنی پغولهٔ ران و بغل
و برین تقدیر از راه تشبیه سفینه را کشتی گویند کذا فی المنتخب و صاحب رشیدی نوشته که تحقیق
آن ست که به فتح کاف فارسی منسوب به گشت و سیو آبتین بالمد که نام پدر فریدون ست
منسوب به آب در همواری و آبتین مرکب از آس بمعنی سودن زیرا که آستین ساحر را مے ساید
و هر دو احتمال دیگر نیز مے دارند جان مبدل گان چون نواجان که مرادف گردگان ست
چنان که مجد قوسی گفته و در هر دو معنے تشبیهے از نسبت حاصل ست **چی** صاحب منتخب گوید
که چی به جیم فارسی ظاهر آن ست که کلمهٔ ترکی ست براے نسبت فارسیان حال براے
کثرت اختلاط اتراک از جهت تسلط در الفاظ فارسیه نیز آرند چنانچه یلچی بمعنی خرده فروش
و چانچی بمعنی کوزهٔ سر تنگ بزرگ شکم که دران شراب پر کنند منسوب به چمان بر وزن کلان
بمعنی پیالهٔ شراب بود که کاسه و پیاله از ان ظرف پر کنند و کلچی بمعنی کناس و کود کش
چه کک پس افگنده و فضله را گویند و ماخچی بمعنی اسپے که مادر و پدرش از یک نوع
نباشند پس مے تواند که فارسیان از راه تصرف به جیم تازی آورده اند چون میانجی و
گوانجی بمعنی سردار از گوان فردوسی از قول بهرام چوبینه به ساوه شاه گوید ؎ بدرگاه
شاهنشه میانجی منم * که در شهر ایران گوانجی منم * و صاحب مصطلحات و بهار عجم گوید
که میانجی بمعنی قاصد و نیز بمعنی ایلچی گری ظاهراً مرکب ست از میان و لفظ گی که به کاف
فارسی کلمهٔ نسبت ست پس کاف را به جیم بدل کرده چنین خوانده اند و صاحب غیاث
فرماید که چون لفظ میانه را به یا متصل کردند هاے مختفی به کاف فارسی بدل شده به جیم
عربی مبدل گشت و یا آن که مرکب باشد از میان و لفظ چی که به جیم فارسی و یاے معروف
کلمهٔ ترکی ست که براے معنی صاحب و خداوند و دارنده است چون قورچی بالضم سلحدار
و آهنگر چه قور در ترکی آهن باشد و جارچی که صاحب جار بود و جار در ترکی فریاد را گویند
و تفنگچی صاحب تفنگ و قوشچی صاحب جانوران شکاری یعنی داروغهٔ آنها قوش در ترکی باز و غیر آن را گویند
و تمغاچی پس بجهت تخفیف جیم فارسی به جیم عربی بدل گشت خواجه امیر خان در نصاب
ترکی گوید ؎ بلفظ چی و گوچی کیے فاعل * آید اے طالب فن کامل * معنے کیلگوچی
است آینده * هست سانگوچی نماینده * و له ؎ اسم فاعل شنو تو از بنده * کیلگو
کیلگوچی ست آینده * **چه** چون طپانچه که در اصل توانچه بفوقانی مرکب از توان بمعنی
زور و قوت و چه که کلمهٔ نسبت ست و نوچه بمعنی جوان نوخاسته مرکب از نو بمعنی تازه
و چه کلمهٔ نسبت و در بازیچه نیز کلمهٔ چه براے نسبت ست **خو** در بهار عجم گفته که اژدها خو

٥ منسوب بہ اژدہا چنان کہ اژدہا بارہ زیرا کہ درین ترکیب جزو ثانی کلمۂ نسبت ست خواجہ نظامی
کہ این اژدہا خوے مردم خیال ؛ نہنگے ست کاوردہ برماو بال ؛ وے تواند کہ اژدہا خو
محمول بر معنی حقیقی خو باشد و مردم خیال نیز صفت وے بود بلکہ ہمین صحیح ست یعنی این
مرد اژدہا سیرت مردم صورت نہنگے ست کہ برماو بال آوردہ دان چنانچہ تاریکدان و
خاندان یعنی جاے منسوب بہ ہواے تاریک و اشخاص منسوب بہ خانہ و بہ مجاز بمعنی جاے
تاریک و اشخاص یک سلسلہ مستعمل ست درخ صاحب بہار عجم در ہیگر گوید کہ بالکسر بمعنی
اسپ کمیت نوشتہ اند و اغلب کہ صحیح بالفتح باشد بمعنی مطلق اسپ مثل ہیدخ بہ ہمین
معنے زیرا کہ ہر کدام مرکب ست از ہے کہ کلمۂ تنبیہ و آگاہانیدن ست و یکے از کلمات نسبت
و صاحب انجمن نویسد کہ درخ بمعنی خوب ست و برین تقدیر اسپ تیز و جہندہ و تند معنے
باشد و بیدخ مبدل وے ست کذا قیل لیکن چون سند بیدخ بہ باے موحدہ درمیان
نیست اغلب کہ تحریف ہیدخ بہ ہا باشد لہذا در کتب معتبرہ نیامدہ است و برہان قاطع
قابل اعتماد کلی نیست زیرا چہ تحریفات و تصحیفات بیش از حد دارد و ون قلب و ند یا
مبدل وان کہ ہر دو کلمۂ نسبت اند چون آفریدون بمد و قصر کہ مزید علیہ فریدون ست و
آن مرکب ست از فری بمعنی عظمت و شکوہ یا راستی و درستی و یاے معروف بہ مجہول بدل
شدہ چنان کہ ایدون کہ مخفف این دون ست و نود بوزن خود قلب این ست چون
خوشنود ما مزائدہ است چنان کہ حروف زوائد کذا فی المثمر و در بہار عجم گفتہ است کہ خوشنود
قلب خوشوند یا خوشون کہ وند و ون ہر دو کلمۂ نسبت ست ویز چون شبدیز در سروری سطور
است کہ شبدیز نام اسپ شیرین مرکب از لفظ شب و لفظ دیز کہ کلمۂ نسبت ست و این
در اصل دیس بود سین مہملہ را بہ زاے معجمہ بدل کردند و نزد صاحب انجمن دیز درین ترکیب
براے افادۂ معنی لون ست رند کہ رنگ مبدل آنست چون کنارند و کنارنگ بمعنی
مزارع و باورنگ بمعنی بادپیچ کہ بہ عربی ارجوجہ خوانند و خاک رند بمعنی غبار و در استخوان رند
استخوان رنگ بمعنی سگ و ہما دو احتمال ست یکے آن کہ رند ماخوذ از رندیدن بمعنی
خراشیدن باشد چنان کہ درشت رند بمعنی رندہ ماخوذ ست از رندیدن بمعنی خراشیدن مخصوص
و دیگر آن کہ کلمۂ نسبت بود این قدر ہست کہ بمعنی خراشیدن مجاز بود رود چون آب رود
بمعنی نیلوفر و بادرود بمعنی چوبے کہ زیر شاخ نازک گذارند کہ از بار میوہ یا از شدت باد
نشکند اگر گویند آب رود بمعنی نیلوفر عبارت ست از فرزند آب چہ درخت نیلوفر در
آب پیدا شود گوئیم قیاس بادرود منافی آن ست و در الفاظ مجہولۃ الترکیب و المعنے

تا حقیقت باشد قائل بہ مجاز نتوان شد رہ بہ ہاے مختفی و این ہمان راست کہ مخفف
ور بود وہا در آخر آن زیادہ کردہ اند چون لترہ بضم لام بمعنی مرطوب و فربہ کہ مرکب ست
از لت مخفف لوت بمعنی طعام و تن آسانی و رہ پس مجاز باشد و چکرہ بمعنی قطرہ مرکب از چک
ماخوذ از چکیدن و رہ و باغرہ گرہے ست کہ در اعضا بسبب دردے دیگر عارض شود و
درسندرہ بمعنی حرامزادہ و خشترہ بمعنی پارچہ مربع کہ در زیر بغل وغیرہ دوزند و در جا مہا اظہار
براے نسبت ست لیکن در سندرہ تحقیق آن ست کہ براے تصغیر باشد چہ سند تنہا بمعنی حرامزادہ
آمدہ ری و رین اول مخفف دوم چون انگشتری و انگشترین و بفتری افزار جولاہگان
کہ مرکب ست از بفت مخفف بافت و ری و آفرین دو احتمال دارد و یکے آنکہ مرکب
باشد از آفر کہ مخفف آن ست یا آفر مزید علیہ آن کما ہو رائی البعض و یا و نون کہ
کلمۂ نسبت ست دوم آن کہ مبدل آبرین باشد مرکب از آب بمعنی جاہ و اعتبار کہ مجاز آمدہ و
الاول ہو الاقوے لانہ حقیقۃ و در فوز کبیر گفتہ کہ را مخفف ور کہ مخفف آور ست نیست بلکہ مخفف
ری کہ مخفف رین ست ہست فافہم زن مثل آب زن بمعنی ظرفے کہ آب ادویہ وغیرہ
جوش دادہ در ان ریزند و بیماران را بدان نشانند تا بشویند و از ن بوزن رہزن معرب
آن ست و باب زن بمعنی سیخ مخفف کباب زن زی چون رازی و مروزی و سگزی
بمعنی سیستانی زیرا کہ در آن ولایت سگ بسیار باشد لہذا آن ملک را سگستان نیز گویند
و سجستان معرب آن ست این قدر ہست کہ مروزی تنہا بہ یاے نسبت نیز آید کذا فی المثمر
و صاحب برہان گفتہ کہ سگز بالکسر و سکون کاف فارسی و زاے معجمہ کوہے ست از
زابلستان مابین کیچ و مکران و دریاے شور از پہلوے آن مے گذرد و صاحب غیاث
گوید کہ سگزی منسوب بہ آن ست و بعض گویند کہ آن را سگز لیستان نیز گویند و سگستان
مخفف این ست و در انجمن مذکور ست کہ سجزی بہ فتح سین مہملہ و سکون جیم ابجد و زاے
ہوز و یاے نسبت معرب سگزی کہ سگز نام جاے ست در ولایت زابلستان و یا براے
نسبت ست و بعض بہ غلط سجزی معرب را سنجری بہ فتح سین و سکون نون و فتح جیم ابجد
و راے مہملہ خوانند مانند ابو الفرج شاعر سجزی سیستانی را و آنچہ حضرت استادی رحمۃ اللہ علیہ
در کتاب محیط اعظم در ضمن فائدہ فرمودہ اند کہ سنجری معرب سنگری ست منسوب بہ
سنجستان کہ معرب سنگستان بہ سین مہملہ و زاے معجمہ است و بالفعل معروف بہ
سیستان ست این تحقیقات تازہ از کجا سمع رسانیدہ اند سار چون سبکسار و خاکسار
از مثمر الفوائد و از کتب دیگر معلوم مے شود کہ در سبکسار بمعنی سر ست چنان کہ در نگونسار

وبعض مفید معنی کثرت نوشتہ اند وانچہ صاحب انجمن گفتہ است کہ سبک سر مخفف
سبکسار ست ازین مستفاد مے شود کہ این جا سار مزید علیہ سر نیست چنان کہ رائے
بعض محققین ست و رشیدی در سنگسار نیز ازین قبیل شمردہ ۔ و در خاکسار افادہ
تشبیہ مے کند یعنی خاک مانند چہ سار بمعنی مانند ہم آمدہ و مجازاً بمعنی ذلیل و خوار وگاہے
اطلاق این لفظ بمعنی غریب و خاقانی کنند بسبیل مدح و سال مبدل آن چون آبسال
بمعنی عمارت و آبادی ست و جائے منسوب بہ آب چنان کہ آباد و بمجاز بمعنی مطلق
خانہ مستعمل ست و انچہ آبسالان بمعنی باغ نوشتہ اند سہ ہمے شیفتہ باصد آہ و نالان ٭
بسان بلبل اندر بسالان ٭ بلحاظ مولف چنان مے آید کہ جمع ہمین آبسال بود و آسال مخفف
پس آسال کن بہ فتح کاف تازی خانہ کن باشد ابوشکور سہ زوانا شنیدم کہ پیمان شکن
زن جاف جاف ست آسال کن ہست مثل شست مرکب از شش و ست کہ بسین
مہملہ و معجمہ جمع شدہ اند پس یک شین معجمہ را از جہت ثقل تلفظ حذف نمودہ اند سہ
مبدل رہ چون باغسہ کہ مرکب ست از باغ و سہ کہ کلمہ نسبت ست چون در صحن خانہ
صاحب سلیقہا گلکاری کنند نسبت بدان نمودہ شنگ چنان کہ ہوشنگ کہ در اصل
ہوش شنگ بود بسبب اجتماع دو شین یکے محذوف شدہ و آب شنگ بمعنی آبزن و درگاہ شنگ
مجاز ست بمعنی چوبے کہ گاو را بدان رانند پس شنگ درین جا بمعنی شوخ ست لیکن
تا حقیقت بود قائل بمجاز نباید شد خصوصاً جائے کہ نظائر بسیار داشتہ شن مخفف شنگ
چون گلشن فلیق گوید کہ شن درہمین لفظ دیدہ شدہ و دیگر بنظر نیامدہ مؤلف گوید کہ جوشن
نیز ازین عالم ست مرکب از جوش بمعنی حلقہ و شن کلمہ نسبت یک شین را بسبب اجتماع
دو شین حذف کردند و مے تواند کہ نون نسبت تنہا بدان ملحق شدہ و روشن منسوب
بہ رو کہ روے اشخاص ازان معلوم شود درین صورت روشن بضم اول باشد و این کہ
در محاورات بفتح آید از جہت خفت فتحہ ست از عالم چرا کہ کسرہ بہ فتح بدل شدہ و در عربی
روشن بالفتح بمعنی روزن ست و این احتمال دارد کہ معرب بود و ظاہراً فارسیان باتباع
لفظ عربی مذکور کہ سبب روشنی خانہ است این ہم بفتح خواندہ اند کذا فی المثمر و در سراج اللغت
نوشتہ کہ روشن بالضم معروف ست و این مرکب ست از رو کہ بمعنی رخسارہ و چہرہ باشد و از
لفظ شن کہ کلمہ نسبت ست از عالم گلشن و جوشن چون چہرہ بہ نسبت دیگر اعضا ظاہرتر و
نمایان تر ست لہذا ہر شئے تابان و ظاہر را روشن گفتند و بالفتح معرب است و از رسالہ معربات
نیز معلوم مے شود کہ روشن بالفتح معرب روشن بالضم ست و روش مخفف اوست خاقانی گفتہ

نجم آورخ کہ طفل گرینہ است ٭ کہ بہر لحظہ روش مے شود ٭ و گمان غالب ست کہ حرف
مذکور بمعنی کثرت وانبوہی بودہ و در بعض جاہا مثل گلشن و جوشن و در بعض نبودہ مثل روغن
شید بیائے مجہول ارباب لغت بمعنی بسیار روشن نوشتہ اند و تحقیق کلمہ نسبت ست
چون جمشید کہ مخفف جام شید ست و جمشید ون مزید علیہ و فرشید بمعنی شکوہ و عظمت و زاید
نیز آید چون خورشید لیکن این دو احتمال دارد یکے آن کہ در اصل پرتو باشد کہ بمجاز بمعنی
آفتاب شہرت کردہ از عالم مہتاب کہ بمعنی ماہ و پرتو ماہ ہر دو آمدہ دوم آن کہ خور بمعنی
آفتاب بود حقیقۃً و شید زاید و برین قیاس مہشید کہ مرادف مہتاب بمعنی حقیقی آن کہ پرتو
است ہذا غایۃ التحقیق و لا مزید علیہ کذا قیل و تحقیق آن ست کہ شید در اصل بمعنی نور
ست پس از جہت تیمن و تعظیم جزو کلمات گردانند و چون شمس و قمر اعظم آیات اللہ اند
اضافت بشید کردہ اند و بکثرت استعمال اضافت محذوف شدہ و برین قیاس جمشید
و توجیہے کہ نوشتہ شدہ تکلف بے فائدہ است و مے توان گفت کہ این لفظ مشترک ست
در معنی حرفی و اسمی پس بمعنی نور اسم ست و بمعنی نسبت حرف املا شاد کہ گاہے در محل کثرت
و بسیاری آرند چون شاداب و شادخواب و شادبہر و شادخوار و غاتیش در بعض جاہا
برائے کثرت و انبوہی و در بعض محض برائے نسبت مثل لفظ سار غنج بفتح کلمہ نسبت
است رودکی سہ چو گشت آن پریروے بیمار غنج ٭ بہ بریدول از سرائے سپنج
کذا فی السروری و صاحب انجمن بہ اتباع رشیدی گوید کہ غنج بمعنی گرد[1] شدہ و بہم آمدہ است
یعنی بیمارے کہ از شدت بیماری و کثرت ناتوانی جمع و گرد و گلولہ شدہ باشد و این لغت
ماخوذ از غنجہ است و صاحب مثمر الفوائد نویسد کہ انچہ فاضل سندی گفتہ کہ بیمار غنج بیمارے کہ
از طول مرض غنج یعنی بہم آمدہ باشد خطا ست چہ درین صورت بضم اول باید پس حرف
نسبت باشد زائدہ از عالم شادمند و سابق بہ تحریر درآمدہ کہ از خواص حروف نسبت
است کہ چون باسما ملحق شوند بمعنی صفت گردانند چنان کہ فیروزمند بمعنی فیروزی مند و
تاریک دان بمعنی تاریکی دان درین صورت بیمار غنج بمعنی بیماری باشد غاتیش مجازاً بمعنی
مریض کہ صیغۂ مبالغہ است آمدہ این قدر ہست کہ نظیر ندارد کار چون پےکار مرکب از
پے بمعنی قدم و کار کلمہ نسبت یا کارگہ ترجمۂ امر ست و علی التقدیرین معنی ترکیبی آن امرے
کہ نسبت داشتہ باشد بہ پائے و آن عبارت از ثبات قدم و افشردن پا ست کہ از لوازم
جنگ بلکہ عمدۂ آن ست پس بمعنی جنگ و جدل مجازاً بود گرمانند تو انگر بضم اول در اصل

[1] بکسر کاف فارسی ۱۲

بمعنی قوت ست مرکب از توان بمعنی طاقت وگر کلمہ نسبت وبمعنی مالدار مجاز ست وبقولے گر درین کلمہ مفید معنی صاحب ودارنده است چنان که در خصومت گروخان آرزو در خیابان آورده توانگر ظاهرا مرکب ست از توان بمعنی قوت وگر بمعنی جاعل یعنی کسے که قوت دهد وچون دولتمند را از جهت طعام دادن مساکین ومفلسان این حالت حاصل ست بروی اطلاق کنند گین وگینه وگن دوم مزید علیه وسوم مخفف ست چون آبگینه بمعنی شیشه منسوب به آب وکاسگینه بمعنی مرغے که بزرک نیز گویند وبهندی نیلکنٹهه خوانند منسوب به کاس به سین مهمله وکاف مطلق خوک باشد چنان که در اکثر فرهنگهاست وتخصیص جهانگیری بخوک نر بیجاست چون مرغ مذکور در شهوت خوردن میان طیور چون خوک ست او را بدین نام نامیده اند ودرین هردو جا نسبت تشبیهی ست وگاهے بنود چون غمگین وشرمگین وشوخگین وگرگن بمعنی شخصے که خارشت دارد وآلوده به چرک بود کذا فی منتخب اللغات ومؤلف برهان گفته است که گرگن بفتح اول وکسر ثالث شخصے را گویند که صاحب گر باشد یعنی علت جرب داشته باشد چه گن بمعنی صاحب هم آمده وگر بالفتح مرض خارش را گویند که به عربی جرب خوانند وگرگنان جمع آن ست ناصر خسرو گفته ع گر نخواهی رنج گراز گرگنان پرهیز کن گسار مؤلف فوز کبیر گوید که کلمه نسبت ست بهر تقدیر جز غمگسار واندوه گسار وباده گسار ومے گسار دیده نه شده وزندگانی گسار که در دیباچهٔ ابوالفضل آمده ست لفظ تازه است شاید که قائل دیده باشد فاما قابل سند واتباع نیست انتهی جوابش آن ست که شیخ خود سند ست که تتبع بسیار کرده برائے اثبات کلام او سندے باید چنان که مؤلف بهار عجم در لفظ ایشان در حق شیخ گفته است وبعض نوشته اند که گسار بمعنی خورنده است وبعض چنین نوشته اند که گسار بمعنی شکننده چیزے که نرم باشد یا پیچیده شود مگر بشرطیکه اسمے بدو مرکب باشد وگاهے مجازا بمعنی خورنده آید چرا که از خوردن چیز کم مے گردد واز مقدار خود شکسته مے شود گان وگانه وگانی چون رایگان وشایگان ودرین دو لفظ حرف نسبت افادهٔ لیاقت مے کند ودر خدایگان غالب که برائے نسبت تشبیهی ست که نوعے از نسبت باشد یعنی شخصے که مثل خدا مالک ومتصرف وغالب باشد چنان که در خداوند که بهمین معنے است ودیوانگانه وفرزانگانه وبعض از همین باب دانسته اند دریگان ویگانه ودوگان ودوگانه وسه گان وسه گانه وچارگان وچارگانه وپنجگان وپنجگانه ودهگان که معربش دهقان ست وبازارگان وآذربادگان جائے آذرآباد وتیرگان سیزدهم ماه تیر که درآن آرش تیر انداخته بود یعنی جشن منسوب به تیر ماه

ولفظ گروگان بدال وگروگان به واو که بمعنی مرهون باشد منسوب به گرو یعنی رهن ودوستگان ودوستگانه ودوستگانی لقب آن جام شراب که بروے دوستی خورند یا دوستے به دوستے دهد وکیگان را اطلاعست جمع در آذربادگان دانسته وتوجیه رکیک تراشیده بیجاست وبعض گفته اند که الف ونون تمامه ست که در آخر آذرباده که به هاے مختفی مزید علیه آذرباد ست آورده ها را به کاف فارسی بدل کردند وبقول خان آرزو این نیز غلط ست وبرهان گفته است که این لفظ مرکب است از آذر بمعنی آتش وبادگان بمعنی نگهدارنده وخزانه دار وحفظ کننده پس معنی ترکیبی آن نگهدارنده وحافظ وخازن آتش بود ومعنی مجازی آن آتش خانه است ومؤلف انجمن فرموده است که آذرآبادگان وآذربادگان وآذربایگان نام آتشکده تبریز بوده وبدین جهت آن ولایت را آذربادگان وآذرباد وآذربائگان خوانند گویند آذرباد نام موبدے آن را بانی بوده بنابرین منسوب به او دارند وبعض گفته اند که وقتے که آغور ولایت تبریز را گرفت صحرا ومرغزار اوجان که یکے از محال ولایت آذربایجان است او را خوش آمد فرمود که هر یک از مردم او یک دامن خاک بیاورند وآن جا بریزند وخود بنفس خود یک دامن خاک آورده وبریخت تمامیت آن لشکر ومردم او هر یکے دامن خاک بیاوردند وبریختند پشتهٔ عظیم بهم رسید نام آن پشته را آذربایگان کرد چه آذر به لغت ترکی بمعنی بلند ست وبایگان بمعنی بزرگان ومحتشمان وآن جا را بدان مشهور گردانید کذا فی البرهان وباید دانست که گان اصل ست وگانه وگانی مزید علیه لیکن در موارد استعمال اختلاف دارند گشسپ بشین معجمه وباے فارسی بعضے حرف نسبت شمرده اند چون ایزدگشسپ بمعنی خداپرست وبرین تقدیر شسپ مخفف این باشد گی در مدار الافاضل وغیره آمده که لفظ گی به کاف فارسی حرف نسبت ست که در اواخر کلمات ذات الهاء المختفیه آید وها در آن کلمات بیفتد چون خریدگی وخواندگی وشایستگی وآراستگی وبندگی وشرمندگی وجامگی به فتح میم بمعنی راتبه ووظیفه که مرکب ست از کلمهٔ جامه وکلمهٔ گی که به کاف فارسی برائے نسبت ست جامگی در اصل بمعنی به هاے جامه باشد بعد ازان بمجاز بمعنی خوراک که به نوکر وغلام دهند شهرت گرفته کذا فی السراج مؤلف قوانین دستگیری گوید که حق تبدیل ها به کاف ست تا که حذف حرف ها وزیادت کاف بلاقاعده لازم نیاید ومؤلف بهار عجم گفته که جامگی در اصل بمعنی
۵ به هاے جامه ورخت ست مرکب از جامه ویاے نسبت وآن را جامگی خوار گویند نظامی گفته که اے جامگی خوار تدبیر من بزجام سخن چاشنی گیر من لالج چون گنگلاج به ضم اول وفتح ثالث کسے که زبانش گرفتگی داشته باشد وبتازی الکن گویند لیکن نظیر ندارد واز همین لفظ

نسبت تشبیهی مستفاد مے شود مرکب از گنگ که به عربی ابکم خوانند و کلمه لاج له بدل وه ست
برائے نسبت چون چراغله بمعنی کرم شب تاب و چرخله بمعنی نباتے باریک ساق که به عربی شکاعی
خوانند و آن مشابه چرخهٔ زنان بود لهٰذا آن را چرخه نیز گویند و آن که چرخه را بمعنی گیاه مذکور مجاز گفته
خطا کرده زیرا که ها نیز برائے نسبت تشبیهی آید و درخنگاه بمعنی چنگ که سازے ست ز زمه
و درزنگله بمعنی جرس خورد همان هائے ست که در آخر کلمات مثل خان و خانه باشد و زنگل
بمعنی مذکور آمده چنان که در جهانگیری و انجمن ست نه حرف له کما وهم و ازین عالم ست کندله
که مرکب ست از کند و حرف له و ظاهرا برائے تصغیر بود لهٰذا کندوک نیز گویند مان مبدل
وان ست چون شادمان و لفظ نسبت این جا اسم را بمعنی مصدر گردانیده است من
مبدل ون یا برعکس چون خرمن که در اصل به فتح اول ست و از جهت کراهت تلفظ کسره
بدل کرده اند نیز ازین قبیل ست پس مرکب باشد از خر بمعنی بزرگ و من که برائے نسبت
ست و معنی آن چیزے که به بزرگی نسبت داشته باشد و در دمن مے تواند که مخفف در منه
بود و ازین مرکب ست دشمن از دش مخفف دشت بالضم بمعنی بدخو و من و بدان که
لفظ نسبت گاہے با اسمے ملحق شود و معنی صفت گرداند پس دش این جا بمعنی دشتی باشد
که عبارت ست از بدی و معنی ترکیبی آن کسے که نسبت به بدی داخته باشد و صاحب رشیدی
و غیره برانند که من در دشمن بمعنی نفس ست چرا که مصداق آثار من اوست پس دشمن بمعنی
بدنفس یا بددل باشد که عبارت از بدخواه است و دشمان بمعنی دشمن در اصل دشمان
بوده که به پارسی افادهٔ معنی دو ضدے کرده است و در حقیقت دو ضد با یک دیگر
دشمن باشند و دشنام هم ازین ماخوذ ست که در اصل دشت نام بود یعنی نام زشت و بد
و براهام زردشت را بجز بیلے نبود و از مال دنیا قبول نمے کرد به این لقب ملقب
کرده بودند یعنی دشمن زر و در معنی دشت وصال شیرازی رحمة الله علیه گفته ؎ زان باده
کز ان خم کدهٔ عیسویان را ٭ فرقے نه نهد باصره از معبد زردشت ٭ زان باده که گر
بر دیگچلے بنه آتش ٭ همواره تو بینیش باو یار و بزردشت ٭ و بعض گویند در دشنام نام
قلب مان ست که کلمهٔ نسبت ست و این من حیث المعنے اقوے ست زیرا که حقیقت
است و اول مجاز و من حیث اللفظ اول اقوے ست زیرا که رعایت تلفظ هم در آن
مے شود و دشوار که اصلش دشت وار و دشخوار که دشتخوار بوده ماخذش ازین جاست و
دشت پیل هم به این معنے ست و مے تواند که من در دشمن زائده بود پس دشت تنها
بمعنی عدو بود برین تقدیر دشت بمعنی دشمنی خواهد بود چنان که بالا نوشته شده لیکن درین

دو فرق ست چرا که در اول مطلق منسوب به بدی بود و بمعنی عدو مجاز و در دوم حقیقت بود بمعنی
مذکوره هذه وقفة لایمه فکر الناظرین و این که در دمن را مخفف در دمند گفته ام نظر بر آن ست
که من مخفف مند ست و منده و مند یکے ست و ون مخفف وند ست وقفة لطیفه اگر من
مخفف مند بودے بایستے که داو با آن نیز جمع مے شد چنان که با مند موغ چون آموغ
که دیوے ست از توابع اهرمن که فتنه و فساد و دروغ گوئی بدان نسبت دارد و این
اگرچه نظیر ندارد و لیکن از لفظ آسمند که بمعنی دروغ گو ست استنباط مے شود که موغ کلمه
نسبت ست نه چون گرسنه و تشنه بمعنی جائع و عطشان مرکب از گرس بسکون را و تش
که ترجمهٔ جوع و عطش ست و گرسنگی منسوب ست بدان و گرسنگی به تحریک را لهجه
است و احتمال دارد که نون نسبت تنها بود چنان که در زمین و ہائے که در اواخر کلمات
فارسیه زیاده کنند و بکثرت استعمال کالجزو شده لهٰذا در نسبت گرسنگی و تشنگی گویند چنانکه
هم خانگی باوجود آن که خانه در اصل خان ست بمعنی بیت و برین قیاس آتش افروزنه
و سرپوشنه و دینه و پرینه یعنی دیروزی و پریروزی سنائی گوید ؎ بچه بط اگرچه دینه بود ٭
آب دریاش تا بسینه بود ٭ اما مرا اعتقاد آن ست که دینه و پرینه حکم پارینه و زرینه
دارد و ها بیان حرکت ست که در پهلوے یا و نون نسبت بیرون آمده چون لفظ دی
مختوم به یا بود و یا و نون نسبت که در پهلوے آن در آمده و یا باهم واقع شد یکے را
حذف کردند و دینه گفتند نانه بهر دو نون چون مشکنانه بمعنی سعد که نباتے ست خوشبو
لذا قبیل لیکن نظیر ندارد و اگر گویند جانانه از همین قبیل ست غایتش یک نون بسبب
تکرار حذف گشته گوئیم این تکلف ست ند و ندان و ندرو ندران و ندول و نده دوم
و ششم مزید علیه سوم و سوم دو حرکت دارد یکے بفتح دال و دوم بضم دال و این مخفف
ند ورست که ندول مبدل آن ست چون کمند مبدل خمند چنان که کمان مبدل خمان
مرکب از خم و ند منسوب به خم و پیچ و تاب و د و مندان بمعنی آتش مرکب از دم بمعنی
نفس و باد و چون آتش به باد افروخته گردد دمندان گویند و دیزندان بدال مهمله و
زائے هوز بمعنی دیگدان مرکب از دیز که دیگ مبدل آن ست و ندان و بعض بمعنی سه پایه
آهنین گفته اند که دیگ بران گذارند و ماژندران مرکب ست از ماژ به زائے
عجمی بمعنی عیش و ندران پس در اصل بمعنی جائے عیش که از راه تیمن نامیده اند
و این که به زائے تازی شهرت دارد غلط ست و کسند به فتح کاف تازی و ضم دال
مهمله مرکب از کس بمعنی آدمی و ند به ضم دال پس معنی آن مانا به آدم باشد در صورت

لهذا بمعنی فرومایه وناکس آمده ونوندول بوزن سفنقور مرکب از نوفندول که مبدل ما درست
کنند بعضم مخفف آن ست کما سبق بمعنی پسر بنیره وفرزندزاده ومبتدی کارے کما فی رشیدی
وچون هردو نوعی ونازگی دارند اینها را نوندول گویند ودیرنده وپژمنده بمعنی افسرده
ومنقبض مرادف پژمان مرکب از پژم بمعنی گریوه وکوهچه وچون این ها جماد اند بمعنی
افسرده آمده ودرین صورت افاده تشبیه کند ـ بدان که ماقبل کلمات مذکوره در
مشتقات مکسور باشد ودر جواهر مفتوح صاحب مثمر گوید که شرمنده را که فاضل هندی
مخفف شرم مانده گفته خطاست زیرا که تکلف بلاضرورت ست واین که بعض شرمنده
بکسر میم خوانند اختلاف لهجه است از عالم چرا ـ بدان که کلمه نده به الفاظ عربیه نیلده
الاغمنده بمعنی اندوهناک تنگ وتنگان هردو به کاف فارسی وثانی مزید علیه اول
چون هوشنگ وے توان گفت که تنگ مبدل ندست ودال به کاف بدل شود چون
اورنگ واورند پس تنگان مبدل ندان بود که گذشت وتوشنگ به فوقانی بمعنی قناعت
مرکب از توش بمعنی خوراک بقدر حاجت وکلمهٔ مذکور لهذا توشه جنس ماکول را گویند
که مسافرین بردارند وبادنگان مرکب ست از باد وتنگان وبسبب ریاح چنین خوانده اند
وباتنگان بفوقانی مبدل وبادنجان معرب نیچ به جیم فارسی چون زانیچ مخفف
زادنیچ بمعنی وطن وبازنیچ به زاے معجمه مرکب ست از باز که ماخوذ از باختن ونیچ
که کلمهٔ نسبت ست بمعنی مهره چند که بالاے گهوارهٔ اطفال آویزند تا به آن بازی کنند
شهیدی گوید ۵ عقد ثریا نه شود بازنیچ ٭ ودر تحقیق این لفظ صاحب فرهنگان را
اختلاف بسیار ست وبادنیچ به دال مهمله بمعنی ریسمانے که ایام تابستان وعید وجشن وغیره
آویزند وبران نشسته یا ایستاده به هوا آیند وروند وانچه در رشیدی وانجمن وغیره آمده
که وران نشسته حرکت کنند این تخصیص خطاست استاده نیز حرکت کنند وانچه در ساجی
بمعنی چوبے چند که بریک دیگر بندند وبران چوبے یا کرپاسے گذارند وبجاے گهوارهٔ
کودک باشد آن نیز به دال مهمله خواهد بود چنانچه این طور در هندوستان نیز براے اطفال
رسم ست وآن را به هندی جهوله گویند پس بادپیچ به باے فارسی درست نبود وبعضے
گویند بافوچ به حذف دال وابدال تحتانی به واو نیز بدین معنے آمده خان آرزو گوید
ظاهرا مرکب ست از بانو که بمعنی صاحب خانه باشد وجیم فارسی که براے نسبت آید
مخفف ایچ چون لعبت مذکور اکثر کار زنان ست چنین گفته اند واین بے تکلف
است نین چون نازنین بمعنی نازک من حیث المجاز استعمال یافته وزورنین بتحریک

مرکب از زور مبدل زبر یا بالعکس که بمعنی بالا وفوق ست ونین وآن بمعنی پارچه است
که بر گریبان دوزند بجهت خوشنمائی وماژنین به میم بروزن پاکدین نام بانی عمارت
سنگویه که در هند ساخته وستونهاش یک پاره است که مرکب ست از ماژ به زاے عجمی
بمعنی عشرت ونین وماژینه که هم زنے بود شریک تعمیر عمارت مذکور منسوب به ماژنین حکیم
اسدی ۵ به هندوستان نام آن هردو تن ٭ بدے ماژنین مرد وماژینه زن ٭ واروواره
دوم مزید علیه اول گویند بر دو مبدل وال ووالہ ست مانند زیور گوشوار منسوب بگوش
وشلوار بمعنی ازار منسوب به شل یعنی ران وچراغواره قندیلے وظرفے باشد که دران چراغ
روشن کنند تا باد نکشد ومشکاة همان ست واندخواره مرکب ست از اندخس به فتح
اول وسکون نون ودال بے نقطه مفتوح به خاے نقطه دار وسین بے نقطه زده بمعنی دامن
کوه وجاے صعب وواره بمعنی جاے پناه مستقل ست با آن که اندخس خود بمعنی حمایت
ست وراهواره بمعنی سوغات که ره آورد نیز گویند وگریوار بمعنی هار که در گردن کنند چه
گرے بمعنی گردن ست وگریبان مرکب ست از ان کما فی المثمر وصاحب انجمن گوید
که واره این جا بمعنی لائق ست چنان که گوشواره یعنی لایق ودرخور گوش گریواره نیز یعنی
لایق گردن واین که برهان در گریواره راے دوم را زاے هوز نوشته خطا کرده انتهی
واگر گرے مخفف گریو باشد درین صورت آره براے نسبت ست نه واره وبرین تقدیر
درگریوه بمعنی پشتهٔ بلند هاے نسبت باشد نه وه وبر تقدیر اول وه کلمهٔ نسبت ست
کذا قیل وبعض گویند در گوشواره وگریواره لفظ واره مبدل باره است بموحده وبرین
تقدیر در اصل بارگوش وبارگردن باشد وبمعانی معروف شهرت کرده ونزد بعض
این تکلف ست واحتمال قوی ست که واره مبدل آره باشد ور به فتح واو این گویا
مخفف وار ست وبقولے ظاهرا مخفف آور ست چون آزور که مرکب ست از لفظ آز
بمعنی حرص ودر دواز ور به فتح اول وثالث مخفف اوست چنان که درین قول ۵
مرو باش اے حیت قانع ٭ خاک خوراے طبیعت آزور ٭ وجائز ست که ماقبلش را
مضموم نموده واو آن را معروف گردانند چون برخور بروزن رنجور در اصل بمعنی صاحب
ونصیب ست زیرا که مرکب ست از برخ بالفتح بمعنی حصه ونصیب وبهره وبخت وور که
کلمهٔ نسبت ست از عالم مزدور ورنجور وبمجاز بمعنی شریک وانباز استعمال یافته واین
از عالم اطلاق عام فی الخاص باشد میر معزی ۵ برخور ز طرب که در بهاران ٭ با تو طرب
شدیم برخور ٭ استاد فرخی ۵ زبس عطا که دهد هر که زد عطا بته ٭ گمان برد که مر او را شریک وبرخور ٭

از بہار عجم و در سراج نوشته که دیجور بمعنی تاریک مرکب از دیج ست که اماله داج باشد و لفظ ور نسبت چنان که در گنجور و رنجور و مزدور و برین تقدیر بکسر اول باشد و تحقیق آن ست که دیجور به فتح اول و واو معروف لفظ مفرد عربی ست و یا زائده است و دیاجیر جمع آن ست و یه این علامت در اکثر الفاظ قدیم پارسی یافته مے شود و در اصل معنی وصفی دارد اگرچه در پارسی حال بیشتر اعلام و القاب اشخاص قرار داده اند و در عربی بفتح واو و سکون تحتانی و ہاے ملفوظ بود چون نفتویه منسوب به نفت که بدبو باشد زیرا که ہمیشه چرگن و بدبو بود چون نفت و عمرویه که جدش عمرو بود و فضلویه که پدرش فضل الله بود و در فارسی به ضم ما قبل و واو مجهول و فتح تحتانی و ہاے مختفی چون ماہویه و شیرویه نام پسر پرویز بادشاه مشهور که پدر را کشته بر تخت نشست و زیاده از شش ماه کامیاب نه شد ؎ پدرکش پادشاهی را نشاید ٭ و گر شاید بجز شش برنیاید ٭ و شاہویه نام معبرے ست سوزنی ؎ بخت ست بخواب دیدن خیر ٭ شاہویه چنین نهاد تعبیر ٭ کاکویه لقب خال مجد الدوله دیلمی چه کاکو بروزن و معنے خالو برادر مادر ست و در مازندران معروف و مستعمل ست چنان ابوجعفر احمد بن محمد ملقب به علاء الدوله خالوے مجد الدوله دیلمی بوده است او را کاکویه مے خوانند و گمان غالب ست که لفظ نسبت عربی معرب فارسی ست لهذا راهویه را که لفظ فارسی ست در عربی راہویه به واو مفتوح و تحتانی ساکن و ہاے ملفوظ خوانند و آن نام پدر اسحاق محدث مشهور ست و چون در راه زاده بود راهویه خوانند چنان که فاضل سندی گفته و ازین مستفاد مے شود که عجمی بود که نامش هم عجمی ست و اگر عربی مے بود منسوب به لفظ طریق یا سبیل مے شد و سیبویه هم ازین عالم ست که مرکب از سیب بمعنی ثمر معروف و ویه که کلمه نسبت عربی ست و در تعریب چنان شده و آنچه صاحب قاموس نوشته السیب التفاح فارسی و منه سیبویه اے رائحته چنان مستفاد مے شود که مرکب ست از سیب و بویه و بسبب جمع دو با ظاهرا یکے حذف شده لیکن بیان معنی ترکیبی از صاحب قاموس غلط ست چه اگر در اصل سیب بویه بود پس ملفوظ خواندن ها در تعریب وجهے ندارد چه این قسم ہ به جیم بدل شود چون بنفسج و البنفسج و الملج و حق همان ست که از عالم راهویه بود و به نسبت رنگ او را سیبویه گفته اند چنان که امام یافعی از ابراهیم حربی نقل کرده که او گفته دو رخساره سیبویه در رنگ و صفا مانند سیب بود و برین تقدیر نسبت بے تکلف درست مے شود لیکن نسبت به بوے هم مے توان گفت و مضر نیست که لفظ بوے

جزو نام باشد چنان که رنگ در شق اول و ازین جا ثابت شده که سیبویه لقب او بود نه علم وش گاہے برائے نسبت محض بود مثل چاموش بوزن و معنے پابوس چنان که بعضے گمان برده اند و این مرکب ست از چام بمعنی پوست چنان که در ہندی نیز آمده و وش و ازین مستفاد مے شود که حال این حرف مثل کلمه ور ست و جمیع قیود مذکور که در آن مرعی ست درین مرعی ست لهذا سیدوش بوزن گنجوش نیز آمده است مرکب از شید بمعنی نور و وش که کلمه نسبت ست و نیز اگر چاموش مرکب باشد از چام بمعنی پوست و پوشش بمعنی پوششش پوست گویند نیز درست باشد غایتش بسبب قرب مخرج میم و باے فارسی با را حذف کرده اند بلکه این بے تکلف مے شود و انه چون پروانه بمعنی جانور معروف و انگشتوانه بمعنی زه گیر خیاطان و ند و وند و دوم مزید علیه اول چون الوند نام کوه ہمدان مرکب از ال مخفف آله بفتحتین بمعنی عقاب و چون آشیان عقاب در جا ہاے بلند باشد نسبت بدان کرده الوند گویند چنان که در اله موت که نیز نام قلعه ایست غایتش بسبب اجتماع سه حرکت متوالی حرکت دوم حذف نموده اند و مے تواند که آل به مد بود بمعنی سرخ و چون بہار الوند که دوازده چشمه آب از دامن آن برمے آید مشهور ست نسبت بدان نموده الوند گفته اند و ون مخفف آن و گاہے حکم کلمه ور بهم رساند که واو آن در صورت الحاق معروف شود چون گردون بمعنی آسمان مرکب از گرد بمعنی گردیدن و ون که کلمه نسبت ست از بهار عجم و در خیابان مذکور ست که گردون مرکب ست از گرد بمعنی گردیدن و واو و نون که در اصل الف و نون بوده پس گردون در اصل گردان باشد و وان نیز آمده چون برگستوان بالفتح و کاف فارسی مضموم و مکسور هر دو وضع و سین مهمله ساکن آنچه از قسم لحاف بر اسپ اندازند تا زینت و حفاظت شود و به ہندی پاکهر گویند و در سراج نوشته که این لفظ بفتح کاف فارسی ست چه برگست بمعنی پناه و لفظ آن کلمه نسبت و بعض ازین قبیل دانسته اند پلون و پلوان و سترون و استرون و پالون و پالوان آله پالش منسوب به پال و دستوان بمعنی دستانه منسوب به دست و سردن بمعنی شاخ سر جانداران منسوب به سر که درین لفظ مثل گردون واو را ساکن کرده اند و ما قبلش را ضمه داده اند از جهت تخفیف و کثرت استعمال مثل گنجور و رنجور و اک بدل آک ست چون ژواک بمعنی صداے که از کوه بر آید و صدا باز دهد مرکب از ژ بمعنی کوهچه و واک و بعض ژوال به لام گفته اند و این هم صحیح مے تواند شد چه وال نیز کلمه نسبت ست

مبدل آل که بدل آرست وک ماقبل آن مضموم و داو ساکن بود چون چرخوک بمعنی بازیچه
اطفال و آن چوبے باشد مخروطی که طفلان ریسمان بران بندند و نوعے بر زمین اندازند
که تا مدتے در چرخ باشد و غلوک بمعنی غلولهٔ کمان مرکب از غال بمعنی گردانیدن غلطانیدن
و وک که کلمهٔ نسبت ست **هاله** از لفظ ار و هاله معلوم مے شود که حرف نسبت است
چه بمعنی اردوله است لیکن نظیر ندارد کذا قیل لیکن خان آرزو گوید که حاجت نظیر چه احتمال
دارد که آله مبدل آله باشد که الف به ها بدل شده چون امیان و همیان و آله مبدل آره
یار به تحتانی مخفی نماند که یار در اصل بمعنی رفیق ست و مجاز بمعنی نصرت دهنده و برین قیاس
یاری ده حافظ گوید ؎ یار مردان خدا باش که در کشتی نوح ٭ هست خاکے که به آبے
نخرد طوفان را ٭ پس بمعنی صاحب که ترجمهٔ وے عربی ست نباشد مگر مجازاً آن هم اگر از
استعمالات ثابت شود برین تقدیر در هشیار و شهریار لفظ یار اگر برائے نسبت باشد حقیقت
است والا مجاز و برین قیاس آبیار و بازیار و بختیار و پیشیار به بائے فارسی و یائے مجهول
بمعنی بول و قاروره اوحدالدین انوری ؎ از نهیب تو شیر گردون را ٭ آب ناخورده
پیشیار گرفت ٭ چنان که تیکچند بهار تصریح نموده و خان آرزو مے گوید مے تواند که مرکب
باشد از پیش و بار بموحده بمعنی بارش و لفظ بسیار ازین عالم نیست زا که بس بمعنی کثیر یا کثرت
به فتح است و بمعنی کافی نیز و بسیار بکسر شهرت دارد مگر آن که گویند که گاهے تبدیل حرکات
مے شود چنان که در چرا که موافق قیاس و لهجهٔ بعض بکسر ست و به فتح نیز مے آید پس احتمال
عکس نیز بود **یاد** چون بنیاد بمعنی اساس که مرکب ست از بن بمعنی پایان و یاد که کلمهٔ
نسبت ست **یان** و **یانه** چون ماهیانه و سالیانه و روزیانه و ماهیان و سالیان لیکن
این دو در محل ماه و سال نیز آیند و درین صورت زائده باشد **یر** مثل پادیر بمعنی پشتیبان
چه پاد بمعنی حفظ ست کذا قیل و فاضل سندی گوید که پادیر قلب دیرپا ست و همین
اقوے ست زیرا که قلب در فارسی بیش از حد ست و هرگاه از ذات کلمه معنے مستفاد
مے شود قائل به نسبت شدن تکلف ست و گاهے افادهٔ نسبت ظرفیه کند. چون آویر
که مرکب ست از آو که اصل آب ست و یر بمعنی آبگیر و تالاب کما قیل لیکن بدین معنے
در کتب معتبرهٔ لغت آژیر به زائے عجمی ست و آن که آژیر را تحریف گفته عمل به قیاس تنها
نموده که در لغت پیش نے رود **یزه** و **یزک** و **یزن** چون آتشیزه بمعنی کرم شب تاب
منسوب به آتش و پاکیزه منسوب به پاک و دوشیزه بمعنی دخترے که بدوش توان گرفت
لیکن درین لفظ نسبت مجازی ست و چشمیزک بمعنی دانهٔ گیاهے که سوده در چشم کشند

کما قیل لیکن کاف چشمیزک برائے تصغیر ست و کلمهٔ اصل چشمیز ست و از لفظ گاویزن
بمعنی سنگے که در احشائے گاو پیدا شود و گاو زهره نیز گویند چنان مستفاد مے شود که اصل
کلمه یزن ست که یز مخفف آن ست **یش** و **یشن** به شین معجمه و دوم به نون نیز کلمهٔ نسبت
است اول مخفف دوم و دوم مبدل یزن غالباً پس گاویزن سنگ مرقوم ست و گاویشن
و گاویش به نون و بے نون بمعنی ظرفے که شیر گاو در ان دوشند و گویس بدون الف و نون
و سین مهمله مبدل و مخفف این و همه جا معنی نسبت ملحوظ ست **یون** چون همایون که مرکب
است از کلمهٔ هما و لفظ یون و گریون بمعنی قوبا که داد نیز گویند مرکب ست از گر بمعنی خارش
و جرب و کلمهٔ مذکور و آذریون و زریون و گلیون مبدل گون ست **ین** مانند سیمین و زرین
و آهنین و زورین منسوب به زور و این نسبت گاهے به طرف زور دیگرے بود چون کمان
زورین اے کمانے که بزور بسیار کشیده شود و گاهے به طرف زور خود منسوب شود چون
گریه زورین و بادهٔ زورین اے گریه و باده که در خود زور بسیار دارد و زور باده
تندی و بسیاری نشه که اندک آن از خود برد. خان آرزو در شرح سکندرنامه وغیره نوشته
که نسبت به یا و نون وقتے باشد که شے منسوب الیه هیولے و مادهٔ منسوب بود مثلاً
زرین آنچه از زر سازند و همچنین زمردین چنان که صاحب رشیدی و سامانی تصریح کرده اند
و حق تحقیق آن ست که قیاس همین ست اما بعض جا خلاف قیاس نیز آمده اقتصار درین
صورت بر همان قدر مسموع ست مثل دست نگارین و پنجهٔ رنگین و فرش زمردین و بعض
کهین و مهین را ازین عالم شمرده اند بمعنی شخصے منسوب به ماهیتے که آن را که و مه توان گفت
و این تکلف ست و مے توان گفت که حرف نسبت در این جا هم اسم را صفت گردانیده
است و برین قیاس دومین و سیومین وغیرها و راستین و نخستین و پسین انتهی کلامه و تفصیل
این مقام این ست که استعمال یا به نون غنه در جائے ست که منسوب الیه مادهٔ منسوب
بود چون انگشتر زرین یا سیمین و ساعد سیمین با دعائے بودن آن ست از سیم و حلقهٔ آهنین
یا بر منسوب غالب آید چون بساط گوهرین هرگاه آن قدر گوهر نصب نمایند که همه اش
در گوهر مخفی گردد یا با منسوب اتصال شدید داشته باشد چون دست نگارین و جامهٔ رنگین
چه رنگ حنا با دست و رنگ دیگر با جامه وغیره بدان گونه اتصال دارد که جدا کردن آن
به سهولت صورت نے بندد و یائے تحتانی فقط در غیر جائے مذکوره آید چون دهلوی و سامانوی
و ایرانی و تورانی و امثال آن و ازین جاست که هرگاه قاتل مراد بود خونی بدون نون گویند
و هرگاه صفت اشک خون آلود باشد خونین به نون غنه خوانند لیکن لفظے چند مثل کهین و مهین

وکمترین وخوب‌ترین وبدترین وبالائین وپائین وزیرین وفرودین ظاهر از ین عالم نیست پس باید گفت که لزوم از یک جانب ست نه از جانبین یعنی هرگاه منسوب الیه ماده منسوب باشد البته به نون خواهد بود وچنان نیست که نون غنه را بودن صور تهاے مذکوره لازم ست پس عموم وخصوص مطلق بود پس در غیر صور مذکوره از دیاد نون از قبیل نونے باشد که بعد از حرف مده زائده محض آید چون آسیان به نون مزید علیه آسیا نگے که بر آن غله آرد کنند وسون بمعنی طرف ودر الفاظے که مخالف صورت ہاے مذکوره گفته شده مے توان گفت که از قبیل غلبهٔ منسوب الیه بر منسوب ست چه در جاے که تشبیه تامه باشد ادعاے آن مے شود که مشبه عین مشبه به ست وتوضیحش آن که کهین وکمترین وغیرهما کسے که بکه وکمتر و امثال این مشابه باشد ومشابهت بدان گونه غالب آمده که گویا مشبه عین مشبه به محسوس شده وحال این لغت حال بساط گوهرین ست ولهذا کهین وامثال آن بدون نون نیامده مگر بر سبیل شذوذ چون زمین وزمی درین صورت لزوم از طرفین متحقق شد وبعد از نون غنه ہاے مختفی نیز بیاید مانند زرین وزرینه ومشکین ومشکینه واین زائده ست ونزد محمد بن قیس براے تخصیص ست وتفصیلش در حروف منفرده معنی دار گذشت

تنبیه

از خواص حروف نسبت ست که گاہے الحاق آنها ملحق به را بمعنی صفت ومصدر گرداند چنان که مان در شادمان که شادر ا بمعنی شادی ساخته وہمچنین مند در فیروزمند که فیروز را بمعنی فیروزی گردانیده وہمچنین دان در تاریکدان که بمعنی تاریکی نموده وہمچنین دان در روشن دان که بمعنی روشنی ساخته پس حاجت به تکلف توجیهے که مولف غیاث تراشیده که روشندان در اصل روشنی دان است یا را بجهت تخفیف حذف کرده اند نمانده ودر ہمگی وجملگی نیز مے تواند که حرف نسبت منسوب الیه را بمعنی مصدر گردانیده باشد پس بزیادت بے حاصل قائل نباید شد واین اصلی ست معتبر

فصل سوم دربیان حروف معنوی زواید

این حروف را حروف زوائد از ان گویند که گاہے زائد واقع مے شوند نه مراد این ست که در جمیع استعمالات زائد واقع مے شوند ومراد از زائد بودن این حروف این ست که اصل معنے بغیر آنها مختل نے شود نه این که ہیچ فائده در آوردن

آن نیست بلکه فائده ہاست معنوی باشد یا لفظی معنوی چنانچه تاکید معنے در آن جا درین قول مرزا طاہر وحید ؎ ز خاک آن زمین تا روز محشر بوے خون آید ✤ بہر جا قطره از اشک خونیم چکید آن جا ✤ ودر عربی تاکید معنے در من استغراقیه وباے که زائد مے شود در خبر ما ولیس ولفظی چنان که تزئین وتحسین لفظ وبودن لفظ بزیادت اینها فصیح یا بودن کلمه یا کلام بسبب آنها آماده براے استقامت وزن یا براے حسن سجع وغیر ذلک

ب

زائد مے شود در جاے که بعد از کلمه که با متصل اوست لفظ در یا بر باشد سعدی فرماید ؎ بدریا در منافع بے شمار ست ✤ اگر خواہی سلامت بر کنار ست ✤ یعنی در دریا منافع بیشمار ست سوزنی گوید ؎ قہر تو بر اعداے تو مشئوم بر آید ✤ چون تاختن رستم سگزی بر پسر ببر ✤ یعنی بر پسر از رسالهٔ عبد الواسع آلہی انصاف را چه پیش آمد داد وہے ندارم و الا مے گفتم که درین اشعار لفظ در وبر زائد ست نه باے موحده زیرا که باے ظرفیت وباے استعلا موجود ست پس لفظ در وبر زائد خواہد بود وبے ضرورت چه ضرور ست که با را زائد کنند ولفظ در وبر را از جاے خود برداشته بجاے دیگر برند ومؤید دعوے ماست آنچه صاحب انجمن محققانه حرف مے زند که ہر جا باے استعلا بر لفظ بر وباے ظرفیت بر لفظ در مقدم شود باید که از ہر دو یا معنے گیرند وبر ودر را براے تزئین کلام یا بضرورت شعر زائد شمارند وبعض این را باے تجرید دانند وآن عبارت از گرفتن معنے یک کلمه است از دو کلمه که بیک معنے باشند وگذاشتن معنی دوم وانچه سنجر در رساله خود گفته است زائد بودن با اولے ست زیرا که یک حرف ست ضعیف ست واین مقام اکثر عزیزان را موجب غوائت وباعث مغلطه شده است وصاحب جواہر الحروف وہفت قلزم وغیره مے گویند که قدما بعد از آوردن باے صله براے تخصیص معنے وے یکے از حروف مفسره یعنی در وبر مے آرند وبمعنی لفظ تفسیر کار ندارند وبالعکس نیز آمده وعلی التقدیرین این را باے مفسره گفتن انسب ست ودر بہار بوستان مذکور ست جائز ست که تفسیر مقدم آرند بر مفسر وخان آرزو گوید که درین وقت زائد نبود چنانچه فردوسی فرماید ؎ مے لعل گون در بجام بلور ✤ بخوردند تا در سر افتاده شور ✤ ہم او در خیابان گوید که زیادت در وبر با باے موحده اقوے ست زیرا چه در بعضے جاہا لفظ در یا بر مکرر دیده شده ودر نثر فرموده که چون باے موحده در معنی بر ودر مشترک ست پس ہر چه بعد آن آید

تفسیر خواہد بود انتہیٰ و مرضی ما این ست کہ ہر یک از درو بر برائے تاکید باشد. و تاکید
حرف جائزست زیرا کہ استقلال در تاکید شرط نیست چنانچہ از کتب نحو عربی معلوم مے شود
و علمائے این صناعت در ضمن جواب این سوال چنانچہ عطف بر بعض اجزائے کلمہ جائز
نیست ہمچنین تاکید بعض از اجزائے کلمہ نیز جائز نباشد گفتہ اند ان التاکید لیس کالعطف
لعدم اشتراط الاستقلال فی التاکید ولذلک یؤکد الحرف ولم یعطف علیہا چنانچہ در
تحفہ و ترتیب القواعد آمدہ کہ بعضے گویند کہ گاہے کلمۂ درو بر با بائے ظرفیت واستعلا آید
برائے تاکید و برائے تفسیر نیست چہ بر تقدیر بودن با مفسر لازم آید بودن درو بر مفسر
با سر سین و کسے از ماہران این ہارا حرف تفسیر نگفتہ انتہیٰ اما دعوے ایشان کہ کسے
از ماہران این ہارا حرف تفسیر نگفتہ بیجاست زیرا کہ بہار و خان آرزو کہ ہر دو ماہر این فن
و مدون و مکمل این فن اند درو بر را حرف تفسیر گفتہ اند ملخص کلام این کہ مثال بائے زائد
این ست سعدی ؎ مرا تا قیامت نگیرد بدوست ٭ چو بیند کہ در عزمن ذل اوست ٭
بائے بدوست زائدہ است و لہ ؎ کسے جان ز آسیب دشمن نبرد ٭ کہ مر دوستان
را بدشمن شمرد ٭ بائے بدشمن زائدہ است منہ ؎ کسے را کہ دانی کہ خصم تو اوست ٭
نہ از عقل باشد گرفتن بدوست ٭ بائے بدوست زائدہ مثل بائے ہیچ کس درین بیت ؎
گر فریدون بود بہ نعمت و ملک ٭ بے ہنر را ہیچ کس مشمار ؎ فروزندہ گوہر تابناک
بر وم کن آدم از تیرہ خاک ٭ یعنی کنندۂ مردم از تیرہ خاک و ازین مقولہ است
بائے کہ بر بعض اسمائے زمانہ مانند گاہ و وقت و ہنگام وغیر آن در مے آید و مہمان در اصل
بمعنی اعزاز ست و چون در ضیافت اعزاز بسیار آرزو مے باشد بمجاز بمعنی ضیافت
استعمال یافتہ و بمرور ایام بمعنی ضیف شہرت گرفتہ حتے کہ ضیافت در عرف حال متروک
گردیدہ پس بائے بمہمان بمعنی ضیافت ظرفیہ بود و بمعنی ضیف زائد باشد مثال اول
کمال اسمٰعیل گوید ؎ پئے نثار طبقہائے دیدہ پر زر کرد ٭ چو خوان خیل چمن را بمہمان
نرگس ٭ و شیخ سعدی ؎ چہ کم گردد اے صدر فرخندہ پے ٭ ز قدر رفیعت بدرگاہ حے ٭
کہ باشند مشتے گدایان خیل ٭ بمہمان دار السلامت طفیل ٭ مثال ثانی خواجہ نظامی
گوید ؎ بمہمان شہ بود خاقان چین ٭ دو خورشید با یک دگر ہم نشین ٭ امیر خسرو ؎
روزے آن ماہ بمہمان من آید ٭ دوران فلک در تہ فرمان من آید ٭ و اینکہ صاحب جواہر الحروف
در بیت سعدی و کمال اسمٰعیل بائے زائدہ گفتہ است خطاست زیرا کہ معنی ضیف اصلا
در آن جا صحیح نمے شود پس بمعنی ضیافت بود و با درین صورت لازم باشد۔

ش

شین ضمیر منصوب در محاورۂ اہل فرس بکثرت زائد آمدہ است چون خطش خوب
مے نویسد و فارسیان ہر گاہ حرف را و شین در کلام جمع شوند یکے را زائد گیرند و اجتماع این
ہر دو را در کلام خود مکروہ دانند بدر الدین چاچی در قصیدہ خود چنین آوردہ ؎ فراز
چتر مروارید زان شد باز زرین پر ٭ کہ مرغ صبح را یک دم نبود از نالہ آرامش ٭ مقالاتے
کہ رفت از صدق بود اول ملاقاتے ٭ بہ صبح دو مین مہ را نخست این بود پیغامش ٭
کہ دوش آن دم کہ شاہنشاہ زرین چتر مشرق را ٭ لباس آل عباسی رسید از جانب شامش ٭
چو شہ پوشید خلعت را برنگ مردم دیدہ ٭ سیان روز میدیدیم شب را با مہ تامش ٭
حسود ملک را دیدم ز روئے غم پس افتادہ ٭ پریشان حال شوریدہ چو گیسوے دلارامش ٭
رخ مریخ زان سرخ ست کو خورشید انور را ٭ تشبہ کرد با چتر سفید آل بہرامش ٭
الا تا آتشین شیر پلنگ اندام را ہر شب ٭ چو زر ریختہ مے تابد درست قلب انجاشش ٭
جامی فرماید ؎ باد صاف خودش و صاف حالش ٭ و گاہے بعد از او را زائد ہم باشد
فردوسی گوید ؎ چو او را بدیدش جہان شہریار ٭ نشاندش بر خویشتن نامدار ٭ و در فعل
زائد نیز آمد فردوسی در بیان کردن حال سلم و تور پیش فریدون ؎ بگفتش بدان شاہ
کشتہ پسر ٭ پیام دو فرزند بیدادگر ٭ اے بگفت بدان شاہ و آنچہ بعض گمان بردند کہ
ضمیر مرفوع ست غلط ست چہ شین ضمیر مرفوع نباشد و در جمیع حواصل المصادر کہ با شین اند
شین البتہ زیادہ است و سر این آن ست کہ حاصل بالمصدر بے شین مشترک ست ٭
در اسم فاعل و امر مثل دو و دوش با شین مخصوص ست بحاصل مصدر پس برائے تفرقہ آوردہ اند

کہ

یعنی کاف عربی بہ ہائے بیان کسرہ چنانچہ در لفظ جز کہ مولوی معنوی فرماید ؎
گہ چنین بنماید و گہ ضد این ٭ جز کہ حیرانی نباشد کار دین ٭ کمال اسمٰعیل گوید ؎ لبالب ست
و ہا نم ز ماجرائے چند ٭ کہ جز کہ با لب خود با کسے نیارم گفت ٭ و نیز انوری ؎ نگیرد کسے جز کہ
نادان خودی ٭ برین تکیہائے چو آب روان ٭ و ایضاً ؎ خود خراب آباد گیتی نیست
جائے بود لیک ٭ گنجہا ننہند ہرگز جز کہ در جائے خراب ٭ و این مخصوص ست بلفظ جز کہ
و آنچہ مرادف اوست مثل لفظ الا کہ و الا ک نیز آمدہ و لفظ مگر و این قسم کاف را معنی دار

گفتن و توجیہ نمودن خالی از تکلف و تعسف نیست و این شل واو مندست کہ مخصوص ست باو شل تنومند و برومند و امثال آن این قدر ہست کہ واو ماقبل مند آید و کاف دگر بعد تا آید چنانچہ گفتہ آید ۔ و سولف غیاث درین شعر جامی نیز زائد گفتہ ؎ این ہمہ شور و اضطراب کہ چہ ؞ وین ہمہ ترک خورد و خواب کہ چہ ؞ و این صحیح نیست بلکہ کہ و چہ معاً بمعنی برائے چہ آید ۔ و ازہمین قسم کاف برائے تکیہ کلام ست چنان کہ در شرح الفوا نوشتہ مثالش از زلالی ؎ نخواہم جان ازو با برگ گردد ؞ کہ مے ترسم کہ شادی مرگ گردد ؞ درین بیت مقصود کاف ثانی در مصراع ثانی ست مثال دیگر در زیادت کاف بمصرعہ چہارم این قطعہ ہاتفی ؎ طراز نامہ داستان کہن ؞ چنین شد جلی بنا بکر تخن ؞ کہ از فر اقبال شاہنشہی ؞ کہ از فتنہ شد آن ممالک تہی ؞ و ہرگاہ کاف بالفظ تا یا بعکس متصل شود در ہر صورت احدے الکلمتین زائدہ است چنانچہ درین بیت اشرف ؎ لب بر لبم رسید رضا داد بوسہ ؞ جانم بلب رسید کہ تا داد بوسہ ؞ خسرو گوید ؎ پیے اژدہا زیر پا کردہ پست ؞ کہ تا یافت بر گنج پوشیدہ دست ؞ عمر خیام گوید ؎ مے خواہم خورد تا کہ جانم باشد ؞ گر سود جہان جملہ زیانم باشد ؞ اے جان جہان درین جہان خوش بزیم ؞ من کے دانم کہ آن جہانم باشد ؞ سعدی گوید ؎ شمع را باید ازین بزم برون کردن و کشتن ؞ تا کہ ہمسایہ نداند کہ تو در خانہ مائی ؞ و در قسم ہم زائدہ دانند چنانکہ درین قول ؎ والہ کہ مردم از فراقت ؞ و برین قیاس ست حال کافے کہ بعد لفظ پس و بل و چرا و زیرا و اگر و چہ و یعنی و بر سر جملہ معترضہ و دعائیہ افتد چون خلائیکہ خویش بیامرز و خوب مردے بودہ است و چنان کہ درین قول سعدی ؎ چہ خوش گفت فردوسی پاک زاد ؞ کہ رحمت بران تربت خاک باد ؞ میازار مورے کہ دانا کش ست ؞ کہ جان دارد و جان شیرین خوش ست ؞ ولہ ؎ از جالت کہ چشم بد مرساد ؞ باز شد دیدہ اولی الابصار ؞ ولہ ؎ چو پاکان شیراز خاکی نہاد ؞ ندیدم کہ رحمت بران خاک باد ؞ منہ ؎ خدایا بہ آن تربت نامدار ؞ بہ فضلت کہ باران رحمت ببار ولہ ؎ خدایا بحق بنی فاطمہ ؞ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ ؞ ولیکن مے توان گفت کہ امثال این چنین کاف در نثر و ہم در نظم زائد نیست بلکہ کاف بیانیہ است کہ در محل دعا دعائیہ ہم خوانند۔

م

چنان کہ بجانہ خودم مے رودم بہجت گوید ؎ تو درمیان نکویان نشستہ باشی و من ؞

نظر کنم تو نازم بانتخاب خودم ؞ و تحقیقش آن ست کہ لفظ خود با غائب و مخاطب و متکلم آید و در ہر جا معنے دیگر مناسب مقام ہم رساند درین صورت در غائب ضمیر شین و در مخاطب یائے خطاب و در متکلم میم آرند۔

از و ز

ہر چند الفاظ زائد مے آید چنانچہ از بر چیزے بمعنی بالائے چیزے فردوسی گوید ؎ بفرمود پس تا منوچہر شاہ ؞ نشست از بر تخت با زر کلاہ ؞ خواجہ نظامی گوید ؎ یکے خود فولاد آئینہ فام ؞ نہاد از بر فرق چون سیم خام ؞ نشست از بر بارہ کوہ وش ؞ بدیدن ہمایون برفتار خوش ؞ و بعض گفتہ اند کہ چون بالائے حرف برآید آن را اسم گردانند و اسمیت بر ازان معلوم مے شود کہ آن را درین ابیات مضاف کردہ و حرف صلاحیت آن ندارد و چون حرف بر و را اسم و حرف مشترک ست مثل بر بمعنی علے و بر بمعنی پیش و بر و دوش بمعنی معروف حرف مذکور را ہم تغلیباً حکم اسم دادہ اند ۔ خسرو گوید ؎ ز لشکرہ را گشت بہین دستگاہ ؞ از ہنر خویش زبردست شاہ ؞ و از ناگاہ و از ناگہان مزید علیہ ناگاہ و ناگہان کمال اسمعیل ؎ چہ لطف بود کہ تشریف دادی از ناگاہ ؞ کہ عیادت از من رنجور و ناتوان آمد ؞ کہ آفتاب شریعت بہ طالع مسعود ؞ بہ اوج برج سعادت زناگہان آمد ؞ و از بہر و از برائے و از پے بمعنی برائے نظامی گوید ؎ چو از بہر ہر کس درسفتن ست ؞ سر و روے ہم از بہر خود گفتن ست ؞ خسرو گوید ؎ گرچہ تن من ز پئے سوز راست ؞ رحمت تو از پئے این روز راست ؞ انوری گوید ؎ فاتحہ داغش از زمانہ ہمے خواست ؞ شیر سپہر از برائے لوح سرین را ؞ گفت قضا کز پئے بباع و دشت کاتب تقدیر حرز روح امین را ؞ و از بہرائے فلان بمعنی از بہر فلان حکیم سنائی گوید ؎ حاجت عقل اندر و گشت روا اے عجب ؞ ساخت ز بہرائے خویش از دل و طبعش سلب ؞ و برآوردن معنی از تعسفات استثقالے ست کہ طبع سلیم ازان نفرت دارد ؞

است

میر حسینی گوید ؎ بود ست خرے کہ دم نبودش ؞ روزے غم بے دمے فزودش ؞ مولوی فرماید ؎ آن یکے نائی کہ خوش نے میزدست ؞ ناگہان از مقعدش بادے بجست ؞

آن

بالمد اسم اشارہ است خلیفہ غیاث الدین در شرح قصائد بدر چاچ فرمودہ کہ درین شعر ؎ شاہ محمد آن ولی عہد خلیفۂ زمان ٭ آن کہ کف در القب قلزم پر زر دہی ٭ لفظ آن بالاے مصرع دوم زائدست کمترین مولف گوید کہ براے تفخیم و مبالغہ ہست چنانچہ خان آرزو در موہبت عظمےٰ در مثال آن تفخیم این شعر نوشتہ ؎ ز رفتن تو طراوت نماند در گلشن ٭ نہ آن گل ست و نہ آن لالہ و نہ آن نرگس ٭ لیکن حق آن ست کہ پیش آن جناب خان آرزو چہ اصلے دارد کہ سندش بگیرم پس صحیح ہمان ست کہ آن جناب نوشتہ از غثمان خانی شرح قصائد بدر چاچ مولف این کتاب گوید کہ سراج الدین علی خان اکبر آبادی سراج الشعرا است و طراز الفصحا داناے علوم عقلی ست و شناساے فنون نقلی کجا خلیفہ غیاث الدین و کجا خان تحقیق نشان جناب سامی خلیفہ بصیرت و آشنائی بزبان عربی نمے داشت تا بہ علوم عقلی و نقلی چہ رسد البتہ کتب درسی فارسی بقدر تعلیم اطفال مے دانست و کتب لغت فارسی و بعض شروح از نظرش گذشتہ بود و بعض سخنہاے علمی کہ در کتابش مے یابی آن از علماے شہر رامپور پرسیدہ نوشتہ است و این امر را از زبان پدر بزرگوار نور اللہ مرقدہ کہ با خلیفہ مرحوم تعارف داشتند بارہا شنیدہ ام تعلیمات ایشان دیدنی ست و در آخر الفاظ زائدہ آید و این حرف ست چون سحرگاہان و بامدادان و بہاران اگرچہ بعض گویند کہ درین کلمات آن افادہ معنی توقیت مے کند اما تحقیق آن ست کہ معنی ظرف از جوہر لفظ و ذات کلمہ مستفاد مے شود پس زائدہ باشد و بعض گویند کہ اگر مراد از مفردات اوقات بود زائدہ باشد و اگر مراد طلوع آفتاب و رستن نباتات و جوش گل بود پس براے نسبت باشد ہمچنان کہ در جانان و مستان و آبادان و رخان و خامان والہ ہروی گفتہ ؎ نے دود حسد نہ آتش رشک نہ والہ شدہ ام کباب جانان ٭ سعدی گوید ؎ درخت اندر بہاران بر فشاند ٭ زمستان لاجرم بے برگ ماند ٭ نظیری گفتہ ؎ تیر مژگان و کمان ابرو ستمن برنگ دل ٭ باز سیرت کب رفتار آب تن آتش رخان ٭ میر رضی دانش ؎ تو چون سیل آمدی مستان گذشتی ٭ چو صحرا سینۂ چاکے بماند ٭ و ساران مزید علیہ سار کہ شیع سر ست مولوی معنوی ؎ گفت آن رنجور کاے یاران من ٭ چیست این شمشیر بر ساران من ٭ زلالی گوید ؎ پے آزادی ما چون غلامان ٭ کرے سوزیم بہجو دود خامان ٭ دغمان مزید علیہ غم فردوسی ؎

جہان را چنین ست آئین و شان ٭ یکے روز شادی و دیگر غمان ٭ پس آن مشترک است در حرف و اسم۔

اے

چون بلفظ اے کاش واے واے دریغ واے آہ از انجمن آراے ناصری و بعض محققین گفتہ اند کہ اے با لفظ کاش براے زیادت تمنا بود۔

آر

در آخر کلمہ آرن چون کشتار بمعنی کشتہ و گفتار بمعنی گفتہ و نام بردار بمعنی نام بردہ و دیدار بمعنی دیدہ یعنی چشم و بمعنی مرئی و ظاہر و مطلق و بمعنی رو حکیم قطران بمعنی بینش تصریح کردہ ؎ دیدۂ فضل را توئی دیدار ٭ خانۂ فضل را توئی بنیان ٭ حکیم سنائی گفتہ ؎ ز دیدارت نپوشیدہ ست دیدار ٭ ببین دیدار گر دیدار داری ٭ از انجمن آراے ناصری و در فرہنگ جہانگیری نیز بمعنی باصرہ و قوت بینائی ہمین دو بیت را شاہد کردہ و شکر اللہ خان در شرح بیت مثنوی مولانا روم قدس اللہ سرہ دیدار را بمعنی دید گرفتہ است چنانچہ حضرت مولوی مے فرماید ؎ این سبب ہا بر نظر ہا پردہ ہاست ٭ ورنہ ہر دیدار صنعش را سزاست دیدار بمعنی قوت بینائی و باصرہ این جا مناسب مے نماید یعنی سبب ہا حجاب ہا نظر ہا است ورنہ ہر باصرہ و ہر بینائی لایق دیدن صنع اوست۔

آوند

بالمد چون خویشاوند بمعنی خویش و بعض براے تشبیہ گفتہ اند بمعنی مانند خویش

آل

بالمد چون چنگال مزید علیہ چنگ از بہار عجم مگر نزد خان آرزو چنگ مخفف چنگال ست۔

باز

سعدی گوید ؎ مرا طمع زین نوع خواہان نبود ٭ سر مدحت پادشاہان نبود ٭ ولے نظم کردم بنام فلان ٭ مگر باز گویند صاحبدلان ٭ کہ سعدی کہ گوے بلاغت ربود ٭

در ایام بوبکر بن سعد بود ٭ حاصل معنی این ابیات آن کہ طبع من خواہان نظم کردن کتاب بہ این طور کہ ستائش پادشاہان داشتہ باشد نبود ولیکن من این کتاب را بنام فلان نظم کردم غرض ازین امرے دیگر نیست مگر ہمین کہ بعد از من صاحبدلان بگویند کہ سعدی کہ چنین و چنین ست در عہد سلطنت ابو بکر سعد بودہ **ولہ** کشادند برہم درفتہ باز ٭ بلا و نعم کردہ گردن فراز ٭ و باز جستن مزید علیہ جستن۔

بارہ

برائے مہملہ چون فربارہ بمعنی شان و شوکت چہ لفظ فر نیز بدین معنی آمدہ از برہان قاطع

بارے

برائے تکیہ کلام سعدی گوید ؎ غلامے شکستش سر دست و پاے ٭ کہ بارے نگفتم کہ این جا میاے ٭ از بہار بوستان۔

بر

حکیم رودکی گوید ؎ آمد بر من کہ یار کے وقت سحر ٭ ترسندہ زکر زخصم خصمش کہ پدر ٭ دادمش دو بوسہ بر کجا برلب بر ٭ لب بدنہ چہ بدعقیق چون بد چو شکر ٭ کمال اسمعیل ؎ دہن زر چو گل ارخندہ ہمے نساید ٭ تا کہ از نام تو بستند بر و بر زیور ٭ حکیم فردوسی ؎ ہمہ روے آہن گرفتہ بزر ٭ درفش سیہ بستہ برخود بر ٭ و بر زائدہ در اشعار متقدمین بسیار ست لیکن تقدم بلاے ابجد برین ردیف از شرائط بلغاست مرزا ابو القاسم فرہنگ کہ از شعراے متاخرین ایران ست در مسمط بہاریہ گفتہ ؎ یکے تنگ زرہ شانہ سرک کردہ بر بر ٭ بر سر مغفر و بر مغفر او ابلق پر بر ٭ تو گوئی کہ یکے دختر کے چون بت بربر ٭ زدہ شانہ بہ دو گیسوے چون عنبر تر بر ٭ پس از شانہ فروہشتہ بسر بر ٭ کہ تا زود بیاید چو بجویدش دگر بار ع اے تازہ تر از برگ گل تازہ بہ بر بر ع چون تاحق رستم سگزی بہ پسر بر ٭

برون

نظامی ؎ عقل بشرع تو زدریاے خون ٭ کشتی جان برد بہ ساحل برون

بس

خاقانی ؎ خود خون مطہر چنان کس ٭ گلگونہ قدسیان سز و بس

تا

مخصوص بہ عقود بود چرا کہ معنی آن در فارسی عقود نیز آمدہ مانند یکتا و دوتا و سہ تا و چہارتا

تر

سعدی راست ؎ کسے گفتش اکنون سر خویش گیر ٭ وزین سہل تر مطلبے پیش گیر ٭ سہل درین جا بمعنی سہمل دا زاعراضیہ است نہ تفضیلیہ و الانسانی مقصود مے شود چہ غرض ناصح آن نیست کہ این مطلب خود آسان ست ازین آسان ترے اختیار کن بلکہ مدعا آن ست کہ ازین مطلب دشوار اعراض کردہ آسان پیش گیر۔

خود

؎ من خود چہ کسم زمن چہ پرسد ٭ خود بطور تکیہ کلام ست چنان کہ او خود لائق نیست خاقانی فرماید ؎ قدرخان مرد چون روزے بگزید خون سمرقندش ٭ ملک شہ رفتہ چون وقتے بموید خود خراسانش ٭ و درین امثلہ خود برائے تحسین کلام ست ہیچ معنے ندارد و بعضے بمعنی تحقیق ہم گفتہ اند۔

دان

چون زنخدان کہ درین لفظ کلمۂ دان زائد ست و مے تواند کہ زہ و زہدان یکے باشند از عالم زنخ و زنخدان کہ گاہے لفظ دان زائدہ باشد۔

در

کمال گوید ؎ از بس کہ بار منت تو بر تنم نشست ٭ در زیر منت تو نہان ست و مستتر ٭ ظہیر فاریابی ؎ نگرفتہ دست فتنہ گریبان ہیچ کس ٭ تا در نہ بست عشق تو دامن بدامنش ٭ و بجہت تزئین کلام در اول مصادر و افعال آید چون درخواستن و در رسیدن و در دادن و از عہدہ درآمدن و بہ ایوان پادشاہی درآمدم و یک دو ساغر در دہ و گاہے در آخر کلمہ بیاید کہ در اول آن باے ظرفیت بود و مثال آن گذشت و اندر و اندرون کہ مزید علیہ در و درون ست از شرائط این لفظہا در آمد و برآمد لزوم باست قبل از ہر یک چنانکہ درین

قول ہدایت ؎ لالہ بشگفتہ بین بعنبرش اندر ٭ لولوے ناسفتہ بین بشکرش اندر ٭ فردوسی ؎
گراز ندہ آہو بہ راغ اندرون ٭ سرایندہ بلبل بہ باغ اندرون ع بدریا در منافع بیشمارست
و تقدیم ور نیز بجاے باے ابجد برا اندر بنظر درآمدہ چنان کہ درین مطلع غزل ناصر الدین شاہ
ایران کہ بہ سفرنامہ ایشان ملحق ست ؎ چون فصل بہار آمد گشتیم بہ باغ اندر ٭ گوی صفتان
دیدیم در سبزہ و در راغ اندر ٭ و ازین مقولہ است کہ بہ بعض اسماے زمانہ مے آید چنان کہ
درین مصرع ع خواب در وقت سحرگاہ گران مے گردد ٭

دگر

سعدی ؎ مرا نام باید در اقلیم فاش ٭ دگر نامور مرکسے گو مباش۔

را

این حرف زیادہ می آید بشرطیکہ ماقبل او زاے معجمہ مکسور و یا از و یا براے و یا از پے و یا
از بہر باشد خاقانی گوید ؎ روح از پے آبروے خود را ٭ خلد از پے رنگ و بوے خود را
دست آب دہ مجاورانش ٭ ارزن دہ برج کوترانش ٭ یعنی روح از پے آبروے
خود دست آب دہ مجاوران اوست و خلد از پے رنگ و بوے خود ارزن دہ کبوتران
اوست انوری گفتہ ؎ ہر آن مثال کہ توقیع تو بران نبود ٭ زمانہ طے نکند جز براے
حنے را ٭ یعنی ہر فرمانے کہ توقیع و نشان تو بران نبود زمانہ او را نپیچد مگر براے بستن
حناے دستہا یا مثل کاغذ قند و شکر از قوانین دستگیری و انجمن آراے ظاہری۔ بعد او مع
درین شعر مفید معنی اضافت دانستہ و این صحیح نیست زیرا کہ ہر گاہ قبل از کلمہ کہ آن کلمہ
بحرف را مخصوص شدہ لفظے بیاورند کہ افادہ تخصیص کند تا کلمہ بدان مخصوص شود آنگاہ
را کہ علامت تخصیص ست زائد ماند پس لفظ براے در شعر انوری افادہ تخصیص نمودہ
و را زیادہ ماندہ است و ہم انوری راست ؎ زبان سوسن آزاد و چشم نرگس مست ٭
خواص نطق و نظر داد بہر انہی را ٭ و درین بیت لفظ بہر افادہ تخصیص نمودہ و را زائد ماندہ
و این کہ مصلح الدین شیرازی مے گوید درین شعر ؎ شد موسم سبزہ و تماشا ٭ برخیز و بیا
بسوے صحرا ٭ من نیز اگرچہ ناشکیبم ٭ روزے دو براے مصلحت را ٭ اگرچہ لفظ
براے تخصیص نمودہ و در زیاد آوردن حرف را نقصانے پدید نیست لیکن روے ساختن
این الف را با الف جزو کلمہ در وقتے ست کہ زائدہ نباشد چہ حرف زائد را روی ساختن

نکوہیدہ و معیوب ست و درین بیت مصلح الدین الف راے زائد را با الف جزو کلمہ روی
ساختہ اما استاد ابیوردی نہ چنان معمول داشتہ بلکہ روی در آن قصیدہ یاے مجہول
است نہ را چنان کہ صاحب براہین العجم گفتہ است۔ و فراہانی علیہ الرحمۃ در شرح این
بیت اوحد الدین انوری آوردہ ؎ زبان سوسن آزاد و چشم نرگس مست ٭ خواص نطق
و نظر داد بہر انہے را ٭ پوشیدہ نیست کہ درین ترکیب ما را ناچارست از حکم بزیادتی
یکے از کلمہ بہر و کلمہ را مگر آن کہ راے کلمہ بہر را ساکن بخوانیم نہ مکسور تا مفاد آن شود کہ نفس
نباتی نطق و نظر بسوسن و نرگس نصیب داد انہے را یعنی از براے انہے مرضی فراہانی
در شرح مذکور این معلوم مے شود کہ ہرگاہ کلمہ بہر یا براے با را جمع شود حکم بزیادتی را
اولے است چہ راے زائد در کلام ہیچ یکے از قدما نیست کہ نیست و در عصر ایشان در
محاورات جمع میان را و بہر متعارف بودہ و در اکثر مواضع از کلام ایشان کہ توجیہ ممکن
نباشد بزیادتی را قائل باید شد چون از زیرا بوزن نصیرا و زیرا بجذف ہمراہ زایرا بحذف
زاے معجمہ مخفف ازین راست و براے فلان را و از بہر فلان را و از پے فلان را کہ
درین کلمات تنہا لفظ براے و مترادفات آن افادہ معنی علت و سبب مے کند پس لفظ
از نیز زائدہ باشد۔ و چنین زیادت بلکہ زیادہ ازین در کلام قوم بسیارست و در ہمین قصیدہ
راے ردیف قافیہ حنے را دانے را از ان جملہ است و این بیت خسرو نیز ازین مقولہ ؎
بے جرم اگرچہ ریختن خون بود وبال ٭ تو خون من بریز براے ثواب را ٭ ولہ ؎ گرچہ تن من
ز پے سوز راست ٭ رحمت تو از پے این روز راست ٭ میر معزی گوید ؎ از بہر تراتوبہ
و سوگند شکستیم ٭ برکف قدح بادہ نہادیم و گر ہیچ ٭ حکیم سنائی گوید ؎ آن کمبگہ مرقع
سلب برچدہ دامن ٭ از غالیہ غل ساختہ از بہر نشان را ٭ واوحد الدین انوری ؎
فاتحہ داغش از زمانہ ہمے خواست ٭ شیر سپہر از براے لوح سرین را ٭ و خان آرزو گوید
کہ حرف را درین جا احتمال ست کہ بمعنی براے بود درین صورت از عالم بدریا در باشد
کما سبق و برین تقدیر براے و بہر کہ حرف علت ست براے تفسیر باشد یا تاکید چنان کہ
برلب برس اولویت زیادت را بجے نگذارد چنان کہ فراہانی نمودہ تا این جا حاصل کلام
خان آرزو ست بعدہ فراہانی گفتہ بلکہ در مواضع بدون قید مذکور نیز زائد آمدہ چنانچہ در
بیت سید حسن اشرفی ؎ یا رب سبب ساز کہ آن سرو روان را ٭ آرد بر ما بخت علی الرغم
جہان را ٭ خواجہ جمال الدین سلمان ؎ امید زندگانی را کہ دارد ٭ تن رنجور من چون
جان روانست ٭ و خان آرزو را درین بحث سخت زیرا کہ دارد نقل سعدی ست غاشیش

علامت مفعول ادکم مے آید پس درحقیقت زائدہ نباشد و در عبارت علی الرغم جہان رابدل اضافت ست پس علی الرغم بہ میم موقوف بودنہ بہ اضافت برین تقدیر ہر دو ترکیب ازین باب نباشد و درین شعر سعدی نیز زائد گفتہ اند ؎ خرم آن فرخندہ طالع راکہ چشم ٭ برچنان روے فتد ہر بامداد ٭ اے خرم آن فرخندہ طالع کہ چشم او و دراین جا ضمیر محذوف ست وشارح عربی گلستان فرمودہ است وقد تکون زائدۃ۔

فرا

ابن یمین ؎ نہ بینی کہ از بہر وجہ معاش ٭ چہ محتاج آیند ہر مرد و زن ٭ فراپیش یک مرد صاحب قلم ٭ بیایند صد پہلوان تیغ زن ٭

فرو

چون فرو ریخت و فرو برد و فرو گفت و فرو خوسد و فرو دوید نظامی در مثنوی شیرین خسرو گفتہ ؎ یکے محرم ز نزدیکان درگاہ ٭ فرو گفت این حکایت جملہ باشاہ۔

کدہ

چنانچہ دہ کدہ بمعنی قریہ ودہ

گار

چون خداوندگار کذا فی السراج

گاہ

چون صبح گاہ و سحرگاہ و شام گاہ و ازین قبیل ست جائگاہ مرزا صائب گوید ؎ آدمی پیر چو شد حرص جوان میگردد ٭ خواب در وقت سحرگاہ گران مے گردد ٭ و حرم گاہ و منزل گاہ و بزم گاہ امیر خسرو ؎ روز دوشنبہ پگہ چاشت گاہ ٭ در مہ ذی حجہ بپایان ماہ ٭ آصفی ؎ ناقہ را امیر اندیلیلے سوے منزل گاہ خویش ٭ ساربان در رہ حدی میگفت و مجنون میگریست ٭

گان

چون یک گان کہ حالا یگان مشہور ست و دوگان و سہ گان و چہارگان و چون مہرگان کہ نام روز ما ہے بود از ماہ ہاے فارسی بعض معنی مہرگان غیر این نیز گفتہ اند و بعض محققین گان را در آخر این الفاظ براے نسبت دانستہ اند۔

گانہ

لفظے ست از الفاظ زائدہ و افادہ تکرار کند کہ در آخر ہر یکے از اعداد در آورند و ہمان عدد بے کم و زیادہ مفہوم گردد و بعض گفتہ اند کہ این لفظ در آخر اعداد براے تعداد آید چنان کہ دوگانہ و سہ گانہ و پنج گانہ و یگانہ وغیرہ و بعض براے افادۂ نسبت دانستہ اند و صاحب انجمن فرمودہ گانہ لفظے ست از الفاظ زائدہ کہ دلالت بر شمار اعداد کند و در اصل گونہ بودہ یعنی مانند و مثل ہمچو یگانہ و دوگانہ و ششگانہ و دہگانہ و مرادف دانہ است کہ در اعداد بہ شمارہ مے آید مانند صد دانہ و دہ دانہ و امثال آنہا۔

گر و گری

چون صیقل گر و مربی گری

گی

در غیاث مذکور ست کہ در دریوزگی بمعنی گدائی لفظ گی زائد ست چنان کہ در جہلگی چراکہ لفظ دریوزہ فقط بمعنی گدائی ست کما قیل و فقیر مولف گوید کہ چون اصل دریوزست و دریوزہ بہ زیادت ہا بمعنی سائل و سائلی ہر دو آمدہ پس دریوزہ بمعنی سائل گرفتہ یاے مصدری بہ آن ملحق کردند و درین صورت ہاے مختفی موافق قاعدہ بہ کاف فارسی مبدل گشتہ دریوزگی شد ختم شد کلام مولف غیاث و در بہار عجم مسطور ست کہ جہلگی بہ کاف فارسی بمعنی ہمہ و درین لفظ یاے مصدری ست یعنی جملہ شدن و ہا کہ در آخر جملہ است بکاف فارسی بدل شدہ چنان کہ در حالت نسبت مثل پردگی و خانگی و بعض محققین نوشتہ اند کہ مے تواند کہ در اصل بہ جہلگی بودہ از عالم بہ تمامی کہ بدون ہا مستعمل ست۔

له

چون چنگله سازے ست معروف

لیکن

حکیم رکنای مسیح کاشی ؎ ز فرسایه گریزند بیدلان لیکن ٭ که در مصاف ز افراسیاب نگریزند۔

م

چنان که مرا در اگفتیم و مرا در ادیدیم یعنی به او گفتیم و او را دیدیم از برہان قاطع مولوی فرموده ؎ دل وقت سماع راه به دلدار برد ٭ راہے بسرا پردهٔ اسرار برد ٭ این قمقمه چون مرکبے ست مروح ترا ٭ بردارد و خوش به عالم یار برد ٭ از جہانگیری و رسالهٔ عبدالواسع وغیره۔ خان آرزو در باب قصر از رسالهٔ موہبت عظمے گفته که کلمهٔ مر که مفید معنی حصر ست افاده قصر کند چنانکه سعدی علیه الرحمة بحمد فرموده ؎ مرا و را رسد کبریا و منی ٭ که ملکش با قدیم ست و ذاتش غنی ٭ بشنو ہرچند در قصر افراد چنان که گذشته که اعتقاد اشتراک ضروری ست مثلا گوئی زید تنہا آمد نه عمرو بنگامے که مخاطب اعتقاد آمدن ہر دو کرده باشد لیکن گاہے به تنزیل خالی الذہن در مقام معتقد اعتقاد مذکور آرند جہت آن که چنین گمان نکنی و ترا نشاید چنان که گوید ؎ این از مزمه مرکبے ست مروح ترا ٭ بردارد و خوش به عالم یار برد ٭ یعنی نشاید مرکب تن گردانی که ترا سبب رفتن بسوے لذات نفسانی و شہوانی گردد و محرک این کار شود بلکه مرکب روح تست که بے تکلف ترا به عالم اطلاق رساند پس انچه بعضے نوشته اند که کلمهٔ مر درین جا محض براے زینت کلام ست و زائده محل تامل ست و ازین قبیل ست که شیخ فرموده منت مر خداے را عزوجل که طاعتش موجب قربت ست یعنی منت که بار منت بر دیگرے نہادن و منعم علیه را مرہون احسان خود داشتن باشد خاصهٔ اوست جل شانه که نعمتہایش از حد و عد بیرون ست و نعمت دیگران بوے راجع ست و در حقیقت جز وے منعمے نیست و شکر نعمت به لفظ منت ابلغ ست از شکر چه این را ہر جا اطلاق مے توان کرد بخلاف منت که خاصهٔ اوست چنانچه فرماید لا تبطلوا صدقاتکم بالمن ہذا افاده بعض الافاضل ولی ہہنا کلام آخر۔

مان و مند

چون شادمان مرادف شاد و لفظ مان زائد ست چنان که الف و نون در شادان و ظاہرا ازین عالم ست مسلمان که باندک تغیر و تحریف و تخفیف این صورت گرفته از خیابان و راے بعض بران ست که مان در شادمان براے نسبت ست۔ و ہمچنین مند در فیروزمند وغیره زیرا که حرف نسبت گاہے اسم را بمعنی مصدر گرداند چنان که مکرر نوشته ام۔

ٹیکچند در بہار عجم گفته زیادت این در صورت مضاف الیه در کلام فصحا شائع ست چون بچون طپیدهٔ ما و ازین قبیل ست درین شعر علی حزین ؎ صف مژگان تو گر سایه بدریا فگند ٭ خار قلاب شود در بدن ماہی ما ٭ چه براے اتمام لفظ تنہا ماہی کافی ست و این توجیہی ست رکیک چه ما ہرگز از کلمات زائد نیست و در بچون طپیدهٔ ما و ماہی ما اضافت بیانی است و مراد از ان ذات خود متکلم چون بلبل ما و عندلیب ما و پروانهٔ ما و این خود ظاہر ست که شعرا خویش را بمرغ و امثال آن تشبیه دہند و احکام آن ہا را بر خود جاری نمایند۔

من

نظامی ؎ تو ئی آن که با من منم با منی ٭ و زین در مبادا تہی دامنی۔

مے

مسعود سعد سلمان راست ؎ خدا نگانا بر من چرا نے تابی ٭ چو مے بتابی بر خلق این جہان یکسر ٭

نو

بوزن خود قلب دون چون خوشنود از منتخب الفوائد

وار

چون بزرگوار مزید علیه بزرگ میر معزی گوید ؎ دیدم شبے بخواب درختے بزرگوار ٭ از علم و عقل عدل بر و شاخ برگ و بار ٭ لیکن تحقیق آن ست که حرف نسبت به اسمے ملحق

شوو گاہے اسم را بمعنی صفت گرداند پس بزیادت قائل نتواند شد کہ بے ضرورت صحیح نیست۔

وا

چون ازسر وا نہادن بمعنی از سر نہادن محمد سعید اشرف ؎ نہال حسن او را سوسم از پا فتادن شد۔ ہوائے عشق ما را وقت از سر وا نہادن شد ٭ نظامی ؎ کز محنت خویش وارہانم ٭ در حضرت بارخود رسانم ٭

ور

چون سرور زیرا کہ سر نیز بدین معنی آمدہ چنان کہ سرگروہ بمعنی سردار گروہ لیکن تحقیق آنست کہ سر بمعنی سردار در اصل مجاز ست کہ شہرت کردہ چنان کہ سران سپاہ بمعنی سرداران سپاہ و در سرور نیز بمعنی سری ست کہ بسبب الحاق کلمہ ور معنی وصفی ہم رسانده کما سبق پس بمعنی صاحب بزرگی قوم باشد وہم چنین سردار کہ دران نیز بہمین معنے ست۔

وند

این لفظ در بعض محل در کلمہ خداوند محض زائد باشد و بعضے از فضلا در شرح این بیت بوستان ؎ اگر بندہ چابک نیاید بکار ٭ عزیزش ندارد خداوندگار ٭ آوردہ اند کہ این لفظ بیشتر در جائے کہ لفظ بندہ یا انچہ در معنے اوست استعمال کنند لیکن بدون قید مذکور نیز آمدہ اسیری لاہجی ؎ جز شوق و ذوق باطن اسرار معرفت ٭ جز دید یار و وصل خداوندگار ہیچ ٭ خواجہ شیرازی ؎ شکر خدا کہ چشم تو روے بدان ندید ٭ ما را بہ عفو لطف خداوندگار بخش ٭ ملا عبد اللہ ہاتفی ؎ نہ ما چاکرانیم و تو شہریار ٭ کہ ما بندہ ام تو خداوندگار ٭

ہمے

فرخی گوید ؎ دلم ہمے نہ شود بر فراق یار صبور ٭ ہمے بخواہد پرسیدن سلام ز دور۔

ہم

کہ موضوع براے افادہ معنی اشتراک بین الامرین و افادہ معنی حصر ست گاہے زائدہ آید چون ہم قرین بمعنی قرین پس لفظ ہم زائد باشد خاقانی ؎ کیست ز مردان کہ ہست

تیغ تراہم نیام ٭ کیست ز مرغان کہ ہست دام تراہم قرین ٭ بدستور زائد باشد ہرگاہ با کلمہ چو و چون و این و آن ترکیب یابد مثل ہمچو و ہمچون و ہمچنان و ہمچنین خواجہ شیرازی ؎ دیوار در میانہ چو برگ گل دو روست ٭ ہمسایہ ہم اند خزان و بہار من ٭ اشرف در تعریف سرما ؎ از خدا خواہند دوزخ بہر این ہم کردہ اند ٭ اہل عالم مذہب آتش پرستی اختیار ٭ و ہمان بہ فتح اول بمعنی اشارت بہ معہود ذہنی زیرا کہ مرکب ست از ہم و آن درین صورت لفظ ہم بے معنے خواہد بود نظامی ؎ ہمان پارہ کش پدیدار کرد ٭ بران خفتگان بخت بیدار کرد ٭ و گاہے بعد کلمہ نیز آید یعنی نیز ہم مے گویند و ہر دو یک معنے دارد اگر نگویند بہتر ست و ہم نیز بیامدہ حیاتی گیلانی ؎ چو بادہ نیز ہم او خانہ زاد آن دہن ست ٭ حلاوت لب خود از شکر دریغ مدار ٭ کمال اسمٰعیل ؎ ز غصہ جان بلبم آمد مرا و طرفہ از انکہ ٭ ز آہ سرد لبم نیز ہم بجان آمد ٭ اثیر الدین گوید ؎ من نیز ہم سوار شدم بر براق عمر ٭ چون کاروان عمر ہمین بر نہاد بار ٭ و در غزل خواجہ حافظ شیرازی نیز ہم ردیف واقع شدہ و مطلعش این ست ؎ دردم از یار ست و درمان نیز ہم ٭ دل فداے او شد و جان نیز ہم ٭ و این قسم در کلام قدما بسیار آمدہ و در محاورہ متاخران کمتر و درین صورت زائدہ بود یکے ازین دو و گاہے ہر دو معاً زائدہ باشند چنان کہ درین قول اوحدی ؎ با دل بے گفتم کز و بگسل چو شنیدا این سخن ٭ من نیز ہم بگذاشتم تا روزگارے مے برد ٭ چہ مطلب شاعر آن ست کہ دل را نصیحت بسیار کردم کہ از معشوق قطع نسبت کند و چون دل آن را قبول نکرد من او را بگذاشتم کہ عمر بسر مے برد ہمان دل و این قسم کلام در محل محنت و غم آرند و اقعی آن ست کہ من حیث الظاہر بمعنی عطفی و جمعی درین جا صحیح نے شود اما در حاصل معنے درست مے گردد چہ مرادش آن ست کہ دل را ہرچند منع از محبت معشوق کردم دل آن را نشنید و چون شنیدن را کہ عبارت از قبول نمودن ست گذاشت من ہم او را بگذاشتم تا در رنج و محنت افتادہ عمر بسر مے برد و افادہ رنج و محنت از یائے تنکیر روزگارے ست کہ براے تحقیر و اظہار زبونی آمدہ۔

ہمیدون

نظامی ؎ ہمیدون درین چشم روشن دماغ ٭ ابو بکر شمع ست و عثمان چراغ۔

یان

چون سالیان جمع سال و بمعنی مفرد نیز آمده برقیاس ماہیان و درماویان نیز یان زائد بود و نزد بعض یک لفظ۔

یر

چون ہمیر یعنی قمرا موافق قاعدہ کہ سابق قلمی شدہ کہ حروف نسبت گاہے معنی اسم را وصفی گردانند زائدہ نبود۔

ین

مثل نخست و نخستین و کمتر و کمترین و مہ و مہین بکسرتین و نزد بعض درین جا یا و نون برائے نسبت است۔

جملۂ دوم دربیان کلام

کلام بالفتح در لغت سخن گفتن ست و بہ اصطلاح علم نحو لفظے کہ متضمن باشد دو کلمہ را کہ نسبت یکے بدیگرے باشد برین وجہ کہ فائدہ تام دہد برابرست کہ ہر دو کلمہ مذکور باشد یا یکے مذکور و دیگرے مقدر بود پس ازین معلوم شد کہ غلام زید کلام نیست چہ از نسبت غلام بسوے زید مخاطب را فائدہ تام حاصل نمے شود بلکہ منتظرے ماند از جانب متکلم و کلام این ست زید قائم ست یا زید عمرو را زد و ازین جا معلوم شد کہ انچہ سوائے یک لفظ باشد یا کلام ست یا غیر کلام و انچہ غیر کلام ست آن را مرکب غیر مفید گویند از بہر آن کہ از وے فائدہ بمخاطب دست نمیدہد و انچہ کلام است ان را مرکب مفید گویند از بہر حصول فائدۂ آن بمخاطب و مراد از فائدۂ تام آن کہ مخاطب را احتیاج پرسیدن از متکلم باقی نماند مثلاً در مثال مجموع لفظ زید قائم ست متضمن دو لفظ ست یکے زید دیگر قائم کہ مخاطب را احتیاج سوال نیست و اگر زید فقط گوید مخاطب منتظر خواہد شد کہ متکلم حالے از احوال زید مثل استادن و نشستن و زندہ بودن و مردن بیان نماید و بغیر این بیان مخاطب را از شنیدن لفظ زید فقط فائدہ تام حاصل نخواہد شد و ہمچنین اگر

لفظ قائم فقط گویند مخاطب منتظر شنیدن نام قائم شوندہ خواہد شد و بغیر شنیدن آن فائدہ تام حاصل نخواہد شد **سوال** زید پدرش مے نویسد از تعریف کلام خارج مے شود زیرا کہ اکثر از دو کلمہ را متضمن ست **جواب** ہرگاہ انچہ متضمن ست دو کلمہ را با سناد داخل شد در کلام پس انچہ اکثر از دو را متضمن بود با سناد بطریق اولے کلام خواہد بود و حاصل جواب این ست کہ دو کلمہ کہ در تعریف ماخوذ ست مطلق ست نہ مقید بہ قید فقط فلا اشکال۔ بالجملہ ہر یک مفید و غیر مفید را مفصلا در دو باب بیان مے نمائیم و نظر برانیکہ مرکب غیر مفید ہمیشہ جزو مرکب مفید باشد کلام غیر مفید را پیشتر از ذکر کلام مفید بہ ضبط تحریر مے آریم زیرا کہ جزبر کل مقدم باشد و درین جملہ دو باب ست

باب اول در ذکر مرکب غیر مفید

بدان کہ مرکب غیر مفید آن ست کہ چون قائل بران سکوت کند مفید افادۂ تام نبود یعنی سامع از استماع آن ساکت نماند و بہمین نقصان بمرکب ناقص موسوم ست و مرکب غیر مفید و مرکب غیر تام نیز گویند و آن از دو کلمہ یا بیشتر ازان حاصل شود و میان آنہا اسناد نبود یا بود لیکن مقصود بالذات نباشد و آن منقسم بدو قسم ست چون ترکیب اضافی و وصفی کہ اول حاصل گردد از اجتماع مضاف و مضاف الیہ و دوم از اجتماع موصوف و صفت

فصل اول دربیان مرکب اضافی

بدان کہ اضافت در لغت مائل کردن چیزے را بسوے چیزے و بہ اصطلاح نحویان نسبتے ست میان دو اسم بہ نہجے کہ مخاطب را فائدہ صحت سکوت ندہد بدان اسم اول جار و دوم باشد پس جار یعنی منسوب را مضاف و مجرور یعنی منسوب الیہ را مضاف الیہ گویند۔ و باید دانست کہ نسبت ہم در کلام مے باشد و ہم در مضاف و مضاف الیہ لیکن نسبت کہ در کلام ست مخاطب را حکم فائدہ تام مے دہد آن را اسناد مے گویند کما مر سابقا و نسبتے کہ میان مضاف و مضاف الیہ ست مخاطب را فائدہ تام نمے دہد و غرض ازان دیگر ست چنانچہ عنقریب ذکر مے کنم و در مضاف و مضاف الیہ تغائر ضروری است **سوال** چرا جائز نیست اضافت اسمے کہ بمضاف الیہ متحد بود **جواب** از جہت آن کہ این اضافت مفید نیست از آن کہ افادہ منحصر ست در تعریف یا تخصیص و تعریف

شے لنفسہ وتخصیص شے لذاتہ صریح البطلان ست ونیز اضافت مذکورہ جائز نیست از جہت آن کہ فائدہ در ذکر مضاف الیہ نے شود وانچہ درین شعر خواجہ حسن ؎ محمود غزنوی کہ ہزاران غلام داشت ٭ عشقش چنان گرفت غلام غلام شد ٭ غلامِ غلام بہ اضافت واقع ست غلام ثانی بمعنی معشوق ست لیکن از خطاب بمعنی معشوق معلوم مے شود نہ آن کہ موضوع برائے این معنے ست چنان کہ بدبد وخوب خوب وصاف صاف بہ اضافت بمعنی بسیار بد وبسیار خوب وبسیار صاف پس فرق درمیان مضاف ومضاف الیہ حاصل است فلا یلزم اضافۃ الشئے الی نفسہ ومیان ہردو اسم بوجہے ارتباط وعلاقہ باشد کہ بعد تحقق نسبت میان ہردو کلمہ درست مے آید لیکن باید کہ میان ہردو سوائے نسبت اضافت نسبتے دیگر نباشد چون غلام زید جزو اول یعنی غلام مضاف وجزو دوم یعنی زید مضاف الیہ است واصل در مضاف آن ست کہ بر مضاف الیہ مقدم آید وحرف آخرش مکسور باشد بشرطیکہ مضاف الیہ ضمیر متصل میم وشین وتا مانند اسپم واسپش واسپت یا حرف آخر مضاف یکے از الف وواو مدہ وہائے مختفی ویائے معروف نبود واین نوع اضافت را اضافت معنوی خوانند۔ وہرگاہ مضاف متعدد باشد کسرۂ مضاف آخر بر ہمہ کفایت کند چنانچہ اسپ واشتر وفیل زید واضافت بر دو قسم ست معنوی ولفظی سوال چرا قسم اول را بہ اضافت معنوی نام کردند جواب از ان کہ فائدہ معنے مے دہد در مضاف کہ آن تعریف وتخصیص ست پس ازین جہت اورا نسبت کردند بسوے معنے وضعف این جواب ظاہر ست زیرا کہ ازین جواب متبادر این ست کہ نسبت قسم اول بسوے مفاد ست کہ آن معنی تعریف وتخصیص باشد پس وارد مے شود کہ اضافت لفظی نیز فائدہ معنے دہد در مضاف کہ آن خفت ست پس اولے این کہ گویند نسبت معنوی بطرف مقاولہ است ہمچنین نسبت لفظی زیرا کہ اضافت اول افادۂ تعیین وتخصیص برائے معنی مضاف مے دہد واضافت دوم ہیچ فائدہ نے دہد بجز افادۂ تخفیف مضاف پس اول منسوب شد بسوے معنے مضاف وثانی بسوے لفظ آن اگر گفتہ شود اضافت معنوی فائدہ تخفیف در لفظ مضاف ہم مے دہد چنان کہ گوئی دوست من واین اختصار آن ست کہ گوئی آن کہ بامن دوست ست یا آن کہ شخصے کہ بامن دوستی دارد ودرین قیاس واین نکتہ عام ست در جمیع اضافات پس وجہ تخصیص آن بہ اسم معنوی چیست جوابش آن کہ فائدہ لفظی کہ تخفیف ست مشترک ست میان اضافت لفظی واضافت معنوی بخلاف فائدہ معنوی کہ مختص بہ قسم اول ست وغرض از تسمیہ امتیاز ست

وامتیاز متصور نیست مگر بہ تسمیہ بہ اضافت معنوی اگر گویند قسم ثانی را چرا بہ اضافت لفظی نام کردند جوابش آن کہ فائدہ قسم ثانی تخفیف ست در لفظ مضاف واورا فائدہ معنوی اصلا نیست ازین جہت اورا نسبت بہ سوے لفظ کردند واضافت لفظی نام نہادند

تفصیل اضافت معنوی

علامتش آنست کہ مضاف غیر صفت مضاف بسوے معمول خود باشد وحاصل مرام این مقام این ست کہ در اضافت معنوی مضاف صفتے نبود کہ مضاف بودہ باشد بسوے معمول خود خواہ مضاف اصلا صفت نبود یا صفت باشد لیکن مضاف نبود بسوے معمول خود بلکہ مضاف باشد بسوے غیر معمول پس ازین جا معلوم شد کہ مضاف در اضافت معنوی بر دو قسم ست یکے آنکہ اصلا صفت نبود چون غلام زید کہ غلام صفت نیست دوم آنکہ صفت بود لیکن بسوے معمول خود مضاف نباشد چون مصرعہ تا کہ از صدر نشینان جہنم باشی ٭ درین قول صدر نشین اگرچہ صفت ست لیکن مضاف نیست بہ سوے معمول خود بلکہ مضاف ست بسوے غیر معمول (سوال) لانسلم کہ صدر نشین درین ترکیب مضاف بود بسوے غیر معمول بلکہ مضاف ست بسوے معمول از انکہ جہنم مفعول فیہ است ومفعول فیہ معمول ست ومعنی آنکہ صدر نشین در جہنم جواب مراد از معمول درینجا خاص فاعل ومفعول بہ است نہ مطلق وجہنم باین معنے معمول نیست پس اضافت صدر نشین بسوے جہنم اضافت صفت بسوے غیر معمول ست ۔ وغرض از اضافت معنوی یا تعریف مضاف ست یعنی نشان دادن چیزے بہ کسے واین جائے صورت بندد کہ مضاف الیہ معرفہ باشد چنانچہ تیغ بہرام بہ از تیغ رستم ست ؎ پسر نوح بابدان بنشست ٭ خاندان نبوتش گم شد ٭ سوال چون مضاف الیہ معرفہ بود دران وقت اضافت معنوی چرا فائدہ تعریف مضاف مے دہد جواب صورت ترکیب اضافت معنوی موضوع ست برائے دلالت بر معلومیت مضاف چون مضاف الیہ معرفہ بود۔ وافادۂ تعریف مضاف ازین جہت نیست کہ نسبت امرے بسوے امرے معین مستلزم معلومیت منسوب بودہ باشد والا مضاف بہ اضافت لفظی مثل نوشندہ شراب نیز معرفہ مے شد واضافت لفظی فائدہ تعریف مضاف مے داد ونیز نسبت فعل بسوے فاعل معین مستلزم نیست معلومیت فعل را پس غلام زید نگفتہ خواہد شد مگر وقتے کہ غلام میان متکلم ومخاطب معہود ومعلوم بود بخلاف نوشندۂ شراب سوال ہیئت ترکیب اضافی بموضوع برائے معلومیت مضاف نیست پس گاہے نوکر زید استادہ است گویند ومراد نوکر معین نے باشد جواب ہیئت ترکیب اضافت معنوی

موضوع ست براے تعیین و تعریف مضاف لو استعمال او بدون اشاره بسوے معین بر سبیل مجاز و خلاف وضع است و معتبر اصل وضع ست سوال لا نسلم که اضافت معنوی فائدهٔ تعریف مضاف مے دهد اگر مضاف الیه معرفه بود زیرا که بعض اسماے نکره همچو پس و مثل و مانند و شبه و غیر و نحو آن بنا بر توغل ابهام و شدت نکارت باوجود مضاف شدن بطرف معرفه معرفه نمے شوند چنان که اگر گوئی غیر زید یا مانند زید را از مے گذره مے پرسد معلوم نه خواهد شد که کدام را مے پرسد چه کل ماسواے زید و مغایر و مماثل زید ست کما لا یخفی جواب این کلمات از ان حکم مستثنی اند مگر آنگاه که مضاف الیه مانند یا مثل را شئے دیگر بود که بمشارکت و مماثلت مضاف الیه مشهور و معروف باشد در امرے از امور چون علم و شجاعت و کتابت و غیر آن و براے مضاف الیه غیر ضد واحد باشد به ضدیت معروف و مشهور معرفه گردند پس اگر گوئی مردے را بخشیدم که مانند یا مثل تو بود و اراده کنی عمرو را که در علم و فضیلت بمخاطب مشارک ست و به مماثلت مخاطب در علم و فضیلت مشهور ست لفظ مانند و مثل درین وقت معرفه خواهد بود و همچنین گوئی فلان مانند یا مثل حاتم ست و امروز غیر علماے شهر حاضر نا غیر درین مثال معرفه است زیرا که مضاف الیه او را که علما ست ضد واحد ست و به ضدیت مشهور ست که آن جهلا باشند و غیر سکون و غیر حرکت و غیر مرحوم زیرا که ضد مرحوم مغضوب ست و ضد سکون حرکت و ضد حرکت سکون ست یا تخصیص آن یعنی چیز عام را خاص کردن تا نزدیک به معرفه رسد و این در صورتے حاصل گردد که مضاف الیه نکره بود چنانچه نوکر شاه چنین مے گوید و فرمان شاه بدست دارم نوکر و فرمان پیش از اضافت بسوے شاه شامل بودند به نوکر و فرمان شاه و غیر شاه و بعد اضافت بسوے شاه خاص شدند به نوکر و فرمان شاه پس آن اشتراک و شیوع که در هر دو قبل اضافت بود بعد اضافت نماند اگرچه بعد اضافت نیز اشتراک و شیوع باقی ست زیرا که شامل اند بهر نوکر و بهر فرمان شاه و فرق در تعریف و تخصیص این ست که تعریف دلالت مے کند بر ذات معین مثل تیغ بهرام به از تیغ رستم ست معلوم شد که بهرام که او را ما میدانیم تیغش به از تیغ رستم ست که او را نیز میدانیم یا بهرام شخصے ست تیغ او از تیغ شخصے که رستم نام دارد بهتر ست و تخصیص دال بر ذات معین نمے شود مثال غلام مرد یعنی غلام هر مرد درین مقام گیرند چرا که درین عبارت که مرد بهر صورت از زن بهتر ست هر مرد و هر زن مراد ست اگر چنین نباشد مرد که نکره است مبتدا چگونه خواهد شد و این اضافت را **اضافت محضه** نیز گویند بنا بر آن که محض علاقهٔ اضافت میان مضاف و مضاف الیه مے باشد نه علاقهٔ عاملیت و معمولیت

چنان که در اضافت لفظی ست که غیر محضه باشد و آن کسره را که بمعنی حرف جر است کسره اضافت گویند

تقدیر حرف جر

در اضافت معنوی تقدیر حرف جر بر سه نہج بود یکے براے که در فارسی براے تعیین ست مانند منت خداے یعنی منت براے خدا و ظاهر که منت عام ست که خدا را باشد یا احدے از انسان را به اضافت متعین شد دوم از که در فارسی بمعنی من تبعیضیه است مانند انگشتری سیم که سیم انگشتر بعضے از مطلق سیم ست سوم در که در فارسی بمعنی ظرفیت ست مانند نشینندهٔ خانه یعنی نشیننده در خانه و وجه انحصار آن که اگر نه مضاف الیه ظرف مضاف باشد و نه جنس آن و مراد از بودن مضاف الیه از جنس مضاف این ست که مضاف از افراد مضاف الیه نباشد یعنی مضاف الیه صادق نیاید بر مضاف و غیر مضاف بواسطه آن که جنس آن را گویند که صادق آید بر کثیرین مختلفین بالحقائق پس درین مقام تقدیر براے بود مثل اسپ بهرام و در انگشتری نقره اضافت بمعنی براے نخواهد بود بواسطهٔ آن که مضاف الیه جنس مضاف ست زیرا که نقره که مضاف الیه است بر مضاف و غیر مضاف صادق مے آید و هم چنین در قتیل کربلا اضافت بمعنی براے نخواهد بود از ان که مضاف الیه ظرف مضاف ست بخلاف اسپ بهرام و گرز رستم و غلام زید که مضاف الیه درین ترکیب نه جنس مضاف ست و نه ظرف مضاف اگر گویند که اضافت مے باید که در مثل اسپ بهرام و گرز رستم و غلام زید اضافت بمعنی براے نباشد زیرا که اضافت بمعنی براے مشروط ست به آن که مضاف الیه جنس مضاف نبود یعنی بر مضاف و غیر مضاف صادق نیاید و بهرام و رستم و زید درین امثله اگرچه بر مضاف صادق نمے آیند لیکن بر غیر مضاف صادق مے آیند زیرا که صادق مے آیند بر ذات بهرام و رستم و زید جوابش آن که اضافت بمعنی براے مشروط ست بعدم صدق مضاف الیه بر مضاف و غیر مضاف و ظاهر ست که در بهرام و رستم و زید این مجموع منتفی ست و مراد از نفی مجموع ست من حیث المجموع برابر ست که به رفع هر دو جزو بود یا به رفع یکے از دو جزو نحویان عرب این را اضافت لامی گویند زیرا که در عربی در آن جا تقدیر لام باشد و اگر مضاف الیه جنس مضاف بود یعنی بر مضاف و غیر آن صادق آید بشرط آن که مضاف نیز بر مضاف الیه و غیر آن صادق آید پس درین جا عموم و خصوص من وجه باشد یعنی در این جا دو ماده

افتراق مے باشد ویک مادہ اجتماع چون سریر چوب وانگشتر طلا چہ ہر سریر چوبی نباشد
چون سریر عاج وہر چوب سریر نیست مانند صندوق وہم چنین ہر انگشتر طلائی نباشد چون
انگشتر نقرہ وہر طلا انگشتر نیست چون جام طلا این ہر دو مادہاے افتراق اند وسریر چوب
وانگشتر طلا مادۂ اجتماع ودر این جا از مقدر باشد پس ثابت شد کہ اضافت بمعنی از وقتے
خواہد بود کہ میان مضاف ومضاف الیہ نسبت عموم وخصوص من وجہ باشد ونحویان
عرب این اضافت را اضافت بمعنی من گویند چہ در عربی این جا من مقدر باشد
سوال چون مضاف الیہ جنس مضاف بود چرا اضافت بمعنی براے نباشد جواب مضاف الیہ
را جنس مضاف نمے آرند مگر وقتے کہ بیان جنس مضاف مقصود بود پس مناسب این ست
کہ اضافت بمعنی از باشد ودر فارسی ہر اضافتے کہ بجاے از باشد بیانی ست چہ سریر
چوب بمعنی سریر از چوب ست واگر منسوب الیہ ظرف منسوب بود عام است ازینکہ
ظرف زمان بود چون نماز شب وخواب روز یا ظرف مکان باشد چون سوار کشتی وقتیل
کربلا آن جا در مقدر باشد ودر عربی فی واما بعض اضافت بمعنی فی را بسوے اضافت
لامیہ رو کنند وتقدیر سوار کشتی را سوارے کہ براے او اختصاص بکشتی ست گویند نہ سوار
در کشتی ووجہ انحصار بعبارت دیگر این کہ مضاف الیہ از دو حال خالی نیست
کہ یا مباین ست بمضاف یا مباین نیست ومراد از مباینت مضاف الیہ بمضاف
این ست کہ ہر جا یکے صادق آید بر چیزے دیگر صادق نیاید بہیچ وجہ واین کہ صاحب
منتخب النحو گفتہ کہ مراد از مباین بودنش آن کہ مضاف الیہ محل وجود مضاف باشد
خطا ست ودر صورت مباینت اگر مضاف الیہ ظرف مضاف ست پس درین صورت
لفظ در مقدر خواہد بود چون فلانے وعدۂ آمدن فردا کردہ کہ لفظ آمدن مضاف ست
وفردا مضاف الیہ ویکے مر دیگرے را صادق نیست یعنی مباین ست چہ آمدن را فردا
نمے توان گفت وفردا را آمدن نمے توان خواند وہم درین جا فردا ظرف وجود آمدن ست
وازین تقریر واضح شد کہ لفظ آمدن فردا بحقیقت آمدن در فردا ست وہمچنین سوار کشتی
واگر ظرف مضاف نیست پس درین صورت لفظ براے مقدر خواہد شد چون غلام زید
کہ غلام مضاف ست وزید مضاف الیہ ویکے بر دیگرے غیر صادق چہ زید را غلام وغلام را
زید نمے توان گفت وہم درین جا زید ظرف وجود غلام نیست وازین تقریر واضح شد کہ
حقیقت غلام زید این کہ غلام براے زید ست واگر مضاف الیہ بمضاف مباین نبود
پس درین وقت میان مضاف ومضاف الیہ عموم وخصوص مطلق خواہد بود یا مساوات

یا عموم وخصوص من وجہ اگر اول ست پس از دو حال خالی نیست کہ یا مضاف الیہ عام
مطلق ست ومضاف خاص مطلق یعنی مضاف الیہ بر جمیع افراد مضاف صادق آید و
مضاف بر بعض افراد مضاف الیہ چون نحو علم وشنبہ روز ونارون درخت ویا بر عکس این
یعنی مضاف عام مطلق باشد ومضاف الیہ خاص مطلق چون علم نحو وروز شنبہ ودرخت
نارون در صورت اول اضافت ممتنع ست زیرا کہ اضافت اخص مطلق بسوے اعم
ممتنع ست چرا کہ فائدہ اضافت یا تعریف مضاف ست یا تخصیص آن ودرین صورت
ہر دو مفقود ست عدم افادۂ تخصیص دران ظاہر ست وہر گاہ فائدہ تخصیص نبخشید
فائدہ تعریف بدرجۂ اولے نخواہد بخشید زیرا کہ اگر فائدہ تعریف مے بخشید لازم
مے آمد کہ فائدہ تخصیص ہم بخشد زیرا کہ تعریف را تخصیص لازم ست ودر صورت ثانی
لفظ براے مقدر خواہد بود وصاحب منتخب النحو درین مقام افادہ تازہ فرمودہ و
تحقیقے غریب نمودہ کہ مراد از عام مطلق بودن مضاف آن کہ ہم بر مضاف الیہ وہم
بر غیر آن صادق آید ومراد از خاص مطلق بودن مضاف الیہ آن کہ بر غیر مضاف
صادق نیاید چون علم فقہ کہ درین جا علم مضاف وفقہ مضاف الیہ ست وعلم بر فقہ
وہم بر غیر آن مثلاً منطق وحکمت صادق مے آید چہ فقہ را علم توان گفت وفقہ بر غیر
علم مثلاً جوانی وپیری صادق نمے آید چرا کہ فقہ را علم توان گفت وجوانی وپیری را
نمے توان گفت وازین تقریر واضح شد کہ لفظ علم فقہ در حقیقت این کہ علم براے
فقہ سوال میان آواز وبانگ وشیر واسد وغیرہ مرادفت ست مساوات نیست ومرادفت
عبارت ست از اتحاد دو لفظ در معنی ومساوات عبارت ست از اختلاف در مفہوم واتحاد در ما
صدق مثل انسان وناطق جواب غرض از اضافت فائدہ است ودر مثل این ترکیب
فائدہ نیست پس ممتنع خواہد بود۔ میر نور العد در شرح مثنوی مولوی معنوی گوید ۵ دل
نگہ دارید اے بے حاصلان ٭ در حضور حضرت صاحبدلان ٭ در اکثر نسخ حضور مضاف بلفظ
حضرت واقع شدہ درین صورت لفظ حضرت محض براے تعظیم مے باشد چنانچہ در محاورۂ
حال شائع ست چون بحسب لغت حضور وحضرت بیک معنے است ودر محاورہ سلف
تعظیم بدین لفظ مشہور نبودہ ظاہر این ست کہ عطف باشد کہ جمع الفاظ مترادفہ بدین طریقہ
شائع ست چنانچہ در بعض نسخہ صحیحہ دیدہ شد وانچہ درین شعر میر معزی ۵ در پے آرائش
بزم تو اندر کان خویش ٭ منعقد گشتہ سیم نقرہ وزر عیار ٭ سیم نقرہ باضافت وارد است
وجہش آن ست کہ نقرہ در لغت بمعنی سیم گداختہ است پس اضافت سیم بطرف ے

از عالم اضافت عام الی الخاص خواهد بود مثل باد صبا و باد نسیم و باد سموم و باد صرصر زیرا
که باد عام ست و صبا بادے که از طرف مشرق وزد و بعض گفته اند که باد مشرق که در ایام
بهار وزد اول اصح ست و نسیم باد نرم و سموم بالفتح باد گرم و صرصر بفتح هر دو صاد مهمله باد تند و
باد سخت سرد از عالم کتاب قاموس و درخت اراک پس انچه **مظفر علی اسیر** در رسالهٔ
اضافت گفته اضافت بالجنس اضافتے بود که مضاف به کلمهٔ هم جنس باشد چون باد صبا و
باد نسیم و باد سموم و باد صرصر و تاک انگور محل نظر ست معهذا ترکیب تاک انگور که از عالم ترکیب
شیر اسد باشد به نظر نرسیده فمن ادعی فعلیه السند و خان آرزو سیم و نقره را مترادف هم دانسته
پس برین تقدیر بواو عطف سیم و نقره باشد و اگر میان مضاف و مضاف الیه عموم و خصوص
من وجه باشد یعنی مضاف الیه بر بعض افراد مضاف صادق آید همچنین مضاف بر بعض افراد
مضاف الیه درین صورت اگر مضاف الیه اصل و مادهٔ مضاف ست یعنی مضاف از مضاف الیه
ساخته شده است درین صورت لفظ از مقدر خواهد شد چون انگشتری زر که انگشتری مضاف
و زر مضاف الیه ست و درین جا سه ماده خواهد بود دو مادهٔ افتراق و یک مادهٔ اجتماع چنانکه
گذشت چه هر دو گاهے بر یک دیگر صادق مے آید و گاهے صادق نیاید و مضاف الیه
یعنی زر اصل مضاف یعنی انگشتری ست چه انگشتری را از زر مے سازند و ازین تقریر واضح شد
که لفظ انگشتری زر بحقیقت این که انگشتری از زر و این را **اضافت بیانی** گویند چه از برائے
بیان آید چنان که من در عربی و اگر مضاف الیه اصل و مادهٔ مضاف نیست بلکه مضاف
اصل مضاف الیه بود لفظ برائے مقدر خواهد بود چنان که لام در عربی چون زر انگشتری که درینجا
زر مضاف و انگشتری مضاف الیه ست و گاهے زر بر انگشتری صادق مے آید یعنی زر انگشتری
را مے توان گفت و این وقتیکه انگشتری زرین باشد و گاهے صادق نمے آید یعنی زر انگشتری
را نمے توان گفت و این وقتیکه انگشتری از غیر زر باشد و همچنین حال انگشتری ست و درینجا
مضاف یعنی زر را از مضاف الیه یعنی از انگشتری نساخته اند بلکه امر بالعکس ست
یعنی انگشتری را از زر ساخته اند و ازین تقریر واضح شد که زر انگشتری بحقیقت این که زر
برائے انگشتری و درین قول شیخ علی حزین ؎ از تنگیه تا کعبه رہے نیست برهمن * ساده
خود ساختهٔ سنگ صنم را * اضافت سنگ بسوئے صنم اضافت عام ست بسوئے خاص و درین
هر دو عموم و خصوص من وجه است چه هر سنگ از صنم نباشد و هر صنم از سنگ نه این دو مادهٔ
افتراق اند و بعض صنم از سنگ باشد این مادهٔ اجتماع ست و این لام را لام اختصاص
گویند و اثبات این انحصار بدلیل استقراء ست سوال مشهور در روز امید و بیم و مسجد آدینه

بمعنی مسجدے که روز جمعه در ان نماز کنند و شب آدینه و علم تیر و درخت کدو و تخم بقلهٔ حمقا و کوه بیم
و پس کوچه و پس دیوار و پیش خود و پیش قطار و درون خانه و باغ بهشت و باد خزان
اضافت بمعنی برائے ست و حالان که برائے ظاهر نمے شود بحکم استقراء یعنی روز برائے امید و بیم
و مسجد برائے آدینه و غیر آن نمے گویند پس چگونه حکم کرده شود به تقدیر برائے جواب اضافت
بمعنی برائے مشروط نیست به صحت تصریح برائے بلکه افادهٔ اختصاص که مدلول برائے
است کفایت مے کند و در مثل روز امید و بیم افادهٔ اختصاص موجود ست پس اضافت
بمعنی برائے خواهد بود و ازین جواب مندفع شد اشکال از جمیع مواد اضافت لامی که تصریح
به لام در ان مواد صحیح نیست و نیز حاجت نیست بسوئے تکلفات بعیده و رکیکه که در مثل هر دو
و هر واحد مے کنند و چون این حروف را میان مضاف و مضاف الیه مے نگارند و ما آخر
مضاف کسره مے خوانند و در آن وقت این را به ترکیب اضافی تعبیر مے نمایند چنانچه منت
برائے خدا و انگشتری از سیم و نشیننده در خانه اما باید دانست که عادت نحویان چنین جریان
یافته که اگر مضاف الیه اخص مطلق باشد چون روز جمعه و علم فقه این اضافت را نیز **اضافت
بیانی** مے نامند اگرچه در حقیقت اضافت لامی ست و عادت فارسیان جاری ست
بران که اگر مشبه به بسوئے مشبه مضاف باشد آن را هم اضافت بیانی گویند چون چشم ابر و
رشتهٔ برق چه معنے رشتهٔ برق و چشم ابر برقے که همچو رشته است در باریکی و رسائی و ابرے که
همچو چشم ست در گریه مانند لجین الماء اگرچه این اضافت لامی ست و در **اشعة اللمعات**
مذکور است که به تحقیق عرفت مے شاید که اضافت تحقق به عرفت از قبیل لجین الماء باشد و
مے شاید که اضافت بمعنی لام باشد و صاحب انجمن گفته که در اضافت بیانی ذات مضاف
مقصود باشد و ذکر مضاف الیه فقط برائے بیان ابهام و نشان مضاف بود بر خلاف
اضافت تشبیهی و استعاره که درین هر دو مقصود بالذات مضاف الیه باشد و ذکر مضاف
محض بنا بر قرینهٔ تشبیه و استعاره و ایضاً آورده و در **اضافت مطلق** مضاف الیه نه بیان
مضاف افتد نه مشبه و آن اکثر بمعنی برائے آید چنان که در اسپ بهرام و پیل پادشاه و
تیغ رستم و زر انگشتری و گاهے بمعنی در چنان که در زدن امروز و شهید کربلا و اضافت مطلق
با وصف افادهٔ تعریف و تخصیص جائے فائده ملکیت دهد چنان که در اسپ بهرام و
پیل پادشاه و جائے افادهٔ لیاقت و قابلیت چنان که در آدم کار و مرد میدان و
جائے افاده ترجیح و فوقیت دهد چنان که در پیر پیران و شاه شاهان و گاهے تعظیم مضاف
ملحوظ مے باشد چون خانهٔ خدا و غلام پادشاه که این جا تکریم و عزت خانه و غلام ملحوظ ست

وگاہے تعظیم مضاف الیہ منظور مے گردد مثل رب کعبہ و پیغمبر عرب کہ درین جا تعظیم مضاف الیہ مقصود ست و درین ہنگام این اضافت را اضافت تعظیمی مے نامند۔ و در محاورہ درس اضافت مرکب توصیفی و اضافی ہر دو جائز ست چنانچہ غلام عاقل زید و بندۂ پیر خود و زین اسپ شما و سر غلام تو و ترکیب اول در عربی نزد بصریان جائز نیست اما کوفیان جائز دارند و ترکیب ثانی بالاتفاق جائز ست و مراد از صفت بیان کیفیت ست اعم از مدح و قدح چہ ماہ تابان و مرد پوچ ہر دو صفت و موصوف اند تابان صفت ماہ است و پوچ صفت مرد۔ و صاحب منتخب النحو گفتہ است کہ در حالت اضافت گاہے مضاف مقصود مے باشد وگاہے مضاف الیہ اما مضاف جائے مقصود مے باشد کہ نسبت مضاف بسوے مضاف الیہ حقیقی بود یعنی وجہ نسبت در خارج متحقق باشد چون غلام زید کہ مقصود لفظ غلام ست چہ نسبت غلام بسوے زید در خارج متحقق ست و اما مضاف الیہ جائے مقصود مے باشد کہ وجہ نسبت در خارج متحقق نبود و مضاف مشبہ بہ و مضاف الیہ مشبہ باشد چون دایہ ابر بہاری را فرمود تا بنات نبات را در مہد زمین بپرورد کہ دایہ مضاف و ابر مضاف الیہ است و ہم چنین بنات مضاف و نبات مضاف الیہ ست و ہمچنین مہد مضاف و زمین مضاف الیہ و ظاہر کہ نسبت دایہ بسوے ابر و نسبت بنات بہ نبات و مہد بہ زمین در خارج متحقق نیست و بہ نوعے از مشابہت ابر را دایہ و سبزہ را دختر و زمین را مہد گفتند پس مقصود لفظ ابر و لفظ نبات و لفظ زمین ست۔

اضافت حقیقی

اگر ملابست در میان مضاف و مضاف الیہ حقیقۃً باشد چنانچہ خانۂ زید و اسپ عمرو آن را اضافت حقیقی نامند و آنچہ صاحب منتخب النحو گفتہ است کہ نسبت مضاف بسوے مضاف الیہ حقیقی بود یعنی وجہ نسبت در خارج متحقق باشد مطلب واحد ست و آن را اقسام ست اول اضافت تخصیصی و آن اضافت مخصص بفتح صاد مہملہ است بہ سوے مخصص بکسر صاد مہملہ و بہ عبارت دیگر اضافت مختص ست بسوے مختص الیہ بدفع اشتراک خاصۂ او و آن بر انحاے شتے آید مانند اختصاص ملک بسوے مالک چون غلام زید و دکان عطار و اسپ خالد و گنج قارون و قصر سلطان خواجہ حافظ گوید ؎ گنج قارون کہ فرو مے رود از قہر ہنوز ٭ خواندہ باشی کہ ہم از غیرت درویشان ست ٭ و ہمچنین اختصاص مالک بملک چون خداوند خانہ و مالک دینار و سلطان روم سعدی راست ؎

شنیدم کہ بگریست سلطان روم ٭ بر نیک مردے ز اہل علوم ٭ و اختصاص تسمیہ چون روز دوشنبہ و علم کلام و مالک ہندوستان و شہر مصر و جزیرہ سراندیپ و خطۂ کشمیر و اختصاص وضع چون آئینۂ پیل و زنگ شتر و اختصاص ایجاد چون گلستان سعدی و آئینۂ سکندر و اختصاص جزء با کل چون برگ شجر و سر زید و پوست انار و اختصاص ظرف با مظروف چون ہمیان زر و اختصاص نسب و قرابت چون پدر زید و برادر عمرو و مادر بکر و خواہر ہندہ و جز آن و اختصاص مسبب بہ سوے سبب چون جان دادۂ فراق و کشتۂ غم و اختصاص سبب بہ سوے مسبب چون قتیل قصاص و تیغ انتقام و این اضافت تخصیصی لامی ست چرا کہ در غلام زید یا کشتۂ غم تقدیر براے کہ ترجمۂ لام ست در مضاف الیہ مے باشد۔ و از ہمین قبیل ست اضافت ابنی و آن اضافت پسر باشد بسوے پدر بحذف لفظ ابن چنانکہ ابو الفضل مبارک و عبد الصمد افضل محمد یعنی ابو الفضل بن مبارک و عبد الصمد بن افضل محمد و ہم چنین محمود سبکتگین و ابراہیم ادہم و حسین منصور و سعد وقاص و مانند اول ست کہ پسر را نسبت بہ پدر دہند چنان کہ زال سام و سام نریمان و نریمان گرشاسپ و رستم زر کہ لقب زال بودہ چہ زر بمعنی پیر است فردوسی گفتہ ؎ بہار آید و تیر ماہ اے پسر ٭ جہان گاہ برنا شود گاہ زر ٭ و لقب زال بودہ بہمین مناسبت کہ بسبب سپیدی موے پیرے نمودہ اسدی گفتہ ؎ پسر آمد از سام دستان بنام ٭ کہ خوانند گردان ورا زال سام ٭ ہم او گفتہ ؎ نریمان گرشاسپ اثرت نژاد ٭ گو شیر دل پہلو پاک زاد ٭ فردوسی گفتہ ؎ از و باد بر سام نیرم درود ٭ خداوند شمشیر و کوپال و خود ؎ بہ سام نریمان ستارہ شمر ٭ چنین گفت کاے گرد زرین کمر ؎ بفرمود تا جمن افراسیاب ٭ بیایند در پیش با جاہ و آب ٭ مولوی معنوی فرمودہ ؎ کیخسرو پیادش و کاوس کیقباد ٭ گویند کز فرنگس افراسیاب زاد ٭ فائدہ اگر مضاف معرفہ بود از دو حال خالی نیست کہ یا او را بہ سوے معرفہ مضاف کنند یا بسوے نکرہ در صورت اول تحصیل حاصل لازم مے آید از ان کہ فائدۂ اضافت معنوی تعریف مضاف ست چون مضاف الیہ معرفہ است و در صورت دوم طلب ادنے با وجود اعلیٰ ست و ہو امر شنیع قبیح زیرا کہ چون مضاف الیہ نکرہ بود فائدۂ اضافت معنوی درین وقت تخصیص مضاف ست و ظاہر ست کہ تخصیص از تعریف ادنیٰ ست و ازین جاست کہ اہل عربیہ در اضافت معنوی شرط نمودہ اند کہ مضاف از تعریف خالی باشد برابر ست کہ در و اصلاً تعریف نبود یا تعریف بود لیکن وقت اضافت مضاف را از تعریف مجرد کردہ باشند و ازین جاست کہ اگر علم باشد نکرہ گردانند بدین کہ مراد از آن شخص مسمے بدین لفظ گیرند یا وصف مشہورۂ او را ارادہ نمایند چون حاتم عصر۔ و این

قسم اطلاق درفارسی دو صورت دارد یکے آن کہ سہو باشد چراکہ ابو الفضل مبارک و عبد الصمد افضل محمد و محمود سبکتگین و ابراہیم ادہم وغیرہ را ترکیب توصیفی فہمیدہ اند حالانکہ در اصل اضافی ست پس حقیقت باشد غایتش از راہ سہو بود لیکن تجویز این معنے بر استادان نمے توان کرد دوم آن کہ مجاز بود بہ حذف لفظ ابن یا پسر کہ مضاف باشد کما سبق دوم اضافت بیانی مولف غیاث گوید کہ درین نوع اضافت بیان کردہ مے شود حقیقت و مادۂ مضاف بمضاف الیہ پس مضاف الیہ بیان مضاف و اصلش بود چون دیوار گل و خاتم طلا و کاسۂ بلور و جامۂ دیبا و قلمدان چوب و جام نقرہ و تیر آہن و سکنجبین عسل سعدی راست ؎ مگر دشمن ست این کہ آمد بجنگ ٭ زدورش بدوزم بہ تیر خدنگ ٭ اضافت تیر بہ طرف خدنگ اضافت شے ست بسوے مادۂ خود چہ خدنگ بفتحتین نام چوبے ست کہ ازان تیر وغیرہ سازند۔ و خان آرزو در چراغ ہدایت گفتہ کہ اضافت بیانی اضافت عام ست بسوے خاص پس ازین عالم ست آنچہ قاسم دیوانہ گفتہ ؎ قافلہ سالار جنون فال سفر زد ٭ دیوانۂ ما دامن صحرا بکمر زد ٭ مثل در خون طپیدۂ ما طغرا گوید ؎ در عاشقی نداریم رنگے ز سرخ روئی ٭ مانند بہ سرخ روئی در خون طپیدۂ ما ٭ سوم اضافت توضیحی و آن اضافت موضح ست بفتح ضاد معجمہ بسوے موضح بکسر ضاد چون شہر بصرہ و خطۂ بخارا و باد شمال و درخت اراک و سنگ یشب و روز دوشنبہ و این را اضافت عام بسوے خاص نیز گویند کذا فی الغیاث و نور الله احراری گوید کہ اضافت عام بخاص بجہت آن واقع مے شود کہ جنس مضاف الیہ ظاہر مے شود چہ اگر کوہ الوند نگویند و الوند تنہا بیارند معلوم نمے شود کہ الوند چہ باشد ازین اضافت ذہن بے تردد بدین منتقل مے شود کہ کوہے خواہد بود چنانچہ در کتاب قاموس گویند و اضافت خاص بسوے عام ہرگز در کلام بلغا واقع نمے شود نور الله گوید عرق گلاب غلط ست چہ عرق گل ہمان گلاب ست مولف گوید عرق گلاب وقتے غلط بود کہ اضافت عام بہ سوے خاص درست نبود چنانچہ خود در کتاب قاموس در روز جمعہ گفتہ پس باید گفت کہ ترکیب عرق گلاب در فارسی نیامدہ و اکثر ازاد با این اضافت را نیز از قبیل اضافت بیانیہ دانند و حالانکہ در توضیحی و بیانی فرق ست چراکہ توضیحی بجاے باشد کہ مضاف بدون مضاف الیہ یافتہ شود و مضاف الیہ بدون مضاف یافتہ نہ شود یعنی وجود مضاف الیہ را وجود مضاف لازم باشد و بیانی آن ست کہ مضاف بدون مضاف الیہ ہم یافتہ شود و گاہے مضاف الیہ بدون مضاف ہم یافتہ شود وجود ہر یکے را وجود دیگرے لازم نباشد چہارم اضافت ظرفی بمعنی فی یعنی در و آن اضافت مظروف ست بسوے ظرف و بر دو گونہ است یکے ظرفی زمانی کہ ظرف زمان مضاف الیہ باشد چون نماز شب و برودت زمستان و حرارت

تابستان و خواب نیمروز دیگر ظرفی مکانی یعنی مضاف الیہ ظرف مکان بود چون نشینندۂ بازار و آب دریا و ہواے صحرا و باشندۂ برزن ؎ من بقربانت روم کن زود قربانی مرا ٭ تیغ جوہردار باش چین پیشانی مرا ٭ ظہوری ؎ درخشان دُرِ درج عبد مناف ٭ بانگشت اعجاز مہ را شگاف ٭ و در رسالۂ عبد المومن مشہدی اضافت زمان بالزمان چون ساعت روز و اضافت مکان بالمکان چنانچہ دروازۂ خانہ نیز بہ نظر آمدہ و این خالی از غرابت نیست و تحقیق آن ست کہ در ہر دو جا اضافت عام بخاص ست و از قبیل اضافت توضیحی ست پنجم اضافت اقترانی و این لامی ست و آن چنان ست کہ مضاف بمضاف الیہ اقتران معنوی داشتہ باشد یعنی مضاف الیہ حال باشد مر مضاف را چنانکہ درین عبارت نامۂ عنایت کہ بنام فقیر صدور یافت بدست ادب گرفتہ بسر ارادت نہادم و بانامل نیاز مفتوح ساختہ بچشم عقیدت برخواندم یعنی نامۂ کہ مقرون بعنایت بود بدست خود کہ بحالت ادب اقتران داشت گرفتہ بر سرے کہ بخیال ارادت مقارنت دارد نہادم و بر ہمین قیاس فقرہ دیگر و بعض این را اضافت بادنی ملابست نامند کہ آن ہم لامی ست و نزد بعض صورت آن علیحدہ است چنانکہ مذکور مے گردد ششم اضافت بادنی ملابست اے نسبت کردن یکے را بدیگرے بہ کمتر مناسبتے کہ بینہما واقع ست یعنی بہ کمتر ملابستے مضاف ملک مضاف الیہ شود و این یا براے اظہار کمال اختصاص بود چنانکہ ہندوستان ما بہ از ایران شماست ظاہر ست کہ قائل این کلام در خانۂ از محلۂ شہرے از مضافات ہندوستان قیام و سکنے داشتہ باشد و ہمچنین مخاطب و باین ملابست کہ ذکر کردہ آمد تمام ہندوستان را از آن خود قرار دادہ و ایران را از ان مخاطب یا براے اعتبار مجازی بود چنانکہ ملک حکیم سعدی علیہ الرحمۃ فرماید ؎ بدختر چہ خوش گفت بانوے دہ ٭ کہ روز نوا برگ سختی بنہ ٭ برگ سختی اضافت بادنی ملابست است اے سامانے کہ در زمان سختی بکار آید منہ ترا سد یاجوج کفت زر ست ٭ نہ روئین کہ دیوار اسکندرست ٭ کفت زر بہ اضافت ادنے ملابست عبارت از کفے کہ بدان زر بخشیدہ شود و مثل دست عطا منہ اگر محتسب گرد و آن را غم ست ٭ کہ سنگ ترازوے بارش کم ست ٭ ترازوے بار بہ اضافت ادنی ملابست عبارت از ترازوے کہ بار را بدان سنجند و لہ شنیدم کہ داراے فرخ تبار ٭ ز لشکر جدا ماند روز شکار ٭ روز شکار اضافت بادنے ملابست است عبارت از روزے کہ دران شکار کنند۔ بدر گوید ؎ از دود چراغ تو یک ذرہ ہفت شمع ٭ و ز نخل شاخ تو نہ چرخ یک حباب ٭ در عثمان خانی گوید کہ در چراغ تو اضافت بہ ادنی ملابست ست اے در خانۂ این ممدوح چراغ ہم روشن مے شود انتہی وحدت قمی گوید ؎

زلفت زنقد جانہا انداخت گنج دافروخت ٭ ازعارضت چراغے چون ہندو دوالی ٭ محسن تاثیر در شعر خود نیز ہند و دوالی آورده اضافت بادنیٰ ملابست ست واین متفرع ست از اضافت تملیکی که اضافت ملک ست بسوے مالک و در صدر مذکور شد۔

اضافت مجازی

اگر ملابست درمیان مضاف و مضاف الیه محض فرضی و اعتباری باشد باین وضع که قائل تشبیه دو شئے در ذہن خود فرض کرده لوازم مشبه به را مضاف بسوے مشبه کند اضافت مجازی گویند و مؤید این ست آنچه امامی ہروی در رسالۂ خود نوشته که اگر ملابست درمیان مضاف و مضاف الیه و اثبات مضاف مر مضاف الیه را حقیقةً باشد چنانچه خانه زید و اسپ عمرو آن را اضافت حقیقی نامند و اگر محض اعتباری باشد اضافت مجازی و استعاره نامند چنانچه سر ہوش و قدم فکر پس سر و قدم براے ہوش و فکر محض باعتبار متکلم ست باین معنے که ہوش و فکر را شخصے صاحب سر و قدم ملاحظه نموده و این قسم در تخیلات شعرا بسیارے باشد خاصه در اشعار متاخرین که به تازه مضمون درین زمان شہرت یافته و صاحب منتخب النحو که گفته وجه نسبت در خارج متحقق نبود مرادش ہمان ست که نوشتیم۔ و در ضوابط عظیم نوشته که استعاره در اصطلاح شعرا مجاز را نامند و آنرا اضافت مجازی و اضافت بالاستعاره خوانند چنان که سر ہوش و قدم فکر که ہوش و فکر را شخص فرض کرده و براے او سر و قدم مقرر نموده و در رسالۂ عبد المومن مشہدی آمده اضافت مجازی اضافتے ست که حرف تشبیه را حذف کرده مشبه به را بر مشبه مقدم سازند و کسره به زیر مشبه خوانند و از کسره معنی تشبیه پیدا مے شود مثلاً سقاے نیل و فراش باد یعنی نیل و باد که چون سقا و فراش ست و کمان ابرو و تیر مژگان یعنی ابرو و مژگان که چون کمان و تیر ست سعدی گوید ؎ چنان یاد دارم که سقاے نیل ٭ نکرد آب بر مصر سالے سبیل ٭ و صاحب انجمن فرموده اضافت استعاره که بر سبیل مجاز بیان لازم مشبه به مشبه واقع شود ہمیشه بمعنی براے بود چنان که در تیغ اجل و زبان حال و سپر تدبیر و گوش ہوش و حاصل استعاره مبالغه در تشبیه ست یعنی مشبه را عین مشبه به ادعا نمودن چنانچه قائل تیغ اجل اول اجل را در ذہن جلاد قرار داده پس تیغ را که لازم جلاد ست از و مستعار گرفته بنا بر قرینه و تقویت مدعا بطرف اجل مضاف نموده بدان که اضافت مجازی را اضافت تشبیہی نیز گویند و بعض در ہر دو فرق بدین طور کرده اند که در اضافت تشبیہی چون مضاف را مؤخر و مضاف الیه را مقدم

و حرف تشبیه را درمیان آرند معنے اش بدستور بحال ماند بخلاف اضافت مجازی که در آن ازین صورت معنے مطلوب فوت مے شود چنانچه بحر علم و کوه حلم را مے توان گفت علم مانند دریا و حلم مانند کوه و نمے توان گفت سر ہمچو ہوش و قدم ہمچو فکر۔ و عامۂ قواعد نگاران در بیان اضافت تشبیہی نوشته اند که اضافت تشبیہی اضافتے ست که به حذف حرف تشبیه میان دو چیز شبیه به یک دیگر واقع شود و درین ترکیب مشبه به مقدم بود و مشبه مؤخر که به حرف تشبیه تفسیر مے توان کرد و بعض این گفته اند که چنین اضافت مثل اضافت بیانی ہمیشه بمعنی از باشد چون بحر علم و کوه حلم یعنی علم مانند دریا و حلم مانند کوه بحر و کوه مشبه به علم و حلم مشبه و ہم چنین جعد سنبل و صدف سنگ اے جعد مثل سنبل و صدف مانند سنگ سخت جامی گوید ؎ سرش سوده به بالین جعد سنبل ٭ تنش داده به بستر خرمن گل ٭ نظامی گوید ؎ گر فکری با نفس تنگ ساز ٭ ور گہری با صدف سنگ ساز ٭ و کلاهِ شگوفه و اطفال شاخ و نرگس چشم و نائے گلو و دشمن نفس و زال دنیا و گلشن دولت و خورشید دولت و سنبل زلف و مطلع جبین و شاہد گل و گل رخسار و بہار اقبال و جلاد اجل و صندوق سینه و فراش تراب و میخ کوه و آئینه دل و بلبل زبان و خانۂ تن و دف ماه و قرص خورشید و امثلۂ را که بعض اہل قواعد در ذیل اضافت تشبیہی ذکر کرده اند ہمان امثله را دیگر قواعد نویسان در ضمن اضافت مجازی آورده اند عبد المومن و فراش باد صبا اضافت مجازی قرار داده و نور الله احراری در شرح گلستان گفته که اضافت فراش باد صبا اضافت مشبه به مشبه است از عالم اضافت لجین الماء و ہمچنین اضافت دایۂ ابر و بنات نبات و مہد زمین و اطفال شاخ و کلاه شگوفه که این جمله اضافت مشبه به بمشبه است از قبیل نائے گلو و طبل شکم و صندوق سینه و حرف آخر مشبه به را مکسور خوانند و آن کسره را اضافت تشبیہی نامند و فلک اضافت از مشبه به نیز آمده چنان که درین شعر سعدی ؎ یکے دید صحراے محشر بخواب ٭ چو مس تفته روے زمین ز آفتاب ٭ پس مشبه به موصوف به فلک اضافت و تفته صفت آن و روے زمین مشبه و خان آرزو در چراغ ہدایت گفته که عامۂ شراح کتب فارسی اضافت تشبیہی را اضافت بیانی گویند مثل نائے گلو و طبل شکم و صندوق سینه یعنی گلو که ہمچو نائے است و شکم که مانند طبل ست و سینه که مانند صندوق ست و فراش باد و دایۂ ابر ازین قبیل ست حالانکه درین ہر دو فرق ست۔ و سابق ازین از انجمن نقل کرده ایم که در اضافت بیانی ذات مضاف مقصود باشد و ذکر مضاف الیه فقط براے بیان ابہام و نقصان مضاف بود چنان که در دیوار گل و انگشتری نقره که در ہر دو جزو اول مقصود اصلی ست بر خلاف اضافت تشبیہی که در آن مقصود بالذات مضاف الیه باشد و ذکر مضاف محض بنا بر قرینۂ تشبیه بود مثل نائے گلو و طبل شکم

کہ درین ہر دو مثال جزو ثانی مقصود اصلی ست۔ و اکثر در اضافت تشبیہی و استعارہ بالکنایہ اشتباہ می شود حق تحقیق آنست کہ استعارۂ متاخران خصوصاً شعرائے عہد اکبری مثل ظہوری و عرفی و غیرہما در آن ہا کہ بعد ایشان اند و متبع طرز ایشان رنگ دیگر برکردہ و در استعارہ لہ و مستعار منہ کہ جامع ست نسبت بعیدہ دور باشد از جہت تازگی و گویا ہمین فارق ست در طرز متقدمان و در نے یابد آن را مگر کسے کہ خیلے مہارت درین فن داشتہ باشد۔

اضافتِ لفظی

علامتش آن کہ اسم صفت مضاف بہ سوے معمول خود باشد پس احتراز ست از مضافیکہ صفت نبود چون ع روستازادگان دانشمند۔ و اگر پرسی کہ اضافت این جا کجا ست گوئیم قلبی ست کہ در فارسی بسیار شایع ست از قبیل گیہان خدیو و کشورخدا ع پسران وزیر ناقص عقل۔ یا صفت بود ولیکن بسوے معمول خود مضاف نباشد چنان کہ درین قول ع اے صبا با ساکنان شہر یزد از ما بگو۔ اگرچہ ساکن صفت ست لیکن شہر کہ مضاف الیہ وے ست معمول آن نیست چہ شہر قبل اضافت مفعول فیہ صفت ست و آن را معمول قرار نداده اند پس اضافت معنوی باشد چہ مراد از معمول فاعل و مفعول بہ ست قبل اضافت زیرا کہ بعد اضافت فاعل و مفعول بہ نے ماند بلکہ مضاف الیہ مے شود و مراد از صفت اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبہ و اسم تفضیل ست نہ مصدر از ان کہ مصدر دلالت بر ذاتے کہ ماخوذ بود با بعض صفات نمی کند پس اضافت مصدر بسوے فاعل و مفعولش معنوی ست لفظی نیست بخلاف ابن برہان و ابن طراوہ کہ اضافت مصدر را بسوے معمول نیز اضافت غیر محضہ گویند وہو ظاہر لاشتراک العلۃ بین الصفۃ والمصدر سعدی گوید ؎ یکے را چو سعی قدم پیشتر۔ بدرگاہ حق منزلتش بیشتر۔ سعی قدم بہ اضافت مصدر الے الفاعل و در بعض نسخ سعی عمل واقع ست و درین صورت اضافت مصدر الے المفعول باشد ہم او راست ؎ مکافات دشمن بمالش مکن۔ کہ بیخش بر آوردہ باید زبن۔ مکافات دشمن بہ اضافت مصدر الے المفعول منہ این باید از داد و اندیشہ ناک۔ نہ از رفع دیوان و زجر ہلاک۔ رفع دیوان بہ اضافت مصدر الے الفاعل ولہ بدان ماند اندر زشوریدہ حال۔ کہ گوئی بکژدم گزیدہ منال۔ اندرز شوریدہ حال بہ اضافت مصدر الے المفعول عرفی راست ؎ در جنب نعت ست دو عالم۔ ارخاے عنان آفرینش۔ ارخاے عنان یعنی از چیزے بے تامل گذشتن یعنی در ہواداری توصیف آن سرور علیہ الصلوٰۃ والسلام ارخاے عنان آفرینش پیدا ست اے آفرینش در ہواے جلوۂ نعت او ارخاے عنان دارد و وصف او کماہی نمی تواند

گفت یا آن کہ ارخاے عنان آفرینش از ہواے جلوۂ نعت اوست یعنی از غایت شوق نعت آن سرور آفرینش بے تامل وصف ذات او مے گوید و بے توقف راہ نعت او مے پوید۔ و این اضافت مفید تخفیف لفظ بود چون ؎ پرستندۂ آفرینندہ باش۔ در ایوان طاعت نشینندہ باش۔ کہ اضافت اسم فاعل بسوے مفعول ست و فائدہ تخفیف لفظ مے دہد زیرا کہ این اختصار آن ست کہ گوئی پرستندہ آفرینندہ را باش و ہم چنین در کشندۂ جان و سوزندۂ دل و نوشندۂ شراب و خورندۂ کباب این اضافت اسم فاعل ست بسوے مفعول و کشتۂ عشق و سوختۂ آتش آرزو گوید ؎ کشتۂ عشقم و آن نیست کہ در شہر کسے۔ نخل تابوت مرا بندد و شیون نکند۔ و این اضافت اسم مفعول ست بسوے فاعل و جویان مال و بازآن گوے و تازان رخش این اضافت صفت مشبہ است بسوے مفعول۔ و بقول مرزا محمد حسن قتیل ازین قبیل ست نیکو منظر بمعنی حَسَنَ الوجہ و آنچہ بعض گفتہ اند کہ درین ترکیب اضافت لفظی گفتن تکلف صریح ست زیرا کہ اولاً کسرہ در آخر مضاف ضرور ست و درین ترکیب حرف آخر نیکو مکسور نیست دوم لفظ نیکو صفت مشبہ نیست چہ بطور قاعدۂ صرف مشتق از مصدر نیست جواب از اول آن کہ درین جا کسرۂ آخر مضاف دور شود بخلاف اضافت معنوی و این جواب را خود مرزا قتیل بطور دفع دخل مقدر نگاشتہ است و فیہ نظر و جواب از دوم این کہ وصفیت آن باعتبار لفظ ضرور نیست باعتبار معنے ہم بود۔ و خوش خوئی نیک تر احتمال ست این اضافت اسم تفضیل ست بہ طرف فاعل و در پست مرتبہ و بلند ہمت و والا نسب و دراز قامت و کوتاہ قد و خوب روے و نیک خوے و عالی خاندان و نعل فام و خوش رفتار و سلیم طبع نیز ترکیب اضافت لفظی گفتہ اند و این اضافت بجز فائدہ تخفیف لفظ فائدہ تعریف و تخصیص معنے نمے دہد از ان کہ اضافت لفظی از روے معنے در تقدیر انفصال ست زیرا کہ زنندہ زید مثلاً ہمان معنے دارد کہ قبل از اضافت بر آن معنے بود پس اضافت لفظی را در معنے ہرگز تاثیرے نیست و تعریف و تخصیص از معانی ست سوال حصر ممنوع ست بہ سند آن کہ درین ترکیب زید زنندۂ عمرو ست دو فائدہ حاصل ست سواے فائدہ تخفیف لفظ یکے نسبت حدوث زدن از زید دوم نسبت وقوع آن بر عمرو جواب سند باطل ست از ان کہ افادۂ قول مذکور دو نسبت مسطورہ را قبل اعتبار اضافت ست و اضافت را در آن افادہ ہیچ مدخل نیست۔ و اگر گوئید لانسلم کہ اضافت لفظی ہیچ فائدہ نمے دہد سواے تخفیف بلکہ فائدہ تخصیص ہم مے دہد زیرا کہ زنندۂ زید قبل اضافت عام بود کہ آن زنندۂ زید بود یا عمرو و یا غیر آن و بعد اضافت

خاص شد جوابش آن کہ اضافت لفظی ہیچ فائدہ سوائے تخفیف ندادہ است زیرا کہ این تخصیص قبل اضافت بود۔ و دانستنی ست ہرچند علماے این صناعت در اضافت لفظی در تقدیر حرفے از حروف بہ ضابطہ نپرداختند لیکن بہ حسب استقراے امثلہ چنان مستنبط و مفہوم مے شود کہ در صفت مضاف بسوے مفعول تقدیر براے ست عام ازین کہ اظہارش ہم درست باشد چون نوشندۂ شراب و خوانندہ زر اے نوشندہ براے شراب و خواہندہ براے زر یا درست نباشد چنانکہ درین ترکیب زید نشینندۂ تخت ست یعنی نشستن زید مخصوص بہ تخت ست و در صفت مضاف بسوے فاعل تقدیر از چون کشتۂ عشق و سوختۂ آتش اے کشتہ از عشق و سوختہ از آتش و بعض در نحو نشینندۂ تخت تقدیر بر گویند یعنی نشینندہ بر تخت و اضافت لفظی کہ فرع اضافت معنوی ست بہ اصل خود مخالف نیست و اگر مخالف بودے پس بیان مخالفت مقصور ست بر دو وجہ یکے آن کہ خاص شود اضافت لفظی بہ قسمے کہ مقابل اسم ست و آن قسم متصور نیست مگر بہ فعل زیرا کہ حرف بسبب عدم استقلال معنی خود صلاحیت ندارد کہ مضاف و مضاف الیہ شود دوم این ست کہ عام شود بہ این طریق کہ در اسم و فعل نیز یافتہ شود و در ما تقدم مقرر شدہ کہ مضاف و مضاف الیہ نہ خواہد بود مگر اسم سوال اضافت معنوی را در تقسیم و تعریف چرا مقدم کردند جواب اضافت معنوی فائدہ در لفظ و معنے دہد و اضافت لفظی فائدہ نمی دہد مگر در لفظ پس اولے بہ تقدیم اضافت معنوی ست و اضافت لفظی در فارسی قلیل ست۔

اضافت مقلوبی

پوشیدہ نماند کہ گاہے بنا بر تخفیف کلام و ضرورت شعر مضاف الیہ را بر مضاف مقدم نمایند درین صورت کسرۂ مضاف حذف سازند و این اسلوب را اضافت بالقلب نامند و اضافت مقلوبی و محمول بر قلب و اضافت منقلب نیز گویند اگرچہ مضاف الیہ تتمہ معنی مضاف ست لیکن تقدیم مضاف الیہ بر مضاف بہ پارسی زیبا تر ست چنانچہ فیل خانہ و شتر خانہ و سنبل زلف و عارض گل و اورنگ زیب و نجار پسر و جہان پادشاہی و گلاب و کدبانو و کدخدا و تابان ماہ و نیک مرد و پوچ مرد و شبنم کہ در اصل خانۂ فیل و خانۂ شتر و زلف سنبل و گل عارض و زیب اورنگ و پسر نجار و پادشاہی جہان و آب گل و بانوے کد و خداے کد و ماہ تابان و مرد نیک و مرد پوچ و نم شب بودند و بعض خاک تودہ را کہ اساتذہ بہ قلب اضافت از تودۂ خاک گرفتہ اند غلط مے فرمایند۔ و عبد الواسع ہانسوی اندرین مثال تیر انداز

نیز نوشتہ و گفتہ کہ در اصل انداز تیر بود و خطا کردہ زیرا کہ تیر انداز اسم فاعل ترکیبی ست ترجمہ رامی السہم تیر اسم و انداز امر از انداختن چون سنگ انداز و حکم انداز کلیم گوید ؎ خدنگ طعنہ دریم سوے تیر انداز برگردد ÷ کسے را قدر بشکن گر نہ خواہی کم بہا گردی ÷ و انداز تیر بسکون زاے بمعنی خود محاورہ نیست چہ این موقوف بر استعمال ست تا در کلام اکابر بنظر یافتہ نشود جرات استعمال آن نمی توان کرد و البتہ بکسر زاے بمعنی فی الجملہ معنی خیز ست چہ انداز بمعنی قصد و آہنگ و میل و مقدار چیزے آمدہ و اگر گویند کہ انداز درین جا امر بہ انداختن است درین صورت ہم از مانحن فیہ نخواہد بود و در اضافت منقلب گاہے کلمہ را بدل کسرۂ اضافت آرند چنان کہ درین قول سعدی ؎ ملک را دو خورشید طلعت غلام ÷ بہ پیشش کمر بستہ بودے مدام ÷ اے غلام ملک و ہم چنین درین قول ؎ ربودہ نیوشندگان را شکیب ÷ اے شکیب نیوشندگان۔ و ہم چنین درین قول ع کسان را نہ شد ناوک اندر حریر ÷ یعنی ناوک آن کسان در حریر نرفت۔ و بعض گفتہ اند کہ چون کلمہ مقلوب الاضافہ را نام موصوفے قرار دہند آن گاہ آن کسرہ ازان بیفتند مثلاً مست دیدار را کہ آخر مضافش مکسور ست مقلوب نمودہ یعنی مضاف را کہ مست ست مؤخر و مضاف الیہ را کہ دیدار ست مقدم ساختہ نام شخصے نہادہ دیدار مست بجاے یک کلمہ بہ عمل آورند کسرۂ تاے مست ساقط مے شود ز لالی راست ؎ درین گلشن کہ خوبی رستۂ اوست ÷ رخ گلبرگ شبنم شستۂ اوست ÷ اے شستۂ شبنم اوست و کسرہ آخر شستہ از مضاف شدن آن بسوے او بلکہ دو بار کلمات مقلوب الاضافہ را اگر بہم آرند ہم رواست شاعرے گفتہ ؎ نگہ خون تشنہ آمد بہ پیشش ÷ کہ چون گل ریخت از آغوش خویشش ÷ نخست لفظ تشنہ خون بود چو مقلوب الاضافتش کردند خون تشنہ یک لفظ مرکب نامے معین گردید و بعد ازان کہ بسوے نگاہش مضاف کردند خون تشنہ نگاہ شد آن گاہ باز مقلوب الاضافتش خواستند نگہ خون تشنہ گردید و این ترکیب مخصوص المتاخرین ست در قدما کم بہ نظر آمدہ۔ و خان آرزو در شرح سکندر نامہ گوید کہ انچہ یکے از شارحان در شرح این شعر سکندر نامہ ؎ زمین را ز نور ش برافتاد میخ ÷ فلک نعل آسمان نعل خورشید میخ ÷ نوشتہ کہ فاعل فگند آسمان ست و نعل خورشید میخ قلب اضافت ست یعنی میخ نعل خورشید کہ عبارت است از ستارگان و مشہور ست کہ در وقت کشش نعل از پاے اسپان افتد و این درست نیست زیرا کہ این قسم قلب در فارسی نیامدہ چہ اگر مے شود بہ یک اضافت قلب مے شود نہ آن کہ بدو اضافت بود

فک اضافت

از چند الفاظ معینہ بنا بر ضرورت شعری یا کثرت استعمال یا غلبۂ اسمیت کسرۂ اضافت
را از آخر مضاف ساقط کنند بر سبیل جواز و این عمل را فک اضافت خوانند و معنی جواز
این کہ خواندن و نہ خواندن کسرہ ہر دو درست ست و ہمانا فک این کسرہ قیاسی نباشد
یعنی قاعدۂ برائے آن مقرر نیست بلکہ سماعی و مخل فصاحت ست مگر آن قدر کہ مسموع
است پس انچہ صاحب گلبن اکبر در بست حروف فک کسرۂ اضافت تجویز کرده بعض
از انہا غلط بلکہ اغلط ست و چنین مرکب بہ مرکب اضافی مقطوع نامیده شود و آن
الفاظ این ست سر چون سرپنجہ و سرخیل و سرگروه بدر چاچی ؎ فضائے عرصہ یک سرستون
بارگہش ٭ محیط نہ زبقہ ہفت قلعۂ میناست ٭ پسر چون پسر قصاب پسر عم ملک مشرقی
گوید ؎ دیرینہ ہمدمے کہ دلم زخمہا از اوست ٭ مارا برادرست ترا گر پسر عم است ٭ اے
پسر عم بکسر را دشمن چون دشمن حیا و دشمن خانمان حکیم شرف الدین شفائی گفتہ ؎ شکوه را
امشب بلب و دست آشنائے خواستم ٭ رنجش محبوب را دشمن حیائے خواستم ٭ نور الدین ظہوری ؎
سینہ چاکان دم تیغ بلا آزار دوست ٭ بے سر و پایان دست شوق و دشمن خانمان ٭ بن چنانکہ
درین قول انوری ؎ گر چرخ را درین حرکت ہیچ مقصد ست ٭ از خدمت محمد بن نصر احمد ست ٭
اے بن محمد بن بکسر نون ؎ خدیو عرصۂ عالم محمد شاه بن تغلق ٭ کہ در رزم جہانداری سکندر زیبدش چاکر
اے بن تغلق بکسر نون بنی چنانکہ درین قول ؏ بنی آدم اعضائے یکدیگر اند ٭ و اکثر
اسم فاعل عربی ہم مقطوع الاضافۃ آیند مثل صاحب و قابل و عاشق و نائب و قائم
و مالک چنان کہ صاحب غرض و صاحب دل و قابل ثنا و عاشق سخن و نائب مناب و قائم مقام
و مالک رقاب سعدی راست ؎ ز صاحب غرض تا سخن نشنوی ٭ دگر کار بندی پشیمان شوی ٭
ظہوری ؎ درین انجمن کیست عاشق سخن ٭ کہ عشقے نورزید با شعر من ٭ دیگر استادے گوید ؎
گر چہ بنقشم دلے عاشق قمار افتاده ام ٭ درویش والہ ہروی خطاب بہ آفتاب ؎ اے چہره طراز
خاک گردون ٭ نائب کرم خدائے بیچون ٭ سعدی ؎ بہ شخصے دران بقعہ کشور گذاشت ٭
کہ در غانہ قائم مقامے نداشت ٭ مثال فک اضافت مالک رقاب خاقانی ؎ جملہ بدین داوری
بر در عنقا شدند ٭ کوست خلیفہ طیور داور مالک رقاب ٭ مثال دیگر بدر گوید ؎ اے بہ نفاذ
امور بر سر تخت سرور ٭ بر ہمہ شاہان عصر حکم تو مالک رقاب ٭ و الفاظے کہ در او اخر آن بعد مده
نون باشد مقطوع الاضافۃ آیند مگر علی العموم این قاعدۂ فک اضافت درین قسم نون جائز نیست

بلکہ چند لفظ بر سمع موقوف باشند نہ بر قیاس مثالش خاقانی گوید در لفظ شبان ؎ ضمیر من ابر
آب حیوان ٭ زبان من شبان وادی ایمن ٭ مثال دیگر بدر گوید در لفظ کمان ؎ روئے زمین
چو تیر شد راست ز نوک کلک تو ٭ چو کجی کہ در کمان ابرو طاق دلبرست ٭ و الفاظے کہ در آخر
آن ہائے مختفی باشد مقطوع الاضافۃ آیند مولوی معنوی فرماید ؎ گر خدا خواہد کہ پرده کس درد ٭
میلش اندر طعنۂ پاکان برد ٭ مرزا قتیل فک کسرۂ علامت اضافت این جا غیر فصیح گفتہ در کلام
فصحائے متقدمین و متاخرین این چنین بسیار واقع شده است پس غیر فصیح گفتنش بیجا است
نظامی فرماید ؎ تو ئی کافریدی ز یک قطره آب ٭ گہرہائے روشن تر از آفتاب ٭ سعدی فرماید ؎
یکے قطره باران ز ابرے چکید ٭ خجل شد چو پہنائے دریا بدید ٭ کلیم گوید ؎ محروم باد چشم کلیم از
رخت اگر ٭ گلدستہ بے تو در نظرش دستہ تیر نیست ٭ و بعض این بیت را نیز ازین عالم
شمرده اند ؎ ستیزه دو لشکر چو از حد گذشت ٭ زمانہ یکے را ورق در نوشت ٭ و این خطاست
چرا کہ ستیزه نیز بمعنی ستیزه آمده نظامی ؎ بران راه و رسم آفرین خوان شدند ٭ جہان جوے را بنده
فرمان شدند ٭ را علامت اضافت ست و بنده فرمان ترکیب اضافی بہ فک اضافت و ہمہ
بکسرۂ اضافت و اسقاط آن نیز مستعمل اول چنانچہ عرفی گوید ؎ گل روئے تو بود و ہمہ فصل بہار ٭
بلبل وصل تو از شوق بہار آزاد ست ٭ خواجہ شیراز گوید ؎ سزد کہ از ہمہ دلبران ستانی باج ٭
از ان کہ بر سر خوبان عالمی چون تاج ٭ دوم میر معزی ؎ گر گنہگار نہ شد زلف تو بر عارض تو ٭
چون پسندی کہ ہمہ سالہ نگونسار بود ٭ و لفظ نیم ہمہ جا بدون کسرۂ اضافت آید مثل نیم کار
و نیم کاره و نیم جان و نیم بسمل و نیم خواب و نیم شب و نیم روز و نیم باز و نیم تاج و نیم تسلیم و نیم خند و نیم دست
و لفظ اول و عزت و ثالث و تموج و قدح و ورق و دستبازی و ستم و طوفان در بعض
محل مقطوع الاضافت آید نظامی ؎ چو اول شب آہنگ خواب آورم ٭ بہ تسبیح نامت شتاب
آورم ٭ میر معز فطرت ؎ ہر کرا سایۂ عزت تو نباشد بر سر ٭ آفتاب الکش بر سر دیوار بود ٭ اے
عزت تو بکسر تا نظامی ؎ چو دریائے ثالث نمط شوئے خاک ٭ ز ثالث ثلثہ جہان کرد پاک ٭ اے
ثالث ثلثہ بکسر ثائے مثلثہ ناصر علی ؎ ز تاثیر رطوبت شیشہ و جام ٭ تموج باده مے افتد ز اندام
اے تموج باده بکسر جیم مرزا بیدل ؎ اے جہل پرست از چہ قدح باده کشیدی ٭ اے قدح
باده بکسر حائے حطی نظامی ؎ ہمہ کرده شاه گیتی خرام ٭ درین یک ورق کار غم را تمام ٭ و لہ
تو وقت چنین گنج بہتر ز کاخ ٭ کہ دوران کند دست بازی فراخ ٭ اے دستبازی فراخ بکسر یا ؎ ستم زمانہ ازین
بیشتر چہ خواہد بود ٭ اے ستم زمانہ بکسر میم از گلبن اکبر ناصر علی ؎ بعد طوفان نے گرد وسمش
غرق ٭ باد دریا موج و بر طوفان ہوا برق ٭ و از ان جملہ این کہ لفظے را کہ دران یائے نسبت

یا سعدری باشد مضاف کند حرف آخر مضاف را مکسور نخوانند حافظ ؎ در سیاہی رنگ کعبہ روشنائی
بین چنانک ٭ نور معنے در سیاہی رنگ قرآن آمدہ ٭ یاے سیاہی را اگر مکسور مے خوانند وزن از
دست مے رود وہم چنین لفظ پس گاہے مقطوع الاضافۃ آید چون پس فردا و پس آن گاہ و
پس کوچہ و الہ ہروی ؎ نہ خندد غنچہ در باغ عاشق تا کہ ننشیند ٭ زتنگی یک تبسم وا رسد پس دیوار باغ او ٭
و نیز واضع گوید ؎ چو دور دور نظر آمد رہ وصال مرا ٭ دواند عشق بہ پس کوچہ خیال مرا ٭ گاہے
لفظ دل مقطوع الاضافۃ آید چنان کہ لالہ دیا رام پنڈت در مثنوی گل و بلبل گوید ؎ جگر افسردہ
و بدل غمناک ٭ میرود خون ز دیدہ نمناک ٭ اے بدل غمناک بکسر لام و لفظ ہر کہ موضوع ست
براے احاطۂ جزئیات و افراد کلی کہ مضاف الیہ او بود مقطوع الاضافۃ آید چون ؎ نہ ہر زن
زن ست و نہ ہر مرد مرد ٭ خدا پنج انگشت یکسان نہ کرد ٭ و اضافت جزئی بسوے کلی اضافت
بمعنی براے ست لیکن اظہار براے ممتنع ست مگر بعد تاویل ہر بجزئیات یا افراد مثل آنکہ گویند
جزئیات براے مرد یا افراد براے مرد و لا یخفی ما فیہ زیرا کہ ہر موضوع ست براے احاطۂ جزئیات
و افراد و جزئی و فرد از جانب مضاف الیہ ملحوظ مے باشد کما تقرر فی علم المنطق پس تصحیح اضافت
جزئی بسوے کلی از ان ست کہ جاری نمے شود در تصحیح اضافت ہر بطرف جزئی یا فرد فافہم و
تامل و از زن و مرد ثانی کامل فی الانوثیت و کامل فی الرجولیت مرادست و الا سلب شے
عن نفسہ بہ نفی حمل اولی محال ست زیرا کہ ثبوت شے لنفسہ ضروری ست و در بارہ فک
اضافت مشہور ست و بہ اضافت نیز آمدہ بدر چاچی گوید ؎ بر دربار جلال احمد شیخ و مرید ٭ ہمہ
صافی دم و وافی قدم و فرمان بر ٭ و آبرو بدون اضافت معروف ست و بہ اضافت نیز مستعمل
استاد ابو سلنگ گرگانی گوید ؎ خون خود را گر بریزی بر زمین ٭ بہ کہ آب روے ریزی بر کنار ٭
و ہمچنین از لفظ ولی عہد و ولی نعمت کسرۂ اضافت ساقط کنند و آنچہ صاحبان بہار عجم و
غیاث اللغات نوشتہ اند کہ لفظ ولی مقطوع الاضافۃ مے آید نزد فقیر کلیہ نیست بلکہ اکثریہ باشد
چنانچہ بر متتبع پوشیدہ نیست خاقانی در تعریف خلیفہ گوید ٭ بر کوہہ عرش مہد او باد ٭ اقبال ولی عہد
او باد ٭ مثال آن کہ بجہت غلبۂ اسمیت کسرۂ اضافت ساقط شدہ باشد چنان کہ گلنار و گلگز کہ
ہر دو اسم رنگ مشہور ست و مرغابی و بلستان سراے و جامہ غوک کہ بہ عربی طحلب و بہندی
کائی گویند و تبرزین نوعے از تبر کہ سواران ولایت در زین نگاہ دارند. و باید دانست کہ کلمہ مضاف
چون مرکب باشد بہ شین ضمیر یا تاے خطاب یا میم متکلم چون غلامش و اسپت و شمشیرم
درین صورت بہ رعایت فتحہ ما قبل و سکون ضمیر متصل کسرۂ مضاف ظاہر نہ شود. مگر وقتیکہ بجاے
ضمیر متصل ضمیر منفصل کہ آن زیادہ از یک حرف مے باشد بگذارند چون غلام او و اسپ تو و شمشیر من

لیکن بہ کلمہ کہ ملحق بہ لفظ شان باشد کہ براے ضمیر جمع غائب ست فک کسرۂ اضافی عموماً جائز و
رواست چنان کہ درین قول امیر خسرو ؎ گرو زنخ شان ز محاسن کنار ٭ اہل زنخ را بہ محاسن چہ کار ٭
اے زنخ شان بکسرۂ خاے معجمہ ناصر علی گوید ؎ خراب از لفظ بد شان معنی شرف ٭ سخن را رفتہ
جوش از خامی ظرف ٭ ظہوری ؎ چنان خشکی از طبع شان چیدہ ام ٭ کہ چون گرد باشد نفس شان
زہم ٭ و ناصر علی راست ؎ غرض شان نیست جز سحر آزمائی ٭ بہ ارباب بصر قدرت نمائی ٭
خاقانی ؎ شش دانگ عیار آب و گل شان ٭ دینار چہار دانگ دل شان ٭ بدر ؎ از پیے
نان ہمہ را دیگ تہی بر سر و باز ٭ چون تنور ست درون شان ز حسد پر ز شرر ٭ خلیفہ غیاث الدین
در شرح بدر چاچ گفتہ کہ خاصۂ لفظ شان این ست کہ کسرۂ اضافتش مکفوف باشد تم کلامہ
بدان کہ خاصہ در اصطلاح اطبا عبارت ست از بعض مقتضاے صورت نوعیہ مثل جذب
مقناطیس آہن را و تاثیر فادزہر و سم و در اصطلاح منطقین وصفے باشد کہ یافتہ نہ شود مگر در یک
حقیقت و او حقیقت را تمیز کند از غیر تمیز عرضی پس او حکم کلی باشد کہ مقول شود در جواب
اے شئ ہو فی عرضہ پس اگر در جمیع افراد آن حقیقت یافتہ شود آن را خاصۂ شاملہ گویند
چون کتابت بالقوہ بہ نسبت انسان ورنہ آن را خاصۂ غیر شاملہ گویند چون کتابت بالفعل
بہ نسبت انسان و در اصطلاح صرفیان چیزے ست کہ یافتہ شود در چیزے غالباً و در غیر آن
نادر الما قیل و در اصطلاح نحویان چیزے را گویند کہ یافتہ شود در چیزے فقط نہ در غیر آن لیکن جمیع
افراد آن چیز را شامل نہ باشد زیرا کہ تخصیص خاصہ بغیر شاملہ اصطلاح نحویان ست فی شرح المفصل الفرق
بین الحد و الخاصۃ ان الخاصۃ لا بد ان یکون فی جمیع احاد المحدود و الخاصۃ ہے التی تکون فی بعض
آحادہ خاصۃً پس از توضیح این مطالب مے گویم کہ فک کسرۂ اضافت مخصوص بلفظ شان نیست
و الا لازم مے آید کہ فک کسرۂ مذکور بدون لفظ مسطور یافتہ نہ شود چنان کہ مقتضاے خاصہ است
و حالانکہ این خاصہ در غیر این لفظ نیز موجود ست پس این سخن مستلزم آن ست کہ فک کسرۂ
اضافت را خاصۂ لفظ شان نگویند و اگر گوئی کہ مراد از خاصیت درین مقام این ست کہ لفظ
شان بدون این خاصیت خود یافتہ نہ شود اگرچہ این خاصیت در غیر این لفظ یافتہ شود گویم
کہ اضافت خاصہ بسوے لفظ شان مقتضی آن ست کہ خاصہ لازم این لفظ باشد و این لفظ
ملزوم نہ عکس آن یعنی نہ لزوم خصوصیت از جانب لفظ مذکور کما لا یخفی و مع ہذا لفظ شان
بہ اثبات کسرۂ اضافت نیز در کلام اساتذہ عجم آمدہ کہ کلام شان سند ست مگر روا و درست چنانکہ
مولوی نظامی فرماید ع سر خلق شان را حمائل کنند ٭ ایضاً فرمودہ ع جہان خوردہ از خورد
شان و در زیست ٭ ایضاً فرمودہ ع دگر مردمان کاصل شان آدمی ست ٭ ظہوری در ساقی نامہ گفتہ ؎

سخن گشت عریان ز تشریف شان ❊ شود شعر ننگے ز تعریف شان ❊ و چون ہیچ خصوصیت فک کسرۂ اضافت بہ لفظ شان برکندہ شد پس مجال این جواب نماند کہ متروک شدن فک کسرۂ اضافت در بعض جا از لفظ شان ازین روست کہ بنا بر اصطلاح ارباب نحو این خاص غیر شاملہ است زی صاحب سراج اللغت گوید کہ زی بکسر اول بمعنی طرف و جانب ست لیکن این لفظ بے اضافت مستعمل شود چنان کہ از مثنوی مولوی و دیگر کتب ظاہر مے شود و معلوم نیست کہ اسم ست کہ فک اضافت کردہ اند یا حرف ست بمعنی لے کہ حرف عربی ست خاقانی گوید ؎ تازی بچہار گانہ تازی ❊ زی شہر خدایگان تازی ❊ و نیز میر معزی گفتہ ؎ خوارزم شاہ آمد از لب جیحون ❊ زی درگہ تو بہ حشمت و تمکین ❊ و ہم چنین از لفظ بر بہ بائے موحدہ بمعنی پیش کہ لازم الاضافۃ ہما بعد خودش باشد چنانچہ درین بیت عرفی ؎ آرزو کشتم و خون خوردم و عشرت کردم ❊ نے درجور زدم نے بر احسان رفتم ❊ اے نہ پیش احسان رفتم مثال فک اضافت سعدی گوید ؎ جوان از میان رفت و برد ند پیر ❊ بگردند بر تخت سلطان اسیر ❊ اے پیش تخت سلطان نظامی فرماید ع تظلم زنانند بر شاہ روم ❊ و بعض جا در مصدر ہم فک اضافت روا داشتہ اند نظامی گوید ؎ زدن خاک در دیدہ جوہری ❊ ہمہ خانہ یاقوت اسکندری ❊ و ہم چنین اگر کلمۂ مصدر بہ الف ممدودہ مانند آب و مقصورہ مانند ایزد مضاف الیہ واقع شود فک کسرہ اضافت عموماً در مضاف جائز و رواست مثال اول چنان کہ سیلاب حافظ رحمہ اللہ تعالے فرماید ؎ در رہ عشق ز سیلاب بلا نیست گذار ❊ کردہ ام خاطر خود را بہ تماشاے تو خوش ❊ مثال دوم از نظامی مقولہ خاقان چین ؎ چو ایزد بمن نعمتے در فزود ❊ سپاس ایزدم چون نباید نمود ❊ مثال دیگر ہم او فرماید ع بنام بزرگ ایزد داد بخش ❊ جامی گوید ع بنام ایزد عجب گلدستۂ نور ❊ و گاہے الف ایزد در کتابت ہم ساقط کردہ بہ ماقبل موصول سازند چنان کہ بنامیزد مولوی جامی گوید ع کہ شد نیل از قدوم آن ماہ آباد ❊ مے تواند کہ کسرہ اضافت از آخر لفظ بزرگ و سپاس در ہر دو شعر نظامی و از آخر لفظ نام و قدوم در مصرع جامی در چہار امثلہ مذکورہ سلامت داریم و الف ایزد را ہر سہ جا بضرورت نظم ساقط کنیم چنان کہ سقوط این قسم الف در نظم بسیار ست درین صورت ازما نحن فیہ نخواہد بود۔

اضافت زائدہ

چنان کہ در بعض الفاظ سقوط کسرۂ اضافت بہ نظر آمدہ ہم چنین در بعض جا بدون حاجتِ اضافت زیادتِ کسرہ نیز دیدہ شدہ چنان کہ لفظ سر درین بیت ظہوری ؎ بزیر قصر قدرش در تماشا ❊ سر بر پشت عقل دست بالا ❊ مثال دیگر از ظہوری ع از ایشان سر چندل آلودہ کردہ ❊

و بعض درچنین مقامات یاے تحتانی مے نویسند و مے گویند کہ این یاے زائد ست و صاحب گلبن اکبر گوید گاہے آخر مضاف الیہ کہ در حالت اضافت مقلوبی مقدم بر مضاف شدہ باشد ہم مکسور سازند بہ ضرورت و این را اضافت زائدہ نامند و در نثر زنہار نباید مرزا مظہر گوید ؎ جنون سوے بیابان مے کشد دیوانۂ ما را ❊ کہ در کار ست جیب پارۂ دامان صحرا را ❊ انتہی بدانکہ ہر چند در کلام اساتذہ سقوط کسرۂ اضافت و زیادت آن در بعض محل واقع ست لیکن ازین ہر دو امر اجتناب لازم بل الزم مگر در بعض تراکیب اضافی واجب ست کہ حرف آخر مضاف را مکسور نخوانند از جملہ آن این کہ مضاف را با ضمائر متصلہ کہ شین و تا و میم ست ترکیب دہند چون ملکش و ملکت و ملکم و از جملۂ آن مضاف بودن لفظ جز کہ صفت ست مرادف لفظ غیر مگر بخلاف لفظ غیر مقطوع الاضافت باشد یعنی بکسر کہ علامت اضافت ست مستعمل نمے شود چنان کہ نظامی فرماید ع جز آن کز سخن بر نشانم گلے ❊ و ہمچنین ہر ترکیب کہ نقیض خالی ست اگر مضاف شود با وصف ثبوت معنی اضافت علامت کسرہ ظاہر نہ شود ❊

تصرفات در حرف آخر مضاف

ہر جا کہ مضاف الیہ ضمیر متصل و حرف اخیر مضاف غیر الف و واو مدہ و ہائے مختفی بود درین صورت آن حرف را مفتوح گردانند چنان کہ در اسمم و تختت و سوارانش چنان کہ پیش ازین مذکور شد و آن حرف اگر الف یا واو مدہ باشد در آخرش یاے مفتوح و اگر ہاے مختفی بود در آخرش الف مفتوح زیادہ نمایند چنان کہ در قبایم و سویت و وادایش و ابرویش و نامہ اش و خامہ اش و نامہ ات و نامہ ام و گاہے یاے مفتوح زیادہ نکنند چنان کہ عرفی فرماید ع حسن زیباش خیل عشق آورد ❊ و ازین عالم ست بوش و موش بمعنی بویش و مویش و زیادت یا ازان جہت است کہ آخر مضاف و موصوف در فارسی مکسور بود و الف مدہ قبول حرکت نکند لہٰذا عوض آن کسرہ یاے تحتانی زیادہ کنند اما در واو پس ازان جہت کہ کسرہ بر واو ثقیل بود عوض آن یا زیادہ کنند و در آخر ہاے مختفی الف براے دفع اجتماع ساکنین و وقایہ حرکت زیادہ کنند و اگر حرف آخر مضاف یاے معروف باشد در صورت مضاف بودن بہ ضمیر متصل سکون و فتح ہر دو درست ست چون جوانیش و مردیش و جوانیش و مردیش فردوسی ؎ بہ شادیش باید کہ باشیم شاد ❊ چو داد زمانہ بخواہیم داد ❊ و لہ تخت آنکہ یابی بدو آرزوے ز ہستیش پیدا شود نیک خوے ❊ و ہر جا کہ مضاف الیہ غیر ضمیر متصل و حرف آخر مضاف الف یا واو مدہ یا ہاے مختفی و یا یاے معروف باشد در صورت اول و ثانی بعد

الف و واو و یائے مکسور زیادہ کنند چنان کہ در سرائے من وطلائے آفتاب خوئے او و سوئے دل
صاحب منتخب النحو گوید کہ این را وقت خواندن بہ ہمزہ ملینہ بدل مے کنند و کاتبان
ناواقف در امثال این یا رائے نگار نار و ہمزہ مے نویسند اما زیادت بر الف ازان
جہت ست کہ الف مدہ قبول حرکت نے کند لہٰذا عوض آن کسرہ یا زیادہ مے کنند و زیادت
بر واو از برائے آن بود کہ کسرہ بر واو ثقیل ست لہٰذا عوض کسرہ یا زیادہ مے کنند اگر واو احتمال
کسرہ داشتہ باشد ہمان را کسرہ دہند و این یا نیارند۔ اسدی ؎ ماہ تو از ضو خورشید من
افزاید نور ٭ و ز پئے خدمت خورشید کند پشت بہ خم ٭ و گاہے این الف و واو مدہ را بدون
یا و کسرہ نیز استعمال کنند چنان کہ درین قول شائی تکلو ؎ من جان ندہم بکس سوا تو ٭ تو دل
ندہی بکس سوا من ٭ ہاتفی در لیلی مجنون گوید ؎ این مائدہ ام کہ جان سرشت است ٭
بر روے ہمہ میوہا بہشت ست ٭ ظہیر الدین فاریابی گوید ؎ نثار مجلست از چرخ گوہرے
بادا ٭ کہ در حساب نیاید بہا چنان گوہر ٭ یائے در لفظ بہا از برائے اضافت بہ طرف چنان گوہر
ناچارست درین جا محذوف شدہ است از جہت استقامت وزن و بعض گویند کہ این تکلف ست
و صحیح نیاید از یافتن نہ نیاید از آمدن کہ درین صورت نہ احتیاج بہ زیادت یائے باشد از برائے
احتمال کسرۂ اضافت و نہ ضرورت بہ حذف آن مے شود از برائے استقامت وزن الاول ہو الاصح
مرزا صائب گوید ؎ چند آبرو بریزی بر آستان خورشید ٭ نان از کلف سیاہی ست پیوستہ رو قمر را ٭
اے روے قمر او در صورت ثالث و رابع بعد ہا و یا ہمزۂ ملینہ مکسورہ برائے دفع اجتماع ساکنین
و وقایۂ حرکت زیادہ نمایند چنان کہ در پیالۂ مس و خوشۂ انگور و خانۂ تو و انگشتریِ سیم و کشتیِ او و زنگیِ شام
داگرچہ در بعض مواقع منظوم بدو یا خواندہ شود و گاہے بدون ہمزہ نیز استعمال کنند چنانکہ در رنگ
اضافت دانستی و چنین یا و ہمزہ را یائے وقایہ کسرہ اضافت و ہمزہ وقایۂ کسرہ اضافت
گویند و ہر اسمے کہ در آخرش یائے اصلی باشد و ماقبلش مفتوح بود ہرگاہ مضاف کنند یا را وقت
خواندن بہ ہمزۂ ملینہ بدل مے کنند چون مے انگور۔

حذف مضاف و مضاف الیہ و فصل در ہر دو

گاہے مضاف محذوف شود چنان کہ درین قول سعدی ؎ گر انصاف گوئی بد اختر کسے ست ٭
کہ در راحتش رنج دیگر کسے ست ٭ مضاف انصاف اعنی سخن محذوف ست و لہ مکافات دشمن
بمالش مکن ٭ کہ بیخش بر آوردہ باید زبن ٭ در اصل مکافات عداوت دشمن بودہ کہ از جہت تخفیف
لفظ عداوت را از میان بر انداختہ و گاہے مضاف الیہ محذوف شود چنان کہ درین قول سعدی ؎

خدایا بحق بنی فاطمہ ٭ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ ٭ مضاف الیہ خاتمہ محذوف است اے خاتمۂ من
منہ دعا کن بہ غیب چون گدایان بروز ٭ اگر مے کنی بادشاہی بروز ٭ مضاف الیہ سوز اعنی دل
محذوف ست و گاہے در مضاف و مضاف الیہ فصل واقع مے شود چنان کہ جامی گوید ؎
زلیخا از زلیخائی رسیدہ ٭ ازان صورت بمعنی آرمیدہ ٭ درمیان مضاف و مضاف الیہ بائے
موحدہ آمدہ از فرح رسالۂ عبد الواسع ہانسوی و درین نظر ست زیرا کہ اگر صورت و معنے را
مضاف و مضاف الیہ قرار دہند مقصود قائل بہ کرسی نہ نشیند چہ مرادش آن ست کہ ازان
صورت اعراض کردہ بمعنی قرار گرفت چنان کہ سعدی فرماید ؎ اگر ہوشمندی بمعنے گرائے ٭
کہ معنے ز صورت بماند بجائے ٭ مثال دیگر ؎ تا مجمع امکان و وجوب نہ نوشتند ٭ مورد
متعین نشد اطلاق اعم را ٭ یعنی مورد اطلاق اعم۔

اضافت فعل و حرف

اضافت یعنی مضاف و مضاف الیہ بودن از خواص اسم ست و این کہ بعض افعال
و حروف را بہ اضافت استعمال مے کنند چنان کہ درین قول سعدی ع گفت عالم بگوش
جان بشنو ٭ و دیگر ؎ اے گریہ آبیاری من کن کہ شمع وار ٭ سوز جگر گداز دل من ز حد گذشت ٭
و دیگر ع مرا امید زگردون کشود کارے نیست ٭ و ہمچنین درین قول حافظ بہ با وجود بودن حرف
مضاف واقع شدہ ؎ مژہ سیاہت ار کرد بر خون ما اشارت ٭ وجہش این ست کہ فعل
درین وقت در تاویل اسم ست و حرف برو بقول حافظ بہ سکون راست غایتش و در بیت سکتہ
مے شود و آن بسیار از بسیارست و ازین عالم ست این بیت صائب ؎ شوخے کہ دارد از
دل سنگین بکوہ پشت ٭ مے دید کاش صائب در خون طپیدہ را ٭ سعدی گوید ؎ تو ہم بردمے
ہستی امیدوار ٭ پس امید بر در نشینان برآر ٭ و بعض گفتہ اند کہ چون حرف از بالائے حرف
بر در آید آن را اسم گردانند و اہمیت برازان معلوم مے شود کہ آن را مضاف کردہ اند و حرف
صلاحیت آن ندارد چنان کہ درین قول فردوسی ؎ بفرمود پس تا منوچہر شاہ ٭ نشست از بر تخت
با زر کلاہ ٭ خواجہ نظامی گوید ؎ یکے خود فولاد آئینہ فام ٭ نہاد از بر فرق چون سیم خام ٭ نشست
از بر بارۂ کوہ وش ٭ بدیدن ہمایون بر فتار خوش ٭ و چون حرف برو اسم و حرف مشترک
ست مثل بر بمعنی علے و بر بمعنی پیش و بر و دوش بمعنی معروف حرف مذکور را اسم فعلیہا حکم اسم دادہ اند
و چون در اصل از شان این حرف اضافت نیست پس اگر بغیر اضافت مستعمل شود آن را فک
اضافت نباید گفت چنان کہ درین قول امیر خسرو ؎ اشکرہ انگشت ببین دستگاہ ٭ از ہنر خویش

زبردست شاہ ﴿ و درین قول ؎ نشاندش زبردست دستور خویش ﴿ یعنی بالائے مسند وزیر اولین خود اگر زبردست را صفت مقدم وزیر دومین گفته شود چنان که بعض گمان برده اند فصل نشاندن لغو محض خواہد بود۔ و میر حیدر حسین بلگرامی در منتخب النحو گفته است که محرر سطور بعض را شنیدم که مے گفت در صورت مضاف بودن لفظ بر بمعنی بالا ضد پائین چون بربام رفت و لفظ در بمعنی ظرفیت چون در کشتی و لفظ بلا بمعنی نفی چون بلا حکم واجب ست که حرف آخر مضاف را مکسور نخوانند۔ و این قول درست نیست ازان که مضاف را ضرورست که اسم باشد و لفظ بر و در و بلا به آن معنے که گفته شد از حروف ست نه از اسما تا تعریف مضاف برو صادق آید۔ و در تحقیق القوانین نویسد۔ که بعض حروف مانند برائے و بنا برو به ہر جزو که در حالت انضمام بمضاف واقع شوند باید که آنہا را به شبه مضاف ملقب کنند۔

فصل دوم دربیان مرکب توصیفی

که ترکیب یابد از موصوف یعنی اسمے که متصف بوصفے بود و یکے از اوصاف آن را به اسمے دیگر عقبش بیان کنند و صفت یعنے لفظے که دلالت کند بران وصف و فرق میان صفت و حال این که حال ہیئت فاعل را وقت صدور فعل ازان و ہیئت مفعول را وقت وقوع فعل بران بیان مے کند و صفت ہیئت چیزے را بغیر این خصوصیت بیان میکند۔ و صفت بکسر اول و فتحه ثانی به اصطلاح صرف اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبہه و افعل التفضیل را گویند و باصطلاح ارباب نحو صفت تابعے ست که دلالت کند بر معنے که در ذات متبوع ست چون اسپ چالاک که چالاک دلالت کرد بر انچه در اسپ ست یعنی چالاکی یا در متعلق متبوع مثل غلام خوبرو پس خوبرو دلالت مے کند بر خوبی که در روے غلام ست و روے متعلق غلام ست لیکن به اعتبار آن که از روے غلام ست صفت غلام شده و آن را نعت ہم گویند و وصف ہم خوانند۔ و وصف در اصطلاح نحاة بر دو معنے اطلاق کرده مے شود یکے تابعے که دلالت کند بر معنے که ثابت ست در ذات متبوع یا در متعلق متبوع دوم بودن اسم دال بر ذات مبہم ماخوذ با بعض صفات خود برابر ست که این دلالت بحسب الوضع بود چون سرخ که اسم ست دلالت مے کند بر ذاتے از ذوات که ماخوذ ست با بعضے صفات خود که آن سرخی ست یا بحسب استعمال و فاضل چلپی گفته که به اصطلاح متکلمین میان وصف و صفت فرق ست و صفت کلمات مدح مادح را گویند مثل کریم و عالم و غیر آن و صفت خصائل که در ذات ممدوح باشند۔ و نزدیک نحوین وصف و صفت و نعت بیک معنے اند۔ وگاہے آن را مقید کنند به ترکیبی یعنی وصف ترکیبی

خوانند و این قید خارج مے کند وصف معنوی را که در اصطلاح علمائے معانی عبارت است از معنے که قائم باشد بغیر چنانچه عاج سپید ست پس سپیدی صفت ست چرا که قیام آن بعاج است و این جا معنے مقابل لفظ نیست چرا که الفاظ ہم از صفات معنویه اند و در صفت نحوی حمل مواطات شرط ست و چون صفت بدون ہیئت ترکیبی یعنی در حالت انفراد دلالت کند بر مطلق معنے نه بر معنے که در متبوع او حاصل ست لہذا ہیئت ترکیبی ماخوذ ست و مراد از ثبوت معنی صفت در متبوع عدم قیام معنے بذات خود ست و احتیاج آن معنے است در قیام خود بسبب عرضیت بسوے متبوع نه عدم استقلال آن معنے است در مفہومیت تا تعریف حرف بر صفت صادق آید زیرا که ثبوت معنے حرف در غیر او که مراد ازین عدم استقلال حرف است در دلالت بر معنے خود بجہت عدم استقلال معنی او بمفہومیت و مراد احتیاج او بسوے ضم ضمیمه ہمین ست۔ و سزاوار موصوف آن ست که بر صفت مقدم باشد و حرف آخرش مکسور بود بشرطیکه صفتش مفرد یا آن حرف غیر الف و واو مده و ہائے مختفی و یائے معروف باشد و آن کسره را کسرهٔ صفت گویند و صفت ہمیشه نکره بود بر خلاف موصوف که گاہے نکره باشد و گاہے معرفه پس جائے که موصوف نکره بود صفت فائده تخصیص آن دہد و تخصیص در اصطلاح نحویان عبارت از کم کردن شیوع و اشتراک و ابہام نکرات ست چنان که درین مثال نزد من مرد عاقل آمد که مرد موصوف نکره است و عاقل صفت و موصوف را به این صفت تخصیص حاصل آمد چه مرد عاقل و ہم احمق مے شود و مرد احمق ازین صفت خارج شد و ہمچنین اسپ دونده و پیل مرده و در صورتے که موصوف معرفه باشد صفت افادهٔ توضیح آن بخشد و توضیح نزد نحویان عبارت ست از رفع احتمالات معارف و در عرف ارباب معانی تخصیص توضیح را شامل ست مثالش زید تاجر بشہر آمد که زید موصوف و معرفه است و تاجر صفت پس در مکانے که دو کس یا زیاده ازان مسمے باشند دران صورت از صفت تاجر واضح خواہد شد که از اشخاص مسمے به زید شخصے که تاجر ست آمده است و ہمچنین در بہرام تند خو و رستم جنگ جو و این دو قسم صفت را قید احترازی ہم مے گویند نه آن که محض اول را چنان که صاحب انجمن گمان برده است وگاہے ستایش موصوف مقصود مے باشد بدون قصد توضیح و تخصیص و این ہم وقتے ست که موصوف معرفه بود چنان که در ایزد بیچون که لفظ ایزد موصوف معرفه است و بیچون صفت لیکن این صفت فائده توضیح نمے دہد زیرا که در زبان تاجر باین جہت مفید توضیح ست که در کسان مسمے به زید تعدد گنجایش دارد و در خدا تعدد ناپیدا پس فائده این صفت مجرد مدح و ثنا ست وگاہے فقط مذمت

موصوف بمعنی مذکور مقصود چنان که در ابلیس گمراه که ابلیس موصوف و معرفه است و گمراه صفت ذاتیهٔ او پس این صفت هم افادهٔ توضیح نے کند زیرا که ابلیس یکے ست پس فائده این صفت محض مذمت ست و این هر دو صفت را قید واقعی هم مے گویند و باید دانست که این هر دو فائده وقتے ست که مخاطب را موصوف بعینه معلوم باشد۔ و صفت گاہے کاشف یعنی محض برائے بیان معنے بود چنان که از توجیه علامهٔ احراری معلوم مے شود که درین مصرع نوشته است ع خانه از پایه پست ویران ست ؛ پایه خانه بنیاد خانه است یعنے صاحب خانه مے خواهد که ایوان منقش سازد و حال خانه این ست که بنیادش ویران گشته است و نزدیک ست که منهدم گردد انتهی چون در عامهٔ نسخ واو عاطفه درمیان پست و ویران نیست صفت کاشفه خواهد بود۔ صاحب بهار بوستان در شرح این شعر گفته ۵ میازار مورے که دانه کش ست ؛ که جان دارد و جان شیرین خوش ست مورے به یاے تنکیر برائے تحقیر و صفت آن بدانه کشی بیان واقع ست نه قید احترازی و هم چنین گاہے محض برائے ترحم بود چنان که در فرهاد غمگین و گاہے صفت محض برائے تاکید مے باشد و این وقتے ست که موصوف مفید معنی وصف بود تضمناً چنانچه درین قول شیخ سعدی ۵ مگر شهد شیرین شکر فائق ست ؛ کسے را که سقمونیا لایق ست ؛ شهد موصوف و شیرین صفت موکده و اگر موصوف معنی وصف را مفید بود شمولاً و احاطةً پس صفت درین وقت تاکید خواهد بود نه وصف و عبد الرحمن در حاشیه فوائد ضیائیه گفته که فرق میان صفت کاشفه و صفت موکده این که اول موضح و مفرق باشد و ثانی مقرر و مثبت و گاہے برائے تفصیل چون پهلوانان عربی و عجمی و گاہے صفت برائے استهزا باشد چنانکه درین قول ۵ چرا خصم چو بخار رو به عزم خاریدن ؛ پلنگ ناخنه گرد زمانه غمخوار ؛ موافق بعض از نسخ کما قیل و گاہے صفت قید اتفاقی افتد که غرض بدان تعلق ندارد چنانکه زن فاحشه درین کلام شیخ قدس سره که شبے نابینائے در وحل افتاده بود گفت اے مسلمانان چراغے فرا راه من دارید زن فاحشه بشنید و گفت تو که چراغ را نه بینی به چراغ چه بینی و له که کس چون تو بدبخت درویش نیست ؛ چو زنبور سرخست جز این نیش نیست ؛ قید سرخ اتفاقی ست نه احترازی و گاہے صفت بجاے ضمیر مخاطب مضاف الیه آورده شود چنان که در ذات گرامی و نام نامی و گاہے بلفظ موصوف و صفت متحد بود چنانکه درین قول چه دشوار است بر عاقل عاقل باهم نشین گرد دریافت ساختن مراد از وصف درین وقت کامل در وصف عنوانی مے باشد یعنے خیلے دشوار است بر عاقل کامل

فی العقل با همنشین احمق موافقت کردن۔ و دانستنی ست که صفت معرفه نکره آید و صفت نکره هم نکره و گاہے صفت نکره جمله واقع شود یعنی آن جملهٔ خبریه که مصدر به کاف بیان و مشتمل بر ضمیرے باشد که راجع بطرف موصوف بود و درین صورت حرف آخر موصوف بر حال خود سلامت ماند چنان که درین قول سعدی رحمة الله علیه ۵ عزیزے که از درگهش سر بتافت ؛ به هر در که شد هیچ عزت نیافت ؛ عزیزے به یاے تنکیر موصوف و فاعل سر بتافت و هر دو فعل مابعد ضمیرے که راجع ست بطرف مبتداے محذوف اعنی لفظ هر که و قول و از درگهش سر بتافت بیان او و مصرع دوم خبر مبتداے مذکور و ضمیر شین راجع بطرف عزیز و تمام جمله صفت آن و معنے بیت آنکه او بجانه عزیزے ست که هر که از درگاه و الاجاه او سر بتافت تا آخر و موید این تقریر ست آنچه در نسخ معتبره واقع شده اعنے عزیزے که هر کز درش تا آخر و بعض عزیزے هر آن کو درش تا آخر و درین صورت ناچار ست که بعد از عزیزے کاف صفت محذوف باشد و تواند که عزیزے بمعنی هر عزیز و مابعد صفت آن و ضمیر شین راجع بطرف جهاندار یا خداوند بود لیکن نظر بر سیاق این توجیه نے شود و فتامل آصفی گوید ۵ دل که طومار بلا بود من محزون را بد پاره کردند ندانسته بتان مضمون را ؛ سوال چرا جائز ست توصیف نکره به جمله خبریه جواب چنانکه مفرد دلالت مے کند بر معنے که حاصل ست در موصوف همچنین جمله خبریه نیز دلالت میکند بر معنی مذکور و علت جواز که دلالت بر معنے مذکور است در هر دو مشترک و موجود است سوال چرا جائز نیست توصیف نکره به جملهٔ انشائیه جواب جمله که صفت نکره واقع شود نکارت او واجب ست از آن که در علم معانی مذکور ست که نکره را به جمله آن وقت وصف کنند که متکلم معتقد بود به آن که موصوف عند المخاطب معلوم و متمیز نیست لیکن متکلم این قدر مے داند که مخاطب را قبل ذکر صفت علم با تصاف آن موصوف به مضمون صفت حاصل است و غرض متکلم این ست که بر آن نکره حکمے کند از احکام یعنی او را محکوم علیه گرداند و ظاهر ست که محکوم علیه عند المخاطب معلوم و ممیز مے باید پس ازین جهت متکلم آن نکره را موصوف مے گرداند به صفت مذکوره یعنی به صفتے که اتصاف آن موصوف بمضمون آن صفت مخاطب را معلوم ست تا آن محکوم علیه به صفت مذکوره از ما عداے خود عند المخاطب متمیز شود و حکم بر آن محکوم علیه مخاطب را فائده دهد و جملهٔ انشائیه از آن جهت که از تصورات ست فائده حکمے نے دهد اصلا پس اصلا جائز نیست که صفت نکره واقع شود سوال تعریف و تنکیر از خواص اسم ست پس جملهٔ خبریه چگونه نکره باشد جواب جمله خبریه در حکم نکره است نه آن که در حقیقت نکره ست و در حکم نکره ازین جهت ست که موضوع ست برائے افاده

نسبت مجهوله چنانچه نکره موضوع ست برای افادهٔ فرد مجهول و استعمال او در نسبت معلومه
امر عارض وطاری ست پس وضع او برای افادهٔ نسبت مجهول کافی ست در گردانیدن او
در حکم نکره سوال در جملهٔ خبریه که صفت نکره واقع شود چرا ضمیر باید که راجع باشد بسوی آن
نکرهٔ موصوفه جواب جمله ازان جهت که مستقل ست بنفسها ربط خود بدیگری نخواهد
پس اگر جمله بغیر ضمیر باشد به موصوف خود مربوط نخواهد شد بلکه از موصوف اجنبی خواهد بود و
واجب ست که صفت به موصوف خود مربوط شود و اجنبی نبود سوال ربط منحصر در ضمیر نیست
بلکه از غیر ضمیر چون وضع مظهر موضع مضمر نیز حاصل ست جواب جملهٔ خبریه که صفت واقع شود
رابط درو سوای ضمیر جائز نیست بخلاف آن جمله که خبر مبتدا بود چه ظاهر ست که ضمیر از جهت
شهرت خود اظهر روابط ست و جمله که صفت واقع شود بسوی رابط اظهر محتاج ست بخلاف
آن جمله که خبر واقع شود زیرا که او را رابطی باید خواه اظهر بود یا غیر اظهر چرا که صفت موقوف علیه
کلام نیست یعنی خارج از ارکان کلام ست مخاطب را بسوی او اندک توجه می باشد
پس اگر غیر ضمیر را رابط گردانند احتمال ست که مخاطب ازان رابط غیر مشهور و غیر اظهر غافل
شود پس جمله نزدیک او از موصوف اجنبی خواهد بود صفت نخواهد ماند بخلاف جمله که خبر مبتدا
واقع شود زیرا که موقوف علیه کلام و رکن کلام ست پس مخاطب را بسوی او کمال توجه است
پس غفلت از هر رابطی که درو بود ممکن نیست ازین جهت در جمله که صفت واقع شود ضمیر
لازم افتاد بخلاف جمله که خبر واقع می شود۔ و پوشیده نماند که اگرچه خبر و صفت هر دو شریک اند
در دلالت بر معنی که ثابت ست در غیر لیکن میان صفت و خبر فرق لفظی و معنوی حاصل ست
و هر صفت که مبین حال ذات موصوف باشد چنان که در مثالهای صدر آن را صفت
بحال موصوف گویند و صفتی که مبین حال موصوف باعتبار متعلقش بود چنان که در زن خوبرو
و مرد دراز گیسو آن را صفت بحال متعلق موصوف نامند و چنین صفت همیشه به موصوف
حقیقی خود متقدم باشد و آخر او موقوف سوال چگونه موصوف را بحال متعلق او وصف کرده
شود و حال آن که صفت آن ست که دلالت کند بر معنی که حاصل بود در ذات موصوف
و حال متعلق معنی در موصوف نیست کما لا یخفی جواب به نظر حال متعلق معنی اعتباری حاصل
می شود در ذات موصوف که آن معنی در حقیقت صفت ست۔ و باید دانست که متعلق
موصوف آن ست که میان او و موصوف علاقه باشد و اصل وصف آن که محذوف نه شود
و گاهی عند القرینه حذف هم کنند چنان که درین قول ع سعید آورد قول سعدی بجای ٭
سعید فاعل آورد و قول سعدی مفعول موصوف به حذف صفت ای هر که سعید ست قول

سعدی را که محض تدبیر ورای ست بجای آورد ای بر آن عمل می کند و گاهی موصوف را
بر قرینهٔ صفت مخصوص ترک کرده بر صفت قناعت کنند چنانچه ممزوج گویند و می ممزوج
اراده نمایند و صرف ذکر کنند و می صرف مراد دارند و ازین قبیل ست ع توان در بلاغت به سحبان
رسید ٭ نه در کنه بیچون سبحان رسید ٭ به لفظ بیچون صفت و موصوف محذوف ع جهان بان دین
پرور و دادگر ٭ نیامد چو بوبکر بعد از عمر ٭ جهان بان صفت موصوف محذوف و ما بعد صفت
بعد صفت و حاصل معنی آن که هیچ پادشاهی متصف به صفات مذکوره بوجود نیامد الخ ع دو صد
رقعه بالای هم دوخته ٭ نه حراقی او در میان سوخته ٭ مصرعهٔ اول صفتی ست قائم مقام موصوف
که خرقه یا جبه باشد و مصرعهٔ دوم معطوف بر آن و ازین قبیل ست ع بنام جهاندار جان آفرین ٭
و در نسخ معتبره بجای جهاندار لفظ خداوند علی التقدیرین اعنی ما بعد بنام خواه جهاندار بود خواه
خداوند صفت موصوف محذوف ست زیرا که صفات مشتقه موصوف نمی شوند چنانچه
علامهٔ تفتازانی در بعض تصنیفات خود و چلپی در حاشیهٔ منهیه بر شرح خطبهٔ مطول تصریح کرده اند
که صفات مشتقه موصوف واقع نمی شوند و موصوف در مثل شجاع باسل و جواد فیاض و عالم نحریر
محذوف ست ای رجل شجاع باسل و رجل جواد فیاض و رجل عالم نحریر پس تقدیر ذات
ضروری ست چه ذات در مشتق معتبر نیست نه باعتبار مفهوم و نه باعتبار ما صدق چنانچه سید شریف
قدس سره او را تحقیق کرده است و حاصل کلام شریفش آن که اگر ذات در صفت مشتق معتبر
باشد لازم آید یا دخول عرض عام در فصل در مثل ناطق چه عرض عام خارج از ماهیت است
و فصل جزو ماهیت یا انقلاب امکان بوجوب در ثابت بودن ضاحک مر انسان را مثلاً زیرا
که ذاتی که مراد از ضاحک ست همان انسان ست و ثبوت شی مر نفس خود را ضروری ست و آنچه
بعض در شرح این مقام گفته اند تقدیر ذات غیر جائز ست زیرا که ذات معتبر ست در معنی مشتق
به اعتبار مفهوم چنانچه جمهور نحاة تعیین کرده اند و گرنه فرق در میان مصدر و در میان مشتق نماند
مصنف بوستان از توابع جمهور نحاة ست نه از توابع منطقیین نقات و نیز جهاندار جان آفرین
مستغنی ست از تقدیر ذات مثل استغنای ذات باری آن که هر دو از صفات مختصهٔ باری تعالیٰ
است و کلام علامه و چلپی و سید شریف مبنی ست بر تدقیقات فلسفیه نه بر قواعد نحویه خصوصاً کلام
سید شریف و نحاة تصریح کرده اند که اسم فاعل دلالت می کند بر ذات و حدث معاً و مصدر دلالت
می کند بر حدث فقط محل نظر ست چه عدم فرق در میان مصدر و مشتق وقتی لازم آید که نسبت نیز
معتبر نباشد در مفهوم مشتق و حال آن که چنین نیست و بودن هر دو لفظ مذکور از صفات مختصهٔ
باری تعالیٰ ممنوع ست و بر تقدیر تسلیم استغنای شان از ذات ممنوع ست چه اگر اختصاص موجب

استغنا از ذات مے شد ہر آئینہ در کتاب کریم کہ افصح و ابلغ ست از جمیع کلام واقع نے شد بسم اللہ الرحمن
الرحیم والحمد للہ رب العالمین بلکہ بسم الرحمن الرحیم والحمد لرب العلمین بدون ذکر لفظ اللہ و کلام
سید اگرچہ مبنی ست بر تدقیق فلسفی لیکن بنائے کلام علامہ و چلپی بران نیست بلکہ آن ہر دو این
قاعدہ را از نحاۃ ثقات نقل کردہ اند چنانچہ ظاہر مے شود کسے را کہ رجوع کند سوئے کتب
ایشان و مابعد جہاندار یا خداوند صفت بعد صفت ست و برین قیاس و درین بیت ؎
خداوند بخشندۂ دستگیر ✤ کریم خطابخش و پوزش پذیر ✤ و آنچہ صاحب قوانین دستگیری و
انجمن آرائے ناصری و چہار گلزار گفتہ اند کہ بعضے جا صفت متعدد و موصوف واحد آمدہ ست
چنانچہ درہمین بیت سعدی خداوند و کریم موصوف بخشندہ و دستگیر و خطابخش و پوزش پذیر
صفت بعد صفت خطاست زیرا کہ نحاۃ حکم کردہ اند کہ صفات مشتقہ موصوف نے شوند
و این دوربینان عرصۂ تدقیق از جلوہ طرازی این تحقیق در پردۂ غفلت ماندند۔ و بعض جا
برائے ضرورت میان موصوف و صفت فصل واقع شود چنان کہ درین قول صائب کہ بہ تعریف
علیجان گفتہ ہمدمے ست بے نفاق و ہمزبانے ست کرم و فاق و درین قول ملا طاہر وحید ؎
ز رشتۂ نفسم پارہ پارہ معلوم ست ✤ کہ دل بہ سختی تا پا ندار نتوان بست ✤ یعنی از رشتۂ
پارہ پارۂ نفس و ملا طاہر وحید فقرۂ دارد در رقعے کہ در باب خود نوشتہ شمۂ از شفقت
شاہانہ شامل حال و کافل امانی آمال کمترین غلامان آستان ولایت نشان محمد طاہر وحید مجلس
نویس بہشت نشان فرمودہ۔ عرفی ؎ شمع ایمان خانہ روشن کن ✤ بحریم ریا فرستادی ✤ اے شمع
خانہ روشن کن ایمان و درین قول سعدی ؎ یکے تیغ زو تیز بر گردنش منہ مسواک در روزہ
گفتی خطاست ✤ بنی آدم مردہ خوردن رواست ✤ ابو تراب غبار در جواب ہجو مرزا جعفر گفتہ
رباعی گویند کہ ہجو کرد مارا جعفر ✤ شیرین و لطیف ہجو شیر و شکر ✤ صد شکر کہ آنچہ عیب ما بو غبار بد
امروز برائے دیگرے گشتہ ہنر ✤ و چنان کہ درین قول سعدی ؎ کہ ہر گہ کہ باز آید از خوئے زشت
بہ عیشے رسد جاودان در بہشت ✤ عیشے موصوف و جاودان صفت و آنچہ خان آرزو
گفتہ کہ فصل در صفات و موصوف جائز نیست و درین چنین محل عطف بیان باشد از ین جا
ست کہ فصل در مضاف و مضاف الیہ بصفت واقع شود چنان کہ گوئی غلام عاقل زید یا پسر
جاہل عمرو اما روستازادگان دانشمند پس ظاہر ست کہ از قلب حکم کلمۂ واحد پیدا کردہ و ہمچنین
در شرح این شعر ؎ چو پاکان شیراز خاکی نہاد ✤ ندیدم کہ رحمت بران خاک باد ✤ آوردہ بہ فصل
مضاف الیہ در صفت و موصوف تا قائل نہ شود درست نے شود و آن خالی از کراہیت
نیست و تحقیق درین صورت عطف بیان ست چنان کہ ؎ پسران وزیر ناقص عقل ✤ بگدائی

بہ روستا رفتند ✤ کہ ناقص عقل عطف بیان ست نہ صفت شعر ست بر عدم اطلاع او بر معنی صفت
و معنی عطف بیان چہ معنے صفت چنانچہ علمائے نحو گفتہ اند آن ست کہ تابعے ست کہ دلالت کند بسبب
ہیئت ترکیبی بر معنی کہ در ذات متبوع او ثابت باشد و معنی عطف بیان آن ست تابعے ست
کہ ایضاح متبوع خود کند چنانچہ ؎ بگفت اے ہوادار مسکین من ✤ برفت انگبین یار شیرین من ✤
یار شیرین عطف بیان از انگبین ست پس بنا برین تحقیق لفظ ناقص عقل را کہ دلالت کند بر معنے
کہ در پسران وزیر حاصل ست عطف بیان گفتن صحیح نباشد و بعض گفتہ اند کہ فصل بہ معنی میان
صفت ممنوع ست۔ و تحقیق آن ست کہ فصل میان صفت و موصوف درست ست چنانکہ درین
بیت ؎ پدر گفت گر پند من بشنوی ✤ یکے ننگ برداشت باید قوی ✤ ننگ موصوف و
قوی صفت و برداشت باید میان ہر دو فاصل ست۔ و ہر صفت کہ بدستور مسطور از موصوف
مؤخر بود بہ صفت مستوی موسوم گردد و صفتے کہ بہ ضرورت شعر یا وجہ استعمال صاحب زبانان
بہ موصوف مقدم افتد بہ صفت مقلوب نامیدہ شود و درین وقت حرف آخر صفت را
موقوف خوانند چون پیر لاشہ و تلخ آب و خشک رود و تمام اخلاق و نکتۂ عامہ ترکیب قلب
آن ست کہ چون کلام بہ اسلوب دیگر و طرز تازہ آرند سامع را نشاط گونہ دست دہد و از ین
کہ شوخ پسر بہ نسبت پسر شوخ و شکرین لب بہ نسبت لب شکرین دلچسپ تر ست و گاہے مرکبے
را کہ مشتمل بر قلب صفت ست مضاف مے کنند درین صورت کسرۂ حرف آخر موصوف کہ
بسبب قلب باقی نماندہ بود بہ جہت اضافت عود مے کند شاعرے گوید ع صابر دل ما ازین
نگردد ✤ صابر صفت دل ست متقدم و دل موصوف و مؤخر و مجموع آن مضاف و مضاف الیہ
لہذا دل را مکسور خواندن ضرور شدہ و مضمر نہ موصوف واقع شود از ان کہ ضمیر بر سہ قسم ست ضمیر
متکلم و ضمیر مخاطب و ضمیر غائب و ضمیر متکلم بجہت کمال وضوح خود محتاج بہ صفت موضحہ نیست
و باقی ضمائر بر مجہول اند و ہمچنین صفت مادحہ و ذامّہ مؤکدہ و دیگر اوصاف سوائے صفت موضحہ
محمول در عدم جواز بر صفت موضحہ و نہ صفت مے شود زیرا کہ وصف در فارسی ہمیشہ نکرہ بود بر خلاف
موصوف کہ گاہے نکرہ باشد و گاہے معرفہ و بعضے موصوف گردانیدن ضمیر منفصل جائز مے دارند
بخلاف ضمیر متصل کہ ہرگز موصوف نگردد و صفت ہیچ ضمیر منفصل جز جملہ نیاید مگر صفت لفظ من
گاہے مفرد ہم باشد چنان کہ درین قول آصفی ؎ دل کہ طومار بلا بود من محزون را ✤ پارہ کردند
ندانستہ بتان مضمون را ✤ و بعض مثل این ترکیب را محمول بر بدل مے کنند و صاحب بہار عجم
گوید کہ در من بندہ و من بینوا و من بے حاصل و من رہی و امثال آن ما بعد لفظ من بیان آن ست
خواجہ جمال الدین سلمان ؎ پادشاہا در بہار دولت من بے نواہستم آن بلبل کہ چون عنقاست

مثل من عدیل ٭ میر معزی ؎ شنیدۂ خبر من رہی کہ چون بودم ٭ بہ جبر معض گرفتار خدمت شخوار ٭ ولہ بہ بزم خویش مراپیش خواجگان بنشاند ٭ بدست خویش بمن بندہ دوستگانی داد ٭ حیاتی گیلانی ؎ چنانچہ نقش دیوانہ است بر جاہش ٭ بخاک پایش من بندہ آرزومندم ٭ نجیب الدین جرباذقانی ؎ بساز کار کہ من بندۂ زبر افضال ٭ رہا مکن کہ بود بندہ پاتمال لئام ٭ وصاحب تنبیہ الصبیان گفتہ کلمۂ من میان ضمائر بیشتر موصوف واقع مےشود خواجہ علیہ الرحمۃ ؎ اے کہ بر مہ کشی از عنبر سارا چوگان ٭ مضطرب حال مگردان من سرگردان را ٭ وواجب ست کہ موصوف اعرف بود از صفت یا مساوی باشد صفت را در تنکیر ازان کہ مقصود اصلی نیست بلکہ مقصود بالتبع است زیرا کہ غرض از صفت توضیح موصوف یا تخصیص یا مدح یا ذم یا ترحم اوست پس واجب ست کہ موصوف اعرف بود از صفت یا مساوی باشد والا ترجیح اونٰے وتابع بر اعلیٰ ومتبوع لازم آید وہو حرام وممنوع بالاجماع - باید دانست کہ در زبان عربی مطابقت میان صفت وموصوف پر ضرورست یعنی ہرگاہ کہ موصوف مذکر باشد صفت ہم مذکر باید بود وہرگاہ موصوف مونث باشد مونث بودن صفت ہم ضرور پس در عربی وقتیکہ زید را موصوف بعلم کنند عالم مے گویند ومونث را عالمہ ازین جہت کسانے کہ ماہر زبان فارسی نیند گمان مے برند کہ در فارسی ہم مطابقت ضرورست حالانکہ این گمان غلط ست مطابقت وعدم مطابقت در فارسی ہر دو درست ست صائب ؎ مستی وبےخودی رتبۂ عام ست اینجا ٭ ابجد تازہ سوادان خط جام ست اینجا ٭ درین جا لفظ رتبہ موصوف ست ومونث وعام صفتش مذکر پس اگر مطابقت ضرورے بود مرزا چنان می گفت کہ رتبۂ عامہ است وسروری شارح عربی گلستان ہم گفتہ کہ مطابقت در فارسی ضرور نیست وآن در ضمن بیان معنی این قول سعدی ست سیاہ رادران مدت نفس طالب بود وشہوت غالب ونگفت نفس طالبہ وشہوت غالبہ چہ نفس وشہوت موصوف ست ومونث وطالب وغالب صفت ومذکرست - وہرگاہ موصوف مجموع باشد تبعیت صفت در جمعیت ضرور نیست بیشتر صفت موصوف جمع مفرد آید چنانچہ عاشقان صادق وخوبان گلفام وجوانان مغرور وگاہے صفت مجموع ہم واقع شود چنان کہ درین قول جامی ؎ ببین در رقص ازرق طیلسانان ٭ ردائے نور بر عالم فشانان ٭ ودرین قول حافظ ع غرور وکبر گدایان خوشہ چینان بین ٭ قانون ہر جا کہ حرف اخیر موصوف الف یا واو مدہ بود در آخرش یائے مکسور زیادہ کنند چنان کہ دربا لائے بلند وخوے ولپسند بعض گویند این یا وقت خواندن بہمزہ ملینہ بدل مےشود واگر ہائے مختفی ویائے معروف باشد در آخر آن ہمزہ مکسورہ زیادہ نمایند چنان کہ در سینۂ بےکینہ

ودوستی دیرینہ وچنین یا وہمزہ را یائے وقایہ کسرۂ صفت وہمزۂ وقایہ کسرۂ صفت خوانند وبعض گویند ہر اسمے کہ آخر آن یائے اصلی مےشود وماقبلش مفتوح وآن را موصوف مے کنند ویا را بوقت خواندن بہمزۂ ملینہ تبدیل مے کنند چون مئے لعل فام وہرگاہ اسمے را کہ حرف آخرش یائے اصلی باشد موصوف مے کنند ویائے وصفی را بہ آن الحاق نمایند وران اسم دو یائے نگارند ویائے اصلی را وقت خواندن بہمزۂ ملینہ بدل مے کنند زلالی خوانساری در مثنوی محمود وایاز گوید ؎ مئے کہنۂ خرد بے برگ گردد ٭ غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد ٭ بر متفطن پوشیدہ نیست کہ بعض جا صفت وموصوف ومضاف ومضاف الیہ در تقدیم وتاخیر حکم مساوات دارند چون مردم خردمند وخردمند مردم وچون ترکیب اضافی وتوصیفی بر یک وتیرہ باشد چنانچہ درین فقرۂ پنج رقعہ[1] شہید تبسم دیت عشوہ خون بہا یعنی شہیدے کہ دیت او تبسم جان بخش وخون بہائے او اشارۂ لطف آمیز چشم محبوب ست یا آن کہ شہید کسے کہ خون بہا دادن او تبسم ست وہمچنین مردان مرد یعنی مردانے کہ بہ نسبت مردان اینہا را مرد توان گفت واز جنس ذکور ایشان را افضل باشند در حق شجاعت یا مردانے کہ بسبب شجاعت وقوت قلب موصوف بصفت مردی باشند پس بر تقدیر اول ترکیب اضافی بود وبر تقدیر ثانی ترکیب توصیفی اما ترکیب مرد مردان قسم اول ست نہ ثانی ومعنی اضافت آن کہ ہمہ مردان خود مردند نسبت بزنان ولیکن این کس را مرد نام باید کرد نسبت بمردان دیگر یعنی چنان کہ مردان تفوق دارند بر زنان این مرد زیادتی دارد بر مردان دیگر وہمین حال ست در شیر شیران وجان جانان ومانند آن یا معنی اضافت این باشد کہ این یک مرد را از جماعۂ مردان ساختہ اند واین یک شیر را از چندین شیران پرداختہ واین یک جان گویا از جانہائے کثیرۂ متعددہ حاصل شدہ لہذا متقدمین از جہت تفرقہ در آخر موصوف یائے تحتانی زیادہ مے کردند وچون در مرکب اضافی مضاف الیہ قید مضاف ودر مرکب توصیفی صفت قید موصوف مے افتد بنا بران ہر یک بہ مرکب تقییدی نامیدہ شود ودر حکم لفظ مفرد شمردہ آید - وہر واحد از انہا تا وقتیکہ مضاف

[1] نزد بعض پنج رقعہ مع حسن وعشق وبازار زنانہ یعنی مینا بازار رشک سہ نثر منسوب بہ ظہوری ست ومذہب خان آرزو ہمین ست وبعض سوائے سہ نثر از دنمانند میر شمس الدین فقیر عباسی دہلوی ہمین اعتقاد داشت ودرین اعتقاد پیروی محققان سابق نمودہ کہ ہر سہ نثر باقی ماگردن ارادت خان کشمیری متخلص بہ واضح شاگرد مرزا عبدالقادر بیدل بستہ اند گویند کہ منشی موی الیہ برائے ترویج کتاب سرمایہ خود را بلاظہوری حوالہ نمودہ ودر مسودہ بنا بر از دیاد تیقن معاصران رعایت عمر ملاملحوظ داشتہ فیضی را المخاطب ساختہ واللہ اعلم بالامور لیکن افزونی رتبہ سہ نثر کہ باتفاق صغیر وکبیر از ظہوری ست از چیزہائے دیگر مثل تساوی انصاف اقطاب یکدیگر بدیہی ست ۱۲

یا موصوف لفظ دیگر نگردد حرف آخر جزو اخیر آن ہمچنان بجاے ماند و ہرگاه آن را مضاف یا موصوف سازند حرف مذکور را مکسور گردانند چنانکه در برابر مادر زن و سرابستان امیر و تیغ آہن زم و سپہ سالار نادان و پدر پیر رستم و تندیل دریا و ساغر سفید کلان و کہنه شراب انگوری - بدان که در فارسی در بعض تراکیب حرف آخر موصوف را مکسور نمے خوانند چنانکه این پسر دلفریب درین قول سعدی ؎
مراہنج روز این پسر دلفریب ٭ بمہرش چنانم که نتوان شکیب ٭ بپرسید بارے به خلق خوشم ٭ ببین تا چه جورش به خود مے کشم ٭ و پسر بے رحم بزاز درین مطلع ؎ دلم را برد باز از کف پسر بے رحم بزازے ٭ متاع آرزو ارزان کند مطلب گران سازے ٭ و خان آرزو گفته که درین مثال مے تواند که بدل باشد از عالم شاہزاده ہرمز و سلطان مراد چه آنہم ذکر بزازی و بے رحمی اوست پس بے رحم صفت بزاز باشد که مقدم بر موصوف آمده و ہمین قسم در محاورات پسر بزاز و پسر قصاب مستعمل ست بہ فک اضافت و پسر زید و پسر عمرو مستعمل نیست و ازین دریافت مے شود که قصاب بدل است نه مضاف الیه و در صورت صفت گفتن بفک کسرۂ توصیف قائل باید شد پس بہتر آن ست که بدل خوانیم تا از تکاب این تکلف بمیان نیاید انتہی بدان که علماے معانی فائده بدل را زیادت تقریر و ایضاح گفته اند بحیثیتے که مبدل منه دال باشد بر بدل اجمالا و متقاضی باشد براے آن بوجہے که باقی باشد نفس در وقت ذکر کردن مبدل منه شایق بسوے ذکر بدل و منتظر باشد براے آن پس ظاہر ست که در پسر بے رحم این معنی متحقق نمے شود چرا که از استماع پسر سامع شایق بسوے بدل آن نمے گردد و ہم چنین در امثله دیگر چنانچه پسر قصاب و پسر زید پس درین جا قائل بہ بدل شدن صحیح نه باشد و عجب تر آن که خود نیز در رساله موہبت عظمٰے نوشته که فائده بدل زیادت تقریر و ایضاح ست پس صحیح در مثال اول موصوف بہ فک کسرۂ توصیفی و در امثله دیگر مضاف بہ فک اضافت باشد مثال دیگر فک کسرۂ توصیفی خسرو راست ع بیچاره خسرو خسته را خون رنگین فرموده ست ٭ خسرو به سکون واو موصوف و خسته صفت و اگر مصرع را این چنین تقطیع کنند مستفعلن متفاعلن مستفعلن مستفعلن خسرو بکسر واو خوانده شود و فک کسره صحیح نه بود و از جمله مواقع فک کسرۂ توصیفی این که کلمه مصدر به الف ممدوده صفت واقع شود چنانچه مرغابی سعدی گوید ع سہمگین آبے که مرغابی در و ایمن نبود ٭ درین جا حرف غین مرغ را مکسور نمے توان خواند چه وزن باقی نمے ماند فائده جلیله کلمه مرحوم و مغفور و امثال آن که در صفت موتے باشد اہل زبان بیشتر بر اسم موتے مقدم آرند مثال شیخ المتاخرین نوشته که سید علی شاه مرزا داؤد خلف مغفور مرزا عبد الله است و ہم در جاے دیگر رقم زده که مرحوم مرزا صائبا خطاب فائض با عطا فرموده بالجمله تقدیم مرحوم و مغفور بر فصیح ست نه قبیح چنانکه زعم نا واقفان است آرے

تاخیر ہم صورت جواز دارد و ملا حیدر اردبیلی گفته ؎ تاریخ وفات فائض مرحوم ٭ کردند رقم که شد به رحمت واصل ٭ و ہم چنین لفظ دلالت کننده بر عظمت شخصے که اسم او مذکور شود پیوسته بر نام او مقدم و ملاصق آن مانند حضرت باشد چون حضرت مصطفےٰ صلے الله علیه وسلم و نظائر آن مثل خدمت و بندگی و مجلس و جناب و خدام و ملازمان و بندگان چون خدمت میر معز صاحب و بندگی شاه نظام الدین و مجلس عالی عماد الملک بہادر و جناب مرزا بدیع الزمان و خدام لطف الله خان و بندگان نواب اعتماد الدوله و ہم چنین لفظ عالی که لاحق مجلس ست صفت مجلس واقع شده و صفت تابع موصوف ست درین صورت مانع خدمت لفظی نمے تواند بود یعنی اگر فقط لفظ موصوف که مجلس ست ذکر کنند و صفت آن را که عالی ست نیارند ہم درست است چه این الفاظ بے صفت تحسین الذکر اند صفت براے زینت عبارت ست و وجود و عدم آن درین مقام مساوی بود -

باب دوم در بیان مرکب مفید

بر واقفان اسلوب کلام که مراحل قواعد نحوی پیموده گام روغن سواد بہاے ایشان ست مخفی نماند که مرکب مفید کلامے ست که چون قائلش بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے حاصل شود و انتظارے نه کشد اے آن چنان انتظارے که با مسند الیه باشد بے مسند و با مسند باشد بے مسند الیه و انتظار مفعول به در فعل متعدی انتظار فضله است نه مثل انتظار مسند الیه یا مسند و ازین جا ست که وقت ذکر فعل و فاعل مرکب تام وجود مے گیرد اگرچه مفعول به مذکور نبود و به عبارت دیگر چون قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے معلوم گردد و این وقتے است که مسند الیه و مسند ہر دو موجود باشند و آن مرکب باشد کم از کم از دو اسم یا یک فعل و یک اسم و زیادت را حدے نیست و در میان ہر دو کلمه اسناد ہم باشد و اسناد در لغت ربط دادن شئے است به شئے و در اصطلاح عبارت از نسبت کلمه به کلمۂ دیگر بر این حیثیت که فائده دہد نسبت مذکوره مخاطب را فائده تامه یعنی مخاطب را احتیاج چه و که نماند احتیاج چه وقتے است که بیان کرده شود ذات را بدون صفت یعنی چه سوال از صفت ست و احتیاج که وقتے ست که بیان کرده شود صفت را بدون ذات یعنی که سوال از ذات ست پس حاصل این ست که فائده تام وقتے ست که ذات با صفت بطریق حمل مذکور باشد بدون آن مطلب و مفہوم آن بخوبی فہمیده نمے شود و ہمین اسناد را نسبت کلمه گویند و کلمه را که بطرف او کلمۂ دیگر اسناد کرده شود مسند الیه خوانند و این کلمۂ اسناد کرده شده را مسند نامند و صاحب مصباح ہر دو به محدث عنه و

محدث تعبیر کردہ و نسبت بے منتسبین محال ست سوال ازین جا معلوم شد کہ اسناد موقوف است بر مسند و مسند الیہ و ظاہر ست کہ مسند و مسند الیہ موقوف اند بر اسناد زیرا کہ بدون اسناد متحقق نمے شوند پس دور لازم آید جواب اسناد بالذات موقوف است بر مسند و مسند الیہ و مسند و مسند الیہ بالوصف موقوف اند بر اسناد نہ بالذات پس دور لازم نیامد چہ جہات مختلف اند۔ و مسند دو قسم است یکے فعلی آن کہ بلا واسطہ چیزے اسناد بدان واقع شود بحسب لفظ چنان کہ زید قائم است دوم سببی کہ بر خلاف اول باشد چنان کہ زید قائم ست پدر او و این را سببی بدان جہت گویند کہ نسبت قیام بہ سوے زید حقیقی نیست بلکہ نسبت نسبت قیام ست بسوے پدرش و شرط دو اسم یا یک اسم و یک فعل بودن اجزاے کلام بدین وجہ است کہ از اقسام کلام اسم ہم صالح مسند الیہ شدن ست و ہم صالح مسند بودن بوجہت استقلال معنی مطابقی اسم و فعل صلاحیت مسند شدن دارد نہ صلاحیت مسند الیہ بودن زیرا کہ واضع وضع کردہ است فعل را کہ ہمیشہ مسند باشد نہ مسند الیہ پس اگر فعل را مسند الیہ گردانند خلاف وضع لازم آید و این باطل ست۔ و حرف نہ صالح مسند الیہ شدن ست و نہ صالح مسند بودن زیرا کہ مستقل بہ مفہومیت نیست سوال درین ترکیب کہ در حرف ست و گفت فعل ماضی ست حرف و فعل مسند الیہ واقع ست جواب اسناد درش در حرف ست و گفت فعل ماضی ست بسوے لفظ ست نہ بسوے معنے۔ و اسناد بسوے لفظ از خواص اسم نیست در حرف و فعل بلکہ در مہملات نیز جاری ست و اسناد بسوے معنے کہ معتبر بود بلفظے کہ موضوع ست براے آن معنے از خواص اسم ست۔ بالجملہ چون کلام را از اسناد ناگزیر ست بنا بران در ترکیب ثنائی عقلی میان اقسام ثلثہ کہ مرتقی بہ شش قسم است سہ ازان از جنس واحد و سہ ازان از جنس مختلف چنانچہ بزرگے فرماید ؎ اسم اسم و فعل فعل و حرف حرف ٭ اسم فعل و فعل حرف و اسم حرف ٭ حصولش بجز از اسم و فعل یا از دو اسم کہ یکے ازان بمعنی فعل بود ممکن نبود چرا کہ معنی نسبتی از اسم محض حاصل نہ شود پس مراد از اسم کہ در اسم و فعل واقع است مسند الیہ است و فعل نمے شود مگر مسند و مراد از دو اسم یکے مسند الیہ ست و دوم مسند و در زید زید ہر دو مسند الیہ اند و مسند معدوم ست و در گفت استادہ است ہر دو مسند اند و مسند الیہ معدوم ست پس تعریف کلام صادق نخواہد آمد چہ اسناد متحقق نیست زیرا کہ اسناد را از مسند و مسند الیہ ناچار ست و کلام حاصل نمے شود بدون اسناد و اما در حرف و حرف مسند و مسند الیہ ہر دو مفقود ست و در فعل و فعل و حرف مسند الیہ مفقود ست و در اسم و حرف یکے ازان مسند باشد یا مسند الیہ یعنی اگر اسم مسند است مسند الیہ معدوم است و اگر مسند الیہ ست مسند معدوم چرا کہ حرف نہ مسند شود و نہ مسند الیہ سوال لا نسلم کہ کلام منحصر درین دو ترکیب مذکور بود زیرا کہ گاہے مرکب مے شود از حرف و اسم چون اے آغا جواب

اے آغا در حقیقت از فعل و اسم مرکب ست چہ حرف ندا قائم مقام فعلے از افعال طلب ست پس معنی اے آغا این کہ شما را مے خوانم جناب آغا یا بشما مے گویم جناب آغا و مسند حکم ست و مسند الیہ انچہ بر و حکم کنند و حکم چہار معنے دارد اول محکوم بہ دوم نسبت رابطی میان محکوم الیہ و بہ یعنی علاقہ و ربطے کہ بہ یک دیگر ست خواہ از روے اثبات خواہ از روے سلب و آن را نسبت حکمیہ نیز مے گویند چرا کہ دلالت بر حکم ایجابی یا سلبی مے نماید و چگونگی حکم ایجابی و سلبی در ضمن امثلہ کہ بعد ازین مے آید بہ تفصیل معلوم مے شود سوم تصدیق چہارم قضیہ و این جا مراد معنی اول ست و برابر ست کہ ہر دو حقیقۃً باشند چون زید استادہ است لفظ زید مسند الیہ است و لفظ استادہ است مسند بہ کہ بہ سوے زید نسبت کردہ اند بطورے کہ مخاطب را فائدہ تمام مے دہد یا یکے حقیقۃً بود و دیگرے حکماً چون بزن کہ معنوی در و کلمہ حکمی ست و تقدیر آن بزن تو ست و بزن فعل ست و تو فاعل آن و بزن فعل با فاعل پس جملہ حاصل شد و در فارسی عدم تطابق در مسند الیہ و مسند بہ اعتبار وحدت و جمعیت شایع ست چنان کہ درین قول حزین ؎ شکرت چہ گویم اے قرہا درازدست ٭ نگذاشتی بدست کسے اختیار من ٭ و درین قول جامی ؎ پرستاران پرستاریش کردے ٭ ہواداران ہواداریش کردے ٭ و در غیر ذی روح و ذوی روح غیر عاقل عدم مطابقت رابطہ با مسند الیہ جائز ست مثال اول چنان کہ گوئی دہ درم نزد فلان امانت و آن ہمہ جید ست جامی ؎ معارف گرچہ مو باریک باشد ٭ چہ حاصل زان چو دل تاریک باشد ٭ عمر خیام ؎ پیش از من و تو لیل و نہارے بودہ ست ٭ گردندہ فلک ز بہر کارے بودہ ست ٭ نامہ خسروان ہمہ رفتار ہاے شایستہ در تو ہست دوم نظامی گوید ؎ دو شیر گرسنہ است و یک ران گور ٭ کباب آن کسے راست کو راست زور ٭ بلکہ در عاقل نیز جائز ست شرف الدین علی شفائی گوید ؎ خوبان اصفہان چو شفائی پسند نیست ٭ خیزم ازین دیار بہ شہر دگر روم ٭ سعدی در گلستان فرماید چنان کہ من مے دانم درین شہر دو صد زاہد ست۔ و اجزاے اصلی جملہ را کہ قیامش بر انہا موقوف باشد ارکان جملہ و عمدہ نامند و اجزاے زوائد جملہ مثل مفعول بہ و ظرف مکان و ظرف زمان مبہم یا محدود و مفعول لہ و مطلق و مفعول بہ و تشبیہ و تاکید و نسبت و حروف صلہ و مدخول آن را کہ در قیام جملہ دخلے ندارند متعلقات و فضلہ و زوائد و توابع و لواحق و ملحقات خوانند و جملہ بہ اعتبار آنہا بہ جملہ مزیدہ مسمّے گردد و الا جملہ مجردہ نامند بدان کہ مضمون جملہ عبارت ست از مصدر فعل یا مصدر شبہ فعلے کہ واقع ست در جملہ و مضاف کنند بہ فاعل یا بہ مفعول آن ہمچو آمد زید مضمونش آمدن زید باشد و زد زید عمرو را مضمونش زدن زید یا زدن عمرو یا مضاف کنند بسوے مبتدا چون زید استادہ است مضمونش استادن

زید یا اسم جامد۔ اکہ صلاحیت مصدریت دارد بہ اذ یا دحرفی مصدر سازند و مضاف نمایند بہ
مبتدا ہمچو زید پسر بکرست و خالد فرزند زیدست مضمونش فرزندی زید و فرزندی خالدست
و مرکبات غیر مفید جملہ نمے شوند بلکہ جزو جملہ مے شوند یعنی بہ چیزے دیگر منضم شدہ جملہ را اتمام کنند
زیراکہ ناقص ناقص ست اگرچہ ہزار سطر باشد اطلاق کلام بروصحیح نیست و تام تام ست
اگرچہ دو لفظ بود و از جملہ حروف معنوی این ہفت حروف بائے موحدہ و لفظ باو بر و برائے
واز و در و را یعنی برائے رامراوفقت ترکیب نحو فارسی بنا بر امکان ضبط آن بدستور ترکیب نحو
عربی مجازاً بہ جارہ و اسم مدخولش را بہ **مجرور** تعبیر کنند و این حروف را **جارہ** ازان گویند کہ
فعل یا انچہ در معنی فعل ست مثل اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبہ و مصدر و ظرف و
حرف ندا و اسم اشارہ و منسوب وغیرآن را کشیدہ بسوے اسمے کہ فعل و معنی فعل توسل بدان
دارد مے آرند و ازین جاست کہ بر اسم داخل شوند عام ازین کہ اسم مذکور بہ تصریح بود یا بتاویل
تا فعل و معنی فعل را بسوے اسم مفضی بونند و مراد از **معنی فعل** ہر شے ست کہ از و استنباط
و استخراج معنی فعل توان کرد بہ این طور کہ این شے از ترکیب فعل باشد یا بہ این طور کہ دران
فعل یا شبہ فعل مقدر نمودہ شود چنانکہ ظرف و جار مع مجرور یا مفہوم و مستنبط بود از فحوائے کلام بغیر
تصریح و تقدیر در کلام چون اشارہ و تنبیہ و ندا و تمنی و ترجی و تشبیہ و موضوع برائے معنی فعل نبود
و مراد از **شبہ فعل** چیزے ست کہ عمل کند چون عمل فعل بشرطیکہ از ترکیب فعل باشد یعنی مشتمل
بود بر حروف آن فعل چون اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبہ و اسم تفضیل و مصدر۔ و مرکبات
جار و مجرور اگرچہ ازقبیل مرکب غیر مفید ہستند مگر فاعل و مفعول و مبتدا و خبر گشتہ صلاحیت
جزو جملہ شدن ندارند بلکہ با فعل یا اسم فاعل یا اسم مفعول متعلق شوند پس انچہ بعض از شارحین
در شرح این بیت عرفی ؎ ازین کہ بعد بریدن تمام شانہ شود ✤ گرہ کشادہ نگرد و ز طرہ شمشادم
نوشتہ اند کہ مصرع اول مبتدا است و مصرعہ ثانی خبر مبتدا غلط فاحش ست زیراکہ کلمۂ از و غیر متعلقات
بے تعلقات خود مبتدا واقع نہ شود مثل حروف جارہ در کلام عرب و نیز بین المصرعین اسناد ہم نیست
بلکہ ازین متعلق بقولہ کشادہ نگرد و ست کما لایخفی علی من لہ ادنے شعور بخلاف دیگر مرکبات
غیر مفید کہ بلا تعلق دیگرے فاعل و مفعول و مبتدا و خبر شوند۔ **القصہ** مرکب مفید کہ آن را
مرکب **اسنادی** و **جملہ** و **کلام** نیز گویند بہ اعتبار تقسیم اولی بر دو قسم ست **خبریہ** و **انشائیہ**

فصل اول دربیان جملۂ خبریہ

خبر آن ست کہ بمجرد نظر مفہومش قطع نظر از تمامی امور خارجیہ مثلاً خصوص مسند و خصوصیت

مفہوم و متکلم و واقع شدن مدلول کلام در نفس الامر و نہ واقع شدن دران در یک وقت
احتمال صدق و کذب ہر دو دارد اگرچہ بنظر امور مذکورہ یا فقط راست بود یا فقط دروغ و
صدق عبارت ست از مطابقت بہ واقع و نفس الامر و **کذب** عبارت ست از عدم مطابقت
بدان و بہ عبارت دیگر صدق عبارت ست از مطابقت حکایت با محکی عنہ و کذب از عدم مطابقت
آن بدان و بعض گفتہ اند کہ خبر مرکبے ست کہ برائے گویندہ آن در یک وقت گفتہ مے شود راست گو
است یا دروغ گو است و فرق میان ہر دو تعریف آن کہ غیر مصدق بنا بر تعریف اول جملہ خبریہ بود
چہ احتمال صدق و کذب وصف جملہ خبریہ ست تعلق بہ نفس مفہوم او دارد و بہ تعریف ثانی نہ چرا
کہ صدق و کذب بالذات وصف گویندہ است و صفت جملۂ خبریہ بواسطۂ آن مثالش
زید رفت و خالد زدہ شد اگر گفتہ شود و اعتراض کردہ آید کہ مقولۂ آسمان بالائے ماست و ماسوے
اللہ نو پیدا است و سوائے خدا معبودے موجود نیست نزد نحاۃ خبر ست و با این احتمال کذب
یعنی عدم مطابقت با واقع ندارد یعنی تعریف خبر بران راست نیاید پس تعریف جامع
نباشد گوییم و جواب وہم کہ صرف معنی لفظاً احتمال کذب مے دارد اگرچہ بہ نظر خصوص مسند الیہ
و مسند محتمل کذب نیست و دلیل بر صدق خبر تواتر بود۔ اما شرط است کہ خالی از غرض و استہزا
باشد چراکہ اکثر اوقات مردم برائے فائدہ خود نزد امیرزادہ خانہ نشینے کہ از دریافت اخبار اطراف
دل خوش مے کند خبرہائے دروغ ساختہ بیان کنند یا از راہ ظرافت مانند این سخن کہ امروز متصل
جامع مسجد مادیانے بچۂ فیل زائیدہ است و از ممتحنات کہ بیشتر ازین گونہ اخبار در رجم غفیر
مشہور مے شود و جمع کثیر آن را درست پنداشتہ برائے تماشا مے روند پوشیدہ نماند کہ مرکب تام
محتمل صدق و کذب را بہ جہت اشتمال وے بر حکم را قضیہ گویند و بہ جہت احتمال وے صدق
و کذب را خبر نامند و بہ جہت افادہ وے حکم را **اخبار** خوانند و بہ جہت بودن وے جزوے
از دلیل **مقدمہ** گویند و بہ جہت طلبیدہ شدن وے از دلیل **مطلوب** نامند و بہ جہت حصول وے
از دلیل **نتیجہ** خوانند و بہ جہت وقوع وے در علم و سوال از وے **مسئلہ** گویند پس ذات واحد ست
و اختلاف عبارات بہ جہت اختلاف اعتبارات است و این نوعے از تفنن شعر ست کہ تعبیر از
محکی عنہ بہ نوعے کنند کہ گویا آن محکی عنہ در زمان ایشان موجود ست چنانچہ ناظم ہروی در مثنوی
یوسف و زلیخا در وقتے کہ زلیخا یوسف را در خواب دیدہ بود و والہ گردیدہ آوردہ ؎
یکے دیوان حافظ داشت در دست ✤ کہ از میخانہ ہم راہے بحق ہست۔

فصل دوم در بیان جملهٔ انشائیه

انشا آن که مضمونش محتمل صدق و کذب نباشد زیرا که بسبب نبودن مخبر عنه خبر باو مقصود نے باشد و هرچه دران خبر مقصود نبود احتمال صدق و کذب چه گونه خواهد داشت چه مدار احتمال بر خبر از مخبر عنه است و قائل جملهٔ انشائیه پیدا مے کند معنے را از طبع خود نه خبر مے دهد از چیزے چنان که در امثله خواهی دریافت و این قسم یعنی انشا عبریست در محاورات پس اگر مقصود از انشا طلب فهم به نفس صیغه باشد یعنی از روے لفظ بود **استفهام** گویند و آن بر دو قسم ست تحقیقی و انکاری و این بصورت انشاست و در حقیقت خبر ست پس اطلاق استفهام از روے مجاز خواهد بود مثال اول چنانچه چه مے کنی و چه مے خوری و آیا زید در خانه است یا عمرو و مثال دوم فلان چه مے داند و چه چیز ست یعنی فلان هیچ نے داند و هیچ چیز نیست ۔ و اگر طلب فعل یا طلب ترک فعل از روے وضع مطلوب بود **امر** و **نهی** ست اگر از جانب اعلے به طریق استعلا باشد چنانچه گفتن خواجه بنده را که فلان کار بکن و فلان کار مکن و **استدعا** و **طلب** ست اگر از جانب برابر بدون استعلا باشد چنانچه هم مرتبه خودگوئی به یا مه و **دعا** و **التماس** و **سوال** ست اگر بطریق خضوع از جانب کمتر باشد چنانچه درین قول ؎ خداوندا در توفیق بکشاے ٭ نظامی را ره تحقیق بنماے ؎ فرود آر مهادم بدرگاه خویش ٭ مگردان سررشته از راه خویش ٭ و این بنا بر اصطلاح فارسی است ورنه اهل عربیت سوال بطریق تساوی را التماس گویند و عبد الواسع برین معنے آگاه نکرده با آن که امثله از فارسی آورده و برابرست که فاعل در گمان متکلم اعلیٰ و ادنےٰ و مساوی باشد یا فی نفسه و این همه مصطلح علماے معانی و منطق ست و نزد علماے نحو جمیع اقسام داخل ست در امر و نهی و فرق مذکور نزد آنها معتبر نیست ۔ و اگر آن انشا طلب فعل یا طلب ترک فعل را به نفس صیغه فائده ندهد یعنی موضوع براے طلب فعل یا طلب ترک فعل نباشد بلکه دران مستعمل شده باشد براے آگاهانیدن مخاطب به چیزے که در ذهن متکلم است **تنبیه** گویند و آن بر چند قسم ست مولوی صهبائی در رسالهٔ نحو فارسی و دیگران تفصیل آن بدین گونه نگاشته اند **تعجب** چنانچه چه بلاست و چه قیامت ست و **قسم** چون سوگند بخدا و **تمنی** یعنی طلب حصول شے بر سبیل محبت و مشروط نیست درین امکان ذاتی متمنی زیرا که اکثرے طلب محال هم دارند و آن یا محال عقلی ست چنانچه گویند کاش عمر رفته باز آید یا محال عادی چنان که درین قول ؎ اے کاش گوش رغبتم احول شدے چو چشم ٭ تا هرچه گفتی از تو مکرر شنیدمے ٭ و گاہے متمنی ممکن بود و لیکن هرگاه متمنی ممکن باشد واجب است که توقع و امید در وقوع آن نباشد و الا آن ترجی ست چنان که درین قول ؎ آن که دائم هوس سوختن ما مے کرد ٭ کاش

مے آمد و از دور تماشاے کرد ٭ و **ترجی** یعنی طلب حصول شے ممکن بر سبیل محبت و امید چون شاید از انتفاع برسد و **ندا** چون یا خدا و **مدح** چون زید خوبروست و مولف قوانین دستگیری گفته که درین قول سعدی ایزد تعالے در روے نظر نکند تعالے جمله انشائیه است که صفت ایزد واقع شده و **ذم** چون بکر تند خوست و **عقود** چون خریدم و فروختم و دانستنی ست که از خریدم و فروختم اگر غرض متکلم اخبار ست از خرید و فروخت که در زمان گذشته نموده است خبریه خواهد بود و اگر ایجاد و احداث بیع و شرا در زمان حاضر ست انشائیه باشد چه ضابطه در انشاوات که بصورت اخبار اند این ست که اگر متکلم از محکی عنه حکایت مے کند اخبار ست و اگر ایجاد و احداث مے نماید انشا باشد و بهمین جهت چنین کلمات را **انشا بصورت اخبار** مے گویند و گاہے استفهام را مقید به حقیقی کنند یعنے **استفهام حقیقی** گویند و مراد ازان استفهام ساذج غیر مخلوط به تمنی ست زیرا که در تمنی نیز استفهام است لیکن استفهام ساذج نیست کذا قیل و بعض محققین استفهام را داخل تحت تنبیه گویند لیکن این قول غیر مرضی ست زیرا که استفهام بر طلب فهمیدگی چیزے از مخاطب دلالت اولیه یعنی وضعیه میکند نه بر تنبیه مخاطب بر چیزے که در ذهن متکلم است ۔ و جمله خبریه گاہے بمعنی انشا هم آید چنان که نباید درین قول شیخ نظامی ؎ نباید که ما را شود کار سست ٭ سبو ناید از آب هر دم درست ٭ و مے تواند که درین بیت نظامی ؎ نیفتد درین طشت فریاد کس ٭ که بربسته شد راه فریاد رس ٭ نیفتد که خبر است انشائیه باشد یعنی نفی بمعنی نهی بود اے نباید که کسے فریاد کند زیرا که راه فریاد رس بسته شده و مے تواند که جمله دعائیه باشد که به صورت خبریه ست ۔ و جمله به اعتبار تقسیم ثانی بر دو نوع ست **اسمیه** و **فعلیه** ، و چون جملهٔ اسمیه را بر جملهٔ فعلیه تفضیل ست ازان که هر دو جزو جمله اسمیه مے باشند بخلاف جملهٔ فعلیه که در آن یک جز فعل ست و اسم بر فعل شرافت دارد و تفضیل من وجه تقدیم مے شود لهذا جمله اسمیه را بر جملهٔ فعلیه در ذکر مقدم کنند ۔

فصل سوم در بیان جملهٔ اسمیه

آن از دو اسم مرکب مے شود که یکے مسند الیه و دیگر مسند آن که مسند الیه آن که بسوے این **لفظ** را نسبت کرده باشد به طورے که مخاطب را فائده تام حاصل آید و مسند آن که این را بسوے **لفظے** دیگر نسبت بطور مذکور کنند و اسم مسند الیه به **مبتدا** و مسند به **خبر** موسوم گردد و مبتدا شبیه به فاعل ست و خبر شبیه بمفعول و در جملهٔ اسمیه **رابطه** بعد خبر واقع شده آن را با مبتدا ربط و منسوب گرداند و سزاوار مبتدا و خبر آن ست که مبتدا اسم غیر صفت و خبر اسم صفت یا به تاویل اسم صفت باشد چون آب سرد ست و آتش گرم ست و دولت بے ثبات ست و نیز حق مبتدا آن ست که معرفه واقع شود چنانکه

حق خبر آن کہ نکرہ چنانچہ درین مثال زید گریان ست زیرا کہ مبتدا محکوم علیہ ست و معرفہ شے معین را
گویند و مطلوب کثیر الوقوع حکم بر امور معینہ است کما لا یخفی و گاہ مبتدا نکرہ مے باشد و این جائز نیست
مگر بہ شرط تخصیص و تخصیص در عرف نحاۃ عبارت ست از تقلیل اشتراک در نکرات و تخصیص
خواہ بہ اضافت باشد چنان کہ درین قول سعدی طاعتش موجب قربت ست طاعت مبتدا مضاف
است و شین ضمیر مضاف الیہ آن و لفظ موجب خبرش باشد خواہ بہ صفت چون دیدۂ بے شرم پسندیدہ
نیست دیدہ شامل ست بہ بے شرم و با شرم و چون موصوف شد بہ بے شرم تخصیص یافت بصفت
پس مبتدا گردانیدہ شد و پسندیدہ نیست خبر خواہ باعتبار علم متکلم و ازین قبیل است انچہ در دیباچۂ
گلستان آمدہ حکما گفتہ اند ہر چہ دیر نپاید دل بستگی را نشاید کہ حکما جمع حکیم باعتبار معلومیت ذہن
قائل مبتدا و گفتہ اند ماضی جمع غائب و فاعل آن ضمیرے کہ راجع ست بہ طرف حکما و این جملہ فعلیہ
خبر مبتدا استفادہ از قوانین دستگیری و صحیح آن ست کہ حکما فاعل ست و گفتہ اند صیغہ جمع غائب ماضی قریب
مثبت معروف و اند علامت صیغہ مثال دیگر شیخ در گلستان فرماید حکما در تعبیرش عاجز آمدند حکما باعتبار
علم متکلم مبتدا و عاجز خبر و آمدند بمعنی شدند رابطہ زمانیہ و آمدن بمعنی شدن بسیار آمدہ وحشی گوید ؎
بے لطفی بحال تو دیدم کہ سوختم ٭ وحشی بگو کہ از تو بہ تقصیر آمدہ ست ٭ یعنی چہ تقصیر واقع شدہ
است امیر شاہی سبزواری ؎ نیاز من بچہ در معرض قبول افتد ٭ بہ طاعتے کہ عبادت گناہ مے آید ٭
خواہ بہ اعتبار عموم و شمول آن بہ جہت وقوع نکرہ در حیز نفی بود چون ؎ این مدعیان در طلبش بیخبرانند
کانرا کہ خبر شد خبرے باز نیامد ٭ لفظ خبر دوم مبتدا است یا برائے وحدت و تنکیر و باز بمعنی مرۃ اخرے
ظرف و متعلق ست بہ نیامد کہ فعل ست و ضمیر فاعل و لفظ از و بعد نیامد مقدر ست و این فعل و فاعل
جملۂ فعلی خبر پس لفظ خبر در خبرے اگرچہ نکرہ است لیکن واقع شد تحت نفی و افادت عموم افراد کرد
و تخصیص یافت چہ ہرگاہ نکرہ بعد نفی واقع شود فائدۂ استغراق و شمول بہ جمیع افراد مے دہد مستفاد
از قوانین دستگیری سوال لا نسلم کہ خبرے درین مثال تخصیص یافتہ باشد زیرا کہ تخصیص عبارت ست
از تقلیل اشتراک و این در خبرے مفقود ست بواسطۂ آن کہ در خبرے بسبب نفی اصلا اشتراک
نماندہ است جواب تخصیص بر دو نوع ست حقیقی چنان کہ درین قول دیدۂ بے شرم پسندیدہ
نیست و حکمی چنان کہ در مثال مذکور زیرا کہ در خبرے اگرچہ تقلیل اشتراک نیست بلکہ تعیین ست
لیکن در حکم آن اسم ست کہ در وے تقلیل اشتراک ست و مطلق تعیین و تخمین ست ہر نکرہ در اثبات
کہ قصد کردہ شد بہ آن عموم چنانچہ درین قول سعدی ع گربہ شیر ست در گرفتن موش ٭ گربہ اے
ہر فرد گربہ مبتدا است و شیر خبر منہ زبان بریدہ بکنجے نشستہ صم بکم ٭ زبان بریدہ بہ تقدیر ہر شخص بریدہ
زبان مبتدا واقع شدہ ست منہ مایۂ عیش آدمی شکم ست ٭ چون بتدریج مے رود چہ غم ست ٭

چہ غم بمعنی ہیچ غم کہ شامل جمیع افراد غم ست مبتدا واقع شدہ ولہ عمر برف ست و آفتاب تموز ٭ اندکے
ماندہ خواجہ غرہ ہنوز ٭ خواجہ کنایہ از مردم ست کہ شامل ست جمیع افراد را بہمین وجہ مبتدا واقع شدہ
خواہ بہ اعتبار تقدیم خبر بر مبتدا چنان کہ درین قول ؎ مستعجل ست قاصد وقت دگر بگویم ٭ مستعجل خبر
مقدم و قاصد مبتدائے موخر است و قاصد با وجودے کہ نکرہ است مگر بوجہ تقدیم خبر مبتدا گشتہ خواہ بوجہ تقدیم
جار و مجرور چنان کہ درین قول سعدی پس در ہر نفسے دو نعمت موجود ست و بر ہر نعمتے شکرے واجب
در حرف جر ست و متعلق بہ موجود و لفظ ہر مجرور و مضاف ست و نفس مضاف الیہ آن و یا برائے
تنکیر ست و لفظ دو عدد ست و نعمت معدود آن و مجموع مبتدا است و موجود خبر آن و لفظ ست
رابطہ و درین جا بہ سبب تقدیم جار و مجرور لفظ دو نعمت اگرچہ نکرہ است تخصیص یافتہ صلاحیت
مبتدا شدن مے دارد و ہمچنین در فقرۂ دوم بسبب تقدیم جار و مجرور لفظ شکر تخصیص یافتہ مبتدا
واقع شدہ خواہ باعتبار تقدیم ظرف بر مبتدا چنان کہ درین قول سعدی ؎ اگرچہ پیش خردمند خامشی
ادب ست ٭ خامشی اگرچہ نکرہ است لیکن بسبب تقدیم ظرف نوعے تخصیص یافتہ مبتدا واقع
شدہ سوال چرا ابتداء نکرہ نہ شود مگر در وقت تخصیص جواب چون تخصیص عبارت از تقلیل
اشتراک ست پس نکرہ بسبب تخصیص قریب بہ معرفہ مے شود و القریب من الشیئ فی حکمہ - اما
بعض برانند کہ مدار صحت اخبار از نکرہ بر فائدہ است یعنی نکرہ با آن کہ مخصص بہ یکے ازین
وجوہ مذکور نبود و لیکن چون مبتدا بود مفید معنی باشد روا است کہ مبتدا واقع شود و ضابطۂ او آنکہ مخاطب
حامل بالنسبۃ باشد منسوب الیہ معرفہ بود یا نکرہ مخصص باشد یا غیر مخصص مثال نکرہ غیر مخصص درین
قول واعظ کاشفی خاموشی بہتر از سخن بد ست و ہمچنین درین قول سعدی ع ابر و باد و مہ و خورشید
و فلک در کار اند ٭ ابر و غیرہ اگرچہ نکرہ اند مگر بوجہ افادۂ معنے مبتدا شدہ اند و ثابت خبر ایشان
است و اند رابطہ و ہر جملہ کہ ترکیب یابد از معرفہ و نکرہ مخصصہ معرفہ را مبتدا سازند چنان کہ درین قول
جمعہ روز نیک است و ہمچنین درین قول صائب ؎ روے تو برق خرمن آسایش دل ست ٭
زلف تو تازیانۂ ولہاے غافل ست ٭ درین جا برق را بمعنی سوزندہ و تازیانہ را تنبیہ کنندہ تاویل باید
کرد - بدان کہ از شرح جواہر الترکیب مستفاد مے شود کہ اکثر اسم ذاتی صالح مبتدا و اسم وصفی صالح
خبر باشد مثل آب سرو ست و دولت بے قیام ست کہ آب و دولت اسم ذاتی مبتدا و سرو و بے قیام
اسم وصفی خبر باشد و از دو اسم ذاتی معرفہ مبتدا و نکرہ خبر افتد چون لب یار بادہ است و
نرگس یار جام ست کہ ہر چہار اسم درین مثال ذاتی اند مگر لب یار و نرگس یار معرفہ و مبتدا و بادہ
و جام نکرہ و خبر باشد ہمچنین از دو اسم وصفی معرفہ مبتدا افتد چہ در حالت تعریف ذاتی بگردد
نکرہ ہر آئینہ خبر بیفتد مثل شوخ مایۂ کار ست پس لفظ شوخ اسم وصفی کہ بہ علاقہ ضمیر معرفہ و ذاتی

شدہ مبتدا باشد۔ و لفظ پرکار کہ ہم وصفی و ہم نکرہ است لاجرم خبر باشد۔ و اگر ہر دو اسم ذاتی نکرہ باشند
پس طریقے چندست **اول** آن کہ جزئی مبتدا و کلی خبر افتد چنانچہ انسان حیوان ست کہ انسان جزئی
و مبتدا و حیوان کلی و خبر باشد **دوم** آن کہ مشبہ مبتدا و مشبہ بہ خبر افتد مثل رعیت بیخ و سلطان درخت
است کہ رعیت و سلطان مشبہ و مبتدا و بیخ و درخت مشبہ بہ و خبر باشند و گوے گریبان ستارہ سحر است یعنی مانند
ستارہ سحرست **سوم** آنکہ ہرچہ نوعے تخصیص پیدا کند مبتدا افتد و دیگرے خبر مثل مرد جاہل بدتر از اعمے ست کہ
مرد نکرہ بتخصیص صفت یعنے جاہل مبتدا باشد و لفظ بدتر نکرہ مخصص خبر باشد **چہارم** آنکہ ہرگاہ از ہر دو اسم ذاتی نکرہ
از اصول مقدم ہیچ نباشد درین وقت اختیار مبتدا است ہر واحدے را کہ خواہند مبتدا گردانند و دیگرے را
خبر مثل بشر حیوان ناطق است و نار آتش است و اسم نام ست و اگر ہر دو اسم ذاتی معرفہ باشند نیز اختیار مبتدا
است مثل سام جد رستم است یا جد رستم سام است و محققان بر تقدیر تساوی دو اسم دو قاعدہ کلی فرمودہ اند
یکے آنکہ اسم خفی صالح مبتدا و جلی صالح خبر باشد مثل انسان حیوان ناطق است پس حقیقت انسان
خفی ست لہذا مبتدا باشد و حیوان ناطق جلی ست لہذا خبر باشد۔ و تساوی دو شے در منطق چنان است
کہ ہر دو بر ذات واحد کلیتہً صادق آیند مثل انسان و حیوان ناطق بر زید۔ و در نحو و فن لغت
دو اسم مترادف از لغت واحد یا جداگانہ حکم مساوات دارند چون نار و آتش و تعریف کلمہ بکلمہ
مترادف ہم نزد ایشان جائز پس اگر نار نامشہور و آتش مشہور باشد چنانچہ نزد فارسیان اولین
مبتدا و ثانی خبر افتد چنانچہ نار آتش ست و اگر بالعکس چنانچہ نزدیک عربان بالعکس آید مثلاً
آتش نار ست و ہمچنین اسم نام و نام اسم ست **دیگر** آن کہ اگر دو اسم از ہر قسم بجمیع اعتبارات مساوی
باشند پس نظر کنند کہ ہرچہ مناسب محل اصل سخن و مؤدی بمقصد قائل باشد و جانب خلاف مقصد
منحرف نگردانند آن را مبتدا و دیگر را خبر گردانند مثلاً ~ گر بدریا رخ بشوید آن مہ پیمانہ نوش ٭
خانہ عطار گردد کلبہ ماہی فروش ٭ درین جا اگر خانہ عطار را مبتدا و کلبہ ماہی فروش را خبر قرار دہند
بجانب خلاف یعنی ذم منحرف شود و اگر بالعکس سازند بمدح و مقصود قائل رسند کہ مبالغہ عطریت
تن معشوق ست و اصل در مبتدا آن ست کہ بر خبر مقدم باشد چنان کہ در مثالہاے مذکور **سوال**
چرا اصل در مبتدا تقدیم بر خبر ست **جواب اول** مبتدا در حقیقت موصوف ست و خبر صفت و
موصوف بر صفت مقدم مے باشد **جواب دوم** مبتدا ذات ست و خبر حال ست از احوال ذات
و ذات بر حال مقدم مے باشد و از جہت اصالت تقدیم در مبتدا ست کہ جائز است سعدی ~
شکم تا بہ نافش دریدند مشک ٭ قدح را بروچشم خونین زرشک ٭ باوجودیکہ شین ضمیر متصل منصوب کہ در
معنے مضاف الیہ شکم ست راجع ست بطرف مشک کہ مبتدائے موخر ست و شکم تا بہ نافش دریدند
خبر مقدم بر مبتدا لیکن تاخر آن از روے لفظ ست نہ از روے رتبہ پس اضمار قبل الذکر از روے

لفظ لازم مے آید و این جائز ست و جواز مثال مذکور دلیل قوی ست برین کہ اصل در مبتدا
تقدیم ست از ان کہ اگر اصل در مبتدا تقدیم نے بود مثال مذکور جائز نے شد زیرا کہ اضمار قبل الذکر
لفظاً و رتبۃً لازم مے آید و ہو غیر جائز بالاجماع و دریدند بمعنی دریدہ بودند و تمام مصرعہ جملہ مسند
سببی و مصرع دوم معطوف بر ان و بعد از وے رابطہ محذوف و کلمہ را مفید معنی اضافت اے
چشم قدح و مرجع ضمیر او ہمان مشک **ولہ** دگر بار جانش میفزاے وقار ٭ کہ بر خلق کوشد ببیداد و غدر ٭
کہ بمعنی ہر کہ مبتدا اے موصوف و ما بعد صفت آن و شین ضمیر متصل موصوف از قبیل اضمار قبل الذکر
و جانش میفزاے وقار خبر مقدم بر مبتدا و دگر بار ظرف آن منہ نہ تلخ ست صبرے کہ بر یاد اوست
کہ تلخی شکر باشد از دست دوست ٭ صبر بمعنی عصارہ معروف مبتدا اے موصوف و ما بعد صفت
آن و نہ تلخ ست خبر مقدم بر مبتدا و کلمہ او بطریق اضمار قبل الذکر راجع بطرف دوست و مصرع
دوم بیان علت مضمون مصرع اول۔ و وقتے کہ مبتدا و خبر ہر دو معرفہ باشند خواہ در تعریف مساوی
بوند یا نے یا مبتدا و خبر در اصل تخصیص متساوی باشند خواہ در قدر تخصیص متساوی بوند یا نے
تقدیم مبتدا بر خبر واجب مے شود چنان کہ درین مثال پرویز نبیرہ نوشیروان ست و پسر زید برادر
بکر ست **سوال** وقتے کہ مبتدا و خبر در اصل تعریف متساوی بوند یا اصل تخصیص چرا درین
صورت تقدیم مبتدا بر خبر واجب ست **جواب** درین دو صورت ہر کدام را صلاحیت ابتدائیت
و خبریت ست پس ناچار حکم بوجوب تقدیم مبتدا کردند تا التباس یکے بدیگرے نیاید لیکن وجوب
تقدیم در صورتے کہ ہر دو معرفہ بوند مطلق نیست بلکہ مقید ست بر فقدان قرینہ پس وقتیکہ
قرینہ موجود بود تقدیم مبتدا بر خبر واجب نخواہد بود و گاہے بضرورت وزن مبتدا را موخر کنند و
خبر را بر مبتدا مقدم سازند۔ و درین صورت گاہے کلمہ رابطہ میان مبتدا و خبر مے آید ظہوری
در ساقی نامہ گوید ~ دل ست این کہ عجز و نیاز آورد ٭ ترا بر سر خشم و ناز آورد ٭ درین جا
لفظ دل خبر مقدم ست و لفظ این مبتدائے موخر و لفظ است رابط میان مبتدا و خبر آمدہ
و درین قول ع از خیال زلف مشکینت پریشانیم ما ٭ یعنی ما از خیال زلف مشکین
پریشان ہستیم ع خوش ست عالم آزادگی و خوش خوئی ٭ سعدی راست ع محیط است
علم ملک بر بسیط ٭ علم ملک مبتدا و محیط ست خبر مقدم بر مبتدا و گاہے درین صورت
حرف ربط کہ حق خبر ست بہ مبتدا لاحق گردد حزین گوید ~ مژگان بہم نہ زنم از شور رستخیز ٭ غوغاے
حشر خواب پریشان عاشق ست ٭ حاصل معنے شعر آن ست کہ مژگان از بیم شور قیامت بر ہم نہ
زنم چنانچہ خواب پریشان عاشق سبب حصول مشاہدہ آفات و مکارہ حکم غوغاے محشر دارد
و گاہے رابطہ را حذف مے سازند مہر علی وحشت بیاضی ~ مراخوش آنکہ بعد از یک نظر خون ریزی و

گوئی ٭ بقدر لطف اگر آزارے کردم چہ ے کردی ٭ درین جا لفظ مرا خبر مقدم ست و لفظ خوش
مبتدائے موخر واست رابط محذوف وعبارتے درحقیقت این ست مرا خوش ست آنکہ بعد از یک
نظر خونریزی وگوئی وضابطہ اش این ست کہ ہرگاہ معطوف مبتدا مقدم باشد بر خبر پس خبر آن جمع
ے آید دور صورتے کہ خبر مفرد باشد قائل بہ حذف خبر یکے ے شوند مثال اول چنان کہ درین قول
سعدی ؎ درویش وغنی بندۂ این خاک درند ٭ مثال ثانی ہم اوراست ؎ گو شہد شیرین شکر
فائق ست ٭ کسے راکہ سقمونیا لایق ست ٭ خبر یکے ازین دو چیز شہد و شکر محذوف باشد و شہد
مبتدائے موصوف وشیرین صفت مؤکدۂ آن وشکر معطوف بر شہد واین ہر دو جملہ مقولۂ مگو
ومصرع دوم در معنے مقدم ست بر مصرع اول وکسے را مفعول مگو ومابعد آن بیان آن وسقمونیا
مبتدا و لائق ست خبر ومفعول آن اعنی اورا محذوف وجاے خبر متعدد ومبتدا واحد آید واین
بر دو وجہ است یکے آن کہ تعدد خبر لفظاً ومعناً ہر دو بود بہ عطف چون اہلی گوید ع ما ہمہ بیچارہ و
سرگشتہ ایم ٭ یا بدون عطف چون ؎ حال دل چگونہ ست ہست بہ غم سرشتۂ ٭ خون شدۂ
شکستۂ سوختۂ برشتۂ ٭ مبتدا در مصرع اول محذوف ست وآن لفظ دل ست پس عبارت بحقیقت
مصرع اول این ست کہ حالت دل چگونہ ست دل ہست بہ غم سرشتۂ وخون شدۂ وشکستۂ
وسوختۂ وبہ غم سرشتۂ الخ خبر ست **دوم** آن کہ تعدد بہ حسب لفظ باشد فقط ودر حقیقت ہر دو
یک خبر بود چون زید دانا بیناست تقدیر کلام چنین باشد زید عاقل ست پس دانا بینا بہ حسب
لفظ متعدد ست وبہ اعتبار معنے واحد ست ازان کہ ہر دو درحقیقت خبر واحد اند ودرین
ترک عطف اولے ست زیرا کہ حرف عطف را دلالت بر تغایر معطوف ومعطوف علیہ است
واین جا اگرچہ بہ حسب لفظ تغایر است لیکن بحسب معنی اتحاد ست پس اولی این ست کہ چنانچہ
در معنے متحد است در لفظ نیز متحد باشد واگر متحد نباشد پس اقل ازین نشاید کہ درمیان ایشان
دال بر تغایر نبود وبعض نحاۃ عطف را ازین جہت جائز داشتہ اند کہ نظر ایشان بہ سوے صورت
تعدد ست ونیز تعدد بر دو قسم ست جائز مثل زید عالم عاقل ست وواجب چون زید وعمر
عالم وجاہلند ودرین صورت عطف واجب است کما لا یخفی جواز ذلک ووجوب ہذا علی اللطف
وگاہے مبتدا مکرر ے آرند وغرض ازان تاکید ست یعنی سامع را ازان اشتباہے باقی نماند
جامی **رباعی** خوبان دل وجان مبتلاے خواہند ٭ زخمے کہ زنند مرحباے خواہند ٭ این قوم
این قوم چشم بدور این قوم ٭ خون ے ریزند وخون بہاے خواہند ٭ این قوم مبتداست کہ در
مصرع سوم آمدہ وخون میریزند خبر ست پس اگر مبتدا مکرر نبود سامع را شاید توہم ے شد کہ
مقصود گویندہ خون ریز بودن شخص دیگر باشد واین قوم بحسب اتفاق از زبان او بر آمدہ

وگاہے خبر را مکرر ے آرند وغرض ازان ہم تاکید ست چنان کہ درین قول مولوی ؎ آن کہ شیران
را کند روبہ مزاج ٭ احتیاج است احتیاج ست احتیاج ٭ نور العین لاہوری راست ؎
این ست کہ شمشیر ستم آختہ این ست ٭ این ست کہ کار ہمہ را ساختہ این ست ٭ لفظ این
درین جا در ابتدائے مصرع اول ودر ابتدائے مصرع دوم خبر مقدم ست ولفظ شمشیر ستم آختہ
در مصراع اول ولفظ کار ہمہ را ساختہ در مصرع دوم مبتدائے موخر ست وحرف کاف در آغاز
ہر دو مبتدا بمعنی ہر کہ ہست ولفظ این در آخر مصراع اول وآخر مصرع دوم خبر مکرر ست اگر
خبر مکرر نبود سامع را شاید توہم ے شد کہ مقصود گویندہ بیان احوال شخص مشار الیہ نباشد
ہرچہ گفتہ است بہ حسب اتفاق ست الحاصل تکرار خبر در جاے ست کہ غایت اہتمام
منظور باشد ہمچنین ست در منتخب النحو ے تواند کہ این ست مبتدا وشمشیر ستم آختہ وکار
ہمہ را ساختہ خبر باشد وبرین تقدیر مبتدا مکرر وآنچہ گفتہ کہ حرف کاف در آغاز ہر دو مبتدا بمعنی ہر کہ
است این را مفہوم محصل نے یابم بلکہ کاف در ہر دو جا رابط ست میان مبتدا وخبر یا بیانی
ودانستنی ست کہ مبتدا مفرد آید وہم چنین ست خبر لیوافق[1] الرکنان چون راستی خوب ست
وگاہے ہر یکے از مبتدا وخبر مرکب بود چون طاعتش موجب قربت ست طاعتش مبتدا موجب
قربت خبر ہر دو مرکب بہ ترکیب اضافی وگاہے یکے مفرد بود ودیگرے مرکب سعدی ؎
راستی موجب رضاے خداست ٭ کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست ٭ لفظ راستی مبتدا
است ومفرد وموجب رضاے خدا خبر ست ومرکب وگاہے مبتدا جملہ واقع شود چنانکہ درین
قول ؎ ہمہ ہرچہ کردم تو برہم زدی ٭ چہ قوت کند با خداے خودی ٭ ہمہ ہرچہ کردم بمعنی
ہرچہ خواستم بکنم وتو برہم زدی خبر آن مصرع اول اندیشہ آن گے گفتار ٭ اول ظرف اندیشہ
مبتدا باید کہ صیغۂ مضارع ست از بایستن مقدر وضمیر فاعل واین فعل مقدر وفاعل جملہ
فعلی خبر واین مبتدا وخبر مبتدا واقع شدہ ہم چنین ست در قوانین دستگیری وبہتر آن کہ اندیشہ
را فاعل فعل مقدر گویند وگاہے خبر جملہ ے باشد ودرین وقت ناچار ست از ضمیرے کہ راجع
بہ مبتدا بود وسوال چون خبر جملہ بود چرا از ضمیر ناچار ست جواب جملہ بذات خود مستقل ست
یعنی در افادہ خود مخاطب را فائدہ تام محتاج بہ سوے امر آخر نیست ازان کہ مشتمل بر محط فائدہ
ومحل فائدہ است پس ہرگاہ کہ در جملہ رابط نبود ہرگز بہ مبتدا مربوط نخواہد شد وذکر مبتدا لغو
وبے فائدہ خواہد بود پس در جملۂ مذکور او رابطہ ناچار ست ومحط فائدہ مسند ست ازان کہ
مقصود با فائدہ مسند ے باشد نہ مسند الیہ ومحل فائدہ مسند الیہ ست زیرا کہ فائدہ قائم بہ مسند الیہ

[1] تا کہ موافق شود دو رکن کلام اے مبتدا وخبر ۱۲

مے باشد چنان کہ درین قول ؎ از خوبی حسن تو بہ عالم خبر افتاد ✤ یعقوب شنیدم پسرش از نظر افتاد
لفظ یعقوب مبتدا ست و مفرد و پسرش از نظر افتاد خبر ست و جملہ و دران ضمیر شین ست کہ
بجانب یعقوب رجوع مے کند و گاہے ضمیر حذف کردہ مے شود و حذف آن مطلق نیست بلکہ
وقتے کہ قرینہ موجود باشد چنان کہ درین قول سعدی ؎ تو خفتہ خنک در حرم نیمروز ✤ تو مبتدا و خفتہ
کہ درین جا مخفف خفتۂ بصیغۂ خطاب ست خبر مبتدا زیرا کہ چون جملہ خبر واقع مے شود واجب است
کہ ضمیرے کہ در و بود مثل حرف ربط در افراد و جمع و غیبت و خطاب و تکلم مر مبتدا را مطابق
باید و اصل در مبتدا آن ست کہ مذکور بود و گاہے بنا بر اختصار یا بہ رعایت وزن یا بقرینہ سوق
کلام مبتدا حذف ہم کنند و دواعی حذف در علم معانی مذکور اند چون تعیین و تعظیم و تحقیر وغیر آن و آن جاے
است کہ قرینہ بر حذف آن قائم باشد صائب ؎ شور عشقے کو کہ رسواے جہان سازد مرا ✤
بے نیاز از نام فارغ از نشان سازد مرا ✤ درین جا در مصراع اول مبتدا محذوف ست و عبارت
در حقیقت این کہ شور عشقے کو کہ آن شور رسواے جہان سازد مرا چون لفظ شور در یکبار در مصراع
اول آمدہ بہ این قرینہ محذوف نمودہ و چنان کہ درین قول سعدی دو چیز محال عقل ست خوردن
بیش از مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم یعنی یکے از ان دو چیز خوردن ست بیش از مقسوم
و دیگر مردن ست پیش از وقت معلوم و ہمچنین درین قول ع بندہ عشقم و از ہر دو جہان آزادم ✤
یعنی من بندہ عشق ہستم ؎ چنین مرتفع پایہ جاے تو نیست ✤ گنہ از من آمد خطاے تو نیست ✤
مصرع دوم خبر مبتداے محذوف و ہمچنین ست در خبر یعنی سزاوار خبر آن ست کہ مذکور بود
و گاہے آن را مع رابطہ حذف کنند چنان کہ درین قول بدر ؎ حمد آن سلطان عالم را کہ عالم
پرور ست ✤ انس او در راہ ایمان انس و جان را رہبر ست ✤ حمد مبتدا است و خبر آن کہ کلمہ
سزاست یا ے کنم یا انسب ست یا الزم ست وغیر ذلک باشد محذوف شدہ و فائدہ حذف
خبر این کہ در حالت آوردن کلمہ خبر قید ہمون لفظ لاحق حال مے باشد و در حالت عدم آوردن
اطلاق ست ہر کلمہ را کہ مذاق قائل بخواہد بیارد و بخواند و ہمچنین درین قول سعدی منت
خداے را عز و جل منت مبتدا و خبر آن کہ شایستہ یا لائق یا لازم یا سزاوار یا انسب محذوف
ست و معنی این کہ منت شایستہ براے خدا ست ہمچنین درین قولین کسے حاضر نیست مگر بکر زید
بیمار ست نہ عمرو و ہمچنین درین قول تو کہ گوئی خالد در جواب آن کہ پرسد کدام ہوشیار ست ؎
تو از سنجاب داری طوق و من از آہن اے قمری ✤ ببین سر و تو بیرحم ست یا سرو من اے قمری ✤
درین جا لفظ من در مصراع اول مبتدا و خبر آن کہ دارم ست محذوف ست کذا قیل و حق آنست
کہ موافق محاورۂ زبان فارسی من فاعل ست نہ مبتدا و ہمچو فعل محذوف علامت صیغہ است

و بعض جا خبر مقدر و متعلقش قائم مقام آن باشد چنان کہ درین قول سعدی تونگری بدل ست
و بزرگی بہ عقل ست یعنی تونگری ثابت بدل و بزرگی ثابت بہ عقل۔

فصل چہارم در بیان جملہ فعلیہ

و این ترکیب یا بد از فعل و اسمے کہ مسند الیہ بود و این اسم در صورت معروف بودن فعل بہ
فاعل و در صورت مجہول بودنش بہ **نائب فاعل** موسوم گردد چون اسم ظاہر یا ضمیر منفصل فاعل
یا نائب فاعل شود ادبے و افصح آنست کہ بر فعلش مقدم گردانند مثلاً زید آمد یا من رفتم و خالد زدہ شد و تو
کشتہ شدی و نزد عربان در جملۂ فعلیہ فعل مقدم بود بر فاعل و اگر بالعکس باشد آن را مبتدا و خبر خوانند
لیکن در فارسی در جملۂ فعلیہ تقدیم فاعل بر فعل افصح نماید بر خلاف ضمیر متصل کہ این در حالت
فاعل و نائب فاعل شدن ہمیشہ از فعل موخر و بہمان ملحق گردد چون آمدم و زدہ شدم و رفتی و
کشتہ شدی و گاہے ضمیر متصل واحد غائب و مخاطب کہ معبر ست بلفظ او و تو در صیغہ واحد غائب
ماضی و مضارع و در صیغۂ واحد امر مخاطب و نہی مخاطب فاعل فعل بودہ مستتر باشد صہبا گوید ؎
رفت بے او زندہ ماندم سخت جانی را نگر ✤ آمدم مردم ز خجلت شرمساری را ببین ✤ و گاہے فعل
فعل مفرد بود چنان کہ در امثلہ مذکورہ گذشت و گاہے مرکب چنان کہ زید حاکم خالد را کشت
درین جا زید حاکم فاعل و مرکب بہ ترکیب توصیفی و براے اختصار بر قرینہ گاہے تنہا فعل را حذف
کنند چنانکہ درین قول سعدی ؎ خرابی کند مرد شمشیر زن ✤ نہ چندان کہ دود دل بیوہ زن ✤
پیش از مصرع دوم کلمہ استدراک و بعد از وے فعل مے کند محذوف جہت قیام قرینہ و ہمچنین
درین قول تو کہ گوئی زید در جواب کسے کہ پرسد کدام رفت و حذف افعال در استفہام قیاسی ست
چنان کہ از و پرسیدم از کجاے آئی گفت از خانہ اے از خانہ مے آیم و ہم چنین درین قول غنیمتاے
نیشاپوری ؎ قاصد آمد گفتمش آن ماہ جبین بر چہ گفت ✤ گفت با ہجرم بساز و گفتمش دیگر چہ گفت ✤
یعنی گفتم بقاصد کہ معشوق من چہ گفت قاصد گفت کہ با ہجرم بساز و اے این عبارت گفت و
طرفہ تر آن ست کہ در روزگار سلف و خلف روشن سواد ے نیافتہ ام کہ این شعر را دست آویز سواد
نگردانیدہ باشد کہ یک گفت نیاورد و چنانچہ عالی در مقطع جواب این غزل گوید ؎ ہست عالی
از غنیما در غزل سہوے عظیم ✤ زان کہ از قاصد بود یک گفت پس دلبر چہ گفت ✤ منشاے این
چار چار زنی ہاے بے باکانہ نیست مگر از دست دادن سر رشتہ تحقیق و گردن بہ بند تقلید
تقلید و ہمچنین درین قولین نیامد۔ زید مگر عمرو۔ نہ او ماند۔ نہ بکر۔ و گاہے تنہا فاعل را حذف کنند چنانکہ
درین قول سعدی ؎ جہان بان درین پرورد او گر ✤ نیامد چو بوبکر بعد از عمر ✤ جہان بان

صفت موصوف محذوف و مابعد صفت بعد صفت و نیامد ماضی منفی و فاعل این فعل محذوف و ماحصل
معنی بیت آن کہ ہیچ بادشاہے متصف بہ صفات مذکورہ بوجود نیامد مثل ممدوح کہ ابوبکر ست
بعد از عمر و گاہے تنہا مفعول راہم اور است ۵ یکے در قفا عیب من گفت و رفت ٭ بترزو بہ نزد
من آورد و گفت ٭ یعنی آن عیب را محذوف ست و گاہے صرف حرف مفعول را چنانکہ درین قول ۵
رسول خردمند مروے بطے ٭ روان کرد دہ مرد ہمراہ وے ٭ بعد از مصرع اول کلمۂ را کہ علم
مفعولیت ست محذوف و گاہے بقرینۂ سوال فعل و فاعل ہر دو محذوف دارند چنانکہ تو گوئی
آرے در جواب آن کہ گوید آیا خالد مے آید و ہم چنین در قول تو کہ گوئی بکر را در جواب کسے کہ پرسد
زید کرا زد و بعض جا بغیر این قرینہ فعل با فاعل خود مقدر باشد مثلاً لفظ مے خواہم در قول تشنہ
کہ آب آب گوید یعنی آب مے خواہم آب مے خواہم ہمچنین مقدر مے باشد لفظ آر بعد رحمے و لفظ بدہ
بعد دشنامے و مژدہ و نویدے و لفظ بکن یا مے باید بعد لطفے و نظرے و گاہے لفظ باید کرد و
مے باید برد بعد از نگاہ حسرت آلودے درین شعر حزین ۵ حزین از دیدہ مے نالم نگاہ حسرت
آلودے ٭ کہ در آغوش مژگان دادہ ام خاک صفاہان را ٭ نظیری گفتہ ۵ رحمے کہ ز دست
مے رود کار ٭ برغرقہ جفا بود تغافل ٭ عرفی گفتہ ۵ ہر چند کہ راست گوید اما ٭ خاموشی این ستم فزا را
و قرینۂ این تقدیر در بیشتر مقام یائے تحتانیہ مجہولہ باشد و گاہ باشد کہ فعل مع مفعول آن محذوف
بود چنان کہ درین قول سعدی ۵ کشادند بر ہم در فتنہ باز ٭ بلا و نعم کردہ گردن فراز ٭ بعد باز
لفظ کردند مع مفعول آن محذوف و فاعل ہر دو فعل ضمیرے کہ راجع بطرف فقیہان ست کہ در
شعر ما قبل ازین مذکور ست و گاہے متعلق محذوف باشد چنان کہ سعدی گوید ۵ نہ اندیشہ از
کس کہ رسوا شوی ٭ نہ قوت کہ یک دم شکیبا شوی ٭ شکیبا شوی و رسوا شوی ہر کدام محذوف
متعلق اے شکیبا شوی از دیدن و رسوا شوی از ملامت شنیدن و بر سبیل عطف جائے فعل
متعدد آیند و فاعل واحد چنان کہ درین قول سعدی حق جل و علا مے بیند و مے پوشد و ہمسایہ
نمے بیند و مے خروشد و جائے فاعل متعدد و فعل واحد چنان کہ درین قول زید و عمرو آمدند و در
منادے فعل و فاعل ہر دو محذوف باشند و بعد جملہ ندائیہ جملۂ دیگرے آید بطور جواب مثلاً اے زید
بیا و رحیما رحم کن اے حرف ندا زید منادے و حرف ندا با منادے قائم مقام جملۂ فعلیہ شد بیا فعل
امر مع فاعل و فعل با فاعل جملۂ فعلیہ شدہ جواب ندا گردید و گاہے فعل و فاعل ہر دو در جملۂ قسمیہ
محذوف باشند مثل بخدا یعنی قسم مے خورم بخدا درین جا نیز جملۂ دیگر برائے جواب قسم مے آید مثلاً بخدا
چنین خواہم کرد یعنی قسم مے خورم بخدا کہ چنین خواہم کرد با جار لفظ خدا مجرور و جار با مجرور متعلق شد
بفعل محذوف اعنی قسم مے خورم و فعل محذوف با فاعل و متعلق خود جملۂ فعلیہ شد خواہم کرد فعل

با فاعل چنین مفعول فعل با فاعل و مفعول خود جملۂ فعلیہ شدہ جواب قسم شد و قسم با جواب خود
جملۂ قسمیہ گردید و گاہے مقسم علیہ محذوف بود چنان کہ درین قول سعدی ۵ خدایا بحق بنی
فاطمہ ٭ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ ٭ بحق بنی فاطمہ متعلق ست بقول او کنی خاتمہ ہمچنان کہ
متعلق ست بر قول ایمان و بائے بحق قسمیہ و مقسم علیہ این با محذوف یعنی اے خدا بحق
بنی فاطمہ کہ نہایت آرزوے من آنست کہ خاتمہ من کنی بر قول ایمان ۔ بدان کہ در شرح
شیخ حیدر علی بر قصیدہ جواہر الترکیب تصنیف منشی سوارام جوہر تخلص متوطن بریلی و شاہجہان پور
مذکور ست کہ در بحث جملۂ فعلیہ مجرد دو مذہب است یکے مشہور و آن این کہ از ہر فعل لازم
تام و ناقص و متعدی معروف و مجہول ہمیشہ بضمیر متصل بارز یا مستتر جملۂ فعلیہ حاصل شود
پس در فعل لازم فاعل مسند الیہ و فعل مسند بہ باشد و ہر لازم کہ در جملہ اش ہمین دو جزو بود آنرا
لازم تام گویند و اگر محتاج بہ جزو دیگر تتمیم ہم شود آن را لازم ناقص خوانند و در متعدی معروف
نیز فاعل مسند الیہ باشد مگر فعل تنہا بدون یک مفعول یا دو مسند بہ نتواند شد بالجملہ اجزائے اصلی
جملۂ فعلیہ مجردہ از فعل لازم دو جز باشد یعنی فعل و فاعل چنانچہ من رفتم و تو مے آئی و از متعدی
مجہول نیز دو جز فعل و مفعول مثل تو خواندہ شدی و خوردہ شد طعام و از متعدی معروف
سہ جز فعل و فاعل و مفعول خواہ یک مفعول باشد مثل من خواندم ترا خواہ دو مفعول تو مرا گفتی
سخن و ازین راہ چہار جز ہم باشد بتثنیہ مراد از دو مفعول آن ست کہ ہر دو را تمام فعل
موقوف علیہ یکدیگر باشد چنانچہ سخن و زید درین جملہ سخن بہ زید گفتم چہ سخن را مخاطب و
مخاطب را سخن ضرور ست و فعل گفتن بدون ہر دو تمام نہ شود و ہمچنین زید و بد درین جملہ زید
را بد دانستم چہ شے را صفت و صفت را شے ضرور ست و فعل دانستن بدون ہر دو تمام
نگردد و دو مفعول بواسطۂ عطف چنین نباشند چہ فعل بہ ہر واحد بدون دیگرے تمام تواند شد
چنانچہ ازین سہ جملہ متعدی بہ یک مفعول مفہوم شود طلبیدم زید را طلبیدم عمرو را طلبیدم زید
و عمرو را و مرکب عطفی ہم بمنزلۂ شے مفرد باشد پس ہر جزو مفرد یا مرکب تام یا ناقص از اجزائے
اصلی یا زائد جملہ ہر چند بہ عطف لفظی یا تقدیری متعدد و متکثر گردد و لیکن مجموع را در حکم شے واحد
باید شمرد و بدان کہ چنان کہ مرجع ضمیر متصل فاعل یا مفعول شدہ اتمام جملۂ فعلیہ کند ہم چنین تنہا ضمیر
متصل ہم کند و از اجزا و ارکان اصلی جملہ محسوب شود و مذہب دوم آن کہ ہر جا کہ مرجع ضمیر
متصل کدام جنس فعل در جملہ شامل نہ باشد چنین جملہ را جملۂ فعلیہ دانند مثل آمد و این خبر داد
و کشتہ شد و در عوام گردیدہ و ہر جا کہ مرجع ہم شامل باشد پس آن مرجع را مسند الیہ و این
جملۂ فعلیہ را کہ بہ ضمیر متصل تنہا حاصل آید مسند بہ شناسند و مجموع مسندین جملہ اسمی باشد مثلاً زید آمد

واین خبر وادویک بے گنہ کشتہ شد وشہرت در عوام گردید مگر ہرگاہ آن مرجع بعد فعل بلا فاصلہ افتد آن گاہ ضمیر متصل کہ نائب مرجع است بیکار گردد وخود مرجع قیام فعل نماید پس لاجرم جملہ فعلیہ حاصل آید نہ اسمیہ واختلاف ہر دو مذہب در احکام ہمین ست کہ بہ مذہب اول از لازم تام ومتعدی معروف ومجہول بے مرجع جملہ فعلیہ حاصل شود واز فعل ناقص بے مرجع جملہ فعلیہ وبا مرجع جملہ اسمیہ حاصل آید وتقدیم وتاخیر مرجع ہیچ شرط نباشد وبہ مذہب دوم از ہمہ اجناس افعال بے مرجع جملہ فعلیہ وبا مرجع جملہ اسمیہ باشد بشرطے کہ مرجع بعد فعل بلا فاصلہ نیفتد الا برین تقدیر نیز جملہ فعلیہ باشد ومذہب دوم نزد عرب وعجم اصح است مگر در عجم تقدیم وتاخیر مرجع نیز شرط نباشد چہ تاخیر مرجع در عرب اکثر آید وفصیح باشد بخلاف عجم کہ تقدیم مرجع فصیح باشد مثلاً زید آمد وبے ضرورت تاخیر مرجع نہ نمایند چون آمد زید۔ وبعض جملہ را سہ قسم گویند وسوم جملہ ظرفیہ است۔

فصل پنجم در بیان جملۂ ظرفیہ

واین حاصل آید از اجتماع ظرف ومظروف با رابطہ چنانکہ درین قول سعدی ع یکے گربود خانۂ زال بود ودال نزدیک من ست تنبیہ در حقیقۃ ہر جملہ ظرفیہ آن جملہ اسمیہ است کہ خبرش مقدر بود ومتعلق خبر ظرف بود وقائم مقامش افتد بہ ہمین جہت بعض از محققان جملہ ظرفیہ را قسمے علیحدہ نہ شمردہ اند پس برین تقدیر خبر مقدر در قول اول لفظ ساکن باشد یا مقیم ودر ثانی لفظ حاضر بود یا موجود یعنی یار ومال مبتدا وخبر آن کہ مقیم یا موجود باشد محذوف ست ودر خانہ خود ونزدیک من متعلق بہ این محذوف یعنی این کہ گر بہ ساکن یا مقیم در خانۂ زال بود ومال حاضر یا موجود نزدیک من ست بالجملہ وقتے کہ خبر ظرف واقع شود برابر ست کہ ظرف زمان بود یا ظرف مکان واین جاے ست کہ مبتدا حدث یعنی مصدر ست والا ظرف مکان بود فقط یا آن کہ جاری مجرے ظرف باشد چون جار ومجرور کہ در احکام بہ ظرف زمان ومکان موافق ست ولہذا بعض نحاۃ ظرف را از روے اصطلاح عام گردانیدہ اند یعنی گفتہ اند کہ ظرف شامل ست بہ ظرف وجار ومجرور پس خبرے کہ ظرف واقع شدہ است مقدر ست بہ تقدیر اسم فاعل یا اسم مفعول از افعال عامہ یعنی موجود یا سکون یا ثابت یا حاصل ونیز موافق اقتضاے مقام جاے مقدر گیرند اسم فاعل را از افعال خاص مثل ساکن یا مقیم یا قائم یا حاضر یا متحقق یا متصور لیکن وقتے کہ قرینہ خاص موجود باشد بر افعال عامہ قرینہ ضرور نیست زیرا کہ ظرف را رائحہ فعلے از افعال عامہ کافی ست مثال خبرے کہ جار ومجرور واقع شدہ است سعدی گوید تونگری

بدل ست نہ بزرگی بعقل ست واین چنین ظرف را کہ متعلقش مذکور نبود یعنی مقدر باشد ظرف مستقر نامند واگر مذکور باشد ظرف لغو گویند چنانکہ زید در خانہ موجود ست وعلامہ زمخشری چہار گوید وچہارم جملہ شرطیہ است کہ ذکرش در فصل ہفتم مے آید ونیز بر دو نوع ست صغرے وکبرے۔

فصل ششم در بیان جملۂ صغرے وکبرے

کبرے جملہ ایست اسمیہ کہ خبرش نیز جملہ افتد وبنا بر صحت این صورت درین جملہ بودن روابطے یعنی ضمیرے کہ بسوے مسند الیہ راجع بود شرط ست این جملہ اگر اسمیہ باشد چنانکہ درین قول وحید ع مزرعہ عمر بہارش بہ خزان متصل ست ٭ ذات وجہ گویند یعنی صاحب یک وجہ زیرا کہ کل وجز ہر دو جملہ اسمیہ است واگر فعلیہ بود چنانکہ درین کلام کلیم ع آن گل خود وفائش عمر یک شبنم نداشت ٭ ذات وجہین خوانند یعنی صاحب دو وجہ زیرا کہ کل اسمیہ است وجز فعلیہ۔ وصغرے جملہ ایست کہ جزو کبرے بود چنانکہ در ہر دو مثال گذشت۔

فصل ہفتم در بیان انواع جملہ باعتبار صفت

دانستنی است کہ چون دو جملہ برین نمط واقع شوند کہ درمیان ہر دو علاقہ شرطیت وعلیت وغیر آن ملحوظ باشد مرکب متشابہ گویند وبہ اعتبار ہر علاقہ لقبے خاص مناسب بہ آن علاقہ یابد ودر انواع علاقہ اختلاف کثیر ست لیکن آنچہ مختار اکثر ست مذکور مے شود۔

اول شرطیہ

شرط در لغت بمعنی علامت ست واز وست اشراط الساعۃ قال اللہ تعالیٰ جاء اشراطہا اے اماراتہا وعلاماتہا کذا فی المعالم وغیرہ واین ترکیب یابد از دو جملہ برابر ست کہ ہر دو فعلیہ باشند یا یکے فعلیہ باشد ودیگر اسمیہ۔ بالجملہ ہر جملہ کہ مشتمل بہ حرف شرط بود بہ شرط موسوم گردد زیرا کہ علامت تحقق جملۂ دیگر ست وجملہ کہ بہ جوابش آید بہ جزا یا بہ جواب شرط نامیدہ شود ازان کہ ابتنایش بر شرط مثل ابتناے جزا یعنی پاداش بر فعل یعنی کردار باشد ومعنی شرط وجزا بودن اول سبب مر ثانی را چنانچہ اکثرے از نحاۃ ذکرش فرمودہ اند یا بودن ثانی لازم مر اول را ومرضی رضی برین ست یا صدق ثانی وقت صدق اول چنانکہ نزد میزانیان ست ودر حاشیۂ جمال الدین بن نصیر بر فوائد ضیائیہ مذکور ست کہ شرط بمعنی ما یتوقف علیہ

وجود الشی نیست زیرا که شرط نحوی آن ست که بعد اگر و اخوات آن مذکور شود و معلق بود بروے حصول مضمون جزا به نهجے که مضمون جملهٔ جزا حاصل شود وقت مضمون جملهٔ شرط و مضمون جمله مراد از مصدرے که مفهوم از جمله است مضاف بود به سوے فاعل یا مفعول کلیم گوید ؎

آن قدر کالماس بر داغم سپهر افشانده است ٭ من نمک از گریهٔ شب در چشم اخترے کنم ٭

افشاندن الماس بر داغ حاصل جمله است و در ان حکم ایجابی یا سلبی متعلق بحکم دیگر کنند چون اگر آفتاب طلوع کند روز موجودست و درین جا حکم ایجابی وجود روز متعلق به حکم ایجابی طلوع آفتاب ست و چون اگر شب نه شود ستارها دیده نشوند و درین جا حکم سلبی ندیدن ستارها متعلق بحکم سلبی نبودن شب ست و چون شرط تعلیق چیزے ست به چیزے دیگر باید که اختلاف لفظی درمیان جزا و شرط نباید یعنی یکے ماضی بود و دیگر مستقبل و نظائر آن مگر از براے نکتهٔ و آن نمودن غیر حاصل در معرض حاصل بسبب قوت سبب و این اکثر با کلمهٔ تا باشد و ماضی گاہے براے دیر بودن وجود شرط باشد چنانکه درین قول ؎

تا توے آئی قیامت رفته است ٭ وعدهٔ وصل آن قدرها دور نیست ٭

و رفته است ماضی قریب الوقوع ست چنانکه صاحب **مدار الافاضل** بدان تصریح کرده و گاہے براے اظهار کمال تقریر وجود جزا بود چنانکه درین قول ؎

شب از نظرم ماه رخے جلوه کنان رفت ٭ تا دیده خبردار شود دل ز میان رفته ٭

بایستے که در شرط هم ماضی مے آورد نظر به مصرع اول لیکن براے تخالف شرط و جزا که مشتمل بر نکتهٔ بدیعی ست چنین آورده و گاہے در جزا همان فعل شرط آید و مفهوم مخالف پیدا شود و قضیهٔ شرطیه مذکور محمول به فرض باشد چنانکه درین قول ؎

سپند از اضطرار خامه ات شد جادهٔ راهش ٭ اگر برگردد از کوے تو قاصد پیر برگردد ٭

و ازین جاست که نور الله در شرح این مصرعه نوشته ع

هم در تو گریزم ار گریزم ٭

یعنی اول خود نگریزم و اگر بالفرض بگریزم در تو خواهم گریخت - بدانکه مذهب منطقیین آن ست که حکم در شرطیهٔ متصله میان مقدم و تالی یعنی شرط و جزا به اتصال است و مذهب اهل عربیت آن ست که حکم در جزاست که جملهٔ خبریه است و آن را منطقیین تالی گویند و شرط که آن را مقدم نامند قید اوست و به منزلهٔ حال یا ظرف بود پس درین قول که اگر آفتاب برآمده باشد روز موجودست به مذهب منطقیین تحقق حکم میان آفتاب برآمده باشد و روز موجودست هست اے میان هر دو ملازمت است و بمذهب اهل عربیت معنی این ست که روز موجودست حال طلوع آفتاب بالجمله در شرطیه کلیه قید زمان حکم ثبوت و دوام دارد و ماضی و مضارع از معانی خود منسلخ مے گردند پس معنی قضیه هر گاه آفتاب برآمد بصیغهٔ ماضی روز ست و هر گاه آفتاب برآید بصیغهٔ مضارع روز ست یکے ست و وقوعش بر سه نمط ست یکے آن که ترکیب

یابد از دو جمله که یکے شرط و دیگرے جزا بود چنانکه درین قول سعدی مصرعه چو طاعت نکنی لبس شاهی مپوش ٭ دوم حاصل شود از نقیض شرط و جزا چون اگر آفتاب طلوع شود روزست و گرنه ظلمت است سوم ترکیب یابد از شرط و نقیض جزا چنانکه درین قول مصرعه نیست تیرم بر نشان گر سعد دارم بر سهام ٭ و اصل در جملهٔ شرطیه آن ست که شرط مقدم باشد بر جزا چنانکه درین قول سعدی اگر جور شکم نه بودے ہیچ مرغ در دام نیفتادے منه اگر خشم گیرد ز کردار زشت ٭ چو باز آمدی ماجرا در نوشت ٭ این بیت جملهٔ شرطیه است مصرعه اول شرط اگر حرف شرط و خشم گیرد فعل شرط و کلمهٔ از سببیه و کردار زشت مرکب توصیفی مضاف و مضاف الیه آن اعنی ضمیر مخاطب موصول مع الصله فعل گیرد هر دو محذوف و مجموع ز کردار زشت تا آخر متعلق خشم گیرد و مصرع دوم جملهٔ شرطیه جزاے شرط اول اعنی مصرع اول و مابین المصرعین لفظ پس که ترجمهٔ فاے فصیحیه ست مقدر و باید دانست که لفظ اگر و چون و چو ترجمه اِنْ بکسرهٔ همزه و سکون نون ست و آن براے استقبال ست اگرچه بر ماضی در آمده باشد و آوردن فعل ماضی در جزا براے تثبیت معاملت چرا که مستقبل بوے از وهم و گمان دارد و بخلاف ماضی و بنا بر ضرورت جزا را گاہے بر شرط مقدم سازند چنانکه درین قول حزین ع گروے شکوه اگر داورے داشتمے ٭ و جامی فرماید ؎

زیستنم بے تو میسر مباد ٭ بے تو اگر زیستنم آرزوست ٭

مصراع اول جزا و ثانی شرط ست نزدیک بصری در صورت تقدم جزا بر شرط تقدیر کرده مے شود براے شرط جزا او گردانیده مے شود جزاے مقدم را دال بدان جزا و نزدیک کوفی گردانیده مے شود جزاے مقدم را با وجود تقدم آن جزا و لازم خواهد شد ماضی بودن شرط در وقت تقدم نزدیک هر دو چنانچه صاحب تسهیل بدان تصریح کرده است لیکن لزوم ماضی بودن شرط در وقت تقدم جزا بر شرط مخصوص عرب ست در فارسی نیست و گاہے جزا را محذوف دارند چنانکه درین قول صائب ؎

از حیا تم نفسے پا به رکاب ماندست ٭ مے رود وقت به بالینم اگرے آئی ٭

یعنی اگر به بالینم مے آئی بیا زیرا که وقت مے رود نظامی گوید ؎

گر آید به یاری گری شهریار ٭ و گرنه به تاراج رفت این دیار ٭

یعنی اگر به یاری گری آید همین مطلب ست که از خرابی ویرانی محفوظ ماند سعدی گوید ؎

بسا روزگارا که سختی برد ٭ پدر چون پسر نازنین پرورد ٭

چون پسر تا آخر شرط و جزاے آن محذوف تا وقتے که جزا در کلام اعتبارے توان کرد به حذف قائل نه باید شد زیرا چه اصل ست مگر آن که به قطع معلوم شود که مراد قائل نیست گاہے جزا محذوف کنند و علت آن را بجاے آن نصب کنند براے زیادت قوت که گویا مفهوم مدلل ست چنانکه درین قول ؎

ورنه دانی که در نهانش چیست ٭ محتسب را درون خانه چه کار ٭

یعنی تجسس عیب او مکن که محتسب را در خانهٔ مردمان کار نیست

وگاہے جزا مشتمل بر اسم اشارہ باشد و آن را حذف کنند و مشار الیہ آن را از جہت اظہار مطلوب کہ نہایت اہم باشد و غرض ہم طلب آن چیز بود بجاے آن آرند چنانکہ درین قول ؎ شب چو عقد نماز بربندم ٭ چہ خورد بامداد فرزندم ٭ یعنی درین فکرے باشم و صاحب براہین عجم در مبحث حرف تا گوید کلامے را کہ از شرطیہ ماخوذ باشد جزاے شرط واقع شود و من در شعرے کہ بہ قرینہ نیمے از ان محذوف ماندم گفتہ ام ؎ خورشیدش خواندم آن کہ خواند سہیلم ٭ ہم تو مرا جز سہیل برنہ خوان تا ٭ یعنی تا ترا نیز خورشید بخوانم و ہمچنین گاہے شرط را حذف کنند چنانکہ درین قول سعدی ؎ خبر یافت گردن کشے در عراق ٭ کہ مے گفت مسکینے از زیر طاق ٭ تو ہم بر درے ہستی امیدوار ٭ پس امید بر در نشینان بر آر ٭ لفظ پس براے تفریع و ما بعد آن جزاے شرط محذوف است یعنی اگر خواہی کہ امید تو از ان در کہ بر آن امیدوار ہستی بر آید پس کسانے کہ بہ امید بر در تو نشستہ اند امید ایشان بر آر و گاہے اگر شرطیہ را حذف کنند نظر بر اختصار جہت قیام قرینہ سابق چنانکہ وحید گوید ؎ عشق ے بایدم اگر دل نباشد گو مباش ٭ بر لب آب بقا ساغر نباشد گو مباش ٭ وگاہے بدون آن نیز ہم او گوید ؎ مے رسد آخر بہ کوے دوست مرغ نامہ بر ٭ نامۂ ما ہست بال و پر نباشد گو مباش ٭ و جاے شرط متعدد و جزا واحد آمدہ ست چنانکہ درین قول شوکت ؎ مانی چو نقش آن بت بدست مے کشد ٭ چون مے رود بہ ساعد او دست مے کشد ٭ لیکن بعض فصحاے متاخرین این صورت را مستحسن الترک گفتہ اند بدان کہ ہرگاہ عطف کردہ شود شرطے را بر جزا پس آن بر دو وجہ باشد یکے آن کہ تصور کردہ شود وجود ہر واحد را از معطوف و معطوف علیہ بدون دیگرے و صحیح باشد وقوع ہر واحد آن جزا چنانکہ گوئی اگر تو نزد من خواہی آمد من ترا مال خواہم داد و لباس خواہم پوشانید دوم آن کہ موقوف باشد معطوف بر معطوف علیہ چنانکہ بگوئی اگر امیر خواہد آمد من از وے اذن خواہم گرفت و بیرون خواہم رفت چنانکہ صاحب مطول در احوال مسند بدان تصریح نمودہ۔

دوم معلّلہ

و آن جملہ ایست کہ علت معلل یعنی کلام سابق را بیان کند چنانکہ درین قول سعدی ؎ مکن تکیہ بر ملک و جاہ و حشم ٭ کہ پیش از تو بود و بعد از تو ہم ٭ مصرع دوم براے علت مضمون مصرع اول و بعد از وے خواہند بود محذوف از جہت قیام قرینہ و فاعل این فعل و فعل بودند ملک و جاہ و حشم ست و لہ سخن بلطف و کرم با درشت خوے مگوے ٭ کہ زنگ خوردہ نگردد بہ نرم سوہان پاک ٭ و گاہے علت محذوف بود چنانکہ درین قول سعدی ؎ چو عشق آمد از عقل دیگر مگوے ٭

کہ در دست چوگان اسیر ست گوے ٭ کاف تعلیلیہ و مدخول آن محذوف و قول در دست تا آخر معطوف بر آن و حاصل معنے آن کہ ہرگاہ عشق ظہور کرد من بعد حرف از عقل مزن کہ فائدہ نخواہد بخشید چرا کہ عقل مثل گوے ست و عشق مثل چوگان و گوے در دست چوگان اسیرے باشد منہ چہ شبہا نشستم درین دیر گم ٭ کہ حیرت گرفت آستینم کہ قم ٭ کاف بجاے واو عاطفہ و بعد از وے عبارت انجام کار و علت قول او نشستم ہر دو محذوف اے بسیار شبان نشستم درین دیر گم براے آن کہ چیزے دریابم و ہیچ یافتہ نشد و آخر کار حیرت آستین مرا گرفت کہ برخیز کہ ہیچ نخواہی یافت و در عرف علت عبارت از ان شدہ کہ مدخول حرف علت باشد۔

سوم مبیّنہ

و آن را تفسیریہ و مفسرہ نیز گویند و آن جملہ ایست کہ کلام سابق را کہ مجمل باشد بیان نماید چون محمود را دیدم او مردے ست دانشمند و ماہر علوم عربی و فارسی این عبارت کہ او مردے ست الخ جملہ مفسرہ است و چنانکہ درین قول اہلی ؎ بے تو چو شمع کردہ ام خندہ و گریہ کار خود ٭ خندہ بروز دل کنم گریہ بروزگار خود۔

چہارم حالیہ

و آن جملہ ایست کہ بتوسط رابطے (و آن ضمیر و واو ست و این واو را حالیہ گویند) حال واقع شود و شرطش آن کہ خبریہ باشد نہ انشائیہ زیرا کہ حال اگرچہ از روے معنے مثل خبر مبتدا است لیکن چون قید حکم خبرے ست لہذا باید کہ تا بقاے مقید ثابت و باقی ماند و براے انشا خارج نیست بلکہ از لفظ ظاہر شود و از زوال لفظ زائل گردد پس صلاحیت قید بودن نخواہد داشت ازین جاست کہ انشائیہ شرط و ظرف و صفت نے آید مگر بہ سبیل شذوذ چنانچہ رضی ایما کردہ کہ جملہ حالیہ را واجب ست کہ خبریہ باشد و ابن ہشام گفتہ کہ بر خبریہ بودن جملہ حالیہ اجماع ست زیرا کہ مقصود از آوردن حال تخصیص وقوع مضمون عامل حال ست بوقت وقوع مضمون حال و انشائیہ یا طلبیہ باشد و یا ایقاعیہ و ہرگاہ حصول مضمون طلبیہ متیقن نیست پس چگونہ بمضمون عامل بوقت مضمون غیر متیقن الحصول مختص خواہد شد و اما ایقاعیہ مثل خریدم و فروختم ہرگاہ وقت حصول مضمون درین ہا منظور نیست بلکہ مجرد ایقاع مقصود ست پس براے قصد وقوع منافی خواہد بود بدانکہ جملہ حالیہ یا اسمیہ است یا فعلیہ و فعلیہ مرکب از فعل مضارع ست یا از فعل ماضی و بر ہر تقدیر یا مثبت خواہد بود و یا منفی پس جملہ حالیہ اگر اسمیہ است مثبت باشد یا منفی گاہے بواو و ضمیر ہر دو

وضمیر عام ست کہ جزو جملہ بود یا نبود بلکہ فضلہ باشد چون زیدے آید و غلامش ہمراہ نیست و خالدے آمد و غلامش سخن مے گفت سعدی گوید ۵ شنیدم کہ مے گفت و باران دمع ٭ فرو مے دویدش بہ عارض چو شمع ٭ واو حالیہ و باران دمع ٭ اضافت مشبہ بہ مشبہ تا آخر بیت حال از ضمیر فاعل مے گفت یعنی مے گفت در آن حال کہ باران سرشک فرو مے دوید بر عارض او چنان کہ بر عارض شمع مے دود **سوال** چرا بہ واو و ضمیر معاً مے آید **جواب** جملہ ازین حیثیت کہ جملہ است بذات آن تعلق مے باشد یعنی محتاج نمے باشد سوے شئے آخر پس او را از رابطہ کہ بہ منزلہ مہار شتر و لجام اسپ سرکش ست ناچار ست یعنی ضمیر کہ تا او را بذی حال ربط دہد اما احتیاج او بسوے واو ازین سبب ست کہ چون جملہ را دلالت بر ثبوت و دوام است و اصل در حال عدم تقرر و انتقال و جملہ ازین جہت اعراض مے کند و رو گردان ست ازین کہ حال واقع شود پس او را از دو یا ربط کہ آن واو ست ناچار ست از آن کہ واو موضوع ست براے جمع معطوف با معطوف علیہ در حکم و این وضع داعی و مقتضی ست کہ نظر بسوے سابق بود و ہمین ربط ست پس جملہ اسمیہ چنان کہ در غایت قوت و استقلال بود در رابط نیز ہمین دستور آورند و گاہے **بواو فقط** در غیر مؤکد چنان کہ گوئی من مے آمدم و زید شراب مے خورد یعنی در حالت شراب خوردن زید و درین قول سعدی ۵ بلند آسمان پیش قدرت خجل ٭ تو مخلوق و آدم ہنوز آب و گل ٭ آدم ہنوز آب و گل جملہ اسمیہ است کہ از ضمیر مخاطب حال واقع شدہ در رابط در و فقط واو ست **سوال** چرا اکتفا مے کنند بہ واو باوجودے کہ جملہ اسمیہ در غایت قوت استقلال ست کما مر آنفا **جواب** واو را دلالت بر ربط در اول امر ست زیرا کہ در اول جملہ واقع مے شود پس اگر بر چنین رابط اکتفا رود جائز است و گاہے بہ ضمیر فقط بنا بر ضعف بزرگے فرمودہ ۵ اسمیہ گر حال باشد با ضمیر و واو دان ٭ یا بہ واو یا ضمیر و لیک این با ضعف خوان ٭ مثالش سعدی گوید ۵ کجا دست گیرد دعاے منت ٭ دعاے ستم دیدگان در پیت ٭ **سوال** چرا ضعیف بود **جواب** ضمیر اگرچہ رابط ست لیکن دلالت بر ربط در اول امر نمے کند از آن کہ وقوع او در ابتداے جملہ در جمیع مواد واجب نیست اگرچہ جائز است کہ در ابتداے جملہ نیز واقع شود پس بر استعمال صحیح از واو ناچار ست اگرچہ بہ ضمیر تنہا نیز جائز است بر استعمال ضعیف و حق تحقیق این ست کہ بہ ضمیر فقط ضعیف نیست و گاہے عکس نمے باشد از واو و ضمیر چنان کہ درین قول سعدی ۵ کہ زشت ست پیرایہ بر شہریار ٭ دل شہرے از ناتوانی فگار ٭ مصرع دوم حال از پیرایہ کہ فاعل زشت ست یعنی ناخوش و نامناسب پیرایہ بستن بر شہریار در آن حال کہ دل مردم الخ و ہم چنین ست درین دو بیت ۵ روے

بر خاک عجز مے گویم ٭ ہر سحر گہ کہ باد مے آید ٭ اے کہ ہرگز فرامشت نکنم ٭ ہیچت از بندہ یاد مے آید ٭ جملہ روے بر خاک عجز حالیہ است از کلمہ مے گویم و بیت دوم مقولہ مے گویم ست و آنچہ در بعض از نسخ مطالم واقع شدہ پیش حقیقت شناسان خطاے فاحش ست کذا قال العلامۃ الاحراری و خان آرزو گوید کہ درین بیت بحث ست زیرا کہ درین صورت در جملہ حالیہ رابطہ پیدا نیست و حذف درین قسم مقامات بدون قیام قرینہ چہ قسم درست باشد چنانچہ روزمرہ دان مے داند و نیز قطعہ بنا بودن ہر دو بیت در لفظ ضروری نیست فتامل و اگر جملہ فعلیہ بود بہ ضمیر آید فقط از آن کہ جملہ فعلیہ بکمال قوت و دلالت بر ثبوت و دوام مثل جملہ اسمیہ نیست تا بہ سوے رابط و تکرار رابط احتیاج باشد مثالش سعدی گوید ۵ یکے خار پاے یتیمے بکند ٭ بخواب اندرش دید صدر خجند ٭ ہمے گفت در روضہا مے چمید ٭ کزان خار برمن چہ گلہا دمید ٭

پنجم نتیجیہ

و آن نتیجہ کلام سابق باشد یعنی از کلام سابق پیدا شود و بران مترتب گردد سعدی گوید ہر نفسے کہ فرو مے رود ممد حیات ست و چون بر مے آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است این عبارت کہ در ہر نفسے تا آخر نتیجہ است چرا کہ وجود دو نعمت از کلام سابق لازم مے آید و درین مثالین لحوق یاے نسبتی از خواص اسم است و دخول لفظ مے از خواص فعل پس یاے نسبتی بہ فعل لاحق نہ شود و لفظ مے بر اسما داخل نگردد و ہمچنین ست حال جملہ مدخول تاے نتیجیہ چنانچہ درین قول طغرا کہ بہ تعریف عدل ممدوح خود گفتہ اگر باد بگوشش رسانیدہ کہ آتشے بجنسے وزیدہ آب را فرمود تا خاک بکاسہ سرش کردہ۔

ششم معطوفہ

آن جملہ ایست کہ معطوف بر جملہ سابق باشد چنان کہ درین قول عرفی ع ہزار شمع بکشتند و انجمن باقی ٭

ہفتم مستانفہ

و ابتدائیہ ہم گویند لیکن اول اصح زیرا کہ جملہ مصدرہ بہ مبتدا را نیز ابتدائیہ گویند و آن دو گونہ است یکے آن کہ در مفتتح کلام واقع شود خواہ از روے لفظ خواہ از روے نیت بے آنکہ مسبوق دیگر بود چنان کہ درین قول نظامی ۵ ہست کلید در گنج حکیم ٭ بسم اللہ الرحمن الرحیم ٭

واین را مفتتحہ گویند دیگر مسبوق بہ کلام سابق باشد بے ارتباطش بہ آن تعلیق او از ماقبل منقطع بود جامی گفتہ ؎ دوستان چند کنم نالہ ز بیماری دل ٭ کس گرفتار مباد اگر گرفتاری دل ٭ واین را منقطعہ ومقطوعہ نامند۔

ہشتم معترضہ

واعتراضیہ ہم نام دارد وآن جملہ ایست کہ میان اجزاے جملہ دیگر عارض گشتہ بہ ہیچ یکے متعلق نبود واز دور نمودن آن جملہ در معنی این جملہ خللے راہ نیابد وفائدہ او سواے دفع ایہام وتحسین وتقویت وتشدید کلام ومبالغہ دروصف ومدح وذم ودعا ونحو آن ست چنان کہ درین قول ؎ زلفت کہ شکستہ باد زو دل ٭ بر دل گرہے زدست مشکل ٭ کہ لفظ شکستہ باد زو دل جملہ معترضہ بطور وصف زلف با دعا در حق دل مذکور شدہ وہمچنین درین قول سعدی منت مر خدا اے را عز وجل کہ طاعتش موجب قربت است جملہ معترضہ براے تقدیس وعلو واقع شدہ انوری گوید ؎ گر بخندم وآن پس از عمرے ست گویدم زہر خند ٭ ور بگریم وین بہر روزے ست گویدم خون گری ٭

جملہ سوم دربیان ملحقات بہ مفعول وتوابع ومقدرات ومحذوفات

ما این ہر چہار مبحث را در یک یک باب جداگانہ ذکر مے کنیم پس این جملہ سہ باب وارد

باب اول در ذکر ملحقات بہ مفعول کہ عبارت است از حال ومستثنیٰ وتمیز

اگر کسے گوید کہ موافق قاعدہ نحو ذکر حال ومستثنیٰ وتمیز بعد مفاعیل اولے بود جوابش این ست کہ در عربی ذکر اینہا در یک فصل از سبب منصوب بودن شان قرار پذیرفتہ ودر زبان فارسی کدام قاعدہ باعث بر ذکر شان در یک مقام ست واین باب محتوی بہ سہ فصل ست۔

فصل اول دربیان حال

حال در لغت بمعنی وقت ست کہ موجود بود وبمعنی مکان وگردش نیز آمدہ ودر اصطلاح نحویان کلمہ ایست کہ ہیئت فاعل را وقت صدور فعل ازان یا ہیئت مفعول بہ ہنگام وقوع فعل بران بیان کند وہر یک ازچنین فاعل ومفعول بہ بہ ذوالحال نامیدہ شود وحرف آخر ہر یک ساکن باشد مثال ؎ گریان جگر زمین کشادند ٭ وان کان نمک دران نہادند ٭ یعنی کسانے کہ جگر زمین را کشادند ہیئت آن ہا در وقت کشادن این بود کہ گریان بودند پس گریان حال ست کہ ہیئت فاعل یعنی کشایندگان جگر زمین را بیان مے کند وچنان کہ گویند رستم را در جنگ مردانہ دیدم یعنی رستم را کہ در جنگ دیدم ہیئتش در آن وقت مردانہ بود پس مردانہ حال ست کہ ہیئت مفعول یعنی رستم را بیان مے کند وظاہر ست کہ لفظ رستم مفعول دیدم واقع شدہ ودرین قول صائب ع صبح دیدم شبنمے بر برگ گل غلطان بہ ناز ٭ غلطان حال ست از شبنم کہ مفعول ست وشرط حال آن کہ نکرہ بود وذوالحال در غالب اوقات معرفہ وگاہے نکرہ ہم مے باشد زیرا کہ ذوالحال در حقیقت محکوم علیہ ست پس اصل درو تعریف ست ومحکوم علیہ در جمیع اوقات معرفہ نمے باشد بلکہ در اکثر اوقات پس صاحب حال نیز در اکثر اوقات معرفہ خواہد بود وگاہے نکرہ سعدی گوید ؎ خراین جا کہ لنگ وبیمار روش ٭ ازان بہ کہ گیرد ملک بارکش ٭ لنگ وبیمار روش وبارکش حال است از خر حاصل معنے بیت آن کہ خر درین جا نگہ درین حال کہ لنگ وبیمار روش ست بہتر است ازان کہ غضب کند پادشاہ دران حال کہ این خر بارکش باشد منہ درین بود درویش شوریدہ رنگ ٭ کہ شیرے در آمد شغالے بہ چنگ ٭ شغالے بچنگ حال از فاعل در آمد منہ وگر قامت عجز م از بہر خواست ٭ نباید بر کس دو تا کرد راست ٭ خواست بمعنی سوال کردن وراست حال ست مفعول دوتا کرد اعنی قامت یعنی بعد ازین قامت عجز را دران حال کہ راست الخ وحال در حقیقت معنی حکم ست بر ذوالحال مثل خبر ووصف اوست مثل نعت ومراد از ہیئت درین مقام حال ست وگفتہ اند ہیئت آن معنی را گویند کہ قائم بغیر بود وظاہر اوجہ تخصیص بمفعول بہ دون مفاعیل دیگر مبین نیست بل بہا ست کہ حال از مفاعیل دیگر بلکہ از مضاف الیہ ہم مے آید سوال تعریف حال مانع نیست ازانکہ صادق مے آید بر صفت فاعل ومفعول بہ چنان کہ درین قول ؎ جراحتم چو بخارد بہ عزم خاریدن ٭ پلنگ ناخنہ گردد زمانۂ غدار مصرعہ بر بندۂ پیر خود ببخشاے ٭ زیرا کہ این صفت نیز بیان

ے کند ہیئت فاعل ومفعول بہ جواب در تعریف قید حیثیت معتبر است وحذف حیثیات
واعتبار آنہا در تعریفات جائز وشائع ست وتقدیر کلام این ست کہ حال شے ست کہ دلالت
ے کند بر ہیئت فاعل از ان حیثیت کہ فاعل ست ویا بر ہیئت مفعول بہ از ان حیثیت
کہ مفعول بہ است پس این صفت اگرچہ دلالت ے کند بر ہیئت فاعل ومفعول بہ لیکن
نہ ازین حیثیت کہ فاعل ومفعول بہ است و بعضے جواب دادہ اند کہ حال شے است
کہ دلالت ے کند بر ہیئت فاعل کہ در وقت صدور فعل ست از ان فاعل ویا بر ہیئت
مفعول بہ کہ در زمان وقوع فعل ست بران مفعول وفاعل ہر دو جواب واحد ست کما لا یخفے
علے من لہ التمیز وگاہے حال دلالت ے کند بر ہیئت متعلق فاعل یا مفعول چیز او ارش
آن کہ از صاحب حال موخر بود چنانچہ ؎ وزین سو پدر روے بر آسمان بود کہ یارب بہ سجاد
راستان ٭ روے بر آسمان حال ست از پدر وبین المصرعین این دعاے کرد محذوف
وگاہے بر صاحب حال حال را مقدم ے کند سعدی گوید ؎ بجوز تشنہ جلاد نامہربان ٭
برون کرد وشنہ چو تشنہ زبان ٭ بجون تشنہ حال ست از وشنہ ع عقوبت مکن عذر خواہ آمدم
وہر اسمے کہ دلالت کند بر صفت برابر ست کہ مشتق بود یا جامد صحیح ست کہ حال واقع شود
از ان کہ مقصود از حال بیان ہیئت ست وآن حاصل ست بغیر مشتق وآن اغلب اسم
فاعل یا اسم مفعول باشد چون رفت زید گریان یا دل شکستہ اے در حالے کہ ے گریست
یا دلش شکستہ بود وگاہے سواے این ہا نیز بود چنانچہ بجاے گریان یا شکستہ سر برہنہ یا سوارہ باشد
اے در حالے کہ سرش برہنہ یا سوارہ بود ودرین قول سعدی ؎ اگر بندہ چابک نیاید بکار ٭
عزیزش ندارد خداوندگار ٭ بندہ مبتدا وچابک حال از ضمیر نیاید کہ راجع بسوے بندہ است
ونیاید بکار بحذف مضاف الیہ اعنی خداوندگار اے اگر بندہ نیاید بکار خداوندگار
دران حال کہ آن بندہ چست وچالاک ست وباید دانست کہ حال بر اقسام است
یکے منتقلہ وآن حالے ست کہ از ذو الحال انتقال پذیر وغیر ثابت بود چون زید
سوارہ ے رفت سعدی گوید ؎ من وچند سالوس صحرا نورد ٭ برفتیم قاصد بدیدار مرد ٭
لفظ قاصد حال ست از ضمیر برفتیم اے آہنگ کنان واین حال منتقلہ است وولہ چکان
خونش از استخوان ے دوید ٭ ہمے گفت واز بیم جان ے دوید ٭ چکان خون از استخوان
حال ست از ضمیر فاعل ے دوید منہ ہمے گفت وشمشیر بالاے سر ٭ سپر کردہ جان پیش
تیر قدر ٭ شمشیر بالاے سر حال از ضمیر ے گفت مصرع یار مجروح مرا دیدہ دوان ے آید ٭ دوان
حال ست از یار یعنی یار مرا مجروح دیدہ ے آید در آن حالے کہ دوندہ است دوم موکدہ

وآن حالے ست کہ جزو جملہ را تاکید کند مثل ناصح مشفق ہرچہ گفت ست راست ست
بے شبہ وظاہر ست کہ راست ہمان ست کہ درو شبہ نبود پس بے شبہ کہ حال ست موکد ست
جزو جملہ را کہ آن راست باشد وبعض فرمودہ اند کہ حال موکدہ آن ست کہ از ذو الحال خود
منفک نہ شود مادامے کہ صاحب او موجود ست یعنی از صفات لازمہ بود ونزدیک این بعض
حال دائمہ داخل ست در حال موکدہ وبعض گفتہ اند کہ حال موکدہ آن ست کہ غالباً از
صاحب حال خود منفک نہ شود مادامے کہ صاحب او موجود ست چنانچہ درین قول سعدی ؎
ہمے بلرزد چو یاد آورم ٭ مناجات شوریدہ در حرم ٭ کہ ے گفت شوریدہ ودلفگار ٭ خدایا بمحشر
مگذار ٭ شوریدہ دل فگار بتوسط واو عطف حال ست از ضمیر فاعل میگفت کہ راجع بسوے
شوریدہ است سوم حال مقدرہ وآن حالے ست کہ حصول او متقدر بود وصاحب او
بران حال در زمان اخبار نبود حزین گوید ؎ ز چشمت موج بے پروانگاہے برنمے خیزد ٭
چہ دیدی کز نیام این تیغ عریان برنمے آری ٭ اے تیغ از نیام برنمے آری در حالے کہ عریان
ست وظاہر ست کہ تیغ فی الحال عریان نیست چہارم دائمہ وآن حالے ست کہ صاحب
او بران حال دائم بود چنانکہ ؎ بجوز تشنہ جلاد نامہربان ٭ برون کرد وشنہ چو تشنہ زبان ٭
بجوز تشنہ حال ست از وشنہ یعنی خنجر وخنجر ہمیشہ تشنہ خون ست پس انچہ میر انشاء اللہ خان
در دریاے لطافت گفتہ ست حال لفظے بود دلالت کنندہ بر حالت فاعل یا مفعول بہ در
وقتے تقصیر ست . وگاہے از ذو الحال واحد بذریعۂ واحد حال را متعدد آرند لیکن نہ بطریق
عطف چنان کہ صاحب انجمن گمان بردہ است ودرین صورت حال ثانی را حال مترادفہ
گویند مثال امروز دیدم کہ زید افتان خیزان ے رفت ودرین قول سعدی ؎ خر این جا نگہ
لنگ وبیمار وش ٭ از ان بہ کہ گیرو ملک بارکش ٭ لنگ وبیمار وش وبارکش حال ست
از خر وگاہے از ضمیرے کہ در حال بود حال دیگرے واقع شود پس انچہ زائد از یک حال
است آن را حال متداخلہ گویند ہمین مراد وارد کسے کہ گفتہ است متداخلہ آن کہ ذو الحال
ہرکدام حال جداگانہ بود بخلاف سابق کہ صاحب حال ہر دو حال یکے باشد چنانکہ درین
قول سعدی ؎ جوان از میان رفت وبرو ندپیر ٭ بہ گردن بر تخت سلطان اسیر ٭ بگردن
حال ست از ضمیر بروند واسیر حال از پیر اے بروند پیر را وران حال کہ گرفتہ بودند اورا
بگردن وے تواند کہ بگردن حال از پیر بود اے دران حال کہ گرفتہ شدہ بود او بگردن و
اسیر حال بعد حال ودرین صورت حال متداخلہ باشد از ضمیر گرفتہ شدہ کہ راجع بطرف
پیر ست ؎ یکے خار پاے یتیمے بکند ٭ بخواب اندرش دید صدر خجند ٭ ہمے گفت و

دو روضہاے چمید ۔ کزان خار بر من چہ گلہا دمید ۔ فاعل فعل دید صدر رنجند و مرجع شین ضمیر متصل منصوب لفظ یکے و ہمے گفت حال از وے و مصرع دوم ازین بیت بیان مقولۂ آن و در روضہاے چمید جملہ معطوف بر ہمے گفت واگر واو عطف نباشد پس حال بعد حال خواہد بود و ہمین شش اقسام مشہورہ کثیر الاستعمال اند

فصل دوم در بیان مستثنیٰ

استثنا بیرون کردن چیزے باشد از چیزے و در اصطلاح نحویان بیرون کردن چیزے از حکمے کہ دران غیر داخل ست بہ کلمۂ الا و مگر و جز و غیرہ کہ براے استثنا مقرر اند تا ظاہر گردد کہ منسوب نیست بہ سوے آن چیز انچہ نسبت کردہ شدہ است بہ سوے قبل وے مستفاد از منتخب اللغات وغیرہ و مستثنیٰ بمعنی جدا شدہ از چیزے پس ہر چہ جدا شدہ باشد مستثنیٰ گفتہ شود و ہر چہ این را ازان جدا سازند مستثنیٰ منہ باشد و مستثنیٰ منہ عام باشد تا تناول باشد مستثنیٰ و غیر مستثنیٰ را و اخراج متحقق شود و در جنس و صف مناسبت بہ مستثنیٰ باشد و کلماتے کہ افادۂ استثنا کنند آن را ادات استثنا نامند و مستثنیٰ ہمیشہ بعد حرف استثنا مے آید و گاہے حرف استثنا درمیان اجزاے مستثنیٰ واقع شود و آن یا ماخوذ ست از ثنیتہ من الامر اذا صرفتہ عنہ زیرا کہ مستثنیٰ از مستثنیٰ منہ مصروف ست و یا ماخوذ ست از ثنیت الحبل ہر گاہ بہنی یک سر رسن را بر سر دیگر زیرا کہ خبر بہ استثنا دو چند کردہ مے شود و سابق طاق بود اکنون بہ مستثنیٰ جفت کردہ مے آید پس اگر جزو اول مثبت باشد بہ نفی جفت ساختہ مے شود و اگر منفی باشد بہ اثبات جفت کردہ مے شود اما انچہ بعد لفظ مگر مے آید و بہ نفی جفت ساختہ مے شود مثالش قول سعدی ست رحمہ اللہ تعالے

در سایۂ دولت خداوند ہمگنان را راضی کردم مگر حسود را درین عبارت لفظ مگر حرف استثنا ست و حسود مستثنیٰ منہ و حکمے کہ بہ آن متعلق ست حکم منفی ست چرا کہ معنے این ست کہ حسود را راضی نکردم پس مستثنیٰ مستثنیٰ منہ را از روے نفی مخالف باشد اما انچہ بعد لفظ مگر مے آید و بہ اثبات جفت کردہ مے شود مثالش ہم قول سعدی ست گفتا بہ عزت عظیم و صحبت قدیم کہ دم بر نیارم و قدم بر ندارم مگر آنگہ کہ سخن گفتہ شود درین عبارت لفظ مگر حرف استثنا ست و مستثنیٰ منہ کہ لفظ ہیچ گاہ ست محذوف و عبارت در حقیقت این ست کہ قدم بر ندارم ہیچ گاہ مگر آن گاہ کہ سخن گفتہ شود و ظاہر است کہ حکمے کہ متعلق بہ لفظ ہیچ گاہ ست حکم منفی ست و لفظ آنگاہ مستثنیٰ و حکمے کہ بہ آن متعلق ست حکم مثبت ست مستثنیٰ مستثنیٰ منہ را از روے اثبات مخالف باشد اما انچہ بعد لفظ الا مے آید و از روے نفی مخالف مے باشد مثالش قول واقف ست ؎ ہر غنچہ

شگفت الا دل من ۔ اے وا دل من ۔ در مصراع اول الا حرف استثنا ست و ہر غنچہ مستثنیٰ منہ و حکمے کہ بہ آن متعلق حکم مثبت ست و دل من مستثنیٰ و حکمے کہ بدان متعلق ست حکم منفی است ازان کہ معنے این ست کہ غنچۂ دل من نہ شگفت پس مستثنیٰ مستثنیٰ منہ را از روے نفی مخالف باشد و اما انچہ بعد لفظ الا مے آید و از روے اثبات مخالف مے باشد مثالش ہم قول شیخ سعدی ست کہ راضی نمے شود الا بہ زوال نعمت من درین عبارت لفظ الا حرف استثنا است و مستثنیٰ منہ کہ لفظ ہیچ چیز ست محذوف ست و در حقیقت عبارت بہ این طور کہ راضی نمے شود بہ ہیچ چیز و لفظ بہ زوال نعمت مستثنیٰ ست و حکمے کہ بہ آن متعلق ست حکم مثبت است زیرا کہ معنی این ست کہ بہ زوال نعمت من راضی مے شود پس مستثنیٰ مستثنیٰ منہ را از روے اثبات مخالف باشد و بعض گفتہ اند کہ ماخوذ ست از ثنی بمعنی جعل الشئ الواحد شیئین یعنی بسبب استثنا مستثنیٰ منہ دو قسم گردانیدہ مے شود یکے داخل در حکم و دیگر خارج و تفصیلش از بیان آئندہ معلوم خواہد شد بدان کہ مستثنیٰ بر دو قسم است متصل و منقطع کہ آن را منفصل نیز نامند متصل آن ست کہ آن را از متعدد برآوردن باشد بہ ادات استثنا چون آدمیان ایران آمدند مگر عسکری بیگ پس عسکری بیگ کہ درمیان آدمیان داخل بود از حکم مجی بلفظ مگر خارج کردہ شد و درین قول سعدی ؎ بضاعت نیاوردم الا امید ۔ خدایا ز عفوم مکن نا امید ۔ کہ بضاعت مستثنیٰ منہ ست و امید مستثنیٰ و مراد از بضاعت نجات ست و ظاہر ست کہ بضاعت متعدد باشد چون صلوۃ و زکوۃ وغیرہ و از جملۂ آن امید رحمت الٰہی ست و اولا حکم نیاوردن را بجملہ اطوار بضاعت متعلق کردہ و بعدہ ازان امید را ازان حکم اخراج کردہ از منتخب النحو مولف گوید کہ مراد از بضاعت طاعت ست و ظاہر ست کہ امید داخل طاعت نیست پس از ما نحن فیہ نباشد یا از چیزے کہ ذی اجزا است چنان کہ درین قول دیدہ شد ۔ مگر نصف آخر عام ازین کہ متعدد مذکور ملفوظ باشد یا مقدر چون نیامد مگر زید اے نیامد کسے مگر زید سوال مستثنیٰ متصل مشکل ست زیرا کہ عسکری بیگ مثلاً کہ در مثل آدمیان ایران آمدند مگر عسکری بیگ واقع ست از دو حال خالی نیست کہ یا داخل ست در عموم آدمیان یا داخل نیست اگر داخل ست آلبتہ آمدن بہ سوے او منسوب خواہد بود پس برآوردن عسکری بیگ از آدمیان بہ نفی آمدن کذب و عین تناقض است و اگر عسکری بیگ در عموم آدمیان داخل نیست پس برآوردن از متعدد متصور نیست ازان کہ برآوردن شے از شے فرع دخول ست و ہر گاہ برآوردن متحقق نہ شد پس مستثنیٰ متصل نیز نہ خواہد بود ازان کہ برآوردن در تعریف او ماخوذ ست جواب عسکری بیگ در عموم آدمیان داخل ست و استثنا از نسبت موخر ست و بر حکم مقدم پس کذب

وتناقض لازم نمے آید وتفصیل این ست کہ چون متکلم آدمیان ایران آمدند گفت پس نسبت
کرد متکلم اول آمدن را بسوے آدمیان بنابر احتمال آن کہ نسبت بطریق ایجاب ست بقیاس
تمام آدمیان یا بطریق ایجاب ست بنسبت بعض وبطریق سلب ست بنظر بعض آخر
زیرا کہ ایجاب یا سلب متحقق نمے شود مگر بعد تمامی کلام لما تقرر پس وقتے کہ گوید مگر عسکری بیگ
متصل بقولہ آدمیان ایران آمدند سلب مقرر خواہد شد بقیاس عسکری بیگ وایجاب بنسبت
باقی۔ ومنقطع آن ست کہ مذکور شود بعد ادات استثنا واز متعدد خارج کردہ نشود واز این
قول کہ از متعدد خارج کردہ نشود احتراز ست از جزئیات مستثنے متصل وحاصل کلام این ست
کہ مستثنے منقطع در اصطلاح نحاۃ آن ست کہ در متعدد داخل نبود وبرابر ست کہ ماقبل او متعدد نبود
چون عمرو آمد مگر زید یا متعدد بود ولیکن مستثنے از جنس او نباشد مثال یاران آمدند مگر سگ
ظاہر ست کہ سگ داخل یاران نمے تواند شد وغرض گویندہ ازان حصر جمیع یاران ست
یعنی ہر قدر کہ یاران داشتم ہمہ آمدہ بودند مگر کسے کہ نیامد سگے ست کہ با من مانوس وخواص
آدم در وپیدا ست تا شنوندگان دریابند کہ این شخص سگ را درین مقام فراموش نمے کند
فراموش نمودن یاران از وچہ امکان دارد ولفظ کسے کہ برائے ذوالعقول ست در مقام سگ
کہ از غیر ذوی العقول ست برائے مراعات ذکر یاران ست ہر چند درین مقام بے جا بود
واز ہمین عالم است ہیچ کس دران شہر ویران بنظر نیامد مگر درندگان کہ این جا ہیچ کس
مستثنے منہ ست ودرندگان مستثنا ومستثنے از مستثنے منہ بیرون نیاوردہ شدہ است چرا کہ لفظ
کس بر ذوالعقول اطلاق می کنند ونبودن درندگان از ذوی العقول ظاہر بود یا مستثنے از جنس
مستثنے منہ باشد لیکن پیش از استثنا دران داخل نبود مثلاً زید در گروہ داخل نباشد وگویند
آن گروہ آمد مگر زید وشیخ در گلستان فرماید کہ حکما در تعبیرش عاجز آمدند مگر درویشے وعبد الرسول
در حواشی شرح مائۃ عامل گمان بردہ کہ مستثنے منقطع از شے ذی عدد بہ ادات استثنا بیرون نباشد
وبہمین زعم فاسد گفتہ تعریفے کہ صاحب منتخب اللغات نمودہ بر ہر دو قسم استثنا راست نمے آید
سوال چون مستثنے منقطع در متعدد یعنی مستثنے منہ داخل نیست پس در استثنائے او چہ فائدہ است
جواب مستثنے منقطع اگرچہ در متعدد داخل نیست لیکن در حکم متعدد داخل ست واین قدر دخول
در صحت استثنا کافی است مثلاً چون شخصے گوید آن قوم آمد وہم مے شود کہ ہمراہ قوم سگ ہم خواہد
از آنکہ عادت است کہ ہمراہ قوم سگ مے باشد پس برائے دفع این وہم گفت مگر سگ واز این
تحقیق ظاہر است کہ کلمہ مگر در مستثنے منقطع فائدہ لیکن مے دہد کہ آن برائے استدراک ست
پس این قول آن قوم آمد مگر سگ در تقدیر لیکن سگ نیامدہ باشد واز این جاست کہ صاحب انجمن گفتہ

کہ بجب تحقیق لفظ مگر درین دو مثال یاران آمدند مگر خر وآن گروہ رفت مگر بکر بجب تحقیق
بمعنی لیکنے ست کہ بمعنی استدراک آید یعنی جہت رفع توہمے کہ از کلام سابق پیدا گردد واطلاق
استثنا برین نمط استثنا از روے مجاز بود انتہی بدان کہ فرق میان استدراک واستثنا این کہ
مستثنے داخل در مستثنے منہ مے باشد ودر استدراک دخول ما بعد در ما قبل لازم نیست۔
ومرزا قتیل گفتہ کہ مگر نیز مثل لیکن باشد وفرق میانہ ہر دو نازک ست انتہی ودر اصول فقہ
مقرر شدہ است کہ اطلاق مستثنے بر متصل بر سبیل حقیقت است وبر منقطع بر سبیل مجاز۔
ونیز مستثنے بر دو قسم ست مفرغ آن کہ مستثنے منہ آن مذکور نبود چنان کہ درین قول انوری ؎
ہر آن مثال کہ توقیع تو بران نبود ٭ زمانہ طے نکند جز برائے پیچے را ٭ یعنی زمانہ نمے پیچد آن را
برائے ہیچ چیز مگر برائے جنا سعدی راست ؎ نداند کسے قدر روز خوشی ٭ مگر روزے افتد
بسختی کشی ٭ مگر حرف استثنا وروزے مستثنے وبعد از وے کافے کہ برائے بیان یاے تنکیر
بیاید ومستثنے منہ اعنی در ہیچ روز ہر دو محذوف وغیر مفرغ آن کہ مذکور بود چنانکہ درین
قول سعدی ؎ کس از من سیہ نامہ تر دیدہ نیست ٭ کہ ہیچم فعال پسندیدہ نیست ٭ جز این
کا عتمادم بیاری تست ٭ امیدم بہ آمرزگاری تست ٭ جز حرف استثنا وفعال پسندیدہ
مستثنے منہ واعتماد بیاری تست مستثنے ومصرع دوم معطوف بر اعتماد۔ وہمچنین کلامے کہ
در وا استثنا واقع شود ہم بر دو نوع ست موجب وغیر موجب موجب آن ست کہ نفی ونہی
واستفہام نبود وظاہر ست کہ استفہام مستلزم نفی وانکار ست پس کلامے کہ بر وے مشتمل بود
غیر موجب خواہد بود نہ موجب وغیر موجب آن کہ از جنس این مذکورات بود وہر یک از کلام
موجب وغیر موجب بر دو قسم ست تام وناقص تام در اصطلاح نحاۃ در باب استثنا آن
کلام را گویند کہ مستثنے منہ درو مذکور بود وناقص آن کلام را گویند کہ مستثنے منہ درو مذکور نبود
واصل مستثنے منہ تقدیم ست زیرا کہ مستثنے ازان بر مے آید آن بجاے پار باشد کہ از پس مقدم
بود وگاہے مستثنے منہ از مستثنے موخر آید بباعث نکتہ چنان کہ درین قول حافظ ع جز آستان
توام در جہان پناہے نیست ٭ عرفی شیرازی گوید ؎ گر صنع ایزدی ز ازل مصلحت نداشت
تا ساز وامتیاز تو خاطر نشان علم ٭ الا در آستان حریم فطانت بذیل ملازمت نزدے بر میان علم
چون عظمت شان آستان حریم فطانت ممدوح رضی اللہ عنہ اہم بود بر مستثنے کہ مفہوم مصرع
ثانی بیت دوم متضمن آن ست مقدم آوردند یعنی ہیچ جا از جملہ نوادر آن انچہ بعض از
شارحان درین مقام نوشتہ اندکہ ساز فعل وصنع ایزدی فاعل وامتیاز مفعول والاحرف
استثنا ومفہوم بیت اول مستثنے منہ بعد ازان در معنی بیت مے نویسد اگر صنع ایزدی را

اول مصلحت نبود که امتیاز ترا خاطر نشان علم کند اے علم ترا دانا و که غیر از ممدوح در مادهٔ علم
ممیز نیست جز در آستان حریم دانائی تو علم را ملازم نکردے یعنی جز تو ہیچ یکے را علم روزی
نشدے انتہی وظاہرست که بدین کلام تناقض ظاہرست فافہم۔

فصل سوم دربیان تمیز

تمیز در اصل بدو یاست و فارسیان به یک یا استعمال کنند در لغت بمعنی جدا کردن
است قال الله تعالے وامتازوا الیوم ایها المجرمون و در اصطلاح عبارت است از
اسمے که دور کند ابہام مبہمے را که در ذات آن بحسب الوضع راسخ و مستقرست خواه مذکور
بود آن ذات یا مقدر و او را تفسیر و تبیین بدو یا و مبین و ممیز بکسر یا نیز گویند و آن مبہم
به ممیز بفتح یا موسوم گردد و فرق در حال و تمیز باین وجه است که حال موضوع است برائے
رفع ابہام از ہیئت و تمیز موضوع ست برائے رفع ابہام از ذوات بدانکه در تعریف
مذکور اسمے جنس ست که شامل است بجمیع اسماء و دور کند ابہام را فصل ست که از و بدل
خارج شد زیرا که مبدل منه در حکم تنحیه و سقوط است پس بدل دور نمے کند ابہام را از ہیچ
شے بلکه بدل ترک مبہم و ایراد معین ست چون آمد زید برادر تو زید مبدل منه است و برادر
بدل و راسخ و مستقر به عطف تفسیری نیز فصل ست که خارج شد ازو آن صفت که رفع
میکند از مشترک ابہامے را که مستقر نیست بلکه ناشی و حادث از اشتراک ست مثلاً دیدم
چشمه را که درین لفظ ابہام غیر ثابت ست بحسب وضع بلکه در استعمال به اعتبار تعدد
معانی موضوع له چشمه پیدا شده و نیز احتراز ست از عطف بیان چون ابوحفص عمر از انکه
ہر واحد از ابوحفص و عمر موضوع است برائے ذات اکرم اقدس خلیفه ثانی رضی الله عنه
پس در ہیچ یکے ابہام مستقر نیست بلکه در ابوحفص خفائے ست که به سبب عدم اشتہار
آن ذات مجمع الصفات با بوحفص حادث شده و آن خفا به لفظ عمر زائل گشت و نیز
از لفظ ذات احتراز ست از اسمے که دور کند ابہام از وصف چون صفت و حال زیرا
که ہر دو رفع مے کنند آن ابہام را که مستقر ست در وصف نه در ذات زیرا که حال رفع
مے کند ابہام را از ہیئت ذات و بقولے رفع مے کند آن ابہام را که مستقر ست در وصف
چون زید سواره آمد یعنی در حال سواری و زید عالم رفت سوال کرده اند که طلا در سه توله طلا
دور نکرده است ابہام را که ثابت و راسخ ست در معنی موضوع له توله بلکه دور کرده است
ابہام را از موزون و موزون موضوع له توله نیست و ہم چنین درم در بیست درم پس تعریف جامع نیست

و جواب شافی این اعتراض به نظر نیامده و به اعتبار ذات مذکور و مقدر تمیز بر دو گونه است
یکے آن که رفع ابہام کند از ذات مذکور دوم آن که رفع ابہام کند از ذات مقدر۔
پس قسم اول رفع کند ابہام را از ذات مفرد مقدار و در غالب و اکثر مواد و آن مقدار مبہم
یا یکے از اسمائے وزن بود چنانکه لفظ توله در نیم توله طلا و لفظ من در یک من گندم و
دو من روغن یا یکے از اسمائے کیل چنانکه لفظ قدح در یک قدح آب یا یکے از اسمائے
مساحت چون لفظ گز در سه گز اطلس و جریب در چهار جریب زمین یا یکے از اسمائے
مقیاس چنانکه در لفظ نیزه در پنج نیزه آب یا یکے از اسمائے عدد چنانکه لفظ نیم و یک
و دو و سه و چهار و پنج در مثالہائے مرقومه و در بہار عجم نوشته که گان و گانه تمیز مبہم اعداد ست چنانچه
جوز ہفت گانه و بادام ہشت گانه و دوگانه و چہارگانه را ہمین قیاس ست۔ و دیگر ارباب تحقیق
برائے نسبت و جماعه برائے تعداد گروہے زائد محض دانسته اند سوال تمیز در بیست درم و
یک من گندم و امثال آن ابہام را از مقدار دور نکرده است از آن که درم دور کرده است
ابہام را از معدود نه از عدد که مقدارست و ہمچنین گندم دور کرده است ابہام را از موزون نه
از موزون به که مقدارست کما لا یخفے جواب مراد از مقدار مقدرست بر سبیل مجاز برائے
ادنے ملابست زیرا که مراد از بیست درم و امثال مذکوره معدود و موزون و مقیس و مکیل
و ممسوح ست نه غیر اینها و ظاہرست که درم دور کرده است ابہام را از مقدار که معدود است
و قس علیه البواقی۔ و گاہے اسمائے غیر مقدار مبہم بوده بطرف تمیز مضاف باشند چنانکه لفظ انگشتری
در انگشتری نقره پس انگشتری مبہم ست به اعتبار جنس یعنی صلاحیت دارد که ساخته شود از
طلا و نقره و غیره و نقره تمیز ست که رفع ابہام کرد از انگشتری و گاہے الفاظ عربی را برائے
تمیزے آرند و اعراب و رسم الخط آن را که در عربی مقررست در جا یش مے گذارند عرفی ؎
ہر گه حدیث از من آن دلنواز پرسد ٭ عمداً کنم تغافل شاید که باز پرسد ٭ درین جا لفظ عمداً تمیز ست
و در عربی قاعده است که تمیز را منصوب منون مے خوانند و ہم قاعده است که در رسم الخط ابد الکلمه
منصوب باشد و در آخر آن تا نباشد الف مے نگارند بنا بر آن درین مقام ہم عمداً منصوب
منون مے خوانند و الف مے نویسند و ازین قبیل ست لفظ قصداً درین عبارت که این کار
قصداً کردم و ازین قبیل ست اصالتاً چون خطائے بکار قضا اصالتاً مقرر شد و چون در آخر
لفظ اصالتاً تا بوده است الف نمے نگارند و در خط عرضی محرف یکے بالائے دیگرے که بعضے
کاتبان بر سر این الف و تائے نویسند به این صورت عمداً و اصالتاً و وجہش آن ست که این
ہر دو خط یعنی دو زبر علامت نصب و تنوین ست۔ و اصل تمیز آن ست که از ممیز موخر بود چنانکه

در امثلہ صدر وگاہے بضرورت بران مقدم افتد چون پست مرتبہ بلند ہمت والا نسب
دراز قامت کوتاہ قد خوبروے نیکو خوے عالی خاندان لعل فام خوش رفتار سلیم طبع یعنی
از روے مرتبہ پست واز روے ہمت بلند الخ یا آن کہ چنین تراکیب قائم مقام اضافت لفظی
باشد ودرین جا کسرہ آخر مضاف ور شود بخلاف اضافت معنوی وبعض گفتہ اند کہ درین
تراکیب اسم اول صفت مقدم بر موصوف ست وتفصیلش در مرکب امتزاجی گذشت سعدی
راست ؎ نئے نیزہ در حلقہ کارزار ٭ بہ قیمت تر از نیشکر صد ہزار ٭ نئے نیزہ مبتدا او
در حلقہ کارزار ظرف آن و بہ قیمت بہ صیغہ تفضیل خبر مبتدا و نے شکر تمیز از صد ہزار ولہ شنیدم
کہ در مرزے از باختر ٭ برادر دو بودند از یک پدر ٭ چہ بینی دعاگوے دولت ہزار ٭
خداوند را شکر نعمت گذار ٭ مصرع اول شرط دعاگوے تمیز از ہزار ومصرع دوم جزا وکلمہ را
مفید معنی اضافت ۔ وگاہے تمیز محذوف بود چنان کہ درین قول سعدی ؎ کہ پسند چندین
کہ با این پسر ٭ بہ تلخی رود روزگارم بسر ٭ تمیز قول چندین اعنی ظلم محذوف جامی ؎ چو ماند
پس از ان دہ سخت پنجہ ٭ طپانچہ کرویش رخسار رنجہ ٭ تقدیر کلام آن کہ دہ برادران سخت پنجہ
براے اختصار کلمہ برادران را کہ تمیز کلمہ دہ است حذف کردہ وصفت تمیز را کہ کلمہ
سخت پنجہ است قایم مقام او کردہ قسم ثانی یعنی تمیزے کہ رفع ابہام کند از ذات مقدر تمیزے
است کہ رفع کند ابہام را از نسبتے کہ در جملہ خبریہ است بواسطہ لفظ از روے یا بمثلہ
چنان کہ درین قول زید بزرگ ست پس در لفظ زید و بزرگ ہیچ ابہام نیست بلکہ ابہام
در نسبتے ست کہ میان زید و بزرگ ست چرا کہ بزرگی بہ اطوار گوناگون مے باشد واز ین
عبارت معلوم نہ شد کہ نسبت بزرگی بہ سوے زید بہ کدام وجہ کردہ آید بنا بر ان تمیزے آرند
مثلاً مے گویند کہ زید بزرگ ست از روے حسب یا از روے نسب حسب شرافت از
کمال باشد وشرافت نسب ظاہر ست پس ازین تمیز رفع اشتباہ باشد وہم درین قول سعدی
استاد را فضیلتے کہ بر من ست از روے بزرگی ست وحق تربیت **سوال** درین جا تمیز رفع میکند
ابہام را از نسبت بلکہ رفع مے کند ابہام را از ذاتے کہ مقدر ست در نسبت کہ در جملہ است
زیرا کہ نہ ابہام در زید واستاد ست ونہ در بزرگ وفضیلت ونہ در اصل نسبت از آنکہ
نسبت معلوم ست وابہام نیست مگر در امریکہ مقدر ست در نسبت یعنی در امرے کہ
نسبت بدو متعلق ست زیرا کہ ہر دو مثال این معنی دارد چیزے از زید بزرگ ست و
چیزے را از استاد بر من فضیلت است پس این چیز مبہم ست او را بہ نسب یا بہ حسب
یا بزرگی وحق تربیت وامثال آن تفسیر مے کنند **جواب** ابہام در طرف نسبت مستلزم ست

ابہام را در نسبت وبرین تقدیر ظاہر ست کہ رفع ابہام از نسبت مستلزم خواہد بود رفع ابہام را
از طرف نسبت حاصل جواب این ست کہ طرف نسبت شے مقدر ست زیرا کہ نسبت میان
دو شے مے باشد چنانچہ یک طرف نسبت چیزے ست و بزرگ وفضیلت طرف دیگرے
و در چیزے ابہام ست وابہام در نسبت بہ اعتبار ابہام طرفین مے باشد پس ثابت شد
کہ ابہام در طرف مستلزم است ابہام را در نسبت واز ین جا ظاہر شد کہ ابہام از نسبت
وقتے مرفوع خواہد شد کہ ابہام از طرف نسبت مرفوع شود پس نیز ثابت شد کہ رفع ابہام از
نسبت مستلزم ست رفع ابہام را از طرف نسبت کہ ذات مقدرہ است۔

باب دوم دربیان توابع

دانستنی ست کہ تابع لفظے را گویند کہ متاخر بود بہ حسب رتبہ و بہ نظر متبوع خود در مرتبہ ثانی
باشد خواہ در تلفظ وذکر در مرتبہ ثالث بود یا رابع وہکذا چنان کہ درین قول ؎ لطیفے کرم
گسترے کارساز ٭ کہ دارائے خلق ست ودانائے راز ٭ ع مرا یارے ست سنگین دل ستمگر
سست پیمانے ٭ ع شاہد رعنائے شوخے سبز فامے ٭ وخواہ بہ حسب ذکر بر متبوع خود متقدم بود
ع چنانچہ گر اسپے از گلہ باید گرفت ٭ دگر بر متبوع یعنی موصوف حقیقی خود کہ اسپ ست بحسب
ذکر متقدم ست اما بہ حسب رتبہ متاخر و بہ نظر متبوع خود در مرتبہ ثانی ؎ ہر کرا جامہ
ز عشقے چاک شد ٭ او ز حرص وعیب کلی پاک شد ٭ کلی صفت عیب نیست بلکہ تاکید
پاک ست وتابع پنج ست یکے صفت دوم تاکید سوم بدل چہارم عطف بحروف پنجم عطف
بیان ذکر صفت در باب مرکب غیر مفید بہ تفصیل نگارش یافت لہذا این جا گذاشتہ شد باقی
ہر چہار قسم را در چہار فصل بیان مے کنیم ویک قسم دیگر ست مشابہ تابع کہ از الفاظ مزدوجہ
است ودر جمہور بہ تابع مہمل شہرت دارد ونزد بعض در ہر دو فرق ست وحال این در فصل پنجم
مذکور خواہد شد پس این باب مبتنی بر پنج فصل ست۔

فصل اول دربیان تاکید

تاکید عبارت از تابعے ست کہ حال ماقبل خود را کہ آن بودن او منسوب یا منسوب الیہ
است در ذہن سامع ثابت ومقرر سازد بہ یک امر نسبتی یا در شمول۔ وبسوے تاکید یکے از ین
چہار چیز داعی ست یکے دفع ضرر غفلت از سامع دوم دفع گمان سامع بہ سہو قائل سوم

رفع توہم تجوز **چہارم** دفع عدم شمول یعنی متکلم مے داند کہ اگر تاکید نیارد سامع غافل شود و غفلت او را ضرر مے کند یا اگر تاکید نیارد سامع را گمان مے شود کہ متکلم غلط مے گوید یا سامع را گمان شود کہ کلام متکلم بر سبیل مجاز ست نہ حقیقت یا سامع را گمان مے شود کہ حکم در حقیقت بجمیع افراد ماقبل شامل نیست و شمول او بہ جمیع افراد خود بر سبیل مجاز ست پس دفع او حاصل مے شود بہ تکریر لفظ چنان کہ درین قول ؎ خود چو خطی توئی و سائل من ٭ بیش ازین عشوہ شین باش شین ٭ وہم چنین دفع ثانی بہ تکریر لفظ حاصل شود مثل ع بیا بیا کہ بسے بے تو بے دماغ شدم ٭ و گمان سامع بہ تجوز کلام متکلم یا در منسوب ست یا در منسوب الیہ یعنی سامع گمان مے کند کہ مراد از منسوب کہ در کلام متکلم ست معنی مجازی ست یا گمان مے کند کہ نسبت امرے بہ سوے منسوب الیہ کہ در کلام اوست بر سبیل مجاز ست و دفع گمان اول نیز حاصل مے شود بہ تکریر لفظ منسوب تا سامع را شکے و شبہے در ارادہ معنی حقیقی نماند چنانکہ گوئی زید کشتہ افتادہ است جاے کہ مے دانی کہ شاید سامع را توہم شود کہ مراد از کشتہ کہ منسوب ست مشتاق و آرزومند است کہ معنی مجازی ست چنانچہ گویند فلانے کشتۂ فلان چیز ست و معنی حقیقی نیست و سبب گمان سامع بہ آن کہ نسبت امر بسوے منسوب الیہ بر سبیل مجاز ست این ست کہ اکثر اوقات نسبت مے کنند فعل را بہ سوے شے و مراد نسبت او بہ سوے بعضے متعلقات آن شے مے باشد چنان کہ گویند ملک فلان گنہگار را بر دار کشید اے نوکر ملک سعدی راست ؎ جہان متفق بر الوہیتش ٭ فرو ماندہ در کنہ ماہیتش ٭ جہان کنایہ از اہل جہان و برائے دفع این گمان تکریر منسوب الیہ واجب ست و تکریر او بدو طریق ست و طریق اول این ست کہ از روے لفظ مکرر شود چون زید زید آمد و دوم تکریر او از روے معنے ست چنان کہ گویند بادشاہ خود بدولت مے فرمایند و سبب گمان سامع بہ آن کہ شمول حکم ماقبل بہ افراد او بر سبیل مجاز ست این ست کہ اکثر اوقات نسبت مے کنند فعل را بہ سوے جمیع افراد منسوب الیہ و حال آن کہ نسبت فعل بہ سوے بعض افراد او مراد مے باشد لان للاکثر حکم الکل و برائے دفع این گمان تاکید مے آرند بہ لفظ ہمہ و جملہ و اخوات آن پس این تاکید ثابت مے کند و مقرر مے سازد حال ماقبل را کہ آن حال شمول حکم ماقبل بہ جمیع افراد ست چنانچہ ہمہ درین مصرع حزین ع دلہا ہمہ را در شکن زلف تو دیدیم ٭ مقرر مے کند شمول دلہا را بہ جمیع افراد او و اگر تاکید نیارند احتمال ست کہ سامع گمان کند کہ نسبت گرفتاری در نفس الامر بہ سوے بعض افراد دل ست و نسبت آن بہ سوے جمیع افراد دل بر سبیل مجاز ست و ہم چنین درین قول سعدی ؎ ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کار اند ٭ تا تو نانے بہ کف آری و بہ غفلت نہ خوری ٭ ہمہ از بہر تو سرگشتہ

و فرمان بردار ٭ شرط انصاف نباشد کہ تو فرمان نبری ٭ و این راجع ست بہ سوے رفع توہم تجوز زیرا کہ مراد ما این ست کہ موجب ست شمول را از اصل و اگر آن نباشد فہم شمول از لفظ ہر نہ شود و الا تاکید نباشد بلکہ مراد آن ست کہ مانع بود از آن کہ لفظ مقتضی شمول مستعمل باشد در خلاف ظاہر۔ و در تعریف مذکورہ کلمۂ تابع اسم جنس ست شامل ست بہ تاکید و باقی توابع و ازین قول کہ حال ماقبل خود را ثابت و مقرر سازد خارج شد عطف بیان و لیکن صفت موکدہ چون مصرعہ مگر شہد شیرین شکر فائق ست ٭ شیرین کہ صفت موکدۂ شہد ست در عطف بیان داخل ست و از قول بہ یک امر نسبتی یا در شمول عطف بیان و صفت موکدہ خارج شدند زیرا کہ ہر واحد ازین دو امر اگرچہ مقرر و ثابت مے کند حال متبوع را لیکن نہ حال او را کہ نسبت و شمول ست **سوال** تعریف تاکید مانع نیست از آن کہ صادق مے آید بر صفت موضحہ چنان کہ درین قول فردوسی ؎ و لیکن نگہ کن بہ روشن روان ٭ کہ بہرام چوبینہ شد پہلوان ٭ زیرا کہ چوبینہ مثلاً درین مثال مقرر مے کند منسوب الیہ بودن بہرام از آن کہ بہرام بجہت تعدد وضع شامل ست بہرام چوبینہ را و غیر چوبینہ را پس اگر صفت نیارند احتمال ست کہ سامع را گمان بر بہرام غیر چوبینہ شود و او را منسوب الیہ گرداند و از بہرام چوبینہ کہ در قصد متکلم منسوب الیہ ست غافل شود و این غفلت او را ضرر مے کند پس صادق مے آید بر چوبینہ کہ صفت ست مقرر مے کند حال بہرام را در نسبت چرا کہ بہرام در سلسلہ پادشاہان عجم متعدد بودہ اند و بہرام چوبینہ کہ بواسطۂ بسیاری خشکی و لاغری تن این لقب یافتہ و در زمانہ ہرمز داعیۂ پادشاہی ایران حاصل کرد **جواب** مراد این ست کہ تاکید حال متبوع خود را بہ یک امر نسبتی یا در شمول در ذہن سامع بالوضع ثابت و مقرر مے سازد و صفت موضوع نیست برائے تقریر مذکور بلکہ موضوع ست برائے افادۂ معنے کہ در موصوف بود و توضیح و تقریر او حال موصوف را بحسب وضع نیست بلکہ در بعض مقام مخصوص مواد ست و از ہمین جواب اعتراض از بدل کل مندفع مے شود و الا بدل کل ہم تابع ست کہ مقرر مے کند حال متبوع را در امر نسبتی و نیز در جواب این فرمودہ اند کہ مبدل منہ توطیہ و تمہید مے باشد و در حکم سقوط بود پس ممکن نیست کہ تقریر او مقصود باشد و تاکید آن ست کہ تقریر او حال متبوع را در نسبت یا در شمول مقصود بود و لا یخفی لطف ہذا الجواب لدے اولی الالباب۔ و تاکید منحصر در دو قسم ست لفظی و معنوی از آن کہ حصول تاکید یا بہ تکریر لفظ ست پس **تاکید لفظی** ست برابر ست کہ تکرار لفظ اول حقیقۃً بود و اعم از آن کہ اسم باشد یا فعل و نیز عام ازین کہ مفرد باشد یا مرکب و مرکب اسنادی بود یا غیر اسنادی و مرکب اسنادی خبری بود یا انشائی و غیر اسنادی تقییدی بود یا غیر تقییدی چنانکہ درین قول امید ؎

مے برد مے برد نگار نگار ٭ از کفم از کفم قرار قرار ٭ ودرین قول مظہر ؎ مگوئید آہ پیش من مگوئید ٭
کہ معشوق کسے عاشق نواز ست ٭ نظامی ؎ بزن برق وار آتشے در جہان ٭ جہان راز خود وارہان
وارہان **رباعی** مستم زغم عشق تو مستم مستم ٭ دل در طلب وصل تو بستم بستم ٭ گویند مرا عاشق
بدنام توئی ٭ منکر نتوان بود کہ ہستم ہستم ٭ ودربعض جا تکرار لفظ دلالت کند بر کثرت وبسیاری مابعد
چنان کہ درین قول طغرا کہ بہ توصیف بہار گفتہ ہرجا گلشن گلشن برگ شگفتگی بر سرہم ریختہ وہر طرف
چمن چمن ساز خرمی بہم آمیختہ وبرین قیاس ست استعمال جہان جہان وخیابان خیابان ودریا دریا
وصحرا صحرا فائدہ اما پوشیدہ نماند کہ این تکرار بہ دو وجہ باشد یکے آن کہ ہمراہ یکے از حروف
ظرف والصاق بود مثل در وبائے موحدہ والف چنان کہ کاروان در کاروان وصحرا در صحرا و
بیابان در بیابان ولب بہ لب وشب بہ شب ودم بہ دم وگوناگون ومالامال ورنگارنگ
وامثال این ہا دوم آن کہ بدون این حروف بود مثل گلشن گلشن وچمن چمن وختن ختن وبدخشان
بدخشان وغیر ذلک ۔ ودر صورت اول کثرت بمعنی میان الفاظ مکرر منظور مے باشد ودر صورت
ثانی کثرت چیزے دیگر سوائے معنی الفاظ مذکور واین الفاظ بہ منزلۂ کیل ومقیاس مے باشند مثلاً ہرگاہ
کاروان در کاروان وامثال آن گویند مراد آن باشد کہ کاروان آن قدر کثرت دارد کہ یک
کاروان در کاروان دیگر داخل شدہ وہم چنین صحرا در صحرا وبیابان در بیابان ویک لب
بہ لب دیگر ویک جزو شب بہ جزو شب دیگر ویک دم بہ دم دیگر متصل ست واز شب مراد
جزو شب ہست از قبیل ذکر کل وارادۂ جز پس ہرگاہ یکے بہ دیگرے متصل باشد وفاصلہ درمیان
نبود کثرت خود خواہد بود وہرگاہ گویند چمن چمن گل مراد آن باشد کہ آن قدر گل کہ چند چمن مملو
ازان مے تواند شد یا بدخشان بدخشان لعل غرض آن بود کہ آن قدر لعل کہ یک بدخشان
چہ کہ چند بدخشان ازان پر ومالامال مے تواند شد وقس علی ہذا البواقی ۔ یا حکماً چون کردی
تو وکردم من وکردید شما وکردیم ما ازان کہ ضمائر متصلہ ومنفصلہ درحقیقت متحد اند ومخالفت
لفظی بجہت آن کہ بسبب ضرورت واقع شدہ در حکم عدم ست اگر گویند چنان کہ عطف
بربعض اجزائے کلمہ جائز نیست ہم چنین تاکید بعض اجزائے کلمہ نیز جائز نباشد گویم میان عطف
وتاکید فرق ست زیرا کہ تاکید مانند عطف نیست بہ سبب عدم اشتراط استقلال دران یا
بہ تکریر لفظ نیست واین **تاکید معنوی** ست کہ بہ استقرار حاصل نمے شود مگر بہ ملاحظۂ معنے
بغیر تکرار لفظ بواسطۂ لفظ ہر وخود وبہ ذات خودش وبہ ذات خودت وبہ ذات خودم وبہ ذات
خود وبہ ذات خودہا یا خودشان یا خودتان یا خودمان وہمہ وتمام وغیرہ چنان کہ گویند دیوانہ
بکار خودش ہشیار ست وبہ ہمہ وتمام وغیرہ کہ برائے جمع آیند وتاکید آوردہ نمے شود مگر صاحب اجزا را

برابر ست کہ مفرد بود یا جمع بشرطیکہ افتراق آنہا از روے حس بود حقیقۃً چون اجزائے حکیمان
درین قول فردوسی ؎ ازان خوب گفتار بوزرجمہر ٭ حکیمان ہمہ تازہ کردند چہر ٭ یا حکماً چون
اجزائے غلام درین مثال فلان غلام را تمامش بہ فلان چیز ازو خریدم زیرا کہ غلام در حکم شرے
متجزی مے شود بہ نصف وثلث وربع سعدی گوید ع تمامش بکشتم بہ سنگ آن خبیث ٭ آن
خبیث مفعول بکشتم وتمامش تاکید آن لیکن درین صورت تاکید مقدم بر مؤکد مے شود واین
خلاف ضابطۂ عربی ست ازین جا ست کہ صاحب منتخب النحو گفتہ کہ ہرگاہ لفظ ہمہ مقدم باشد
بر لفظے کہ صلاحیت تاکید دارد دران ہنگام این لفظ را تاکید نگویند شہیدی قمی ؎
دل من از ہمہ خوبان ترا گرفتار ست ٭ خراب ناز تو ام ورنہ حسن بسیار ست ٭ وچون نیم کشت
محاورہ مقرری است پس مقابل آن تمام کشت نیز صحیح باشد قیاساً وتواند کہ آن خبیث
بدل باشد از ضمیر شین مضاف الیہ تمام بدل کل از قبیل ضربتہ زیداً وذو اجزائے کہ افتراق
اجزائے او نہ حساً صحیح بود ونہ حکماً در تاکید آن فائدہ نیست زیرا کہ مقصود از تاکید دفع
وہمے ست کہ مخاطب را در نسبت یا در شمول عارض مے شود کما سبق پس درین قول زید تمامش
رفت ہیچ فائدہ نخواہد بود زیرا کہ مخاطب را وہم در شمول نسبت رفتن بہ سوے اجزائے زید
اصلا نیست ازان کہ زید اگرچہ صاحب اجزا است لیکن افتراق آن اجزا در حکم رفتن
صحیح نیست نہ حساً ونہ حکماً کما ہو الظاہر تا وہم رفتن بعض زید سوائے زید متوہم باشد ۔ وہمچنین
صاحب افراد را نیز بہ کلمات مذکورہ تاکید مے کنند مگر بعد ملاحظۂ افراد کہ اجزائے او شوند
بخلاف غیر صاحب اجزا کہ دران تعدد وتحقق نمے شود ۔ واز قبیل تاکید معنوی ست
تاکید بہ لفظ ہر آئینہ وہرگز ومرادفہا وگاہے بہ جہت ضرورت بہ قرینۂ شوق کلام مؤکد را
حذف کنند وتاکید در عبارت مذکور باشد چنان کہ درین قول اہلی ؎ ہرچند کہ از جور تو ام
خون شود از دل ٭ از در چو در آئی ہمہ بیرون رود از دل ٭ لفظ ہمہ تاکید ست ومؤکد کہ لفظ
شکوہا ست محذوف وعبارت درحقیقت این کہ از در چو در آئی ہمہ شکوہا از دل بیرون رود ۔ وتاکید
ضمیر متصل جز ضمیر منفصل نیاید چنانکہ در آمدم من ورفتی تو وے تواند کہ این جا لفظ من وتو را فاعل
مؤخر گیرند نہ تاکید سعدی راست ؎ مکن شادمانی بہ مرگ کسے ٭ کہ دہرت نماند ترا ہم بسے ٭ تائے ضمیر
متصل منصوب مفعول فعل نماند ولفظ ترا تاکید ہمان تائے ضمیر متصل منصوب ۔

فصل دوم در بیان بدل

بدل تابعے ست کہ در انتساب چیزے بہ سوے متبوع او خود مقصود اصلی باشد نہ

متبوع او وحاصل این ست که نسبت چیزے به سوے متبوع مقصود نے باشد بلکه مقصود بالذات نسبت به سوے بدل بود و ذکر متبوع توطیه وتمهید بود برائے نسبت به سوے تابع ومنسوب الے المتبوع عام ست ازان که مسند بود مثل زید برادرت آمد یا غیر مسند چنان که درین قول ؎ پس آگاه کردند ازان کارزار * پس شاه را فرخ اسفندیار * زیراکه اسناد فعل به سوے فاعل باشد نه به سوے مفعول و پس شاه که بمعنی خلیفه و ولی عهد ست مبدل منه ومفعول ست و فرخ اسفندیار بدل پس نسبت عام ست ازین که نسبت اسنادی بود یا غیر اسنادی **سوال** نسبت چیزے به سوے متبوع در بدل غلط توطیه وتمهید نے باشد برائے نسبت چیزے به سوے بدل غلط ازان که صدور متبوع او بسبب سبقت لسان وغلطی زبان مے باشد **جواب** توطیه وتمهید بودن نسبت به سوے متبوع عام ست ازینکه حقیقةً بود چنان که در ماسوائے بدل غلط یا حکماً چنان که در بدل غلط زیراکه انچه توطیه وتمهید مے باشد در حکم ساقط بود و نیز عام ست ازین که بطریق نفی بود یا اثبات و متبوع بدل غلط نیز در حکم ساقط ست و در تعریف مذکور تابع جنس ست شامل ست به جمیع توابع وازین قول که در انتساب چیزے به سوے متبوع او خود مقصود اصلی باشد که فصل ست خارج شد صفت وتاکید وعطف بیان ازین که این هر سه مقصود نے باشند به نسبت چیزے که منسوب مے شود به سوے متبوعات اینها بلکه متبوعات این ها در ان انتساب مقصود مے باشند وازین قول نه متبوع او که نیز فصل ست خارج شد معطوف به حرف ازان که با متبوع خود مقصود مے باشد و ترکیب آن مشابه ترکیب مضاف ومضاف الیه ست مگر درین صورت حرف آخر اسم اول را که مبدل منه باشد مکسور نه خوانند بلکه آخر هر دو اسم را موقوف متلفظ نمایند چنان که زید برادر خالد آمد درین جا لفظ زید مبدل منه ست و لفظ برادر بدل ست ونسبت بدل به سوے هر دو است ولیکن مقصود بالذات ازین نسبت برادر خالد ست فقط وغرض از گفتن کلام به این طور آن ست که هر گاه مبدل منه مشهور و ذی اعتبار نباشد و او را علاقه با معتبرے مے شود نام او را با علاقه مذکور مے سازند پس ازانچه نوشته شد معلوم گردید که مبدل منه را در کلام برائے توطیه وتمهید مے آرند و هم چنین در امام حسن وشاهزاده هرمز لفظ امام وشاهزاده مبدل منه ست و لفظ حسن و هرمز بدل سعدی گوید شاهزاده هرمز را گفتند از وزیران پدر چه خطا دیدی که بند فرمودی بدون اضافت که هرمز بدل از شاهزاده باشد چنانچه در القاب شائع ست و هرمز پسر نوشیروان پدر خسرو پرویز است این ست مفاد شارح نور الله احراری وچون ایزد بخش رسا از قواعد فارسی کما ینبغی

اطلاع نداشت نوشته که ادعاے بے مزه است و مے تواند که ترکیب مذکور مقلوب باشد از عالم تقدیم صفت بر موصوف واین در فارسی شایع ست لیکن حق اول ست زیرا چه مقصود اصلی هرمز ست و قید را دخلے درین باب نیست ؎ که در بزم خاص ملک فیلقوس * تے بود نادیده روے عروس * و آنچه صاحب گابن اکبر ترکیب ملک فیلقوس را مضاف ومضاف الیه به فک اضافت گفته است حق را به باطل نهفته است پس حذر نمایند وگفته چنین کس را اعتبار نه فرمایند - و مصداق هر یک از بدل و مبدل منه واحد باشد نه این که مدلول بدل عین مدلول مبدل منه باشد زیراکه شاهزاده در شاهزاده هرمز بر چیزے که هرمز صادق مے آید صادق ست نه این که مدلول هر دو یک ست و ابن مالک این قسم را **بدل مطلق** نام نهاده و میر حیدر حسین بلگرامی در منتخب النحو گوید محرر سطور بعضے از مکتب داران را که در اقران خود امتیاز داشت شنیدم که مے گفت حرف آخر مبدل منه را مکسور مے خوانند مے دانست که درین قول سعدی که یکے از ملوک خراسان سلطان محمود سبکتگین را بخواب دید لفظ محمود مبدل منه ست و لفظ سبکتگین بدل حالان که این سخن در غایت نادرستی است چراکه این قسم بدل را بدل کل مے گویند و در بدل کل ضرور ست که مبدل منه و بدل متحد باشد درین جا اتحاد یافته نے شود زیراکه سبکتگین لقب پدر محمود ست و ظاهر که پدر و پسر متحد نے تواند شد پس درین جا حرف آخر محمود را که مکسور مے خوانند بوجه اضافت ست نه بسبب بدل فارسیان در مبدل منه هرگز حرف آخر را مکسور نے خوانند مولف کتاب هذا گوید که مبدل منه در فارسی در بعض مواقع مکسور الآخر نیز آمده جامی در سلسلة الذهب در تعریف خواجه نقشبند علیه الرحمة گفته ؎ خواجه نقشبند بند کشاے * نقش غیر از دل مرید زداے * حکیم قاآنی فرماید ؎ شهزاده اعظم حسین آن اصفهان را نور عین * اعدا از و در شور و شین احباب از و با قدر و شان * و بدل چار قسم ست یکے **بدل الکل** یعنے بدلے که کل مبدل منه است و آن را بدل الشی من الشی نیز گویند و آن دلالت کند بر جمیع انچه دلالت کند بران مبدل منه یعنی انچه مصداق و ما صدق علیه مبدل منه است کل آن مصداق و ما صدق علیه بدل پس انچه از مبدل منه مفهوم شود کل آن از بدل معلوم گردد زیراکه ذات بدل عین ذات مبدل منه باشد اگرچه در مفهوم اختلاف دارند مثل آمد زید برادر تو پس انچه مدلول زید ست همان مدلول برادر ست و برادر مفهوم کلی ست که به اضافت خصوصیت حاصل کرده وازین قبیل است این قطعه ؎ آستینے ز وفا بر فره ام کش تا چند * پوشم این چشم تر از ترس خداوندا اجل * میر ابو الفتح که در سینه دولت مهرش * آفتابے ست که تحویل ندارد به حمل *

سیر ابو الفتح از روے ترکیب بدل ست از کلمۂ خداوند اجل کذا قال بعض الشارحین وازین
عالم ست درین قول نظامی ؎ جہان پہلوان نصرۃ الدین کہ ہست ٭ بر اعداے خود
چون فلک چیرہ دست ٭ نصرۃ الدین بدل جہان پہلوان مبدل منہ۔ دوم **بدل
البعض** یعنی بدلے کہ بعض مبدل منہ است وآن آن ست کہ ذات بدل جزو ذات
مبدل منہ باشد نہ بالعکس یعنی نہ این کہ ذات مبدل منہ جزو بدل بود و بدل بعض را از ضمیر
ناچار ست لفظاً یا تقدیراً تا بہ مبدل منہ مربوط شود چنان کہ درین قول زید سرش را شکستم
درین جا زید مبدل منہ است ولفظ سر بدل وظاہر ست کہ سر پارۂ از بدن زید ست ولفظ
سرت درین قول سعدی ؎ کمر بستہ گردن کشان بر درت ٭ تو بر آستان عبادت سرت ٭
منہ بدست این پسر طبع وخویش و نیک ٭ مر از طبیعت شو وخوے نیک ٭ بدست
خبر مقدم بر مبتدا واین پسر مبتداے مبدل منہ وطبع وخویش بعطف تفسیری بدل بعض
از وے ودرین ہر سہ مثال ضمیر لفظاً مذکور ست مثال ضمیر مقدر سعدی راست ؎ تو بر کرہ
توسنی بر کمر ٭ مگر تا نہ پیچد ز حکم تو سر ٭ وبدلے کہ کل مبدل منہ بود ومبدل منہ جزو او باشد
در فارسی بنظر رسیدہ سوم **بدل الاشتمال** یعنے بدلے کہ سبب آوردن او اشتمال بدل
بر مبدل منہ است یعنی مدلول بدل متعلق مبدل منہ باشد نہ مثل اشتمال ظرف بر مظروف
زیرا کہ بہ این اشتمال ذہن از ظرف بہ سوے مظروف انتقال نمے کند بل بطوریکہ بدل از
مبدل منہ اجمالاً خبرے دادہ باشد وبہ وجہے آن را خواہد تا بعد ذکر مبدل منہ اشتیاق بدل
باقی ماند وبدل اشتمال را نیز از ضمیرے کہ عائد بود بہ سوے مبدل منہ ناچار ست چنان کہ
درین قول زید جامۂ او را کشیدم درین جا لفظ زید مبدل منہ ولفظ جامہ بدل ست
وظاہر ست کہ جامہ عین زید وپارہ از زید نیست وعلاقہ با زید دارد بہ این معنے کہ اقسام
لباس اوست وزید جامہ را بہ جہت نسبت فعل بہ سویش متقاضی ست نہ بہ حیثیت ذات
خود سعدی گوید ؎ خوش ست این پسر عیشش از روزگار ٭ خدایا ہمہ وقت او خوش بدار ٭
عیشش بدل اشتمال این پسر ست ولہ ابر آب داد بیخ درختان تشنہ را ٭ شاخ برہنہ پیرہنش
نو بہار کرد ٭ شاخ برہنہ مبدل منہ وپیرہن بدل اشتمال شین ضمیر راجع بہ طرف شاخ برہنہ منہ
شنیدم کہ فرزانۂ حق پرست ٭ گریبان گرفتش یکے رند مست ٭ حافظ گوید ع اے دل غم دیدہ
حالش بہ شود دل بد مکن ٭ دل مبدل منہ وحال بدل اشتمال وشین ضمیر راجع بہ طرف دل
وسزاوار غرض آن ست کہ از متبوع تابع ارادہ کردہ آید واستعمال ہر دو قسم آخر در فارسی بسیار
کم ست۔ چہارم **بدل الغلط** یعنی آن بدل کہ سبب او غلطی متکلم ست کہ بعد غلط کردن غیر بدل

یعنی مبدل منہ بہ بدل قصد مے کند وشک نیست کہ قصد متکلم بہ سوے ذات بدل اگرچہ قبل غلطی
است اما قصد او بہ سوے بدل ازین حیثیت کہ بدل ست نمے شود مگر غلطی واین قسم در تلفظ
فصحاے کرام وبلغاے عظام نیست پس اجتناب واجب ست چہ بسیار مکروہ ست واگر اتفاق
افتد حقش از مبدل منہ اضراب بہ ایراد لفظ نے یا بلکہ وغیرہ درمیان این چنین مبدل منہ
وبدل تا دلالت کند برین کہ متکلم از اول غلوط فیہ اعراض کردہ ثبوت حکمے کہ بہ او بودہ بہ بدل
ثابت نمودہ۔ وازین قبیل ست انچہ شعرا معنی بیان کنند وبعدہ بہ واسطہ حرف نے ازان معنے
انحراف کردہ ارادہ معنئے دیگر کنند وبعد این کاف تفضیل کہ معنی بلکہ دہد لا بد ست لفظاً باشد یا
تقدیراً مثال کاف لفظی کلیم گوید **رباعی** اسپت کہ حنا زیب فزاے تن اوست ٭ کوہے ست
کہ لالہ زار در دامن اوست ٭ نے نے غلطم کہ آفتاب دگر ست ٭ وز رنگ حنا شفق بہ پیراہن اوست ٭
مثال حرف کاف مقدر **رباعی** ابین دو عین یار از نون تا میم ٭ بینی الفے کشیدہ بر صفحہ سیم ٭
نے نے غلطم از کمال اعجاز ٭ انگشت نبی ست ماہ را کردہ دو نیم ٭ یعنی بلکہ از کمال اعجاز
نے نے کہ مکرر آمدہ است یک برائے تاکید ست واصحاب صنایع این را صنعت رجوع خوانند
ووجہ بدل درین اقسام اربعہ تفحص واستقراے تام ست ووجہ ضبط این ست کہ مدلول بدل
عین مدلول مبدل منہ است یا عین مدلول مبدل منہ نیست اول بدل کل ست وثانی یا
مدلول او بعض مدلول مبدل منہ است یا بعض مدلول مبدل منہ نیست اول بدل بعض
ست وثانی نیز از دو حال خالی نیست کہ یا میان بدل ومبدل منہ ملابست ست بغیر کلیت
وجزئیت یا نے اول بدل اشتمال ست وثانی بدل غلط۔ اگر گویند کہ میان اسپ وزید
کہ در مثل آمد زید اسپ او واقع ست نیز ملابست ست بدون بودن ملابست کلیت
وجزئیت پس بدل اشتمال باشد نہ بدل غلط۔ جوابش آن کہ مراد از ملابست مطلق نیست
بلکہ آن ملابست ست کہ بسبب آن ملابست نسبت امرے کہ بہ سوے متبوع بود واجب
کند نسبت ہمان امر را بہ سوے ملابس او اجمالاً وتبعاً یعنی نہ بہ سوے ملابس معین چنانکہ درین
قول سعدی ؎ خوش ست این پسر عیشش از روزگار ٭ خدایا ہمہ وقت او خوش بدار ٭ کہ این پسر
متبوع مبدل منہ وعیشش بدل اشتمال آن وخوش ست خبر مبتدا وکلمۂ از براے مجاوزت
ست میان پسر وعیش ملابست ست کہ نسبت خوشی بہ سوے پسر بسبب آن ملابست
واجب مے کند نسبت آن خوشی را بہ سوے حالے از احوال او کہ از ان جملہ عیش اوست
ازان کہ ذات با حوالہ خوش مے باشد نہ بذاتہ وقس علیہ زید جامۂ او را کشیدم بخلاف آمد زید
اسپ او۔ وباید دانست کہ فائدہ بدل کل توضیح مبدل منہ ومبالغہ در اسناد ست وتجدید

نشاط سامع زیراکہ چون اولاً عبارتے باہمال گفتہ شود ذہن شائق آیندہ گردد و در ذکر آن لذتے حاصل شود چنان کہ برادر تو در شل آمد زید برادر تو واضح مے کند زید را و بہ تکرار اسناد مبالغہ در اسناد حاصل مے شود و گاہے برائے مدح باشد و فائدۂ بدل بعض رفع التباس و تردد مخاطب ست زیراکہ زید را شکستم بدون ذکر سرش موہم آن ست کہ شکستہ شدہ سر زید است یا دست یا پا یا عضو دیگر و فائدہ بدل اشتمال نیز ہمین ست ازان کہ زید او را کشیدم بدون ذکر جامہ احتمال دارد کہ کشیدہ شدہ پوست زید ست یا دستار او یا جامہ و باید دانست کہ شیخ رضی قدس سرہ فرمودہ کہ فرق جلی میان بدل کل از کل و عطف بیان نزدیک من ظاہر نشدہ بلکہ عطف بیان نزدیک من بدل کل ست و سائر نحاۃ بہ این طریق فرق مے کنند کہ بدل مقصود بہ نسبت مے باشد بدون متبوع خود بخلاف عطف بیان ازان کہ عطف بیان بیان متبوع خود بود و ظاہر ست کہ بیان فرع مبین مے باشد پس مقصود در عطف بیان اول است نہ ثانی و جواب از جانب شیخ رضی این ست کہ لانسلم کہ در بدل کل و باقی ابدال سوائے بدل غلط ثانی مقصود بود و سند این کہ اول در ابدال ثلثہ منسوب الیہ در ظاہر ست و ضرور ست در ذکر وے از فائدۂ کہ بدون ذکر حاصل نہ شود چنانچہ در ہر واحد از ابدال ثلثہ برائے صون کلام فصحا از لغو مذکور مے شود۔ و سید السند در جواب منع مذکور فرمودہ کہ مراد نحاۃ ازین کہ مبدل منہ مقصود نمے باشد این ست کہ مقصود اصلی نمے باشد نہ این کہ اصلاً مقصود نبود فہو جواب یرفع السند المساوی فتامل۔ و بدل و مبدل منہ بہ نظر تعریف و تنکیر بر چہار قسم اند یکے آن کہ ہر دو معرفہ بود چنان کہ در پس شاہ اسفندیار و خداوند اجل میر ابوالفتح دوم آن کہ ہر دو نکرہ بود چنان کہ درین فقرۂ بہارستان موش چند سال در دکان خواجہ بقال بود از نقل ہاے خشک و میوہاے ترمے خورد خواجہ بقال آن را مے دید و اغماض مے کرد خواجہ مبدل منہ و بقال بدل و ہر دو نکرہ سوم آن کہ مبدل منہ معرفہ بود و بدل نکرہ باشد و بدل بعض و بدل اشتمال نکرہ نمے تواند شد ازان کہ اضافت ہر دو بہ سوے ضمیر مبدل منہ واجب ست مگر در صورتیکہ ضمیر مذکور نہ بود چنان کہ درین مصرع ع تو بر کرۂ توسنی بر کمر ❊ چہارم آن کہ مبدل منہ نکرہ باشد و بدل معرفہ چنانچہ شاہزادہ ہرمز و امام حسن و ملک غیلقوس و مرزا صاحب محمود بیگ و چون بدل بر چہار قسم ست پس اگر آن چہار را درین چہار ضرب کنی شانزدہ قسم حاصل مے شود و در فارسی کل مستعمل نیست و بدل و مبدل منہ گاہے ہر دو اسم ظاہر مے باشد چنان کہ امام حسن و مرزا صاحب محمود بیگ و گاہے ہر دو مختلف بود چنان کہ درین قول مصرعہ تو بر آستان عبادت سرت ❊ و جائز نیست کہ مضمر را مبدل منہ کنند و اسم ظاہر را از و بدل کل آرند مگر از ضمیر غائب چنانکہ درین

قول سعدی ع تماشش بکشتم بہ سنگ آن خبیث ❊ خبیث بدل ست از ضمیر شین مضاف الیہ تام بدل کل از قبیل ضربتہ زیدا و این مصرع را احتمال دیگر نیز ہست چنانچہ در بیان تاکید مذکور شد زیراکہ ضمیر متکلم و مخاطب از روے دلالت اقوے و اجلے از اسم ظاہر ست پس اگر اسم ظاہر ازین دو ضمیر بدل کل آرند لازم آید نقص بودن مقصود از غیر مقصود با اتحاد مدلول و ہو مکروہ تحریمی بخلاف ضمیر غایب کہ مثل اسم ظاہر ست ازان کہ اسم ظاہر غائب ست آرے در بدل بعض و بدل اشتمال و بدل غلط جائز ست چنان کہ درین قول ع تو بر آستان عبادت سرت ❊ و فصل در بدل و مبدل منہ در فارسی جائز ست چنان کہ درین بیت فردوسی ؎ پس آگاہ کردند ازان کارزار ❊ پس شاہ را فرخ اسفندیار ❊ دیگر ع تو بر آستان عبادت سرت ع تو بر کرۂ توسنی بر کمر

فصل سوم در عطف بحروف

عطف تابعے ست کہ مقصود ست نسبت او بہ سوے امرے یا نسبت امرے بسوے او بہ نسبتے کہ واقع ست در کلام با متبوع خود بہ توسط یکے از حروف عطف یعنی چنان کہ نسبت تابع بہ سوے امرے یا نسبت امرے بہ سوے تابع مقصود مے شود بہ نسبتے کہ واقع ست در کلام ہمچنین نسبت متبوع بہ سوے امرے یا نسبت امرے بہ سوے متبوع مقصود مے باشد یعنی در ترکیب نحوی مثلاً در فاعل یا مفعول یا مبتدا بودن ہر دو شریک باشند۔ و لفظ پیشین را معطوف علیہ و تابع را معطوف نامند چنان کہ درین قول سعدی ؎ دوران بقا چو باد صحرا بگذشت ❊ تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت ❊ در مصرع دوم قبل لفظ خوشی واو عطف ست و زشت و زیبا یکے بعد دیگرے معطوف ست و تلخی معطوف علیہ و حرف واو از حروف عطف و ظاہر کہ درین کلام نسبت گذشتن بہ سوے تلخی ست و تلخی فاعل و خوشی و زشت و زیبا درین نسبت مشارک با اوست استادے گوید ؎ خواہی کہ شود دل تو چون آئینہ ❊ دہ چیز برون کن از درون سینہ ❊ بخل و حسد و ظلم و حرام و غیبت ❊ بغض و طمع و حرص و ریا و کینہ ❊ در مصراع سوم لفظ حسد و ظلم و غیر آن یکے بعد دیگرے معطوف است و بخل معطوف علیہ و کن فعل ست و بخل مفعول و حسد و ظلم و غیر آن کہ معطوف ست در مفعول بودن مشارک با بخل ست حزین ؎ تنگی سینہ دلم را بہ فغان مے آرد ❊ ورنہ با ناز تو خاموشی و فریاد یکے ست ❊ فریاد معطوف و خاموشی معطوف علیہ و خاموشی مبتدا است و فریاد ہم مبتدا و عطف بہ حروف را عطف نسق نیز گویند ازان کہ معطوف با معطوف علیہ بر نسق واحد و وجہ واحد مے باشد ازان کہ ہر دو مقصود بہ نسبت مے باشند و تفصیل

حروف عطف در بیان حروف معانی مرکبہ مرقوم ست حاجتے بہ بسط کمر زندارو و این ہمہ عطف
بہ حروف راکہ بیان نمودہ شد عطف حقیقی گویند و لازم ست برائے عطف حقیقی کہ معطوف علیہ
و معطوف لفظاً یا معناً تنہا و مغائر باشند مثال اول ٥ بے تو ماراا اے بہشت عاشقان ؛
ہست دوزخ جملہ باغ و بوستان ٥ ساقیا بادہ دہ کہ رنج خمار ؛ سرو فرق مرا بدرد آوردہ ٥
رائے تو ہمچو شمس منیرست و روشن ست ؛ ذات تو ہمچو کوہ حلیم ست و بردبار ؛ ٥ از بسکہ بارنت
تو برتنم نشست ؛ در زیرنت تو نہان ست و مستتر ؛ لفظ باغ و بوستان و ہمچنین سر و فرق
و کذا منیر و روشن و ہمچنین حلیم و بردبار بہ یک معنے است مثال دوم ٥ گر نبودے امید
راحت و رنج ؛ پائے درویش بر فلک بودے ؛ ٥ اے بت سنگین دل و سیمین لقا ؛ اے
لب تو رحمت و غمزہ بلا ؛ و نگویند فلان سیاہ و سیہ است سوال معطوف بہ نون نفی و
بلکہ و یا ازین قول کہ تابع و متبوع ہر دو مقصود بالنسبتہ باشند خارج شدہ زیراکہ ازین
حروف مذکورہ از تابع و متبوع یک مقصود بالنسبتہ مے باشد نہ ہر دو جمیعاً پس تعریف جامع
نہ شد جواب مراد بودن متبوع بالنسبتہ این کہ بطریق و تمہید تابع مذکور نہ شود و از بودن
تابع مقصود بالنسبتہ این کہ تابع فرع متبوع خود نباشد بسبب عدم استقلال خود در
وجود و شکے نیست کہ معطوف علیہ و معطوف بہ این حروف بہ این معنے مقصود بالنسبتہ
ہستند سوال برین تقدیر بدل غلط در تعریف معطوف داخل مے شود مثل آمد زید اسپ
و بہ مشہد مے روم بہ شیراز ازان کہ زید و مشہد بر سبیل توطیہ و تمہید مذکور نہ شدہ است و نیز
اسپ و شیراز فرع متبوع نیست جواب توطیہ و تمہید عام ست کہ حقیقتہً بود یا حکماً و ذکر
متبوع درین دو مثال مذکور اگرچہ حقیقتہً بر سبیل توطیہ و تمہید نیست لیکن در حکم توطیہ و تمہید
است ازآن کہ در حکم ساقط ست مثل چیزے کہ در حقیقت توطیہ و تمہید بود ۔ و عطف بحروف
آن جا جائز ست کہ اگر معطوف را بجائے معطوف علیہ برند عطف درست باشد والا جائز
نیست و معطوف در حکم معطوف علیہ ست در احوالے کہ جائز ند بہ معطوف علیہ و ممتنع
اند بہ معطوف علیہ نہ بہ نظر ذات او بلکہ بہ نظر ما قبل او بشرط آن کہ انچہ مقتضی جواز احوال
یا امتناع احوال در معطوف علیہ موجود ست در معطوف نیز موجود باشد و معدوم نبود والا
معطوف در احوال تابع معطوف علیہ نہ خواہد بود ازان کہ وجود اثر بدون موثر ظاہر البطلان
است درو ا ست عطف اسم ظاہر بر مضمر پس اگر خواہند اسم ظاہر را بر ضمیر متصل
فاعلی معطوف گردانند باید کہ یک ضمیر منفصل از جنس ضمیر موصوف بر سبیل تاکید پیشش
درآورند چنان کہ درین اقوال آمدم من و زید رفتی تو و عمرو چون خواستند کہ زید را بر ضمیر

متکلم و عمرو را بر ضمیر مخاطب عطف کنند تاکید بہ ضمیر منفصل آوردند بعدہ زید را بر ضمیر متکلم و عمرو را
بر ضمیر مخاطب عطف کردند سوال چرا زید و عمرو را بر تاکید عطف نمے کنند جواب عطف او بر
تاکید جائز نیست ازآن کہ معطوف در حکم معطوف علیہ مے باشد پس اگر زید و عمرو را بر ضمیر منفصل
عطف کنند لازم آید کہ زید ہم تاکید باشد و ہو خلاف المقصود سوال تاکید را مقام و داعی
است کما ہو مبین فی علم المعانی پس اگر در آن جا داعی تاکید نہ بود چگونہ عطف کردہ شود
بر ضمیر متصل جواب دران وقت عدول مے کنند از عطف مفرد بہ سوے عطف جملہ
چنانچہ گویند من آمدم و زید آمد سوال چرا اول تاکید مے آرند و بدون تاکید چرا عطف
نمے کنند جواب ضمیر متصل فاعلی از روے لفظ و معنے مانند جزے باشد از چیزے کہ
بہ و متصل مے شود پس اگر اسمے را برو عطف کنند بدون تاکید لازم آید عطف بر بعض
حروف کلمہ و ہو حرام بالاجماع و محکوم بالامتناع سوال چرا ضمیر متصل فاعلی کالجزے باشد
از روے لفظ و معنے جواب از روے لفظ ازان کہ متصل ست بہ کمال اتصال و جائز
نیست انفصال او چنانچہ جائز نیست انفصال جز اما از روے معنے ازان کہ ضمیر مذکور
فاعل ست و فاعل از فعل کالجزے باشد ازان کہ فعل در تمامیت خود محتاج ست بسوے
فاعل چنان کہ کلمہ محتاج مے شود در تمامیت خود بہ سوے جز سوال چرا ممتنع ست عطف
بر بعض اجزاے کلمہ جواب ضمیر متصل فاعلی مستقل بہ نفسہ نیست زیراکہ بہ منزلہ جز ست
و معطوف اسم مستقل ست و مستقل بہ نفسہ قوی مے باشد و غیر مستقل بہ نفسہ ضعیف پس
اگر بغیر تاکید عطف کنند عطف قوی بر ضعیف لازم آید و این واجب مے کند انحطاط
متبوع را از تابع و مزیت تابع بر متبوع و ہو قبیح سوال بعد تاکید عطف قوی بر ضعیف
لازم مے آید فلا فائدۃ فی التاکید جواب قوت او بہ نفسہ و استقلال فی ذاتہ معلوم
مے شود فلا یلزم المحذور فی التاکید چراکہ بعض حروف کلمہ را تاکید نمے آرند چون ضمیر مذکور
را بہ ضمیر منفصل تاکید آوردند پس ازین جا معلوم خواہد شد کہ ضمیر مذکور مستقل بہ نفسہ کلمہ
علیحدہ است در حقیقت سوال چرا تاکید نمے آرند ضمیر منفصل مفعولی و ضمیر متصل اضافی
را عند العطف جواب ضمیر مفعولی و اضافی کالجز نیست از جہت فقدان اتصال
معنوی فلا یلزم المحذور المذکور بالعطف علیہما ۔ و اگر معطوف علیہ ضمیر منفصل باشد احتیاج
بتاکید نبود چون باغ من و زید یک ست سوال فائدہ عطف چیست جواب فائدہ
عطف گاہے تفصیل مسند الیہ باشد با اختصار مسند چنان کہ گوئی زید و عمرو آمد زیرا
کہ واو براے مطلق جمع ست و گاہے تفصیل مسند باشد بہ اختصار مسند الیہ چنان کہ گوئی فلانے

غور و خفت وگاہے رد مخاطب از خطا در حکم بود بسوے صواب چنانکہ درین قول ؎
فتح گو یار چہ کنی چشم من ست این نہ رکاب ✤ سرمۂ چشم جہان بین مرا پاک ساز ✤ وگاہے شک
و یا تشکیک چنانکہ خواجوے کرمانی گوید ؎ آن شوخ پری چہرہ مگر لعبت چین ست ✤ یا ماہ
شب چاردہ بر روے زمین ست ✤ وگاہے تخییر چنانکہ ؎ یا بمن دہ دل غمین مرا ✤ یا شنو
نالۂ حزین مرا ✤ وگاہے اباحت چنانکہ فقیہے گوید این بخور یا آن و فرق درمیان این ہر دو
آن ست کہ اول مفید ثبوت حکم ست تنہا برای ہر یکے بخلاف دوم کہ درین جمع نیز جائز ست
لیکن نہ از مدلول لفظ بلکہ بقرینۂ خارج و اگر مطلب کمال اتحاد باشد بمعطوف و معطوف علیہ
اکتفا کنند و مسند حذف نمایند ازین سبب کہ گویا چیزے درمیان نیست چنانکہ درین
قول ؎ من و طفل شوخے کہ صد خانۂ زین ✤ ز مردان تہی کرد در یک سوارے ✤ وگاہے
براے سفارش بود کہ ہر دو را یکے دانند چنانکہ جان من و جان شما و نزد بعض معنے این ست
کہ جان من فداے جان شما باد وگاہے براے تخویف بود یعنی چیزے دیگر نباشد و درین
مقام مفید معنے حصر ست چنانکہ درین قول ؎ اگر بر خلاف من آید جواب ✤ من و
گرز و میدان و افراسیاب ✤ و تقدیم مسند الیہ از معطوف علیہ و معطوف براے زیادت
تخصیص مسند باشد بدان چنانکہ درین قول ؎ درویش و غنی بندۂ این خاک درند ✤
آنہا کہ غنی ترند محتاج ترند ✤ و نیز بدان کہ عطف بر دو قسم ست **عطف مفرد بر مفرد**
یعنی معطوف علیہ مفرد باشد و معطوف ہم مفرد باشد چنانچہ از امثلہ کہ مذکور شد ہویداست
و **عطف جملہ بر جملہ** یعنی معطوف علیہ و معطوف ہر دو جملہ باشد و عطف جملہ بر جملہ چہار
قسم ست خبریہ بر خبریہ و انشائیہ بر انشائیہ و انشائیہ بر خبریہ و خبریہ بر انشائیہ اول و ثانی شائع
است چہ در زبان تازی و چہ در زبان فارسی مثال اول ؎ شنیدم کہ جمشید فرخ
سرشت ✤ بسر چشمہ آمد بہ سنگے نوشت ✤ جمشید مبتدا ے موصوف و ما بعد صفت آن و
مصرع دوم خبر این مبتدا و جملۂ بہ سنگے نوشت معطوف بر جملۂ اول از بہار بوستان ایضاً
باران رحمت بے حسابش ہمہ را رسیدہ و خوان نعمت بے دریغش ہمہ جا کشیدہ لفظ باران
مبتدا مضاف ست و رحمت مضاف الیہ آن و موصوف ست بہ بے حساب و لفظ ہمہ
مفعول مقدم و رسیدہ فعل ماضی ست و ضمیر مستتر فاعل آن و این فعل و فاعل جملۂ فعلیہ بتاویل
مفرد خبر باران ست بہ تاویل ازان گفتہ شد کہ اصل در خبر افراد ست تا کہ موافق شود
و رکن کلام اے مبتدا و خبر مبتدا مفرد مے باشد چرا کہ آن اسم ست از روے لفظ یا
از روے تقدیر یعنی تاویل و این مبتدا و خبر جملۂ اسمیہ مستانفہ و او عطف و خوان مبتدا

مضاف و نعمت مضاف الیہ آن و موصوف و بے دریغ صفت و لفظ ہمہ جا مضاف و
مضاف الیہ ظرف متعلق بہ کشیدہ و کشیدہ فعل ماضی ست و ضمیر مستتر کہ راجع است بسوے
خوان فاعل آن و این فعل و فاعل جملۂ فعلیہ بہ تاویل مفرد خبر و این مبتدا و خبر جملۂ اسمیہ
معطوف ست بر باران الخ ایضاً پردۂ ناموس بندگان بہ گناہ فاحش ندرد و وظیفۂ روزی خواران
بخطاے منکر نبرد پردۂ ناموس بندگان مبتدا و ندرد فعل با فاعل جملۂ فعلیہ خبر آن و این مبتدا
و خبر جملۂ اسمیہ مستانفہ است و واو عاطف و وظیفۂ روزی خواران مبتدا و در بعض نسخ لفظ خواران
نیست و نبرد فعل با فاعل جملۂ فعلیہ بہ تاویل مفرد خبر و این مبتدا و خبر جملۂ اسمیہ معطوف ست
بر پردہ الخ و درین دو فقرہ احتمال دیگر نیز ہست یعنی پردۂ ناموس بندگان مفعول مقدم و
برین تقدیر جملۂ فعلیہ خواہد شد و وظیفۂ روزی خواران مفعول مقدم و این نیز برین تقدیر جملۂ
فعلیہ خواہد شد ہر دو مثال منقول از قوانین دستگیری مثال ثانی ؎ یکے گفتش اے ناموَر
شہریار ✤ چہ خواہی ازین پیر رو دست دار ✤ روا مر برفتن و دوست دار معطوف بر آن و ثالث
و رابع در تازی مختلف فیہ ست و در فارسی بوجہ قلت در کلام قدما آمدہ است چنانچہ علامۂ اجراری
درین بیت نوشتہ ؎ این ہمہ ہست و بیاے امرکن ✤ اے منزہ از بیان و از سخن ✤
کہ لفظ بیا انشا ست و این ہمہ ہست خبر و عطف انشا بر اخبار مشکل مے نماید لیکن این قسم
در کتاب کامل نصاب مثنوی چند جا آمدہ چنانچہ فرماید ع مال تخم است و بر شورہ منہ ✤
انتہی و درین قول شیدا ؎ ہر کرا ہست مذاق سخن او مے داند ✤ ذوق واند بود در خورد
این حرف کجاست ✤ جملۂ این حرف کجاست انشائیہ است از جہت استفہام و معطوف
است بر جملۂ ذوق واند نبود در خورد و عطف جملۂ خبریہ بر انشائیہ درست نیست لیکن بصورتیکہ
در معنی انشائیہ باشد چنانکہ درین قول سعدی ؎ بران باش تا ہر چہ نیت کنی ✤ نظر در صلاح
رعیت کنی ✤ کلمہ تا بجاے کاف بیانیہ و ہر چہ نیت بہ قلب اضافت و بران باش جملۂ
انشائیہ است و مصرعۂ دوم ہر چند لفظاً خبریہ است لیکن در معنی انشائیہ است لہذا عطف
این خبریہ بر انشائیہ درست شدہ چنانکہ کسے گوید کہ تو خواہی رفت طرف فلان و ارادہ
امر برفتن کند و این ابلغ ست از امر صریح گویا کہ سرعت کردہ شدہ است آن گویندہ طرف
امتثالش پس خبرے دہد از رفتن مخاطب بہ طرف فلان چنانچہ علماے معانی در مبحث فصل
و وصل بدان تصریح نمودہ اند و ہر گاہ جملہ بعد جملہ آید پس اگر اول در محل اعراب باشد
یعنی خبر مبتدا یا حال یا صفت و مانند آن واقع شود درین ہنگام اگر قصد شرکت دوم
در حکم اعراب اول باشد براے اول عطف کنند ہمچو مفرد پس شرط قبول عطف درین جا

اگر بہ کلمہ واو بود مناسبتے ست کہ درین ہر دو مے آید و این را علمای تازی جہت جامع
خوانند و مے باید کہ این جملۂ دوم مستہجن نہ بود ہر چند جامع در میان بود چنان کہ درین قول ع نگاہش
دل سگش آہو گرفتے ٭ و اگر گوئی درین جا عطف نیست و بر تقدیر تسلیم عطف مفرد بر مفرد چرا نباشد
گویم برای ضرورت شعر محذوف و در حکم ملفوظ ست و اگر عطف مفرد بر مفرد مے شود گرفتند
مے بایست زیرا چہ نگاہ را بطریق استعارہ صیادے مقرر نمودہ پس گرفتے از جملۂ اول بقرینہ
گرفتے کہ در جملۂ دوم واقع ست محذوف شدہ و فیہ نظر و بر تقدیر تسلیم استہجان باقی ست کما فہم
و شرط جامع از ان کردیم کہ در ہیچ کلام فصیحے واقع نہ شود کہ فلانے آب مے خورد و شعر مے گوید و
مثل این و مراد از جامع اخص اوصاف ست وگرنہ در خوردن و شعر گفتن نیز امر جامع ست
فتذکر ۔ و در نثرے کہ دو فقرہ باشد در جملۂ دوم بر اول عطف واجب ست و برین قیاس
چنان کہ ہر کہ تتبع ماہران فن کند داند کہ این قاعدۂ کلیہ است و بخلاف این در نظر مے آید
و اگر جملۂ اول در محل اعراب نبود و ربط جملۂ دوم با اول مقصود باشد بمعنی کہ در حرف عطف
بود سوای واو در ہنگام استعمال عطف کنند چنان کہ گویند آمد زید پس رفت عمرو پس تر
خفت بکر زیرا چہ درین دو جملہ تعقیب و مہلت ملحوظ ست و در جائے کہ ربط دوم با اول
بمعنی عاطفے کہ سوای واو باشد مقصود نہ بود و حکم جملۂ اول بہ دوم ندہند فصل واجب ست
زیرا کہ از وصل اشتراک لازم آید چنان کہ در گلستان گوید یکے از شعرا پیش امیر دزدان رفت
و ثنا گفت امیر دزدان فرمود تا جامہ ازو برکشیدند و از قریہ بیرون کردند مسکین برہنہ بسرما
مے رفت ۔ جملۂ مسکین را معطوف نہ کردند بر جملۂ سابق تا لازم نیاید کہ این ہم بفرمودۂ امیر
دزدان بود و ہر عطف بہ واو کہ در دو لفظ مترادف یا در دو جملۂ متحد الحاصل واقع شود
آن را عطف تفسیری گویند و درین نحو عطف باید کہ معطوف بہ نسبت معطوف علیہ واضح
باشد تا کہ معطوف مفسر معطوف علیہ باشد ہم چنین ست در تحفۃ القوانین مولفہ حاجی محمد
متخلص بہ حیران چنان کہ در درخشان و تابان و سپاس داری و شکرگزاری سعدی گوید ؎
کہ عشق من اے خواجہ بر خوے اوست ٭ نہ بر قد و بالاے و لجوے اوست ٭ قد و بالا بہ واو
عطف تفسیری ملک قمی گوید ؎ کنند خویش و تبار تو ناز مے زیبد ٭ بہ حسن یک تن اگر قبیلہ
ناز کنند ٭ درین جا لفظ تبار معطوف و لفظ خویش معطوف علیہ و ہر دو لفظ بیک معنی اہل
قرابت است و سعدی راست ؎ بستان و باغ ساختہ گیر اند و بسے ٭ ہر گنج و ہر خزانہ کہ
شاہان نہادہ اند ٭ تزک جہانگیری اگر متصدیان مہمات دار العدالت در دادخواہی و غور رسی
ستم رسیدگان و مظلومان اہمال و مداہنت ورزند آن مظلومان خود را بدین زنجیر رسانیدہ

سلسلہ جنبان گردند و درین قول فراگیر سیرت غفور او تجاوز از گناہے کہ بہ نسبت تو کردہ باشند
عادت کن عرفی راست ؎ بہ عرصہ دادن شوق و بہ آب شستن یاس ٭ بہ دستیاری توفیق و
رنگ دادن کار ٭ واو در ہر دو مصرع برای عطف تفسیری است و درین قول سعدی ع خداوند
بستان نگہ کرد و دید ٭ و گاہ باشد کہ عند القرینہ معطوف بہ واو را با حرف عطف حذف کنند
چنان کہ سعدی گوید ؎ گروہے بر شیخ آن روزگار ٭ ز دست ستمگر گرستند زار ٭ معطوف گرستند
یعنی و التماس کردند محذوف و درین قول منہ بخندید برمن کہ غفلت کجاست ٭ معطوف بخندید
برمن یعنی و گفت محذوف و این کاف با ما بعد خود بیان مقولہ و لہ فراہم نشینند تر دامنان ٭
کہ این زہد خشک ست و آن دام نان ٭ معطوف نشینند یعنی و گویند محذوف منہ یکے را
بہ زندان درش دوستان ٭ کجا ماندش عیش در بوستان ٭ معطوف بہ زندان درش دوستان
یعنی و خوش در بوستان محذوف و این بیشتر است و گاہے معطوف علیہ محذوف باشد
ہم او راست ؎ مغان را خبر کرد و پیران دیر ٭ ندیدم در ان انجمن روے خیر ٭ فتادند
گبران پازند خوان ٭ چو سگ در من از بہر آن استخوان ٭ پیران دیر معطوف ست بر مغان و
بعد از ان عبارت تا آن کہ فراہم آمدند محذوف و مصرعہ دوم جملہ معترضہ و بیت دوم معطوف
بر ہمان جملہ فعلیہ محذوف از بہار بوستان و گاہے معطوف متعدد مے باشد و در ان وقت ضرورست کہ
بر سر ہر معطوف حرف عاطفہ آرند لیکن بنا بر ضرورت وزن در بعض معطوف مے آرند و بعض
نے آرند سعدی فرماید ؎ معلمت ہمہ شوخی و دلبری آموخت ٭ جفا و ناز و کرشمہ ستمگری آموخت ٭
درین جا بیان کرشمہ و ستمگری آموخت واو نیست و درین بیت ؎ زہے حشمت بہ غارت
داد زان صف بستہ مژگانہا ٭ شکیب و صبرہا تاب و توان ہا دینہا و ایمان ہا ٭ در مصرع دوم بیان
صبرہا و تاب و توان ہا و دین واو ساقط شدہ برای ضرورت وزن صائب گوید ؎ بقدر
ہر سکون راحت بود بنگر مراتب را ٭ دویدن رفتن استادن نشستن خفتن و مردن ٭ و درین شعر ؎
سنبل بہ چمن نافہ بہ چین مشک بہ تاتار ٭ از نکہت آن زلف پریشان گلہ دارد ٭ و ہم قاعدہ
زبان فارسی آن ست کہ ہر معطوف کہ در شروع مصرع دوم باشد ما قبل آن حرف عطف
نے آرند و لہذا قبل لفظ جفا واو نیست ۔ و حذف عاطف را جائے کہ الفاظ باہم بسیار
مناسب باشند افصح شمردہ اند چنان کہ بعضے از شارحان مثنوی مولوی معنوی نوشتہ اند
و ظاہر آن کہ حذف عاطف ان ست کہ عطف تغائرے خواہد و عطف تفسیری کم ست پس
از جہت مناسبت یک دیگر و قرب ہم عاطف محذوف گردیدہ و تقدیم معطوف بر معطوف علیہ
در فارسی نیامدہ و گاہے در معطوف و معطوف علیہ فاصلہ واقع شود سعدی گوید ؎ دہان بے زبان

پندمے گفت وراز ٭ کہ اے خواجہ باے نواے بہ ساز ٭ پند مفعول فعل مے گفت وراز معطوف بران و این عطف تفسیری ست و در ہر دو فعل مے گفت فاصل واقع شدہ **وله** رازیر چوگان گفت ست وگوے ٭ بگفتند اگر نیک دانی بگوے ٭ گوے معطوف بر لفظ گفت و مجموع معطوف و معطوف علیہ مضاف الیہ چوگان و رابطہ درمیان ہر دو فاصل ؎ شکم صوفی را زبون کرد و فرج ٭ دو دینار بود ہر دو را کرد خرج ٭ فاعل فعل زبون کرد شکم و فرج معطوف بران ؎ چو نقش بند در ایوان شاہ ٭ دژم روے کرد ست و زشت و تباہ ٭ لفظ زشت معطوف بر دژم روے **وله** مغان را خبر کرد و پیران دیر ٭ پیران دیر معطوف ست بر مغان پوشیدہ نماند کہ صفت یا بدل کہ داخل شود بر و حرف عطف چون خداے بخشندۂ دستگیر و بریدم زید دستش و پایش دو وجہ دارد یکے آن کہ صفت خدا و بدل زید ست مثلاً و تابع است او را بہ تبعیت معطوف علیہ کہ آن بخشندہ و دست ست دوم آن کہ معطوف ست بر صفت متقدمہ و مبدل منہ و تابع معطوف علیہ خود ست پس معطوف بر صفت در وجہ اول من وجہ معطوف ست و من وجہ صفت و در وجہ دیگر معطوف مذکور را سواے وصفیت احتمال دیگر نیست۔ و فصحاے فارسی در صورت تعدد صفات حذف حرف عطف افصح دانند چنان کہ درین قول ؎ مرا یارے است نگین دل ستمگر ست پیمانے ٭ قیامت قامتے زنار وارے نامسلمانے ٭

فصل چہارم در ذکر عطف بیان

بدان کہ چون دو لفظ در یک جملہ بے حرف عطف بہم آیند و لفظ ثانی در انتساب حکم تابع اول بودہ مقصود اصلی در انتساب لفظ اول باشد و ذکر ثانی محض براے افادہ تفسیر و بیان بود لفظ ثانی را **عطف بیان** و اول را **مُبَیَّن** نامند و حرف آخرش ساکن بود و عطف بیان را بدون بیان اطلاق نمے کنند چہ مطلق عطف بہ حروف ست و آن مشابہ بہ صفت است یعنی چنان کہ صفت موصوف را واضح گرداند ہم چنین ست عطف بیان در توضیح متبوع لیکن صفت براے تعریف یا تخصیص آید و عطف بیان محض براے تفسیر و بیان و عدم التباس بیان بدل و عطف بیان این کہ بدل مقصود بالنسبۃ باشد و ذکر مبدل منہ براے تطبیہ و تمہید اسناد و مبالغہ بخلاف عطف بیان کہ دران مبین مقصود باشد و عطف بیان براے تتمہ توضیح متبوع بود و ہر چند توضیح از بدل ہم حاصل شود لیکن تبعاً زیرا کہ مقصود دران اسناد ست بخلاف عطف بیان کہ غرض اصلی ازو توضیح متبوع بود و فرق محض باعتبار قصد قائل حاصل مے شود حاصل آن ست کہ اسمے ذکر کنند و چون آن اسم مشہور نباشد براے اظہار و روشن کردن آن اسمے دیگر

کتابخانہ خصوصی
غلام محسن - سرودہ

ذکر کنند کہ بہ نسبتش زیادہ مشہور باشد **سوال** ازین قول معلوم مے شود کہ عطف بیان را لابد است کہ از مبین خود اوضح بود و حال آن کہ گاہے مبین او اوضح مے باشد **جواب** از توضیح عطف بیان مبین خود را لازم نمے آید کہ از مبین خود اوضح بود چہ جائز ست کہ مبین اوضح بود لیکن از اجتماع عطف بیان با مبین خود ایضاحے حاصل آید کہ از منفرد حاصل نبود و قائل چنانچہ اگر ہزار کس مثلاً بر فوج عدو غالب شدہ بعدہ پانصد کس دیگر بہ آنہا ملاقی شدہ مدد و معاونت نمودند و بہ اجتماع ہر دو غلبۂ حاصل آید کہ قبل ازین حاصل نبود پس ازین جا لازم نمے آید کہ غلبۂ این پانصد کس از غلبۂ ہزار کس افزون بود **سوال** وقتے کہ مبین از عطف بیان اوضح بود پس احتیاج بہ سوے عطف بیان چہ باشد و چگونہ احتیاج بود کہ توضیح اوضح تحصیل حاصل ست و ہو محال بالبداہت **جواب** مراد از بودن اول اوضح از ثانی این ست کہ اگر مثلاً اول را منفرد تلفظ کنند از ثانی اظہر الدلالت بود و بر مسمے و آوردن عطف بیان درین وقت بہ غرض آن ست کہ تا احتمالے و ابہامے کہ بہ حسب تعدد وضع در ذہن سامع محتمل است رفع شود فلیس ہہنا تحصیل الحاصل بل رفع الابہام۔ و عطف بیان در ضمن علم یا کنیت یا لقب یا تخلص حاصل شود مثلاً تخلص سعدی زیادہ تر شہرت دارد بہ نسبت مصلح الدین کہ علم ست اگر مصلح الدین گویند معلوم نہ شود کہ کیست و ہرگاہ سعدی بعد ازان مذکور کنند و گویند مصلح الدین سعدی شیرازی گفتہ است معلوم شود کہ ہمان مصنف گلستان مراد ست حضرت نعمان ابوحنیفہ فرمودہ است و این وقتے ست کہ کنیت مشہور تر از علم باشد و در صورت عکس گویند حضرت ابوحفص عمر خلیفہ ثانی ست و بحضور شہنشاہ نور الدین جہانگیر مشرف گردید و این وقتے ست کہ لقب مشہور تر از عالم باشد و ہمچنین باشد حال جزو ثانی بعض اعلام مرکبہ مانند خواجہ عزیز و سید علی شاہ قاسم و مرزا رشید۔ حزین گوید ؎ اے کہ بہ طرہ رہزنی دین ہزار سالہ را ٭ بر گل تر فگندۂ دام دلم کلالہ را ٭ کلالہ عطف بیان دام دل ست یعنی دام دل کہ عبارت از کلال است بر گل تر افگندۂ مثال دیگر ؎ بگفت اے ہوادار سکین من ٭ برفت انگبین یار شیرین من ٭ یار شیرین عطف بیان از انگبین ست۔ و فصل در مبین و عطف بیان در محاورہ جائز ست چنان کہ درین قول سعدی ؎ دگر بہ چشم ارادت نگہ کنے بر دیو ٭ فرشتہ اش بنماید بہ چشم کروبی ٭ لفظ کروبی عطف بیان فرشتہ است و خان آرزو گوید کہ درین قول سعدی ؎ زمن بپرس فرسودۂ روزگار ٭ کہ بر سفرہ حسرت خورد روزہ دار ٭ فرسودۂ روزگار عطف بیان از ضمیر متکلم ست نہ صفت زیرا کہ فصل میان صفت و موصوف درست نیست ازین تقریر معلوم شد کہ او معنی عطف بیان ندانستہ چہ علماے معانی تصریح کردہ اند کہ فائدہ عطف بیان ایضاح متبوع ست

بہ اسمے کہ مختص باشد بہ آن متبوع چنانچہ مصلح الدین سعدی شیرازی گفتہ وظاہرست کہ فرسودہ روزگار اسم نیست بلکہ صفت ست از عالم من بندہ ونیز مختص بہ متکلم نیست تا کہ عطف بیان باشد وقول او کہ فصل میان صفت وموصوف درست نیست محض تحکم ونیز غفلت است ازین بیت ؎ پدر گفت گر بند من نشنوی ٭ یکے سنگ برداشت باید قوی ٭ از بہار بوستان۔

فصل پنجم در بیان تابع عرفی کہ بہ تابع مہمل شہرت دارد

باید دانست کہ تابع عرفی تابعے ست کہ از برائے تقویت متبوع باوے مقارن شدہ باشد وچون در ترادف ناچارست ازین کہ ہر ہمہ از مترادفین در دلالت بر معنے محتاج بہ دیگر نباشد ومغایر یک دیگر باشد بنابران میان تابع عرفی ومتبوع آن کہ الفاظ مزدوجہ است چون ہرج مرج ترادف نخواہد بود زیرا کہ مرج مستقل بالافادہ نیست ودلالت نے کند بر چیزے بخلاف ہرج پس تابع اصلا موضوع نیست بلکہ مہمل ست وجز این نیست کہ بر معنے بہ جہت اقتران بہ متبوع خود دلالت مے کند زیرا کہ برائے تقویت متبوع موضوع وباوے در استعمال مقارن شدہ پس ہرگاہ بغیر متبوع استعمال کنند مفید چیزے اصلا نہ شود واما متبوع اگرچہ دال بر معنے است لیکن این دلالتش وضعی نیست بلکہ از عالم دلالت مقلوبات است چنان کہ دیز بجائے زید ونعلت بجائے لعنت واز ہمین قبیل ست سیب وتیب بمعنی سرگشتہ وحیران۔ سپہر دربراہین گوید کہ صاحب مدار الافاضل سیب بمعنی سرگشتہ آوردہ وبدین شعر توسل گردیدہ ؎ نبود ہیچ مرا باقی از عتاب خدا ٭ نگہ کہ کرد مرا بے گنہ پریشان سیب ٭ مرا ہنوز وثوقے نہ بود ودر اشعار شعرائے دانا نیافتہ ام مولف گوید کہ این لغت باشین معجمہ اصح از سین مہملہ است استاد دقیقی گوید ؎ نبودہ مرا باتو ہیچ آزوریب ٭ مرا بے سبب کردہ شیب وتیب ٭ وخانمان سلیم گفتہ ؎ در گلستان محبت عاقبت چون فاختہ ٭ بر سر سروے نہادم خان ومان خویش را ٭ وسست وست وشل ول وشغل دغل وترت مرت بمعنی زیر وزبر وہرج ومرج بمعنی آشوب وفتنہ ودرآمیختہ وغلط کردن ودر محلے گویند کہ جمعے ناموافق یک دیگر کار کنند وہر کرا آنچہ از دست برآید بکند اما مرج دراصل بفتحتین ست وجہت موافقت با ہرج بہ سکون استعمال کنند مسیح کاشی گوید ؎ من وخیال لبش ہرج ومرج دہر نگر ٭ کہ گاہ ملک مگس مے شود شکرزارے ٭ فیاض گفتہ ؎ از ہجوم ہرج ومرج آزادگان وارفتہ اند ٭ وز وفور ظلم وجور آئینہ ہا دار وغبار ٭ وتار ومار وتال ومال بمعنی زیروزبر شدہ وپراگندہ واز ہم پاشیدہ وناچیز ونابود گردیدہ صائب گفتہ ؎ یک دل جمعی نماند حسن تار ومار کرد

زلف شکستۂ تو بصد دل چہ مے کند ٭ کلیم ؎ ہر تار پیرہن شدہ تارے بہ قصد خصم ٭ جز دشمنش کہ یافتہ معنے تار ومار ٭ حکیم فردوسی گفتہ ؎ تہمتن بہ زابلستان ست وزال ٭ شود کار ایران ہمہ تال ومال ٭ ہم او گفتہ ؎ شد از بے شبانے رمہ تال ومال ٭ ہمہ دشت تن بود بے دست ویال ٭ در سروری ست واس وولوس اتباع اند چون خراب ویبات وتار ومار وبہ سفلہ ودون اطلاق کنند شمس فخری گفتہ ؎ مقام دشمن او نیست جز خراب ویبات ٭ صفات حاسد او نیست غیر واس وولوس ٭ ویبات بہ فتح یائے تحتانی وبائے موحدہ بہ الف کشیدہ وبہ فوقانی زدہ بمعنی خراب ست۔ در موید الفضلا آوردہ واس وولوس اتباع اند چون خراب ویبات وتفسیر آن فاس وقماس باشد کنائی زفا نگویا اقول ہرجا کہ اتباع اند معنی لفظ اول را باشد وثانی تابع محض باشد چون فلان وبہمان مگر این کہ گفتہ شود ہر دو معنے ہمین لفظ اول راست وفاس بہ فا وسین مہملہ است کہ معنی آن تبرست وقماش خنور را گویند یعنی اوان مطبخ وموید ست این را معنی منجل چنانچہ در تاج ست المنجل داس کالہ وسنان فراخ جراحت داس کالہ داسے کہ بدان رز پیرایند وعصائے سر کژ وسنان فراخ جراحت ہمان تبرست اگر گوئی واس اگرچہ از قماش ست اما بمعنی قماش نیست جواب گویم جائے کہ اتباع مے آیند فائدہ تعمیم مے دہد اول را یعنی جنس اول مراد مے باشد واین از استعمال معلوم مے شود در ہند مے گویند چھری وری ہست یعنی ہرچہ برندہ باشد بعض گویند کہ در خان ومان خان بمعنی خانہ است ومان بمعنی رخت خانہ وے توان گفت کہ تابع ست چرا تابع بہ عطف مستعمل نہ شود مگر آن کہ گوئیم این جا تابع ومتبوع ہرچند بحسب ظاہر معطوف ومعطوف علیہ باشند لیکن استعمال ہر دو را معاً حکم مرکب دادہ اند ازین ست کہ ازین مرکب غیر از معنی خانہ مستفاد نے شود وشیخ شیراز ع کہ خان ومان من این شوخ دیدہ پاک برفت ٭ وخان آرزو را درین نظر ست چرا کہ اکثر ارباب لغت مان بمعنی خانہ گفتہ اند وسندش نوشتہ اند ودر رسالہ ابراہیمی بمعنی اسباب خانہ گفتہ وسروری این را صواب پنداشتہ لیکن سروری وصاحب ابراہیمی سند نیاوردہ اند۔ وانچہ نوشتہ کہ تابع بہ عطف مستعمل نہ شود غلط صریح ست زیرا کہ شیب وتیب وتار ومار بہ واو عطف اند وظاہر ادر مہمل وتابع فرق نکردہ آرے در میان مہمل واو عطف نبود مثل آب ماب وآتش ماتش ونیز انچہ نوشتہ کہ ہر دو را معاً حکم مرکب دادہ اند وغیر از معنی خانہ مستفاد ازان نے شود نیز خطاست زیرا کہ حال جمیع توابع ہمین است ونیز استناد بہ مصرعہ سعدی در بودن لفظ خان ومان معاً بمعنی خانہ درست نیست زیرا کہ نسبت رفتن بہ خانہ مجاز باشد

هم چنین به اسباب وغیره چنان که گویند خانه رفت وخاشاک رفت لهذا خاک روب بمعنی جاروب نیز آمده خواجه شیراز ع خاک روب در میخانه کنم مژگان را ٭ پس معنی خانه تنها مستفاد نه شود لهذا در محل خانه خان ومان عموماً مستعمل نه شود وحق تحقیق آن ست که مان بمعنی ماندن ست زیرا که از بعض باب امر ومصدر به یک وزن آید چنانچه باف بمعنی بافتن ومصدر بالمجاز بمعنی ظرف مستعمل شود۔ وخان آرزو در زواید الفوائد گوید شور ومور جمال انجو گفته که این لغت از توابع ست ودو معنے دارد اول چیزے نحس وشوم دوم چون خواهند که کسے را به حقارت وزبونی وانمایند شور ومور گویند حکیم خاقانی ؎ شور ومور حسودانش اگر چند که لاف ٭ شار وماند نفر بانفر آمیخته اند ٭ حکیم سنائی ؎ زهر وظلمات وتراش مزخرف ٭ همه سال با خلق در شور ومور ند ٭ وشار ومار را فاضل هندی وسوی بدون واؤ عطف مار بزرگ وشور ومور را بدون واو مذکور بمعنی مورچه تنها آورده اند واستناد به بیت خاقانی کرده وفقیر آرزو در سراج اللغت نوشته ام که شور ومور به واو عطف بمعنی شوم ضعیف چه شور بمعنی نحس آمده چنان که شور چشم ومور معروف که نهایت ضعیف ست واین عبارت در محل حقارت وزبونی گویند وظاهر آن ست که شار مار مقابل شور مور ست وآن کلمه ایست که در مقام عظمت وبزرگی استعمال نمایند وشار درین جا بمعنی شاه که لقب سلاطین بعضے از جاهست چنان که در کتب لغت ست ومار بمعنی معروف وچون از هر دو رعب در دل مردم پیدا شود بدان معنے مستعمل شد ومقابل این شور مور ند بمعنی مذکور هذا هو التحقیق الحال چنین متحقق شد که ترت ومرت وتار ومار وشیب وتیب وغیره بمعانی مذکور اتباع هستند زیرا که در اتباع شرط ست که کلمه اول با معنے بود ودوم خواه باشد خواه نباشد درین صورت الفاظ مزدوجه باشند مشابه اتباع وهم چنین ست شار ومار وشور ومور که بواؤ عطف از الفاظ مزدوجه است ومعنی ترکیبی ندارد وبر آوردن معنے ترکیبی از تعسفات اشتقاقی ست ومثال صحیح اتباع خوار وزار ست۔ وعلمائے عربیه گفته اند تابع دو گونه است یکے آن که لفظ دوم معنے دار باشد مولف این نسخه گوید که لفظ دوم معنے دار صحیح اگر باشد منفرد ونیامدن آن چنان که سابق مذکور شد محل نظر باشد اگر بعضے را علم نبود دلالت بر عدم معنے نے کند کما قال الفاضل السبکی ونقله السیوطی فی المزهر دوم آن که لفظ دوم واضحة المعنے وبنیة الاشتقاق نباشد مگر آن که برائے ماقبل خود کالاتباع باشد۔ وصاحب بهار عجم گفته هشت وشت بالضم جنگ کردن ولکد ویلی ومانند آن زدن ودوم بعض محقق گویند از اتباع ست ودرین محل تامل زیرا که درمیان تابع ومتبوع

واؤ عطف نمے آید مولف گوید که این قسم تابع در عربی بے واو عطف آید ودر فارسی به واؤ عطف وطرفه تر آن که در باب کاف تازی مع شین معجمه نوشته کش وفش بمعنی شان وتجمل وکر وفر گویند فلانے کش وفش دارد وهر دو اتباع اند چنانچه رفیع واعظ گفته ؎ ما مرید جبه ودستار وکش وفش نه ایم ٭ نیست واعظ خبرنی وآل یا کش پیر ما ٭ وخود فش در کتاب بهار عجم اعتراف به آمدن واؤ عطف درمیان تابع ومتبوع او نموده است وانچه در برهان قاطع آمده شغر بغر به فتح اول وغین دوم بر وزن شکر بکر کلمه ایست از توابع بمعنی پراگنده وپریشان انتهی بغیر واؤ عطف عربی ست نه فارسی گو برهان اشاره بعربی بودنش نکرده وبر سبیل شذوذ در فارسی نیز بغیر واؤ عطف آمده چنانچه کژ مژ که کژ معروف است ومژ مهمل آن ست چون دندان کژ مژ حکیم ثنائی گوید ؎ از لبم باد خزان برخیزد از تاثیر عشق ٭ چون از آن دندان کژ مژ خوش بخندد نوبهار ٭ ودر سراج اللغت نوشته که کژ مژ زبان بمعنی کسے که زبانش راست نگردد ولفظ کژ مبدل کج ست ومژ از توابع اوست وصاحب انجمن بمعنی کودکے که تازه به سخن آمده وزبانش به کلمات درست وفصیح روان نه شده باشد نوشته شیخ نظامی گفته ؎ طفل چهل روزه کژ مژ زبان ٭ پیر چهل ساله برش درس خوان ٭ وسزاوار این تابع آن ست که از متبوع موخر بوده به وے متصل باشد پس انچه بعض گفته اند که بهمان در بهمان وفلان از اتباع ست ؎ در جنب تعینت دو عالم ٭ بهمان وفلان آفرینش ٭ که بمعنی که ومه یا وضیع وشریف یا معلوم الحال ومجهول الحال مستعمل شود ودرین نظر ست چه تابع ومهمل هر دو بعد کلمهٔ اصلی آیند واین جا بهمان پیش از لفظ فلان واقع شده ودرین صورت بهمان بمعنی شخص مجهول الحال بود وغایتش ذکر لفظ فلان درین جا ضرور ست وتنها نیاید ومرادف فلان واعم از شخص وچیز چنانچه از موارد استعمال ظاهر ست وبعض جا برائے ضرورت میان متبوع وتابع فصل وارد ست چنان که درین قول مولوی معنوی ؎ از دیر برون رفتم ستیم به پیش آمد ٭ در هر نظرش مضمر صد گلشن وکاشانه ٭ چون کشتی بے لنگر کژ مے شد ومژ مے شد ٭ در حسرت او مرده صد عاقل وفرزانه ٭ فائده جلیله از تصنیفات سراج الدین علی خان آرزو معلوم مے شود که درین قسم تابع ومهمل فرق این ست که درمیان مهمل واو عطف نه بود چون آب تاب وآتش تاتش واین به واو آید چون تار ومار وشیب وتیب وداس ودلوس وخراب ویبات وصاحب بهار عجم نوشته که این قدر هست که مهمل بغیر واو عطف مے آید واین به واو نیز آمده۔

باب سوم در بیان مقدرات و محذوفات

بدان که مراد از محذوف لفظے ست که آن را به جهت اختصار و مزیت فصاحت یا بنا بر ضرورت شعر از ظاهر عبارت حذف کرده باشند بر خلاف مقدر که این بحسب محاوره در کلام عام و خاص بے ارادۀ ایشان محذوف و مستتر بود یعنی فرق در مقدر و محذوف آن ست که مقدر مستعمل صغیر و کبیر ست و محذوف یا برائے فصاحت باشد یا بنا بر ضرورت و بعض محذوفات مشهور بود و آن را هر کس داند و بعض غیر مشهور و آن بے آن که دیگرے بگوید معلوم نگردد بخلاف مقدر که در کلام بزرگ و کوچک باشد بے اراده قائل پس اطلاق محذوف بر هر مقدر درست باشد نه بالعکس و در حاشیه عبد الرحمن اسفرائنی نویسد ان المقدر هو المحذوف من اللفظ مع البقاء فی النیة والمحذوف هو ما حذف من اللفظ والنیة یعنی مقدر چیزے ست که حذف کرده شود از لفظ با بقایش در نیت و محذوف چیزے است که حذف کرده شده از لفظ و معنے و بعض گفته اند که در مقام حذف ثقلے در اصل مے باشد که بسبب بعض مقتضیات آن را در آن جا ذکر نمے کنند و در تقدیر محض وجود اعتباری و نفس الامری ست که بعض احکام لفظی همچو فاعل بودن و مؤکد بودن و امثال آن که همه از احکام لفظ ست بران دلالت دارد **سوال** محذوف و مقدر لفظ حقیقی ست یا لفظ حکمی **جواب** لفظ حقیقی ست زیرا که ماهیت لفظ حقیقی برو صادق مے آید و لفظ حکمی نیست از ان که لفظ حکمی آن ست که گاهے ملفوظ نباشد و احکام لفظ حقیقی برو جاری کرده باشند و محذوف و مقدر ملفوظ مے شود **سوال** هر گاه که صادق مے آید بر محذوف و مقدر ماهیت لفظ حقیقی پس مے باید که موجود باشند محذوف و مقدر **جواب** صدق ماهیت لفظ تقاضا نمے کند وجود ما صدق علیه را در جمیع ازمنه تا که حذف و تقدیر منافی باشد صدق ماهیت را ۔ بدان که حذف دو قسم ست یکے آن که چیزے قایم مقام او نباشد چنان که درین قول ؎ چه قدر بوسه توان داد سراپائے ترا ٭ به بغل آمده تنگ مراهاے ترا ٭ یعنی ترا باید آنچه دل مے خواهد کردن و دیگر آن را چیزے باشد و آن گاهے علت باشد چنان که درین قول ؎ ور ندانی که در نهانش چیست ٭ محتسب را درون خانه چه کار ٭ یعنی تجسس عیبش مکن که محتسب را درون خانهٔ مردم کار نیست و گاهے بیان بود چنانکه درین قول ؎ شب چو عقد نماز بر بندم ٭ چه خورد بامداد فرزندم ٭ یعنی درین فکر مے باشم

و اولهٔ حذف بسیار ست از ان جمله است دلالت عقل بر حذف و دلالت مقصود اظهر بر تعیین چنان که درین شعر ؎ هم در تو گریزیم اگر گریزیم ٭ یعنی اول خود نمے گریزیم و اگر بالفرض بگریزیم در سایهٔ عاطفت و لطف تو گریزیم و گاهے چنان بود که عقل دلالت بر حذف نکند لیکن سیاق و سباق دال بران باشد چنان که درین قول ؎ بنده همان به که ز تقصیر خویش ٭ عذر بدرگاه خدا آورد ٭ از ان جمله است شروع فعل پس تقدیر کنند هر چه ابتدائے آن کنند چنان که بنام خدا ازین نوعے ست سعدی فرماید ؎ بنام جهاندار جان آفرین ٭ حکیم سخن بر زبان آفرین ٭ نظامی فرماید ؎ بنام بزرگ ایزد داد بخش ٭ که مارا ز هر دانش او داد بخش ٭ و چون این مقام افادهٔ کثیر دارد بنا بران در ان بسط کلام مے کنم **الف** حذف الف ندا چنان که درین قول حافظ ؎ ساقی به نور باده برافروز جام ما ٭ مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما ٭ یعنی ساقیا و مطربا **ب** این حرف در چهار جا محذوف و مقدر باشد **اول** بائے استعانت چون دست خود این کتاب نوشتم اے بدست خود این کتاب نوشتم **دوم** بائے عوض سعدی گوید ؎ خانه را که چون تو همسایه است ٭ ده درم سیم کم عیار ارزد ٭ اے بده درم سیم کم عیار **سوم** بائے قسمیه حذفش مطلقاً نیست چه جان شما من درین جا نمے مانم بجائے بجان شما گویند و هم چنین بجائے بسر تو سر تو گویند و بجائے بخدا خدا نگویند و سر این آن ست که حذف مذکور قیاسی نیست موقوف بر قدر سماع و استعمال ست **چهارم** بائے ظرفیت حذفش مطلقاً جائز ست چون دست فلانے این کتاب را نه خواهم داد یعنی بدست فلانے چه در قوانین دستگیری گوید لفظ چه گاهے بعد اگر مقدر باشد چنانچه درین قول عبد الله انصاری کاسنی اگر چه تلخ ست از بوستان و عبد الله اگر مجرم ست از دوستان اے عبد الله اگر چه الخ و این دلالت بران دارد که حذف چه بضرورت شعری مختص نیست همچنین ست در شرح گلستان از محمد افضل اله آبادی قس اکثر جا محذوف بود چنانچه خدا بیامرزد یعنی خدا بیامرزوش که حذف کاف بیان در اے لحوق آن بر هر کسے و هر وقتے بے یاد بایا و هر چه در معنی آن باشد و بیان کلام قائل غیر صفت درست نباشد بلکه غلط و محض پوچ چنانچه ظهوری گوید "سرود سرایان عشرت کدهٔ قال که به نورس سرا بستان حال کارکام و زبان ساخته به شهد ثنائے صانعے مذاب البیانند که چاشنی نغمه هائے شکرین در رگ و پے نے دوانیده" حذف این هر دو کاف هیچ گونه جائز نیست مثال حذف بعد هر کسے معز فطرت گوید ؎ هر کسے کشته کو نرگس جادو باشد ٭ حلقهٔ ماتمش از حلقهٔ آهو باشد ٭ ظهوری گوید ؎ چار چیز از

شعبگی آوردہ ام ٭ ہر کس از دودہ مقاش خوش ٭ مثال حذف کاف بیانی بعد ہر وقت
و ہر چہ قایم مقام آن قبیل گوید ؎ چو از کنارم برون کنی سر بگیر مت پا کہ باش یکدم ٭ از آنکہ
ہرگہ روی زمین ہم نے شناسم دگر سر از پا ٭ و کاف بیان بعد ہر چہ و ہر کہ مقدر بود اول چنانکہ
درین قول سعدی ہر چہ زود تر برآید دیر نپاید یعنی چیزے کہ زود تر برآید الخ ثانی چنانکہ درین
قول صائب ؎ لایق مجلس نباشد ہر کہ خندد بے محل ٭ یعنی ہر کس کہ بے محل خندد و نیز ازین
عالم ست این بیت سعدی ؎ عزیزے کہ از درگہش سر بتافت ٭ بہ ہر در کہ شد ہیچ عزت
نیافت ٭ چہ کاف کہ از درگہش بمعنی ہر کہ ہست و کاف بیانیہ محذوف و آنان کہ ہمین کاف
را بیانیہ دانند خطاے فاحش نمایند مثال حذف کاف در کلام قائل غیر صفت حیدر کلوخ گوید ؎
ماہ من گفتا مکن ہر سو نظر گفتم بہ چشم ٭ سوے من بین و مبین سوے دگر گفتم بہ چشم ٭ مثال حذف
در انچہ غیر کلام قائل و صفت موصوف قتیل گوید ؎ تا نہادی پاے بر فرق قتیل ناتوان ٭
تشنہ خون وے ست از رشک خاک کوے تو ٭ و حذف کاف استفہام کہ مشہور است
و کاف تعلیلی چنان کہ درین قول جامی ؎ جفا مکن کہ جفا رسم دلربائی نیست ٭ جدا مشو
کہ مرا طاقت جدائی نیست ٭ و کاف بمعنی تا چنان کہ درین قول ؎ نہ خواہم رفت سوے
آن پریزاد ٭ کہ رسواے جہان خود را نہ سازم ٭ و سخن زیادہ از حد خود نہ خواہم گفت کہ
مردم عیب من نکنند. این ہر سہ جائز نباشد دیگر حذف کاف بمعنی ہم در بعض جا جواز دارد
اما معنی مبدل گردد چہ وجود کاف دال بود بر مبالغہ و اصرار در صدق دعوے و عدم کاف
بر عدم اصرار در صدق دعوے و حذف کاف مفاجات چنان کہ درین قول سعدی ؎
دمے رفت یاد آمدش روے دوست ٭ بعد از لفظ رفت کاف فجائیہ محذوف ست یعنی
دمے از ان جا بجاے دیگر نقل کردہ بود کہ ناگاہ یاد آمد او را روے دوست ہم لایق نباشد
و کاف صلہ و کاف بمعنی بلکہ ہم قابل حذف نباشد م میم متکلم حذف شود چنانکہ سعدی گفتہ ؎
رفتم کہ گلے بہ چینم از باغ ٭ گل دیدم و مست شد بہ بوے ٭ یعنی مست شدم انوری گوید ؎
القصہ باز گشتم و آمد بہ خانہ زود ٭ در باز کرد و باز بہ بست از پس استوار ٭ ہم او گفتہ ؎
چون والہان ز جاے بہ جستم و دیدمش ٭ بگرفتمش کنار و بر انداختم نقاب ٭ آوردمش بجاے
نشاند و نشست پیش ٭ بر دست بوسہ دادم و بر روے زد گلاب ٭ و نیز ازین قبیل ست ؎
سفر گزیدم و بشکست عہد قربے را ٭ مگر بہ حیلہ بہ بینم جمال لیلے را ٭ از فرہنگ جہانگیری
و برہان قاطع و انجمن آراے ناصری وغیرہ و حق این ست کہ درین مثالہا نوعے از
التفات ست و چون ایشان را بدین اطلاعے نبود بہ حذف میم متکلم درین جا قائل شدہ اند

و از نا آشنائی است و التفات نقل کلام ست از تکلم و خطاب و غیبت بسوے ہمدیگر
بخلاف مقتضاے ظاہر و بہ شرط آن کہ مخاطب یکے باشد و صاحب **مجمع الصنائع** گوید
کلامے است کہ یکے از طرق ثلثہ بطریق دیگر آرند مثلا در کلام بطریقے خطاب کنند
بعد ازان بہ غیبت آیند و ہم چنین از خطاب بہ غیبت روند و بہ تکلم و علیٰ ہذا القیاس
از طرفے بہ طرفے رجوع و میل کنند و ابیات غزل جملہ برین روش باشد انتہیٰ کلامہ و این
تمام نیست چرا کہ تا تعبیر ثانی خلاف مقتضاے ظاہر نبود التفات نباشد زیرا کہ در نشاط
آوردن سامع بخلاف ترقب اوست و داخل نبود در ان من مخلص چرا کہ اول خود بہ تکلم
تعبیر نمودہ بعد ازان بہ غیبت کہ اسم مظہر غائب باشد آمدہ و نیز داخل نمے شود بندہ
اے آیم موافق روزمرہ حال و حالان کہ این وضع مظہر موضوع مضمر ست براے
ترحم یعنی شکستہ بندہ ام مے آیم و نیز اگر اول خطاب بہ شخصے باشد بعد ازان بدیگرے
و درین ہنگام اگر آن شخص را بہ غیبت آرند التفات نہ خواہد بود چنانکہ درین قول ؎
دہان تنگ شیرینت مگر مہر سلیمان ست ٭ کہ نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد ٭
صبا از عشق من رمزے بگو با آن شہ خوبان ٭ کہ صد جمشید و کیخسرو غلام کمترین دارد ٭
و بودن جملہ ابیات غزل بدین روش ممنوع ست۔ و اگر پرسی ؎ آن روضہ ام
کہ برگ و برش داغ و اخگر ست ٭ نیز التفات باشد چرا کہ قیاس برگ و برم مے خواہد
گویم نمے خواہد بلکہ ضمیر بسوے روضہ راجع ست و گاہے میم در عدد محذوف ہم آید
چنانچہ چار بمعنی چارم درین قول ابوطالب کلیم ؎ ایوان نتوان گفت کہ با سایہ سلطان
بر منزل خورشید جہان چرخ چہار ست ٭ نون نفی از فعلے محذوف گردد کہ بعضے
انتہاے آید مثال تا من از سفر معاودت کنم شما بجاے نخواہید رفت اے تا من از سفر
معاودت نہ کنم و حذف واو عطف در نثر براے اختصار و مزیت فصاحت در نظم
بہ ضرورت وزن روا باشد اول چنان کہ درین قول وصفی کہ بہ تعریف عاشق و معشوق
گفتہ با عشق جفت در حسن طاق چون گل و بلبل شہرہ آفاق **ایضاً** زبان دان چشم سخن گو
معنی فہم مصرعہ گیسو ثانی چنان کہ درین غزل عبدالواسع جبلی کہ بہ مدح ممدوح خود گفتہ ؎
بنان اوست در بخشش سنان اوست در کوشش ٭ لقاے اوست در مجلس لواے اوست
در میان ی یاے مصدری محذوف باشد چنان کہ درین شعر نظامی ؎ ز گرمی و سردی
و از خشک و تر ٭ سرشتی بہ اندازہ یک دگر ٭ یاے مصدری بہ قرینہ دو لفظ اول از دو
کلمہ آخر محذوف شدہ اے از خشکی و تری غزالی مشہدی ؎ کس بخوبان پری چہرہ گرفتار مباد ٭

ہیچ کس را بہ چنین قوم گرفتار مباد ؛ اے گرفتاری سباوارسلان ؎ جادوے چشم تہ ہو ے
خالت ؛ مے کند آشکارو پنہان دزد و ؛ اے دزدی ؎ زلف او راز برون دل غیر ؛
مو بہ مو شرمسار باستے ؛ اے شرمساری باستے ۔ زلالی ؎ خرامانش بہ قصر خویشتن برد ؛
بہشتی را بہ مہمان چمن برد ؛ اے بمہمانی چمن برد کمال خجندی ؎ امشب آن مہ بو ثاقتے ک
فروے آید ؛ گر بہ مہمان من آیا رچہ نکوے آید ؛ اے بہ مہمانی من و حذف یاے استمراری
و شرط و تمنا بہ ضرورت وزن بر قرینہ جائز ست چنان کہ شفیع اثر گوید ؎ صبح پیری شد سفید
و غفلت ما کم نہ شد ؛ کاش بیداری نصیب ما بہ قدر خواب بود ؛ یعنے بودے جلال
اسیر گوید ؎ اگر دیوانگی پیغمبرے داشت ؛ یعنی داشتے عرفی گوید ؎ بہر پا تا بہ
خدام تو چون رفت بہ چرخ ؛ گر نبود اطلس افلاک چنین مستعمل ؛ یعنی گر نہ بودے
قطب الدین نسخہ مے رفت بہ خرج اختیار کردہ و خان آرزو تخطیہ او کردہ و لفظ چرخ
صحیح کردہ و نزد راقم ہر دو نسخہ با معنے است و خلاصہ نسخہ قطب آن کہ اطلس افلاک چندان
مستعمل ست کہ قابل رفتن بہ خرج ہم نیست است حذف این روا باشد و در نثر بنا بر اظہار
حسن سجع و اختصار چنان کہ درین قول سعدی گداے نیک سرانجام بہ از بادشاہ بد فرجام
و درین قول واعظ کاشفی بہ جملہ لاحق بر قرینہ جملہ سابق صحبت نیکان سبب مزید دولت
و مسرت است و مخالطت بدان موجب ملال و ندامت و در نظم برعایت وزن چنانکہ
درین قول ظہوری ؎ طینتش باج خواہ طینتہا ؛ نیتش بادشاہ نیتہا ؛ اگر شرطیہ را
را حذف کند۔ نظر بر اختصار جہت قیام قرینہ سابق چنان کہ وحید گوید ؎ عشق مے باید
مرا گر دل نباشد گو مباش ؛ بر لب آب بقا ساغر نباشد گو مباش ؛ و گاہے بدون آن
نیز ہم گوید ؎ مے رسد آخر بکوے دوست مرغ نامہ بر ؛ نامہ ماہست بال و پر نباشد
گو مباش ؛ و درین قول سعدی ؎ سخن آخر بدہان مے گذرد موذی را ؛ سخنش تلخ
نخواہی دہنش شیرین کن ؛ اگرچہ حذفش بر قرینہ لفظ لیکن و ولے جائز ست
سعدی فرماید نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست و لے گوش کردن رواست تا بہ
خلاف آن کار کنی و مے تواند کہ درین جا بجاے اگرچہ لفظ ہر چند را محذوف گیرند
اما سعدی راست ؎ بہ عہد تو مے بینم آرام خلق ؛ پس از تو ندانم سرانجام خلق ؛
پیش از مصرع دوم این بیت لفظ اما محذوف اند فعلے کہ در آخرش ہاے مختفی
زائد باشد ضمیر جمع غائب را از آخر آن مے اندازند سعدی گوید ؎ عشاق بس نکردہ
ہنوز از کنار و بوس۔ اے بس نکردہ اند اے ضمیر واحد مخاطب نیز در امثال منادی

انداختہ شدہ عرفی گوید ؎ اے داشتہ در سایہ ہم تیغ و قلم را ؛ وے ساختہ آرایش
ہم فضل و کرم را ؛ اما بعد از تامل معلوم شد کہ ارجاع ضمیر غائب بہ سوے منادے
ہم در فارسی و ہم در عربی جائز ست کما قال اللہ عز و جل یا ایہا الذین آمنوا او
فصیح گنجہ فرماید ؎ دران تاختن کارزومند بود ؛ رہش در گذرگاہ در بند بود ؛ ہر آن
نقش کان صفحہ گیرندہ بود ؛ بہ افزودنش این سو پذیرندہ بود ؛ اے آرزومند او
بود۔ گیرندہ او بود اے حذف حرف ندا بہ ضرورت روا باشد چنان کہ درین قول
حزین ؎ خاموش حزین کہ بر نتابد ؛ افسانہ عشق را بیان ہا آیا بہ الف ممدودہ
و این اکثر در مقام تردید مقدر بود چنان کہ شما دیروز سوار بودید یا پیادہ یعنی آیا شما دیروز
سوار بودید یا پیادہ آن سعدی گوید ؎ بہ است از دد انسان صاحب خرد ؛ نہ انسان
کہ در مردم افتد چو دد ؛ لبعد از لفظ نہ در مصرع دوم لفظ آن محذوف این سعدی گوید ؎
دگر روز باز اتفاق اوفتاد ؛ کہ روزی رسان قوت روزیش داد ؛ مبین این کاف
اعنی لفظ این محذوف فیاض ؎ پیش رخے تو برگ گل لاف زند ز نازکی ؛ رنگ حیا
دہد خدا چہرہ بے حیاے را ؛ اے این بے حیاے را از از انواعش حذف دو نوع
از در اشعار بعض استادان بہ نظر آمدہ اول آن کہ براے افادہ بیان آید چنان کہ
درین قول سعدی ؎ قبا گر حریر ست وگر پرنیان ؛ بہ ناچار حشوش بود در میان ؛ یعنی قبا
خواہ از حریر باشد و خواہ از پرنیان دوم آن کہ بر معنے ابتدا دال بود چنانکہ گوئی زمین
تا آسمان و کوہ تا کوہ و بر عکس صحیح نیست چہ از زمین و آسمان نگویند طغرا گوید ؎ زمین
تا آسمان در رنگ رنگ ست ؛ خموشی را مقام جلوہ تنگ ست ؛ یعنی زمین تا آسمان
ازین شر تر و شیرین ز شاہنشہ عجب دارم ؛ کہ سر تا پاے حافظ را چرا در زر نمے گیرد ؛ اے
از سر تا پا خواجہ نظامی ؎ سکندر کہ کرد آن عمارت گری ؛ کجا تا کجا سد اسکندری ؛
سید حسین خالص ؎ وعدہ وصلے کہ اے مہ پارہ یادت رفتہ است ؛ چارہ درد من
بیچارہ یادت رفتہ است ؛ و مرزا صائب ؎ ہرگاہ ہلہ را بہ کمر آشنا کنی ؛ از دست
کار رفتہ ما بے خبر مباش ؎ بر دست کار رفتہ نباشد گرفتہ گیر ؛ چون ہلہ دست در
کمر یار مے کنم ؛ اے دست از کار رفتہ و برین قیاس سر گذشتہ بہ حذف از و این نیز
در کلام اساتذہ و محاورہ زبان دانان بسیار آمدہ امیر خسرو ؎ جہان پادشاہا خدائی
تراست ؛ از ازل تا ابد پادشائی تراست ؛ اے از ازل تا ابد و تر تیش آن ست
کہ چون در کلام تا غائیہ آید از ابتدائیہ گاہے حذف کنند مثل کوہ تا کوہ و زمین تا آسمان

وقاف تا قاف بلکه گاہے مدخول حرف از نیز دور شود مثل تا قیامت وتا ابد چنین خواہد بود
یعنی ازین وقت تا قیامت وتا ابد وباے تا بہ قیامت و بہ ابد نیز بیارند پس ابتدا
از قیاس عقلی ظاہر شود وبا از جہت ظرفیت محذوف گردد و ہر جا که دو حرف جمع شوند
حذف یکے ازان جائز دانسته اند میر صیدی گوید ؎ دولت خوب تر از خاطر خود جمعی
نیست ؛ سایه بال ہما بر سر درویشان ست ؛ بر حذفش بعض جا بہ ضرورت وزن وارد
ست چنان که درین قول حزین ؎ گر ترا روے زمین خواہش ماواے خوشی ست ؛
خانه در گوشه دل کن که عجب جاے خوشی ست ؛ یعنی بر روے زمین سعدی ؎
کجا عقل با شرع فتوے دہد ؛ که اہل خرد دین بہ دنیا دہد ؛ متعلق فتوے یعنی این
محذوف براے حذف این جز صدر لفظ که وچه که مفید معنے استفہام باشد جاے
بہ نظر نیامده چنانچه یعنی چه بمعنی یعنی براے چه از نسخه معین وفائی باذل گفته ؎ میکند
چشم تو در صید دلم دیر که چه ؛ بر سر تیر شکار آمده تاخیر که چه ؛ یعنی چشم تو براے که و
براے چه در صید دل من دیر میکند از انجمن آراے ناصری وبعضے گفته اند که چه
بمعنی براے چه است وممکن ست که بمعنی احسن باشد که در کلام عرب در محل استغراب
واستحسان گویند محمد سعید اشرف راست ؎ زہر دو چشم نظر مے کنی بیار که چه ؛ نگه
دو اسپه دوانی بہ لاله زار که چه ؛ وصاحب ثمر گوید که پیش مولف لفظ که چه درینجا
بے موقع ست چرا که بہ یک چشم دیدن و بہ دو چشم دیدن معشوق یک حکم دارد پس
نمے توان گفت که او را بہ یک چشم بین وبہ دو چشم بین ودو اسپه دواندن کنایه از جلد
دواندن ست یا دو اسپه دواندن حقیقةً ودواندن اسپ خواه یکے خواه دو در لاله زار
آفت لاله زار ست پس این شعر نامربوط باشد بلکه حذفش بنا بر رعایت وزن جائز
است چنان که درین قول جامی ؎ خوش آن چشمے که بینائی ازو یافت ؛ نه بینائی
توانائی ازو یافت ؛ یعنی بلکه توانائی الخ ؎ بہ چار سوے سخن نقد رائجے دارم ؛
نه ہمچو ماه زراندود آفتاب عیار ؛ اے بلکه آفتاب عیار ہمچنین درین قول آفرین ؎
دیوانگی ومستی از بوے تو مے خیزد ؛ ہر فتنه که مے خیزد از کوے تو مے خیزد ؛ وگاہے کلمه
اضراب وبیان آن ہر دو محذوف بود چنان که سعدی فرماید ؎ نه پنداری اے دیده
روشنم ؛ که اینک سگ آواز کرد آن منم ؛ پیش از قول او آن کلمه اضراب وبعد از وے
بیان آن ہر دو محذوف یعنی گمان نبری اے دیده روشن من اینکه این سگ آواز کرد
بلکه آن که آواز کرد آن منم پس سعدی ؎ اگر خشم گیرد ز کردار زشت ؛ چو باز آمدی ماجرا در نوشت ؛

بین المصرعین لفظ پس که ترجمه فاے فصیحیه است مقدر ہم او راست ؎ سر سر فرازان و
تاج ہمان ؛ بدوران عدلش بناز اے جہان ؛ مصراع اول خبر مبتداے محذوف ودر
آخر آن رابطه ودر اول مصرع دوم پس تفریعیه محذوف ومعنی بیت آن که ممدوح چنین
وچنین ست پس بدوران عدل او ناز کن اے جہان که بہ ازین دوران نخواہی یافت
تا از اقسامش سه قسم تا بعض جا محذوف ومقدر بود اول حذف تاے انتہاے غایت
زمان ومکان اگر قرینه داله باشد جائز است چنان که درین مثال چندانزدو تو نالم
یعنی تا چند الخ ودرین مصرع عثمان بخاری ع ملکش ز جہان چندان که زہند بقسطنطین ع
اے تا بقسطنطین ومیرزا صائب ؎ بدامن میرسد چاک گریبان گلعذاران را ؛
بہ ہر محفل که آن دست نگارین مے شود پیدا ؛ اے تا بدامن اما اگر این با صله رسیدن
باشد پس از ما نحن فیه نخواہد بود دوم تاے تعلیلی چنان که وضو بگلاب نے کنم نگویند
که آب مذاب است یعنی تا نگویند الخ سوم تاے نتیجه سعدی گوید ع بفرمود جستند
وبستند سخت ؛ یعنی تا جستند وسخت بستند وحذف تاے ابتدائی وتاے تاکیدی
وتجاہلی ممنوع ست تر حذف این از بعض اسما سماعی ست چنان که از لفظ بہ درین
قول سعدی اندکے جمال به از بسیاری مال یعنی اندکے جمال بہتر از بسیاری مال ہمچنین
از لفظ عزیز درین قول صائب ؎ داغ فرزندے کند فرزند دیگر را عزیز ؛ تنگ ترگیرد
ز مجنون در بغل صحرا مرا ؛ یعنی عزیز تر از ان ہمچنین از لفظ نازک درین قول تن سیمین
آن نازنین از برگ گل نازک ست بعض از محققین در بحث از تفضیلیه گویند که گاہے
معنی تفضیلی تنہا از ذات کلمه مستفاد شود بے آن که لفظ تر که علامت تفضیل ست بران
کلمه آید چنان که درین ابیات نظامی ؎ ازو چرب وشیرین بر انگیختم ؛ بہ شیرین وخسرو
بر آمیختم ؛ ایضاً ؎ ہوا معتدل بوستان دلکش ست ؛ ہواے دل دوستان زان خوش
است ؛ بعض گفته اند که نسخه مصحح بیت اول ع ازو چرب وشیرین تر انگیختم ؛ ست
بہ لفظ تر تفضیلی بر تقدیر تسلیم نیز مے توان گفت که شیرینی وچربی ازو پیدا کردم در کلام اجداز آن
در شیرین وخسرو ہر دو مزه را باہم آمیختم منظور آن باشد که اول مخزن گفتم وبه مشق آن لذت
کلام بہم رسانم وآن لذت را در شیرین وخسرو صرف کردم ودر بیت دوم از تفضیلی نیست
بلکه سببیه است یعنی بسبب اعتدال ہوا دلکشی بوستان ہوا دل دوستان خوش شده
ودر لفظ ہواے مردم ایہام ست فتدبر پس آن که خوش را این جا بمعنی خوش تر گفته صحیح نیست
لہذا اما این بیت را ؎ داغ فرزندی کند فرزند دیگر را عزیز ؛ تنگ ترگیرد ز مجنون در بغل صحرا مرا ؛

درست نداریم چراکہ بجاے عزیز تر عزیز آوردہ چنان کہ از مصرع دوم ظاہرست ۔ و در گلزار معانی
مولفہ گل محمد مذکورست کہ لفظ تر کہ اکثر از زبان اہل ہند و پارس استعمال پذیرد بمعنی ترقی آید
چون یارمن کہ جہان سوخت ست حسنش تر از آفتاب یعنی ترقی حسنش از آفتاب جہان تاب
است و اگر بہ چنین موقع لفظ تر نیارند عبارت غیر فصیح و بے رتبہ خواہد شد مانند حسنش از آفتاب
است و نیز فائق را قائم مقام نازک تر آوردن جائز است چنانچہ معشوق من چنان ست
کہ تصویرے از مصور بے نظیر ست کہ نقش از قلم قدرت بر آب مے بندد و بر کاغذ کف دست
جمیع آفرینش را از خامہ عرش مے نگارد پس ہر اعضاے او از نازکی چنان پرست کہ در قلم
نے آید یعنی ہر اعضاے او نازک ترست دیگر بہ از ین را بجاے بہتر از ین ور آرند چنانچہ او
بہ از ین ست و آن بہ از ین ست اے او و آن بہتر از ین ست انتہی این ہمہ کلام غیر محققانہ است
کہ مفہوم محصلش معلوم نے شود چون بمعنی مانند و چنانکہ و گویا حذفش ہم روا باشد شعراے متاخرین
حرف تشبیہ بسیار مقدر و ار ند مثال اول ظہوری بہ توصیف ممدوح خود گفتہ نزدیکی تدبیرش بجواب
نزدیکی نور با آفتاب و دوری رایش از خطا دوری مغرب از ختا وے تواند کہ درین مثال بجاے
چون لفظ مانند را محذوف دارند صائب گوید ؎ از نالہ عندلیب بہ برگ و نوا رسید ؛ رہرو
بہ کاروان ز صداے درا رسید ؛ یعنی چون رہرو کہ از صداے درا بہ کاروان رسید مثال ثانی
حزین گوید ؎ دل مے رمد ز خنجر جلاد بے وقوف ؛ وحشت کند شکار ز صیاد بے وقوف ؛
مثال ثالث اسیر گفتہ ؎ قاصد آمد نوشتہ آمد ؛ وحی آمد فرشتہ آمد چنان درنہ شود مقدرست
مثال فلانے ہر روز بہ بیت اللطف مے رود فنشود کہ در چند روز کارش بہ رسوائی کشد یعنی چنان
نہ شود خوش سعدی گوید ؎ شنیدم کہ در راہ پایندہ کیش ؛ چہ گفت آن شتربان بفرزند خویش ؛
بعد از لفظ چہ لفظ خوش محذوف ست در این لفظ مقدر بود بیشتر بر ظروف زمان چنانکہ درین
قول ظہوری کہ بہ تعریف پادشاہ گفتہ کوتاہ دستان بلند سودا انچہ شب بہ خواب بینند سحر از باغ
سخاوتش گل مراد چینند یعنی در شب و گاہے بر بعض ظروف مکان نیز چنانکہ آنکس از براے دیدن
من آمدہ بود حیف کہ خانہ نبودم یعنی در خانہ نبودم را کہ حرف ربط شمردہ شود و افادہ مفعولیت
کند حذفش بعد ضمائر و لفظ خویشتن و اشیاے ذی روح غیر ذوی العقول نیز روا بود بوجہ اختصار
مثال اسپش را خریدم و ہمچنین اسپت و اسپم و زرہ فلانے دادم و یک قباے اطلس از و گرفتم
و درین قول ظہوری ع گو اجابت لب بہ آمین باز کن ؛ اے اجابت را بگو ۔ و گاہے از اسماے
ذوالعقول ہم براے رعایت وزن چنان کہ درین قول سعدی ع دشمن نتوان حقیر و بیچارہ شمرد ؛
یعنی دشمن را نتوان و خویشتن بکشتن دادم و این مکروہ ست و درین شعر ؎ ہلاک حوصلۂ دیدہ اے

عشاقم ؛ کہ چون نظارۂ روے تو تاب مے آرند ؛ دو صورت ست یکے بلفظ را بعد تو تقدیر
کنند لیکن این خوب نیست چراکہ بعد تو لفظ را بہ فصل نے آید مگر در صورتیکہ فی مابین عبارت دیگر
واقع شود نظیری ؎ زوا نسے کہ گشائیم ما تہیدستان ؛ تو میوۂ سر شاخ بلند را چہ خبر ؛ ہزار دام
تصور نہیم و بر وار یم ؛ تو مرغ وحشی فارغ ز بند را چہ خبر ؛ دوم آن کہ ترکیب قلب بود کہ در اصل
چنین باشد کہ چون تاب نظارۂ روے تو آرند و فرق درین دو آن ست کہ در صورت اول
را بدون اضافت بود و برین تقدیر واجب باشد تلفظ آن و در تلفظ فصل مذکور لازم مے آید
و در صورت دوم چون حذف را کہ براے مفعولیت باشد درست ست و در آوردن آن
فصل مذکور لازم آید نیاوردن آن واجب باشد این قدر ہست کہ تعقید کہ مخل ست
لازم مے آید زیراکہ حذفش بضرورت وزن جائز ست کلیم گوید ؎ تا چشم تو دیدیم ز دل
دست کشیدیم ؛ ما طاقت تیمارئ بیمار نداریم ؛ یعنی زیراکہ ما الخ لیکن حذفش بقرینۂ ذکر
اگرچہ روا بود سعدی گوید ۔ رزق اگرچہ مقسوم ست بہ اسباب حصول آن تعلق شرط ست
و گاہے بدون آن نیز و لہ ہمہ وقت مردم ز جور زمان ؛ بنالند از گردش آسمان ؛ در ایام
عدل تو اے شہریار ؛ ندارد شکایت کس از روزگار ؛ پیش از بیت دوم کلمۂ اندر اگر
محذوف ہر این لفظ با کلمات استفہام محذوف آید چون کرا و کجا و کہ و چہ بمعنی ہر کرا و ہر کجا
و ہر کہ و ہر چہ اوحد الدین انوری ؎ چہ باشد میسر بہ زودی فرست ؛ کہ چون گربہ بر سفرہ
افتادہ ام ؛ کمال اسمعیل ؎ کجا چو سرو درین روزگار آزادے ست ؛ بہ بندگی تو استادہ
دست در کش باد ؛ و لہ دلش پارہ پارہ شود چون انار ؛ کرا تیغ تو گمبذر و در ضمیر ؛ خواجہ نظامی ؎
کرا در خورد اے باشد بلند ؛ نگوید سخن ہاے ناسودمند ؛ و لہ کجا گام زد خنگ پدرام او ؛
زمین یافت سرسبزی از گام او ؛ سعدی گوید ؎ خدا را ندانست و طاقت نکرد ؛ کہ با بخت
و روزی قناعت نکرد ؛ منہ او بدین خیر ہست رہبر تو ؛ چہ میسر شود بہ او برسان یا حذف
یاے تردید در ہیچ موضع جائز نباشد مگر بہ ندرت در روزمرہ بنابر اختصار چنان کہ درین
فلانے برود و من بروم اے فلانے برود یا من بروم ہر دو بر ابر ست ۔
از تو این و از من این در امثال این تقابل لفظ مے آید محذوف مے باشد چنانکہ درین
بیت ؎ از و ناز و عتاب و عشوۂ و نامہربانی ہا ؛ ز من عجز و نیاز و بندگی و جانفشانی ہا ؛
نظامی ؎ ز تو آیتے در من آموختن ؛ ز من دیو را دیدہ بر دوختن ؛ ز من جستن و رہ نمودن ز تو ؛
بجان آمدن جان فزودن ز تو ؛ اے بجا آمدن از من درین صورت ہر دو جملہ مستقلہ باشد
در ظاہر و در معنے شرط و جزا تواند و باید و نحو ہما بنابر ضرورت بر قرینہ محذوف باشد فقیہے گوید

تشبہ مشرکین را ترک باید فرمود و از ان بیزاری خود ظاہر نمود سعدی گفتہ ؎ بہ دنیا توان آخرت
یافتن * بزر پنجہ شیر نر تافتن * علامی ابوالفضل در مکاتبات نوید باے حال بمطالعہ
اخلاق ناصری و جلالی مشغول شدن باید شد فائدہ لفظ توان گاہے تنہا بمعنی توان کرد
و توانم نیز آمدہ و توان رفتن بمعنی توانی رفتن ابوطالب کلیم ؎ کز اقبال ثانی صاحبقران *
شکار چنین صید وحشی توان * اے توان کرد یا آن کہ ممکن ست نورالدین ظہوری ؎
یا مرگ یا وصال سخن ختم مے کنم * زین بیش با فراق مدارا نمے توان * ملا عبداللہ ہاتفی
کنم چون خودی را اگر پیروی * دگر کے توان دعوے خسروی * تخت از سرم باید افسر نہاد *
کہ تا در کلاہش توان سر نہاد * اے توانم سر نہاد و توانم دعوی خسروی کردن و ہمچنین درین
بیت فیاض ؎ گل شگفتگی غنچہ وقف صبح دم ست * بوقت صبح توان انتخاب خندۂ گل *
محمد سعید اشرف ؎ سواری کے توان بر اسپ عمرے * کہ باشد از عناصر چار جامہ * و ازین
قبیل ست توان برخیزم توانم برخاستن کمال اسمعیل ع آن قدر یاد بدل نہ کہ توان برخیزم *
شیخ العارفین ؎ زاہد از پاے خم بادہ چنان برخیزم * من بفتادہ ام آن سان کہ توان برخیزم *
و خواہد کہ علامت استقبال ست گاہے مقدر باشد ابوالفضل در دفتر سوم نوید
مہما امکن محاسن و قبائح خود را بوسیلۂ فکر و رویت خود احصا نمودہ تحسین و تقبیح نفس خود مطابق
آن از روے سویت و اعتدال فرمودن خواہد فرمود۔ و فارسیان مصدر عربی را چون
خواہند کہ در معنی امر استعمال نمایند بعد از وے لفظ کن تقدیر مے کنند چنان کہ لفظ قبول درین
مصرع سعدی ع نکو بایدت نام نیکو قبول * و لفظ حذر درین قول منہ ز آہ دل دردمند
حذر * و در خدا برد کجا مے روید مقدر ست مثال خدا برد یعنی کجا مے روید خدا برد۔
و در رحمے و نویدے و مژدہ و نگاہے و نظرے و لطفے و کرشمہ و دشنامے و ہرچہ مثل این ہا
باشد صیغہ امر مقدر ست یعنی صیغۂ امر از فعلے کہ مناسب مقام باشد بعد آن مقدر سازند
چنان کہ ازین امثلہ ظاہر شود رحمے آر و مژدہ بارہ و نویدے بدہ و نگاہے بکن و نظرے
بکن و لطفے بکن و کرشمہ بسر دہ و دشنامے بارہ و ہمہ با یا درست بود الا لفظ مژدہ بے
یا ہم بہ تقدیر امر آید و جاے کہ یکے از ضمیر غائب و متکلم و حاضر مقدم مذکور شود آن دو ضمیر باقی
مقدر باشد پس اگر متکلم مذکور شود غائب و حاضر مقدر باشد و اگر غائب مذکور باشد متکلم و حاضر مقدر
و اگر حاضر مذکور ست غائب و متکلم مقدر باشد ؎ ظالم رحمے بحال زارم * در لطف بسوے
من نگاہے ؎ قاصد نویدے جانم فدایت * تا چند سوزم از داغ دوری ع مژدہ باد صبا
کامدہ جانہا بر لب ع اے سرو خرامان نظرے سوے من زار ع لطفے کرشمہ سر من خاک راہ تو *

ع خموشی تا بکے اے رشک ماہ و مہر دشنامے * ع اے باد صبا مژدہ کہ تنگ آمدم از ہجر *
و ہمچنین در محل دعا لفظ باد مقدر باشد چون مژدہ و خوش روزگار تو و سر شما بہ سلامت و سرو
گردنت و در گور یعنی مژدہ باد و خوش روزگار تو باد و سر شما بہ سلامت باد و سر و گردنت باد و
در گور باد خواجہ حافظ گوید ؎ مژدہ اے دل کہ مسیحا نفسے مے آید * کہ از انفاس خوشش
بوے کسے مے آید ع بلبل بہار آمدہ خوش روزگار تو * عرفی گفتہ ؎ یا من امید محبان تو مقصود انگیز *
بو دنا بود حسودان تو حرمان آلاے * یعنی مقصود انگیز باد و حرمان آلاے باد و آفرین و رحمت
خدا و لعنت حق و مثل آن بہ تقدیر بر تو باد درست آید چون ؎ آفرین اے صنم مہ سیما
یعنی آفرین بر تو باد اے صنم مہ سیما و مانند رحمت خدا کہ سخن خوب گفتی بجاے رحمت خدا
بر تو باد کہ سخن خوب گفتی و مثال اے لعنت حق و لعنت اللہ عجب کارے کردہ کہ شیطان
زمین ترا بوسہ بجاے لعنت حق بر تو باد و درین قول ؎ جہان ناپایدار ست اے
برادر * نہ من مانم نہ تو نے ماہ و خورشید * مانی دعا ماند مقدر ست و اگر چنین بگویند ہم صحیح باشد
ع نہ تو مانی نہ من نے ماہ و خورشید مانم و ماند مقدر ست و بہ تقدیر ضمیر غائب نیز درست
آید ع نہ او ماند نہ تو نے من دریغا مانی و مانم مقدر ست - و در ہوا ابر ست تقدیر این
مجلس بعد ہوا ابر ست باشد و این اصطلاح ست ہوا ابر کنایہ است از حاضر بودن مخل
برہم زن کار یعنی این مجلس مخل ست و در چہ کار مقدر ست مثل مارا چہ بمعنی مارا چہ کار و
کس خواہرش و مثل آن بتقدیر پارہ مے کنم و بر کس خواہرش و مثل آن بہ تقدیر کیرم
مستعمل ست مثال ہر دو کس خواہرش پارہ مے کنم و کیرم بہ کس خواہرش - و ضابطہ فارسیان
است کہ در بعض مواضع کلمۂ گفت را بعد جملہ حذف کنند و مقولہ گفت را در ظاہر متعلق
بہ ہمان جملۂ ما قبل سازند چنانکہ گویند خندید یا گریست کہ اے فلان با من چنین مگوے
یعنی خندید یا گریست و گفت کہ اے فلان با من چنین مگوے و ازین قبیل ست
درین بیت سکندرنامہ ؎ نگہ کرد شان سوے لشکرکشان * کزین ہرچہ باشد دعا را
نشان * اے و گفت کہ ازین تا آخر و تکلتو بتقدیر وار یا صاحب مانند تکلتو وار
یا صاحب تکلتو و تکلتو بہ ہر دو تاے فوقانی و کاف تازی ریشے را گویند کہ بہ اختلاط بل
دراز شدہ باشد کہ بہ ہندی آن را گلمچھے گویند ع آن موے تکلتو کہ نہ ریش و نہ بروت ست *
و ہیچ بہ تقدیر نمے گویم و نشنیدم بلکہ در جواب ہر فعل بہ تقدیر نفی آن فعل آرند مثال شما
از بندہ چیزے مے خواہید کہ بگوئید جواب قبلہ ہیچ یعنی ہیچ نمے گویم یا از اخبار چہ شنیدید
جواب قبلہ ہیچ یعنی ہیچ نہ شنیدم شما از بندہ چیزے مے خواہید جواب قبلہ ہیچ یعنی ہیچ

نمے خواہم وخیر بجاے حرف نفی بہ تقدیر انکار چیزے بود کہ از زبان کسے بر آید مثال امروز
ملازمان سامی براے سیر روز بباغ خواہند رفت جواب تقبلہ خیر یعنی اے قبلہ خیر ست ودرین
نروم وہمچنین چرا وکجا واز بجا وکرا ومن وتو وشما واین واو وپناہ بخدا وخداوندی وسبحان اللہ
وقدرت خدا وخدائی وعبث وچہ عجب وتو وخدا ومن وخدا وتو وہمسری با من ومن ودعوے
شاعری وبلے وآب آب واشال آن مثل آتش آتش وہاے فلانے وبسم اللہ وانشا اللہ
واگر خدا راست آرد وباید دید وچہ مے شود وصبح شود یا آفتاب بر آید ومن واین کار کنم وصبح
وشام وفردا ودیروز وامروز وچنین خواہی کرد وچنین خواہم کرد واز تو واز من واز فلانے وہمچنین
با من وبا تو وبا فلانے وبکہ وباکہ وچہ طور وچہ دیدی واین جا وآن جا وباور دروزہ وخبر
واین وقت وہمین وقت وچہ وقت وکے وپیش کہ واستغفر اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ
العلی العظیم ویا اللہ ویا رسول اللہ ویا علی ویا امام وجمیع منادی وکلمات موضوع ومقرر براے سوگند خوردن
وسوگند دادن تقدیر ماضی وحال ومستقبل وامر در جمیع اشیا وتقدیر ضمیر در امر وجملہ مقدر
بعد زہے ونظائر آن بدیہی ست کہ اگر کسے بگوید کہ از زید رنجیدہ ام ودیگرے بگوید چرا یا ہرچہ
مثل آن مانند چہ سبب وچہ طور وچہ قسم وچہ گونہ وچہ شد وچہ دیدی رنجیدہٴ وکہ رنجیدہ وکہ ازو
رنجیدہٴ مقدر ست بعد چرا رنجیدہٴ وبعد ہمہ لفظہا کہ رنجیدہٴ مقدر بود وبعد چہ شد کہ ازو رنجیدہٴ
مقدر باشد وبعد چہ دیدی نیز وہرچہ مثل آن ودر کجا وقتے کہ از کسے پرسند بودن او را ہاگاہ
دوچار شود بود وباید مقدر باشد یعنی کجا بودید یا رفتن او را اگر ارادہٴ حرکت بکند درین مقام
مے روید یا خواہید رفت مقدر ست یعنی کجا مے روید یا خواہید رفت وبعد از کجا وقت
دوچار شدن با کسے مے آئید وعبارات مرادف آن وبعد کرا فعلے مقدر بود ماضی بود
یا حال یا مستقبل مثال زید مے گوید کہ فردا او را مے کشم عمرو مے گوید کرا یعنی کرا مے کشی
یا خواہی کشت یا زید بگوید کہ دیروز زیر چوب کشیدمش عمرو مے گوید کرا یعنی کرا زیر چوب کشیدی
وبعد من وتو وشما واو واین عبارتے کہ از زبان غیر بر آید مقدر ست مثال زید بہ عمرو مے گوید
عجب بابا بے مروت بودہٴ عمرو مے گوید من یعنی من بابا بے مروت بودہ ام
مثال دیگر عمرو مے گوید من از زندگی تنگ آمدہ ام زید مے گوید برادر تو یعنی برادر تو
از زندگی تنگ آمدہٴ مثال دیگر زید مے گوید کہ بکر سخت عداوت با من دارد عمرو
مے گوید او یعنی او سخت عداوت با تو دارد وشما ہم در حکم تو باشد مثال زید مے گوید
این پسرہ مرا حیران کردہ است عمرو مے گوید این یعنی این پسرہ ترا حیران کردہ است
وبعد پناہ بخدا کلمہٴ مے برم مقدر بود مثال پناہ بخدا ازین پسرہ یعنی پناہ بخدا مے برم

وبعد خداوندی وسبحان اللہ وقدرت خدا وخدائی وہرچہ مثل اینہا کلمہ تعجب بود جملہ مقدر باشد اسمیہ
باشد یا فعلیہ متضمن استعجاب مثال زید مے گوید بہ عمرو کہ من ترا آدم نمے دانم عمرو مے گوید خداوندی
یعنی خداوندی ست کہ تو مرا آدم نمے دانی یا سبحان اللہ تو مرا آدم نمے دانی یا قدرت
خدا کہ تو این حرف بر زبان آری یا خدائی ست کہ فلانے با من مقابل ست یا
خدائی ست کہ من اینہا مے شنوم ونفس نمے کشم یا خاموشم وبعد بے فائدہ وعبث
فعلے مقدر بود مثال زید مے گوید از بکر علم موسیقی یاد مے گیرم عمرو مے گوید عبث یا بے فائدہ
یاد مے گیری یا این کار مے کنی وہمچنین حال ماضی۔ وبعد چہ عجب سوال از فعلے مقدر
بود واستعجاب وقتے کہ از کسے فعلے صدور یابد ودرین فعل شرط ست کہ یا زیادہ از طاقت آن
شخص فاعل باشد یا خلاف طبع وعادت او مثلاً زید عادت ندارد کہ نزد عمر بیاید ویک روز
خلاف عادت وارد منزل عمرو شد عمرو مے گوید چہ عجب یعنی چہ عجب کہ این جا آمدہٴ چہ
مخالف طبع وعادت کار کردہٴ یا آن کہ عمرو ہمیشہ از نام زید مے ترسد ووقتے براے
مقابلہ بر مے خیزد این وقت اگر بکر بگوید چہ عجب روا بود یعنی چہ عجب کہ زیادہ از حد خود
کار مے کنی وور تو وخدا استفہام انکاری مقدر ست مثال تو وخدا یعنی تو دانی وخدا
من این کارہ ہستم ودر من وخدا کہ دروغ نمے گویم یا کہ راست مے گویم وہرچہ مرادف
آن مقدر ست مثال من وخدا کہ فلانے مرد خوبے وآشناے درستے است یعنی من وخدا کہ
دروغ نمے گویم یا راست مے گویم فلانے چنین ست وتو وہمسری با من ومن ودعوے
شاعری بہ تقدیر تقدیم سبحان اللہ در مقام استعجاب آید یعنی سبحان اللہ تو واین خیال و
من واین دعوے آن از سر تو زیادہ است واین از دہان من زیادہ وبعد بلے تقدیر جواب
فعلے بود تسلیماً موافق آنچہ سائل گوید مثال عمرو از زید مے پرسد ہیچ شنیدی کہ بکر کشتہ شد زید
مے گوید بلے یعنی بلے بکر کشتہ شد وآب آب بہ تقدیر امر مؤکد مانند بیار بیار زید و
آتش آتش بہ تقدیر ماضی مانند سوختم سوختم وتکرار لفظ مذکور با حرف رابط نیز باشد مثال
آتش آتش یعنی اے دوستان سوختم سوختم آتش ست آتش ست ومے تواند بود کہ بعد ہر آب
مے خواہم مقدر کردہ آید چون آب آب بجاے آب مے خواہم آب مے خواہم وبعد ہر آتش
بہ تنم در گرفت مقدر نمودہ شود مانند آتش آتش بجاے آتش بہ تنم در گرفت آتش بہ تنم در گرفت
وبعد آب یا آتش تقدیر بیار بیار یا مے خواہم نیز صحت دارد مثال زید در حالت تشنگی مے گوید
آب یعنی این کہ آب بیارید یا آب مے خواہم یا در وقت شدت سرما فریاد مے کند آتش یعنی
آتش بیارید یا آتش مے خواہم ودرین ہر دو مقام با آب آب تقدیر مے خواہم بعد ہر آب

و با آتش آتش تقدیر بیارید بعد هر آتش درست آید. و بعد هاے فلانے و امثال آن مثل ہاے زید
و وا زیدا تو کجائی مقدرست یعنی هاے فلانے بجاے هاے فلانے تو کجائی باشد. و بعد بسم الله اجازت
هر فعلے باشد براے اجازت طالب مثلاً زید یا از عمرو مے پرسد که اگر رخصت دهی تماشاے سبزه و آب روان
را مے خواهم عمرو میگوید بسم الله یعنی بسم الله برو تماشاے سبزه و آب بکن و انشاء الله. و اگر خدا
راست آرد به تقدیر حال یا مستقبل متکلم و حاضر و غائب بعد هر دو در جواب سائلے که سوال کند از فعلے
ولیکن صیغه مقدر مطابق کلام شخص دیگرے باشد برابر است که آن مطابقت در لفظ باشد یا در معنے مثلاً
زید از عمرو پرسد که شنیده ام که فردا به کابل میروی یا خواهی رفت عمرو میگوید انشاء الله تعالے
یا اگر خدا راست آرد یعنی انشاء الله تعالے میروم یا خواهم رفت یا اگر خدا راست آرد میروم یا
خواهم رفت این ست مطابقت در لفظ مثال مطابقت در معنے زید از عمرو مے پرسد که شنیده ام
که فردا تشریف به کابل مے بری یا خواهی برد عمرو میگوید انشاء الله تعالے یا اگر خدا راست آرد
بجاے انشاء الله تعالی میروم یا خواهم رفت این مثال صیغه حال و مستقبل متکلم بود حالا بیان کنم
مثال حال و مستقبل حاضر زید به عمرو میگوید خداوندا من هم درین شهر بدولت خواهم رسید یا همین قسم تهدیدست
خواهم بود عمرو میگوید انشاء الله تعالے یا اگر خدا راست آرد یعنی انشاء الله تعالے یا اگر خدا راست آرد
بدولت میرسی یا خواهی رسید یا صاحب مال مے شوی یا خواهی شد این ست مطابقت
در معنے مثال حال و مستقبل غائب زید به عمرو میگوید پسر من هیچ میدانی که فاضل مے شود یا نمی شود یا خواهد
شد یا نخواهد شد عمرو میگوید انشاء الله تعالے یا اگر خدا راست آرد یعنی انشاء الله تعالے یا اگر
خدا راست آرد فاضل مے شود یا فاضل خواهد شد درینجا مطابقت لفظی ست یا علم خوب
نصیب مے شود یا خواهد شد درینجا مطابقت معنوی ست. بعد باید و دید تقدیر چه مے شود و چه خواهد
شد و هر چه مرادف آن باشد و همچنین بعد به بینیم درست آید مثلاً زید از عمرو مے پرسد که حالا هم اراده شیراز
بخاطر داری عمرو میگوید باید دید یا به بینیم یعنی باید دید چه مے شود یا چه خواهد شد یا به بینیم چه مے شود یا چه خواهد شد
یا چه بظهور آید یا بظهور خواهد آمد درینجا تقدیر صیغه حال به از مستقبل باشد و بعد چه مے شود معنی کارے
که فرمائی بکنیم یا خدمتے که ارشاد مے کنی بجا مے آرم مقدر بود مثال زید به عمرو میگوید اگر رنجه به ملازمان
شریف نه رسد فردا به بیت الحزن نم قدم رنجه باید فرمود عمرو مے گوید چه مے شود یعنی چه مے شود
حاضر مے شوم و صبح شود یا آفتاب بر آید هر دو موجب تقدیر به معنے هر چه تو مے گوئی مے کنم یا فهمیده
خواهد شد باشد مثال زید نیم شب به عمرو مے گوید که پیش بکر رفتن تو ضرور ست که خواهی رفت
عمرو مے گوید که صبح شود یا آفتاب بر آید یعنی صبح شود یا آفتاب بر آید مے روم یا فهمیده خواهد شد
و صبح و شام موجب تقدیر فعل مستقبل و ماضی بود و فردا المخصوص مستقبل و دیروز مخصوص به ماضی

مثال زید از عمرو مے پرسد پیش بکر کے خواهی رفت یا رفته بودی عمرو مے گوید که صبح یعنی صبح خواهم رفت
یا صبح رفته بودم و همچنین حال شام یا زید از عمرو مے پرسد نزد بکر کے رفته بودی عمرو مے گوید
دیروز یعنی دیروز رفته بودم یا زید مے پرسد که نزد بکر چه وقت خواهی رفت عمرو مے گوید فردا یعنی فردا
خواهم رفت و امروز در جواب سوال از فعل ماضی و حال و مستقبل به تقدیر هر فعلے صحیح باشد
مثلاً زید از عمرو مے پرسد نزد بکر چه وقت رفته بودی یا کے مے روی یا کے خواهی رفت
جواب مے دهد امروز یعنی امروز رفته بودم یا مے روم یا خواهم رفت و بعد من و این کار نم
خدا نکند. مقدر باشد و یا چنین خواهی کرد و خواهم کرد و قدرت داری و قدرت دارم
مقدر باشد یعنی قدرت داری که چنین کار خواهی کرد یا قدرت دارم که چنین خواهم کرد و لفظ
چنین که فعل آن به تقدیر قدرت بود نه هر چنین ست بلکه چنینے که براے استفهام آید و این
و این کار همه بمنزله چنین باشد و از تو و از من و از فلانے زید باشد یا عمرو به تقدیر فعل مذکور یا اظهار
شگفت از فعلے با آن فعل بود مثلاً زید مے گوید که عمرو از من رنجیده است بکر مے گوید از تو یعنی
از تو رنجیده است یا عجب دارم که از تو رنجیده است مثال دیگر عمرو به زید مے گوید
که بکر از تو رنجیده است زید مے گوید از من یعنی از من رنجیده است یا عجب دارم که
از او رنجیده است مثال دیگر زید مے گوید که از بکر رنجیده ام عمرو مے گوید از فلانے یا از
بکر یا از او یعنی از او رنجیده یا عجب دارم که از من رنجیده فعل مذکور درین جا براے استفهام
مذکور شود و همچنین با من و با تو و با فلانے و به که و با که مثال عمرو مے گوید که بکر دشمنی با من
دارد زید مے گوید با تو یعنی با تو دشمنی دارد یا عجب دارم که با تو دشمنی دارد تا لفظ با فلانے
همین حال ست و با که و به که براے استفهام ست براے اظهار شگفت نیست مثال زید
مے گوید که عمرو به او دشمنی دارد و دیگرے مے پرسد با که یعنی با که دشمنی دارد و همچنین حال کلمه دیگر چه طور
با این لفظ تقدیر هر سوال بود از حال شخص و فعل او یا سوال از هر امر به تقدیر عبارتے مثال زید
راه مے رود و عمرو مے پرسد چه طور یعنی حال تو چه طور ست یا زید براے کارے برود و هر گاه
برگردد و عمرو پرسد چه طور به تقدیر برگشتی یعنی چه طور برگشتی کامیاب یا مایوس یا این که زید
مے گوید به عمرو که بکر کشته شد یا مال او را رست عمرو مے پرسد چه طور یعنی چه طور کشته شد و چه طور
مال او را رست و این جا و آن جا به تقدیر فعلے بود که فاعل آن ذکر کند مثال این جا زید در خانه
عمرو مے گوید که امشب هنگامه رقص و سرود گرم باید داشت عمرو مے پرسد این جا یعنی این جا
هنگامه رقص و سرود گرم باید داشت مثال آن جا زید به عمرو مے گوید مے خواهم که امشب
در منزل بکر مطرب را براے خواندن طلب کنم عمرو مے پرسد آن جا یعنی آن جا مطرب را

برائے خواندن طلب خواہی کرد مثال دیگر عمرو از زید مے پرسد کہ منزل بکر و خالد ہر دو خالی
است این جا بمانم یا آن جا زید مے گوید این جا یعنی این جا بمان یا مے گوید آن جا یعنی آن جا
بمان آن جا مراد از منزل بکرست کہ اول مذکور شد و این جا مراد از منزل خالدست از آنکہ
لفظ آن موضوع ست برائے اشارت بعید و لفظ این موضوع است برائے اشارت
قریب پس مشار الیہ این قریب باشد و مشار الیہ آن بعید چنانچہ در مثال آن جا و این جا مبرہن
است فافہم و در باور و روزہ و خبر تقدیر کنندہ و دارندہ باشد باور بمعنی باور کنندہ و ہمچنین
روزہ بمعنی روزہ دارندہ و خبر بمعنی خبر دارندہ بود و این وقت و ہمین وقت و چہ وقت و کے
و پیش کہ در جواب کلام گویندہ باشد کہ فعلے از بیانش تراوش نماید مثلاً زید بہ عمرو مے گوید کہ خانۂ بکر
مے روم عمرو مے گوید این وقت یعنی این وقت مے روی یا ہمین وقت یعنی ہمین وقت
مے روی و اگر بگوید نزد بکر خواہم رفت عمرو بگوید کے یعنی چہ وقت یعنی کے خواہی رفت
یا چہ وقت خواہی رفت یا گوید پیش شخصے مے روم عمرو پرسد پیش کہ یعنی پیش کہ خواہی رفت
و استغفر اللہ و لاحول و لا قوۃ الا باللہ العلی العظیم بہ تقدیر برارت از فعلے بود مانند این کہ زید
از عمرو مے پرسد کہ شنیدہ ام کہ خانۂ بکر شراب خوردی عمرو مے گوید استغفر اللہ یعنی ہرگز نخوردہ ام
یا این کہ لاحول و لا قوۃ الا باللہ یعنی بہتان عظیم ست و یا اللہ و یا رسول اللہ و یا علی و یا
امام و ہرچہ مثل آن بہ تقدیر تو کجائی یا بہ تقدیر بہ فریاد من برس باشد و ہرچہ مرادف این
بود مثلاً زید مے گوید یا علی ظاہر مے شود این کہ فریاد رسے مے خواہد و قاعدہ است آدمی در وقتے
کہ مصیبتے پیش مے آید داد رسے را مے خواہد و گاہے بعد منادے بشنو مقدر بود مثال یا زید یعنی
اے زید بشنو و کلمات موضوع و مقرر برائے قسم خوردن بہ تقدیر صیغۂ ماضی و حال و مستقبل و امر
بود مثال فعل ماضی شما دیروز نزد زید رفتید یا نہ رفتید جواب چرا نہ رفتم بہ مرتضی علی علیہ السلام یعنی
بہ مرتضے علی علیہ السلام کہ رفتم مثال فعل حال و مستقبل شما امروز نزد زید مے روید یا نے روید
یا خواہید رفت یا نہ خواہید رفت جواب چرا نے روم یا چرا نخواہم رفت بہ علی بن ابی طالب
سلام اللہ علیہ یعنی بہ علی سلام اللہ علیہ کہ مے روم یا خواہم رفت مثال امر امشب مے خواہم
کہ یک جا من و تو شب بروز آریم ہمین جا باش ترا بمرتضے علی علیہ السلام یعنی ترا بہ آنجناب
کہ ہمین جا باش و ہمچنین تقدیر ماضی و حال و مستقبل و امر و جمیع کلمات بود مثل جواب سوال
قیام شخصے از شخصے چون سوال زید استادہ شد از عمرو جواب بلے یعنی بلے زید استادہ شد
ہرچند مثال آنچہ بعد بلے مقدر گردد پیش ازین مذکور شدہ درین جا برائے توضیح بیان ہرچہ ذکر آن
مقصود ست تکرار بہ عمل آمد و بعض جا ذکر فاعل در میان آید و فعل مقدر شود مثلاً زید از عمرو

مے پرسد کہ استادہ بود عمر جواب مے دہد بکر یعنی بکر استادہ بود و یا این کہ مے پرسد چہ چیز گم کردہ
عمرو مے گوید قلم واسطی یعنی قلم واسطی گم کردہ ام و بعد زہے عبارتے مقدر بود کہ معنی آن مبین
عبارت مذکور بعد زہے باشد و شرط ست کہ کاف بیان مقدم این عبارت آید مانند زہے
شاہ والا جاہ کہ نظیرش در عالم نیست مقدر بہ آن باشد و ہرچہ مثل زہے باشد مانند حبذا و بنازم
ہمین حال دارد و لفظ سر نوشت و باز خواہ و باز خواست و دیدہ و شنیدہ و آزمودہ و
ناخوان و ہرچہ بیشتر یا کمتر و فروکش و پیش کش و پابست و پابند و گوش گذار و سرو قامت و
سرگذشت و ہرچہ مثل آن و نمک پرور و نمک پروردہ و ہرچہ مثل آن چون بہ پور
تا آخر دبر سر زدن در اصل[۱] در سر نوشتہ شدہ و باز خواستہ شدہ و باز خواست مثل باز خواہ بود
و دیدہ شدہ و شنیدہ شدہ و آزمودہ شدہ و ناخواندنی و ہرچہ کہ بیشترست یا کمترست و
فرو کشیدن و پیش کشیدہ شدہ و پابستہ شدہ و ہمچنین پابند و بہ گوش گذاردہ شدہ و چون سرو در
قامت و برگشتہ و نمک پروردہ شدہ و نعم پروردہ شدہ و دست برزدن بودہ است و چہ شد
ہم محذوف شود مثال آن اگر حاضر خدمت نہ شدم تب کردہ بودم معاف باید داشت یعنی
اگر حاضر نہ شدم چہ شد تب کردہ بودم و از لفظ غالب این ست محذوف بود مثال غالب
کہ فلانے مرا یاد کردہ باشد یعنی غالب این ست کہ فلانے مرا یاد کردہ باشد و ہر اسمے کہ برو
لفظ یک آید لفظ مقدار در آنجا مقدر باشد چنانکہ درین قول ؎ اے کہ میداری لباس عاریت بیجا منازہ
پرنیان شعلہ بر خود یک نفس بالیدہ و رفت ٭ یعنی پرنیان شعلہ مقدار یک نفس بر خود بالید و رفت مثال دیگر
ع غافل ز احتیاط نفس یک نفس مباش ٭ و بعد لفظ با لفظ وجود مقدر باشد چنانکہ درین قول
نظامی ؎ گہے با چنین گوہر خانہ خیز ٭ چو بو طالبے را کنی سنگریز ٭ یعنی با وجود آن دو مثل
نبی و علی گوہر خانہ خیز بود ابو طالب در عذاب گرفتارست و لفظ مباش گاہے مقدر مے آید
سعدی گوید ؎ تن چند بر گفت او مجتمع ٭ چو عالم نباشی کم از مستمع ٭ یعنی اگر عالم نباشی کم از
مستمع مباش و ہمچنین گاہے باش مقدر مے آید چنان کہ مرزا جلال گوید ؎ شوریدہ تر اے
قمری آشفتہ تر اے مجنون ٭ او سرو گلستان ہا من خار بیابانہا ٭ میگوید کہ اے قمری شوریدہ تر
باش و اے مجنون تو ہم آشفتہ تر باش زیرا کہ معشوق من سرو گلستانہا شد و من در سودائے
عشق او خار بیابانہا و جائے کہ شعرا عامل را محذوف نمایند فعل مذکور دلالت بر دو چیز نماید یا بر حذف
قضا و قدر یا بر حذف خلق و طائفہ خاص مثال عرفی گوید ؎ تا مجمع امکان و وجوبت بنوشتند ٭
سور و یقین نشد اطلاق اعم را ٭ قیس ؎ آن روز کہ این ناز و ادا را بتو دادند ٭ این خواری

[۱] قولہ در اصل تا آخر متعلق بہ لفظ بود است کہ در آخر آمدہ ۱۲

این خستہ دلی روزی باشد ٭ در ہر دو شعر قضا و قدر فاعل اند مثال حذف خلق ؎ چنان ذی کہ ذکرت بہ تحسین کنند ٭ چو مردی نہ بر گور نفرین کنند ٭ مثال حذف طائفہ خاص ؎ وادریغا جانشین مصطفےٰ را کشتہ اند ٭ صاحب تیغ دو سر شیر خدا را کشتہ اند ٭ یعنی دشمنان دیگر آن کہ اگر یک لفظ در مصرع اول در آید و در مصرع ثانی نیز آوردن آن ضرورت بود در مصرع بسبب تنگی وزن گنجایش آن نباشد منیش بقد رخواہند گرفت و این در کلام سعدی بکثرت آمدہ است ؎ ہر کہ جنگ آرد بخون خویش بازی مے کند ٭ روز میدان وان کہ بگریزد بخون لشکری ٭ در مصرع ثانی بازی میکند مقدرست۔

اجتباک

عبارت است از آنکہ حذف کردہ شود از اول بقرینۂ ثانی و از ثانی بقرینۂ اول چنان کہ مولوی عبد الغفور بر حاشیۂ قواعد ضیائیہ در مبحث تصریح فرمودہ مثالش این قول سعدی ست ؎ نہ خواہد کہ بیند خردمند ریش ٭ نہ بر عضو مردم نہ بر عضو خویش ٭ بحمد اللہ ار چہ ز ریش ایمنم ٭ چو ریشے ببینم بلرزد تنم ٭ منغص بود عیش آن تندرست ٭ کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست ٭ بعد از خردمند لفظ تندرست در بیت اول و لفظ خردمند بعد از تندرست در بیت ثالث محذوف باشد و حاصل معنے آن کہ ہر کہ خردمند تندرست ست او نمے خواہد این را کہ بیند ریش بر عضو خواہ از ان خود باشد و خواہ از دیگرے زیرا کہ آن نیز در حقیقت از ان خود ست

خاتمۃ الکتاب

در بیان اقسام و کیفیت زبان فارسی و بیان محاورات آن و تصرف صاحب کمالان دو وجوہ فہمیدن معنی شعر و بیان حد و موضوع و غایت و واضع لغت و طریق معرفت معنی آن و ذکر کتب لغات این زبان و بیان وضع کلمات و ثبوت لغت بہ قیاس و قرینہ - و واجب نیست کہ براے ہر معنے لفظے باشد و تصرفات تفریس و بیان مشارکت لغات عرب و عجم و فارسی و ہندی و تنہنید و غیرہ مشتمل بر شش فصل۔

فصل اول در بیان اقسام زبان فارسی

بدان کہ ملک ایران منسوب بہ ایران مشہور بہ ہوشنگ نبیرۂ گیو مرز بن یافث بن نوح

ست و فرقہ منسوب بہ ایرج بن فریدون دارند ہوشنگ چہل سال پادشاہی کرد چون نوبت ملک بہ پسر او پارس افتاد بنام او ایران تمامی را پارس بہ سکون راخواندند و زبان پارسی شایع شد۔ و فارس بہ حرکت رامعرب پارس بر او سین مہملتین موقوفتین ست و در محاورۂ فارسی اجتماع ساکنین بعد الف ساکن ما قبل مفتوح و واو ساکن ما قبل مضموم و یاے ساکن ما قبل مکسور جائز ست قاآنی گوید ع بستہ بہ عزم پارس چو از ملک رے کمر ٭ و چون دوست و گوشت و زیست و کیست درین صورت سہ حرف ساکن جمع مے شود و اجتماع ساکنین خود بیجد و حصر ست مثل دست و ست و بعض پارس را پسر پہلو بن سام بن نوح دانند و او در ان عہد مالک آن مرز بوم بودہ و آن ملک بنام او منسوب گشتہ و زبان پارسی منسوب بدوست و صاحب مثمر گوید کہ لفظ فارسی منسوب بہ فارس عموماً و بہ معنی زبان مذکور مجاز مشہور ست و بعض گویند کہ پارس نام پسر طہمورث بودہ کہ او پسر یا نبیرۂ ہوشنگ یا برادر زادۂ او بودہ و مورخان پارس را پسر صلبی ہوشنگ دانستہ اند و طائفہ از احفاد او شمردہ اند و او اول کسے ست کہ در پارسی کتابت کرد و در زمان قدیم ہمہ خاک ایران را پارس مے نامیدہ اند و در زمان اسلام بہ واسطۂ مناسبت آب و ہواے اصفہان و قرے و قصبات آن بہ عراق عرب بہ عراق عجم موسوم گشت و ایران مملکت وسیع بودہ و ہر جاے دیگر نامے داشتہ کہ تغیر یافتہ اکنون چنین معروف است بلوچستان و کیچ و مکران و کرمان و غور و بامیان و ہندوکش و سیستان و زابلستان و خراسان و ماوراء النہر و رشت و اصفہان و مازندران و استرآباد و گرگان و فارس و لارستان و عورستان و افغانستان و کابلستان[1] و کردستان و شیروان و بابل و موصل و دیار بکر اکنون از بعض این بلاد بدست دیگران ست ۔ بالجملہ زبانے را کہ درین ملکہا بدان تکلم مے کنند پارسی مے نامند و فارسی معرب آن ست و ازین تحقیق بہ ثبوت رسید کہ اطلاق پارس و پارسی بر چند گونہ است یکے مطلقاً منسوب بہ پارس کہ حقیقت ست و شامل جمیع اہل ایران را دوم زبان تمام اہل ایران و این ہم مجازے ست مشہور سوم است زردشت چہارم نام ملک مشہور کہ درین ایام آباد ترین شہر آن شیراز ست چون اطلاق پارسی بر امت زردشت ست سکنۂ پارس را بنابر کراہیت پارسی نے گویند مؤلف گوید کہ گبران و مجوسان را کہ در ایران مے بودہ اند پارسی مے گویند و ازین دریافت مے شود کہ پارس در اصل تمام ایران را مے گفتہ اند چہ دین اہل آن ملک ہمہ کیش مجوس بود و بہ پیغمبری ابراہیم زردشت گرویدہ

[1] کابل دار الملک امراے افاغنہ است و آن ولایت را بجہت اجزا و مضافاتے کہ دارد کابلستان خوانند ۔۱۲

و در رسالۂ ناجی مرقوم ست کہ شیخ ابن حجر عسقلانی در فتح الباری شرح صحیح بخاری در شرح باب من تکلم بالفارسیۃ گفتہ است کہ فارسی منسوب بہ فارس بن غاسور بن یافث بن نوح علیہ السلام است و عربان را عقیدہ آن ست کہ پارسیان از نسل پدرام بن ارفخشد بن نوح علیہ السلام اند و ایشان دہ نفر بودہ اند ہر یک شجاع وقت و بر اسپ خوب سوار مے شدند چون بزبان عرب فارس سوار را گویند ایشان بدین نام موسوم شدند و زبان ایشان بہ لقب ایشان ملقب و منسوب شد و مذہب ایشان صابئیہ بود و زبان پارسی را در جہان گیری ہفت گونہ گفتہ و گوید بعض متروک ست و بعض متداول۔

اول پارسی

چنان کہ گفتہ شد منسوب ست بہ پارس زبانے را گویند کہ در بلاد پارس بدان سخن کنند و آن زبان اضلاع شیراز ست و مدار تکلم و ترسل تمام ایران و توران بلکہ اکثر اہل ہند ہم بر زبان پارسی ست کہ ہمہ فصحا بدان تکلم کنند ہر چند زبان عوام ہر ملک تفاوت کلی دارد مثلاً این بیت شیخ سعدی در گلستان واقع شدہ ؎ پیر ہفتاد سالہ جوانی مکنہ * کو مقری بخوابنی چشم روش * موافق زبان عوام شیراز ست کما صرح بہ الشارحین و معنیش این ست کہ پیر ہفتاد سالہ کہ جوانی مے کند کور مادر زادے است کہ در خواب نہ بیند چشم روشن را و این قسم تخفیفات در زبان عامہ فصحا بود و ہمچنین زبان قزوین و گیلان و خراسان بلکہ خراسان کہ عمارت کردۂ خراسان بن یافث ست چون ملکے ست وسیع مشتمل بر شہر ہائے بسیار در ہر ناحیہ و ہر شہرے از آن لہجہ بلکہ الفاظ متخالفہ است و مقیس علیہ آن برائے ہندیان زبان خود شان ست کہ بہ فاصلہ دہ دوازدہ کروہ بلکہ کمتر از آن لہجہ مخالف دارد شعر ہندی بزبان برج گویند لاغیر و صاحب کمالان ایران کہ زبان فارسی ورزیدہ اند بر الفاظ مخالف روزمرہ دیگران خردہ گیرند لہذا میر یحیٰی کاشی کہ شیرازی الاصل ست در مذمت اہل کاشان گفتہ ؎ امتیاز قمی و کاشانی * این بود وقت گوہر افشانی * کہ قمی واکند بعرض دہن * کاشی آید بطول لب بسخن * آنکہ در فارسی شدست مثل * الف و نون کند بواو بدل * کردہ در نحو عرض مطلب شان * فتحہ را ضمہ عامل لب شان * فارسی چون کنند سر علما * آن چنان انچنون بود ہمہ جا * شعرا چون شوند قافیہ سنج * مے توان یافت از گہر صد گنج * ہمہ ہا اول شراب و کباب * ضمہ دارد بسان لفظ حباب * بیدہا بود و بود ہا بید ست * ریدہا رود و رود ہا رید ست * رود خانہ زلفظ گفتاری * ریدخانہ ست بر زبان جاری * و ازین ابیات مستفاد مے شود

ہر جا الف و نون جمع شود اہل کاشان بخصوصہ واو خوانند و این ظاہراً سابق مخصوص کاشان باشد و الا حالا اکثر مردم عراق بلکہ شیراز و غیرہما ہمین وضع تکلم کنند چنانچہ کان را کون و جان را جون خوانند و مبنی بر ہمین کلیہ است کہ مخلصا بے کاشی گفتہ مصرعہ کار معجون مکونی مے کند پیکان او * چہ کمان را کمون حقیقتہً فہمیدہ معجون کمونی را بہ مناسبت پیکان آوردہ و بنیاد لطف شعر بران گذاشتہ و حال آن کہ درین صورت پیکان ہم پیکون خواہد بود و در واقع موافق محاورہ غلط محض ست علی الخصوص کہ بنائے قافیہ نیز بران باشد چنانچہ در اشعار بعضے از اہل ایران دیدہ شد۔

دوم دری

بعض گفتہ اند کہ این را دری بدان سبب خوانند کہ ہر کس کہ از خانۂ خود بیرون آید بہ این زبان حرف زند و جمعے گویند کہ لغت ساکنان چند شہر بود کہ آن بلخ و بخارا و بدخشان و مرو باشد و فرقۂ آوردہ اند کہ مردم اطراف از دور و نزدیک چون بدرگاہ بہمن بن اسفندیار مے آمدند زبان ایشان مختلف بود و ہمہ کس نے فہمید ناچار از جانب پادشاہ مقرر شد کہ زبان وضع کنند کہ بر در شاہان ہمہ بدان تکلم نمایند و جمیع مردم ممالک آن را بیاموزند و آن را دری نام نہادند یعنی زبانے کہ بدرگاہ پادشاہان بدان تکلم کنند۔ و آن لغتے ست کہ بدان نقصانے نباشد چون اشکم و ابرو بگو کہ الحال شکم و برو گو استعمال مے کنند و جماعتے بر آنند کہ وضع زبان دری در زمان جمشید شاہ شدہ و بعض دیگر گویند در زمان بہرام مجد الدین علی قوسی شوستری گوید توصیف فارسی بہ دری و کبک دری کنند یعنی دری منسوب بہ درہ ہائے کوہ ست چنانچہ کبک دری کبک کوہساری را گویند کہ در میان درہ کوہ پرورش مے یابد و آن زبان کوہستانی ست کہ در درہ ہائے کوہ و جبال روستایان بدان ناطق بودند و تانت اہل تبرستان و ازین جہت او را تبری نیز گویند زیرا کہ تبرہ بمعنی پشتہ و کوہ ہائے کوچک ست و چون آن ولایت پشتہ و تپہ و کوہستان بودہ بہ تبرستان کہ لفظ فارسی قدیم ست موسوم شدہ و در زمان ملوک عباسی کہ حکام آن ولایت مسلمان شدند و از جانب خلفا حکومت مے یافتند لقب ہر یک ملک الجبال بودہ و آنچہ رشیدی در وجہ تسمیہ اش گفتہ کہ تبر دران متعارف ست این سخیف ست چرا کہ اگر بملاحظۂ آلت تبر آن ولایت را تبرستان گفتہ اند درخت و جنگل بیش از تبر دران ولایت وفور دارد بایستے جنگلستان گویند و اہل رے و ہمدان نیز بہ دری تکلم مے کردند شیخ نظامی فرماید ؎ مغنی در خروش

آوردہ پردہ ٭ غزلہاے دری آغاز کردہ ٭ امیر نام مردے از اہل بازوار قریب
بہ شہر بارفروش کہ او را شیخ العجم خواندہ اند بوزنے خاص کہ تبری گویند اشعار بزبان دری
مازندری گفتہ و دیوانش حاضر و بہ تبری مشہورست و او راست ؏ امیر گنہ عاشقمہ خجیرہ چیرہ ٭
او نماندہ بزبون ہرگز منہ توم نارہ ٭ یعنی امیرے گوید عاشقم برخوب چہرہ کہ ہرگز آن ماہ نام
مرا بر زبان نمے آورد و در تعریف وطن خود گفتہ وله امیر گنہ کہ دشت پازوار خجیرہ ٭ گشت
پازوار و بہار خجیرہ ٭ باباطاہر ہمدانی گفتہ ؏ ہزاران داغ ویش از سینہ اشمرت ٭
ہنے نشمرتہ از اشمرتہ ویشے ٭ یعنی ہزاران داغ بیشتر از سینہ من شمردہ و ہنوز آنچہ شمردہ
از شمردہ بیشترست الیضاً تہ سر دریا بام شود روج ٭ سرشک از دیدہ بارام شو روج ٭ موآن
رندم کہ نامم بے قلندر ٭ نہ خان دارم نہ مان دارم نہ لنگر ٭ منہ آلالہ کوہساران ہفتہ بے ٭
بنوشہ جوکناران ہفتہ بے ٭ منادی مے کرم شہر بہ شہر و ٭ وفاے گلعذاران ہفتہ بے ٭
منہ بلا بے دل بلا بے دل بلا بے ٭ گنہ چشمان کرن دل مبتلا بے ٭ اگر چشمان ندیدے
روے خوبان ٭ چہ زونے دل کہ خوبان در کجا بے وله دلے دیرم کہ بہبود ش نبے بو ٭
نصیحت مے کرم سودش نبے بو ٭ بیادش مے دہم نش مے برو باد ٭ باذرے نہم دودش نبے بو ٭
کمال الدین بندار رازی ہم بہ پارسی دری گفتہ ؏ بہ شہرے بہ سنبر بریکے روج ٭ ہمے
گت واعظک زین ہرزہ لائی ٭ کہ ہفت اعضاے مردم روج محشر ٭ دہد بر کردہاے خود گوائی ٭
زنے برنا نہ مے زد دست وے گت ٭ بسے ثراژا کتہ آن روج خائی ٭ وله بورہ[1] یکے شو
بسور کن و تا قم ٭ مہل در محنت و روج فراقم ٭ بہ جفت و طاق ابروے تو سوگند ٭ کہ بوجفت
غم تا از تو طاقم ٭ ہم بندار رازی گفتہ ؏ وقت درود شنہ کہ جہان ہیچو دہشتہ ٭ روج مے
سرخہ کہ گل سرخ بارہ ٭ وله در ایلچی شاہ اسپ کروک وبو ٭ در قافلہ پیر اشتر لوک وبو ٭
آن اشتر پیر و اسپ کروک وبو ٭ این در باسیدے زنم بوک وبو ٭ وآنچہ از افادات
بعضے از فضلا مستفاد مے شود آن ست کہ کبک را بہ اعتبار بودن درہ کوہ مے گویند
وچون در فارسی اعتبار این معنے نمے توان کرد بعضے گفتہ مراد از آن زبانے ست فارسی کہ
بدرگاہ پادشاہ تکلم بدان مے نمودند لیکن بر ارباب انصاف پوشیدہ نیست کہ این ہر دو
نسبت خالی از بعدے نیست چہ کبک دری نوعے ست از کبک کہ بجثہ کلان تر و برنگ
بہتر از دیگران باشد و اگر نسبت بدرہ بودے بایستے کہ عام بودے و بر ہمہ اطلاق آن
صحیح مے بود چہ کبک ہمہ در درہ مے باشد و ہمچنین فارسی را بہ این معنے گفتن بعید ست

[1] بورہ در لغت دری بمعنی بیا ۱۲

و در بعضے رسائل معنی دری خالص و برگزیدہ بہ نظر آمدہ و اگر این معنے ثابت شود انسب
و اولے ست چہ درین صورت ہر دو نسبت بہ یک معنی خواہد بود لیکن ظاہر آن ست کہ زبان
شہر خصوصاً دار السلطنت بسبب اختلاط مردم متفرق و مختلف کہ از ہر صنف و ہر بلد
باشد مخلوط شود و زبان فارسی قرائے و دیہا علے الخصوص کہ آن جا دخل بیگانہ کم باشد بحال
خود بود پس زبان سکنۂ درۂ کوہ البتہ فارسی خالص خواہد بود لہذا دری را بزبان بدخشان
تفسیر کردہ اند و کبک دری نیز منسوب بہ درۂ کوہ است غایتش نوع مذکور چون
در درۂ کوہ بسیار یافتہ شود آن را دری خوانند و این قدر درین باب کافی ست مؤید قول ما
است آنچہ در بعض کتب اصول لغت عربی نوشتہ اند کہ زبان فصیح معتبر عربی ہمان ست
کہ آمیختہ بزبان دیگران نشود لہذا زبان قبائل عرب کہ بہ سرحد شام واقف اند اعتبار
ندارد زیرا کہ اکثر ساکنان شام نصارے بودند پس زبان آن ہا آمیختہ شدہ باشد و ہمچنین
قبائل عرب کہ نزدیک بہ ولایت یمن اند چرا کہ زبان یمنیان آمیختہ است بزبان ہند
وغیرہ بسبب آمدن بہ بنادر و ہمچنین قبائل کہ نزدیک بہ حبشہ واقف اند کہ بزبان اینہا
آمیختہ و حق تحقیق آن ست کہ زبان معتبر فارسی زبان اردوے بادشاہی ست کہ بعد اختلاط
فرق و جماعات قرار یافتہ لہذا در شعر فصحا و نثر بلغا زبان دیگران نیست و اگر احیاناً باشد
بسبب قلت حکم عدم دارد و آنچہ مقرر شدہ فصیح و بلیغ از ہر شہر و الکہ کہ باشد بدان تکلم
نماید و زبان خود مخلوط نہ سازد و نظیر این ست کہ سیوطی در کتاب مزہر آوردہ کہ چون
قبائل عرب ہر سال بہ زیارت کعبہ مشرفہ زادہا اللہ شرفاً مے آمدند مردم این شہر زبان آنہا
را انتخاب زدہ و سنجیدہ اختیار کردند پس زبان حجاز زبان خلاصۂ زبان قبائل عرب
باشد لیکن درین صورت معارض قول او خواہد بود کہ گفتہ کہ زبان عربی خالص ہمان ست
کہ آمیختہ بہ زبان دیگر نشود اما مے توان گفت کہ اہل حجاز ہمان زبان قبائل مخصوصہ
را انتخاب زدہ اند کہ سابق مفصل نوشتہ آمد و نزدیک اہل عجم بہتر از زبان دری
سواے زبان عربی ہیچ زبان نیست۔

سوم پہلوی

پہلوی منسوب بہ پہلو کہ پدرش پدر رام ابن سام ابن نوح ست کہ این زبان از
زبان او مستفیض گشتہ فخر گرگانی گفتہ ؏ بہ لفظ پہلوی ہر کو سراید ٭ خراسان آن بود
کز وے خر آید ٭ خوراسا پہلوی یعنی خور آید ٭ عراق و فارس را از وے خور آید ٭

و فرقہ گفتہ اند کہ پہلوی منسوب بہ پہلہ ست و پہلہ رے و اصفہان و دینورست - بدان کہ رے بہ فتح اول بہ قدامت بنیان و کثرت اجتماع از مداین عظیم ایران بودہ و در زمان دیگر از آمدو شد سپاہ توران و فتنۂ تاتار مغل ویران شدہ فخر الدولہ دیلمی بر گرد کوہ رے حصارے کشید و در آن عمارت و قصور موفور قرار دادہ و آن را فخر آباد نام نہادہ کہ بہ قلعہ تبرہ مشہور ست و دینور بروزن کینہ و ر شہریست در میان بغداد و ہمدان بکردستان و اصفہان در عراق عجم دار السلطنت ست و اکنون نسبت بہ زمان سلاطین صفویہ نقصان در آبادی آن راہ یافتہ و گروہے برانند کہ پہلوی زبانے ست کہ مردم شہر بدان ناطق اند چہ پہلو بہ فتح لام شہر را گویند عموماً و شہر اصفہان را گویند خصوصاً فردوسی گوید ؎ ز پہلو برون رفت کاؤس شاہ ٭ بہر سو ہمے رفت گرد سپاہ ٭ و خان آرزو در سراج اللغت گفتہ کہ پہلوی منسوب بہ پہلو کہ بمعنی اعیان و ارکان ست و مجازاً بر محل اجتماع ایشان کہ اردوست اطلاق کنند پہلوی زبان اردوست و زبان پہلوی را زبان پہلوانی نیز گفتہ اند کہ اشارت بہ شہر ہاے مذکور بود یا بسبب آن کہ پہلوانان پاے تخت کیان بدان تکلم مے کردند چنان کہ فردوسی گفتہ ؎ کہ چون پہلوانی سخن راندمے ٭ ہمے گنگ دژ ہو ختش خواندمے ٭ اگر پہلوانی ندانی زبان ٭ بہ تازی تو الوند را دجلہ خوان ٭ تذییل بدان کہ از تعریف این ہر دو زبان چنان واضح مے شود کہ دری قرار دادہ مردم کوہ و درہ است و پہلوی زبان شہر و جمع اصفہان در سلوہناوند را پہلو یعنی شہرے دانستہ اند و باقی را دہ و روستا و زبانے کہ بہ این شہرہا منسوب بود پہلوی مے گفتند خواجہ حافظ گفتہ ؎ بلبل ز شاخ سرو بہ گلبانگ پہلوی ٭ مے خواند دوش درس مقامات معنوی ٭ و پہلو نزد مجد الدین قوسی از عالم اردوست درین صورت مقابلہ ہر دو درست نمے شود در صورتے کہ دری بمعنی زبانے باشد کہ بر دربار و شاہان بدان تکلم مے نمودند مقابلہ مذکور صحیح نیست و ظاہر این ست کہ اشتہار دری و پہلوی بسبب تحویل میل و نہار و مرور دہور روزگار ست کہ یک وقتے پہلوی بود بعد از ان دری رواج یافت و اختلاف این ہا نیز نسبت بہ زمان خواہد بود و این منافات بہ ہر دو نسبت مذکورہ نمار و مقابلہ صحیح مے شود و حالا بہ تحقیق پیوست کہ دری و پہلوی در معنے یکے ست چرا کہ دری عبارت از ان ست کہ بر در سلاطین و ملوک بدان تکلم مے نمودند و پہلوی آن کہ در پہلو کہ عبارت از اردوست تلفظ داشتند درین صورت ہر دو یکے باشد غایتش تفاوت آن باشد کہ در یک وقتے آن را پہلوی گفتندے و در زمان دیگر دری چو درین صورت مے تواند کہ تکلم ہر دو لسان اندک تغائر ہم داشتہ باشد پس بہ تحقیق پیوست کہ فصیح زبانہا زبان اردوست

و فارسی ہمین جا معتبر ست و زبان خاصۂ ہر ملک در شعر و انشا مسطور نیست ازین جاست کہ شاعر از ہر ملک باشد مثلاً خاقانی از شروان و نظامی از گنجہ و سنائی از غزنی و خسرو از دہلی بہ ہمان زبان مقرر حرف زنند و آن نیست مگر زبان اردو الا ما شاء اللہ و کتاب اشتاکہ بہ زعم مجوس کتاب آسمانی ست و بر ابراہیم زردشت بن پورشسپ کہ نسبش بہ شہنشاہ ایران بن فریدون منتہی مے شود و مادر او دغدویہ ہم از اولاد فریدون و شاگرد فیثاغورث بودہ نازل شدہ و ژند تفسیر آن و پاژند تفسیر این ہم بہ زبان پہلوی ست و آذر پژوہ نام موبدے از ژند و پاژند احکام شریعت زردشت را انتخاب کردہ و بیرون نوشتہ و آن احکام ملتی مشتمل بر صد باب ست و موسوم بہ صد در خاقانی گفتہ ؎ اگر تیغ سگالد راز زردشت ٭ کنم تازہ رسوم ژند و استا ٭ بگویم کان چہ ژند ست و چہ آتش ٭ کزان پاژند و ژند آمد نسخے ٭ چہ اخگر ماند از ان آتش کہ وقتے ٭ خلیل اللہ در آن افتادہ در وا ٭ مراد ازین بیت حکیم تامل بلکہ تعجب ست زیرا کہ خلیل اللہ ابراہیم علیہ السلام سالہاے بسیار سابق بہ زردشت بودہ است و زردشت پنج ہزار و بیست و سہ سال بعد از ہبوط آدم صفی اللہ علیہ السلام ظہور نمود و مدت عمرش ہفتاد و ہفت سال بودہ است و در زمان گشتاسپ دعوے نبوت کرد و دین آتش پرستی وضع ساخت و مجوس پیغمبر دانند و نام او را ابراہیم گویند و آن کتاب استا آوردہ و چون آن را نہ فہمیدند شرحے بران نوشت موسوم بہ ژند و چون آن را ہم نہ فہمیدند شرح ہم نیز نوشت مسمے بہ پاژند و عجب از وجہ حاصل و مخفی مباد کہ دعوے پیغمبری داشت و پیغمبر بہ زبان قوم حرف مے زند تا بہ فہمند و از آوردن کتابے کہ قوم آن را نہ فہمد چہ حاصل و از مکتوبے کہ زردشت بہ پادشاہ ہند نوشتہ چنان دریافت مے شود کہ اصل این زبان ہا پہلوی ست بعد از ان دری پس فارسی متعارف و آن بالفعل متروک الاستعمال است -

چہارم ہروی

ہروی بہ تحقیق ظاہراً منسوب بہ ہرات است و آن شہرے ست در ملک خراسان از اقلیم رابع اناو بہ کثرت قدیم و وسیع ست تا کوسویہ کہ سی فرسخ ست عمارات و باغات و بلوکات ہرات است

پنجم سگزی

سگزی بہ فتح اول و سکون کاف فارسی و زاے معجمہ از کشف اللغات و صاحب برہان

وسراج بہ کسر اول وسکون ثانی نوشتہ اند و آن منسوب بہ سگزست کہ نام جاے ست
از ولایت زابلستان وسگزی بمعنی سیستانی ست چہ سیستان را سگستان ہم مے گویند وآن
مخفف سگزیستان ست ومعرب آن سجزی باشد ودر صراح نوشتہ سجزی بالفتح والکسر نسبۃ
الے سجستان الاقلیم المعروف۔

ششم زابلی

زابلی منسوب بہ زابل ست کہ آن را زاول نیز مے گفتہ اند وآن ملکتے است
عریض محدود واز سمت شرق بولایت کابلستان وغرب بہ سیستان واز جنوب بہ دیار سند
واز شمال بہ جبال ہزارہ وخراسان از شہرہاے آن جاقند ہار وغزنین وغیرہ است۔

ہفتم سغدی

سغدی بالضم منسوب بہ سغد کہ موضعے ست از مشاہیر ولایات قریب بہ سمرقند کہ آن را
از جنات اربعۂ دنیا شمردہ اند ودر خوشی آب وہوا مثل ست وسغد را بہ جہت قرب وجوار
بہ سمرقند نسبت کنند چنان کہ سراج الدین قمری گفتہ ؎ خطۂ مازندران بفر خداوند ٭
شد ز خوشی چون فضاے سغد سمرقند ٭ صاحب جہانگیری در فرہنگ خود آوردہ کہ سغد با سین
باغے چند از سمرقند و بہ صاد موضعے ست ودر ہر دو معنے خطا کردہ ودرین لغت رشیدی نیز خطا کردہ
واز جملۂ این ہفت زبان پارسی ودری وپہلوی متداول ومتعارف اند وصاحب ہفت قلزم
گوید کہ چہار باقی از ان کہ زبان ہروی وسگزی وزاولی وسغدی باشد متروک ست مگر
بندرت وضرورت در شعرے آورند قاسم گوید ؎ جان بدہ قاسم بہ پیش آن دو لب ٭ یک گری
کن جملۂ ایام را ٭ عرفی ؎ در چاشتگہ از شبنم گل گرد فشان ست ٭ آن باد کہ در ہند گر آید جگر آید ٭
امیر خسرو دہلوی ؎ اے دہلی واے بتان سادہ ٭ پگ بستہ وریشہ کج نہادہ ٭ خاقانی ؎
بر بوے رنگ وہر نہ پیچم کہ رہروم ٭ ارقم نیم کہ حلقہ بچندان درآورم ٭ انتہی مولف گوید کہ درین شک
نیست کہ ہر چہار زبان مذکور متروک ومطروح ہستند چنان کہ بدان کتاب ونامہ نتوان نوشت
وشعر نتوان گفت واگر بہ ضرورت در بیتے یا در غزلے یک دو کلمہ بیاورند روا بود سخن درین
است کہ گری تفرس ست از لفظ ہندی کہ اصلش گھڑی ست بہ فتح کاف فارسی مخلوط التلفظ
بہ ہا وکسر راے ہندی وسکون یا کہ فارسیان راے ہندی را در کلمۂ فارسی براے قرشت تغیر
دادہ اند وانچہ عبد الواسع درین مقام گفتہ است کہ راے ہندی در کلمۂ فارسی براے فارسی

تغیر دہند تقلید بہ فارسی از افادات تازہ است وہمچنین جگر بہ فتحتین جیم وکاف ہر دو عربی مفرس
لفظ ہندی ست کہ اصلش جھکڑ است بہ فتح جیم ابجد مخلوط التلفظ وفتح کاف تازی مشدد و
راے ہندی در آخر بمعنی تند بادے کہ تا دیر وزد وغبار بینگیزد وآواز کند چون ہاے مخلوط التلفظ
وراے ہندی بطور ہندیان از زبان فارسیان نمے برآید جھکڑ را جگر گفت وکسانے را کہ معلوم نیست
جگر بہ جیم مکسور وکاف فارسی مفتوح بمعنی گنبد خوانند وہمچنین پگ بہ فتح باے فارسی وسکون
کاف فارسی بمعنی جامۂ معروف کہ بہ سر بندند ہندی ست ودر شعر خاقانی چندن نیز لفظ ہندی
است واین درخت در غیر ہند پیدا نمے شود۔ وصاحب انجمن آراے ناصری گفتہ بہ نہج
زبان اہل پارس تکلم داشتہ اند فارسی وپہلوی ودری وخوزستانی وسریانی پہلوی
سخن ملوک در مجالس بودہ وعلما وموبدان بہ پارسی تکلم مے کردہ اند وبادری اہل درگاہ و
مدائن وغالب بودہ دران زبان لغت اہالی بلخ واما لغت خوزستانی بہ آن تکلم مے کردہ اند
ملوک واشراف در خلوت وآبزن وحمام ومحل غسل ولغت سریانی منسوب با ہالی سوریہ است
کہ نام قدیم اراضی شام ست واکنون نیز سیریہ مے نامند شہرہاے بسیار دران زمین معمور و
آباد ست ودر آن جا استعمال مے شود واکنون تمامی السنہ درآمیختہ است ونتوان از یک دیگر جدا کرد

فصل دوم در کیفیت زبان فارسی وبیان محاورات ایران وتوران وتصرف صاحب کمالان ووجوہ فہمیدن معنی شعر

بدان کہ قبل از زمان رسول مقبول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زبان فارسی بر اصل اصول
وقوانین خود بود چون سعد بن وقاص ملک فارس را فتح نمود از آن زمان عربی وفارسی مخلوط
شدہ ریختہ گردید وزبان فارسی قدیم اکنون کمیاب ونکلم بدان صعوبت راہ یافتہ وبیشتر کلمات
لغات عربی ست وروابط آن از فارسی ست وبعد از ترکیب پارسی وعربی بسبب غلبۂ سلاطین
ترک لغات اتراک نیز در لغت مذکور آمیختہ شدہ چون اہالی ایران را بہ طوائف اتراک آمیزش
حاصل گردید بہ لغات سہ گانہ متکلم شدند۔ ولفظے را کہ مرکب از فارسی وترکی باشد اگر ترکان
داخل ترکی سازند مضائقہ ندارد۔ اکنون سالے چند ست کہ بہ واسطۂ آمد وشد ومراودت
با دول خارجہ فرانس وروس وانگلستان وجرمن وغیرہ وتعلیم علوم وصنائع واستعمال اسماء
لغات ظروف واوانی آن ہا نیز با لغات سہ گانہ پارسی وعربی وترکی آمیختگی کلی
حاصل کردہ وشائے وخصوصیاتے کہ زبان عرب دارد ہیچ زبان ندارد واز جملہ خصوصیات

اواین ست کہ الفاظش در دیگر زبان مے رود مثل فارسی و ترکی آن را رونق مے دہد و الفاظ
زبان دیگر چون در عربی رود او را بے رونق مے کند و بیگانہ معلوم مے شود۔ و اعجام را استعمال
لغات اعراب بہ تبدیل صاد و ثا بہ سین مہملہ و حاے حطی را بہ ہاے ہوز و عین را بہ الف و طا
را بہ تاے قرشت و یا بہ زیادت یا حذف یا تغییر حرکت و غیر آن فہمیدن و فہمانیدن آن آسان تر
است و رفع ضرورت ممکن و لے اعراب را بہ جیم و با و ژا و کاف فارسی تکلم کردن صعب ست
چنان کہ در شہر گلکنڈہ از بلاد ہند عربے پنج سیر پنبہ خریدہ بود و بہ پارسی تکلم مے نمود کہ عمروز در بیزار
جل جندہ فنج سیر فنبہ جرفتے یعنی گرفتم و روزمرہ ایران بعد شصت سال متغیر شود و در ہر دورہ
متین فصحا بہم رسند و تصرفات تازہ در ان بکار برند پس شعرے کہ در آن روزمرہ حال ست از
زبان قدما نیست و روزمرۂ حال عبارت است از انچہ کہ مردم ایران وقت حرف زدن
استعمال کنند۔ و سخن سنجان نامی ایران کہ در زمان خود مسلم الثبوت بودہ اند بالفعل اہل ایران
بر طرز شاعری ایشان عیب مے کنند خصوصاً در طبقہ متاخرین ہر قدر شعرا کہ بعد جامی گذشتہ اند
و در آن تقریباً آن ہمہ شعرا داخل اند کہ در عہد سلاطین صفیہ و مغلیہ در ایران و ہندوستان علم
امتیاز بلند کردہ بودند حسب تصریح رضاقلی خان ہدایت مولف تذکرہ مجمع الفصحا اکنون اہل زبان
شاعری ایشان را مسلم ندانند و ہمہ طرز کلام قدما را کہ روانی و بے ساختگی دارد پسند مے کنند و
تتبع آن ہا مے نمایند حالان کہ درین طبقہ سخنوران باکمال بودہ اند کہ روزمرۂ شان بہ نسبت روزمرۂ
قدما شستہ است۔ و فارسی توران متغیر نہ شود چہ تورانیان مالک این زبان نباشند و فصحاے
فارس سواے شعر گفتن درین صنف یافتہ نمے شوند و براے مقلد شعر فارسی ایران و توران ہر دو
سند ست و از تورانیان زبان آذربائجانیان بہتر ست و اہل خراسان از اہل آذربائجان
فصیح ترند و شیرازیان بہ از خراسانیان و صفاہانیان بہ از شیرازیان و طہرانیان بہ از ہمہ و اشراف
و اجلاف و شہری و کوہی ایران صاحب زبان اند در وقت حرف زدن مرزا صائب و قدسی
ہر دو برابر اند و زبان ہر دو سند ست۔ و محاورۂ عوام کہ مبتذل عبارت از ان ست چنانکہ
امام سیوطی در مزہر خود آوردہ خواص نہ پسندند۔ و فارسی مستحدث آن ست کہ چون عرب
و غیر آن با عجم آمیخت اہل عجم مقاصد اہل آن ہا را در زبان خویش جا نہادند ہر آئینہ
متاخرین را باید کہ چون فرہنگ نگارند در چنین الفاظ بہ مستحدث بودن این الفاظ اشارت
کنند تا حق تحقیق بجا آوردہ باشند و فارسی بر دو نوع بود فارسی ایران و فارسی توران بعض
الفاظ مخصوص بہ اہل توران ست کہ یکے از ان بر زبان مردم ایران جاری نباشد و بعض
مختص بہ ایرانیان کہ تورانیان را بہ آن آشنائی نباشد و ہم چنین در ایران و توران لفظے

مخصوص بہ اہل ہر شہر باشد از بسکہ تورانیان و ایرانیان در زمان شاہان اسلام بکثرت
وارد ہندوستان شدند سکنہ این ولایت را امتیازے در ہر دو فارسی نماند مگر بعض کہ طبیعت
خوبے داشتند صاف را از درد جدا کردند۔ در حرف زدن و خطوط نویسی روزمرۂ اہل ایران
اختیار باید نمود۔ و در شعر و انشاے فصیح و متین مقید بہ یک روزمرہ نباید شد و الا خلاف طرق
اساتذہ باشد و تمغل شعر را از رتبہ بیندازد۔ و فارسی کتابی بہ تقلید گذشتگان نیکو باشد۔
و توران ولایتے ست غیر ترکستان در قدیم الایام آن ملک را پارسیان دہستان و ایران
را شہرے خواندند و چون اعراب بر توران مستولی شدند بما وراء النہر موسوم شد زیرا کہ این
ملک از ایران آن سوے رود جیحون واقع ست و تورانیان بجاے غین قاف و بالعکس
بہ تلفظ در آرند غنچہ را قنچہ و غریب الوطن را قریب الوطن گویند و ہم چنین قرساق را غرساق
و زن قحبہ را غجبہ و بجاے الف واو در کلام ایشان بسیار آید جان را جون و نان را نون
خواص و عوام ایشان بہمین نسق گفتگو کنند گو بعض از راہ تکلف این چیز ہا احتراز دارند
اکثر چنین ست وے بجاے او و پگاہ بجاے صبح و بے گاہ بجاے شام و آرے بجاے
بلے و خسر بجاے پدر زن و خوشدامن بجاے مادر زن و خسر پورہ بجاے برادر زن و یزنہ
فتح تحتانی بجاے شوہر خواہر و ینگہ بہ فتح تحتانی و سکون نون و کاف فارسی بجاے زن برادر و
وادبد و دال مہملہ بر وزن مادر بجاے برادر و پور بجاے پسر و پالیدن و کافتن بجاے جستن
بمعنی طلب کردن و یافتن و شستن و خاستن بجاے نشستن و برخاستن و برتافتن تیر بجاے
انداختن تیر و رفتگی بجاے رفتہ و رفتنی و سوار شدن روز بجاے گذشتن روز و سوار شدن
آب بجاے زیادہ شدن آب و پائیدن بجاے قرار نمودن و خپیدن بجاے خوابیدن و سو بجاے طرف و
شو بجاے شوہر و ماندن بجاے نہادن و ہرود بجاے گذاشتن آرند قربانت روم بجاے
قربانت شوم و دینہ روز بجاے دیروز وغیرہ۔ چون این را دانستی بدان کہ صفاہانیان لفظ
توے بہ ضم تاے فوقانی بر وزن کوے بجاے در بیشتر استعمال کنند و ہم چنین بجاے کجا میوید
لفظ خدا برد و مرگ بجاے قسم و بفرمائید بجاے بنشینید مخصوص با یشان باشد دیگران از
ایشان یاد گرفتہ اند و خرکس و گاو کون بمعنی احمق و من را بجاے مرا و شو بالفتح بجاے شب
لفظ خراسانیان باشد و ایشان ہر الف را بہ واو بدل کنند بخلاف صفاہانیان کہ ایشان
الفے را کہ ماقبل نون غنہ نہ باشد با واو بدل نہ سازند جان را جون گویند و ما را مون گویند
و خراسانیان شمارا شمو و مارا مو و در فارسی ایشان از سبب سرعت حروف اصلی محذوف
شود بجاے ریختہ و سوختہ ریتہ و سوتہ از زبان ایشان بر مے آید و از زبان خراسانیان ست

این ابیات سے سلسل زلف بر رخ ریتہ دیری ٭ تو گل و سنبل ہم آمیتہ دیری ٭ پریشان
چون کری وان تار زلفان ٭ بہ ہر تارے ولے آویتہ دیری ٭ قولہ ریتہ اے ریختہ و دیری
اے داری و آمیتہ اے آمیختہ و کری بہ فتح کاف تازی و کسر راے مہملہ بہ تحتانی کشیدہ خانہ
عنکبوت و دام عنکبوت کہ براے گرفتن مگس تند من قسطاس اللغات و دان امراز
دانستن و آویتہ اے آویختہ۔ و تصرف صاحب زبانان در الفاظ عربی بر وضع خود شان
مند باشد مثل فہمیدن و طلبیدن و بلعیدن بمعنی بہ حلق فرو بردن و ہم چنین تصرف ایشان
در الفاظ عجمی بہ طریق عرب صحیح بود مثل مششدر و مزلف و مزیب و نزاکت و ملبب
بمعنی لبالب و مترش بمعنی ریش تراشیدہ و مرغن بمعنی مدہن و مجگر بمعنی جاگیردار و جمع گولہ گوالیل
و جمع بارود بواریت چنانچہ نعمت خان در وقایع حیدر آباد آوردہ لیکن مقلد را باید کہ
این کلمات را در کلام خود نیارد و زنہار پیروی نہ کند شاید کسانے کہ آوردہ اند بطریق مطایبہ
و ہزل باشد و نیز لفظے را کہ چار شاعر عالی قربت استعمال نمودہ باشند روا باشد اگر چہ در اصل
غلط بود یا دہ شاعر موزون طبع ایران بر آن اتفاق نمایند یا علی العموم تلفظ بر آن روا
دارند لیکن خطا در بحر و قافیہ سند نباشد بعض بر آنند کہ کلام شعرا در شہر فصیح تر از کلام دیگران باشد
و بعض محققان بر آن کہ در شعر اکثر اوقات ضرورت حفظ وزن و رعایت قافیہ مانع فصاحت
مے گردد۔ خان آرزو در داد سخن در ذیل این مقدمہ کہ از اہل روزمرہ غلط واقع شود یا نہ شود
گوید غالب خود آن ست کہ واقع شود بسببش اکثر رعایت وزن و قافیہ باشد کہ از واجبات
نظم ست و بدین جہت تقدیم و تاخیر رو دہد و روزمرہ دان را بر غلط ترکیب خود اطلاع
حاصل نہ شود و بسا اوقات بسبب عجز طبیعت از تنگناے وزن و قافیہ اطلاق لفظے غیر
موقع کردہ آید ہر گاہ غلط در وزن شعر کہ طبع سلیم میزان آن ست از اساتذہ کہ بردن نام
ایشان سوء ادب ست واقع شدہ باشد غلط در روزمرہ اگر واقع شود چہ بعید انتہی و صاحب
نہر الفصاحت گفتہ طالب این فن را باید کہ در محاورہ صاحب زبانان دخل نکند و ہر چہ
در کتب این ہا بیند مستعمل کند و خود را از مقلدان پندارد و چہ از اصل تا نقل فرق بسیار
وست مقلد را پیش زباندان و را ے کثرت شغل در شعر و انشا اعتبارے نیست و مصداق
این کلام است آنچہ از مرزا بیدل علیہ الرحمۃ نقل کنند کہ در مرثیہ پسر خود محاورہ خرام کاشتن
ایجاد نمودہ و ہمچنین انصح و غیرہ و سبب غلطی کہ درین محاورہ واقع شدہ ہندی بودن مرزاے
مذکور ست اگر از خاک صفاہان یا شہرے دیگر از بلاد ایران مے بود شعر گفتنش باین بلندی
معنے و تلاشہاے تازہ قطع نظر از شعر گرگی ہاے کہ بہ وے نسبت و ہندے بود احدے زبان

بہ تشنیع او نے کشاد و ملا ظہوری در گلزار ابراہیم خرام را در رد فرمودہ و عفو را کاشتہ ہیچ
کس را مجال گفتگو نیست و حق این ست کہ صاحب زبان ہر تصرفے کہ در محاورہ زبان خود کند
مقلدان را در آن مجال گفتگو تنگ ست مولف گوید کہ تصرف صاحب قدرتان ہند
کہ فن شعر و انشا را بہ کمال رسانیدہ اند در زبان فارسی صحیح ست ہر گاہ فارسی زبانان
تصرف در الفاظ عربیہ کردہ لفظ مے سیر بمعنی سیر بکن و بہ تمیز بمعنی امتیاز بکند و طلوعیدن
و بلعیدن آوردہ باشند و الفاظ فارسیہ را موافق قواعد زبان عرب مثل انا الیارو
ذو الخوز شیدین تلفظ نمودہ باشند تصرف صاحب قدرتان ہند چرا جائز نباشد و این
تصرفات مثل تصرفات طرزی و فوقی و غیر ہما نیست کہ بناے شعر بر مضحکہ گذاشتہ اند پس
مصرعہ النوید آفتاب عالمتاب ٭ چگونہ صحیح نبود اگر کسے گوید کہ تصرف فارسیان
در الفاظ در کلام خود ست نہ در زبان عربی گوئیم مسلم لیکن تجویز تصرف در الفاظ دیگران
مجوز تصرف ہندیان نیز باشد معہذا این ہا در زبان ترکی تصرفات دارند بہمان طور
ترکی گویند لہذا ترکی ایران در بعض تراکیب و لغات مخالف ترکی توران است
و حال آن کہ ترکی زبان ترکستان ست نہ زبان ایران پس تصرف ہندیان نیز
جائز باشد برین تقدیر مثل امیر خسرو اگر گفتہ باشد سے ادمے رود بہ ناز و گرہ مے زند بہ زلف
مردن مر است از گرہ او چہ مے رود ٭ اعتراض فارسیان بیجاست کہ روزمرہ ما از کیسہ او چیزے
مے رود نہ از گرہ او و از ہمین عالم ست امیر مذکور لفظ آتش لاخ و شیخ ابو الفضل نشیب لاخ در کلام
خود آوردہ اند پس حرف گرفتن کہ در کلام قدما غیر از سنگ لاخ و دیو لاخ و رود لاخ نیامدہ بے موقع
است و تصرف بیدل از روے قدرت ست نہ از راہ عجز و دلیل قبول تصرف او قبول
اوستادی او ست چنان کہ بیدل را ہمہ صاحب کمالان ایران و توران اُستاد دانند۔ و فارسی
آن اہل ہند کہ مقلد مجالس اہل ایران نباشند بر دو گونہ بود یکے فارسی کتابی و آن ہر چند خلاف روزمرہ
ہر دو زبان واقع شود لیکن صحیح باشد دیگر فارسی طبعی کہ بعض صاحبان الفاظ مشترک ہندی زبان را
بے تحقیق بہ فارسی ادا کنند و این غلط و بسیار قبیح موجب ریشخند بود۔ و بدان کہ فہمیدن معنی شعر بچندین
وجہ است یکے طریق عامہ اہل زبان کہ معانی مفردات و مرکبات را آنچہ معروف و مشہور ست
و از بزرگان شنیدہ شدہ یاد گرفتہ اند موافق آن مے فہمند و درین طریق عوام و خواص شریک اند
و فصیح و غیر فصیح را درین باب امتیاز از ہم نیست چون عوام را بر غوامض کلام اطلاع نباشد
پس ہر کہ تربیت از خواص یافتہ باشد و انا تر و فصیح تر خواہد بود از کسے کہ تربیت یافتہ عوام بود لہذا
بعضے از اہل کمال ہند بہ ملا عرفی شیرازی گفتہ کہ ما از زبان شما را از فصحا آموختہ ایم و شما از پیرزالہاے خویش

پس اعتراض ملا جلالائے طباطبا که خواص هم از ایشان سخن آموزی کرده اند مندفع ست چه حرف زدن موافق عوام کمالے نیست فی حد ذاته تا بر دقایق و اسرار آن اطلاع حاصل نه شود و این اطلاع موقوف بر فهمیدن کلام فصحا و تربیت آن هاست دیگر فهمیدن ملایان ست و این غیر فهمیدن اہل روزمره باشد مثلا مرزا صائب گفته ع سر و من طرح نو انداخته یعنی چه ٭ جامه را فاخته ساخته یعنی چه ٭ یکے از فضلائے ایران که مناسبتے با شعر نداشت شنیده گفت که میرزا یعنی چه بصیغه غائب این جا چه معنی دارد یعنی چه بخطاب ے باید زیرا که درین شعر خطاب به معشوق است دیگر دریافت ارباب معانی که نکات تقدیم و تاخیر و فصل و وصل و ایجاب و اطناب را مے فهمند و ایشان را اطلاع بر اسرار مجاز مرسل و تشبیه و استعاره که بنائے کلام شعرا بران ست نیست دیگر ادراک ارباب بیان که از غوامض تشبیه وغیره وقوفے دارند اما محسنات بدیعی را ندانند دیگر ادراک بدیعیان ست که کمال سخن را مقصود بر نکات بدیعیه کنند و غلو در آن نموده از فصاحت و بلاغت غافل گردند تازه درین جا این ست که بعضے اہل بدیع نکته التفات را که از عالم معانی ست و مبحث استعاره را که از عالم بیان ست داخل نکات بدیعیه کرده اند و این کمال بے خبری ست از فنون مذکوره دیگر فهمیدن طلائے مکتبی و آن فهم معنے است و دور از فصاحت و بلاغت موافق قیاس و رائے خود چنان که در عبارت شتران را به شتخره مے گیرند بعضے از این ها تصحیف و تحریف گویند و صحیح این قسم دانند شیران را به پنجره مے گیرند از ان جهت که شتر بچه به تائے فوقانی هیچ مناسبت بروباه ندارد و اگر روباه را از روئے اشتباه شیر بچه به یائے مجهول گویند بیجا است و آن ها غافل اند ازین که درین بیان کمال نافهمی و عدم تمیز اہل زمانه است نه بیان مناسبت هم دیگر دیگر فهم سخن ست موافق مذاق شعرا و آن موقوف ست بر علم بندوبست و ترکیب الفاظ چیده و متناسب که موافق زبان خود یا زبان شاعر و مراعات طریقے که صاحب سخن را منظور بود خواه خیال خواه ادا بندی خواه تمثیل خواه غیر این ها و دریافت این مراعات خیلے مشکل ست زیرا که بعضے از متاخرین در اشعار خود لفظ اندر بمعنی درون و نه و نه و حز آن به سکون دوم نیارند و مکروه دانند و حالانکه همه الفاظ صحیح است که اساتذه در کلام خود آورده اند و دیگران را جائز داشته اند و این عمل با حوط باشد چنان که ارباب تصوف گویا از مباح گذرند تا در حرام نیفتند و مختار این فرقه بے مقدار آن ست که این کس جامع باشد مر جمیع این مراتب را و در جامع مراتب مذکور و شاعر سخن فهم فرق است ٭

فصل سوم در بیان حقیقت لغت و ذکر کتب لغات این زبان

بدان که لغت به ضم اول و فتح غین معجمه و سکون تائے قرشت زبان قوم را گویند هر زبانے که باشد

و به اصطلاح اصواتے که مردم از اغراض خود بدان تعبیر کنند و این حد لغت من حیث اللغت ست اما حد فن پس آن علمے ست که در ان بحث کرده مے شود از مفردات الفاظ موضوعه از ان حیثیت که دلالت کنند بر معانی خود بالمطابقه یعنی بر تمام معانی موضوع له خود دال باشند و موضوع علم لغت مفرد حقیقی ست و غایتش صیانت از بیراهی و رحقایق موضوعات لغویه و تمیز میان آن ها و میان مجازات و منقولات عرفیه و انچه ارباب فرهنگ در علم متن لغت ملاحظه مجاز و حقیقت نه نموده اند و کنایات را علحده شمرده اند از مسلمات فن بیراهی و انحراف ست و حالانکه شناخت مجاز بیشتر موقوف ست بر تصریح اہل لغت و طریقش چنان ست که گویند این لفظ مجاز ست و یا گویند که این لفظ در معنے غیر موضوع له مستعمل ست و یا گویند که استعمال این لفظ درین معنے محتاج علاقه است و ملاحظه آن یا دلالت این لفظ برین معنے مشروط به قرینه است و اول تصریح به اسمیاست و ثانی به حده و ثالث به خاصه ۔ و وجه تسمیه کتاب لغت به فرهنگ برائے آن ست که فرهنگ در لغت فرس مرادف ادب ست و در لغت عرب ادب بمعنی نگاه داشتن حد هر چیز ست و علوم عربیت مثل متن اللغت و نحو و صرف و اشتقاق و غیر آن را علوم ادبیه از ان گویند که بدان نگاشته مے شود حد اعراب و حرکات و ضبط ماده و اشتقاق و هیئت الفاظ و هم چنین به کتب لغات فرس نگاه داشته مے شود حرکات لغات فرس و ضبط ماده مفردات و صیغه مرکبات و در تحقیق واضع لغت که آیا توقیف و وحی ست یا اصطلاح و توا طور اساطین را اختلاف ست و مذهب هر یک با دلائل در مطولات مذکور ست و به هر صورت جمیع لغات در وقت واحد موضوع نه شده اند بلکه مثلا صفه و متتابعه به وقوع آمده اند و معرفت مفردات لغت نصف علم ست چرا که در هر علم برائے تفهم و تفهیم احتیاج به لغت ست و ازین جهت واجب شد بر هر کس که نظر کند در لغت و طریق معرفت معنی لغت نقل محض ست و آن یا به تواتر ست یا به احاد و بر هر یکے ازین دو اشکالات است اما بر تواتر پس ازان جهت که مردم را اختلاف ست در الفاظے که متداول ست بر زبان ها مثلا لفظ خدا که صاحب رشیدی از امام فخر الدین رازی بمعنی خود آینده که نزدیک ست بمعنی واجب الوجود آورده و خود منکر آن ست و مے گوید که بمعنی صاحب ست و مرادف رب چنان که کدخدا و ده خدا بمعنی صاحب خانه و صاحب ده از عالم رب الفرس و رب الدار و برین تقدیر اطلاق آن بر ذات کذائی متواتر ست و اختلافے که هست در جوهر لفظ ست اما آحاد پس وارد ست بران از جهت راویان که مجروح اند سالم نیستند از قدح چرا که تا الیوم کسے که جامع جمیع لغات یا اکثر مشهوره باشد به ضبط مواد چنان که در صحاح و قاموس مرقوم ست پیدا نه شده بلکه لغات عربی منتظم و مضبوط بود و لغات فارسی پراگنده و نامربوط دیده شده زیرا که مدت یکهزار و سه صد سال

از ہجرت رسول صلی اللہ علیہ وسلم گذشتہ و روز بروز بہ میامن ملت بیضاے دولت اسلام کار لغت
عرب را روے و ارتقا و اعتلاست و لغت فارسی بہ واسطہ تخالف مذہب و تباین مشرب منسوخ
و مدروس و مغشوش و مطموس گردیدہ و از کتب باستان پارسیان چیزے باقی نماندہ بہ شرحے کہ در
تواریخ منضبط ست بہ آتش گرمابہ ہا و منابع آب ہا حریق و غریق شدہ۔ پس از عہد خلافت مامون
عباسی عباس مروزی و دیگر شعراے عجم بہ نظم اشعار پارسی ماذون آمدند و در جمع و ترتیب لغات
پارسی کہ آمیختہ بہ عربی بود جہدے وافی داشتند و حکیم ابو الحفص سغدی سمرقندی و منصور اسدی طوسی
و قطران تبریزی و فرخی سیستانی و امثال آنہا فرہنگے نیز نگاشتند کہ از ان ہا نیز بہ تقاریف
لیل و نہار و تحاریف روزگار اثرے و خبرے برقرار نماندہ بلے در عہد میر شیخ ابو اسحق جمال الدین بن
میر محمود اینجو شہریار عراق عجم کہ در سنہ ہفت صد و چہل و دو ہجری در اصفہان بر سریر حکومت
صعود نمودہ بود و در ہفت صد و پنجاہ و ہشت اسیر و مقتول شدہ چنانچہ خواجہ حافظ شیرازی در
انقراض دولتش گفتہ بیت راستی خاتم فیروزہ بو اسحاقی ٭ خوش درخشید ولے دولت مستعجل بود ٭
شمس الدین فخری اصفہانی کہ از شعرا و ارباب لغت بودہ کتابے بہ ترتیب رعایت قوافی
در لغات پارسی بنام او ساختہ معیار جمالی نام کردہ و سند لغات از اشعار خودش کہ بہ مدح
ممدوح او ست آوردہ ازین جہت درین کتاب غلط فاحش و خطا ہاے جسیم واقع است
و ابراہیم قوام فاروقی سرہندی فرہنگے از لغات پارسی و ترکی جمع کردہ و بہ شرفنامہ احمد منیری
موسوم نمودہ کہ معروف بہ ابراہیمی ست۔ و رسالہ در تصحیح لغات فرس در زمان دولت شاہ
طہماسپ کہ تاریخ سال ہجرت نہصد و سی و نہ بود حسین وفائی از رسالہ محمد ہندوشاہ و مختصر
شمس فخری بیرون نوشت و اندک تصرفے کہ خود کردہ آن ست کہ اختلافات آن دو رسالہ را
و نسخہ دیگر کہ مولانا شمس الدین محمد کشمیری نوشتہ تسوید کردہ بود باز نمودہ و اکثر این لغات از صحیح
محمد بن فخر الدین ہندوشاہ است الا قلیل کہ در کتاب او نبود از ان دو رسالہ در محل متفرقہ
نقل کردہ من درین کتاب رسالہ حسین وفائی را بہ نسخہ حسین وفائی و گاہے بہ فرہنگ حسین
وفائی ذکر نمودہ ام۔ و شیخ محمد لاد دہلوی لغات عربی علی قدر ما یحتاج من الصراح و التاج و لغات
فارسی و دری و پہلوی و ترکی را جمع کردہ کتابے ساخت و آنرا مسمی بہ مؤید الفضلا نمود و این
کتاب بقول مولف مدار الافاضل خوب واقع شدہ و در غایت جامعیت است چنانچہ بلفظش
در تعریف آن کتاب گفتہ کہ این نسخہ کافی و شافی ست براے خواندن و سبق گفتن شاہنامہ فردوسی
طوسی و خمسہ خواجہ نظامی و ستہ شاہی و دواوین خاقانی و انوری و ظہیری و عبہری و حافظ و سلمان و
سعدی و خسرو و جز آن بعد از ان الہداد فیضی سرہندی در عہد سلطان جلال الدین محمد اکبر بادشاہ

ہندوستان کتابے مبسوط در لغت موسوم بہ **مدار الافاضل** ترتیب دادہ کہ در سنہ یکہزار و
یک ہجری آن عروس زیبا خلعت اتمام پوشید۔ و آن خاتون رعنا لباس اختتام در بر کشید و این
کتاب حاوی جمیع فوائد مؤید الفضلاست بلکہ مولفش در تعریف کتاب خود گفتہ بہر حال این
مجموعہ من بمراتب زیادہ تر از ان ست و در تہذیب و حسن ترتیب بہتر از ان انتہی حالان کہ
این نسخہ بدین ترتیب مرتب شدہ است کہ جویندہ لغت را زود نمے یابد۔ و این ہر پنج فرہنگ
اینک حاضر ست و در نظر مولف آمدہ۔ پس از وے محمد قاسم بن حاجی محمد کاشانی از روے
تازہ فرہنگ قدیمی فرہنگے در لغت پارسی در سنہ یک ہزار و ہشت ہجری نگاشتہ مجمع الفرس سروری
نام گذاشتہ بنام نامی شاہ عباس صفوی ماضی بہ انجام آوردہ کہ آن نیز حاضر ست و بہ نظر آمدہ
و جلال الدین محمد اکبر پادشاہ بہ پارسی شغف تمام داشتہ بہ میر جمال الدین حسین اینجوے شیرازی
الملقب بہ عضد الدولہ حکم نگارش فرہنگے پارسی فرمودہ و براے تحقیق و تصحیح لغات موبدان
کیش زردشتی را از یزد و کرمان بدہلی خواندہ و اما فرہنگ در زمان جہانگیری پسرش بہ انجام رسید
بہ **جہانگیری** معروف گردیدہ و درین نسخہ ہر جا فرہنگ مطلق مذکور گشتہ آن عبارت از ہمین
نسخہ است و آن فرہنگ در عرض مدت سی سال از کتب پنجاہ و سہ فرہنگ انتخاب و
فرجام یافتہ و بدین تالیف مباہات تمام کردہ و از دولت و نعمت پادشاہ بہرہ ہا بردہ و در
دیباچہ مے نویسد کہ از کتب نظم و دواوین شعرا کہ اشعار شان بطریق تمثیل مسطور ست چون این
کتابہا را در قدیم الایام تصنیف کردہ اند اکثر لغات را بہ فرس قدیم شرح نمودہ بودند مثلا در
تفسیر زاہدی دیدم کہ صابئین را بنغوشاک تفسیر کردہ و در تفسیر حسینی و تفسیر کبیر نگاہ کردم کہ
صابئین چہ معنی دارد ہمان را در ذیل لغت نغوشاک مرقوم ساختم و ہمچنین ہر لغتے کہ بجانوران شکاری
تعلق داشت از بازنامہ تصحیح کردم چنانچہ در فرہنگ ہا دیدم علے الخصوص در فرہنگ محمد بن ہندوشاہ
کہ معنی خشین را نوشتہ کہ رنگ باز باشد کہ نہ سفید بود و نہ سبز و نہ سرخ ازین عبارت خاطر را اطمینان
حاصل نشد۔ بہ بازنامہ رجوع نمودم انچہ در آنجا مسطور بود نوشتم و ہمچنین لغاتے کہ بہ کتابہا و
دوا ہاے امراض متعلق بود رجوع بہ ذخیرہ خوارزم شاہی و اختیارات بدیعی کردم و ہر لغتے کہ تعلق بنام
ملکہا و ولایتہا و شہر ہا و قصبات و قرے داشت بازگشت بہ نزہۃ القلوب حمد اللہ مستوفی
قزوینی و عجائب البلدان نمودم ٭ بسے رنج بردم بسے نامہ خواندم ٭ ز گفتار تازی و از پہلوی ٭
ازین کتابہا لغت بسیار کہ صاحب فرہنگان در تحقیق آن مسامحت نمودہ بودند تصحیح یافت و
بسیارے از لغات کہ در ہیچ فرہنگ نشانے از ان نبود بہم رسید حل آن را چارہ جز تفحص از
اہل آن دیارے کہ مصنف و ناظم از آن جا بودہ و یا توطن در آن جا داشتہ نیافتم مثلا

لغاتے کہ از حدیقہ و دیوان حکیم سنائی غزنوی یافتہ شد از مردمان غزنی و کابل پژوہش نمودم
وانچہ از دیوان حکیم ناصر خسرو و سفرنامۂ او ظاہر گردید از خراسانیان و بدخشانیان تفحص کردہ و آن را
بہ شواہد ابیات متوکل گردانیدہ مرتب ساختم۔ و در ذکر ترتیب کتاب مے گوید کہ بعضے از صاحب
فرہنگان حرف اول را باب و حرف آخر را فصل قرار دادہ اند و گروہے برعکس این و فرقہ حرف
اول را باب و ثانی را فصل معین کردہ اند و شق رابع کہ عکس روش ثالث ست چون مختار
کس نگشتہ بود بہ مقتضاے کل جدید لذیذ فقیر اختیار نمودہ و بعض از مصنفین کتب کہ مستند جہانگیری
است از اہل ولایت اند مثل ابوحفص سغدی و اسدی طوسی و حافظ اوبہی[1] صاحب تحفۃ الاحباب
و عبد اللہ نیشاپوری و حکیم قطران و مرزا ابراہیم بن مرزا شاہ حسین اصفہانی و منصور شیرازی
و مبارک غزنوی و شمس فخری اصفہانی صاحب معیار جمالی و نیازی و بخاری صاحب جامع اللغات
کہ منظوم ست و امثال آن ہا و برخے از ہند مثل احمد منیری مشہور بہ ابراہیم فاروقی صاحب
شرف نامہ و شیخ محمد لاد دہلوی صاحب مؤید الفضلا و شیخ الہ داد فیضی سرہندی مؤلف
مدار الافاضل و شیخ عبد الرحیم بہاری و شیخ محمود بہاری و قاضی خان بدر محمد دہلوی مشہور بہ
دھاروال صاحب ادات الفضلا۔ و رسم صاحب جہانگیری ست کہ یک لغت را از مجاز
و حقیقت چندین معنے مے گوید۔ و از اتفاقات آن ست کہ فرہنگ جہانگیری و مجمع الفرس کہ
معروف است بہ فرہنگ سروری در یک عصر تالیف یافتہ اول در ہندوستان و دوم در ایران
مؤلف ہر دو نسخہ بعد تالیف زوائد ہم را در کتاب ہاے خویش درج نمودند معہذا ہر دو کتاب
مذکور از تصحیفات و تحریفات خالی نیست لہذا بروزگار دولت شاہ جہان بادشاہ دہلی فاضل
ذو لسانین عبد الرشید حسینی مدنی الاصل و ٹھٹوی مولد صاحب منتخب اللغات کہ مشتمل ست بر
لغات عربی کتاب در لغات فارسیہ بہ حذف بعضے از شواہد و تنقیح مطالب نوشتہ ماخذش کتاب سامانی
است کہ یکے از علما نوشتہ و آن متوطن سامانہ است کہ قصبہ ایست از ہند و مضافات سرہند بود و او
تصحیح لغات فرہنگ جہانگیری و سروری را نمودہ بہ فرہنگ رشیدی موسوم و معروف است
و آن اصح و اکمل از مجمع الفرس سروری و فرہنگ جہانگیری ست و در آن جا بہ قلم دادہ کہ چون
فرہنگ جہانگیری و سروری بہ مطالعہ افتاد و جامع ترین فرہنگ ہا دیدہ اما مشتمل بود بر امرے چند
کہ احتراز و اجتناب از ان لازم و متحتم گردید اول آن کہ صاحب ہر دو فرہنگ در حل لغات
اطناب کردہ اند بایراد عبارت مکرر بے حاصل و اشعار متکثرہ لاطائل دوم آن کہ تصحیح لفظ و
توضیح اعراب و تنقیح معنے چنان کہ باید نکردہ اند سوم آن کہ بعضے از لغات عربی و ترکی در میان

[1] اوبہ قصبہ ایست از خراسان نزدیک ہرات ۱۲۔

لغات فارسی درج کردہ اند و تنبیہ نکردہ اند کہ فرس نیست چہارم آن کہ بعضے از لغات بہ تصحیف
خواندہ اند و لغات متعددہ پنداشتہ چند جا ذکر کردہ اند مثلاً بعضے کلمات بہ باے تازی و فارسی
و بہ تا و نون خواندہ چہار جا ذکر کردہ اند و بعضے را بہ کاف تازی و فارسی و بعضے را بہ سین و شین
و بعضے را بہ زاے تازی و فارسی و راے مہملہ خواندہ و این در نسخۂ سروری بیشتر ست و جہانگیری
کمتر و سواے این سہو و غلط ست کہ در بیان لغت معلوم شود و عجب تر آن کہ در بعض لغات
میان کاف و لام و میان واو و را لامانند آن حروف کہ اشتباہ در ان بعدے دارد اشتباہ
نمودہ اند مثلاً در سروری گراز بہ کاف فارسی گفتہ بمعنی مرغے ست و حالان کہ بدین معنے در
لغت کراز بہ ضم کاف تازی و ہر دو زاے معجمہ است و نیز گفتہ کہ بمعنی کوزہ است کہ تنگ
بہ ضم تاے فوقانی و کاف فارسی در آخر نیز گویند حالان کہ بدین معنے کراز بہ ضم کاف تازی و
راے مہملہ و الف و زاے معجمہ در آخر ست چنان کہ بہ ہر دو معنے صاحب قاموس آوردہ و عربی
گفتہ و عجب تر ازین آن کہ در جہانگیری بمعنی کوزہ کواز آوردہ با کاف مفتوح و واو بہ الف
کشیدہ و در آخر زاے معجمہ و صحیح کراز بہ راے مہملہ است و واو تصحیف و نیز سروری گفتہ کہ
بمعنی چوب دستی است کہ ستوران بدان رانند و حال آن کہ بدین معنے گواز ست بہ ضم کاف
فارسی و واو و زاے معجمہ در آخر و برین قیاس باید کرد و در جہانگیری گفتہ کہ زیرفان بہ کسر
زاے معجمہ و یاے معروف و فا نامے ست از نام ہاے ماہ و حالان کہ زبرقان بہ باے
موحدہ و قاف عربی ست و بمعنی قمر ست صاحب قاموس گفتہ الزِّبْرِقان بالکسر القمر و در
ہر دو نسخہ بوف و کوف بمعنی بوم گفتہ اند و اول تصحیف ست و کوج و لوج بمعنی احول گفتہ اند
و ثانی تصحیف ست و این چنین تصحیفات بسیار ست کہ مذکور شود مثلاً نوجیہ و یوجیہ بمعنی سیل بہ نون
و یا خواندہ اند و پاغوش و ناغوش بہ باے فارسی و نون بمعنی غوطہ زدن و نجخد و بجخد بمعنی یخ آہن
بہ نون و باے تازی و ہیر و سیر بہ ہا و سیم بمعنی مخ و ہیبخ و بیبخ بہ ہا و باے تازی بمعنی
اسپ تند و تیز جہندہ و بہنانہ و ہنانہ بہ باے فارسی و میم بمعنی میمون و امثال آن در نسخۂ
سروری بسیار ست و در جہانگیری کم و درین قسم تصحیفات کلمہ را جاے آوردہ شد کہ بہ صحت
نزدیک تر بود و اکثر ارباب فرہنگ معتبرہ ایراد نمودہ بودند پس اگر در کلمۂ اشتباہ شود ہر جا کہ
احتمال داشتہ باشند بہ باید دید و حمل بر فروگذاشت آن نکنند بنا برین مقدمات در جمع لغات
این دو کتاب و حذف عبارات زائدہ و اشعار بے فائدہ و ترک لغات غیر فرس الا بقدر ضرورت
و ضرورت و تنبیہ بر ان و تنقیح الفاظ و ایضاح اعراب و تحقیق معانی بقدر مقدور سعی مجہود و مبذول
نمودہ انتہی کلامہ بہ توضیح و جہانگیری تاکاج بمعنی یکبار و یک ناگاہ و تارچوبہ کہ گیاہے ست بہ شکل مار

کہ بہ ہلیون مشہورست و بہ عربی خشب الحیہ خوانند بہ تاے فوقانی آوردہ و تصحیف خوانی کردہ
و اول صحیح بہ نون و ثانی بہ میم و در جہانگیری درین بیت خسرو کہ گفتہ ؎ جہان کہ پیش خردمند
و فتر ضحک ست ٭ بہ نیم خندہ نیرزد ازان لب بتسام ٭ ہمانا بتسام کہ در عربی بمعنی بسیار خندان
است تشدیدے بر سر داشتہ وے گمان دو نقطہ کردہ و بہ قرینہ مرجان بمعنی کردہ خطاے فاحش
است چہ ازان لب مرجان ناقص ست چون مرجان یا مرجان رنگ بایستے گفت و بدینگونہ
لغاتے کہ بہ خطا و غلط در کتب گذشتگان ضبط شدہ باشد و تصحیح نکردہ باشند مایہ خطاے
آیندگان خواہد شد چہ نظر بہ حسن ظن اصحاب سلف بدان اقتدا و اقتفا کنند و در غلط افتند چنانکہ
مرزا مہدی خان منشی استرآبادی را افتادہ کہ از روے لغت فرہنگ جہانگیری معنے غلط یافتہ و
در کتاب دُرّہ نادرہ گاہ فتح مشہد گفتہ ہیون ہمایون پے را بہ بتسام بتسام آمود ہنگام کرد نارچہ
او بتسام را بمعنی مرجان صحیح داشتہ و این عبارت نوشتہ و تجنیسے بکار بردہ و عقرب جرارہ بہ فتح
جیم و راے مہملہ مشدد و بہ الف رسیدہ و فتح راے مہملہ دوم و تا و آخر نوعے از عقرب ست
کہ دم کشان مے رود و بسیار زہرناک ست و صاحب فرہنگ جہانگیری آن را کژدم خوارہ
بہ خاے نقطہ دار و واو معدولہ و الف و راے بے نقطہ مفتوح نوشتہ و این تصحیف کژدم
جرارہ است محمد الواسع جیلی گوید ؎ شگوفہ بر سر شاخ ست ہمچو عارض جانان ٭ بنفشہ
بر لب جوے ست چون جرارۂ دلبر ٭ زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ ہدایت ؎ ایا شکستہ
عزر لف ترک شیرازی ٭ کلالہ ہاے تو جرارہ ہاے اہوازی ٭ و در بعض تحقیقات خوب بجانب
رشیدی نیست مثلاً گوید گرگ باران دیدہ غلط ست و بالان دیدہ صحیح ست و بالان
بمعنی تلہ است کہ بہ فتح تاے فوقانی و تشدید لام و تخفیف آن چیزے باشد بہ شکل قفس کہ بدان
شکار جانوران کنند و آن غیر دام ست و ازین جاست کہ کسے کہ مجرب در امور باشد و مصائب
گرفتار شود او را گرگ بالان دیدہ گویند و لے از بیت شیخ نظامی علیہ الرحمۃ باران فہمیدہ
مے شود چہ گرگان در ایام زمستان و روز باران بہ جہت طعمہ بیرون مے آیند و بر سر راہ ہا و
دیہا کمین کنند و اگر چیزے بہ چنگ ایشان نمے افتد ناچار یکے از جنس ہاے خود ریختہ
بدرند و بہ خورند شیخ گفتہ ؎ ز باران کجا ترسد آن گرگ پیر ٭ کہ گرگینہ پوشد بجاے حریر ٭
و دیگرے گفتہ ؎ دوش مے رفتم بہ کوے یار بارانم گرفت ٭ در میان عاشقان من گرگ باران
دیدہ ام ٭ و در گور بہ ضم کاف فارسی و واو مجہول و راے مہملہ نوشتہ نام ملک و قومے ست
از برہمنان و این غلط است زیرا کہ نام قوم براے ہندی است نہ براے مہملہ و نام ملک
گوڑواڑہ ست بہ ہر دو راے ہندی نہ گور براے مہملہ - و میر محمد تقی اوحدی و فائی ملتانی صاحب

تذکرۃ الشعراے فارسی لغات جہانگیری و سروری را بہ حذف شواہد مطلقاً کتابے نوشتہ مسمے بہ
سرمہ سلیمانی نمودہ و از اتفاقات ملا سروری دران وقت زندہ بود فی مابین نزاعے برین ارشاد
و مرافعہ پیش حاکم بردند و حاکم بہ تعجب و خندہ و بازی در گذرانید - و نیز یکے از فضلاے عصر
شاہ عباس صفوی کہ مسمے بہ مجد الدین علی متخلص بہ قوسی متوطن شوشتر فرہنگ نامہ نوشتہ
و درین کتاب ہر جا کہ فرہنگ قوسی مذکور است مراد ہمین کتاب ست خالی از تدقیق و تحقیق
نیست و بر فرہنگ مرزا ابراہیم اعتراضات وارد و معیار جمالی شمس فخری را قابل وثوق
نپنداشتہ و وجہش بہ خاطر مولف چنان مے رسد کہ چون او معانی لغات را نوشتہ اشعار خود را
در مدح میر شیخ ابو اسحاق اینجو بادشاہ اصفہان بجاے اسناد آوردہ و درین صورت اعتماد
کلی برو نماندہ - پس در عہد عبد اللہ قطب شاہ بادشاہ حیدرآباد گلکندہ دکن یکے از فضلاے
عصر محمد حسین بن خلف تبریزی کہ شورش دیدہ و شنیدہ نگردیدہ و برہان تخلص داشتہ شواہد
فرہنگ ہا را کہ مقوی و مصدق معنے لغت ست ترک کردہ لغات تازی و پارسی مرکبہ و مختلطہ
را بہ ترتیب حروف تہجی بنام سلطان عبد اللہ بن قطب شاہ دکنی با تمام رسانیدہ بہ برہان قاطع
موسوم است و دساتیر کہ بر وفق راے پارسیان باستان مشتمل بر زبان آسمانی و آن چہاردہ صحیفہ است
کہ بر چہاردہ وخشوران نازل و وارد شدہ است و ترجمہ تحت اللفظ آن بہ پارسی قدیم از ساسان پنجم
است لغات آن نیز با آن ست ہمانا برہان آن را دیدہ و بعض لغاتش ذکر کردہ این کتاب نیز
از معارف کتب لغات مرکبہ است و از ہندوستان بہ ایران و سائر بلاد منتشر و مشتہر گردیدہ
و مطبوع طباع و در خور انطباع افتادہ و مکرر بہ قالب طبع در آمدہ و آن را بس معتبر و جامع دانند
و سخن او برہان قاطع خوانند زیرا کہ پارسی زبانان را جز این لغات مشہور مذکور امروز چیزے در
دست نیست و درین مجموعہ نظر بہ جمعیت ہمہ نسخ متداولہ گوئیم کہ کافی ست و وافی و الا نظر بواقع
ادعائیست و لافی بہ جہت آن کہ جمع جمیع لغات و ضبط تمام کلمات متعذر و متعسر ست در ہفتاد
سال بلکہ زیادہ ازین پیش انگریزان جمعے از فضلاے ایران و ہندوستان و مسیحیان و زردشتیان
را تربیت و در کلکتہ جمع کردہ با کتب وافرہ و اسباب متکاثرہ بہ تصحیح لغات برہان قاطع مامور ساختند
بعد از رجوع بہ کتب معتبرہ مختلفہ لغات برہان تنقیح یافتہ بر سہوے و خطاے کہ در صفحہ و لغتے
دریافتند ہم در ذیل آن صفحہ علامت نہادہ تحقیق و تشریح کردند و این کتاب نزد خان آرزو
قابل اعتماد کلی نیست زیرا کہ تحریفات و تصحیفات بیش از حد دارد - صاحب برہان جامع نوشتہ
کہ برہان قاطع لغات را خالی از شواہد ذکر کردہ و بر آن اعتبارے نشاید و ہر یک از کنایات را
لغت علیحدہ شمردہ و لغات غیر مستعمل از سریانی و عبرانی و ترکی و ژند و پاژند و مکررات لغت

وتبدیلات تطویل بلاطائل درمیان آوردہ وفقیر تصدیق مے کنم کہ حق بامعترض ست چہ نگارش
بے نظم جوارش بے طعم ست وکلام بے وزن طعام بے نمک وبہ ہر صورت بر ہمین نسق کہ فضلا تحقیق
تصحیح برہان کردہ اند سراج الدین علی خان آرزو نیز پیشتر ازان نسخہ درین فن نوشتہ بود کہ موسوم
است بہ سراج اللغت وتصحیح سقم ہاے برہان قاطع نمودہ کہ تاحال در فن لغت فارسی کتابے
چنین دیدہ نہ شدہ وچندین ہزار تصحیف وتحریف برہان قاطع وغیرہ کتب لغت این زبان
بر آوردہ در آن نوشتہ واکثر جوابات اعتراضات رشیدی بر جہانگیری دادہ وچنانکہ عادت
اوست معانی اکثر لغات را بہ قیاس ثابت کردہ وہمین وجہ است کہ در اکثر محل تحقیق این
کتاب بہ فیض نصاب قابل وثوق واعتماد نماندہ است زیرا کہ لغاتے را کہ درین کتاب بہ تصحیح رسانیدہ
در کتابے دیگر کہ بعد ش تالیف نمودہ آن تحقیق را رد کردہ بطرز جدید ثابت کردہ است وہم چنین
در تحقیقاتے کہ درین کتاب خلاف جمہور حرف زدہ بود در کتب مابعد موافق جمہور نوشتہ واتباع
جمہور اختیار کردہ وتحقیق سابق خود را غلط قرار دادہ ودر بعض الفاظ کہ اصلیت آن ہا ثابت
است توجیہات از نزد خود تراشیدہ وباآن کہ علم لغت نقلی ست عقل را دران ہیچ دخل نہ تواند شد
خان آرزو بیشتر بناے تحقیق لغات بر قیاسات گذاشتہ ۔ از جملہ تحریفات وتصحیفات جیدہ
صاحب برہان آن ست کہ در لفظ چکاک بہ جیم فارسی بروزن ہلاک رقم نمودہ کہ پیشانی وآن کہ قبالہ
نویسد ونیز کسے کہ نگین ہا کند واین غریب افادہ است چرا کہ بمعنی پیشانی چکا ست بہ وال
لفظ فارسی چنان کہ در عامۂ فرہنگہاست وبمعنی قبالہ نویس صکاک بہ صاد مہملہ بہ وزن حداد و
بمعنی نگین کنندہ حکاک بہ حاے مہملہ بہ وزن مذکور بدین معنی ہر دو لفظ عربی ومعرب اند
کہ شہرت دارند ودیگر ببغا را کہ بہ دو باے ابجد بمعنی طوطی ست ببغا بہ یاے حطی نگاشتہ
ودیگر قوس را کہ بہ ضم قاف وسکون واو ونام شہرے بودہ آباد از ولایت دامغان فرس
بہ فتح فا وسکون راے مہملہ بجاے قاف وواو نگاشتہ واستخر بہ فتح اول وسکون سین مہملہ
فتح تاے فوقانی وسکون خاے معجمہ قلعہ ایست از فارس کہ تخت جمشید در آن بودہ واصطخر بہ صاد
وطا معرب آن ست وبرہان باسین وطاے مولف معرب دانستہ وآن خطاست ومرزا
اسد اللہ خان غالب متوطن اکبر آباد ساکن دہلی نیز بر چندے از لغات کتاب مذکور در رسالہ
قاطع برہان اعتراض نمودہ است لیکن بیشتر ناانصافی را اظہار دادہ وظلم صریح فرمودہ ست
قطع نظر ازین کہ بر سر الفاظ ستم ہا کردہ است ومعانی را بہ پامالیہاے جور سپردہ فحش ودشنام را
کہ سوقیان لب بہ اظہار آن نکشایند سامان دادہ است وگفتار لایعنی را کہ بازاریان نیز ازان
عذر نمایند بنیاد نہادہ است صاحب طبعان روزگار کمر سعی بر میان ہمت بستہ اند وسر آتین

جواب نگاری اعتراضات شکستہ ۔ ومولوی قبول محمد کتابے از لغات برہان قاطع بہ ترتیب
رعایت قوافی بنام غازی الدین حیدر بادشاہ لکھنؤ در سنہ یکہزار ودوصد وسی ہجری باتمام رسانیدہ
بہ ہفت قلزم موسوم کرد واین فرہنگ در عرض مدت دو سال فرجام یافتہ مومی الیہ نوشتہ
کہ این کتاب را بادشاہ موصوف از فکر متین وعبارت رنگین بہ اتمام رسانیدند وتاریخ آغاز
وانجام ہم از زبان معجز بیان ارشاد فرمودند وبراے نوشتن دیباچہ اش فرمان قضا جریان از پیشگاہ
سپہر اشتباہ بہ این بے دستگاہ شرف نفاذ وعز ایراد یافت وبدین تالیف بادشاہ مباہات
تمام کردہ چنانچہ مے گوید الحق کتابے ست کہ تاحال از متقدمین ومتاخرین تصنیف وتالیف
نہ شدہ کہ مطالعہ کنندۂ آن در اندک زمانہ عالم علم پارسی گردد وماہر دقائق آن شود روزے
بہ تقریبے بادشاہ مے فرمودند کہ در روز اکثر از امور متوجۂ مالی وملکی فراغت گرفتہ وداد ستم کشان
ومظلومان دادہ وحاجت جمیع حاجتمندان بر آوردہ بہ تحریر مسودہ این کتاب از سر شام نشستہ
زمانے برخاستہ ایم کہ سپیدۂ صبح دمیدہ مولف گوید کہ این قول مبنی بر دروغ بے فروغ ست
کسے مطالعہ کتب تواریخ لکھنؤ کردہ است مے داند کہ غازی الدین حیدر نہایت کاہل تن پرور
عیاش راغب بر مسکرات واز امور مالی وملکی وکار عدالت وانصاف ستم رسیدگان غافل بود
وشب را در رقص وسرود ولہو ولعب بروز مے آورد واکثر حصۂ روز را در خواب واستراحت
بسر مے برد واورا از تصنیف وتالیف چہ کار ودر عہد این پادشاہ کار سلطنت نہایت ابتر
شدہ وزور وقوت رو بہ انحطاط آوردہ بہر کیف چون مطالعہ آن کتاب نمودم تصحیفات و
تحریفات آن بے حد یافتم وطرفہ تر آن کہ در حروف مختلفۃ الاشکال والصور نیز تصحیف خوانی کردہ
وخود را شہرۂ آفاق بنادانی مثلاً آبارانیدن بارائے مہملہ بہ الف کشیدہ وکسر نون بہ مثناۃ
تحتانی رسیدہ گفتہ بمعنی ستودن وستودہ آمدن وحالان کہ بدین معنی آباوائیدن بالمد ودال
مہملہ بہ الف کشیدہ وہر دو تحتانی است وہمین خطا از مولف مؤید الفضلا روے دادہ است
ونیز گفتہ آسران بہ الف کشیدہ وسکون سین مہملہ وراے قرشت بہ الف کشیدہ ونون زدہ
کہکشان را گویند وبہ تازی مجرہ خوانند وحالان کہ بدین معنی آسمان درہ بہ میم بہ الف کشیدہ
وفتح دال وراے بے نقطہ بہ ہاے ہوز زدہ است ۔ صاحب البلغہ فی اصول اللغہ در
حقش راست گفتہ کہ کثیر الحجم قلیل النفع ست ونیز خان آرزو کتابے دیگر تالیف کردہ مسمی بہ
چراغ ہدایت مشتمل بر اکثر مصطلحات ومرکبات تازہ گویان از عہد مولانا ظہوری تا عصر خود
الا ماشاء اللہ ۔ کہ در ہیچ نسخہ از لغات قدیمہ اثرے ازان نبود ومردم ہند بدان احتیاج داشتند
چنانچہ در آن جاے گوید چون برخے از فارسی گویان ہند را التفرقہ گونہ در زبان فارسی

بسبب اختلاط زبان ہندی دست دادہ آوردن بعضے از الفاظ گذائی بر صاحب تحقیق ضروری
وست پس این نسخہ مفید است مر فارسی گویان ہند را نہ زباندانان ایران و توران را بخلاف
لغات قدیمہ کہ در اکثر آن زباندان و غیر زباندان مساوی است بلکہ درین نسخہ بعضے از الفاظ
است کہ از چند کس زباندان تحقیق کردہ شد و آنہا در جواب عاجز شدند آخر کار از جاے دیگر
بہ تحقیق پیوست انتہیٰ کلامہ نظر برین عجب دارم از مرزا قتیل کہ در حق آن بارع کامل مجمع
فواضل در چہار شربت گفتہ است عربی و فارسی و یونانی و سریانی و انگریزی و پوربی را بزعم
خود محاورۂ اہل ایران تصور نمودہ اند انتہیٰ و این کتاب در واقع تکملہ سراج اللغت ست
و درین کتاب داد تحقیق و تدقیق دادہ مگر بر سبیل شذوذ در ورطۂ سہو و خطا افتادہ چنانچہ بعض
الفاظ را خود ہم تراشیدہ و در بعض مصطلحات معنے حسب دلخواہ داخل کردہ و در بعض مواقع کلمہ
را بر کلمہ دیگر افزودہ مجموع را یک اصطلاح فہمیدہ مثل ماجرا آب بردن درین شعر بمعنی کار عجیب
و غریب کردن ع غیر از براے یار ئے ناب مے برد ٭ این ماجرا ببین چہ قدر آب مے برد ٭
بدیہی ست کہ ماجرا با آب بردن علاقہ جز با کل ندارد و محاورہ ہمین آب بردن است و درین شعر
آہنگ سوختن را محاورہ تجویز نمودہ ع پیش رخت باختہ گل رنگ خویش ٭ بلبل دل سوختۂ
آہنگ خویش ٭ یعنی گل رنگ خویش پیش روے تو باخت و بلبل دل آہنگ خود را سوخت
سبحان اللہ در پیش مصراع گل ہمان مقصود شاعر باشد و در مصراع ثانی از بلبل بلبل دل
بہ نازم لطافت طبع را کہ لفظ دل سوختہ را کہ صفت بلبل ست بچہ خوبی نیم بسمل کردہ اند اگر باخت
متعلق آہنگ بلبل ہم باشد چہ قباحت دارد و از جملہ تحقیقات این محقق ست لفظ خم تنگی بمعنی
کم ظرفی و سندش این شعر ست ع اے محتسب سنگدل این خم تنگی چیست ٭ شرمندہ شواے
بے خبر از روح فلاطون ٭ مادہ قضیہ این کہ کدام زود نویسے لفظ خم شکنی را کہ در بیت مذکور ست
شبیہ بہ خم تنگی نوشتہ بودہ است و نقطہ ہم بیجا کردہ بود خان تحقیق نشان آن را خم تنگی خواندہ
بے تامل بہ قیاس تنگ ظرفی کم ظرفی قرار دادہ و تابعان او گویند کہ چون خم شکنی لفظ مشہور و آسان ست
و با سنگ دل مناسب بلید الطبعانے کہ محاورہ زبان را نے دانند قائل بہ خم تنگی نے شوند و در
آلمج خانہ گفتہ تودۂ خاکے کہ بر آن مشق تیراندازی سازند و آن را در ہندوستان خاک تودہ گویند
حالان کہ خاک تودہ ہم فارسی ست رفیع واعظ قزوینی در ابواب الجنان گفتہ خاک تودۂ زمین
بہ آماجش سپر ساخت ۔ و وارستہ نیز کتابے در مصطلحات شعرا ترتیب دادہ و بہ اتمام آن ہمت بگماشتہ
در سبب تالیفش گوید کہ اکثر محاورات غریبہ پارسی زبان در اشعار فصاحت بار دیدم بتحقیق آن
کمر سعی محکم بستم ہر چند گرد کتب لغات گردیدم نفحہ حل معانی بعضے از ان نہ شنیدم ناچار رجوع

بزبان دانان دیار آوردم و پانزدہ سال درین تلاش بسر بردم آنچہ بزبان آن جماعہ شنیدم براے
استقلاع جمہور سخن پردازان خواستم کہ در حیز کتابت آوردم لہذا آن را با بعضے از لغات غریبہ با وصف
آن کہ معانی آن در نسخ لغات و شروح و دواوین و مثنویات قدما مرقوم ست بہ جہت سہولت
طلب درین صحیفہ مرقوم نمودم و از ضبط محاورات و لغاتے کہ در مصنفات تازہ گویان بہ نظر
درآمد عطف عنان قلم واجب دیدم و این نامہ را بہ مصطلحات الشعرا کہ سعید تاریخ شروع
تالیف این ست موسوم گردانیدم ۔ مرزا قتیل گوید کہ چند نسخہ آن صاف شدہ بود بعد فوت
وارستہ خان آرزو ہمہ را جمع نمودہ بجاے سند محاورہ وغیرہ نام خود باین طرز داخل کردہ
سراج المحققین چنین مے فرماید و شعر خود ہم در سند نوشتہ نسخ متعددۂ آن در بازار و بیشتر در دبستانہا
بہ صرف نقود و در مزد کاتب و قیمت کاغذ فروختہ ۔ و راے منگل سین کہتری ساکن سلطان پور
مضافات لاہور کہ سکونت شاہجہان آباد اختیار کردہ بود کتابے طویل و مفید مشتمل بر
اصطلاحات و محاورات و امثال و مواقع استعمال کہ نمک خوان نظم و نثر ست و طعام بے نمک
ذائقہ نہ بخشد درست و در ۱۲۲۵ھ ہجری در عہد اکبر شاہ ثانی بہ انجام رسانیدہ بہ مفتاح الخزائن
موسوم کرد این کتاب در واقع مفتاح بسیارے از خزانہ محاورات و اصطلاحات است و
کتاب معتبر جامع جمیع مصطلحات مشہور و غیر مشہور ثابت بہ شواہد اشعار استادان بیاز آما
از احتیاج تا الیوم در فارسی بہتر از بہار عجم از مصنفات محقق ٹیکچند بہار کہ در عرض مدت
بست سال علی الاتصال بلا انفصال از کتب متداولہ و شروح معتبرہ و دواوین و مثنویات
استخراج نمودہ در سنہ یک ہزار و یک صد و پنجاہ و دو ہجری اتمام یافتہ نیست کہ مصطلحات کہ
جا بہ جا پراگندہ افتادہ را بہ ترتیب متعارف حروف تہجی بہ طرز خاص کہ ہر کلمہ با متعلقات خود
از صلات و مواقع استعمال مذکور شود مرتب شدہ است و حتما امکن در بعض اعلام و اسما ذکر
صفات و تشبیہات آن و در بعض محامل بیان تراکیب و احتمالات معانی نیز کردہ مع ذکر
بعض کلمات کہ در کلام قدما واقع شدہ اما بعض از متاخرین توجہ بہ ضبط آن نکردہ اند و ذکر
بعض کلمات عربی و ہندی کہ فارسیان در ان تصرف کردہ از جنس خود ساختہ اند ۔ خان آرزو
نیز کتابے دیگر نوشتہ در بیان الفاظ ہندیہ کہ آن را بہ نوادر الالفاظ تسمیہ کردہ است و زمانے
از ان پیش عبد الواسع ہانسوی معانی الفاظ را شطرے از نسخ معتبرۂ لغات و برخے از افواہ و السنہ
ثقات اخذ کردہ فرہنگے مختصر تالیف نمودہ بہ غرائب اللغات مسمے گردانیدہ بود و در آن جا
مے گوید از آن جا کہ مقصود از تسوید این اوراق بہم رسانیدن الفاظ است براے معانی
نہ فہمیدن معانی الفاظ بر خلاف عامۂ کتب لغات رعایت ترتیب در معانی کردہ شد تا پیدا

کردن لفظ برائے معنے بر ہر کس آسان باشد انتہیٰ خان آرزو در دیباچۂ نوادر الالفاظ گوید کہ یکے از
فصحائے ہندوستان کتابے در فن لغت تالیف نمودہ مسمّے بہ غرائب اللغات و لغات ہندی
کہ فارسی یا عربی یا ترکی آن زبان زد اہل این دیار کمتر بود در آن با معانی آن رقوم فرمودہ
چون اکثر در بیان معانی الفاظ تساہلے و سقطے بہ نظر آمد لہذا نسخہ درین باب بہ قلم آوردہ جائے کہ
سہو و خطا معلوم کرد اشارت بدان نمودہ و نیز آنچہ بہ تتبع ناقص این کمال دوست در آمد
بر آن افزود۔ پس مولوی اوحد الدین بلگرامی کتابے بدین طرز بنام محمد علی شاہ والی اودھ
در سنہ یک ہزار و دو صد و پنجاہ و سہ ہجری بہ اتمام رسانیدہ بہ نفائس اللغات موسوم نمود
درین کتاب زبان اُردوے ہندوستانی را کہ مرکب از فارسی و عربی و ہندی و برخے از ترکی
است اصل لغت قرار دادہ عربی و فارسی آن را بیان نمودہ است و جائے کہ ہر دو ہم رسیدہ
است بر یکے اکتفا کردہ است و معانی کہ عربی فارسی آن نبود بناچار از آن اعراض نمودہ
است و جا ہا بہ حکم ضرورت لغت مردم قصبات ہم آوردہ پس ہر دو نسخہ مذکور پیش این بحر
بے پایان و محیط بے کران گویا بسبب اختصار و قلت لغات حکم معدوم دارند و بوجہ ہمین
حسن عمل آن فاضل اجل اعنی مصنف نفائس اللغات بقید قلم و ضبط رقم آوردہ است کہ
خامہ معجز نگار و قلم سحر کار ہیچ لغات اُردوے ہندی و فارسی را بہ عربی ترجمہ نکردہ تا ہندیان و فارسیان
را بے تجشم استقرار بر جزئیات لغات و قوفے ہم رسیدے و شاہد مراد بے مقاساۃ تصفح کتب
بہ کنار آمدے مگر این کتاب فیض نصاب نیز از عثرات خالی نیست چنانچہ در اجواین گوید
تخمے ست مشہور بہ عربی بزر البنج الخراسانی و بہ فارسی زُنیان بہ کسر زائے معجمہ و سکون نون و
تحتانی بالف کشیدہ و نون در آخر و نانخواہ گویند گرم و خشک ست در دوم و این خطائے
فاحش ست چہ بزر البنج الخراسانی یعنی اجواین خراسانی و زنیان ہر دو جداگانہ است زنیان
گرم و خشک ست و بزر البنج الخراسانی در درجہ سوم بلکہ تا چہارم سرد و خشک۔ و در سنہ
یک ہزار و دو صد و چہل و دو ہجری خلیفہ محمد غیاث الدین ساکن بلدہ مصطفےٰ آباد عرف
رام پور کتابے کہ موسوم بہ غیاث اللغات ست در عرصۂ چہاردہ سال تالیف نمودہ و این کتاب
در عصر ما بسبب استعمال بر تحقیق جلیہ و معانی لغات ضروریہ کثیر الاستعمال عربیہ و فارسیہ و ترکیہ
و کنایات و اصطلاحات و مباحث بعض علوم و صحت اکثر الفاظ و محاورات کتب مروجہ نظم و نثر
فارسی و دیگر کتب طبیہ وغیرہ این زبان شہرتے گرفتہ کہ ما فوقش متصور نیست این کتاب بسیار
سہل عام فہم ست و در بعض جا برائے آسانی تفہیم اشکال ہم تحریر نمودہ و بنا بر سند تحت ہر لغت
نام کتابے کہ آن لغت از آن بہ تحقیق رسیدہ مرقوم کردہ مگر بعض جا این التزام ترک نیز شدہ است

و اختلاف و اتفاق کتب ہم بیان ساختہ اما محتوی ست بر امرے چند کہ احتراز و اجتناب از آن لازم
چنانچہ جائے کہ طول مطلب بود ایجاز مخل نمودہ و جائے کہ اختصار مقصود بود طول لاطائل فرمودہ
و غلط معنے و تحریف و تصحیف نیز در آن موجود ست چنانچہ از تحریفات و تصحیفات جیدہ او آن ست
کہ سقسطہ بہ فتح ہر دو سین مہملہ و سکون قاف بمعنی زیادہ گوئی و چیز ہائے وہمی رقم نمودہ حالانکہ
سفسطہ بہ فاست مشتق از سوفسطا کہ معرب سوفا اسطا لغت یونانی ست و معنی این
لفظ حکمت وہمی و علم مزخرف است زیرا کہ سوف بمعنی حکمت و علم و اسطا مزخرف
و غلط را گویند یعنی حکمت دروغ کہ آن را بفریب مانند راست گردانیدہ اند و آن ملکہ ایست
کہ بدان قدرت بر تالیف حجج سفسطیہ حاصل شود دیگر لفظ تکسنیان کہ درین شعر سنائی واقع
است شعر اے بسا بادوبوش تکسنیان * ترت مرت از وعائے سکینان * بگلبتیان خواندہ
و بہ ضبط تحریر در آوردہ و میر را مخفف امیر گفتہ است و این نہایت غلط ست زیرا کہ امیر
اسم فاعل عربی ست مشتق از امارت بمعنی فرمان فرمائے و میر لفظ ترکی ست بمعنی سردار در کلیات
مولوی صہبائی مرقوم است میر بمعنی سردار لفظ ترکی ست بہ این معنے فارسی نیست چون
میر لشکر و میر شب و میر آب و میر سامان و میرزا انچہ در آن آن را مخفف امیر پنداشتہ اند و این
از اغلاط فاحشہ است انتہیٰ کلامہ و در لفظ تیمور گفتہ است کہ یا و واو نخواندن نے آید چرا کہ
علامت کسرہ و ضمہ است این ہم بہ شہادت عجائب المقدور فی اخبار تیمور غلط ست چہ
مصنفش اصل نام آن بادشاہ تیمور بروزن ذی نور نگاشتہ است و تمر وغیرہ از تصرفات
انگاشتہ دیگر در ذیل فصل عین مہملہ مع بائے موحدہ نوشتہ عبد الملک بن مروان یکے
از خلفائے بغداد کہ بسیار ظالم بود حالانکہ عبد الملک بن مروان بن حکم بن ابی العاص
بن امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصے بن کلاب از شاہان دمشق بودہ ست و اول
کسے ست کہ در اسلام بہ عبد الملک موسوم شدہ کذا فی تاریخ الخلفاء و اخبار الدول
و خلفائے بغداد بنی عباس بودہ اند و اول کسے کہ بغداد را گرفت ابو جعفر منصور ست
و ہم از افادات اوست بابا کپور شخصے کہ فقیر بنگ نوش بود انتہی مولف گوید شاہ عبد الغفور
عرف شاہ کپور مجذوب از اولیائے کرام ست و مزار فائض الانوار آن جناب در قلعہ
گوالیار ست در منتخب التواریخ مذکور ست کہ از سادات حسینی بود در ابتدائے حال سپاہگری
مے کرد یکبار ترک نوکری کردہ بہ سقائی مشغول شد و شبہا بہ خانۂ عورات بیوہ مستورہ آب رسانیدے
و خلائق را بے اجرت آب دادے تا آن کہ جذبہ رسید و از کار و بار ماندہ ترک اختیار کردہ
بطریق محاورہ سخن نکردے و پیوستہ مستہلک بودے و ہمیشہ سر افگندہ در مراقبہ گذرانید

شیخ فیضی تاریخ اورا کپور محذوب یافتہ۔ وابجار را جمع بجر گفتہ است حالانکہ جمع بجر بجار و بجور و اجر
ے آید و ابجار نمے آید بلکہ در تحت لغات کہ کتب منقول عنہ را ذکر مے کند اکثر بہ صحت مقرون نیست
چنانچہ بحوالہ منتخب و رسالہ معربات مے نویسد کہ **طبرزد** بدال مہملہ معرب تبرزدست حالانکہ درین
کتب با ذال معجمہ معرب گفتہ اند دیگر بحوالہ برہان قاطع نوشتہ کہ جاجم بنقطہ ترکی ست و برہان ازین
تصریح ساکت ست و از برہان نقل کردہ کہ **نوشادر** مرکب ست از نوش بمعنی تریاق و آذر بمعنی
آتش یعنی تریاقے ست کہ از میان آتش بہم مے رسد و این ہمہ افترا است و در برہان ازین چیزے
نیست و در فصل غین معجمہ مع زاے فارسی میگوید کہ غژگاو بالفتح نوعے از گاؤ ست کہ از دم آن پرچم
علم و مگس ران سازند و آن گاؤ در کوہستان کہ مابین خطا و ہندوستان ست بہم مے رسد بہ ہندی
آن را سراگاے گویند بہ ضم سین مہملہ از صراحؒ حالانکہ در صراح ازین مضمون چیزے نیست
وانچہ در صراح آمدہ این ست مہاۃ گاو دشتی مہا بالقصر جمع مہوات کذا لک و در نفائس اللغات
در ذیل سراگاے نوشتہ کہ بہ عربی آن را مہا بہ فتح میم و ہا بہ الف کشیدہ گویند و صاحب منتخب اللغات
ترجمہ مہا گاوان وحشی کردہ و از محیط اعظم مستفاد مے شود کہ گاو وحشی اسم نیل گاؤ ست کہ
بہ فارسی نیلہ گاؤ و بہ عربی بقر الوحش و بہ ہندی روجھ نامند فی الجملہ شبیہ بہ گاؤ ست و نما شمائے
آن بے شبہہ و مشابہت بہ گوزن ندارد و در بسیاری از لغات معانی لغوی را کہ وظیفہ
ارباب لغت ست فرو گذاشتہ و معانی اصطلاحی را کہ موضوع فن غیر بود نگاشتہ مثلا در زکوۃ
مے گوید چہلم حصۂ از مال کہ بعد از سالے در راہ خدا دہند و اقل درجۂ آن مال دو صد درم
ست و معنی لغوی زکوۃ را نہ نوشتہ در نور الانوار گوید الزکوۃ معناہ فی اللغت النماء و صراح
گفتہ نمو یعنی گوالیدن نما ربالمد مثلہ و گوالیدن بمعنی بالیدن ست پس زکوۃ در اصل
لغت بمعنی بالیدن است چنانچہ از قاموس وغیرہ نیز ہمین مستفاد مے شود و در دیجور مے نویسد
کہ برہان بمعنی سیاہ و تاریک نوشتہ و قید شب نکردہ حالانکہ برہان مے گوید دیجور بہ فتح اول
بروزن طیفور شبے را گویند کہ بہ غایت سیاہ و تاریک باشد و در لفظ باز گوید کہ ہر چند لفظ باز
بمعنی وقت و ہنگام در لغت نیامدہ مگر در کتب درسی فارسی مثل ظہوری و ابو الفضل وغیرہ
چند جا واقع شدہ چنانچہ بر متتبع متامل پوشیدہ نیست انتہی حالانکہ لفظ باز بمعنی وقت
و ہنگام در کتب لغت آمدہ است چنانچہ در بہار عجم مذکورست باز جانور معروف و نیز بمعنی وقت
و زمان چون از آن باز چنانچہ درین بیت میر معزی ؎ کمال دولت عالی ستودہ بو رضا کورا
نبود اندر ہنر ہمتا ز آدم باز تا اکنون ﴿ و زیرہ کرمانی را کہ علم زیرۂ سیاہ است زیرۂ کرمان نوشتہ

ؔلہ منقول از نسخہ مطبوعہ مطبع ناصری واقع ۱۲۸۳ھ ہجری ۱۲

و این خلاف ست و گفتہ **رانا** لقب راجہ جے پور ست و این غلط ست تحقیق این ست کہ
این لقب والیان اودے پور ملک میواڑ از عہد رانا راہب بودہ بعدہ متاخرین ایشان بمہاراج
ملقب شدند و دیگر لقب والی گوالیر بود کہ درین ولا اولادش ایالت و مقبولپور دارد و میگوید
مہاراج بالفتح لقب بادشاہ زنگ و قیاس مے خواہد کہ لقب سلاطین خلف باشد انتہی
کلامہ و این خلاف تحقیق ست و صحیح آن ست کہ معنی مہراج بہ فتح میم راجہ بزرگ ست یعنی شاہ
بزرگ چہ مہ مخفف مہا ست کہ بہ فتح میم و ہا بہ الف کشیدہ در لغت ہندی بمعنی بزرگ ست و راج
در لغت ہندی بمعنی حاکم و عظمت و عزت باشد و این لفظ بر راجہاے ہند اطلاق مے یابد و
ہندوان واجب التعظیم را نیز مہراج مے گویند و مہراج بکسر اول در مملکت ہندوستان
بادشاہ بزرگ بودہ و درین ولایت او را بہ منزلہ جمشید و فریدون مے شمرند و بلدۂ بہار
از ابنیہ او بودہ راجہ پیگو و تلنگ و ملابار از متابعان او بودند مالچند سپہ سالار او بودہ
مملکت مالوہ بہ اسم وے معروف ست و قلعہ گوالیار از بناہاے مالچند بود در آخر عہد مہراج
سہو برادرزادہ اش از و رنجیدہ بہ ایران آمد و بہ زابلستان رفتہ پناہ بگرشاسپ برد کہ آن گاہ
جہان پہلوان و حاکم سیستان و سند بود و گرشاسپ بہ حمایت او با پاہے بزرگ بہ اذن ضحاک
متوجہ ہند شد و در پنجاب با مالچند سپہ سالار مہراج مقابلہ و مقاتلہ کردہ بر او مظفر شدہ ہندوستان
رفتہ بالآخر مہراج بعض از بلاد را بہ برادرزادہ خود گذاشتہ با گرشاسپ مودت و مصالحت کردہ
و در گرشاسپ نامہ حکیم اسدی طوسی مسطور ست چنانکہ گفتہ اند ؎ شہے بود در ہند مہراج نام ﴿
بزرگے بہ ہر کار گستردہ نام ﴿ بہ ہو نام خویشے بدش در پناہ ﴿ بگردش بہ شہر سراندیپ شاہ ﴿ میان
شان پناہ گاہ پیکار خاست ﴿ سپہ نیمہ بر بہو گشت راست ﴿ از انجمن آراے ناصری و کتاب
شمس اللغات کہ فطرت در سنہ یکہزار و دو صد و نوزدہ ہجری از لغات عربی و فارسی وغیرہ
متداولہ و غیر متداولہ زبان عرب و عجم با نظائر و امثال و اصطلاحات و استعارات بہ ترتیب حروف ہجی
ترتیب دادہ است از غیاث بہتر است بسبب اختصار بیان و علامت شناخت عربی حرف
عین و فارسی فا و ترکی تا اما بعضے جا تصحیف خوانی و آن گاہ بدیہی و نادانی کردہ چنانچہ گفتہ
اورخش بہ واو آتشے کہ از آسمان افتد عرب صاعقہ خوانند و حالانکہ بدین معنے آذرخش
بہ دال موقوف ست کہ بہ قول اکثر لغتے ست در درخش و بہ قول سامانی درخش مخفف آن ست
بعد از ان امیر الشعرا رضا قلی خان ہدایت طہرانی در جمع آوری لغات پارسی جہدے بلیغ و
جہدے وافی و مساعی مشکورہ و استقراے کافی ظاہر ساختہ مجموعۂ در مفردات لغت فارسی با شواہد
کلام استادان بہ نام ابو المظفر ناصر الدین شاہ قاچار ایرانی بہ پایان آوردہ بہ **انجمن آراے ناصری**

موسوم نموده رشیدی ساکن تهته و خان آرزو که احیاناً بر برخے سقمهاے جهانگیری و برهان ملتفت
نگردیده بودند بلکه خود بعض جا به تبعیت این هر دو کتب از درجات صواب در درکات خطا
بسر غلطیده تصحیح سقمهاے آنها نیز نموده مثلاً هن در جهانگیری و رشیدی و برهان آمده که بالفتح منت
است و رودکی گفته و درین لغت دو حرفی سه سهو و خطا فرموده اند اول آن که هن نیست
و من ست دوم آن که شعر رودکی نیست شعر فرخی ست سوم آنکه پارسی نیست و عربی ست
فرخی گفته ۵ گر همه نعمت یکروزه دهی بخشند * نه نهد منت بر ما و پذیرد من * و در فرهنگ جهانگیری
و رشیدی و برهان و سراج گویند تغ تغ به ضم هر دو تا پیمانه ایست بزرگ که بدان غله پیمایند درین
لغت سه خطا کرده اند زیرا که بتا نیست هر دو به نون ست و به ضم هر دو نیست به فتح است و
به قاف نیست چنان که بعض ایشان آورده اند هر دو به غین است و شاهد این منشار شمس فخری
در دست ست و شعرش این ست ۵ حاتم عصر شیخ ابو اسحاق * که دهد زر بدامن و نغ نغ *
دشمنش را کشد به سنگ و رواست * گرچه در آبگین بود چو وزغ * و سجاهر در فرهنگ جهانگیری
و برهان و رشیدی و سراج به فتح سین مهمله و جیم تازی و هاے هوز بر وزن سراسر بمعنی شبیه
و قرین و مانند و نظیر آورده اند مستند به شعر فرخی که در صفت بالا پند فیل نامی سلطان محمود غزنوی
گفته کرده ۵ چو بالا پند پندیده کورا * نه تابد ز بالاے گردون سجاهر * و درین بیت نخستین
جهانگیری پس برهان و دیگر رشیدی و از همه بعد سراج سهو کرده اند و به تصحیف خوانی از روے
بیت سجاهر را بمعنی قرین و شبیه و نظیر دانسته و حال آن که سجاهر به این معنے در کتب لغت
نبوده و این سه خواهر بوده و این سه ستاره است متصل بنات النعش که به رخشندگی و تابش
مثل اند و معروف چنان که در مدار الافاضل و لغت شیرخانی و انجمن وغیره مذکور ست و سه
دختر نعش له و اصل بیت فرخی این ست ۵ به هندوستان انچه تو پار کردی * به اهل سلاسل
بکرد ست حیدر * به زود پادشه بتدی برد و منزل * به یک تاختن هفت صد پیل منکر *
چو بالا پند تناور که چون او * نه تابد ز بالاے گردون سه خواهر * بدین ژنده پیلان کشی
گنج گرے * بدین ژنده پیلان کنی قصر قیصر * و انجمن اصح و اکمل از فرهنگ جهانگیری و برهان
ست و مولفش زیاده تر در تحقیق لغات اتباع رشیدی کرده است و جا به جا اقوالش نقل نموده
و بعضے لغات پارسی را بهتر از رشیدی تحقیق کرده پیداست که پارسیان به لغات زبان خود از
ترکی و هندی بیناترند چه هنوز نمونهٔ از نامهاے باستان از قبیل ژند و پاژند و دساتیر و دبستان
در نزد ایشان توان یافت و هدایت بعضے رسالجات پارسی ازین طائفه دیده که مدت هزار
سال کما بیش از هنگام نگارش آنها مے گذرد چنانچه من جمله کتب این قسم که مستند اوست

این ست رساله موسوم به خوشنتاب موبد هوش آئین حکیم پارسی که در عهد خسرو پرویز ساسانی
نوشته و کرزن دانش نیز نام یافته دیگر رساله زردست افشار که داد بویه ابن هوش آئین حکیم پارسی
به روزگار شاه هرمز بن انوشیروان دادگر نگاشته و از تحقیقات فرزانگان و شراقی ایران
دخشوران ایران بیان مے کند دیگر کتاب موسوم به چشمهٔ زندگی و زنده رود که حکیم فرزانه زند ازدم
پارسی سپاهانی در حکمت و اثبات بقاے روح و معرفت روان پاینده مرقوم داشته دیگر
رساله موسومه به زوره باستانی که حکیم آذر پژوه پارسی زردشتی در تحقیقات کلمات زردشت
و اکوان ارضی و سماوی نگاشته است دیگر رساله صدور که از کتاب ژند و پاژند انتخاب کرده اند
هر یک ازین کتب مشحون ست به حقایق دانا پسند و لغات پارسی سود مند - و در خاتمهٔ انجمن برخے
از کنایات و استعارات پارسی و عربی با شواهد آنها از اشعار فصحا و بلغا نگاشته لیکن این
خاتمه به انجام نرسیده بود که در سنه ۱۲۸۸ هجری جان بجان آفرین تسلیم نمود و این کتاب به طهران
صورت انطباع یافته است و از آن جا به هندوستان رسیده چنانچه نسخهٔ ازان نزد فقیر موجود
و مشهود ست و درین فرهنگ هم به مقتضاے بشریت بعض بعض جا خطا واقع شده چنانچه
در تخم کتان که دانه ایست که از ان روغن چراغ گیرند و اهل هند السی نامند گفته نباتے ست
که در دوا ها بکار برند و اسپرزه گویند و عرب آن را معرب کرده بذر قطونا خوانند و مشهور به اسپغول
است و گفته بمعنی صف و قطار هارسته است نه راسته و درین نظر ست زیرا که راسته اصل ست
و رسته مخفف آن و ظاهرا مرکب ست از راست بمعنی مستقیم و هاے نسبت دانش ۵ رونق راسته
بازار گهر با شکند * ز بس لطے که من از آبلهٔ پا دارم * طالب آملی ۵ عمریست که دل در طلب
قیمت تاثیر * در راسته بازار قمر ناله فروش ست * بلکه راست بازار نیز آمده است چنانچه
علی نقی کمره گفته ۵ دل ناشاد من در راست بازار زیانکاری * نه سازد مصلحت سود اخریدار
زیانی را * و گفته لفظ کلنگ غلط ست حالان که در کتب لغت آمده است و اساتذه
استعمال کرده اند چنانچه یحیی کاشی مے گوید ۵ قلم کوته شد و با خود بجنگم * که آخر دسته مانده از کلنگم
ناصر خسرو فرماید ۵ اے شده عمرت به باد از بهر انگ * بر امید سوزنت گم شد کلنگ * و
در بعض جا خبط در ضبط نموده است مثلاً مے نویسد خفتید بر وزن خشکید ماضی خفتیدن و
غلطیدن ست یعنی خوابید و غلط زد و غلط به طا غلط ست یعنی معرب ست و در ضمن لفظ
خدا گفته ملا در اصل لغت عربی مولانا بوده از استعمال بسیار مخفف و مقلوب شده مثلا
نویسند و در نوشته جات علما و مولفین کتب ترکی عثمانی بسیار دیده ام مولف گوید که ملا به ضم
میم و تشدید لام و بعد الف همزه صیغه مبالغه بمعنی بسیار پر یعنی پر بسیار از ملا ماخوذ است

از ملوک بمعنی پری است چنانچه کبار بالضم و تشدید با بمعنی بسیار بزرگ فارسیان این قسم الف ممدوده را مقصوره خوانند مگر در اضافت و وصفیت و نیز گفته بارے نام قصبه ایست از ملک هندوستان فرخی گفته ؎ آن شاه عدو بند که بگرفت و بنگیند ٭ گرگے و دژم شیرے اندر ره بارے ٭ و در پارسی در جاے علے الجمله عربی ـــ آورند و سخن بدان مختصر مے کنند و حالان که نام شهر باره به وزن خاره است و گفته اتگ به فتح الف و کاف عجمی بر وزن تنگ ولایتے است در هندوستان و این درست نیست و در لغت بکتاش با باے موحده و کاف عربی گوید که نام غلام حارث بن کعب قزداری بوده که رابعه بنت کعب که زنے عارفه بوده با وے علاقه پیدا کرده حارث برادر رابعه که حکومت بلخ داشت پس از اطلاع خواهر خود را کشت بکتاش نیز حارث را کشته خود را بر سر قبر رابعه بخنجر هلاک کرد و این حکایت علے الاجمال در الٰهی نامه شیخ عطار منظوم ست مولف در ایام شباب آن قصه را بسطے داده منظوم کرده بکتاش نامه و گلستان ارم نام نهاده و در لفظ تاش گوید که بکتاش نام غلام حارث بن کعب که با رابعه بنت کعب قزداری محبت داشته و حارث بعد از اطلاع هر دو را کشته و حکایت این دو را مولف موزون کرده بکتاش نامه نام نهاده ـ و حقیقت بعض الفاظ بر وجه بی منکشف نه شد. چنانچه در لفظ تاش که یقیناً ترکی ست گوید که ظن غالب آن ست که این از لغات ترکی ست ـ و در آغاز این کتاب قواعد صرف و نحو زبان پارسی را بیان کرده است که همه اش از کتاب قوانین دستگیری بدون تغیر عبارت و بدون اشارت به ماخذ نقل نموده است و همین وجه است که در سند بعض مطالب اشعار قتیل و واقف و امید و مظهر وغیره شعراے هند وارد شده اند حالان که در تذکرهٔ مجمع الفصحا که هم از تالیفات دوست و در ۱۲۸۸ سنه هجری رنگ اختتام ریخته قتیل و واقف وغیره بسیار شعراے هند را ذکر نکرده است و طرفه این که تحقیقات اکثر قواعد را بخود نسبت داده است حالان که مولف قوانین دستگیری آن قواعد را از رسائل دیگر که در هند تالیف شده بودند با ظهار نام منقول عنه نقل کرده بود و سال تالیف و طبع قوانین بسیار مقدم ست بر سال تالیف و طبع انجمن چه قوانین دستگیری در ۱۲۶۱ سنه هجری حسن انصرام یافته ـ و مولوی محمد بادشاه متخلص به شاد کتابے جامع جمیع الفاظ تازی و فارسی در ۱۳۰۶ سنه هجری به اختتام رسانیده و به فرهنگ آنند راج موسوم ساخته و درین کتاب جمیع لغات منتهی الارب و بهار عجم و برهان قاطع و انجمن آرای ناصری و هفت قلزم و غیاث اللغات کتب متعارف درج کرده است و در نقل بر داشتن چنان سعی به کار برده که در منقول عنه هر جا که غلطی بود آن را بعینه نگاشته است و صحت و تنقید

نکرده چنانچه جمیع اغلاط فاحشه غیاث و برهان و انجمن وغیره درین کتاب موجود ست چون حال کتب لغات فارسی این ست درین صورت اعتماد و وثوق بر کتب لغت این زبان نباشد و نیز اینها به اندک تغیرے که فارسیان در لغت عربی نمایند. یا بدون تغیر بلکه از جهت استعمال در معنے دیگر لفظ مذکور را فارسی پندارند. مثلاً لفظ مدهوش که به واو معروف ماخوذ ست از دهشت و فارسیان به واو مجهول استعمال نمایند بمعنی بے خبر و لا یعقل و حالان که لفظ عربی ست و این بعد تحقیق کتب لغت فارسی به وضوح مے پیوند و پس محقق را اعتماد کلی بر قول صاحب فرهنگان نباشد و نیز گوناگون تغیر درین لغات راه یافته است و بعض تصحیفات درین لغات پیدا شده که لغت اصلی نیست و ترک آن اولے است چه نوعے خطا ست مانند بوف و کوف که بمعنی بوم گفته اند و اول تصحیف ست و کوچ و لوچ بمعنی احول گفته اند و ثانی تصحیف ست و نغوشه به غین معجمه محرف نیوشه به تحتانی است بمعنی گوش فرا داشتن که به فهمد که چه مے گویند. و پاغوش به باے فارسی و ناغوش به نون بمعنی غوطه زدن نوشته اند و ثانی تصحیف ست و هبیدخ به ها و بیدخ به باے موحده بمعنی اسپ جلد و تیز خیز آورده اند و ثانی غلط ست و تصحیف خوانی کرده اند. چنین تصحیفات بسیار ست دریافت این مراتب را خیلے تتبع باید. این قدر هست که آنچه بر السنهٔ گروه متداول ست و در مردم متواتر ست که قابل تشکیک مشکک نبود مثلاً بالیقین معلوم ست که کرد و برد و خفت و رفت و شنید و گفت و خورد و زد و کشت همین معنے داشته است و این از طریقهٔ حقیقت یا مجاز ست بسبب عرف فارسیان اما الفاظ غیر متداوله و غیر مشهوره آنچه ارباب لغت متفق اند در معنے آن پس مظنون ست مثل آحاد الرواة عربیه که سلسله روایت آن درست است و آنچه غیر آن باشد. دو گونه است یکے آن که از ثقات نقل کرده باشند و آن هم داخل مظنونات ست مثل نغوشاک بمعنی صابئین یعنی از دینے به دینے نقل کنندگان که از اهل تفسیر روایت کرده اند دوم آن که ناقل آن غیر ثقه بود درین صورت داخل مشکوک و موهوم ست چنانکه صاحب معیار جمالی و ابراهیمی در ان منفرد اند و به گمان غالب صاحب برهان قاطع نیز همچنین لیکن این قسم بکار توجیه معانی مے آید زیرا که موجب حکم مانع وارد و احتمال درین باب کافی ست و چنان که الفاظ متواتر قابل تشکیک مشکک نبود در الفاظ منفرده فارسیان که علماے لغت فارسی بر آن مجتمع نه شده اند ظن و گمان کافی است بلکه سماع از یکے از اهل زبان بشرطیکه غلط در شعر و کلام او نباشد یا دیدن در اشعار او ستادے که قابل اعتماد بود و گوکه از ملک فارس

نباشد کفایت مے کند ازین جاست کہ جمال اینجو شیرازی و سروری کاشانی و ہدایت طہرانی اشعار امیر خسرو و میر حسن دہلوی وغیرہ در فرہنگ ہاے خود بہ سند آوردہ اند آن ہمہ عدالت کہ مشروط در عربی ست اینجا نیست زیرا کہ وضع الفاظ از پیش خود درین زبان مروی نیست چنانکہ در عربی۔

فصل چہارم دربیان ثبوت لغت بہ قیاس و قرینہ و بیان وضع کلمات و واجب نیست کہ براے ہر معنے لفظے باشد

در ثبوت لغت بہ قیاس و قرینہ علما را اختلاف است بعض گفتہ اند کہ بہ قیاس ثابت نہ شود و بعض بر آنند بہ قیاس ثابت شود و حق ہمین ست زیرا کہ لغات کہ در فرہنگہا مرقوم است سلسلہ سماع آنہا برہم ست و درین باب اہل محاورہ و غیر ایشان مساوی اند لہٰذا بسا الفاظ کتابی کہ از اہل زبان پرسیدہ شد در جواب آن عاجز آمدند ازین ست کہ اہل توران و ایران فرہنگ ہا نوشتند و بقیاس و قرینہ معانی آن نوشتند و بعض جا غلط کردند و غلط اینہا پارہ بہ سماع و نوشتن ثقہ دیگر و بعضے بقیاس معلوم شد۔ بدان کہ الفاظ دو گونہ است یکے مفرد مشہور مثل اسپ و خر و گفت و شنید و غیر مشہور چون وست و پا و اکثر الفاظ کہ در کلام قدما واقع ست و در جوہر و معانی آن اختلاف است پس بعض قیاس را بر قول ثقہ بران ترجیح دادہ اند چنان کہ صاحب رشیدی نوشتہ کہ بناج بہ نون قبل باے موحدہ و جیم تازی بمعنی یکے از دو زن کہ در نکاح یک مرد باشد تصحیف نباغ ست بہ غین نقطہ دار بدین معنی حالان کہ سروری و قوسی و برہان آن لفظ را ضبط کردہ بہمین معنی نوشتہ اند دوم مرکبات تامہ و غیر تامہ مثل قلب صفت و موصوف اکثر آمدہ و گویا قیاسی است و ہمہ اہل زبان درست داشتہ اند ازین جاست کہ مثل آمدہ ع چہ علی خواجہ و چہ خواجہ علی را و درین سماع مخصوص مشروط نیست و قلب مضاف و مضاف الیہ و این بر قدر سماع مقصور است مثل گیہان خدیو و خدا بندہ و امثال آن درین صورت زید اسپ قلب اسپ زید صحیح نباشد و اختلاف لغات بر دو گونہ است یکے بہ حسب حرکت چنان کہ چرا کہ بہ فتح و کسر ہر دو آمدہ و افتاد کہ بہ فتح و ضم ہر دو جائز ست و نشتر بہ نون و شین معجمہ و بستر بہ باے موحدہ و سین مہملہ کہ بکسر و فتح ہر دو مستعمل ست و سخن کہ بہ فتح خا و ضم ہر دو آمدہ و پیرامن کہ بہ ضم میم و فتح ہر دو درست و پلیسم کہ بہ فتح و ضم سین ہر دو صحیح ست درین صورت

اگر قیاس بوید طرفے گرود ہمان راجح و اصح خواہد بود مثلاً چرا کہ بکسر افصح ست چہ مرکب است از چہ استفہامی و را بمعنی براے و دوم بحسب اختلاف حرکت و سکون مثلاً گرسنہ کہ بکسر راے مہملہ و سکون آن ہر دو آمدہ و گیومرت کہ بسکون راے مہملہ در کلام قدما آمدہ و محسن تاثیر کہ از شعراے قرار دادہ متاخرین ایران ست بہ حرکت را آوردہ و این سہو ست یا آنکہ این قسم ہم بہ نظر او آمدہ باشد از عالم ترش کہ بسکون ہا و حرکت آن ہر دو آمدہ لیکن در کتب لغت کہ مشہور اند چنین دیدہ نشدہ مے تواند کہ از عالم تصرف شاعر قادر سخن بود کہ اسکان و تحریک و تخفیف و تشدید مر او را جائز ست از راہ قدرت و تصرف ع از روے عجز محسن تاثیر گوید ؎ در بندگی تو از سلاطین ٭ زد سکہ گیومرت نخستین ٭ ہمچنین ست لفظ بہین کہ بہ سکون ہاست و امیر خسرو بحرکت آوردہ چنانچہ در تعریف سیر گوید چون گل سوری شدہ گرد بہین ٭ لال تر از لالہ بروے چمن ٭ معلوم اہل دانش باد کہ وضع کلمات بہ حسب قیاس بر چہار نوع است یکے آن کہ وضع ہم خاص باشد و موضوع لہ ہم خاص یعنی موضوع لہ شے خاص و جزی باشد و تعقلش ہم عند الواضع بطور جزی و خاص بودہ باشد چنان کہ وضع لفظ زید براے ذاتے معین کہ جزئی و خاص ست و ہم ملحوظ بطرز خاص و وضع سائر اعلام ازین قسم است دوم آن کہ وضع عام باشد و موضوع لہ خاص یعنی موضوع لہ شے مخصوص و جزی باشد لیکن وقت وضع ملحوظ بطرز کلی بود مثل لفظ من کہ موضوع است براے زید متکلم و دیگر متکلم خاص لیکن چون کہ واضع را ملاحظہ جزئیات کثیر ممکن نبود ہمہ را بہ واحد متکلم کہ معنے عام و شامل جمیع جزئیات ست ملاحظہ کردہ و وضع مضمرات و مبہمات ازین قبیل ست سوم آن کہ وضع ہم عام باشد و موضوع لہ ہم عام یعنی موضوع لہ شے کلی باشد و تعقلش ہم عند الواضع بطور کلی بود چون لفظ مردم کہ بازاے آن در عربی انسان ست کہ واضع آن را وضع کردہ براے شے کلی و وقت وضع آن را بہ حیوان ناطق کہ معنی کلی ست ملاحظہ نمود و وضع نکرات ازین جنس ست چہارم آن کہ وضع خاص باشد و موضوع لہ عام و این قسم را وجودے نیست چہ متعذر و نا ممکن ست کہ شے کلی را بطرز جزئی و خاص ملاحظہ کنند۔

بدان کہ امام فخر الدین رازی و اتباع او بران رفتہ اند کہ واجب نیست براے ہر معنے لفظے باشد زیرا کہ معانی کہ تعقل آن ممکن باشد غیر متناہی ست و الفاظ متناہی ست زیرا کہ مرکب ست از حروف و حروف متناہی ست و مرکب از متناہی متناہی باشد و متناہی ضبط غیر متناہی نتواند کرد و الا لازم آید تناہی مدلولات پس معانی بعضے چنان ست کہ حاجت بدان بسیار افتد پس ناچار ست آن را از الفاظ زیرا کہ دواعی بہ وضع آنہا حاصل ست و مانع نیست پس واجب شد وضع و آنچہ بدان حاجت افتد پس جائز ست کہ الفاظ براے آنہا باشد

واحتمال است که نباشد و این حق ست چراکه وضع الفاظ محض برای تعقل معانی ست که بسیار حاجت بدان افتد لهذا برای حمام در هند لفظی موضوع نیست چراکه مردم این جا گرم سیراند و غسل لب دریا وغیره را در بعض احیان افضل دانند بخلاف فارسیان که گرمابه گویند و نیز گفته که غرض از وضع افاده معانی مفرد نیست تنها بلکه غرض افادهٔ مرکبات و نسبتهاست در میان آنها مثل فاعلیت و مفعولیت وغیر آن والا دور لازم آید چه افادهٔ الفاظ مفرده معانی خود را موقوف است به بودن موضوع برای مسمیات خود و علم بدین معنی متوقف است بر علم بدان مسمیات پس علم به معانی موقوف باشد بر علم وضع پس اگر استعانت علم به معانی باشد از وضع هر آئینه بدان متاخر باشد از علم به وضع و این دوری است بخلاف مرکب که دران افاده مدلول موقوف است بر آن که الفاظ مفرده موضوع است برای معانی مفرده تا آن که چون خوانده شود الفاظ مفرده معلوم شود معانی از آنها و دریافت شود مناسبتی که در میان آنهاست موافق قاعدهٔ عربی یا فارسی یا غیر آن پس فرق ظاهر شد. و چون این دانسته شد پس باید دانست که اگرچه برای حصول معانی و تادیه معانی مراد بهتر از حروف و الفاظ ذریعه و وسیلهٔ باشد برای مردم مگر الفاظ و ترکیبش بسا اوقات که بر خلاف معانی معنی واقعی و حقیقی باشد مانند جملهٔ خبریه که معنیش افاده می کند احتمال صدق و کذب را و در معنی واقعی و حقیقی صدق و کذب نه رود بلکه صادق ست یا کاذب و همچنین در صیغه‌های ایقاعات یعنی ایجاب و قبول در معاملات صیغهٔ فعل ماضی مقرر ست و آن ضد معنی ایقاع و انشا است

فصل پنجم در بیان تصرف تفریس در لغات عربی

چنان که اهل عرب لغات عجم را معرب کرده اند همچنین فارسیان به تفریس از عربان عوض تعریب گیرند یکی به تبدیل حرفی دوم به اضافهٔ حرفی سوم به تبدیل حرکت چهارم به حذف پنجم به اسکان ششم به تخفیف هفتم به اماله هشتم به تصرف جمعی نهم به تصرف اسلوبی و این همه موقوف بر کثرت استعمال ست. اما تبدیل حرف چنان که دربدر به فتح اول و سکون دال مهمله و همزه بمعنی ابتدا کردن و آغاز همزهٔ آخر را به واو بدل کردند و همچنین در جزء بمعنی پاره چیزی بجای همزه واو نویسند و خوانند. مگر بشرطیکه آن را مضاف نمایند چون جزو کتاب و جزو بدن والا در عبارت پارسی بعلامت همزه نویسند و تماخر از تمسخر و ماهور از ماخور که شعبه ایست از موسیقی و اکثر تای فوقانی ملفوظه را از باب مفاعلة و تفعلة و مصدر موازن تفعلة به های مختفی تبدیل می نمایند چون مناظره و محاصره و مذاکره و محاکمه و مهلکه و مهندسه و ترجمه و زلزله و تجربه و تکمله و تسمیه و تخلیه و تصفیه و همچنین های که در آخر کلمات

عربی به الف بدل شده باشد و آن را در عربی به یا نویسند و به الف خوانند فارسیان به الف بدل می کنند چنانچه تماشی و تجلی و تمنی و تولی را تماشا و تجلا و تمنا و تولا می خوانند و همچنین الف مقصوره را به یای تحتانی بدل کنند چون موسیٰ و تقویٰ و معنیٰ و لیلیٰ اضافه عرف چون عمو و خالو از عم و خال و نقصانی و حیرانی و حرمانی و قربانی و ظلمانی و خرابی و حضوری و انتظاری و غلطی و تجلی و حوری و تمامی به زیادت یا به نقصان و حیران و حرمان وغیره و نیز حاجی که در اصل حاج بوده و لفظ کساد را که مصدر ست یا الحاق کنند کلیم گوید ؎ کم خریداری برای هنر باشد نه عیب ٭ که توان بهر کسادی طعنه بر گوهر زدن ٭ و همچنین فارسیان اکثر یای تحتانی در آخر اسم فاعل زیاده کنند چنانچه قنادی بمعنی قندساز و حلوائی و شماعی کسی که شمع ریزد نعمت خان عالی راست ؎ نمانده پیش شماعی بنای رشتهٔ شمعی ٭ مگر از عشق بازان دام گیرد رشتهٔ جانی ٭ و همچنین فارسیان در اواخر اکثر الفاظ و مصادر عربی تای فوقانی افزوده اند چنانچه معشوقه که درین لفظ نظر بر قانون ایشان تای تانیث نیست گو بر قاعدهٔ عربیه تای تانیث ست پس این های ست که در اواخر اکثر الفاظ زیاده کنند و همین قسم در عیاره و رقیبه چنان که درین قول سلیم ؎ مفلس چو شدیم رو به او آوردیم ٭ معشوقهٔ روز بی نوائی ست خدا. حیاتی گیلانی ؎ ما این دل آسوده چه سازیم که درین شهر ٭ نی شاهدی شوخ و نه عیارهٔ شنگی ٭ شیخ فیضی ؎ بی دل بردی و کس را خبر نیست ٭ چه ساحر پیشه عیاره بودی ٭ و ضمان را ضمانت و فراغ را فراغت و قرب را قربت و باب را بابت نوشته اند شیخ چندبهار در کتابی که آن را ابطال ضرورت نام نهاده است بهر این الفاظ اشعار اساتذه به استناد آورده ست امیر خسرو ؎ ناخن از انگشت چو برتر شود ٭ بابت انداختن از سر شود ٭ انوری ؎ فرزانه که بابت گاه ست و بالش ست ٭ آزاده که در خور صدرست و مسند ست ٭ بر زخون سلیم و برو فراغت باش ٭ کسی بر هیچ تو ای این گمان ندارد هیچ حریف ننگ حوادث نی شوی صاحب ٭ در آبه عالم بی حاصلی فراغت کن ٭ ملا وحشی ؎ فراغت بایدت جا بر سر کوی قناعت کن ٭ سر کوی قناعت گیر و تا باشی فراغت کن ٭ و کمال را که مصدر ست یا و تای مصدری الحاق کنند سعدی گوید ؎ اگر مانند رخسارت گلی در بوستان بودی ٭ زمین را از کمالیت شرف بر آسمان گشتی ٭ و همچنین قبول را که مصدر ست یا و تای مصدری الحاق کنند صاحب مرآت الخیال می آرد اگر هزار ظهوری و دیگر زمانیان تلاش کنند آن قبولیت ها که بنا بر تصفیهٔ باطنی و کمال استعداد به آن مردان خدا بود نیابند. و آنچه صاحب غیاث نقلاً عن المزیل گفته که بعض یا و تا در آخر قبول که مصدر ست افزوده قبولیت گویند غلط ست بیجاست و همچنین امن را که مصدر ست یا و تای مصدری الحاق کنند و امنیت سازند نظیری نیشاپوری گوید ؎ ظهور حسن تو امنیتی بدوران داد

که بادشه زرعیت نے ستاند باج ٭ ظهوری ترشیزی گوید ع ظهور این سخن بادر نداره ٭ که در ملک
سخن امنیتے نیست ٭ وظاهرا یا و تاے مصدری در امن بمعنی مامون الحاق کرده بجاے مامونیت
تلفظ کنند چراکه در عربی یاے مشدد و تاے تانیث مفید بمعنی مصدری در آخر صفات آید چون
قابلیت و مقبولیت و لهذا کمالیت و امنیت در کلام عرب نیامده و میر عبدالرشید تتوی در
منتخب اللغات مے نویسد امنیت بالفتح و تشدید ایمنی ظاهرا این که بیر غور نکرده در شهرت
اکتفا نموده و در قاموس و امثال آن امنیت نیست - و ایزاد حرفے در وسط لفظے دلالت دارد
بر فارسی بودن آن پس ایزار که بمعنی ازار در کلام سلمان واقع شده ع یک بیک را کرده
غارت بے سروپایان شهر ٭ تا بدستار سر و ایزار پاے پیرهن ٭ که لفظ ازار لفظ فارسی ست که
در عرب به تعریب استعمال یافته اگرچه علماے عرب تصریح به تعریب نکرده اند زیرا که این قسم
الفاظ بسیار ست و هے قد ظهرت بعد تتبع - تبدیل حرکت چنانچه بعض الفاظ مضموم الفا را
مفتوح مے خوانند چون صندوق و زنبور و تنور و عصفور و جمهور وغیره که بضم اول ست و به
فتح شهرت دارد - و همچنین مصدر باب تفعیل را که بر وزن فعال به فتح اول بود در بعض مواقع
به کسر اول مے خوانند چنان که وقار و دیار و وداع و خراج و رواج که در اصل همه مفتوح الاول
نا هستند. فارسیان همه را بکسر اول خوانند و لفظ سجه که در عربی بضم است و فارسیان به فتح آرند
و ازین قبیل ست لفظ کافر که به فتح گویند و ظاهرا تبدیل از جهت کراهیت اطلاق لفظ مذکور ست
بحسب معنے اصل و تصرف درین لفظ مخصوص متاخران نیست در اشعار قدما نیز به فتح آمده و نظیر
این نعلت ست که بعض از اهل هند بجاے لعنت گویند و این بهتر ست از وجهے که بعض گفته
که چون اهل اسلام ایران را فتح کردند و عرب و عجم باهم مختلط شدند فارسیان که در ابتدا قواعد
عربیت نمے دانستند هرچه بر زبان ایشان گذشت باقی ماند و سجده که بعضے از اهل زبان
ایران بضم اول نیز خوانند و پیش مولف این صحیح نیست که اهل ایران روا دارند لهذا در زبان خراسان
و شیراز و توران این قسم نیامده مگر به اتباع عراقیان و لهجه داخل این قاعده نیست که افصح زبان
آردوست چه آن متعلق به جوهر الفاظ ست فافهم حذف و آن گوناگون ست یکے حذف
تاے مفاعلة از آخر ناقص کنند چنانچه محاکاة و مجازاة و مواساة و مداراة و محاباة را محاکا و مجازا
و مواسا و مدارا و محابا مے خوانند و مے نویسند در هر دو نخستین بطریق جواز و در دو پسین بر نهج وجوب و
لفظ منادات را منادا مے نویسند و مے خوانند بر سبیل التزام یا آن که مصدر میمی باشد بمعنی
خواندن و آواز دادن دوم هرگونه همزه سرآغاز حکم همزه وصل دارد در فارسی چنانچه همزه از اول
اجو به حذف کنند و در فارسی جوبه خوانند و ازهمین عالم ست سحق و سماعیل و سرائیل و براهیم و

براهام از اسحق و اسمعیل و اسرائیل و ابراهیم و برهمین قیاس ستغفار و ستقبال از استغفار و استقبال
سوم الف تعالے و یاے متعالی و صافی را در نظم بطریق جوازے اندازند و در پسین و نثر نیز
و تعال و متعال و صاف مے نویسند و مے خوانند چهارم ازین مصادر اجوف باب تفعیل یعنی
تعیین و تغییر و تمییز یاے نخستین انداخته اکثر تعین و تغیر و تمیز مے خوانند و مے نویسند پنجم از لفظ اعرابی
الف سرآغاز را بریده عرابی میخوانند و مے نگارند خاقانی ع مانی به عرابیان اشتر بمنیزه بکف
و برهنه پیکر ششم تمامی همزات عربی که بعد الف مے آیند در عبارت پارسی بیفتند چون صفا
و خطا و اصطفا و اخفا و اشتفا و ازوا وغیره بجاے صفاء و خطاء وغیره هفتم الف کنیت
مے اندازند چنانچه ام غیلان را که عربی ست الف و تشدید حذف کرده مغیلان گفته اند
و ابازید و ابالیث را بازید و بالیث گویند و بسحق از ابو اسحق و بو حنیفه از ابو حنیفه و بوعلی سینا
از ابو علی سینا و بوزنه به تخفیف نون از ابوزنه که به الف و تشدید نون کنیت میمون ست
و آن جانورے ست معروف و زنه بکسر زاے معجمه و تشدید نون بمعنی تهمت ست کما فی الصراح
و فارسیان تصرف کرده بوزینه به یاے اشباع کسره زاے معجمه استعمال کنند و نیز لفظ نشا را
که به فتح نون و سکون شین معجمه و در آخر همزه بصورت الف ست در فارسی نشه خوانند و نویسند و نیز
لفظ عربی براءة را در فارسی برات و غشی را غش و زیادت را زیاد مے خوانند و مے نویسند و
طوسوا از طاؤس وار که نوعے حرکتے ست و لاش و لاشه از لاشیئے و عور از عریان عاری و دیگ از
دیکاک و قران به وزن جوان از قرآن به وزن عریان چنان که ناصر خسرو علوی گفته ع معینم
قران ست و دین محمد ٭ و ازهمین عالم ست ماورا النهر از ماوراء النهر و علا لا انه علے الله که در مقام
بے پروائی و توکل گویند و بسمل از بسم الله چون در وقت ذبح گوسفند بسم الله گویند و آن را بکشند
پارسیان کشته را بسمل خوانند فایده جلیله بسم الله که محل ذبح ست از ان مذبوح یا ذبح اراده
کردن نوعے از مجاز ست و از بسم الله برهمین چهار حرف اکتفا کردند چنانچه عربان بسم الله الرحمن الرحیم
را بسمله خوانند و لاحول ولا قوة الا بالله را حولقه نامند و حوقله به تقدیم قاف بر لام نباید گفت و آن
بمعنی نره سست بیکار ست و ابن الفارس در فقه اللغت باب النحت العرب و ابن سکیت
در اصطلاح المنطق و این وجه در تنویرے گویند که از دو کلمه کلمه واحد تراشیده مے شود که دلالت
مے کند بر آن ها اگرچه اشتقاقش بر قیاس اهل تصریف نباشد و این نوعے از اختصار ست چون
حیعله از حی علے و هلیله از لا اله الا الله و حمدله از الحمد لله و سبحله از سبحان الله و حسبله از حسبی الله
و سمعله از سلام علیکم و بسمله از بسم الله و حولقه از لاحول ولا قوة الا بالله و این را در اصطلاح
نحویان نحت به فتح نون و سکون حاے حطی و تاے فوقانی موقوف خوانند و درین اعتبار ترتیب

ضرورت و تحت در فارسی هم آمده بطریق قلت چنان که اہل ایران سنی ملحد را ملحد بسین مہملہ گویند و شیعی الملحد را الحد و ازین عالم ست بسمل و قبل که بمعنی بیت المال و عبدل بمعنی عبد اللہ کیے از شعرا گوید ؎ مبتذل سنی پوشیدهٔ وامانده چند ٭ مال خود ساخته با یک دو سه بیتے قبیل الاسکان چنانچه هر لفظے از مصادر بر وزن فعلان آید و در و معنی حرکت و انتقال باشد پس آن لفظ به فتحات ثلثه یعنی به فتح اول و ثانی و ثالث مے آید چون دوران و جریان و طربان و سیلان و ثوران و فیضان و میلان و خفقان و غثیان و حیوان و جولان فارسیان اکثر این ها را به سکون ثانی استعمال کنند و ہمچنین فارسیان صلوات جمع صلوة را که بحرکت دوم لفظ عربی ست به سکون دوم از عالم ظلمات نیز آرند وحید گوید ؎ بصلوات شد ختم آن قیل و قال ٭ به این قسم کوتاه شد آن جدال ٭ و نیز امتیاز خالص گوید ؎ تفسیر بر صدا که بگوشت رسد زغیب ٭ صلوات بر محمد و آن محمد ست ٭ کوتاہی سخن لفظے که عربی باشد و توالی سه حرکات داشته باشد ہمچو عظمت و شفقت و حرکت و کلمه و ثمره و درجه و شجره وغیره پارسیان دران اسکان حرف ثانی جائز دارند درین باب حاجت سند جزئیات ندارد و لفظے که چار حرفی ست و توالی سه حرکات داشته باشد چون آخرش بوجه اضافت وغیره متحرک گردد باید که حرف دوم ساکن آرند و تحریکش نافصیح بود و سرش این که درین صورت توالی اربع حرکات لازم آید و این بر نفس اہل فارس گران مے افتد چون ثمرهٔ دل و حرکت نبض و ترکهٔ زید و شجرهٔ اراک و کلمهٔ فارسی و کفن که به فتحتین لباس میت ست و بوقلمون که به فتح قاف و لام ست و متوازی که به فتح دوم ست و ارنی که به صیغهٔ امر ست و عرق به فتحتین بمعنی خوے ست و سلت بمعنی موے لب که به تحریک ست فارسیان ہمه را به سکون آورده اند و لا یعلم که به فتح لام دوم و ضم میم صیغهٔ مضارع منفی ست میم این در محاوره فارسیان به سکون خوانده مے شود و این نیز برائے استمرار نیز مے آید و صفت حیوان واقع مے شود به جهت اظہار کمال نادانی او یعنی الحال ہم نادان ست و در استقبال ہم بے علم و موصوف به نادانی خواهد ماند و ہمچنین لا یعقل به فتح تحتانی و کسر قاف و ضم لام دوم ست به استعمال فارسیان لام آخر به سکون خوانده مے شود و صیغهٔ مضارع منفی ست و برائے استمرار مے آید و در صفت حیوان واقع مے شود به جهت اظہار کمال نادانی او تخفیف چنانچه حیّ و طیّ را به تخفیف حے و طے خوانند سعدی راست ؎ شنید این سخن نام بردار طے ٭ بخندید و گفت اے دلارام حے ٭ و ہمچنین اکثر یائے تشدید دار نسبت عربی را به تخفیف خوانند چون عساکر رومیه و ملکات ملکیهٔ قدسیه و طبقات اسلامیهٔ صوفیه ہم چنین در امثال این الفاظ و داقّ و مسامّ و مهامّ و مضارّ و دوابّ و حواسّ و خواصّ و عوامّ و مستحقّ و موادّ و شوادّ و در امثال این کلمات

مادّه و جادّه و حاسّه و سادّه و هامّه و خاصّه و عامّه نیز به تخفیف خوانند و نیز الفاظ امثال ہدیّه و قضیّه و غمّ و ہمّ و زقّوم نام درختے زہردار که شیر از آن بر مے آید نیز به تخفیف خوانند فائده عربان سوده را به تشدید دال استعمال کنند و ہمچنین مقابل آن بیضه را به تشدید ضاد از باب افعال فارسیان سوّده به تشدید واو استعمال کنند از باب تفعیل کلیم گوید ؎ به توبه نامهٔ شویم از گنه که به حشر ٭ بکف سوّدهٔ زلف یار مے خواهم اماله چنانچه این کلمات تازی را حساب و عتاب و خطاب و کتاب و نصاب و اقبال و ادبار این چنین نویسند و خوانند حیب و عتیب و خطیب و کتیب و نصیب و اقبیل و ادبیر در ہمه الفاظ بر وجه جواز و از نصیب بر سبیل وجوب و این نوع تصرف را از کلیت و عموم بهره نیست پس درست نیست این الفاظ را خراب و سراب یا انزال و اقرار را خریب و سریب و انزیل و اقریر خواندن و نگاشتن و ہمچنین الف مقصوره را به یائے تحتانی معروف یا مجهول به نویسند و به خوانند چون موسی و تقوی کلیم گوید ؎ بدل کردم به مستی عاقبت زهد ریائی را ٭ رسانیدم به آب از زمین مے بنیاد تقوی را ٭ بدان که عجمان این الفاظ را ابتدا بمعنی آغاز کردن و استسقا بمعنی آب خواستن و نام مرض مشهور و استغنا بمعنی بے نیاز شدن و استیفا بمعنی تمام فرا گرفتن و اسرے به فتح ہمزه و سکون سین مہمله فعل ماضی از اسرا بمعنی راه رفتن در شب و اعلے بلند تر و اشترا بمعنی خریدن و فروختن و انشا بمعنی آغاز کردن و از خود چیزے گفتن و آفریدن و اولے بمعنی سزاوار تر و صواب تر و بلے به فتح با و لام بمعنی آرے و بنا بمعنی خانه و بر آوردن خانه و تعالے به فتح لام بمعنی بلند شد و ثرے بمعنی خاک نمناک و دنیے بمعنی این جهان و ردا بمعنی چادر و زنا بمعنی با زن حرام جمع آمدن و سها نام ستاره و شرا بمعنی خریدن و فروختن و شفا بکسر شین معجمه بمعنی تندرستی و عقبے بمعنی پایان کار و عاقبت و غذا بمعنی خوردنی و فتے بمعنی مرد جوان و جوان مرد و فجا بمعنی ناگاه گرفتن و فدا بمعنی سر بهادادن و قربان شخص در ستن و خلاص کردن و کبرا بمعنی بزرگ تر و کسرے لقب نوشیروان و لقب دیگر ملوک فارس و مداین و لوا بکسر لام بمعنی رایت بزرگ و مصلے بمعنی جائے نماز و منے بکسر میم موضعے است در مکهٔ معظمه و موسے بمعنی استره و نام پیغمبر علیه السلام و مولے بمعنی خداوند و بنده و آزاد کننده و آزاد کرده شده و ندا بکسر نون بمعنی آواز کردن و وثقے به ضم واو بمعنی محکم تر و ہجا به کسر ہا بلاہمزه بمعنی نکوهیدن و ہدے به ضم ہا و فتح دال مہمله بمعنی راستی و راه راست و راه نمائی و ہا از حروف تہجی ست که با ماله به یا خوانند و ہیولے بمعنی طینت و مادهٔ عالم که قابل صور و اشکال ست و یحیے نام پیغمبر معروف با الف استعمال کنند و گاه باشد که اماله نموده به یائے مجهول آورند و شعرائے متقدم این لغات اضحے بمعنی قربانی و اعشے نام شاعر مشهور از عرب و بمعنی شب کور و اعمے بمعنی نابینا

وافعی نوعی از مار سیاه که به غایت زہرناک و بزرگ باشد و بَلوٰی بمعنی آزمایش و محنت و تجربه کردن
و بو یحیٰی کنیت ملک الموت و با حرفی ست از حروف تہجی و تقوٰی بمعنی پرہیزگاری و جحیٰ بفتح حرف
دوم که جیم ست نام مردی که بہزالی و مطایبه مشہور بود و حبلٰی بمعنی آبستن و حُرٰی به ضم حای حطی نام کوہی
است در مکه معظمه و حسنٰی به ضم حای حطی بمعنی نیکو و زن نیکو و رویت خدای عزوجل و حمّٰی به تشدید میم
بمعنی تپ و حنّٰی برگ معروف که از ان دست و پا سرخ کنند و خنثٰی بمعنی شخصی که علامت مرد و زن
ہر دو داشته باشد و دعوٰی بمعنی خواسته شده و سلمٰی نام زنی معشوقه که در عرب بوده است از عالم
لیلٰی وغیرہ و سلوٰی نام مرغی ست و شعرٰی بکسر شین معجمه نام ستاره روشن و شکوٰی بمعنی گله کردن
و طوبٰی بمعنی خوشبودار تر و پاک تر و نام درختی ست در بہشت و عدوٰی به ضم عین مهمله بمعنی ستم کردن
و عُزّٰی به ضم عین مهمله نام بت و عیسٰی نام مسیح علیه السلام و فتوٰی حکم شرع و انچه بدان حکم کند فقیه
و مفتی در مسئله و فا حرفی از حروف تہجی و قصوٰی بمعنی انتہا و نہایت تر و پایان و دور تر و لیلٰی نام
زنی ست معروف و متّٰی به تخفیف و تشدید تای فوقانی نام پدر یونس علیه السلام و وَلی
مخفف ولکن و مدری بالکسر بمعنی بیخ و شاخ باریک که زنان بوی سر راست کنند و معنٰی
بمعنی قصد کرده شده و جای قصد کردن و موتٰی بمعنی مردگان و موسٰی نام پیغمبر علیه السلام و
یا حرفی از حروف تہجی در کلام عجم لازم الاماله دانسته اند و پیوسته با یای مجہول قافیه کرده و ہرگز بالف
روا نداشته کذا فی براہین العجم **تصرف جمعی** چون مومنان و کافران و قصہا و غصہا و سکہا و
تاغیرہا و تصویرہا و کرہا و رحمہا و ادبہا و تفاقلہا فائده گاہی جمع عربی را که محتاج جمعیت جمع الجمع
سازند خاقانی در تحفة العراقین خطاب به آفتاب می کند ے اے رنگ آمیز این گرہا + وے از
تو گدازش صورہا + نظیری گوید ے نیست گر دیوانه جای تعجب بہر چیست + کز عجایب ہای
دوران دیو را خاتم رسید + ایضاً نظیری گوید ے غمزه در تاخت خوش گزین نا اہل + وکرد اسرارہای
پنہان فاش **تصرف اسلوبی** در فارسی عبارت ست از مانوس ساختن الفاظ بیگانه زبان
به اضافه کردن آن گونه خصوصیات که از ان پارسی ست بر آن الفاظ و بری ساختن شان از ان
اسلوب و علامت که آن الفاظ در زبان اصلی خود داشتند این تصرف بانحای گوناگون صورت می
بندد یکی به انداختن تنوین از اواخر الفاظ عربی و ریختن ترکیب اضافی یا توصیفی عربی در اسلوب
فارسی به آوردن علامت اضافت و توصیف در آخر مضاف یا موصوف این چنین حکم سلطان
و ریاض جنان و انقلاب زمان در ترکیب اضافی از اصل عربی حکمُ سلطانٍ ریاضُ جنانٍ و انقلابُ
زمانٍ حکم سلطانی و الم نفسانی و لطف رحمانی در ترکیب توصیفی از اصل عربی حکمٌ سلطانیٌ تا
آخر و ازین جنس تصرف توان شمرد که با وجود تغیرہای بالا تا ہای فوقانی اخیر کلمات را بہای ہوز

تبدیل کنند روضه جنان و وسوسه شیطان و خاصه انسان در ترکیب اضافی از اصل عربی روضةُ جنانٍ
تا آخر اربعه متناسبه و مدرسه طبیه و مکه معظمه و صوفیه صافیه در ترکیب توصیفی از اصل تازی اربعةٌ
متناسبةٌ تا آخر دوم به انداختن حرف تعریف ال از اوائل الفاظ عربی و ریختن ترکیب اضافی
و توصیفی به اسلوب فارسی این چنین کتاب صرف و علم بلاغت و حاسه بجر در ترکیب اضافی
از اصل تازی کتاب الصرف و علم البلاغت تا آخر خیر جاری و اعمال صالحه و قوت سامعه و
دوای نافع در ترکیب توصیفی از اصل تازی الخیر الجاری و الاعمال الصالحة تا آخر و ازین
قبیل توان شمرد این چنین تراکیب اضافی را که مضاف در ان اسم صفت ست و در معنی
نعت مضاف الیه چون عالی ہمت و سامی منزلت و کامل صناعت و ناقص عقل و فصیح لسان
وغیره در اصل تازی عالی الہمت و سامی المنزلة و کامل الصناعة تا آخر و ہمچنین از القاب
ہیه که در ان مضاف الیه محلّٰی بالتعریف ست اکثر در عبارت پارسی خاصه نظم الف لام
تعریف را اندازند چون نصر دین و جلال ملت و دین و نور ہدی و شمس اسلام و فخر زمان و
بدیع زمان وغیره **سوم** به انضمام لفظی مانوس از الفاظ فارسی با کلمه عربی و انداختن لفظ اصلی
عربی از ترکیب عربی این چنین مرد فاضل و زن حامل و مام بسیار دان و فاضل موشگاف
بجای الرجل الفاضل و المرأة الحاملة و العالم المتبحر و الفاضل النحریر **چہارم** به آوردن صفت
مرکب بطور فارسی ساخته بجای صفت مفرد عربی این چنین مرد دیانت پیشه امانت اندیشه
کفایت شعار فطانت وثار سعادت گستر رحمت پرور سالک راه رضا خوشنود به قضای عالم
دانش پناه حکمت دستگاه بجای عبارت تازی الرجل المتدین الامین الکیس الفطن العادل
الرحیم السالک طریقة الرضا الراضی بقضاء السماء الکامل المعرفة و الحکم و چنانچه این
عبارت عربی را المرأة الصالحة العفیفة المدبرة امور البیت المطیعة احکام بعلہا المتمنّنة
بطلع ولدہا الصغار المحبة اہل الدار کالجار بطیقه فارسی و ان چنین خواہند نگاشت زن
صلاح اندیشه عفت پیشه نیک تدبیر در امور خانگی سر اطاعت بر احکام شوہرش نہاده دل بمہر
فرزندان صغیرش داده محبوب نزد مردم خانه چون ہمسایه **پنجم** به انضمام حروف معنوی و صفات
فارسی وغیره بر اسمای عربی چون حاجتمند و مسرت آگین و طربناک و جفاکار و اعجاز آفرین و سحر پرور
و کافر کیش و مکرمت آئین و قلمدان و عشرت کده و عربستان و شراب خانه و عنبر افشان ـ

تذنیب

مصدر عربی بمعنی اسم فاعل و کذا بالعکس اکثر در کلام فارسیان مستعمل است مثل ۵

زگیتی رعنا نیست جز سفله و دون ٭ که هم دون نوازست و هم سفله پرور ٭ و رعنا نیست اے رهی
نیست حیاتی ؎ عطیه فیض رسان ست و عفو جرم پذیر ٭ به هر چه هست رضاییم غم چرا داریم ٭
رضاییم اے رهی ایر سلیم ؎ بریز خون سلیم و برو فراغت باش ٭ کسے به همچو توے این گمان ندارد
اے فارغ باش ٭ و نیز مصدر را بمعنی مفعول استعمال کنند چنانکه درین قول صائب امن بمعنی مامون ؎
عشق سازد ز هوس پاک دل آدم را ٭ دزد چون تخته شود امن کند عالم را ٭ و قبول را بمعنی مقبول
حکیم زلالی ؎ خریداران که در بازار تازند ٭ غلام نامقبول آن دو سازند ٭ واله گوید ؎
ز عرض حال که نقش قبول یار چه خط ٭ چو گل به باغ نمے آید از بهار چه خط ٭ و این لفظ بفتح
اول بمعنی پذیرفتن ست و این وزن مصدر شائع ست و آنچه صاحب بهار عجم بضم اول باین معنے
نگاشته خطاست آرے بمعنی پیش آمدن به غنیمتین ست و تسلی را بمعنی تسلی استعمال کنند مرزا صائب
گوید ؎ به اندک نسبتے عاشق تسلی مے شود ورنه ٭ به آهو نسبتے دورست چشم شوخ لیلے را ٭
و زکام را بمعنی مزکوم آرند میر سنجر کاشی گوید ؎ سنجر ز بوے گلست بلبلان زکام شدند ٭ چو از
نسیم بست غنچه نقاب شگفت ٭ و شایق را اسم فاعل فعل لازم دانسته اطلاق آن بر عاشق کنند
حالانکه شائق اسم فاعل فعل متعدی ست و عرب اطلاق شائق بر معشوق کنند چرا که معنی آن
شوق دهنده است و این صفت معشوق باشد و اطلاق مشوق که اسم مفعول ست بر عاشق کنند چرا
که معنی آن شوق داده شده است و این صفت عاشق باشد و باطل السحر را بجاے مبطل السحر
استعمال مے کنند چون در کلام استادان واقف عربیت دیده شده هیچ نمے توان
گفت محتشم کاشی گوید ؎ باطل السحر نگردد ز نباتم گردد ٭ که نگه دار روان چشم فسون سازم را
و رعنا از رعونت و عاصفر بوزن داد گر از معصفر بوزن منزو مستعمل پارسیان ست و عذار بالکسر
بمعنی خط هر دو جانب رخسارست و آن را بمعنی رخسار استعمال کنند حافظ گوید ؎ دل عالمے
بسوزی چو عذار برفروزی ٭ تو ازین چه سود داری که نمی کنی مدارا ٭ و گاہے اشتقاق از لفظ عربی
کنند که آن مشتق در عربی نبود مثل فلاکت از فلک زدگی مرزا عبد الغنی قبول ؎ به خورشید جگر
که گردد غایت ٭ فلک نان شب از فلاکت ندارد ٭ و بعضے باوشاهت را نیز ازین باب
شمرده اند لیکن این لفظ در کلام فصحا دیده نه شده و مفلوک بمعنی فلک زده نیز ازین عالم ست
و مایوس بمعنی ناامید و حالانکه بدین معنے ایوس ست بوزن عبوس کما فی القاموس و سید
محمد عرفی قیاس برین کرده ماثور بمعنی اثر پذیر شده و مجزا داده شده و مرسول بمعنی مرسل بر وزن داده
اما در لغت عرب نیامده و از همین عالم ست لفظ صمیم بمعنی اصم یعنی کر و ناشنوا سید محمد عرفی ؎
نواے مرثیه شام و شادیانه عید ٭ کشاده است از انبساط گوش صمیم ٭ حکیم حاذق گیلانی ؎

نصیحتے که گوشم قربان عالم گفت ٭ چنان بود که بگوش صمیم الکم گفت ٭ و مرسول در جاے دیگر نیز
آمده و در محاورات نیز مے آید و همچنین اشتقاق صیغه از لفظ فارسی نمایند بطریق عربی چنانکه مترش
بالخو از تراشیدن مفید بیخی ؎ بر محمل که عمار خار طمع سر زمه ازد ٭ در دیده بد قماش چو روے مترش
است ٭ و همچنین تحرمز بمعنی حرامزادگی از حرامزاده چنانکه در فرهنگ سروری آمده و تکشمر
بمعنی کشمیری نمودن چنانکه عالی گفته ؎ اے سفله تمام کار و بار تو دغاست ٭ این جا بادب
باش تکشمر بیجاست ٭ و ازین قبیل ست مششدر بضم میم و فتح شین اول و سکون شین دوم و فتح
دال مهمله و سکون را بر وزن مفعول رباعی مجرد بمعنی نقش ششدره از ششدر و ظهیر الدین فاریابی
گفته ؎ مهره گل شد زمین از روے مهر آن مهره را ٭ بر بساط امر او نقش ششدر باشند ٭ و درین
قول کمال اسمعیل ؎ بدان خداے که بنمود زیر رقعه ٭ سه مهره را به ششدر ز نقش هفت و چهار ٭
و نزاکت بمعنی اظهار نازک مزاجی خود بقولے و کارے به سماجت و ابرام و دیگران که از ماده نازک
تراشیده اند ملا طغرا در تعریف گند گوید ؎ چو بینا سخن از لطافت نه کرد ٭ به مجلس چو امنزاکت
نه کرد ٭ محمد قلی سلیم ؎ به باغ اے گل نزاکت را به پیش روے او بگذار ٭ که چندان اعتبارے
نیست مهمان طفیلی را ٭ و مزیب از ماده زیب واله هروی گفته ؎ تاریخ بناش گفت والله
حمام شریف شد مزیب ٭ و مزلف به صیغه مفعول از باب تفعیل از ماده زلف چنانکه
درین قول علی خان موجی ؎ مزلف چون شود دلبر به دولت مے رسد عاشق ٭ خط شکین
و خانیست بال هما دارد ٭ محمد اسحاق شوکت ؎ مزلف ست رخ خانه ام ز رخت سیاه ٭
سواد و شام فراقم خط لب جام دهست ٭ و زلفین به صیغه تثنیه خواجه نظامی ؎ گرا و نکهت از
در برآرد به دوش ٭ دو تخت ست زلفین من گرد گوش ٭ همچنین نوشته جات و حب الفرامش
و حب الفرموده و آنچه صاحب غیاث گفته که حب الفرموده غلطاست چرا که الف و لام بر کلمه
فارسی نیارند نیجش مخفی نیست محمد طاهر نصیرآبادی در تذکره در مقدمه در احوال شاه عباس ماضی
نوشته که در تاریخے که مرحوم ملا جلال منجم حب الفرموده نوشته تا آخر و در تاریخ هفت اقلیم
در احوال خواجه حسن دهلوی مذکورست در آخر عمر حب الفرموده سلطان محمد تغلق به دیوگده رفت
وعده الخواهش در دفتر سوم علامی ابو الفضل و انا الیار در شعر نعمت خان عالی آمده است
و این تصرف نه از عالم طلبیدن و فهمیدن و غارتیدن ست و غیرها که عامه فارسیان دارند اگرچه
اوائل همین حکم داشته و چون فارسیان لفظ عربی را بے لحاظ معنی اصلی استعمال کنند چنانکه جمع را
در محل مفرد اگر در خطاب تعنی به صیغه خطاب آرند سبب مضحکه گردد و برین قیاس ست لاابالی
که به صیغه متکلم مضارع ست و بمعنی بے پروا آرند - و نزدیک همین عالم ست الکی که کلمه عربی ست

چون این لفظ مبارک در محل دعا به خطاب استعمال یابد فارسیان کلمهٔ دعا گمان برده در محل دعا استعمال نمایند گو خطاب نباشد پس اگر بمعنی اصلی بود اختلاف خطاب و غیبت در یک جمله لازم مے آید و آن صحیح نیست و فارسیان بعضے از اسمائے مصدر عربی را در زبان خود شان استعمال مے کنند و تفرقه میان مصدر و اسم مصدر نمے کنند چرا که هر دو لفظ را در معنے فرق نیست و فرق میان مصدر و اسم مصدر آن که از مصدر صیغه ہائے ماضی و مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول وغیره مشتق مے شود و اسم مصدر دلالت بر معنی مصدری مے نماید لیکن صیغه ہا ازان مشتق نمے شود چنان که لفظ ہمان اسم مصدر ست بمعنی پاک کردن و صیغه ہا ازو بر نمے آید۔ و این قسم تصرفات را در فارسی غلط نمے توان گفت زیرا که ہمه دانان عجم را تصرف در الفاظ عربی از روئے قدرت ست نه از روئے عجز آرے عجز یا آن ست که حقیقت جوہر لفظ عربی ندانند یا آن ست که فرد مانند و لفظ صحیح بجائے لفظ غلط آوردن نه توانند و پاکدامنی علمائے عجم از لوث این ہر دو احتمال پیدا است که چه مایه پیداست۔ بدان که غلط بر دو گونه است یکے غلط عام و آن این که ہمه دانان با این که از چگونگی الفاظ ماہر باشند دران تصرفے کنند ہمچو کافر که به کسر فاست و با پسو خنجر قافیه آرند و لفظ منصب که به کسر صاد ست به فتح صاد گرفته شود چنان که شعرائے عامه با لفظ لب و غب قافیه کرده اند و این قسم مذموم نیست دیگر غلط عوام و آن خلاف قسم اول بود ہمچو تلاش بر وزن تماش که محاوره نا واقفان ست و لفظ تعینات بعد عین و دو یائے تحتانی بر وزن تحقیقات بمعنی شخص تعین کرده شده به طرفے و کارے و صفیل بجائے فصیل بمعنی دیوار قلعه و متلاشی بمعنی تلاش کننده و این استعمال عوام ست پس کسانے که غلط العام فصیح را در غلط عوام آرند فرقے در ہر دو قسم نه انگارند و از بے خبری غلط العام و غلط العوام را متحد المعنے پندارند

فصل ششم دربیان مشارکت لغات عرب و عجم و فارسی و ہندی و تصرف تفریس در الفاظ ہندی و تہنید

مخفی نماند چنان که در استعمال برخے لغات عرب و عجم مشارکت دارند مثل زمان و دین و ضمیر و تنور و کنز و زور[لہ] بمعنی قوت و دینار و درہم وغیره ہمچنین بعض لغات فارسی و ہندی نیز مشترک اند و این اشتراک به چند وجه است اول توافق است و آن اشتراک است در اصل وضع که ہیچ یکے از دیگرے اخذ نکرده باشند و آن گاہے بعینه بود که ہمان لفظ به ہمان

لہ زور بمعنی القوة معرب نص علیه سیبویه وظنه صاحب القاموس من توافق ۱۲ از شفاء الغلیل

معنے در فارسی درست نیز باشد چنان که در کلان و کبھی بر وزن صبحی و خرد امثال آن که در ہر دو زبان بمعنی کاسه گرد و بوزینه و حمار آمده و ازین عالم ست دو و چار عدد معروف و است که رابطهٔ اثبات است و ہے که نیز رابطهٔ اثبات ست و در ہر دو زبان و اجبو بمعنی دوائے معروف و گاہے آن که در یکے ازین دو زبان اندک تغیرے باشد یا در حرف مثل ده و دس که عدد معروف ست اگرچه سین به ہر دو زبان به ہا مبدل شود و این نیز علامت توافق ست و دلالت گونه بر قلب اتحاد لسانین مذکورین دارد لیکن مشہور اول به ہا و دوم به سین مهمله و مانند ماس در ماه که به خوبی شہر گویند و اسپ به بائے فارسی و اسو به واو که اول فارسی ست و دوم ہندی بمعنی فرس یا در حرکت مانند نیکو که در ہندی به نون و بائے معروف و فتح کاف و واو ساکن و در فارسی به یائے مجہول و واو مجہول است بمعنی خوب و خوش و گاہے به اختلاف چون تشنه بمعنی صاحب عطش و تشا به الف کشیده بمعنی عطش در ہندی تفاوت مصدر و اسم فاعل چندان نیست زیرا که مصدر بمعنی اسم فاعل مے آید و امثله این ہا بسیار ست و گاہے اندک اختلاف در معنے مثل آن که در ہر دو نسبت عموم و خصوص بود چنان که به لفظ سمن که در ہندی مطلق گل ست و در فارسی گل مخصوص و گاہے نسبت جزو و کل چون انگشٹ به تائے ہندی بمعنی سر ابهام است و در فارسی انگشت مطلقاً و گاہے به کمی و زیادتی در جوہر مثلاً در ہندی یک را ایک گویند و در فارسی به اوائل کلمات ہمزهٔ زائده آرند مثل ہلیله و اہلیله اگر به نظر تحقیق دیده شود نظر بر آن که این قسم الف در فارسی مزیده مے آید یا لفظ ذات الالف اصل است ایک و یک تفاوت از ہم ندارد و گاہے اختلاف در کیفیت حروف بود مثل لفظ اشتر به تائے قرشت در فارسی بعیر ست و به ہندی به تائے ہندی که تلفظ آن بر غیر ہندی دشوار ست بمعنی مذکور و پنج که به جیم تازی فارسی ست و به جیم فارسی ہندی بمعنی خمس بدان که در تائے فوقانی و تائے ہندی و ہمچنین در جیم فارسی و جیم تازی۔ یا بائے فارسی و بائے موحده اتحاد ذاتی است و اختلاف در کیفیت خان آرزو در چراغ ہدایت و دیگر کتب ہمچنین تفصیل کرده است و حق این ست که در بعض الفاظ مسامحت فرموده است مثلاً کبھی در فارسی به بائے تازی است و لغت ہندی به بائے فارسی و او در پنج و پیچ نسبت جزو کل فہمیده بود حالان که از ہر دو لفظ یک جز مستفاد مے شود و انگشٹ به ضم کاف فارسی و تائے ہندی موقوف در آخر در ہندی تمام انگشت زرا گویند که به عربی ابهام نامند و در ہندی حمار را گدھ به کاف تازی مفتوح مخلوط التلفظ به ہا نامند و حرف خائے معجمه در ہندی نیست و سمن بمعنی گل در ہندی به ضم اول ست و در فارسی به فتح اول و دوم اتفاقی چنان که لفظ چادر که در ہر دو زبان بمعنی

نمنه است که به کسر میم و سکون کاف و فتح نون و سین مهمله به ہازده باشد و به ان خس و خاشاک
خانه روبند لیکن در ہندی جھاڑو به جیم مخلوط التلفظ به ہا ست و راے ہندی ماخوذ از جھاڑنا که
بمعنی رفتن و روب ست و در فارسی مخفف جاروب چنان که ملا فوقی در دیباچه کتاب خود نوشته
و لفظ مذکور در اشعار خود نیز آورده و بعضے اہل زبان منقول ست سوم تفریس ست و آن
تصرف است در جوہر لفظ از جهت تعسر تلفظ یا بنا بر ضرورتے که فارسی نما شته یا غیر آن و درین
صورت ظن غالب ہندی بودن لفظ ست مگر آن که پیش از اختلاط فارسی و ہندی ہم بوده
باشد مثل انگشت و اشتر به ہر دو تاے ہندی و مثنات فوقانی چنانچه گذشت و ناپھ
به باے فارسی مخلوط التلفظ به ہا ہم ازین عالم ست که به فارسی ناف گویند زیرا که الفاظ مذکوره
به زبان کتابی اہل ہند ست که مغایرت تمام با زبان ہندی مستعمل این ملک دارد و فارسی را
بدان مطلق اختلاط نیست و ننگن و ننگھن بمعنی فاقه که درین شعر سنائی واقع ست ؎ گر ز انگشت
کند فربه ٭ سیر خوردن ترا ز ننگن به ٭ احتمال تفریس دران غالب ست و بنگالا که فارسیان
بنگاله گویند و ہمین قسم مالوه و راجپوتانه و بعضے از اہل ولایت راجپوتان و گفتن بعض الفاظ
ہندی غلط بسیار واقع شده چنانچه لفظ کہار که به فتح کاف تازی و تخفیف ہا به الف کشیده لفظ
ہندی ست و آن قومے باشد که بار پالکی و دختران و امرایان و تخت روان و امثال آن را
به دوش بر دارند بر وزن فعّال صفت گمان برده به تشدید آرند لهذا بعض غلطان دارو شده و شمار
قهار بدین معنے گفتند کذا فی المثمر ملا طغرا گوید ؎ تا کرده رو بر پالکی گردیده جا در پالکی ٭
نبشسته چون بر پالکی نه چرخ کہار آمده ٭ و چون ملا طغرا استاد قرار داده است محمول بر غلط
شاعر نتوان کرد بلکه حمل بر تصرف تفریس بهتر ست و ہمچنین طغرا لفظ جات را که به جیم تازی
بمعنی قوم لفظ ہندی الاصل ست به ذال معجمه آورده چنانچه گوید ؎ گر گشاید از قدح کوشی
لب مے را دہن ٭ ذات مرغابی ست خواہد صاحب منقار شد ٭ ایضاً گوید ؎ شوخ جون
رنگو وال مے ربابد قهقهه ات ٭ ذات رجپوت ست ترسم دست بر جمدهر کند ٭ و سبب غلط
آن ست که ذال و زاے معجمتین در زبان ہندی نیست و این را جیم خوانند پس طغرا لفظ جات
را ذات به ذال معجمه فهمیده و غلط کرده اگرچه در شعر دوم تدارک توان کرد که نظر بر لفظ رجپوت
که ہندی ست آورده لیکن در شعر اول علاج پذیر نیست مگر آن که گویند طغرا عمداً الفاظ ہندیه
را در اشعار خود آورده چنان که بر متتبع کلام او ظاہر ست و چون این وضع بے تکلف اختیار
نموده تبدیل جیم به ذال معجمه از جهت تصرف باشد که بر صاحب قدرت جائز ست و توافق لسانین
نیز احتمالے دارد لیکن در جاے دیگر بدین معنے دیده نه شده و اکنون در تمام ہندوستان این لفظ و

محاوره اہل اردو بمعنی قوم به ذال معجم شایع ست و آنچه صاحب غیاث گفته بهتر آن ست که به زاے معجمه
نویسند چرا که ذات مفرس جات باشد با بدال جیم عربی به زاے معجمه قطع نظر از نیست تفریس ست
را به جهت فصاحت به زاے معجمه بدل کرده ذات خوانده شود و بر زده محض ست و از عالم تفریس
است لفظ اننگ به فتح اول و سکون نون و کاف فارسی نشانے که بزازان در پارچه ہا کنند
براے حساب که پیش ایشان مقرر باشد تاثیر گوید ؎ از سخن تاثیر باز از نقطه ہاے انتخاب ٭ بستہاے
خوش قماش پر اننگ آورده ٭ مفرس از آنک ست در ہندی به نون غنه و کاف تازی موقوف
در اصل بمعنی رقوم اعداد ست و بزازان ہند موافق قرار داد خود یک چیزے مقرر نمایند و موافق
آن حساب کنند و آن گاہ بے نقاط باشد و چون قافیه حرف تازی با فارسی مے آید مثل شاعر
درگ شاعر مذکور در ذیل قوافی کاف فارسی آورده و ازین عالم ست آوردن اعلام ہندی
که فارسیان در کلام خود آورده اند و نزد فقیر لفظے که از قبیل لقب و علم و اسم وغیره باشد
یا فارسیش در عجم شایع نباشد ہمچو ریل و تمکٹ و انجن یا کسے که به او تفهیم مطالب مقصود بود از ثبت
باشند ایراد آن لفظ ہندی باشد یا انگریزی مضایقه ندارد مثلاً نیم بوزن بیم درختے ست در ہند معروف که بجاے نم
ے شود و چون خوش سایه است اکثر در خانه ہا و راسته ہا کارند سعید اشرف گوید ؎ افگنده طرح
خرمی از سایه ہاے نیم ٭ دامان دشت ساخته نو فرش نیم وار ٭ این لفظ ہندی ست بنا بر آن که
علم ست در شعر فارسی آمده الحال ایرانیان صدہا لفظ براے اشیاے نو ساخته فرنگ
تراشیده اند یا ہمان نام را به اندک تصرف استعمال کرده اند مثلاً آب جوش بمعنی سوڈا واٹر
و آسیاب بخار بمعنی دخانی چکی و آله بخاریه بمعنی اسٹیم انجن و ابریق القهوه بمعنی سماور و اٹاماژور
بمعنی اسٹاف میجر و اتو کاتو بمعنی ایڈوکیٹ و اطلس بمعنی اٹلس و امپراطور بمعنی شہنشاه و اسکله
بمعنی پلیٹ فارم و بندر و بالا بان بمعنی طنبور و ڈھول و بازپورٹ بمعنی پاسپورٹ و بلشویک بمعنی
بلمیم و پرزادان بمعنی پریزیڈنٹ و پرک بمعنی پارک و پول کاغذی یعنی نوٹ و ترن بمعنی ٹرین
و تفنگ دنگی بمعنی بریچ لوڈر و تلغراف و تلگراف یعنی ٹیلیگراف و ترن بمعنی قواعد سپاه و جنرال
بمعنی جنرل و چاپ بمعنی چھاپه و خریطه بمعنی نقشه جغرافیه و دائرکتور بمعنی ڈائرکٹر و دکتور بمعنی ڈاکٹر
و درشکه بمعنی بگھی و درشکه سرباز بمعنی کھلی بگھی و دسته بمعنی ترپ سواران و دوگل بمعنی مستول و
و راه ایل بمعنی ریل و راه آہن بمعنی ریل کی پٹری و سالو بمعنی کوٹ و ستره بمعنی اور کوٹ و سن بمعنی
سین و منظر و سیگار و سیغار بمعنی سگرٹ و طابور بمعنی پلٹن و ظرف بمعنی لفافه و کالسکه بمعنی بگھی
و کالسکه بخار بمعنی ریل کا انجن و کبریت فرنگی بمعنی دیا سلائی و گونه گونه بمعنی کونین و کمپانی بمعنی
کمپنی و گاز بمعنی اسٹیشن و گوجه و گیوه چه بمعنی ربڑ و لامپ و لامپا بمعنی لیمپ و ملال بمعنی ململ

و برقعه بمعنی توپ و مُنّی بمعنی جستی و بگرن بمعنی دگرن و نره بمعنی تبر و ورقه بمعنی ٹکٹ سفرنامه
شاه ایران دیده باشی جا بجا همچنین الفاظ استعمال کرده مگر درین صورت بعض از صاحبان تصرف
در غلط افتاده اند و از جمله تحریفاتے و تصحیفاتے که علمائے مذکور را اتفاق افتاده یکی شورست
چه بهیشور به فتح میم و هاے به یا رسیده و شین معجمه و واو و دال مهمله و راے مهمله است و آن یکے از
صاحبان شریعت هنود ست و همچنین جگر بمعنی باوشند یکه جهگڑ به جیم مخلوط التلفظ به ها ست و
چون این قسم حروف پیش هندیان یک حرف ست و فارسیان به سبب عدم قدرت بر تلفظ اختلاط
ها را بر طرف نموده حرف اصلی بحال مے دارند و همچنین بهوج که بر وزن شوخ نام یکے از راجه
هندست در تخفیف بوفویند بهیم را بیم زیرا که این ها را تلفظ هاے مخلوط التلفظ میسر نے آید و
ازین جاست که یحیی کاشی درین بیت بهگت سنگهه را با سنگ قافیه کرده ؎ سر راجپوتان
بهگت سنگ بود ⁂ که بر شیشه نه فلاک سنگ بود ⁂ حالان که سنگ اول با کاف مخلوط التلفظ
به ها و کسر سین مهمله است بمعنی شیر و سنگ دوم به فتح سین ست بمعنی حجر و همچنین لفظ بروچ که
در اشعار ملا طغرا به سکون راے مهمله و فتح واو واقع شده نام شهرے از گجرات از توابع احمدآباد
و در هند با هاے مخلوط التلفظ به ها و فتح راے هندی و سکون واو شهرت دارد و همچنین
کچری که طعامے ست از برنج و ماش دلیده که در هندی کهچڑی به کاف تازی مخلوط التلفظ
به ها ست سالک یزدی گوید ؎ سیر گشتم ز کچری ایام ⁂ هوس خوان سیم و زر نکنم ⁂ و عجب تر
آن که بهر با اول مفتوح و هاے مضموم و واو معروف و بهیم با هاے مکسور و یاے معروف
نیز آورده اند حکیم اسدی در گشتاسپ نامه گفته ؎ به یکباره بر قلب لشکر زدند ⁂ ربودند
شان بر بهو بر زدند ⁂ استاد فرخی سیستانی گفته ؎ چو بهر واله کاندر دیار هند بهیم ⁂
بهر واله همے کرد بر شهان مفخر ⁂ همیشه راے بهیم اندرو مقیم ز بیم ⁂ نشسته ایمن و دل
پر نشاط و ناز و بطر ⁂ هم چنین لفظ آسیر به وزن تاثیر نام قلعه ایست از خاندیس اسیر به وزن
فعیل آورند چنان که استاد نظیری این لفظ را در ذیل قوافی نظیر و تقصیر در قصیده که برائے
استخلاص غنی تخلص شاعرے در مدح اکبر بادشاه گفته آورده ازین عالم ست شراب گور
به کاف فارسی و واو مجهول و راے مهمله بمعنی شراب قند سیاه که در هند رائج است درین
قول صائب ؎ باده انگور و آب خضر از یک چشمه است ⁂ مرد و دل در سینه اش هر کس
شراب گور خورد ⁂ مخفی نماند که در اصل گُڑ دست به ضم کاف فارسی و راے ثقیل چون مردم
هندوستان خصوصاً هندوان بنا بر رفع اشتباه که گرو بمعنی پیر و مرشد نیز باشد بمعنی قند سیاه گڑ به واو
غیر ملفوظ نویسند مرزا آن را به واو مجهول فهمیده و این معنی بسته و این غلط ست و لفظ

مگر مچهه که به فتح میم و کاف فارسی و سکون راے مهمله و فتح میم و سکون جیم فارسی مخلوط التلفظ
به ها لفظ هندی ست بمعنی جانورے که به عربی تمساح گویند آن را مفرس کرده مگرمچ خوانده اثر
گوید ؎ گردن شکسته که به نسبت وزیر او ست ⁂ از پاے تا بسر چو مگرمچ همه گلوست ⁂ و ازین
قبیل ست چوترانی که به جیم فارسی به واو معروف رسیده و تاے مثنات فوقانی موقوف
و میم مفتوح و راے مهمله به الف کشیده و نون به یاے تحتانی رسیده دشنام اهل هندست
که به زنان و هند و این گویا ترجمه زن کُش ده است محمد سعید اشرف با میم به الف کشیده
آورده که با لفظ رانی که به زبان هند زن راجه باشد قافیه کرده ؎ داد از رانیان هندستان ⁂
چوت مارانیان هندستان . و این غلط را محمول بر عدم اعتنا به شان زبان هندی نتوان
کرد بلکه غلط شاعر ست که بعض از اهل ایران را در بستن و گفتن بعض الفاظ هندی
واقع شود . عجب ازین شعرا که با وجود بودن تنها در هند در الفاظ مشهور هند این قسم غلط
مے کنند بلکه در اشعار موزون مے کنند آفرین بر اهل هند که ایران را بخواب ندیده اند
و نغمه مرغان پهلوی سراے فارس را نشنیده اند و با این اشعارے مے گویند که رونق
ابیات صائب و کلیم بود هندیان را فخر کردنی ست که از تیره سواد هند همچو امیر خسرو
و امیر حسن و شیخ جمالی و ابوالفضل فیضی و علی و بیدل و آزاد و واقف و آرزو و غنیمت
و قتیل و غیرهم برخاستند . و از کران تا به کران نواے سخندانی نواختند و با شهسواران
اندیار عنان بر عنان تاختند فارسیان کلام ایشان دیدند و سنجیدند پس اگر از اهل هند
غلطی در فارسی واقع شود معذور باید داشت و کلاغ نباید گرفت چه سرمایه هندوستان
زادگان علم فارسی پس از مناسبت طبع بدین زبان و سلامت فکر در هر باب تتبع
سترگان پارس ست در نثر و نظم و غواصی نگاه در جواهر الفاظ و ترکیب عبارت . بهر حال
چون به تصرف قادر سخنان و استادان قرار داده است ما را نمے رسد که نکته گیریم بل حمل
بر تصرف مذکور یعنی تفریس اولیٰ ست و نیز ازین عالم ست لفظ سرپنج به نون غنه بر وزن
رحیل تصغیر رجل که در اصل سرونج به کسر سین مهمله و واو مجهول بود و آن نام شهرے ست
در سرحد مالوه به طرف دهلی و ڈال بمعنی شاخ که بدان هندی ست فارسیان دال بدال
مهمله خوانند و همچنین ٹنگه و تنکه به قلب تاے هندی به مثنات فوقانی و زیادت نون
و آن دو فلوس باشد امیر خسرو فرماید ؎ بود ز احسان جلالی بدوام ⁂ تنگه زا مرد هم هزار انعام ⁂
و بر همین قیاس چوکهنڈی به فتح جیم فارسی و سکون واو و کاف تازی مخلوط التلفظ به ها و سکون نون
و دال هندی به یا رسیده بمعنی عمارت بالاے بام که از چهار طرف دروازه داشته باشد و این لفظ

مرکب است از چو بمعنی چهار و کهنڈ به کاف مخلوط الهاء بمعنی حصه و طرف و یاے نسبت پس معنی ترکیبی آن چیزے باشد که چهار طرف نسبت داشته باشد غایتش بمعنی ماخوذ مجازے ست که شهرت گرفته و به مجاز عماری فیل را نیز گویند اول ظهوری در وصف عمارت ؎ سپهر از سر افرازیش در جناب ❊ ز چوکندیش سایه بر آفتاب ❊ و دوم سعید اشرف ؎ چوکندی شکوهش اگر سایه افگند ❊ فیل سپهر شانه بدوزد و به زیر بار ❊ و نیز انگڑ به فتح الف و سکون نون و کاف تازی مفتوح و زاے فارسی بمعنی کجک فیل که در هندی آنکس ست به ضم کاف تازی و چون وصل کاف مضموم به سین در زبان فارسی مخش بود سین را به زا بدل کردند و براے کمال رفع توهم تبدیل کاف را مفتوح ساختند لهذا فارسی زبان هند که هم قباحت فهم اند آنکس به فتح کاف خوانند ـ و لطف آنکه بسبب عدم تحقیق تلفظ صاحب قاموس را نیز غلط واقع شده چنان که گفته اسکندریه نام شهرهاے بسیارست از آن جمله چند شهر در هندست و یک دو از آن میان دور دو خانه و حالان که آنچه در هندست نام آن یا سکندره است یا سکندر آباد اسکندریه مطلقا نیست و این تعریب نیست چراکه هر جا سکندره و سکندر آباد باشد عرب آن را اسکندریه نگویند پس معرب نمی توان گفت و کذا فی المثمر این اعتراض از عدم تحقیق ناشی شده ـ سکندر اعظم نزد مقام اتصال پنج دریا تا عرصهٔ دراز قیام داشته و یک قصبه انجا آباد نموده به اسکندریه موسوم کرد و در این ولا این موضع بنام اچهه[له] شهرت دارد و در علاقه پنجاب واقع است ذکرش در اخبار الدول نیز موجود است از همین عالم ست که صاحب انجمن بارے به تحتانی مجهول گفته نام قصبه ایست از ملک هندوستان که در اصل به هاے هوزست و خان آرزو در چراغ هدایت گفته که سه لفظ هندی شنیده شد که مغلان متاخران موافق زبان خودش معنے دار کرده اند یکے مهابت پیلبان را گویند حالان که بدین معنے مهاوت به واو لفظ هندی ست اگرچه تبدیل با بواو درست است لیکن استعمال شرط ست زیرا که تبدیل براے سهولت بیان است دوم لفظ رانا که لقب راجه هاے هندوستان است و آن را رعنا گویند به عین سوم کشور به کسر کاف تازی و ضم شین معجمه و واو مجهول و راے مهمله هندی است بمعنی جوان امرد و این ها کشور به کاف مکسور و سکون شین معجمه و فتحه واو خوانند بمعنی یک حصه از هفت حصه از عالم چهارم مصطلحات اردوے دربار بادشاهی که مقرر کرده سلاطین باشد چنانکه ظهوری در گلزار ابراهیم لفظ جگت گرو که در فارسی ترجمه اش سر دانشوران و استاد روزگار

له بضم الف و سکون جیم فارسی مخلوط الهاء ...

و در عربی استاد الانام باشد در تعریف ممدوح خود آورده و کلیم همدانی در مثنوی راجپوت و پٹهانی شعرش این ست ؎ غرور حسن با جهل و جوانی ❊ ز قوم راجپوت و هم پٹهانی ❊ و جهروکه و پاے درشن بمعنی زیر غرفه و سرباری بمعنی سردار جماعه خدمت گذار که روز نوبت حاضر باشند یحیی کاشی ؎ کنون هرزه کاری نه پنداریم ❊ که من نیز همچون تو سرباریم ❊ و کهپوه مرصع و خواص بمعنی خدمتگار و این طرز و طور خاص مورخان هندست پس فارسی خوانان این دیار را باید که اگر احیاناً در عبارت پارسی این چنین حروف را در پارسی نامها یابند یا بحکم ضرورت خود شان بنویسند و بخوانند زنهار آوازهاے اصلی شان ندهند بلکه التزام باشد چنان که در اشعار ملا طغرا که الفاظ هندی را عمداً در اشعار فارسی خود آورده است و هم چنین در بعض جا امیر خسرو و چنین به عمل آورده ششم تفنن صاحب بهار عجم گوید چاپه به باے فارسی قالب چوبی که بدان نقش بر جامها و جز آن کنند و این در اصل لغت هندی است به جیم فارسی مخلوط الهاء یعنی چهاپه و سید حسین خالص که در هندوستان آمده در شعر خود بسته نه بنا بر عجز ست بلکه از جهت شوخی و تفنن و این جهت دیگر پیدا شد براے استعمال لفظ هندی در اشعار فارسی و هو هذا ؎ اگر به وصل تو نقشم به کام ننشیند ❊ ز بوسه چاپه کنم اطلس فرنگ ترا ❊ و چیره بمعنی دستار هندی الاصل ست لیکن متاخرین از روے تفنن استعمال نموده اند سلیم ؎ ز عکس ماه و موج آب در شبها بجوش آیم ❊ که پندارم بت من چیرهٔ زرتارے پیچد ❊ کلیم ؎ آسمان بر سر از مه و خورشید ❊ چیرهٔ زرد گرنے بندد ❊ هفتم تمهید ست و این آوردن الفاظ فارسی در زبان هندی ست پس از تصرف لفظی یا معنوی چنان که الفاظ فارسیه را اهل دفاتر هند و کتاب و منشیان نویسند و چنین لفظ را مهند[درست] خوانند مثل روزنامچه و از ین قبیل ست تپاک بمعنی گرمجوشی دار تباک که در اصل لغت بمعنی اضطراب و بیقراری آمده است و رسید بمعنی نوشته که بعد رسیدن زر یا چیز دیگر از کسے بگیرند از عالم قبض الوصول و فارسی آن یافته است چنان که در کتب لغت مرقوم و رسد بمعنی ذخیره و آذوقه که همراه لشکر و قافله بوده باشد و در وقت احتیاج خرج نمایند این کلمه را ابوطالب کلیم نیز در شاهجهان نامه منظومه خود آورده است و همچنین سرپرست بمعنی مربی مهندست ورنه در اصل بمعنی خادم ست و این که صاحب قاطع برهان گفته که سرپرست بمعنی خادم و پرستار در هیچ نظم و نثر از نظر ما نگذشته هر آئینه سند مے خواهد مولف گوید که سرپرست در معنی خادم و پرستار بیمار و تیماردار و بیماردار و مواظبت مریض از دوا و غذا بسیار ست و امثله آن بیش از شمار چنان که گویند فلان به سرپرستی فلان مشغول ست چنان

ستور ماندن کتب اساتذه از چشم مطالعه مرزاے من احتمالے ست و دور از کار غالب
که با وجود اطلاع پرتو نظر قبول بران نتافته باشد گنجور گنجینۂ معانی و بیان نظامی شیوا زبان
در ہفت پیکرے فرماید ؎ من که قانع شدم به دانۂ خویش ٭ سر کشم چون صدف به خانۂ خویش
سروری به که یار من باشد ٭ سر پرستی چه کار من باشد ٭ سرازان پایۂ بزرگی یافت ٭ که سر
از طوق سرپرستی تافت ٭ حکیم فردوسی گفته ؎ بدستوری سرپرستان سروز ٭ بخوردن مرا در
منم دل فروز ٭

ہذا آخر ما اردناه به فی ہذا الکتاب مستعیناً بالملک الوہاب فالحمد لله علی نعمه العظام والصلوٰة
علی نبیه محمد وآله واصحابه البررة الکرام جف القلم بما ہو کائن فی صفحات ہذه الاوراق بین الانام

تمت

اسامی کتبے که در تحقیق قواعد این صحیفه بہار سعی جستجو بدان التجا نموده شد

دستور سخن - فصول اکبری - سرچشمۂ فیض - تحفة العجم - ہفت قلزم - ترتیب القواعد
قوانین دستگیری - موہبت عظمے - جواہر الحروف - چہار گلزار - تحقیق القوانین - جوعز
انجمن آرائے ناصری - نوادر المصادر - براہین العجم فی قوانین العجم - مجمع الصنائع - سراج اللغة
قول فیصل مولفه مولوی صہبائیؒ - غیاث اللغات - موید الفضلا - برہان قاطع
محرق قاطع برہان - جامع الفوائد - مختصر المعانی - شرح مطالعه مولفه میر سید شریف
دستور الفرس - فرہنگ رشیدی - فرہنگ جہانگیری - خزائن الفرس - ادات الفضلا
سامی فی الاسامی - منتہی الارب - فردوس اللغات - کنز اللغات - زبدة اللغت
حقیقت اللغت - رساله قواعد املاے فارسی - و حاشیه رساله مذکور - مخزن الادویه
تحفة المومنین - شرح بوستان از حکیم ساجد - سراج منیر - تاج اللغات - تحفة الاحباب
بہار بوستان - ابطال ضرورت - الفاظ الادویه - کشف اللغات - مجمع البحار - فقه اللغة
قاموس - تاج العروس - محیط المحیط - ترجمۂ قاموس از محمد یحیٰے بن محمد شریف قزوینی
قابوس - شرح بوستان از عبد الواسع - فرہنگ حسینی - رساله حسین وفائی - محیط اعظم
رساله عبد الواسع ہانسوی - شرح رساله عبد الواسع از مولوی محمد اشرف - مجمع الفرس سروری
صراح - صحاح جوہری - معیار الاشعار - مفتاح - خزرجیه - نہایه - مفصل زمخشری - و شرح مفصل

اخوان الصفا - اکسیر اعظم - رسائل الاعجاز - مخزن الفوائد - شفاے بو علی سینا -
ریاض فیض - داد سخن - نہر الفصاحت - بہار عجم - شرح تسہیل از دمامینی - تنبیه الصبیان
فرہنگ قوسی - ثمر الفوائد - زوائد الفوائد - لوامع النور - حاشیه ملا حسن بر حاشیه میر زاہد
بر شرح تہذیب ملا جلال - حاشیه میر زاہد بر شرح تہذیب ملا جلال - قواعد فارسی مولفه
ملا محمد حسین اصفہانی - مزہر سیوطی - حواشی قدیمه از محقق دوانی - حاشیه صدرا - از عماد الدین المکنی -
شرح کافیه از رضی - شرح شافیه از رضی - پنج گنج - شرح حرف میر از نور محمد مدقق - میزان الافکار -
چراغ ہدایت - رساله معربات مولفه ملا عبد الرشید - شرف نامه احمد منیری معروف به ابراہیمی
و این کتابے ست جداگانه از فرہنگ ابراہیمی و فرہنگ مرزا ابراہیم اصفہانی که نام ہر دو
در دیباچۂ فرہنگ جہانگیری مسطور ست و این ہر دو از نظر ما نه گذشته اند - شفاء الغلیل
رساله معرب و دخیل - مدار الافاضل - مزیل الاغلاط لطائف اللغات - حلل مطرز - رعایه
مولفه ابن ابی طالب مکی - جذوات - محاضرات الاوائل - مغنی اللبیب مولفه ابن ہشام
غایة البیان - اصل اصول - شرح شافیه از ملا علی امروہی - علوی و مسعودی شرح
مقامات حریری - منتخب اللغات - دستور پارسی آموز - فرہنگ اعظم - معیار جمالی -
شرح سه نثر ظہوری از صہبائی - رساله قافیه از مولوی جامی - رساله قافیه از عطاء الله حسینی
لغت بابا - خزانۂ عامره - جواہر التحقیق - شمس اللغات - احقاق حق - شرح سکندر نامه
از سیف الله احمد آبادی - نوادر الالفاظ المعجم فی معائر الاشعار العجم - رساله سکته مولفه
محمد مجد قوسی - شرح مقدمه از ملا علی قاری - ہادی للشادی - البلغه فی اصول اللغه
ارتشاف ابو حیان - شافیه ابن حاجب - شجرة الامانی - چہار شربت - لغت شیرخانی
رساله خیر الخطوط که رساله اولے از رسائل اثنا عشریه خیر البلاغة ست - شرح مقاصد
شرح مواقف - انیس الشعرا - تحایف ترکی - لسان السلاطین - شرح گلستان
از سروری بزبان عربی - رساله مولوی حبیب الله خان - حل لغات الشعرا -
شرح گلستان از علامه احراری - مطول - حاشیه مطول از چلپی - حاشیه مطول از
خطائی - شرح شافیه جاربردی - جلالین - تحفه علیه شرح ہدیه - ابن خلکان - ہدایه
عنایه - تہذیب الاسماء و اللغات - ہمع الہوامع شرح جمع الجوامع - دستور شگرف
اتقان - مہذب - تزکیه - شرح نصاب الصبیان - نصاب ترکی از خواجه امیر خان
نفائس الفنون - حل مثنوی روم از مولوی محمد افضل ثابت اله آبادی - شرح
مثنوی روم از علامه احراری - منتخب النحو - گنجینۂ دانش - مطلع السعدین وارسته -

کتابخانہ مجلس شورای اسلامی
کتب اهدائی

تحقیق الاصطلاحات - شرح قصیدہ جواہر الترکیب - فوائد ضیائیہ عرف شرح ملا
جامی - حاشیہ عبد الرحمن بر فوائد ضیائیہ - حاشیہ ملا عبد الغفور بر فوائد ضیائیہ - حاشیہ
جمال الدین بن نصیر بر فوائد ضیائیہ - رسالہ نحو فارسی از صہبائی - شرح سکندر نامہ
مولفہ بدر الدین - شرح منشعب مولفہ سید عزیز اللہ دہلوی - شرح ابو الفضل از کبیر خان
فوز کبیر - ضوابط عظیم - شرح مائۃ عامل - حواشی شرح مائۃ عامل از عبد الرسول
رسالہ تشریح الحروف از میر محمد حسین دوست سنبھلی - بحر الفوائد - خزانۃ الفارس -
ایضاح - تلویح - مصباح المبتدی - مصطلحات الشعرا - شرح قصائد عرفی از مرزا احمد
بن مولوی عبد الرحیم صفی پوری - شرح گلستان از شاہ محمد اکبر آبادی - چار چمن -
دقایق الانشا - شرح پنج رقعہ از صہبائی - فرہنگ دبستان - سرمہ بصیرت - شرح
قصائد عرفی از محمد شفیع - اعجاز رشیدی - شرح سکندر نامہ مولفہ گلوری - کشاف - تکملہ
فارسی از قطب علی - شرح سکندر نامہ از خیر اللہ وفائی - تحفۃ العوامل - غوامض نحو
حظیرۃ القدس و ذخیرۃ الانس - حواشی ہندیہ بر کافیہ - ما لا یسع للطبیب جہلہ - شرح
قصائد انوری از فراہانی - شرح قصائد انوری از مرزا خان - حدائق العجم - طبقات
شاہجہانی - تفسیر وظمی - اساس البلاغت - اساس القیاس - اساس الفضل - حبیب السیر
رسالہ ناجی - قنیہ - اخبار الدول - تاریخ الخلفا مولفہ سیوطی - نور الانوار عثمان خانی
شرح قصائد بدر چاچ - شرح الشعرا - رسالہ اضافت مولفہ منشی مظفر علی اسیر
گلبن اکبر - رسالہ امامی ہروی - اشعۃ اللمعات - رسالہ عبد المومن مشہدی -
قسطاس اللغات - رسالہ ناجی - اصطلاح المنطق - تنویر این وجیہ - شرح تہذیب النحو
مفتاح الخزائن - گلزار معانی مولفہ مولوی محمد فیاض خان ساکن بلاسپور علاقہ رامپور -
گلزار معانی مولفہ گل محمد مصطفےٰ آبادی این رسالہ در عہد اکبر شاہ تالیف شدہ است
مباحث نہر الفصاحت با دنے تغیر بدو مطابقت دارد - فرہنگ فرنگ دریاے
لطافت - مجمع الفصحا -

خاتمۃ الطبع

ہزاران ہزار شکر پروردگار کہ رسالہ عجیبہ مقالہ غریبہ جامع مسائل جملہ نحو و صرف و حاوی نکات جمہ
قواعد شگرف موسوم بہ نہج الادب تصنیف لطیف حاوی علوم علمیہ جناب حکیم نجم الغنی خانصاحب
رامپوری عم فیضہ حسب ایماے معلی القاب جناب منشی لشن نرائن صاحب بھارگو در مطبع منشی نولکشور
واقع لکھنؤ بصرف زر کثیر زیور طبع پوشیدہ فیض رسان عالم گشت

کتابخانه خصوصی
غلامحسین - سرود